

Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 9 Sayı 1 (Bahar 2024)

VAKANUVIS
International Journal of Historical
Researches

Volume 9 No 1 (Spring 2024)

Sakarya

Mart/ March- 2024

VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi

Yıl 9 Sayı 1 (Bahar 2024)

VAKANÜVİS, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Ayrıca her yıl bir özel sayı yayımlanabilir. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.org.tr/vakanuvis adresinden erişilebilir. Dergiye gönderilen makaleler, intihal olaylarının tespiti ve engellenmesi amacıyla Ithenticate intihal tespit programı ile denetlenmektedir.

VAKANUVIS International Journal of Historical Researches

Vol. 9 No. 1 (Spring 2024)

VAKANUVIS is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as Spring and Fall issues. Also a special issue can be published every year. The electronic version of the journal can be read at dergipark.org.tr/vakanuvis. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the same website. VAKANÜVİS is using Ithenticate plagiarism detection software in order to detect and prevent plagiarism.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Serkan YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Tufan TURAN

Editör Kurulu

M. Bilal ÇELİK, Serkan YAZICI, Mustafa SARI, Zeynep İSKEFİYELİ,
Fikrettin YAVUZ

Kapak Tasarım

Tamer Yazıcı

ISSN 2149-9535

E-ISSN 2636-7777

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / VAKANUVIS IS INDEXED IN

TRDİZİN

INFOBASE INDEX

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

ADVANCED SCIENCES INDEX

Crossref

CiteFactor
Academic Scientific Journals

ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

I2OR

E3

SÖBIAD

Central and Eastern European Online Library

**INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL**

ESJI Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLAM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

Academic Researches Index
Acarindex.com

E3 Central and Eastern European Online Library

SIS Scientific Indexing Services

**Academic
Resource
Index**
ResearchBib

**INTERNATIONAL
Scientific Indexing**

Vakanüvis

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ/ RESEARCH ARTICLES

- 1** **Tarihî Figürlerin Psikobiyografisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu**
Hüseyin Hilmi Aladağ
Psychobiography of Historical Figures: Integration of Psychological Approaches in Historical Analyzes
- 53** **Yüzellilikler İçinde Manisa'da Görevli İsimler**
Nurettin Gülmez – Kübra Aslan
Names Charged in Manisa Among the "Yüzellilikler"
- 110** **Bulgaristan Göçmenlerinin Ankara'da İskânları (1950-1951) ve Bununla İlgili Gelişmeler**
Tahsin Aydoğan
Settlement of Bulgarian Migrants in Ankara (1950-1951) and Improvements on This Subject
- 140** **Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Osmanlı Ülkesine Ziyareti (1901)**
Muhammet Ballı
Russian Prince Alexandr Mikhailovich's Visit to the Ottoman Country (1901)
- 163** **Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903- 1942)**
Orhan Çakmak
The Effect of Ottoman Modernization on Entrepreneurs and the Economic Heritage Transferred to the Republic: The Case of Eczacıbaşı (1903-1942)

- 202**   **1770-1790 Yılları Arasında Osmanlı Yelkenli Donanması ve Avrupa'daki Konumu**
Enes Depe
The Ottoman Sailing Navy and Its Position in Europe Between 1770-1790
- 239**   **1909 Yılı İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Ordusu**
Ferdi Ertekin
Ottoman Empire and the Turkish Army in the British Military Attaché Reports of 1909
- 286**   **Köy Postası Dergisinde Hukuk, Sağlık ve Eğitim (1944-1950)**
Gülbin Fırat Onat
Law, Health and Education in the Köy Postası Magazine (1944-1950)
- 314**   **Bath Culture: Bath Custom-Tradition in Azerbaijani National Films**
Nurengiz Garayeva
Hamam Kültürü: Azerbaycan Ulusal Filmlerde Hamam Geleneği
- 332**   **XVIII. Yüzyıl Amasya'sında Hukuk, Kadın ve Şiddet**
Merve Karakulak
Law, Women and Violence in Eighteenth Century Amasya
- 362**   **Arap Bürosu ve Hicaz Demiryoluna Yönelik Baskınlar (1916-1918)**
Cengiz Kartın – Nazmiye Yozgat
Arab Bureau and Raids on the Hejaz Railway (1916-1918)
- 438**   **Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi**
Behman Kerimov
The Struggle of Azerbaijan People's Republic for Territorial Integrity

- 470 Fransızca Yayınlanan “Ankara” Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar**
Mustafa Kırışman
Notes on the Promotion of Turkish Culture in the French Journal "Ankara"
- 499 Osmanlı Topçuluğunda Hartuç Kesesi Kullanımına Genel Bir Bakış (1772-1838)**
Burak Kocaoğlu – Hakan Doğın
An Overview of the Use of Cartridge in the Ottoman Artillery (1772-1838)
- 538 Dara Savaşı (MS 530): Metinler ve Çıkarımlar**
Süha Konuk
The Battle of Dara (530 CE): Texts and Inferences
- 565 Sultan Sencer’in Vefatından Sonra Harezmsah İl-Arslan’ın Büyük Selçuklu Devleti’ne Karşı İzlediğı Siyaset**
Mustafa Köksal
The Policy Followed by Harezmshah Il-Arslan Against the Great Seljuk State After the Death of Sultan Sencer
- 588 Ergenekon Türk Destanı mı, Moğol Destanı mı?**
Şükrü Özdemir – Abdullah Temizkan
Whether Ergenekon Turkish Epic or Mongol Epic?
- 658 Türkistan Coğrafyasında Göçebe Bir Halk: Massagetler**
Erdal Polat
A Nomadic People in Turkistan Geography: Massagets
- 686 Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası**
Rameş Rzayev
Perception of "Islam" in Early Azerbaijani Enlightenment and the Content of "Otherness"

- 728 Putin Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2000-2008)**
Hasan Tefvik Güzel
Turkey-Russia Relations during the Putin Era (2000-2008)
- 771 Türkiye’de Kibrit İhisarı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlar (1924-1946)**
Ebru Usta
The Monopoly of Matches in Turkey and Some Problems Encountered (1924-1946)
- 798 Kıbrıs’ta Bir Despot: Isaakios Dukas Komnenos**
Ergun Üstün
A Despot in Cyprus: Isaac Ducas Comnenos
- 826 Savaş Ekonomisi Bağlamında Birinci Dünya Savaşı’nda Adapazarı’nın Ekonomik Durumu**
Yunus Yıldız
Economic Situation in Adapazarı in the First World War in the Context of War Economy
- 863 Karadağ’da Küçük Stepan (Sahte Rus Çarı III. Petro) Dönemi (1767-1773)**
Sinan Yüksel
Stephen the Little (Fake Russian Tsar Pedro the Third) Era in Montenegro (1767-1773)

ÇEVİRİ/ TRANSLATION

- 889 Yeni Çağ’da Akdeniz**
Molly Greene – Çeviren: Hülya Çiçek Kaymakçı
The Early Modern Mediterranean

KİTAP TANITIMI/ BOOK REVIEW

912 Kitap Tanıtımı: Cenk Demir, Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı, Yeditepe Akademi, İstanbul 2022

Batuhan Başar

Book Review: Cenk Demir, Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı, Yeditepe Akademi, İstanbul 2022

917 Kitap Tanıtımı: Banu Çetin Ünal, Orta Çağ' da Otto Rönesansı, İstanbul, Motto Yayınları, Haziran 2023

Aleyna Bayram

Book Review: Banu Çetin Ünal, Orta Çağ' da Otto Rönesansı, İstanbul, Motto Yayınları, Haziran 2023

921 Book Review: Mustafa Akkuş, Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Kitabevi, Konya 2020

Mehmet Deri

Kitap Tanıtımı: Mustafa Akkuş, Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Kitabevi, Konya 2020

925 Kitap Tanıtımı: Mehmed Çetin Börekçi (der.), Anadolu'da Tanin, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999

Pelin Helvacı

Book Review: Mehmed Çetin Börekçi (der.), Anadolu'da Tanin, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999

932 Kitap Tanıtımı: Andrew Roberts, Napoleon-Hayatı, Çev: Barbaros Uzunköprü), Kronik Yayınları, İstanbul 2023

Zafer Saraç

Book Review: Andrew Roberts, Napoleon-Hayatı, Çev: Barbaros Uzunköprü), Kronik Yayınları, İstanbul 2023

938 **Kitap Tanıtımı: Pinar Ülgen, Orta Çağ Avrupa'sında Aşk, Tutku, Enrika ve Romantizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023**

Merve Zeren

Book Review: Pinar Ülgen, Orta Çağ Avrupa'sında Aşk, Tutku, Enrika ve Romantizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023

YAYIN KURULU/ EDITORIAL BOARD

Sebahattin Abdurrahman, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Etnik Azınlık Araştırmaları Merkezi, İngiltere.

Mehmet Alpargu, Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, Türkiye.

David Beamish, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, İngiltere.

Taner Bilgin, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Krzysztof Boroda, Dr., Białystok Üniversitesi, Tarih ve Siyasi Bilimler Enstitüsü, Polonya.

Ömerül Faruk Bölükbaşı, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatih Demirel, Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, Türkiye.

Halim Demiryürek, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Irene Strazzeri, Dr., Foggia Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, İtalya

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Stefano Taglia, Dr., Çek Bilimler Akademisi, Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Çekya.

Michael Talbot, Dr., Greenwich Üniversitesi, Mimarlık, Bilişim ve İnsani Bilimler Fakültesi, Tarih, Siyaset ve Sosyal Bilimler Bölümü, İngiltere.

Philipp Wirtz, Dr., Londra Üniversitesi, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu, Tarih Bölümü, İngiltere.

DANIŐMA KURULU/BOARD OF ADVISERS

Refik Arkan, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Tomas Drobik, Dr., Ostrava Üniversitesi, Fen Fakültesi, Beşeri Coğrafya ve Bölgesel Gelişme Bölümü, Çekya.

Vincent Joly, Prof. Dr., Rennes 2 Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Fransa.

Adrian Jones, Doç. Dr., La Trobe Üniversitesi, Sanat, Sosyal Bilimler ve Ticaret Koleji, Beşeri ve Sosyal Bilimler Birimi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Avustralya.

Hakan Kırımlı, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Kemalettin Kuzucu, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Bilgi ve Bölge Yönetimi Bölümü, Türkiye.

Azmi Özcan, Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

M. Pilar Salomon Cheliz, Prof. Dr., Zaragoza Üniversitesi, Felsefe ve Edebiyat Fakültesi, Modern ve Çağdaş Tarih Bölümü, İspanya

Oleksandr Sereda, Doç. Dr., Ağatangel Kırımlı Ukrayna Milli Bilimler Akademisi, Ukrayna.

Haluk Selvi, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Enis Şahin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İlhan Şahin, Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye.

Ferhat Turanlı, Prof. Dr., Kyiv-Mohila Akademisi Ulusal Üniversitesi, Ukrayna.

İlhami Yurdakul, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

SAYI HAKEMLERİ/ REVIEWERS FOR THE CURRENT ISSUE

Tibet Abak, Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi Ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye.

Gulzade Abdulova, Dr., Milli Azərbaycan Tarih Müzesi, Azərbaycan.

Asiye Abdurrahmanoğlu, Dr., Araştırmacı, Türkiye.

Ayşe Nükhet Adıyeye, Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, Türkiye.

Ayten Akcan, Öğr. Gör. Dr., Hitit Üniversitesi, Sungurlu Meslek Yüksekokulu - Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Türkiye.

Mustafa Akkuş, Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi. Tarih Bölümü, Türkiye.

Bülent Akyay, Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye.

Gülbadi Alan, Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nazlı Altunsoy, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hacı Murat Arabacı, Doç. Dr., jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölümü, Türkiye.

Özge Aslanmirza, Arş. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Zafer Atar, Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ayşegül Avcı, Dr. Öğr. Üyesi, Yaşar Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye.

Serpil Aytüre, Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Balyemez, Doç. Dr., Başkent Üniversitesi, İletişim ve Tasarımı Programı, Türkiye.

Kürşat Bardakçı, Dr., Araştırmacı, Türkiye.

Mehtap Başarır, Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Hüseyin Erkan Bedirhanoğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hilmi Bengi, Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye.

Taner Bilgin, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Banu Çetin Ünal, Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Fusun Çoban Döşkaya, Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Bölümü, Türkiye.

Cenk Demir, Doç. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Önder Deniz, Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Türkiye.

Güner Doğan, Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Şahin Doğan, Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hatice Durgun, Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Halil İbrahim Erol, Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

İsa Eryılmaz, Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Halim Gençoğlu, Dr., University of Cape Town, African/ Palestine Studies, South Africa.

Nesimi Göksen, Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Selma Göktürk Çetinkaya, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Ercan Gümüş, Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Asim Jannatov, Dr., Azerbaijan National Academy of Sciences, Oriental Studies Institute, Azerbaijan.

Nigar Hamidova, Dr. Öğr. Üyesi, Bakü Devlet Üniversitesi Azerbaijan.

Özhan Kapıcı, Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye.

Cezmi Karasu, Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Cavid Kasimov, Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Çetin Kaya, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Özkan Özer Keskin, Dr. Öğr. Üyesi, Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Çarşamba İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Salih Kış, Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Burak Kocaoğlu, Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Kadiri Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Türkiye.

Fatma Koçak, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Pınar Kurşun Cengiz, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Meral Kuzgun, Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Furkan Külünk, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Şenay Özdemir Gümüş, Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Anjelika Pobedonostseva, Dr., Sankt-Petersburg State University, Russia.

Akın Sağıroğlu, Öğr. Gör. Dr., Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Türkiye.

Serkan Sarı, Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Bekir Sarıyıldız, Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Aynur Soydan Erdemir, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye.

Turgut Subaşı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mehmet Süme, Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Muhammet Şen, Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye.

İbrahim Şirin, Prof. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Yunus Emre Tansü, Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Tekin Aycan Taşçı, Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Abdullah Temizkan, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye.

Mehmet Tuğrul, Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Zekiye Tunç, Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Hakan Türkan, Doç. Dr., Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Nevim Tüzün, Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Vahit Cemil Urhan, Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Türkiye.

Dilara Uslu, Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Pınar Ülgen, Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Tuğçe Ünver, Dr., Araştırmacı, Türkiye.

Ceren Yegen, Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Türkiye.

Behçet Kemal Yeşilbursa, Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mustafa Serhan Yücel, Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Mevlüt Yüksel, Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye.

Araştırma Makalesi

Tarihî Figürlerin Psikobiyografisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu

Hüseyin Hilmi Aladağ*

(ORCID: 0000-0001-5317-5777)

Makale Gönderim Tarihi
05.01.2024

Makale Kabul Tarihi
08.03.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aladağ, H. H., "Tarihî Figürlerin Psikobiyografisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 1-52.

APA: Aladağ, H. H. (2024). Tarihî Figürlerin Psikobiyografisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 1-52.

Öz

Psikobiyografik yöntemin önemini ve tarihî figürlerin hayatlarını incelemek için nasıl kullanılabileceğini akademik bir çerçevede kapsamlı bir şekilde ele alan bu makale; yöntemin uygulanışında psikolojik yaklaşımların ve psikoloji teorilerinin entegrasyonu sorununa odaklanmaktadır. Bu çalışmadaki argümanlar, psikobiyografik yaklaşımın tarihî kişiliklerin daha iyi anlaşılmasında değerli bir araç olduğunu vurgularken, aynı zamanda bu metodolojinin dikkatli bir şekilde uygulanması gerektiğinin de altını çizmektedir. Psikobiyografik analizin tarihî kişilikler ve olaylar hakkındaki anlayış ve kavrayışa önemli katkılar sağlayabileceğini, ancak bu tür bir analizin tarihî bağlam ve kanıtlarla desteklenmesi gerektiğini savunmaktadır. Psikobiyografik yöntemin tarihî şahsiyetlerin hayatlarını inceleyen çalışmalarda ne tür katkılarda bulunabileceği

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hhilmialadag42@gmail.com.
Assist. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History, Turkey.

meselesi de çalışmanın kapsamı içindedir. Tarih yazımında psikolojik teoriler ve biyografik verilerin bütünlük bir analiziyle, tarihî figürlerin kişilik yapıları, karar alma süreçleri ve liderlik stilleri hakkında daha derinlemesine bir anlayış geliştirilebilmesine katkı sağlayabilmek makalenin temel amaçlarındandır. Günümüzde multidisipliner (çok disiplinli) ve interdisipliner (disiplinlerarası) kavrayışın ötesine geçen transdisipliner (disiplinlerüstü) bütüncül yaklaşımların kapsayıcılığa yaptıkları vurgu dikkate değerdir. Yalnızca bir kurama bağlı kalmak yerine geniş spektrumda yaygın kullanım kuşatıcılık bakımından çok daha etkili olabilir. Ancak bu durum tarih ve psikoloji disiplinlerinin her ikisine de derin bir vukufiyet gerektirdiğinden oldukça müşkül bir mesele olarak görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikobiyografi, Tarih Yazım, Kişilik Analizi, Psikolojik Tarih, Psicotarih

Psychobiography of Historical Figures: Integration of Psychological Approaches in Historical Analyzes

Abstract

This article comprehensively discusses the importance of the psychobiographical method in an academic framework and how it can be used to study the lives of historical figures. In applying the method, the focus is on the problem of integration of psychological approaches and psychological theories. While the arguments in this article emphasize that the psychobiographical approach is a valuable tool for better understanding historical figures, they also underline that this methodology should be applied carefully. This article argues that psychobiographical analysis can contribute to understanding historical figures and events; but must be supported by historical context and evidence. The issue of what kind of contributions the psychobiographical method can make to studies examining the lives of historical figures is also within the scope of the study. One of the primary purposes of the article is to contribute to developing of a more in-depth understanding of historical figures' personality structures, decision-making processes, and leadership styles through an integrated analysis of psychological theories and biographical data in historiography. In the contemporary context, the emphasis on inclusivity by transdisciplinary holistic approaches, which go beyond multidisciplinary and interdisciplinary perspectives, is noteworthy. Opting for a broad spectrum of widespread utilization, rather than adhering solely to a single theory, can be significantly more comprehensible. However, achieving this requires a profound understanding of historical and psychological disciplines, making it challenging.

Keywords: Psychobiography, Historiography, Personality Analysis, Psychological History, Psychohistory

Giriş: Yöntem Üzerine

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, farklı disiplinler arasındaki etkileşim ve iletişim, disiplinlerarası yaklaşımların tanımlanması ve uygulanmasıyla önemli bir ivme kazanmıştır. Bu dönem, çeşitli alanlardaki iyileştirmeler ve yeniliklerin yanı sıra, yeni bilgi ve çözümlere ulaşma arayışında olan disiplinlerin kendi iç sınırlarını aşarak birbiriyle daha etkin iş birliği yapma yöntemlerini keşfetmeye odaklandıkları bir dönemdir. Bu süreçte, disiplinlerarası iletişimin teorik olarak tanımlanması ve pratikte uygulanmasıyla alanda hızlı ilerlemeler kaydedilmiştir.¹ Multidisipliner anlayış çeşitli alanlardan profesyonellerin, belirlenmiş bir hedef doğrultusunda farklı teknikler kullanarak paralel ve bağımsız bir şekilde iş birliği yapması sürecini tanımlar. Bu “çok disiplinli” yaklaşımda, farklı alanların birbirlerinin çalışmalarına doğrudan dâhil olmaları şart değildir; ancak hepsi, asgari düzeyde bir koordinasyonla ortak bir sorunu çözmeye odaklanırlar. Burada ekip halinde çalışma, disiplinlerarası izole çalışmadan daha geniş bir bilgi ve deneyim yelpazesi sunar, üyelere kendi uzmanlık alanlarında yüksek düzeyde bağımsızlık ve yetkinliklerini sergileme imkânı tanır. Fakat, üyelerin bağımsız çalışmaları, her birinin alanında daha ileri becerilere sahip olmasını gerektirir, bu da bir dezavantaj olabilir. Eğer disiplinler arası çalışmalarda koordinasyon eksikliği olursa, bu da başka bir olumsuzluk olarak karşımıza çıkabilir. İnterdisipliner bakış açısı ise farklı alanlardaki profesyonellerin bilgilerini bir araya getirerek, belirli bir hedefe yönelik ve ortak bir metodoloji ile katkı sağladıkları bir iş birliği sürecidir. Burada, disiplinler birbirleriyle etkileşime geçer, çünkü incelenen konu üzerine derinleşebilmek için tek bir disiplin yeterli değildir; böyle bir durumda, konunun çok yönlü incelenmesi gerektiği için disiplinlerarası bir yaklaşım zorunlu hale gelir. Bu tür çalışmalarda, ideal olarak, ilgili disiplinler arasında eşit bir hiyerarşi seviyesi ve yüksek seviyede etkileşim bulunur. Bu yapı, ilgili çalışma içerisinde ilgili disiplinlerin kuram, kavram ve birikimlerini kesiştirmeyi ve ortak

¹ P. Van den Besselaar, G. Heimeriks, “Disciplinary, Multidisciplinary, Interdisciplinary - Concepts and Indicators”, *8th Conference on Scientometrics and Informetrics*, Sydney, Australia, 2001, p. 705-706.

hedeflere doğru verimli bir şekilde ilerlemeyi kolaylaştırır.² Disiplinlerarası bir yaklaşım uygulandığında, incelenen konunun tarihî, kültürel ve sosyal bağlamının daha derinlemesine anlaşılması beklenir. Bu tür bir araştırma, çeşitli disiplinlerin terminolojilerini, perspektiflerini, teorilerini ve metodolojilerini bütünleştirmeye açık bir tutum gerektirir. Bu süreçte, farklı disiplinlerden gelen bilgi ve yaklaşımların entegrasyonu sırasında ortaya çıkabilecek çatışmaların belirlenmesi ve yönetilmesi, ortak bir çalışma zemini oluşturmak için kritik öneme sahiptir. Transdisipliner kavrayışta ise disiplinlerarası bir yaklaşımın ötesine geçen “disiplinlerüstü” çalışma, farklı uzmanlık alanlarının, sınırları aşarak ve metodolojilerini bütünleştirerek birleşik bir şekilde çalışmalarını ifade eder. Disiplinlerüstü yaklaşımda, disiplinler arasındaki sınırlar giderek bulanıklaşır ve birbirleriyle iç içe geçer. Bu yaklaşımın özelliği, farklı alanların, ortak bir hedef doğrultusunda bir araya gelip, aynı problem üzerinde, kendi disiplinlerinin ötesinde çalışmalara entegre edilebilmeleridir. Bu hususiyet, kendi alanlarının sınırlarını aşarak bir sorunun çok yönlü çözümüne katkıda bulunmalarını sağlar.³

Psikobiyografik yöntem; tarihî şahsiyetlerin hayatlarını incelemek için kullanılan transdisipliner bir yaklaşımdır. Bu yöntem, psikoloji ve tarih disiplinlerinin kesişim noktasında yer alır ve özellikle bireylerin iç dünyalarını, kişilik özelliklerini ve bu özelliklerin yaşamları boyunca nasıl geliştiğini anlamak için kullanılır. Tarihî figürlerin yaşamlarını derinlemesine inceleyen araştırmacılar için psikobiyografik yöntem, kişinin içsel motivasyonlarını ve eylemlerinin altında yatan psikolojik süreçleri aydınlatma potansiyeline sahiptir. Tarihî şahsiyetlerin hayatları incelenirken genellikle kişiler ve olaylar kronolojik bir dizilim şeklinde ele alınır. Psikobiyografik yöntem, bu anlatılara derinlik katmak ve kişilerin kararları ile eylemlerinin altında yatan psikolojik faktörleri ortaya çıkarmak için kullanılabilir. Psikobiyografik analiz yapılırken, öncelikle tarihî şahsiyetin yaşam öyküsüne dair kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmelidir. Ardından, psikolojik teoriler çerçevesinde bu

---

² Sibel İnci, V. Hasan Kaya, “Eğitimde Multidisipliner, Disiplinlerarası ve Transdisipliner Kavramları”, *Millî Eğitim*, 51/235 (2022), s. 2757-2761.

³ Arzu İlçe, “Multidisipliner (çok disiplinli), İnterdisipliner (disiplinlerarası), Transdisipliner (disiplinlerüstü): Hangisi?”, *YÖK Yüksek Öğretim Dergisi*, 15 (2020), s. 36-39.

biyografik bilgiler yorumlanır. Araştırmalar, psikobiyografik metodun, tarihî figürlerin kişisel gelişim süreçlerini ve bu süreçlerin geniş tarihî olaylarla olan etkileşimini anlamada etkili olduğunu göstermektedir.⁴ Ayrıca, bu yöntemle kişilik özellikleri ve liderlik stilleri arasındaki ilişkilerin de aydınlatılabileceği anlaşılmaktadır. Psikobiyografik yöntem, tarihî figürlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayarak, tarihin yeniden yorumlanmasına olanak tanır. Bu metodun uygulanması, tarihî anlatılara derinlik kazandırmanın yanı sıra, tarihî olayların daha kapsamlı bir çerçevede değerlendirilmesine katkıda bulunabilir. Psikobiyografik yöntem, tarihî şahsiyetlerin hayatlarını, psikolojik bir perspektiften incelemek için kullanılan bir araştırma yaklaşımı olması hasebiyle, bireylerin kişilik özelliklerini, motivasyonlarını ve davranışlarını anlamak için psikoloji teorilerini ve kavramlarını da kullanır. Tarihî figürlerin kişisel hayatlarının, yetişme tarzlarının, önemli yaşam olaylarının bireyin ruhî temayülleri, karakter ve liderlik tarzı üzerindeki etkilerini incelemek için ideal bir yöntemdir. Hayatı incelenen kişilerin karar verme süreçleri, liderlik stilleri ve toplumsal etkileşimleri gibi konularda derinlemesine bir kavrayış sunar. Ayrıca, tarihî olayların kişisel dinamikler ve grup dinamikleri ile ne derece ve nasıl şekillendirildiğini göstermeye çalışırken bireysel psikolojiye odaklanmakla birlikte sosyo-kültürel atmosferi ihmal etmeden psikososyal alanı da hesaba katar. Böylece incelenen tarihî dönemi daha iyi anlamamıza yardımcı olur.⁵ Psikobiyografik yöntemin sağladığı katkıların yanı sıra, bu yaklaşımın sınırlılıkları ve tarihi yorumlamada karşılaşılabilecek potansiyel tuzaklar da vardır. Özellikle, retrospektif (geriye dönük) psikolojik değerlendirme yapmanın zorlukları ve tarihî belgelerin yorumlanmasındaki öznellik gibi konular yöntemin tenkide uğradığı başlıca meselelerdir.⁶ Psikobiyografik analizlerin tarihî olayları anlamlandırma ve tarihî figürlerin eylemlerini yorumlama konusunda sunduğu katkılar ne kadar çok olursa olsun psikoloji teorilerinin tarihî analizlere uygulanabilirliğinin sınırlılıkları ve potansiyelleri üzerinde dikkatle durmak ve dolayısıyla temkinli olmak

⁴ T. A. Kohut, "Psychohistory as History", *The American Historical Review*, 91/2 (1986), p. 337-342.

⁵ W. Kurth, "Measuring the dynamics of group-fantasy by image analysis", *The Journal of Psychohistory*, 30/2 (2002), p. 112-129.

⁶ Psikobiyografik yöntemin sınırlılıklarına ve tarih çalışmalarına sunabileceği katkılara odaklanan bu çalışma için bkz. D. Arzt, "Psychohistory and Its Discontents", *Biography*, 1/3 (1978), p. 1-36.

gerekmektedir. Tarih sahasında yazılan eserlerin bir kısmında rastlanabilecek yüzeysel ve indirgemeci/damgalayıcı analizlerin temel sebebi, tarihçilerin psikoloji konusundaki eksik bilgilerinden kaynaklanmış olmalıdır. Esasen bu eksiklik kendisini analizlerde derinlikten yoksunluk, monotonluk ve basite indirgemeye ilaveten kolayca etiketleme-tanılama eğilimi ile açık eder, bu da araştırma sonuçlarının hatalı olması anlamına gelir. Günümüz psikoloji teorilerinin ve kavramlarının, incelenen tarihî dönemin koşulları gözölmeksizin tarihî analizlere birebir uygulanması da anakronizme yol açar.⁷

Psikobiyografik çalışmaların büyük bir çoğunluğu “sığ” olarak değerlendirilmiş ve metodolojik açıdan genellikle tarihçilik mesleğinin gerektirdiği bilimsel standartların altında bulunmuştur.⁸ Hatta bazı psikoloji eğitimi almış yetkin araştırmacıların çalışmaları bile “indirgemeci” olabilmektedir. Zayıflıklarının temelinde, psikolojik analizlerin dış etmenleri, özellikle o dönemin koşullarını ve farklılıklarını göz ardı ederek sadece içsel faktörlere odaklanmaları yatmaktadır.⁹ Bu durumda kaçınılmaz olarak çalışmaların “tarih” yönü eksik kalmaktadır. Ancak bu eksikliklerin, eleştirilen konunun psikolojik doğasından değil, psikotarihçilerin araştırma yöntemlerinden kaynaklandığı söylenebilir.¹⁰ Araştırmacıların uzmanlık alanlarındaki (tarih ve psikoloji) herhangi birisindeki yetersizlikleri bazen bu noksanlıklara yol açabilir. Psikotarih ve tarih arasındaki geçiş, bazı eleştirmenlerin ve psikotarihçilerin düşündüğünden daha mümkündür. Neticede tarihçiler ve psikanalistler temelde insanı merkeze alan çalışmalarında benzer yaklaşımlar sergilerler ve ortak bir anlam ve açıklama metodolojisi paylaşırlar.¹¹ Hem klinisyenler hem de tarihçiler, inceledikleri konuların karmaşıklığını ve

⁷ H. H. Aladağ, *Tarih ve Psikoloji Ekseninde Biyografi-Psikobiyografi*, Berikan Yay., Ankara, 2022, s. 11-16.

⁸ A. C. Elms, “Freud as Leonardo: why the first psychobiography went wrong” in *The handbook of psychobiography* (Ed. W.T. Schultz), Oxford University Press, New York, 2005, p. 210-223.

⁹ H. H. Aladağ, “Tarihî Biyografilere Psikolojik Yaklaşımların Uygulanmasında Doğal ve Kültürel Farklılıklar Meselesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10/6 (2023), s. 2037.

¹⁰ Rudolph Binion, *Soundings: Psychohistorical and psycholiterary*, Psychohistory Press, New York, 1981, p. 116–126.

¹¹ Tarih ve Psikolojinin metodolojik bakımdan ortak paydasının “insan” olduğunu vurgulayan önemli bir çalışma için bkz. W. T. Schultz (Ed.), *Handbook of Psychobiography*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

çeşitliliğini anlama ve takdir etme yöntemlerinde benzerlikler gösterir. Tarihçilerin geçmişi anlama ve değerlendirme sürecinde sergiledikleri hassasiyet, psikanalistlerin danışanlarının karşılaştıkları karmaşık ve çok yönlü faktörleri göz önünde bulundurmalarıyla benzerdir. Aynı şekilde, tarihçilerin geçmişteki olayları anlamada birçok nedensel faktörü değerlendirmeleri gibi, psikanalistler de danışanlarını anlamak için birçok farklı perspektifi kullanır. Tıpkı tarihçilerin belirli bir olay üzerinde yoğunlaşp bunu kendi terminolojileriyle anlamaya çalışmaları gibi, psikanalistler de analiz sürecinde danışanlarının yaşam öykülerine ve deneyimlerine belki yüzlerce yorumla yaklaşır ve onları kendi perspektiflerinden derinlemesine anlamaya çalışırlar. Dolayısıyla, psikoloji hakkında bilgi sahibi olan bir tarihçi, geleneksel tarih metodolojisini de kullanarak psikolojik boyutları keşfedebilir ve psikotarih, psikolojik faktörleri de kapsayan bir tarih olarak yazılabilir. Geleneksel tarih metodolojisinin, insanın psikolojik boyutunu açıklama kapasitesine sahip psikoloji kuram ve kavramlarıyla dikkatle harmanlanması, profesyonel standartlara uygun nitelikli çalışmaların temelini oluşturur. Bu yüzden, bazı psikotarih çalışmalarındaki metodolojik eleştiriler, psikolojik boyutun anlaşılmasından vazgeçilmesi gerektiği sonucuna varmamalıdır.¹² Bu boyut, geçmişin anlaşılmasında meşru ve önemli bir alanı temsil eder ve tarihçinin inceleyebileceği insanın geçmişi ile ilgili en kritik ve anlamlı yönlerden birisidir. Psikobiyografiye odaklanan tarihçilerin psikoloji ya da “resmi psikanalitik eğitime” ihtiyaçları olup olmadığı, bu alandaki tartışmalarda önemli bir noktadır.¹³ Tarihçiler arasında, kişilik özellikleri nedeniyle özellikle empatik ve sempatik olanlar bulunur ve bu kişiler, insan psikolojisini doğal bir sezgiyle anlayabilirler. Dolayısıyla, “resmi bir psikanalitik eğitime” sahip olmaksızın da tarihin psikolojik boyutlarını yetkin bir şekilde inceleyebilecek çalışmalar yapabilirler. Bu tür bir yetkinlik, söz konusu eserden de anlaşılabilir. Ayrıca tarihçilerin, psikoloji kuramlarını ve psikanalitik literatürü yeterince okuyarak, çalışarak ve bu bilgileri

¹² L. DeMause, “The psychogenic theory of history”, *The Journal of Psychohistory*, 25 (1997), p. 115-121.

¹³ Bu makalenin yazarı Eğitim Fakültesi Temel Eğitim Bölümü Lisans mezunudur. Lisansüstü çalışmalarını ise Tarih alanında tamamlamıştır. Lisans döneminde Çocuk Psikolojisi, Drama, Felsefe, Gelişim Psikolojisi, Eğitim Psikolojisi ve Öğrenme Psikolojisi gibi dersler almıştır. Önceki dönemlerde bu dersleri tamamlamış olanlara Psikoloji sahasında yan alan belgesi de verilmektedir.

kendi araştırmalarına dâhil ederek, tarihin psikolojik boyutlarını başarıyla analiz etmeleri de mümkündür. Tüm bunlarla birlikte tarihçinin psikoloji eğitimi ve resmi psikanalitik eğitimler alması çok önemli bir kazanımdır.¹⁴ Psikobiyografi/Psikotarih alanında çalışanlar için psikanalizin katkısı ve önemi yadsınamaz bir gerçektir. Psikotarih çalışmaları, Freud'dan Erikson'a, DeMause'den Elovitz'e, Beisel'den Peter Gay'e, Robert Jay Lifton'dan Robert Coles'a, Strozier, Brodie ve Bruce Mazlish gibi psikanalitik eğilimli tarihçiler, psikanalistler ve sosyal bilimcilerin etkisi altında biçimlenmiştir. Esasen psikoloji disiplininin kuram ve kavramları, sosyal bilimler alanında yirminci yüzyılda ortaya çıkmış pek çok entelektüel akıma zaten çoktan sızmış durumdaydı.¹⁵

Psikobiyografik Yöntemin Tarih Disiplinine Katkıları

Bireysel ve Toplumsal Dinamiklerin Anlaşılması: Psikobiyografi, tarihî figürlerin kişilik yapıları, motivasyonları ve zihinsel durumlarının yanı sıra, toplumsal psikolojik süreçleri de ele alır. Bu sayede, liderlerin karar alma süreçlerinden, kitlesel hareketlerin oluşumuna kadar geniş bir yelpazede tarihî olayların daha derinlemesine anlaşılmasını sağlar.¹⁶ Psikobiyografi, tarihî figürlerin yaşam öykülerini inceleyerek, bireysel davranışların ve kişilik özelliklerinin kökenlerini aydınlatmaya yarayabilir. Bu, bireylerin eylemlerinin ardındaki motivasyonları ve duygusal durumları anlamayı kolaylaştırır. Psikotarih, tarihî olaylarda toplumların davranışlarını etkileyen toplumsal ve psikolojik faktörleri inceler. Bu, kitlesel hareketler, ideolojik eğilimler ve sosyal değişim gibi toplumsal dinamiklerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Hem bireylerin hem de toplulukların karar alma süreçlerini psikolojik açıdan inceleyerek, tarihî dönüm noktalarının altında yatan psikolojik dinamikleri ortaya çıkarır. Tarihî olayların neden-sonuç ilişkilerini psikolojik perspektiften yorumlayarak, bireysel ve toplumsal eylemleri derinlemesine anlamayı sağlar. Bu katkılar, tarihî olayları ve figürleri sadece dışsal etkenlerle değil, aynı zamanda içsel psikolojik süreçlerle de açıklama fırsatı verir ve

¹⁴ Kohut, "Psychohistory as History", p. 337-345.

¹⁵ Aladağ, *Tarih ve Psikoloji Ekseninde Biyografi-Psikobiyografi*, s. 90-91.

¹⁶ Çin örneği üzerinden psikotarihsel perspektifle toplumsal psikolojik süreçlerin incelenmesiyle, kolektif ve kitlesel hareketlerin analizine dair yetkin bir örnek için bkz. Peter Loewenberg, "Matteo Ricci, Psychoanalysis, and 'Face' in Chinese Culture and Diplomacy", *American Imago*, 68/4 (2011), p. 704-705.

böylece tarihî analizleri çok boyutlu ve daha zengin hale getirir.¹⁷ Örnek olarak; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki etnik çatışmalar ve milliyetçilik hareketleri, toplumsal bölünmelerin ve bireysel kimlik krizlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Farklı etnik ve dini grupların bir ulus kimliği etrafında birleşip birleşemeyeceği "sosyal psikoloji" zaviyesinden incelenirken tarih ve psikoloji disiplinlerinin iş birliği araştırmayı çok katmanlı kılarken anlatıya derinlik katacaktır. Yine bir diğer örnek; Jön Türk hareketinin ortaya çıkışı ve sonrasında İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesine zemin hazırlayan hususlar bağlamında "modernleşmenin topluma ve toplumun modernleşme ve Batılılaşma sürecine olan etkilerini karşılıklı olarak ele alırken özellikle bu süreçlerin "bireysel kimlikler" üzerindeki dönüştürücü etkisini"¹⁸ incelemek için yöntem oldukça elverişli görünmektedir.

Kültürel ve Sosyal Yapıların İncelenmesi: Psikobiyografi, kültürlerarası farklılıkları ve zaman içinde değişen sosyal yapıları inceleyerek, tarihî olayların meydana gelmesindeki sosyo-psikolojik etmenleri ortaya çıkarabilir. Böylece, bir toplumun değer yargıları, inançları ve davranış kalıpları tarihî bağlamda incelenebilir. Bireylerin psikolojik profillerini inceleyerek, onların kültürel normlar ve değerler tarafından nasıl şekillendirildiğini tespit ederken katkı sağlayabilir. Bu, toplum içindeki bireylerin düşünce, inanç ve davranışlarının kültürel etkileşimlerini anlamaya yardımcıdır. Bireylerin yaşam öyküleri üzerinden sosyal normlar ve beklentilerin bireyler üzerindeki etkisinin ortaya çıkarılması sosyal yapıların bireylerin gelişimi ve kimlik oluşumu üzerindeki rolünü aydınlatmada kullanılabilir. Psikobiyografi, bireylerin eylemlerini ve deneyimlerini tarihî ve kültürel bağlam içinde değerlendirir.¹⁹ Dolayısıyla, belirli bir dönemde hüküm süren sosyal ve kültürel yapıların detaylı bir analizini yapmak için elverişli olabilir. Bu şekilde incelenen biyografiler aracılığıyla, kültürel ve sosyal yapıların zaman içinde nasıl değiştiğini veya süreklilik gösterdiğini de anlamlandırabilmek mümkün olur. Böylece tarihî süreçlerdeki dönüşüm,

¹⁷ J.P. Demos, "On 'Psychosocial' History: A Reply to Nicholas P. Spanos", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 21 (1985), p. 180–181.

¹⁸ (Eds.), C. B. Strozier, D. Offer, *The Leader: Psychohistorical Essays*, Plenum Press, New York, 1985, p. 3-8.

¹⁹ W. Kurth, "Attachment Theory and Psychohistory: Overview", *The Journal of Psychohistory*, 41/1 (2013), p. 35–38.

devamlılık ya da inkıta ve kopuşlar izlenebilir. Farklı kültürel arka planlara sahip bireylerin biyografilerini inceleyerek, farklı kültürlerin sosyal yapılarını ve bu yapıların bireyler üzerindeki etkisini karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmek yeni perspektifler elde edilebilmesinde kullanılabilir. Önemli tarihî şahsiyetlerin psikobiyografileri, dönemin toplumsal değerlerini ve ideolojilerini de yansıtır. Bu, dönemin sosyal yapısının ve kültürel değerlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlar. Bu katkılar, kültürün ve sosyal yapının bireysel psikoloji üzerindeki etkisini yani bireylerin kültür ve sosyal yapıları nasıl şekillendirdiğini anlamamızda önemli bir rol oynar. Böylece psikobiyografik analizler, bireylerin ve toplulukların yaşadıkları sosyal ve kültürel çevreler içinde nasıl var olduklarını ve bunlara nasıl yanıt verdiklerini gösterir.²⁰ Örnek olarak; Osmanlı Devleti'nde modern eğitim kurumlarının kurulması ve geleneksel medrese eğitiminin dönüşümü, sosyal ve kültürel yapıların yeniden şekillenmesinde kritik bir role sahiptir. Eğitimdeki bu değişimler, nesiller arasında değerler ve dünya görüşleri konusunda farklılaşmalara yol açmıştır. Bu değişimin psikososyal yönü incelenirken psikotarihî yaklaşım araştırmalara yeni bakış açıları kazandırabilir. Farklı bir örnek olmak üzere; Osmanlı sanatı ve edebiyatı, dönemin sosyal ve kültürel yapısını yansıtan ve toplumsal değişimin izlerini taşıyan önemli alanlardır. Sanatçıların ve yazarların eserleri, dönemin ruhunu ve toplumsal meseleleri anlamak için psikotarihî bir analiz sağlayabilir.

Tarihî Olayların İçinde Gizlenmiş Psikolojik Motiflerin Keşfi: Tarihî olayların ardındaki psikolojik motiflerin ve zihinsel süreçlerin keşfi, Psikobiyografi yaklaşımı ile mümkün olabilir. Savaşlar, devrimler, ekonomik krizler gibi olaylar, bireylerin ve toplulukların psikolojik durumları ışığında yeni bir perspektiften değerlendirilebilir. Bu yöntem, tarihî kişiliklerin eylemlerinin ardındaki psikolojik motivasyonları ve dürtüleri çözümlenmeye yardımcı olur. Liderlerin, karar vericilerin ve etkili şahsiyetlerin kişisel hırsları, fobileri, inançları ve değerleri bu analizlerle ortaya çıkarılabilir. Tarihî olaylar ve dönemler üzerine yapılan psikobiyografik çalışmalar, o dönemdeki bireylerin zihinsel süreçlerini ve

---

²⁰ M. Sherif, "Social Psychology, Anthropology, and The Behavioral Sciences", *The Southwestern Social Science Quarterly*, 40/2 (1959), p. 106.

düşünme tarzlarını anlamamıza yardımcı olur.²¹ Dolayısıyla, tarihî figürlerin karar alma mekanizmaları ve problem çözme stratejileri gibi konularda derinlemesine bilgi sağlar. Psikobiyografik yöntem, toplumsal ve politik davranışların altında yatan psikolojik kökenleri inceleyerek, tarihî olayların nedenlerini ve sonuçlarını daha iyi anlamamıza imkân tanır. Böylelikle, tarih boyunca gerçekleşen büyük sosyal ve politik değişimlerin psikolojik temellerini aydınlatır. Ayrıca kitlesel hareketler ve ideolojilerin yayılması gibi olayları, bireylerin psikolojik yapısını ve grup dinamiklerini dikkate alarak açıklamaya çalışır. Bu yapıldığıdaysa, tarihî dönemlerdeki toplumsal hareketlerin ve eğilimlerin daha iyi anlaşılması mümkün olur. Büyük tarihî olayları şekillendiren liderlerin kişilik özellikleri ve liderlik stilleri üzerine yoğunlaşarak, bu bireylerin tarih sahnesindeki rollerini ve etkilerini anlamamıza yardımcı olur. Tarihî olayların, savaşlar ve ekonomik krizler gibi toplumlar üzerindeki travmatik etkilerini psikolojik açıdan inceleyerek, bu olayların uzun vadeli toplumsal ve kültürel sonuçlarını değerlendirir. Bu tür analizler, tarihî figürlerin ve olayların arkasındaki insan deneyimlerini daha iyi anlamamızı sağlarken ve tarihî bir dizi neden ve sonuç zinciri olarak değil, insan psikolojisinin karmaşık etkileşimleri olarak görmemize olanak tanır.²² Örneğin; Balkan Savaşları sırasında yaşanan toprak kayıpları, Osmanlı toplumu üzerinde derin bir kaygı, mağlubiyet ve kayıp duygusu meydana getirmiştir. Milliyetçi duyguların ve kimlik arayışının daha da güçlenmesine yol açan bu toplumsal travma, etkileri bakımından psikobiyografik ve psikotarihî analizlere tabi tutulabilir.

Tarihî Anlatıların Zenginleştirilmesi: Psikolojik analizlerle, tarihî anlatılara derinlik katılırken tarihî olayları ve figürleri tek bir açıdan değil, çoklu perspektiflerden inceleme imkânı ortaya çıkar. Tek katmanlı yüzeysel anlatılar yerine çok katmanlı anlatılar inşa edilmesi hususunda bireylerin iç dünyalarını ve psikolojik yapılarını tarihî anlatılara dâhil ederek, olayların sadece dışsal faktörlerle değil, aynı zamanda içsel motivasyonlarla da şekillendiğini gösterir. Tarihî figürlerin olaylar içindeki psikolojik durumlarını anlamlandırma çabası, tarihî anlatılarda “insan faktörünün” ihmal edilmemesini sağlar. Bu husus tarihçinin,

²¹ Bruce Mazlish, “The Past and Future of Psychohistory”, *Annual of Psychoanalysis*, 31 (2003), p. 251–262.

²² Loewenberg, “Psychohistorical Perspectives on Modern German History”, *Journal of Modern History*, 47/2 (1975), p. 232.

olayların “insana mahsus” yönünü vurgulayarak empati ve anlayış geliştirebilmesine yardımcı olur.²³ Neden-sonuç ilişkilerinin incelenmesi tarihî analizlerde hakikate yaklaşabilmek yani “asıl olanı açık edebilmek” bakımından önemli bir yer tutar. Tarihî olayların altında yatan psikolojik nedenleri keşfederek, neden-sonuç ilişkilerini detaylandırmak anlatıyı daha anlaşılır kılmaktır.²⁴ Detaylandırma olayların yüzeysel açıklamalarının ötesine geçilebilmesi demektir. Toplumsal ve kültürel değişimlerin bireylerin psikolojileri ile nasıl etkileşime girdiği analiz edileceğinde, tarihî anlatılara sosyal psikolojik yaklaşımlar entegre edilerek açıklayıcılık artırılabilir. Önemli kararların nasıl alındığını ve bu kararların ardındaki zihinsel süreçleri ortaya koyarak, tarihî dönüm noktalarını daha ayrıntılı bir şekilde incelemek mümkün olur. Tarihî figürlerin kültürel değerler ve normlar tarafından nasıl etkilendiğini ortaya koyarak, tarihî anlatıları güçlü bir kültürel bağlam üzerinden değerlendirme imkânı hasıl olur. Tarihî kişiliklerin psikolojik ve zihinsel dünyalarına dair bilgiler, okuyucuların o kişiliklerle empati kurmasının yolunu açabilir. Bu, tarih öğreniminde empatik anlayışı ve ilgiyi artırabilir.²⁵ Bu katkılar, tarihî anlatıları yalnızca olayların kronolojik bir listesi olarak değil, insan psikolojisinin ve toplumsal etkileşimlerin canlı bir resmi olarak sunar ve böylece tarih araştırmalarını daha etkili ve anlamlı kılar. Örnek olarak; Sultan Vahdettin'in psikolojik özelliklerinin karar alma mekanizmasına, liderlik tarzına nasıl ve ne şekilde yansıdığı Psikobiyografik bakımdan tekrar incelendiğinde farklı bir perspektif yakalanabilir.

Metodolojik Yenilikler: Psikobiyografi, tarih çalışmalarında kullanılan metodolojik araçları genişleterek, özellikle biyografik ve otobiyografik kaynakların analizinde psikanalitik ve davranışsal tekniklerin kullanılmasını teşvik eder. Böylece, tarihçilerin kaynakları yorumlama

²³ Burada “insan faktörü” ya da “insana mahsus yön” tabirleri insanın irrasyonel tarafına bir gönderme yapmak için kullanıldı; insanın salt rasyonel ve süreklilik içeren bir mantıklılık bulunuşunda olmadığı ve olamayacağına dair özel bir vurgu içermektedir.

²⁴ M. Roth, “History and Psychoanalysis”, in *The Routledge Handbook of Psychoanalysis in the Social Sciences and Humanities*, (eds by Anthony Elliott and Jeffrey Prager), Routledge, London, 2016, p. 246-248.

²⁵ Psaltis, et al., “Conflict Transformation and History Teaching: Social Psychological Theory and Its Contributions”, in *History Education and Conflict Transformation*. Palgrave Macmillan, Switzerland, 2020, p. 16-17.

biçimleri yenilikçi yöntemlerle zenginleşebilir. Disiplinlerüstü bir yaklaşımla tarih ve psikoloji disiplinlerinin entegrasyonu, tarihçilere yeni araştırma metodolojileri ve analitik araçlar sunabilir. Bu yaklaşım, tarihî olayları anlamada psikolojik teorileri ve kavramları kullanmayı içerir. Niteliksel veri analizi hususu tarih araştırmalarının bir kısmında görülen ve neredeyse işi “belge fetişizmine” vardırın aşırılıkların dizginlenmesinde rol üstlenebilir. Psikobiyografik çalışmalar, tarihî figürlerin mektupları, günlükleri, konuşmaları ve diğer birinci el kaynaklarından elde edilen nitel verileri derinlemesine analiz etme yöntemleri geliştirir.²⁶ Tarihî figürlerin davranışlarını zaman içinde ve farklı bağlamlarda inceleme, tarihçilere daha kapsamlı davranışsal analizler yapma imkânı tanır. Tarihî dokümanların söylem analizi, söz konusu dönemin kültürel ve sosyal değerlerini, ideolojilerini ve normlarını ortaya çıkarmak için kullanılabilir. Tarihî figürlerin kişilik özelliklerini değerlendirmek için psikometrik araçların ve kişilik envanterlerinin retroaktif olarak uygulanması, kişilik analizlerinde yeni perspektifler ortaya çıkarabilir. Bu metodolojik yenilikler, tarihî olayların daha kapsamlı ve nüanslı analizlerini yapmayı mümkün kılar ve tarihçilere, psikologlara ve diğer araştırmacılara daha zengin ve derinlemesine kavrayışlar sunar. Tarihî figürlerin ve olayların daha karmaşık ve detaylı portrelerini çıkarmak için bu tekniklerin kullanımı, tarih biliminin sınırlarını genişletir ve tarihî anlayışı geliştirir.²⁷ Örnek olarak; Osmanlı entelektüellerinin, devlet adamlarının ve sultanların kişisel mektupları ve günlükleri, onların iç dünyalarını ve dönemin politik olaylarına bireysel tepkilerini anlamada önemli kaynaklardır. Bu materyaller, tarihî kişiliklerin “psikolojik profillerini” çıkarmak için kullanılan metodolojik bir yenilik olarak kullanılabilir. Bir diğer örnek ise; Osmanlı son döneminde yaşanan büyük toplumsal olaylar içinde, Jön Türklerin muhalefeti veya Balkan Savaşları gibi, geniş çaplı psikoanalitik yorumlara tabi tutulabilir ve bu olayların toplumsal bilinçaltı üzerindeki etkileri psikohistorik tekniklerle incelenebilir.

Derinlemesine Kişilik Analizi: Tarihî figürlerin kişilik özelliklerini ve motivasyonlarını inceleyerek, belirli tarihî olayların altında yatan

²⁶ Gertrude Himmelfarb, *The New History and The Old*. Harvard University Press, Cambridge, 2004, p. 51-64.

²⁷ C. B. Strozier, D. Offer, *The Leader: Psychohistorical Essays*, p. 3-8.

nedenleri daha iyi anlamak mümkün olabilir. Örneğin, bir liderin karar alma süreçlerinin arkasında yatan psikolojik motivasyonlarını incelemek, onun politik eylemlerini daha iyi anlamayı sağlayabilir. Kişilik yapısının anlaşılması hususunda tarihî şahsiyetlerin kişilik yapısını, onların eylemleri, yazışmaları, konuşmaları ve diğer kişisel belgeleri üzerinden detaylı bir şekilde analiz ederek, kişilik özelliklerini ve bu özelliklerin tarihî olaylar üzerindeki etkisini ortaya koyar. Bireylerin motivasyonlarını ve iç dürtülerini, tarihî kontekst içinde ve psikolojik teorileri kullanarak açıklar. Böylece, büyük tarihî figürlerin kararlarının ve eylemlerinin altında yatan sebepleri daha iyi anlamamızı sağlar. Kişilik gelişimi noktasında ise bireyin yaşam öyküsünü takip ederek, kişilik özelliklerinin nasıl ve neden geliştiğini, hangi yaşam olaylarının ve deneyimlerinin bu gelişime katkıda bulunduğunu inceler.²⁸ Tarihî figürlerin duygusal ve zihinsel sağlık durumlarını, onların kararları ve liderlik stilleri üzerindeki etkisini analiz ederek, tarihî olayların altında yatan psikolojik boyutları ortaya çıkarır. Kişilik analizini, bireylerin kişisel ilişkileri ve sosyal etkileşimleri üzerinden yaparak, bu ilişkilerin kişilik üzerindeki etkisini ve kişiliğin ilişkileri nasıl şekillendirdiğini gösterir. Özellikle liderlerin ve iktidardaki bireylerin kişilik özelliklerinin, onların liderlik tarzlarını ve iktidar kullanımlarını nasıl etkilediğini inceler. Esasında; Psikobiyografi, tarihî figürlerin psikolojik portrelerini oluşturarak, onların karmaşık iç dünyalarını ve bu dünyaların tarihî süreçlerle etkileşimini gözler önüne serer. Tarihî olaylarda yer alan bireylerin eylemlerinin psikolojik analizini yaparak, bu eylemlerin kişilik özellikleriyle olan ilişkisini kavramaya yardımcı olur. Bireylerin kişiliklerinin sosyal ve kültürel bağlam içinde nasıl şekillendiğini ve bu kişiliklerin kendi kültürlerini ve toplumlarını nasıl etkilediğini inceler.²⁹ Örnek olarak; yazar Halide Edip Adıvar, Osmanlı'nın son dönemlerinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında toplumsal cinsiyet rolleri ve milli kimlik konularında önemli bir figürdür. Onun eserleri ve aktivizmi üzerinden derinlemesine kişilik analizi aracılığıyla, dönemin kadın hareketleri ve sosyo-kültürel değişim/dönüşüm süreci farklı bir perspektiften yorumlanabilir. Başka bir örnek; İttihat ve Terakki'nin önde gelen figürlerinden biri olan Enver

---

²⁸ J. W. Anderson, "The Psychobiographical Study of Psychologists", in *Handbook of Psychobiography*, W. T. Schultz (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2005, p. 203–209.

²⁹ T. Pawelec, *History and The Unconscious: The Theoretical Assumptions and Research Practices of Psychohistory* (trans. A. Shannon), Peter Lang Publishing, 2020, p. 242–252.

Paşa'nın kişisel, askeri ve politik kararları, onun lider olma hırsını ve risk alma eğilimini yansıtır. Bu konu özelinde kaleme alınmış ve alınacak psikobiyografik çalışmalar böylesi eğilimleri psikoloji ilmi zaviyesinden temellendirebilir.

Toplumsal Hareketlerin Dinamikleri: Grup psikolojisi teorileri, toplumsal hareketlerin ve devrimlerin nasıl başladığını ve yayıldığını açıklamak için kullanılabilir. Bu, tarihî olayların sadece büyük liderler veya ekonomik faktörler tarafından değil, aynı zamanda toplumsal psikolojik dinamikler tarafından da şekillendirildiğini gösterir.³⁰ Toplumsal hareketlerin liderlerinin kişilikleri ve motivasyonları üzerine odaklanarak, bu liderlerin hareketleri nasıl şekillendirdiğini ve takipçileri üzerindeki etkisini açıklar. Ancak bu mekanizma tek taraflı işlemediğinden kitlesel motivasyon unsurlarının da dikkate alınması gerekir. Psikobiyografik yaklaşım bir toplumsal hareketin ardında yatan kitlesel motivasyonları ve psikolojik ihtiyaçları analiz ederek, hareketin neden popülerlik kazandığını ve sürdürülebilirliğini inceleyebilir. Bu kitlesel motivasyonların motor gücü genellikle ideolojik bağlılıklardır. Bireylerin ve grupların ideolojilere olan bağlılıklarının psikolojik temellerini keşfederek, bu ideolojilerin toplum üzerindeki etkisini ve yayılma biçimlerini anlamayı sağlar.³¹ Grup içi etkileşimleri ve grup dinamiklerini inceleyerek, toplumsal hareketlerin iç yapısını ve bu yapının hareketin hedeflerine ulaşmadaki rolünü çözümler. Psicotarihî çözümleme, kolektif davranışları ve toplumsal hareketlerin içindeki bireysel katılımcıların psikolojisini inceler, bu sayede hareketin nasıl ve neden ortaya çıktığını, gelişimini ve sonuçlarını anlamamıza yardımcı olur. Toplumsal hareketlerin toplum üzerindeki etkisi ve sosyal değişime direnç gösteren faktörlerin psikolojik analizini yaparak, değişimin nasıl başladığını ve devam ettiğini anlar. Toplumsal hareketlerin tarihî ve kültürel bağlamını dikkate alarak, bu hareketlerin belirli bir zamanda ve yerde neden ortaya çıktığını ve nasıl evrildiğini açıklar. Toplumun kolektif travmalarını ve tarihî belleğini analiz ederek, toplumsal hareketlerin bu

³⁰ Toplumsal hareketlerin temelinde yatan grup psikolojisi ve bu gruplarda insanların hangi durumlarda nasıl hareket ettikleri, birleşmeler ve ayrışmalar üzerine teorik bir çerçeve için öncü bir çalışma olarak bkz. M. Sherif, "Experiments in Group Conflict", *Scientific American*, 195/5 (1956), p. 54-59.

³¹ S. Allcorn, H. F. Stein, "Ideology, Bureaucracy, Hierarchy, and Human Nature in Psychohistory", *The Journal of Psychohistory*, 47 (3) Winter (2020), p. 169-170.

travmalarla nasıl başa çıktığını ve bunlardan nasıl etkilendiğini inceler. Psikobiyografi ve psikotarih çalışmaları, toplumsal hareketlerin karmaşık doğasını ve bu hareketlerin bireylerin psikolojisi ile nasıl iç içe geçtiğini aydınlatarak, tarih ve sosyal bilimler için zengin bir anlayış sunar. Bu yaklaşımlar, toplumsal hareketlerin sadece politik ve ekonomik faktörlerle değil, aynı zamanda derin psikolojik süreçlerle de açıklanabileceğini gösterir.³² Örneğin; İttihat ve Terakki'nin liderleri ve politikalarının, Osmanlı Devleti'nde etnik milliyetçilik akımları bağlamında bireylerin etnik kimlik algıları ve gruplar arası ilişkileri ne derece ve nasıl şekillendirdiğine dair yapılacak Psikotarihî analizler, bu dinamiklerin altında yatan psikolojik motivasyonları anlamlandırabilmekte kullanılabilir.

Kültürel ve Toplumsal Normların Evrimi: Psikobiyografi, belirli dönemlerdeki kültürel ve toplumsal normların nasıl oluştuğunu ve değiştiğini anlamak için psikolojik teorileri kullanabilir. Bu, toplumların değerlerinin, inançlarının ve davranışlarının zaman içinde nasıl evrildiğini gösterir. Bireylerin yaşam hikayeleri üzerinden, toplumsal ve kültürel normların nasıl içselleştirildiğini ve bireylerin kişilik yapılarına nasıl entegre edildiğini analiz edebilir. Önemli tarihî figürlerin değerleri ve inançları üzerinden, belirli bir dönemdeki kültürel ve toplumsal normların nasıl yansıtıldığını ve aktarıldığını inceler. Toplumsal hareketlerin ve ideolojik değişimlerin, kültürel ve toplumsal normları nasıl dönüştürdüğünü ve yeni normların nasıl oluştuğunu anlamaya yardımcı olur.³³ Tarihî dönemler boyunca zihniyetlerdeki değişiklikleri ve bunların toplumsal normlar üzerindeki etkilerini inceler, bu sayede toplumsal ve kültürel dönüşümlerin psikolojik temellerini keşfeder. Toplumların kolektif belleğini ve mitlerini, bu bellek ve mitlerin toplumsal normların şekillenmesindeki rolünü inceler. Farklı kültürel arka planlara sahip bireylerin psikobiyografilerini inceleyerek, kültürler arası norm farklılıklarını ve bu farklılıkların bireyler üzerindeki etkilerini karşılaştırır.³⁴ Psikobiyografik incelemeler, bireylerin sosyal yapılar ve

³² P. Pomper, "Problems of a Naturalistic Psychohistory", *History and Theory*, 12/4 (1973), p. 380-388.

³³ M. Sherif, *An outline of social psychology*, Harper, New York, 1948, p. 93-97.

³⁴ M. Şerif, *Toplumsal Kuralların Psikolojisi* (çev. İ. Sandıkçioğlu), Alan Yay., İstanbul, 1985, s. 60-63.

normlarla nasıl etkileşime girdiğini ve bu etkileşimin normların evrimini nasıl şekillendirdiğini ortaya çıkarır. Kültürel ve toplumsal normların zaman içinde nasıl geliştiğini, nasıl korunduğunu ve dönüştüğünü daha iyi anlamak mümkün hale gelir. Böylece, tarihçiler ve sosyal bilimciler, bu normların arkasındaki insan psikolojisi ve davranışlarını daha derinlemesine keşfedebilirler. Örneğin, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nde hukuki ve idari alanlarda ciddi reformlar başlatmıştır. Psikobiyografik yöntem, bu reformların arkasındaki yönetici elitin motivasyonlarını ve toplumsal normlarda meydana gelen değişikliklerin birey ve toplum psikolojisi üzerindeki etkilerini inceleyebilir.

Savaş ve Çatışma Analizi: Savaşlar ve çatışmalar, insan psikolojisinin karanlık yönlerini de yansıtabilir. Psikobiyografi, savaşın nedenleri ve sonuçları üzerine çalışırken insan doğasının bu yönlerini inceleyerek, tarihçilere farklı bir bakış açısı sunabilir. Toplumlarda savaşa girişini ve çatışmaları desteklemesini açıklamak için milliyetçilik, grup dinamikleri ve düşmanlaşma gibi toplumsal psikolojik kavramları kullanır. Savaşların ve çatışmaların toplumlar üzerinde bıraktığı psikolojik izleri, kolektif travmaları ve bunların uzun vadeli etkilerini inceler. Çatışmanın tarafları arasındaki düşmanlık ve ideolojik ayrılıkların, grup içi ve gruplar arası psikolojik süreçleri nasıl etkilediğini analiz eder. Propagandanın ve psikolojik savaş tekniklerinin, toplumların düşünce ve algıları üzerinde nasıl bir etki meydana getirdiğini inceler. Askerlerin ve sivil halkın moral durumunu, savaşın psikolojik yükünü ve bu faktörlerin çatışmanın gidişatı üzerindeki rolünü değerlendirir. Savaş sonrası çatışma çözümü ve barış süreçlerinde, bireysel ve toplumsal psikolojinin rolünü ve bu süreçlerin başarıya ulaşmasındaki psikolojik engelleri inceler.³⁵ Savaş suçları ve etik ihlallerini işleyenlerin psikolojisini ve bu tür eylemlerin grup psikolojisi ve otoriteye itaat etme gibi kavramlarla nasıl açıklanabileceğini değerlendirir. Askeri birimlerin kültürü ve disiplininin, askerlerin savaşta nasıl davrandığını ve bu davranışların çatışmanın sonuçları üzerindeki etkisini inceleyebilir. Psikobiyografi ve psikotarih, savaş ve çatışma analizine derinlemesine bir insan boyutu ekler ve

---

³⁵ Ofer Zur, "The Psychohistory of Warfare: The Co-Evolution of Culture, Psyche and Enemy", *Journal of Peace Research*, 24/2 (1987), p. 125-128.

çatışmaların yalnızca stratejik veya politik faktörlerle değil, aynı zamanda karmaşık insan psikolojisi ile de açıklanabileceğini gösterir. Bu disiplinler, tarihî çatışmaların anlaşılmasını ve yorumlanmasını genişletir ve zenginleştirir.³⁶ Örnek vermek gerekirse; Çanakkale Savaşı'nın Osmanlı toplumu üzerinde meydana getirdiği milli bilinç ve kahramanlık duygusu, toplumun savaş algısını ve ulusal kimlik inşasını etkileyen bilhassa psikolojik faktörleri içerir. Bu savaşın psikobiyografik analizi, toplumun “savaşa” ve “şehitliğe” bakışını anlamada önemlidir.

Bellek ve Tarih: Toplumların geçmiş olayları nasıl hatırladığı ve anlattığı, kolektif bellek çalışmaları ile analiz edilebilir. Bu, tarihî anlatıların nasıl oluşturulduğu ve korunduğu üzerine değerli bilgiler sağlar. Psikobiyografi ve psikotarih yöntemiyle, kolektif bellek çalışmaları ve tarihî diskur üzerine yansımaları konusunda kolektif belleğin şekillenmesi üzerinde durulabilir. Tarihî olaylar ve figürlerin, toplumların kolektif hafızasında nasıl yer ettiğini ve bu süreçlerin toplumsal değerler, normlar ve kimlikler üzerinde nasıl etkili olduğunu inceleyebilir. Toplumların mitolojilerini ve efsanelerini, bu hikayelerin mevcut toplumsal ve kültürel yapılar üzerinde nasıl etkili olduğunu ve toplumsal belleğin nasıl şekillendiğini inceler.³⁷ Anma ve hatırlama pratikleri bağlamında önemli tarihî olayların anma törenleri, anıtlar ve eğitim programları gibi hatırlama pratikleri üzerinden, bu olayların kolektif bellekte nasıl canlı tutulduğunu ve şekillendiğini analiz eder. Ayrıca toplumların geçmişte yaşadıkları travmalar ve bunların üzerine konuşulmayan “sessizlikler” üzerinden, bu deneyimlerin toplumsal hafızadaki yerini ve etkilerini inceler. Toplumların geçmişteki zorlu olaylarla nasıl yüzleştiğini ve bu sürecin kolektif bellek üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu, barış, uzlaşma ve adalet arayışları içinde inceleyebilir. Bireylerin ve grupların tarihî kimliklerinin inşasında, kolektif belleğin rolünü ve bu kimliklerin tarihî olaylar ve figürler üzerinden nasıl kurgulandığını değerlendirir. Tarih eğitiminin içeriğinin ve pedagojisinin, öğrencilerin ve genel olarak toplumun tarih algısını nasıl şekillendirdiğini ve bu algının kolektif belleğin bir parçası haline nasıl geldiğini analiz eder.

³⁶ Bruce Mazlish, *The Idea of Humanity in a Global Era*, Palgrave Macmillan, London, 2009, p. 17-30.

³⁷ A. Confino, “Collective Memory and Cultural History: Problems of Method”, *The American Historical Review*, 102/5 (1997), p. 1386-1388.

Tarihî olayların ve deneyimlerin toplumlar tarafından nasıl anlamlandırıldığını ve bu anlamlandırmanın zaman içinde nasıl değiştiğini inceleyebilir.³⁸ Önemli bir katkı olmak üzere “nostalji” ve “idealizasyon” kavramları etrafında tarihî dönemlerin veya figürlerin idealize edilmesi ve nostaljik yorumlarının, toplumsal bellek ve kimlik üzerindeki yansımalarını değerlendirir. Bu katkılar, toplumsal hafıza ve tarihî anlatıların nasıl oluştuğunu, devam ettiğini ve zamanla nasıl değiştiğini anlamamızda önemli bir rol oynar.³⁹ Psikobiyografi ve psikotarih, tarihî anlatıların ve kolektif belleğin psikolojik boyutlarını keşfetmeye yardımcı olarak, bu alanlara derinlik ve anlam katar. Örnek olarak; Osmanlı Devleti’nin mimari eserleri, toplumsal bellek ve kimlik inşasında önemli rol oynar. Psikolojik yaklaşımlarla, bu mekanların ve yapıların bireylerin ve toplumun hafızasında nasıl bir yer tuttuğunu ve kimliklerle nasıl iç içe geçtiğini incelerken “mekân” tasavvurunun belleklerdeki psikolojik boyutu açığa çıkarılabilir.

Tarihî Analizlerde Kullanılabilecek Temel Psikolojik Yaklaşımlar ve Pratiklerine Dair İpuçları

Tarihî analizlerde psikolojik yaklaşımlar, tarihî olaylar, şahsiyetler ve süreçlerin psikolojik teoriler ve kavramlar çerçevesinde incelenmesini içerir. Bu yaklaşımlar, tarihî figürlerin iç dünyalarını, motivasyonlarını ve davranışlarını anlamak için psikoloji biliminin araçlarını kullanır.

Psikoanalitik Yaklaşım: Sigmund Freud ve takipçilerinin çalışmalarından türetilmiş olan bu yaklaşım, bireylerin bilinçaltı/bilinçdışı motivasyonları ve çocukluk deneyimlerinin tarihî figürlerin kararları ve davranışları üzerindeki etkisini incelemek için kullanışlı görünmektedir. Örneğin, bir liderin otoriter eğilimlerini incelerken çocuklukta yaşadığı “ailevi dinamiklere” odaklanmak yararlı olabilir. Freud'un "Leonardo da Vinci and a Memory of His Childhood" adlı çalışması Leonardo'nun eserlerindeki sembollerin psikoanalitik bağlamda yorumlanmasına ve onun çocukluk anıları ve bilinçaltı

³⁸ G. Shteynberg, et al. “Theory of collective mind”, *Trends in Cognitive Sciences*, 27 (2023), p. 3-5.

³⁹ G. Cubitt, *History, Psychology and Social Memory. Psychology and History: Interdisciplinary Explorations*. Cambridge University Press, Cambridge, 2014, p. 15-39.

dürtüleri bağlamında ele alınmasına dayanır.⁴⁰ Psikoanalitik yöntem, tarihî analizlerde bireylerin, grupların veya toplumların geçmişteki davranışlarını ve onları motive edici faktörleri anlamak için kullanılabilir. Bu yöntem, özellikle bireylerin bilinçaltı düşüncelerini, duygularını ve arzularını keşfetmeye odaklanır ve bunların tarihî olaylar üzerindeki etkilerini inceler. Tarihî analizlerde psikoanalitik yöntemin uygulanmasında takip edilebilecek bazı adımlar vardır. İlk önce belgelerin incelenmesi ile başlanabilir. Tarihî figürlerin mektupları, günlükleri, konuşmaları ve diğer yazılı kaynakları, onların bilinçaltı düşünce ve duygularını ortaya çıkarmak için detaylı bir şekilde incelenebilir. Ardından sembolik anlamların araştırılmasıyla devam edilebilir. Tarihî figürler ve olaylarla ilişkilendirilen rüyalar, semboller, mitler ve imgeler, onların bilinçaltı düşüncelerini ve toplumsal normları nasıl yansıttıklarını anlamak için analiz edilebilir.⁴¹ Gündelik hayattaki “dil sürçmeleri”, “kalem sürçmeleri” ve “unutmalar” Freud’un psikoanalitik yaklaşımında sıklıkla değinilen önemli kavramlardandır.⁴² Bilinçdışı motivasyonların incelenmesiyle tarihî figürlerin eylemleri, bilinçdışı dürtüler ve çatışmalar bağlamında değerlendirilir. Freud ve onu takip eden Freudyen psikanalistlerin teorileri, tarihî figürlerin kişilik özelliklerini ve davranışlarını yorumlamak için kullanılabilir. Örneğin, bir liderin güç arzusu veya bir toplumun kolektif korkuları gibi unsurlar tespit edilebilir. Uygulamada, psikoanalitik tarihyazımı bazı eleştirilere de maruz kalmıştır. Bu eleştiriler genellikle metodun sübjektifliği ve genellikle harici faktörleri ihmal ederek tarihî figürlerin iç dünyalarına aşırı bir vurgu yapılmasını içerir.⁴³ Ancak, buna rağmen, psikoanalitik

---

⁴⁰ Sigmund Freud, *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası* (çev. B. Büyükkal ve S. M. Tura), Metis, İstanbul, 2012, s. 38-39.

⁴¹ Freud rüyaları tarihî bir malzeme olarak görüyordu. Freud’a göre; “*Düş yalnızca içimizde bulunan tarihsel malzeme kırıntılarının dramatik bir biçim içinde işlenmesidir*”. Bkz. S. Freud, *Düşlerin Yorumu I* (çev. E. Kapkın), Payel Yay., İstanbul, 1996, s. 121.

⁴² S. Freud, *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi* (çev. Ş. Yeğin), Payel Yay., İstanbul, 1996, s. 87-99.

⁴³ Psikanalizin sosyal ve kültürel boyutlarına daha fazla önem veren modern psikolojik teoriler daha kullanışlı olabilir. Örneğin Karen Horney’in yaklaşımında, Freud’un biyolojik determinizmine ve cinsiyetçi teorilerine karşı daha sosyo-kültürel ve insan merkezli bir perspektif teklif ettiği görülür. Horney, bireylerin kişilik gelişimi ve nevrotik eğilimlerini anlamada, sosyal çevrenin yanı sıra kültürel ve tarihî faktörlerin rolünü öne çıkarır. Bu bakış açısı, psikanalizin sosyal, kültürel ve tarihî boyutlarına daha fazla önem veren

yöntem, tarihî olayları ve figürleri daha derinlemesine anlamak için sıra dışı bir perspektif sunabilir.⁴⁴ Mesela; Osmanlı Devleti'nin son dönemlerindeki toplumsal huzursuzluk ve melankoli, Freud'un belirttiği kolektif kayıp ve yas süreçleri ile analiz edilebilir. Devletin parçalanışı ve toprak kayıpları, toplumda bir tür toplu travma ve kayıp duygusuna neden olmuş ve bu durum, toplumsal ve bireysel psikolojide derin izler bırakmış olabilir. Ayrıca psikoanalitik bakışla Jön Türklerin, otoriter padişah figürüne ve merkezi otoriteye karşı çıkışları, genç bireylerin otoriter baba figürüne karşı geliştirdikleri bilinçaltı isyanın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Psiko-sosyal Yaklaşım: Erik Erikson gibi teorisyenlerin çalışmalarını temel alan psikososyal yaklaşım bireylerin kişilik gelişimindeki “sekiz aşama” üzerinden tarihî figürlerin yaşam evrelerinin analiz edilmesinde kullanılabilir.⁴⁵ Bu yaklaşım, liderlerin veya önemli şahsiyetlerin yaşam hikayelerindeki krizlerin veya dönüm noktalarının kişiliklerini ve dolayısıyla tarih üzerindeki etkilerini nasıl şekillendirdiğini incelemek için yararlı olabilir. Tarihî figürlerin yaşam hikayelerindeki önemli dönüm noktaları, Erikson'un psikososyal gelişim evreleri ile ilişkilendirilerek analiz edilebilir. Örneğin, bir liderin gençlik döneminde yaşadığı kimlik bunalımı, onun ilerideki politik pozisyonlarını ve kararlarını etkileyebilir aynı kişinin yaşlılık dönemindeki bütünlük arayışı da Erikson'un psikososyal kuramına göre incelenebilir. Meşhur Sosyal psikolog Erik Erikson "Young Man Luther" adlı eserinde, Martin Luther'in din reformu sürecindeki motivasyonlarını ve hayat akışı içinde deneyimlediği kişisel krizlerini, psikososyal gelişim teorisinin aşamaları çerçevesinde incelemiştir.⁴⁶ Bireylerin ve grupların toplumsal rolleri ve kimlikleri de Erikson'un teorisine göre değerlendirilebilir. Örneğin, bir devrimci hareketin genç üyelerinin rol arayışı, liderlerin otorite ve güç ile ilişkileri gibi araştırma konularında kullanılabilecek uygun yaklaşımlardan biri olabilir. Psikososyal kuramın tarihî analizlerde kullanımına örnek olarak;

---

modern psikolojik teorilerle uyumludur. Bkz. Karen Horney, *Çağımızın Tedirgin İnsanı* (çev. A. Yörükân), Tur Yay., İstanbul, 1980, s. 22-23.

⁴⁴ T. Brennan, "History after Lacan", *Economy and Society*, 19/3 (1990), p. 312-313.

⁴⁵ E. H. Erikson, *İnsanın 8 Evresi* (çev. G. Akkaya), Okuyan-Us Yay. İstanbul, 2018, s. 113-118.

⁴⁶ C. B. Strozier, D. Offer, *The Leader: Psychohistorical Essays*, p. 49-58.

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerindeki modernleşme çabaları, Osmanlı entelektüel ve siyasi elitleri arasında bir kimlik krizi oluşturmuş olabilir. Erikson'un psikososyal gelişim aşamalarında bahsettiği kimlik ile rol karmaşası⁴⁷ bu dönemin Osmanlı aydınları arasında görülebilir; geleneksel Osmanlı kültürel değerleri ile modern, Batılı idealler arasında bocalama ve bu iki dünya arasında bir kimlik oluşturma mücadelesi yaşanmış olabilir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından bireylerin geçmişle yüzleşme ve yeni bir kimlik inşa etme süreci, Erikson'un "bütünlüğe karşı umutsuzluk" aşaması ile incelenebilir.⁴⁸ Kaybedilen bir devletin ardından yeni kurulan ulus devletlerin bireylerinin geçmişlerini anlamlandırma ve yaşlılık dönemlerinde bütünlük duygusu geliştirme mücadeleleri psikososyal bir çerçevede ele alınabilir. Jön Türklerin reformist ve ulusal kimlik inşa etme çabaları, Erikson'un "bağlılık" kavramıyla incelenebilir. Bireyin yetişkinliğe geçiş yaparken güçlü ideolojik bağlar kurma ve gruplarına sadık kalmak istemesi, Jön Türklerin milliyetçilik ve Osmanlılık gibi ideolojilere olan sıkı bağlılığını açıklayabilir.

Davranışçı Yaklaşım: Watson'un deneysel psikolojik araştırmaları ile başlayan bu yaklaşım Skinner Thorndike ve Bandura gibi pek çok davranışçı psikoloğun katkıları ile geliştirilmiştir. Bu yaklaşımın temelinde, davranışların çevresel etkileşimlerle şekillendiği fikri yatar. Bu yaklaşım özellikle öğrenme teorileri ve gözlemlenebilir davranışlar üzerine odaklanır. Tarihî figürlerin davranışlarını, belirli koşullar ve olaylar karşısındaki tepkiler olarak inceler ve bu tepkilerin zaman içinde sabit kalıp kalmadığına veya değişim yönüne bakar. Watson veya Skinner gibi davranışçı psikologların teorileri, tarihî figürlerin belirli olaylara verdiği tepkileri analiz etmek için kullanılabilir. Davranışçı kuram, bireylerin davranışlarının büyük ölçüde çevresel etmenler ve öğrenilen deneyimler tarafından şekillendirildiğini öne sürer.⁴⁹ Bu kuramın temelinde, gözlemlenebilir davranışların incelenmesi ve bireylerin tepkilerinin dışsal uyaranlara olan yanıtları temelinde anlaşılması yatar. Öğrenme süreçlerinin incelenmesi önemli bir yer tutar. Mesela; taklit

⁴⁷ Erikson, *İnsanın 8 Evresi*, s. 168.

⁴⁸ Erikson, a.g.e., s. 167.

⁴⁹ B. F. Skinner, *Science and Human Behavior*, Skinner Foundation, Harvard University, Cambridge, 2014, p. 129.

etmek ve deneme-yanılma süreçlerinin öğrenme mekanizması içindeki fonksiyonu üzerinden tarihî şahsiyetlerin eylemlerinin analizinde farklı bir perspektif yakalanabilir. Tarihî figürlerin ve toplumların öğrenme süreçlerine odaklanarak, onların geçmiş deneyimlerinden ve çevresel koşullardan nasıl etkilendikleri analiz edilebilir. Örneğin, bir liderin geçmiş savaş deneyimlerinin onun gelecekteki askeri kararlarını nasıl etkilediği incelenebilir. Davranışçı yaklaşımlarda incelenmesi gerekli bir diğer husus ise “uyaran” ve “tepki” ilişkilerinin değerlendirilmesidir. Tarihî olaylar ve figürlerin verdiği tepkiler, belirli uyaranlarla ilişkilendirilerek incelenir. Bu, onların davranışlarını belirleyen dışsal faktörleri anlamak için kullanılır. Ödül ve ceza sistemleri de ihmal edilmemelidir. Tarihî figürlerin ve toplumların belirli davranışları sürdürme veya değiştirme eğilimleri, bu davranışların sonuçlarına (ödüllendirme veya cezalandırma) dayanarak değerlendirilir. Örnek vermek gerekirse; yönetim mekanizmasındaki tayin, terfi, tenzil, azl ve sürgün olaylarının etkileri ve bunlara verilen tepkileri incelerken etkili olabilir. Bunlara ilaveten “model olma” ve “model alma” sistemleri bu kurama göre incelenebilir.⁵⁰ “Davranış modelleri” tarihî kişiliklerin veya liderlerin davranışları, onları takip eden bireyler veya topluluklar için model oluşturabilir. Bu modellerin toplum üzerindeki etkisi ve bu modellerin nasıl öğrenildiği incelenebilir. Mesela, bir hükümdarın savaşlar ve diplomatik ilişkiler karşısında gösterdiği öğrenilmiş tepkileri, gündelik hayat rutinleri, protokol ve teşrifat ilişkileri bu çerçevede incelenebilir. Toplumsal ve politik davranışların analizi için toplumların ve grupların belirli politik veya sosyal olaylara verdikleri tepkiler, davranışçı kurama göre değerlendirilebilir. Örneğin, bir protesto hareketinin ya da boyun eğme davranışlarının arkasındaki çevresel ve deneyimsel faktörler analiz edilebilir. Davranışçı kuram, tarihî değişim ve sürekliliğin anlaşılmasında da kullanılabilir. Toplumların ve bireylerin zaman içindeki davranışsal değişiklikleri, dışsal uyaranlara verilen tepkiler olarak incelenebilir. Davranışçı kuram, tarihçilere tarihî olayların ve kişiliklerin çevresel faktörler tarafından nasıl şekillendirildiğini anlama konusunda bir araç sağlar. Ancak, bu yaklaşım insan davranışının içsel motivasyonlarını ve bilişsel süreçlerini genellikle göz ardı ederek “görünene” yani harici etkenlere odaklandığı için eleştirilere maruz

⁵⁰ A. Bandura, *Social Learning Theory*, General Learning Press, New York, 1971, p. 5.

kalabilir. Tarihçiler bu yaklaşımı kullanırken, bireylerin ve toplumların karmaşık doğasını ve davranışlarının birden fazla faktör tarafından etkilendiğini dikkate almalıdırlar.⁵¹ Davranışçı yaklaşımın tarihî analizlerdeki pratiğine dair bazı somut örnekler verilebilir. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen reformlar, halkın yönetim, hukuk ve eğitim alanlarındaki davranışlarını değiştirmeyi amaçlıyordu. Davranışçı analiz, reformların halkın davranışları üzerindeki etkisini inceleyebilir, örneğin, yeni hukuk sistemiyle nasıl farklı yargısal davranışların pekiştiğini ele alabilir. Mekteb-i Mülkiye gibi modern eğitim kurumlarının kurulması, yeni nesillerin siyasi ve sosyal konularda nasıl davranacağını şekillendirmeyi hedefliyordu. Davranışçı yaklaşımla, eğitim aracılığıyla öğrencilerin davranışlarının nasıl yönlendirildiğini ve bu davranışların toplumun geneline nasıl yayıldığı analiz edilebilir. Jön Türkler gibi sosyal ve politik hareketler, belirli siyasal ve toplumsal davranışları pekiştirmek için propaganda ve eylemleri kullanıyordu. Bu propagandaların, üyelerinin ve destekçilerinin davranışlarını nasıl şekillendirdiğini ve bu davranışların daha geniş toplumsal değişimleri nasıl tetiklediğini incelemek için davranışçı yaklaşım uygulanabilir.

Bilişsel Yaklaşım: Sosyal biliş teorisinin öncülerinden olan Vygotsky, sosyal etkileşim ve kültürel bağlamın bilişsel gelişimi nasıl etkilediğini vurgulamıştır. Tarihî figürlerin düşünce süreçleri, karar verme mekanizmaları ve problem çözme becerileri gibi zihinsel işlevlerinin incelenmesi üzerine kuruludur.⁵² Bu yaklaşım, karar alma aşamaları ve stratejik düşünce gibi unsurları ele alır. Bir devlet adamının zor kararlar alırken kullandığı bilişsel süreçler ve bunun sonucunda ortaya çıkan politikalar, bilişsel psikoloji teorileri ile açıklanabilir. Bilişsel kuram, insan davranışının anlaşılmasında zihinsel süreçlerin, yani insanların nasıl düşündükleri, algıladıkları, hatırladıkları ve öğrendikleri üzerinde durur. Tarihî analizlerde bu kuram, tarihî kişiliklerin ve olayların anlaşılmasında bilişsel süreçlerin rolünü vurgulayarak kullanılabilir. Tarihî figürlerin karar alma süreçleri, onların bilgi işleme biçimleri, problem çözme yöntemleri ve yargılama hataları üzerinden incelenebilir. Örneğin, bir liderin büyük

⁵¹ H. Lawton, "The Group-Fantasies of Psychohistorians", in J. Dorinson & J. Atlas (Eds.), *The Many Faces of Psychohistory*. New York: International Psychohistorical Association, 1983, p. 415-420.

⁵² Gelişim Psikolojisi 1, (ed. U. Gürgân), Nobel, Ankara, 2019, s. 36-41.

bir savaşa girme kararının arkasındaki bilişsel süreçler analiz edilebilir. Mesela, Winston Churchill'in II. Dünya Savaşı sırasında aldığı stratejik kararlar, bilişsel çatışma çözümleme teorileri ile analiz edilebilir. Bilişsel kuramda zihinsel modellerin ve şemaların araştırılması asıldır. Tarihî kişiliklerin ve toplumların olayları nasıl anladıkları ve yorumladıkları, onların sahip olduğu zihinsel modeller ve şemalar aracılığıyla değerlendirilebilir. Bu, onların dünyayı nasıl algıladıklarını ve bu algıların eylemlerini nasıl etkilediğini ortaya koyabilir. Bilişsel çelişki ve tutarsızlıklara odaklanmak toplum ve bireylerde sık rastlanılan istikrarsızlıkları gerekçelendirebilir. Tarihî olayların anlatıları ve tanıklıkları, bellek süreçlerinin nasıl çalıştığı ve insanların geçmiş olayları nasıl hatırladıkları açısından incelenebilir. Hatırat (anılar) türü ve tarih yazımı arasındaki ilişki bu kuramla daha iyi anlaşılabilir. Tarihî kişiliklerin ve toplumların ideolojileri ve dünya görüşleri, onların olayları nasıl algıladıkları ve yorumladıkları açısından önemlidir. Bilişsel kuram, bu algıların nasıl şekillendiğini ve tarihî olaylara nasıl yansıdığını incelemek için kullanılabilir. Bilişsel yaklaşımların uygulanabileceği diğer bir temel mesele dil ve iletişim unsurlarıdır. Dil, bilişsel süreçlerin temel bir bileşenidir. Tarihî metinler, konuşmalar ve yazışmalar bu kuramsal bakış açısıyla incelenirse tarihî kişiliklerin ve toplumların düşünme biçimlerinin anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Bilişsel kuram, tarihî olayları ve kişilikleri anlamada derinlemesine bir perspektif sunar ve bu kuramın uygulanması, tarihî figürlerin ve olayların arkasındaki zihinsel süreçlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir.⁵³ Ancak, bu yaklaşımın uygulanması, tarihî figürlerin zihinsel süreçlerine dair doğrudan kanıtların sınırlı olabileceği gerçeğini göz önünde bulundurmalıdır. Bu nedenle, tarihçiler bu kuramı kullanırken genellikle dönemin metinleri ve diğer belgesel kanıtlar üzerinden çıkarımlarda bulunmak zorunda kalırlar. Bilişsel yaklaşımın tarihî analizlerdeki pratiğine dair bazı somut örnekler verilebilir. Rüştüye ve darülfünun (üniversite) gibi modern eğitim kurumlarının kurulması, yeni nesillere bilgi işleme, eleştirel düşünme ve analitik beceriler kazandırma amacını taşıyordu. Bilişsel yaklaşım, bu eğitim politikalarının zihinsel yetenekler üzerindeki etkilerini ve toplumun düşünce yapısını nasıl dönüştürdüğünü inceleyebilir. Batılılaşma çabaları, Osmanlı aydınlarının ve yöneticilerinin

⁵³ J. Piaget, *Çocukta Zihinsel Gelişim* (çev. H. Portakal), Cem Yay., İstanbul, 1999, s. 89-95.

kendi kimliklerini nasıl algıladıkları ve kendi kültürleri ile Batılı kültürler arasında nasıl bir bilişsel uzlaşma aradıkları konusunda önemli ipuçları sunar. Bilişsel yaklaşım, bu süreçteki zihinsel çatışmaları ve kültürel entegrasyonun bilişsel boyutlarını analiz edebilir.

Kişilik Teorileri: Günümüzde kişilik kuramları içinde öne çıkan “Beş Faktör Modeli (Big Five)”⁵⁴, kişilik özelliklerini açıklayan ve genellikle CANOE veya OCEAN olarak kısaltılan beş geniş boyutu içerir: Dürüstlük (Conscientiousness), Uyumluluk (Agreeableness), Duygusal Kararlılık (Neuroticism), Deneyime Açıklık (Openness to Experience) ve Dışadönüklük (Extraversion). Tarihî analizlerde bu modelin kullanılması, tarihî figürlerin kişilik özelliklerini anlamak ve bu özelliklerin onların davranışlarına ve tarihî olaylara olan etkilerini değerlendirmek için faydalı olabilir.⁵⁵ Tarihî belgeler, mektuplar, günlükler, konuşmalar ve biyografiler incelenerek, bir tarihî figürün yukarıda ifade edilen her bir kişilik boyutu hakkında bilgi toplanabilir. Bu bilgiler ışığında, figürün genel kişilik profili oluşturulabilir. Bir liderin karar alma süreci ve liderlik stili, “Beş Faktör Modeli” çerçevesinde değerlendirilebilir. Örneğin, yüksek derecede dışadönüklük ve düşük duygusal kararlılık gösteren bir liderin riskli kararlar alma eğiliminde olduğu düşünülebilir. Bir tarihî figürün kişilik özelliklerinin tarihî olaylar üzerindeki etkisi, örneğin savaşların başlaması veya barış antlaşmalarının yapılması gibi önemli kararlar bağlamında incelenebilir. Bir tarihî figürün kişilik özelliklerinin, dönemin toplumsal ve kültürel normlarıyla nasıl etkileşime girdiği analiz edilebilir. Bu, figürün toplum içindeki rolünü ve etkisini anlamada önemlidir. Farklı tarihî figürlerin kişilik özellikleri “Beş Faktör Modeli” çerçevesinde karşılaştırılarak, belirli tarihî dönemlerde veya olaylarda

⁵⁴ Beş Faktör Modeli'nin (Big Five) gelişimi, 20. yüzyılın ortalarından itibaren birkaç on yıllık bir süreci kapsar. Beş Faktör Modeli'nin en bilinen ve yaygın olarak kabul edilen şekli, 1980'ler ve 1990'larda Robert R. McCrae ve Paul T. Costa'nın çalışmalarıyla geliştirilmiştir. McCrae ve Costa'nın NEO PI-R kişilik envanteri, bu dönemde modelin ölçümünü standartlaştırma yolunda önemli bir adım olmuştur. Lewis Goldberg ise 1981 yılında "The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure" adlı çalışmasıyla modelin popülerleşmesine ve yaygınlaşmasına katkı sağlamıştır. 1990'lara gelindiğinde, Beş Faktör Modeli kişilik psikolojisinin merkezi teorilerinden biri haline gelmiştir. Akademik ve pratik psikoloji alanında geniş bir kabul görmeye başlamıştır.

⁵⁵ L. R. Goldberg, "The Development of Markers for The Big-Five Factor Structure", *Psychological Assessment*, 4/1 (1992), p. 26–42.

ortaya çıkan liderlik tipleri ve etkileşimler değerlendirilebilir.⁵⁶ Bir tarihî figürün yaşamı boyunca kişilik özelliklerinde meydana gelen değişimler, yaşanan tarihî olaylar ve kişisel deneyimlerle ilişkilendirilerek incelenebilir. Mesela, II. Mahmud'un yüksek düzeydeki açıklık (openness) özelliği, askeri ve idari yeniliklere olan eğilimini açıklayabilir. Benzer şekilde Fransa'dan Napolyon Bonapart'ın, Rusya'dan Deli Petro'nun ya da Japonya'dan Meiji'nin reformist ve restoratif yönleri yüksek düzeydeki açıklık (openness) özellikleri üzerinden mukayeseli analizlere gidilebilir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri gibi reform hareketlerinin arkasındaki liderlerin ve entelektüellerin kişilik özellikleri, bu reformların doğasını ve uygulanma biçimini etkileyebilir. Örneğin, bu dönemdeki reformcuların yüksek açıklık puanlarına sahip olduğu ve geleneksel normlara meydan okuyarak yeni fikirler ve uygulamalar getirdiği varsayılabilir. "Beş Faktör Modeli"nin tarihî analizlerde kullanımı, tarihî kişilikleri daha nüanslı ve sistematik bir şekilde değerlendirmeye katkı sağlayabilir. Ancak, bu modelin tarihî figürler üzerine uygulanması, genellikle yoruma dayalıdır ve kesin sonuçlar sunmaktan ziyade, kişilik özelliklerinin potansiyel etkileri üzerine hipotezler geliştirmeyi amaçlar. Bu nedenle, tarihçiler bu modeli kullanırken, mevcut tarihî kanıtların sınırlılıklarını ve tarihî kişiliklerin çok boyutlu doğasını göz önünde bulundurmalıdırlar.

Nesne İlişkileri Kuramı: Nesne İlişkileri Kuramı, bireyin kişilik gelişimini ve insan ilişkilerini anlamak için içsel nesnelerin (yani, insanların zihinsel ve duygusal iç dünyalarında oluşturdukları diğer kişilerin imajları ve temsilleri) ve dış dünyadaki gerçek ilişkilerin etkileşimine odaklanan psikanalitik bir kuramdır. Bu teori, Melanie Klein, Donald Winnicott, Margaret Mahler, Otto F. Kernberg ve diğer psikanalistler tarafından geliştirilmiştir ve genellikle kişinin ilk ilişkilerinin, özellikle ana-baba ya da daha doğru bir ifadeyle bakım veren kişinin/kişilerin incelenen şahsın ileriki ilişkilerini ve davranışlarını nasıl şekillendirdiğine odaklanır.⁵⁷ Tarihî figürlerin çocukluk deneyimleri ve ilk nesne ilişkileri, onların kişilik gelişimini ve yetişkin yaşamlarındaki

⁵⁶ L. R. Goldberg, "An Alternative 'Description of Personality': The Big-Five Factor Structure", *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (1990), p. 1216-1229.

⁵⁷ Melanie Klein, *Haset ve Şükran* (çev. O. Koçak ve Y. Erten), Metis, İstanbul, 2011, s. 19-24.

davranış kalıplarını anlamada incelenebilir. Örneğin, bir liderin otoriteyle ilişkisini ya da güçlü bir anne figürüyle olan bağına analiz ederek, bu ilişkilerin liderin politik kararları üzerindeki etkisi araştırılabilir. Tarihî figürlerin kişisel ilişkileri ve bu ilişkilerin onların tarihî kararlar ve eylemler üzerindeki etkileri, nesne ilişkileri kuramı kullanılarak değerlendirilebilir. Nesne ilişkileri kuramı, sadece bireylerle sınırlı kalmayıp, toplumlar veya gruplar arası ilişkileri anlamak için de uygulanabilir. Toplumsal veya politik grupların birbirleriyle ve liderleriyle olan ilişkileri, nesne ilişkileri kuramı çerçevesinde analiz edilebilir. Tarihî olaylar ve dönemler, “kolektif psikoloji ve kolektif nesne ilişkileri açısından değerlendirilebilir. Örneğin, bir toplumun savaşa giriş şekli veya bir devrimin dinamikleri, toplumun kolektif nesne ilişkilerine yansımaları olarak incelenebilir. Tarihî kişiliklerin psikolojik profilleri, onların iç dünyalarındaki nesne temsillerinin analizi yoluyla oluşturulabilir.⁵⁸ Bu yaklaşım, figürlerin motivasyonlarını ve eylemlerini daha iyi anlamayı sağlayabilir. Nesne İlişkileri Kuramı'nın tarihî analizlere uygulanması, erken çocukluk dönemine yaptığı aşırı vurgu ile kişilerin ve toplumların erken dönemlerine ait sağlam bilgilere ulaşabilmenin zorluğundan kaynaklı doğrudan kanıtların olmaması ve tarihî figürlerin psikolojik durumlarını yorumlarken yapılan varsayımlar nedeniyle sınırlı olabilir.⁵⁹ Bu nedenle, tarihçiler bu kuramı kullanırken, çıkarımlarını dikkatli bir şekilde yapmalı ve tarihî kaynakların sağladığı bilgileri mukayeseli bir biçimde kritik ederek değerlendirmelidirler. Bu kuramın entegrasyonuna dair bazı örnekler verilebilir. Rüştiye ve Darülfünun gibi modern eğitim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin, öğretmenleri ve akademik otoritelerle olan ilişkilerinin, onların dünyaya bakış açıları ve siyasi düşünceleri üzerindeki etkileri değerlendirilebilir. Bu kurumlarda kurulan ilişkilerin, öğrencilerin reformist ya da muhafazakâr hareketlere katılımını nasıl etkilediği nesne ilişkileri açısından analiz edilebilir. Namık Kemal, vatan ve hürriyet konularında derin duygular besleyen bir yazar ve düşünürdü. Onun, Fransız Devrimi'nin idealleri ve dönemin liberal

⁵⁸Melanie Klein, “Some Theoretical Conclusion Regrading the Emotional Life of the Infant,” in *Envy and Gratitude and Others Works 1946-1963*, The Free Press, New York, 1975, p. 90-93.

⁵⁹ O.F. Kernberg, *Sapıklıklarda ve Kişilik Bozukluklarında Saldırganlık* (çev. M. B. Büyükkal), Metis, İstanbul, 2010, s. 124-125.

düşünürlerinin eserleri ile kurduğu entelektüel bağlar, onun kendi siyasi ve edebi çalışmalarına yansımış olabilir. Namık Kemal'in, bu figürlerle "özdeşim" (identification) kurarak, Osmanlı toplumunda benzeri değerleri yayma ve hürriyetçi bir anlayışı teşvik etme çabaları incelenebilir.

Hümanistik Yaklaşım: Hümanistik psikoloji, insan deneyimini, özgürlüğü, potansiyeli ve bütünlüğünü vurgulayan bir yaklaşımdır. Carl Rogers ve Abraham Maslow gibi psikologlar tarafından popüler hale getirilmiş, insanın bilinçli deneyimlerine, öz-bilinç sürecine ve kendini gerçekleştirme arzusuna odaklanır. Tarihî analizlerde hümanistik yaklaşımların kullanımı, tarihî kişiliklerin ve olayların daha kapsamlı ve derinlemesine bir anlayışına katkıda bulunabilir. Hümanistik yaklaşım, tarihî figürlerin kişisel anlatılarını, günlüklerini, mektuplarını ve diğer birinci elden kaynaklarını, onların kişisel deneyimleri ve gelişim süreçleri açısından değerlendirir. Tarihî olaylar ve figürlerin öznel perspektifleri, tarihî anlatının merkezine alınır. Bu, tarihî figürlerin kişisel motivasyonlarına, inançlarına ve değerlerine odaklanmayı da gerektirir. Hümanistik yaklaşımlar, tarihî figürlerin kendi potansiyellerini nasıl anladıkları ve bu potansiyeli nasıl gerçekleştirdikleri üzerinde durur.⁶⁰ Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi, bu bireylerin kendi ihtiyaçlarını nasıl karşıladıklarını ve kendini gerçekleştirme yolunda hangi adımları attıklarını anlamak için bir çerçeve sağlayabilir. Tarihî figürlerin fikrî, edebî, sanatsal, bilimsel ifade ve keşifleri hümanistik psikoloji tarafından insan potansiyelinin bir tezahürü olarak kabul edilir.⁶¹ Örneğin, bir liderin ya da sanatçının kendi yeteneklerini nasıl geliştirdiği ve bu sürecin tarihî etkileri incelenebilir. Tanzimat dönemi reformcuları, bireylerin özgürlüklerini genişletmeye çalışarak, onların eğitim, hukuk ve yönetimde daha aktif roller üstlenmelerini teşvik etmişlerdir. Hümanistik bir analiz, bu dönemin reformlarının bireylerin kendi potansiyellerini gerçekleştirme fırsatlarına nasıl katkıda bulunduğunu inceleyebilir. Tarihî kişiliklerin özgürlüklerini nasıl kullandıkları ve aldıkları kararlarla ilgili sorumlulukları, hümanistik psikoloji çerçevesinde önemli temalardır.

⁶⁰ Abraham Maslow, *İnsan Olmanın Psikolojisi* (çev. O. Gündüz), Kuraldışı Yay., İstanbul, 2001, s. 200-228.

⁶¹ C. R. Rogers, *Kişi Olmaya Dair* (çev. S. Budak), Okuyan Us Yay., İstanbul, 2011, s. 143-144.

Tarihî figürlerin kendi kararlarını verme kapasiteleri ve bu kararların tarihî sonuçları üzerinde durulur. Bu, bireylerin “kendi öznel tarihlerini” şekillendirmedeki rolünü de anlamamıza yardımcı olabilir. Hümanistik yaklaşımlar, tarihî figürlerin duygusal dünyalarını ve diğer bireylerle ilişkilerini bilhassa önemser. Bu, tarihî olayların ve hareketlerin altında yatan kişilerarası dinamikleri anlamada kritik olabilir.

Varoluşçu Yaklaşım: Jean Paul Sartre, Simone de Beauvoir ve Albert Camus’un başlıca temsilcisi oldukları felsefi birikimi psikoloji sahasına uyarlayan ve yaygınlaştıran varoluşçu psikologlar Rollo May ve Irwin Yalom olmuştur. Varoluşçu psikoloji, ölüm, özgürlük, yalnızlık ve anlamsızlık gibi insan varoluşunun kaçınılmaz unsurlarının bireysel psikoloji üzerindeki etkisini inceler. Bireyin kendi değerlerine göre otantik bir yaşam sürme çabası, varoluşçu psikolojinin merkezinde yer alır. Kendi kimliğini ve yolunu bulma süreci vurgulanır.⁶² Tarihî figürlerin eylemleri, varoluşçu bir perspektiften, bireyin kendi yaşamına anlam ve amaç kazandırma çabası olarak yorumlanabilir. Tarih içindeki kaos ve anlamsızlık hissi, varoluşçuların insan varoluşunun temel unsurları olarak gördüğü konularla örtüşebilir. Tarihî olayların absürtlüğünü ve anlam arayışını analiz etmek, varoluşçu bir yaklaşımla mümkün olabilir. Varoluşçu yaklaşım, büyük tarihî anlatıların dışında kalan bireylerin hikayelerine yer vererek, tarihînin daha geniş ve çeşitli bir resmini çizebilir. Etnografik ve mikro tarihçilik perspektifinden yapılacak tarihî analizler için de elverişli görünmektedir. Varoluşçu yaklaşım, tarihî olayları ve figürleri yeniden değerlendirme fırsatı sunar. Tarihçiler, olayları yalnızca neden-sonuç ilişkisi içinde değil, aynı zamanda bireylerin yaşamının anlamını ve amaçlarını arayışı bağlamında inceleyebilirler. Varoluşçu yaklaşım; insanlık tarihinin en temel meselelerinden ölüm, anksiyete, özgürlük ve yalnızlık gibi temalar üzerine yoğunlaşır ancak dikkat edilmesi gereken hassas bir nokta; insanlığın bu temel kavramlarının tarihin farklı dönemlerinde algılanış biçimlerinde farklılıklar olabilir.⁶³ Modern ve modern sonrası paradigmalarda yapılacak monist tarihî yorum ve çıkarımlar tarihin daha önceki dönemleri için anakronik

⁶² Rollo May, *Kendini Arayan İnsan* (çev. A. Karpat), Kuraldışı Yay., İstanbul, 1997, s. 35-45.

⁶³ Irwin Yalom, *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek* (çev. Zeliha İ. Babayiğit), Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 109.

olabilir. Varoluşçu yaklaşımın entegre edilebileceği birkaç müşahhas Örnek verilebilir. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Osmanlı aydınları, toplumun yönetim biçimi, adalet anlayışı ve eğitim sistemi üzerine yoğun tartışmalar yürütmüşlerdir. Bu tartışmalar, onların hem kendi yaşamlarında hem de toplum olarak daha geniş bir anlam ve amaç arayışının bir parçası olarak görülebilir. Örneğin, Said Halim Paşa'nın siyasi felsefe eserleri veya Ahmet Rıza Bey'in eğitim ve toplumsal reformlar hakkındaki yazıları, varoluşsal anlam arayışının somut ifadeleri olarak incelenebilir.

Biyolojik Yaklaşım: Tarihî analizlerde biyolojik yaklaşım, insan davranışının ve sosyal yapıların evrimsel ve genetik temellerini inceleme eğilimindedir. Bu yaklaşım, insanların biyolojik yaratılışlarının tarihî olaylar ve toplumsal değişimler üzerindeki etkilerini keşfetmeye çalışır. Tarihî olaylar, insanın biyolojik ve psikolojik tarihî gelişimine ve genetik mirasından devralınan içgüdüsel davranış kalıplarına bağlı olarak incelenebilir.⁶⁴ Örneğin, savaş ve ittifaklar gibi tarihî olaylar, insanların rekabet ve iş birliği eğilimleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Beyin çalışmaları ve sinirbilimsel bulgular, tarihî kişiliklerin karar alma süreçlerini ve duygusal tepkilerini anlamak için kullanılabilir. Bu bilgiler, özellikle stres altında alınan kararlar veya liderlerin risk alma eğilimleri gibi konularda içgörü sağlayabilir. Genetik araştırmalar, belirli tarihî figürlerin veya grupların davranışsal özelliklerini açıklamak için kullanılabilir.⁶⁵ Örneğin, bazı liderlerin agresif ya da resesif özelliklerinin genetik yatkınlıklarla ilişkili olup olmadığını sorgulamak bu yaklaşımın bir parçası olabilir. Biyolojik yaklaşım, salgın hastalıkların tarihî ve insan toplulukları üzerindeki etkilerini anlamak için de kullanılabilir. Bu noktada incelenen tarihî döneme ait ya da bireysel tıbbi kayıtlar üzerinden bazı çıkarımlar yapılabilir. Psikoloji, bu hastalıkların bireysel ve toplumsal psikoloji üzerindeki etkilerini inceleyebilir. Örneğin, bir liderin sağlık durumu ile ilişkili psikolojik durumunun tarihî kararlar üzerindeki etkisi incelenebilir. Demografik değişiklikler incelenirken de nüfusun genetik yapısındaki değişimlerin ve hastalıkların tarihî olaylar üzerinde

⁶⁴ H. J. Eysenck, "Principles and Methods of Personality Description, Classification and Diagnosis", *British Journal of Psychology*, 55 (1964), p. 284-294.

⁶⁵ H. J. Eysenck, "Genetic And Environmental Contributions to Individual Differences: The Three Major Dimensions of Personality", *Journal of Personality*, 58/1 (1990), p. 245-261.

etkisi dikkate alınabilir. Örneğin pandemilerin veya genetik mutasyonların toplumlar üzerindeki sosyoekonomik ve politik sonuçları araştırılırken katkı sağlayabilir. İnsan kalıntıları ve fosiller üzerinde yapılan biyolojik incelemeler, eski insan topluluklarının yaşam tarzlarını ve bu tarzların zaman içinde nasıl evrildiğini anlamak için kullanılabilir. Bu bulgular, tarihî olayların ve toplumsal yapıların altında yatan biyolojik ve ekolojik faktörleri aydınlatılabilir. Örneğin, geç dönem Osmanlı sadrazamlarından ve devlet adamlarından Said Halim Paşa, yüksek eğitilmiş ve çok dilliydi ve karmaşık siyasi durumlar hakkında sofistike düşüncelere sahipti. Biyolojik yaklaşımdan bakıldığında, bu tür bilişsel kapasitelerin bir bölümünün genetik yatkınlıklarla ilgili olabileceği düşünülebilir. Ancak, tarihî olayların karmaşık nedenlerini tek bir biyolojik faktöre indirgememek önemlidir; bu tür analizler genellikle çok disiplinli bir yaklaşım gerektirir ve biyolojik faktörlerin yanı sıra kültürel, ekonomik ve politik etkenleri de göz önünde bulundurmalıdır. Biyolojik yaklaşımın tarihî analizlere uygulanması, genellikle disiplinlerarası bir çalışmayı gerektirir. Tarihçiler, biyolojik bilimlerden ve psikolojiden gelen verileri kullanarak, tarihî olayları ve kişilikleri daha kapsamlı bir biçimde anlamaya çalışırlar. Bu yaklaşım, insan davranışının ve toplumsal değişimlerin yalnızca sosyal ve kültürel faktörlerle değil, aynı zamanda biyolojik ve genetik faktörlerle de şekillendiğini kabul ederek bu çerçevede tarihi yeniden yorumlayabilir.

Sosyal Psikoloji Yaklaşımı: Sosyal değişim teorileri üzerine yoğunlaşmış sosyal psikoloji yaklaşımı; tarihî analizlerde toplumların, grupların ve bireylerin davranışlarının sosyal etkileşimler bağlamında incelenmesine imkân tanır. Sosyal psikolojinin öncülerinden kabul edilen Kurth Lewin, özellikle liderlik stilleri⁶⁶, Stanley Milgram ise otorite ve itaat üzerine çalışmalar yapmışlardır.⁶⁷ Sosyal Psikoloji alanında bir diğer önemli isim Muzaffer Şerif ise sosyal normların nasıl oluştuğu meselesinin yanı sıra grup içi ve gruplar arası etkileşimlerin dinamiklerini incelemiştir.⁶⁸ Tarihî olayların bireylerin birbirleriyle olan etkileşimleri ve

⁶⁶ Kurth Lewin, *Resolving Social Conflicts*, Harper and Brothers, New York, 1948.

⁶⁷ Stanley Milgram, "Behavioral Study of Obedience", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (1963), p. 371–378.

⁶⁸ Muzaffer Şerif, *Toplumsal Kuralların Psikolojisi* (çev. İ. Sandıkçioğlu), Alan Yay., İstanbul, 1985, s. 55-56.

sosyal gruplar arasındaki dinamikler üzerinden incelenmesi hususunda yararlı olabilir. Örneğin, bir liderin karizması ve bu karizmanın insanları nasıl etkilediğini, ya da bir topluluğun içindeki grup dinamiklerinin sosyal hareketler üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılabilir. Toplumların ve bireylerin tarihî olaylara nasıl anlam yüklediği ve bu anlamlandırmanın toplumsal normlar ve değerler üzerindeki etkisini incelemekte faydalı olabilir. Örnek olarak, Osmanlı'da gerçekleştirilmeye çalışılan modernleşme ve batılılaşma hareketleri, bireylerin ve toplumun modern dünya ile etkileşimi ve sosyal değişime adaptasyonu olarak analiz edilebilir. Bu dönüşüm süreçleri, sosyal psikoloji açısından bireylerin ve toplumun nasıl bir toplumsal kimlik geliştirdiği ve sosyal normlar ile değerlerin nasıl değiştiği üzerinden incelenebilir. Sosyal psikoloji, toplumsal inanç sistemlerinin nasıl oluştuğunu ve zaman içinde nasıl değiştiğini anlamak için kullanılabilir. Bireylerin ve grupların kendi kimliklerini nasıl oluşturduğu ve bu kimliklerin tarihî olaylarla nasıl etkileşime girdiği meselesi üzerinden analizler yapılabilir. Sosyal kimlik teorisi, insanların gruplar arası çatışmaları ve işbirliklerini anlamada kullanılabilir. Tarihte büyük sosyal olaylarda, örneğin devrimlerde veya toplumsal çalkantılarda kitlelerin davranışlarını incelemek için elverişli bir yaklaşımdır. Kitle psikolojisi, tarihî olaylarda bireylerin grup davranışlarına nasıl katıldığını ve bu süreçte bireysel özelliklerin nasıl etkilendiğini anlamak için kullanılabilir.⁶⁹ Örneğin II. Meşrutiyet'in ilanı ve ardından gelişen siyasi partiler ve dernekler, sosyal psikoloji açısından, grup içi dinamikler ve gruplar arası etkileşimler olarak incelenebilir. Meşrutiyet, bireylerin toplumsal gruplar içindeki davranışlarını ve farklı siyasi ve etnik grupların birbirleriyle nasıl etkileşime geçtiğini anlamak için zengin bir kaynaktır. Tarihî dönemlerdeki stereotiplerin ve önyargıların nasıl oluştuğu ve bunların toplumlar arası ilişkileri nasıl şekillendirdiği problemi üzerinde araştırmalar yürütülürken sosyal psikoloji yaklaşımının kavramları işe yarayabilir. Liderlerin nasıl takipçi kazandığı, toplumları nasıl etkilediği ve tarihî kararlar üzerindeki etkisinin sosyal psikolojik analizi hususunda etkili çıkarımlar yapılabilir. İkna teorileri, tarihî figürlerin ve hareketlerin nasıl destek topladığını anlamada kullanılabilir.⁷⁰ Sosyal psikoloji

⁶⁹ Şerif, *a.g.e.*, s.

⁷⁰ Nuray Sakallı, *Sosyal etkiler-Kim kimi nasıl etkiler?*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s. 142-149.

yaklaşımının tarihî analizlere uygulanması, sosyal yapılar, otorite, iktidar dinamikleri ve kültürel normlar gibi kavramları anlamak için faydalıdır. Sosyal etkileşimlerin, toplumun davranışları ve inançları üzerindeki etkisi, sosyal psikoloji araştırmalarında olduğu kadar tarihî araştırmalarda da önemli bir yer tutar. Bu yaklaşım, tarihin yalnızca büyük liderler ve olaylar zinciri olarak değil, aynı zamanda insanların sosyal etkileşimleri ve psikolojileri üzerinden anlaşılabilceği bir alan olarak görülmesini sağlar.

Bireysel Psikoloji Yaklaşımı: Bireysel psikoloji, Alfred Adler tarafından kurulan ve bireyin kişilik gelişimi ve davranışlarını anlamak için sosyal bağlamı ve amaç yönlü davranışları vurgulayan psikolojik bir teoridir.⁷¹ Adler'in yaklaşımı, her bireyin benzersiz olduğu ve psikolojik süreçlerinin toplumsal etkileşimler ve yaşam hedefleri doğrultusunda şekillendiği fikrine dayanır. Adler'in "aşağılık kompleksi" kavramı bireylerin genellikle kendilerini başkalarıyla karşılaştırarak hissettikleri yetersizlik duygusunu tanımlar. Bu duygu, kişileri üstünlük arayışına ve kendilerini geliştirmeye iten bir güç olarak görülür. Bireyin kendini geliştirmeye, güçlenmeye ve yaşamındaki zorlukların üstesinden gelmeye yönelik içsel bir itki vardır. Adler, bu arayışın bireyin toplum içinde anlamlı bir yer edinme çabası olduğunu belirtir.⁷² Adler, sağlıklı kişilik gelişimi için toplumsal refah ve başkalarının iyiliği için çalışma isteğini vurgular ve bu tür bir toplumsal bağlılığın ve toplulukla uyumun önemli olduğunu altını çizer. Bir birey için dünyayı algılama ve ona tepki verme biçiminin erken çocukluk deneyimleri ve ailevi ilişkiler tarafından şekillendirilen içsel bir rehber olduğu belirtilir. Bireyin kendi kişiliğini, hedeflerini ve yaşamını şekillendirme gücüne işaret eden Adler, insanların kendi yaşamlarının sanatçısı olduğunu ve kendi davranışlarının sorumluluğunu taşıdıklarını ifade eder. Bireysel psikoloji yaklaşımında "aile konstellasyonu" kavramı üzerinden bireyin aile içindeki pozisyonunun ve kardeşler arası ilişkilerin kişilik gelişimi üzerindeki etkisine özel bir anlam yüklenmiştir. Tarihî figürlerin motivasyonları ve karar alma süreçleri, Adler'in aşağılık kompleksi ve üstünlük arayışı kavramları ile incelenebilir. Örneğin, bir liderin agresif

⁷¹ Alfred Adler, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji* (çev. H. Özgü), Hayat Yay., İstanbul, 2002, s. 33-37.

⁷² Alfred Adler, *Yaşamın Anlam ve Amacı* (çev. K. Şipal), SAY, İstanbul, 2014, s. 55.

politikalarının altında yatan aşağılık kompleksinden kaynaklanan duyguları veya üstünlük arayışı analiz edilebilir. Adler'in sosyal ilgi ve toplulukla bütünleşme üzerine vurgusu, tarihî figürlerin toplumsal bağlam içindeki eylemlerini ve bu eylemlerin toplum üzerindeki etkilerini anlamak için kullanılabilir.⁷³ Tarihî kişiliklerin aile konstellasyonları ve çocukluk deneyimleri, onların kişilik gelişimi ve tarihî etkileri üzerinde incelenebilir. Örneğin, bir devlet adamının liderlik tarzının, aile içindeki pozisyonu ve erken yaşam deneyimleriyle ilişkili olup olmadığı değerlendirilebilir. Bireylerin yaşam tarzları ve bu yaşam tarzlarının tarihî kararlar ve olaylar üzerindeki etkisi, Adler'in "yaşam tarzı" kavramı aracılığıyla ele alınabilir. Adler'in "telafi" kavramı, tarihî figürlerin kişisel zayıflıklarını ve eksikliklerini nasıl telafi ettikleri ve bunların toplumsal ve tarihî başarılarına nasıl yansıdığı açısından analiz edilebilir. Tarihî olayların ve liderlerin eylemlerinin, Adler'in "üstünlük arayışı" kavramı üzerinden değerlendirilmesi, "güç" ve "statü" elde etme veya koruma çabalarını anlamak için kullanılabilir. Mesela II. Meşrutiyet döneminde "sosyal ilgi" Osmanlı toplumunda cemiyetlerin ve siyasi partilerin oluşmasına, halkın siyasi süreçlere katılımının artmasına neden olmuş olabilir. Bu dönemde toplumsal refah ve eşitlik arayışı, bireylerin topluma olan bağlılığını ve sosyal ilgisini yansıtmış olabilir. Devletlerin ekonomik ve askeri alanlarda diğer devletler karşısında yaşadığı zayıflıkları telafi etme çabaları, örneğin donanmayı güçlendirme ve batılı tarzda askeri okullar açma girişimleri, Adler'in "telafi" kavramına örnek teşkil edebilir.

Analitik Psikoloji Yaklaşımı: Sigmund Freud ile yollarını ayırdıktan sonra Carl Gustav Jung'un uzun yıllar boyu üzerinde çalışarak inşa ettiği analitik psikoloji yaklaşımı, tarihî analizlerde sembolizm, mitoloji, rüya yorumu ve kolektif bilinçdışı gibi unsurları kullanarak olayları daha derin bir perspektiften değerlendirmeyi amaçlar.⁷⁴ Bu, tarihî olayların sadece dışsal faktörlerle değil, aynı zamanda bireylerin içsel ve toplumun kolektif psikolojisinin etkileşimiyle anlaşılmasında bir imkân olabilir. Jung'un arketip kavramı, evrensel ve kolektif bilinçdışındaki temel

⁷³ A. Adler, *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme (Üstünlük ve Sosyal İlgi)*, (çev. B. Çorakçı), SAY, İstanbul, 1983, s. 50-55.

⁷⁴ C. G Jung, *İnsan ve Sembolleri* (çev. A. N. Babaoğlu), Okuyan Us Yay., İstanbul, 2009, s. 55-66.

sembollerdir.⁷⁵ Tarihî olaylardaki sembollerin ve motiflerin arketip analizi, olayların daha derin anlamlarını anlamaya yönelik bir yaklaşım sunabilir. Jung, bireyin bilinçdışının yanı sıra kolektif bilinçdışının da önemli olduğunu savunur. Tarihî figürlerin ve toplumların kolektif bilinçdışındaki temalarının analizi, belirli dönemlerin ruh halini ve olayları anlamak için kullanılabilir. Jung'un rüya yorumu, bireyin içsel dünyasının sembolik ifadelerini çözümlenmeye odaklanır. Tarihî figürlerin ve olayların rüyalarının analizi, o dönemin psikolojik etkileşimlerini ve duygusal durumlarını anlamak için bir yol sağlayabilir. Jung, mitoloji ve sembollerin kolektif bilinçdışından türediğine inanır. Tarihî olaylardaki simge, sembol ve mitolojik motiflerin analizi, olayların derinlemesine anlamını açığa çıkarabilir. Jung, bireylerin kişilik tiplerini ve bilişsel işlevlerini anlamak için kullanılan bir model geliştirmiştir.⁷⁶ Tarihî figürlerin kişilik tiplerinin analizi, liderlik stillerini ve toplumsal etkilerini anlamak için kullanılabilir. Analitik yaklaşımın entegrasyonuna dair bazı örnekler vermek gerekirse; Osmanlı son dönemindeki saray mimarisinde kullanılan semboller ve motiflerin analizi üzerinden özellikle sarayın içindeki çiniler, mozaikler ve diğer süslemelerdeki sembollerin kolektif bilinçdışından etkilenip etkilenmediği ve bu sembollerin hangi arketiplere dayandığı araştırılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bayrakları, armaları ve diğer simgelerin analiziyle simgelerin kolektif bilinçdışından etkilendiği düşünülerek, sembolizmin ve arketiplerin bu simgelerde nasıl yansıdığı araştırılabilir.

Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu

Bu yaklaşımların kullanımı genellikle tarihî metinlerin, mektupların, günlüklerin, konuşmaların ve diğer birincil kaynakların detaylı bir analizi ile başlar. Tarihçiler ve Psikologlar, bu materyalleri yorumlarken, belirli psikolojik teoriler ve kavramlar çerçevesinde bu figürlerin içsel dünyalarının bir yansıması olarak ve dışsal faktörler tarafından etkilenen davranışlarını anlamaya çalışırlar. Tarihî figürler hakkında daha derinlemesine bir anlayışa ulaşmak ve tarihî olayları daha iyi anlamlandırmak için bu psikolojik analizler son derece değerli olabilir. Tarihî olayları analiz ederken ve tarihî bir şahsiyetin hayatını incelerken

⁷⁵ Jung, *İnsan ve Sembolleri*, s. 67.

⁷⁶ C. G Jung, *Analitik Psikoloji* (çev. E. Gürol), Payel Yay., İstanbul, 2006, s. 143-156.

psikolojik yaklaşımlar ve psikoloji teorilerini entegre etmek, transdisipliner bir araştırma gerektirir.

İlgili tarihî şahsiyet hakkında öncelikli kaynakları toplamakla başlanabilir; mektuplar, günlükler, resmî belgeler, konuşmalar ve çağdaş tanıklıklar bu materyaller arasındadır. Öncelikli kaynaklar, dönemin insanların düşüncelelerini, duygularını ve motivasyonlarını doğrudan yansıttığı için bu tür analizlerde vazgeçilmezdir. Bu adımda araştırma sorularının belirlenmesiyle çalışmaya başlanabilir. Tarihî olaylar veya kişiliklerle ilgili psikolojik sorular geliştirilir. Bu sorular etrafında kaynakların tanımlanması aşamasına geçilir ve döneme ait mektuplar, günlükler, resmî belgeler, sanat eserleri, fotoğraflar gibi birincil kaynaklar tanımlanır. Belirlenen bu kaynaklara erişim ve ilgili kaynakların toplanabilmesi için bilgi merkezlerinin taranması, arşiv ziyaretleri, sahaflar ve kitabevelerinin araştırılması, dijital veri tabanlarının incelenmesi ve varsa kişisel koleksiyonların tetkiki yararlı olabilir. Toplanan kaynaklar, psikolojik yaklaşımların sunduğu perspektiflerle analiz edilmeye başlanarak yorumlanabilir.⁷⁷ Örnek olarak; Birinci Dünya Savaşı sırasında bir askerin günlüğünün incelenmesi, savaşın psikolojik etkilerini anlamak için kullanılabilir. Bir liderin mektupları, onun karar verme sürecindeki duygusal ve zihinsel durumunu ortaya koyabilir. Bir döneme ait resimler ve sanat eserleri, o dönemin sosyal psikolojisine dair ipuçları verebilir.

Biyografik bağlamın anlaşılması için tarihî figürün yaşam öyküsü, doğumundan ölümüne kadar önemli olaylar ve dönemler incelenir. Bireyin yaşadığı dönemin kültürel, sosyal ve ekonomik koşulları incelenir. Aile, arkadaşlar ve meslektaşlar gibi kişisel ilişkiler ve etkileşimler analiz edilir. Tüm bunlar için kişisel mektuplar, günlükler, röportajlar ve diğer birinci el kaynaklar kullanılarak bireyin psikolojik yapısı araştırılabilir.⁷⁸

Şahsiyetin hayatını ve davranışlarını anlamak için uygun psikolojik teoriler ve kavramlar seçilmelidir.⁷⁹ Örneğin, makalenin ilgili kısmında

⁷⁷ H. Harlak, G. Sayın Karakaş, F. Karlı, "Hedef yönelimi, başarı ve anlam ihtiyacı: Füreya Koral'ın psikobiyografik incelemesi", *Turkish Studies*, 16/1 (2021), s. 360.

⁷⁸ Feyza Karlı, "Türkiye'deki psikobiyografi çalışmaları: Sistematik derleme", *MAKU SOBED*, 38 (2023), s. 102.

⁷⁹ Karlı, "Türkiye'deki psikobiyografi çalışmaları: Sistematik derleme", s. 103.

yer verilen psikoanalitik, davranışçı, bilişsel, hümanistik, kişilik teorileri, bireysel psikoloji, analitik psikoloji veya nesne ilişkileri kuramı olabilir. Günümüzde multidisipliner ve interdisipliner kavrayışın ötesine geçen transdisipliner bütüncül yaklaşımların kapsayıcılığa yaptıkları vurgu dikkate değerdir. Yalnızca bir kurama bağlı kalmak yerine geniş spektrumda yaygın kullanım kuşatıcılık bakımından çok daha etkili olabilir. Ancak bu durum tarih ve psikoloji disiplinlerinin her ikisine de derin bir vukufiyet gerektirdiğinden oldukça müşkül bir meseledir. Psikoloji disiplininin kuram ve kavramlarına aşina bir tarihçi ve tarih metodolojisini bilen bir psikoloğun kolektif iş birlikleri gerekebilir. Hangi tarihî olay veya figürün inceleneceği ve hangi psikolojik yönlerin önemli olduğu belirlenir. Sorunun doğasına uygun psikolojik teoriler ve kavramlar seçilir.⁸⁰ Örneğin, liderlik, sosyal etki, karar alma süreçleri gibi konular incelenecekse, ilgili psikolojik teoriler tercih edilir. Seçilen teori ve kavramlarla ilgili mevcut literatür incelenir. Elde edilen bilgiler doğrultusunda tarihî olay veya figürü incelemek için bir kavramsal çerçeve geliştirilebilir.

Psikolojik profilin oluşturulması aşamasında tarihî figür hakkında geniş bir bilgi tabanı oluşturulur. Bu, ilgili birincil ve ikincil kaynakların toplanmasıyla mümkün olabilmektedir. Günlükler, mektuplar, konuşmalar ve diğer birincil kaynaklar gibi tarihî materyaller detaylıca incelendikten sonra seçilen psikolojik teori ve kavramlar kullanılarak tarihî figürün davranışları ve kişilik özellikleri analiz edilebilir. Elde edilen veriler ışığında, tarihî figürün psikolojik profilini oluşturacak analitik bir rapor hazırlanır.⁸¹ Bir örnek vermek gerekirse; Sultan V. Mehmed Reşad'ın hükümdarlığı sırasındaki emirleri, mektupları, edebi eserleri ve dönemin tanıklıklarını içeren tarihî kayıtlar ve kronikler toplanır. Sultan Mehmed Reşad'ın kişisel yazışmaları, devlet adamlarıyla ilişkileri ve dönemin tarihçileri tarafından yapılan betimlemeler üzerinden kişilik özellikleri incelenir. Mesela, onun sanata ve edebiyata olan ilgisi, içe dönük müsamahakâr yaklaşımı ve siyasi olaylara tepkileri değerlendirilir.

⁸⁰ Z. Kovary, "Psychobiography as a method", *Europe's Journal of Psychology*, 7 (2011), p. 758.

⁸¹ L. Hunt, "Psychology, Psychoanalysis and Historical Thought" in *A Companion to Western Historical Thought*, (eds. by Lloyd Kramer and Sara Maza), Blackwell, Oxford, 2002, p. 337-356.

Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkışı, I. Dünya Savaşı sırasındaki olaylar ve onun saltanatı boyunca yaşanan önemli iç ve dış siyasi gelişmeler bir zaman çizelgesinde sıralanır. Sultanın liderlik ve kişisel karar verme süreçleri, psikolojik teoriler ışığında değerlendirilebilir. Örneğin, otoriteyi kullanma biçimi ve stres altındaki tutumlarına odaklanılabilir. Sultanın yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal koşulları, onun psikolojik profilini etkileyen faktörler olarak göz önünde bulundurulur. Mesela, Balkan Savaşları ve imparatorluğun zayıflaması gibi dönemsel zorluklar analiz edilir. Sultanın kişisel mektupları, talimatları, döneme dair anlatılar, onun içsel motivasyonlarını, endişelerini ve politik duruşunu belirlemede kullanılabilir. Elde edilen bilgiler ışığında, Sultan V. Mehmed Reşad'ın kişilik özellikleri, liderlik tarzı ve karar verme süreçleri hakkında kapsamlı bir psikolojik profil raporu böylece ortaya çıkarılabilir.

Psiko-tarihî analiz adımına gelindiğinde şahsiyetin eylemleri ve kararları, psikolojik kavramlar ve teoriler çerçevesinde yorumlanır. Öncelikle araştırma sorusu netleştirilmelidir. Hangi psikolojik yön veya davranış anlaşılmaya çalışılıyor? İncelenen tarihî soru veya figürle ilgili psikolojik kavramlar veya teoriler literatür taraması yoluyla belirlenir. Örneğin, liderlik analizi için "karizmatik liderlik", sosyal çatışmalar için "grup polarizasyonu" kullanılabilir. Tarihî materyaller derinlemesine incelenmelidir. Bu kaynaklar arasında mektuplar, günlükler, resmî belgeler, döneme ait gazeteler ve diğer birinci el kaynaklar bulunabilir. İkincil kaynaklar da psikolojik kavramların tarihî bağlamda doğru bir şekilde uygulanıp uygulanmadığını doğrulamak için kullanılabilir. Seçilen psikolojik yaklaşımın kavramları, tarihî materyalin içeriğine ve bağlamına göre uygulanır. Örneğin, bir liderin karizmatik liderlik özelliklerini incelemek için, onun etkileyici konuşmaları, insanları harekete geçirme yeteneği ve zor durumlarda gösterdiği cesaret gibi özellikleri değerlendirilebilir. Tarihî materyal üzerinde yapılan analizler, psikolojik kavramlarla ilişkilendirilir ve yorumlanır.⁸² Örneğin, bir liderin kişisel mektuplarından onun stresle başa çıkma yöntemlerini veya bir dönemin toplumsal çatışmalarını anlamak için sosyal psikoloji teorileri kullanılabilir. Elde edilen bilgiler, belirlenen psikolojik kavramlarla

⁸² J. W. Anderson, "The Methodology of Psychological Biography", *The Journal of Interdisciplinary History*, 11/3 (Winter, 1981), p. 465-475.

değerlendirilir ve hipotezler oluşturulur. Bu hipotezler, tarihî figür veya olayın daha geniş tarihî bağlamı ile entegre edilerek değerlendirilir. Analiz sonuçları, tarihî figür veya olayın psikolojik yönünü açıklayacak ve destekleyecek şekilde sunulur.⁸³

Tarihî analizlerde psikolojik yaklaşımlar entegre edilirken çağdaş psikolojik araştırmalarla karşılaştırma yapmak önemlidir çünkü bu, tarihî figürlerin veya olayların psikolojik yönlerini daha iyi anlamak ve modern bilim ışığında değerlendirmek için zorunludur. Tarihî karakterlerin davranışları ve deneyimleri, çağdaş psikolojik bulgularla karşılaştırıldığında, belirli psikolojik teorilerin ve kavramların zaman içinde nasıl değiştiği veya sabit kaldığı anlaşılabilir. Elde edilen bulgular, çağdaş psikolojik araştırma ve teorilerle kıyaslanarak şahsiyetin psikolojik profilinin güncel bilgiyle ilişkilendirilmesi sağlanır.⁸⁴ Eski dönemlerden bir devlet adamının liderlik stili, modern liderlik teorileri (dönüştürücü, işlemsel, karizmatik liderlik vb.) ile karşılaştırılarak analiz edilebilir. Bu karşılaştırma, liderlik kavramının tarihî süreç içinde nasıl evrildiğini gösterebilir. Bu noktada da anakronizme düşmemek için dönemsel ve bireysel farklılıklar hesaba katılmalıdır.

Tarihî analizlerde psikolojik yaklaşımlar entegre edilirken kritik etme ve son değerlendirme aşaması, yapılan çalışmanın bütünlüğünü, güvenilirliğini ve anlamını değerlendirmek için elzem görünmektedir. Bu süreçte, toplanan verilerin, kullanılan teorilerin ve yapılan yorumların tümü, objektif ve eleştirel bir bakış açısıyla gözden geçirilir. Bu, tarihî anlatıların doğruluğunu ve psikolojik analizin geçerliliğini artırır ve tarihî olayları veya figürleri anlama çabalarında bilimsel bir yaklaşımın korunmasını sağlar. Runyan; *Life Stories and Psychobiographies* adlı eserinde de psikolojik analizin sınırlılıkları, alternatif yorumlar ve eleştirel bir değerlendirme yapmanın gerekliliği üzerinde durur.⁸⁵ Herhangi bir psikolojik yorumun, tarihî kanıtlarla desteklenip desteklenmediği incelenmelidir. Toplanan tarihî ve psikolojik verilerin

⁸³ D. Şarlak, E. Öztürk, "Psikotarihte lider analizleri: Psikobiyografi", *Psikotarih*, Türkiye Klinikleri, Ankara, 2020, s. 77-79.

⁸⁴ F. Weinstein, "Psychohistory and the Crisis of the Social Sciences", *History and Theory*, 34/4 (1995), p. 299-307.

⁸⁵ W. Runyan, *Life Stories and psychobiographies*, Oxford University Press, Oxford, 1984.

doğruluğu ve kaynakların güvenilirliği yeniden değerlendirilir. Yapılan analizlerin ve yorumların objektifliği ve tutarlılığı sorgulanır. Kullanılan psikolojik teorilerin ve kavramların tarihî olay veya figürle olan uygunluğu kritik bir şekilde incelenir. Teorilerin zaman ve mekân bağlamındaki uygulanabilirliği sorgulanır. Elde edilen sonuçlara alternatif olabilecek diğer psikolojik teoriler veya tarihî yorumlar değerlendirilir. Bu süreç, yapılan analizin geniş bir perspektiften değerlendirilmesini ve tek bir açıklamaya saptanmamayı amaçlar. Tüm eleştiriler ve alternatif açıklamalar dikkate alındıktan sonra, tarihî figür veya olayın psikolojik profili ve anlatsı üzerinde bir sentez yapılır. Elde edilen bulgular ve sonuçlar, akademik ve halka açık platformlarda paylaşılır. Hem akademik hem de genel okuyucuların geri bildirimlerine açık olmak, çalışmanın sağlamlığını artırır.

Sonuç

Psikobiyografik yöntem, tarihî öneme sahip bireylerin hayatlarını analiz etmek için kullanılan bir disiplinlerarası yaklaşımdır. Bu metodoloji, psikoloji ve tarih alanlarının kesişiminde konumlanmakta olup özellikle bireylerin iç dünyalarını, kişilik özelliklerini ve bu özelliklerin hayatları boyunca nasıl evrildiğini anlamak amacıyla geliştirilmiştir. Araştırmacılar, tarihî figürlerin yaşamlarını detaylı bir şekilde incelediklerinde, psikobiyografik yöntemin, bireyin içsel motivasyonlarını ve eylemlerinin temelinde yatan psikolojik süreçleri aydınlatma potansiyeline sahip olduğunu gözlemleyebilirler. Bu yaklaşım, tarihî şahsiyetlerin karmaşık dünyalarını daha derinlemesine anlamak ve onların kararlarını, davranışlarını anlamlandırmak için değerli bir araç olarak kabul edilebilir. Bu çalışma, psikolojik yaklaşımların tarihî analizlere nasıl entegre edilebileceğini ve tarihî figürlerin veya olayların daha derinlemesine anlaşılmasına nasıl katkıda bulunabileceğini göstermektedir. Her bir psikoloji yaklaşımı, tarihî figürlerin ve olayların farklı yönlerini aydınlatmak için benzersiz bir perspektif sunmaktadır ve bunların hepsi tarihî hadiselerin ve tarihin faillerinin daha kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olabilir. Günümüzde multidisipliner ve interdisipliner kavrayışın ötesine geçen transdisipliner bütüncül yaklaşımların kapsayıcılığa yaptıkları vurgu dikkate değerdir. Yalnızca bir kurama bağlı kalmak yerine geniş spektrumda yaygın kullanım kuşatıcılık bakımından çok daha etkili

olabilir. Ancak bu durum tarih ve psikoloji disiplinlerinin her ikisine de derin bir vukufiyet gerektirdiğinden oldukça müşkül bir meseledir. Psikoloji disiplininin kuram ve kavramlarına aşina bir tarihçi ve tarih metodolojisini bilen bir psikoloğun kolektif iş birlikleri gerekebilir. Psikobiyografiye odaklanan tarihçilerin, psikoloji veya "belgelendirilmiş psikanalitik eğitim" alıp almamaları hususu, bu alandaki tartışmalarda önemli bir noktayı oluşturmaktadır. Tarihçiler arasında, özellikle empatik ve sempatik kişilik özelliklerine sahip olanlar bulunabilir ve bu tarihçiler, insan psikolojisini doğal bir sezgiyle anlama yeteneğine sahip olabilirler. Bu nedenle, "belgelendirilmiş psikanalitik eğitime" sahip olmasalar bile, tarihin psikolojik boyutlarını yetkin bir şekilde inceleyebilirler. Bu tür bir yetkinlik, çalışmalarından anlaşılabilir. Ayrıca, bazı tarihçiler, psikoloji kuramlarını ve psikanalitik literatürü titizlikle inceleyerek, kendi araştırmalarına bu bilgileri entegre ederek tarihin psikolojik yönlerini başarıyla analiz edebilirler. Ancak, tarihçinin psikoloji eğitimi ve resmi psikanalitik eğitim alması durumunda, bu yetenekleri daha da geliştirmesi ve derinleştirmesi elbette daha mümkündür. Bu tür bir eğitim, tarihçinin analitik bakış açısını pekiştirmesine, daha derinlemesine anlam oluşturmaya ve karmaşık psikolojik faktörleri daha etkili bir şekilde çözümlemesine yardımcı olabilir. Dolayısıyla, tarihçinin psikoloji eğitimi veya psikanalitik eğitim alması, bu alandaki bilgi ve yeteneklerini artırması açısından son derece önemli bir kazanım olabilir.

Kaynakça

Adler, Alfred, *Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme (Üstünlük ve Sosyal İlgisi)*, SAY, İstanbul, 1983.

Adler, Alfred, *Sosyal Duygunun Gelişiminde Bireysel Psikoloji*, Hayat Yayınevi, İstanbul, 2002.

Adler, Alfred, *Yaşamın Anlam ve Amacı*, SAY, İstanbul, 2014.

Aladağ, Hüseyin Hilmi, *Tarih ve Psikoloji Ekseninde Biyografi-Psikobiyografi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2022.

Aladağ, H. H., "Tarihî Biyografilere Psikolojik Yaklaşımların Uygulanmasında Doğal ve Kültürel Farklılıklar Meselesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 10/6 (2023), s. 2035-2047.

- Allcorn, S., & Stein, H. F., "Ideology, Bureaucracy, Hierarchy, and Human Nature in Psychohistory", *The Journal of Psychohistory*, 47/3 (2020), p. 168-187.
- Anderson, J. W., "The Methodology of Psychological Biography". *The Journal of Interdisciplinary History*, 11/3 (1981), p. 455-475.
- Anderson, J. W., "The Psychobiographical Study of Psychologists", in *The Handbook of Psychobiography*, (Ed.) W.T. Schultz, Oxford University Press, 2005, p. 203-209.
- Arzt, D., "Psychohistory and Its Discontents", *Biography*, 1/3 (1978), p. 1-36.
- Bandura, A., *Social Learning Theory*, General Learning Press, New York, 1971.
- Binion, R., *Soundings: Psychohistorical and Psycholiterary*, Psychohistory Press, 1981.
- Brennan, T., "History after Lacan", *Economy and Society*, 19/3 (1990), p. 277-313.
- Confino, A., "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method", *The American Historical Review*, 102/5 (1997), p. 1386-1403.
- Cubitt, G., "History, Psychology, and Social Memory", in *Psychology and History: Interdisciplinary Explorations*, Cambridge University Press, 2014, p. 15-39.
- DeMause, L., "The Psychogenic Theory of History", *The Journal of Psychohistory*, 25 (1997), p. 112-183.
- Demos, J.P., "On 'Psychosocial' History: A Reply to Nicholas P. Spanos", *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 21 (1985), p. 180-181.
- Elms, A. C., "Freud as Leonardo: why the first psychobiography went wrong", in *The Handbook of Psychobiography* (Ed.) W.T. Schultz, Oxford University Press, New York, 2005, p. 210-223.
- Erikson, E. H., *İnsanın 8 Evresi* (çev. G. Akkaya), Okuyan-Us Yay., İstanbul, 2018.
- Eysenck, H. J., "Principles and Methods of Personality Description, Classification and Diagnosis", *British Journal of Psychology*, 55 (1964), p. 284-294.
- Eysenck, H. J., "Genetic And Environmental Contributions to Individual Differences: The Three Major Dimensions of Personality", *Journal of Personality*, 58/1 (1990), p. 245-261.
- Freud, S., *Düşlerin Yorumu I* (çev. E. Kapkın), Payel Yay., İstanbul, 1996.
- Freud, S., *Günlük Yaşamın Psikopatolojisi* (çev. Ş. Yeğin), Payel Yay., İstanbul, 1996.
- Freud, S., *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası* (çev. B. Büyükkal ve S. M. Tura), Metis, İstanbul, 2012.
- Goldberg, L. R., "The Development of Markers for The Big-Five Factor Structure", *Psychological Assessment*, 4/1 (1992), p. 26-42.

Goldberg, L. R., "An Alternative Description of Personality: The Big-Five Factor Structure", *Journal of Personality and Social Psychology*, 59 (1990), p. 1216-1229.

Gelişim Psikolojisi 1, (ed. U. Gürgân), Nobel, Ankara, 2019.

Harlak, H., Sayın Karakaş, G., Karlı, F., "Hedef yönelimi, başarı ve anlam ihtiyacı: Füreyâ Koral'ın psikobiyoğrafik incelemesi", *Turkish Studies*, 16/1 (2021), s. 357-376.

Himmelfarb, G., *The New History and The Old*, Harvard University Press, 2004.

Horney, Karen, *Çağımızın Tedirgin İnsanı* (çev. A. Yörükân), Tur Yay., İstanbul, 1980.

Hunt, L., "Psychology, Psychoanalysis and Historical Thought", in *A Companion to Western Historical Thought*, (eds.) Lloyd Kramer and Sara Maza, Blackwell, Oxford, 2002, p. 337-356.

İlçe, A., "Multidisipliner (çok disiplinli), İnterdisipliner (disiplinlerarası), Transdisipliner (disiplinlerüstü): Hangisi?", *YÖK Yüksek Öğretim Dergisi*, 15 (2020), s. 36-39.

İnci, S., Kaya, V.H., "Eğitimde Multidisipliner, Disiplinlerarası ve Transdisipliner Kavramları", *Milli Eğitim*, 51/235 (2022), s. 2757-2772.

Jung, C. G., *Analitik Psikoloji* (çev. E. Gürol), Payel Yay., İstanbul, 2006.

Jung, C. G., *İnsan ve Sembolleri* (çev. A. N. Babaoğlu), Okuyan Us Yay., İstanbul, 2009.

Karlı, F., "Türkiye'deki psikobiyoğrafî çalışmaları: Sistematik derleme", *MAKU SOBED*, 38 (2023), s. 99-111.

Kernberg, O.F., *Sapıklıklarda ve Kişilik Bozukluklarında Saldırganlık* (Çev. M. B. Büyükkal), Metis, İstanbul, 2010.

Klein, Melanie, "Some Theoretical Conclusion Regrading the Emotional Life of the Infant", in *Envy and Gratitude and Others Works 1946-1963*, The Free Press, New York, 1975, p. 61-93.

Klein, Melanie, *Haset ve Şükran* (çev. O. Koçak, Y. Erten), Metis, İstanbul, 2011.

Kohut, T. A., "Psychohistory as History", *The American Historical Review*, 91/2 (1986), p. 337-345.

Kovary, Z., "Psychobiography as a method", *Europe's Journal of Psychology*, 7 (2011), p. 739-777.

Kurth, W., "Attachment Theory and Psychohistory: Overview", *The Journal of Psychohistory*, 41/1 (2013), p. 14-38.

Kurth, W., "Measuring the dynamics of group-fantasy by image analysis", *The Journal of Psychohistory*, 30/2 (2002), p. 112-129.

Lawton, H., "The Group-Fantasies of Psychohistorians", in *The Many Faces of Psychohistory*, Eds. J. Dorinson, J. Atlas, International Psychohistorical Association, New York, 1983, p. 413-436.

Lewin, K., *Resolving Social Conflicts*, Harper and Brothers, New York, 1948.

Loewenberg, Peter, "Matteo Ricci, Psychoanalysis, and 'Face' in Chinese Culture and Diplomacy", *American Imago*, 68/4 (2011), p. 689-706.

Loewenberg, Peter, "Psychohistorical Perspectives on Modern German History", *Journal of Modern History*, 47/2 (1975), p. 229-279.

Maslow, Abraham, *İnsan Olmanın Psikolojisi* (çev. O. Gündüz), Kuraldışı Yay., İstanbul, 2001.

May, Rollo, *Kendini Arayan İnsan* (çev. A. Karpat), Kuraldışı Yay., İstanbul, 1997.

Mazlish, B., "The Past and Future of Psychohistory", *Annual of Psychoanalysis*, 31(2003), p. 251-262.

Mazlish, B., *The Idea of Humanity in a Global Era*, Palgrave Macmillan, London, 2009.

Milgram, S., "Behavioral Study of Obedience", *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67 (1963), p. 371-378.

Pawelec, T., *History and The Unconscious: The Theoretical Assumptions and Research Practices of Psychohistory* (trans. A. Shannon), Peter Lang Publishing, Switzerland, 2020.

Piaget, J., *Çocukta Zihinsel Gelişim* (çev. H. Portakal), Cem Yay., İstanbul, 1999.

Pomper, P., "Problems of a Naturalistic Psychohistory", *History and Theory*, 12/4 (1973), p. 367-388.

Psaltis, et al., "Conflict Transformation and History Teaching: Social Psychological Theory and Its Contributions", in *History Education and Conflict Transformation*. Palgrave Macmillan, Switzerland, 2020, p. 1-19.

Rogers, C. R., *Kişi Olmaya Dair* (çev. S. Budak), Okuyan Us Yay., İstanbul, 2011.

Roth, M., "History and Psychoanalysis," in *The Routledge Handbook of Psychoanalysis in the Social Sciences and Humanities*, (eds.) Anthony Elliott, Jeffrey Prager, Routledge, London, 2016, p. 245-258.

Runyan, W., *Life Stories and psychobiographies*, Oxford University Press, Oxford, 1984.

Sakallı, Nuray, *Sosyal etkiler-Kim kimi nasıl etkiler?*, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

Schultz, W. T. (Ed.), *The Handbook of Psychobiography*, Oxford University Press, 2005.

Sherif, Muzafer, *An outline of social psychology*, Harper, New York, 1948.

Sherif, Muzafer, "Social Psychology, Anthropology, and The Behavioral Sciences", *The Southwestern Social Science Quarterly*, 40/2(1959), p. 105–112.

Sherif, Muzafer, "Experiments in Group Conflict", *Scientific American*, 195/5 (1956), p. 54-59.

Shteynberg, G. et al., "Theory of collective mind", *Trends in Cognitive Sciences*, 27 (2023), p. 1-13.

Şarlak D., Öztürk E., "Psikotarihte lider analizleri: Psikobiyografi", *Psikotarih, Türkiye Klinikleri*, Ankara, 2020, p. 72-85.

Şerif, Muzaffer, *Toplumsal Kuralların Psikolojisi* (çev. İ. Sandıkçioğlu), Alan Yay., İstanbul, 1985.

Skinner, B. F., *Science and Human Behavior*, Skinner Foundation, Harvard University, 2014.

Strozier, C. B., Offer, D. (Eds.), *The Leader: Psychohistorical Essays*, Plenum Press, 1985.

Van den Besselaar, P., Heimeriks, G., "Disciplinary, Multidisciplinary, Interdisciplinary -Concepts and Indicators" *8th Conference on Scientometrics and Informetrics*, Sydney, Australia, 2001, p. 705-716.

Weinstein, F., "Psychohistory and the Crisis of the Social Sciences", *History and Theory*, 34/4 (1995), p. 299-319.

Yalom, Irwin, *Güneşe Bakmak Ölümle Yüzleşmek* (çev. Zeliha İ. Babayiğit), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2008.

Zur, O., "The Psychohistory of Warfare: The Co-Evolution of Culture, Psyche and Enemy", *Journal of Peace Research*, 24/2 (1987), p. 125-134.

Extended Abstract

Integration of Psychological Approaches in Historical Analyses: Since the second half of the 20th century, interaction and communication between different disciplines have gained significant momentum, particularly with the identification and application of interdisciplinary approaches. This period has been characterized by disciplines transcending their internal boundaries to explore more effective collaboration methods to pursue new knowledge and solutions. The psychobiographical method is a transdisciplinary approach used to examine the lives of historical figures. Positioned at the intersection of psychology and history disciplines, this method is specifically employed to understand the inner worlds of individuals, their personality traits, and how these traits develop throughout their lives. For researchers delving into the lives of historical figures, the psychobiographical method holds the potential to illuminate the internal motivations and psychological processes underlying their actions.

When examining the lives of historical figures, individuals and events are often presented in a chronological sequence. The psychobiographical method can be utilized to add depth to these narratives and uncover the psychological factors underlying individuals' decisions and actions. Psychological approaches in historical analyses involve examining historical events, figures, and processes within the framework of psychological theories and concepts. These approaches use psychological tools to understand the historical figures' inner worlds, motivations, and behaviors.

Psychoanalytic Approach: Derived from the works of Sigmund Freud and his followers, this approach appears helpful in exploring the individuals' subconscious/unconscious motivations and the impact of childhood experiences on the decisions and behaviors of historical figures. For instance, analyzing the authoritarian tendencies of a leader by focusing on the "family dynamics" experienced during childhood can be beneficial.

Psycho-Social Approach: Built on the works of theorists like Erik Erikson, this psychosocial approach, which is based on the "eight stages" of individual development, can be used to analyze the life stages of historical figures. The period following the collapse of the Ottoman

Empire, where individuals confronted the past and constructed a new identity, could be examined through Erikson's "integrity versus despair" stage.

Behavioral Approach: Beginning with Watson's experimental psychological research, this approach, developed with contributions from behaviorist psychologists like Skinner, Thorndike, and Bandura, posits that environmental interactions shape behaviors. This approach focuses on learning theories and observable behaviors. The theories of behaviorist psychologists like Watson or Skinner can be applied to analyze the reactions of historical figures to specific events.

Cognitive Approach: Founded on the theories of social cognitive theory pioneers like Vygotsky, this approach emphasizes how social interaction and cultural context influence cognitive development. It examines the cognitive functions such as decision-making processes and strategic thinking. For example, the Westernization efforts in the late Ottoman period offer significant insights into how Ottoman intellectuals perceived their identities and sought cognitive reconciliation between their culture and Western cultures.

Personality Theories: Prominent among contemporary personality theories is the "Big Five Factor Model," which explains personality traits through five broad dimensions: Conscientiousness, Agreeableness, Neuroticism, Openness to Experience, and Extraversion. Applying this model to historical analyses can help understand historical figures' personality traits and evaluate how they influence their behaviors and impact historical events.

Object Relations Theory: The Object Relations Theory, a psychoanalytic theory, focuses on the interaction between internal objects (mental and emotional representations created by individuals in their minds) and genuine relationships in the external world. Analyzing historical figures' childhood experiences and initial object relations can provide insights into their personality development and behavioral patterns in adulthood.

Humanistic Approaches: Humanistic psychology emphasizes how historical figures understood and realized their potential. For example Maslow's Hierarchy of Needs provides a framework for understanding

how individuals meet their needs and take steps toward self-actualization. According to humanistic psychology, the intellectual, literary, artistic, and scientific expressions and discoveries of historical figures are manifestations of human potential.

Existential Approaches: Existential psychology examines the impact of inevitable aspects of human existence, such as death, freedom, loneliness, and meaninglessness, on individual psychology. The actions of historical figures can be interpreted from an existential perspective as efforts to give meaning and purpose to their lives, especially in the face of chaos and a sense of meaninglessness.

Biological Approach: In historical analyses, the biological approach examines the evolutionary and genetic foundations of human behavior and social structures. This approach explores how historical events, shaped by human biological and psychological historical development, can be evaluated concerning evolutionary and genetic influences.

Social Psychology Approach: The social psychology approach, focusing on theories of social change, allows for examining of behaviors of societies, groups, and individuals within the context of social interactions. Scholars such as Kurt Lewin, who concentrated on leadership styles, and Stanley Milgram, who studied authority and obedience, have significantly contributed to social psychology.

Analytical Psychology Approach: Carl Gustav Jung's analytical psychology approach, developed over many years after parting ways with Sigmund Freud, aims to evaluate events from a deeper perspective using elements such as symbolism, mythology, dream interpretation, and the collective unconscious in historical analyses. This approach suggests the possibility of understanding historical events not only through external factors but also through the interaction of individuals' internal dynamics and the collective psychology of society.

Individual Psychology Approach: Established by Alfred Adler, individual psychology emphasizes understanding personality development and personal differences. The "Individual Psychology" theory can be applied to analyze how historical figures coped with their feelings of inferiority and strived for superiority.

Integration of Approaches:

In historical analyses, integrating these psychological approaches can lead to a more comprehensive understanding of the complexities of human behavior, motivations, and societal changes. Combining psychoanalytic, behavioral, cognitive, humanistic, and social perspectives allows researchers to explore historical events and figures from multiple angles, enriching the depth of analysis. Initiating a study about the relevant historical figure can begin by gathering primary sources; letters, diaries, official documents, speeches, and contemporary testimonies are among these materials. Primary sources are indispensable in such analyses as they directly reflect the thoughts, feelings, and motivations of the people of the period. The research can commence with the identification of research questions at this stage. Psychological questions related to historical events or personalities are developed. Around these questions, the identification of sources begins, and primary sources such as letters, diaries, official documents, artworks, and photographs from the era are identified. Accessing these identified sources and collecting relevant materials may involve scanning information centers, visiting archives, exploring antique shops and bookstores, examining digital databases, and, if available, scrutinizing personal collections. Collected sources can then be analyzed and interpreted through the perspectives offered by psychological approaches. For instance, examining a soldier's diary during World War I can be used to understand the psychological effects of the war. Letters from a leader can reveal their emotional and mental state during the decision-making process. Pictures and artworks from a particular era can provide clues about the social psychology of that period. When engaging in psycho-historical analysis, the actions and decisions of the individual are interpreted within the framework of psychological concepts and theories. Firstly, the research question needs to be clarified. What psychological aspect or behavior is being sought to be understood? Psychological concepts or theories related to the examined historical question or figure are identified through a literature review. For example, "charismatic leadership" can be used for leadership analysis, and "group polarization" can be utilized for social conflicts. Historical materials should be thoroughly examined. These sources include letters, diaries, official documents, contemporary newspapers, and other primary sources.. Secondary sources can also be used to

verify whether psychological concepts are accurately applied in the historical context. The concepts of the chosen psychological approach are applied based on the content and context of the historical material. For instance, to examine the charismatic leadership traits of a leader, characteristics such as their influential speeches, ability to motivate people, and courage shown in challenging situations can be evaluated. Any psychological interpretation should be examined for its support or lack of support by historical evidence. The accuracy of collected historical and psychological data and the reliability of sources are reassessed. The objectivity and consistency of the analyses and interpretations are questioned. The appropriateness of the psychological theories and concepts used about the historical event or figure is critically examined. The applicability of theories in the context of time and place is questioned. Other psychological theories or historical interpretations that could offer alternatives to the obtained results are considered. This process aims to evaluate the analysis from a broad perspective and avoid adherence to a single explanation. After considering all criticisms and alternative explanations, a synthesis is made regarding the psychological profile and narrative of the historical figure or event. The findings and results are then shared on both academic and public platforms. Being open to feedback from educational and general readers enhances the robustness of the study.

Challenges and Limitations: However, it is essential to acknowledge the challenges and limitations of integrating psychological approaches into historical analyses. Historical data may be incomplete or biased, limiting the accuracy of psychological interpretations. Additionally, applying contemporary psychological theories to historical contexts may encounter difficulties due to cultural and contextual differences.

Future Directions: Despite these challenges, integrating psychological approaches in historical analyses holds excellent potential for future research. Advancements in interdisciplinary collaboration, methodological refinements, and a more nuanced understanding of the dynamic interplay between psychological processes and historical events can enrich our comprehension of the past.

Conclusion:

In conclusion, integrating psychological approaches in historical analyses provides a valuable lens through which we can delve deeper into the lives of historical figures and events. By examining the psychological dimensions of historical narratives, researchers can unravel the intricate layers of human experience, motivations, and behaviors that shape the course of history. This interdisciplinary endeavor enhances our understanding of the past and opens avenues for future exploration and discovery.

Araştırma Makalesi

Yüzellilikler İçinde Manisa’da Görevli İsimler

Nurettin Gülmez* – Kübra Aslan**

(ORCID: 0000-0002-4530-0491 - 0000-0003-2600-5945)

Makale Gönderim Tarihi

12.01.2024

Makale Kabul Tarihi

25.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Gülmez, N.- Aslan, K, “Yüzellilikler İçinde Manisa’da Görevli İsimler”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 53-109.

APA: Gülmez, N.- Aslan, K. (2024). Yüzellilikler İçinde Manisa’da Görevli İsimler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 53-109.

Öz

Kurtuluş Savaşı’nın bitmesi ile imzalanan Lozan Barış Antlaşması diğer barış antlaşmalarında olduğu gibi genel bir affı kapsamaktaydı. Ancak Millî Mücadele boyunca düşmanla iş birliği yapan, isyanlar çıkartan, Kuva-yı Milliye’ye karşı mücadele eden bazı kişilerin affedilmesi mümkün değildi. Bu yüzden Lozan Barış Antlaşması’na eklenen bir protokol ile yüz elli kişinin af dışı bırakılmasına karar verildi. Bundan sonraki süreç ilk olarak bu yüz elli kişinin belirlenme aşaması ile başlamış, bu kişilerin vatandaşlıktan çıkarılması ve 1938 yılında çıkan af ile yurda geri dönmelerine müsaade edilmesi şeklinde tamamlanmıştır.

Çalışmada konunun kapsadığı döneme ait tüm Meclis zabıtları incelenmiş ve ciddi bir arşiv taraması gerçekleştirilmiştir. Bu taramalar esnasında literatürde bulunmayan bazı bilgilere ulaşılmıştır. Ulaşılan belgeler kullanılarak bu kişiler hakkında çeşitli çalışmalarda verilen bilgi karmaşası ortadan kaldırılmaya çalışılmış, yeni bilgiler ve fotoğraflar eklenmiştir.

---

* Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, gulmeznurettin@gmail.com.

Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

** Doktora Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, kubra_aslan_1995@hotmail.com.

Ph.D. Candidate, Manisa Celal Bayar University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

Bu yüz elli kişinin belirlenmesi sürecinde TBMM’de yapılan müzakerelerde ilk oluşturulan listede Manisa’dan hangi isimlerin olduğu, listeye Manisa’dan hangi isimlerin eklenmesinin istendiği ve listenin son halinde Manisa’dan hangi isimlerin yer aldığı incelenmiş. Sonrasında ise bu isimlerin neden yüz elli kişilik listede yer aldığı, yurt dışında oldukları süreçte neler yaptıkları, 1938 tarihli Af Kanunu ile yurda dönüp dönmedikleri ve dönenlerin ne yaptığı gibi sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Barış Antlaşması, Affı Umumi Kanunu, Yüzellilikler, Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü, Kırkağaç Kaymakamı Şerif, Çerkez Reşit, Küçük Ethem.

Names Charged in Manisa Among the “Yüzellilikler”

Abstract

The Lausanne Peace Treaty, signed after the end of the War of Independence, included a general amnesty, as in other peace treaties. However, it was not possible to forgive some people who cooperated with the enemy, started rebellions, and fought against the National Forces during the War of Independence. Therefore, it was decided to exclude one hundred and fifty people from amnesty with a protocol added to the Lausanne Peace Treaty. The next process started with the identification of these one hundred and fifty people, and was completed by depriving these people of citizenship and allowing them to return to the country with the amnesty issued in 1938.

In the study, all Parliament minutes from the period covered by the subject were examined and a serious archive search was carried out. During these scans, some information not found in the literature was obtained. By using the documents obtained, an attempt was made to eliminate the confusion of information given in various studies about these people, and new information and photographs were added.

In the process of determining these one hundred and fifty people, during the negotiations held in the Turkish Grand National Assembly, it was examined which names from Manisa were in the first list created, which names from Manisa were requested to be added to the list, and which names from Manisa were included in the final version of the list. Afterwards, it was tried to answer questions such as why these names were included in the list of one hundred and fifty people, what they did while they were abroad, whether they returned to the country with the Amnesty Law of 1938 and what those who returned.

Keywords: The Lausanne Peace Treaty, General Amnesty Law, Yüzellilikler, Manisa Governor Giritli Hüsnü, Kırkağaç District Governor Şerif, Çerkez Reşit, Küçük Ethem.

Giriş

Millî Mücadele devam ederken Heyet-i Temsiliye düşmanla iş birliği yapanlar hakkında önlem alınmasını gerek görmüştür. Bu gerek üzerine BMM (Büyük Millet Meclisi) döneminde bazı üst düzey yöneticiler ile eski nazırların saptanarak tutuklanmasına karar verilmiştir.¹ Daha sonraki süreçte ise iş birlikçiler ve Millî Mücadele karşıtlarının tespit edilmesi gerektiği 3 Şubat 1921 tarihinde İstiklal Mahkemesi Reisi Topçu İhsan Bey (Eryavuz) tarafından dile getirilmiştir. Bu konuşmanın üzerinden bir buçuk yıl geçtikten sonra Lozan Barış Antlaşması imzalanmak üzereyken Mustafa Kemal Paşa'nın İhsan Bey'i davet ettiği bir yemekte konu tekrar gündeme gelmiş ve Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) her uluslararası anlaşmada affın, barış şartlarından biri olduğunu hatırlatarak böyle bir ihtimale karşı hazır bulunulmasını ve aftan muaf tutulacak kişilerin belirlenmesinin zorunlu hale geldiğini söylemiştir. Toplantıda kişilerin tespiti meselesinde fikir birliği sağlandıktan sonra öne çıkan meselelerden biri de affa layık olmayanların nasıl, kimler tarafından ve hangi yetkiyle tespit edileceği olmuştur. Suçun işlendiği zamanın sınırlarının belirlenmesi gerekliliği de dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, listenin belirlenecek ilkeler çerçevesinde, siyasi ve hukuksal açıdan güçlü kanıtlarla ortaya çıkarılmasını gerekli görmüştür. Listelerin belirlenmesi meselesinden sonra ise bu suçlulara ne yapılacağı konusu gündeme gelmiştir. Tartışmalar sırasında bu kimselerin yurt dışına çıkarılması ya da yurt dışında olanların ömürlerinin sonuna kadar ülkeye sokulmaması yönünde fikirler bildirilmiştir. Bu toplantıda temel ilkeler konusunda kesin bir sonuca varılmasa da sonraki günlerde Dahiliye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'nde temel ilkelerin ve listenin hazırlığı için çalışmalar başlamıştır.² Ancak listenin hazırlanması hiç de kolay olmamıştır.

Lozan Barış Konferansı'nın ne birinci döneminde ne de ikinci döneminde af dışı bırakılacak kişiler belirlenememiş, tüm bunların

¹ Şaduman Halıcı, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, İstanbul 2021, s.36.

² Şaduman Halıcı, *Yüzellilikler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1998, ss. 17-19; İlhami Soysal, *150'likler*, 2. Baskı, İstanbul 1985, ss. 8-12; Halıcı, *a.g.e.*, s. 39.

sonucunda belirlenen sadece af dışı kalacakların sayısı olmuştur.³ Lozan'da Azınlıklar Alt Komisyonu'nun çeşitli oturumlarında af meselesi görüşülmüş, affın hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler için uygulanması konusu ciddi tartışmalara neden olmuştur. Türk heyeti af tasarısının karşılıklı olmasını ve müttefikleri de kapsamasını istemiş, Türkiye içindeki Müslümanların af kapsamı dışında kalmasını teklif etmiştir. Çünkü hem Türkiye için affı mümkün olmayan bazı kişiler mevcuttur hem de heyet Müslümanların affının bir iç mesele olduğunu düşünmektedir. Bu sorunu çözmek adına Türk heyeti karşılıklı affın kabul edilmesine istinaden affın Türkiye içindeki Müslümanları da kapsamaya ilkesini kabul etmiş ancak yüz elli kişinin bu afftan istisna olmasını istediklerini bildirmiştir.⁴

Rıza Bey (Nur) Azınlıklar Alt Komisyonu'nun 11 Ocak 1923 tarihli toplantısında Türk hükümetinin aşağı yukarı yüz elli Müslümanı af dışı bırakmak istediğini bildirmiştir. Komisyon da 20 Ocak 1923 tarihinde genel affa ilişkin kararın⁵ antlaşma metnine ek bir beyanname şeklinde açıklanmasını, yüz elli kişinin af dışı bırakılması meselesinin de beyannameye ek bir protokol ile duyurulmasının yerinde olduğu kararına varmıştır.⁶

2 Mart 1923 tarihinde Meclis'te yapılan toplantıda Rıza Bey "*Neden yüz elli kişi?*" sorusuna ise "*Bu 150 kişinin isimlerini zaten biliyorduk.*" şeklinde cevap vermiş, sayının tahmini olarak belirlendiğini, konferansa bu şahıslarla ilgili herhangi bir liste sunulmadığını ve şahısların belirlenmesinin sonraya bırakıldığını ifade etmiştir.⁷ İsmet Paşa (İnönü) ise İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderdiği 9 Ocak 1923 tarihli telgrafta bu sayı için "*hainlerin elebaşları için yeterli*" olduğunu ifade etmiştir.⁸ Elbette hainlerin sayısı elbette yüz elli ile sınırlı değildir. Ancak müzakerelerin yapıldığı süreçte bu konuda iyi tutulmuş bir arşiv

³ Soysal, *a.g.e.*, ss. 2, 12-13; Halıcı, *a.g.t.*, s. 20.

⁴ Sedat Bingöl, *Yüzellilikler Meselesi – Bir ihanetin Anatomisi*, Eskişehir 2020, ss. 90-91.

⁵ Halıcı, *a.g.e.*, ss. 41-42.

⁶ Bingöl, *a.g.e.*, s. 94.

⁷ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)*, İçtima 2, Celse 3, 2 Mart 1923, ss. 26-28.

⁸ Bingöl, *a.g.e.*, s. 93.

olmadığı⁹ için isimler hızlıca belirlenememiş ve bu sayı da Türk heyeti tarafından yeterli görülmiştir denilebilir.

Liste Meclis'e ilk önce dört defter şeklinde getirilmiş ve son şeklini alana kadar Meclis'te tartışılmıştır. Meclis'te liste üzerinde epeyce değişiklik yapılmıştır. Listenin son hali ise Dahiliye Nezareti tarafından düzenlenmiştir.¹⁰

Yüzelliliklerin Belirlenme Süreci

İsmet Paşa ilk olarak 12 Ocak 1923 tarihinde¹¹ ve daha sonra 19 Ocak 1923 tarihinde Rauf Bey'e (Orbay) gönderdiği telgraflarla af dışı bırakılacak yüz elli kişinin isimlerin belirlenmesini istediğini söylese de¹² bu konuda iyi tutulmuş bir arşiv bulunmadığı için, isimler hızlıca belirlenememiştir. Yüz elli sayısının belirlenmesi üzerine bir taraftan Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, bir taraftan ise Dahiliye Nezareti'nde af dışı bırakılacakları içeren listelerin hazırlanmasına başlanmıştır.¹³ Lozan Barış Antlaşması gereğince yüz elli kişilik listeye dâhil edilecek şahıslar, devletin ilgili birimleri tarafından araştırılmıştır. Her birim, kendisini ilgilendiren kişileri araştırmıştır.¹⁴ Hazırlıklar Meclis'e de yansımıştır.¹⁵

22 Mart 1923 tarihinde af dışı bırakılması düşünülen otuz yedi kişilik bir liste hazırlanmıştır. Listede bu kişilerin isim, memleket bilgileri ile neden listede olduklarına dair kısa açıklamalar yer almaktadır. Bu otuz yedi kişilik listede Manisa'dan hiçbir isim bulunmamaktadır.¹⁶

16 Nisan 1924 tarihinde Lozan Barış Antlaşması gereği kabul edilen 487 sayılı Affı Umumî Kanunu sırasında bile listede kimlerin olacağı belli değildir. Bu yasanın 3. ve 6. maddeleri Yüzellilikler meselesine açıklık getirmiştir.¹⁷ 487 sayılı Affı Umumî Kanunu'nun 3. maddesinde Lozan Barış Antlaşması'na Ek Affı Umumi Beyannamesi'nde yer alan

⁹ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi III*, Ankara 1995, s. 88.

¹⁰ TBMMGCZ, İçtima 39, 16 Nisan 1924, Celse 2, ss. 434-454.

¹¹ Bingöl, a.g.e., s. 92.

¹² Halıcı, a.g.e., s. 41.

¹³ Turan, a.g.e., s. 88.

¹⁴ Bingöl, a.g.e., s. 96.

¹⁵ Turan, a.g.e., s. 88.

¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 106-695-4, s. 2.

¹⁷ Soysal, a.g.e., ss. 2, 10, 13; Halıcı, a.g.t., s. 20.

protokoldeki yüz elli kişinin af dışı bırakılacağı, 6. maddesinde bu meselenin Adliye ve Harbiye Nezareti nazırları tarafından yürütüleceği yer almaktadır. Diğer taraftan Yüzellilikler meselesinde baştan beri önem arz eden suçun işlendiği zaman konusu “*affa tabi olacak kimselerin işledikleri suçların 1 Ağustos 1914 tarihi ile 20 Kasım 1922 tarihleri arasında işlenmiş olması*” ilkesi kabul edilerek çözülmüştür.¹⁸ Bu birinci madde, daha sonraki tartışmalarda 1922 sonrası suç işleyenlerin neden defterlerde yer aldığı şeklinde sorulara neden olmuştur.

Lozan Barış Anlaşması'nın getirdiği Affı Umumî Kanunu'na eklenen Yüzellilikler ile ilgili protokol 21 ve 23 Ağustos 1923 tarihlerinde Meclis toplantılarında müzakere edilmiş, 16 Nisan 1924 tarihinde de resmen kabul edilmiştir. Bu protokole göre; BMM (Büyük Millet Meclisi) Hükümeti, genel affa ait beyannamede, yüz elli kişinin Türkiye'ye girme ve orada ikametini yasaklama hakkını elinde tutmaktadır. Bundan dolayı TBMM Hükümeti, bu yüz elli kişinin ülke içinde olanları ihraç ve yabancı ülkelerdekilerin dönüşlerini engelleme hakkına da sahip olacaktır. Kişilerin adları, barış antlaşmasının yürürlüğe konmasından sonra Affı Umumi Beyannamesi'nin gereğini yerine getirme sırasında yayınlanacak ve Affı Umumi Beyannamesi'ne eklenecektir. Bundan başka listede adı geçenler ülkedeki mallarını dokuz ay içinde kendileri veya vekilleri aracılığı ile satabilecek, eğer dokuz ay içinde mallar satılmazsa bunlar hükümet tarafından satılıp kendilerine ödenecektir.¹⁹

Af kanununun yayınlanması, yüz elli kişilik listenin tespiti için çalışmalara hız kazandırmış,²⁰ Lozan Barış Antlaşması gereği Affı Umumi Beyannamesi'ne eklenecek olan yüz elli kişilik listenin oluşturulması meselesi ilk kez TBMM'de 16 Nisan 1924 tarihli toplantıda, gizli oturumda ele alınmıştır. Bu toplantıda, Dahiliye Nazırı Ferit Bey (Tek) tarafından okunan listedeki isimler ve üyelerce teklif olan yüzlerce isim üzerinde tek tek durulup tartışılmıştır.

¹⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC), İçtima 39, Celse 1, 16 Nisan 1924, ss. 782-784.

¹⁹ TBMMZC, İçtima 7, Celse 2, 21 Ağustos 1923, ss. 183,197; TBMMZC, İçtima 9, Celse 2, 23 Ağustos 1923, ss. 279, 282; TBMMZC, İçtima 39, Celse 1, 16 Nisan 1924, ss.782-784; Soysal, a.g.e., ss. 2, 28-29.

²⁰ Soysal, a.g.e., s. 100.

Lozan Konferansı'nda af dışı tutulacak yüz elli kişilik bir liste oluşturulması meselesi, kamuoyunu da sürekli meşgul etmiştir. O zamandan sonra listenin düzenlenmesi ile Dahiliye Nezareti ve Emniyeti Umumiye Müdürlüğü meşgul olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda çeşitli yerlerden istenen, gerek genel hayatta tanınmış oldukları için adları belirlenen kişilerin, gerek Emniyeti Umumiye Müdürlüğünce²¹ saptanan kişilerin listesi, yüz elli kişiyi çok aşmıştır. Bu sayı, yaklaşık olarak altı yüz kişiye ulaşmıştır. Daha da araştırılması veya normal yaşamı etkileyecek kişilerin de listelere alınması halinde bu sayının kat kat artacağı ifade edilmiştir.

Sayıyı yüz elliye düşürmek adına, Dahiliye Nazırı Ferit Bey'in ifadesi ile *"şuna değmiş, buna değmemiş"* diyerek özensiz ve yeni bir liste oluşturulmuştur. Ancak yeni liste bile üç yüz kişiden aşağıya düşürülemediği. Listedeki çıkarılma ihtimali olmayan adlar bu üç yüz kişinin içindedir. Bu meselenin Meclis'e gelmesinin nedeni sözleşme gereği belirlenen sayının yüz elli ile sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır. Esas zorluk bu anlamda listeyi yüz elli kişiye düşürmektir. Listelerde yer alan kişiler şu prensiplere göre belirlenmiştir:

1. Vahdettin, Hilâfetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun (431 Sayılı Kanun) ile ülke dışına çıkmış olduğundan dolayı listeden çıkarılmış ancak Vahdettin'in bütün eylem ve işlemlerine katılmış, ona akıl vermiş olan ser yaverleri ve diğer adamları dâhil edilmiştir.
2. Memleketin hayatına kastetmiş, Sevr muahedelerini imzalamış heyet,
3. Kuva-yı İnzibatiye'yi teşkil etmiş birkaç kabine üyeleri ve belli başlı kumandanlar,

---

²¹ Bu konu hakkındaki çoğu çalışma Emniyet Genel Müdürlüğü'ne ait belgelere dayanmaktadır. Ancak CİMER aracılığıyla yapılan bir başvuru ile Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nin araştırmacılara kapalı olduğu ve tüm belgelerin Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'ne nakledildiği öğrenilmiştir. Ancak dijital ortamda yapılan arşiv taramasında bu belgelere rastlanmamıştır.

4. Kuva-yı İnzibatiye'yi teşvik etmek için fetva veren müftüler²²,
5. Çerkez Ethem ve arkadaşları,
6. Çerkez Kongresi'ni düzenleyenler ve memleketlerinden elebaşı olarak giden delegeler,
7. Vatana ihanet eden mülkiye ve askeriye memurları, polis reisleri, gazeteciler, diğer eşhas ve eşkıya,
8. Vatana ihanet eden çetelerin reisleri,
9. O zaman Türkiye sınırları içinde bulunmayan çeşitli yerlerde çeşitli isimlerle Hilâfet Komitesi, Anadolu Komiteleri, İhtilâl Komitelerini kuranlar,
10. Vatana ihanet eden basın mensupları ve benzerleri sınıflandırılarak listelenmiştir.

Tüm bu prensiplerin dışında bu kişilerin yalnız geçmişte yaptıkları ihanetler değil, yapabilecekleri ihanetler, aynı güce sahip olup olmadıkları, örgütlenip örgütlenmedikleri de dikkate alınmıştır. Ancak buna rağmen bazı noktalarda, bu prensiplerin dışına da çıkmıştır.

Aslında liste oluşturulurken yüz elli, üç yüz ve altı yüz kişilik defterler hazırlanmıştır. Bunun yanında vatandaşlıktan çıkarılanlara ait “*ıskat*” adı altında ayrı bir defter tutulmuştur.

16 Nisan 1924 tarihli Meclis oturumunda okunan yüz elli kişilik listede Manisa'dan ilk Çerkez Reşit'in adı okunmuştur. Daha sonra İzmirli Akhisar Kumandanı Küçük Ethem'in adı okunmuştur. Ama Karahisarı Sahip Mebusu Sadık Bey, Küçük Ethem'in öldüğünü sanmıştır, Ferit Bey ölmediğini dile getirerek listeyi okumaya devam etmiştir. Bu toplantıda İcra Vekilleri Heyeti tarafından Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnu'nün Yunanistan'a kaçıp, askeri hizmete girmesinden dolayı vatandaşlıktan çıkarılanların yer aldığı ıskat defterine konulmasına karar verildiği ifade edilmiştir. Ancak Karesi Mebusu Süreyya Bey, Giritli Hüsnu'nün asıl listede olması gerektiği düşüncesi ile “*Bu Kanbur İzzetten daha kötü bir heriftir.*”²³ şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. Ferit Bey ise

²² Metinde müftüler olarak geçmektedir. İstanbul'da fetvalar şeyhülislam tarafından verilmiştir.

²³ TBMMGCZ, İçtima 39, 16 Nisan 1924, Celse 2, ss. 434-454.

Giritli Hüsnü'nün zaten yurt dışında olduğunu bu yüzden iskat cetvelinde olduğunu ifade ederek listeyi okumaya devam etmiştir. 16 Nisan 1924 tarihinde yapılan toplantıda belirlenen listenin son halinde Kırkağaç Kaymakamı Şerif'in adı yoktur. Tartışmalardan sonra müzakere yeterli görülmemiş ve listenin tekrar Meclis'e gelmesi kabul edilmiştir.²⁴

Yüz elli kişilik liste üzerine ikinci bir müzakere ise Meclis'te 22-23 Nisan 1924 tarihinde yapılmıştır. Bu toplantıda Saruhan Mebusu Reşat Bey; İzmir'in işgal edildiği günden sonra Yunanlılara rehberlik eden, Eşme'nin yakılmasına, Uşak'ın işgaline sebep olan Eşme kazasının Garaplar²⁵ karyesinden Mavanoğlu [Madanoğlu]²⁶ Mustafa'nın da listeye girmesi yönünde Saruhan'dan Ethem, Kemal ve Abidin Ali Beylerle birlikte bir önerge vermiştir.²⁷ Meclis'teki bu görüşmeler sırasında listeye o ana kadar hiç akla gelmemiş ama mutlaka listede olması gereken pek çok isim eklenmiştir.²⁸

Meclis'te konu ile ilgili yapılan görüşmelerde özellikle listenin hazırlanmasında başrolü üstlenen Dahiliye Nazırı Ferit Bey'in yaptığı açıklamalar, milletvekilleri tarafından inandırıcı görülmemiş ve Ferit Bey'e karşı ağır suçlamalarda bulunulmuştur. Bu anlamda Yüzellilikler listesinin düzenlenirken objektif kalınmadığı kanısı oluşmuştur.²⁹ Meclis görüşmelerinde Yüzellilikler listesi belirlenemeyince listenin kesinleştirilmesi yetkisi İcra Vekilleri Heyeti'ne bırakılmıştır.³⁰

Dahiliye Nezareti'nin 23 Nisan 1924 tarih ve 13304/1791 numaralı tezkeresi üzerine defterde mevcut 149 şahsa ilaveten, Köylü Gazetesi

²⁴ *TBMMGCZ*, İçtima 39, 16 Nisan 1924, Celse 2, ss. 434-454.

²⁵ Bugün Uşak ilinin Eşme ilçesine bağlı Araplar adlı bir köy/mahalle vardır.

²⁶ Yanlış yazılmıştır, doğrusu "Madanoğlu" olacaktır. Listenin son halinde 121. sırada diğer eşhas başlığı altında yer alacaktır. Madanoğlu Mustafa'nın oğlu olarak ifade edilen Nuri'nin de listede yer almasına dair tahrir 22-23 Nisan 1924 tarihinde kabul edilse de listenin son halinde yer almamaktadır. *BCA*, 9-27-1, s. 16. Eşme o tarihlerde Manisa'ya bağlıdır. Ancak 1953 yılından sonra Uşak'a bağlanmıştır. <http://esme.gov.tr/tarihce> (Erişim: 21.03.2024) Bu yüzden Yüzellilikler listesinde yer alan bu isme, makalede yer verilmemiştir.

²⁷ *TBMMGCZ*, İçtima 44, 22-23 Nisan 1924, Celse 4, ss. 456-462.

²⁸ İlhami Soysal, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, İstanbul 2008, s. 111.

²⁹ Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, Cilt 1, Ankara 1993, s. 577.

³⁰ Sedat Bingöl, *Yüzellilikler Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994, s. 101.

sahibi Refet'in eklenmesi ile liste İcra Vekilleri Heyeti'nin 1 Haziran 1924 tarihli toplantısında 544 numaralı kararname ile kabul edilmiştir. Dahiliye Nezareti tarafından hazırlanan son yüz elli kişilik liste, 16 Nisan 1924 tarihinde Ferit Bey tarafından oluşturulan listenin tasnif kuralları ile uyumludur. Büyük bir değişikliğe gidilmemiştir.

Listede Manisa'dan dört kişi görülmektedir. “Mülkiye ve Askeriyeden” başlığı altında 30. sırada “Esbak Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnu” ve 52. sırada “Esbak Kırkağaç Kaymakamı Şerif”, “Ethem ve Avenesi” başlığı altında 58. sırada “Çerkez Ethem'in biraderi Reşit” ve 62. sırada “İzmirli Sabık Akhisar Kumandanı Yüzbaşı Küçük Ethem” bulunmaktadır.³¹ Bu şahıslar, işgal boyunca Manisa'da önemli mevkilerde yer almıştır. Bazıları Millî Mücadele'nin sonuna doğru bazıları da işgal dönemi boyunca düşmanla iş birliği yapmış ve listede haklı gerekçelerle yer almışlardır denilebilir.

16 Nisan 1924 tarihinde yapılan müzakerelerde vatandaşlıktan çıkarılanların bulunduğu defterde yer alan Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnu'nün daha sonra yüz elli kişilik asıl listeye alınması, muhtemelen Genel Af sonrası listeye girmezse ülkeye dönüp yapabileceklerinden kuşkulanılmış olunmasındandır. Bunun dışında Eski Kırkağaç Kaymakamı Şerif'in adı 16 Nisan ve 22/23 Nisan 1924 tarihli Meclis'te yapılan müzakerelerde yer almamaktadır. Şerif'in de listeye alınması, Dahiliye Nezareti'nin listeye son halini verdiği süreçte gerçekleşmiş olabilir.

Öztürk'ün yer verdiğine göre Meclis görüşmelerinde sık sık sözü edilen altı yüzlük ve üç yüzlük defterler tüm aramalara rağmen bulunamamış, görüşmeler sırasında verilen ve listeye alınması teklif edilen kişilerin isimlerini kapsayan öneriler de yok edilmiştir.³² Bu yüzden de diğer listelerde Manisa'dan başka isimler olup olmadığı tespit edilememiştir.

Liste 10 Eylül 1924 tarihinde Meclis'in 880 numaralı kararnamesi ile kabul edilmiş, 7 Ocak 1925 tarihinde Resmî Gazete 'de yayınlanmıştır.³³

³¹ BCA, 9-27-1, ss. 12-16.

³² Öztürk, a.g.e., s. 569

³³ Resmî Gazete, 7 Ocak 1925, Sayı: 81, ss.10-18. Resmî Gazete'nin dijital kopyasının günümüz Türkçesi olarak verilen halinde 7 Kanun-u Sani 1340 şeklinde verilmiştir. Ancak bu tarih yanlıştır. Doğrusu 7 Kanun-u Sani 1341 (7 Ocak 1925) olacaktır.

Aynı sayılı kararname gereği Maliye Nezareti'nin 31 Ağustos 1924 tarihli 2348/1248 numaralı tezkeresi 10 Eylül 1924 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmiş ve böylece protokolda yer aldığı üzere yüz elli kişi için yurt içinde bulunanların mallarını tasfiyesi amacıyla verilen dokuz aylık süre başlatılmıştır.³⁴

1 Haziran 1924 tarihinde listede yer aldığı halde Türkiye Cumhuriyeti toprakları içinde bulunanların sayısı 60 dolayında olduğu için ya da listede olup Türkiye sınırları içinde olanların tümü el altında bulunduğundan, kararname çıkar çıkmaz bunların sınır dışı edilmeleri büyük bir sorun yaratmamıştır.³⁵ Listedeki Manisa'dan yer alan dört isim de Yunan kuvvetleri ile önce İzmir'e ve sonra Yunanistan'a gitmiştir. Dolayısıyla bu tarihlerde yurt dışında bulunmaktaydılar.³⁶

Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak Yüzelliliklerin Türkiye ile haberleşmeleri ve yazışmaları Dahiliye Nezareti'nin 3 Ağustos 1925 tarihli 8502/3703-11344 numaralı tezkiresinin 26 Ağustos 1925 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti tarafından kabul edilmesi ile yasaklanmıştır.³⁷

Yüzellilikler, yurt dışına gönderildikten sonra Emniyeti Umumiye Müdürlüğü, Yüzelliliklerin geri dönmesini engellemek adına sınır kapılarına, başkonsolosluklara ve konsolosluklara gönderilmek üzere Yüzelliliklerin resimlerinden oluşan bir albüm hazırlamıştır. Ayrıca bu albümden vilayetlere, ordu müfettişlerine de gönderilmiştir.³⁸ Buna ek Yüzelliliklere hep şüphe ile yaklaşmış ve yurt dışında oldukları

³⁴ BCA, 11-43-16, s. 3.

³⁵ Soysal, *150'likler, a.g.e.*, ss. 116, 118.

³⁶ Bünyamin As "Manisa'nın İşgali ve Mutasarrıf Hüsnü Bey", *Yüzüncü Yılında Milli Mücadele Döneminde Manisa*, (Ed. Nurettin Gülmez ve Nejdet Bilgi), Cilt: 1, Ankara, 2020, s. 332 ; Ümit Evran, M. Selçuk Satı, *Geçmişten Günümüze Kırkağaç*, İzmir, 2000, s. 60; Şaduman Halıcı, "İstihbarat Raporları Işığında Saruhan Mebusu Yüzellilik Reşit Bey'in Sürgün Yılları", *Journal of History Studies*, 10 /3 (2018), s. 90 ; Nurettin Gülmez ve Bünyamin As, "İhanet ile Vatanseverlik Arasında Bir Asker: Küçük Ethem", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9/3 (2022), s. 890.

³⁷ BCA, 15-54-10-92-70, s. 3.

³⁸ Bingöl, *a.g.t.*, ss. 121, 122; 150'likler albümü: <http://hdl.handle.net/11424/129658> (Erişim: 11.01.2022).

müddetçe Türkiye'nin dış temsilcilikleri ve çeşitli istihbarat yöntemleriyle haklarında uzun süre takibat yapılmıştır.³⁹

Yüzelliliklerin Vatandaşlıktan Çıkarılması ve 1938 Af Kanunu

Yüzelliliklerin bir kanun ile net bir şekilde vatandaşlıktan çıkarılmamaları bir boşluk yaratmış ve Yüzellilikler listesinde yer alan bazı kimselerin yurda dönüş için bazı yollar aramaya başlamasına neden olmuştur. Bunun üzerine bir zorunluluk olarak⁴⁰ 28 Mayıs 1927 tarihli Meclis toplantısında Yüzelliliklerin vatandaşlıktan çıkarılmasına dair kanun önergesi kabul edilmiştir.⁴¹ 1064 numaralı kanun 15 Haziran 1927 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanması ile yürürlüğe girmiştir. Kanun, sadece Yüzelliliklerin vatandaşlıktan çıkarılmasını değil aynı zamanda mülk edinme ve miras bırakma hakkından mahrum bırakılmasını da öngörmüştür.⁴²

Yüzelliliklerin affedilmesi ise 3527 numaralı Af Kanunu ile olmuştur. Kanun, 29 Haziran 1938 tarihinde Meclis'te kabul edilmiş ve 16 Temmuz 1938 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.⁴³ Kanunun kabul edildiği tarihte yüz elli kişiden sadece sekseni hayattadır. Kırkı, af kanunu ile ülkeye dönmüştür. Aftan yararlanıp Türkiye'ye dönenler için geçmiş memuriyetlerinden dolayı emekli olması, sekiz yıl kamu hizmetinde çalışmaması, askeri personel ise eski görevine iade edilmemesi gibi bazı kısıtlamalar getirilmiştir.⁴⁴

Manisa'dan Yüzellilikler içinde yer alanlardan Küçük Ethem, 1939 yılında af çıkar çıkmaz yurda dönmüştür. Sürgün yıllarında Türkiye aleyhine istihbaratta çalışan Ethem Bey, döndükten sonra tekrar Yunanistan'a giderek bu sefer Türkiye lehine istihbaratta çalışıp kendini affettirmek istemiştir. 1941 yılında ülkeye kesin dönüş yapmıştır.⁴⁵

Sürgün hayatı boyunca Türkiye Cumhuriyeti'ne karşıt düşünce ve tavırlarını sürdüren Şerif Bey için Halıcı, 27/28 Mayıs 1936 yılında vefat

³⁹ Bingöl, *a.g.e.*, s. 116.

⁴⁰ Halıcı, *a.g.e.*, ss. 49-50.

⁴¹ TBMMZC, İçtima 73, Celse 1, 28 Mayıs 1927, ss. 639, 640.

⁴² Resmî Gazete, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s. 17.

⁴³ TBMMZC, İçtima 83, Celse 1, 29 Haziran 1938, ss. 471-484; Resmî Gazete, 16 Temmuz 1938, Sayı: 3961, s. 10297.

⁴⁴ Öztürk, *a.g.e.*, ss. 583-585.

⁴⁵ Bingöl, *a.g.t.*, s. 197.

ettiğini söylerken ⁴⁶ Bilgi, 1938 tarihli Af Kanunu ile yurda döndüğünden söz etmektedir.⁴⁷ Ancak Şerif Bey'in yurda dönüş yaptığını dair herhangi bir arşiv belgesine veya başka bir kayda ulaşılamamıştır.

Sürgündeki hayatı boyunca muhalif hareketler sergileyen Reşit Bey ise 1938 tarihli Af Kanunu ile ülkeye dönmemiş hatta af karşıtı duruş sergilemiştir.⁴⁸ Reşit Bey'in ülkeye dönmesi oğlu Aytek (Say) Bey'in, Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a başvurarak, babasını ülkeye getirmek için izin alması ile 1950 yılında olmuştur.⁴⁹

1938 affı ile Türkiye'ye dönmeyen Eski Manisa Mutasarrıfı Hüsnü Bey'in Yunanistan'da yaşarken Türkiye aleyhine bir çalışması olmadığı istihbarat raporlarında belirtilmişse de Hüsnü Bey'in eski eşinin kocası Yunan mültecileri Türk sahillerine taşımayı meslek edinen Ahmet Cemil ile haberleşmesinden dolayı Yunan mültecilerini Türkiye'ye çıkarmaya yardım ettiğinden şüphelenilmiştir.⁵⁰

Yüzellilikler İçinde Manisa'dan İsimler

Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü

Asıl adı Hüseyin Hüsnü'dür. Çelebizade ya da Hayzade lakabıyla da bilinmektedir.⁵¹ Genel olarak Manisa Mutasarrıfı olduktan sonra Yunanlılar ile iş birliği içinde olması ile bilinen Hüsnü Bey, kaynakların çoğunda Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü olarak geçmektedir.⁵²

1864 yılında Girit'te doğmuş⁵³ daha sonra sülalesi ile Türk oldukları için Girit'ten kovulup, Manisa'ya yerleşmişlerdir. Çakmak, Girit'ten

⁴⁶ Halıcı, *a.g.t.*, s. 159.

⁴⁷ Nejdet Bilgi, *İstiklal Yolunda Bestekâr Bir Müftü Ahmet Âlim Efendi*, Manisa 2008, s. 45.

⁴⁸ Halıcı, *a.g.t.*, s. 96.

⁴⁹ Bingöl, *a.g.t.*, ss. 209, 210; Halıcı, *a.g.t.*, ss. 189-190; Halıcı, *a.g.m.*, s. 99.

⁵⁰ Halıcı, *a.g.t.*, ss. 114, 115; As, *a.g.e.*, ss. 334- 335.

⁵¹As, *a.g.e.*, s. 285.

⁵² Kendinden önceki Manisa Mutasarrıfı'nın adı da Hüsnü olduğu için Giritli Hüsnü olarak kullanılmıştır. Kamil Su, *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982; Teoman Ergül, *Kurtuluş Savaşında Manisa*, 2. Baskı, Ankara, 2007.

⁵³ As, *a.g.e.*, s. 285.

kovulmasına rağmen Hüsnü Bey'in Yunan işbirlikçisi olması şaşırtıcı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴

Hukuk eğitimi alan⁵⁵ve hukuk bilgisi nedeniyle arkadaşları arasında iyi bir saygınlığa sahip olan Hüsnü Bey, eğitiminden dolayı Balıkesir'de savcılık yaptıktan sonra İzmir'de İstinaf Mahkemesi Reisi olmuştur.⁵⁶ Daha sonra Sadrazam Tefvik Paşa tarafından Dahiliye Nezareti'nde bir göreve atanmıştır.⁵⁷ Manisa Mutasarrıflığına atanması 19 Şubat 1919 tarihinde olmuş, göreve ise 25 Şubat 1919 tarihinde başlamıştır.⁵⁸

Hüsnü Bey'in Yüzellilikler listesine alınmasına neden olacak olaylar silsilesi bundan sonra gerçekleşmiştir. Normalde hukuk bilgisi, namus ve doğruluğu ile bilindiği söylenen Hüsnü Bey, Manisa'ya geldiğinde aynı güveni kimseye verememiştir. Bu anlamda Alaşehir Kaymakamı Bezmi Nusret Bey'in (Kaygusuz) dikkatini çeken şey, Hüsnü Bey'in her sözüne "efendimiz" kelimesini eklemesi olmuş ve kendisinde iyi bir intiba bırakmadığını ifade etmiştir. Hüsnü Bey'i mizacı ve şahsı itibarıyla "tilki"ye benzetmiştir.⁵⁹ Celal Bayar ise Hüsnü Bey için "bir insanın fetret zamanında da olsa bu kadar değiştiğini hayretle" karşıladığını yazmaktadır.⁶⁰

İzmir'in işgali sonrası başlayan Manisa'nın da Yunan birlikleri tarafından işgal edileceği söylentisi, halkta endişe yaratmıştır. Olası bir işgale karşılık savunma için birtakım girişimlerde bulunulsa da bu girişimler, Mutasarrıf Hüsnü Bey tarafından engellenmiştir. Aydınlar, devletin en büyük yetkilisi ve sorumlusu olarak Hüsnü Bey'in ihanet ettiğine asla ihtimal vermemişlerdir. Hüsnü Bey de aydınların kendisine olan bu inançlarını kullanarak onları oyalamış ve Manisa'nın kesinlikle Yunanlılar tarafından işgal edilmeyeceğini söyleyerek direniş girişimlerini engellemekte başarılı olmuştur. Bunun yanında Hüsnü Bey, "tehlikeli gördüğü vatanseverleri izletmekten ve fırsat kollayıp onlara

⁵⁴ A. Nedim Çakmak, *Hüsnüyadis Hortladı (İşgal Günlerindeki İşbirlikçiler)*, İstanbul 2007, s. 175.

⁵⁵ Hakan Özoğlu, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası (150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikasti)*, (Çev., Zuhâl Bilgin), 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 80; As, a.g.e., s. 285.

⁵⁶ As, a.g.e., ss. 285- 286.

⁵⁷ Ergül, a.g.e., s. 20.

⁵⁸ Bilgi, a.g.e., s. 7.

⁵⁹ Ergül, a.g.e., ss. 20, 21.

⁶⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt 8, İstanbul 1997, s. 30.

gözdağı vermekten de geri kalmamıştır.”⁶¹ Yunanlılara karşı direniş amaçlı toplantıları dağıtmıştır.⁶²

Cepheden terhis edilen yedek subayların Manisa askeri depolarındaki çok sayıda silah ve cephane ile örgütlenme istekleri, Hüsnü Bey tarafından engellenmiştir. Hatta *“silahları Türklere korumak için, İngiliz temsilcisinin önerisine uyararak Rum ve Ermenilerden bir kuvvet oluşturmuştur.”⁶³*

İşgal sırasında bir olay çıkmaması için yeri geldiğinde dik başlı, tehditkâr iken işine geldiğinde hakaretlere karşı susmuştur. İzmir'in işgalinden sonra yapılan zulüm ve katliam, halkta Manisa'nın da aynı akıbete uğrayacağı düşüncesini uyandırmış ve halkın göç etmesine neden olmuştur. İşgalden birkaç gün önce başlayan göç hareketine engel olmak için Hüsnü Bey, 20 Mayıs 1919 tarihinde halkın Manisa'dan ayrılmamasını isteyen bir bildiri yayınlamıştır.⁶⁴ Hüsnü Bey, ustaca hazırlanmış ve halka bütün teminatları veren bu bildirisi ile Manisa halkını, direnişe gerek olmadığına inandırmayı başarmıştır. Böylece Manisa'daki silahlar, Hüsnü Bey tarafından düşman kuvvetlerine teslim edilmiştir.⁶⁵ Su'ya göre bir Türk mutasarrıfı olarak Hüsnü Bey, silahları kaçırma girişimini desteklemese bile bu girişimleri görmezden gelseydi cephane ve silahların tümü kaçırılmış olurdu.⁶⁶

İşgaller sırasında mahalli idareciler ve din adamlarının Kuva-yı Milliye hareketini desteklemesi, öncülük etmesinin veya mücadeleye karşı olmasının halkın üzerindeki etkisi, bölgelerdeki Millî Mücadele'nin başarısı veya başarısızlığı demektir.⁶⁷ Manisa'nın direnilmeden işgalinin en önemli sebebinin de Mutasarrıf Hüsnü Bey'in teslimiyetçi tutumu olduğu söylenebilir.

Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın adamı olan Hüsnü Bey, milli direnişin tamamen aleyhinde olmuştur. İşgale karşı direnişte bulunmak isteyen Manisalıları işgalin Manisa'ya yayılmayacağı vaatleriyle *“uyuşturmayı,*

⁶¹ Su, *a.g.e.*, ss. 4-5.

⁶² Bilgi, *a.g.e.*, s. 110.

⁶³ Ergül, *a.g.e.*, s. 39.

⁶⁴ Su, *a.g.e.*, ss. 5-7; Ergül, *a.g.e.*, ss. 28, 311; Bilgi, *a.g.e.*, ss. 108, 109.

⁶⁵ As, *a.g.e.*, ss. 302, 306, 307.

⁶⁶ Su, *a.g.e.*, s. 8.

⁶⁷ As, *a.g.e.*, s. 292.

*birbirine düşürmeyi, türlü metotlarla aydın kişileri susturmayı ve sindirmeyi”*⁶⁸ kısaca halkın milli duygularını bastırmayı başarmıştır. Hüsnü Bey’in sağladığı geniş imkânlar, Yunan birliklerinin 25 Mayıs 1919 tarihinde hiçbir direnişle karşılaşmadan Manisa’yı işgal etmelerine olanak sağlamıştır Yunan ordusu Manisa Mutasarrıfı Hüsnü tarafından törenle karşılanmıştır.⁶⁹

Yunan idaresini kabullenen Hüsnü Bey, Yunanlılar tarafından Manisa Valiliği’ne atanmıştır. Yunanlılara tam bir bağlılık gösteren Hüsnü Bey, Yunanlılar adına işlere el koymuş, resmi evrakı ve demirbaş eşyayı, hatta gizli devlet belgelerini, devletin bütün sırlarını ve hükümet konağını Yunanlılara teslim etmiştir. Yunan işgali sonrası pek çok memurun işine son vermiş, emekliler, dul ve yetimler aylık alamaz duruma gelmiştir. Bu uygulamalar, Manisa Sancağına bağlı tüm ilçeleri de etkilemiştir. Hatta Hüsnü Bey, *“direnış yanlısı olan kaymakam ve müftüleri işgal ordularının önüne atmakla tehdit etmiş”, “Yunan ordusuyla iş birliğı yapmaları için baskı yapmıştır.”*⁷⁰

Sakarya Zaferi’nden sonra Yunanlılar, Batı Anadolu’da egemenliklerini yeni bir yönetim kurarak kalıcı hale getirmek amacıyla işgal planlarını yeni bir politika üzerinden yürütmeye karar vermişlerdir. Böylece Özerk İyonya Devleti’nin kurulması sağlanabilirse Batı Anadolu’da tutunmayı hedeflemişlerdir. Yunanlıların bu kararını benimseyen Hüsnü Bey, Türk Mutasarrıflığı’na bırakmış ve Özerk İyonya Devleti’nin Manisa Valisi olmayı kabul etmiştir.⁷¹ Bundan sonraki süreçte yeni düzenin kabul edilmesi için halka baskı yapan Hüsnü Bey, bu yeni yönetim şekline karşı memnuniyet telgrafları çekmeleri için halkı zorlamıştır. Hatta dönemin Manisa Belediye Reisi ile Manisa Müftüsüne, Yunan muhtariyet belgesini zorla imzalattırıştır. Özerk İyonya Devleti’ni Müslüman ve Gayrimüslim bütün halkın desteklediğini, dünyaya göstermek için yapılan mitinge, bütün köylerdeki halkın katılması için karakollara yazılı emirler göndermiş, gelmeyen veya tereddütte bulunanların baskı, şiddet ve zorla getirtilmesini istemiştir.

⁶⁸ Su, *a.g.e.*, s. 3; Ergül, *a.g.e.*, ss. 26, 30; Bilgi, *a.g.e.*, ss. 7, 121.

⁶⁹ As, *a.g.e.*, s. 311.

⁷⁰ Çakmak, *a.g.e.*, ss. 202, 234, 251; As, *a.g.e.*, s. 328.

⁷¹ Nadir Özkuyumcu, “Millî Mücadele’de Manisa”, *XIV. Millî Egemenlik Sempozyumu*, Manisa 2004, s. 101; As, *a.g.e.*, ss. 328, 329.

Mitingde yaptığı konuşmasında muhtariyet taleplerini kabul ettiğini söyleyerek Yunanlıların bizzat savunuculuğunu yapmıştır.⁷²

Büyük Taarruz zaferi sonrası çekilen Yunan kuvvetleriyle birlikte Hüsnü Bey de ülkeyi terk etmiştir. Çakmak'ın yer verdiğine göre Hüsnü Bey'in oğlu Vasili, Hüsnü Bey'in son ana kadar Manisa'yı terk etmediğini, Yunan askerlerine sahip çıkarak, Türk ordusunun Manisa'dan geri döneceğini söylemiştir. Hatta işgal kuvvetleri komutanına ellerinde çok sayıda Türk esir olursa Türk ordusunun şehre giremeyeceğini savunmuştur. Bu süreçte Yunan askerlerinin yaptığı katliamların, büyük yangınların içinde soygunlar yaptırmış ve iz bırakmamak için hükümet binasını kendisi yakmıştır. 8 Eylül 1922 tarihinde kendi tayfası için hazırlattığı özel bir vagona soygundan elde ettiği ganimetleri taşıdıktan sonra en yakınlarını, sülalesini ve hatta çocuklarını dahi geride bırakarak Manisa'dan kaçmıştır. Buradan sırasıyla İzmir, Çeşme, Sakız, Prayus ve oradan Elefsis'e geçmiştir. Son olarak Elefsis'e yerleşen Hüsnü Bey, Hıristiyan olmuş ve kaçarken yanına Manisa İriköy'den aldığı Rum ailenin kızı Paraskevulo ile evlenmiştir. Bu evlilikten bir oğlu olmuştur.⁷³

Resim 1: Teğmen Dimitris ve Filippos'un evinde Manisa Valisi (oturan) Hüsnü Bey (1921)⁷⁴

⁷² As, *a.g.e.*, ss. 328-331.

⁷³ Çakmak, *a.g.e.*, ss. 175, 176, 177, 178.

⁷⁴ As, *a.g.e.*, s. 286.

Hüsnü Bey, çok zengin biri olarak Elefis'e yerleşmiştir. Bu zenginliğin kaynağı, kaçarken yaptığı soygunlardır. Daha sonra Yunan vatandaşlığına geçip Atina'da yaşamaya başlamıştır. Manisa halkının kendisine verdiği Hüsnüyadis ismini çok sevmiş olacak ki Yunanistan'da Hüsnüyadis adını almıştır. Hüsnüyadis, Yunan Milli Bankası'nda mübadil mallarını idare eden şubede hukuk müşaviri olarak çalışmıştır.⁷⁵

Yunan iş birliğisi olarak Manisa'nın işgaline zemin hazırlayan, işgal yıllarında da Yunan valisi olarak çalışan Hüsnü Bey tüm yaptıklarından dolayı, Lozan Barış Antlaşması ile kabul edilecek genel aftan yararlanamayacakların belirlendiği yüz elli kişilik listeye Dâhiliye Vekâletinin 13304/1791 numaralı tezkeresi ile 1 Haziran 1924 tarihinde alınan kararla “Mülkiye ve Askeriye” başlığı altında 30. sırada “Esbak Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü” adıyla dâhil edilmiştir.⁷⁶

Hüsnü Bey, 1927 yılında kabul edilen ve af dışı bırakılan yüz elli kişiyi kapsayan 1064 numaralı kanun ile hem vatandaşlıktan çıkarılmış hem de mülk edinme ve miras bırakma hakkından mahrum bırakılmıştır.⁷⁷ 1938 yılında çıkarılan af kanununa rağmen Türkiye'ye dönmeyen Hüsnü Bey, af sonrası İstanbul'daki kardeşi Nüzhet'e yolladığı mektupta, “işler tamamıyla inkişaf edinceye kadar Atina'da kalmak niyetinde olduğunu”⁷⁸ yazmıştır. Bu mektup göstermektedir ki Manisa Mutasarrıflığı sırasında yaptıklarının korkusunu üzerinden atamamıştır.

⁷⁵ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 81; As, *a.g.e.*, ss. 333, 334; Su, *a.g.e.*, s. 3.

⁷⁶ BCA, 9-27-1, s. 12-16.

⁷⁷ TBMMZC, İçtima 73, Celse 1, 28 Mayıs 1927, ss. 639-640; *Resmî Gazete*, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s. 17.

⁷⁸ Halıcı, *a.g.t.*, s. 115; As, *a.g.e.*, ss. 334, 335.

Resim 2: Giritli Hüsnü Bey'in 1926 yılı ortasında yurt dışındaki belirli konsolosluklarla sınır karakollarına gönderilen Yüzellilikler albümünde yer alan fotoğrafı.⁷⁹

Atina Milli Bankası'nda bir süre çalıştıktan sonra ayrılan Hüsnü Bey, 1942 yılında Atina'da Sosyal Yardım Teşkilatı Hastanesi'nde ölmüştür.⁸⁰

Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü'nün tüm bu yaptıkları, Yüzellilikler listesine girmesinin nedeni olmuştur.

Celal Bayar, Hüsnü Bey için "*İzmir Valisi İzzet Bey'in ikinci nüshası*"⁸¹ ifadesini kullanmıştır. Hüsnü Bey işgal öncesinde ve sonrasında gerçekten İzzet Bey'in yolundan gitmiş ve onun çektiği telgraflara uygun davranmıştır. Saruhan'da Türk devletini temsil ettiğini unutmuş, bütün "*gayri milli*" emirleri canla başla yerine getirmiş ve Yunan kuvvetlerinin temsilcisi gibi davranmıştır.⁸²

Eski Kırkağaç Kaymakamı Şerif

Tam adı Mehmet Şerif'tir. 1883 yılında Manisa'da doğmuştur. Manisa Sancağı İdare Meclisi Azasından Lütfullah Paşa'nın oğludur. Manisa Rüştüyesinde orta, Mercan İdadisinde lise öğrenimini

⁷⁹ 150'likler albümü, a.g.a..

⁸⁰ Bingöl, a.g.t., s. 203; Özoğlu, a.g.e., s. 81; As, a.g.e., ss. 288, 335.

⁸¹ Bayar, a.g.e., s. 30.

⁸² Bayar, aynı yer.

tamamlamış ve 8 Temmuz 1907 tarihinde Mülkiye'den “iyiye yakın” derece ile mezun olmuştur. Fransızca bilmektedir. İçindeki şiirlerin bir kısmı Sultan II. Abdülhamîd'e methiye olan Leâlî-i İlhâmî adlı bir şiir kitabı vardır.⁸³ Bazı kaynaklarda⁸⁴ adı Şerif İlhamî olarak geçmektedir. Şair olduğu bilinen Mehmet Şerif Bey'in muhtemelen mahlası “İlhamî” olduğu için kaynaklara bu şekilde geçmiştir.

23 Ekim 1907 tarihinde Saruhan Sancağı Maiyyet Memurluğuna tayin edilerek stajını burada tamamlamıştır. 31 Ağustos 1911 tarihinde Gürün, 3 Eylül 1912 tarihinde Suşehri kaymakamlıklarına atanmıştır.⁸⁵ 28-29 Eylül 1912 tarihinde Karacasu Kaymakamlığı'na atanmıştır.⁸⁶ 21 Ocak 1913 tarihinde hâlâ Karacasu Kaymakamı olduğu bilinmektedir.⁸⁷ Bundan sonraki süreçte ne zaman olduğu bilinmemekle birlikte cinayet suçundan tutuklanmış ve 13 Haziran 1916 tarihinde suçsuz olduğu anlaşıl原因arak serbest bırakılmıştır. Burada kendisinden hâlâ Karacasu eski Kaymakamı olarak bahsedilmektedir.⁸⁸ 19 Şubat 1920 tarihinde memuriyete iadesini isteyen⁸⁹ Şerif Bey'in bu isteği 21 Şubat 1920 tarihinde uygun görülerek kabul edilmiştir.⁹⁰ 23 Eylül 1920 tarihinde de Kırkağaç Kaymakamlığı'na atanmıştır.⁹¹

⁸³ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt. III, Ankara 1968-1969, ss. 1121-1122.

⁸⁴ Evran ve Satı, *a.g.e.*, s. 71.

⁸⁵ Çankaya, *a.g.e.*, s. 1121.

⁸⁶ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, İ. DH., Dosya No: 1495, Gömlek No: 37; *BOA*, BEO., Dosya No: 4089, Gömlek No: 306660.

⁸⁷ *BOA*, DH. İD. Dosya No: 81, Gömlek No: 42.

⁸⁸ *BOA*, DH. EUM. 1. Şb. Dosya No: 3, Gömlek No: 45.

⁸⁹ *BOA*, ŞD. Dosya No: 1451, Gömlek No: 30.

⁹⁰ *BOA*, BEO. Dosya No: 4618, Gömlek No: 346305.

⁹¹ *BOA*, İ-DUİT, Dosya No:49, Gömlek No:17, s. 16; *BOA*, BEO, Dosya No: 4654, Gömlek No: 349024, s. 9.

Çankaya, *a.g.e.*, s. 1121'de Şerif Bey'in 23 Haziran 1913 tarihinde Kırkağaç Kaymakamlığı'na atandığını, Evran ve Satı, *a.g.e.*, ss. 60, 71'de 1915, 1916 yıllarında Kırkağaç Kazası Kaymakamı olduğunu söylemektedir. Ancak arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre Şerif Bey 23 Eylül 1920 tarihinde Kırkağaç'a tayini yapılanaya kadar eski Karacasu Kaymakamı olarak adlandırılmıştır. (*BOA*, İ-DUİT, Dosya No: 49, Gömlek No: 17, s. 16; *BOA*, BEO, Dosya No: 4654, Gömlek No: 349024, s. 9.) Zaten o yıllardaki arşiv belgelerine bakıldığında 30 Nisan 1914 tarihinden (*BOA*, BEO, Dosya No: 4281, Gömlek No: 321050; *BOA*, İ. DH, Dosya No: 1508, Gömlek No:1) 30 Mart 1918 tarihine kadar İsmail Hakkı Bey'in Kırkağaç Kaymakamı olduğu, bu tarihten sonra Necati Bey'in Kırkağaç

Resim 3: Kırkağaç Kaymakamı Şerif Bey⁹²

Kırkağaç, 24 Haziran 1920 tarihinde işgal edilmiştir. Dolayısıyla Şerif Bey, Kırkağaç Kaymakamı olarak atandığı zaman ilçe Yunan işgali altındadır.⁹³ Şerif Bey, Yunanlılardan rahatsızlık duymamış, işgal boyunca Yunan kuvvetlerini desteklemiş ve Yunanlılarla iş birliği yapmıştır.⁹⁴

Evran ve Satı, Şerif Bey'in 4 Nisan 1922 tarihine kadar Kırkağaç Kaymakamı olduğuna yer vermektedir. Belki de Sakarya Zaferi'nden sonra değişen şartları görüp İzmir'e gitmiş olabilir. Diğer taraftan Yunan kuvvetlerinin Büyük Taarruz sonrası, eylül ayının başlarında bölgeden çekildiği bilindiği için Şerif Bey de Kırkağaç'tan Yunan kuvvetlerinin çekildiği bu tarihe kadar kaymakamlık görevini sürdürmüş olabilir. Büyük Taarruz sonrası Yunanlıların çekilmeye başlaması ile Yunan kuvvetleriyle birlikte önce İzmir'e⁹⁵ daha sonra Atina'ya kaçmıştır.⁹⁶

Kaymakamı olarak atandığı (BOA, İ. DÜİT, 46-96; DH. ŞFR. 85-274; BOA, BEO. 4509-338159) ve Eylül 1920 tarihine kadar da Kırkağaç Kaymakamı olduğu bilinmektedir. BOA, DH-İ-UM, Dosya No: 20, Gömlek No: 14, s. 2 (H-02-12-1338).

⁹² Evran ve Satı, *a.g.e.*, s. 285.

⁹³ Kübra Aslan, "Millî Mücadele'de Kırkağaç", *Yüzüncü Yılında Millî Mücadele Döneminde Manisa*, (Ed. Nurettin Gülmez ve Nejet Bilgi), Cilt: 3, Ankara 2020, s. 168.

⁹⁴ Çankaya, s. 1121; Evran ve Satı, s. 60.

⁹⁵ Evran ve Satı, *a.g.e.*, ss. 59-61, 71.

⁹⁶ Çankaya, *a.g.e.*, s. 1121; Nuri Yörükoğlu, *Manisa'nın Yangını*, Manisa 2002, s. 152.

Yunanlılarla iş birliği yaptığı için Lozan Barış Antlaşması ile kabul edilecek genel aftan yararlanamayacakların belirlendiği yüz elli kişilik listeye Dâhiliye Vekâletinin 13304/1791 numaralı tezkeresi ile 1 Haziran 1924 tarihinde alınan kararla “Mülkiye ve Askeriye” başlığı altında 52. sırada “Esbak Kırkağaç Kaymakamı Şerif” adıyla dâhil edilmiştir.⁹⁷ Şerif Bey de 1927 yılında kabul edilen ve af dışı bırakılan yüz elli kişiyi kapsayan 1064 numaralı kanun ile hem vatandaşlıktan çıkarılmış hem de mülk edinme ve miras bırakma hakkından mahrum bırakılmıştır.⁹⁸

1933 yılında Rodos'ta olduğu bilinmektedir.⁹⁹ Rodos'ta seyyar fotoğrafçılık yaparak geçimini sağlayan Şerif Bey, bir yandan “Selam” adlı bir gazete çıkararak Türkiye aleyhinde şiddetli yayınlarda bulunmuştur. Sürgün hayatı boyunca Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı düşünceler ve tavırlarını sürdüren Şerif Bey'in vefat tarihi tam olarak bilinmemektedir. Halıcı, Şerif Bey için on beş gün süren bir kalp hastalığından sonra 27/28 Mayıs 1936 tarihinde vefat ettiğini söylerken¹⁰⁰ Bilgi, 1938 tarihli Af Kanunu ile yurda döndüğünü ve Önder soyadını alıp, öğretmen Nadire Hanım ile evlendiğine yer vermektedir.¹⁰¹ Arşivde yer alan Şerif Bey'in hanımı Nadire'nin adına kayıtlı gayrimenkullerin çocuklarına intikali talebine dair verilen dilekçenin 1928 tarihli olması nedeniyle, Şerif Bey'in ne zaman evlendiği bilinmemekle birlikte Nadire Hanım ile 1928 yılından önce evlendiği söylenebilir.¹⁰² Buna ilave olarak Nadire Hanım hakkında 16 Haziran 1937 tarihli “Anadolu” adlı gazetede çıkan habere göre Nadire Hanım “Önder” soyadını kullandığı bilgisine ulaşılmıştır.¹⁰³ Şerif Bey'in ailesi, 1934 yılında çıkan Soyadı Kanunu gereği “Önder” soyadını almış olabilir. Emniyet kayıtlarındaki 1936 yılında öldüğü ifadesi dikkate alındığında, 1938'deki Af Kanunu'ndan yararlanıp Türkiye'ye dönmesinin mümkün olmadığı bilgisi doğrudur. Ancak tüm bunlar Şerif Bey'in yurda dönüş

⁹⁷ BCA, 9-27-1, s. 12-16.

⁹⁸ TBMMZC, İçtima 73, Celse 1, 28 Mayıs 1927, ss. 639-640; *Resmî Gazete*, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s. 17.

⁹⁹ Özoğlu, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰⁰ Halıcı, *a.g.t.*, ss. 158-159.

¹⁰¹ Bilgi, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁰² BCA- 272-0-0-13/81-16-112. *Bu belge Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan talep edilmesine rağmen tarafımıza iletilmemiştir. Bu yüzden belgenin içeriği bilinmemekle birlikte burada yer alan bilgiler arşivde yer alan belgenin özetine aittir.

¹⁰³ Anadolu, 16 Haziran 1937, s. 2.

yapıp yapmadığı konusunda bize kesin bir bilgi sağlamamaktadır. Bu nedenle Şerif Bey'in vefatı veya yurda dönüş yapıp yapmadığı konusunda kesin bir şey söylenememektedir. Fakat yukarıda açıklanan ayrıntılar göz önüne alındığında ihaneti ile ilgili herhangi bir şüphe olmadığı söylenebilir.

Ethem'in Biraderi Reşit

Çerkez Reşit Bey, Şapsığ kabilesi Pşevu ailesinden¹⁰⁴ İlyas Bey'in oğlu Ali Bey adlı bir Çerkez soylusunun beş oğlundan biridir.¹⁰⁵ Ali Bey'in Reşit dışında İlyas, Nuri, Tevfik ve Ethem adında dört oğlu, Remziye adında da bir kızı vardır. Reşit Bey'in ailesi 19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı topraklarına göç etmiş ve Balıkesir'in Bandırma ilçesi yakınlarındaki Emre Köy'e yerleştirilmiştir.¹⁰⁶

Reşit Bey'in doğum tarihi ve doğum yeri ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Doğum tarihi Parlamento Tarihi ve TBMM Albümü'nde 1877¹⁰⁷, Halıcı'da ise 1869¹⁰⁸ olarak verilmiştir. Doğum yeri Parlamento Tarihi ve Halıcı'da Balıkesir, Bandırma¹⁰⁹, TBMM Albümü'nde ise Bursa, Karacabey¹¹⁰ olarak verilmiştir. Çerkez Reşit Emre Köyü'nde doğmuştur.¹¹¹ Bu köy 24 Kasım 1955 tarihinde Bursa'nın Karacabey ilçesinden ayrılarak Balıkesir'in Bandırma ilçesine bağlanmıştır.¹¹² Bütün farklılıklar da Emre Köyü'nün bağlı olduğu ilçenin değişmesinden kaynaklanmaktadır. Çerkez Reşit'in doğum yeri ile ilgili karışıklığın nedeni budur. Zaten Çerkez Reşit'in TBMM'de milletvekili olduğu dönemdeki mazbatasında da doğum yeri "*Bursa Vilayeti Karacabey*

¹⁰⁴ Çerkez Kongresi sonunda imzalanan beyannamenin altında kongreye katılan delegelerin isimleri boy ve aile isimleri ile verilmiştir. Reşit Bey'in ismi ise "*Passav Reşit Bey*" şeklinde yer almıştır. Bingöl, *a.g.t.*, s. 58.

¹⁰⁵ Halıcı, *a.g.t.*, s. 167; Halıcı, *a.g.m.*, s.79.

¹⁰⁶ Halıcı, *a.g.m.*, ss.79-80.

¹⁰⁷ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, Cilt 3, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s. 845; *TBMM Albümü (1920-1950)*, Cilt 1, Ankara 2010, s. 55.

¹⁰⁸ Halıcı, *a.g.m.*, s. 80.

¹⁰⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 845; Halıcı, *a.g.m.*, s. 80.

¹¹⁰ TBMM Albümü (1920-1950), *a.g.a.*, s. 55.

¹¹¹ Çoker, *a.g.e.*, s. 845.

¹¹² *BCA*, 30-11-1-0/254-41-3

Kazası Emre Köyü” yazmaktadır.¹¹³ Reşit Bey’in doğum tarihi hakkında hem Mebusan Meclisi’nde hem de TBMM’de milletvekili yaptığı dönemdeki mazbatasında doğum tarihi yer almadığı için kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak gerek Parlamento Tarihi gerek TBMM Albümü’nde yer alan bilgilerin kişilerin kendi beyanlarına dayandığı göz önüne alınırsa Çerkez Reşit’in doğum yeri ve tarihini 1877/ Emre Köyü olarak kabul etmek daha doğru olabilir.

İlköğrenimini Bandırma’da tamamlayan Reşit Bey, daha sonrasında sırasıyla Kuleli İdadisi ve Harbiye Mektebi’nde eğitim görmüştür. 1897 yılında Türk-Yunan Savaşı’nda bulunmuş ve 1901’de Harbiye Mektebi’nden mezun olmuştur. Reşit Bey mezun olduktan sonra Alasonya’da¹¹⁴ görev yapmıştır. ¹¹⁵ İkinci Meşrutiyet’in ilanından (1908) sonra İttihat ve Terakki Fırkası’nda politikaya girerek fırkanın militan kadrosu içinde görev almıştır.¹¹⁶

Trablusgarp Savaşı’na gönüllü subaylar arasına Piyade Yüzbaşı olarak katılmıştır.¹¹⁷ Trablusgarp Savaşı’ndan sonra Balkan Savaşları sırasında Edirne’nin geri alınması harekâtında bulmuş ¹¹⁸ 15-31 Ağustos 1913 tarihlerinde Batı Trakya’nın Bulgar işgalinden kurtulması için mücadele veren gönüllü Türk subayları arasında yer almıştır.¹¹⁹ Daha sonra 31 Ağustos- 25 Ekim 1913 tarihleri arasında Batı Trakya Muhtar Türk Hükümeti’nin kurulmasında etkili olmuş ve bu hükümetin ordusu içinde Batı Trakya Genelkurmay İkinci Başkanı olarak görev yapmıştır.¹²⁰ Bu tarihten sonra İstanbul’a dönmüştür.

Kuşçubaşı Eşref’in Reşit Bey’e yazdığı mektupta, önce Trablusgarp’ta daha sonra Balkanlar’da olumsuz işler yaptığı ve bu yüzden “*el-hain*” diye anılmaktadır.¹²¹ Reşit Bey, Balkan Savaşları’ndan sonra askerlikten

¹¹³ TBMM Milletvekili Mazbatası (TBMM 1. Dönem Saruhan Milletvekili)

¹¹⁴ Bugün Yunanistan’ın Teselya bölgesinde, Olimpos Dağı’nın eteklerinde bulunan bir şehirdir.

¹¹⁵ Halıcı, *a.g.m.*, s. 79.

¹¹⁶ Çoker, *a.g.e.*, s. 845.

¹¹⁷ Çoker, *a.g.e.*, s. 845; Halıcı, *a.g.m.*, s. 80.

¹¹⁸ Çoker, *a.g.e.*, s. 845.

¹¹⁹ İsmet Görgülü, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922) Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 54.

¹²⁰ Görgülü, *a.g.e.*, s. 55; Çoker, *a.g.e.*, s. 845.

¹²¹ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 80- 81.

ayrılarak tarımla uğraşmıştır.¹²² Askerlikten ayrılmasının Balkanlarda yaptığı olumsuz eylemleriyle ilgisi olduğu iddia edilmektedir.¹²³ Daha sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında tekrar askerliğe dönerek Teşkilatı Mahsusa¹²⁴ saflarında savaşa katılmıştır. 1918 yılında kardeşleri ile Bandırma'da olduğu bilinen Reşit Bey'in¹²⁵ Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra "*İstanbul'daki İttihat ve Terakki şubelerini, galip devletlerden gizli olarak çalıştırmak amacıyla kurulmuş olan Karakol Teşkilâtı'nda*" da kaydı bulunmaktadır.¹²⁶

Mondros Mütarekesi'nden sonra İzmir'in işgali üzerine kardeşi Çerkez Ethem'in kurduğu Kuva-yı Seyyare'nin başlıca yöneticilerinden olmuş ve Ege'de direniş örgütlerinin kurulmasına çalışmıştır.¹²⁷ Kazım Bey (Özalp) ve Bekir Sami Bey (Günsav) sayesinde Millî Mücadele'ye katılan Reşit, kardeşlerini de mücadeleye dâhil ederek Çerkez Ethem ile 1919 yılının ortalarında Salihli'de karargâhlarını kurmuşlardır.¹²⁸ Ayvalık, Akhisar ve Salihli'de Yunan kuvvetlerine karşı ciddi bir direniş göstermişlerdir.¹²⁹

Reşit Bey, son Osmanlı Mebusan Meclis'inde Saruhan (Manisa) milletvekili olmuş ve¹³⁰ Çerkez Ethem de Salihli Cephesi'nin tek egemeni haline gelmiştir. Bu tarihten sonra Reşit ve Ethem kardeşler hep birlikte çalışmışlardır.¹³¹ Reşit, daha sonra Mebusan Meclis'i'nin dağılması sonrasında Saruhan milletvekili olarak BMM'de yer almıştır.¹³²

¹²² Özöğlü, *a.g.e.*, s. 90'da askerliği Birinci Dünya Savaşı sonrası bıraktığını söylemektedir.

¹²³ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 81- 82.

¹²⁴ Hüsamettin Ertürk, Batı Trakya'nın Bulgarlardan kurtarılmasında Çerkez Reşit'i kardeşleri Ethem ve Tevfik ile "Teşkilat-ı Mahsusa çetecileri" arasında saymıştır. Halıcı, *a.g.m.*, s. 80. Özöğlü ise Reşit Bey'in direkt Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılmış ve Teşkilat-ı Mahsusa için çalıştığına yer vermiştir. Özöğlü, *a.g.e.*, s. 90.

¹²⁵ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 82-84.

¹²⁶ Halıcı, *a.g.t.*, s. 168.

¹²⁷ Çoker, *a.g.e.*, ss. 845-846.

¹²⁸ Halıcı, *a.g.m.*, s. 84.

¹²⁹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 46.

¹³⁰ Bilgi, *a.g.e.*, s. 18.

¹³¹ Halıcı, *a.g.m.*, s. 84.

¹³² Halıcı, *a.g.t.*, s. 168.

Resim 4: Çerkez Reşit¹³³

Meclis'in açılması ile başlayan ayaklanmaların bastırılmasında Çerkez Ethem büyük rol oynamıştır. Çerkez Ethem cephede savaşırken onun Ankara'da en büyük destekçisi ve savunucusu Reşit Bey olmuştur. Hatta Reşit Bey de İkinci Anzavur Ayaklanmasını bastırma girişiminde bizzat cephede yer almıştır.¹³⁴ Reşit Bey, 21 Ağustos 1920 tarihinden sonra Çerkez Ethem rahatsızlanınca vekâleten Kuva-yı Seyyare'yi yönetmek üzere izinli sayılmıştır.¹³⁵ Mustafa Kemal Paşa bu durumu üç kardeşin amaçlarına ulaşmaları için kullandıkları bir bahane olduğunu ifade etmiştir.¹³⁶ Ethem böylece hem Eskişehir'de hem Ankara'da, Reşit ise Meclis'in içinde çalışmıştır. Tevfik ise o dönem Ethem'in vekili olarak Kütahya'dadır.¹³⁷ Daha sonra "*Reşit ve Ethem, Yeşil Ordu Cemiyeti içerisinde yer alarak mücadelelerini siyasi alana da taşımışlardır.*"¹³⁸ İlk başlarda cemiyetin niyeti tam anlaşılmasa da daha sonra

¹³³ Halıcı, *a.g.t.*, s. 352.

¹³⁴ Halıcı, *a.g.m.*, s. 84.

¹³⁵ Çoker, *a.g.e.*, s. 846; Halıcı, *a.g.m.*, s. 85.

¹³⁶ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 225.

¹³⁷ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 225.

¹³⁸ *Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, Cilt 2, Kısım 3, Ankara 1999, ss. 9, 12; Ali Osman Gündüz, *Millî Mücadele'de Manisa ve Milletvekilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 125; Halıcı, *a.g.m.*, s. 85.

niyetlerinin kötü olduğu ortaya çıkınca hemen kaldırılmasına karar verilmiştir. Ancak cemiyet teşkilatının sanıldığından büyük ve kuvvetli olması nedeniyle ilk başta kaldırılamamıştır. Daha sonra kaldırılmıştır. Cemiyetin yönetiminde yer alan Reşit Bey ve kardeşleri Türk hükümeti aleyhine yürüttükleri çalışmaları ile her tarafta nüfuz ve hüviyet kazanmıştır.¹³⁹

BMM'nin kurulmasıyla çıkan isyanların bastırılmasında önemli rol oynayan Çerkez Ethem ve kardeşleri, bu hizmetlerinden dolayı aşırı bir gurura kapılmışlardır. Bunun etkisi ile emirlerinde bulunan kuvvetlere güvenerek Kütahya ve memleketin diğer kısımlarında da kuvvetler teşkili ile daha çok genişlemek, teşkilatlanmak ve sonunda Ankara Hükümeti'ne cephe alıp, BMM'yi düşürerek yerine bir hükümet kurmaya yeltenmişlerdir. Hizmetlerinden dolayı direkt cezalandırılmaları yerine sürekli olarak kendilerine çekidüzen vermeleri için uyarılarda¹⁴⁰ bulunmuş, fakat bir sonuç alınamamıştır.¹⁴¹ Türk hükümetinin gerekli tedbirleri ile amaçlarına ulaşamamışlardır.¹⁴²

Buna ek olarak Reşit Bey ve Çerkez Ethem düzenli ordu meselesinde de problem çıkarmışlardır. Çerkez Ethem, cephede düzenli ordunun içinde olmaya yanaşmamış, Ankara'da da Reşit Bey, bazı milletvekilleri ile düzenli ordu kurulmasına karşı çıkmış ve Kuva-yı Milliye'nin kalması yönünde propaganda yapmıştır.¹⁴³ Hatta "*Yeni Dünya*" adlı gazetede bu konuda yazılar dahi yazmıştır. Reşit Bey' e göre "*Ordu teşkili bütün dünyada iflas etmiştir. Vatani kurtaracak ancak millî kuvvetlerdir.*"¹⁴⁴

Düzenli ordunun kurulmasına engel olmak için bölgedeki komutanlar ile manasız tartışmalar çıkarmışlardır.¹⁴⁵ Bunlardan biri Reşit Bey'in Kuva-yı Seyyare yönetimindeyken 23.Tümen Komutanı Albay Ömer Lütfi ile Alaşehir Millî Kuvvetler Komutanı Yüzbaşı Tefvik ile yaşadığı geçimsizlik problemidir. Yaşanan olay sonrası karşılıklı suçlamalar,

¹³⁹ *TİH, Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921), a.g.e., ss. 11-13.*

¹⁴⁰ Kuva-yı Seyyare sorunun barışçı yollarla çözülme çalışmaları bkz. *TİH, Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921), a.g.e., ss. 74-77.*

¹⁴¹ *Türk İstiklal Harbi (TİH), İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), Cilt 6, Ankara 1974, ss. 212, 213, 216.*

¹⁴² TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 225.

¹⁴³ *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), a.g.e., ss. 212, 213, 216.*

¹⁴⁴ *TİH, Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921), a.g.e., s.66.*

¹⁴⁵ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 226.

şikayetler ordu mensuplarının millî kuvvetlerle arasını açmış ve millî mukavemeti zedelemiştir.¹⁴⁶ Bu sorunlar o zaman Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle çözülmüşse de daha sonra büyüyerek devam etmiştir.

Ethem ve kardeşleri düzenli ordunun kurulmasına tekrar engel olmak, bölgedeki nüfuzlarını devam ettirmek ve Batı Cephesini güçsüz, yetersiz bir konuma getirmek için 23 Kasım 1920 tarihinde Batı Cephesi Komutanlığı tarafından halk için geçici idare mercii olarak kurulan *"Simav ve Havalisi Komutanlığına"* karşı çıkıp gönderilen komutanları bölgeden uzaklaştırmışlardır. Tüm bunların sonunda Reşit Bey ve kardeşlerinin farklı zamanlarda, farklı amaçlarla yaptıkları eylemlerinin gerçek nedenlere dayanmayıp farklı amaçlara hizmet ettiği anlaşılmış ve hükümet tarafından incelenmeye başlanmıştır. Kısa zamanda bu üç kardeşin Demirci Mehmet Efe ve Yörük Ali Efe gibi kimselere gizli, şifreli mektuplar, özel adamlar göndererek hükümet aleyhine kendileriyle birlik olmaları yönünde kışkırttıkları öğrenilmiştir. Ancak her çabalarında ve girişimlerinde alınan tedbirlerle başarılı olamayacaklarını anlayınca, tutumlarını değiştirmişlerdir. Öyle ki Reşit Bey, bu gelişmeler üzerine Meclis'te Mustafa Kemal Paşa'nın huzurunda: *"Bizim için hayatımız, onurumuz ve çıkarlarımız, bu milletin, bu vatanın hayat ve çıkarlarından yüksektir. Biz İran'da da, Turan'da da kendimize yaşayacak bir yer buluruz. Biz İzmir ve dolaylarında geniş araziye, çiftliklere ve servete sahibiz. Size iştirak etmekle büyük işler, büyük fedakârlıklar yaptık. Yunanlılarla beraber kalabilirdik ve Venizelos ile ben diz dize oturabilirdim."* diyecek kadar ileri gitmiştir.¹⁴⁷ Bu yoldan da bir şey elde edemeyince komünist dünyaya yönelmiş ancak bu girişimleri de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bundan sonraki adımları ise ihanete daha müsait bir muhit olarak Yunanlılara yanaşmak olmuştur.¹⁴⁸

Çerkez Ethem ve kardeşleri tüm uyarılara rağmen Ankara Hükümeti'ne karşı tavırlar sergileyince son olarak İcra Vekilleri Heyeti,

¹⁴⁶ *Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (4 Eylül 1919- 9 Kasım 1920)*, Cilt 2, Kısım 2, Ankara 1999, s. 56.

¹⁴⁷ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, ss. 225-228; *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, a.g.e., ss. 220-223.

¹⁴⁸ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, ss. 225-228; *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, a.g.e., ss. 220-223.

27 Aralık 1920 tarihinde Kuva-yı Seyyare'nin hükümetin emrinde olduğu kararını almıştır.¹⁴⁹ Kuva-yı Seyyare'ye karşı açık ve kesin bir tavır alınmasının zorunluğundan dolayı Albay Refet,¹⁵⁰ 28 Aralık 1920 tarihinde Kütahya yönüne doğru harekete geçmiştir.¹⁵¹ Bu esnada Ankara'da Reşit Bey ve arkadaşları gözaltına alınarak gerek telgraf ve gerek başka yollardan haberleşmeleri yasaklanmıştır.¹⁵²

Mustafa Kemal Paşa'nın 21 Aralık 1920 tarihinde Batı ve Güney Cephesi Komutanlıklarına, Kuva-yı Seyyare komutanlarına yönelik komutadan çekilirlerse affedileceklerini bildiren bir yazı göndermiştir. Ancak onlar bu sırada Yunanlılarla uzlaşmak üzere Uşak'a özel memur göndermiş ve memurların arkasından Reşit de Uşak'a, Yunan karargâhına gitmiştir. Mustafa Kemal Paşa bunu şubat ayının ortalarında öğrenmiştir.¹⁵³ Bunu bilmediği için 31 Aralık 1920 tarihinde İsmet Paşa'nın aracılığıyla Ethem ve kardeşlerine son kez uyarıda bulunmuş, Ethem'in buna cevabı ise "Uşak Cephesi'nde beklediği" şeklinde olmuştur.¹⁵⁴ 6 Ocak 1921 tarihinde bir yandan Yunanlılar ile Birinci İnönü Savaşı yapılırken bir yandan da Ethem'in kuvvetleri ile savaşılmış ve sonuç olarak hem Yunan kuvvetlerine karşı verilen hem de Ethem'im kuvvetlerine karşı verilen savaş kazanılmıştır.¹⁵⁵

Tüm bu olayların üzerine 8 Ocak 1921 tarihinde Meclis'te Çerkez Reşit ve kardeşleri hakkında yapılan görüşmede Reşit Bey'in milletvekilliğinin düşürülmesi kabul edilmiş¹⁵⁶ ve alınan karar ile üç kardeşin vatana ihanetleri bildirilerek¹⁵⁷ askerî harekât başlatılmıştır. Aynı gün bu isimler, Türkiye Komünist Partisi'nden de ihraç edilmişlerdir.¹⁵⁸

22 Ocak 1921 tarihine kadar süren harekâтта Ethem kuvvetlerinin bir kısmı esir alınmış Reşit ve Tefvik Beyler Yunan işgali altındaki bölgeye

¹⁴⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 846.

¹⁵⁰ TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁵¹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 50.

¹⁵² TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, *a.g.e.*, s. 231.

¹⁵³ TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, *a.g.e.*, ss. 231-240, 247.

¹⁵⁴ Bingöl, *a.g.t.*, ss .50, 51.

¹⁵⁵ Bingöl, *a.g.t.*, ss .50, 51.

¹⁵⁶ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 228.

¹⁵⁷ BCA, 2-27-13, (8 Ocak 1921).

¹⁵⁸ Halıcı, *a.g.m.*, s. 86.

geçerek, Yunanlılara sığınmıştır. ¹⁵⁹ Bu sığınmadan önce Reşit Bey Yunanlılarla bir protokol imzalamıştır. ¹⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa bu üç kardeş için Bolşeviklerle, Yunanlılarla, İstanbul Hükümeti ile ve aynı zamanda İngilizlerle çeşitli kılık, renklere ve zihniyetlere bürünerek, çeşitli siyasetler takip ederek, hangi siyaset kendi emellerine, menfaatlerine, hıyanetlerine uygunsu derhal oraya girebilmek için hazır bulduklarını söylemiştir. ¹⁶¹

Reşit Bey, Yunanlılara sığınır sığınmaz Yunan ordusuna hizmet etmeye başlamıştır. Millî Mücadele aleyhtarı Alemdar gazetesi bile Reşit Bey'in Uşak'ta yaptıklarına yer vermiş ve *"Yunanlılar lehine taraftar kazanmak için gecesini gündüzüne kattığını"* vurgulamıştır. ¹⁶² İlk olarak Salihli'ye giden Reşit Bey, burada Yunanlılar tarafından görkemli şekilde karşılanmıştır. Daha sonra İzmir'e gidip bir iki gün kaldıktan sonra ortadan kaybolmuş ve şubat başında Akhisar'a gitmiş daha sonra İzmir'e geri dönmüştür. ¹⁶³ Reşit Bey'in Yunanlılara sığındıktan sonraki çalışmaları üç başlık altında incelenebilir.

Yunanlıların Beyanname Savaşı'na Dahil Olması

3 Şubat 1921 ve 3 Mart 1921 tarihlerinde Bilecik, Yenişehir ve Bozüyük semalarında uçan Yunan uçağından atılan *"Ankara Millet Meclisine ve Türk Milletine"* hitaben yazılmış beyannamelerin altında Reşit'in imzası vardır. ¹⁶⁴ Ordunun halk arasındaki itibarını sarsmak ve erlerin çarpışma istek ve hevesini baltalamak amacıyla atılan bu beyannameler, cephe komutanlıkları tarafından toplattırılmıştır. ¹⁶⁵

İstanbul Hükümeti Tarafına Geçme Çalışmaları

Reşit Bey'in İzmir'de yayınlanan İslahat gazetesine verdiği demeçte; Mustafa Kemal Paşa'nın yanında *"Halife-Padişahı esaretten kurtarmak ve devletin bütünlüğünü sağlamak istediği"* ¹⁶⁶ için yer aldığını, aralarında yaşanan anlaşmazlığın ise Mustafa Kemal Paşa'nın

¹⁵⁹ Çoker, *a.g.e.*, s. 846; Halıcı, *a.g.m.*, s. 86.

¹⁶⁰ Bingöl, *a.g.t.*, ss. 50, 51.

¹⁶¹ TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921, s. 227.

¹⁶² Halıcı, *a.g.m.*, s. 86.

¹⁶³ Halıcı, *a.g.m.*, s. 86.

¹⁶⁴ Halıcı, *a.g.m.*, s. 87.

¹⁶⁵ *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁶⁶ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 87-88.

Anadolu'da bir cumhuriyet kurmak istemesi ile başladığını ifade etmiştir. Reşit Bey'e göre Anadolu'da bir cumhuriyet kurulması, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen tasfiyesi anlamına gelmekteydi. ¹⁶⁷

Anadolu'da Kurulan “Çerkez Hükümeti” ve “Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti (ŞKÇTHC)” ile Olan İlişkisi ve Çerkez Kongresi

İngiliz ve Yunanlıların Millî Mücadele'ye karşı İstanbul ve Boğazlara yönelebilecek bir tampon bölge yaratmak, millî hareketi boğmak amacıyla çıkarttığı isyanlar başarılı olamayınca aynı amaçla bir Çerkez milliyetçiliği yaratılmaya çalışılmıştır. ¹⁶⁸ Reşit Bey'in de bölgedeki en önemli girişimlerinden biri Çerkezlik güderek etnik milliyetçilik yapmasıdır. ¹⁶⁹

1920 tarihinde kurulan Çerkez Hükümeti ile Türk ordusunu iki ateş arasında bırakmak istemişlerdir. Ancak 27 Haziran 1921 tarihinde Yunanlıların çekilmesi ile hükümet son bulmuş ve onlar da amaçlarına ulaşamamışlardır. Hükümet üyeleri İzmit'i terk etmiş ve savaşçıları, Heyet-i Siyasiye ve aileleri Yunanlılara sığınmıştır. Heyet-i Siyasiye, Midilli'yi geçici merkez belirleyerek Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'ni (ŞKÇTHC) kurmuşlardır. Cemiyet 11 Ekim 1921 tarihinde ünlü Çerkez Kongresi'ni yapmıştır. ¹⁷⁰ Kongre sonunda imzalanan beyannamenin altında kongreye katılan delegeler ve katıldıkları bölge isimleri yer almaktadır. Kongreye Manisa'dan Reşit Bey katılmıştır. Kongre'de Çerkezlerin Türkler tarafından kötü yönetildikleri, nüfuslarının artmadığı, mezalime uğradıkları iddiası ile medeni bir millet olarak nitelendirdikleri Yunanlıların himayesi altında yaşamak istediklerini bildirmişlerdir. ¹⁷¹ Buna ek bir Çerkez Hükümeti kurarak, Anadolu'nun Karadeniz kıyı bölgesinde ise İngiliz himayesi altında da yaşama isteklerini dile getirmişleridir. Reşit Bey, ŞKÇTHC'de “Çerkezlerin hukuk danışmanı” olmuş, daha sonra Atina'ya giderek buradaki işlerin takibi ile ilgilenmiştir. ¹⁷² Kongre, Ankara Hükümeti tarafından şiddetle

¹⁶⁷ Halıcı, *aynı yer*.

¹⁶⁸ Bingöl, *a.g.t.*, s.57.

¹⁶⁹ Halıcı, *a.g.m.*, s. 88.

¹⁷⁰ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 88, 89.

¹⁷¹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁷² Halıcı, *a.g.m.*, s. 89.

eleştirilmiş ve kongreye katılan delegelerin neredeyse hepsi¹⁷³ “Çerkez Kongresine Murahhas Olarak İştirak Edenler” başlığı altında Yüzellilikler listesine alınmıştır.¹⁷⁴

9 Mayıs 1921 tarihinde Ankara İstiklal Mahkemesi’nin 573 sayılı kararı ile “TBMM Hükümeti’ni devirerek milletin isteğine aykırı olarak bir hükümet kurmaya çalışma” suçundan ve düşman tarafına kaçtıkları anlaşıldığından Reşit Bey’in de içinde bulunduğu Kuva-yı Seyyare kumandanları idama mahkûm edilmiştir. Kendilerinin taşınmazlarının da hükümet tarafından haciz ve idaresine karar verilmiştir.¹⁷⁵

Tüm bu yaptıklarına rağmen Reşit, kardeşi Ethem ile 1922 yılı ocak ayı başlarında TBMM’den af dilemişlerdir. Ancak bu istekleri 22 Ocak 1922 tarihinde reddedilmiştir.¹⁷⁶ “Türk Ordusu’nun büyük zaferinin ardından 6-14 Eylül 1922 tarihleri arasında Türkiye’den ayrılan Reşit ve kardeşlerinin Yunan’a hizmetleri Türk topraklarının dışında da sürmüştür.”¹⁷⁷ Çerkez Reşit kardeşleriyle birlikte¹⁷⁸ tüm bu yaptıklarından dolayı Lozan Barış Antlaşması ile kabul edilecek genel aftan yararlanamayacakların belirlendiği yüz elli kişilik listeye Dâhiliye Vekâletinin 13304/1791 numaralı tezkeresi ile 1 Haziran 1924 tarihinde alınan kararla “Ethem ve avanesi” başlığı altında 58. sırada “Ethem’in biraderi Reşit” adıyla dâhil edilmiştir.¹⁷⁹

Reşit, 1925 yılında çıkan Şeyh Sait İsyanına kardeşi Çerkez Ethem’in talimatları ile destek vermiştir. Aynı yıl Türkiye aleyhinde çalışmalarını devam ettiren ve hatta bu çalışmaların tam merkezinde yer alan Çerkez Reşit, bu amaçla Musul’da toplanan bir kongreye de katılmış¹⁸⁰ 1925 yılından 1930 yılına kadar bir dizi Kürt hareketine destek vermiştir.¹⁸¹

¹⁷³ Soysal, 150’likler, a.g.e., s.132.

¹⁷⁴ Resmî Gazete, 7 Ocak 1925, Sayı: 81, s.14.

¹⁷⁵ *Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, a.g.e., ss. 611-612; *TİH, İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, a.g.e., s. 316.

¹⁷⁶ BCA, 4-45-16, (22.01.1922).

¹⁷⁷ Halıcı, a.g.m., s. 89.

¹⁷⁸ Çerkez Ethem listeye 57. sırada, Tevfik ise 59. sırada girmiştir.

¹⁷⁹ BCA, 9-27-1, s.12-16.

¹⁸⁰ Halıcı, a.g.e., ss. 71-73.

¹⁸¹ Bingöl, a.g.e., s. 145.

Resim 5: Reşit Bey'in (oturan) Çerkez Ethem ile olan fotoğrafı.¹⁸²

Reşit Bey, Yüzellilikler meselesi gündeme geldiği andan itibaren Yüzellilikler listesine Çerkezlerin alınmaması için çaba göstermiş, Yunan Devleti'nden bu konuda yardım istemiş, başvurusu kabul görmemiş ve başarılı olamamıştır.¹⁸³ 1927 yılında kabul edilen ve af dışı bırakılan yüz elli kişiyi kapsayan 1064 numaralı kanun ile hem vatandaşlıktan çıkarılmış hem de mülk edinme ve miras bırakma hakkından mahrum bırakılmıştır.¹⁸⁴ Bu karar, Reşit Bey tarafından birkaç kez protesto edilmiştir. 14 Ekim 1927 tarihinde "*Yarın*" adlı gazetede Reşit Bey'in Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'ya yazdığı mektuba yer verilmiştir. Mektupta Reşit, Gazi Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa'ya "*Sabık Arkadaşlar!*" şeklinde hitap etmiştir. 28 Ocak 1928 tarihinde bu kararı protesto eden bir başka mektubu Atina'dan Gazi Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'ya gönderen Reşit Bey, bu sefer mektubuna, "*Devletlü İsmet ve Mustafa Kemal Paşa Hazerâtına*" hitabı ile başlamıştır. Yıllar sonra

¹⁸² Halıcı, *a.g.t.*, s. 352.

¹⁸³ Halıcı, *a.g.m.*, s. 90.

¹⁸⁴ *TBMMZC*, İçtima 73, Celse 1, 28 Mayıs 1927, ss. 639-640; Resmî Gazete, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s.17.

“kendileri gibi hainlerin” neden hatırlandığını sorgulamış, Ethem’in cahil olduğunu kabul etmiş, isyana kalkıştığı sırada uyardığını hatırlatmış, elinden gelen bir şey olmadığını vurgulamıştır. Ancak Gazi Mustafa Kemal Paşa’yı, Ethem’in başarılarını unutturmaya çalışmakla suçlamaktan da geri durmamıştır. Sonuç alamayan Reşit Bey, Yunanistan’da kardeşleriyle birlikte yaşamaya devam etmiştir. Özellikle Ethem ve Reşit’in çalışmaları birbirini tamamlar niteliktedir. Reşit ve kardeşleri Yunan hükümetinden 1928 yılına kadar aylık bin beş yüz ile iki bin Drahmi kadar maaş almışlardır. 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren ise Yunan Hükümeti tarafından askeri görevlerinden terhis edilmişlerdir.¹⁸⁵

Reşit Bey, 1930 yılı başından itibaren ise çalışmalarını Çerkez Ethem’in Türkiye’ye hilafeti geri getirmek şeklindeki projesi üzerine yoğunlaştırmıştır. Ethem, taraftar kitlesini artırmaya yönelik görevi Tevfik ile Reşit’e vermiştir. Bu amaçla Rabıta-i Şarkıye Cemiyeti ile Tarikat-ı Salahiye’nin Paris’teki bir ağı olan komite tarafından, Türkiye Cumhuriyeti aleyhine dinsel propagandaların yapılmasını ve irticai bir hareket başlatılmasını hedefleyen beyannameler hazırlanmıştır. Beyannameler Amman’da Reşit’e teslim edilmiş ve Türkiye’ye sokulmak istenmiştir. Ancak bu girişimlerden de bir sonuç alamamıştır.¹⁸⁶

1934 yılının haziran ayında üç kardeşin yaptığı çeşitli görüşmeler Milli İstihbarat Teşkilatı’na göre Türkiye’nin doğusunda yapılan yeni bir ayaklanmanın hazırlığı olarak yorumlanmıştır. 29 Eylül 1934 tarihinde Reşit Bey, İngilizlerle Türkiye’yi yıkmayı amaçlayan, Lozan’ı yırtarak Türkiye coğrafyasını yeniden İngilizlerin ekonomik sömürüsüne açmayı öngören bir anlaşma imzalamıştır.¹⁸⁷

Reşit Bey, 1926 yılında Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya yapılan suikast girişimi ile ilgili “*Nihayet uzun araştırmalardan sonra suikastın bizim eski İttihatçılar tarafından düzenlenmiş olduğunu anlayabildiler. İttihatçıları bilenler bu suikastın tekrar edeceğini takdir ederler.*” şeklinde ifadelerde bulunduğu bilinmektedir.¹⁸⁸ 1929 yılında ise Reşit Bey’in Gazi Mustafa

¹⁸⁵ Halıcı, *a.g.e.*, s. 329; Halıcı, *a.g.m.*, s. 91; Halıcı, *a.g.t.*, ss. 166, 167, 175; Bingöl, *a.g.t.*, s. 156.

¹⁸⁶ Halıcı, *a.g.m.*, s. 94. Bkz. Belgelerin yayılmaması hakkında ilgili belge (BCA -18-92-1, 11.04.1936)

¹⁸⁷ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 93-96.

¹⁸⁸ Halıcı, *a.g.t.*, ss. 172-174.

Kemal Paşa'ya yakın bir zamanda suikast hazırlığı yaptığı, Çerkez Arslan'a gönderdiği mektuptan anlaşılmıştır. Hatta Kahire'de Hoca Sami'nin çetesini kastederek "*Kardeşlerimizin intikamını ne zaman alacağız?*" şeklindeki sorusuna "*Bu yaz Mustafa Kemal, İzmir'e gelirse intikam almaya yemin etmiş arkadaşlar vardır.*" cevabını vermiştir.¹⁸⁹

1935 yılında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e yapılan suikast yargılamaları sırasında Çerkez Ethem ve Reşit'in, Çerkez Cemiyeti aracılığı ile suikastçıları seçtiği iddia edilmiştir.¹⁹⁰ 27 Ekim 1935 tarihli bir habere göre ise Amman'da Atatürk'e yapılan suikast ile ilgili bağlantıları olduğu için İngiliz polisi tarafından tutuklanmıştır.¹⁹¹

1936 yılında Çerkez Ethem ve Reşit Bey, Türkiye ile İtalya arasındaki ilişkilerin en soğuk olduğu dönemde İtalyanlarla da temasa geçmiştir. Aynı yıl Çerkez Reşit, Atatürk aleyhine yazdığı beyannameyi orduda bir ihtilal yaratmak için Türkiye'ye göndermiştir.¹⁹²

Çerkez Ethem ve Reşit Türkiye Cumhuriyeti'ni yıkmak amacı ile 1937 yılında merkezi Amman'da Türkiye Kurtuluş Fırkası Komitesi/ Cenub Vilayetleri Yıldırım Komitesi'ni kurmuşlardır. Komite, "*1937'de çıkan Dersim isyanına katılmak üzere Türkiye'ye adamlarını sokmuş*" ve Reşit de ayaklanmayı ordu içine taşımak amacı ile "*Türk ordusuna mensup subaylara posta ile beyannameler göndermiştir.*" Ancak amaçlarına ulaşamamışlar ve Türk ordusu, Dersim isyanını başarı ile bastırmıştır.¹⁹³

Çerkez Ethem ve Reşit'in Atatürk aleyhindeki bu çalışmalarına son vermek isteyen TBMM Hükümeti resmi bir girişimde bulunmuştur. 1938 yılında Hariciye Nezareti, Kudüs Konsolosluğu ile görüşmüştür. Konsolosluk bu adamların Türkiye aleyhindeki faaliyetlerine son verilmesi için kesin önlemler alınması, devam ettikleri takdirde ise Şark-ül Erden'den çıkarılmaları yönünde emir vermiştir. Bunun üzerine Çerkez Ethem ve Reşit'e şiddetli tebligatlarda bulunulmuş ve Türkiye aleyhindeki faaliyetlerine son verilmesi adına taahhüt senedi

¹⁸⁹ Halıcı, *a.g.t.*, ss. 172-174.

¹⁹⁰ Halıcı, *a.g.m.*, s. 95.

¹⁹¹ Kurun Gazetesi, 27 Ekim 1935, s. 1.

¹⁹² Bingöl, *a.g.e.*, s. 146.

¹⁹³ Halıcı, *a.g.m.*, s. 94.

istenmiştir. Reşit bu isteği kabul etmiştir.¹⁹⁴ Ancak taahhüt ettiği gibi davranmamıştır.

1938 Af Kanunu sonrası ülkeye dönmemiş ve hatta af karşısı duruş sergilemiştir. Reşit Bey, Çerkez Davut aracılığı ile Atina'da ve Batı Trakya'da bulunan Yüzelliliklere gönderdiği mektup ve beyannamelerle af aleyhinde propaganda yapmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu af kanununu, dünyanın durumu karışık olduğu, yakın zamanda bir savaş görüldüğü ve Yüzelliliklerin Türkiye aleyhine yaptığı faaliyetlerden korktuğu için çıkardığını söylemiştir. Af ile dönenlerin ise öldürüleceğini ve bunun bir tuzak olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁵

Reşit Bey'in Yüzelliliklere yönelik bu politikaları Reşit'in eşi Seher¹⁹⁶ ile oğlu Hakkı ve ortanca kardeş Tefvik üzerinde etkili olmamıştır. Tefvik ailesi ile 1 Ekim 1939 tarihinde Türkiye'ye dönmüştür.¹⁹⁷ Hatta Tefvik döndükten sonra Ethem ve Reşit'in Türkiye aleyhine faaliyetlerini devam ettirmesinden rahatsız olup Reşit'e rahat durması için nasihatlerde bulunmuştur.¹⁹⁸

Reşit Bey ve Çerkez Ethem neden ülkeye dönmedikleri ve neden af karşısı bir tavır sergiledikleri şeklindeki sorulara döndüklerinde hayatlarının selametinden endişe duyduklarını, kendilerine resmi bir makamdan tebliğ yapılmamış olmasını, aftan haberleri bulunmadığını ve alınlarındaki hain lekesinin haksız olduğu şeklinde cevaplar vermiş ve bu yüzden ülkeye dönmeyi istemediklerini belirtmişlerdir.¹⁹⁹ Halıcı'ya göre ise bunlar doğru değildir. Bu iki kardeşin af sonrası hemen ülkeye dönmek istememelerinin nedeni başlarda sergiledikleri af karşısı tavırlarından dönmenin saygınlıklarını yitireceği düşüncesidir. Zaten sonrasında Reşit ile Ethem, 1942 ve 1947 yıllarında ülkeye dönmek adına iki girişimde bulunmuşlardır. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın en kritik günlerinde ve sonrasında yapılan bu girişimler yurda dönmeleri

¹⁹⁴ Halıcı, *a.g.t.*, s. 182.

¹⁹⁵ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 96-97.

¹⁹⁶ Seher Hanım'ın ülkeye ne zaman döndüğü ile ilgili bilgi yoktur. Ancak Reşit Bey'den boşandığına, ülkeye döndüğüne ve 1940 yılında Ankara'da yerleşmiş bulunduğu dair bilgi vardır. Halıcı, *a.g.m.*, s. 97.

¹⁹⁷ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 96-97.

¹⁹⁸ Bingöl, *a.g.t.*, s. 195.

¹⁹⁹ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 96-98

sakıncalı bulunarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından kabul edilmemiştir. Gariptir ki ülkeye dönmek istemelerine rağmen savaş boyunca Türkiye'ye karşı olan faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁰⁰

Çerkez Ethem'in ölümü ile hem kardeşini hem de mücadele arkadaşını yitiren Reşit Bey, ülkeye dönmek için tekrar af talebinde bulunmuştur.²⁰¹ Talep bu sefer 1950 yılında Reşit'in oğlu Aytek (Say) tarafından doğrudan dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a başvurularak yapılmıştır. Talebi onaylanan Aytek Bey babası Çerkez Reşit'i Amman'dan alarak ülkeye getirmiş ve 2 Eylül 1950 tarihinde Balıkesir, Bandırma'da oturan diğer oğlu terzi Hakkı Burcu'nun yanına yerleştirmiştir. Reşit Bey, ülkeye döndükten sonra da İçişleri Bakanlığı tarafından yanında Türkiye aleyhinde birtakım yayınlar getirmiş olabileceği göz önünde bulundurularak izlenmiştir. Valiliklere gönderilen birer yazı ile yurt içinde yapacağı gezilerde kimlerle ilişkiye geçtiğinin incelenmesi ve aleyhte çalışmalarının bildirilmesi istenmiştir. Ancak yapılacak izlemenin kendisine sezdirilmemesi konusunda uyarıda bulunulmuş, Reşit'in "*durumu abartmasının mümkün olduğuna*" dikkat çekilmiştir.²⁰² Ancak Türkiye aleyhinde herhangi bir söz ya da eylemde bulunmadığı görülen Reşit, zaten kısa bir süre sonra 10 Eylül 1951 tarihinde vefat etmiştir.²⁰³

İzmirli Ethem/Şişman Ethem/ Küçük Ethem

1885 yılında İzmir'de doğan İbrahim Ethem Bey, Çerkez asıllı bir aileye mensuptur. İzmir'in eski Nüfus Müdürü Yahya Bey'in oğludur. Çerkez Ethem kuvvetleri arasında yer aldığı sırada Çerkez Ethem ile arasındaki isim karışıklığını gidermek için daha sonradan "Küçük" unvanı verilen Ethem Bey "Şişman Ethem" diye de adlandırılmıştır.²⁰⁴ Kaynaklarda genel olarak İzmirli Ethem, Küçük Ethem şeklinde yer almaktadır.²⁰⁵

²⁰⁰ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 96-98.

²⁰¹ Halıcı, *a.g.m.*, ss. 98-99.

²⁰² Halıcı, *a.g.t.*, ss. 189-190.

²⁰³ Halıcı, *a.g.m.*, s. 99.

²⁰⁴ Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 867-868.

²⁰⁵ Bayar, *a.g.e.*, s. 24; Emin Karaca, 150'likler, İstanbul 2004, s.70; Ergül, *a.g.e.*, s. 118; Özoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

İdadiyi bitirdikten sonra 1 Ocak 1903 tarihinde Mekteb-i Harbiye'ye girerek askerliği tercih eden Ethem Bey, bu okuldan 26 Eylül 1906 tarihinde piyade teğmen olarak mezun olmuştur. Mezun olduğu tarihten itibaren çeşitli hizmetlerde bulunmuş ve 18 Ağustos 1914 tarihinde ise emekli olmuştur. Sekiz yılda emekli olması mümkün olmadığı gibi, ne sebeple emekliye ayrıldığı da bilinmemektedir. Ethem Bey'in 1916 ve 1918 yılında aldığı madalyalar dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı sırasında göreve geri döndüğü düşünülmektedir. Gülmez ve As, Ethem Bey'in askeri safahat belgesinde yer alan bilgiler ışığında genel olarak kaynaklarda yer alanın aksine yüzbaşığa kadar değil üsteğmen rütbesine kadar yükselebildiğine yer vermişlerdir.²⁰⁶

Ethem Bey'in Millî Mücadele'ye ne zaman katıldığı bilinmemektedir.²⁰⁷ Gülmez ve As'a göre Saruhanlı'nın işgali sırasında Yunanlılara karşı direnen Kuva-yı Milliyeciler arasında yer aldığı göz önüne alınırsa Ethem Bey'in 1919 yılının Mayıs'ının son günlerinde fiili olarak mücadeleye katıldığı belirtilebilir. Daha sonrasında 61. Fırka Kumandanı Miralay Kazım (Özalp) Bey, Bergama'nın işgalinden önce askerlikten istifa etmiş olan Küçük Ethem'i Akhisar'da teşkilat yapmak üzere görevlendirmiştir. Bu görev için Akhisar'a giden Küçük Ethem, Akhisar Kaymakamını, hâkimini ve kazanın önde gelen eşrafını toplayarak aldığı talimat üzerine vaziyeti anlatmıştır. Akhisar halkı teşkilatlanmaya ve memleketi müdafaaya hazırlanmış olduklarını, kendilerini himaye edecek olan kumandanın emirlerini memnuniyetle yapacaklarını belirtmeleri üzerine, 15 Haziran 1919 tarihinde halkla birlikte üç numaralı Redd-i İşgal Cemiyeti'ni kurmuştur.²⁰⁸

20 Haziran 1919 tarihinde Küçük Ethem, Akhisar Redd-i İlhak Heyeti adına Harbiye Nezareti'ne Yunan ileri harekâtının ve zulmünün durdurulması, aksi halde karşı koyacaklarını ve bu nedenle kendilerinin mesul olmayacaklarını belirten bir telgraf göndermiştir.²⁰⁹

Hacım Muhittin Bey'in (Çarıklı) 13 Ağustos 1919 tarihinde Celal Bey'e (Bayar) bildirdiği üzere, bu dönem Akhisar Mıntıka Kumandanı Binbaşı

²⁰⁶ Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 868-870.

²⁰⁷ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 869.

²⁰⁸ Bayar, *a.g.e.*, s. 24; Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 869. Bu konuda kaynaklardaki farklılıkların açıklanmasına dair bilgi için bkz. Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 873-874.

²⁰⁹ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 873.

Konyalı Hüsnü Bey, Akhisar Milli Alay Kumandanı Küçük Ethem, Heyet-i Milliye'den Akhisarlı İsmail Efendi ve Reşat Bey'in aralarında ciddi ve çözülmesi zor bir anlaşmazlık bulunmaktadır. Bunun üzerine Hacım Muhittin Bey, Celal Bey'den buradaki Kuva-yı Milliye'nin dağılması ihtimali üzerine bu işe el koymasını istemiştir. Bunun üzerine Balıkesir Kongresi'nde ön görüldüğü üzere Celal Bey, Akhisar Cephesi Milli Alay Kumandanlığı'na seçilmiş ve bu cephedeki karışıklığı gidermeyi başarmıştır.²¹⁰ Celal Bey'in Akhisar Cephesi Milli Alay Kumandanlığı'na seçilmesi üzerine Küçük Ethem, 14 Ağustos 1919 tarihinde Alaşehir Kongresi'ne katılmak için Akhisar'dan yola çıkmıştır. 16-25 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Alaşehir Kongresi'ne, "*Sındırgı delegesi ve Akhisar Havalisi Redd-i İlhak Kıtaatı Faaliyesi Reisi*" sıfatı ile katılmıştır.²¹¹ Bayar hatıratında Ethem Bey için "*Sındırgı Murahhası ve Akhisar Cephe Kumandanı*" sıfatını kullanmıştır.²¹² "*Akhisar Bölgesi Komutanı Ethem Bey*" adı ile de kongreye katıldığı söylenen Ethem Bey ve diğer temsilciler için "*genel olarak bölgelerinde güven ve nüfuz sahibi kimseler*" oldukları da ifade edilmiştir.²¹³

Küçük Ethem'in Akhisar Cephesi Milli Alay Kumandanlığı görevinden tam olarak ne zaman alındığı bilinmemektedir. Muhtemelen Celal Bey'in 10 Eylül 1919 tarihinde bu cepheye atanıp göreve başlamasından sonra Akhisar Cephesi'ndeki vazifesi sona ermiştir.²¹⁴

²¹⁰ Celal Bayar, Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş, Cilt 7, İstanbul 1997, ss. 144, 145; Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 880.

²¹¹ Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 869, 875.

²¹² Bayar, 8. Cilt, *a.g.e.*, s. 197.

²¹³ *Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (15 Mayıs- 4 Eylül)*, Cilt 2, Kısım 1, Ankara 1994, s. 172.

²¹⁴ Ergül, *a.g.e.*, s. 119; Gülmez ve As, ss. 879.

Resim 6: Sivas Kongresi²¹⁵

Akhisar Cephesi görevinden Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi tarafından uzaklaştırılan Küçük Ethem, bundan sonraki süreçte Heyet-i Merkeziye ile Heyet-i Temsiliye arasındaki haberleşmeyi tesis etmesi için görevlendirilmiş ve 13 Ekim 1919 tarihinde Balıkesir Heyet-i Merkeziyesi'nin çalışmalarını, Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye'ye anlatmak için Sivas'a gönderilmiştir. Küçük Ethem 17 Ekim 1919 tarihinde Sivas'a hareket etmiştir. Küçük Ethem'in, Sivas'ta çekilen fotoğraflarda yer alması, sanki kongreye katılanlar arasındaymış gibi bir izlenim doğursa da hem Küçük Ethem'in Sivas Kongresi tutanaklarında yer almaması hem de 4-11 Eylül 1919 tarihlerinde yapılan kongreden yaklaşık bir ay sonra Sivas'a ulaştığı göz önüne alındığında kongreye katılmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁶ Necip Günaydın bu konuda resmi kaynaklarda Sivas Kongresi diye yayınlanan fotoğrafların delegelerin güvenliği nedeniyle aslında kongre zamanında çekilmediğine bu gibi

²¹⁵ Mücadele-i Milliye ve İstiklal Harbi Fotoğraf Albümü, <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2307> (04. 03.2022); <http://www.atam.gov.tr/fotograflar/milli-mucadele-donemi> (04. 03.2022).

²¹⁶ Gülmez ve As, ss.881, 886.

fotoğrafların kongre sonrası çekilen fotoğraflar olduğuna dair Yozgat Delegatesinin ifadelerine yer vermiştir.²¹⁷

Küçük Ethem Sivas dönüşü, Kuva-yı Seyyare ile hareket etmeye başlamıştır. Bolu-Düzce Ayaklanmalarının bastırılmasında Kuva-yı Seyyare içinde görev almıştır.²¹⁸ 15 Mayıs 1920 tarihinde Yozgat yöresindeki ayaklanmalar sırasında Çorum Müfrezesi (Alaca) olarak da bilinen müfrezenin başına Küçük Ethem geçmiştir.²¹⁹

Resim 7: İzmirli/Şişman/Küçük Ethem.²²⁰

“Yozgat dönüşü sonrasında ortaya çıkan Ankara- Kuva-yı Seyyare anlaşmazlığında Çerkez Ethem’in yanında yer almıştır.”²²¹

²¹⁷ Necip Günaydın, “Kongreye Katılan Delegasyon”, Cumhuriyetimize Giden Yol 4, Milli Devlete Gidiş/ Sivas Kongresi, 4 Eylül 2012, s. 445.

²¹⁸ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 886.

²¹⁹ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 888.; <http://www.alaca.gov.tr/alacanın-cumhuriyet-dnemi> (18.01.2022)

²²⁰ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 888.

²²¹ Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 888-889.

Mustafa Kemal Paşa'ya karşı Çerkez Ethem tarafından hazırlanan bir suikast planında Küçük Ethem, yanındaki adamlarıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu otomobili durdurmaya kalkmış ama başarılı olamamışlardır. Küçük Ethem'in bu girişimde en önde yer almasından anlaşılmaktadır ki Çerkez Ethem'in kirli oyunlarına alet olmuştur.²²² 18 Ocak 1920 tarihinde Kuva-yı Seyyare, düzenli ordu karşısında geri çekilirken Çerkez Tefik Bey ve Küçük Ethem, Demirci-Simav arasındaki dağları tutmak amacı ile burada mevzi alarak, Kula'dan gelecek Yunan yardımını beklemişlerdir. Buradan Yunanlılarla iş birliğine geçtikleri anlaşılmaktadır.²²²

19 Ocak 1920 tarihinde Küçük Ethem ve kuvvetleri, Demirci'ye gelmişlerdir. Demirci Kaymakamı İbrahim Ethem (Akıncı) Bey, Küçük Ethem ile yalnız kaldığında Ethem Bey'e Yunanlılara gitmemesini ve emrindeki askeri Yunan'a götürmemesini söylese de Küçük Ethem: "*Ben bir defa kalamam; zira ordu bana fena kızgındır. Efradı bırakırsam Çerkez Ethem bıraktığım için beni idam eder. Herhalde bu kuvvetle gitmekten başka çare yoktur*"²²³ diyerek hareketine devam etmiştir. Kendi sözlerinden anlaşıldığı üzere Küçük Ethem taraflar arasında kalıp Çerkez Ethem'i seçmiştir.

Küçük Ethem, Çerkez Ethem ile Yunan tarafına geçmesi nedeniyle 9 Mayıs 1921 tarihinde Ankara İstiklal Mahkemesi'nin 573 sayılı kararı ile TBMM Hükümeti'ni devirerek milletin isteğine aykırı olarak bir hükümet kurmaya çalışma suçundan ve düşman tarafına kaçtıkları anlaşıldığından Çerkez Ethem'in içinde bulunduğu eski Kuva-yı Seyyare kumandanları ile idama mahkûm edilmiş ve taşınmazlarının da hükümet tarafından haciz ve idaresine karar verilmiştir.²²⁴

Küçük Ethem'in "*1922 yılına kadarki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamakla birlikte İzmir'in kurtuluşuna kadar (9 Eylül 1922) İzmir'de olduğu tahmin edilmektedir.*"²²⁵ Daha sonrasında Çerkez Ethem ile Türkiye'den ayrılarak Yunanistan'a gitmiştir.²²⁶

²²² Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 889.

²²³ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 890.

²²⁴ TİH, *Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921)*, *a.g.e.*, ss. 611-612; TİH, *İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921)*, *a.g.e.*, s. 316.

²²⁵ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 870.

²²⁶ Halıcı, *a.g.t.*, s. 192.

Çerkez Ethem'le birlikte Yunan tarafına geçmesinden yüz elli kişilik listeye Dâhiliye Vekâletinin 13304/1791 numaralı tezkeresi ve 1 Haziran 1924 tarihinde alınan kararla "*Ethem ve avanesi*" başlığı altında 62. sırada "*İzmirli Sabık Akhisar Kumandanı Yüzbaşı Küçük Ethem*" adıyla dâhil edilmiştir.²²⁷ Küçük Ethem de 1927 yılında kabul edilen ve af dışı bırakılan yüz elli kişiyi kapsayan 1064 numaralı kanun ile hem vatandaşlıktan çıkarılmış hem de mülk edinme ve miras bırakma hakkından mahrum bırakılmıştır.²²⁸

Resim 8: Küçük Ethem'in 1926 ortasında yurt dışındaki belirli konsolosluklarla, sınır karakollarına gönderilen Yüzellilikler albümünde yer alan fotoğrafı.²²⁹

1938 yılında çıkarılan af kanunu ile ülkeye dönen Küçük Ethem, "*Çerkez Ethem'le gitmeseydim beni vururlardı.*"²³⁰ diyerek kendini savunmuştur. Hâlbuki Çerkez Ethem ile hareket edip onunla Yunan tarafına gitmeyi ihanete ortak olmayan, Yunan tarafına gitmeyi reddeden pek çok kişi idam edilmemiş ve Millî Mücadele'ye kazandırılmışlardır.

Küçük Ethem'in Yunanistan'a geçtikten sonra pek faaliyeti olmamakla birlikte diğer Çerkezler, bazı Yüzellilikler ve bazı Ermeniler ile Atina'da Lüks Kahvehanesinde buluşmuştur. Bu toplantılarda Türkiye aleyhine konuşmalar yapıldığı ve örgütlenmeler gerçekleştirildiği

²²⁷ BCA, 9-27-1, s. 12-16.

²²⁸ TBMMZC, içtima 73, Celse, 1, 28 Mayıs 1927, ss. 639-640; Resmî Gazete, 15 Haziran 1927, Sayı: 608, s.17.

²²⁹ 150'likler Albümü, a.g.a..

²³⁰ Gülmez ve As, a.g.m., ss. 890-891.

bilinmektedir.²³¹ Buna ek olarak Midilli’de Yunanlıların Çerkezlerden oluşturdukları milis alaylarında görev aldığı bilinen Küçük Ethem, Çerkez Ethem ve arkadaşları ile çalışmıştır.²³² “Yunanistan, Anadolu’daki işgal günlerinde kendisine hizmet edenlere ve Yunanistan’a sığınan tüm firari ve Yüzelliliklere maaş bağlamıştır. Arazi, öküz, tarla, tohum vererek yardımcı olmuştur.”²³³ Ancak bazı kişiler, 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Yunan Hükümeti tarafından terhis edilmişlerdir. Bu kişiler arasında Küçük Ethem’in de olması muhtemeldir. Çünkü Küçük Ethem de Türkiye ile Yunanistan arasındaki 1930 tarihli Dostluk Anlaşması²³⁴ ve Venizelos’un Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek istemesi nedeniyle kendilerine yapılan yardımların azaldığını ifade etmiştir. Bu tarihten sonra Yunanistan’da kalmak istememiş, babası Suriyeli olduğu için Suriye’ye gitmek amacı ile 31 Temmuz 1932 tarihinde Atina’daki Fransız Sefarethanesi’ne başvurmuştur.²³⁵ Küçük Ethem’in isteği kabul edilmesine rağmen Yunanistan’dan ayrılmamıştır. Bu süreçte Atina Belediyesi’nin harita şubesinde çalışmıştır.²³⁶ 1933 yılında işten çıkarılmıştır. Daha sonra Yunan Genelkurmay Siyasi Şubesi tarafından Yunanistan’da bulunan Türkleri, özellikle Köylü Gazetesi sahibi Refet Bey ve Yanyalı Sadık Paşazade Emin’i takiple görevlendirilmiştir.²³⁷ Halıcı da işten çıkarılışının sebebini Küçük Ethem’in emeklilik isteğine karşılık Yunanistan aleyhinde casusluk ve Köylü Gazetesi sahibi Refet Bey’e muhbirlik yaptığı iddiası şeklinde vermiştir.²³⁸ Bingöl ise Yunan vatandaşı olmadığı için işten çıkarıldığına ve 20 Mart 1933 tarihinde Yunan vatandaşlığı için başvuruda bulunduğu yer vermiştir.²³⁹ Bu süreçten sonra her iki kaynak da Küçük Ethem’in araya birini sokarak işe geri döndüğünü belirtmiştir.²⁴⁰ Sürgün hayatının yarısı Atina

---

²³¹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 167.

²³² Halıcı, *a.g.t.*, ss. 192, 193.

²³³ Halıcı, *a.g.m.*, s. 91.

²³⁴ Halıcı, *a.g.t.*, ss. 175, 193.

²³⁵ Bingöl, *a.g.t.*, s. 167.

²³⁶ Halıcı, *a.g.t.*, s. 193.

²³⁷ Bingöl, *a.g.t.*, s. 167.

²³⁸ Halıcı, *a.g.t.*, s. 193.

²³⁹ Bingöl, *a.g.t.*, ss. 167, 168.

²⁴⁰ *A.g.t.*, ss. 167, 168; Halıcı, *a.g.t.*, s. 193.

Belediyesi'nde çalışarak, yarısı Yunan istihbaratına Türk mültecileri hakkında bilgi vermekle geçmiştir.²⁴¹

1933 yılında Cumhuriyetin 10. Yılı münasebetiyle Türkiye'de bir af çıkacağı²⁴² planlanan affa Yüzelliliklerin de dâhil edileceği söylentileri üzerine ilk olarak Rum göçmenlere²⁴³ asla geri dönmelerini, Kemalist idarenin geçici olduğunu, yakında yeni bir inkılap yapacaklarını ve o zaman Türkiye'ye gitmelerini söylemiştir.²⁴⁴ Ancak gariptir ki daha sonra 11 Eylül 1933 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı mektupta affı umumi listesine dahil edilmesini istemiştir.²⁴⁵ Aynı gün Küçük Ethem, Hacim Muhittin Çarıklı'ya da bir mektup yazmıştır. Mektubunda *“on üç seneden beri aziz ve sevgili vatanımdan uzak olarak geçirdiğim ıstıraplı hayat, öz vatanımıza kavuşmak ve pek aziz büyük milletimizin tabiiyetini kazanmak benim için çok büyük bir şeref”* olacaktır, şeklindeki ifadeleri ile affa tabii olmak istediğini ifade etmiştir.

Hacim Muhittin Bey, o zaman 1933 affına kimin dâhil olacağını belirlenmediği için Küçük Ethem'in Kuva-yı Milliye devrinde çok çalıştığını, düşüncesizliğinin kurbanı olarak Çerkez Ethem ile beraber kaçarak ve haklı olarak Yüzellilik listeye girdiğini, Cumhuriyetin 10. yıl dönümünde çıkarılacak affa şayet Yüzellilikler dahil edilecekse Küçük Ethem'in de istifadesi için yardım istemek adına 4 Ekim 1933 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep (Peker) Bey'e bir mektup göndermiştir.²⁴⁶ Ancak 1933 yılında çıkarılan af kanununa Yüzellilikler dâhil olmadığı için²⁴⁷ Küçük Ethem'in bu talebi yerine gelmemiştir. Küçük Ethem, Türkiye aleyhindeki hareketlere katılmasa da *“güvenilmez”* bir karakter olarak değerlendirilmiştir.²⁴⁸

Diğer taraftan Eylül 1934 yılında Küçük Ethem'in Yunan vatandaşlığı başvurusu olumlu olarak sonuçlanmıştır.²⁴⁹ Ülkeye dönmesi ise 1938

²⁴¹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 169.

²⁴² Bingöl, *a.g.t.*, s. 168.

²⁴³ Muhtemelen mübadele ile gidenlerden bahsedilmektedir.

²⁴⁴ Halıcı, *a.g.t.*, s. 193.

²⁴⁵ Bingöl, *a.g.t.*, s. 168.

²⁴⁶ BCA, 490-1-0-0-585-19-2, s. 3.

²⁴⁷ Resmî Gazete, 28 Ekim 1933, Sayı: 2540, ss. 3183-3185.

²⁴⁸ Halıcı, *a.g.e.*, ss. 469, 597.

²⁴⁹ Bingöl, *a.g.t.*, s. 169.

affından sonra olmuştur.²⁵⁰ 1939 yılında ülkeye dönen Küçük Ethem İzmir'e yerleşmiş²⁵¹ ve sonrasında bir süredir kullandığı "Yahya" soyadını almıştır.²⁵² Affı Umimi Kanunu'nun kendisini sekiz yıl devlet hizmetinden yoksun bıraktığından yakınan Küçük Ethem, Türkiye'de iş bulamayıp babasından kalan mallarla da geçinemeyince 4 Ağustos 1939'da İzmir'den tekrar Atina'ya giderek Belediye'deki işine başlamıştır.²⁵³ Kuşçubaşı Eşref'e, Türkiye'de yeni bir neslin yetiştiğini ve kendileri için ümit kalmadığını söylemiştir. Bu arada "*Türk askeri kuvvetleri hakkında Yunan makamlarına bilgi vermekle birlikte, Yüzelliliklere de yurda döndükleri takdirde kötü muameleyle karşılaşacakları yolunda propagandalar yapmıştır.*"²⁵⁴ Ancak ülkeye döndüğünde kendisine karşı kötü bir muamelenin yapıldığından da söz etmemiştir.²⁵⁵ Muhtemelen Çerkez Reşit ve Çerkez Ethem'in propagandalarının²⁵⁶ etkisinde kalmıştır.

13 Kasım 1939 tarihinde Yüzelliliklerden memlekete dönmeyen Çerkez Davut ile Mustafa Karuk tarafından Yunan Genelkurmay Başkanlığına Küçük Ethem'in Türkiye lehine istihbaratta çalıştığı ihbar edilmiştir.²⁵⁷ Buna ek olarak Küçük Ethem hakkında Çanakkale Eczâ-yı Nâriye (Ateşli Maddeler)²⁵⁸ Müfettişliği'nin raporu da Küçük Ethem'in Türkler lehine çalıştığı yönündeki bu durumu destekler niteliktedir. Bu raporda; "*Küçük Ethem'in Türkiye'ye döndükten çok kısa bir süre sonra tekrar Atina'ya dönmesi, onun Türk istihbaratı tarafından gönderilme ihtimalini güçlendirmektedir*"²⁵⁹ denilmektedir.

5 Ocak 1943 tarihinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'ye Yunanistan'a tekrar niçin döndüğünü yazdığı mektupta Ege Milli Emniyet Müfettişliği'nin Yunanistan'ın Atina şehrinde istihbarat ajanlığı

²⁵⁰ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 894.

²⁵¹ Halıcı, *a.g.t.*, s. 281.; Bingöl, *a.g.t.*, ss. 196, 197.

²⁵² Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 894.

²⁵³ Bingöl, *a.g.t.*, s. 197; Halıcı, *a.g.t.*, s. 281.

²⁵⁴ Halıcı, *a.g.t.*, s. 281.

²⁵⁵ Gülmez ve As, *a.g.m.*, ss. 894-895.

²⁵⁶ Halıcı, *a.g.m.*, s. 96.

²⁵⁷ Bingöl, *a.g.t.*, s. 197.

²⁵⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul 1993, s. 770.

²⁵⁹ Gülmez ve As, *a.g.m.*, s. 896.

yapmasını, eğer bu görevi başarılı bir şekilde yaparsa kendisinin geleceğinin çok daha iyi olacağını teklif ettiğine yer vermiş ve kendisine teklif edilen bu görev için *“Büyük milletime olan şükran borcumu ödemek için teklif edilen bu pek mühim vatani vazifeyi kabul etmeyi kendime milli bir vecibe bilmiş idim.”* Demıştır. Yani Türk istihbaratı için çalışmayı, sürgün sırasında ve öncesinde yaptıklarını telafi etmek amacı ile kabul etmiştir.²⁶⁰

Küçük Ethem, Yunanistan'da Türkiye lehine istihbarat sağlama görevini 1939-1941 yılları arasında üç yıl devam ettirmiş, daha sonra Almanların aldığı tedbir sonucu, mecburen memlekete dönmüştür.²⁶¹ 31 Temmuz 1941 tarihinde Türkiye'ye giriş yapan Küçük Ethem *“etrafındakilere Yunanistan ve adalardaki açlık, yoksulluk ve bulaşıcı hastalıklardan bahsederek, kendisini cennete gelmiş saydığını söylemiştir.”*²⁶² Geldikten sonra İzmirli soyadını almış,²⁶³ Veliye Hanım ile evlenmiş ve çocuğu olmamıştır.²⁶⁴ *“Menemen'de kız kardeşinin damadı olan Ahmet Bey'in yanına yerleşen Ethem Bey, ona ait olan tarlaların bir kısmını kendi adına ektirerek geçimini sağlamıştır.”*²⁶⁵ İnönü'ye yazdığı mektubunda ise Menemen Ovası'nda pamuk ziraatıyla uğraştığını ancak kuraklık sonucu durumunun iyi olmadığını ve bu sebepten kanun müsait olmaması nedeniyle, en azından özel müesseselerde iş bulması konusunda yardım edilmesini istemiştir. *“Döndükten sonra iş bulamadığı zamanlarda memleket aleyhine sözler sarfetmekten de geri kalmayan Ethem İzmirli, Yüzellilik olmanın manevi yükünü de omuzunda taşımıştır.”*²⁶⁶

1946 yılı temmuz ayında²⁶⁷ Demokrat Parti'nin (DP) İzmir il teşkilatına girmiş,²⁶⁸ 1946 seçimlerinde DP'nin kontrol memuru olarak Tepecik'teki seçim sandığının başında görev almıştır. 25 Temmuz'da da

²⁶⁰ Bingöl, a.g.t., s. 197.

²⁶¹ Bingöl, a.g.t., ss. 197-198.

²⁶² Halıcı, a.g.t., s. 282.

²⁶³ Bingöl, a.g.t., s. 198.

²⁶⁴ Gülmez ve As, a.g.m., s. 895.

²⁶⁵ Halıcı, a.g.t., s. 282.

²⁶⁶ Bingöl, a.g.t., ss. 197-198.

²⁶⁷ Halıcı, a.g.t., s. 282'de Halıcı bu tarihi 1949 olarak vermiştir. Ancak Küçük Ethem'in 1948'de vefat ettiği bilindiğinden bu tarihte bir yazım yanlışlığı olduğu düşünülmektedir.

²⁶⁸ Bingöl, a.g.t., s. 198.

DP'nin mitinginde bulunmuştur. Aynı yıl DP'nin Merkez ilçe Kongresi'nde Tilkilik Bucağı Delegatesı sıfatıyla üst kongre delegeliğine aday gösterilse de seçilememiştir.²⁶⁹

Aydın'dan İzmir'e dönüşünde Alsancak Garı'nda onu karşılayan grubun içinde Celal Bayar'ın yer aldığı görülmüştür.²⁷⁰ Daha sonrasında 9 Eylül 1946 tarihinde İzmir'in kurtuluşunu kutlamak amacı ile yapılan konvoyun en önünde Celal Bayar'la kol kola yürümüştür.²⁷¹

Küçük Ethem'in 9 Eylül 1946 tarihinde İzmir'in kurtuluşunu kutlamak amacı ile yapılan konvoyun en önünde Celal Bayar'la kol kola yürümesi, İzmir'de yayınlanan Anadolu Gazetesi'nde Haydar Rüştü Öktem tarafından DP'nin "Yüzelliliklerden başka vardacı bulamadığı" gibi ifadelerle eleştirilmiştir.²⁷²

*"Küçük Ethem, Türkiye'ye döndükten sonra Yüzellilik olarak kaybettiği itibarını kazanmak için siyaset yolunu tutmuştur. Ancak bu yolla itibar elde edebileceğini düşünmüştür. Halk Partisi kapıları açılmayınca, DP'ye katılarak amacına ulaşmaya çalışmıştır."*²⁷³

Küçük Ethem'in bazı kişilerle birlikte 1 Eylül 1946 tarihinde İzmir'de yapılan İl Genel Meclisi sonuçlarını belediye binası önünde takip ettiği sırada propaganda yaptığı, seçimi ihlal, halkı isyana teşvik ettiği şeklinde suçlamalarla hakkında dava açılrsa da Ethem bu davadan 16 Ekim 1946 tarihinde beraat etmiştir.²⁷⁴

6 Ekim 1948 tarihinde İzmir Memleket Hastanesi'nde ölmüştür.²⁷⁵ Küçük Ethem, *"vatana hizmet ile başladığı hayatını; bir ara ihanet noktasına taşıyışsa da ihanetten dönmeyi bilmiş ve sonunda vatana hizmet ile tamamlamıştır."*²⁷⁶

²⁶⁹ Halıcı, a.g.t., s. 282.

²⁷⁰ Halıcı, a.g.t., s. 282.

²⁷¹ Gülmez ve As, a.g.m., s. 869

²⁷² Bingöl, a.g.t., s. 198; Gülmez ve As, a.g.m., ss. 896-897.

²⁷³ Gülmez ve As, a.g.m., s. 897.

²⁷⁴ Gülmez ve As, a.g.m., ss. 897.

²⁷⁵ Halıcı, a.g.t., s. 283.

²⁷⁶ Gülmez ve As, a.g.m., s. 900.

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması ile ilan edilen genel af, doğal olarak Millî Mücadele döneminde düşmanla iş birliği yapan pek çok kişinin de affını öngörmekteydi. Bunun üzerine affedilmesi mümkün olmayan yüz elli kişi genel affa eklenen bir protokol ile af dışı bırakıldı. Bu sayı elbette yüz elli kişi ile sınırlı değildi. Ancak antlaşmada belirlenen sayıya uyulmak zorundaydı. Listenin belirlenmesi süreci kamuoyunu ve resmî kurumları ciddi anlamda meşgul etti. Liste belirli prensiplere dayanarak, on başlık altında tasnif edilerek oluşturuldu. Listede yer alan kişiler geçmişte olduğu gibi gelecekte de ülke için tehlike arz edecek kişilerdi. Yüz elli kişilik listeye Manisa'dan dört kişi dâhil edilmişti. Bu kişiler işgal boyunca Manisa'da önemli mevkilerde yer alan kişilerdi. Bu dört kişiden Eski Manisa Mutasarrıfı Giritli Hüsnü ile Eski Kırkağaç Kaymakamı Şerif işgalin başından sonuna kadar Yunanlılarla iş birliği içindeydi. İş birlikleri ve teslimiyetçi tutumları, buldukları bölgenin işgalini kolaylaştırdı. İş birlikleri ve iş birliği sürecinde gerçekleştirdikleri faaliyetler nedeniyle de listeye dâhil edildiler. Diğer iki kişi ise Eski Saruhan Mebusu Çerkez Reşit ve Eski Akhisar Cephesi Komutanı İzmirli Ethem idi. Bu kişiler Millî Mücadele'nin başında Ege'de direnişin başlatılmasında ve TBMM açıldıktan sonra da çıkan isyanlarla mücadelede ciddi katkıları olan kişilerdi. Daha sonra Çerkez Ethem ve Ankara Hükümeti arasındaki anlaşmazlıkta, Çerkez Ethem'in safında yer alarak Yunanlılara sığındıkları ve Türkiye aleyhine faaliyette buldukları için Yüzellilikler listesine dâhil edilmişlerdi. 1938 tarihinde çıkarılan kanun ile de Yüzelliliklerin hepsi affedilmişlerdi. Giritli Hüsnü yaptıklarından dolayı ülkeye dönmeye cesaret edememiş, Küçük Ethem ise ülkeye dönmüştür. Eski Kırkağaç Kaymakamı Şerif'in ise ülkeye döndüğüne dair resmi bir kayda veya doğrulanan bir bilgiye ulaşılmamıştır. Çerkez Reşit'in aleyhtar faaliyetleri nedeniyle ülkeye dönmesi ancak 1950'de gerçekleşmiştir. Aralarında bir tek Küçük Ethem, yaptıklarından pişmanlık duyarak, kendini affettirebilmek adına 1939'da ülkeye dönmesine rağmen Yunanistan'a geri dönerek Türkiye lehine istihbarat sağlama görevinde yer almıştır.

Manisa'dan Yüzellilikler listesine giren dört kişiden sadece Kırkağaç Kaymakamı Şerif, Manisa doğumludur. O da Padişah ve İstanbul hükümeti taraftarı bir tutum sergilemiş, İstanbul'dan gelen emirlere

kayıtsız ve şartsız uymuştur. Millî Mücadele bitiminde de iş birliği yaptığı Yunanlılarla birlikte Yunanistan'a gitmiştir. Orada da Türkiye aleyhine çalışmaya devam etmiştir. Nerede öldüğü ve ne olduğu tam olarak bilinmemektedir.

Çerkez Reşit, Millî Mücadele tarafında başladığı mücadeleyi, Yunan tarafına sığınarak Millî Mücadele'ye düşman olarak tamamlamıştır. Yunanistan'a gitmiş, ihanetlerinde sınır tanımamış, fakat zor duruma düştüğünde Türkiye'den gelecek affı beklemiştir. Türkiye'ye dönmüş ve Türkiye'de ölmüştür.

Küçük Ethem, Kuva-yı Milliye'nin kurucuları arasında yer almış, Yunan'a kurşun sıkılmış, Çerkez Ethem'in etkisinde kalarak ihtiraslarının kurbanı olmuş, Yunanistan'a gitmiş ve af yasası sonrası Türkiye'ye dönmüştür. Türk istihbaratı için çalışmayı kabul etmiş ve Kuva-yı Milliye'de başladığı mücadelesini, bir ara ihanete götürmüşse de sonradan vatan için çalışma noktasına gelmiş ve vatanında ölmüştür.

Mutasarrıf Giritli Hüsnü ise, Girit'ten göç etmek zorunda kalıp kendisine kucak açan devletine ve milletine ihanet etmiş, kişisel çıkarları uğruna her şeyi feda edip, ihanette sınır tanımamıştır. İş birliği yaptığı Yunan kuvvetleriyle Yunanistan'a kaçan Mutasarrıf Giritli Hüsnü işgal döneminde Türk halkının kendisine taktığı Hüsnüyadis lakabını Yunanistan'da kendisine isim olarak seçmiş ve Yunanistan'da ölmüştür.

Görüldüğü gibi hainler de ihanet ettikleri Türkiye'ye bir gün tekrar ihtiyaç duymuştur. Geri dönebilmek için affedilmelerini beklemişler ve affedilmelerini istemişlerdir. Pişmanlıklarını dile getirmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 11-43-16.

BCA, 15-54-10-92-70.

BCA, 18-92-1, (11.04.1936).

BCA, 2-27-13, (08.01.1921).

BCA, 272-0-0-13/81-16-112

BCA, 30-11-1-0/254-41-3

BCA, 4-45-16, (22.01.1922).

BCA, 490-1-0-0-585-19-2.

BCA, 9-27-1.

BCA,106-695-4.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO, Dosya No: 4654, Gömlek No: 349024

BOA, BEO, Dosya No: 4654, Gömlek No: 349024.

BOA, BEO, Dosya No:4281, Gömlek No: 321050.

BOA, BEO. 4509-338159.

BOA, BEO. Dosya No: 4618, Gömlek No: 346305.

BOA, BEO., Dosya No: 4089, Gömlek No: 306660.

BOA, DH. EUM. 1. Şb. Dosya No: 3, Gömlek No: 45.

BOA, DH. İD. Dosya No: 81, Gömlek No: 42.

BOA, DH-İ-UM, Dosya No: 20, Gömlek No: 14, (H- 02-12-1338).

BOA, İ. DH, Dosya No: 1508, Gömlek No: 1.

BOA, İ. DH., Dosya No: 1495, Gömlek No: 37.

BOA, İ. DUİT, 46-96; DH. ŞFR. 85-274.

BOA, İ-DUİT, Dosya No: 49, Gömlek No: 17.

BOA, İ-DUİT, Dosya No: 49, Gömlek No: 17.

BOA, ŞD. Dosya No: 1451, Gömlek No:30.

Resmî Yayınlar

Resmî Gazete, 14 Haziran 1924, Sayı: 72

Resmî Gazete, 15 Haziran 1927, Sayı: 608.

Resmî Gazete, 16 Temmuz 1938, Sayı: 3961.

Resmî Gazete, 17 Mayıs 1924, Sayı: 70

Resmî Gazete, 23 Ağustos 1924, Sayı: 74.

Resmî Gazete, 24 Mayıs 1924, Sayı: 71

Resmî Gazete, 28 Ekim 1933, Sayı: 2540.

Resmî Gazete, 7 Nisan 1924, Sayı: 68

Resmî Gazete, 7 Ocak 1925, Sayı: 81.

TBMM Albümü (1920-1950), Cilt 1, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları (TBMMGCZ)

TBMMGCZ, İçtima 2, Celse 3, 2 Mart 1923.

TBMMGCZ, İçtima 39, Celse 2, 16 Nisan 1924.

TBMMGCZ, İçtima 44, Celse 4, 22-23 Nisan 1924.

TBMM Milletvekili Mazbatası (TBMM 1. Dönem Saruhan Milletvekili)

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)

TBMMZC, İçtima 131, Celse 2, 8 Ocak 1921.

TBMMZC, İçtima 7, Celse 2, 21 Ağustos 1923.

- TBMMZC, İçtima 9, Celse 2, 23 Ağustos 1923.
 TBMMZC, İçtima 39, Celse 1, 16 Nisan 1924.
 TBMMZC, İçtima 73, Celse 1, 28 Mayıs 1927.
 TBMMZC, İçtima 83, Celse 1, 29 Haziran 1938.

Sürelî Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

- Anadolu*, 16 Haziran 1937.
Kurun Gazetesi, 27 Ekim 1935.

Kitap ve Makaleler

As, Bünyamin, “Manisa’nın İşgali ve Mutasarrıf Hüsnü Bey”, *Yüzüncü Yılında Milli Mücadele Döneminde Manisa*, (Ed. Nurettin Gülmez ve Nejdet Bilgi), Cilt: 1, Ankara, 2020, ss. 277-344.

Aslan, Kübra, “Millî Mücadele’de Kırkağaç”, *Yüzüncü Yılında Millî Mücadele Döneminde Manisa*, (Ed. Nurettin Gülmez ve Nejdet Bilgi), Cilt: 3, Ankara, 2020, ss. 141-191.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt 7, İstanbul, 1997.

Bayar, Celal, *Ben de Yazdım Millî Mücadeleye Giriş*, Cilt 8, İstanbul, 1997.

Bilgi, Nejdet, *İstiklal Yolunda Bestekâr Bir Müftü Ahmet Âlim Efendi*, Manisa, 2008.

Bingöl, Sedat, *Yüzellilikler Meselesi – Bir ihanetin Anatomisi*, Eskişehir, 2020.

Bingöl, Sedat, *Yüzellilikler Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

Çakmak, A. Nedim, *Hüsnüyadis Hortladı (İşgal Günlerindeki İşbirlikçiler)*, İstanbul, 2007.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Cilt. III, Ankara, 1968-1969.

Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, Cilt 3, Ankara, 1995.

Ergül, Teoman, *Kurtuluş Savaşında Manisa*, (2. Baskı), Ankara, 2007.

Evrans, Ümit, Satı, M. Selçuk, *Geçmişten Günümüze Kırkağaç*, İzmir, 2000.

Görgülü, İsmet, *On Yıllık Harbin Kadrosu (1912-1922)* Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993.

Gülmez, Nurettin ve As, Bünyamin, İhanet ile Vatanseverlik Arasında Bir Asker: Küçük Ethem. “İhanet ile Vatanseverlik Arasında Bir Asker: Küçük Ethem”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 9/3 (2022), ss. 864-911.

Günaydın, Necip, “Kongreye Katılan Delegasyon”, *Cumhuriyetimize Giden Yol 4, Milli Devlete Gidiş/ Sivas Kongresi*, 4 Eylül 2012.

Gündüz, Ali Osman, *Millî Mücadele’de Manisa ve Milletvekilleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010.

Halıcı, Şaduman, “İstihbarat Raporları Işığında Saruhan Mebusu Yüzellilik Reşit Bey’in Sürgün Yılları”, *Journal of History Studies*, 10 /3 (2018), ss.79-105.

Halıcı, Şaduman, *Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler*, İstanbul, 2021.

Halıcı, Şaduman, *Yüzellilikler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 1998.

Karaca, Emin, *150'likler*, İstanbul, 2004.

Özkuyumcu, Nadir, "Millî Mücadele'de Manisa", *XIV. Milli Egemenlik Sempozyumu*, Manisa 2004, ss. 94-104.

Özoğlu, Hakan, *Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası (150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikasti)*, (Çev., Zuhâl Bilgin), 2. Baskı, İstanbul, 2016.

Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi (1919-1923)*, Cilt 1, Ankara, 1993.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 1, İstanbul, 1993.

Soysal, İlhami, *150'likler*, 2. Baskı, İstanbul, 1985.

Soysal, İlhami, *Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler*, İstanbul, 2008.

Su, Kamil, *Manisa ve Yöresinde İşgal Acıları*, Ankara, 1982.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi III*, Ankara, 1995.

Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (15 Mayıs- 4 Eylül), Cilt 2, Kısım 1, Ankara, 1994.

Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (4 Eylül 1919- 9 Kasım 1920), Cilt 2, Kısım 2, Ankara, 1999.

Türk İstiklal Harbi (TİH), Batı Cephesi (9 Kasım 1920- 15 Nisan 1921), Cilt 2, Kısım 3, Ankara, 1999.

Türk İstiklal Harbi (TİH), İstiklal Harbinde Ayaklanmalar (1919-1921), Cilt 6, Ankara, 1974.

Yörükoğlu, Nuri, *Manisa'nın Yangını*, Manisa, 2002.

İnternet Kaynakları

<https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2307> (04.03.2022)

<http://www.atam.gov.tr/fotograflar/milli-mucadele-donemi> (04.03.2022).

150'likler albümü: <http://hdl.handle.net/11424/129658> (11.01.2022).

<http://esme.gov.tr/tarihce> (Erişim: 21.03.2024)

<http://www.alaca.gov.tr/alacanın-cumhuriyet-dnemi> (18.01.2022)

Extended Abstract

While struggle and resistance continued on one side of the country against the occupation of Anatolia, which started with the Armistice of Mondros signed at the end of the First World War, there was submission and acceptance to the occupation on the other side. The Lausanne Peace Treaty, signed after the end of the War of Independence, included a general amnesty, as in other peace treaties. However, it was not possible to forgive some people who cooperated with the enemy, started rebellions, and fought against the National Forces during the War of Independence.

Only the number of those to be excluded from amnesty was determined in the first and second periods of the Lausanne Peace Conference. Later, with a protocol added to the Treaty of Lausanne, it was decided to exclude one hundred and fifty people from amnesty. Of course, this number is not limited to one hundred and fifty people. However, since there was no specific list, this number was determined by the delegation that went to the Lausanne Peace Conference, and then the number determined in the agreement had to be adhered to. The process of preparing the list was not easy at all.

The process of determining the list has seriously occupied the public and official institutions. In accordance with the Lausanne Peace Treaty, the individuals to be included in the list of one hundred and fifty people were investigated by the relevant units of the state. Each unit investigated people of interest to it. The preparations were also reflected in the Turkish Grand National Assembly.

The publication of the amnesty law accelerated the work to determine the list of one hundred and fifty people. The issue of creating a list of one hundred and fifty people to be added to the General Amnesty Declaration in accordance with the Treaty of Lausanne was discussed for the first time in a secret session at the meeting of the Turkish Grand National Assembly on April 16, 1924.

The list was first brought to the Turkish Grand National Assembly in the form of four notebooks and was discussed in the Turkish Grand National Assembly and many changes were made until it took its final form.

In the list read at the Turkish Grand National Assembly session dated April 16, 1924, the name of the first Circassian Reşit was read as one of the people has served in Manisa. Then, the name of Akhisar Commander Küçük Ethem from Izmir was read. It was stated that the former Governor of Manisa, Hüsnü from Crete, was already abroad. That's why name of Hüsnü from Crete was initially excluded from the main list and the list continued to be read. The name

of the former Kırkağaç District Governor Şerif did not included in the final version of the list determined at the meeting held on 16 April 1924.

The final version of the list was prepared by the Ministry of Internal Affairs and was accepted by decree number 544 at the meeting of the Ministry of Internal Affairs dated June 1, 1924. The list, which was created based on certain principles, was created by was classified it under ten headings. The people on the list are people who will pose a danger to the country in the future, as they did in the past.

In the final version of the list of one hundred and fifty people, four people from Manisa appear on the list. Under the title of "From the Civil Service and the Military", there is "Former Manisa Governor Hüsnü from Crete" in the 30th place and "Former Kırkağaç District Governor Şerif" in the 52nd place. Under the title of "Ethem and His Assistants", there is "Circassian Ethem's brother Reşit" in the 58th place and "Former Akhisar Commander Captain Küçük Ethem from Izmir" in the 62nd place. These individuals held important positions in Manisa throughout the occupation. Among these four people, Former Manisa Governor Hüsnü Bey from Crete and Former Kırkağaç District Governor Şerif exhibited a pro-sultan and Istanbul government attitude and obeyed the orders coming from Istanbul unconditionally. At the same time, they cooperated with the Greeks from the beginning to the end of the occupation. Their cooperation and submissive attitude facilitated the occupation of their region. They were also included in the list due to their cooperation and the activities they carried out during the cooperation process. The other two people were Former Saruhan Deputy Circassian Reşit and Former Akhisar Front Commander Ethem from Izmir. These people were people who made serious contributions to the start of the resistance in the Aegean at the beginning of the War of Independence and to the fight against the rebellions that broke out after the opening of the Turkish Grand National Assembly. Later, both of them were included in the list of Hundred and Fifties because they sided with Circassian Ethem in the dispute between Circassian Ethem and the Ankara Government, and later took refuge with the Greeks and acted against Turkey.

In this respect, it can be said that these four people who worked from Manisa were included in the list of one hundred and fifty people for justified reasons.

The fact that the people on the list of one hundred and fifty people are not clearly deprived of citizenship by law has created a gap. This caused some people on the list of one hundred and fifty people to start looking for ways to return country. Thereupon, as a obligation, at the Turkish Grand National Assembly meeting dated May 28, 1927, a bill was accepted regarding the

denaturalization of people on the list of one hundred and fifty people. These four people, whose names are on the list of one hundred and fifty people, have gone to Greece with the Greek forces they cooperated with, long before the law was enacted. Therefore, they were abroad at those dates.

The people on the list of one hundred and fifty people were forgiven with the Amnesty Law No. 3527. The law was accepted by the Turkish Grand National Assembly on 29 June 1938 and came into force by being published in the Official Gazette on 16 July 1938.

Little Ethem, who served in Manisa and was later included in the list of one hundred and fifty people, was among the founders of the Kuva-yı Milliye and fought against the Greeks. Afterwards, under the influence of Circassian Ethem, he became a victim of his passions and went to Greece. During his years of exile, he worked in intelligence against Türkiye. He returned to the country as soon as the amnesty law was passed in 1938. Later, in order to redeem himself, he returned to Greece and took part in the task of providing intelligence in favor of Turkey. Although his struggle, which he started in the Kuva-yı Milliye, led to treason at one point, he later came to the point of working for the country. He returned to the country in 1941 and died in his country.

No archive document or other record has been found regarding whether the former Kırkağaç District Governor Şerif, who maintained his thoughts and attitudes against the Republic of Turkey throughout his exile life and continued to work against Turkey, returned to the country or where he died.

Reşit Bey, who exhibited oppositional movements throughout his life in exile, did not return to the country with the Amnesty Law of 1938. He even took an anti-amnesty stance. He completed the struggle he started on the side of the War of Independence by taking refuge on the Greek side and becoming an enemy of the War of Independence. He went to Greece and his betrayals knew no bounds. However, when he was in a difficult situation, he waited for an amnesty from Turkey. Circassian Reşit returned to the country in 1950, when his son Aytek applied to President Celal Bayar and received permission to bring his father to the country. He also died in Turkey.

Former Manisa Governor Hüsni Bey from Crete had to emigrate from Crete and betrayed his state and nation that welcomed him. He sacrificed everything for his personal interests, knew no bounds in betrayal, and fled to Greece with the Greek forces he cooperated with. There, he chose as name the nickname Hüsniyadis, which was given to him by the Turkish people during the occupation period. He did not dare to return to the country because of his actions after the 1938 amnesty. It was stated in intelligence reports that he had

no work against Türkiye while living in Greece. However, he was suspected of helping to bring Greek refugees to Turkey due to his communication with his ex-wife's husband Ahmet Cemil, who made a profession of transporting Greek refugees to the Turkish coast. He died in Greece.

As can be seen, the traitors also needed the Turkey they betrayed again one day. They waited and asked for forgiveness so that they could return. They expressed their regret.

Araştırma Makalesi

Bulgaristan Göçmenlerinin Ankara'da İskânları (1950-1951) ve Bununla İlgili Gelişmeler

Tahsin Aydoğan*

(ORCID: 0000-0002-6048-9819)

Makale Gönderim Tarihi

03.10.2023

Makale Kabul Tarihi

22.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aydoğan, T., "Bulgaristan Göçmenlerinin Ankara'da İskânları (1950-1951) ve Bununla İlgili Gelişmeler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 110-139.

APA: Aydoğan, T. (2024). Bulgaristan Göçmenlerinin Ankara'da İskânları (1950-1951) ve Bununla İlgili Gelişmeler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 110-139.

Öz

Göçlerin, barındırdıkları sosyal, ekonomik ve siyasi etkilerinin büyüklüğü, ülkelerin geçmişte ve günümüzde bu konu ile yoğun şekilde ilgilenmelerine ve bu hususta çeşitli politikalar geliştirmelerine neden olmuştur. Nitekim Anadolu, tarihsel süreçte çok fazla göçe maruz kalmış, siyasi, sosyal ve kültürel yapısı göçlerle şekillenmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesiyle beraber tehcir ve katliamdan kaçış vasfını haiz birçok göç akını, Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru cereyan etmiştir. Bulgaristan'ın 1878 sonrası takip ettiği irredentist politika ve ülke içinde Türk nüfustan kurtulma çabası, Cumhuriyet öncesi ve sonrasında Anadolu'ya Türk göçlerinin yaşanmasında etkili olmuştur.

Bu çalışmada, 1950-1951 yıllarında Bulgaristan'ın aldığı ve ani bir karar sonucu gerçekleşen Türk göçü ve bu göç nedeniyle Ankara'ya yerleştirilen

---

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, tahsin_aydogan@hotmail.com.

Ph.D. Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

göçmenlerin iskân ve işe konularında yaşadığı problemler ile gelenlerin müstahsil bireyler haline getirilmesini amaçlayan faaliyetlere odaklanılmıştır. Araştırma kapsamında, göçmenlerin karşılaştığı zorlukların ve yürütülen faaliyetlerin daha geniş bir perspektiften değerlendirilebilmesi için göçmenlerin en yoğun olarak yerleştirildiği Ankara vilayeti seçilmiştir. Bu seçim, yaşanan sorunların ve yürütülen faaliyetlerin daha kapsamlı bir şekilde analiz edilebilmesine olanak sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Bulgar, Göçmen, Türk, 1950-1951

Settlement of Bulgarian Migrants in Ankara (1950-1951) and Improvements on This Subject

Abstract

Migration, with its significant social, economic, and political impacts, has historically driven countries to engage extensively and formulate various policies on this matter. Anatolia, in its historical context, has experienced numerous migrations that have shaped its political, social, and cultural landscape. Particularly during the dissolution of the Ottoman Empire, various migration waves marked by forced displacement and escape from atrocities, such as forced migrations and massacres, flowed from the Balkans towards Anatolia. Bulgaria's irredentist policies post-1878 and its attempts to rid itself of its Turkish population domestically significantly influenced Turkish migration to Anatolia both before and after the establishment of the Republic.

This study primarily focuses on the Turkish migration resulting from Bulgaria's abrupt decision in 1950-1951, examining the challenges faced by migrants regarding settlement and sustenance in Ankara and the efforts aimed at transforming them into self-sustaining individuals. The choice of Ankara, where migrants were most densely settled, enables a broader perspective in assessing the encountered issues and the conducted activities within the research framework.

Keywords: Ankara, Bulgarian, Migrant, Turkish, 1950-1951

Giriş

Göç, toplumların dinamiklerini etkileyen ve farklı motivasyonlara dayalı olarak gerçekleşen bir olgudur. Sanayi toplumlarında göç daha çok bireylerin kendi tercihlerine göre şekillenirken, tarım toplumlarında göç, toprağa olan bağımlılık nedeniyle kişilerin iradesine bağlı olmadan meydana gelir ve genellikle zorlayıcı nedenlerle tetiklenir. Göçler,

demografik, sosyal, siyasi ve ekonomik birçok etki barındırmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son döneminde gerçekleşen göçlerin, siyasi ve askeri sarsıntılar sonucunda meydana gelmesi söz konusu alanlarda birçok soruna neden olmuştur. Bununla beraber bu göçlerdeki ekonomik değişim eksikliği, Avrupa ve Rusya'da görülen sınıf çatışmaları ve ideolojik dönüşümlerin benzerlerinin yaşanmasını engellemiştir.¹ Bu husus, göç olgusunun etkileri bağlamında benzerlikler taşısa da farklı toplumsal dinamiklerin etkisiyle farklı sonuçlar doğurabileceğini göstermektedir.

Bulgaristan'da IV. yüzyılda başlayan Türk varlığı, Orta Asya ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu kökenli Türk nüfusuna dayanıyordu. Ülkedeki Türkler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar nüfusunun yaklaşık üçte birini oluştururken, 3.490.618 kişilik toplam nüfusun 1.356.602'si ise Müslümanlardan müteşekkildi. 1878 sonrasında bu nüfusun Anadolu'ya göç ettirilmesi ise Bulgaristan'ın temel siyasi politikalarından biri haline gelecekti.² Bu siyasi tutum üzerinde birçok araştırmacı durmuş, izlenen politikanın nedenlerini ve Bulgaristan'a fayda zarar analizini yapmıştır.

Balkan demografyası konusunda araştırma yapan uzmanların genel düşüncesi, Bulgaristan'ın milliyetçilik eğilimli yöneticilerinin Türk nüfusunu her zaman büyük bir sorun olarak değerlendirdiği ve Bulgaristan'ı tek bir Bulgar ulusu haline getirme çabasında oldukları yönündedir. Bu değerlendirmede 1879 yılında Rumeli'den İstanbul ve Anadolu'ya 380.000 göçmenin geçmesi, 1891'de bu sayının 767.339'a çıkması, Türk nüfusun azınlık statüsüne düşmesi ve Anadolu'nun etnik, tarımsal ve teknolojik yapısının oluşumu etkilidir. Bununla beraber

¹ İlhan Tekeli, "Türkiye'nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler", Kökler ve Yollar Türkiye'de Göç Süreçleri, Derleyen: Ayhan Kaya Bahar Şahin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2007, s.447; Nedim İpek, İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler, Serander Yayınları, Trabzon, 2006, s.17,180-181; İlber Ortaylı, "Genel Göç Olgusu", 8-11 Aralık 2015 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri, Zeytinburnu Belediyesi Yay. İstanbul, 2006, s.20

² R. J. Crampton,, "The Turks In Bulgaria", The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority, The Isis Press, Editör Kemal Karpat, İstanbul, 1990, s.43, İbrahim Tatarlı, "Bulgaristan'daki Türk Göçmenleri" 8-11 Aralık 2015 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri, Zeytinburnu Belediyesi Yay. İstanbul, 2006, s.83; Ömer Turan, (1998), The Turkish Minority In Bulgaria, TTK Yay. Ankara, s.86; Kemal Karpat, Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler, Timaş Yay. İstanbul, 2010, s.413

Bulgaristan'ın 1878 sonrası uyguladığı Türk nüfustan kurtulma çabası büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanacaktır. Bu başarısızlıkta yaşanan siyasi istikrarsızlık ve yabancı uyruklu yöneticilerle seçilmiş meclisler arasındaki çatışmaların payı büyüktür. Bu durum Bulgaristan'ın batı siyasi kurumları benimseyerek gelişme isteğinin de başarısızlığı anlamına gelecektir.³ Bulgaristan'ın politik hedefiyle ilgili yaşadığı başarısızlığa rağmen Cumhuriyet sonrasında da benzer tutumu sürdürmesi Bulgaristan'ın kuruluş sürecinde oluşturulan zihinsel alt yapıyla doğrudan ilgilidir.

Daralan sınırlar, uzun süren savaşlar gibi etkilerin bir sonucu olarak Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke nüfusu oldukça azalmıştı. Türkiye bu yıllarda nüfusun artırılması amacına da matuf olarak farklı ülkelerdeki Türklerin ülkeye getirilmesi yönünde genel bir politika uyguluyordu. Nitekim bu yaklaşım kapsamında 1923-1939 yılları arasında yılda 1.000 ila 1.500 kişinin Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç etmesine olanak tanıyan anlaşmalar yapıldı. 1939'a gelindiğinde Bulgaristan'dan 17.777 kişi Türkiye'ye göç etmiş, bu sayı 1942'de 2.672, 1945'te 630'a düşmüştü. 1945 sonrasında ise Bulgaristan'da yönetim ve politika değişiklikleri yaşanmış, 1948'de Bulgaristan'dan sadece 98 göçmenin gelmesi, henüz bu değişikliğin etkilerinin tam yansımadığını göstermiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiş, 1950 itibarıyla Sovyet Rusya'nın da etkisiyle 150.000'den fazla Türk, Türkiye'ye göç etmek durumunda kalmıştır.⁴ Türklerin ülkede göç ettirilmesinde Bulgaristan'ın geçmişten gelen politik tutumu bilinmekle beraber II. Dünya Savaşı sonrasında bu tutumun daha saldırgan bir hal alması, savaş sonrası dönemde oluşan yeni dünya düzeniyle ilgilidir.

1950-1951 Göç Sürecinde Türkiye ve Bulgaristan'ın Karşılıklı Tutumu

³ Kemal Karpat, *The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority*, The Isis Press, Editör Kemal Karpat, İstanbul, 1990, s.4; Bülent Yıldırım, *Bulgaristan'da Türk Varlığı ve Nüfusu (Bulgar İstatistik Kurumu Verilerine Göre 1880-2011)*, İlgî Kültür Yay. İstanbul, 2018, s.54-55; İlhan Tekeli, age, s.448, L. S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, London, 2000, s.425

⁴ İbrahim Tatarlı, "Bulgaristan'daki Türk Göçmenleri" 8-11 Aralık 2015 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri, Zeytinburnu Belediyesi Yay. İstanbul, 2006, s.85, Ali Tanoğlu, *Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 14(1-4), İstanbul, 1952, s.130

II. Dünya Savaşı'nın ortalarına doğru savaşın etkileri Bulgaristan i siyasetine yansımaya başlamıştı. 1942 yılında Bulgaristan'da İşçi Partisi öncülüğünde başlatılan ve "Vatan Cephesi" olarak bilinen ihtilalci hareket, ülkenin Sovyet Rusya tarafından işgal edilmesinin ardından Bulgaristan yönetiminin kontrolünü ele geçirmişti. Türk nüfus, kurulan köylü-komünist idare sayesinde, faşist olarak nitelenen bir önceki yönetimin baskılarından kurtulacağını ümit ediyordu. Ancak yeni yönetimin Türklere eşit haklar tanımaması nedeniyle umut hayal kırıklığına dönüştü ve Türkler daha önce olduğu gibi bir kez daha kendilerini baskı altında buldu. Nitekim 1947'den sonra Bulgaristan, sınırlarındaki Türk nüfusunu kuzey bölgelerine kaydırması, Türk öğretmenleri, din adamlarını ve tüccarları sistemli toplantılara çağırması, kurslara göndermesi. Bu durum Bulgaristan'daki Türklerin Türkiye'ye getirilmesi seçeneğini gündeme getirmiş ancak hükümet, ilgili devletlerle anlaşmalar yapılana kadar nakil meselesinin daha müsait bir zamana bırakılmasını kararlaştırmıştı.⁵ Türkiye bu tutumuyla Bulgaristan'daki gelişmeleri yakıdan takip ettiğini ve meselenin uluslararası düzeyde ele alınmasının daha kalıcı sonuçlar üreteceğine inandığını göstermiştir.

1950'ye kadar olan göçlerde, Bulgar yönetiminin tek uluslu yapı kurma eksenli politikalarının ana belirleyici olmasına karşın, 1950-1952 döneminde Bulgaristan'dan yapılan Türk göçleri, Türkiye'yi cezalandırma ve zor durumda bırakma düşüncesini de barındırmaktadır. Her ne kadar cezalandırma ve zor durumda bırakma politikası Bulgaristan tarafından uygulanmışsa da bu politikanın ardındaki güç, Sovyet Rusya'dır. Nitekim TBMM'de 30 Haziran 1950 tarihinde yapılan toplantıda BM'nin Kore'de başlayan savaş ile ilgili destek çağırısı dile getirilmiş, Türk Dış Politikası için BM kararlarına uymanın sarılmaz bir esas olduğu ifade edilmişti. Türkiye açıkça BM'nin aldığı karar doğrultusunda hareket edileceğini belirtmişti. Kore konusundaki tutumun ifade edilmesinin üzerinden iki ay bile geçmeden Bulgaristan'ın bir nota ile göç sürecini başlatması, alınan karardan duyulan rahatsızlığın ve Sovyet Rusya etkisinin açık

⁵ BCA Fon: 30.10.0/243.646.6; BCA Fon30.1.0/17.97.3; Yusuf Halaçoğlu, "Bulgaristan", Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi, C6, İstanbul, 1992, s.400; İbrahim Tatarlı, Bulgaristan'daki Türk, s.85; Ulvi Özgür, Bulgaristan Türkeri'nin 1950 – 1951 Yıllarında Türkiye'ye Göçleri, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s.34

göstergesidir.⁶ Gerek Türkiye gerekse de Bulgaristan iki kutuplu dünyada kendilerinin de olması gerektiğine inandıkları yerlere göre politika geliyor, bu politikalarının sonuçlarıyla yüzleşiyordu.

Göçün başlangıcını teşkil eden Bulgaristan notası 12 Ağustos 1950 tarihli gazetelerin birinci sayfalarında kendine yer bulmuştur. Bulgaristan verdiği notada Türk hükümetinin iki yıldan beri Bulgaristan'la ilgili Türk kamuoyunu yanıltıcı bilgiler yaydığı ve Bulgaristan'daki Türk azınlık arasında hoşnutsuzluk yaratmaya çalıştığı iddialarını dile getirmişti. Bu nedenlerle Bulgaristan, ülkesinde Türkiye'ye göç etme arzusunda olan 250.000 kişiye vize vermeyi kararlaştırdığını ve Türkiye'nin göç etmek isteyenleri 3 ay içinde ülkesine kabul etmesi konusunda 1925 yılındaki anlaşma hükümleri çerçevesinde gereken hazırlığı yapmasını istemişti. Türkiye 28 Ağustos 1950'de hazırladığı cevabi notada, Bulgar Hükümetinin aldığı tehcir kararının ahdi hükümler ve insani kaidelere aykırı olduğunu dile getirmişti. İleri sürülen iddiaların, sebep ve etkenlerin gerçeklerle bağdaşmadığının altı çizilmiş, gönderilmek istenen insan sayısı ile verilen sürenin tezatlığının iddiaların yersizliğine delil olduğu ifade edilmişti.⁷ Bulgar notasının Türk kamuoyunda duyulması sonrasında yetkililerin ve basının verdiği tepkiler bu notaya ilişkin herhangi bir beklentinin olmadığını, notanın şaşkınlıkla karşılandığını göstermektedir. Ayrıca verilen nota ile Bulgaristan'dan gönderilmek istenen göçmen sayısının büyüklüğünün de yetkilileri endişeye sevk ettiği anlaşılmaktadır.

Karşılıklı ilk notaların verilmesinden sonra her iki taraf göçün nedenleri üzerine diplomatik açıklamalarını ve tartışmalarını sürdürecektir. Türkiye'nin cevabi notasına yeni bir nota ile karşılık veren Bulgaristan, alınan göç kararının kendilerinden ziyade Türk göçmenlerin dini duygularından kaynaklandığını, aslında Türk göçmenlerin ülkede huzur ve güven içinde yaşadıklarını belirtmiştir. Bununla beraber Bulgaristan, Türk tarafının üç ay içinde göçmenlerin mal varlıklarını

⁶ Kemal Karpat, "The Annihilation of Minorities", The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority, The Isis Press, Editör Kemal Karpat, İstanbul, 1990, s.4, TBMM Tutanak Dergisi, 30/06/1950, s.312; Zafer Akşam Postası, 02/12/1951

⁷ Abidin Daver, "250 bin Türkü Kurtarmak Vazifemizdir" Cumhuriyet, 12/08/1950; Bulgar Notasını Radyo Gazetesi Tefsir Ediyor, Zafer 12/08/1950; Bulgar Notasına Bu Hafta İçinde Cevap Verilecek, Zafer 22/08/1950

satarak ÷lkeden ayrılmalarının imkansızlığına ilişkin cevabi notasına karşılık bir şey s÷ylememiştir. T÷rk radyo ve basınındaki tahrikler nedeniyle g÷çlerin yaşandığı iddiasını ise sürdürmüştü.⁸ Bu kapsamda her iki tarafın diğer ÷lkeler nezdinde haklı görünmeye ve bir sonraki hamleleri için söylem ve gerekçe üretmeye çalıştıklarını ifade etmek mümkündür.

Bulgaristan'ın ÷lkedeki T÷rk nüfusu zorla g÷ç ettirme gayreti meclis gündemine de taşınmıştı. Sinop Milletvekili Server Somuncuoğlu'nu Meclis Başkanlığına soru önergesi vermiş, önergede Dış İşleri Bakanı Fuat Köprülü'nün cevaplamasını istediği sorulara yer vermişti. Somuncuoğlu önergesinde T÷rk ve Bulgar Hükümetleri arasındaki mutabık kalınan bir sayının olup olmadığı, bunun bir süreye bağlanıp bağlanmadığı, Bulgaristan'da kalan T÷rk mal ve menkullerin bedellerinin T÷rkiye'ye getirip getirilmeyeceği konularında bilgi istemişti. Köprülü ise gelecek g÷çmen sayısı hakkında bir mutabakatın olmadığını, Bulgar tarafının 3 aylık süre ve 250.000 kişi konusundaki taleplerinin yapılan görüşmelerle bertaraf edildiğini belirtmişti. Köprülü ayrıca g÷çmenlerin Bulgaristan'da kalan mallarını serbestçe satabileceklerini, bunun 1925 yılında yapılan anlaşma ile güvence altına alındığını ancak satılan malların meblağının T÷rkiye'ye getirilmesi konusunun tam bir hükme bağlı olmaması nedeniyle meselenin sürüncemede kaldığını ifade etmiş, sorunun halli için Bulgar hükümeti ile görüşmelerin sürdüğünü dile getirmiştir.⁹ Bulgaristan yönetiminin g÷çmeni sayısı üzerinden T÷rk tarafı üzerinde baskı kurma stratejisinin T÷rk tarafınca bertaraf edildiği, T÷rkiye'nin diplomasi yoluyla meselenin bir oldu bitti haline getirilmesine izin vermediği anlaşılmaktadır.

Bununla beraber T÷rkiye meseleyi sadece Bulgaristan'la diplomatik ilişkiler çerçevesinde ele almamıştır. Nitekim Bulgaristan'ın ÷lkesindeki T÷rkleri zorla g÷ç ettirme kararı alması sonrasında T÷rkiye, diplomatik kanalları sürekli kullanarak meselenin sulh ile ç÷özümüne, sorunun büyümemesine çalışmış, ırkdaşlarının sorunlarını en hızlı şekilde çözebilmenin yollarını aramıştır. Bu kapsamda Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Meclisin 9 Dönem 2. Yasama Yılı açılış konuşmasında Bulgaristan'la yaşanan soruna yer vermiş, T÷rkiye'nin ç÷özüm için giriştiği

⁸ Zafer, "Bulgar Notasına Dair Resmi Bir Haber Gelmedi", 24/09/1950

⁹ TBMM Tutanak, 05/01/1951 s.54

diplomatik çabaların karşılık görmediğini belirtmiştir. Bayar, Bulgar hükümeti nezdinde yapılan girişimlerin sonuç vermemesi durumunda ihtilafı uluslararası mercilere taşıyacaklarını da ifade etmiştir.¹⁰ Türk tarafının meselede haklı olduğuna dair bir inanç içinde olduğunu ifade etmek mümkündür.

Göçmenlere Yönelik Planlanan İskân Süreci ve Yapılan Yardım Faaliyetleri

Notanın verildiğinin duyulmasını sonrasında Bulgar idaresi Türk göçmenleri sınıra yığmış, toplu olarak sınırı geçmeye zorlamıştı. Notanın alındığı ilk günden itibaren Türkiye gerekli hazırlıklara hemen başlamıştı. Ancak gelenlerin sağlık ve geçici iskanının sağlanması, kayıt işlemlerinin yapılması ve göçmenlerin niteliklerine uygun yerlere sevki gibi konularda sistemli bir iskân siyasetinin bulunmayışı nedeniyle bir hayli zorluk çekildi. Diğer yandan Bulgar yönetiminin göçmenler arasına casuslar ve Türk olmayan unsurların da yerleştirmiş olabileceği ihtimaline karşı özenli bir araştırma ve inceleme gerçekleştiriliyordu. Nitekim Bulgaristan'ın göçmenler arasına sahte vizeli pasaportları bulunan 126 çingene yerleştirmesi, göçmenlerin eşyaları arasından Türkiye'deki itibarlı şahıs ve ajanlara verilmek üzere mektupların ele geçirilmesi, Hüseyin Gümüş adında bir casusun yakalanması ve Türk asıllı olmayan kişilerin göçmenlerle birlikte Türkiye'ye giriş yapması üzerine Türk tarafı göçmen alım meselesini durdurmuş, sınır kapısını kapatmıştı.¹¹ 1950'nin Ağustos-Kasım döneminde Bulgaristan'ın Türk tarafını zor durumda bırakma stratejisinin kısmen de olsa başarılı olduğu ifade edilebilir. Ancak göç konusunda yıllara sâri tecrübeye sahip bürokrasinin varlığı ilk şokun çabuk atlatılmasını sağlayacaktır.

Baskın tarzında başlatılan ilk göç dönemi olarak da ifade edilebilecek olan 1950 Ağustos-Kasım döneminde 84.784 göçmene vize verilmişti. Vize alan göçmenlerden 15.908'i (3.696 aile) Ağustos-Kasım döneminde, 21.407 göçmen ise (4.979 aile) sınırın tekrar açıldığı 3 Aralık 1950-31 Aralık 1950 döneminde (toplamda 37.315 göçmen) Türkiye'ye gelmişti.

¹⁰ TBMM Tutanak, 01/11/1950, s13

¹¹ Ulus, 26/09/1950, Demokrat Ankara, 02/12/1951; Zafer Akşam Postası, 04/01/1951, 02/12/1951; Demokrat Ankara, 17/02/1952; Halkçı (Yeni Ulus) 28/07/1954; Ali Tanoğlu, age, s.131,144, Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, C2 1941-1960. Yay Kurulu Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2002, s.172

1951 yılında yapılan anlaşma kapsamında ise günde 700-800 civarında geçiş gerçekleşmiş, bu sayı hasat mevsiminin de etkisiyle Eylül ayında günlük 100 göçmene kadar düşmüştür. Nitekim 1951 yılında aylara göre geçişler ve topla sayı şu şekilde gerçekleşmiştir.¹²

Tablo 1: 1951 Yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye Gelen Türk Göçmen Sayısı

Aylar	Aile Sayısı
Ocak	5.071
Şubat	5.538
Mart	2.240
Nisan	3.812
Mayıs	1.868
Haziran	2.098
Temmuz	1.220
Ağustos	1.394
Eylül	723
Ekim	86
Kasım	268
Toplam	33.793 Aile (139.523 Göçmen)

Buna göre 1951'de 139.532, 1950 Ağustos – Aralık döneminde ise

¹² Ali Tanoğlu, age, s.131; Ulvi Özgür, Bulgaristan Türkeri'nin 1950 – 1951, s.71-73

37.315 kişi olmak üzere toplam 176.874 Türk göçmen Bulgaristan'dan Türkiye'ye gelmişti.

8 Ekim 1950'de sınırların ilk kez kapanması sınırda geçiş için bekleyen birçok Türk göçmeni zor durumda bırakmıştı. Bunun üzerine Türkiye alacağı göçmen sayısını aylık 12.000 kişiye kadar çıkaracağını taahhüt etmiş, bu sayı sınırların yeniden açıldığı aralık ayında 21.000'e kadar çıkmıştı. Ancak aylık kota uygulaması Bulgaristan'ın uygulamak istediği sıkılaştırma politikasıyla uyuşmadığından göçleri zorlaştırma kararı almıştı. Bulgaristan Kasım 1951'de sınırı tekrar kapatmış ancak bu gerçeğe rağmen Türkiye sizi istemediği için geri dönüyorsunuz propagandası yapmıştır.¹³ Meselenin ortaya çıktığı andan itibaren Bulgaristan'ın hedeflediği 250.000 Türk'ü gönderme amacına ulaşmadan sınırı kapatması göçmenlerin ülkeye kabulü konusunda Türkiye'nin olumsuz bir tutumunun olmaması ve çözüm odaklı yaklaşımıyla doğrudan ilgilidir.

Bir yandan Bulgaristan'la bu diplomatik mücadeleler sürerken bir yandan da gelen göçmenlerin kalıcı iskanında kullanılacak verilerin toplanmasına çalışılıyordu. Bu kapsamda gelen göçmenlerden 113.361'inin tasnifi sonucunda 52.353'ünün çalışabilir olduğu, %46'sının 0-15 yaş arasında bulunduğu tespit edilmişti. %53.4'ünün erkek, %46.6'sının ise kadınların oluşturduğu göçmenlerin %68'inin çiftçilik, (çiftçi, hayvancı, bağcı vs) mesleği ile uğraştığı kaydedilmişti. Tasnif edilen ilk göçmen grubundan 30.778 kişi ise akraba ve dostlarının yanına gitmişlerdi. Bu tespitler göçmenlerin nereye yerleştirileceği, kendileri için yapılacak mesken tipini, verilecek arazi büyüklüğünün belirlenmesinde kullanılacaktı. Diğer yandan kurumların eş güdüm içinde çalışması için Bakanlıklar Arası Göçmen İşleri Komisyonu adıyla bir komisyon kurulmuş, iskan ve üretim konularında Tarım, Çalışma, İç İşleri ve Toprak İşleri Genel Müdürlüğü çalışmalarını hızlandırılmış, hazırlanan hükümet planının iyi şekilde işleyebilmesi için 1.500.000 dönümlük arazinin parselleme ve tapulama işlerine başlanmıştı.¹⁴ Bütün bu çalışmaların göç meselesinin ilk 5 ayında gerçekleştiği düşünüldüğünde oldukça hızlı ve koordineli bir çalışmanın yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

¹³ Cumhuriyet, 09/10/1950; TBMM Tutanak, 01/11/1950; Zafer Akşam Postası, 02/12/1951; Demokrat Ankara, 03/01/1952

¹⁴ Cumhuriyet, 25/11/1950; Zafer Akşam Postası, 03/01/1951, 21/02/1951; Ali Tanoğlu, age, s.132

Göçlerin ölkelere sosyolojik etkileri olduğu gibi büyük ekonomik yükler de yüklemektedir. Nitekim Türkiye için bu büyük göçmen dalgasının diğer bir yönü neden olduğu maddi kaynak ihtiyacıdır. Zira toplamda 150.000'i geçen bir insan kitlesinin gıda, giyim, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçlarının temini için yaklaşık 500 milyon lira gerektiği hesaplanıyordu. Buna karşın 1950 yılının son beş ayı için bütçeden ancak 10 milyon lira tahsisat istenebilmişti. Diğer yandan Göçmen Yardımı ve Göçmen Pulu gibi yardım organizasyonları kurularak bunlar namına ürönlere zam yapılması kararlaştırılmıştı. Ancak Marshall Planı'ndan gelen 30 milyon liralık yardım da dahil olmak üzere, göçmenler için 1954 yılına kadar ayrılan toplam bütçe 85 milyon lirada kalacak, hesaplanan giderlerin %20'si kadar bir meblağ göçmenler için harcanabilecekti.¹⁵ Bu durum ihtiyaçların kalanının birey ve kurumların yardımları ile giderildiğini göstermektedir.

Nitekim yardım konusunda yurt içi ve dışından kurum ve bireyler göçmenlere karşı duyarsız kalınmamıştı. Yurt içinden 9 milyon liralık nakdi yardımın yanı sıra 111.561 parça giyim eşyası, 9.639 ton yiyecek, 100 ton yakacak, 211 canlı hayvan yardımı yapılmıştı. Yurt dışından ise 299.650 liralık nakdi yardım, 230 ton süt tozu, 2.067 adet battaniye, 200.000'den fazla giyim eşyası ile 1.000.000 liralık yiyecek yardımı gelmişti. Yine merkezi Amerika'nın Philadelphia kentinde olan Dünya Kiliseler Birliği, 60 ton buğday, 60 ton fasulye ve 20 ton da muhtelif giyim eşyası göndermişti.¹⁶

Nakdi yardımlara duyulan ihtiyacın büyüklüğü çeşitli yardım organizasyonları düzenlemeyi gerektirmiş, milletvekilleri de bu konuda farklı fikirleri mecliste gündeme getirmişti. Bu kapsamdaki önerilerden biri de Tokat Milletvekili Ahmet Gürkan'dan gelmişti. Mecliste göçmenlerin durumunu dile getiren Gürkan, her aile için 1.000 lira verilmesi durumunda 50.000 aile için 50 milyon liranın gerekeceğini, bunun ise bütçe imkanları ile karşılanamayacağını belirterek ölkede geneline iki piyango çekilişli düzenlemesini teklif etmişti. Türkiye gelen Bulgaristan göçmenlerine yardım eli uzatan kurumlardan biri de Türk Kadınla Birliğiydi. Birlik üniversite eğitimi alan gençlerin barınma sorununa yardımcı olarak uygun ve sıcak bir ortamda okumalarına

¹⁵ Ulus, 19/10/1950, 11/01/1951; Ali Tanoğlu, age, s.144-145,150

¹⁶ Zafer Akşam Postası, 13/10/1951; Demokrat Ankara, 01/01/1952

destek oluyordu. Bu kişilerden tıp fakültesi öğrencisi Mustafa Önal ve Feriha Akın gönderdikleri mektuplarla kuru masalar üzerinde gecelerini geçirmeye çalışırken yerleştirildikleri yurdun güzel ortamında eğitimlerini sürdürdüklerini bu durumdan dolayı müteşekkik olduklarını ifade ediyorlardı.¹⁷

Bu faaliyeti yeterli görmeyen Türk Kadınlar Birliği, Türk-Amerikan Kadınlar Derneği temsilcileri, kadın öğretmenler, hakimler, doktorlar, gazeteciler ve tanınmış ailelerin üyelerinden oluşan 53 kadın göçmen, göçmenlerin sorunlarına çözüm bulmak amacıyla bir araya gelmişti. Bu oluşum, Dikiş Kolu, İş Bulma ve Çocukları Koruma Kolu, Elçiliklerle İletişim Kolu, Muhacirlerle İletişim Kolu, Aynı Yardım Kolu ve Nakdi Yardım Kolu olmak üzere altı farklı alanda faaliyet göstermeye başlamıştı. Göçmenler yararına spor alanında yapılan faaliyetlerden biri de güreş alanında gerçekleştirilmişti. Bu kapsamda Kızılcahamam'da yağlı güreş müsabakaları düzenlenmiş, ilçe ve köylerden gelenlerle birlikte müsabaka 15 bin seyircinin seyrettiği bir organizasyona dönüşmüştü. 50'den fazla pehlivanın katıldığı müsabakaların hakemliğini Yaşar Doğu'nu yapmış, Babaeskili Ali Ahmet karşısında Adapazarlı Orhan başpehlivan olmuştu.¹⁸ Türk Kadınlar Birliği'nin Ankara'daki çalışmaları, derneğin etkinliğini ve organizasyon yeteneğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yetkililer bir taraftan göçmenlerin ülkeye girişini düzenlemeye çalışırken, diğer taraftan gelenlerin iskanını planlamaya başlamıştı. Konuyu ele alan Bakanlar Kurulu göçmenlerin sanat, meslek, ziraatla uğraştıkları alan ve yaşadıkları yerin iklim şartlarına göre illere yerleştirilmesi, valilerin gecikmelere mahal vermemeleri ve tedbirleri almaları, merkezi idare dışında yerel imkanlara da başvurularak göçmenlerin bir an önce normal yaşamlarına dönemlerinin sağlanmasını istemişti. Göçmenlerin iskanı muvakkat ve kati iskân olarak ikiye ayrılmış, muvakkat iskan yerleri olarak Edirne, Tekirdağ, İstanbul ve İzmir'de misafirhaneler belirlenmişti. Bu misafirhanelerde 12 gün misafir edilen göçmenlerin Edirne'den kalıcı yerlerine gidinceye kadar kişi başı harcaması 720 kuruştur. Kalıcı iskân yeri konusu ise başlangıçta farklı görüşlere neden olmuştu. Bazı kurumların iktisadi fayda ve Marshall

¹⁷ TBMM Tutanak, 27/12/1950, s.343-344; Zafer Akşam Postası, 15/01/1952

¹⁸ Zafer, 14/05/1951, 25/01/1951

yardımından yararlanılabilmesi gibi nedenleri ileri sürerek toplu olarak bir yerde yerleşimi savunması üzerine her kurumun raporlarının iskân merkez komisyonunun da karara bağlanması ve buna göre hareket edilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁹ Tartışmalar yerleşim meselesinin maddi zorlukların ne denli etkili bir konu olduğu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Göçmenlerin Türk Başkent'inde İskanı

1951 ortalarında göçmen sayısının 200.000'ni bulacağı söylentileri üzerine belirlen iller dışında farklı yerlerde de iskân yapılması düşünölmeye başlanmıştı. Diğer yandan muayene, bakım, idari formaliteler ve güvenlik araştırmaları yapılan göçmenlerin kalıcı iskanı için harekete geçilmişti. Bu kapsamda göçmenlerin başta Ankara, Sivas, Mersin, Niğde, Seyhan ve Konya gibi 39 şehre yerleştirilmesi süreci başlatılmıştı.²⁰ Göçmenlerin yerleştirilmesi düşünölen Ankara göçmenlerin ilk kez yerleştirildiği bir yer değildi. Nitekim doğuda yaşanan huzursuzluklar nedeniyle aşiretler ve Rumeli muhacirleri Ankara'ya yerleştirilmişlerdi. Yine nüfus mübadelesi sırasında Yunanistan'dan 3000 göçmen, Ankara merkez, Keskin, Haymana, Koçhisar, Beypazarı, Ayaş, Yenikent gibi yerlerde iskân edilmişti. Bu dönemdeki göçmenlerin ticaretle uğraşan, tarım dışında çalışan kent kökenli kişiler olması şehirde emek açığının oluşmasına neden olmuştur. Gelen göçmenlerin içinde sınırlı sayıda çiftçi bulunması ise bu grubun özellikle Ankara'ya getirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.²¹ Ankara'nın tarımsal alan potansiyeli ve getirilen göçmenlerin teknolojik yeniliklerle bölgede üretimi olumlu etkilemeleri yerleşim yeri olarak seçilmesinde etkili oluyordu.

Bununla beraber 1950-1951 yıllarını kapsayan Türk göçlerinde Ankara'ya daha fazla önem verildiğini ifade etmek mümkündür. Zira gelen 32.446 göçmen aileden 3.417'sinin (göçmenlerin %10'undan

¹⁹ BCA Fon: 30.18/124.83.7-1; TBMM Tutanak, 17/01/1951, s.231; Zafer, 26/10/1950; Ali Tanoğlu, age, s.150

²⁰ Zafer 13/07/1951; Zafer Akşam Postası 30/11/1951; Ali Tanoğlu, age, s.155

²¹ İlber Ortaylı, "Demiryolunun Gelişii" Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri, Derleyen Aşşe Tükel Yavuz ODTÜ Ankaralıllar Vakfı Yay. Ankara, 2000, s.209; Fahriye Emgili, "Göçmenlerin İskanında Bir Kent: Ankara", Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu, Editör: Prof Dr. Yılmaz Kurt, C.1, Ankara, 2012, s.920-927

fazlası) Ankara'ya yerleştirilmesinin planlanmıştır. Bu 3.417 ailenin 897'si (3.697 kişi) çiftçi, 315'i esnaf ve sanatkârdı. (1.114 kişi) İskân sürecinin başlamasıyla birlikte ilk etapta Ankara'ya 600 ailenin getirilmesi için hareket geçilmiş, planlanan faaliyet kapsamında Ankara'ya ilk önce 180 aile getirilmiş, daha sonra bu sayı 224 aileye ulaşmıştır. (1051 kişi) Getirilen aileler ilk misafir edildikleri yerlerden alınarak 9'u Haymana'ya, 10'u Beypazarı'na, 6'sı Kızılcahamam'a 1'i Çubuk'a, 11', Nallıhan'a, 9'u Şereflikoçhisar'a, yine bu yıl gelen göçmenlerden 61 göçmen ailesi Ayaş'a yerleştirilmiştir. Yerleştirilen ailelerin 6 aylık iâşesi ilçe ve köyler halkı tarafından karşılanacaktı. Nitekim Şereflikoçhisar'ın Mezgit köyüne yerleştirilen aileler için köylüler 1200 kilo un, 100 kilo yağ, 200 kilo Bulgur, 100 lira para, 12 kat yatak, 2 soba, 8 ton odun yardımıyla bulunmuştu. Kış şartlarının etkili olmaya başladığı bu dönemde gelen ilk göçmenler için Göçmenlere Yardım Derneği Ankara Şubesi de harekete geçerek, "Göçmenlere Yardım" damgalı Kızılay makbuzları ile yardım toplamaya başlamıştı.²²

Göçmenlerin acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yardım faaliyetleri yürütülürken, aynı zamanda göçmenler için daha kalıcı çözüm sunabilecek barınma sorunu da ele alınmıştır. Bu çerçevede, çiftçi göçmenler için kırsal bölgelerde bulunan köylerde iki oda ve bir ahır içeren konutlar tasarlanmışken, esnaf ve sanatkâr göçmenler için ise kasaba ve şehirlerde dükkanlı iki oda bir hol veya dükkân olmayan iki oda bir hol şeklinde konut tipleri belirlenmiştir. Köy evlerinin çatısı gerek iki sath üzerine meyilli yapısı ve Marsilya tipi kiremitle örtülmesi nedeniyle çok uzaktan fark edilebiliyordu. Başlangıçta 35 metrekare olarak düşünülen evlerin boyutu, hükümet tarafından alınan yeni bir kararla 55 metrekare olarak yeniden belirlendi. Başlatılan iskân faaliyet programı 1952 yılına kadar başarıyla sürdürülmüş, Marshall programından gelen 30 milyon lira ve halkın bağışladığı 9 milyon lira ile 22.000 ev yapılmıştı. 1952 ilkbaharında itibaren ise iskân programında ikinci aşamaya geçilmiş, yine Marshall Planı yardım programından alınması planlanan 30-40 milyon liralık bir destekle 20.000 ev daha yapılması planlanmıştır.²³Farklı yerleşim yerleri ve farklı nitelikteki göçmenlere göre

²² Ulus, 29/11/1950, 05/01/1951,03/02/1951 06/01/1951; Zafer Akşam Postası, 05/01/1951, 06/01/1951, 13/01/1951; Zafer, 06/12/1950, 30/01/1951; Ali Tanoğlu, age, s.155; Mehmet Aldan,(1965), Türlü Yönleri ile Ayaş Ayyıldız Matbaası, Ankara, s.57-58

²³Demokrat Ankara 21/09/1951, 29/02/1952; Ali Tanoğlu, age, s.156-157

ev planlarının belirlenmiş olmasđ ve 1952 yılına kadar birinci etap evlerin tamamlanmđđ olmasđ göçmenlerin konut ihtiyacı konusuna verilen ehemmiyet göstermesi bakımından önemlidir.

Ankara Valiliği de benzer şekilde göçmenlerin barınma konusuyla yakından ilgilenmiş, İşkân Müdürlüğü ile ortak çalışma yürüterek vilayet dahilindeki göçmenlerin bir an önce yerleştirilmeleri meselesini ele almıştı. Bu amaçla ilk olarak işçi göçmenler için 100 haneden oluşacak bir mahallenin Keçiören Aktepe'de kurulmasđ kararlaştırılmıştı. Yıl sonuna doğru yine bu kapsamda Beypazarı'na 8 aile iskân edilmiş ve evleri yaptırılmıştı. Çiftçi göçmenlerin nüfus olarak mevcut köyler için sorun teşkil edeceği düşünöldüğünden içinde Ankara'nın da olduğu 3 ilde 30 yeni köyün kurulmasđ kararlaştırılmıştı. Köylere yerleştirilen çiftçi göçmen ailelere 40-50 dönümlük devlet arazisi verilmiş, hemen üretici hale gelebilmeleri için pulluk, tırmık, bel, çapa, kazma gibi zirai alet ve vasıtaları ile tohumluk ve çift hayvanı temin edilmişti.²⁴ Vilayetin bu çabalarından göçmenlerin sadece iskân edilmesine değil onların üretici hale getirilmesi için de gayret ettiği anlaşılmaktadır.

Nitekim ÷lke genelinde de Mayıs 1950-Temmuz 1952 arasında 752 köyde 4.856 göçmen ailesine 250.000 dönüm arazi, Ankara'da ise 1950'de 1200, 1951'de 745, 1952'de ise 94.436 dönüm arazi göçmenlerin üretici hale gelebilmesi dağıtılmıştı. Bu kapsamda dağıtılan toprak ve ekilen arazi büyüklüğü konusunda 1950 öncesi ve sonrasına ilişkin karşılaştırma yapmak, dağıtılan toprağın üretim konusundaki etkinliğini ortaya koymak açasından önemlidir. 1945 yılında ekilen toprak miktarı 609.017 hektarken, 1950 yılında bu miktar 878.000 hektara yükselmiştir. Ancak, 1951 yılında bu rakam 1.053.005 hektara, 1952 yılında 1.224.280 hektara ve 1953 yılında 1.507.187 hektara ulaşmıştır. Bu veriler, Ankara'da ekilen arazi miktarının sadece 3 yıl içinde önemli bir artışa işaret etmektedir. Bu artışın arkasındaki etkenlerden biri, göçmenlerin bölgeye olan yoğun göçü olabilir. Bu nedenle, bu dönemdeki arazi dağıtımının ve tarımın gelişimi üzerinde göçmenlerin etkisinin de göz önünde bulundurulmasđ gerekmektedir. Bir ailenin müstahsil hale getirilmesi aile başına 5.100 lira gibi bir masrafi

²⁴ Hüřses, 16/05/1951; Demokrat Ankara, 24/01/1952, 15/07/1953, 22/12/1953; Zafer, 13/02/1951, Ali Tanoğlu, age, s.158; Hamdi Özkán, Ankara Vilayetin'in Zirai Bünyesi, Ankara, 1960, s,78,118

gerektirmesine karşın, göçmen ailelerin üretici hale getirilmesinin uzun vadede ülkeye katkısı sosyal ve ekonomik açıdan daha fazladır. Bu nedenle hükümet bu konuda harcama yapmadan çekinmemiştir. Nitekim hükümet göçmenlere arazi dağıtımını da yeterli görmemiş, eldeki tarım aletlerinin yetersiz kalması durumunda kurulmuş komisyonlar marifetiyle tarlaların traktörlerle sürdürmesini sağlamıştır. Sadece çiftçiler değil meslek ve sanat erbabı da bu süreçte unutulmamış, mesken dışında, döner sermaye ve mesleklerini icraya yarayacak malzemeler verilmesi planlanmıştır.²⁵ Gerek göçmenlerin ilk etapta kendilerine yeter hale getirilmesi konusunda yapılanların, gerekse de Anakara ve ülke üretimine katkı yapmalarına yönelik çabaların kısa sürede sonuç verdiğini söylemek mümkündür.

1951 yılı ortalarına gelindiğinde Ankara'ya yerleştirilmesi planlan 3417 aileden 1071'sinin iskan işlerinin halledildiği görülmektedir. Bu ailelerin barınma sorununu çözmek için 728'i toprak damlı, 343'tanesi ise çatılı olacak şekilde yapılan konutlarla çözülmüştür. Köylerde ise kendi evlerini kendileri yapmak isteyenlere kerestelik ağaç verilmiş, üretime geçebilmeleri için 339 ton tohumluk dağıtılmıştı. 1952 yılı ortalarına gelindiğinde Ankara'ya Bulgaristan'dan gelmiş göçmen aile sayısı 5.161'e ulaşmıştı. Bu ailelerin de 3952'si çiftçi, 1209'u sanatkardı. Nitekim kısa sürede 949 çiftçi, 334 sanatkâr ailenin iskan süreci tamamlanmıştı. Ailelerin 3417'si Ankara merkez, Ayaş, Bala, Çankaya, Çubuk, Kalecik, Keskin, Nallıhan, Polatlı, Şereflikoçhisar ilçelerinde bulunuyordu. Muhtelif ilçelere yerleştirilen 652 çiftçi aileye 70.372 dönüm arazi dağıtılırken, sanatkâr göçmenler içinse 40 dükkân yeri ayrılmıştı. Ziraat Bankası ise tohumluk temini kredi kapsamına almış, 544 göçmen aileye kredi ile 219.570 kilo tohumluk dağıtmıştı. Yine 673 köylüyle donatım ve işletme kredisi olarak 1.288.365 lira verilmiş, kredilere 5 yıllık vade tanınmıştı. Ayrıca çiftçi ailelere 17 traktör, 427 at, 290 araba, 334 çift öküz, 477 pulluk, 177 kazma, 152 kürek, 433 tırmık

²⁵Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı 1953 Ankara, s.252, Ali Tanoğlu, age, s.158, Yeni İktidarın Çalışmaları- Demokrat Parti Hizmetinde Bulunduğu Türk Milletine Hesap Veriyor 22.05.1950 (1953), İstanbul, s.117; TBMM Tutanak, 17/01/1951, s.233

dağıtılmıştı.²⁶ Ankara'daki göçmenlerin iskan ve üretim konularının çözümü için 1951-1952 yıllarının oldukça yoğun geçtiği anlaşılmaktadır.

Göçmenlerin Türkiye geliş süreci ve ülke içinde yaşadıkları sorunların büyük bölümü, Bulgaristan'daki varlıklarından hiçbir şeyi yanlarında getirememelerinden kaynaklanıyordu.. Nitekim 1925 yılında Bulgaristan ile yapılan anlaşma çerçevesinde kalan mallarının serbestçe satılmasını da içeren düzenlemelere rağmen Bulgaristan, göçmenlerin yanlarında getirecekleri eşyaların ve satılan malların gelirlerinin transferi konularında sorunlar çıkarıyordu. Bu konuda en çarpıcı örneklerden biri Ankara'ya gelen göçmenlere Bulgar hükümetinin Türkiye'ye giderken yanlarına ancak pamuk yatak alabilecekleri, yünlü yatak götüremeyecekleri yönündeki dayatmasıdır. Bulgar hükümeti çiftçi göçmenlerin yanında çoğunlukla yünlü yatak bulunduğunu bildiğinden bu tür bir dayatmada bulunuyordu. Nitekim Bulgaristan amacına ulaşmış, Türk göçmenler ülkeden yatacak yatakları bile olmadan ayrılmak zorunda kalmıştı. Bulgaristan'ın göçmenlere zorluk çıkardığı diğer bir konu ise vergi meselesiydi. Ahmet adındaki bir göçmen 4 tavuğuna vergi olarak senede 130 yumurta istendiğini belirtmişti. Göçmen genç bir kadın ise yeni doğum yapmış kadınlarından belirli bir miktarda süt istendiğini ifade etmişti.²⁷ Farklı tanıkların Bulgaristan'da yaşadığı olumsuzlukların benzerliği, tesadüfi olmayacak düzeyde planlı bir sürece işaret etmektedir. Ayrıca bu anlatılar Bulgaristan tarafının Türkiye'ye verdiği notada göçü ülkedeki Türklerin isteğiyle yaptığı iddiasını da çürütür niteliktedir.

Yine Beypazarı'na yerleştirilen göçmen aileler, Bulgaristan'da ayrılırken kendilerine Türkiye'de sadece saman yiyebileceklerinin söylendiğini, herkesin yollarda ve inşaatlarda çalışmaya zorlandığını, özellikle vergi konusunun Türkiye'ye geldiklerinde bile geceleri rüyalarına girecek kadar ağır olduğunu ifade ediyorlardı Keskin'e yerleştirilen 60 yaşındaki ihtiyarlardan Mehmet Yenihayat ise İstanbul'u görme parası olarak Bulgaristan'ın kendisinden mallarını, 6 tarlasını, 2 hayvanını ve kulübesini aldığını, Türkiye'de kendisine ot bile

²⁶ BCA Fon: 30.18.1-2/131.24.9-1; Hürses, 22/08/1951; Zafer, 18/08/1951, 03/10/1951, 02/02/1952, 23/03/1952, 22/08/1952; Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik, s.252

²⁷ TBMM Tutanak, 05/01/1951 s.54; Zafer, 25/01/1951

verilmeyeceğinin söylendiğini ifade etmişti.²⁸ Bulgaristan'ın Türk nüfus hakkında aldığı ani göç kararını, göçmenlerin ifade ettiği uygulamalarla birlikte düşündüğümüzde gerek Türk nüfusa gerekse de Türkiye'ye karşı art niyetli bir tutumla hareket ettiği ifade edilebilir.

Göçmenlerin Ankara'da Karşılaştığı Sorunlar ve Çözüm Çabaları

Her türlü maddi imkândan yoksun olarak Türkiye'ye gelen göçmenler için 1951'in ilk aylarında yapılması düşünülen "Göçmen Piyangosu" içeriği netleşmiş, Milli Piyango İdaresinin düzenlediği piyangoda toplamda 18 milyon lira dağıtacağını duyurulmuştu. 523.555 kişiye dağıtılacak piyangoda en büyük ikramiye bir kişiye yarım milyon lira olarak belirlenmişti. Bunu takiben bir kişiye 300 bin lira, bir kişiye 200 bin lira, iki kişiye 100 bin, 5 kişiye 50 bin lira ikramiye verilmesi planlanmıştı. 1923-1930 döneminde 578.631 göçmen için sadece devletin harcama yaptığı düşünüldüğünde (19.195.001 lira) piyango şeklinde bir çözüm yolunun denenmesi imkanlar konusundaki sıkıntıyı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁹

Göçmenlere yardım konusuna ilgi gösteren bir diğer topluluk da spor takımlarıydı. Bu kapsamda Demirspor, Ankaragücü, Tekel, Gençlerbirliği ve Karagücü takımlarının katılacağı kupalı bir turnuva düzenlenmişti. Göçmenlere Yardım Derneği Ankara Şubesi ise Ankara'da 3 gün sürecek bir yardım kampanyasını başlatmıştı. 200 üyeden oluşan kadınlar grubu Yenışehir, Bahçelievler, Kavaklıdere ve Çankaya semtlerinde yardım için dolaşırken, 325 kişilik erkekler grubu ise Cebeci, Eski Ankara semtlerine dağılarak yardım toplamaya çalışıyordu. Yapılan yardım faaliyetleri kapsamında Ankara Silah Fabrikası işçileri 1216 lira 23 kuruş, Kuyumcular ve Sanatçılar 2250, Fırıncılar 2250, Lokanta ve Kahveciler 1135, Elektrik Teknisyenleri 567, Otelci ve Hancılar 533, Berberler 398, Maden İşler Sanatkarları 357, Şoförler 244, Arabacılar 36, Tekel Bayileri Derneği 19 lira yardımda bulunmuştu. Göçmenler yararına Ankara'daki 3 günlük yardım faaliyetinde 196.000 lira, Türkiye çapında düzenlenen

²⁸ Zafer, 24/03/1951; Zafer Akşam Postası, 05/01/1951

²⁹ Ulus, 05/01/1951; Selahattin Önder, Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, 1990, s.189-195

yardım organizasyonunda ise toplam 4.287.000 lira toplanmıştı.³⁰ Toplanan meblağdan bağımsız olarak gerek Ankara gerekse de ülke çapında yardım faaliyeti organizasyonu düzenleme ve sonuçlandırma konusunda oldukça iyi bir sınav verildiği ifade edilebilir.

Yine Ankara'da göçmenler yararına Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü tarafından bir sergi açılması, ilk ve ortaokul ğrencilerinin yaptıkları "göçmen" konulu resimlerin bu sergide ziyaretçilerle buluşturulması planlanmıştı. Göçmenlere Yardım Derneği Ankara şubesi diğer faaliyetlerine ek olarak dernek yararına kendi yeleri arasında 5 Ocak 1952 günü saat 20:30'da Cebeci'deki Yeni Salon'da müzikli bir toplantı da düzenlemişti. Ankara ocuk Tiyatrosu sanatkarları da 16 şubata gösterime girecek bir müsamere tertip etmişti. TBMM ve Göçmen ve Mülteciler Yardım Birliği başkanlığı yapan Refik Koraltan ise, Bulgaristan'dan gelen göçmenlerin sorunlarıyla ilgili radyodan yaptığı konuşmada yapılan yardımlara teşekkür etmiş, ancak göçmenlerin ihtiyaçlarının devam ettiğini belirterek Toprak Mahsulleri Ofisi ambarlarının verilecek her türlü hububatı ve yağlı tohumları göçmenler için makbuz karşılığı alınacağını belirtmişti.³¹ Göçmenlerin Ankara'ya gelmesinden çok kısa süre sonra sivil ve resmi birimlerin göçmenlere yardım konusunda oldukça çabuk harekete geçtikleri anlaşılmaktadır.

Nitekim Ankara Valiliği de yayınladığı tezkere ile bir komitenin kurulduğunu, Ankara'daki göçmenlerin ihtiyaçları için memur ve askerlerin istedikleri miktarda teberruda bulunabileceklerini, paraların Göçmenlere Yardım Komitesinde toplanacağını duyurmuştu. Valilik tezkeresi kapsamında demiryolu malzeme dairesi çalışanları arkadaşlarının cenazesine elenk parası olarak topladıkları 94,50 lirayı göçmenlere bağışlamışlardı. Ankara'daki bu faaliyetler sürerken yurt dışından da mültecilerin durumu dikkat çekmiş, İşve ocuk Esirgeme Federasyonu ve Cenevre Beynelmilel ocuk Esirgeme Birliği İcra Komitesi yesi Dr. Arneus, Bulgaristan'dan gelenlerin durumunu yerine görmek üzere Ankara'ya gelmişti.³²

³⁰ Zafer, 03/02/1951, 04/02/1951, 08/02/1951, 21/02/1951, 27/02/1951, 01/03/1951

³¹ Hürses, 16/05/1951; Zafer, 10/02/1951; Zafer Akşam Postası, 10/02/1951, 01/01/1952

³² BCA Fon: 30.1.0/117.737.4-3; Zafer Akşam Postası, 09/01/1951, 19/02/1951

Göçmenler ülkeye girdikleri andan itibaren sağlık konuları titizlikle ele alınıyordu. Bu kapsamda göçmenlerin verem hastalığı yönünden taranması için Edirne'ye ve Tekirdağ'a sağlık ekipleri gönderilmişti. Edirne'deki ekipler 19.807, Tekirdağ'daki ekipler ise 7.125 kişiyi ilgili hastalık kapsamında röntgen muayenesinden geçirmişti. Ankara'da ise İl Sağlık Müdürlüğü Bulgaristan'dan gelen göçmenler için sağlık taramaları gerçekleştiriyordu. Müdürlük göçmen yerleştirilen 28 köyde sıhhi kontrol gerçekleştirmiş, mevsim hastalıkları yönüyle de 1587 komprime sülfanilamid, 165 komprime aspirin, 80 komprime döver parasız dağıtmıştı. Yine 312 göçmene tifo-tifüs ve karma aşısı yapılmıştı.³³ Hükümetin gelen göçmenlerin temel meselelerini sadece barınma ve gıdadan olarak görmediğini, sağlık meselesinin de üzerinde hassasiyetle durduğunu ifade etmek mümkündür.

Ankara'ya gelen göçmenler yerleştirildikleri yeni yerlerine bir yandan uyum sağlamaya çalışıyor, bir yandan da dost ve yakınlarıyla irtibat kurmaya çabalıyordu. Gazeteler ise göçmenlerin akrabalarını bulabilmeleri isimler ve adresler paylaşıyordu. Ankara'da yeni yerlerine alışan göçmenler ise üretici konuma geçmiş, geldikleri yerlerde uyguladıkları üretim yöntemleri ve araç gereçler kullanımları ile Ankara'daki çiftçilere etkilemeye başlamışlardı. Nitekim göçmenler yerleşik halkın kağrı yerine dört tekerlekli araba kullanmaya başlamasında önemli rol oynamışlardı. Bununla beraber çevreye uyum ve bölge halkıyla davranış biçimi ve hayat stilleri nedeniyle çatışma yaşanması gibi sorunlarla da karşılaşmıştı.³⁴ Bu yönüyle 1950-1951 Bulgaristan'dan gelen Türk göçmenlerinin daha önceki yıllardaki göçlerin ürettiği benzer sonuçlar ürettiğini söylemek mümkündür.

Oldukça kısa bir süre içinde kitlesel göç dalgasıyla karşılaşılması, ülke içinde bu meseleyi siyasetin odak noktası haline getirdi. CHP, Türk göçmenlerin sorunlarına ilgi göstererek, hükümetin gerekli önlemleri almadığını iddia etti. Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Kasım Gülek de hükümetin göçmenler konusundaki yetersizliğini vurgulayarak, göçmenlerin açlık ve çıplaklık gibi zorluklarla karşı karşıya kaldığını ifade etti. Ayrıca, göçmenlerin bu zor zamanlarında Cumhuriyet Halk Partisi üyeleri tarafından korunduğunu ve desteklendiğini belirtti. Nihat Erim

³³ Yeni İktidarın Çalışmaları, s.104, Zafer, 10/04/1951

³⁴ Ulus, 23/03/1951, Fahriye Emgili, "Göçmenlerin İskanında Bir Kent: Ankara", s.933

ise göçmenlerden her ailenin acil ihtiyaçları için en az 5.000 liraya ihtiyacı olmasına karşın hükümetin zamanında meclise başvurarak gerekli parayı meclisten istemediği eleştirisinde bulunmuştu. Diğer yandan DP’li Sinan Tekelioğlu, CHP’nin İş Bankası’ndan 500.000 lira aldığını ifade etmesi mecliste gerginliğe neden olmuş, mecliste paranın göçmenlere verileceği sesleri yükselmişti. Tekelioğlu bunun üzerine “Halk Patisi göçmenlere para vermez”, göçmenlerin bir şeyi varsa onu alır” sözlerini sarf etmesi tartışmalara neden olmuştu.³⁵

Göçmenlerin Ankara’ya yerleştirilme süreci büyük oranda 1951-1952 yıllarını kapsasa da bu tarihlerden sonra da iskân işleri devam etmiştir. Bu kapsamda 1 milyon liralık bir maliyetle 250’si Ankara merkeze, 100 tanesi de Haymana’ya yapılmak üzere konut inşa edilmesi planlanmıştı. Ancak evler için düşünölen arazide sorun yaşanması ve yeni arsa arayışı, inşaat faaliyetlerinin 6 ay gecikmeyle başlamasına neden olmuştu. Aynı yıl içinde bu konutlara Pınar ve Sinanlı mıntıklarında 100 konut daha eklenmesi kararlaştırılmış, 1955 kışı gelmeden 450 konutun bitirilmesi için çalışmalar hızlandırılmıştı. 1934-1950 yılları arasında Türkiye’ye toplam 60,573 göçmen ailesinin gelmesine rağmen, Ağustos 1950-1951 döneminde 33,793 ailenin göç etmesi, göçmenlerin yerleşim sorunlarının 1950’lerin ikinci yarısında da devam etmesine neden olmuştu.³⁶ Göçmenlerin 1950’li yılların ortalarına kadar açıkta kalmadığı ve barınma meselelerine geçici de olsa çözüm buldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber sorunun kalıcı olarak çözümü hükümetin imkanlarıyla doğrudan ilgili olduğundan bazı göçmenlerin sorununu çözümü için söz konusu yıllara kadar beklemek gerekmişti.

Sonuç

1950-1951 yıllarındaki Bulgaristan’dan Türk göçü, Bulgaristan’ın 1878 sonrası ulusal hedefleri ve II. Dünya Savaşı sonuna doğru beliren uluslararası politik ortamla yakında ilişkilidir. Bu göçü 1878, 1912 sonrası göçlerden ayıran temel unsur kaybedilen bir savaş sonrası gerçekleşmemesidir. Göçün Türkiye’de yeni bir hükümetin yönetime

³⁵ Zafer, 24/06/1951, Ulus, 11/01/1951, TBMM Tutanak, 02/02/1951, s.23

³⁶ Zafer Akşam Postası, 06/05/1954, Zafer, 26/09/1954, Yeni İktidarın Çalışmaları, s.111-112

gelmesinden kısa süre sonra başlaması ve Bulgaristan'ın göçe ilişkin karar şekli, Türk tarafını zor durumda bırakma üzerine kurulmuş bir taktik anlayışı yansıtmaktadır.

Türk tarafının 1944'ten itibaren Bulgaristan'da gerçekleşen iç siyasi gelişmelerden ve Bulgaristan'ın 1948 sonrası tutumundan kaynaklı bir göç ihtimalini değerlendirdiği arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ancak bu ihtimalin uluslararası anlaşmalarla yürüyeceği şeklindeki beklentisi olası bir göç için hazırlık yapmasına engel olmuştur. Nitekim 10 Ağustos 1950 tarihli Bulgar Notasının ürettiği şaşkınlık bu hazırlıksızlığı göstermektedir. Bununla beraber göçe karşı verilen tepkinin hızı ve geliştirilen politikaların Bulgaristan'da ürettiği rahatsızlık, Türk bürokrasinin geçmişteki göçlerden ders aldığına ve göçe ilişkin tecrübesine işaret etmektedir.

Göçün beraberinde getirdiği maddi yük, devlet kaynaklarının kaldırılabileceğinden çok ötesinde olduğu bir gerçektir. Hükümet gelen göçmenlerden kaynaklı bütçe açığını delegelemek için vergilerin artırılması şeklindeki geleneksel çözüm yolunu tercih etmemiştir. Bunun yerine, halkın destek ve katılımını sağlamak amacıyla "piyango düzenlemesi" gibi alternatif bir yöntemin benimsemiştir.

1923-1930 dönemindeki göçler sırasında 500.000'den fazla göçmen gelmiş ancak göçmenlerin yerleştirilmesinde Ankara tercih edilmemiştir. 1923-1930 dönemde yerleşim yeri olarak daha çok Trakya, Samsun, İzmir, Bursa, Antalya, Balıkesir tercih edilirken, 1950-1951 göçlerinde Ankara, Konya, Sivas, Mersin, Çorum tercih edilmiştir. Bu tercih farklılığında birinci göçmen grubunun Yunanistan, ikincisinin ise Bulgaristan'dan gelmeleri, iki ülkenin göçmen niteliklerinin farklı değerlendirilmesinin etkili olduğu düşünülebilir. Ankara'nın Bulgar göçmenleri için merkezi yerlerden biri olarak düşünülmesi de gelenlerin çiftçilikle uğraşmaları ve Ankara'nın zirai bünyesinin gelenler için uygunluğu ile açıklanabilir.

1923-1930 göçleri sırasında göçmenlerin ülkeye kabulleri tarafların yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde gerçekleşirken, 1950-1951 göçünde Bulgar tarafı 1925 yılında yapılan anlaşma hükümlerini umursamamıştır. Türk tarafı ise diplomatik kanalları kullanarak göçü belirli kurallara bağlamaya gayret etmiştir. Türk tarafının belirli kurallar çerçevesinde göç alma çabası Bulgar tarafında rahatsızlık üretmiş, göçün karşı tarafı zor

durumda bırakma özelliği kalmayınca da göçü durdurma kararını yine kendi almıştır.

Ankara için düşünölen göçmen sayısı başlangıçta 3.000 civarıyken 1952’de bu sayı 5.000’i geçmiştir. Gelenlerin büyük oranda çiftçi olması nedeniyle göçmenler çoğunlukla var olan köylere yerleştirilmiştir. Ekilen zirai alanın 1945-1950 döneminde artışı yaklaşık 200.000 hektarken 1950-1953 döneminde bu artışın yaklaşık 633.632 hektarı bulması gelen göçmenlerden bağımsız düşünölemez. Yine göçmenler içinde ticaret ve sanatla uğraşanların azımsanmayacak düzeyde olduğunu şehirde emek açığı oluşmasından anlamak mümkündür.

1950-1951 Bulgaristan’dan Türk göçünün yerel düzeyde ele alındığı bu çalışma, literatüre ve yeni çalışmalara kaynaklık etmesi yönüyle özgün olmasına karşın verilerinin aynı dönemde diğer illere de yerleştirilen göçmenler üzerinden yapılacak karşılaştırmalara tabi tutulması gerekmektedir.

Kasım 1951 sonrasında sınırların kapatılmasıyla göçmen akını kesilmiş ancak göçmenlerin Ankara’daki iskanı ve ihtiyaçlarının giderilmesi konuları gündemde kalmaya devam etmiştir. 1960 yılına kadar göçmenlere vatandaşlık verilmesinden konut ihtiyaçlarının giderilmesine kadar faaliyetlerin yürütöldüğü arşiv kayıtları ve dönemin gazetelerinden takip etmek mümkündür. Nitekim 1950 – 1960 döneminde Ankara’ya yerleşmiş Bulgaristan’ın İskilip bölgesi göçmenleri özelinde bakıldığında başlangıçta şehrin düşük gelirli bölgelerine iskan edilmelerine karşın bu grubun şehirde kalma süresi arttıkça daha yüksek gelirli konut bölgelerine taşınma imkanı elde ettikleri görölmüştür. Diğer bir ifadeyle göçmenler, sosyo-ekonomik ve mekânsal çevrelerine beklenenden daha hızlı uyum sağladıkları, Ankara’daki yaşamın önemli bir parçası haline gelmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Resmi Yayınlar ve Gazeteler

TBMM Tutanak Dergisi

Zafer
 Ulus – Halkçı (Yeni Ulus)
 Cumhuriyet
 Zafer Akşam Postası
 Demokrat Ankara
 Hürses

Kitap ve Makaleler

Aldan, Mehmet, *Türlü Yönleri ile Ayaş Ayyıldız Matbaası*, Ankara, 1965.

Crampton, R. J., "The Turks In Bulgaria", *The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority*, The Isis Press, Editör Kemal Karpaz, İstanbul 1990.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, C2 1941-1960. Yay Kurulu Hasan Ersel, Ahmet Kuyaş, Ahmet Oktay, Mete Tunçay, Yapı Kredi Yay. İstanbul, 2002.

Emgili, Fahriye, "Göçmenlerin İskanında Bir Kent: Ankara", *Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu*, Editör: Prof Dr. Yılmaz Kurt, C.1, Ankara 2012.

Ersoy, Melih, "Integration of Migrants into the Urban Residential Setting of Ankara", *Ekistics*, May/June - July/August 1992, Vol. 59, No. 354/355.

Halaçoğlu, Yusuf, "Bulgaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C6, İstanbul, 1992.

İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

Karpaz, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Timaş Yay. İstanbul, 2010.

Karpaz, Kemal, "The Annihilation of Minorities", *The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority*, The Isis Press, Editör Kemal Karpaz, İstanbul, 1990.

Karpaz, Kemal, *The Turks of Bulgaria: The History Culture And Political Fate Of A Minority*, The Isis Press, Editör Kemal Karpaz, İstanbul, 1990.

Ortaylı, İlber, "Demiryolunun Gelişi", *Tarih İçinde Ankara Eylül 1981 Seminer Bildirileri*, Derleyen Ayşe Tükel Yavuz ODTÜ Ankaralılar Vakfı Yay. Ankara, 2000.

Ortaylı, İlber, "Genel Göç Olgusu", *8-11 Aralık 2015 Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediyesi Yay. İstanbul, 2006.

Önder, Selahattin, *Balkan Devletleriyle Türkiye Arasındaki Nüfus Mübadeleleri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, Eskişehir, 1990.

Özgür, Ulvi, *Bulgaristan Türkeri'nin 1950 – 1951 Yıllarında Türkiye'ye Göçleri*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007.

Özkan, Hamdi, *Ankara Vilayetinin Zirai Bünyesi*, Ankara, 1960.

Stavrianos, L. S., *The Balkans Since 1453*, London, 2000 .

Tanoğlu, Ali, “Bulgaristan Türklerinin Son Göç Hareketi”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* ,14(1-4), İstanbul, 1952.

Tatarlı, İbrahim, “Bulgaristan’daki Türk Göçmenleri” 8-11 Aralık 2015 *Uluslararası Göç Sempozyumu Bildirileri*, Zeytinburnu Belediyesi Yay. İstanbul, 2006.

Tekeli, İlhan, “Türkiye’nin Göç Tarihindeki Değişik Kategoriler”, *Kökler ve Yollar Türkiye’de Göç Süreçleri*, Derleyen: Ayhan Kaya Bahar Şahin, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay. İstanbul, 2007.

Turan, Ömer, *The Turkish Minority In Bulgaria*, TTK Yay. Ankara, 1998.

Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü İstatistik Yıllığı, Ankara, 1953.

Yeni İktidarın Çalışmaları- Demokrat Parti Hizmetinde Bulunduğu Türk Milletine Hesap Veriyor, 22.05.1950, İstanbul, 1953.

Yıldırım, Bülent, *Bulgaristan’da Türk Varlığı ve Nüfusu (Bulgar İstatistik Kurumu Verilerine Göre 1880-2011)*, İlgı Kültür Yay., İstanbul, 2018.

Extended Abstract

The migration movements during the final period of the Ottoman Empire have emerged directly as a consequence of political and military turmoil, bringing along similar adverse effects. One of the geographical areas where these negative effects have been most profoundly felt is Anatolia. Following 1878, Bulgaria, as it progressed towards gaining independence, regarded its Turkish population within the country as a problem for the establishment of the new nation-state. This perspective was adopted as an official policy, and this stance persisted until after the Balkan Wars of 1912. An agreement was reached with Bulgaria in 1925 to introduce measures safeguarding the rights of the Turkish population in Bulgaria, resulting in an annual migration of 1000-1500 individuals from Bulgaria to Turkey. A significant migrant issue with Bulgaria did not prevail until the 1940s. However, the situation changed dramatically with the onset of World War II.

The migration that commenced in 1950 was influenced not only by Bulgaria's previously expressed attitude towards the Turks but also by the impact of domestic political developments and external foreign policy. The revolutionary movement known as the "Vatan Cephesi," launched under the leadership of the Workers' Party in Bulgaria in 1942, gained control of Bulgaria's administration following the Soviet Union's occupation of the country. The Turkish population perceived the new administration as a liberation from oppression. However, the equitable treatment of the members of the communist party of the new regime and the recognition of their right to life made the situation more challenging for the Turks.

After 1947, Bulgaria's efforts to relocate Turks living near the borders to northern regions led to a new wave of migration, as Turkish teachers, clergy, and merchants were systematically called to attend meetings and undergo courses, raising concerns about the issue of bringing Bulgarians of Turkish descent to Turkey. However, it was decided to postpone the matter of relocation until agreements were reached with the relevant states. The Bulgarian government's policies focused on establishing a mono-ethnic structure, which characterized the general nature of migrations until 1950. Nevertheless, the migrations between 1950 and 1952, involving the Turkish minority, also carried the intention of punishing and putting pressure on Turkey, which had entered NATO and provided military support to Korea, following commitments and political agreements, in addition to showcasing their political convictions.

The beginning of the Turkish migration from Bulgaria, covering the years 1950-1951, was marked by a Bulgarian note, which found its place on the front

pages of newspapers dated August 12, 1950. In this note, Bulgaria alleged that the Turkish government had been disseminating misleading information to the Turkish public about Bulgaria for two years and attempting to foster dissatisfaction among the Turkish minority in Bulgaria. Therefore, Bulgaria announced its decision to grant visas to 250,000 individuals who expressed a desire to migrate to Turkey and requested that Turkey make the necessary preparations within the framework of the 1925 agreement to accept those wishing to migrate to Turkey within three months.

After Turkey decided to forcibly relocate the Turks in Bulgaria, it consistently utilized diplomatic channels to seek a peaceful resolution to the issue, prevent the problem from escalating, and explore ways to swiftly address the conditions of its fellow kin. In this context, President Celal Bayar had addressed the issue with Bulgaria in his opening speech during the 2nd Legislative Year of the 9th Term of the Parliament. Bayar noted that Turkey's diplomatic efforts for a solution had not yielded results and stated that if the initiatives with the Bulgarian government did not bear fruit, they would take the dispute to international forums.

Following the announcement of the note, the Bulgarian administration had gathered Turkish migrants at the border and coerced them to cross the border collectively. Bulgaria's swift and vigorous implementation of this deportation-like wave of migration put Turkey in a very challenging situation. Between August 1950 and November 1950, a total of 84,784 visas were issued to individuals due to Bulgaria's forced migration movement. Among the visa recipients, 15,908 (3,696 families) had arrived between August and November, and 21,407 migrants (4,979 families) had arrived during the period when the border was reopened, from December 3, 1950, to December 31, 1950 (totaling 37,315), following the agreement made in 1951, the migrations took place at a rate of approximately 700-800 per day. In 1951, a total of 25,118 families (102,208 individuals) came to Turkey. As a result, from August 1950 to November 1951, a total of 139,523 migrants, forming 33,793 families, had migrated to Turkey.

While negotiations regarding the migrant issue with Bulgaria were ongoing, efforts were also made to collect data that would be used for the permanent settlement of the incoming migrants. From a classification of 113,361 migrants, it was determined that 52,353 were capable of working, 46% were aged 0-15, 68% were engaged in agricultural work (farming, animal husbandry, viticulture, etc.), 53.4% were male, and 46.6% were female. Moreover, in order to ensure coordination among institutions, a commission named the Interministerial Commission for Migrant Affairs was established. Efforts in settlement and production were accelerated through the General Directorates of Agriculture,

Labor, Internal Affairs, and Land Affairs. A government plan was prepared, and the parceling and title deed processes for 1,500,000 acres of land had begun to ensure the smooth operation of the plan.

Another aspect of this significant wave of migration for Turkey was the financial resource requirement it generated. Starting from the early months of 1950, meeting the basic needs such as food, clothing, health, and housing for this population of over 150,000 individuals was associated with substantial costs. The estimated cost of meeting these needs was around 500 million Turkish lira. Faced with this migrant influx, Turkey initially requested a budget allocation of 10 million lira for the last five months of 1950. Committees such as the Migrant Aid and Migrant Stamp Committees were established to facilitate assistance, including raising prices on products to support migrants.

In the years 1950 and 1951, while a migrant influx was ongoing, the resettlement phase of the issue had begun. The Council of Ministers addressing the matter had emphasized that migrants should be settled based on factors such as their skills, occupations, agricultural activities, climatic conditions of their intended places of settlement, urging governors to take swift measures and utilize local resources to facilitate migrants' return to normal lives without delay. The settlement of migrants was categorized into temporary and permanent settlements. Temporary settlements were designated in Edirne, Tekirdağ, Istanbul, and Izmir. Migrants were hosted in these locations for 12 days, and their per capita expenses during this period amounted to 720 kuruş.

Even before the arrival of the Bulgarian migrants in 1950-1951, Ankara had already been a location for the placement of migrants or sometimes a place of origin for migrants. Due to unrest in the east, Ankara had received tribes and immigrants from Rumelia, creating an influx of people, and during disasters like the famine of 1875, it had experienced outward migration. During the population exchange with Greece, 3,000 migrants were settled in places such as Ankara center, Keskin, Haymana, Koçhisar, Beypazarı, Ayaş, and Yenikent. The fact that the migrants were primarily non-agricultural, urban-origin individuals engaged in trade led to a labor gap in the city. The limited number of farmers among them and their placement, particularly in Ankara, were significant in this regard.

In the period of 1950-1951, a total of 32,446 migrant families were planned to be settled, and more than 10% of the migrants (3,417 families) were intended to be placed in Ankara. Of these 3,417 families, 897 (3,697 individuals) were farmers, and 315 were craftsmen and tradespeople (1,114 individuals). The process began by bringing 600 families to Ankara, with the first stage involving the arrival of 180 families, which later increased to 224 families (1,051

individuals). The families were then relocated to various places, with the assistance of local populations, including Haymana, Beypazarı, Kızılcahamam, Çubuk, Nallıhan, and Şereflikoçhisar.

As assistance efforts continued, the housing issue was addressed. Two-room houses with a barn were designated for farmer migrants in villages, while craftsmen and tradespeople were allocated two-room houses with a hall or without a shop in towns and cities. The roofs of village houses, due to their two-sloped structure and Marseille-style tiles, were easily distinguishable from a distance. The initial plan was for houses to have an area of 35 m², but the government later decided to increase this to 55 m². This settlement program initiated for the migrants in 1950 was successfully carried out until 1952.

Between May 1950 and July 1952, 250,002 acres of land were distributed to 4,856 migrant families in 752 villages, and in Ankara, 1200 acres in 1950, 745 acres in 1951, and 94,436 acres in 1952 were allocated for migrants to engage in cultivation. The cultivated land had increased from 609,017 hectares in 1945 to 878,000 hectares in 1950. Subsequently, it reached 1,053,005 hectares in 1951, 1,224,280 hectares in 1952, and 1,507,187 hectares in 1953. The influx of migrants significantly contributed to the increase in cultivated land in Ankara within three years, compared to the previous five years. In addition to these efforts, when available agricultural tools were insufficient for tilling the land, special commissions were formed to prepare the land for cultivation using tractors. However, it's worth noting that transforming a family into a productive unit required an expenditure of around 5,100 Turkish lira per family.

By mid-1951, out of the planned 3,417 families to be settled in Ankara, 1,071 had already been placed in the city. To address their housing needs, 1,071 homes were planned, with 728 having flat roofs and 343 having pitched roofs. Families who wished to build their own homes in villages were provided with timber. Moreover, 339 tons of seed were distributed to enable production. By mid-1952, the number of migrant families from Bulgaria in Ankara had risen to 5,161. Among these, 3,952 were farmers, and 1,209 were tradespeople. Out of the 3,417 families, 2,944 were in Ankara center, Ayaş, Bala, Çankaya, Çubuk, Kalecik, Keskin, Nallıhan, Polatlı, and Şereflikoçhisar districts.

The people of Ankara didn't remain indifferent to the needs of the migrants, and various aid organizations were organized at the provincial level. In this context, the National Lottery Administration had arranged a Migrant Lottery for the benefit of migrants arriving in Ankara, announcing that a total of 18 million lira would be distributed. Additionally, a cup tournament involving Demirspor, Ankaragücü, Tekel, Gençlerbirliği, and Karagücü teams was organized to support migrants. The Migrant Aid Association Ankara Branch had initiated a 3-

day aid campaign in Ankara. During this 3-day campaign in Ankara, 196,000 lira was raised, and a total of 4,287,000 lira was collected in aid events organized nationwide.

The health concerns of arriving migrants were addressed meticulously from the moment they entered the country. Health teams were sent to Edirne and Tekirdağ to screen migrants for tuberculosis, examining 19,807 individuals in Edirne and 7,125 in Tekirdağ. In Ankara, health screenings were conducted for migrants in 28 villages, including distribution of medications for seasonal illnesses and vaccinations for 312 migrants against typhoid and typhus. As migrants settled in Ankara, they sought to adapt to their new environment and connect with fellow migrants, sometimes through newspapers that aided one individual in sharing their plea for assistance. Like any migration, newcomers influenced their new homes while being influenced by them. Challenges related to adaptation and conflicts due to differing behaviors and lifestyles with the local population were encountered.

The effects of migrants' settlement continued into the latter half of the 1950s. The migration of Turkish migrants from Bulgaria between 1950 and 1952 significantly impacted the country's agenda. The magnitude of the Bulgarian migrant issue becomes clear when comparing it to the 60,573 migrant families arriving between 1934 and 1950, as well as the migration of 33,793 families during August 1950 to 1951.

Araştırma Makalesi

Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Osmanlı Ülkesine Ziyareti (1901)

Muhammet Ballı*

(ORCID: 0000-0002-6138-9748)

Makale Gönderim Tarihi
30.12.2023

Makale Kabul Tarihi
12.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ballı, M., "Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Osmanlı Ülkesine Ziyareti (1901)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 140-162.

APA: Ballı, M. (2024). Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Osmanlı Ülkesine Ziyareti (1901). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 140-162.

Öz

Rus Prensi Alexandr Mihailoviç, 1901 yılında çok kapsamlı bir seyahate çıkmıştı. Seyahatin esas gayesi Bulgaristan üzerindeki siyasi emelleriydi. Osmanlı limanlarından Varna, Burgaz'ı ziyaret etmiş daha sonra Romanya'ya bağlı Köstence'nin ardından İstanbul'a uğramıştı. Seyahatin son durağı ise Sinop, Samsun, ve Ordu ve Giresun'du. Makalede Prens'in biyografisi, Osmanlı-Rus ilişkileri ve Sultan II. Abdülhamid devri teşrifat kuralları konusunda yeni bilgiler ortaya konarak literatüre katkı sağlanması hedeflenmiştir. Rus Prensi'nin bu seyahati Osmanlı ülkesini tanımak, Balkanlardaki Ortodokslar üzerinde hamiliği kuvvetlendirme ve Sultan II. Abdülhamid ile Rus Çarı II. Nikola arasındaki iletişimi kuvvetlendirmiştir. Osmanlı-Rusya ilişkilerinde II. Abdülhamid döneminde özellikle İngiltere'nin

* Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, m.ballı89@hotmail.com.

Ph. D. Sakarya University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

Mısır'ı işgal etmesinin ardından ikili ilişkilerde gözle görülür bir iyileşme yaşandı. Sultan II. Abdülhamid, 1878'deki savaşta Rusya'nın askeri gücünü görmüştü. Başta Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ olmak üzere tüm Balkan devletlerinin Rusya'nın tesiri altında olduğunu bilmekteydi. 1878'den itibaren Rusya ile olan ilişkilerin düzeltilmeye başlandığı bir dönemdi. Rusya'nın kısa ve uzun vadeli planları içinde Boğazları elde tutma ve Karadeniz'de donanmanın yeniden tesis edilmesiydi. Rusya'nın Balkanlardaki özellikle de Slavlar arasındaki gücü tüm Ortodoksların hamisi olmasından ileri gelmekteydi. Diplomasiyi oldukça etkin kullanan Sultan II. Abdülhamid kurduğu ikili diyaloglarının yanında uyguladığı teşrifatlarla, hediye ve nişanlarla konuklarının beğenisini kazanmıştır. Siyasi ve dostluk ilişkileri çerçevesinde Rus Çarı II. Nikola'nın amcasının oğlu olan Alexandr Mihailoviç'i Bulgaristan, İstanbul ve Karadeniz'e göndermişti.

Anahtar Kelimeler: Alexandr Mihailoviç, II. Abdülhamid, Osmanlı Devleti, Rusya, Bulgaristan, İstanbul, Karadeniz, Seyahat.

Russian Prince Alexandr Mikhailovich's Visit to the Ottoman Country (1901)

Abstract

Russian Prince, Alexandr Mikhailovich, went on a very extensive journey in 1901. The main purpose of the trip was his political ambitions in Bulgaria. He visited Varna and Burgas, two of the Ottoman ports, and then went to Istanbul, which is connected to Romania, and then to Istanbul. The last stop of the trip was Sinop, Samsun, Ordu and Giresun. In the article, the Prince's biography, Ottoman-Russian relations and Sultan II. Abdülhamid It is aimed to contribute to the literature by revealing new information about the ceremonial rules of the era. This trip of the Russian Prince was to get to know the Ottoman country, strengthen the protectorate over the Orthodox people in the Balkans and support Sultan II. Abdulhamid and Russian Tsar II. It strengthened the communication between Nikola. II in Ottoman-Russian relations. During the reign of Sultan II. Abdulhamid, there was a visible improvement in bilateral relations, especially after Britain invaded Egypt. Sultan II. Abdulhamid saw the military power of Russia in the war of 1878. He knew that all Balkan states, especially Bulgaria, Serbia and Montenegro, were under the influence of Russia. It was a period when relations with Russia began to be improved starting from 1878. Russia's short and long-term plans included keeping the Straits and re-establishing the navy in the Black Sea. Russia's power in the Balkans, especially among the Slavs, stemmed from being the protector of all Orthodox people. Sultan II Abdulhamid, used diplomacy very effectively. In addition to the bilateral dialogues he

established, won the appreciation of his guests with the ceremonies, gifts and decorations he implemented. Within the framework of political and friendly relations, Russian Tsar II. He sent Nikola's uncle's son, Alexandr Mihailovich, to Bulgaria, İstanbul and the Black Sea.

Keywords: Alexandr Mikhailovich, II. Abdülhamid, Ottoman Empire, Russia, Bulgaria, İstanbul, Karadeniz, Journey.

Giriş

Hanedan üyelerinin ve devlet görevlilerinin başka ülkeleri ziyaretleri iki ülke ilişkileri adına önemli bir yere sahiptir. Tarihi ve turistik yerlerini gezme isteği vatandaşlar gibi devlet adamlarının da ilgisini her daim çekmiştir. Her ne kadar bu geziler turistik geziler görünse de bu seyahatlerin arka planında ince siyasi amaçlar yatmaktaydı. Nitekim ziyaret edilecek bu bölgeler özenle seçilir ve gezi planları da ona göre planlanır. Seyahat süresince kulislere yoğun diplomatik görüşmeler sağlanırken, hedeflenen siyasi, askeri, dini ve ekonomik hedeflere ulaşılmaya çalışılır.¹

Uluslararası arenada dar boğazda yalnız kalan ve mali darboğazda olan Osmanlı Devleti kısıtlı diplomatik manevralara sahipti. Sultan II. Abdülhamid'in dış politikada barışçıl, statükoyu koruyan ve diplomasiyi kullanımına öncelik veren bir siyaset izleyen yaklaşım sergilemiştir.² Sultan II. Abdülhamid dönemi diplomasisinde Osmanlı-Rus ilişkileri önemli bir yer tutar. Özellikle yayılcı İngiltere, Fransa ve İtalya'nın siyasi emellerine karşılık 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Rusya'yla dostluk ilişkileri başlamıştı. Padişah'ın izlediği dış politika neticesinde birçok devlet adamı Osmanlı ülkesini ziyarete gelmiştir. Sultan II. Abdülhamid de var olan siyasi ilişkilerin gelişimi adına Osmanlı heyetlerini Rusya'ya göndermişti. Bu minvalde; 1881'te Rus Prensleri Serj, Pol ve Konstantin Konstantinoviç, İstanbul ve Kudüs'ü ziyaret etmişti.³ Prens Serj ve Prens Pol'un içinde bulunduğu bir heyet Suriye

¹ Necmettin Alkan, "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXI, İstanbul 2008, s.10.

² Zeynep Bostan, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Dönemi Diploması*, Kitapevi Yay., İstanbul 2021, s. 97-98.

³ *BOA, Y.PRK.TŞF*, 1/43, 3 Ş 1298 (1 Temmuz 1881).

ve Filistin'i seyahat etmişti.⁴ Bu hanedan üyelerinden Alexandr Mihailoviç 1901'de, diğer hanedan üyesi Nikola Nikolayeviç ise 1898'de Yeşilköy'de bulunan Rus Kilisesi'nin⁵ açılışını yaparken ve 1902'de Bulgaristan Emaretini ve tekrar İstanbul'a uğramıştı.⁶ Hanedanlığın diğer bir üyesi Rus Prensesi Maria ise İstanbul'da birkaç saat molanın ardından Yunanistan'ın yolunu tutmuştu. Rus Çarı, Kudüs'e dini amaçlarla devlet adamlarını gönderirken siyasi ve ekonomik amaçlarla da hanedan mensuplarını Osmanlı topraklarına yollamıştır.⁷

Sultan II. Abdülhamid, döneminde İstanbul'u birçok devlet adamı ziyaret etmişti. Bu dönemde yabancı devlet adamlarına yapılan teşrifatlar göze çarpar. Sultan, 1901'de İngiltere Kralı VII. Edward tarafından İstanbul'a gönderilen Wolseley gayet misafirperver şekilde ağırlamıştı. Wolseley'in İstanbul'a ayak bastığı gayet sıcak bir şekilde karşılanmıştı. Çeşitli mekânları ziyaretleri sırasında üst düzey güvenlik önlemleri alınmış ve Yıldız Sarayı'ndaki karşılama da bir o kadar şaşıla olmuştur. Padişah'ın Wolseley ile mülakatı öncesi ise Osmanlı-İngiliz marşları çalarken misafirleri onuruna bir ziyafet vermiştir. Sultan bununla da yetinmeyerek İngiliz heyeti başkanı olan Wolseley'e bir nişan hediye vermiştir. Rus Prensi A. Mihailoviç'in İstanbul'daki ziyareti de aynı Wolseley'e uygulanan teşrifatla hemen hemen aynı düzeyde gerçekleşmiştir.⁸ Sultan II. Abdülhamid, misafirlerini ağırlarken siyasi ilişkiler kadar iki tarafın birbirine bakış açısı önemliydi. Padişah'ın izlediği dış politikanın etkisi kadar misafirleri karşısında çizmek istediği imajın da payı vardı.⁹ Rus heyetine gösterdiği ihtimamı daha sonra Osmanlı ülkesini ziyarete gelen Rus hanedan üyelerine de göstermiştir

Rus Çarı II. Nikola, Rusya-Japonya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin desteğini kazanmak, Balkanlar ve Karadeniz'de etkinliğini arttırmak ve Slavlaştırma politikasının sonucu olarak heyetlerini Balkan ve

⁴ Kemal Saylan, "II. Abdülhamid Döneminde Rus Heyetinin Suriye ve Filistin Ziyareti (28 Eylül-17 Ekim 1888)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 111, 2015, s. 65-82.

⁵ *BOA, HR.SFR*, 1, 122/58, 14 Kasım 1898.

⁶ *Stamboul*, 6 Ekim 1902, s.1.

⁷ "Grandüşes Maria Pavlona Hazretleri", *Sabah*, nr. 4875, 24 Mayıs 1903, s.2.

⁸ "Heyet-i Sefaret Fevkâlede", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7168, 11 Nisan 1901, s.1.

⁹ Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler ve Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 10-12.

Anadolu'ya göndermiştir. Tüm bu argümanlar “Neden Osmanlı Toprakları” sorusuna yanıt vermekteydi.

Bu seyahat, turistik bir gezi görünmekle birlikte Bulgaristan sınırlarında yer alan Varna, Burgaz'ı ziyaret ederken Romanya'nın Karadeniz sahilinde bulunan Köstence'ye uğramıştı. Ayrıca İstanbul ve Karadeniz şehirlerine de uğramıştı. Tüm bunlar Rus Çarı II. Nikola'nın emriyle Karadeniz kıyılarını seyahate çıkan Alexandr Mihailoviç'in seyahatinin nedenleri arasındadır. Seyahatin siyasi emeller barındırdığı gayet açıktı. 1878-1919 arasındaki Osmanlı-Rus ilişkilerine bakıldığında Karadeniz ve Çanakkale Boğazları genellikle iki devlet arasında temel konular arasında başı çekmekteydi.¹⁰ Bulgaristan ve Karadeniz kıyılarındaki faaliyetleri ve Rusya'nın bölgedeki etkililiğini artırma da¹¹ şüphesiz Aleksandr Mihailoviç'in rolü çok önemliydi.

Seyahatin yapılış amacını ortaya koymak bakımından, Osmanlı devlerinin verdiği önem ve bu seyahatin basına yansımaları üzerinden devrin kaynakları kullanılarak anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu makalenin oluşmasında Osmanlı arşiv kaynakları, yerli ve yabancı süreli yayınlar ve ikinci el kaynaklar kullanılmıştır.

Osmanlı-Rus İlişkileri

Rusya, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'nda Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde yaşayan Ortodoksların koruyuculuk hakkını alması Panslavizm politikasında kazandığı en önemli bir kazanımı olmuştu.¹² Rusya bu antlaşmaya dayanarak bulduğu her fırsatta Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışmaya başlamıştı. 1789 Fransız İhtilali'ne kadar Rusya bu hedefine ulaşmak için uyguladığı politikalarında büyük başarılar elde edememişti. Fransız İhtilali'nin Balkan milletlerinde ortaya çıkardığı milliyetçilik fikri Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasını uygulayabilmesi için uygun ortamı sağlamıştı. Rusya'nın bu çalışmalarını ilk olarak 1806 Sırp İsyanında

¹⁰ Yuluğ Tekin Kurat, “1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anatomisi”, *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara 1992, s.139

¹¹ Diren, Çakılcı “Osmanlı-Rus İlişkileri Bağlamında Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Osmanlı Ülkesinde Seyahati”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2023, S. 30, ss. 88-106

¹² Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *DİA*, C.26, s. 524.

görmekteyiz.¹³ Rus Çarı III. Alexandr döneminde Balkanlardan ziyade kendi içinde bulunan Polonyalılar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslar üzerinde Ruslaştırma politikası uyguladı. III. Alexandr'dan sonra başa gelen II. Nikola döneminde ise Asya başta olmak üzere Slavlaştırma politikası yeniden gündeme gelmeye başlamıştı.¹⁴ Sultan II. Abdülhamid, Rusya ile olan ilişkilerinde önceden de belirttiğimiz üzere oldukça temkinli davranmaktaydı. Rusya'yla iyi ilişkiler geliştirebilmek için elindeki tüm araçları kullanmaktaydı. Rus Çarı II. Nikola'nın Osmanlı sınırı yakınında olan Yalta Sarayı'na geldiğinde Fuad ve Turhan Paşa gibi deneyimli diplomatları "hoş-amedî"ye (hoş geldine) göndererek dostça ilişkilerin sürdürülmesine çalışırdı.¹⁵ Sultan ise ikili ilişkilerin devamı adına Osmanlı ülkesine ziyarete gelen Rus siyasetçilere de sıcak davranmıştı.

Alexandr Mihailoviç Kimdir?

1866'da Tiflis şehrinde doğan Alexandr Mihailoviç, Rusya hanedanına mensuptur. Rus Çarı II. Nikola'nın amcasının oğlu ve Çar II. Nikola'nın kız kardeşi Büyük Düşes Kseniya ile evlendi. Çar'ın eniştesi olan Alexandr Mihailoviç¹⁶ aynı zamanda Tver Knezidir. Rusya Büyük Dükü Alexandr Mihailoviç, İmparator I. Nikola'nın torunu olduğu için büyük "dük" unvanına sahipti.¹⁷ Doğumundan birkaç gün sonra merkezi Kırım'da bulunan "73. Piyade Bölüğü Fahri Kumandanlığı" unvanı verilmiştir. 12 yaşına kadar çeşitli eğitimler aldıktan sonra bahriye mektebine kaydolmuştur. 1885 senesine kadar bahriye mektebinde kalarak burada teğmen rütbesine almıştı. 1886'da kendisine İmparator III. Alexandr tarafından yaverlik verilmiştir. 1889'de bahriye yüzbaşısı, 1894'te binbaşılık

¹³ Ali Rıza Bütün, *Yalanın Babası Rus Elçisi İgnatiev ve 93 Harbindeki Rolü*, Crea Yayınları, İstanbul 2012, s. 33.

¹⁴ Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Ağâh Oktay Güner, Kervan Yay., İstanbul 1983, s.184-186.

¹⁵ Tahsin Paşa, *II. Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*, Haz. Yüksel Kanar, Kapı Yay., İstanbul 2021, s.91.

¹⁶ *Once a Grand Duke: By Alexandr Granduke Duke of Russia*, By the Quinn & Boden Company, New York, 1932, s. 10-14.

¹⁷ <https://www.russianlegitimist.org/grand-duke-alexander-mikhailovich>, (E.T. 04.09.2023).

rütbelerine nail olmuştur. 1893'te Revol Vapuru süvarisi ardından da Büyük Sivis Firkateyni zabitanlığına getirilmiştir. Bir müddet sonra Rostislav Zirhlısı kumandanlığına getirilmiştir.¹⁸ Rus Donanması'nda Koramiral rütbesine kadar yükselen uzun bir kariyeri vardı. Aynı zamanda Rus hava kuvvetlerinin babası olarak da kabul ediliyor. Havacılığın ilk aşamalarında olduğu Birinci Dünya Savaşı sırasında, Genel Müfettiş olduğu Rus İmparatorluk Havacılığının geliştirilmesinden sorumluydu.¹⁹

Seyahat Hazırlıkları ve Varna Seyahati

Haziran 1901'de Bulgaristan Komiseri Necip Bey, Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in ziyaret haberini İstanbul'a bildirmişti. Necip Bey: *"Bir ay sonra Rusya İmparatoru'nun eniştesi Prens Alexandr Mihailoviç'in Bulgaristan'ı ziyarete edeceği ve bu ziyaretten bir vakit sonra Rusya'nın Karadeniz filosunun Bulgar sularına gireceği de Bulgar siyasi çevrelerinde konuşulmaya başlanmaktaydı. Bu ziyaret için birçok hazırlık yapıldığı da konuşulmaktaydı."*²⁰

Alexandr Mihailoviç, Temmuz ayı başlarında Karadeniz kıyılarını ve İstanbul'u ziyaret için bir seyahat planlamıştı.²¹ Bu seyahat hakkında yerli ve yabancı basında çeşitli haberler çıkmıştı. Diğer gazetelerin aksine *Zeitung* Gazetesi, gezinin siyasi amaçlarla yapılmadığını aksine dostane bir seyahat olduğu duyurmuştu. Gezi programı hakkında da bir takım haberler çıkmıştı. Buna göre misafirlerin ilk durağı ise Varna yakınlarında bulunan Evksinograd'ı ziyaret etmekte. Bulgar basınında çıkan haberlere göre Prens'in seyahati Varna'yla sınırlı kalacaktı.²² Her ne kadar siyasi amaç gütmeyen bir seyahat olarak belirtilse de belli ki Fransa basını böyle düşünmüyordu. Siyasi bir kişiliğin ziyareti turistik bir gezi olarak lanse edilse bile politik bir amaç taşımaktaydı. Fransız *La Petit Midi*'de yer alan haberde ise Rusya'nın Balkan politikası açısından bu seyahatin önemi vurgulanmaktaydı.²³

¹⁸ *Sabah*, nr. 4203, 21 Temmuz 1901, s. 1-2.

¹⁹ <https://www.russianlegitimist.org/grand-duke-alexander-mikhailovich>, (E.T. 04.09.2023).

²⁰ *BOA, Y.A.HUS*, 417/14, 5 Ra.1319 (22 Haziran 1901).

²¹ *BOA, Y.A.HUS*, 417/29, 7 Ra.1319 (24 Haziran 1901).

²² *BOA, HR. SFR.O4*, 548/35, 28 Haziran 1901.

²³ *La Petit Midi*, 11 Temmuz 1901, s. 1-4.

Prens Alexandr Mihailoviç'in Bulgaristan programı da netleşirken 11 Temmuz'da Rostislav zırhlısı ve Bulgar bandralı Nadejava gemisi eşliğinde Evksinograd sahiline demir atacaktı. Gerçekleşecek olan karşılama töreninin ardından bir kahvaltı yapılacak, kahvaltından sonra Evksinograd Şatosu gezilerek akşamüstü şatoda bir ziyafet düzenlenecekti. Rostislav'daki ziyafetin ardından gece Evksinograd Şatosu'nun bahçesinde resmikasuller gerçekleşecekti.²⁴ Rus vapuru, sabahın erken saatlerinde Evksinograd'a demir atmıştı.²⁵ Böylece Prensin Varna gezisi resmen başlamıştı ve Prensi karşılamaya gelenler arasında Bulgar Prensi Ferdinand ve diğler hükümet üyeleri vardı.²⁶

Rus Prensi, 11 Temmuz'da Evksinograd'ın ardından Varna'ya ulaşmış, burada Bulgar yetkililer karşılanarak karşılama seramonisi yapılmıştı.²⁷ Rus Pensine düzenlenecek olan merasim şu şekilde planlanmıştı; Karşılama töreni Altıeylül Caddesindeki Taşköprü'ye yakın inşa edilmiş olan Kapuşişegâhı'nda gerçekleşecekti. Kapının girişinin ortasında Varna Belediye Başkanı ile azasıyla, prenslik heyet üyeleri, konsoloslar da yer alacaklardı. Kapının sol tarafında Varna hükümet ve mahkeme üyeleri, din adamları ve Varna'da bulunan "Karadeniz Kahramanlar Cemiyeti" yerlerini bulunacaktı. Prensi, Marie Luiza İnas Mektebi İdadisi muallimleri, muallimleri ve talebeleri karşılayacaktı. Varna Belediye Başkanı, halkı adına kendisine ekmek ve tuz ikram edecekti.²⁸

Prens Alexandr Mihailoviç ve Ferdinand beraberindeki heyetle 12 Eylül Caddesi'nden geçerek Katedral Kilisesi ve civarda hazır bulunan bazı bölgeleri ziyaretleri sırasında metropolit karşılamıştı. Kiliseye girişte her iki tarafta da din adamlarının hazır bulunmuştu. Kiliseden çıkışta meydana toplanan halk tarafından karşılanmadan sonra caddelerden geçilerek askeri kışlaya varmıştır. Askerler tarafından karşılanma gerçekleştikten sonra Varna Rus Konsoloshanesini ziyaret etmişti. Konsoloshanede ekmek ve tuz ikramının ardından Varna

²⁴ "Le Grand-Duc Michailovitch en Bulgarie", *Stamboul*, 11 Temmuz 1901.

²⁵ *La Petit Midi*, 11 Temmuz 1901, s. 1-4.

²⁶ *BOA, Y.A.HUS*, 417/85, 24 Ra. 1319 (11 Haziran 1901).

²⁷ *BOA, HR. SFR.04*, 548/55, 10 Temmuz 1901.

²⁸ *BOA, Y.EE.*, 89/38, 26 Ra. 1319 (13 Temmuz 1901).

sahilinde gezintiye çıkmıştı.²⁹ Osmanlı Devleti, nezaket gereği Bulgaristan Komiseri Necip Melhame Bey'i Varna'ya göndermişti.³⁰

Osmanlı Devleti, Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Bulgaristan'daki yapacağı seyahatin takibatı için Bulgaristan Komiserliği çalışanlarından Mehmed Ali Bey görevlendirilmişti. Mehmed Ali Bey, Varna ve Burgaz'daki gelişmeleri yakından takip ederken, gözlem ve duyularını da rapor halinde Babiâli'ye bildirmişti.³¹ Mehmed Ali Bey, raporunda Prens Alexandr Mihailoviç'in Varna ve Burgaz gezilerinin Rusya ile Bulgaristan açısından ne anlama geldiğini bildirirken ziyaretlerle ilgili görüşlerini de belirtmiştir. Ayrıca Bulgar gazetelerinin konuya siyasi olarak bakmadığını ifade ederken bu ziyaretin dostluk adına yapılmış olduğunu belirtmekteydi. Mektupta şu ifadeler yer verir: "Rusya'nın öteden beri küçük Balkan Devletleri üzerindeki etkisini arttırmak ve Hristiyan devletlerini Slavlaştırma hedefinde bir an olsun geri durmamaktadır."³² Osmanlı Devleti de Fransızlar gibi bu ziyaretin siyasi amaçlı yapıldığını farkındaydı. Rusların öteden beri arzu ettikleri gibi Mehmed Ali Bey de Boğazların Rus filosuyla işgal edilme hedefine işaret eder. Rusya'nın Bulgarlara sağladığı 8 milyonluk kredinin boşa verilmediğinden bahisle bu maksadın olduğunu ifade etmektedir.³³

Makedonya'da çıkan *Çerna Posta* gazetesinde ise Prens Alexandr Mihailoviç'in resmî kabuller sırasında üç defa "evinde" olduğunu ifade etmiştir. Bulgar Hariciye Nazırı Daneff'e: "Kendi evimde aile efradı arasında bulunduğumu zannediyorum" demiştir. Harbiye Nazırı Papikof'a ise "Bulgar ordusu bende hoş bir etki bıraktı. Bulgar ordusunun Rus ordusundan bir farkı yoktur. Kendimi evimde bulunduğumu hissediyorum." Öte yandan Bulgar Prensi Ferdinand, nazırları Alexandr Mihailoviç'e takdim ederken Rusçayı kullanmıştır. Prens Alexandr Mihailoviç, Hariciye Nazırı Daneff'e hitaben: "*Ben politikayı sevmem, kalp ile dil birdir. Aramızda politikaya gerek yoktur.*

²⁹ BOA, Y.EE., 89/38, 26 Ra. 1319 (13 Temmuz 1901).

³⁰ BOA, HR. SFR, (04), 447/129, 21 Temmuz 1901.

³¹ BOA, Y.A.HUS, 418/10, 3 R. 1319 (20 Temmuz 1901).

³² BOA, HR. SFR, (04), 548/72, 17 Temmuz 1901.

³³ BOA, A.MTZ, (04), 71/1, 16 R. 1319 (2 Ağustos 1901).

*Biz birbirimizi politikasız da anlıyoruz. Kendi evimde gibi hissediyorum”.*³⁴

Rus Prensi, şehrin birçok yerini dolaşmaya çıkmıştı. Varna’da askeri kışlaları gezdikten sonra Varna Belediye Başkanı ve devlet memurları tarafından karşılandıktan sonra Büyük Kilise’de on iki rahip eşliğinde ayine katılmıştı.³⁵ Varna gezisi son bulurken Evksinograd’dan sabah vaktlerinde Burgaz’a doğru hareket etmişti.³⁶

Görüldüğü üzere Rus Prensinin Bulgaristan gezisinin ilk ayağı olan Varna ziyareti Rusya’nın Bulgaristan üzerindeki emellerini göstermesi açısından önem taşır. Nitekim Prens’in karşılanması ve iki tarafında da açık açık siyasi söylemlerde bulunması bu ziyaretin siyasi amaca yönelik yapıldığına işaret etmekteydi.

Burgaz Ziyareti

Rus Prensi, Varna seyahatinden hemen sonra Burgaz’ı ziyaret edeceğinin kesinleşmesi üzerine bir takım hazırlıklara başlandı. Bulgaristan Komiserliğinden Sabri Bey’in kaleme aldığı raporda hazırlıklar detaylı bir şekilde anlatılmaktaydı. Şehrin en önemli caddeleri ve iskele de Rus ve Bulgar bayraklarıyla donatılırken kıyıda “hoş-âmedi” (hoş geldin) için program düzenlenmekteydi. Diğer tarafta ise Rus Çarı II. Nikola’ya sevgi ve muhabbetlerini göstermek adına pankartlar hazırlanmaktaydı. Yapılan hazırlıklar bununla sınırlı olmayıp gösterişli bir kemer inşa edildi ve kemerin yüz metre ilerisinde de bir yapı kurulmaktaydı.³⁷

Hazırlıkların tamamlanmasıyla Prens Mihailoviç’i taşıyan zırhlı saat 10 sularında Burgaz’a ulaşmış, Bulgar Nadejava Vapuru ve beraberindeki torpidolar da limana demir atmıştı. 13 Temmuz’da limandaki gemilerce selamlama gerçekleşir gerçekleşmez sandallar yardımıyla Burgaz Limanı’na çıktı. İskeleye çıktıklarında kendilerini Bulgar nazırlar karşılamaktaydı. Kemer altında gerçekleşen törende

³⁴ BOA, Y.A.HUS, 418/24, 5 R. 1319 (22 Temmuz 1901).

³⁵ “La Visite du Grand-duc Alexandre Michailovitch à Varna”, *Stamboul*, 13 Temmuz 1901, s.1.

³⁶ BOA, HR. SFR.04, 772/90, 10 Temmuz 1901; BOA, HR.SYS, 1371/21, 14 Temmuz 1901.

³⁷ BOA, Y.PRK. ASK, 171/55, 1 R. 1319 (18 Temmuz 1901).

misafirlere tuz ikram edilmiştir. Prense bir demet çiçek hediye edilmişti. Askeri törenin ardından süslenmiş kemerin yüz metre ilerisinde yeni yapılmış binaya gidildi. Orada bulunan Bulgar ve Ermeni despotları tarafından bir ayın tertip edildi. Ayından sonra ziyaret kapsamında çeşitli mekânlara gidildi. İlk olarak askeri kışla gezilirken talimhane meydanında bulunan askerler selamlanmıştı. Burada bulunduğu sırada resmigeçit düzenlenmiş, kışlaya geri dönülerek öğle yemeği yenmiştir. Kışlada askerler tarafından sergilenen oyunları da izleme fırsatı yakalamıştı. Kışla temasının ardından Burgaz'da bulunan Rus Konsoloshanesine gidildi. Konsoloshanedeki ziyaret kısa sürmüş ve henüz inşaatı tamamlanmamış olan limana gidilmişti. Limandaki çalışmaları dikkatle izlemiş ve bir saat kadar keşif yapmıştır. Limandan sonra Rostislav vapuruna dönmüştür. Onuruna verilen akşam yemeğine başta Prens Ferdinand olmak üzere Bulgar nazırları katılırken ziyafetten sonra Bulgar devlet görevlileri Varna'ya geri dönmüşlerdir.³⁸ Prens, Burgaz'daki gösterilen ilgi ve alakayı Varna'ya kıyasla göre daha güzel bulmuştu. Yemek sırasında Bulgarların Ruslarla her daim birlikte olması gerektiğinden söz ederken elinde bulunan büyük kadehteki şarabı içmiştir. Ardından masada bulunan misafirlere bu şarabı içiren Prens, şarabın Rus ve Bulgar kanlarının birleşmesinden oluştuğunu dile getirmişti. Burgaz'da hali hazırda devam eden iki hastanenin yapımı ve bir de yapımına başlanmamış olan bir kilisenin inşasına yardımcı olacağını söylemişti.³⁹

Gece boyunca Burgaz'da bulunan evler, dükkânlar ve Rus Konsoloshanesi ışıklarla donatılmıştır. Sabah saat ona doğru Hristiyan papazlar Rostislav'da bir ayın düzenlemişlerdi. Saat on ikide Bulgar Prensi Ferdinand, vapura gelerek birlikte öğle yemeği yemişti. Burada kaldığı dört saat boyunca Burgazlılar limana akın etmişti. Saat altıya yaklaşırken Burgaz Limanı'ndan ayrılmıştı.⁴⁰ Rus Prensini Burgaz'ı ziyareti de aynı şekilde Varna temasları gibi tamamen siyasi emellerle yapılmış bir seyahatti.

³⁸ BOA, Y.PRK. ASK, 171/55, 1 R. 1319 (18 Temmuz 1901).

³⁹ BOA, A.MTZ, (04), 71/1, 16 R. 1319 (2 Ağustos 1901).

⁴⁰ BOA, Y.PRK. ASK, 171/55, 1 R. 1319 (18 Temmuz 1901).

Köstence Ziyareti

15 Temmuz'da Burgaz'dan hareket eden Rus zırhlısı Süzebolu ve Ahyolu sahillerinden sonra sabah saatlerinde Romanya sınırları içindeki Köstence'ye ulaştı. Prens, Köstence'de Konsey başkanı M. Stourda ve şehrin ileri gelenleri tarafından gayet sıcak bir şekilde karşılamıştı. Romanya Kralının eşliğinde vapura akşam yemeği yenilmişti.⁴¹ 16 Temmuz gecesi gemide düzenlenen gala yemeği sırasında Romanya Kralı, Prens Alexandr Mihailoviç'in sağlığına şarap kadehi kaldırdı.⁴² Prens, kısa süren Köstence ziyaretinin ardından 18 Temmuz'da İstanbul'a doğru hareket etmiştir.⁴³

İstanbul Seyahati

Prens İstanbul'a geldiğinde ne suretle karşılanacağı ve yapılması gereken hazırlıklara dair bir takım hazırlıklara başlanmıştı. Köstence'den yola çıkan Rus bandralı Rostislav'ın İstanbul'a yaklaşmasıyla 19 Temmuz'da Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa, Ahmed Ali Paşa ve Sultan'ın yaveri Yüzbaşı Mustafa Bey'in bulunduğu Fuad Vapuru karşılama töreni için yola çıktı. Fuad Vapuru, karşılama merasimi için sabah 9'da Boğazda bulunan Kavak'a hareket etti. Prens Alexandr Mihailoviç Boğaz'a girer girmez Osmanlı heyeti tarafından bir karşılama töreni düzenlendi. Ayrıca Rusya Elçisi Zinoview, Tschernomoretz gemisiyle Prense "hoş-amedî" için Kavak'a doğru hareket etmişti.⁴⁴

20 Temmuz 1901'de İstanbul'a gelen Prens'i, Bahriye Nazırı Hasan Hüseyin Paşa, Teşrifatçı Galib Bey, Ferik Ahmed Ali Paşa ve Miralay Cevad Paşa karşılamıştı. Prens'i taşıyan gemi sabah saat üç buçuk sularında Büyükdere'ye gelerek limana demirlemiştir. Bu sırada Rusya Sefareti birinci tercümanı Maksimov gelerek "hoş-amedî" (hoş geldin) töreni düzenlemiştir. Karşılama törenlerinin ardından saat 11.00

⁴¹ "Le Grand-Duc Alexandre Mikhaïlovitch en Bulgarie et en Roumanie", *Stamboul*, 16 Temmuz 1901, s.1.

⁴² "Le Grand-Duc Alexandre Mikhaïlovitch en Bulgarie et en Roumanie", *Stamboul*, 17 Temmuz 1901, s.

⁴³ "Le Grand-Duc Alexandre Michailovitch en Roumanie", *Stamboul*, 17 Temmuz 1901, s.1

⁴⁴ "La Visite du Grand Duc Alexandre Michailovitch en Bulgarie et en Roumanie et dans les Eaux Ottomanes", *Stamboul*, 20 Temmuz 1901, s.1

sularında Büyükdere'den hareket ederken top atışları gerçekleşmiştir. Büyük Limana yaklaşan Rostislav Gemisi refakat eden Fuad Vapuru'nda yer alan Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa, Rostislav Vapuruna giderek "hoş-âmedi" (hoş geldin) töreni düzenlemiştir. Saat 11 sularında Prens Alexandr Mihailoviç, Rusya Sefaretine ait olan Tschernomoretz'e (Çernomoretz'e) binmiştir. Tschernomoretz, Macar Kalesi önünden geçerek top atışları eşliğinde yoluna devam etmiştir.⁴⁵ Dolmabahçe iskelesinde resmî karşılama töreni için son hazırlıklar yapılmış, üst düzey yetkililere de sabahleyin iskelede hazır olma talimatı verilmişti. Prens ve diğer misafirler Boğazı izlerken saat 6.30 sularında Dolmabahçe rıhtımına ulaştılar. Bahriye Nazırı Hasan Hüsnü Paşa'nın heyeti tarafından limanda bir karşılama merasimi gerçekleşmişti.⁴⁶

Gayet şaşaalı geçen karşılamanın ardından Prens ve Rusya sefaret memurları Dolmabahçe'den karaya çıkarak kendilerine İstabl-ı Âmire'den tahsis edilen araçlarla İstanbul gezisine çıkmışlardı. 21 Temmuz'da Prens, saat 7.30'ta Yıldız Sarayı'na giderek Sultan Kapısı önünde Rus Marşı eşliğinde resmi törenle karşılanmıştı. Ardından Padişah tarafından resmen mülakata kabul edilmişti. Sultan, Rus heyetini oldukça sıcak karşılarken ikili arasında çeşitli meseleler konuşulmuştu. Gerçekleşen mülakatın ardından dinlenmeye geçen Rus heyeti, mihmandarları Ahmed Ali Paşa ve Miralay Cevad Paşa eşliğinde tekrar Dolmabahçe rıhtımına inmişti Tschernomoretz'e binen Rus heyeti buradan da Büyükdere'de bulunan Rusya Sefarethanesi ziyaret etmişti. Buradaki yemeğin ardından Dolmabahçe'ye geri döndü.⁴⁷ Geceyi burada geçiren Prens Alexandr Mihailoviç sabah erken saatlerde Büyükdere'de bulunan kiliseye giderek ayine katılmıştı.⁴⁸

Rus Prensi, Yıldız Sarayı'nda Padişah ile bir araya gelmişti. İngiliz ve Fransız gazetelerine yansıdığı ölçüde bu mülakatta bazı bölgesel konular ele alınmıştı. Mütercim Mehmed İzzet, takip ettiği ve dış

⁴⁵ "Fehametlü Grandük Alexandr Mihailoviç Hazretlerinin Şehrimize Muvasalatı", *Sabah*, nr. 4203, 21 Temmuz 1901, s. 1-2.

⁴⁶ "Dersaadet'e Suret-i Muvasalatları", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7269, 21 Temmuz 1901, s. 1.

⁴⁷ "Fehametlü Grandük Alexandr Mihailoviç Hazretlerinin Şehrimize Muvasalatı", *Sabah*, nr. 4203, 21 Temmuz 1901, s. 1-2.

⁴⁸ "Fehametlü Grandük Alexandr Mihailoviç Hazretleri", *Sabah*, nr. 4204, 22 Temmuz 1901, s. 1-3

basına yansıyan haberlerin tercümelerini Padişah'a sunmuştur. *Tan* Gazetesinin verdiği bilgiye göre Alexandr Mihailoviç'in Bulgaristan'a bağımsızlık verilmesini ve Girit'in Yunanistan'a bağlanması meselelerini Sultan II. Abdülhamid'le görüşmüştü. Basına sızan haberlerden birisi de *Novos* Gazetesinde yer alan haberde, Prens, Osmanlı-Rusya arasında ilişkileri kuvvetli tutmak adına Bulgaristan, Ermenistan ve Makedonya'da ıslahat yapılması önerisini Padişah'a iletmış olmasıydı. Basına düşen bazı haberlerde ise Rusya'nın Bulgaristan'ın bağımsızlığını sağladığı takdirde Bulgaristan'ın Burgaz Limanını Rusya'ya vereceğine dair olan haberlerdi.⁴⁹

Görüşmenin ardından Müşir Şakir, Ahmed Ali Paşalar ve diğer memurlarla birlikte saraydan ayrılmıştı. Saat on buçuk sularında önce Dolmabahçe rıhtımına ve sonra da Büyükdere'ye gitti. Prens Alexandr Mihailoviç, İstanbul'da bazı yerleri ziyaret etmişti. Boğaziçi'nde bulunan çeşitli ülke sefaretlerine uğramıştı. Bu ziyaretlerin ardından İstabl-ı Âmire'den tahsis edilen araçlar yardımıyla tarihi yarımadaya hareket etti. Mihmandarları eşliğinde Topkapı Sarayı, Müze-i Hümayun, Ayasofya Camii, Sultan Ahmed Çeşmesi ve Dikilitaş'ı gezdi. Akşam saatlerinde Prens, misafirler onuruna Tschernomoretz gemisinde bir yemek verdi.⁵⁰ Prens, 23 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılırken⁵¹ dostluğun simgesi olarak Sultan II. Abdülhamid tarafından *İmtiyaz* nişanı hediye edilmişti.⁵²

Prens'in Bulgar şehirlerinde ve İstanbul'da ağırlanmasından son derece memnun olduğu anlaşılan Çar II. Nikola, bu husustaki teşekkürünü ziyaretin hemen ardından Sultan II. Abdülhamid'e teşekkür etmişti.⁵³ Nitekim Prens'in Osmanlı ülkesine ziyareti iki ülke diplomatik ilişkilerine yeni ivme kazandırmıştı. Bir ay süren seyahatinin en önemli tesiri şüphesiz Bulgarlar ile Rusya arasındaki iletişim ve bağın güçlenmesi yönünde olmuştu. Bulgaristan'da gerek siyasilere gerekse de halktan bazı kimselerle bir araya gelerek, Balkan

⁴⁹ BOA, Y.PRK. TKM, 44/63, 9 R. 1319 (26 Temmuz 1901).

⁵⁰ "Fehametlü Grandük Mihailoviç Hazretleri", *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7271, 23 Temmuz 1901, s. 1.

⁵¹ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 7272, 24 Temmuz 1901, s. 1.

⁵² BOA, İ.TAL, 257/8, 4 R. 1319 (21 Temmuz 1901).

⁵³ BOA, HR.SFR (04), 21 Temmuz 1901; BOA, Y.PRK.NMH, 4 R. 1319 (21 Temmuz 1901).

devletlerinin hamiliği iddiasında bulunan Rus politikalarına güçlü bir katkı sunmuştu.

Karadeniz Limanlarını Ziyareti

Prens Alexandr Mihailoviç'in bir sonraki seyahat planında ise Karadeniz'de bulunan çeşitli şehirleri ziyaret etmek vardı. Ziyaretin esas amacı turistik olsa da altında yatan nedenlerin başında Karadeniz sahillerini tanıma isteği vardı. 23 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılarak Rostislav Vapuruyla çarşamba günü Sinop'a ulaştı. Redif komutanı Mazhar Paşa, Kaymakam Yardımcısı Muhlis Bey ve Maden Müdürü Arif Paşa, Rus Prens'ini karşılamak için vapura hareket etti. Ertesi gün bazı subaylarla birlikte karaya çıktı ve şehrin görülmeye değer yerlerini dolaştı. Gezisi sırasında bir eşrafa ait yapılmakta olan bir konağın önünde durdu. Bir takım el işçiliğiyle yapılmış taş dekorları çok hoşuna gittiğinden onları satın almak istedi. Eşraftan Halil Bey, hediye olarak taş dekorları Rostislav'a gönderdi. Prens,, daha sonra Halil Bey'e jest olarak altından enfiye kutusu hediye edilirken çeşitli devlet eşrafına da bir takım hediyeler takdim edildi. Aynı günün akşamı Samsun'a gitmek üzere Sinop'tan ayrıldı.⁵⁴

Stamboul Gazetesi muhabiri Prens'in Samsun gezisini köşesine taşımıştı; "Çar II. Nicola'nın kuzeni ve kayınbiraderi Prens Alexandr Mihailoviç'i taşıyan Rostislav dün bütün günü limanımızda geçirdi. Hava çok güzeldi ve deniz ılık esiyordu. Prens, birkaç subay şehrimizi ziyaret etmek için karaya çıktı. Daha ilginç olan şehir içi gezintileriydi. Valinin emriyle Emniyet görevlisi Salih Efendi, güvenlik önlemleri almıştı. Rostislav'da dinsel tören düzenlendi ve tören saat 11.00'e kadar sürdü. Ayından sonra öğle yemeği düzenlendi. Akşam saat altıda Rostislav demir aldı ve Giresun'a doğru yola çıktı. Prens Alexandr Mihailoviç'in gezisi sularımızda kısa ömürlü olmasına rağmen geçişi yine de şehrimize biraz hareket kazandırdı. Böylesine güçlü bir savaş gemisini görmek bizi mutlu etti. Prens, Giresun'un ardından Trabzon, Batum, Novorossiysk ve Sivastopol'a gidecekti.⁵⁵

Samsun'daki törende mutasarrıf ve kumandan başta olmak üzere bazı devlet adamları hazır bulunmuştu. Şehirden sabahın erken

⁵⁴ *Stamboul*, 1 Ağustos 1901, s.1.

⁵⁵ *Stamboul*, "Lettre de Samsoun", 7 Ağustos 1901, s.1.

saatlerinde Perşembe'ye doğru hareket etmişti. Perşembe'den saat on buçukta geçerken kısa süre sonra Ordu'ya varmıştı. 1 Ağustos 1901'de Ordu'dan hareketle saat iki sularında Giresun'a ulaşmıştı.⁵⁶ İki gün kadar Giresun'da konaklarken limana çıkmış ve emrinde bulunan askerleri şehrin hakim tepesine göndererek şehri kuş bakışı izlettirmişti. Rus Prensi ayrıca Giresun sahili ve çevresinin krokisini çıkarma girişiminde bulunmuştu.⁵⁷

Ertesi gün saat beş sularında Giresun'dan hareket ederek direk Trabzon'a uğramaksızın Sohum'a gitmiştir. Gelen emir üzerine kendisinin geçtiği limanlarda karşılama töreni yapılması istenmiştir. Saat dokuz buçukta Sohum'a ulaşınca burada kendisine hoş-âmedi yapılmıştır. Sohum'da bir gün kaldıktan sonra tekrar Perşembe Limanı'na dönmüştür.⁵⁸ Varna'dan başlayan seyahati Sivastopol'de son bulmuştu.

Sonuç

Sultan II. Abdülhamid dönemi dış politikada yeni gelişmelerin yaşandığı bir dönem olması bakımından önem arz eder. Dış politikada değişim yaşanırken denge politikasına dayalı bir siyaset izlenme başlamıştır. İngiltere'nin yerine Almanya ile yakınlaşmaya başlarken Rusya ile de arayı iyi tutma çabası içinde olmuştur. Ülkeler arasındaki hassasiyetler iyi kullanılmaya başlanmıştır. Dış politikada yeni araç ve yöntemler de kullanılmıştır. Rusya ile daha çok dostça ilişkiler sürdürmek adına bu seyahatler önem arz etmektedir. Rusya açısından da bu seyahat Balkanlarda daha çok söz sahibi olma arzusudur. Nitekim siyasi amaçlarla başta Sırbistan Karadağ ve Bulgaristan'ı etki altına almaya başlamıştır.

Teşrifat açısından bakacak olursak Sultan II. Abdülhamid, misafirlerini oldukça iyi ağırlamıştır. Rus heyetinin İstanbul'da geçirdikleri zaman boyunca karşılama heyetinden hediyelere kadar her şey itinayla tertip edilmiştir. Gayet sıcak geçen ağırlamadan anlaşılacağı üzere Padişah bu ziyarete önem vermiştir.

⁵⁶ BOA, A.MTZ, (04), 71/1, 16 R. 1319 (2 Ağustos 1901).

⁵⁷ BOA, Y.PRK. ASK, 171/113, 16 R. 1319 (2 Ağustos 1901).

⁵⁸ BOA, A.MTZ, (04), 71/1, 16 R. 1319 (2 Ağustos 1901).

Seyahat iki farklı amaca göre hazırlanmış gibi görünmektedir. Seyahatin ilk aşaması olan Osmanlı toprakları içinde olan Bulgaristan Emaretine bağlı olan Varna ve Burgaz gezisidir. Varna ve Burgaz gezisi turistik bir seyahatten daha ziyade verilen demeçlerden de anlaşılacağı üzere siyasi bir amaçla yapılmış olmasıdır. Osmanlı Devleti, bir memur tayin ederek Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in hal ve hareketlerini takip ettirmiştir. Tahkikat raporlarından anlaşılacağı üzere bu gezinin siyasi olduğu apaçık ortadadır. Gezinin ikinci ayağı olan Romanya'nın Köstence limanına yapılan gezi ise Romanya Kralı ve ailesine bir ziyaret olarak kabul edilebilse de şehri tanımaya yönelik bir amaçla yapılmıştır.

Seyahatin ikinci rotası ise İstanbul'a olurken kısa gerçekleşen bu ziyaret turistiktir. Bu seyahatte Rus heyeti, Padişah'ı ziyaret ederken İstanbul'un tarihi ve turistik yerlerini ziyaret etmişlerdir. İstanbul ziyaretinde siyasi bir demeç verilmemiştir. Seyahatin son ayağı olan Karadeniz kıyılarına yapılan gezi ise turistik bir gezi olmasının yanında siyasi bir ziyarettir. Nitekim yerel yöneticilerden gelen telgraflar üzerine Rus Prensi Alexandr Mihailoviç'in Giresun'da kaldığı müddet boyunca şehrin krokisini de çizmeye çalışması da dikkatlerden kaçmamıştır.

1901'de Rus Prensi Alexandr Mihailoviç tarafından yapılan bu ziyaretin esas gayesi diğer hanedan üyelerinin aksine siyasi bir niteliktedir. Turistik bir amaçla yapılıyor gibi görünse de hedefleri olması bakımından dikkat çekicidir. Rusya'nın diğer Balkan Devletleri gibi Bulgaristan Emareti üzerinde de siyasi amaçlarının olduğu ortadadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Sadaret Evrakı. Sadaret Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (A.}MTZ.04).

İrade Taltifat (İ.TAL).

Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti (HR.SFR.1).

Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04).

Yıldız Perakende, Askeri Maruzâtı (Y.PRK.ASK).

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE).

Yıldız Sadaret Hususi (Y.A.HUS).

Yıldız Perakende, Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM).

Yıldız Perakende, Teşrifât-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF).

Sürelı Yayınlar

La Petit Midi

Sabah

Stamboul

Tercüman-ı Hakikat

Kitap ve Makaleler

Alkan, Necmettin: "Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kaiser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXXI, İstanbul, 2008.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *DİA*, C.26, s. 524.

Bostan, Zeynep, *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri: II. Abdülhamid Dönemi Diploması*, Kitapevi Yay., İstanbul 2021.

Bütün, Ali Rıza, *Yalanın Babası Rus Elçisi İgnatiev ve 93 Harbindeki Rolü*, Crea Yayınları, İstanbul 2012.

Demirel, Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler ve Son Ziyafetler*, Doğan Kitap, İstanbul 2007.

Çakılıcı, Diren, "Osmanlı-Rus İlişkileri Bağlamında Grandük Konstantin Nikolayeviç'in Osmanlı Ülkesinde Seyahati", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 30, 2023, s. 88-106.

Kohn, Hans, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Ağâh Oktay Güner, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara, 1983.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1878-1919 Arasında Türk-Rus İlişkilerinin Siyasal Anotomisi", *Türk Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, TTK, Ankara 1992, ss.139-147.

Once a Grand Duke: By Alexandr Granduke Duke of Russia, By the Quinn & Boden Company, New York, 1932.

Saylan, Kemal, "II. Abdülhamid Döneminde Rus Heyetinin Suriye ve Filistin Ziyareti (28 Eylül-17 Ekim 1888)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 111, 2015. ss. s. 65-82.

İnternet Kaynakları

<https://www.russianlegitimist.org/grand-duke-alexander-mikhailovich>, (E.T. 04.09.2023).

EKLER

Ek 1: *Sabah*, nr.4204, 22 Temmuz 1901, s.1.

فخامتو غرامه دون آفکساندر سبائیلوریج
 حضرتلری

فان شوکتیات حضرت پادشاهیه جشمیلو
 روسیه ایبراطوری حضرتلری طرفه روسیه
 مخالفاناً شوریدیلوب دونکی کون شهرمنه
 ورودلری وبلدلسرای شوکت احواسنه خرنجه
 طرف اشرف حضرت پادشاهین قبوله
 بیوردوق ملاقات سنیه ملوکا به دانه
 اولدقنری یازلیش اولان حمزاده ایبراطوری
 قطاعتو غرامه دون آفکساندر سبائیلوریج
 حضرتلریه دون ایشام مابین هایون حساب
 ملوکا ده مزاسه مارتیه مدهنده رضایت سنیه
 نکه کتیه بیوردوق مقرر اولدی حسینیه
 مشار الیه غرامه دون حضرتلری بیوکرده
 کاش روسیه سفارتخانه صبیحسمنق دون ایشام
 ساعت اول بر راد ایشام سفارت موقته مأمور
 بیوردوق سنیه بر ایشام روسیه سفیری
 اساتلوموسوبوتیوویست حضرتلریه سفارت ارکان
 مأمورین و سفارت باشی روحنی موسیوماقیسوف
 وروسه سللاو سفینهی اسرا وضابطانمن
 سفیری البسه رسیده لایس اولدقنری
 حاله ایسراکجه مایه ایشام سلامت اولان
 ایکی واردلرکده طوبه یاشیه سفیرلری هایون
 پیشکاهه مواصلته مشار الیه غرامه دون
 حضرتلریک ورودلریه منتظر بوتساق
 همداندلری یاوران حضرت شهریارین قریق
 سعادتلو جور علی باشا حضرتلریه یاوران حضرت
 شهریارین میرالای منتلو جنواد بک وناجیده
 استیوطلیه مذکور سفینه خرنجه مشار الیه
 حضرتلری استقبال ایشام و مشافیه سرای
 هایون رخنه متوجه حرکت ایشاملردر
 مشار الیه غرامه دون حضرتلریه مینی
 ارکان و مهماندلری ایله سائر ذوات
 سرای هایون رخنه مواصلته اصطلاح
 عاصره دن دگر بلریه تخصیص قلمتان ارایلردن
 برکنسته قطاعتو غرامه دون حضرتلریه
 اساتلوموسوبوتیوویست و غار شوریه همداندلری
 یاوران حضرت شهریارین قریق سعادتلو احمد

Ek 2: Tercüman-ı Hakikat, nr. 7269, 21 Temmuz 1901, s. 1.

غفران دوق الكساندر ميخالوويچ جنابلى
 و
 در معارفه صورت برامتنرى
 ذات شوكتها حضرت تاجدار اعظمى به
 حشمتلوروسيه امپراتورى حضرت تبرى طر كندن
 عرض مخالفت مامور بيورلش اولان روسيه
 چارى حضرت تارىنك عوجه لرى بجر سپاه كوكللى
 دو نمانى رئيسى « روسيتسلاو » زره ايليسى
 قوماندانى مقامتلو غفران دوق الكساندر ميخا
 لويوچ جنابلى دون ساعت التى بچق راده لرنده
 روسيه سفارتى معينه مامور « چرنوموروج »
 نائبوطيله شهر بتمز ليمانه مواصلت ايلمشلردر.
 مشار اليك استقباله مامور بيورلش اولان
 قواد واپور هايونى دون صباح ساعت بر
 بچق راده لرنده با اراده سنيه جناب پادشاهى
 مراسم خوش آمدى بنى ايقابه مامور بيورلان
 ياور اكرم حضرت شهر يارى و عجره ناظرى
 مشير دولتلو حسن حنى پاشا حضرت تارىيله

Extended Abstract

Born in Tiflis in 1866, Alexandr Mikhailovich belongs to the Russian dynasty. Russian Tsar II. Nicholas's uncle's son and Tsar II. He married Nicholas' sister, Grand Duchess Kseniya. He had a long career in the Russian Navy, rising to the rank of Vice Admiral. He is also considered the father of the Russian air force. During the First World War, when aviation was in its early stages, he was responsible for the creation of Russian Imperial Aviation, of which he was general inspector. Russian Tsar Alexander II. Nichola sent his delegations to the Balkans and Anatolia as a result of the approval of the Ottoman Empire in the Russia-Japan War, its implementation in the Balkans and the Black Sea, and its Slavification policy. Sultan II. Abdulhamid was acting very cautiously, as we can see in the relations with Russia. All the tools at his disposal were used to develop good promotions with Russia. Although this trip of the Russian Prince appeared to be a touristic trip, he stopped by Istanbul on the Black Sea coast of Romania while visiting Varna and Burgas, located on the borders of Bulgaria. He also visited Istanbul and Black Sea cities. All this happened to Russian Tsar II. It is among the reasons for the travels of Alexandr Mikhailovich, who traveled to the Black Sea coast on the orders of Nikola. It was clear that the trip contained political ambitions. Between 1878 and 1919, the Black Sea and the Dardanelles, which had solutions based on the Ottoman-Russian solution, were generally the main issues between the two states. Undoubtedly, Alexander Mikhailovich's role in his activities in Bulgaria and the Black Sea coast and in increasing Russia's influence in the region was very important.

The journey seems to be designed for two different purposes. The first stage of the trip is the trip to Varna, which is within the Ottoman territory and is affiliated with the Bulgarian Command. As can be understood from the statements made, Varna was built for a political purpose rather than a touristic trip. Mehmed Ali Bey, one of the employees of the Bulgarian Commissariat, was assigned to the Ottoman Empire to monitor the travel of Russian Prince Alexandr Mikhailovich in Bulgaria. While Mehmed Ali Bey closely followed the developments in Varna and Burgaz, he also reported his observations and sensations in a report to the Sublime Porte. In his report, Mehmed Ali Bey stated what Prince Alexandr Mikhailovic's trips to Varna and Burgas meant for Russia and Bulgaria, and also expressed his views on the visits. Moreover, while Bulgarian newspapers stated that they did not view the issue as political, they stated that this visit was made for the sake of friendship. The letter includes the following statements: "Russia has always been aiming to increase its influence on the small Balkan States and to Slavonicize the Christian states." The Ottoman Empire, like the French, was

aware that this visit was for political purposes. Mehmed Ali Bey also points out the goal of occupying the Straits with the Russian fleet, as the Russians have long desired. He states that this is the purpose, claiming that the 8 million loan provided by Russia to the Bulgarians was not wasted. The Prince's next stop was Burgas. He found the interest and concern shown in Burgas better than in Varna. During the meal, he drank the wine from the large glass in his hand while talking about how Bulgarians should always be together with Russians. The Prince then gave this wine to the guests at the table and said that the wine was the combination of Russian and Bulgarian blood. He said that he would help with the construction of two hospitals that are currently ongoing in Burgas and a church that has not yet been built. The Russian armored ship, which departed from Burgas on July 15, reached Constanta within the borders of Romania in the morning after the coasts of Sozopol and Ahyolu. The Prince was warmly welcomed in Constanta by the President of the Council, M. Stourda, and the notables of the city. Dinner was served on the ferry accompanied by the King of Romania. Although this visit could be considered as a visit to the Romanian King and his family, it was made for the purpose of getting to know the city.

The second route of the trip was Istanbul. After the magnificent welcome, the Prince and the Russian embassy officers disembarked from Dolmabahçe and went on a tour of Istanbul with the vehicles allocated to them from Istabl-ı Âmire. On July 21, the Prince went to Yıldız Palace at 7.30 and was welcomed with an official ceremony in front of the Sultan Gate, accompanied by the Russian March. Then he was officially accepted for an interview by the Sultan. While the Sultan welcomed the Russian delegation very warmly, various issues were discussed between the two. The Russian delegation boarded the Tschernomoretz and from there visited the Russian Embassy in Büyükdere. The Russian Prince had an interview with the Sultan at Yıldız Palace on July 21. Some regional issues were discussed in this interview, as reported in British and French newspapers. Translator Mehmed İzzet presented the translations of the news he followed and reflected in the foreign press to the according to the news given by *Tan* Newspaper, Alexandr Mihailovic discussed the issues of granting independence to Bulgaria and the annexation of Crete to Greece to Sultan II. Abdulhamid He met with one of the news leaked to the press was the news in *Novos* Newspaper that the Prince conveyed to the Sultan his proposal for reforms in Bulgaria, Armenia and Macedonia in order to keep the relations between the Ottomans and Russia strong. Some of the news that appeared in the press was that Russia would give Bulgaria's Burgas Port to Russia if it achieved Bulgaria's independence. After the meeting, Müşir Şakir left the palace with Ahmed Ali Pashas and other officials. At around half past ten, he first went to

Dolmabahçe dock and then to Büyükdere. Prince Alexandr Mikhailovic visited some places in Istanbul. He visited various country embassies on the Bosphorus. After these visits, he moved to the historical peninsula with the help of vehicles allocated from İstabl-ı Âmire. Accompanied by his companions, he visited Topkapı Palace, Imperial Museum, Hagia Sophia Mosque, Sultan Ahmed Fountain and Obelisk. In the evening, the Prince hosted a dinner on board the Tschernomoretz ship in honor of the guests. As a matter of fact, the Prince's visit to the Ottoman country gave new impetus to the diplomatic relations between the two countries. The most important impact of his month-long trip was undoubtedly the strengthening of communication and ties between Bulgarians and Russia. He came together with both politicians and some people from the public in Bulgaria and made a strong contribution to Russian policies claiming to be the protectorate of the Balkan states.

At the ceremony held in Samsun, a welcoming ceremony was held for the Prince by some statesmen, especially the Governor and the Commander. It left the city early in the morning on Thursday. He passed Thursday at half past ten and arrived in Ordu shortly after. He set out from Ordu on August 1, 1901 and reached Giresun around two o'clock. While staying in Giresun for about two days, he went to the port and sent the soldiers under his command to the dominant hill of the city to explore the city. The Russian Prince also attempted to draw a map of the Giresun coast and its surroundings. The next day, around five o'clock, he departed from Giresun and went directly to Sukhumi without stopping at Trabzon. Upon the order, a welcoming ceremony was requested to be held in the ports through which he passed. When he reached Sukhumi at half past nine o'clock, a welcome was made for him. After staying in Sukhumi for a day, he returned to Perşembe Port.

Araştırma Makalesi

Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903- 1942)

Orhan Çakmak*

(ORCID: 0000-0002-3759-4186)

Makale Gönderim Tarihi
25.11.2023

Makale Kabul Tarihi
02.01.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Çakmak, O., "Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903-1942)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 163-201.

APA: Çakmak, O. (2024). Osmanlı Modernleşmesinin Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi ve Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras: Eczacıbaşı Örneği (1903-1942). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 163-201.

Öz

Ülkemizde girişimcilik tarihi, daha çok iktisat tarihi içerisinde yer almakta olup genel tarih disiplinin iltifat etmediği bir alandır. Aslında girişimcilik tarihi, siyasi değişimin iktisadi ve kültürel kodlarını anlamak açısından daha objektif bilgiler sunmaktadır. Bu çalışma girişimcilik tarihini, siyasi tarihin gelişimi bakımından ele almaktadır. Çalışmanın ana tezi; girişimcilik faaliyetlerinin siyasi, sosyal ve iktisadi gelişmeleri/değişmeleri yakinen takip ettiği, ortaya çıkan fırsatları kendi lehine içselleştirme eğilimini tartışmaktadır. Girişimcilik faaliyetinin temel başarısı da ürettiği/arz ettiği ürünlerin kalitesi/fiyatı kadar, siyasi ve iktisadi değişmelere uyum sağlaması ile mütenasıptir. Bu açıdan İmparatorluktan milli devlete geçiş sürecinde ve sonrasında yeni kurulan devlet yapısı içerisinde ki "girişimci tipolojisi"nin değişim ve gelişim süreci, Eczacıbaşı firması özelinde zihniyet çözümlenmesine tabi tutulmuştur. İmparatorluk

* Dr. Araştırmacı, Türkiye, orhan.cakmak@orhinvest.com.
Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

tasfiyelerinin ana argümanı “bayrak altında toplanma” ve “milli”lik vurgusu üzerine yoğunlaşmaktadır. Nitekim Osmanlı’dan Cumhuriyete giden süreçte en yoğun millilik tartışmalarının yaşandığı İzmir kenti özelinde, girişimcilik faaliyetleri daha önemli hale gelmektedir. Osmanlı’nın sosyo-ekonomik yapısı üzerinde modernleşme uygulamalarının (deterministlik ve stokastik açıdan) etkisi ile Eczacıbaşı firmasının Osmanlı’nın son dönemindeki İzmir’de belirli bir uzmanlık alanı ile başladığı faaliyetlerinin; siyasi, sosyal ve kültürel etkileşimlere uyum şekli ve sonuçları çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır. Çalışmanın en önemli çıktısı ise girişimcilik faaliyetlerinin tek başına iktisadi gayret ile değil; eşanlı olarak, siyasi ve sosyal değişimleri de dikkate almasının başarı için zorunlu olduğunun tespitidir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras, Osmanlı’dan Cumhuriyete Müteşebbis Kültürü, Girişimcilik, Eczacıbaşı Firmasının Temelleri, Süleyman Ferid Eczacıbaşı.

The Effect of Ottoman Modernization on Entrepreneurs and the Economic Heritage Transferred to the Republic: The Case of Eczacıbaşı (1903-1942)

Abstract

In our country, the history of entrepreneurship is mostly included in the history of economics and is a field that is not complimented by the general history discipline. In fact, the history of entrepreneurship offers more objective information in terms of understanding the economic and cultural codes of political change. This study examines the history of entrepreneurship in terms of the development of political history. The main thesis of the study is to discuss the tendency of entrepreneurial activities to closely follow political, social and economic developments/changes and to internalize emerging opportunities in their favor. The basic success of entrepreneurial activity is commensurate with its adaptation to political and economic changes as well as the quality/price of the products it produces/offers. In this respect, the change and development process of the "entrepreneurial typology" within the newly established state structure during and after the transition from the Empire to the national state has been subjected to a mentality analysis in the specific case of Eczacıbaşı Company. The main argument of the purges of the empire is centered on the emphasis on "rally under the flag" and "nationality". In fact, entrepreneurial activities become more important in the city of İzmir, where the most intense nationalism debates took place in the process from the Ottoman Empire to the Republic. The impact of modernization practices (deterministically and stochastically) on the socio-economic structure of the Ottoman Empire and the adaptation of Eczacıbaşı's activities, which started with a specific area of expertise in İzmir in the last period of the Ottoman

Empire, to political, social and cultural interactions and their results constitute the scope of the study. The most important outcome of the study is the determination that entrepreneurial activities should not be based on economic endeavors alone, but should also take into account political and social changes simultaneously.

Keywords: Economic Heritage Transferred to the Republic, Entrepreneur Culture from the Ottoman Empire to the Republic, Entrepreneurship, Foundations of Eczacıbaşı Company, Süleyman Ferid Eczacıbaşı.

Giriş: Metodolojik Yöntem

Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecinde meydana gelen siyasi olaylar tarihinin iktisadi sonuçlarına girişimcilik faaliyetlerinin adaptasyonu ve siyasetçi-bürokrat-girişimci etkileşiminin siyasi-sosyal ve kültürel gelişimini ele almak, interdisipliner bir analizi gerektirmektedir. Bu çalışmada; siyaset, tarih ve iktisat bilimi kapsamında analizler içermektedir. Çalışmanın siyasi tarih hususu; literatürde “modernleşme” olarak ifade edilen batıya uyum politikalarının ana metinleri (Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı) açısından ele alınarak, bu gelişmelerin Cumhuriyet dönemine aktarımı açısından incelemeye tabi tutulmuştur. Girişimcilik faaliyetlerine ilişkin değerlendirme ise siyasi tarih dönemlemesine göre yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle girişimcilik faaliyetleri değişen/gelişen siyasi politikalara göre analiz edilmiştir.

Modernleşme teorisi, toplumların değişim ve gelişimini inceler. Modernleşme teorisinde iki analiz yöntemi bulunmaktadır. Birincisi, modernleşme sürecinin çerçevesi olduğu bir determinizm (belirli bir veri setine bağlılık), ikincisi ise modernleşme sürecinin muhataplarının dikkat etmesi gereken Stokastik (öngörülmezliği, belirsizliği ve rastgeleliliği hesaba katmak) gelişim kalıplarıyla ilgilidir. Modernleşme teorisinin yapısal değişim yaklaşımını araçsal eylemlerle ilişkilendirmek ve bunu determinist yöntem ile birlikte stokastik bir çerçeve içinde ele almak zorunluluk arz etmektedir. Bu yaklaşım sosyal bilimciler tarafından, iktisadi kalkınma ve demokratikleşme arasındaki ilişkinin etkileşimine olan ilginin artmasına yol açmıştır. Bu durum ise modernleşme sürecinin; “bilgiyi iktisadi kalkınmaya dönüştüren”, “mülkiyet haklarını koruyan” ve aynı zamanda “toplumunun tüm

vatandaşlarına karşı muhataplık ilişkisinde şeffaf olan kurumlar” yaratan bir siyasi anlayış kapsamında incelemeye tabi tutulmasını gerektirmektedir. Modernleşme teorisinin; batılı önyargısı, kapitalist ideolojik temelleri ve mantığındaki sosyal değişim/dönüşüm durumunun dikkate alınarak tartışılması ile modernleşme adımları tatmin edici bir analize tabi tutulmuş olacaktır. Bununla birlikte; sosyologlar, siyaset teorisyenleri ve ekonomistlerin yaptığı çalışmalarda (sosyal kalkınma süreçleri, demokratikleşme ve iktisadi büyüme) teorisel durumun tespitinden daha ziyade, eylemsel durumun gelişimini dikkate almaları daha analitik bir yaklaşım olacaktır.¹

Modernleşme kavramı ile çalışmada izah edilen husus; Osmanlı modernleşme metinlerinin eylemsel durumunun, örneklendirme alanındaki verilerin ortaya koyduğu sonuçlara göre, politika değişikliklerine uyum konusunda, muhataplarının hamarat/uyanık olduğunu göstermektedir. Bu nedenle çalışma; modernleşme teorisine göre, dönemsellik kavramının eylemsel bakımdan davranış kalıplarını değiştirdiğini ve duruma göre farklı mevzilenme durumlarını ortaya çıkardığını tespit etmektedir. Diğer bir ifadeyle; Osmanlı modernleşmesinin klasik metinlerinin zorlayıcı etkisinin, muhatapları tarafından hem daha fazla lehe kullanılmak hem de metinlerde bulunmayan ama kendileri için olumlu ve/veya olumsuz hususların eklenmesi/çıkarılması için esnetildiği, tadil edilerek değişikliklere tabi tutulduğunun tespitini yapmaktır. Bu hususta ise siyasetçi-bürokrat-girişimci“ birlikteliğinin ve ortak hedefe koşma idealinin” modernleşme adımları ile nasıl zuhur ettiği, karineler ile çalışmada izah edilmiştir.

Girişimcilik teorisi açısından ise iktisadi faaliyetlerin ortaya çıkardığı “tüketici tercih”indeki değişimleri fırsata çevirmek kadar, siyasi ve sosyal değişimleri de dikkate alan davranışları sergilemek “kurumsal”laşmanın en önemli özelliklerindedir. Bu durum daha çok girişimsel teşebbüslerin arz ve talep düzeyinin (piyasa süreci/market process)² muhatapsal durumu itibariyle “devlet” ile olan ilişkisinden

¹Bk. Prateek Goorha, “Modernization Theory”, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, 2010, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.266>.

²Bk. Fuat Oğuz, “Piyasa Süreci Teorisi: Tarihsel Gelişim”, *Liberal Düşünce Dergisi*, C:VI, Ankara, 2001a, s. 21.

kaynaklanmaktadır. Özellikle nitelikli üretim kanalları (sağlık, mühimmat, gıda, eğitim gibi) bakımından iktisadi aktör olarak devlet, girişimsel faaliyetlerin etki alanı içerisinde yer almaktadır. Girişimsel faaliyetlerin bu türden etki alanına duyarsız kalmasını beklemek, iktisadi davranış bakımından pekte olası değildir. Bu nedenle girişimcilik faaliyetleri tarihsel süreçte bu türden fırsatları, “muhataplık” ilişkisi bakımından kullanmayı tercih etmiştir.³ Çalışmamızda bu süreç Frank Knight’ın ve İsrail Kirzner’in çalışmaları kapsamında ele alınmıştır.⁴ Bu iki iktisatçı düşünür; girişimcinin kâr elde edebilmesinin sadece “risk”i üstlenerek mümkün olmadığını, aynı zamanda belirsizlikleri (siyasi, hukuki vb.) ortadan kaldırmasına ve sürekli olarak “uyanık-alertness” olması gerektiğine dikkat çekmektedirler. Ayrıca piyasada ortaya çıkan kâr ve rant arama faaliyetlerinin girişimciler tarafından değerlendirileceğini de belirtmektedirler. Bu fırsatlar piyasada ortaya çıkabileceği gibi kamusal alanda da ortaya çıkabilir. Bu açıdan girişimci her türlü siyasi ve iktisadi gelişmeyi yakından takip edecektir. Girişimciliğin sosyo-ekonomik analizi, çalışmada bu kapsamda ele alınmıştır.⁵

“Modernleşme ve girişimcilik” yaklaşımına ilişkin teorik temellerin örtüştüğü ve uygulama alanı olan Osmanlı modernleşmesi için tenakuz içermediğinden dolayı, çalışma için uygun bir metodolojik yöntem olduğunu belirtmek gerekir.

Osmanlıdan günümüze kadar gelebilen ve teşebbüs kültürünü devam ettirebilen çok az sayıda kurumsal girişimcilik (firma) mevcuttur.

³Bk. Michele Corgatelli, “Want More Entrepreneurship? Embrace Long-Term Legal Stability”, <https://mises.org>, s.1-2.

⁴ Detaylı bilgi için bk. Fuat Oğuz, “How entrepreneurs learn? A practical interpretation”, *METU Studies in Development*, Ankara, C:XXVIII /1-2, 2001b, s. 183-202.

⁵Bu hususta daha detaylı bilgi için bk. H. Frank Knight, “Risk, Uncertainty and Profit”, Ed. Mark Casson, *Entrepreneurship* (The International Library of Critical Writings in Economics), Edward Elgar Publishing Limited, England. 1990; M. İsrail Kirzner, *Competition and Entrepreneurship*, Chicago Press, Chicago, 1973, s. 49; M. İsrail Kirzner, *Perception Opportunity And Profit – Studies in the Theory of Entrepreneurship*, The University of Chicago Press, Chicago, 1979, s. 154-156; M. İsrail Kirzner, *The Meaning of Market Process: Essays in the Development of Modern Austrian Economics*, Routledge, London and New York, 1992, s. 4; M İsrail Kirzner, “Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach”, *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXV –March, 1997, s. 74.

Bu tür firmalar günümüze kadar faaliyetlerini devam ettirmiş olsalar bile ekonomik hacimleri kısıtlı kalmıştır. Ayrıca, aynı sektörel alanda faaliyetlerini devam ettirmişlerdir.⁶ Kurumsallaşmanın en önemli ticari ünitesi olan “firma” kavramının oluşum süreci, iktisadi yapının önemli bir unsurudur.⁷ Sanayi devrimiyle birlikte batıda ortaya çıkan ve yayılmaya başlayan “seri üretim” tekniğine ve “toptan satış” sürecine hızlı ayak uydurabilmesi için Osmanlı modernleşmesinde girişimcilik faaliyetleri, yabancı girişimcilere tanınan imtiyazlar ve kamusal girişimcilik faaliyetleri şeklinde teberrüz etmiştir.⁸

Eczacıbaşı firması ise Süleyman Ferid Bey’in (1885-1973) kalfalık dönemiyle birlikte 1903 yılında İzmir şehrinde faaliyetlerine başlamış ve kısa sürede kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Eczacıbaşı firması günümüze kadar gelirken faaliyetlerini sadece eczacılık alanıyla sınırlandırmayıp farklı sektörlerde de faaliyette bulunarak devam ettirmiştir. Faaliyet alanını geliştirme sürecinde ülkedeki sosyo-ekonomik yapıyla uyumlu ve hatta siyasi alanda doğrudan olmasa da sosyo-ekonomik alanda aktif görevlerde bulunmuş bir girişimcidir, Süleyman Ferid Bey. Bu etkileşim sürecinin girişimci davranışları üzerinde ki siyasi-sosyal ve kültürel açıdan etkisinin neler olduğu çalışmada belirtilmiştir.

Modernleşmenin İktisadi ve Hukuki Boyutunun Müteşebbisler Üzerindeki Etkisi (1808-1903)

Eczacıbaşı firmasının temellerinin atıldığı dönemdeki iktisadi

---

⁶Osmanlı’dan günümüze intikal eden firmaların hemen hemen hepsi “günelik tüketime” yönelik firmalar olup “lezzet tekeli” özelliği sergilemektedir. Aslında “lezzet tekeli” olmalarının en önemli nedeni de “piyasaya ilk giren marka” olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü yerel düzeyde var olan bir tanınırlık hali mevcuttur. Mesela Hacı Bekir Lokumları (1777), Kebapçı İskender (1860), Tatlıcı Hafız Mustafa (1864), Vefa Bozacısı (1870), Kuru Kahveci Mehmed Efendi (1871), Hacı Şakir Sabunları (1889) gibi (Bk. Dünya Gazetesi, 2022). İstanbul’da var olan bu firmaların haricinde, Anadolu’nun farklı illerinde de piyasaya ilk giren ve lezzet tekeli olma hüviyetine sahip birçok firma, halen faaliyetine devam etmektedir.

⁷H. Ronald Coase, “The Nature of the Firm”, *Economica*, November, C/IV, London School of Economics, London, 1937.

⁸Bk. Orhan akmak, “Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)”, *Halil İnalçık Armağanı II- Tarih Araştırmaları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s. 144-213.

gelişmeleri incelemeye başlamadan önce, Osmanlının son dönemindeki modernleşme faaliyetlerinde iktisadi yapıyla ilgili değişikliklerin neler olduğu “girişimcilik” bağlamında izah edilecektir.

Girişimcilik faaliyetleri tasavvufi kültür üzerine kurulu ahilik kurumunun üretim-fiyat (adil fiyat-kaliteli mal) ilişkisinin kamu otoritesi tarafından kontrol altında tutulması, baskılanması ve piyasaya giriş-çıkışın belirlenmesi sonucu olarak, batıdaki tarzda bir kurumsal ticari ünite (firma) Osmanlı iktisadi sisteminde kendine yer bulamamıştır.⁹ Bu durum girişimcilik faaliyetlerinin “esnaflık/tüccar- terzi” düzeyinde kalmasına ve seri üretime geçemeyerek yerel sınırları aşamamasına yol açmıştır.¹⁰ Bu kısır ortam, iktisadi yapının gelişimi ve değişimini zorunlu kılmıştır. Bu durum ise *Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat Fermanı* ile yasal değişikliğe tabi tutulmuş ve kadim sosyo-ekonomik yapı, batı tarzına uyumlu olacak şekilde tadil edilmiştir.¹¹

Osmanlının idari/mali yapısının değişim ve dönüşümünü içeren bu yasal metinler; birçok alanda, özellikle hukuk ve ekonomi, yenilikler meydana getirmekle beraber, bu çalışmanın kapsamı bakımından en önemli gelişme, “mülkiyet hakkı”nın devlet tarafından kabul edilmesi olmuştur.¹² Bu uygulama özellikle Osmanlı sermaye güruhunu oluşturan

⁹Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2000, s. 295; Halil İnalıcık, “Ahilik, Toplum ve Devlet”, *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009b. Osmanlı’daki esnaf grupları ve zanaatkâr ustalarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. S. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983. Avrupa’da, sanayi devrimi öncesinde, esnaf loncaları ve çıraklık yapısının teknolojik yenilik ve üretim tekniklerinde meydana getirdiği değişiklikler konusunda ayrıntılı bilgi için bk. S. R. Epstein, “Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Change in Preindustrial Europe”, *The Journal of Economic History*, Vol.58, No.3, 1998.

¹⁰Ziya Gökalp, “Mesleki Ahlâk”, *Türkçülüğün Esasları*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 150-152.

¹¹Bu süreçte diğer önemli değişiklik ise 1838 yılında İngilizler ile yapılan “Baltalimanı Ticaret Antlaşması”dır. Bk. S. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580- 1838*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974.

¹²Bu husustaki en önemli yasal yenilik 1858 yılında yayımlanan Arazi Kanunnamesi’dir. Bk. M. Âkif Aydın, “Arazi Kanunnamesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C:III, 1991, s. 346-347. Arazi Kanunnamesi, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nın “eşitlikçi” anlayışının bir tezahürü ve özellikle gayrimüslim tebaanın hakları bağlamında ele alınmış hukuki bir metindir. Bk. Musa Gümüş, “Anayasal Meşrûfî Yönetime Medhal: 1856 Islahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler*

gayrimüslim tebaa açısından çok önemli bir gelişmedir. Çünkü Osmanlı devlet idaresi iktisadi örgütlenme tarzı bakımından; Müslüman tebaanın “esnaflık”, gayrimüslim tebaanın ise “ayrıcılık ve imtiyazlar”¹³ ile bölgelerarası ve sınır ötesi ticaret yapmasını tercih etmiştir. Bu tercihin önemli bir nedeni “müsadere”¹⁴ uygulamasının aktif olarak kullanılarak; devletin arzu etmediği iktisadi varlığın mülkiyetine, “vatana ihanet/idareye muarızlık” iddiası ile el atmasıdır.

Osmanlı modernleşmesinin iktisadi yapı üzerinde üç temel yeniliği söz konusu olmuştur; mülkiyet hakkı, fiyat serbestisi¹⁵ ve hür teşebbüs.¹⁶ Aslında “mülkiyet ve fiyat” uygulamasına ilişkin değişiklikler doğrudan “girişimcilik” faaliyetlerinin var olması ve gelişmesi ile ilgilidir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşmesi, 1808 yılında yayınlanan ve yürürlüğü bir ay süren Sened-i İttifak ile beraber, girişimci sınıfın (burjuvanın) varlığını “muhatap” olarak kabul ettiğini beyan etmiş ve daha sonra ki modernleşme sürecinin temel taşı olmuştur.¹⁷ Bu girişimci sınıfın dominant karakteri, modernleşmenin diğer adımları (Tanzimat ve İslahat) döneminde “gayrimüslim tebaa” olmuştur.¹⁸

Modernleşme süreci özel teşebbüsün gelişmesi için teşvik edici unsurları kullanırken, aynı zamanda kamu girişimciliği faaliyetlerini de artırmıştır. Kamu girişimciliği faaliyetlerini artırarak iktisadi hayatta daha aktif rol alan devlet, bir taraftan kamusal alan faaliyetlerini diğer

---

Dergisi, Güz, Sayı 47, 2008, s. 215-240.

¹³Osman Nebioğlu, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1986; Halil İncalçık, “Kapitülasyonlar ve Ticaret”, *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009a, s. 265-271.

¹⁴Tuncay Öğün, “Müsadere”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C:XXXII, 2006, s. 67-68.

¹⁵Zorunlu malların üretildiği yerden satılacağı pazara kadar, “yed-i vahid” olarak bilinen, fiyatların devletin denetimi altında bulundurulması sistemi 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile son bulmuştur. Bk. Mehmet Genç, “Yed-i Vahid”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C: XLIII, 2013, s. 378-383. Ancak esnaf loncaları içerisinde uygulanan fiyat tahdidi devam etmiştir. Kamu otoritesi, yerli esnaf üzerindeki fiyat denetimini kaldırmazken, gayrimüslim tebaaya ayrıcalık tanımıştır.

¹⁶Bk. Çakmak, *a.g.m.*, 2011.

¹⁷Halil İncalçık, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeler)*, Eren Yaıncılık, İstanbul, 1996, s. 344-348.

¹⁸Bk. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1983.

taraftan ise piyasa oyuncularının faaliyetlerini yakinen takip etme imkânını hep kamu otoritesi kapsamında elinde tutmuştur.¹⁹ Aslında modernleşme sürecinin uygulaması “belirsizlik” ortaya çıkardığı için bu durum girişimciler için kâr ve rant arama faaliyetlerinin kamusal alan ile (siyasetçi-bürokrat-girişimci) işbirliği yapmasına yol açmıştır. Modernleşme sürecinin uygulayıcıları gayrimüslim tebaa ile yakın işbirliği içerisinde olmuş ve birçok alanda ayrıcalıklar sunmuştur. Bu durum gayrimüslim tebaa tarafından “fırsatçılık” şeklinde kullanılmıştır. Kısacası modernleşme sürecinin temel yaklaşımı, gayrimüslim tebaaya daha uygun bir özellikteydi. Özellikle liman kentleri, bu uygulamalardan daha fazla etkilenmiştir. Bu hususta en önemli kentlerden olan İzmir, liman şehri olarak tarımsal ve sanayi ürünleri konusunda tarihi bir müktesebata sahip olması (gayrimüslim tebaa yoğunluğu/ürün gamı [incir, üzüm, zeytin]) bakımından modernleşme süreci uygulamalarının hem hukuksal hem de iktisadi açıdan en fazla etkilenen bölgesi konumundadır. Modernleşmeye ilişkin hukuksal yapı; İzmir’in ticari hayatında yoğunluğu bulunan gayrimüslim tebaa için çok büyük ayrıcalık sağlamışken, daha sonra İttihat ve Terakki ile beraber uygulanmaya başlanan “Türkçülük” iktisadi anlayışı ile de doğal olarak olumsuz etkilenen bölge olmuştur.²⁰

Özellikle harp tekniğinin modernizasyonu için gerekli olan teçhizatın imal edilmesini sağlamak kamu girişimciliğini (Feshane, Kâğıthane, Baruthane, Saraçhane vb.) yaygınlaştırmış ve bütçe harcamalarını artırmıştır.²¹ Bu durum ise mali yetersizlik olarak kendini göstermiş²²,

¹⁹Seven Ağır, “İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C:XLV, Özel Sayı, İstanbul, 2016, s. 26-39.

²⁰Özveren, Osmanlı’nın son dönemindeki gelişmeler ve savaşlardan en az etkilenen bölgenin İzmir olduğunu iddia etmektedir. İzmir bölgesinin Birinci Dünya Savaşı’ndan etkilenmediği gibi, işgal yıllarında İzmir’de bulunan gayrimüslim tebaanın ciddi bir sermaye birikimine sahip olduğunu ve ilk iktisat kongresinin bu nedenle İzmir’de yapıldığını belirtmektedir. Bk. Eyüp Özveren, “İktisat Kongresi’nden Büyük Buhran’a İzmir: Bir Liman Kentinden Gözlemler ve Düşünceler”, *Dünden Bugüne İzmir’in Sosyal ve Ekonomik Gelişimi*, İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi Yayınları, İzmir, s. 50-52.

²¹Detaylı bilgi için bk. Yavuz Cezar, “19. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart Sayısı, İstanbul, 1991, s. 161-186; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1998, s. 47-55.

²²1875 yılında fiilen 1879 yılında ise resmen iflas eden Osmanlı Mali Sistemi yerine, 1881 yılında Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umûmiyye (borç tasfiyesi için devlet

gayrimüslim tebaanın “yatırımcı” vasfını “finansör” vasfına çevirmiş ve gayrimüslim tebaa ile devlet arasında borç-alacak süreci daha aktif bir hale gelmiştir. Bu durum ister istemez kamusal alanda yoğunlaşan imtiyazların, gayrimüslim tebaaya daha fazla aktarılmasına yol açmıştır. Yaklaşık elli yıl süren bu durum, ülke ekonomisinde gittikçe zenginliği artan gayrimüslim tebaaya halkın bakışında olumsuzluklar meydana getirmiştir. İmparatorluk sürecinin dağılmaya başlaması, “milliyetçi” söyleme dayalı yeni bir politika oluşturulmasını zorunlu kılmış ve kendi girişimcisini oluşturma ve destekleme sürecini başlatmıştır. Nitekim İttihat ve Terakki ile beraber bu zihniyet, aktif bir kamu iktisadi politikası olarak uygulanmıştır. Ancak hem modernleşme sürecinin uygulayıcıları hem de İttihat ve Terakki yöneticilerinin politikalarının sonuçları açısından pekte farklılık söz konusu değildir. Her iki iktisat politikası da “kayırılan, desteklenen ve kollanan” bir girişimcilik anlayışını zuhur ettirmiştir.

Osmanlı'nın Son Dönemi ve Eczacıbaşı Firmasının Temelleri

II. Meşrutiyet (1908) ile birlikte İttihat ve Terakki, modernleşme sürecini “taklitçi” bir zihniyet olarak görmüş ve gayrimüslim tebaaya sunulan ayrıcalıkların halkta yarattığı tahripkâr etkinin olumsuz sonuçlarının savaşlar ile beraber (Birinci Dünya Savaşı, Balkan Savaşı) daha fazla hissedildiğinin farkındaydı. Taklitçilik ve yabancı sermayeye tanınan ayrıcalığın bir iktisat politikası olarak işe yaramadığını ve bu nedenle yerli burjuvazinin oluşturulmasını zorunlu bir kamu politikası olarak ele almıştır. Halkın (Müslüman tebaanın) fakirleşmesinin yegâne nedeni olarak Tanzimat modernleşmesini gören İttihat ve Terakki yöneticileri, Müslüman-Türk esnafın kamu politikaları vasıtasıyla desteklenmesi ve yabancı girişimcilere karşı korunması gerektiğini kabul edip uygulamaya başlamıştır.²³ İktisadi hayatın her alanından azınlık

---

gelirlerinin, yabancı ülkelerin kontrolüne bırakılması) kurulmuştur. Bk. Cevdet Küçük ve Tevfik Ertüzün, “Düÿn-ı Umümiyye”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C:X, 1994, s. 58-62.

²³Bk. Ziya Gökalp, “Musahabe: İktisadi Mucize”, “Medeni Havadisler: İktisadi Kongre”, “Garp Meselesi I-II-III”, “Avrupa'daki İçtimai Buhranın Sebebi”, *Küçük Mecmuası Yazıları*, Haz. Dr. Ali Duymaz, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2018, s. 119-121, s.293-311; Ziya Gökalp, “Terbiye ve Milliyet”, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, Haz. Dr. Salim Çonoğlu, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2019, s.139-224. Dönemin doktrineri Gökalp, batının iktisadi başarısının tartışma götürmez bir gerçek olduğunu kabul etmektedir.

mensuplarının çıkarılması ve Müslüman-Türk girişimcinin desteklenmesi için İttihat ve Terakki hem halkı hem de sivil toplum örgütlerini (gazete, dergi, esnaf cemiyetleri vs.) baskılamaktaydı. Nitekim Müslüman Boykotajları²⁴ ile piyasada faaliyette bulunan azınlık mensubu veya yabancı girişimcilerin mal ve hizmetlerinin tüketilmemesi ve ihtiyaç duyulan mallar için Müslüman-Türk girişimcilerin tercih edilmesi (yerli malı kullanılması) gerektiği vurgulanmakta; gazeteler ve dergiler, Müslüman-Türk girişimcilerin listesini ve adreslerini dağıtarak, halkı yönlendirmekteydi.²⁵ Halk tarafından verilen bu tepkilerden sonra devlet, yaptığı hukuksal düzenlemeler ve izlenen uygulamalarla meseleyi bir devlet politikası haline dönüştürmüştür. Öyle ki Türkçe; ticari işlemlerde zorunlu dil olmuş, sokaklara yabancı dilde tabela asılması yasaklanmış, kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırılıp Düyûn-ı Umûmiyye'nin faaliyetleri askıya alınmış ve yabancı sermaye denetim altına alınmıştır. Daha sonra ise Müslüman-Türk müteşebbislerin özendirilmesi ve korunması için önlemler alınmış ve teşvikler uygulanarak “milli şirketler ve kooperatifler” kurulmuştur.²⁶ 1917 yılında kurulan Men-i İhtikâr Kurumu (Spekülasyonları Engelleme Kurumu), yabancıların faaliyetlerini daha yakın bir takibe almıştır.²⁷ İttihat ve Terakki tarafından Tanzimat döneminin “kapıkulu” geleneği eleştirilmiş ve ona karşılık Müslüman-Türk'ün “hür teşebbüs”ü savunulmuştur. Bu milli iktisat döneminde Müslüman-Türk unsurun maddi üretime katılması, devlet politikasının en önemli amacı olmuştur. Bu anlayışa göre, Osmanlı devleti için tek çözüm yolu; Müslüman-Türk

---

Osmanlı'dan bakiye kalan azınlık mensuplarının, bu açıdan batıya uyumlu olduğunu da kabul etmek ile beraber, kendi müteşebbis kültürümüzün oluşturulmasını bir kamu politikası olarak zorunlu görmektedir. Ayrıca bk. Zafer Toprak, *Milli İktisat ve Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995a, s. 4-5; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 22.

²⁴“1908 Boykotajı” konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Erdal Yavuz, “1908 Boykotu”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*: 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978, s. 163-181; “1913-1915 Boykotajı” konusunda ise bk. Toprak, a.g.e, s. 110.

²⁵Mehmet Başaran, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Yerli Malı Kullanımı Teşviki”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:IV/11, 2005, s. 45-62.

²⁶Çoğu zaman İttihat ve Terakki teşkilatının üyeleri ile bu yeni şirketlerin ortakları aynı kişiler olmuştur. Bk. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 91.

²⁷Zafer Toprak, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995b, s. 88-130.

unsurun esnafıktan sıyrılarak girişimci olması²⁸, yani ticaret, bankacılık ve sanayi ile uğraşmasıdır.²⁹ İşte bu minvalde seyreden Osmanlı'nın son dönem iktisadi hayatı; kendi tüccarını, kendi doktorunu, kendi eczacısını, kısacası her türlü girişimsel faaliyeti yapabilecek kendi mteşebbisini ortaya çıkaracak bir iktisadi örgütlenme tarzı ihdas etmeye başlamıştır. Nitekim bu uygulamalar “milli anonim şirketler” furyasına dönüşmüştür.³⁰

İttihat ve Terakki döneminde uygulanan milli iktisat politikası 1919 yılındaki İzmir'in işgali döneminde sekteye uğramış ve gayrimüslim tebaa yeniden revaçta olmuştur. Hatta işgal kuvvetlerinin desteğiyle Türk unsurlarının ticarethaneleri yağmalanmış ve iktisadi faaliyetleri yasaklanmıştır.³¹ Bu tür politikaların en fazla hissedildiği yerler ise azınlık mensuplarının önemli nüfusa sahip olduğu *İstanbul* ve *İzmir*'dir.³²

²⁸Bu hususu en güzel anlatan Orhan Pamuk'un *Cevdet Bey ve Oğulları* adlı romanıdır. “Işıkı Cevdet” bu ortamın en güzel Türk girişimci tipolojisidir. Pamuk, romanın ilk elli sayfasında sosyolojik bir olgu olarak, 1900'l yılların İstanbul'undaki ticari hayatı, bir Müslüman tüccar olan Cevdet Bey'in ticari faaliyetleri bağlamında ele alıp incelemektedir. Romanın kahramanı Cevdet Bey, İstanbul Belediyesi'nden ve dönemin en önemli taşımacılık şirketi olan şirket-i Hayriye'nin ihalesinden kazandığı “sokak lambaları” satışı ve bakımı sayesinde ticari faaliyetlerini geliştiren ve bu işini de “rüşvet” sayesinde ifa ettiğini söyleyen, bir Türk mteşebbisidir. “Işıkı Cevdet”, devlet tarafından imtiyazlı kılınmış bir müteşebbis olmasının kendisine *görünmez bir zırh* sağladığını düşünmekte ve hissetmektedir. Bu ticari güvenden dolayı *geleceğe daha iyimser bakabilen* ve bu sayede faaliyetleri arasında *ihracat olmadığı ve evlenmediği halde*, gelecekteki nesillerinin bile buradan ithalat-ihracat yaparak kazanç elde edebileceğini düşünerek işletmesinin adını “Cevdet Bey ve Oğulları İthalat-İhracat-Nalburiye” koyar. Bk. Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, İletifim Yayınları, Ankara, 1997, s. 14-20.

²⁹Toprak, a.g.e., s. 19.

³⁰Turan Akkoyun, “İzmir Basınına Göre Atatürk Devrinde İktisadi Gelişmeler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:X/1, İzmir, 1995, s. 225-226.

³¹Blent Durgun, “Kurtuluşundan Sonraki İlk Günlerde İzmir'de Sosyo-Ekonomik Durum”, *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XI/23, 2011, s. 3-10.

³²İzmir'in 1927 yılı nüfus sayımına göre toplam nüfusu 526.005 kişidir. Bu nüfusun 24.570'i gayrimslimdir. Gayrimüslim nüfus içerisinde Musevi nüfus ise 18.157'dir. Bk. Sema Polat, “1927 Nüfus Sayımı ve İzmir”, *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:II/4, İzmir, 1994, s. 71. Varlık Vergisi uygulamasında en çok vergi tahakkuk ettirilen il İstanbul (347.779.607 TL) iken, ikinci sırada İzmir ili (27.645.001 TL) gelmektedir. Bk. Onur Yılmaz, “İzmir'de Varlık Vergisi Uygulamasının Analizi: Vergilendirme, Hacizler ve Hatıralar”, *Belgi Dergisi*, Kış 2023/1, Denizli, s. 98. Varlık Vergisinin uygulandığı dönemde İzmir'in nüfusu 1940 yılında 640.107, 1945 yılında ise 673.581 kişidir. Varlık vergisi

Azınlık mensuplarının yoğun bir şekilde yaşadığı ve etkin olduğu İzmir'de³³;

"...XX. yüzyılın başında iki ayrı toplumsal yaşam vardı. Sanayi kuruluşları, doktorları, eczacıları, din adamları, esnafı ve hatta kabadayılara kadar *Türk olanlarla olmayanlar* birbirlerinden ayrılmışlardı. Kentin coğrafi yapısı da bu toplumsal ayrılığı mahalle mahalle, sokak sokak bölerek derinleştirmekteydi. Öyle ki; o dönemde İzmir'deki mülkiyet sahipliğinin etnik yapısı şöyleydi. Gayrimenkullerin; 28.604'ü Türklere, 15.945'i Rumlara, 12.709'u diğer yabancı uyruklulara, 4.300'i Ermenilere ve 3.646'sı Musevilere ait iken; tarımsal arazilerin (dönüm olarak), 53.694'ü Türklere, 176.877'si Rumlara, 175.119'u diğer yabancılara, 5.471'i Ermenilere ve 561 dönümü Musevilere aitti. Mülkiyet sahipliğinde olduğu gibi, *ticari ve mesleki hayatta da azınlık mensupları* çok etkindi. Mesela İzmir'in tek Türk hastanesi 1851 yılında kurulmuş olan Guraba-i Müslim'indi. 1880 yılında İzmir'deki 55 eczanenin hepsi azınlık mensuplarına aitti. İşte İzmir'in bu iktisadi yapısında bir Türk müteşebbis olmayı arzu eden kişi, *Süleyman Ferid Bey'di*".

Buraya kadar, genel olarak Osmanlı'nın son dönemindeki gelişmeler özetlenmeye çalışılmıştır. Eczacıbaşı firmasının temelleri de bu dönemde atılmıştır. Çalışmanın bu kısmında, ilk önce Süleyman Ferid Bey'in mesleki hayatı incelenecek; daha sonra ise cumhuriyet dönemiyle birlikte Eczacıbaşı firmasının gelişimi, Türkiye siyasi ve iktisat tarihindeki değişimlerle birlikte ele alınacaktır.

Süleyman Ferid Bey'in Hayatı ve İzmir'deki Girişimcilik Faaliyetlerinin Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Tahlili (1880-1942)

İzmir'de 4.578 kişiye (bunun 2.798'i merkezde, 1.779'u ise ilçelerdedir) uygulanmıştır. Dönemin maliye idaresi tarh edilen vergi miktarını ve ödemekle mükellef olan kişilerin listesini yayımlamıştır. Listede hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaa bulunmaktadır. Mesela ilk yayımlanan listede 115 Müslüman-174 Gayrimüslim, ikinci listede ise 41 Müslüman-19 Gayrimüslim vatandaş bulunmaktadır. Yayımlanan bu listede *Süleyman Ferid Bey ve işletmesi bulunmamaktadır*. Mesela Ferid Bey'in yanında kalfa olarak çalışan, daha sonra Krom Ecza Deposu'nu kuran *Lütfü Krom* 75.000 TL ödemiştir. O dönemin gayrimüslim eczacısı *Alber Danon ve Mareno* ise 500.000 TL varlık vergisi öderken [İzmir'de ödenen en yüksek varlık vergisi 700.000 TL'dir.], Ferid Bey'in bu listeye göre varlık vergisinin kapsamı dışında kaldığı anlaşılmaktadır. Bk. Muhammet Güçlü, "Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:VIII/1, 1993, s. 161-174. Ayrıca Bk. Yeni Asır Gazetesi, 17 Aralık 1942 Perşembe günkü sayısı.

³³Yaşar Aksoy, *Bir Kent Bir İnsan*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:2, İstanbul, 1986, s. 47.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, birçok yabancı yatırımcıya ev sahipliği yapmıştır. Yirmi farklı ülkeden gelen bu yatırımcılar, büyük ticarethaneler kurduğu gibi bu ülkelerin İzmir’de konsoloslukları da bulunmaktaydı. Yabancı yatırımcılar kendi dillerini konuşup kendi kültürüne uygun mahalleler kurup doğrudan konsoloslarına bağlı bir devlet idaresi anlayışı ile hareket etmekteydiler. Ayrıca kendilerine ait eğitim kurumlarını da kurmuşlardır. Azınlık mensuplarının etkin olduğu bu dönemin İzmir’inin, Osmanlı devletinin dış ticaret hacmindeki payı %30 civarındadır. Bu ortamda Türklerin azınlık mensupları ile olan ticari bağları yerel düzeyde veya “kk çaplı işbirliği”³⁴ şeklinde zuhur etmekteydi.³⁵

Ferid Bey, İzmir’in “ikiğşmelik”³⁶ semtinde dünyaya gelmiştir. Babası Hafız şakir Efendi³⁷, İzmir Belediyesinin baş kantarcısıydı. Memur bir ailenin ilk çocuğu olan Ferid Bey, ilk tahsilini İzmir’de, *Hamidiye Mektebi* (1895), *İzmir Rüşdiyesi* (1898) ve *İzmir İdadisinde*³⁸(1900) tamamlamıştır. 1903 senesinde henüz 18 yaşındayken, *İstanbul Eczacılık Mektebi’ni* bitirerek İzmir Guraba-i Müslimin Hastanesi’nde ikinci eczacı

³⁴Mesela o dönemin İzmir’inde en önemli yerli teşebbüs, Konak ile Göztepe arasındaki tramvay hattının yabancı sermaye katkısıyla kurulmuş olan Göztepe Tramvay Kumpanyası’dır. H. Hüseyin Genç, *1929-İzmir’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010, s. 34.

³⁵Abdullah Martal, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler”, *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1/3, İzmir, 1993, s. 119-124.

³⁶ İkiğşmelik semti, o dönemde, Müslümanların yaşadığı orta halli bir semt konumundadır. Nejat Bey’in ifadesiyle (1999a, s. 13); “...Eski dönemlerde babamın ailesi İkiğşmelik ve Eşrefpaşa yörelerinde oturmuş. İzmir’in *esnaf ve memur ailelerinin ev sahibi olabilecekleri yerler* de ancak oralarıydı...”.

³⁷Nejat Bey (1999a, s. 13) soy kütüğünü şöyle tarif etmekte: “...Babamın ailesinde beş kuşak geriye kadar gidebiliyor ve hepsinin İzmirliler olduklarını görebiliyoruz. Anamın ailesi ise, şam’dan gelmiş. Anneannemin Türkçesi ömrünün son yıllarına kadar hl Arapça’ya çalardı. Hatta evde bizden gizli şeyler görüşülmek istendiği zaman annem ve teyzelerim arasında Arapça konuşulurdu. Ana soyumu oluşturan Caferi ailesinin birçok kolları hl şam’da yaşar...”. Ferid Bey’in hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. İstanbul Ansiklopedisi, 1968, s. 4891- 4892.

³⁸İzmir İdadisi, o dönemin birçok Müslüman ve gayrimüslim kesimin çocuklarını okutmak için çabaladığı ve başarı grafiği çok yüksek olan gözde bir eğitim kurumudur. Bk. Melih Tınal, “İzmir Mekteb’i İdadisi”, *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:III/8, İzmir, 1998, s. 349-357.

olarak göreve başlamıştır. Ferid Bey'in döneminde, Osmanlı'da, Müslüman-Türk eczacıların sayısı çok azdı. Mesela 1888'de ilk Türk eczanesi İstanbul'da açılmıştı ve 1900 yılında ülke çapında 217 civarında olan özel eczanelerin yalnızca 10 tanesi Türklere aitti. Bunun başlıca nedeni; Müslüman-Türklerin eczacılığı "esnafılık" kabul edip bu mesleğe itibar göstermemeleri, ancak esas önemli olan ise o dönem eczacılık için şart koşulan "eczacılık stajının" yapılacağı bir eczane bulmanın güçlüğüydü.³⁹

Ferid Bey, yaşamında babasından ve annesinden sonra en derin etkileri anneanesi Fatma Hanım'dan almıştır. Hatta onun eczacılık mesleğini seçmesinde bile *anneannesinin ağır biçimde hastalanmasının* doğurduğu sorunlar yatar. Kendi ifadesiyle:⁴⁰

"...Ninem ağır biçimde hastalanmıştı. İzmir'in tanınmış doktorlarından *Rum İstalyanos Efendi*yi getirdik. Reçete yazdı. O zamanın ilaçları, günümüzdeki gibi hazır ambalajlar içinde satılmazdı. Eczanelerde kazanlar, imbikler içinde yapılırdı... Babam, beni derhal *Rum Lazarides'in* eczanesine gönderdi. Koşarak eczaneye gittiğimde, "seyahat dolayısıyla kapalıdır" yazısını üzülererek okudum. Bu kez yine koşarak Eşrefpaşa'ya çıktım. *Ermeni Şahinyan'ın* eczanesinde uzun bir süre bekledikten sonra ilaçları yaptırdım. Eczaneden çıkarken akşam olmuştu ve yağmur bardaktan boşanırcasına yağıyordu. O akşam eve dönerken yüreğim yaralı, gözlerim yaşlıydı. Çok sevdiğim ninem hastalandığı zaman, evde kendimiz kocakarı ilaçları yapmayı beceremezsek, *kent içinde başvuracağımız tüm doktor ve eczacılar azınlık mensubu ya da yabancı* olacağından⁴¹, doktor ya da eczacı olmak düşüncesi, o yağmurlu gecede elimde ilaç şişeleriyle ninemin başucuna dönerken, *çocuk kalbimde bir ideal ve özlem olarak belirmiştir...*".

XX. yüzyılın başlarında İzmir'de 16 adet hastane bulunmaktadır. Bu

³⁹ XIX. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'da eczacılık faaliyetleri artmaya başlayınca, muazzam bir girişimcilik arzı meydana geliyor ve önüne gelen eczane açmaya başlıyor. Bunun üzerine 1862 yılında eczacılık ile ilgili bir genelge çıkartılıyor. Bu genelgeye göre ya yurtdışı eğitimi almak ya mektepten mezun olmak ya da üç yıllık eczacı kalfalığı yapmış olmak eczane açmak için şart koşuluyordu. Osmanlı'daki eczacılık faaliyetlerinin tarihi gelişimi için bk. Doğan Üvey, *Süleyman Ferid Eczacıbaşı ve Türkiye'de İlaç Sanayiinin Kuruluşuna Katkıları*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul,1996, s. 3-6.

⁴⁰ Aksoy, a.g.e., s. 58- 60.

⁴¹ Azınlık mensuplarının ticari hayatta etkin olmalarının rahatsızlığını Nejat Bey'de de görüyoruz. Bk. 1999a, s. 15.

hastanelerin önemli bir kısmı gayrimüslim tebaaya aittir.⁴² 1890'lı yılların başında ise tümü *azınlık mensubu* 40 kadar diplomalı eczacı mevcuttur. O dönemde sağlık kurumları ve personelinin (doktor, eczacı) hemen hemen hepsi azınlık mensubuydu. Bu ruh haleti ile İstanbul'da ikamet eden aile dostlarından (anne tarafından akrabası) Dr. Suat Bey'in (Yurdkoru), "... Eczacı olman için İstanbul'da mektebe gitmen lazım..." tavsiyesine uyarak, 1900 yılında Dr. Suat Bey ile birlikte İstanbul'a giden Ferid Bey, İstanbul'da da azınlık mensuplarının ticari ve sosyal hayata hâkim olmalarından rahatsızlık duyuyor. Kendi ifadesiyle:⁴³

"...İstanbul'a geldiğimde, 1900 yılında, on beşinde ve bıyıkları terlememiş bir üniversite öğrenci adayıydım. Saltanat ve Hilafetin merkezi İstanbul, Anadolu için bir "hayal kent" olarak belirmişti. Taşı toprağı kutsal bir kent olarak düşündüğüm İstanbul, ne yazık ki başta beni hayal kırıklığına uğrattı. Kent oldukça büyük, yapılar yüksek ve Osmanlı'nın tuğrası... kocaman mı kocamandı. Fakat bu görüntü içinde eğitim, ticaret, ekonomi ve hatta toplumsal yaşam, *yabancıların ve azınlıkların elindeydi*. Kısa bir süre sonra, *İzmir'deki kadar belirgin olmamakla* birlikte, İstanbul'un bazı semtlerinde de *yabancıların yoğun biçimde bulduklarını* gördüm..."

Gerek İzmir'deki gerekse İstanbul'daki ticari hareketliğin temelinde azınlık mensuplarının bulunması, Ferid Bey'i kamçılayıcı ve harekete geçirici bir etken olmuştur.

1900-1903 yılları arasında, Tıp Fakültesi Eczacılık Yüksek Mektebi'nde eğitim görmüş olan Ferid Bey, on sekiz yaşında "eczacı" unvanını almıştır. Zorunlu olan eczacılık stajını, İstanbul'un ilk Müslüman-Türk müteşebbisi olan Hamdi Bey'in yanında yapmıştır. Hamdi Bey, esnafıktan gelme bir eczacıydı.⁴⁴ Hamdi Bey'in, azınlık mensuplarının etkin olduğu İstanbul gibi bir yerde ilk Türk girişimci olması, Ferid Bey'i özel eczane açma konusunda bir hayli etkilemiştir.

1903 yılında İzmir'e dönen Ferid Bey, o zaman İzmir'deki tek Müslüman hastanesi olan Guraba-i Müslimin Hastanesi'nde boş bulunan ikinci eczacılık görevine atanmak istemiş, ancak yaşının küçük

⁴²D. Akyol Altun, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde İzmir Hastanelerinin Mekânsal Gelişimi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XXIX/ 2, İzmir, 2014, s. 405-443.

⁴³Aksoy, a.g.e., s. 64.

⁴⁴İlk Türk farmakologlarından olan Hamdi Bey ve eczacılık faaliyetleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, a.g.e., s. 70-71.

olmasından dolayı olumlu bir yanıt alamamıştır. Azimli ve kararlı olan Ferid Bey, devrin İzmir valisi olan Kamil Paşa'ya durumunu anlatmış ve valinin dehaletiyle, uygulamaya yönelik bir sınavdan sonra aylık *altı lira* maaşla göreve başlamıştır.⁴⁵ Hastanede halkla yakın bir diyaloga geçen Ferid Bey kısa sürede mesleğini geliştirmiş ve çevrede "usta eczacı" olarak tanınmıştır. Bir süre sonra, İzmir'in Bornova⁴⁶ semtindeki *ilyadis* özel eczanesinde hafta sonları ve boş zamanlarında çalışmaya başlamış; bu gayretlerinden dolayı 1905 yılında boşalan "baş eczacılık" görevine atanmıştır. Bu göreviyle birlikte Ferid Bey hem eczacılık yapmış hem de hastanenin muhasebe kayıtlarını tutmuştur. Bu çalışmaları neticesinde, uzun süredir idealinde olan "özel eczane" açma fikrini 1909 yılında memuriyetten ayrılarak⁴⁷, İzmir'in Tilkilik semtindeki "Eczane-i Umumi"yi *215 altına* satın alarak gerçekleştirmiştir.⁴⁸ Özel bir eczane açtıktan sonra hastanedeki görevini resmi olarak bırakmak zorunda kalmış; ancak gönüllü olarak devam ettirmiştir. Türkler arasında pek de yaygın olmayan *müstahzarat* (hazır yapılmış ilaçlar) üretimine başlayan Ferid Bey, o dönemde halkın gelir seviyesinin düşük olduğunu gerek hastanede çalışırken gerekse memur bir ailenin çocuğu olmasından dolayı iyi bilmekteydi. Halkın bu durumunu göz önünde bulunduran Ferid Bey, ilaç maliyetlerini minimize etme yoluna gitmiştir. Bunu da

⁴⁵Aksoy, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁶Bornova, o dönemde zengin Rumların ikamet ettiği bir semttir. Bk. Reinhold Schiffer, "Avrupalılar'ın XIX. Yüzyıl Başlarındaki İzmir'le İlgili Görüşleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1/2, İzmir, 1992, s. 339-364.

⁴⁷Girişimcilik açısından bu dönemin önemli bir özelliği de "memuriyet"ten girişimciliğe doğru, ciddi bir kaymanın olmasıdır. Bu durum genel olarak, Türk müteşebbis tarihinin karakteristik özelliğini taşımaktadır. Nitekim 1931-1940 döneminde kurulan işletmelerin sahiplerinin %74.19'u devlet memurluğundan gelmektedir. Bk. Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Sayı 11, Ankara, 1974. Ayşe Buğra'nın "Devlet ve İşadamları" adlı çalışmasında (1995) mülakat yaptığı ve incelemeye tabi tuttuğu müteşebbisler, *Süreyya İlmen ve Selahattin Adil Paşalar*, asker kökenli devlet memurlarıdır.

⁴⁸"...Eczane-i Umuminin sahipleri kendiişlerinin başında bulunamıyorlardı. Bu yüzden kalfalar tarafından yürütülen eczaneyi sonunda *215 altına* satılığa çıkardılar. Babamın evinde kaldığım için bir miktar para biriktirebilmişim. Dördü Rum, ikisi Ermeni, ikisi Türk olan eczane sahiplerine 100 altın ödedim. 115 altını ise borçlandım. Böylece artık benim de bir eczanem vardı... Babamın bana şöyle bir nasihatte bulunduğunu hatırlarım... İzmir'de bizim milletimizden eczane sahibi yok denecek kadar az... *Yalnızca para kazanmaya değil, ulusal onurumuza ağır gelen bu boşluğu doldurmaya da çalışmalısın. Bu yönde hizmetin olursa seninle iftihar ederim...*" Aksoy, a.g.e., s. 96.

yeni teknikler kullanarak ve diğer eczanelere göre daha düşük kr marjıyla ürünlerini satarak sağlamıştır. Nitekim zihniyetini halka tam olarak yansıtılabilmek için eczanesinin adını *KANAAT ECZANESİ* olarak değiştirmiştir.⁴⁹

Eczacılık faaliyetlerinde önemli gelişmeler kaydeden Ferid Bey, 1911 yılında, aslen şamlı olan İzmir'in tanınmış tüccar ve iş adamlarından Caferizade Kemal Bey'in⁵⁰ büyük kızı Saffet Hanım ile evlenmiştir.⁵¹ Ferid Bey evlendiği sene (1911), Kadızade Hüseyin Efendi'nin İzmir'deki ilk Türk eczanesi olarak bilinen Kemeraltı şıfa Eczanesi'ni,⁵² 250 altına satın almıştır.⁵³ Yeni eczanesiyle birlikte, daha fazla çalışıp daha fazla üretmenin yollarını arayan Ferid Bey, pazarını genişletmek için dönemin gazetelerine (Ahenk, İzmir, Anadolu ve Hizmet gibi) reklamlar vererek⁵⁴,

⁴⁹ üvey, a.g.e., s. 38.

⁵⁰İzmir Müdafaa-i Milliye Cemiyeti kurucu heyet üyesidir. 1915 yılında bu cemiyetin yönetici heyetinde ise Ferid Bey yer almaktadır (diğer yönetici üyelerden birisi ise Mahmut Celal Bayar'dır). Bk. Erol Akcan, "Aydın Vilayeti Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 54, 2014, s. 7.

⁵¹Ferid Bey, hep çok ocuk sahibi olmayı amaçlamıştır. İlk çocuğu 1913 yılında doğan Nejat olmak üzere, Vedat, Kemal, Haluk, Melih ve şakir isminde toplam altı erkek çocuğu bulunmaktadır. Ferid Bey, altı erkek çocuğunun hepsine yüksek tahsil yaptırmıştır. Nejat, Vedat, Kemal ve şakir'i lise eğitimi için Robert Kolej'de, Haluk ve Melih'i ise İzmir Lisesinde okutmuştur. Üniversite eğitiminde ise Nejat Kimya, Kemal Tıbbiye, Haluk Hukuk, Melih ve şakir ise Eczacılık dallarında okumuşlardır. Ferid Bey'in çocukları ile ilgili bilgi için bk. Üvey, a.g.e., s. 55-56.

⁵²Kadızade Hüseyin Efendi, eczaneyi Rum eczacı Moariti'ye devretmişti. Ferid Bey eczaneyi, Moariti'den devir almıştır. Moariti, daha sonra *İttihat ve Terakki'nin politikalarından etkilenmemek* için, Mısır'a yerleşmiş ve ilaç sanayiinde önemli bir isim olmuştur. Eczacıbaşı'ların Moariti'yle irtibatı daha sonra da devam etmiş ve Moariti, Eczacıbaşı'nın Mısır'a yatırım yapması konusunda öneriler sunmuştur. Bk. Üvey, a.g.e., s. 39.

⁵³Yařar Aksoy, "İzmir'de İlk Ulusal Tüccarlar ve Ticaret Odasının yks", *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1, Sayı 3, İzmir, 1993, s. 52. Kayınpederinin saygın bir esnaf olması Ferid Bey'i girişimcilik konusunda etkileyen faktörlerdendir. Nitekim kayınpederi vefat edince bir müddet ticarethanesini yönetmek zorunda kaldığı dönemde, kayınpederinin ne kadar titiz bir şekilde işlerini tertip ettiğine şahit olmuştur. Kendi iş hayatında da kayınpederinin bu iş düzenini örnek almıştır. Bk. Aksoy, a.g.e., s. 103.

⁵⁴Giriřimcilik açısından İzmir'in en önemli avantajlarının başında "reklam" sektörünün gelişmiş olması ve yaygın olarak kullanılması gelmektedir. Bk. C. Elif Nelson, "Advertisement At İzmir Press During Early 20th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*,

kendi imalatı olan müstahzaratlar ve eczanenin faaliyetleriyle ilgili bilgiler vermekteydi. İlk ilanı 28 Eylül 1911 yılında *Ahenk Gazetesi*'ne vermiştir.⁵⁵

Ferid Bey'in ilanlarında üç önemli tema dikkati çekmektedir:

- **Müslüman-Türk eczacı ibaresi:** Ferid Bey, kendi üretimi olan müstahzaratların üzerine logo olarak "Türk Bayraklı Kız" figürünü kullanmıştır. Yunanlılar tarafından İzmir'in işgali sırasında bile bu simgeyi değiştirmemiştir. Bu figür o dönemde hem gençliği ve zindeliği hem de milli ve dini öğeleri içermekteydi. Ayrıca bayan figürünü, bir modernlik simgesi olarak da nitelendirebiliriz.

- **İlacın kalitesi (saf ilaç, "safiyet-i deva"):** Ferid Bey, ilaç yapımında çok karışık terkipler yerine daha sade ve yan etkileri daha az hammaddeler kullanmıştır. Ayrıca, ilaçlarına isim verirken *yabancı* (kefere) isimler yerine halkın anlayabileceği türden *Türkçe*⁵⁶ isimleri tercih etmiştir.

- **Uygun fiyat politikası (itidal-i fiyat):** O dönemki halkın gelir seviyesini göz önünde bulunduran Ferid Bey, piyasaya göre daha ucuz ve daha kaliteli mal satmaya başlamıştır. Hatta ilanlarında "...fukara alelumum her suretle muavenet görürler... (fakir insanlara her zaman için yardım edilir)" ibaresini kullanmıştır.

Ferid Bey, Şifa Eczanesinde ve depo olarak da kullandığı Birinci Beyler Sokağı'ndaki laboratuvarında, 1911 yılından itibaren, özellikle 1920'den sonra, birçok ilaç ve müstahzar yapmaktaydı. Bunların birçoğu ülkede büyük ün kazanarak, aranılan markalar olmuştu. Bu ürünler arasında şunlar vardı:⁵⁷

İlaçlar: Ferid Kuvvet Şurubu, Ferid Nane Ruhu, Ferid Hafakan Ruhu, Ferid Diş Suyu, Ferid Selamet Nezle İlacı, Ferid Kudret Hapı, Ferid Asit Borik Merhemi, Ferid Oksitdözenk Merhemi, Nasır Kremi.

Tuvalet Müstahzarları: Ferid Saç Suyu, Briyantın, Ferid Tuvalet

C:XXXIV/1, 2019, s. 164-174.

⁵⁵Bk. Ek-1.

⁵⁶Bk. Ek-2.

⁵⁷Ferid Bey bu ürünleri ile İzmir İktisat Kongresine (1923) ve daha sonrada İzmir Enternasyonal Fuar'ına katılmıştır. Bk. Aksoy, a.g.e., s. 108-109.

Pudrası, Ferid Yağsız Krem, Acı Bademli Gece Kremi, Ferid Diş Macunu, Talk Pudrası, Çiçeksuyu, Gülsuyu, Tuvalet Sabunu, Katranlı Sabun. Ayrıca Ferid Sterilize Pamuk da o dönemde Ege’de en çok kullanılan sağlık gereçlerinden biriydi.

Kolonyalar: Altın Damlası, Dalya, Bahar, Beş Çiçek, Kamelya, Siyah Lale, Nergiz Ruayal, Manolya, Arpej, Ful, Fuar, Yasemin, Revdor, Limon Çiçeği, Fuje, Şipr, Kır Çiçekleri, Krep Jorjet, Unutma Beni, Yaz Yağmuru, Menekşe.⁵⁸

Sadece eczacılık faaliyetiyle yetinmeyen Ferid Bey, o dönemde yaygın olan *doktor-eczacı* iş birliğini çok iyi organize ederek; eczanesini tam teşekküllü bir hastane gibi çalıştırmıştır. Eczanede sürekli olarak doktor, ebe, diş hekimi bulundurulmuş hem hasta muayene ettirmiş hem de ilaç tedarik etmiştir. Ferid Bey, bu doktorların kullanılması için özel ilaçlar üretmiştir. Ferid Bey ile birlikte Şifa Eczanesinde çalışan doktorlardan bazıları şunlardır:⁵⁹

- Mustafa Enver Bey (İzmir’in o dönemki Başhekim),⁶⁰
- Ahmet Hulusi Alataş (1940’larda CHP Hükümetinde Sağlık Bakanı ve İzmir Belediye Başkanı),⁶¹
- Ekrem Hayri Üstündağ (DP Dönemi Sağlık Bakanı),⁶²
- Lütfi Kırdar (İstanbul Valisi ve Sağlık Bakanı).⁶³

Ferid Bey hem yanında çalıştırdığı doktorların ünü hem de kendisinin halkla olan yakın diyalogu sayesinde, kısa sürede, tüm ülke çapında

---

⁵⁸Ferid Bey; Halikarnas Balıkcısı, Reşat Nuri Güntekin, Ahmet Haşim, Orhan Seyfi, Celal Sahir gibi dönemin edebiyatçılarıyla sık sık görüşen ve onlarla sohbetler eden bir edebi kişiliğe sahiptir. Bu arkadaşları Ferid Bey’in mamullerine “güzel isimler” bulma konusunda yardımcı olmuşlardır. Mesela “altın damlası” kolonyasının ismini Reşat Nuri Güntekin koymuştur. Bk. Aksoy, a.g.e., s. 110-111; Bk. Ek-2.

⁵⁹ Aksoy, a.g.e., s. 107-108.

⁶⁰Altun, a.g.m., s. 419.

⁶¹Bk. Selahattin Bayraktar, *Dr. Ahmet Hulusi Alataş’ın Hayatı (Askerî Ve Siyasî Faaliyetleri)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

⁶² Bk. Ek-3.

⁶³Bk. Olcay Soğuk, *Lütfi Kırdar’ın Siyasî Hayatı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017.

tanınan ve sevilen bir kişi olmuştur. Faaliyetlerini o kadar ilerletmiştir ki, Şifa eczanesinde taşradan gelen tüm istekler derhal yerine getirilerek hastanın ayağına kadar ilaç gönderilmekte; hasta İzmir'e gelmek isterse ve eğer eczaneye haber verirse, hastanın kalacağı otel ya da han odası bile bulunarak her türlü kolaylık sağlanmaktaydı. En ünlü doktorlar, uzmanlar, operatörler, hatta *kadın hastalar için (Avrupa'da tahsil etmiş) bayan dış hekimi* eczanede hazır bekletilmekteydi. Her türlü ilaç ve Şifa Eczanesi'nin kendi yapımı ürünleri, sağlık hizmetine sunulmuştu. Sağlığına kavuşan hastalar, gazetelere ilan vererek bundan dolayı şükranlarını bildirmekteydiler. Eczane geceleri de açık bulunmaktaydı. Tüm bu gelişmeler Ferid Bey'i, çevresinde sevilen, sayılan ve "şifa dağıtan insan" olarak tanıtmaktaydı.

Ferid Bey'in bu ticari faaliyetleri;⁶⁴ Türkiye'nin İtalya, Balkan ve Birinci Dünya Savaşı gibi zincirleme üç harbe girdiği zamanlara, Birinci Dünya Savaşı ve İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali gibi savaş dönemlerine rastlamaktadır. Ferid Bey, kendi ticari faaliyetleriyle bu savaş döneminde, ülke için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Aşevleri⁶⁵ ile ordunun ihtiyacı için gıda maddeleri ve ilaç hazırlatmıştır. Ayrıca savaş döneminde baş gösteren tifüs (tifo) salgınına karşı, korunma imkânları sağlamış ve fakara halkın parasız temizlendiği "halk hamamları" inşa ettirmiştir. Ferid Bey, sosyal hizmetlere olan alâkasından dolayı; *Kızılay İzmir Şubesi Başkanlığı, İzmir Belediye Meclisi Üyeliği, Ticaret Odası Başkanlığı, Göçmenleri Himaye Heyeti Reisliği, Hastahaneler Derneği Başkanlığı* yapmıştır. On arkadaşıyla birlikte [İttihat ve Terakki mensubu olan bu kişilerin içinde en önemli isim, İttihat ve Terakki Sekreteri Mahmud Celal (Bayar)'dır.] 75.000 kitaplık *İzmir Milli Kütüphanesini* kurmuştur.⁶⁶ Bunlarla birlikte, bazı eğitim ve sağlık kuruluşlarını kendisi yaptırarak ilgili kurumlara devretmiştir.⁶⁷

⁶⁴İstanbul Ansiklopedisi, 1968, s. 4891-4892.

⁶⁵Bk. H. Lütfiye Hüseyin ve Erdal Aslan, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İzmir'de Beslenme Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XX/41, 2020, s. 483-507.

⁶⁶Bk. E. Çiğdem İpek, "Tarih İçinde İzmir Milli Kütüphanesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C:1/3, İzmir, 1993, s. 225-239.

⁶⁷Yılda otuz bin vatandaşın muayene ve tedavisinin yapıldığı Kahramanlar semtindeki *Süleyman Ferid Eczacıbaşı Verem Dispanseri*, 20 Aralık 1952 günü Başbakan Adnan Menderes tarafından açılmıştır. Bayraklı semtinde 12 Aralık 1958 yılında açılan

Bu dönem, milliyetçilik söylemlerinin ağırlık kazandığı bir dönemdir. Nitekim Milli İktisat anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte, ülke sathında genç ve dinamik müteşebbislerin yetiştirilmesi ve desteklenmesi fikri benimsenmeye başlanmıştır. Nitekim kendisi de bir İttihatçı olan Ferid Bey, İzmir’deki “en önemli burjuva aday”larından biridir. O, İttihat ve Terakki’nin uyguladığı politikaları desteklediğini şu sözleriyle ifade etmektedir,⁶⁸

“... Meşrutiyetin ilanı ve zamanla İttihat ve Terakkinin artan egemenliği, ekonomi, ticaret hatta tarım alanında, o zamana kadar süren düzeni yeni bir yöne götürmüş, yeni ufuklar açmıştı. Bütün ömrümce aktif politikanın dışında kalacaktım. Ne var ki bizler, *İttihat ve Terakki’yi yalnız siyasal bir parti* olarak düşünmüyorduk. *Türk’e yapılmış haksızlıklara* artık son verecek bir araç olarak da bu örgütü benimsemiştik. Ben de partinin İzmir’deki *ileri gelen* destekçileri arasına katılmıştım...”.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Ferid Bey, dönemin iktisat politikalarına paralel ticari faaliyetler gütmüştür. Hatta o dönem İzmir’de yayınlanan *İslam Tüccar ve Esnafına Mahsus Rehber*(1914) adlı kitap, Ferid Bey’in Şifa Eczanesi ve ürünleriyle ilgili olarak şu bilgileri veriyordu.⁶⁹

“...Şifa Eczanesi ve Eczane-i Umumi: ... öteden beri en saf, en temiz müalacat (ilaçlar) ve müstahzarat satmakla iştihar etmiştir (ün yapmıştır). Memleketimizin vücudu (varlığı) ile iftihar ettiği hazık (tecrübeli) ve muktedir etibbanın (doktorların) kâffesi (tümü), bu iki eczaneye suret-i daime ve muntazamada (sürekli olarak) devam ederler. Reçeteler, sair (öteki) eczanelerden daha mutedil fiyatla (uygun fiyatla) tertip olunur. İkisinin de sahibi Süleyman Ferid Bey’dir. Mumaileyhin (bu kişinin) tertip ve istihzar ederek bilumum etibbanın takdirine mazhar olduğu Ferid Şurubu, Ferid Hapları, Ferid Kınakınası, Katran Ferid, Krem Ferid vesaire gibi “*Müstahzarat-ı Osmaniye*”nin başlıca deposu da bu iki eczanedir. Bunlardan başka en nefis sabit rayıhalı (kokulu) lavanta ve kolonyalar da bulunur. Müşterilere her türlü teshilatı (kolaylığı) gösterir. Hâsılı, bu iki *İSLAM müessesesi*, eshel-i cihet (her

---

Süleyman Ferid Eczacıbaşı İlkokulu’nu; babasının anısına 16 Haziran 1960 yılında açılan *Hacı Şakir Eczacıbaşı Ortaokulu*. Annesinin anısına 30 Temmuz 1963’de açılan *Şerife Eczacıbaşı İlkokulu’nu*, bebek iken ölen bir oğlunun anısına 27 Temmuz 1960’da *Sedat Eczacıbaşı Ana ve Çocuk Sağlığı Merkezi’ni* kurmuştur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Aksoy, a.g.e., s. 281-292.

⁶⁸Aksoy, a.g.e., s. 89.

⁶⁹Aksoy, a.g.e., s. 112.

türlü kolaylığı gösterdiğinden) tavsiyeye şayandır...”

Cumhuriyete Devredilen İktisadi Miras ve Kurumsallaşan Eczacıbaşı

Cumhuriyetin ilk yıllarında da aslında yeni bir devlet, yeni bir iktisadi anlayış beklenirken, Cumhuriyetin kurucu kadrosu, kadim Osmanlı iktisadi mirasını “zihniyetiyle” birlikte topyekûn devralmıştır.⁷⁰ Özellikle 1920’li yıllarda başlayan ve 1923 yılında daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce tertip edilen *I. İzmir İktisat Kongresi’nde*⁷¹ telaffuz edilen “yeni zengin” yaratma projesi, hazırlanan kamu politikalarıyla uygulanmaya başlamıştır.⁷² Devlet, bu kamu politikalarını uygulayabilmek için bir takım yasal düzenlemeler yapmış ve bazı iktisadi kurumları 1923 ile 1929 yılları arasında kurmuştur. Mesela, 1925 yılında *Ticaret Borsaları* kurulmaya başlanmış ve 1927 yılında ise *Teşviki Sanayi Kanunu* çıkarılmıştır.⁷³ 1927 yılında kurulan *Âli İktisat Meclisi*⁷⁴, özel teşebbüs ile devletin ortak kalkınma planını veya iktisadi büyüme programını/planlamasını hazırlaması/yapması için tasarlanmıştır. Aslında Osmanlının son döneminde olduğu gibi Cumhuriyetin ilk yıllarında da yabancı ve yerli teşebbüsün varlığı söz konusudur. *Remzi Saka ve Hamit Tahsin*, 1929 yılında yayınlanan *Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi* adlı çalışmada,⁷⁵ 1888-1928 yılları arasında devletin resmi kayıtlarında bulunan yerli ve yabancı 295 anonim şirketin varlığından ve

⁷⁰Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 195-238.

⁷¹Bk. Arzu Varlı ve Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyet’ten Erken Cumhuriyet’e Milli İktisadın Sürekliliği Ve İzmir İktisat Kongresi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:IX/20-21, İzmir, 2010, s.127-142.

⁷²Akkoyun, a.g.m., s. 226-230.

⁷³Akkoyun (a.g.m., s. 239-242); bu kanunun 1913 yılından beri uygulamada olduğunu, yerli malı kullanımının ve sanayileşmenin teşvik edilmesinin basın-yayın organları vasıtasıyla anlatıldığı; ancak en önemli teşvik unsuru olan “gümrük koruması”nın Lozan Antlaşması nedeniyle 1929 yılına kadar uygulanamamasından dolayı tam anlamıyla etkili olamadığını belirtmektedir. 1942 yılına kadar yürürlükte kalan bu kanun kapsamında, yerli sanayinin gelişebilmesi ve üretim kapasitesinin artabilmesi için yaklaşık olarak 200 milyon lira kredi kullanılmıştır. Bk. Cumhuriyet Fermanı, *Türkiye’de Sanayi Kredisi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınları No:1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951, s. 65.

⁷⁴Bk. Murat Koraltürk, “Âli İktisat Meclisi (1927-1935)”, *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C:VII/23, 1996, s. 47-63.

⁷⁵Bk. Remzi Saka ve Hamit Tahsin, *Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929.

bunların sermaye tutarlarından bahsetmektedir.⁷⁶

Bununla birlikte Cumhuriyetin ilk yıllarında İzmir’de mevcut 10 fabrika ve çalışan sayısı 1800 iken, 1933 yılında fabrika sayısı 129’a çalışan sayısı ise 5000’e ıkmiştır. Bu dönemde Müslüman kesim sadece daha iptidai tekniğe haiz “un” üretimi ile iřtغال eden fabrikaların sahipleriydi. Diğer sanayi tesislerinin sahipleri, gayrimüslim tebaaydı.⁷⁷ Ancak Türkleştirme politikalarının artması ve bu politikaların “devletçilik” politikasına dönüşmesi ile devletin yabancıları “tehcir”e tabi tutması hem beşeri hem de mali sermaye sıkıntısını artırmıştır. Türkiye’den Yunanistan’a g bir hayli fazladır. Hatta Yunan sanayicilerinin %25’i *on sekiz yaşlarında* Anadolu’yu terk edip Yunanistan’a gmş kimselerdir. G edenlerin yarısından fazlasının ailesi, Anadolu’da zanaatkr veya tüccar olarak faaliyette bulunmuşlardır.⁷⁸ Ancak Yunanistan’dan Türkiye göç edenlerin önemli bir kısmı tarım ile iřtغال etmişlerdi.⁷⁹ Aslında tehcir süreci, beşeri ve mali sermaye aktarımı açısından, ekonomiyi olumsuz etkilemiştir.

Osmanlı’nın son döneminde ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında sermaye grubuna karşı uygulanan bu politikalar, mali sıkıntılara sebep olmuştur. Nitekim devlet, bu boşluğu ikame etmek üzere, “devlet kapitalizmine”⁸⁰ varacak şekilde girişimcilik yapmaya başlamıştır.⁸¹ Ayrıca, mali sıkıntılarını zebilmek için 1923 ile 1929 yılları arasında 30 tane banka

⁷⁶Bk. Ek-4.

⁷⁷Gen, a.g.e., s. 59-60.

⁷⁸ Soral, a.g.e., s. 29.

⁷⁹... Yunanistan’dan mübadele ile Türkiye’ye yollanmış olan Rumeli Müslümanları, esas geçimleri tarımdan olan köylü ve iftilerdi. Bana karşılık Türkiye’den giden... [Yunan] şehirlerine doluşmuş olan muhacirler ucuz emek kaynağı olduğu kadar, aynı zamanda beceri sahibi zanaatkrlardan oluşuyordu. Ticari açıdan ehliyetleri sabit ve tecrübeli kişilerin [varlığı] ülke için bir zenginlik [kaynağı] oldu. Milletler Cemiyeti tarafından 1926 yılında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, *Atina Ticaret Odası’nın 7000 üyesinden 1000’i mübadele* ile [Türkiye’den] gelenlerden oluşuyordu. Muhacirlerin oranı Pire [Ticaret Odası] içinde daha da yüksek [tir]...”. Bk. Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 25.

⁸⁰ Bk. Orhan akmak, “İktisat Teorisi Açısından Kamu Girişimciliği ve zel Girişimcilik: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Kamu Maliyesinde Seçme Yazılar- Prof. Dr. Aytaç Eker’e Armağan*, (Sakarya Üniversitesi Maliye Bölümü Yayınları), Sakarya, 2010.

⁸¹ Bk. Orhan akmak, “İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçiş Sürecinde Osmanlı’da Devlet-Piyasa İlişkisi”, *Demokrasi Platformu Dergisi*, Ankara, 2008, s. 195-225.

kurulmuştur.⁸² Bu bankaların içinde en önemlileri *İş Bankası, Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası ile Emlak ve Emvalin Bankası'dır*. Bu kurumların kuruluş amacı; azınlık mensuplarından boşalan ticari hayata yerli vatandaşları adapte edebilmek, bunun için “özel teşebbüs”ün önündeki engelleri kaldırmak ve finansal destek sağlamaktır.⁸³

Cumhuriyet'in ilk yıllarında, özellikle İzmir İktisat Kongresi'yle (1923) birlikte, “özel girişimci”nin desteklenmesi sayesinde ekonomik kalkınmanın gerçekleştirileceği görüşü, yani “yerli burjuvazinin varlığı ekonomik refahı da artıracaktır” anlayışı genel kabul gördüğü için, 1930'lu yıllara kadar genel olarak “yerli özel teşebbüs”ün güçlendirilmesine yönelik kamu politikaları uygulanmıştır.⁸⁴ Ancak 1929 yılında zuhur eden “Dünya Ekonomik Krizi” ülkemizi de derinden etkilemiştir. Özellikle uluslararası ticari faaliyetlerin sekteye uğraması ve kambiyo rejiminin bozulması ile birlikte ekonomik sorunlar artmıştır.⁸⁵ Atatürk, 1929 yılında kurulan *Serbest Cumhuriyet Fırkası* hareketinin kısa süre içinde yerel seçimlerde başarı elde etmesinden kuşku duymuş ve halkın genel olarak iktidardaki *Cumhuriyet Halk Partisi'nin* politikalarından memnun olmadığına kanaat getirmiştir. Türkiye'nin birçok yerini uzman bir heyetle gezip incelemelerde bulunmuş ve halkın ekonomik durumunun iyi olmadığını müşahade ederek acilen çözüm bulunması için dönemin CHP grup başkanlığına bir teklif sunmuştur.⁸⁶ Atatürk ve CHP yöneticileri, Cumhuriyetin ilk yıllarından beri uygulanan “yerli burjuva” yaratma fikrinin halkta etkisini gösterecek şekilde başarılı olmadığını ve ekonomik refahın “çok sınırlı bir çevre” tarafından kullanıldığını; bunun için “halkın genelinin refahını” artıracak bir ekonomik politikanın acilen uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir.⁸⁷ Aslında bu durum, iktisadi yapı üzerinde "dominant" faktör olan gayrimüslim tebaa yerine kendi zenginini ikame etme modelinin sadece

⁸² Bk. Erol Ortabağ, *Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Yayın No:326, 2018, s.17-95.

⁸³Akkoyun, a.g.m., s. 245-248.

⁸⁴ Sinan Demirbilek, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XII/24, İzmir, 2012, s. 203-232.

⁸⁵1929 Dünya Ekonomik Krizinin İzmir üzerindeki etkisi için bk. Genç, a.g.e.

⁸⁶Genç, a.g.e., s. 88.

⁸⁷Bu politikanın örnek aldığı Sovyet modeline ilişkin husus için bk. Güneri Akalın, *KİT'ler ve Özelleştirilmeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 266-267.

aktörleri değiştirdiğini; ancak, iktisadi modelin yöntem ve kapsamında bir değişiklik meydana getirmemesinin sonucudur. Çünkü iktisadi örgütlenme tarzı değişmeden sadece aktörlerin değişmesi, iktisadi sorunları çözmeye yetersiz ve tam aksi etkiye sahip bir süreci başlatmıştır. Nitekim devletin bu ekonomik politika değişikliğiyle birlikte, özel teşebbüs üzerindeki doğrudan destek, devletçilik eliyle dolaylı olarak sağlanmaya çalışılmıştır.⁸⁸

Ferid Bey, dönemin ekonomik yapısıyla uyumlu bir iktisat anlayışına sahip olmakla beraber; girişimcilik faaliyetlerini, girişimciliği etkileyen faktörlerin etkisiyle yoğunlaştırmıştır. 1911-1942 yılları arasında kalfalıktan başladığı ticari faaliyetlerinde kısa sürede önemli ilerlemeler sağlamıştır. Ferid Bey ilk önceleri “özel mülkiyet” bağlamında kendine ait iki “eczane” satın almıştır. Ancak iktisadi faaliyetlerini sadece ilaç ve onun yan ürünleriyle sınırlı tutmayan; kârlı gördüğü ve kendi alanıyla ilgili her türlü “yeniliği” takip eden, İzmir’de ilk kez kendisinin başlattığı “reklam ve tanıtım kampanyası”yla, kısa sürede girişimcilikte önemli başarılar elde etmiştir.⁸⁹ Bu dönemde sadece iç pazardaki gelişmelerle yetinmemiş ve 1925 yılında ilk yurtdışı gezisine çıkmış, yeni teknolojik gelişmeleri yerinde görmek [ve hasta olan eşinin tedavisini yaptırmak] için Fransa’nın Grasse şehrindeki *Roure Bernard Dupont* firmasının davetine icabet etmiştir. Yurtdışı gezilerine oğlu Nejat Bey’in yurtdışı tahsili sırasında da devam etmiş ve 1936 yılında ilk önce Fransa, daha sonra ise Almanya’ya gitmiştir. Berlin’de *Bayer* ilaç fabrikasını ziyaret ederken, bu fabrikanın da “küçük bir eczaneden bu hale geldiğini” öğrenmiş ve bunu kendileri için iyi bir örnek olarak görmüştür. Ferid Bey, bir taraftan girişimsel faaliyetlerini yeni teknoloji ve yenilikçi

⁸⁸Mehmet Selik, “Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunları ve Tatbikatı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, Sayı:16, 1961, s. 5-15; Y. Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 1994, s. 77-84. 1930-1950’li yıllar arasındaki dönemin iktisadi politikalarıyla girişimcilik faaliyetleri arasındaki ilişki için bk. A. Suha Alacaklıoğlu, *Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında Özel Teşebbüsün Yeri ve Rolü*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1974, s. 19-30. Ayrıca, o dönemde kurulan kamu işletmelerinin faaliyet alanları ve sermayeleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ferman, a.g.e.

⁸⁹Bülent Durgun, *(Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923–1938)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2006, s. 239), milli iktisat politikalarının uygulama sonucu olarak yabancı girişimcilerin yerini yerli müteşebbislerin aldığını ve bunların başında da Ferid Bey’in olduğunu belirtmektedir.

bilgilerden mahrum bırakmamış, bir taraftan da halka daha yakın olabilmek ve insanların teveccühünü kazanabilmek için türlü sosyal faaliyetlerde bulunmuştur.⁹⁰ Ancak, en önemli atılımı, yeni bir devletin şekillenmeye ve işgalci kuvvetlerin ülkeden kovulmaya başladığı bir dönemde, İttihat ve Terakki mensuplarıyla ve Cumhuriyeti kuran kadroyla yakın diyalog içinde bulunmuştur. Meselâ, Celal Bayar, *Demokrat Parti'nin* teşkilatlanması sırasında, İzmir ilinin temsilcisi olmasını istemiş; ancak, kendisinin yerine Celal Bayar'a Dr. Hayri Üstündağ'ı [dönemin sağlık bakanı] önermiştir. Ferid Bey, İzmir şehriyle [hatta Ege bölgesiyle] bütünleşmiş bir müteşebbisti. Çünkü yıllık cirosu 44.000 TL. olan üretiminin %20'sini İzmir, geri kalanını ise Ege bölgesine satmaktaydı. Nitekim bu çabası sonucunda kendisine İzmir Valiliği tarafından, "İzmir'in Eczacıbaşı"sı unvanı verilmiş; soyadı kanunuyla birlikte Ferid Bey, "Eczacıbaşı" unvanını soyadı olarak almıştır. Yurt dışından elde ettiği bilgiler ve tecrübeler sayesinde kendisinin de yeni üretim teknikleri kullanması gerektiğini fark ederek, *Eczacıbaşı Süleyman Ferid Müstahzarat ve İtiryat Fabrikası* ismini verdiği laboratuvarını kurmuştur. Bu kurum ilk müstahzarat imalathanesidir.⁹¹

Ferid Bey'in girişimcilik faaliyetlerinin iki temel özelliği vardır:

- Ferid Bey, girişimcilik faaliyetlerinin piyasa şartları iyi bilinerek ve değerlendirilerek yapılması gerektiğini tecrübe etmiş ve bunu kendi işletmelerinde uygulamıştır. Diğer bir ifadeyle, bir taraftan sabit sermaye yatırımları yapmaktan geri durmayan Ferid Bey, bir taraftan da "reklam ve tanıtım" faaliyetlerini çok mükemmel bir şekilde kullanmıştır. Mücadeleci ve azimli bir girişimci ruh haletine sahip olduğundan, teorik tartışmalar kısmında da ifade edildiği gibi, *üretim tarzını yenileme* ve *işlem maliyetlerini minimize* etme konusunda cesur adımlar atmıştır. Nitekim geleneksel üretim tarzında değişiklikler yapılması gerektiği konusundaki anlayışı, onu cumhuriyetin ilk yıllarında yurt dışına gitmeye ve yeni bir üretim tarzı benimsemeye sevk etmiştir. Ayrıca ülkenin ve halkın ekonomik durumunu dikkate alarak mal ve hizmet üretme yoluna gitmesi, kısa sürede kendisine önemli bir pazar sağlamıştır. Tüm bu gelişmelere rağmen Ferid Bey, girişimcilik

⁹⁰Mesela 1930 yılında İzmir Valiliği bünyesinde kurulan "Sihhat Komisyonu" üyeliğine seçilmiştir. Genç, a.g.e, s. 139-140.

⁹¹Aksoy, a.g.e; Üvey, a.g.e.

faaliyetlerindeki sürekliliğin, sadece “sabit veya döner sermaye” yatırımı ile sağlanmasının güç olacağına; bu sorunun giderilebilmesi ve süreklilik arz edecek bir girişimsel faaliyetin ortaya çıkabilmesi için *beşeri sermaye yatırımının* gerekli olduğuna kanaat getirmiştir. İleri görüşlülüğü sayesinde en büyük oğlu Nejat Bey’e [ve diğer çocuklarına] kendi girişimsel faaliyetleri doğrultusunda eğitim aldirtmiştir. Bu husus Ferid Bey’in iş tecrübesini aktarabileceği, mesleki bilgisini geliştirebileceği ve kurumsal girişimciliğe geçiş için en iyi mirası olmuştur.

- Ferid Bey, Osmanlının son ve cumhuriyetin ilk dönemindeki siyasi ve iktisadi yapıyla uyumlu bir şekilde çalışmalarını devam ettirmiştir. Bir girişimcinin bu şekilde davranmasının en önemli sebebi, girişimsel faaliyetini engellemeye/teşvik etmeye yönelik kamu politikalarını minimize/maksimize etmek veya dönemin siyasi ve sosyal faaliyetlerinde görev alarak, ticari hayatta daha etkin olma arzusudur. Nitekim Ferid Bey de kısa sürede İzmir şehriyle bütünleşerek hem mesleki hem de ticari görev üstlenmiştir. Bu görevlerin Ferid Bey’in girişimcilik faaliyetlerinde tek başına etkisi olduğunu iddia etmek zor olsa da dolaylı olarak kendisine hem politik hem de ekonomik bir güç (mevzilenme) sağlamıştır.⁹²

Ferid Bey için siyasi-sosyal ve ekonomik gelişmelerin belki de en önemli bileşkesi, semeresi olacak husus; meslekten arkadaşları (12 Müslüman-Türk eczacı) ile birlikte 1923 yılında İzmir Türk Eczacılar Cemiyeti’ni kurması olmuştur.⁹³ Nitekim bu gelişmelere devlet de destek vermiştir. Eczacıların Türk Birliği oluşturması sayesinde *yerli*

⁹²Ferid Bey’den önce İzmir’de eczacılık faaliyetinde Mehmed Esad Bey (1879-1941) bulunmaktadır. Esad Bey, 1901 yılında eczacılık okulundan mezun olmuştur. 1903 yılında da İzmir’de Musevi bir eczacıya ait olan eczaneyi satın almış ve *İttihad Eczanesi* olarak faaliyete başlamıştır. Ancak halk, Müslüman’dan eczacı olmaz diye gelip alışveriş yapmamıştır. Mehmed Esad’ın ifadesiyle (Üvey, a.g.e., s. 18-19); “... İlk üç ay hemen hemen hiç iş yapamadım. Eczanenin önünden geçenler; Allah Allah. *Müslüman’dan da eczacı mı olurmuş*, deyip ihtiyaçlarını *Rum veya Yahudi eczacılardan* karşılıyorlardı. Elde ve avuçtaki tükenir iken zamanın *İzmir Valisi Kâmil Paşa*, Kemeraltı caddesinden geçerken eczanenin tabelasını görmüş ve eczaneye girerek hal ve hatır sormuştu. [Ben de durumu paşaya anlattım] Durumu kavrayan Kâmil Paşa *İzmir Memleket Hastanesi ile Askeri Mevki Hastanesinin ilaçlarının İttihad Eczanesinden alınmasını emretmiş ve bu şekilde eczane çalışmaya devam edebilmiştir...*”.Bu eczane halen, ailenin ikinci kuşağı tarafından “Birlik Eczanesi” olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

⁹³ Cemiyetin Nizamnamesi ve üyeleri ile ilgili bilgi için bk. Üvey, a.g.e., s. 23-24.

üretimin teşvik edilmesi, yabancı üretimin yasaklanması yoluyla ülke refahının artması amaçlanmıştır. 1936'da bir devlet kararnamesiyle, İsmet İnönü'nün Başbakanlığı ve Celal Bayar'ın İktisat Vekilliği döneminde, *yerli eczacılığın korunması ve gelişmesi için yabancı eczacılık faaliyetleri ve özellikle "ilaç" üretimi yasaklanmıştır*. Ayrıca, Sağlık Bakanlığı bünyesinde "Eczacılık ve Müstahzaratlar Genel Müdürlüğü" kurulmuştur.⁹⁴ Ancak, tekrar ifade edilmelidir ki, Ferid Bey; sadece, devlet imkânları ve devletle ilişkileri çerçevesinde girişimcilik faaliyetlerini yönlendirmemiştir. Onun girişimciliğini geliştiren en önemli unsur, piyasayı ve piyasadaki gelişmeleri [piyasa bilgisini] değerlendirebilecek kabiliyete sahip olmasıdır. Ferid Bey dönemini, kısaca "İzmir'in Eczacıbaşı"sı dönemi olarak nitelendirebiliriz. Bu dönemdeki *sabit, döner ve beşeri sermaye* yatırımlarının kurumsal bir nitelik kazanması ve fabrikasyon tarzı bir üretim modelinin uygulanması, Dr. Nejat Ferid Eczacıbaşı döneminde gerçekleşecektir.

Sonuç

Girişimcilik kavramı, iktisat yazınının en önemli tartışma konularından biri olmuştur. Ancak, buradaki en önemli sorun; iktisadi örgütlenme tarzında meydana gelecek değişikliklerle girişimcilik faaliyetlerinin etkileşimidir. Diğer bir ifadeyle, ülkedeki mevcut iktisadi örgütlenme tarzı, girişimcinin faaliyetlerinin temel belirleyicisi olmuştur. Yani müteşebbis, ülkenin iktisadi örgütlenmesindeki "kamusal" alandan daha fazla teşvik, kota veya en genel anlamıyla "rant" kollamanın yolunu aramıştır. Türk müteşebbis yapısı da iktisadi örgütlenme tarzındaki "tercih" bakımından, dönemi itibariyle piyasa kurumlarıyla (rekabetçi) uyumlu bir özelliğe ulaşamamıştır. Çalışmada, Türk siyasi ve iktisadi tarihi ile Eczacıbaşı firmasının tarihi iç içe geçmiş bir şekilde ele alınması kapsamında yapılan analizin sonucu; iktisadi fırsatların her şart ve ortam altında girişimciler tarafından değerlendirildiği ve bu değerlendirme aşamasında siyasetçi-bürokrat yapısının her türlü kolaylığı sağlamaya namzet olduğudur. Bu durumun sebep-sonuç ilişkisi bakımından zamana ve mekâna göre bir değişiklik veya siyasal zihniyet veya kişilere göre değişen bir durum olmanın ötesinde tamamen sistemsel (yani iktisadi örgütlenme tarzı bakımından) bir durumdan kaynaklı olarak ortaya çıkan fırsatların değerlendirilmesidir. Eğer fırsatlar piyasa

⁹⁴ Üvey, a.g.e., s. 48-49.

şartlarında zuhur edecek olsaydı, bu girişimsel faaliyetlerin "piyasanın rekabet şartlarında" gerçekleşen ve daha rekabetçi olacağı için iktisadi refahı artırıcı bir ortam olduğunu gösterecekti. Ancak piyasada meydana gelen veya kamusal alanda oluşan ve/veya oluşturulan iktisadi fırsatların, hükümlanlık gücüne dayanarak devlet eliyle korunan/kollanan girişimci güruha aktarılması tam anlamıyla "siyasetçi-bürokrat-girişimci" üçlemesinin aynı amaç paydasında ortak hedefe koşmasından ibarettir. Elbette ki; bu durumun, dönemin şartlarından kaynaklanan siyasi, sosyal ve iktisadi sebepleri olabilir. Ancak bu türden nedenlere bağlı olan uygulamaların tedricilikten çıkıp kalıcı olması, iktisadi aktörler üzerinde bağımlılık derecesinde bir alışkanlığa sebebiyet vereceği için iktisadi sistemin ve aktörlerinin asli ortamları ve vazifeleri kapsamında faaliyetlerine devam etmeleri pekte mümkün olamamaktadır.

Osmanlı Modernleşmesi ve yeni kurulan ulus-devlet sürecinde aslında teknik olarak [determinist] yapılması gereken değişiklikler yapılmış olmasına rağmen zihniyet [stokastik] kaynaklı uygulama aşaması ve sonuçları göz ardı etmiştir. Tarafların muhataplık ilişkisi bağlamında kamusal alanda meydana gelen/gelecek tüm uygulamaları içselleştirme ve daha fazla istifade etmenin yollarını aramaları siyasi önceliklerden dolayı iktisadi tarafı ihmal edilen bir hal olmuştur. Bu durum ise girişimcinin daha fazla rant kollama taleplerine karşı siyasetçi-bürokrat güruhunun davranış değişikliğine yol açmıştır.

Eczacıbaşı firmasının tarihsel gelişiminde de görüldüğü gibi firmanın amaç fonksiyonu, kamu politikalarına veya konjonktürel yapıya göre belirlenmektedir. Türkiye’de farklı költürlere sahip olan “örgütlü iş dünyasının” amaç fonksiyonları da benzerdir. İş dünyası, piyasa taraftarı söylem kullanmakla birlikte, kapalı kapılar ardında “tercih çarpıtması” yaparak, “kamusal ayrıcalıklardan” yana tavır koymakta veya en azından hükümet mensuplarıyla iyi geçinme yoluna gitmektedir. Bu durum, daha çok, tarihsel bakiyeye ilgilidir. Mülkiyet haklarının geçerliliğine pek güvenemeyen iş dünyası; çalışmalarını ve gayretlerini “toplumsal bir hizmet” gibi göstererek veya cari hükümetle iyi geçinerek, en azından servetini koruma ve/veya artırmaya çalışmaktadır. Bu yapı içerisinde ender karşılaşılan bir başarı gösteren Eczacıbaşı firması, dönemsel olarak bazen “piyasacı” bezen “devletçi” olmuş bazen de “tercihsiz”

olarak girişimcilik faaliyetlerini devam ettirmiştir. Eczacıbaşı firması, piyasadaki gelişmeleri iyi bir şekilde takip ederek; hem teknolojik yenilenmeyi gerçekleştirmiş hem de uluslararası ortaklıklar kurabilmiştir.

Çalışmada belirtildiği üzere “Modernleşme”; tanımlanan, ana parametreleri ortaya konulan ve etki sürecinin çalışma bağlamında alanını belirleyen “sabit değişken” bakış açısıyla ele alınmıştır. Buna mukabil, Eczacıbaşı firmasının davranışları (Girişimcilik) ise “hareketli değişken” olarak kabul edilmiştir. Bu kapsamda Siyasetçi-Bürokrat-Girişimci üçlemesinin tarihi gelişimi, dönemsel olarak Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş süreci bağlamında “zihniyet” analizine karine olacak şekilde tespit edilmiştir. Şahıslar üzerinden bir değerlendirme yapılmamış ama durum-u ahvalleri belirtilmiştir. Sonuç olarak; her türlü kamu politikasına duyarlı, yeri geldiğinde “sinsi” yeri geldiğinde “sığıntı” bir hal ile girişimci serüveninin ülkemizde başladığı gibi devam ediyor olmasıdır.

Kaynakça

Ansiklopediler ve Gazeteler

Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948 (2000), *Müstahzar Kutuları ve Şişeleri, Gülnur-Mert Sandalcı Koleksiyonu*, Cilt I-II-IV, Doktor Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul.

İstanbul Ansiklopedisi (1968), IX. Cilt, Koçu Yayınları, İstanbul.

Dünya Gazetesi, “Türk Ekonomisinin Tarihi Markaları”, 27 Haziran 2022.

Yeni Asır Gazetesi, “Varlık Vergisi”, 12 Aralık 1942.

Kitap ve Makaleler

Ağır, Seven, “İşletmecilik Tarihi Açısından Osmanlı İktisat Tarihi Birikimine Bakış”, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, C:XLV, Özel Sayı, İstanbul, 2016, s.26-39.

Altun, D. Akyol, “Cumhuriyet Öncesi Dönemde İzmir Hastanelerinin Mekânsal Gelişimi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XXIX /2, İzmir, 2014, s. 405-443.

Akalın, Güneri, *KİT’ler ve Özelleştirilmeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998.

Akcan, Erol, “Aydın Vilayeti Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ve Bazı Faaliyetleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 54, 2014, s. 1-38.

Akkoyun, Turan, "İzmir Basınına Göre Atatürk Devrinde İktisadi Gelişmeler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:X/1, İzmir, 1995, s. 223-262.

Aksoy, Yaşar, *Bir Kent Bir İnsan*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:2, İstanbul, 1986.

Aksoy, Yaşar, "İzmir'de İlk Ulusal Tüccarlar ve Ticaret Odasının yks", *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:I/3, İzmir, 1993, s. 47-65.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Alacaklıoğlu, A. Suha, *Cumhuriyetimizin 50 Yıllık Ekonomik Kalkınmasında zel Teşebbüsün Yeri ve Rolü*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 1974.

Aydın, M. Ākif, "Arazi Kanunnamesi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C:III, 1991, s. 346-347.

Bağış, A. İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Beratlı Tüccarlar, Avrupa ve Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1983.

Başaran Mehmet, "Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in İlk Yıllarına Yerli Malı Kullanımı Teşviki", *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:IV/11, 2005, s. 45-62.

Bayraktar, Selahattin, *Dr. Ahmet Hulusi Alataş'ın Hayatı (Askeri Ve Siyasi Faaliyetleri)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2021.

Buğra, Ayşe, *Devlet ve İşadamları*, ev. Fikret Adaman, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

Cezar, Yavuz, "19. Yüzyıl Osmanlı Devletinde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma çabalarından rnekler", *Dn ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart Sayısı, İstanbul, 1991, s. 161-186.

Coase, H. Ronald, "The Nature of the Firm", *Economica*, November, C:IV, London School of Economics, London, 1937, s. 386-405.

Corgatelli, Michele, "Want More Entrepreneurship? Embrace Long-Term Legal Stability", 2021, <https://mises.org/02/22/2021>, (Erişim: 03.06.2023).

akmak, Orhan "İmparatorluktan Ulus-Devlete Geçiş Sürecinde Osmanlı'da Devlet-Piyasa İlişkisi", *Demokrasi Platformu Dergisi*, C:IV/15, Ankara, 2008, s. 195-225.

akmak, Orhan, "İktisat Teorisi Açısından Kamu Girişimciliği ve zel Girişimcilik: Karşılaştırmalı Bir Analiz", *Kamu Maliyesinde Seçme Yazılar- Prof. Dr. Aytaç Eker'e Armağan*, (Sakarya Üniversitesi Maliye Bölümü Yayınları), Sakarya, 2010, s. 367-416.

akmak, Orhan, "Osmanlıda Piyasa Zihniyeti ve Girişimcilik (Adam Smith Yaklaşımına Göre Bir Analiz)", *Halil İnalıcık Armağanı II- Tarih Araştırmaları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s. 144-213.

Demirbilek, Sinan, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XII/24, İzmir, 2012, s. 203-232.

Durgun, Bülent, *Atatürk Döneminde İzmir Ekonomisi 1923–1938*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir, 2006.

Durgun, Bülent, “Kurtuluşundan Sonraki İlk Günlerde İzmir’de Sosyo-Ekonomik Durum”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XI/23, 2011, s. 3-33.

Eczacıbaşı, F. Nejat, *Kuşaktan Kuşağa*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, Toplumsal Belgeler Dizisi:1, İstanbul, 1999.

Epstein, S. R., “Craft Guilds, Apprenticeship and Technological Change in Preindustrial Europe”, *The Journal of Economic History*, Vol: LVIII/3, Sep, 1998, s. 684-714.

Ferman, Cumhur, *Türkiye’de Sanayi Kredisi*, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası Yayınları No:1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Genç, H. Hüseyin, *1929 İzmir’in Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2010.

Genç, Mehmet, “Yed-i Vahid”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C:XLIII, 2013, s. 378-383.

Goorha, Prateek, “Modernization Theory”, *Oxford Research Encyclopedia of International Studies*, 2010, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190846626.013.266>.

Gökalp, Ziya, “Musahabe: İktisadi Mucize”, “Medeni Havadisler: İktisadi Kongre”, “Garp Meselesi I-II-III”, “Avrupa’daki İçtimai Buhranın Sebebi”, *Küçük Mecmua Yazıları*, Haz. Dr. Ali Duymaz, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 119-121, s.293-311.

Gökalp, Ziya, “Terbiye ve Milliyet”, *İslam Mecmuası ve Muallim Mecmuası Yazıları*, Haz. Dr. Salim Çonoğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s.139-224.

Gökalp, Ziya, “Mesleki Ahlâk”, *Türkçülüğün Esasları*, Bilge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 150-152.

Güçlü, Muhammet, “Varlık Vergisi ve İzmir Uygulaması”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:VIII/1, 1993, s. 157-182.

Gümüş, Musa, “Anayasal Meşrûti Yönetime Medhal: 1856 İslahat Fermanı’nın Tam Metin İncelemesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, Sayı 47, 2008, s. 215-240.

Hüseyin, H. Lütfiye ve Aslan Erdal, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İzmir’de Beslenme Sorunu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:XX/41, 2020, s. 483-507.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları İncelemeler)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

İnalçık, Halil, "Kapitülasyonlar ve Ticaret", *Doğu Batı Makaleler I*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s. 259-290.

İnalçık, Halil, "Ahilik, Toplum ve Devlet", *Doğu Batı Makaleler II*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2009, s. 85-95.

İpek, E. Çiğdem, "Tarih İçinde İzmir Milli Kütüphanesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C:1/3, İzmir, 1993, s. 225-239.

Keyder, Çağlar, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Knight, H. Frank, "Risk, Uncertainty and Profit", Ed. Mark Casson, *Entrepreneurship* (The International Library of Critical Writings in Economics), Edward Elgar Publishing Limited, England, 1990.

Kirzner, M. Israel, *Competition and Entrepreneurship*, Chicago Press, Chicago, 1973.

Kirzner, M. Israel, *Perception Opportunity And Profit – Studies in the Theory of Entrepreneurship*, The University of Chicago Press, Chicago, 1979.

Kirzner, M. Israel, *The Meaning of Market Process: Essays in the Development of Modern Austrian Economics*, Routledge, London and New York, 1992.

Kirzner, M. Israel, "Entrepreneurial Discovery and the Competitive Market Process: An Austrian Approach", *Journal of Economic Literature*, Vol. XXXV – March, 1997, s. 71-87.

Küçük, Cevdet ve Ertüzün Tevfik, "Düÿün-ı Umûmiyye", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, C:10, 1994, s. 58-62.

Kütükoğlu, S. Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri 1580- 1838*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974.

Kütükoğlu, S. Mübahat, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983.

Koraltürk, Murat, "Âli İktisat Meclisi (1927-1935)", *Ekonomik Yaklaşım Dergisi*, C:VII/23, 1996, s. 47-63.

Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Martal, Abdullah, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:1/3, İzmir, 1993, s. 117-131.

Nebioglu, Osman, *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, Ankara, 1986.

Nelson, C. Elif, "Advertisement At İzmir Press During Early 20th Century", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C:XXXIV/1, 2019, s. 161-177.

Oğuz, Fuat, "Piyasa Süreci Teorisi: Tarihsel Gelişim" *Liberal Düşünce Dergisi*, C:VI, Ankara, 2001, 18-27.

Oğuz, Fuat, "How entrepreneurs learn? A practical interpretation", *METU Studies in Development*, Ankara, C:XXVIII/1-2, 2001, s. 183-202.

Ortabağ, Erol, *Osmanlı İmparatorluğunda Bankacılığın Gelişimi ve Regülasyon*, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Yayın No:326, 2018.

Öğün, Tuncay, "Müsadere", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C:XXXII, 2006, s. 67-68.

Önsoy, Rifat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 1998.

Özveren, Eyüp, "İktisat Kongresi'nden Büyük Buhran'a İzmir: Bir Liman Kentinden Gözlemler ve Düşünceler", *Dünden Bugüne İzmir'in Sosyal ve Ekonomik Gelişimi*, İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi Yayınları, İzmir, 2007, s. 43-64.

Pamuk, Orhan, *Cevdet Bey ve Oğulları*, İletişim Yayınları, Ankara, 1997.

Polat, Sema, "1927 Nüfus Sayımı ve İzmir", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:II/4, İzmir, 1994, s. 63-75.

Saka, Remzi ve Hamit Tahsin, *Sermayenin Şirketlerdeki Hareketi*, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul, 1929.

Schiffer, Reinhold, "Avrupalılar'ın XIX. Yüzyıl Başlarındaki İzmir'le İlgili Görüşleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:I/2, İzmir, 1992, s. 339-364.

Selik, Mehmet, "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunları ve Tatbikatı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Dergisi*, Sayı:16, 1961, s. 5-15.

Soğuk, Olcay, *Lütfi Kırdar'ın Siyasal Hayatı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2017.

Soral, Erdoğan, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Sayı:11, Ankara, 1974.

Tezel, Y. Sezai, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, III. Baskı, İstanbul, 1994.

Tinal, Melih, "İzmir Mekteb'i İdadisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C:III/8, İzmir, 1998, s. 349-357.

Toprak, Zafer, *Milli İktisat ve Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

Toprak, Zafer, *İttihat Terakki ve Devletçilik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

TÜSİAD, *Ekonomik Göstergeler*, İstanbul, 1991.

Yavuz, Erdal, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*: 1978 Özel Sayısı, Ankara, 1978.

Yılmaz, Onur, "İzmir'de Varlık Vergisi Uygulamasının Analizi: Vergilendirme, Hacizler ve Hatıralar", *Belgi Dergisi*, Kış 2023/I, Denizli, 2023.

Üvey, Doğan, *Süleyman Ferid Eczacıbaşı ve Türkiye'de İlaç Sanayiinin Kuruluşuna Katkıları*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul, 1996.

Varlı, Arzu ve Koraltürk, Murat, "II. Meşrutiyet'ten Erken Cumhuriyet'e Milli İktisadın Sürekliliği Ve İzmir İktisat Kongresi", *ağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C: IX/20-21, İzmir, 2010, s.127-142.

Extended Abstract

The adaptation of entrepreneurial activities to the economic consequences of the history of political events that occurred during the transition from the Ottoman period to the Republic and the political-social and cultural development of the state-bureaucrat-businessman interaction requires an interdisciplinary analysis. In our study, politics, history, and economics were analyzed in terms of science. In the study, political history is examined in terms of the main parameters of the Westernization policies expressed as "modernization" in the literature (Sened-i İttifak, Tanzimat, and Islahat Fermanı) and the transfer of these developments to the Republican period. The evaluation of entrepreneurial activities is based on the periodization of political history. In other words, entrepreneurial activities were analyzed according to political policies and their changes.

What is tried to be explained in this study with the concept of modernization is that the operational status of the Ottoman modernization texts, according to the results revealed by the data in the field of exemplification, shows that their interlocutors were alert in terms of adaptation to policy changes. Therefore, according to the modernization theory, the study reveals that the concept of periodicity changes behavioral patterns in terms of action and reveals different deployment situations according to the situation. In other words, it is to determine that the coercive effect of the classical texts of Ottoman modernization was stretched, modified, and occasionally subjected to changes by their interlocutors to be used more in their favor or to be less affected by their effect or to add/subtract positive and/or negative aspects that were not included in the texts but were positive and/or negative for them. In this regard, it is an important issue to reveal with presumptions how the politician-bureaucrat-businessman "unity and the idea of running towards a common goal" emerged with the steps of modernization.

In terms of entrepreneurship theory, it is one of the most important features of "institutionalization" to exhibit behaviors that take into account political and social changes as well as turning the changes in "consumer preferences" that arise from economic activities into opportunities. This is mostly due to the relationship of entrepreneurial enterprises with the "state" as the interlocutor of the level of supply and demand (market process). Especially in terms of qualified production channels (such as health, ammunition, food, education, etc.), the state is within the sphere of influence of entrepreneurial activities, sometimes as a supplier and sometimes as a demander. It is impossible to expect entrepreneurial activities to remain insensitive to this kind of sphere of influence regarding economic behavior. For this reason, entrepreneurial activities have historically preferred to use such

opportunities in terms of “interlocutor” relationships. In our study, this process is discussed within the scope of the works of Frank Knight and Israel Kirzner. The two economist thinkers point out that the entrepreneur's ability to make a profit is not only possible by assuming “risk”, but also by eliminating uncertainties (political, legal, etc.) and constantly being “alert-alertness”. They also note that entrepreneurs will seize profit and rent-seeking activities that arise in the market. These opportunities may arise in the market as well as in the public sphere. In this respect, the entrepreneur will closely follow all kinds of political and economic developments. The socio-economic analysis of entrepreneurship in this study is considered in this context.

How Ottoman modernization (economic-political-legal) affected the Turkish entrepreneur structure will be discussed and examined in this study's context of the Eczacıbaşı example. In the review, the history of Turkish entrepreneurs and the history of Eczacıbaşı Company are intertwined. In other words, this work aims to discuss and analyze the theoretical and practical foundations of entrepreneurial activities from the last period of the Ottoman Empire to the Republic. In this process, Eczacıbaşı Company, which has grown from before the Republic to the present day, is to reveal how it has achieved this rare success. Therefore, three main topics are examined in the study: To discuss what effects the changes that took place all over the world with the Industrial Revolution had on the socio-economic structure of the Ottomans and to determine what kind of economic legacy was left to the Republic. To evaluate how Eczacıbaşı Company emerged within the scope of İzmir city and Süleyman Ferid (1903-1942) period within the scope of modernization works in the last period of the Ottoman Empire. To be able to show how the modernization works of the last period of the Ottoman Empire affected the development of the first period of Eczacıbaşı by the different economic policies and/or the changing economic structure applied in our country until the transition to multi-party life in the Republican period. While the company has come to the present day, it has not limited its activities to the field of pharmacy only but has continued to operate in different sectors. The formation process of the company concept, which is the most important commercial unit of institutionalization, is an important element of the economic structure. To keep up with the production technique and wholesale process that emerged and began to spread in the West with the Industrial Revolution, Ottoman Modernization entrepreneurship activities were considered concessions to foreign entrepreneurs and public entrepreneurship activities.

Very few corporate entrepreneurs (firms) can survive from the Ottoman to the present day or continue the enterprise culture. Even though such companies have continued their activities until today, their economic volumes

have remained limited. In addition, they continued their activities in the same sector. Eczacıbaşı Company started its activities in 1903 with the assistant master period of Süleyman Ferid (1885-1973) and gained a corporate character in a short time.

As seen in the historical development of Eczacıbaşı, the firm's objective function is determined according to public policies or conjectural structure. The objective functions of the “organized business community” in Turkey, which has different cultures, are similar. Although the business world uses pro-market rhetoric, behind closed doors it engages in “preference distortion” and favors “public interventions” or at least makes nice with members of the government. This has more to do with historical perspective. The business world, which has little confidence in the validity of property rights, at least tries to protect its wealth by presenting its work and efforts as a social service or by getting along with the current government. The Eczacıbaşı Company, which has shown a rare success within this structure, has been able to survive until today by continuing its entrepreneurial activities, sometimes as a “marketist”, sometimes as a “statist”, and sometimes as a “non-preferential”. By following the developments in the market well, Eczacıbaşı has been able to both realize technological renewal and establish international partnerships. Entrepreneurship and Modernization have been handled from the point of view of a “fixed variable” defined, whose main parameters are put forward, and whose impact process determines its area in the study context. However, the behavior of the Eczacıbaşı Company has been accepted as a “moving variable”.

The historical development of the Politician-Bureaucrat-Entrepreneur trilogy has been determined in the context of the periodic transition from the Ottoman Empire to the Republic in a way that presupposes a “mentality” analysis. No evaluation has been made on individuals, but their status quo has been indicated. The most important outcome of the study is that the entrepreneurial adventure continues in our country as it started, with a state that is sensitive to all kinds of public policies, “insidious” when necessary, and “asylum” when necessary.

Araştırma Makalesi

1770-1790 Yılları Arasında Osmanlı Yelkenli Donanması ve Avrupa'daki Konumu

Enes Depe*

(ORCID: 0000-0002-1086-4086)

Makale Gönderim Tarihi

08.01.2024

Makale Kabul Tarihi

07.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Depe, E., "1770-1790 Yılları Arasında Osmanlı Yelkenli Donanması ve Avrupa'daki Konumu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 202-238.

APA: Depe, E. (2024). 1770-1790 Yılları Arasında Osmanlı Yelkenli Donanması ve Avrupa'daki Konumu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 202-238.

Öz

Osmanlı donanması, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Akdeniz'in ve Avrupa'nın önde gelen donanmalarından biri olmuş ve 20. yüzyıla kadar bu durum devam etmiştir. Ancak Osmanlı donanmasının sayısal büyüklüğü hakkında sınırlı sayıda araştırma yapıldığından, bu donanmayı diğerleri ile doğru bir zeminde kıyaslamak çoğu dönem için mümkün olmamıştır.

Bu araştırmada, 1770-1790 yılları arasında Osmanlı donanmasının envanterine giren tüm yelkenli savaş gemilerinin tespiti üzerinden bir mukayese denemesine girişilmiştir. Beş yıllık periyotlar halinde Osmanlı donanmasının yıllara göre mevcudu ve gemi edinme potansiyeli açığa çıkarılmıştır. Detaylı şekilde bilinen Osmanlı gemileri, Avrupa donanmalarının yelkenli gemileri ile mukayese edilmiştir.

Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın kaptanıderyalık dönemi olan 1770-1790 yılları arası, aynı zamanda Osmanlı donanmasının bir değişim ve dönüşüm geçirdiği

---

* Dr. Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, edepe@anadolu.edu.tr.

Ph.D. Res. Assist., Anadolu University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

periyot olmuştur. Bu değişim ve dönüşüm donanma envanterine yansıdığı gibi, Osmanlı donanmasının kompozisyonu Avrupa donanmaları ile kıyaslanmıştır. Daha önce denenmemiş olan bu yöntem sayesinde, Osmanlı donanmasının Avrupa donanmaları arasındaki itibari konumunu tespit etmek de mümkün olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı donanması, Cezayirli Gazi Hasan Paşa, 18. yüzyıl, denizcilik tarihi, yelkenli gemiler.

The Ottoman Sailing Navy and Its Position in Europe Between 1770-1790

Abstract

The Ottoman navy became one of the leading navies of the Mediterranean and Europe since the second half of the 15th century, and this situation continued until the 20th century. However, since limited research has been done on the numerical size of the Ottoman navy, it has not been possible to compare this navy with others on an accurate basis for most periods.

In this research, a comparison attempt was made by identifying all sailing warships that entered the inventory of the Ottoman Navy between 1770 and 1790. In five-year periods, the size of the Ottoman navy and its ship acquisition potential were revealed. Ottoman ships, known in detail, have been compared with the sailing ships of European navies.

The period between 1770 and 1790, during which Algerian Gazi Hasan Pasha was the captain pasha, was also a period in which the Ottoman navy underwent a change and transformation. This situation was reflected in the naval inventory, and the composition of the Ottoman navy was compared with European navies. Due to this method, which has not been tried before, it is possible to determine the numerical position of the Ottoman navy among European navies.

Keywords: Ottoman navy, Algerian Gazi Hasan Pasha, 18th century, maritime history, sailing ships.

Giriş

1718'de Venedik ile son bulan harbin ardından denizlerde uzun bir barış dönemine giren Osmanlılar için, donanma nispeten âtıl bir pozisyona düşmeye başlamıştır. 1733 yılında yapılan bir düzenleme ile kalyon mevcudu, her yıl Akdeniz'e sefere çıkacak 10 kalyona ilave olarak aynı sayıda Tersâne'de kalacak kalyonlarla 20 adet olarak belirlenmiştir.

1769 yılına dek Osmanlı donanmasında kalyon mevcudu 20 kalyon civarında seyretmiştir.¹ Ancak bu tarihte Rus donanmasının Akdeniz'e girmesi ve Çeşme'de donanmanın en önemli unsurunun kaybedilmesi ile, mevcut deniz gücünün yetersizliği ortaya çıkmıştır².

1770 yılının ilk yarısında Sinop, Midilli ve Rodos tezgâhlarında inşa edilmeye başlanan kalyonlar³ ile güçlendirilmeye çalışılan Osmanlı donanması, aynı yıl Çeşme'de gerçekleşen yenilginin ardından çok daha fazla sayıda savaş gemisine ihtiyaç duymaya başlamıştır. Ancak Rusya ile savaşın 1774'e kadar devam etmesi, bu ihtiyacı karşılamamanın önünde önemli bir engel olmuştur.

Osmanlı donanmasının 1770-1790 yılları arasında hem mevcut gemilerinin hem de bu dönemde envantere eklenen yelkenli savaş gemilerinin sayısını gösteren aşağıdaki tablo ve grafikler, özellikle deplasman tonajı⁴ hesapları açısından tahmin üzerine verilmiştir. Yakın zamanda yapılan bir çalışmada ilgili yıllar arasında Osmanlı donanması envanterine giren tüm yelkenli gemilerin temel özellikleriyle birlikte tespit edilmiş olması bu araştırmayı mümkün kılmıştır. Elde edilen veriler, beş yıllık periyotlar halinde mevcut gemiler ve envantere katılan gemiler olmak üzere iki ayrı sınıflamada incelenmiştir. Osmanlı donanmasına dair tüm hesaplamalar için %10 civarında bir hata payı saklıdır. Batı donanmalarına dair veriler genel itibariyle Jan Glete'ten alınmıştır.⁵ Donanma envanterinde mevcut olsalar dahi, ağırlığı 300 deplasman tonajının altında kalan yelkenli gemiler tablolara ve grafiklere dahil edilmemişlerdir.

1770-1775

Çeşme Savaşı'nın hemen ardından Osmanlı donanmasında kalan yelkenli savaş gemilerinin sayısı 11'i kalyon olmak üzere 17 adettir (Tablo 1). Osmanlı donanmasının 18. yüzyılın başında dahi 27 kalyon

¹ Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul, 2011, s. 45-46, 87.

² Ali İhsan Gencer, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara, 2001, s. 24-25.

³ Aydın, *a.g.e.*, s. 72-73.

⁴ Deplasman tonajı, gemilerin yüklü haldeki ağırlıklarını belirtmektedir.

⁵ Jan Glete, *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in the Europe and America, 1500-1860*, c. 2, Stockholm, 1993, s. 553-698.

olduğu hatırlanacak olursa, 1770 yılının Osmanlı donanmasının 18. yüzyılı için dip noktası olduğu ortaya çıkar.

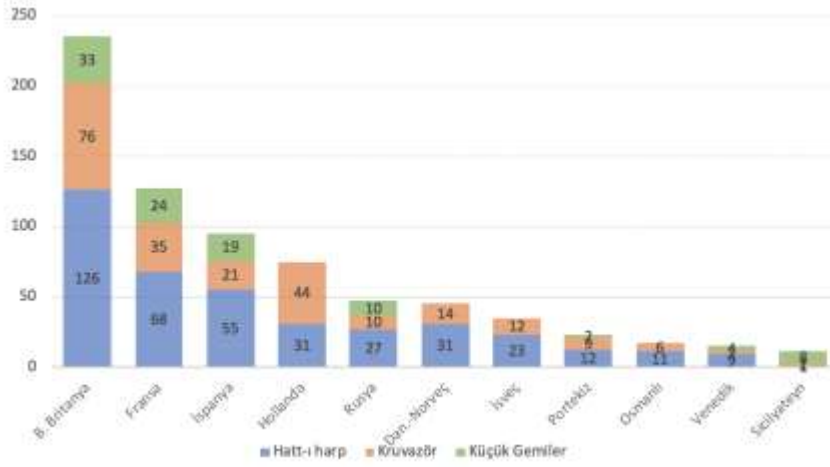
1770 Ağustos-Aralık ayları arasında Osmanlı donanmasının yalnızca bir adet üç ambarlı kalyonu bulunmaktadır. Bunun dışındaki en büyük gemiler iki adet 51 zirâ (38,7 m.) uzunluğundaki kalyonlardır. Kalan sekiz kalyon ise ağırlıkları 1.000 deplasman tonajının üzerine ancak çıkabilen 41,5 ilâ 47,5 zirâ (31,5–36 m.) arasında uzunluğa sahip *sağır kalyon* türünden gemilerdir. Kruvazör sınıfı içerisinde ağırlığı 1.000 tona ulaşan bir gemi bulunmazken, bir adet *kebir* tombaz ve son olarak bir adet pergandi bulunmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1: 1770 Yılında Osmanlı Donanmasının Mevcut Yelkenli Gemileri⁶

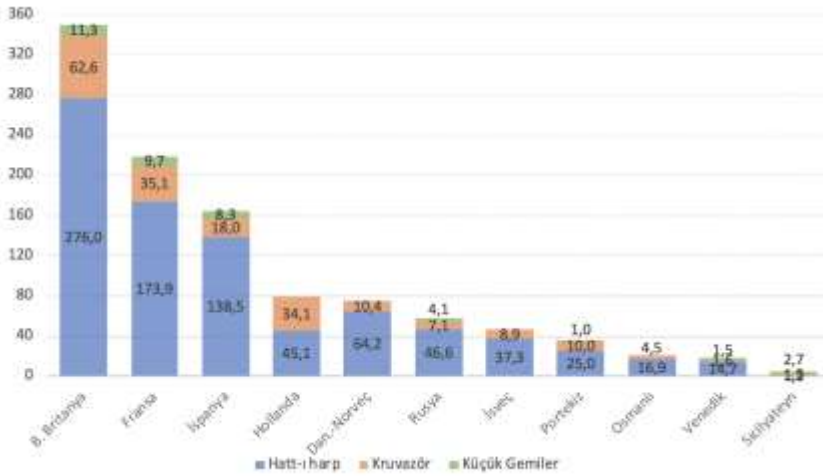
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	11	64,7%	16.850	1.532	78,9%
3.501-4.000	1	5,9%	3.800	3.800	17,8%
2.001-2.500	2	11,8%	4.200	2.100	19,7%
1.001-1.500	8	47,1%	8.850	1.106	41,5%
Fırkateyn	6	35,3%	4.500	750	21,1%
501-1.000	5	29,4%	4.100	820	19,2%
300-500	1	5,9%	400	400	1,9%
Genel Toplam	17	100,0%	21.350	1.256	100,0%

1770 yılında Osmanlı donanması, yelkenli savaş gemisi mevcudu açısından 17 gemisiyle Avrupa donanmaları arasında 9. sıraya düşmüştür. Yelkenlilerinin 21.350 tona ulaşan toplam ağırlığı ile Osmanlı donanması, deplasman tonajı bakımından da Portekiz donanmasının ardından 9. sırada gelmektedir (Grafik 1 ve 2).

⁶ DTA, TRS. d. 15; Depe, a.g.t., Ek 1.

Grafik 1: 1770 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 2: 1770 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

Büyük ölçüde Rusya ile savaşın olduğu 1771-1775 yılları arasında, gerek Rusların engellemeleri ve gerek savaşın sebep olduğu diğer lojistik sorunlardan ötürü, Osmanlı donanması önemli bir ilerleme kaydedememiştir. Bu yıllar içinde, taşra tezgâhlarında yalnızca Sinop'ta inşaları tamamlanan 51 zirâlık (38,7 m.) iki kalyon donanmaya katılmış, 1773'te tamamlanan 55 zirâlık (41,7 m.) *Ankâ-yı Bahrî* kalyonu ise yeni sancak gemisi olmuştur. Donanma mevcudunu hızla arttırılabilmek adına, ancak 6. derecede yelkenli kabul edilebilecek olan birkaç yüz tonluk pergandiler, inşa ve satın alım şeklinde hizmete girmişlerdir (Tablo 2). Yelkenli filonun üçte ikisinin pergandi türünde gemilerden oluşmasından ötürü, bu yıllardaki Osmanlı donanması genel itibariyle bir "pergandi donanması" görünümündedir.

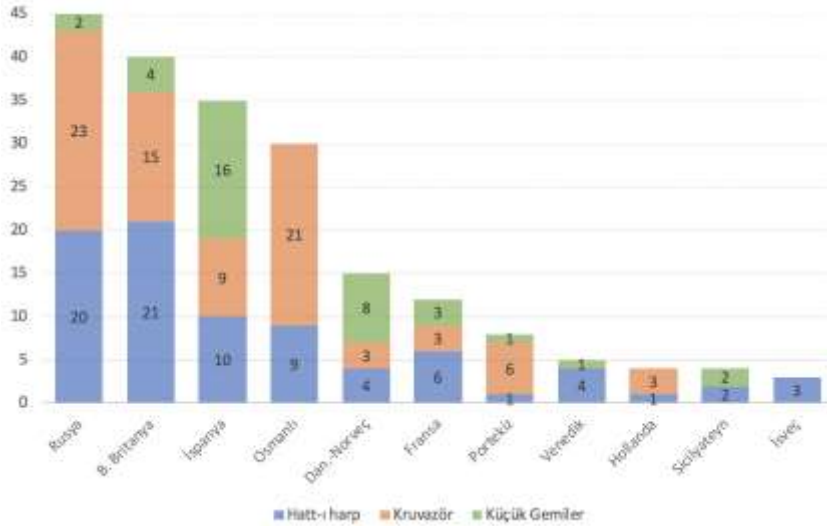
Tablo 2: 1771-1775 Yılları Arasında Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemileri⁷

Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	9	30,0%	17.800	1.978	55,9%
2.501-3.000	1	3,3%	2.600	2.600	8,2%

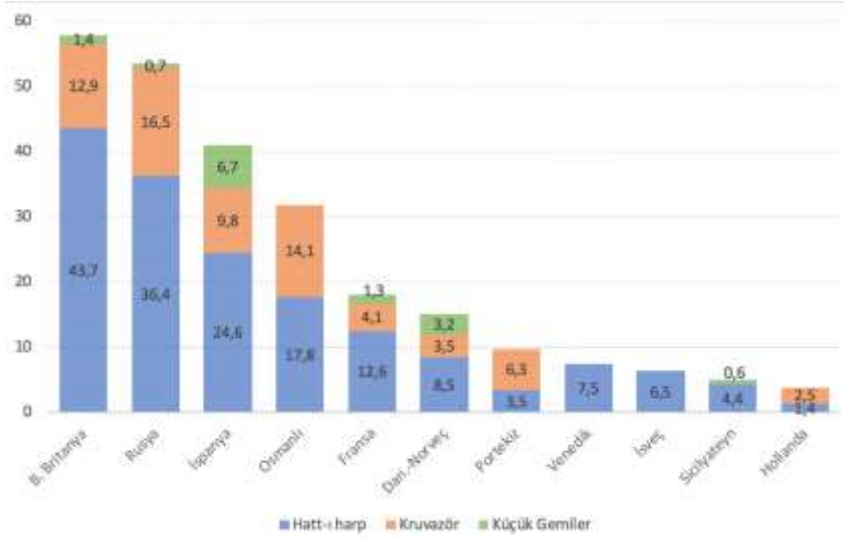
⁷ DTA, TRS. d. 19, s. kapak, 72-74, 157; TRS. d. 23, s. 2, 26, 108, 124, 138; TRS. d. 27, s. 59, 79; TRS. d. 31, s. 2, 3; TRS. d. 34, s. 3, 24-25, 73; TRS. d. 37; BOA, D. BŞM. TRE. d. 15042, s. 4; D. BŞM. TRE. d. 15051, 15052; MAD. d. 3014, s. 52; MAD. d. 10384, s. 193; MAD. d. 2925, s. 204, 206; MAD. d. 3988, s. 226, 227; MAD. d. 10390, s. 179; MAD. d. 10391, s. 190; MAD. d. 10395, s. 196; MAD. d. 10412, s. 206; KK. d. 5726, s. 10; C. BH. 2116, 2767, 2916, 3953, 4034, 4041, 4691, 6050, 7200, 7261, 7875, 9065, 9337, 9342, 9564, 10176, 10636, 10811, 10920, 11160, 11194, 11612, 11813, 11840, 11949; C. AS. 47347; Müellifi Meçhul Bir Rûznâme: Osmanlı – Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), (Haz. Süleyman Göksoy), İstanbul, 2016, s. 34, 37-38, 75; Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), Ankara, 1994, s. 299; *Taylesânîzâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, (Haz. Feridun M. Emecen), İstanbul, 2003, s. 115; Muharrem Saffet Çalışkan, (*Vekâyi'nüvis*) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildinin Metin ve Tahliili (1182 – 1188 / 1768 – 1774)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 174; Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, Ankara, 2020, s. 448; Rif Winfield, Stephen S. Roberts, *French Warships in the Age of Sail 1626-1786: Design, Construction, Careers and Fates*, Barnsley 2017, s. 148.

2.001-2.500	6	20,0%	12.850	2.142	40,3%
1.001-1.500	2	6,7%	2.350	1.175	7,4%
Fırkateyn	21	70,0%	14.050	669	44,1%
501-1.000	20	66,7%	13.650	683	42,9%
300-500	1	3,3%	400	400	1,3%
Genel Toplam	30	100,0%	31.850	1.062	100,0%

1771-1775 yılları arasında Osmanlı donanması, envanterine giren dokuz kalyon 30 yelkenliyle esasında önemli bir ivme yakalamıştır. Gerek nicelik ve gerek deplasman tonajları bakımından bu performansı ile Osmanlı donanması, Büyük Britanya, Rusya ve İspanya'nın ardından Avrupa donanmaları arasında 4. sıraya yerleşmiştir (Grafik 3 ve 4).

Grafik 3: 1771-1775 Yılları Arasında Avrupa Donanmalarına Eklene Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 4: 1771-1775 Yılları Arasında Avrupa Donanmalarına Eklene Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1771-1775 yılları arasında gerçekleştirilen performansla Osmanlı donanması, Çeşme Deniz Savaşı sonrasında nicelik olarak iki katına çıkmış olsa da, burada kaybedilen büyük kalyonların yeri henüz tam olarak doldurulabilmiş değildir. 35 yelkenlinin ancak 13'ü kalyondur ve bunların da dördü *sağır* kalyon türündendir. Sancak gemisinin haricinde, muharebe hattında durabilecek ancak 8 adet *kebir* kalyon bulunmaktadır. Sayıca donanmanın çoğunu oluşturan pergandiler ise hafif gemiler olup, ancak tali görevlerde kullanılacak durumdadırlar (Tablo 3).

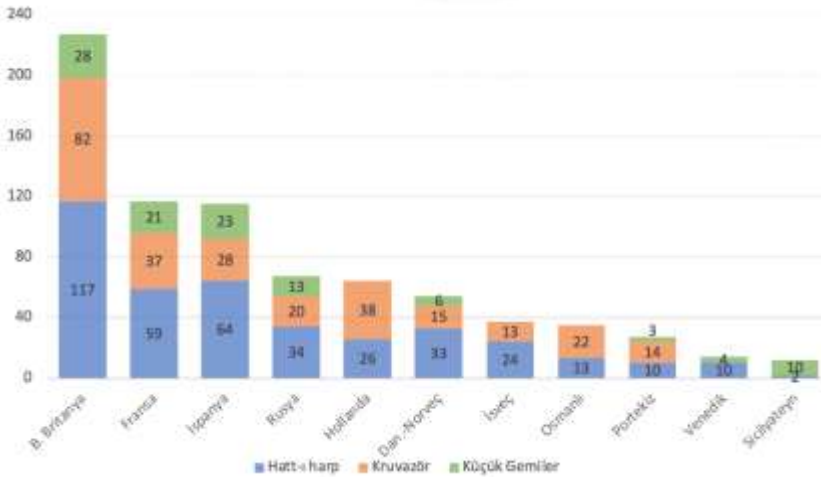
Tablo 3: 1775 Yılında Osmanlı Donanmasının Mevcut Yelkenli Gemileri⁸

Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran

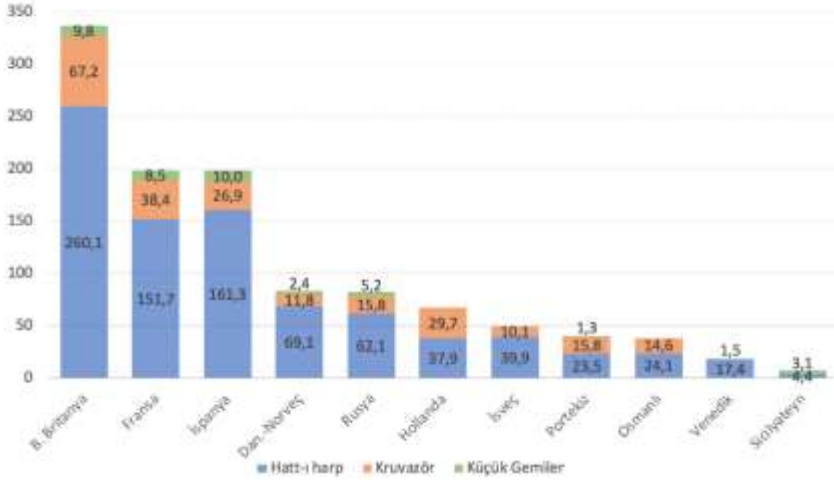
⁸ Depe, a.g.t., ek 1.

Kalyon	13	37,1%	24.100	1.854	62,4%
2.501-3.000	1	2,9%	2.600	2.600	6,7%
2.001-2.500	8	22,9%	17.050	2.131	44,1%
1.001-1.500	4	11,4%	4.450	1.113	11,5%
Firkateyn	22	62,9%	14.550	661	37,6%
501-1.000	20	57,1%	13.750	688	35,6%
300-500	2	5,7%	800	400	2,1%
Genel Toplam	35	100,0%	38.650	1.104	100,0%

1771-1775 yılları arasında donanmaya önemli miktarda geminin katılması, Osmanlı donanmasını Avrupa'da nicelik olarak ancak Portekiz donanmasının önüne geçirebilmiştir. Gemi mevcudu açısından 1775'te 8. sıraya yükselen Osmanlı donanması, bu gemilerin çoğunun pergandi gibi hafif yelkenlilerden oluşması sebebiyle deplasman tonajı açısından 9. sırayı aşamamıştır. Portekiz'in 27 gemiden oluşan yelkenli filosu, 35 Osmanlı yelkenlisinden daha ağır gelmektedir (Grafik 5).

Grafik 5: 1775 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 6: 1775 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1776-1780

1776-1780 yılları arasında Osmanlı donanmasına katılan yelkenli savaş gemilerinin bileşimi, bir önceki beş yıldan bariz şekilde farklılık göstermektedir. Rus harbinin olmadığı bu yıllarda büyük ölçüde kalyonlara ağırlık verilmiş, Çeşme’de kaybedilen *kebir* kalyonların yeri doldurulmuştur. *Melik-i Bahrî* kalyonunun 1778’de suya indirilmesiyle birlikte, Osmanlı donanması yeni bir sancak gemisi kazanmıştır. Kruvazör sınıfında eklenen gemilerin ağırlığı ise nispeten sınırlı kalmıştır. Ancak bu yıllarda donanmaya katılan fırkateynlerin ebatlarının büyümeye başladığı gözden kaçmamaktadır (Tablo 4).

Tablo 4: 1776-1780 Yılları Arasında Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemileri⁹

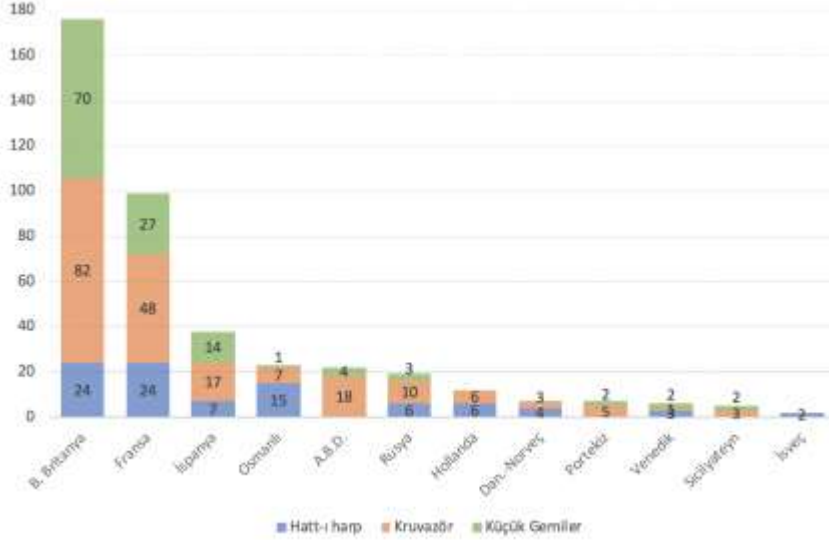
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	15	65,2%	23.300	1.553	78,5%
2.501-3.000	2	8,7%	5.300	2.650	17,8%
2.001-2.500	3	13,0%	7.000	2.333	23,6%
1.001-1.500	10	43,5%	11.000	1.100	37,0%
Firkateyn	7	30,4%	5.950	850	20,0%
1.001-1.500	3	13,0%	3.750	1.250	12,6%
501-1.000	3	13,0%	1.900	633	6,4%
300-500	1	4,3%	300	300	1,0%
Küçük gemiler	1	4,3%	450	450	1,5%
300-500	1	4,3%	450	450	1,5%
Genel Toplam	23	100,0%	29.700	1.291	100,0%

1776-1780 yılları arasında Osmanlı donanması, inşa yoluyla ve diğer şekillerde envanterine kattığı yelkenli savaş gemileri miktarıyla yine Avrupa sıralamasındaki dördüncülüğünü korumuştur. Amerikan Bağımsızlık Savaşı yıllarına denk gelen bu dönemde, savaşın tarafları

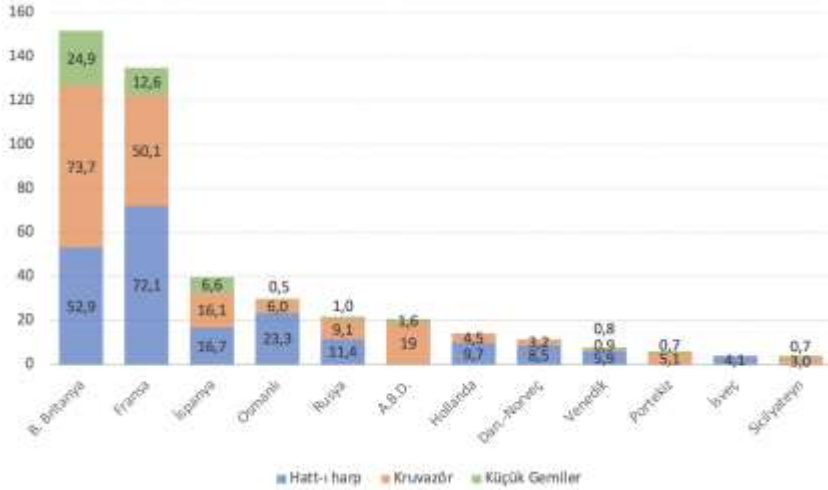
⁹ DTA, TRS. d. 19, s. 1, 5, 57-59, 66-69, 84, 87, 107-109, 119-120, 133; TRS. d. 23, s. 2, 52-53, 56-57, 60, 64, 68, 72, 76, 80, 88, 96, 100, 106, 160; TRS. d. 27, s. 25, 27, 31, 49, 54; TRS. d. 31, s. 2, 3, 18; TRS. d. 34, s. 3, 44-45, 65; TRS. d. 37, s. 93, 105, 149-152; BOA, MAD. d. 2925, s. 204, 224, 228; 3988, s. 220, 226; 4122, s. 146; 10384, s. 177; 10392, s. 198, 208, 214; 10406, s. 224; 19525, s. 6; D. BŞM. TRE. d. 15002, s. 2; 15009, s. 2; 15042, s. 4; 15051; D. BŞM. d. 2150, s. 94, 142, 204; 4467, s. 8, 11; C. BH. 1807, 2767, 5462, 5744, 6456, 7437, 8461, 9239, 9870, 10042, 11192, 11612, 11760; İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8827, *Hamid-i Evvel ve Mahmud-ı Sani Zamanlarında Mevcud Donanma Defteri*, vr. 8b, 36b; Hikmet Çiçek, *(Vekâyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. cildinin metin ve tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018, s. 636, 692; Ahmed Cavid Bey, *Hadîka-i Vekâyi'*, (Haz: Adnan Baycar), Ankara, 1998, s. 111; John Tredrea, Eduard Sozaev, *Russian Warships in the Age of Sail 1696-1860: Design, Construction, Careers and Fates*, Barnsley, 2010, s. 312, 313.

olan özellikle Büyük Britanya ve Fransa donanmalarının gelişimi kıyas kabul etmeyecek düzeyde olmuştur. Ancak 1777-1778'de yeni bir harbin eşliğinden dönen Osmanlı ve Rusya donanmaları da, rekabet halinde bulunmalarından ötürü yine üst sıralarda yer almışlardır (Grafik 7 ve 8).

Grafik 7: 1776-1780 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklene Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 8: 1776-1780 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklene Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1776-1780 yılları arasında Osmanlı donanması envanterine giren gemilerin miktarında kayda değer bir artış görülmüş, ancak bu artış 1780 yılındaki yelkenli mevcuduna aynı oranda yansımamıştır. Bunun en büyük sebebi, Rusya ile sıcak çatışma ihtimalinin geçici olarak ortadan kalkmasıyla donanmada yapılan gemi tasfiyeleridir. Özellikle 1779 yılında pergandilerin çoğu hizmetten çekilmiş ve devrini tamamlamıştır. 1780'e gelindiğinde Osmanlı donanması, Çeşme'deki kayıplarını telafi etmiş ve 1770 yılındaki büyüklüğünü geride bırakmış görünmektedir. 1726 yılından beri¹⁰ Osmanlı donanmasında bu miktarda kalyon/yelkenli görülmemiştir. Donanmadaki 39 yelkenlinin 23 adedi kalyondur ve bu kalyonlar toplam ağırlığın $\frac{3}{4}$ 'ünü oluşturmaktadır. *Kebir* ve *sağir* kalyonlar arasında nispeten bir denge sağlanmıştır. Fırkateynler ise gerçek manada ilk kez bu yıllarda Osmanlı donanmasında yer almaya başlamışlardır. Yine de kruvazör sınıfının önemli kısmını 37 zirâ (28 m.) uzunluğunda ve 32 toplu yelkenliler oluşturmaktadır. Küçük yelkenli

¹⁰ Aydın, a.g.e., s. 134.

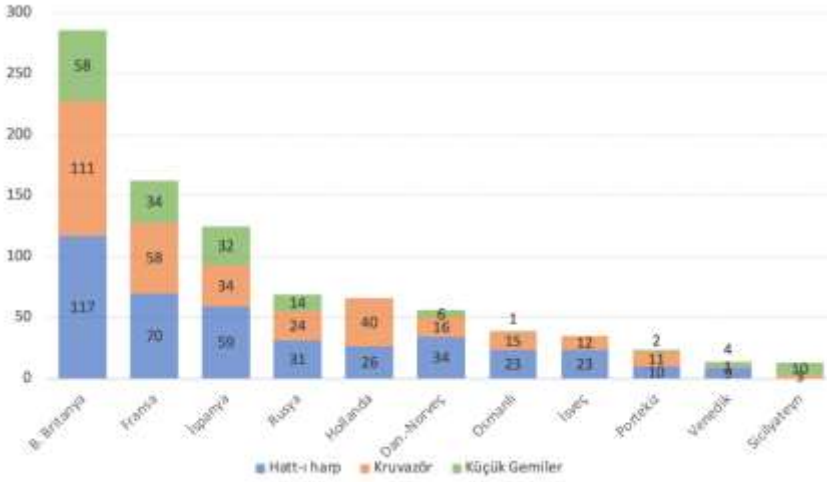
gemilerin ilk örneği de bir bomba gemisi olan *Ra'd-ı Bahrî* ile temsil edilmeye başlanmıştır (Tablo 5).

Tablo 5: 1780 Yılında Osmanlı Donanmasında Mevcut Yelkenli Savaş Gemileri¹¹

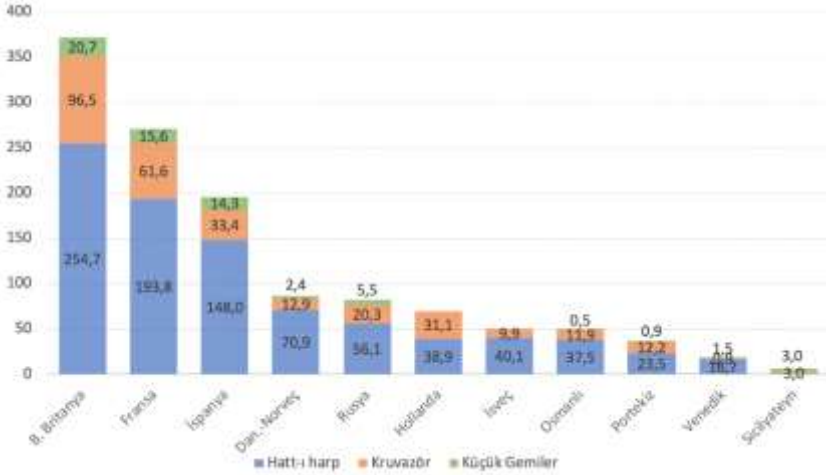
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	23	59,0%	37.500	1.630	75,3%
2.501-3.000	2	5,1%	5.300	2.650	10,6%
2.001-2.500	8	20,5%	17.750	2.219	35,6%
1.001-1.500	13	33,3%	14.450	1.112	29,0%
Fırkateyn	15	38,5%	11.850	790	23,8%
1.001-1.500	3	7,7%	3.750	1.250	7,5%
501-1.000	11	28,2%	7.800	709	15,7%
300-500	1	2,6%	300	300	0,6%
Küçük gemi	1	2,6%	450	450	0,9%
300-500	1	2,6%	450	450	0,9%
Genel Toplam	39	100,0%	49.800	1.277	100,0%

1776-1780 yılları arasında envantere giren çok sayıda yelkenliye rağmen, bir o kadarının da çeşitli sebeplerle envanterinden çıkmış olması, Osmanlı donanmasını 1780 yılında sayısal olarak beklendiği yere ulaştıramamıştır. Yaklaşık son yarım yüzyılın atılımını gerçekleştirmiş olan Osmanlı donanması, yelkenli sayısı bakımından Avrupa'da 7. sırada, gemilerin deplasman tonajı bakımından ise 8. sırada yer almıştır. Ancak 1780 yılındaki donanma mevcutları açısından, Büyük Britanya, Fransa ve İspanya dışındaki birkaç devletin donanmaları arasında büyük bir fark yoktur (Grafik 9 ve 10).

¹¹ DTA, TRS. d. 19.

Grafik 9: 1780 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 10: 1780 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1781-1785

1781-1785 yılları arasında Osmanlı yelkenli donanmasının envanterini arttırma performansı, önceki ve sonraki 10 yıl ile kıyaslandığında mütevazı görünmektedir. Bu yıllar arasında yalnızca üç adet kalyon inşa edilmiştir. Kruvazör sınıfı içerisinde ise daha çok 35/37 zirâ (26,5–28 m.) uzunluğundaki 32 toplu şehtiyelerin inşası tercih edilmiştir. Ancak dikkat çekici bir şekilde, daha önce görülmemiş büyüklükte fırkateyn inşaları da bu yıllarda gerçekleştirilmiştir. *Kebir fırkateyn* olarak sınıflandırılan bu yeni yelkenli gemiler, Batı'da aynı yıllarda ortaya çıkan yeni bir fırkateyn türünün Osmanlı donanmasındaki çağdaş temsilcileridir¹². 1.500 deplasman tonajının üzerine çıkan bu fırkateynler, taşıdıkları 50 civarındaki topla *sağır* kalyonların ateş gücünü katladıklarından, ilerleyen yıllarda bu alt sınıfın silinmesine sebep olacak gemiler olmuşlardır (Tablo 6).

Tablo 6: 1781-1785 Yılları Arasında Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemileri¹³

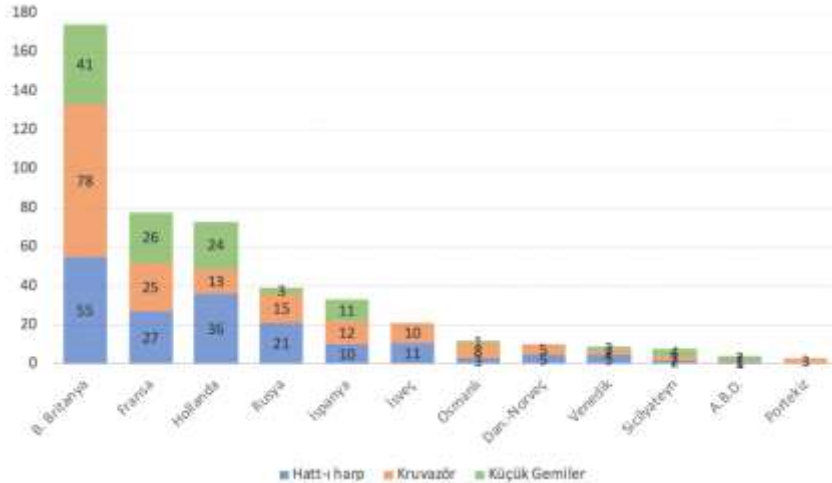
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	3	25,0%	5.100	1.700	38,8%
2.001-2.500	1	8,3%	2.450	2.450	18,6%
1.001-1.500	2	16,7%	2.650	1.325	20,2%

¹² Osmanlı kebir fırkateynleri ile ilgili yakın zamanda yapılan bir çalışma için bkz.: Enes Depe, "Osmanlı Donanmasında Kebir Fırkateynlerin Ortaya Çıkışı: 1780-1800", *Türk Harp Sanayii Tarihi Sempozyumu*, Milli Savunma Üniversitesi (yayım aşamasında).

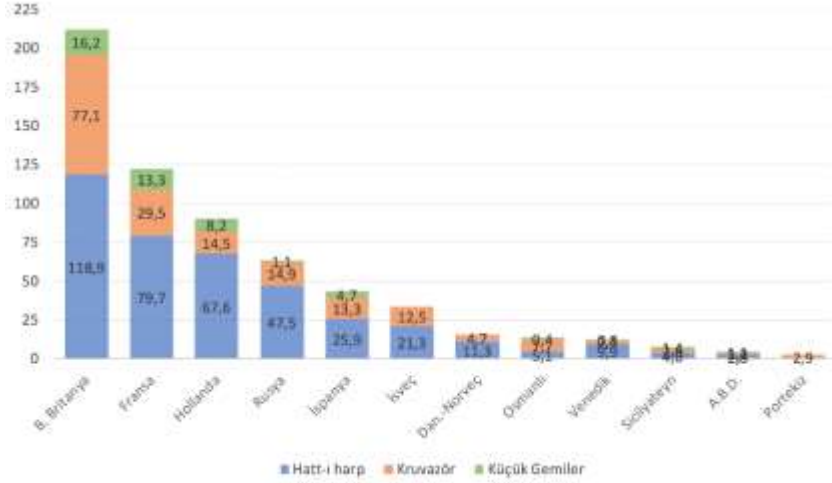
¹³ DTA, TRS. d. 19, s. kapak, 51-52; TRS. d. 23, s. 2, 16, 48, 92, 128, 130, 134, 140, 144; TRS. d. 27, s. 2, 40, 45, 81; TRS. d. 40, s. 63; TRS. d. 42, s. 2; TRS. d. 49, s. 52, 68; TRS. d. 56, s. 5; BOA, MAD. d. 2925, s. 189, 204; 3988, s. 113; 4122, s. 180; 10396, s. 200, 206, 207; 10406, s. 224, 270, 272; D. BŞM. d. 2150, s. 158; D. BŞM. TRE. d. 15051; 15060, s. 16; C. BH. 4208, 4335, 6456, 8380, 9336, 9841, 10042, 11194, 11504; İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8827, vr. 36b, 38a, 39a; Çiçek, *a.g.t.*, s. 880, 964; Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Haz: Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978, s. 260-261; *Taylesânizâde Tarihi*, s. 73; Erdoğan Dümen, *Denizde Yıllar Boyu Anadolu Türkleri 1081 – 1922 (Onsekizinci Yüzyıl)*, İstanbul, 1993, s. 101; Bahri S. Noyan, "Eski Gemilerimizin İsimleri", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/14 (1978), s. 92.

Fırkateyn	8	66,7%	7.700	963	58,6%
1.501-2.000	2	16,7%	3.300	1.650	25,1%
501-1.000	6	50,0%	4.400	733	33,5%
Küçük gemiler	1	8,3%	350	350	2,7%
300-500	1	8,3%	350	350	2,7%
Genel Toplam	12	100,0%	13.150	1.096	100,0%

1781-1785 yılları arasında envantere eklenen gemilerin sınırlılığı sebebiyle, Osmanlı donanması yelkenli gemi sayısında Avrupa'da 7. sırada, bu gemilerin deplasman tonajına göre ise 8. sırada bulunmaktadır. Bu yıllarda yeni eklenen gemilerin nispeten az sayıda olması, 18. yüzyılın başında kalyon mevcudunda hedef olarak belirlenen 40 adedin, bu yıllarda tekrar aşılmış olmasından ileri geliyor olmalıdır. Donanma mevcudu için 40 kalyonun, bu dönemde Osmanlıların aktif olarak kullanabileceklerini düşündükleri niceliksel üst sınır olduğu varsayılabilir (Grafik 11 ve 12).

Grafik 11: 1781-1785 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemileri Adedi

Grafik 12: 1781-1785 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1781-1785 yıllarında envantere ancak 12 geminin girmesi ve bazı gemilerin de çeşitli sebeplerle envanterden çıkmasıyla, Osmanlı donanmasında 1785 yılında mevcut olan yelkenli gemilerin miktarında 1780 yılına göre büyük bir artış görülmemiştir. Ancak kalyon-fırkateyn sayısı orantılı bir hale gelmiştir. Her iki türde de büyük ölçüde sınıfının küçük savaş gemileri hakim ekseriyeti oluşturmaktadır. *Sağır* kalyonların hatt-ı harp gemileri içindeki ağırlığı devam ederken, fırkateyn sınıfını genellikle birkaç yüz tonluk yelkenliler oluşturur. Buna karşın 500 tondan küçük fırkateynlere artık rastlanmamaktadır. Küçük gemiler arasına bir bomba gemisi daha dahil olmuştur. Kısa süreliğine de olsa, 1785'e gelindiğinde Osmanlı donanması için yeterli kabul edilen bir yelkenli sayısına ulaşıldığı sonucu çıkarılabilir. Ancak Rus donanmasının hızla kuvvet kazanması, akabinde Osmanlı ricali tarafından yeni bir düzenlemenin yürürlüğe konulmasını netice vererek hedef büyütülmesini beraberinde getirmiştir (Tablo 7).

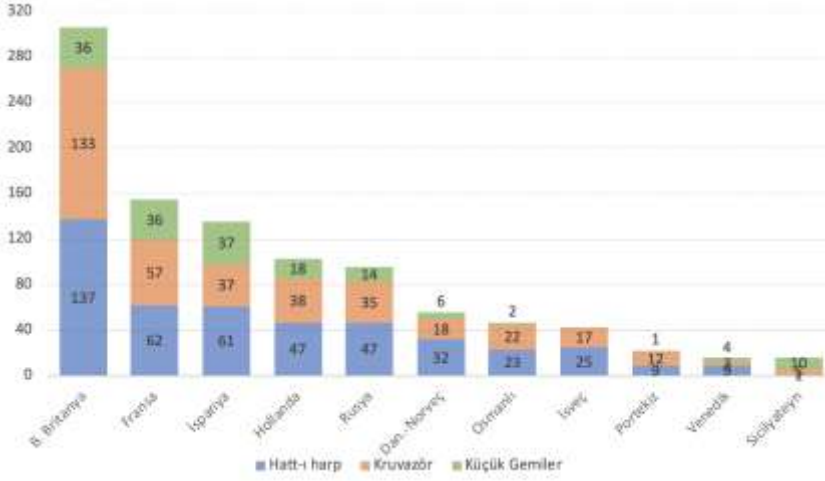
Tablo 7: 1785 Yılında Osmanlı Donanmasında Mevcut Yelkenli Savaş Gemileri¹⁴

Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	23	48,9%	37.400	1.626	65,6%
2.501-3.000	2	4,3%	5.300	2.650	9,3%
2.001-2.500	7	14,9%	16.000	2.286	28,0%
1.001-1.500	14	29,8%	16.100	1.150	28,2%
Fırkateyn	22	46,8%	18.850	857	33,0%
1.501-2.000	2	4,3%	3.300	1.650	5,8%
1.001-1.500	3	6,4%	3.750	1.250	6,6%
501-1.000	17	36,2%	11.800	694	20,7%
Küçük gemiler	2	4,3%	800	400	1,4%
300-500	2	4,3%	800	400	1,4%
Genel Toplam	47	100,0%	57.050	1.214	100,0%

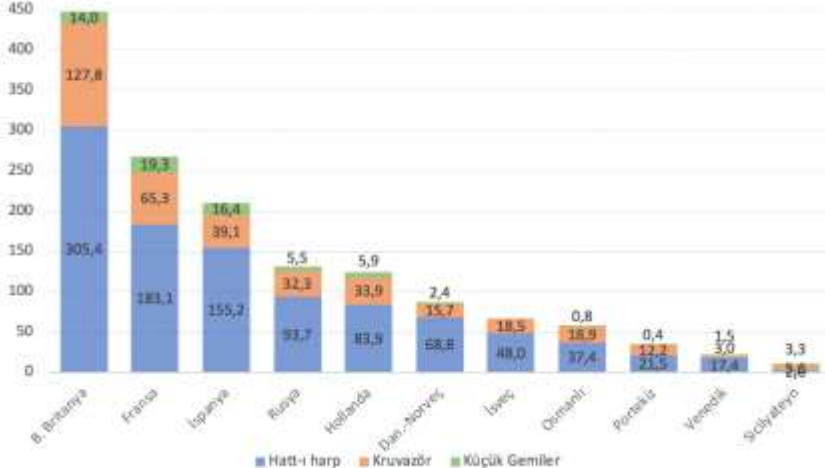
1785 yılında Osmanlı donanması, makul bir büyümeyle 1780 yılındaki konumunu korumuştur. Bu yılda Osmanlı donanması 47 yelkenli gemi mevcuduyla Avrupa'da 7. sırada bulunurken, deplasman tonajı bakımından İsveç'in hemen arkasından 8. sırada yer almıştır. (Grafik 13 ve 14).

¹⁴ DTA, TRS. d. 23, 27; BOA, MAD. d. 2925, s. 204; Depe, a.g.t., Ek 1.

Grafik 13: 1785 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 14: 1785 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

1786-1790

Büyük ölçüde Rusya'ya karşı savaşla geçen 1786-1790 yılları arasında, Osmanlı donanması envanterine katılan yelkenli savaş gemilerinin miktarında adeta bir patlama yaşanmıştır. Bu yıllarda kalyon inşası nispeten sınırlı kalırken, fırkateyn ve daha küçük gemilerin edinilmesinde büyük bir ivme kazanılmıştır. Özellikle Le Roy'un başını çektiği Fransız gemi inşa uzmanlarının yürüttüğü inşa programıyla, başta şalopeler olmak üzere onlarca küçük yelkenli gemi Osmanlı donanması hizmetine girmiştir¹⁵. İlgili yıllarda yalnızca 300 tonun üzerindeki yelkenli gemilerin adedi 50'yi bulmuştur (Tablo 8).

Tablo 8: 1786-1790 Yılları Arasında Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemileri¹⁶

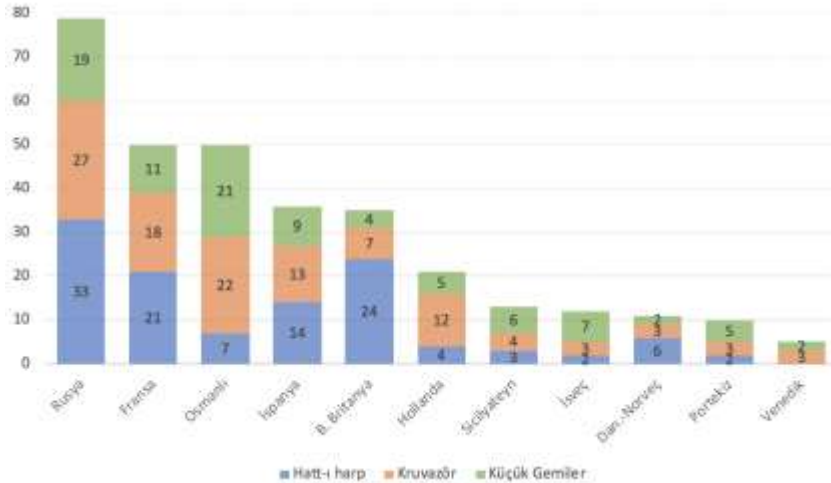
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	7	14,0%	13.800	1.971	40,9%
2.501-3.000	2	4,0%	5.400	2.700	16,0%
2.001-2.500	2	4,0%	4.550	2.275	13,5%
1.501-2.000	1	2,0%	1.500	1.500	4,4%
1.001-1.500	2	4,0%	2.350	1.175	7,0%
Fırkateyn	22	44,0%	13.400	609	39,7%

¹⁵ Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden, Sertaç Canpolat), İstanbul, 2018, s. 217-223; İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul, 2005, s. 149, 152; Tunçay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul, 2014, s. 147-153.

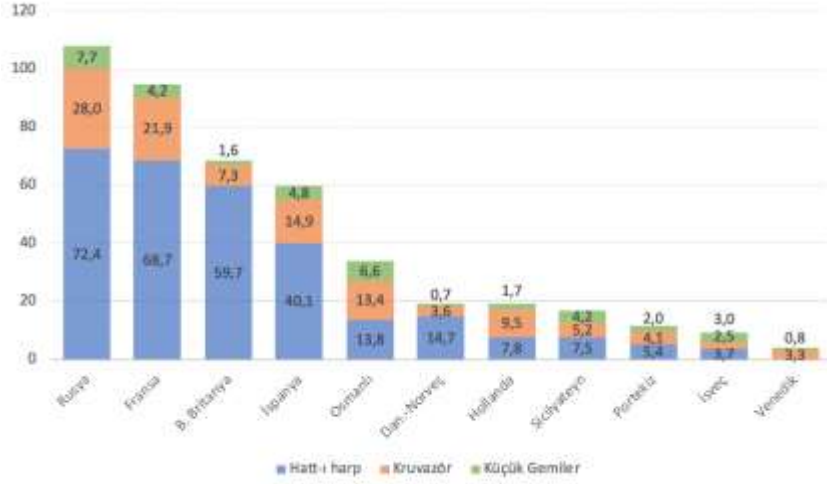
¹⁶ DTA, TRS. d. 23, s. 2, 81, 148, 152, 172, 174, 184; TRS. d. 27, s. 23, 31, 33, 36, 40, 42, 51, 54, 77, 79, 88, 172, 174; TRS. d. 31, s. 2, 23, 30-34, 42; TRS. d. 34, s. 3, 66-70, 86; TRS. d. 37, s. 19, 20, 173, 233; TRS. d. 40, s. 5; TRS. d. 42, s. 49, 111; TRS. d. 49; TRS. d. 56, s. 5; BOA, MAD. d. 2925, s. 204; 3365, s. 123; 10406, s. 262, 267; 10412, s. 229; D. BŞM. d. 2150, s. 181-193; KK. d. 5723; C. BH. 2373, 2515, 2767, 3607, 3933, 9870, 10488, 11160; HAT 8512, 9731, 10631, 10670, 10713; AE. SSLM.III 24671, 23959; İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8827, vr. 13b, 14a, 25a, 28b, 29a, 36b, 37a-b, 38b, 39b, 40a-b, 41a; Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsar ve Hakâikü'l-Ahbâr*. (Haz. Mücteba İlgürel), İstanbul, 1978, s. 393; *Taylesânizâde Tarihi*, s. 191, 223-224, 292; Ali Osman Çınar (1999). *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 160; Tredrea ve Sozaev, *a.g.e.*, s. 269, 275.

1.001-1.500	3	6,0%	3.400	1.133	10,1%
501-1.000	11	22,0%	6.800	618	20,1%
300-500	8	16,0%	3.200	400	9,5%
Küçük gemiler	21	42,0%	6.550	312	19,4%
300-500	21	42,0%	6.550	312	19,4%
Genel Toplam	50	100,0%	33.750	675	100,0%

1786-1790 yılları arasında envanterine giren gemi sayısı bakımından Osmanlı donanması, uzmanlığından istifade ettiği Fransız donanması ile aynı sayıda gemi edinmeyi başarmıştır. Bu haliyle nicelik bakımından Avrupa'da Fransa ile birlikte ikinciliği paylaşmaktadır. Deplasman tonajına göre ise, yeni hizmete giren Osmanlı gemilerinin çoğunlukla hafif yelkenlilerden oluşması sebebiyle, Osmanlı donanması 5. sırada kendine yer bulabilmiştir. Her iki kriterde de Rusya donanmasının birinci sırada yer alması, Osmanlıların bu yıllardaki rekabet seviyesini sorgulatmaktadır. Elbette Rusya'nın deniz gücünün Baltık ve Karadeniz olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmış olması yanında, İsveç'in de savaşa dahil olarak bir denge sağlandığı açıktır (Grafik 15 ve 16).

Grafik 15: 1786-1790 Yılları Arasında Avrupa Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemileri Adedi

Grafik 16: 1786-1790 Yılları Arasında Avrupa Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

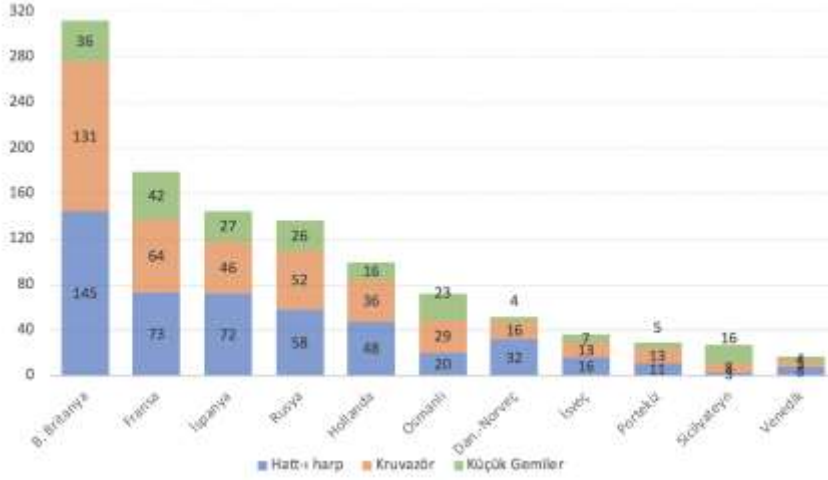
Rusya ile karada ve denizlerde devam eden harp yıllarının içinde kalan 1790 yılında, Osmanlı donanmasının nicel olarak yükselişi beklenenin altında kalmıştır. Muhtemelen yelken devrine geçilmesinden itibaren en büyük inşa ve satın alım performansının sergilendiği 1786-1790 yıllarında envantere giren gemiler, savaş ve diğer sebeplerle pek çok geminin elden çıkması sebebiyle donanma mevcuduna aynı ölçüde yansımamıştır. 1785'te 40 adetten 100 adede çıkarılan yelkenli hedefine, yaklaşılmakla birlikte ulaşamamıştır. Yelkenli donanmanın yaklaşık 1/3'ü şalope ve diğer küçük gemilerden oluşurken, kalyon-firkateyn arasındaki denge mümkün mertebe korunmuştur. Bu yıllarda deplasman tonajı 3.000 tonu geçen bir kalyona sahip olmayan Osmanlı donanması, dengeli olmakla birlikte ortalama bir donanma görünümüne sahiptir (Tablo 9).

Tablo 9: 1790 Yılında Osmanlı Donanmasında Mevcut Yelkenli Savaş Gemileri¹⁷

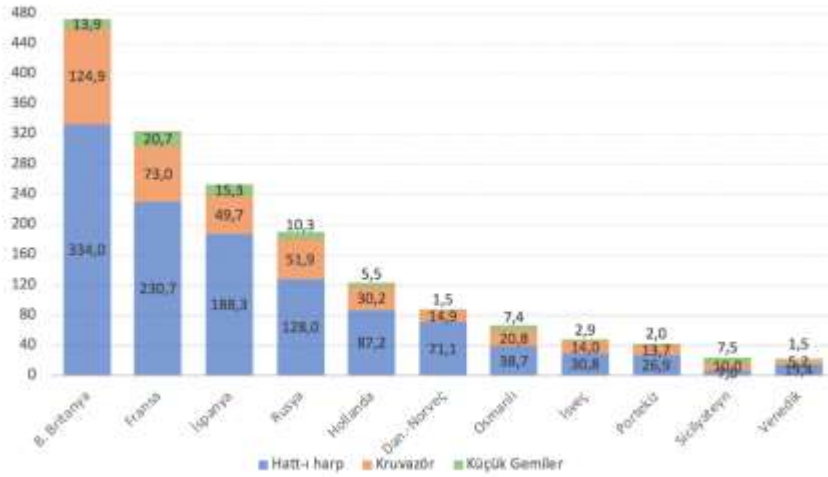
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	20	27,8%	38.700	1.935	57,9%
2.501-3.000	4	5,6%	10.700	2.675	16,0%
2.001-2.500	8	11,1%	18.100	2.263	27,1%
1.001-1.500	8	11,1%	9.900	1.238	14,8%
Fırkateyn	29	40,3%	20.800	717	31,1%
1.501-2.000	1	1,4%	1.700	1.700	2,5%
1.001-1.500	5	6,9%	5.900	1.180	8,8%
501-1.000	15	20,8%	10.000	667	15,0%
300-500	8	11,1%	3.200	400	4,8%
Küçük gemiler	23	31,9%	7.350	320	11,0%
300-500	23	31,9%	7.350	320	11,0%
Genel Toplam	72	100,0%	66.850	928	100,0%

1790 yılında Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı donanması, 300 tonun üzerindeki 72 yelkenli savaş gemisiyle Avrupa'da 6. sıradadır. Her halükarda Rus deniz gücünün gerisinde kalmış ve deplasman tonajı bakımından 7. sıraya yerleşmiştir. Rakibi Rusya ise miktar bakımından iki kat daha fazla ve Avrupa'nın dördüncü büyük donanmasına sahiptir (Grafik 17 ve 18).

¹⁷ DTA, TRS. d. 31, 34; Depe, a.g.t., Ek 1.

Grafik 17: 1790 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Grafik 18: 1790 Yılında Avrupa Donanmalarında Mevcut Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

Sonuç

Çeşme Deniz Savaşı'nı izleyen 20 yılda, Osmanlı donanması envanterine 300 tonun üzerinde toplamda 115 adet yelkenli gemi girmiştir. Bunların 1/3'üne yakını 300-500 ton arasındaki gemilerden oluştuğu için, ağırlık bakımından muadillerinin kısmen gerisinde kalmıştır. Ancak yılda ortalama 5 bin tonun üzerinde ve çeşitli türden altı adede yakın yelkenliyi bünyesine katmış olan Osmanlı donanması, bu dönemde önceki yarım yüzyıl boyunca gerçekleştirilmeyen bir performans sergilemiştir. Bu potansiyel (Ek 1), takip eden *nizâm-ı cedîd* yıllarında III. Selim'in ve Küçük Hüseyn Paşa'nın gemi inşa programları için belirleyici bir gösterge niteliği taşımış olmalıdır.

Osmanlı donanması envanterine giren yelkenli savaş gemilerinin artışında, tüm sorunlara rağmen Rusya ile harbin sürdüğü 1771-1775 yıllarında bir ivme yakalandığı açıktır. Takip eden beş yılda, Rusya ile harp esnasında kaybedilen gemilerin fazlasıyla yerine konulduğu bir inşa programı gerçekleşmiştir. Bundan sonraki yıllarda ise geçici bir doygunluk oranı yakalanmış olacak ki, gemi inşa ve edinme miktarının yarı yarıya azaldığı gözlenmiştir. Ancak Rusya ile savaşın gerçeklik kazanmasıyla bu süreç kısa sürmüştür, 1786-1790 yılları arasında Osmanlı donanması bir önceki periyotlardaki potansiyelini yeniden geçmiştir (Ek 2).

1771-1790 yılları arasında Avrupa donanmalarıyla kıyaslandığında, Osmanlı donanması gemi artışında genellikle 4. sırayı işgal etmiştir. Bu durum, yelkenli mevcudu bakımından dönemin başında 9. sırada olan bir donanma için büyük bir çabanın göstergesidir. Ancak umulmadık gemi kayıpları sebebiyle, Osmanlı donanmasının mevcudu bu basamakları çok daha ağır tırmanmıştır (Ek 3, 4 ve 7).

Çeşme Deniz Savaşı'nın ardından yelkenli gemilerinin mevcudu uzun yıllar sonra ilk defa 20'nin altına düşen Osmanlı donanması, takip eden yıllarda bu kayıpları telafi edebilmek için önemli bir gayret sarf etmiştir. Muhtemelen 7-8 yıl içinde bunu başaran Osmanlı deniz gücü, 1780 yılına gelindiğinde 1770 öncesinden daha büyük bir yelkenli filoya sahiptir. 1770-1790 yılları arasında Osmanlı donanması için gerek yelkenli adedi açısından ve gerek bu gemilerin deplasman tonajları bakımından kesintisiz bir büyüme söz konusudur. Öyle ki her iki açıdan da Çeşme

sonrasında Avrupa'da 9. sıraya düşen Osmanlı donanması, 1790 yılına gelindiğinde muadili güçlerden daha yüksek bir performans sergileyerek, yelkenli gemi sayısı bakımından altıncı, tonaj bakımından ise yedinci sıraya yükselmiştir (Ek 6 ve 7).

Bu araştırmanın gerçekleştirilebilmesi, 1770-1790 yılları arasında Osmanlı donanması envanterine giren hemen tüm yelkenli savaş gemilerinin listesinin çıkarılmasıyla mümkün olmuştur. 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın ilk on donanması arasında yer alan Osmanlı donanmasının, ilgili 20 yıldaki konumu bu şekilde tespit edilebilmiştir. Yapılan tespitler ve uygulanan metot ile, gerek 1770 öncesindeki ve gerek 1790 sonrasındaki yılları kapsayan, Osmanlı donanmasının itibari konumuna dair yapılabilecek araştırmalar için bir örnek ortaya konulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi)

AE. SSLM.III 24671, 23959.

C. AS. 47347.

C. BH. 1807, 2116, 2373, 2515, 2767, 2916, 3607, 3933, 3953, 4034, 4041, 4208, 4335, 4691, 5462, 5744, 6050, 6456, 7200, 7261, 7437, 7875, 8380, 8461, 9065, 9239, 9336, 9337, 9342, 9564, 9841, 9870, 10042, 10176, 10488, 10636, 10811, 10920, 11160, 11192, 11194, 11504, 11612, 11760, 11813, 11840, 11949.

HAT 8512, 9731, 10631, 10670, 10713.

D. BŞM. d. 2150, 4467.

D. BŞM. TRE. d. 15002, 15009, 15042, 15051, 15052, 15060.

KK. d. 5723, 5726.

MAD. d. 2925, 3014, 3365, 4122, 3988, 10384, 10390, 10391, 10392, 10395, 10396, 10406, 10412, 19525.

DTA (İstanbul Deniz Müzesi Deniz Tarihi Arşivi)

TRS. d. 15, 19, 23, 27, 31, 34, 37, 40, 42, 49, 52, 56.

Kitap ve Makaleler

Ahmed Cavid Bey, *Hadîka-i Vekâyi'*, (Haz: Adnan Baycar), Ankara 1998.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinül-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Haz. Mücteba İlgürel), Ankara 1994.

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, (Haz: Mücteba İlgürel), İstanbul 1978.

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları: Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, İstanbul 2011.

Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005.

Çalışkan, Muharrem Saffet, (*Vekâyi'nüvis*) *Enverî Sadullah Efendi ve Tarihinin I. Cildinin Metin ve Tahlili (1182 – 1188 / 1768 – 1774)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000.

Çınar, Ali Osman, *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târîh'i*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999.

Çiçek, Hikmet, (*Vekâyi'nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. cildinin metin ve tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2018.

Depe, Enes, *Eski ve Yeni Arasında Osmanlı Donanması: 1770-1790*, Basılmamış Doktora Tezi, Eskişehir 2023.

Dümen, Erdoğan, *Denizde Yıllar Boyu Anadolu Türkleri 1081 – 1922 (Onsekizinci Yüzyıl)*, İstanbul 1993.

Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, Ankara 2001.

Glete, Jan, *Navies and Nations: Warships, Navies and State Building in the Europe and America, 1500-1860*, v. 2, Stockholm 1993.

Hamid-i Evvel ve Mahmud-ı Sani Zamanlarında Mevcud Donanma Defteri, İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 8827.

Müellifi Meçhul Bir Rûznâme: Osmanlı – Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul (1769-1774), (2. Baskı), (Haz. Süleyman Göksu), İstanbul 2016.

Noyan, Bahri S., “Eski Gemilerimizin İsimleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, 1/14 (1978), s. 91-94.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden, Sertaç Canpolat), İstanbul 2018.

Sağlam, Nevzat, *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, Ankara 2020.

Taylesânizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789), (Haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003.

Tredrea, John ve Sozaev, Eduard, *Russian Warships in the Age of Sail 1696-1860: Design, Construction, Careers and Fates*, Barnsley 2010.

Winfield, Rif ve Roberts, Stephen S., *French Warships in the Age of Sail 1626-1786: Design, Construction, Careers and Fates*, Barnsley 2017.

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme: III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul 2014.

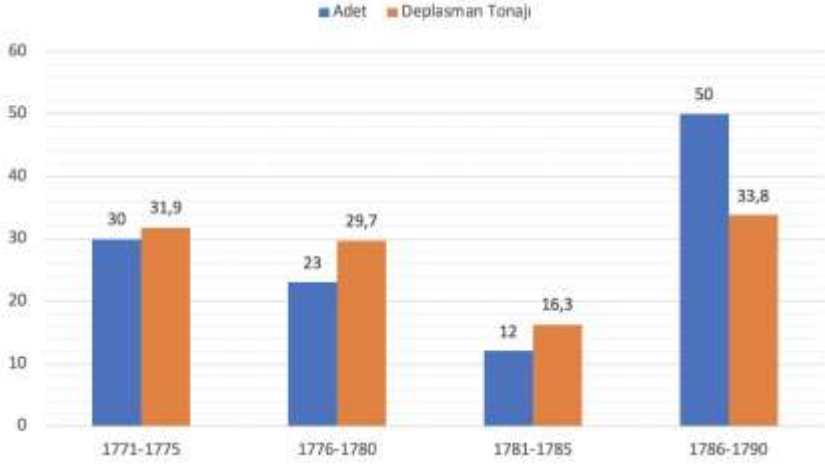
EKLER

Ek 1. 1771-1790 Yılları Arasında Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemileri¹⁸

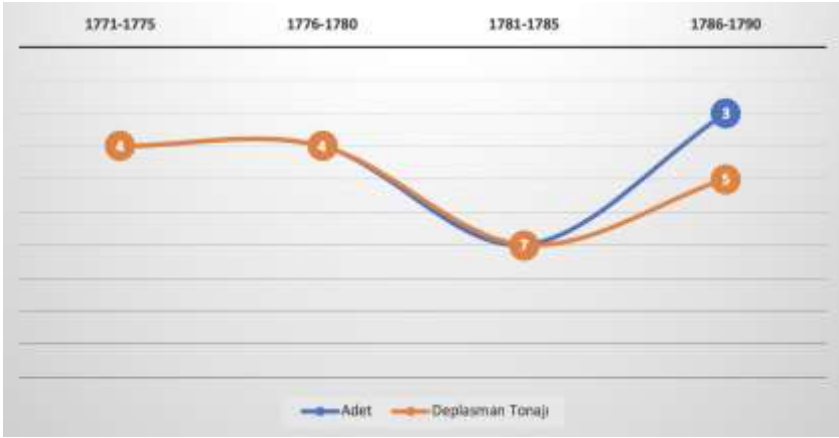
Gemi Türü / Tonaj Aralığı	Gemi Sayısı		Deplasman Tonajı		
	Adet	Oran	Toplam	Ortalama	Oran
Kalyon	34	29,6%	60.000	1.765	55,3%
2.501-3.000	5	4,3%	13.300	2.660	12,3%
2.001-2.500	12	10,4%	26.850	2.238	24,8%
1.501-2.000	1	0,9%	1.500	1.500	1,4%
1.001-1.500	16	13,9%	18.350	1.147	16,9%
Fırkateyn	58	50,4%	41.100	709	37,9%
1.501-2.000	2	1,7%	3.300	1.650	3,0%
1.001-1.500	6	5,2%	7.150	1.192	6,6%
501-1.000	40	34,8%	26.750	669	24,7%
300-500	10	8,7%	3.900	390	3,6%
Küçük gemiler	23	20,0%	7.350	320	6,8%
300-500	23	20,0%	7.350	320	6,8%
Genel Toplam	115	100,0%	108.450	943	100,0%

¹⁸ Depe, a.g.t., Ek 1.

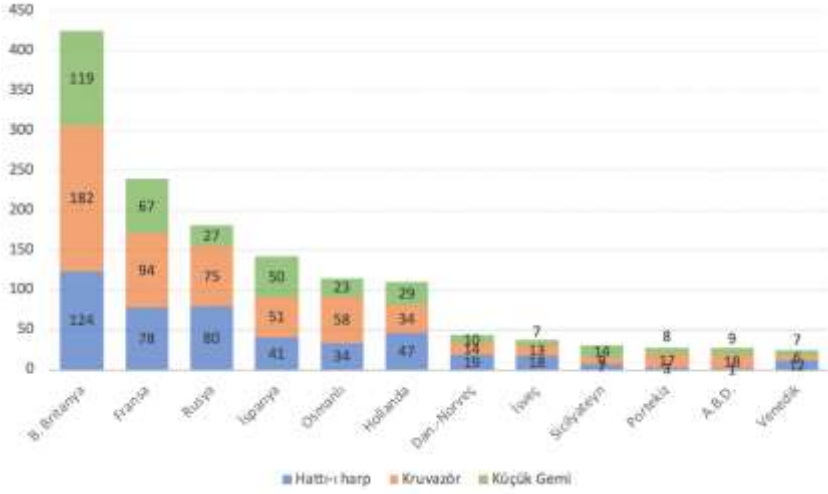
Ek 2. Beşer Yıllık Periyotlarla Osmanlı Donanmasına Katılan Yelkenli Savaş Gemilerinin Mukayesesi

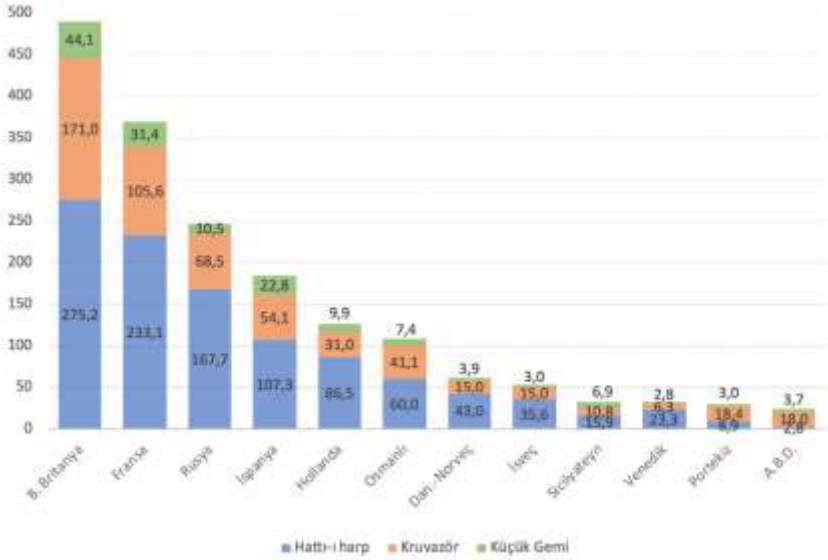
Ek 3. 1771-1790 Yıllarında Osmanlı Donanmasının Yeni Katılan Gemiler Açısından Avrupa'daki Sıralaması

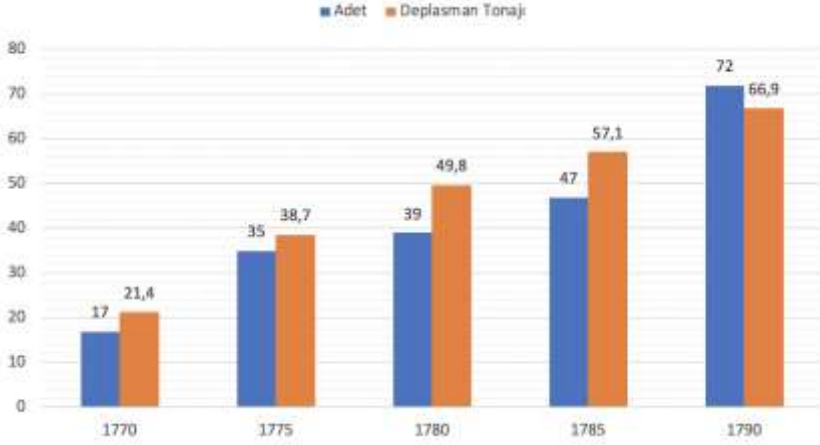
Ek 4. 1771-1790 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemilerinin Adedi

Ek 5. 1771-1790 Yılları Arasında Batı Donanmalarına Eklenen Yelkenli Savaş Gemilerinin Ağırlıkları

Ek 6. Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri Mevcudunun Mukayesesi (1770-1790)

Ek 7. Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri Mevcudu Açısından Avrupa'daki Sıralaması (1770-1790)

Extended Abstract

For the Ottomans, who entered a long period of peace at sea after the war that ended with Venice in 1718, the navy began to fall into a relatively inactive position. With a regulation made in 1733, the number of galleons was determined as 20 galleons (man-of-wars), with the same number of galleons remaining in the Tersâne-i Âmire (Imperial Shipyard), in addition to the 10 galleons that would sail to the Mediterranean every year. Until 1769, the number of galleons in the Ottoman navy remained around 20 galleons. However, with the entry of the Russian navy into the Mediterranean on this date and the loss of the most important element of the Ottoman navy in Çeşme, the inadequacy of the existing naval power became evident.

The Ottoman navy, which was tried to be strengthened with the galleons that started to be built in the Sinope, Mytilene and Rhodes shipyards in the first half of 1770, began to need a much larger number of warships after the defeat in Çeşme in the same year. However, the continuation of the war with Russia until 1774 was a significant obstacle to meeting this need.

Tables and graphs showing the number of both existing and acquired sailing warships of the Ottoman Navy between 1770 and 1790, are given on an estimated basis, especially in terms of displacement tonnage calculations. The data obtained were examined in two separate classifications, namely existing ships and acquired ships to the inventory, in five-year periods. There is a margin of error of 10% for all calculations regarding the Ottoman navy. Jan Glete was generally used in the data on Western navies. Even if they were in the naval inventory, sailing ships whose weight was below 300 displacement tonnage are not included in the tables and graphs.

After the Battle of Çeşme, the number of sailing warships remaining in the Ottoman navy was 17, eleven of which were galleons. If it is remembered that the Ottoman navy had 27 galleons even at the beginning of the 18th century, it becomes clear that 1770 was the lowest point in the 18th century for Imperial navy. In this year, the Ottoman navy fell to the 9th place among European navies in terms of the number of sailing warships and its displacement tonnages.

Between 1771 and 1775, when there was a war with Russia, the Ottoman navy could not make the expected progress, due to Russian obstructions and other logistical problems caused by the war. In order to rapidly increase the naval force, several hundred-tonnes pergandis (brigantines), which could only be considered 6th rate warships, were put into service by both construction and purchasing. Since two-thirds of the sailing fleet consisted of pergandi type

ships, the Ottoman navy in these years looked like a “pergandi navy”. In this five-year period, the Ottoman navy gained significant momentum, with 30 sailing ships, nine of which were galleons, entering its inventory. With this performance in terms of both quantity and displacement tonnage, the Ottoman navy ranked 4th among European navies, after Great Britain, Russia and Spain.

After the Battle of Çeşme, although the Ottoman navy doubled in quantity between 1771 and 1775, the *kebir* (large) galleons lost here had not yet been replaced. Only 13 of the 35 sailing ships were galleons, and four of them were *sağır* (small) galleons. Apart from the flagship, there were only 8 large galleons that could stand in the line. Pergandis, which constituted the majority of the navy in number, were light ships and could only be used in secondary duties.

Although a significant number of ships were added to the navy between 1771 and 1775, the Ottoman navy could only surpass the Portuguese navy in quantity in Europe. The Ottoman navy, which rose to the 8th place in 1775 in terms of the number of ships, could not exceed the 9th place in terms of displacement tonnage because most of these ships consisted of pergandis.

The composition of sailing warships which were entered to Ottoman navy service between 1776 and 1780 differs markedly from the previous five years. In these years when there was no Russian war, due to the emphasizing on galleons, the large galleons lost in Çeşme were replaced. The weight of the ships added to the cruiser class remained relatively limited. However, it may not be overlooked that the size of the frigates that joined to the navy began to increase in these years.

Between 1776 and 1780, the Ottoman navy maintained its fourth place in the European rankings with the amount of sailing warships it added to its inventory through construction and other ways. In this period, which coincided with the American War of Independence, the development of the navies of the participants to this war, especially Great Britain and France, was at an incomparable level. However, the Ottoman and Russian navies, which were on the verge of a new war in 1777-1778, were in the top ranks due to their rivalry.

There was a significant increase in the number of sailing ships entering the Ottoman navy inventory between 1776 and 1780, but due to ship discharges, this increase was not reflected in the same amount of existing sailing ships in 1780. By 1780, the Ottoman navy seemed to have surpassed its size in 1770. The size of the navy reached 39 sailing ships, 23 of which were galleons, a size not seen since 1726. A relative balance was achieved between large and small galleons. Frigates began to appear in the Ottoman navy for the first time in

these years. Along with bomb vessels, small sailing ships also began to appear in the navy.

Between 1776 and 1780, the Ottoman navy ranked 7th in Europe in terms of the number of sailing ships and 8th in terms of displacement tonnage of the ships. However, in terms of existing ships, there was no great difference between the navies of a few states other than Great Britain, France and Spain.

The performance of the Ottoman sailing navy in increasing its inventory between 1781 and 1785 appears modest compared to the 10 years before and after. However, remarkably, frigates of unprecedented size were also built in these years. These new sailing ships, classified as “kebir (large) frigates”, were the contemporary representatives in the Ottoman navy of a new type of frigate that emerged in the Western navies in the same years. These frigates caused the small galleons to be eliminated from the navy in the following years.

Due to the limited number of ships added to the inventory between 1781 and 1785, the Ottoman navy ranked 7th in Europe in the number of sailing ships and 8th in terms of the displacement tonnage of these ships. The relatively smaller number of newly added ships in these years must be due to the fact that the target number of 40 galleons set at the beginning of the 18th century was exceeded again in these years.

Since only 12 ships entered the inventory between 1781 and 1785 and some ships were removed from the inventory for various reasons, there was no significant increase in the number of sailing ships in the Ottoman navy in 1785 compared to 1780. However, the numbers of galleons and frigates has become proportional. Both types largely comprise the vast majority of smaller warships of its classes.

In 1785, the Ottoman navy maintained its position in 1780 with a reasonable growth. In this year, the Ottoman navy ranked 7th in Europe with 47 sailing ships, and ranked 8th in terms of displacement tonnage just behind Sweden.

Between 1786 and 1790, which was a war years against Russia, there was a booming in the number of sailing warships added to the Ottoman navy inventory. While building galleon remained relatively limited in these years, a great momentum was gained in the acquisition of frigates and smaller ships. With the building program carried out by French shipbuilding experts, led by Le Roy, dozens of small sailing ships, especially sloops, entered the service of the Ottoman navy. In the relevant years, the number of sailing ships over 300 tons alone reached 50.

In terms of the number of ships entered into its inventory between 1786 and 1790, the Ottoman navy managed to acquire the same number of ships as the French navy, from whose expertise it benefited. As such, it shares second place with France in Europe in terms of quantity. According to displacement tonnage, the Ottoman navy ranked 5th, as the newly commissioned Ottoman ships were mostly light sailing ships. The fact that the Russian navy ranked first in both criteria made the Ottomans' response difficult in these years. However, Sweden's entry into the war in the Baltic provided a balance against Russia.

In 1790, which was a year of war with Russia on land and at sea, the quantitative rise of the Ottoman navy was below expectations. The ships that entered the inventory between 1786 and 1790, when the greatest building and purchasing performance of the 18th century was exhibited, were not reflected in the inventory to the same extent due to the disposal of many ships due to war and other reasons. The goal of increasing the number of sailing ships from 40 to 100 in 1785 was approached but not achieved. While approximately 1/3 of the sailing navy consisted of sloops and other small ships, the balance between galleons and frigates was preserved. In these years, the Ottoman navy appeared to be a moderate, albeit balanced, navy.

In the 20 years following the Battle of Çeşme, a total of 115 sailing ships weighing over 300 tons entered the Ottoman navy. Since nearly 1/3 of these consist of ships between 300-500 tons, they are partially behind their counterparts in terms of weight. However, the Ottoman navy, which had an average weight of over 5 thousand tons per year and acquired nearly six sailing ships of various types, demonstrated a performance in this period that had not been achieved in the previous half century. This potential must have been a decisive indicator for the shipbuilding programs of Selim III and Küçük Hüseyin Pasha in the following *nizam-ı cedid* (new order) years.

It is clear that the increase in the number of sailing warships entering the Ottoman navy gained momentum in the years 1771-1775, when the war with Russia continued despite all the problems. In the following five years, a shipbuilding program was carried out that replaced many of the ships lost during the war with Russia. In the following years, it was observed that the amount of ship building and acquisition decreased by half, as a temporary saturation rate was achieved. However, this process was short-lived as the war with Russia became a reality. Between 1786 and 1790, the Ottoman navy again exceeded its potential in the previous periods.

Compared to European navies between 1771 and 1790, the Ottoman navy generally occupied the 4th place in ship owning. During this period, there was an uninterrupted growth for the Ottoman navy, both in terms of the number

and the displacement tonnage of sailing ships. The Ottoman navy, which fell to the 9th place in Europe after the Battle of Çeşme in both respects, showed a higher performance than its counterpart powers until 1790, rising to the sixth place in terms of the number of sailing ships and the seventh place in terms of weight.

Carrying out this research was made possible by listing almost all sailing warships that entered inventory of the Ottoman navy between 1770 and 1790. The position of the Ottoman navy, which has been among the top ten navies of Europe since the 15th century, in the relevant 20 years has been determined in this way. With the findings made and the method applied, an example has been presented for the researches that may be done on the numerical position of the Ottoman navy in the years before 1770 and after 1790.

Araştırma Makalesi

1909 Yılı İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Ordusu

Ferdi Ertekin*

(ORCID: 0000-0003-3142-9996)

Makale Gönderim Tarihi

18.10.2023

Makale Kabul Tarihi

26.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Ertekin, F., "1909 Yılı İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Ordusu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 239-285.

APA: Ertekin, F. (2024). 1909 Yılı İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Ordusu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 239-285.

Öz

Osmanlı tarihi açısından askeri ataşe raporları, dönemin askeri ve siyasi tarihine farklı bir perspektiften ışık tutması açısından birinci el tarihi kaynaklar arasındadır. Bu makalede Türkçe literatürde ilk defa yayınlanan 1909 tarihli İngiliz askeri ataşe raporları üzerinden Osmanlı İmparatorluğu ve Türk ordusunun vaziyeti ele alınmaktadır. 1909 yılı ataşe raporlarına damgasını vuran en önemli olaylar arasında, 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması, 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve yerine V. Mehmet Reşad'ın geçmesi, gayrimüslimlerin zorunlu askerî hizmete alınması, orduda tasfiye ve yer değiştirmeler ile askeri mektep mezunu olmayan 'alaylı' subayların yerini 'mektepli' subayların almaya başlaması gibi olaylar yer almaktadır. 1909 senesine ait İngiliz askeri ataşe raporları, 31 Mart vakası, Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması ve gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmeti karşısındaki tutumları gibi müstakil ve uzun meseleler haricinde, bu çalışmada tümüyle ele alınmaktadır. 27 Nisan sonrası Mahmud Şevket Paşa ile

* Dr. Arş. Gör., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ferdierterkin@trakya.edu.tr.

Ph. D. Res. Assist., Trakya University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

İttihat ve Terakki Komitesi üyeleri arasındaki iktidar çekişmesinden, Türk ordusunun 1909'da yeniden teşkilatlanma sürecine değin Osmanlı İmparatorluğu'nun yedi ordu bölgesinde vuku bulan olaylar, bu atâşe raporlarında ayrıntısıyla ortaya konulmaktadır. 'İlk Meşrutiyet Padişahı' Mehmed Reşad'ın Hatt-ı Hümayun'u ve 1909'da Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanıdıktan sonra 57 Bulgar subayının meşrutiyetin yıl dönümü vesilesiyle İstanbul'u ziyaret etmeleri gibi olayların da yer aldığı bu raporlar 1909 yılına İngiliz perspektifinden ışık tutması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Mahmud Şevket Paşa, İttihat ve Terakki, Sultan Mehmed Reşad, Türk Ordusu, İngiliz Askeri Atâşe Raporları, Herbert Conyers Surtees.

Ottoman Empire and the Turkish Army in the British Military Attaché Reports of 1909

Abstract

In Ottoman history, military attaché reports are among the first-hand historical sources that shed light on the military and political history of the period from a different perspective. This article analyses the situation of the Ottoman Empire and the Turkish army through the British military attaché reports of 1909, published for the first time in Turkish literature. In 1909, the main events that marked the attaché's reports were the 13 April military uprising, the siege of Istanbul by the 3rd army, the dethronement of Abdülhamid II on 27 April 1909 and his replacement by Mehmet Reşad V, the conscription of non-Muslims, purges and replacement of rankers (alaylı) officers by 'school officers' (mektepli). With the exception of the 31 March incident, the siege of Istanbul by the 3rd Army corps, called as Movement/Liberation Army, and the attitudes of non-Muslims towards conscription, the 1909 reports of the British military attaché are treated in full in this study. From the power struggle between Mahmud Şevket Pasha and members of the Committee of Union and Progress after 27 April to the reorganisation of the Turkish army in 1909, the attachés' reports detail events in seven army corps districts of the Ottoman Empire. These reports, which cover topics such as the Hatt-ı Hümayun of Mehmed Reşad, the 'first constitutional sovereign', and the visit of 57 Bulgarian officers to Istanbul to mark the anniversary of the constitutional monarchy after the Ottoman Empire recognised Bulgaria's independence in 1909, are important in shedding light on 1909 from a British perspective.

Keywords: Abdülhamid II, Mahmud Şevket Pasha, Committee of Union and Progress, Sultan Mehmed Reşad, Turkish Army, British Military Attaché Reports, Herbert Conyers Surtees.

Giriş

“Napolyon Savaşları ile başlayıp Kırım Savaşı ile zirveye ulaşan 19. yüzyılın savaşlar dizisi, bir taraftan uluslararası diplomatik ilişkileri arttırırken öte yandan askerî ilişkilerde de şeffaflaşma ve formelleşme sürecini hızlandırdı. Teknolojik gelişmelerle sürat kazanan haberleşme ve ulaşım, daha önceki dönemlerde gizli/kapalı kategorisinde olan bilgilerin daha hızlı toplanması ve yayılmasını mümkün kıldı. 19. yüzyıl öncesinde askerî istihbarat denildiğinde akla, bizzat siyasi veya askerî liderlerin şahsı etrafında kurulan casus şebekeleri ve hasımlarının politik niyetlerini, askerî kuvvetleri ile harp planlarını öğrenme çabası gelirken, 19. yüzyılın ikinci yarısında karşımıza, yabancı ülkelerde devletlerinin diplomatik temsilcilerinden biri gibi çalışan uzman bürokratlar, yani askerî ataşeler çıktı.”¹

19. yüzyılda istihbarat teşkilatlarının merkezileşmesiyle birlikte büyükelçilerin yanına askeri meselelerde uzman kara ve deniz ataşeleri tayin edilmeye başlandı. İngiliz diplomasi servisinde askerî ataşenin selefi, muharebe alanında yabancı ordulara refakat etmesi için görevlendirilen irtibat subayı (liaison officer)’ydi.²

Askeri ataşelik uygulaması 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren yaygınlaştı. Rusya, Avusturya, İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi dönemin önemli siyasi ve askeri güçleri tarafından gönderilen askeri ataşelerin tuttuğu düzenli raporlar, Osmanlı askeri tarihinin son dönemine ilişkin en önemli bilgi kaynaklarından birini oluşturmaktadır.

¹ Gültekin Yıldız, “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemilliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 17, (2012), s. 240-241.

² Lothar W. Hilbert, henüz adı *askerî ataşe* (military attaché) olarak anılmasa da Britanya’nın ilk kez Kırım Harbi (1853-56) esnasında yabancı bir orduya bir askeri uzman gönderdiğini belirtmektedir. Lothar W. Hilbert, “The Early Years of The Military Attaché Service in British Diplomacy”, *Journal of the Society for Army Historical Research*, 37/152, (Aralık 1959), s. 165. Örneğin Yarbay William Fenwick Williams isimli İngiliz subayı Kırım Harbi’nde doğu cephesindeki gözlemlerini rapor haline getirmiştir. Bkz. Yahya Yeşilyurt, “1853-56 Osmanlı-Rus Harbi’nde Doğu Cephesinde Bir İngiliz Subay: Yarbay William Fenwick Williams’ın Askeri Raporları” *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi (SAVSAD)*, 32/ 1, (2022) s. 101-138.

Türk tarihi söz konusu olduğunda ilk askeri ataşeler 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi esnasında Osmanlı ordusunda istihdam edilmişti. Londra'daki Milli Arşiv'de (The National Archives) Dışişleri Bakanlığı tasnifinde Osmanlı askeri tarihi ile alakalı periyodik ve sistematik ataşe raporlarının ilki 1889 tarihlidir. Bahsi geçen arşivdeki son ataşe raporu ise 1910 tarihini taşımaktadır³ Fakat aynı arşivde dağınık halde daha farklı tarihli ataşe raporlarına da rastlamak da mümkündür.⁴ Britanya'nın Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki 1889-1908 tarihleri arasında tutmuş olduğu askeri ataşe raporları kitap halinde yayınlanmıştır.⁵ Bu makaledeyse daha önce yayımlanmamış 1909 yılına ait İngiliz askeri ataşe raporları ele alınmaktadır. 1909'da İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde ataşemiliter olarak Albay Herbert Conyers Surtees (1858-1933) görev yapmaktaydı. Surtees bu görevi 1906-1909 yılları arasında yürütmüştür. 1909'da İstanbul'daki İngiliz Sefiri Gerard Lowther'di. Bu raporlar Surtees'ten Gerard Lowther'e gönderilmiş, Lowther de raporları önemine göre ya Savaş Bakanlığı'na yahut İngiliz Dışişleri'ne gönderilmiştir.

1909 yılına damgasını vuran en önemli olaylar arasında 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması, 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid'in tahtan indirilip yerine V. Mehmet Reşad'ın geçmesi/geçirilmesi, gayrimüslimlerin zorunlu askerî hizmete alınması⁶, orduda özellikle komuta kademesinde tasfiye ve yer değiştirme ile alaylı subayların yerini mektepli subayların almaya başlaması bulunmaktadır. 1909 senesine ait İngiliz askeri ataşe raporları, 31 Mart vakası ve gayrimüslimlerin zorunlu askerlik hizmeti karşısındaki tutumları gibi müstakil ve uzun meseleler haricinde, bu çalışmada tümüyle ele alınmaktadır.

³ Ferdî Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 14-15, 81-83.

⁴ Örneğin Gültekin Yıldız tarafından incelenen 1885 tarihli ataşe raporu bunlardan biridir. Bkz. Gültekin Yıldız, "Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları", s. 248.

⁵ Bkz. Ferdî Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 139-469.

⁶ 1909 senesi askeri ataşe raporlarında Osmanlı gayrimüslimlerinin, özellikle Rum, Ermeni ve Bulgar tebaanın zorunlu askeri hizmet karşısındaki tutumları hakkındaki makale için bkz. Ferdî Ertekin, "Herbert Conyers Surtees'in Raporlarında Osmanlı Gayrimüslimlerinin 1909 Askere Alma Kanunu'na Yaklaşımları", *7th International Ubsder Scientific Research Congress*, Ed. Prof. Dr. Fahri Özşungur, Ankara 2024, s. 139-155.

23 Temmuz 1908’de gerçekleşen II. Meşrutiyet’in ilânı Türk tarihi açısından önemli dönüm noktalarındadır. Bu olay aynı zamanda II. Abdülhamid’in 93 Harbi ile Babiâli ve Meclis’i devreden çıkarıp iktidarı tekeline aldığı mutlak bir monarşi rejiminin sonu anlamına gelmekteydi. Kuvvetlerin tek elde toplanmasından kuvvetlerin ayrılığına doğru giden bu süreçte imparatorluk içindeki en etkin gruplardan biri İttihat ve Terakki Cemiyeti/Komitesi’ydi. “Harbiye ve Tıbbiye Mektebi öğrencilerinin kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkenin kaderine hükmetmek isteyen iktidar heveslisi subay adaylarını etrafında toplamıştı. Cemiyet, bir süre sonra Balkan bunalımı ve Makedonya olaylarının ileri sürerek ülkede yeniden Meşrutiyet’in ilanına yönelik bir hareketi başlatmış ve 23 Temmuz 1908’de Kânun-ı Esasi tekrar yürürlüğe konmuştu.”⁷

“İkinci Meşrutiyet dönemi (1908-1918) Türkiye’nin demokratikleşme süreci açısından son derece önemlidir. Bu dönem ikinci Abdülhamid ile özdeşleşmiş bir ‘istibdat’ rejimini yıkmıştır. Kanun-i Esasi’de yapılan ilk değişikliklerle (1909 tadilatı) kamusal özgürlük alanı genişlemiş bu sayede imparatorluğa toplanma ve dernek kurma hürriyeti tanımıştır.”⁸ Komite üyeleri II. Abdülhamid devrinde henüz dernek ya da siyasi parti şeklinde meşrutiyet kazanamadıkları için yurt dışında Paris gibi belli başlı merkezlerde veya imparatorlukta daha ziyade II. ve III. ordularda örgütlenmişti. Payitahtı koruyan I. Ordu daha ziyade Sultan’a ve geleneksel mutlak monarşi rejimine sadık alaylı subay ve askerlerden oluşmaktaydı. İstanbul’da ayrıca Söğüt Alayı, Ertuğrul Süvari Alayı ve Zuhaf Alayı gibi sultanın muhafız birlikleri bulunmaktaydı. II. Abdülhamid, liberal fikirlere sahip mektepli subayların kendisine karşı bir darbe girişiminde bulunması ihtimalinden saltanatı boyunca endişe duymuş bu sebepten subayları I. Ordu’dan uzak tutma politikasını benimsemişti. II. Meşrutiyet’in ilânı II. Abdülhamid’in mutlak saltanatına vurulan ilk darbe olmuş ve bu darbeyi, 31 Mart vakası sonrası III.

⁷ Zekeriya Türkmen, “31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış”, *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, C. 2, İstanbul 2018, s. 518.

⁸ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, C. 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 3.

Ordu'nun İstanbul'u kuşatarak sultanı tahtından indirmesiyle sultanın bu endişesinin pek de yersiz olmadığını alenen ortaya koymuştu.

Yunanistan ile İlişkiler ve Girit Meselesi

II. Meşrutiyet'in ilânından sonra imparatorluktaki politik rejim ve padişah değişikliğini fırsat olarak gören Avusturya-Macaristan 5 Ekim 1908'de bir notayla Bosna-Hersek'i topraklarına kattığını önce 1878 Berlin Antlaşması'nda imzası olan devletlere, sonra da Osmanlı Devleti'ne bildirmiş, aynı gün Bulgaristan bağımsızlığını, Girit Adası da Yunanistan'a bağlandığını ilan etmişti.⁹ Böylece Haziran 1909'da Yunanistan'ın Girit'i topraklarına katma ile alakalı Helenik ülküsü tekrar gün yüzüne çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu bu konuyu tartışma konusu kılmayı dahi reddetmekteydi çünkü Türkler, Girit'i terk etmeleri halinde şüphesiz daha sonra Midilli, Sisam ve diğer adalar üzerindeki hükümlerlik haklarından da feragat talepleriyle karşılaşacaklarını pekâlâ çok iyi bilmekteydi. Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Surtees'ten Yunanistan'ın Girit'i ilhaka devam etmesi halinde Türk birliklerinin sınırı geçeceği gerçeğini gizleme gereği duymamıştı. Ataşenin değerlendirmelerine göre, Girit sakinleri Britanya'nın dahil olmadan kendi inisiyatifleriyle Yunanistan ile birleştiklerini ilan etmiş olsa iki devlet arasında muhtemel harbin vuku bulmasının önüne geçilebilirdi. Böyle bir durum karşısında Türk tarafı bunu -1908'de Sisam'da olduğu gibi- bir isyan olarak telakki edecek ve adada hâkimiyeti tesis için Girit sularına harp gemileri gönderecek ya da Girit'in birleşme ilanını tanımamak için doğrudan Atina'ya yürüyecekti. Ataşeye göre yine de hami Avrupalı güçlerin, eski statükonun yeniden tesisi için adaya bir Türk askeri seferinin düzenlenmesine müsaade etmelerine inanmak zor görünmekteydi. *The Times*'ta yayınlanan bir makalede, Yunanistan'ın Girit meselesinde büyük güçlerden hiçbir beklentisinin olmadığına dikkat çekilmekteydi. Makaleye göre Yunanistan'ın böyle bir maceraya kendi başına girişmesi pek muhtemel görünmemekteydi. Öte yandan Türk ordusunun yanı sıra Osmanlı tebaası ve hükümetinin de böyle pahalıya mâl olacak bir harbe girmek istememesinin bir takım sebepleri vardı. Yunanistan ile girilecek böyle bir harp meşruti monarşi idaresine geçmiş imparatorluğu teşkil eden heterojen ve hâlâ uyumsuz unsurları

⁹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 408.

güçlendirmeye hizmet edebilir ve dikkatin içerisindeki muhalif unsurlara kaymasına neden olabilirdi.¹⁰

1909 Haziran ayı sonlarında Osmanlı Jandarması, Yunan çeteleriyle mücadele halindeydi. Bir Yunan çetesi mühimmat yüklü katırlarla Yunan tarafından Türk tarafına geçerken yakalanmış, çıkan çatışmada 1 jandarma öldürülmüş diğerleri ise yaralanmıştı. Yunan çetelerse olay yerinden 97 tüfekle birlikte firar etmişti. İki Yunan çetesi ise Teselya'dan Florina ve Grebene'ye saldırmıştı. Grebene'deki çetenin dağıtılmış olduğu merkeze rapor edilmişti. Bölgedeki Yunan ajanları ve çeteleri yerli halkı Osmanlı devletine karşı kışkırtmakta ve kendilerine taraftar toplamakla meşguldü. Vilayette çok sayıda stratejik yolun tamiri devam etmekteydi. 26 Haziran'da Yanya'dan 3 kıdemli kurmay subay bölgeyi tetkik için Yunan sınırına gönderilmişti.¹¹

Conyers Surtees Temmuz 1909'da Hariciye Mehmed Nazırı Rifat Paşa¹² ile görüşmüş, Bu görüşme esnasında Paşa ataşeye Türklerin Yunanistan ile harbe girişmek istemediklerini, askeri otoritelerin de böyle düşündüğünü ancak Yunanistan'ın Girit ile birleşme konusunda ısrarlı olması halinde, Giritlileri Makedonya'ya göndermek niyetinde olduklarını böylece Yunan topraklarında bile takibe devam edeceklerini ifade etmişti.¹³

Bulgaristan ile İlişkiler ve Sınır Meselesi

20 Ocak 1909 tarihli rapora göre Osmanlı Devleti, bağımsızlığını ilan etmesinden sonra özellikle Mustafa Paşa civarındaki sınır hattının Beşdağ'ın sırtlarından Meriç'e doğru 5 km genişletilmesi adına Bulgaristan ile müzakerelere girme düşüncesindeydi. Türkler muhtemelen askeri ve etnografik nedenlerden ötürü Bulgaristan'dan sınır hattını 5 km geriye çekmesini talep edecekti. Çünkü sınırın Edirne'ye çok yakın olması askeri açıdan tehlike oluşturmaktaydı. Etnografik olarak Beşdağ civarındaki birçok köyde Müslüman nüfus çoğunlukta ve burası Türk bölgesi olarak görülmekteydi. Türk tarafı

¹⁰ *The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 195/2323*, No: 68, 13 Haziran 1909.

¹¹ *TNA, FO 195-2323*, No: 86, 6 Temmuz 1909.

¹² Mehmed Rifat Paşa Şubat 1909-Ağustos 1911 tarihleri arasında Hariciye Nazırlığı yapmıştır. Bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 5.

¹³ *TNA, FO 195/2323*, No: 84, 2 Temmuz 1909.

sınırı, 1885-1886 yılları arasındaki hatta çekilmesini talep etmeyi planlamaktaydı.¹⁴

Ocak 1909'da Türk askeri yetkilileri Edirne bölgesinde hazırlıklara girişmiş durumdaydı. 10-18 Ocak 1909 arasında İstanbul'dan Edirne'ye trenle 179 vagon harp materyali sevk edilmişti. Bunların arasında platformlarıyla birlikte 36 parça top vardı. Harbiye Nazırı Ali Rıza Paşa 16 Ocak'ta Şark Demiryolu Kumpanyası yetkililerine 200 vagona daha ihtiyaç duyduklarını bildirmişti. Ayrıca Edirne'de bir hastane taburu teşkil edilmiş ve bölgeye ilave nakil taburları sevk edilmişti.¹⁵ İstanbul'da bulunan bir Bulgar askeri temsilcisinin iddiasına göre Edirne'ye yapılan yüklü mühimmat sevkiyatı yüzünden Osmanlı Devleti, Ocak ayında Bulgaristan topraklarına ani bir hücum hazırlığı içindeydi. Surtees'e göre bu iddia gerçeği yansıtmamaktaydı zira son sınır düzenlemesi sürecinde iki devlet de askerlerini sınırdan uzaklaştırmıştı. Edirne'ye yapılan mühimmat sevki ise tamamen müdafaa amaçlıydı. Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'a saldırmak gibi bir planı yoktu. Fakat buna rağmen Bulgar tarafı, Edirne'ye yapılan aşırı silah ve mühimmat sevkiyatını kendi topraklarına saldırı hazırlığı şeklinde yorumlayarak alarma geçmişti.¹⁶

16 Haziran 1909 tarihli ataşe raporuna bakılırsa Osmanlı İmparatorluğu bu tarihte Bulgaristan yahut Yunanistan ile bir harbe tutuşmak niyetinde değildi ve birçok kıdemli Türk subayının düşüncesi de -1897 Osmanlı-Yunan harbinde olduğu gibi kayda değer provokasyonlar yapılmadığı müddetçe- bu yöneydi.¹⁷

31 Mart Vakası Sonrası Türk Ordusunun Genel Vaziyeti

Meşrutiyetin ilân edildikten sonra, esasında Manastır'da baş gösteren isyanlar yüzünden III. Ordu bölgesindeki asileri takip ve tedip etmek amacıyla 1904 sonbaharında oluşturulmuş avcı taburları¹⁸ meşrutiyet rejiminin muhafazası adına Payitaht ve II. Abdülhamid'i koruyan I. Ordu merkezi İstanbul'a gönderilmişti. 31 Mart Vakası'nı başlatan isyan da tuhaf bir biçimde III. Ordu'dan I. Ordu'ya, İstanbul'a

¹⁴ TNA, FO 195/2323, No: 3, 20 Ocak 1909.

¹⁵ TNA, FO 195/2323, No: 2, 18 Ocak 1909.

¹⁶ TNA, FO 195/2323, No: 5, 28 Ocak 1909.

¹⁷ TNA, FO 195/2323, No: 72, 16 Haziran 1909.

¹⁸ Ferdî Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 351-352.

nakledilerek Taşkışla'ya yerleştirilen bu Avcı taburu askerleri arasında baş göstermişti. Mahmud Şevket Paşa idaresindeki Hareket Ordusu'nun 31 Mart Vakası'nı bastırmak amacıyla İstanbul'u kuşatması sonrası, 27 Nisan 1909'da II. Abdülhamid tahtan indirildi ve yerine Osmanlı tahtına V. Mehmet Reşat geçti. Böylece 13 Nisan 1909'da Payitaht'ta başlayan olaylar, 27 Nisan 1909 askeri darbesiyle yine Payitaht'ta sonuçlandı. III. Ordu II. Abdülhamid rejimini yıkmış, İttihat ve Terakki adı meşrutiyet ve hürriyet kavramlarıyla bütünleşmişti.¹⁹ Meşrutiyet, Resneli Niyazi Bey'in dağa çıkışı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezinin cüret ve cesaretiyle başarılı olmuş²⁰ Mahmud Şevket Paşa önderliğindeki Hareket Ordusu'nun 27 Nisan'da İstanbul'u tamamen kontrol altına alması²¹ ve II. Abdülhamid'in tahtan indirilip Selanik'e sürgün edilmesiyle²² askeri ve politik açıdan güvenceye kavuşmuştu. Mahmud Şevket Paşa ile İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri 27 Nisan sonrası politik iktidarı ellerine geçirince, mutlak monarşi meşruti monarşi arasındaki gerginlik yerini ordunun siyasete karışmamasından yana tavır alan Mahmud Şevket Paşa ile daha ziyade II. ve III. ordularda örgütlenmiş, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı subaylar arasındaki çekişmeye terk edecekti.

31 Mart Vakası ve II. Abdülhamid'in hal'i sonrasında cemiyet daha kuvvetli bir askeri ve politik aktör haline geldiyse²³ de iktidarı tam manasıyla ele alması Babiâli Baskını (23 Ocak 1913)²⁴ ve Mahmud Şevket Paşa suikastı (11 Haziran 1913)²⁵ sonrasında gerçekleşecekti. İttihatçıların çoğu askeri mekteplerinde öğrenim görmüştü. İyi eğitim almış olanlarınsa sivil devlet idaresi konusunda tecrübeleri yoktu.²⁶ 27

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, s. 23*

²⁰ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 309

²¹ Hareket Ordusu'nun İstanbul'u zapt etme sürecini gönüllü olarak orduya katılan bir subayın gözünden tasvir eden makale için bkz. Ferdi Ertekin, "31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü" *Harp Tarihi Dergisi*, 6, (Aralık 2022), s. 73.

²² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, C. 1, s. 25*.

²³ Şükrü Hanioglu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001, s. 481.

²⁴ Bkz. Cevdet Küçük, "Babiâli Baskını", *TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 4, (1991), s. 389-390*.

²⁵ Hacer Göl, "Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7/1, (2021), s. 334-362.

²⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, Çev: Nuran Ülker, Sander Yayınları, İstanbul 1971, s. 38.

Nisan darbesi sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti henüz bir siyasi parti şeklinde örgütlenmediğinden iktidarı tek başına devralabilecek bir altyapıya sahip değildi. Cemiyet II. Meşrutiyet arifesinde henüz köylere kadar yayılmamıştı.²⁷ Bu yüzden İttihatçılar 27 Nisan sonrası esas tecrübe sahibi oldukları orduda ve komuta kademesinde bir takım değişikliklere gitti. Ordudaki değişikliklere²⁸ ise 31 Mart Vakası'nın çıktığı I. Ordu'dan başlandı.

31 Mart Vakasına Karışan Eski İstanbul Garnizon Askerlerinin Durumu

Hareket Ordusu'nun İstanbul'u zaptı ve 33 yıl süren II. Abdülhamid saltanatının yerini Sultan V. Mehmed Reşad'ın alması sonrası imparatorluktaki politik ve idari değişiklikler hızını ve şiddetini giderek arttırdı. İstanbul garnizonu 27 Nisan sonrası Hareket Ordusu tarafından teslim alındıktan sonra garnizon askerleri silahları ellerinden alınarak şehrin dışındaki Davutpaşa ve Rami Çiftliği kışalarında toplanmış ve 9-10 bin civarında asker özel gözetim altında stratejik yolların inşasında çalıştırılmak üzere Selanik, Manastır ve Kosova vilayetlerine sevk edilmişti.²⁹ Bu askerlerin Rumeli/Türkiye Avrupası'ndaki yolların inşasında ve diğer kamu işlerinde çalıştırılmasına ve daima yakın gözetim altında tutulmalarına karar verilmişti.³⁰ Meşrutiyet idaresine başkaldırmış bu asi askerler, ülkenin yeni kazanılmış hürriyetine ve anayasasına karşı gelme suçunun kefaretinin kendi emekleriyle angarya işlerde çalışarak ödeyeceklerdi. Asilerin nakli özel trenlerle ve son derece ağır koşullar altında gerçekleştirilmişti. Çoğu halde ne uzanabilecekleri ne oturabilecekleri hınca hınç dolu vagonlar içinde seyahat etmişler ve Nisan ayının kavurucu sıcağında havasız, en temel ihtiyaçları dahi karşılanmaksızın 80 saatten daha fazla yolculuk yapmak zorunda kalmışlardı. Yol boyunca vagonlar yalnızca iki kere, o da ekmek ve su vermek için, açılmıştı. Bu feci yolculuk sonunda Selanik'e ulaşan trenlerden birinin içinden 5 asker cesedi çıkarılmıştı. Ataşeye göre açık arazide istihdam edilen yaklaşık 9-10 bin askerin güvenli nezareti içi en

²⁷ İhsan Burak Birecikli, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış*, 2/3, (2008), s. 215.

²⁸ Ferdî Ertekin, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, s. 431-433.

²⁹ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

³⁰ TNA, FO 195/2323, No: 36, , 11 Mayıs 1909.

azından 2.000 subaya ihtiyaç vardı. Mahkûm ile muhafızların birlikte olduğu kamp yaşamının güçlükleri göz önüne alındığında bu, disiplinin gevşemesine, firarların yaşanması hatta isyana dahi yol açabilirdi. Bütün bu risklere rağmen Rumeli'deki stratejik yolların inşasında çalışmalar başlatılmıştı.³¹

Ordu içinde 31 Mart vakasına karışan asker ve subaylar bu yöntemle hem Sultan'ın kontrolündeki I. Ordu merkezinden İttihat ve Terakkî'nin kontrolündeki III. Ordu merkezine sevk edilmekte hem de işledikleri cürmün bedelini sıkı gözetim çerçevesinde kamu işlerinde çalışma cezasıyla ödemekteydi. Üç vilayette yolların inşası için istihdam edilenlerin listesini gösteren tablo şöyledi:

Vilayet	Astsubay ve Er
Selanik	2.874
Kosova	2,787
Manastır	4,350

Yol inşa ve tamirinde istihdam edilen bu asi asker ve astsubaylara günlük 3-4 kuruş yevmiye verilmesi ve böylece muhtemel firarların önüne geçilmesi planlanmaktaydı.³²

Sıkıyönetim, Kovuşturma ve İnfazlar

Hareket Ordusu'nun İstanbul kuşatması sonrası askeri otoriteler nizam ve disiplinin temini adına öncelikle orduya yatırım yaptı. III. Ordu Kumandanı Birinci Ferik (Ferik-i Evvel) Mahmud Şevket Paşa, 31 Mart vakası gibi olaylarla başa çıkabilecek yetenekte olduğunu ispat etmişti. Ordunun İstanbul'un zaptından sonraki ilk işi, pek çok uluslararası devletin çıkarlarının kesiştiği ve Avrupa karşıtı bir isyanın patlak vermesinin feci sonuçlar doğurabileceği Payitaht'ta güven ve sükûnetin temini olmuştu. Mahmud Şevket Paşa, Galata ve İstanbul'da çok sayıda reayanın tutuklanmasını emretmişti. Bunun yanı sıra imparatorluğun irticacı unsurlardan temizlenmesi için daha etkin bir mücadele yöntemi

³¹ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

³² TNA, FO 195/2323, No: 37, 12 Mayıs 1909.

olarak *sıkıyönetim* ilân edilmişti. 31 Mart vakasına karışanlarla alakadar olmak için Divân-ı Harp ve Tahkik/Sorgu Heyeti, Seraskerat'a nakledilmişti.³³

Mayıs 1909'da Mahmud Şevket Paşa'nın talebi üzerine askeri mahkeme prosedürüne 2 maddenin eklenmesi ve bu eklerin Meclis-i Mebusan'a arz edilmesi söz konusu olmuştu. 1. maddeye göre, "bir subay sıkıyönetim esnasında, kendisinden daha kıdemli bir subayı yargılamakla görevli bir askerî mahkemenin üyesi olabilecekti. 2. maddeye göreysel askerî yetkililer sıkıyönetim esnasında özel bir emir olmaksızın, yüksek kademedeki yetkilileri tutuklama hakkına sahip olabileceklerdi.³⁴

Haziran 1909'da sıkıyönetim mahkemelerinde subay ve askerlerin yanı sıra, mollalar, softalar, gazeteciler, devlet memurları ve Yıldız hane halkı, hapis ve sürgün gibi muhtelif cezalara çarptırılmıştı. Bunlardan 45'i şehrin muhtelif yerlerinde tatbik edilmek üzere idama mahkûm edilmişti³⁵. En son infaz, 1909 Mayıs ayı sonunda gerçekleşmişti. İnfaz edilenler arasında bir albay ile irticacı bir gazetenin editörü de bulunmaktaydı. Askerî mahkeme, 24 Haziran'dan beri ya Büyükkada'da gözetim altında tutulan ya da yurt dışına sığınan eski rejimin yüksek mevkideki görevlileri aleyhindeki suçları incelemekle meşguldü. Bunlardan bazıları suçlu bulunarak, paşa rütbelerini ve nişanlarını kaybetmiş ve mal varlıkları müsadere edilerek imparatorluğun muhtelif yerlerine 5 yıllığına sürgüne gönderilmişlerdi. Bahsi geçenler arasında sabık Harbiye Nazırı Müşir Ali Rıza Paşa³⁶ da vardı. Diplomatik ve bağımsız çevreler, II. Meşrutiyet'in ilanından önce vuku bulan meselelerin askerî mahkemelerin yargı yetkisine tâbi olmasına pasif biçimde rıza göstermişti. Hükümleri verilen suçlar genellikle II. Abdülhamid idaresi boyunca uzun yıllar bir kazanç kapısı olan hafiyelik

³³ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

³⁴ TNA, FO 195/2323, No: 51, 28 Mayıs 1909.

³⁵ 31 Mart Vakası'nda suçlu bulup idama mahkûm edilenlerin hangi cürümlerinden ötürü cezalandırıldıkları ile alakalı bir makale için bkz. Ahmet Akşin, "31 Mart Vak'ası Yargılamaları Üzerine Yeni Belgeler", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* (içinde), C.2, İstanbul 2002, s. 488-516.

³⁶ Ali Rıza Paşa 28 Ağustos 1908-11 Şubat 1909 tarihleri arasında Harbiye Nazırlığı yapmıştı. 11 Şubat 1909'da yerini Hüseyin Nâzım Paşa'ya devretmişti. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 10.

ve sahtekârlık eylemleriyle ilgiliydi. Yargılamalarda sanıkların savunmaları bile dinlenmemiş, sanıklar yalnızca Yıldız'da ortaya çıkarıldığı söylenen jurnallere dayanılarak suçlu bulunmuşlardı. Yerli basın da baskı görme korkusu ve statükoyla uyum içinde olma arzusunun ötürü müsadere ve kovuşturmalara ses çıkarmadan onay vermişti.³⁷ Askerî mahkemeler ve kovuşturmalar basının irticâî tepkilerini en aza indirmişti. İstanbul'da kuşatma ordusunun varlığında yeni bir devrim ihtimali söz konusu dahi değildi.³⁸

İttihat ve Terakki Komitesi ve Yeni Rejim

23 Temmuz devriminin baş aktörü İttihat ve Terakki Komitesi, meşrutiyetin ilanı sonrası sergilediği katı tutumu yüzünden Nisan 1909'da patlak veren isyanın başlıca nedenlerinden biri olmuştu. İttihat ve Terakki'nin gizli bir komite olmaktan çıkıp bir siyasi partiye dönüşmesine izin verilmişti. Bununla birlikte komite, orijinal karakterini hala muhafaza etmekteydi ve eski otoritesine sahip olmasa da imparatorlukta hala oldukça etkin ve güçlüydü. İttihat ve Terakki Komitesi 1908'de kendisine model olarak benimsediği ilk Fransız Devrim (1789) felsefesini taklit eden ve 'az çok dini duyarlılıktan yoksun' eski iddialarını; anayasal prensipleri şeriatın kaideleriyle uyumlu kılma çabası içinde daha ölçülü hale getirerek tadil etmek zorunda kalmıştı. Ataşemiliter Surtees'e göre yeni rejimin, bir taraftan ırk ve inanç ayırt etmeksizin tüm vatandaşların eşit hak ve ödevlere sahip olduğu liberal bir anayasaya sahipken öte yandan hâkim millet Türklerin diğerleri üzerindeki hegemonyasını savunan eski geleneksel dini ve teokratik esaslara yaslanması, yaman bir çelişkiydi.

İmparatorlukta ordu, hürriyet muhafızı ve anayasanın destekçisi olarak hâlâ en popüler unsurdu ancak orduyu teşkil eden unsurlar arasında uyumsuzluk vardı. Bir tarafta Mahmud Şevket Paşa gibi anayasal hürriyetlerin muhafaza edilmesini savunurken aynı zamanda katı bir disiplinin sürdürülmesini isteyen ve siyasetten tamamen azade bir ordu talep eden bir grup bulunmaktaydı. Öte taraftaysa Berlin, Viyana ve Paris'teki askeri ataşeler gibi askerî okullardan mezun Jön Türk subayları vardı. Bunlar 31 Mart Vakası'nda aktif rol oynamışlardı ve

³⁷ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

³⁸ TNA, FO 195/2323, No: 72, 16 Haziran 1909.

bu subay kadrosu hâlâ komitenin militan siyasetinin destekçisi olarak mevkilerini muhafaza etmekteydi. Ordudaki mektepli subayların çoğunun da bu gruba sempatisi vardı. Öte yandan mektepliler arasında Mahmud Şevket Paşa'nın yolundan giden ve siyasete karışmadan kendi mesleğini icra etmeyi tercih edenler de mevcuttu. "Alaylı" kategorisinden yükselen subaylar, askeri projelerin hayata geçirilmesiyle sadece gelecekteki kariyer şanslarının değil, aynı zamanda ordudaki görevlerinin dahi tehlikeye girdiği düşüncesindeydi. Fakat irticâî hareketlerin şiddetle ve askerî mahkemeler tarafından ağır cezalarla bastırılması, bu subayların umutlarını azaltmıştı.³⁹

"Meşrutiyet'in ikinci kez ilânı, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın yeniden açılması İttihat ve Terakki mensuplarının yüksek beklentilerini karşılamaktan hâlâ çok uzaktı. Hürriyet, eşitlik ve kardeşlik kavramları imparatorluk vatandaşlarını sadece birkaç aylığına bir araya getirebilmişti. Meşrutiyet umulduğu gibi imparatorluk vatandaşları arasındaki ayırım ve çatışmayı ortadan kaldırmak yerine daha da güçlendirmişti. Meşrutiyetin ilânı bütün kesimlerde beklentileri yükseltmiş, bu beklentiler umulduğu gibi karşılanamayınca yerini hayal kırıklığı ve siyasi radikalizme bırakmıştı."⁴⁰

Surtees'e göre 31 Mart Vakası, askerlere iyi muamele edilmesi ve sempatilerinin kazanılması hususunda subaylara önemli bir ders olmalıydı. Subaylar askerleri ile köy müftüsü, kadı ve müdürlerin yaptığı gibi hem soyut teorilerden hem de şeriata aykırı görünen şeylerden kaçınan basit ve anlaşılır bir dil kullandıkları müddetçe otoriteye karşı itaatkâr olan Türk tabiatı sayesinde askerlerle iletişimlerini kuvvetlendirmeleri mümkündü. Fakat subaylara arasında henüz böyle bir fikir birliğine varılmış değildi. Köprülü ve Üsküp gibi bazı garnizonlarda, mektepli subayın çoğu askerlerine itimat etmekten hala çok uzaktı. Ordu ve donanmaya hitaben kaleme alınan hatt-ı hümayûnda da bu meseleye alenen dikkat çekilmişti. Şeriata, peygambere ve ilahi ihšana göndermelerle dolu bu hatt-ı hümayûnda astların üstlerine mutlak itaatinin gerekliliğine vurgu yapılmıştı. Surtees,

³⁹ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁴⁰ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askerî Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 440.

bu hatt-ı hümayûnun birlikler üzerinde olumlu tesir uyandırmış olduğunu kanaatindeydi.⁴¹

‘İlk Meşrutiyet Padişahı’ Sultan Mehmed Reşad’ın Hatt-ı Hümayunu

31 Mart Vakası’nın ardından İttihat ve Terakki’nin çoğunlukta olduğu meclis, 27 Nisan 1909’da II. Abdülhamid tahtan indirip yerini Sultan V. Mehmed Reşad’ın almasını uygun buldu. Meclis ayrıca, isyanı bastıran Hareket Ordusu’nun İstanbul’a girişini İstanbul’un ikinci fethi kabul ederek yeni padişaha V. Mehmed unvanının verilmesine karar verdi. 27 Nisan 1909’da yeni Sultan’a biat merasimi gerçekleştirilmiş, meclis üyelerinin tamamı merasimde bulunmadığı için⁴² yemin töreni 20 Mayıs 1909’da Meclis’te tekrar edilmişti.⁴³

29 Mayıs 1909 Cumartesi günü öğle vakti Sultan V. Mehmed Reşad’ın Başmabeyincisi Lütfi Bey, kıdemli Yâver-i Ekremi Remzi Bey ve Başkâtibi Halid Ziya Bey, Sultan’ın askerî maiyetinden subaylarla birlikte Sirkeci’ye gitmek üzere Dolmabahçe’den kayığa binmişler ve burada Halil Paşa tarafından karşılanmışlardı. Sirkeci’den Bâbıali yoluyla Harbiye Nezareti’ne ulaştıklarında burada Payitaht’taki tüm alaylardan çok sayıda müfreze, merasim alanında içi boş bir kare düzeni almıştı. Öğlen 13.00’te tören alayı merasim meydanına girdiğinde Muzika-i Hümayun Vatan ya da Hürriyet Marşı’nı çalmaya başlamış, bu marştan sonraysa Mecidiye Marşı çalınmıştı. Halid Ziya Bey daha sonra kırmızı ipek bir mahfazadan Padişahın hatt-ı hümayununu çıkarmış⁴⁴, öpüp alına

⁴¹ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁴² “Mevlevî-meşrep, politik faaliyetlerden uzak, mazbut bir yaşam süren Sultan V. Mehmed Reşad, hiçbir zaman ağabeyi Sultan II. Abdülhamid gibi otoriter-merkeziyetçi bir padişah olamamış, ülkenin kaderini, İttihatçıların eline teslim etmek mecburiyetinde kalmıştır.” Zekeriya Türkmen, “31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış”, s. 520.

⁴³ Bkz. Cevdet Küçük, “Mehmed V”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 28, Ankara 2003, s. 418.

⁴⁴ Cevdet Küçük bu hatt-ı hümayunun içeriğinden bahsetmektedir: “V. Mehmed, Harbiye Nezareti’nde yapılan biat merasiminde *asıl hürriyetin ilk padişahı* olmaktan iftihar ettiğini, bütün Osmanlılarla birlikte meşrutiyetin ve saltanat makamının hizmetinde bulunduğunu söyledi. Şeriatı, Kanun-ı Esasi’yi, meşrutiyet usulünü, milletin haklarını ve vatanın menfaatlerini koruyacağına dair yemin etti. Biat merasiminden sonra bütün emel ve arzusunun devlet ve milletin refah ve saadeti olduğunu bildirdi.” Fakat bu hatt-ı hümayunun Harbiye Nezareti’nde 27 Nisan 1909’da okunduğunu belirtmektedir. Hâlbuki bu dönemde İstanbul’da bulunan Surtees’in raporuna göre bu

götürdükten sonra I. Ordu Kumandanı Birinci Ferik Mahmud Muhtar Paşa'ya tevdi etmişti. Ardından Mahmud Muhtar Paşa hatt-ı hümayunu kırmızı çuha kaplı bir kürsüye koyduktan sonra açık ve anlaşılır bir ses tonuyla hazirûna okumaya başlamıştı⁴⁵:

“Askerlerim, Evlatlarım.

Allah'ın ve peygamberin inayeti, Osmanlı tebaasının iradesi ve kahramanlıkları ve ayrıca şanlı ordunun vatanseverliği ve yiğitliği sayesinde ilk meşrutiyet hükümdarı olarak⁴⁶ atalarımın tahtına çıktım. Allah'a hamd ü senalar olsun ki, Müslüman şeriatı hayatımın bu anına kadar bana daima rehber olmuştur. Ancak şimdi, milletin ve ülkenin eşsiz servet ve esenlik kaynağı ve şeriatın temel ilkelerinden biri olan Meşrutiyet'in istikrarlı bir şekilde teşkili sayesinde halife oldum. Toprağı, evlatlarının kanıyla sulanmış olan sevgili ülkemizin şanını yüceltmek ve milletimizin refah ve saadetini temin etmek adına hiçbir zahmetten kaçınmayacağım. Allah emeklerimizi zâyi etmesin.

Anayasal imparatorluğumuzun doğal sınırlarını sağlam tutmanın, devleti müreffeh hale getirmenin, milletin menfaatlerini müdafaa etmenin, kara ve deniz kuvvetlerinin tertibini ve disiplinini temin etmenin tek yolu olarak, tüm takatimi ordunun mükemmelleşmesini sağlamaya adayacağım. Allah dualarımı kabul eylesin. Yüce Allah bana, Devlet-i Aliyye'nin adını yücelten ve güçlü bir imparatorluk kuran vatansever atalarımaya layık bir evlat olmayı nasip eylesin. Ordu ne zaman kutsal görevini ifâ etmişse âlemi şanı ve şöhretiyle doldurmuştur. Öte yandan, ne zaman Allah'ın emirlerine, Peygamber'in iradesine,

---

hattı hümayun, 29 Mayıs 1909 Cumartesi günü Harbiye Nezareti'ne okunmuştur. Cevdet Küçük, “Mehmed V”, s. 418.

⁴⁵ Hatt-ı hümayûnun orijinal Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış nüshası ataşe raporları arasında bulunmadığından bahsi geçen belge Surtees'in İngilizce tercümesi üzerinden mümkün olduğunca dönemin dil ve üslubuna riayet edilmeye çalışılarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁴⁶ Kronolojik olarak bakıldığında Osmanlı tarihinde ilk meşrutiyet hükümdarı II. Abdülhamid (1876-1909)'tir. Fakat Sultan 93 Harbi'ni bahane ederek meclisi ve anayasayı süresiz olarak askıya almış ve 1909'da tahtan indirilinceye değin imparatorluğu mutlak monarşi ile idare etmiştir. Bu ilk teşebbüs 'hakiki' bulmadığından olsa gerek, 27 Nisan'daki biat merasimi sonrası okunan –belki de- ilk hatt-ı hümayununda yeni Sultan Mehmed Reşad kendisini “ilk meşrutiyet hükümdarı” olarak tavsif etmiştir.

Halife'nin ferman ve kuvvetine ve âmirlerinin otoritesine karşı gelmişse, ne zaman Allah'a, vatana, millete, hükümdara karşı görevlerini unutmuşsa, ne zaman disiplin ve itaat duygusunu kaybetmişse, ne zaman kendisine emanet edilen ülkenin refahı için çalışma görevini layığına ifa etmemişse işte o vakittir ki bu güçlü devlet o kadar sert bir şekilde sarsılmış, neredeyse mağlubiyetin eşğine gelmiştir.

Ordunun muvaffakiyeti her şeyden önce disiplinle ilişkilidir. Disiplini muhafaza edebilmek için üstlere ağırbaşlılığı, astlara ise itaati tavsiye ediyorum. Evlatlarım olan subay ve askerlerin, tüm iyi niyetleriyle, kurallara, irademe ve emirlere boyun eğeceklerini ilân ediyorum ancak irademe karşı çıkacak olan asi çocuklarımı bir baba ciddiyetiyle cezalandıracağımı da beyan ediyorum. Allah şahidimdir ki, son nefesime kadar şeriatın hükümlerine uygun olan Kanun-ı Esasi'ye sadık kalacağım. Ordumuzun ve donanmamızın kudretine ve ihtişamına güveniyorum. Kanun-ı Esasi karşıtı propaganda yapanları şiddetle kınıyor ve lanetliyorum. Subaylar disiplini sağlamak için her türlü yetkiye sahiptir ve bunu astlarının itimadını kazanarak yapmalıdır, aynı şekilde astlar da üstlerinin sevgisini kazanmak için çaba sarf etmelidir. Ben, seleflerimden bana miras kalan ordu ve donanmanın başkumandaniyim. Subaylar ve askerler benim nazarımda kendi evlatlarımdan bile kıymetlidir. Subayların ve askerlerin dikkatini tavsiyelerime çekiyor, tüm kara ve deniz kuvvetlerinin kumandanı olarak hepsini selamlıyorum. Onların bana ait olduğunu ve benim de onlara bağlı olduğumu beyan ediyorum. Allah, devlete ve millete karşı görevini layığıyla yapanlara hem dünyada hem ahirette talih, başarı ve ilahi ihsan nasip eylesin."

Mahmud Muhtar Paşa, yukarıdaki hatt-ı hümayunu okuduktan sonra, askerler âdet olduğu üzere yüksek sesle üç kere "*Padişahım çok Yaşa!*" diye bağırıyorlardı. Birlikler daha sonra Harbiye Nazırı'nın önünden geçmişler ve ardından Saray erkânı maiyetiyle birlikte, bayraklarla süslenmiş olan Bahriye Nezaretî'ne gitmiş ve burada Bahriye Nazırı Arif Paşa, Remzi Paşa ve Rasim Paşa tarafından karşılanmışlardı. Harbiye Nezaretî'nde de aynı tören icra edilmiş, Başkâtip hatt-ı hümayunu Bahriye Nazırı'na, Bahriye Nazırı Remzi Paşa'ya tevdi etmiş,

Remzi Paşa da huzurunda toplanan bahriyeli subay ve denizcilerine yüksek sesle okumuştur.⁴⁷

Mehmed Reşad'ın Garnizonları Teftişi ve Resmîgeçit Töreni Üzerine İzlenimler

23 Temmuz 1909'da Sultan Mehmed Reşad (1909-1918) İstanbul'daki garnizonları teftiş etmişti. Teftiştten sonra sayıları 14.000'i bulan birlikler merasim alanında resmîgeçit yapmışlardı. Merasime katılanlar arasında askeri mektep, istihkâm mektebi ve topçu mektebi talebelerinin yanı sıra 1 makineli tüfek bölüğü (4 silah) ile 6 tabur, her biri 4 bölükten müteşekkil 2 süvari alayı, 3 sahra ve 1 dağ bataryası vardı. Ayrıca I. Ordu'dan 1. tümenin 4 taburu, 2. tümenin 5 taburu, 2 itfaiye müfrezesi, 9 sahra bataryası, 1 dağ bataryası ve 4 süvari bölüğü merasime katılmıştı. Merasimi izleyenler arasında Surtees de vardı. Askerler hâki renk üniformalar giymişti.⁴⁸

Türk piyadesi fiziki olarak ataşe üzerinde harika bir tesir bırakmıştı özellikle son iki yılda I. Ordu'ya alınan askerin durumu gayet iyiydi. Ataşenin tabiriyle 'işgal ordusu askerleri 1908 Mayıs'ından itibaren hiç talim yapmamış ancak tüm müfrezeler Makedonya sınırında gayri nizami harp taktikleriyle savaşan çetelerle mücadele etmişti. Buna rağmen I. Ordu'da son 3 aydaki yeniden teşkilatlanma süreci neticesinde piyadenin durumu son derece iyi görünmekteydi. Topçular, işçileri andırmaktaydı ve geçmişteki gibi merasimde iyi yürümüşlerdi ancak aynı şey I. Ordu süvarisi için söylenemezdi. I. Ordu süvarisi merasim alanından dörtlü galop atan vahşi atlı kütlesi gibi düzensiz biçimde geçmişti. Ataşe, her şeye rağmen Türk ordusunun yeniden teşkilatlanma sürecinde çok aşama kaydettiği görüşündeydi. Temmuz 1909'da ordunun kıdemli subayları, askerinin vaziyetinden memnun görünmekteydi. Teftişte göze çarpan bir diğer önemli mesele ise Türkler tarafından misafirperver şekilde ağırlanan 57 Bulgar subayın varlığı olmuştu.⁴⁹

⁴⁷ TNA, FO 195/2323, No: 56, 1 Haziran 1909.

⁴⁸ Mayıs 1909'da yeni üniformaların tasarım ve renk seçimi tamamlanmış, Türk ordusunun bu tarihten itibaren ağırlıklı olarak haki renk üniforma giymesine karar vermişti (TNA, FO 195/2323, No: 41, 16 Mayıs 1909).

⁴⁹ TNA, FO 195/2323, No: 95, 24 Temmuz 1909.

Düşmanlıktan İttifak Tezahüratlarına Osmanlı -Bulgaristan İlişkileri

1878 Berlin Antlaşması sonrası özerk bir yapıya kavuşan Bulgaristan Emareti, 23 Temmuz 1908'deki politik rejim değişikliği sonrası Ekim 1908'de tek taraflı olarak bağımsızlığını ilân etmiş, Osmanlı Devleti her ne kadar bu oldubittiyi kabule yanaşmamışsa da 19 Nisan 1909'da Bulgaristan'ın bağımsızlığını tanımak durumunda kalmıştı.⁵⁰ Bu tarihten sonra iki devlet arasındaki gergin ilişkiler bir nebze de olsa sükûnete kavuşmuş gibi görünmekteydi. Zira 23 Temmuz 1909'da politik açıdan son derece önemi olan bir olay gerçekleşmiş ve Bulgar ordusundan 57 subay İstanbul'u ziyaret etmişti. Bu ziyaret, Bulgaristan askeri ataşesinin kısa bir süre önce Sofya'ya yaptığı ziyaret sırasında büyük bir gizlilik içinde organize edilmiş ve kamuoyu için de büyük sürpriz olmuştu. Babiâli, Bulgar Hükümeti'nin II. Meşrutiyet'in ilanının yıldönümü vesilesiyle bu subayların Türk meslektaşlarını ziyaret etmelerine izin verme niyetinden haberdar olur olmaz Sofya'ya memnuniyetini bildirmişti. İstanbul halkı 23 Temmuz sabahı, Bulgar subaylarını törenlerin yapılacağı Abide-i Hürriyet Tepesi'ne taşıyan arabaların oluşturduğu uzun kuyruğu görünce, hayretler içinde kalmıştı. Subaylara müstakil bir yer tahsis edilmiş ve Sultan Mehmed Reşad subayları iki kez selamlamıştı. Bulgar subaylar üniformalı olmalarına rağmen, ziyaretleri resmi bir nitelik taşımamaktaydı. Bilakis bu ziyaretin daha ziyade turistik bir gezi niteliği taşıması, muamelelere son derece samimi bir nitelik kazandırmıştı. Subaylar oldukça sıcak ve dostça karşılanmıştı. En kıdemli Bulgar subayı albaydı. Heyette ayrıca 2 yarbay, 5 binbaşı ve 18 yüzbaşı vardı, geri kalanlarsa teğmendî. Onları karşılamak için bir Türk subay heyeti görevlendirilmişti. Bu heyetin başında Washington'da askerî ataşelik yapmış olan Miralay Aziz Bey bulunmaktaydı. Bulgarlar, masrafları Türk makamları tarafından karşılanmak üzere Pera Palas'ın en iyi dairelerinde konaklamışlar ve törenin ardından Mahmud Şevket ve Mahmud Muhtar paşaların yanı sıra Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi tarafından kabul edilmişlerdi. Bir Torpido destroyeri, akşam saatlerinde ışıklandırmaları görmeleri için subaylara Boğaz'ı gezdirmişti.

Bulgar subayları 25 Temmuz'u gezerek geçirmişler ve Meclis-i Mebusan'ı ziyaret ettiklerinde onları Ahmed Rıza Bey karşılamıştı.

⁵⁰ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, s. 412.

Ahmed Rıza Bey, misafir subaylara Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın durumunu iki kız kardeş teşbihiyle anlatmıştı. Rıza Bey'e göre bu iki kız kardeşten küçük olanı (Bulgaristan) yeni evlenmişti ve büyüğü (Osmanlı) yalnız başına yaşamını sürdürmekteydi. Fakat tüm hayatlarını birlikte geçiren bu iki kız kardeşin ebedi bir sevgi içinde kalmaması için hiç bir neden yoktu.

25 Temmuz akşamı subaylara Tarabya'da bir ziyafet verilmiş ve bu ziyafete Harbiye Nazırı, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi, Mahmud Muhtar ve Mahmud Şevket paşaların da aralarında bulunduğu 40 kadar Türk subayı katılmıştı. Mutat kadeh kaldırmalar ve Mahmud Şevket Paşa'nın ayrılmasından sonra büyük bir samimiyet ortamı oluşmuş, bu ortam sabahın erken saatlerine kadar devam etmişti. Türk ve Bulgar subayları birlikte danslar edip şarkılar söylemişler ve İstanbul'un mizah dergilerinde sürekli eğlence konusu olan iri cüsseli [Keçeçizade Fuat Paşa'nın torunu] Keçeçizade İzzet Fuad Paşa da dâhil olmak üzere üst düzey subayları omuzlarına çıkarmışlardı. Tarabya'daki ziyafet, her iki taraf subaylarının Türk-Bulgar ittifakı üzerine coşkulu tezahüratları eşliğinde nihayete ermişti.⁵¹

Sıkıyönetim Sonrası İmparatorluğun Genel Vaziyeti ve Kısa Subay Biyografileri

Ordu, sıkıyönetim sayesinde otoritesini Payitaht sınırlarının ötesine doğru genişletmişti. Mahmud Şevket Paşa, başlangıçta planlanın çok ötesinde sorumluluk almış ve Meclis'e, basın hürriyetini kısıtlayan ve muvazzaf subaylara yaş haddi getiren yasaların geçişinin hızlandırılması hususunda sert mesajlar vermişti. Mahmud Şevket Paşa bir meclis üyesi ile görüşmesi esnasında, sadrazam, kabine, harbiye nazırı ve meclisin görüşlerini hiçbir şekilde dikkate almaksızın Sultan II. Abdülhamid'e ait servetlerin elden çıkarılması ile alakalı görüşlerini alenen dile getirmişti.⁵² Hakikaten Haziran 1909'da İmparatorluktaki mali kaynak açığını kapatmak amacıyla olsa gerek Türk donanmasında aşağıda isimleri geçen eski tip gemilerin satılmasına karar verilmişti. Satılan gemiler arasında Mahmudiye, Osmaniye, Mukaddeme, Hıfzî Rahman, Memduhiye, Feth-i İslam, Hüdavendigar, Mansure, Necm-i Feşan,

⁵¹ TNA, FO 195/2323, No: 96, 26 Temmuz 1909.

⁵² TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

Nimet-hüda, Taliha, İsmail, İstanköy, Yalıköy bulunmaktaydı. Yine satılan ufak gemiler arasında Stavros, Musul, Gemlik, Nusret, Sarıyer, Sefa, Mecidiye, Midilli, Kılıçalı, Bozcaada, Hama, Kandıra, Lütf-i Hümayun, Teşvikiye; satılan torpidobotlar arasında ise Burhaneddin, Tefvik, Tir-i Zafer, Asar-i Tefvik, Satvet, Muhabbet, Tarık, Nasır, Nusret, Tayyar, Abdülmeccid (denizaltı) Aldülhamid (denizaltı) yer almaktaydı.⁵³

Surtees, Ocak 1909'dan Haziran 1909'a kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda vuku bulan olayları ve önemli gördüğü meseleleri maddeler halinde ortaya koymaktaydı. Buna göre; 1- Sultan V. Mehmed'in şahsi otoritesi ve itibarı kalmamıştı. Sultan askerî mahkeme tarafından verilen idam cezalarının tamamını onaylamıştı. Sultan, şehirdeki hastaneleri, mektepleri, müzeleri, tophaneleri ziyaret etmekle meşguldü. Bunları yaparken kendisine verilmiş olan talimatları yerine getirdiği açıktı. Sultana, ziyaretleri esnasında kıdemli Müşir Gazi Muhtar Paşa eşlik etmekteydi.⁵⁴

2- *Kabine ve Meclis-i Mebusan*: Hükümetin başında İttihat ve Terakki Komitesi'ne mensup olduğu söylenen Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa vardı. 13 Nisan olayları esnasında azalan saygınlığına rağmen Hilmi Paşa'nın meclisteki konumu sağlam görünüyordu. Hilmi Paşa 31 Mart vakasını⁵⁵ ne öngörebilmiş ne de buna karşı çıkmış olmasına rağmen

⁵³ TNA, FO 195/2323, No: 59, 4 Haziran 1909.

⁵⁴ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁵⁵ Hüseyin Hilmi Paşa, 31 Mart vakası gerçekleştiğinde sadrazamdı. "Hilmi Paşa, Kâmil Paşa kabinesinin düşmesinin ardından Dâhiliye Nezareti de uhdesinde olmak üzere 13-14 Şubat 1909'da ilk kez sadarete getirildi. Rumeli genel müfettişliğinde gösterdiği başarıyı sadârette gösterememiş, iyi geçindiği İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının çoğunluğuna nüfuzunu kabul ettirememişti. Bulgaristan'ın bağımsızlığı meselesini ve Bosna-Hersek'i ilhak eden Avusturya ile çıkan anlaşmazlıkları kısmen halletmeyi başardıysa da dâhili meseleleri halledememişti. Muhalif basının saldırıları, şahsına yönelik asılsız dedikodular ve hükümetin iftiracılar karşı tedbir alamaması yüzünden 31 Vak'ası patlak verince Hüseyin Hilmi Paşa, isyanın ilk günü öğleden sonra Yıldız Sarayı'na giderek istifasını sunmuş, böylece 1 ay 27 gün süren bu ilk sadâreti sona ermişti. Onun peşisıra sadârete Ahmed Tefvik Paşa getirilince Hüseyin Hilmi Paşa asilerin hışmından uzak kalmak adına bir süre Yûsuf Râzî Bey'in evinde saklanmıştı. Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girmesinden ve II. Abdülhamid'in yerine Sultan V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkarılmasından (27 Nisan 1909) sonra aniden yeniden ortaya çıkmıştı. İttihatçılar'ın devlet işlerini müdahale etmeleri yüzünden istifa eden Tefvik Paşa'nın yerine 5 Mayıs 1909 ikinci kez sadârete getirilmişti". Bkz. Mahir Aydın, "Hüseyin Hilmi Paşa" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 550.

geçici hükümet Yeşilköy’de bir araya geldiğinde makamına iadesini garantiye alabilecek kadar zeki biriydi.

Meclis tutanaklarını inceleyen Surtees’e göre Osmanlı Meclis’inde müzakereler hususunda pratik prosedürlerin eksikliği göze çarpmaktaydı. Çoğunluğu Hıristiyan ve Yahudilerden müteşekkil ve Batılı anayasal teorileri öğrenmiş küçük bir azınlık, gelişmiş ulusların bile güç telakki ettiği meseleleri ele almak ve çözüm bulmak arzusundaydı. Örneğin, son zamanlarda sendikalara ve grev hakkına yönelik meclise bir önerge verilmişti. Meclis’te sandalye sahibi olan çok sayıda ulema, diğer inançları temsil eden unsurlara karşı bir denge unsuru olarak eski Türk ruhunu muhafaza etmekteydi. Ataşemiliterin gözlemlerine göre Senato ile Meclis arasında, görüş ayrılıklarından ziyade, neredeyse çocuksu bir nitelik taşıyan öncelik ve ayrıcalıklarla alakalı ufak tefek kıskançlıklardan kaynaklanan bir soğukluk vardı. Her iki grup da 13 Nisan ve sonrasında isyancı askerlerin tüm taleplerine boyun eğerek acizyetini ortaya koymuştu. Ayrıca bazı vekil ve senato mensuplarının gülünç bir şekilde Yeşilköy kaçarken diğerlerinin İstanbul’da kalması ikinci Meclis-i Mebusan’ın itibarına gölge düşürmüştü.⁵⁶

3- *Mehmed Ferid Paşa*: Sultan II. Abdülhamid idaresi altında uzun müddet boyunca Dâhiliye Nazırlığı yapmıştı.⁵⁷ Tecrübeli, zinde ve hükümet için değerli biriydi. Şahsi nüfuzlarıyla hükümetin Arnavutluk’taki konumunu belli bir noktaya kadar güçlendiren önde gelen Avlonyalı bir Arnavut aileye mensuptu.⁵⁸

4- *General Salih Hulusi Paşa*: 5 Mayıs 1909’da Harbiye Nazırı olmuştu.⁵⁹ Daha önce Seraskerlik⁶⁰ ve II. Ordu Kumandanlığı⁶¹ yapmıştı. Surtees, Salih Hulusi Paşa ile görüşmesi sonrası paşanın orduda istenen reformları yürütmek için gereken enerjiye ve ufka sahip bir görev adamı olmaktan ziyade sıradan bir memur olduğu kanaatine varmıştı. Salih

⁵⁶ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁵⁷ Mayıs 1909-Ağustos 1909 arasında Dâhiliye Nazırlığı yapmıştı. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 3.

⁵⁸ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁵⁹ Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 10.

⁶⁰ 5 Mayıs 1909-Ocak 1910 tarihleri arasında Seraskerlik makamında bulunmuştu. Bkz. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 10.

⁶¹ Ocak 1909’da II. Ordu Kumandanlığı görevine tayin edilmişti. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 15.

Paşa hâlihazırda tüm otoritesini Hareket Ordusu kumandanının isteklerine harfiyen riayet etmekten almaktaydı. Birinci Ferik Mahmud Şevket Paşa ise üstlendiği görevleri yerine getirmek için gerekli tüm takate sahipti fakat bir organizatörün metodik alışkanlıklarına sahip değildi. Ordunun siyasete karışmaması gerektiği şeklindeki askerî prensipten yola çıkarak, ordu ile İttihat ve Terakki Komitesi'nin hiçbir şekilde bağlantılı olmadığını birçok kez dile getirmiş böylece orduda hala aktif olan çok sayıda genç subayın komiteye olan sempatisini azaltmıştı. Hilmi Paşa ile Mahmud Şevket Paşa arasında bir sürtüşme vardı. Hilmi Paşa, Mahmud Şevket Paşa'nın sadece kamu düzeninin korunmasıyla ilgili konularda değil, aynı zamanda tamamen hükümeti ilgilendiren meselelerde de sergilediği yersiz müdahaleye içerlemekteydi. Surtees'e göre Türkler işlerinden fazla bahsetmedikleri için ikili arasındaki bu sürtüşmenin ne kadar zamandır devam ettiğini tespit etmek güçtü. Ancak iki hafta önce Mahmud Şevket'in ilk üç ordunun genel müfettişliğine tayin edileceği ve yakında Edirne, Selanik, Manastır ve Kosova'daki birlikleri teftiş etmek üzere uzun bir seyahate çıkacağı duyurulduğunda aralarındaki anlaşmazlıkların daha da arttığı ortaya çıkmıştı. Mahmud Şevket Paşa'nın askerî nedenlerden ötürü bahsi geçen bölgelerdeki birliklerin harbe hazırlık ve askerî talim açısından fiili durumunu bizzat gözlemlemesi icap etmekteydi. Mahmud Şevket Paşa, teftiş turunu tamamlayıp İstanbul'a dönene kadar sıkıyönetim devam edecekti. Surtees'in öngörüsüne göre, Mahmud Şevket Paşa bu şekilde İstanbul'dan uzaklaştırılarak bertaraf edilecek, yaklaşık 1,5 aydır fiilen uygulanmakta olan askerî diktatörlüğü de böylece sona erecekti. Bu da İttihat ve Terakki Komitesi'nin zaferi demektir. Bununla birlikte, kabine, komite ve Paşa arasında bir mutabakat sağlanmış ve Mahmud Şevket Paşa'nın ilk üç ordunun genel müfettişlik adaylığı onaylanmış olsa da İstanbul'dan ayrılışı 'süresiz olarak' ertelenmişti.⁶²

Mahmud Şevket Paşa, 18 Mayıs 1909'da⁶³ I., II. ve III. orduların Genel Müfettişliği'ne tayin edildi. Paşa daha önce Kosova Valiliği (Nisan 1905-

⁶² TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁶³ Hareket Ordusu Kumandanı olarak Makedonya'dan İstanbul'a gelen Mahmud Şevket Paşa 27 Nisan sonrası II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesi ve yerine V. Mehmed Reşad'ın geçirilmesinde öncü rol oynadı. Sıkıyönetim ilânı ve ilk üç ordunun genel müfettişliği görevlerine getirildikten sonra hükümet ve meclis üzerinde otorite kurarak sıkı ve sert bir idare benimsedi. Bu tutumuyla İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ters düşmeye başladı'

Ağustos 1908)⁶⁴ ve Tophane'ye bağılı Teçhizat-ı Askeriye Müdürlüğü görevlerinde bulunmuş ayrıca 8 ay⁶⁵ III. ordu kumandanlığı vazifesini yürütmüştü. Mahmud Şevket Paşa Almanya'da öğrenim görmüş, Goltz Paşa'nın maiyetinde bulunmuş ve onun takdir ve mazharını kazanmış oldukça sistemli ve tecrübeli bir subaydı.⁶⁶

Yüksek Askerî Şura, Goltz Paşa ve Yeniden Teşkilatlanma

Mayıs 1909'da İngiliz askeri ataşesi Surtees Mahmud Şevket Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmede Şevket Paşa ataşeye I. Ordu, diğeri adıyla Hassa Ordusu Birlikleri'nin tümünden yeniden teşkilatlanması sürecinin devam etmekte olduğunu ifade etmişti. Görüşme esnasında ikilinin yanında bulunan İngiliz Başkonsolosu Harry Charles Augustus Eyres (1905-1914) bunun komitenin işi olduğunu ima eder sözler sarf edince, Mahmud Şevket Paşa 'ne komitesi' diye sormuş, Eyres 'ittihat ve Terakki' cevabını verince Paşa hiddetle böyle bir komiteyi tanımadığını ve mensubu olduğu ordunun herhangi bir komite ile alakasının olmadığını belirtmişti. Mahmud Şevket Paşa'nın kurmay heyetinden Pertev Paşa ataşeye, Taşkıyla ve Taksim kışlalarındaki askerlerin Makedonya'dan gelen birliklere karşı tutumunun esas nedeninin, ne mollalardan vaaz almaları ne de rüşvetten kaynaklandığını bilakis askerlerin bu şekilde hareket etme hususunda yukarıdan emir aldıklarının kesin ve açık olduğu ifade etmişti. Pertev Paşa ayrıca tüm harbiye nezareti personelinin tez vakitte yeniden organize edileceğini de ataşeye bildirmişti. Surtees, daha sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Ahmet) İzzet Paşa ile görüşmüştü. Bu görüşmede İzzet Paşa ataşeye angarya işlerde kullanılmak üzere Makedonya'ya gönderilen asi askerlerin miktarının abartıldığı kadar çok olmadığını söyleyerek Surtees'i, Enver Bey ile tanıştırmıştı. Enver Bey ile ilk defa tanışan İngiliz ataşesi onu üstlerinin yanında 'bir nebze ketum' bulmuştu.⁶⁷

Bk. Zekeriya Türkmen, "Mahmud Şevket Paşa", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 385.

⁶⁴ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 35.

⁶⁵ Mahmud Şevket Paşa Ağustos 1908-Mayıs 1909 tarihleri arasında III. Ordu Kumandanlığı görevini yürütmüştü. Bkz. Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 16.

⁶⁶ TNA, FO 195/2323, No: 46, 18 Mart 1909.

⁶⁷ TNA, FO 195/2323, No: 38, 12 Mayıs 1909.

Surtees, daha sonra Mahmud Muhtar Paşa ile de görüşmüştü. Muhtar Paşa da ataşeye I. Ordu'nun yeniden teşkilatlanma⁶⁸ süreciyle meşgul olduklarını söylemişti. Yeni plana göre I. Ordu her biri 8 alaydan müteşekkil 2 tümeden oluşacaktı. Her 1 alaysa 2 taburdan müteşekkil olacaktı. Plana göre I. Ordu'nun yeni teşkilat şemasının '1 tümen=8 alay, 1 alay=2 tabur. I. Ordu= 2 tümen=16 alay=32 tabur' şeklinde olacaktı. Muhtar Paşa, ataşeye süvarinin 16 bölüğe indirileceğini ve topçunun ise yalnızca genç askerlerden müteşekkil 20 batarya şeklinde teşkilatlandırılmasının planlandığını ifade etmişti.

Muhtar Paşa ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi 27 Nisan darbesi hakkında da ataşeye oldukça ilginç bir izahatta bulunmuştu. Paşalar İstanbul ve Pera'da gerçekleştirilmesi planlanan bir Hıristiyan katliamı hakkında kesin bilgi sahibi olduklarını bu nedenle Hareket Ordusu'nun blöf yapmaya ve 24 Nisan'da İstanbul'a girmeye karar verdiklerini belirtmişlerdi. Tüm bunlar ataşeye nakledilirken kayıtsız bir tavır içinde olan Harbiye Nazırı Salih Hulusi Paşa⁶⁹ ise ataşeye imparatorluk vilayetlerinde bundan böyle bu tip bir olayların yaşanması için hiçbir neden olmadığını belirtmişti.⁷⁰

Haziran 1909'da ordunun yeniden teşkilatlandırılması ile alakadar olmak üzere Harbiye Nazırı Salih Hulusi Paşa başkanlığında, Yüksek Askeri Şûra teşkil edildi. Yüksek Askeri Şûra üyeleri arasında: I., II. ve III. Ordular Genel Müfettişi Mahmud Şevket Paşa, I. Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa, I., II. ve III. Ordular Topçu Umum Müfettişi Hasan Rıza Paşa ve 1. Süvari Fırkası Kumandanı Salih Paşa yer almaktaydı. Goltz Paşa İstanbul'a geldiğinde kendisine Yüksek Askeri Şûra'nın başkan vekilliği hatta başkanlık bile teklif edilebilirdi.⁷¹ Haziran 1909'da Goltz Paşa, maiyetinde 13 Alman subayı ile İstanbul'a geldi.⁷² Eğitimden üçü kıdemli subaydı ve topçuluk konusunda uzmandı. Diğerleri ise muhtelif şubelerdendi. Goltz Paşa strateji ve askerî teşkilatlanma

⁶⁸ Mahmud Muhtar Paşa Ağustos 1908-Nisan 1909 arasında I. Ordu Kumandanlığı görevini yürütmüştür. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 89.

⁶⁹ Salih Hulusi Paşa 5 Mayıs 1909'da Harbiye Nazırlığı'na tayin edilmişti. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 14.

⁷⁰ TNA, FO 195/2323, No: 38, 12 Mayıs 1909.

⁷¹ TNA, FO 195/2323, No: 62, 7 Haziran 1909.

⁷² TNA, FO 195/2323, No: 98, 1 Ağustos 1909.

üzerine kaleme aldığı eserleriyle tanınmaktaydı. Goltz Paşa birçok açıdan tipik bir Doğu Prusyalı'ydı ve Milliyetçi Alman tarihçi Heinrich Gotthard von Treitschke'nin fikirlerinden etkilenen Profesör Schiemann'ın siyasi görüşlerine sempati duymaktaydı. General von Schlieffen birkaç yıl önce Prusya Genelkurmay Başkanlığı'ndan emekli olduğunda, Goltz Paşa'nın onun halefi olması beklenmekteydi ancak bu göreve getirilmemesi nedeniyle derin bir hayal kırıklığı yaşadığı söylenmekteydi. Von der Goltz büyük ölçüde bağımsız bir karaktere sahipti, kısa zaman önce, Alman İmparatorluğu hakkında bazı eleştirel görüşlerini yayınladığı için şiddetle tenkit edilmiş bu da ordudan emekli olacağı yönündeki söylentilerin yayılmasına neden olmuştu. Goltz, İngiltere ve İngilizlerden hiç hoşlanmamaktaydı.⁷³ Zaten Goltz Paşa, bir kereseinde Berlin askeri ataşesine '*İngilizleri ve İngiltere'yi sevmemiş*'i alenen söylemişti. Goltz Paşa İstanbul'a gelişinden bu yana ataşenin evini ziyaret etmiş, son zamanlarda vuku bulan yeniden teşkilatlanma hakkında Surtees'e fikirlerini sormuştu. Ayrıca Türk donanmasının bir İngiliz Amiral tarafından yeniden teşkilatlanmasından memnun olduğunu ifade etmişti.⁷⁴

Ağustos 1909'da Ataşe Surtees, Mahmud ile görüşmüştü. Bu görüşme esnasında Muhtar Paşa ataşeye, ilk 5 kolordunun her birinin 5 nizam piyade tümeninden müteşekkil olacak şekilde teşkilatlandırılmasına karar verilmiş olduğunu bildirmişti. Bahsi geçen bu ordulardaki piyade tümenlerinin kuvveti hâlihazırda 16'ydı.

Kolordu	Tümen
I.	3 (Trablusgarp tümeni dâhil)
II.	4
III.	4
IV.	3

⁷³ TNA, FO 195/2323, Gizli, 21 Temmuz 1909.

⁷⁴ TNA, FO 195/2323, No: 98, 1 Ağustos 1909.

V.	2 (Biri Makedonya'da hizmet vermekte)
Toplam	16

Surtees, bu adımın Goltz Paşa'nın onayı olmaksızın atılmış olmasının neredeyse imkânsız olduğu görüşündeydi. Bu adım II. Meşrutiyet sonrası Goltz Paşa tarafından başlatılan ilk reform teşebbüsü olarak düşünülebilirdi.⁷⁵

1909'da İmparatorluğun Yedi Ordusunda Genel Vaziyet

Türk ordusu 1909'da dâhili isyan ve huzursuzlukları bastırma sürecinin yanı sıra yeniden teşkilatlanma süreciyle de meşguldü. 28 Mayıs 1909 tarihli rapora göre VI. Ordu (Bağdat) ve VII. Ordu (Yemen) bölgelerinin yanı sıra Hicaz, Necid ve Fizan gibi sağlıklı iklimlerde görev yapan birliklerin hizmet süresi 3 yerine 2 yıla düşürülmüştü. Bu karar 59 taburu etkilemekteydi. Albay rütbesinden yukarıda olan subaylar bu düzenleme sonucunda bahsi geçen bölgelerdeki hizmetleri boyunca yüzde 50 daha fazla maaş alacaklardı.⁷⁶ 7 Ağustos 1909'da celp kanununda değişikliğe gidilmiş ve anayasal eşitlik prensibi doğrultusunda gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da zorunlu askerlik hizmetiyle mükellef hale gelmişti.⁷⁷ Eylül 1909'da Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm denizaltı müdafaası ordudan alınıp Bahriye Nezareti'ne devredilmişti. Bunun üzerine Tophane'de bulunan tüm denizaltı mayın materyalleri donanmaya sevk edilmişti.⁷⁸

I. Ordu (İstanbul)

1909 yılı Ocak ayı sonlarında Pangaltı Askeri Mektebi'nde isyan çıkmıştı. Mektep talebeleri müfredata karşı çıkararak müfredatta askerî konuların yetersiz olduğunu iddia etmiş ve modern dil eğitiminin arttırılmasını talep etmişti. Harbiye Nazırı kurallara uymak istemeyen

⁷⁵ TNA, FO 195/2323, No: 107, 25 Ağustos 1909.

⁷⁶ TNA, FO 195/2323, No: 52, 28 Mayıs 1909.

⁷⁷ Faruk Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994, s. 47.

⁷⁸ TNA, FO 195/2323, No: 119, 30 Eylül 1909.

talebelerin mektepten ayrılma hürriyetine sahip olduğunu fakat mektepte kalmayı kabul ettikleri müddetçe yetkililere itaat etmek zorunda olduklarını ifade etmişti. Seçim yapmaları için mühlet verilmiş bunun üzerine talebeler 29 Ocak Cuma günü mekteplerine geri dönmüşlerdi. Mekteplerine döndükten sonra Salih Paşa ve Albay Esad Bey tarafından yapılan tahkikat sonucunda itaatsizlik yaptıklarının alenen ortaya çıktığı, kendilerine beyan edilmişti. Bu beyanın ardından askerler aniden asi talebelerin etrafını kuşatarak 60 kadarını tutuklamışlardı. Tutuklanan talebeler araçlarla Harbiye Nezareti'ne götürülmüştü. Burada üstleri aranarak revolverleri ve diğer silahları alınmış, daha sonra yargılanmak üzere askerî mahkemeye sevk edilmişti. Tutuklanmayan talebeler ise mutlak itaat sözü vermişlerdi. Pangaltı Askeri Mektebi bu olaydan sonra askeri gözetim altına alınmış ancak 100 kadar öğrenci 29 Ocak gecesi yaşanan olaylar yüzünden mekteplerine bir daha geri dönememişti.⁷⁹

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra ordu, İstanbul'da herhangi bir nümayişe meydan vermemek adına sıkı tedbirler almaya devam etmekteydi. 15 Mayıs 1909 tarihli askeri ataşe raporuna göre 1. ve 2. tümen asayiş ve emniyeti muhafazadan sorumlu olarak İstanbul'daki kritik mevkilere konuşlanmıştı. Üsküdar'da bulunan 1. Tümen'in merkez karargâhı Harbiye Nezareti'ydi. Bu tümenin Başkumandanı Ferik Hüseyin Hüsnü Paşa, Kurmay Başkanı ise Kemal Bey'di. Bu tümenin sorumluluk sahası dört bölgeye ayrılmıştı. I. bölge Binbaşı Ali Hikmet Bey komutasında Meclis-i Mebusân, Topkapı Sarayı ve Bâbıâli'nin asayiş ve güvenliğinden sorumluydu. Bu tümen I/34 ve IV/34 ve 15. Süvari alayının bir bölüğünden, ayrıca 15. topçu alayı ve 16. alaydan 3 batarya ile 1 dağ topçu bataryasından müteşekkildi.

2. Bölge, Binbaşı Zeki Bey komutasında Harbiye Nezareti, Fatih, Eyüp, Samatya ve civarından sorumluydu. Bu bölgede 17. Nişancı, I/20, I/35 ve II/36 ile 1 makineli tüfek bölüğü ve 15. Süvari Alayı'nın 1 bölüğü vardı.

3. Bölge, Kaymakam (Yarbay) Hasan İzzet Paşa komutasında, Üsküdar, Kadıköy ve Boğaz'ın Asya yakasından sorumluydu. I/24 numaralı bölüğü Selimiye Kışlası'nda ve 1 bölüğü Beykoz'da bulunmaktaydı. Selimiye Kışlası'nda ayrıca 1 dağ bataryası ve 7. süvari

⁷⁹ TNA, FO 195/2323, No: 6, 1 Şubat 1909.

alayı mevcuttu. Üsküdar ve Beylerbeyi'nde 18. Nişancı, Kadıköy'de ise 6. Nişancı birlikleri bulunmaktaydı.

4. Bölge, Yüzbaşı Saim Bey komutası altında, Zeytinburnu ve Bakırköy'den sorumluydu. Bu bölgede sadece III/35 birliği bulunmaktaydı.

2. Tümen, Liva Şevket Paşa idaresinde Pera, Galata, Şişli ve Yıldız'dan sorumluydu. Bu tümenin merkez karargâhı Galatasaray'dı. 2. tümenin 1. alayı Yıldız'da Binbaşı Zihni Bey komutasındaydı ve bu alay II/11, III/11 ve IV/11'den müteşekkildi.

2. Tümenin 2. alayı Binbaşı Musa Kazım Bey komutasında Yıldız'da bulunmaktaydı. Bu alay, II/12, III/12 ve III/13'ten müteşekkildi. 2. Tümenin 3. Alayı, Kaymakam Fatih Bey kumandasında, Taşkılla ve Yıldız'da konuşlandırılmıştı. Bu alay IV/10, II/81 ve IV/83'den müteşekkildi.

2. Tümenin 4. alayı, Yıldız'da 3. Nişancı ve III/XIV ile Taksim'de 7. Topçu alayının 3 bataryası, Pangaltı'nda 1 makineli tüfek bölüğü, Gümüşsuyu'nda 11. Süvari Alayı'nın 2 Bölüğü ile yine Yıldız'da 10. Süvari Alayı'nın 3 bölüğünden müteşekkildi. Ayrıca birincisi Rami Çiftliği'nde ikincisi Davutpaşa'da olmak üzere iki tümenden müteşekkil Muhafız Birliği'nin teşkil edilmesi planlanmaktaydı.⁸⁰

27 Mayıs 1909 tarihli rapora göre İstanbul'da yeni Jandarma birlikleri teşkil edilmesi planlanmaktaydı. İstanbul'da 12 tugay ve 78 komiserlik; Pera'da 9 tugay ve 48 komiserlik; Üsküdar'da 5 tugay ve 72 komiserlik oluşturulmuştu. Her tugay ikinci sınıf komiserlik, üçüncü sınıf komiserlik ve komiser muavinliğinin yardımıyla bir komiser tarafından idare edilecekti. Birinci sınıfta 36, ikinci sınıfta 34, üçüncü sınıfta 75 komiser şefi olacak ve 2.025 zaptiye/polis ile birlikte 195 Komiser Muavini olacaktır.⁸¹

31 Mayıs 1909'da I. Ordu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa ve Hilmi Paşa, Maltepe yakınlarında kurulan bir ordugâhı teftiş etmişler, Muhtar Paşa 1. Nişancı taburunu teftişinden sonra disiplin ve motivasyonu

⁸⁰ TNA, FO 195/2323, No: 40, 15 Mayıs 1909.

⁸¹ TNA, FO 195/2323, No: 49, 27 Mayıs 1909.

arttırmak için askerlere Gazi Osman Paşa'nın Plevne'deki şanlı müdafaasından bahsetmişti.⁸²

Haziran 1909'da *Hassa Ordusu* ilga edilmişti. I. Ordu Kumandanı, Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa, bu ordunun hâlihazırda yeniden teşkilatlandırılmasıyla meşguldü. Surtees, genç General Mahmud Muhtar Paşa ile konuşması esnasında, Paşa'nın 13 Nisan'da firar eden astlarına ve o gün kendisinin isyancılara müdahale etmesini engelleyen hükümet reisine karşı duyduğu öfkesini gizlemeye çalışmadığını belirtmekteydi. Muhtar Paşa ataşeye, "o zaman hükümetin başında kendi kıymetli şahsından daha ziyade, memleketin refahını düşünen bir adam olsaydı kendisine hala sadık taburların başında Ayasofya'da çıkan isyanları bastırabileceğini" belirtmiş - ve Hüseyin Hilmi Paşa'yı kastederek 'bu adam' yine başımızda" diye eklemiştir.

Paşa daha da ileri giderek, Makedonya'ya sürülmüş 9-10 bin askere ilaveten I. Ordu'da hala sadakatinden şüphe duydukları ve kurtulmak istedikleri unsurların bulunduğu ifade ederek 'Bunlar benden sert disiplin ve sıkı çalışma haricinde hiçbir şey beklememeli' diye belirtmiştir.

Muhtar Paşa'nın I. Ordu'nun yeniden teşkilatlanma planı ile alakalı diğer fikirleri şöyleydi:

a- 1. ve 2. tümenler yeniden teşkil edilecekti. Bu tümenlerin her biri 4 taburdan müteşekkil 4 piyade alayı ve 1 nişancı taburu olmak üzere toplamda 34 tabur olacaktı.

b- Bu taburlarda 13 Nisan (31 Mart) olaylarında taviz vermeyen eski askerlerden de bulunacak, geri kalanlarsa acemilerden oluşacaktı.

c- Taburların kuvveti şimdilik sınırlıydı. Bazı taburlar bir süreliğine sadece çekirdek kadrolardan oluşacaktı.

d- Ertuğrul Süvari Alayı ve 4. Süvari alayı dağıtılmıştı ancak 4. Süvari Alayı yeniden teşkil edilmekteydi. I. Ordu'daki alayların sayısı 6 olacaktı.

e- Askerlerin çoğu şehrin dışına konuşlandırılacak böylece irticaî tesirlerden sakınılacaktı. Şehirde güçlü bir Jandarma teşkilatı bulunacak ve Dolmabahçe Sarayı'ndaki muhafız taburu dâhil birkaç tabur iki

⁸² TNA, FO 195/2323, No: 60, 4 Haziran 1909.

haftada bir asayişini temin için nöbet tutacaktı. Şehir içindeki birçok kışla inşaat alanı olarak satışa çıkarılacaktı.

f- Üsküdar'daki Selimiye Kışlası'nda bulunan topçunun büyük kısmı seferberlik halinde daha kullanışlı olması adına Avrupa yakasına nakledilmekteydi. I. Ordu'daki topçunun toplam kuvveti 4 alay olacaktı. Yeniden teşkilatlanma halinde bu kuvvetlere; II. Ordu'dan 9 tabur ile Mahmud Şevket Paşa ile İstanbul'a gelen III. Ordu'dan 8 tabur ilave edilecekti. Bu birlikler ordugâhlarını şehri dışında kuracaktı. II. Ordu'dakiler ordugâhlarını Kâğıthane ve Alibeyköy'ün yüksek tepelerine kuracaktı. III. Ordu'dakiler Maslak yakınında olacaktı. Diğer iki tabur Yıldız'daki kışlalara konuşlanacaktı. Bu ordugâh oldukça geniş, temiz olup iyi seçilmişti. Çan şeklinde çadırlar kullanılmıştı. Bu, Türk garnizonlarının çoğunda yaz ayları boyunca birliklerin çadıra yerleştirilmesi olağan olmasına rağmen, daha önce geçit törenleri dışında kışlarından hiç ayrılmamış olan Payitaht birlikleri için yeni bir tecrübeydi. II. ve III. Ordu birlikleri burada günlük talim görmekteydi. Bu talimlerden birine ataşe de bizzat şahit olmuştu.⁸³

Ağustos 1909'da Çatalca hatlarındaki garnizonlarda hatırı sayılır değişiklikler gerçekleştirilmişti. Hadımköy'ün kuzeyindeki tüm tabyalar tahliye edilmiş ve toplar kaldırılmıştı. Hadımköy'ün güneyine 5 yeni tabya inşa edilmişti. 15 Ağustos 1909'da yeni tabyaların inşasında çalışmak üzere 2.000 asker istihdam edilmişti.⁸⁴ 18 Eylül 1909'da Çatalca hatlarının güneyindeki toplar geri çekilmekteydi. Muhtemelen birkaç hafta içinde bu bölgede hiç top kalmayacaktı. Bu topların bazıları Tophane'ye getirilmişti. Çatalca hatlarındaki bu silahsızlandırmanın nedeni oldukça gizemliydi. Bazıları bunun iç politika gereği alınan bir tedbir olduğunu, Payitaht'ı herhangi bir askerî kalkışma halinde tahkim etmek amacıyla yapıldığı görüşündeydi. Diğerleri ise Çorlu'nun kuzeyinden Çerkezköy'e doğru uzanan yeni tahkim hattının inşası amacıyla gerçekleştirildiği görüşündeydi. Bütün bunların yanı sıra boğazlarda bulunan Sırataş tabyası 4 adet 24 cm'lik Krupp topu ile teçhiz edilmiş ayrıca tüm Nordenfeldt topları boğaz müdafaasından kaldırılmıştı. Telli Tabya ile Macar Kalesi arasına kablolar döşenmiş,

⁸³ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁸⁴ TNA, FO 195/2323, No: 105, 22 Ağustos 1909.

Poyraz'a bir projektör yerleştirilmişti. Kilyos ile Karaburun arasına ise denizaltı telgraf hattı döşenmişti.⁸⁵

II. Ordu (Edirne)

Önceleri, Sultan II. Abdülhamid'in askerî maiyetinin başında olan, Kanun-ı Esasî'nin ilanından sonra Ağustos-Eylül 1908 arasında⁸⁶ IV. Ordu Kumandanlığı görevini yürütmüş olan Müşir Abdullah Paşa, Haziran 1909'da Edirne'de idareyi ele almıştı. Birlikleri teftiş etmiş ve kışla inşa edileceği anlaşılan Tekirdağ gibi, emri altındaki birkaç yeri ziyaret etmişti. Dedeğaç'a transfer edilen IV. Nizam Tümeni bu yeni inşa edilecek kışlaya nakledilecekti. II. Ordu birliklerinin ruh haleti gayet iyi durumdaydı. II. Ordu'dan 5 redif taburu İstanbul ve Adana'daki nizam taburlarının yerine almak üzere göreve çağrılmıştı. II. Ordu'ya bağlı 3. tümenin eski kumandanı General Tevfik Paşa Askerî Mektepler Genel Müfettişliği görevine tayin edilmişti. Tevfik Paşa Brüksel'de askerî ataşelik tecrübesine sahip yetenekli bir subaydı. Onun yerini ise General Muhlis Paşa almıştı. 2. Süvari Tümen Kumandanlığı'na ise General Mustafa Paşa tayin edilmişti.

II. Ordu'da İnfazlar

3 Temmuz 1909'da İstanbul'dan Edirne'ye gönderilen ve şehir dışındaki Hamidiye Çiftliği'nde konuşlanmış olan birlikler arasında isyan çıkmış, garnizonun diğer askerleri de muhafızlarının silahlarını teslim almışlardı. 1. İstihkâm taburu subayları olayı derhal merkeze telgrafla bildirmiş ve İstanbul'dan 3 tabur derhal olay yerine gelerek asileri teslim almıştı. Çıkan çatışmada anayasal birliklerden 3 yaralı varken asilerden 10 kişi öldürülmüş, asi liderleri de hapse tıkmıştı.⁸⁷

5 Temmuz 1909 Pazartesi günü Edirne'de bulunan II. Ordu'nun 83. ve 84. alaylarına mensup yedi astsubay asılarak infaz edilmişti. Bu astsubaylar, II. Meşrutiyet ilân edildikten sonra 1 Ağustos 1908'de, Sultan II. Abdülhamid'in tehlikede olduğu inancıyla İstanbul'a yapılan ziyaretin organizatörleriydi. Bu mesele uzun süre görmezden gelinmiş hatta astsubayların dâhil olduğu bir genel af ilan edilmişti. Ancak 31 Mart Vakası İttihat ve Terakki'ye Edirne vakasını hatırlatmış ve kritik bir

⁸⁵ TNA, FO 195/2323, No: 112, 18 Eylül 1909.

⁸⁶ Sinan Kunalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, s. 16.

⁸⁷ TNA, FO 195/2323, No: 88, 18 Temmuz 1909.

zamanda devrimin sonuçlarını tehlikeye sokan bu askerlerin cezalandırılması, disipline ve anayasaya saygıyı öğretmek için bir fırsat olarak görülmüştü. Surtees'e göre infaz edilen subayların tek suçu devrimci subayların aksine Halife'nin mukaddes şahsiyetine sadakatten ibaretti ve sözde adaletin bu gecikmiş ve şiddetli eylemi bu koşullar altında oldukça gereksiz kaçmıştı. Resmi açıklamalara göre bu subaylar Divan-ı Harp'te yargılanmış ve mahkûm edilmişti. Karar onaylanmak üzere Harbiye Nezareti'ne gönderilmiş ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edildiğinde değerlendirilmeye alınmıştı.⁸⁸

Ağustos 1909 tarihli rapora göre istihbarat, Harbiye Nezareti'nden güvenilir bir kaynaktan edilen istihbarata göre, Edirne'de 3 grup tabya hattı mevcuttu. Bunlardan ilki Aynalı Tabya ile Hadımköy arasında, Edirne'nin kuzey batısından bulunan 8 km'lik alanı kapsamaktaydı. Burada 3 siper inşa edilmişti. Bu siperlerden bir tanesi şehrin güney doğusundaki vadiye hâkim bir mevkiydi. Diğer ikisi ise güneyde kalmaktaydı. Her bir siper 160-180 metre uzunluğundaydı. İkinci tabya grubu Maraş Köyü'nün batısına 3.2 km uzaklıktaki büyük bir tepenin kuzeyine konuşlandırılmıştı. Bu tabyalarda 3 batarya mevcuttu ve tepeden gelebilecek bir hücumu savuşturma amacıyla inşa edilmişlerdi. 3. Grup tabya ise Havaras yakınındaydı. Burada da siperler ve bataryalar mevcuttu. Edirne cephaneliğinde toplamda 64 ton nitrik asit yüklü patlayıcı bulunmaktaydı.⁸⁹

II. Ordu İstihkâm Topçusunda Yeni Teşkilatlanma

Bir süredir İzmir'de konuşlanmış olan II. Ordu'nun 1. İstihkâm Taburu 1 Temmuz 1909'da Edirne'ye dönerek Edirne 3. İstihkâm Taburu adını almıştı. Bu tabur Arnavutköy tabyasına konuşlandırılmıştı. II. Ordu'nun 1. İstihkâm Taburu Mustafa Paşa yolundaki Yıkık Minare'de 2. İstihkâm Taburu ise Edirne'deki Hamidiye çiftliğinde bulunmaktaydı. İlk İstihkâm topçu alayı 1 Temmuz'da Çatalca'dan II. Ordu bölgelerine gelmiş ve askerleri muhtelif tabyalara dağıtılmıştı. Ayrıca 1 Renaud Hastane Treni İstanbul'dan Edirne'ye ulaşmıştı. Dağıtılan bir seri ateşli topçu alayı askerleri Ferecik, Dimetoka, Gelibolu ve Tekirdağ'a gönderilmişti. 10. Alayın 1. ve 2. taburları sırasıyla Dedeoğaç ve Gümülcine emrine

⁸⁸ TNA, FO 195/2323, No: 90, 18 Temmuz 1909.

⁸⁹ TNA, FO 195/2323, No: 101, 4 Ağustos 1909.

verilmişti. İstihkâm Topçusu Müşir Zeki Paşa idaresi altında tam bir tümen olarak organize edilecekti. Edirne'deki eski Obüs alayı, her biri 4 taburdan müteşekkil 2 yeni alay (tümen başına 3 batarya) şeklinde örgütlenmekte ve bu alaylar eski sahra toplarıyla birlikte istihkâm topçusuna devredilmekteydi. Bu alayların her birinin ilk üç bataryasının (ikisi yeni batarya) atlı olacak ve askerler tüfeklerle teçhiz edilecekti. Hâlihazırda, obüs alayı ve eski sahra topçu alayı haricinde bu alayların sadece çekirdek kadroları mevcuttu. Projektörler Edirne'de Ayvaz Baba Tabya ile Kıyık Tabya'ya yerleştirilmişti. Dedeâğaç'ın 3 km batısında kışlaların inşa edilebilecek elverişli bir yer bulunmuştu. Edirne'deki piyade kışlasına ek bina dâhil olmak üzere kışla inşası için II. Ordu'ya 200.000 Lira tahsis edilmişti.⁹⁰

3 Ekim 1909'da Edirne'de askerî manevralar gerçekleştirilmişti. Batı Kuvvetleri Kumandanı Şevket Turgut Paşa'ydı. Bu kuvvet 12 piyade fırkası, 6 süvari bölüğü, 6 seri ateşli sahra topu bataryası, 2 makineli tüfek bölüğü, 1 sıhhiye bölüğü ve 1 telgraf müfrezesinin yanı sıra 2 piyade tugayı, her biri 3 bölükten oluşan 2 hafif süvari alayından müteşekkildi. Doğu Kuvvetleri ise Liva Hakkı Paşa komutasındaydı. Bu kuvvetlerin içinde Pangaltı Askeri Mektebi talebeleri de vardı. Manevralara katılan tüm birliklerin ortalama kuvveti 12.500 kişiydi. Batı kuvveti doğu kuvvetinden 500 asker daha fazlaydı. Bataryaların kuvveti ortalama 360 kişiydi, bölükler 60 ve topçular batarya başına 75 kişiden oluşmaktaydı. Manevralar Tunca Nehri'nin 25 km ötesinden gerçekleştirilmişti. Ataşenin belirttiğine göre bu manevralar Türkiye ile Bulgaristan arasındaki sınır meselesi yüzünden devam eden fiili düşmanlığa bir tepki olarak icra edilmişti. Batı kuvvetleri 31 Ekim'de Meriç'in güneyini geçerek düşman müfrezelerine yaklaşmıştı. Surtees'in 3 Ekim'de gerçekleştirilen askerî manevralar hakkındaki ilk izlenimi Türklerin iç karışıklılardan bu yana ordularını son derece etkin hale getirmeye başladıkları üzerineydi. Öyle ki Abdullah Paşa ataşeye 3 yıl içinde bir hücum ordusu teşkil edebilecek noktaya geleceklerini ve Britanya ile yan yana savaşmaya hazır olacaklarını söylemişti.⁹¹

⁹⁰ TNA, FO 195/2323, No: 89, 18 Temmuz 1909.

⁹¹ TNA, FO 195/2323, No: 129, 12 Kasım 1909.

III. Ordu (Selanik)

Güney Arnavut aşiretlerinin bir kısmı Sultan II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesinden sonra padişahın azledilmesine tepki göstermişti. Ancak Cavid Paşa, Diyakova ve İpek garnizonlarını takviye etmek için alınan tedbirler kapsamında 17 Mayıs'ta bölgeye ulaşmış ve nihayet İşkodra ile Üsküp bölgelerinde sükûnet tesis edilebilmişti. Yeni Pazar bölgesinden yaklaşık 24 civarında isyancı yargılanmak üzere Selanik'e gönderilmişti. Cavid Paşa, bölgede uzun süredir ödenmemiş vergileri toplamak ve yeni rejimin istikrarını temin etmek adına emrinde 4 batarya ve 5 tabur ile İpek bölgesinde teftişe çıkmıştı. Paşa, bölgedeki nüfusun silahsızlandırılması emrini vermiş ve bu emir üzerine ahaliden yaklaşık 500 civarında tüfek toplanmıştı. Ayrıca çıkan kargaşa esnasında az sayıda Bulgar'ın Manastır ve Pirlepe civarındaki Arnavutlar tarafından katledildiği belirtilmekteydi.⁹²

Mayıs 1909'da Üsküp'te bir askerî komplo ortaya çıkmıştı. Bu komploda Topçu Kolağası Mustafa Emin Fahri Efendi ile birlikte kayınbiraderi Askerî Hekim Hafız Efendi'nin parmağı olduğu tespit edilmişti. Bahsi geçen iki şahıs, anayasa karşıtı propaganda yapmaya başlamış ardından garnizonun ikna edilen çok sayıda astsubay ve neferinin bu iki şahsa katılması ile kargaşa büyümüştü. Surtees'in belirttiğine göre bu askerlerin amacı 7 Mayıs Cuma günü Üsküp'ü yağmalamaktı. Yine de tasarlanan bu komplo ihanete uğramış, Kolağası ve hekim dâhil çok sayıda askerinin tutuklanmasıyla sonuçlanmıştı. Surtees'e göre askerî yetkililer, meseleden tamamen habersiz görünmekteydi ve bu koşullar bir kez daha 'Türk askerlerinin uygun bir biçimde disipline edilmediğinde kolayca politik komplolara kurban olabileceğini' kanıtlamaktaydı.⁹³

Haziran 1909'daki rapora bakılırsa, III. Ordu'da komuta değişiklikleri gerçekleşmişti. General Hüseyin Hüsnü Paşa, Ahmed Hamdi Paşa'nın yerine Üsküp'teki V. Tümen Kumandanlığı görevinin yanı sıra Kosova Vilayeti Valisi olmuştu. General Nazif Paşa, Muhlis Paşa'nın yerine VI. Manastır Tümeni Kumandanı olarak tayin edilmişti. Nazif Paşa,

⁹² TNA, FO 195/2323, No: 48, 26 Mayıs 1909.

⁹³ TNA, FO 195/2323, No: 43, 16 Mayıs 1909.

Almanya'da öğrenim görmüş yetenekli bir subaydı ve son zamanlarda Harbiye Nezareti'ndeki bir şubeye başkanlık etmekteydi.

III. Orduda anayasaya tam olarak sadakat göstermiyor gibi görünen bazı garnizonların tutumdan kaynaklanan bir takım endişeler mevcuttu. Arnavut nüfus arasındaki kışkırtmalar, geçici mütareke yapılmasına rağmen hâlâ devam etmekteydi. Buradaki 8 tabur: III/20, III/34, II/35, III/36, III/IV/69, III/71 ve V. Nişancı taburları Cavid Paşa komutasındaydı. 18. Tümen, 12 Mayıs'ta Mitroviçe'den ayrılıp İpek'e doğru yürümüşü. Ardından silahsızlandırılan nüfusta çıkması muhtemel bir irticaî isyanı bastırmak üzere Diyakova'ya intikal etmişti. Ataşe, alınan son istihbarata göre bahsi geçen bu son tedbirin Arnavut nüfus arasında kötü tesir uyandırdığını, nitekim Arnavutların, silah sahibi olmanın kendilerine büyük saygınlık kazandırdığı inancıyla silahlarına karşı tuhaf bir tutku beslediklerini belirtmekteydi.⁹⁴ 1909 Ekim ayında Cevad Paşa'nın Prizren'deki Arnavut asileri bertaraf edip Luma bölgesini eski hale getirdiği rapor edilmişti. Cevad Paşa'ya Kuzey Arnavutluk'ta sükûnet temin edilinceye değin harekâtlara devam etmesi emri verilmişti.⁹⁵

IV. Ordu (Erzincan)

Erzurum ve Erzincan'daki irticaî faaliyetler ciddi boyutlara ulaşmış bunun üzerine Erzincan Tümeni'nin geçici kumandanı Yusuf Paşa, izahat vermesi için İstanbul'a çağırılmıştı. Ataşenin belirttiğine göre ordunun, mektepli subayları garnizonlarından uzaklaştırmak için aldığı tedbir yüzünden bu tümende görevli birkaç subay çıkan irticaî nümayiş esnasında katledilmişti. Hükümet Düzensiz Hamidiye Süvari alaylarını ilga etme niyetini beyan etmiş ancak bu konuyla alakalı henüz kesin bir emir çıkarılmamıştı. IV. Ordu Kumandanlığı'na İbrahim Paşa tayin edilmişti.⁹⁶ II. Meşrutiyet rejiminin uygulamaları Suriye ve Anadolu'da pek rağbet görmemekteydi. Örneğin Hükümet, Erzurum ve Van'da aralarında eski Hamidiye Süvarisi'nin alaylı subay ve askerlerinin de

⁹⁴ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

⁹⁵ TNA, FO 195/2323, No: 121, 1 Ekim 1909.

⁹⁶ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

bulunduğu 50 kadar irticacıyı tutuklayarak bölgede merkezi otoritenin kudretini göstermeyi başarmıştı.⁹⁷

V. Ordu (Şam)

Adana'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan kargaşa⁹⁸ ve Suriye'de gerçekleşen tahrikler nedeniyle bu ordunun vaziyeti normal değildi. Kargaşaların yaşandığı bölgelerde birlikler yerlerinden edilmiş durumdaydı. Adana bölgesindeki birlikler V. Ordu Kurmay Başkanı Miralay Mehmet Ali Bey komutasındaydı. Mehmet Ali Bey, mektep-i harbiye mezunu, zinde ve akıllı biriydi. Almanya'da öğrenim görmüş, 1897 Türk-Yunan Harbi'nde ve Yemen'de bir tugayın kumandanlığını yapmıştı.

1909 Haziran ayında Lübnan Hükümet Sarayı'na dinamitli bir saldırı düzenlenmiş bunun üzerine V. Ordu'nun nizam taburunu tahkim amacıyla 5 redif taburu göreve çağırılmıştı.⁹⁹

VI. Ordu (Bağdat)

Basra bölgesindeki anarşinin yanı sıra İran sınırındaki huzursuzluk hala devam etmekteydi. Dicle'de seyrüsefer güvenliğini tehdit eden bedevi aşiretlerin Mezopotamya'daki eşkıyalıkları iyice artmıştı.¹⁰⁰ Ağustos 1909'da V. Ordu müfreze ve taburlarının tamamı hala VII. Ordu (Yemen) bölgesinde hizmet vermekteydi. V. ordudaki 33., 37., 38. ve 39. alayların yeniden teşkilatlanması tamamlanmış olduğundan Yemen'deki V. Ordu subaylarına derhal kendi bölgelerine geri dönme emri gönderilmişti.¹⁰¹

VII. Ordu (Yemen)

Mayıs 1909'da 30 yaşlarında Seyit Ali İbn-i Ahmed el-İdrisî adında genç bir adam Yemen'e bağlı Sabah bölgesinde kendini mehdi ilân etmiş ve bölgede, peşine takılan hatırı sayılır miktarda müridi ile vergi

⁹⁷ TNA, FO 195/2323, No: 72, 16 Haziran 1909.

⁹⁸ Ataşe raporunda Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan bu geniş çaplı kargaşa, katliam olarak kayda geçirilmiştir. Adana'da yaşanan olayların ayrıntıları için bkz. Bülent Kara-Burak Yüksel, "1909 Adana İğtişasını Meydana Getiren Dinamiklere Dair Bir Değerlendirme", *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6/1, (2022), s. 228-254.

⁹⁹ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

¹⁰⁰ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

¹⁰¹ TNA, FO 195/2323, No: 103, 8 Ağustos 1909.

toplamaya başlamıştı. Osmanlı ordusu bu sıralar Zaranik Aşireti ile meşgul olduğundan Seyit Ali üzerine bir sefer düzenlenmesi mümkün olamamıştı.¹⁰²

1909 Haziran ayında Zaranik Aşireti'ne karşı başarılı bir harekât düzenlenmişti. Topçuların Arap aşiretleri üzerinde diğer şubelerden daha fazla tesirli olduğu anlaşılmış ve birkaç muharebeden sonra aşiretler boyun eğerek asi şeyhlerini Türk birliklerine rehin olarak teslim etmişlerdi. Hâlihazırda ferik rütbesine terfi etmiş olan Liva Yusuf Paşa, harekâtın sonlanması üzerine San'a'daki merkezi karargâha geri dönmüştü. Miralay Rıza Bey ise maiyetinde birkaç tabur ile Zaranik bölgesinde (Zabid ve Beytü'l-Fakih) bırakılmıştı. Bölgede ortaya çıkan yeni mehdi hakkındaki propaganda Osmanlı yetkilileri arasında bir nebze tedirginlik yaratmıştı. Bu propagandanın Asir sınırı üzerindeki aşiretler arasında da bir miktar tesiri olmuştu.¹⁰³

Hicaz demiryolu boyunca uzanan bölgedeki bedevi aşiretlerin durumu da iç açıcı görünmemekteydi.¹⁰⁴

¹⁰² TNA, FO 195/2323, No: 42, 16 Mayıs 1909.

¹⁰³ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

¹⁰⁴ TNA, FO 195/2323, No: 68, 13 Haziran 1909.

Resim 1: Yemen'deki Zaranik aşireti¹⁰⁵.

1909 Mayıs ayı başında Ataşe Surtees'e zorunlu askerî hizmet yükümlülüğünden kurtulmayı talep eden ve silahları ile Cidde'ye ilerleyen Mekke garnizonundan birkaç yüz asker olduğu ihbarı gelmişti. Cidde'de yetkililer vaziyetle başa çıkmak için yeterli askerî güçleri bulunmadığı için çaresiz kalmıştı. Bir gemiye sahip olan asi askerlerin bir kısmı limandaydı ve onları Süveyş Kanalı yoluyla Suriye limanlarından birine taşıyacak bir kaptana ihtiyaçları vardı. Kaptan bu talebi kabul ederek asi askerleri Sina Yarımadası'ndaki Tor'a kadar götürmüştü. Asiler Tor'a ulaştıklarında Arabistan'dan gelen tüm gemilerin karantinaya alındığını öğrenmişti. Tor'da Hicaz'a ilerlemekte olan V. Ordu'ya ait birliklerden bir müfreze, asileri yola getirmiş ve mahkûm olarak Cidde'ye geri göndermişti. Surtees'e göre bu askerî isyanın Yemen ve İstanbul'dakiler ile aynı zamana denk gelmesi şaşırtıcıydı. Ataşe, bu isyanların kökeninde tüm ırk ve inançların eşit olduğunu ilan eden anayasal prensiplere düşman Panislamist tarafgirlik düşüncesinin bulunduğu kanaatindeydi. Ataşeye göre Kur'an ve Kanun-ı Esasi hükümleri arasında Türkiye Avrupası ve Avrupa tesirindeki bazı medeni merkezlerde geçici bir uzlaşma sağlanmıştı. Ancak bu iki unsurun bahsi geçen vilayetlerde, özellikle de İslam'ın kutsal toprağı olan ve eski dini Müslüman ruhun hala safiyetini yitirmemiş olduğu Arabistan'da uzlaşmaz bir husumet kaynağı olarak uzun müddet varlığını muhafaza edeceği aşikardı.¹⁰⁶

Eylül 1909'da Osmanlı İmparatorluğu Yemen'i tahkim etmek için bölgeye asker sevk edilmekteydi. Yemen'e gönderilecek piyade birlikleri daha ziyade II. ve III. ordulara mensuptu (III/9, II/14, II/79 ve III/83). 27 Ağustos 1909'da 1 makineli tüfek bölüğü Dedeagaç'tan, 2 Eylül 1909'da ise başka bir makineli tüfek bölüğü Edirne'den Yemen'e sevk edilmişti. Aynı zamanda Edirne'den 1 dağ bataryası da 5 Eylül 1909'da Yemen'e sevk edilenler arasındaydı. Ayrıca Mustafa Paşa'da 13. Alay'ın 1 taburunun da İstanbul'dan Yemen'e sevk planlanmaktaydı. Yemen'e

¹⁰⁵ *The British Library (TBL)*, India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/16/14, 1917.

¹⁰⁶ *TNA, FO 195/2323*, No: 83, , 2 Temmuz 1909.

ayrıca Hudeyde-San'a yolunda kullanılmak üzere 2 zırhlı motor aracı gönderilmişti.¹⁰⁷

1909 Eylül ayı sonlarına doğru Yemen Valisi Tahsin Paşa'dan Dâhiliye Nazırı'na gönderilen bir telgrafa göre Türk askerleri Yemen'de Yahya kazasındaki Zehre nahiyesinde toplanmış olan 6.000'in üzerindeki Arap asiye saldırmış ve düşman ağır kayıplar vermişti.¹⁰⁸ Ekim 1909'da I. Ordu'ya bağlı 6 tabur -3'ü 1. alaydan 3'ü 5. alaydan- Yemen'e gönderilmişti. Alaylar 1. ve 2. kıdemli subayların emrine verilmişti. Böylece tahkim için Yemen'e gönderilen toplam piyade taburu sayısı 15'e çıkarılmıştı.¹⁰⁹

1909 Ekim ayı ortalarına gelindiğinde Yemen'deki durum Osmanlı Devleti lehine iyiye gitmekteydi. Bölgenin taze kuvvetlerle tahkimi sonuç vermeye başlamış el-İdrisi'ye bağlı asi kuvvetler dağılmaya başlamıştı. Hudeyde'deki harekâtlardan sorumlu 13. Tümen Kumandanı Ferik Rifat Paşa'nın emrinde 3000 nitelikli asker bulunmaktaydı. Rifat Paşa nakil için bölgeden deve ve eşek toplamaya başlamıştı. Bölgedeki Araplar bu hayvanları karşılıksız vermeyi teklif ediyordu. Yemen'de 1, 2, 3, 4 ve 5. alaylar teşkil edilmişti ancak 6. Alay III. Ordu bölgesinden istihdam edilecekti. Bölgedeki tüm alaylar 5 bölükten müteşekkildi. Yalnızca 4. alayda topçu subayları mevcuttu. 36 batarya ve 11 seri ateşli (9 sahra ve 2 dağ) top mevcuttu. Her topçu alayı 6 bataryadan müteşekkildi. 1. Alay tamamen seri ateşli bataryalardan oluşmaktaydı. 2, 3 ve 4. alayların her birinde 1 seri ateşli sahra topu bataryası ve 5 adet eski model Krupp topu vardı. 5. ve 6. Alayların her biri eski model Krupp toplarına sahip 3 bataryadan ve 1 seri ateşli dağ bataryasından oluşmaktaydı. Bunlar arasında 1 seri ateşli sahra topu bataryası Yemen'e gönderilmiş, gerisi Hudeyde'de kalmıştı. VII. Ordu'da hiç atlı topçu bataryası bulunmamaktaydı fakat Ekim 1909'da bir istihkâm taburu teşkil edilmişti. Biri İşkodra'da biri İstanbul'da biri de Yemen de olmak üzere 3 demiryolu taburunun teşkil edilmesi planlanmaktaydı.¹¹⁰

¹⁰⁷ TNA, FO 195/2323, No: 109, 13 Eylül 1909.

¹⁰⁸ TNA, FO 195/2323, No: 118, 29 Eylül 1909.

¹⁰⁹ TNA, FO 195/2323, No: 122, 1 Ekim 1909.

¹¹⁰ TNA, FO 195/2323, No: 126, 18 Ekim 1909.

Sonuç

1909, II. Abdülhamid'in tahttaki son günlerinde İttihat ve Terakki Komitesi'nin etkinlik ve nüfuzunu giderek arttırmaya başladığı bir sene olmuştur. II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca kendisine karşı bir isyana kalkışmalarından endişe duyduğu liberal görüşlere sahip mektepleri subayları İstanbul'dan uzak tutmak için 'görevlendirdiği' II. ve III. ordular, 31 Mart Vakası sonrası Mahmud Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'yla Payitaht'ı zapt edip II. Abdülhamid'i tahtan indirmiş ve imparatorluk idaresini tamamen ele geçirmiştir. Ordu idareyi ele geçirir geçirmez ilk olarak, İstanbul merkezli I. Ordu başta olmak üzere tüm ordu bölgelerinde 31 Mart Vakası'na karışan, mutlak monarşi ve Sultan II. Abdülhamid taraftarı 'irticacı' asker ve sivilleri -tıpkı II. Abdülhamid'in kendilerine yaptığı gibi- İstanbul'dan sürerek ve kurulan sıkıyönetim mahkemelerine yargılayıp infaz ederek hizaya getirmek yolunu tutmuştur. İktidarın mektepli subaylar tarafından ele geçirilmesiyle, alaylı subayların ordudaki itibarı ve etkinliği azalmıştır. II. Abdülhamid'in yerine tahta geçen Sultan Mehmed Reşad ordunun İstanbul'da mutlak otorite kurması nedeniyle ataları gibi muktedir bir padişah imajı çizememiş daha ziyade ordunun gölgesinde kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 1909'da bir taraftan Yemen'den Makedonya değin uzanan geniş topraklarda monarşi yanlısı isyanlar, bedevi aşiretleri, sahte mehdi ve Rum çetelerle mücadele ile meşgulken öte yandan komuta kademesinden başlayarak orduyu tümünden yeniden teşkilatlandırma sürecini başlatmıştır. Ordu her ne kadar imparatorluk idaresini tekeline almış olsa da yüksek komuta kademesindeki farklı görüşler yüzünden homojen bir birlik tesis edememiştir.

1909'da Türk ordusu iki farklı siyaset ve dünya görüşü arasındaki çekişmenin merkezi haline almıştır. Mahmud Şevket Paşa'nın başını çektiği ve Mustafa Kemal'in de aralarında bulunduğu orduya siyaset sokulmaması taraftarı olan grupla, orduyla siyaseti bir tutan Enver Paşa başta olmak üzere İttihatçı subaylar arasındaki çekişmenin ilk tohumları 1909'da ekilmiştir. Ordu içindeki bu politik fikir ayrılığı Balkan harplerinin kaybedilmesinde önemli etkenlerden birini teşkil etmiştir. Hem mutlak monarşi hem de meşruti monarşi döneminde istikrarlı seyreden yegâne konulardan biri ise Türk ordusunun yeniden teşkilatlanma sürecinde Goltz Paşa başta olmak üzere Alman

eğitmenlere olan bağıllığın devam etmesi olmuştur. II. Abdülhamid devrinde kurulan bu ittifak, meşruti monarşi devrinde de aynen devam etmiş, Bâbiâli Baskını ve Mahmud şevket Paşa suikastı sonrası iktidarı tamamen ellerine geçiren İttihatçıların tercihleri neticesinde Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Harbi'nde Almanya'nın safında harbe girmiştir. 23 Temmuz 1909'da II. Meşrutiyetin yıldıönümü vesilesiyle İstanbul'a gelen 57 Bulgar subayının Tarabya'daki Türk-Bulgar ittifakı tezahüratları -Balkan harplerinde yaşanan felaketlere rağmen- I. Dünya Harbi'de Bulgaristan'ın da bu ittifaka dâhil olmasıyla politik ve askeri mahfillerde umulan karşılığı bulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 195/2323, No:2, No: 3, No: 5, No: 6, No: 36, No: 37, No: 38, No: 40, No: 41, No: 42, No: 43, No: 46, No: 48, No: 49, No: 51, No: 52, No: 56, No: 59, No: 60, No: 62, No: 68, No: 72, No: 83, No: 84, No: 86, No: 88, No: 89, No: 90, No: 95, No: 96, No: 98, No: 101, No: 103, No: 105, No: 107, No: 109, No: 112, No: 118, No: 119, No: 121, No: 122, No: 126, No: 129.

The British Library (TBL), India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/16/14, 1917.

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki (1908-1914)*, ev: Nuran Ülker, Sander Yayınları, İstanbul 1971.

Akşın, Ahmet, "31 Mart Vak'ası Yargılamaları Üzerine Yeni Belgeler", *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* (içinde), C.2, İstanbul 2002, s. 488-516.

Aydın, Mahir, "Hüseyin Hilmi Paşa" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, İstanbul 1998, s. 550-551.

Aydın, Faruk, *Osmanlı Devleti'nde Tanzimattan Sonra Askere Alma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1994.

Birecikli, İhsan Burak, "Yüzüncü Yılında II. Meşrutiyet'in İlanı Üzerine Bir İnceleme", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 2, Sayı 3, s. 211-226.

Ertekin, Ferdî, "31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğu" *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 6, Aralık 2022, s. 65-94.

Ertekin, Ferdi, *İngiliz İstihbaratı ve Osmanlı İmparatorluğu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

Göl, Hacer, “Belgelerle Mahmut Şevket Paşa Suikastı”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, s. 334-362.

Hanioğlu, Şükrü, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, TDV İslâm Ansiklopedisi, C. 23, İstanbul 2001, s. 476-484.

Hilbert, Lothar W., “The Early Years of The Military Attaché Service in British Diplomacy”, *Journal of the Society for Army Historical Research*, Aralık 1959, C. 37, S. 152, s. 164-171.

Kara, Bülent- YÜKSEL, Burak, “1909 Adana İğtişasını Meydana Getiren Dinamiklere Dair Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, s. 228-254.

Kuneralp, Sinan, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*, İsis Yayıncılık, İstanbul 1999.

Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Küçük, Cevdet, “Babiâli Baskını”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 4, 1991, s. 389-390.

Küçük, Cevdet, “Mehmed V”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 418-422.

Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, C. 1: İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

Türkmen, Zekeriya, “Mahmud Şevket Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara 2003, s. 384-386.

Türkmen, Zekeriya, “31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış”, *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi*, C. 2, İstanbul 2018, s. 518-563.

Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

Uyar, Mesut Uyar & ERICKSON, Edward J., *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Yeşilyurt, Yahya, “1853-56 Osmanlı-Rus Harbi’nde Doğu Cephesinde Bir İngiliz Subay: Yarbay William Fenwick Williams’ın Askeri Raporları” *Savunma ve Savaş Araştırmaları Dergisi (SAVSAD)*, Cilt 32, Sayı 1, s. 101-138.

Yıldız, Gültekin, “Osmanlı Dış Askerî İstihbaratında Formelleşme: Elçiliklerde Ataşemiliterliğin İhdası ve Osmanlı Askeri Ataşe Raporları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2012 Güz (17), S. 239-266.

Extended Abstract

The series of wars of the nineteenth century, beginning with the Napoleonic Wars and culminating in the Crimean War, accelerated the process of transparency and formalisation in interstate military relations, while increasing interstate diplomatic relations. The speed of communication and transport, which increased as technology developed, made it possible to collect and disseminate information that had previously been classified as secret or classified. Prior to the 19th century, military intelligence was characterised by spy networks built around the personalities of political or military leaders and efforts to learn about the political intentions, military forces and war plans of their enemies, whereas in the second half of the 19th century we began to see expert bureaucrats working in foreign countries as diplomatic representatives of their states, namely military attachés. In the 19th century, with the centralisation of intelligence services, ambassadors began to be accompanied by military attachés on land and sea who specialised in military affairs. The predecessor of the military attaché in the British diplomatic service was the liaison officer, whose job was to accompany foreign armies on the battlefield. Lothar W. Hilbert notes that Britain first sent a military expert to a foreign army, though not yet called a military attaché, during the Crimean War (1853-56). These officers, mostly artillerymen and guardsmen who had received their first training during the Crimean War, were posted to the British embassies in Turin, Istanbul and Paris in 1855. The practice of military attaché became widespread from the third quarter of the 19th century. The regular reports of the military attachés sent by the major political and military powers of the time, such as Russia, Austria, England, France, Germany and the USA, constitute one of the most important sources of information on the last period of Ottoman military history. Formally, an attaché differs from conventional espionage in two fundamental ways. The attaché is officially assigned to the target country in his identity, uniform and rank, i.e. in his real identity, and the attaché is in principle prohibited from gathering classified information in the country of assignment.

As far as Turkish history is concerned, the first military attachés were employed in the Ottoman army during the Russo-Turkish War of 1877-78. The first of the periodic and systematic attaché reports on Ottoman military history in the Foreign Office classification at the National Archives in London is dated 1889. The last attaché report in the aforementioned archive is dated 1910. It is also possible to come across older dated attaché reports scattered in the same archive. The British military attaché reports on the Ottoman Empire between 1889-1908 were published as a book. This article analyses previously unpublished British military attaché reports from 1909. In 1909, Colonel Herbert Conyers Surtees (1858-1933) was serving as military attaché at the

British Embassy in Istanbul. Surtees held this position between 1906 and 1909. In 1909, the British Ambassador in Istanbul was Sir Gerard Lowther. These reports were sent from Surtees to Gerard Lowther, who sent them to the British Foreign Office. In 1909, the main events that marked the attaché's reports were the 13 April military uprising, the siege of Istanbul by the 3rd army/liberation army, the dethronement of Abdülhamid II on 27 April 1909 and his replacement by Mehmet Reşad V, the conscription of non-Muslims, purges and replacement of rankers (alaylı) officers by 'school officers' (mektepli).

The declaration of the Second Constitutional Monarchy on 23 July 1908 was an important turning point in Turkish history. This event also meant the end of an absolute monarchy regime in which Abdülhamid II had monopolised power by overthrowing the Bâbüali and the Parliament after the Russo-Turkish War of 1877-78. The Committee of Union and Progress was one of the most influential groups within the empire in this process that moved from the concentration of powers in one hand to the separation of powers. The Second Constitutional Monarchy period (1908-1918) is extremely important for Türkiye's democratisation process. This period overthrew an absolute monarchy regime identified with Abdülhamid II. With the first amendments to the Constitution, the sphere of public freedom was expanded and the empire was granted the freedom of assembly and association. As the members of the Committee had not yet gained legitimacy as an association or a political party during the reign of Abdülhamid II, they were organised abroad in major centres such as Paris or in the 2nd and 3rd Army corps of the Ottoman Empire. Throughout his reign, Abdülhamid II was concerned about the possibility of a coup attempt against him by officers with liberal ideas, and therefore adopted a policy of keeping them out of the 1st Army. The proclamation of the Constitutional Monarchy II was the first blow to the absolute rule of Abdülhamid II, and this blow was followed by the siege of Istanbul by the 3rd Army after the 31 March incident, which made it clear that the Sultan's fears were not unfounded.

The year 1909 was a year in which the Committee of Union and Progress began to gradually increase its activity and influence during the last days of Abdülhamid II's reign. As soon as the army took over the administration, the first thing it did was to expel the 'reactionary' soldiers and civilians who were in favour of the absolute monarchy and Sultan Abdülhamid II and who had participated in the April 13 military revolt in all army regions, especially in the Istanbul-based 1st Army, from Istanbul and to bring them into line by trying and executing them in the martial law courts that had been set up. Sultan Mehmed Resad, who succeeded Abdülhamid II, was unable to project the image of a powerful sultan like his ancestors because of the absolute authority of the army in Istanbul. In 1909, while the Ottoman Empire was busy fighting

reactionary rebellions, Bedouin tribes, false messiahs and Greek gangs in the vast territory stretching from Yemen to Macedonia, it also began the process of completely reorganising the army, starting at the command level. Although the army monopolised the administration of the empire, it was unable to form a homogeneous unit due to differing opinions in the high command. In 1909, the Turkish army became the centre of tension between two different views. The seeds of the conflict between the group led by Mahmud Şevket Pasha and including Mustafa Kemal, who wanted to keep politics out of the army, and the unionist officers led by Enver Pasha, who equated the army with politics, were sown in 1909. This political disagreement within the army was one of the major factors in the defeat of the Balkan Wars. One of the only issues that remained stable during both the absolute monarchy and the constitutional monarchy was the continued loyalty to German instructors, especially Goltz Pasha, during the reorganisation of the Turkish army. This alliance, established during the reign of Abdülhamid II, continued during the constitutional monarchy, and as a result of the preferences of the Unionists, who took full power after the 1913 Ottoman coup d'état and the assassination of Mahmud Şevket Pasha, the Ottoman Empire entered the First World War on the side of Germany. The chants of the Turkish-Bulgarian alliance in Tarabya by 57 Bulgarian officers, who came to Istanbul on 23 July 1909 to celebrate the anniversary of the Second Constitutional Monarchy, were echoed in political and military circles during the First World War, in which Bulgaria was also involved.

The 1909 military attaché reports deal with military rather than political issues. For example, after the coup d'état of 27 April, the guard regiments of Sultan Abdülhamid II in the 1st Army based in Istanbul were immediately disbanded. All those involved in the military revolt that took place in Taksim Taşkışla on 13 April were expelled from Istanbul, regardless of civilian or military, rank or non-rank. Among the 1909 attaché reports, there is an English translation of the Hatt-ı Hümayûnu of Mehmed Reşad V. The content of this Hatt-ı Hümayun, the original Ottoman Turkish version of which we could not access, is full of extremely meaningful messages. It is still a mystery whether this Hatt-ı Hümayun was written directly by the Sultan or by military officials. Chronologically, the first constitutional monarch in Ottoman history was Abdülhamid II (1876-1909). However, Abdülhamid II used the Russo-Turkish War of 1877-78 as an excuse to suspend parliament and the constitution indefinitely and ruled the empire as an absolute monarchy until he was deposed in 1909. Perhaps because this first attempt was not 'real', the new Sultan, Mehmed Reşad, described himself as 'the first constitutional sovereign' in his first hatt-ı hümayun, which was read out after the swearing-in ceremony on 27 April. Thus, the experience of constitutional monarchy which was left unfinished in 1876, was revived after the siege of Istanbul by the 3rd Army in

1909, and this process made it possible to establish the democratic Republic of Türkiye in 1923.

Araştırma Makalesi

Köy Postası Dergisinde Hukuk, Sağlık ve Eğitim (1944-1950)

Gülbin Fırat Onat*

(ORCID: 0000-0001-7100-4314)

Makale Gönderim Tarihi

29.11.2023

Makale Kabul Tarihi

05.01.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Fırat Onat, G., "Köy Postası Dergisinde Hukuk, Sağlık ve Eğitim (1944-1950)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 286-313.

APA: Fırat Onat, G. (2024). Köy Postası Dergisinde Hukuk, Sağlık ve Eğitim (1944-1950). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 286-313.

Öz

Cumhuriyet'in ilk yıllarında köylülük ulusal kimliğin vazgeçilmez unsuru olarak tanımlanmıştır. Geleneksel toprak sistemin değişmesi, nüfusun büyük bir çoğunluğunun köylülerden oluşması ve buna benzer çeşitli nedenler köylülüğe ilişkin algının romantik bir ilgiden devlet politikasına doğru dönüşmesini büyük ölçüde etkilemiştir. Böylece yeni rejim, köylü nüfusu modernleşme projesine dâhil ederek rejimin konsolidasyonunu sağlamayı hedeflemiştir. Köylü nüfusu vatandaşa dönüştürme projesinin en temel araçlarından biri de eğitim olmuştur. Bunun için çeşitli eğitim kurumlarının yanı sıra söz konusu dönemde köycülüğe ilişkin süreli yayınlar kırsal nüfusu "eğitime" işlevini yerine getirmiştir. Bu dönemde köycülük ile ilgili yayın yapan *Köy Postası* dergisinin 1944-1950 yılları arasında yayımlanan sayılarında hukuk, sağlık ve eğitim ile ilgili yazıların incelenmesi çalışmanın konusunu

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, g.firat@alparslan.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Turkey.

oluşturmaktadır. Dergide hukuk, sağlık ve eğitim konulu yazılar seçilerek doküman analizi ve tarama modelinden faydalanılmıştır. Ayrı başlıklar altında değerlendirilen yazılarda devletin köycülük söyleminin birebir aktarıldığı görülmektedir. Aynı zamanda seçilen bu yazılar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletin hukuk, sağlık ve eğitim alanlarında gerçekleştirdiği kırsal politikaları bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Köy, Köycülük, Köy Postası, Cumhuriyet Dönemi.

Law, Health and Education in the Köy Postası Magazine (1944-1950)

Abstract

During the Republican era in Turkey, the peasantry was defined as an indispensable element of national identity. How the peasantry is perceived has greatly been affected by the change in the traditional land system. The majority of the population being peasants plays a significant role. It has changed from a romantic interest to a state policy. Various similar reasons also played a role in this transformation. Thus, the new regime aimed to consolidate the regime by including the peasant population in the modernization project. One of the main tools of the project of transforming the peasant population into citizens has been education. Various educational institutions and periodicals educated the rural population. They focused on peasantry. The study will examine articles on law, health, and education in Köy Postası magazine's issues between 1944 and 1950. The magazine published articles about peasantism during that time. In the journal, articles on law, health and education were selected and the document analysis and scanning model was used. The articles were evaluated under separate headings. It was seen that the state's peasantism discourse was conveyed verbatim in these articles. At the same time, these selected articles were evaluated in the context of the rural policies of the state. This occurred in the fields of law, health, and education in the early years of the Republic.

Keywords: Peasantry, Peasant, Köy Postası Magazine, Republic Era.

Giriş

Köy ve köycülüğün gündeme gelmesi yirminci yüzyılda Avrupa'daki entelektüellerin etkisi ile olmuştur. Bu dönemde dünyada gelişen sanayileşme ve kentleşme, nüfus politikaları üzerinde tekrar düşünülmesini sağlamış ve nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan köylülerin tekrar tanımlanması ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Zamanla köye

ilişkin bu ilgi, köyün yüceltilmesine dayalı romantik bir ilgiye dönüşmüş ve esasen yeni rejimin konsolidasyonu için kırsal nüfusu modernleşme projesine dâhil etmeyi amaçlamıştır.¹

Türkiye özelinde köycülük üzerine tartışmalar, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemde köycülük düşüncesi, Rus Narodnik² ve Balkanlar'daki halkçılık hareketinden şekillenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde halkçılar, Türk Ocağı ve Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti'nde etkin olmuş ve Türk Yurdu ile Halka Doğru dergilerini yayımlamıştır.³ Bu yayınlarda aydınların köylü ile bir araya gelmesi gerektiği öne sürülmüş, bu arzulanan birliktelik milli bir mesele olarak ifade edilmiştir. Ulusal kimliğin en temel dayanağı olarak tanımlanan köylülük, Cumhuriyet döneminde ise devletin gündeminde yer alan en önemli konuların başında gelmiştir. Ancak temel bir fark vardır; II. Meşrutiyet döneminde aydınlar arasında entelektüel bir düzlemde tartışılan köy meselesi Cumhuriyet ile birlikte daha siyasal bir boyut kazanmış ve devlet nezdinde bir politikaya dönüşmüştür. Özellikle 1930'larda halkevlerinin açılmaya başlamasıyla köycülük üzerinde daha kapsamlı politikaların üretilmesine neden olmuştur.⁴ Tabii Köy meselesinin gündeme taşınmasında çeşitli etkenler söz konusudur. Bunlardan en önemlisi nüfusun büyük bir kısmının köylülerden oluşmasıdır. Yine bu dönemde tarımsal üretimin az olması, geleneksel toprak sisteminin dağılması gibi unsurlar, devletin modernleşme hamlelerini köylerden başlatmasına yol açmıştır. Bu süreç, kırsal ekonomik büyümenin teşvikinde merkezileşmeyi etkin kılmış ve devletin siyasi gücü çok önemli yapılandırıcı bir rol oynamıştır. Bu doğrultuda Cumhuriyet rejimi, köy ve kent arasındaki sosyo-ekonomik farklılığı azaltmak, çevrenin merkeze olan bağıni kuvvetlendirmek ve aynı zamanda çevre üzerinde denetimi arttırmak

¹ M. Asım Karaömerlioğlu, "The Village Institutes Experience in Turkey," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1 (1998), s.51.

² On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Rus "narodnik" hareketi "halka doğru" düşüncesini benimsemiş ve Çarlığa karşı köylülüğü sahiplenmişti. Dolayısıyla bir yandan halka doğru gitmeli ve halkın yani köylünün aydınlatılması ve eğitilmesi gerekiyordu. Bkz. Zafer Toprak, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", *Toplum ve Bilim*, 24 (1984), s.69.

³ Toprak, a.g.m, s.69.

⁴ Ümüt Akagündüz, "II. Meşrutiyet Yıllarında Köylü Eğitimi Üzerine Düşünceler", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, 31 (2020), s.71.

için çeşitli çalışmalar yapmıştır.⁵ İdari, zirai, sağlık ve kültürel alanlarda yaşanan sorunların çözümünde köylülerin eğitilmesi gerektiği görüşünün hâkim olması, bu dönem köy üzerine geliştirilen politikaların da bu alanlarda iyileştirmeleri öncelikli görmelerine neden olmuştur. Böylece kırsal hayatın iyileştirilmesine yönelik kalkınma, tarımsal üretim, sağlık, konut ve eğitim gibi farklı alanlarda çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır.⁶ Örneğin 3 Mart 1924 yılında çıkarılan Köy Kanunu sağlık, eğitim ve gündelik hayatı düzenleyen kapsamlı bir yasa olmakla beraber, aynı zamanda devletin modernleşme hamlesinin köyler üzerinde olan vurgusunu açık şekilde göstermektedir.⁷

Cumhuriyet'in ilk yıllarında köycülük yalnızca devletin gündeminde yer almamış, dönemin yazarları tarafından da sıklıkla tartışılmıştır. Genel söylem, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan köylülerin eğitimden mahrum kalmış olmaları ve bundan ötürü arzulanan medeniyet seviyesine ulaşamadıkları ve bu yüzden kırsal nüfusun dönüşmesinin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğudur. Böylece eğitim kırsal nüfusu dönüştürmede en önemli araç haline gelmiştir. Aslında II.Meşrutiyet döneminde de köycülük bağlamında eğitime verilen önem göze çarpmaktadır. Benzer bir şekilde eğitim, II. Meşrutiyet döneminde meşrutiyetin benimsetilmesinde önemli bir işlev gördüğü gibi, Cumhuriyet döneminde "eğitim seferberliği" ile köylülerin yeni rejimi benimsemesinde de kritik bir rol oynamıştır. Söylemsel düzeyde tahayyül edilen ideal Türk köylüsünün gerçekleşmesi için köylünün "eğitilmesi" zorunlu olmuş ve bu amaçla pek çok araç kullanılmıştır.⁸ Bu zorunluluğun ortaya çıkmasında en temel sebep ise rejimin en kitlesel tabanını oluşturan köylülerin eğitimden yoksun olmaları ve geleneklerine bağlı olmalarının reformların benimsetilmesinin önünde büyük bir engel oluşturmasıydı. Eskiye karşı yeni fikirlerin yaygınlaşmasını sağlayacak olan yani bir anlamda modernliğin önünü

⁵ Tim Jacoby, "Agriculture, the State and Class Formation in Turkey's First Republic (1923–60)", *The Journal of Peasant Studies*, 33 (2006), s.54.

⁶ Seda Çalışır Hovardaoğlu, "Köy Kanunu Uygulamaları ve Köy Gezileri Çerçevesinde Kayseri Köy Merkezlerinde Modernleşme (1923-1945)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, 33 (2021), s.164.

⁷ Türkan Çetin, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1994), s.31.

⁸ Sinan Yıldırım, *Türkiye'de Köylülüğün Sosyal Tarihi*, İstanbul, 2021, s.21.

açacak olan şey eğitim olduğundan, köylü eğitimi üzerine özenle durulduğu görülmektedir. Böylece bu dönemde, bir yandan köy ve köylünün yüceltildiği romantik bir algı söz konusuysen, diğer yandan köylülerin “eğitimsizliği” vurgulanmaktadır. Ulusal kimliğinin vazgeçilmez bir parçası olarak tanımlanan köylülüğe önemli değerler atfedilirken, bir an önce eğitimle dönüştürülmesi gerektiğinin de altı çizilmektedir.⁹

Köylülerin eğitimine yönelik en önemli araçlarından biri de süreli yayınlardır. 1920’lerden itibaren köy ve köye ilişkin çok sayıda yayının bulunduğu görülmektedir. Cumhuriyet’in ilanı ile reformların etkisini arttırmak ve köylüyü bilinçlendirmek amacıyla sağlık, eğitim, hukuk ile ilgili yazıların yer aldığı çeşitli dergilerin yayımlanmış, bu yayınlarda köylerin fiziki anlamda modernleşmesini gerektiği ifade edilmiş ve köy sağlığı ve hijyeni üzerinde durulmuştur. Mesela bu bağlamda muhtelif konularda yazılar kaleme alan gazeteci ve edebiyatçı Hikmet Şevki’nin 1930 yılında *Ayın Tarihi* dergisinde “Köylü Gazeteleri Nasıl Çıkmalı” başlıklı yazısı ilgi çekicidir. Yazıda İsveç’te köylülere yönelik çıkan yayınlara ele alınmış ve Türkiye’de köycülük ile ilgili yayınların köylüleri inkılaplarla bütünleştirecek eğitici bir içeriği olması gerektiği tartışılmıştır.¹⁰ 1930’larla bu yayınlara Halkevlerinin Köycülük şubesinin çalışmaları eşlik etmiş ve köycülüğe ilişkin bir ilginin artmasına neden olmuştur.¹¹ Bu yayınlarda çoğunlukla Osmanlı’ya yönelik bir eleştiri yapılmakta ve aynı zamanda hakiki Türklüğün kurucu unsuru olarak tanımlanan köylülüğün dönüştürülmesinin de elzem olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu yayınlarda, köylünün ne yapması ve köylülüğü nasıl yaşaması gerektiğine ilişkin yazılara rastlanması bu bağlamda düşünülebilir.¹²

Yukarıda kısaca ifade edildiği şekilde, Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren köycülük üzerine pek çok yayın yapıldığı görülmektedir. Bu

⁹ Pınar Aydoğan, “Yunus Nadi ve Köycülük Düşüncesi”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73/2 (2018), s.423.

¹⁰ Türkan Çetin, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Köylü Politikası (1923-1950)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997, s.64.

¹¹ M. Asım Karaömerlioğlu, “The Village Institutes Experience in Turkey”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1998), s.52.

¹² Mehmet Anık, “Bir Modernleş(tir)me Projesi Olarak Köy Enstitüleri”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 20 (2006), ss.283-284.

yayınlarda göze çarpan en temel özellik köylüyü eğitmeye yönelik bir kaygının var olduğudur. Köylünün bilinçlenmesini sağlayacak sağlık, eğitim ve hukuk ile çeşitli yayınlar yapılmıştır. Bu çalışmanın temel amacı *Köy Postası* dergisinin 1944-1950 yılları arasında yayımlanan sayılarındaki hukuk, sağlık ve eğitim ile ilgili haber ve yazıları, dönemin siyasal politikalar ile karşılaştırılması bağlamında ele almaktır. Kırsal hayatı düzenlemeye yönelik yapılan politikaların dergiye olan yansımaları incelenmiş, ayrıca devletin köycülük söyleminin yansımaları ele alınmıştır. *Köy Postası* dergisi 1944 ve 1972 tarihleri arasında uzun süreli yayımlanmış bir dergidir. Bu çalışmada, Köy Postası dergisinin 1944 ve 1950 yılları arasındaki sayıları ele alınmıştır. Bu tarih aralığının seçilme nedeni ise, köycülük söyleminin çok partili hayata “geçiş” döneminde dergiye olan yansımaları bağlamında değerlendirilmeye çalışılmasıdır.¹³ Doküman analizi ve tarama modelinden yararlanılan çalışmada hukuk, sağlık ve eğitim başlıkları altında ilgili haber ve yazılar seçilerek bir örneklem alma yöntemi kullanılmıştır.

Köy Postası Dergisi (1944-1972)

Köy Postası dergisi 6 Ağustos 1944 yılında yayımlanmaya başlanmıştır. 1972 yılına kadar yayın hayatına devam eden uzun soluklu derginin ilk sayısında imtiyaz sahibi ve neşriyat müdürü Nuri Günyal, müessis ve muharrir Kadri Oğuz’dur. Derginin ilk sayısında “Şimdilik 21 günde bir çıkar dava ve ülkü dergisi” ibaresi yer almış ve yayımlanma amacı şu şekilde ifade edilmiştir: “Köy Postası büyük bir iddia ile çıkmıyor. Yalnız yürüyeceği yolun uğurluğuna ve şaşmadan takip edeceği davanın doğruluğuna inanarak çıkıyor”.¹⁴ Derginin basım aşamasında Trakya Umumi Müfettişi Cemil Tüzümen’in desteğinden söz edilmiştir. İlk iki yıl 8 sayfa daha sonra 16 sayfa olarak yayın hayatına devam etmiştir. 1944 tarihli 7-8. sayısında *Köy Postası* dergisinin yalnızca bir köy dergisi olmadığı vurgulanmış, ilköğretim ve

¹³ M. Asım Karaömerlioğlu, 1908 yılında çok partili hayata geçiş denemesi yaşadığından, cumhuriyet döneminde yaşanan deneyimi geçişten çok bir dönüş olarak tanımlanmasının daha doğru olduğunu ifade eder. Bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, “Türkiye’de Çok Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri”, *Toplum ve Bilim*, 106 (2006), s.174.

¹⁴ “Çıkarken” *Köy Postası*, 6 Ağustos 1944.

köy davasının yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmak için yayımlandığı belirtilmiştir:

İlköğretim ve köy davasını ele alışı memleketin umumi kalkınmasının bu iki davanın gerçekleşmesine bağlı olduğuna inanışındandır. Bunun için bir taraftan büyük irfan güneşimizden aldığı ışıkla köyü aydınlatmağa çalışırken diğer taraftan bütün memlekette köy ve köycülük fikrini yaymağa ve okullar, aileler arasına kadar sokularak çocuklarımıza da faydalı olmağa çalışmaktadır.¹⁵

Dergide sıklıkla kullanılan ifadelerin başında “dava” gelmektedir. İlköğretim davası, topraklandırma davası ya da köy davası sıklıkla yazılarda geçen ifadelerdir. Dergide yayımlanan yazılar genel itibariyle ziraat, köy kalkınması, eğitim ve sağlık ile ilgili haber ve makalelerden oluşmaktadır. Özellikle 1944 ve 1948 yılları arasında yoğun bir şekilde kırsal hayata ilişkin hukuki düzenlemeler ile ilgili haberlere yer verilmiştir. Genel olarak, eğitim, ziraat, hukuk ve sağlık ile benzeri konularda bilgilendirici özelliği olan yazı ve haberlerin yanı sıra, köy hayatına ilişkin edebi türde yazılara da yer verilmiştir. Dönemin köycülük söyleminde yer alan Osmanlı geçmişini başarısızlık olarak kodlayan anlayışın yansımalarına dergide yer alan yazılarda sıklıkla rastlamak mümkündür. Ziraat alanındaki “gerilik” köylülerin cehaleti ile bağdaştırılmıştır: “Bu arada köye giren mistik telakkiler köylüde yeniliğe, fen ve tekniğe karşı güvensizlik uyandırıyor, zirai aletler köye yaklaşmıyordu. Osmanlı hükümeti, köylünün dertlerine karşı hiçbir ilgi duymamış, fakat vergi anında ve savaş yıllarında ondan faydalanmasını bilmişti”.¹⁶ Dergideki yazılarda da sıklıkla rastlanan bir konu da köylülerin eğitimsizliği ile ilgilidir. Devletin kalkınmasını sağlayacak şey iyi eğitilmiş köylülerdir ve dolayısıyla yeni rejimin başarısı da bir anlamda eğitilmiş köylülere bağlanmıştır:

Fakat bütün bunlara rağmen inkâr kabul etmez bir gerçek varsa o da Türk köyünün hala alabildiğine geriliğidir. Bu gerilik devam ettiği sürece yurdumuzda gerçekleştirmek istediğimiz işlerin hiç birinden kolay kolay müspet sonuç almamıza imkân yoktur. Sağlık, ekonomi, tarım sahalarında olduğu gibi köylümüzün içtimai hayat seviyesinde de

¹⁵ “Köy Postası”, *Köy Postası*, 31 Aralık 1944.

¹⁶Kadreddin Oğuzalıcı, “Köyün Sosyal Gelişmesine Bir Bakış”, *Köy Postası*, Temmuz 1947.

tatmin edici bir yükseliş kaydedebilmek için bir an evvel köylünün kafasını aydınlatmak lazımdır.¹⁷

Bu anlayış dönemin köycülük söyleminin en temel argümanlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu döneminde köylülerin koşullarının ne denli kötü olduğu, köylülerin devlet tarafından ihmal edildiği, eğitimden mahrum bırakıldığı sıklıkla dile getirilmiştir. Örneğin Sadi Kayhan geçmişte yok sayılan “her şeyi tamam ve mükemmel” olan Türk köylüsünün ilgiye muhtaç olduğunu ifade etmiştir:

Köylümüz alaka ile incelenmeye değer en hayati bir mevzudur. Onda her türlü tabii hasletin ve ahlakın heykelleşen numunelerini görüyoruz da ona karşı niye lakayt kalıyoruz? O, yalnız bilgiye ve şehirlinin tenvir ve alakasına muhtaç. Başka her şeyi tamam ve mükemmel. Toprak Kanunuyla toprağa kavuşan köyü şimdi de milli vicdanlardan doğacak bir ‘Alaka Kanunu’ bekliyor.¹⁸

Köylüler eğitimle dönüştürüldüğü zaman ancak arzu edilen Türk köylüsünün yaratılacağı yönünde bir inanç hâkim olduğu görülmektedir. Türk köylüsünün “sessiz fakat hareketli, geri fakat cevherli” ve sahip olduğu “milli cevheri” bulup çıkarmanın bir ödev olduğu vurgulanmıştır.¹⁹ *Köy Postası* dergisinde yer alan yazıların içeriğine bakıldığında aslında en temel vurgunun yeni rejimin köylüsünü hazırlaması gerektiğidir; hukuki düzenlemelerle iyileştirilen koşullar köylünün devlete olan aidiyetini güçlendirecek, sağlık ve eğitim alanında köylüyü bilgilendirmeye yönelik girişimlerle arzu edilen Türk köylüsü bir anlamda yaratılmış olacaktır ve dolayısıyla derginin yayımlanmaya başladığı ilk yıllarda ağırlıklı olarak hukuk, sağlık ve eğitim konusunda yazılar dergide yer almıştır.

Köy Postası Dergisinde Hukuk ile İlgili Yazılar

Köy Postası dergisinin 1944-1950 yılları arasında yayımlanan sayılarında sıklıkla ele alınan konuların başında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu (ÇTK) gelmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında devlet, çiftçiler ile şehirli sermaye arasındaki ticari bağlantıları teşvik etmiş ve bir

¹⁷ Kadri Oğuz, “Gene İlköğretim Davamız”, *Köy Postası*, Aralık 1946, s.4.

¹⁸ Sadi Kayhan, “Köylüyü Sevelim”, *Köy Postası*, Aralık 1946..

¹⁹ Kadri Oğuz, “Köy Okulları Çoğalırken”, *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

anlamda tarım sektörünü ticarileştirmeye çalışmıştır. Hem yerli üretimi arttırmayı hem de yeni kurulan cumhuriyetin çevresini merkezin kontrolü altında tutmayı hedeflenmiştir. Çeşitli hukuki düzenlemelerle kırsal alandaki kalkınmayı amaçlayan girişimlerin, müdahaleci bir destek politikası olma özelliği göze çarpmaktadır.²⁰ Bu bağlamda Türkiye’de 1930’lardan itibaren toprak reformu gündeme gelmiş ve bu yönde atılan ilk adım ise 1930 yılındaki Arazi Tevzi kararnamesi olmuştur. 1934 yılında köylülere toprak dağıtılması tartışılmış ve aynı yıl iskân kanunu ile devletin arazileri kamulaştırmaya başlanmış ve 1945 yılı ile Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu yürürlüğe girmiştir.²¹

Mensubu olmakla övündüğümüz Cumhuriyet Halk Partisinin kurucu Şefi Atatürk, köylüyü “Efendi” yapacak birçok tedbirler arasında onun kendi toprağına kavuşmasını da amaç bildi ve bu dava C.H.P programında yer aldı, sonra aziz Milli Şefimizin teşebbüsü ile 1937 Şubat’ında anayasaya girdi. 1945 yılı Baharında ise kıymetli oylarınızla iş, artık bir kanun emredici kaideleri ve Hükümetin yetkileri halini aldı.²²

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu’nun ortaya çıkış sebepleri arasında elbette dönemin iktisadi koşullarının getirdiği bir takım zorunluluklar vardır. Ancak aynı zamanda bu kanun ve etrafında dönen toprak reformu tartışmalarının oluşmasını sağlayan şey, topraksız ve yoksul köylünün varlığı idi. Zira nüfusun büyük bir çoğunluğunun köylülerden oluşması, ayrıca bu köylülerin büyük bir kısmının topraksız oluşu ve yeni rejimin reformların en zor taşrada hayata geçmesi toprak reformunu zorunlu bir ihtiyaç haline getirmiştir. Bir yanıyla birçok etkenin yanı sıra bu toprak reformu tartışmalarında en temel motivasyon, topraksız köylülerin merkeze olan bağlarını kuvvetlendirmek ve büyük toprak sahibi çiftçilerin devletle olan ilişkilerini kontrol altında tutmaktır.²³ *Köy Postası* dergisinde, ÇTK’ya ilişkin daha çok propaganda niteliği taşıyan yazıların yer aldığı görülmektedir. Kadri Oğuz tarafından kaleme alınan bir yazıda, toprak

²⁰ Tim Jacoby, a.g.m., s.41.

²¹ M. Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem, İstanbul, 2006*, ss.120-121.

²² T.C. Cumhuriyet Başbakanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490-1-0-0/14-80-18.

²³ Karaömerlioğlu, a.g.e, ss.131-132.

kanunun son derece önemli bir konu olduğu vurgulanmış ve bu kanun tasarısı ile âtil halde duran toprakların işlenir hale gelmesinin sağlanacağı öne sürülmüştür:

Türkiye bir çiftçi memleketi olduğuna göre, bizim en büyük iktisadi kaynağımız çiftçiliktir. Onun için manzarasına doyum olmayan güzel topraklarımızın verimli kucağında sıralanan altın başaklı tarlaları aralık vermeden bir istihsal denizi haline koymak ve fakat bunun için her şeyden evvel düzenli bir toprak dağıtımı yapmak zorundayız.²⁴

Derginin ilerleyen sayılarında sıklıkla ÇTK'nın bir dava olduğu "yürütülmesinin milli bir ödev ve görev" olduğu ifade edilmiştir. 1945 yılı itibari ile ÇTK'nın kabul edilmesiyle ülkede 11 Haziran'ı takip eden pazar günleri her yıl Toprak Bayramı²⁵ olarak kutlanmaya başlanmıştır.²⁶ Dönemin Tarım Bakanı Şevket R. Hatipoğlu ÇTK'yı "Bizim milletimizin kendi zaruretlerinden fıskıran bir kanundur. Türk milleti bu zaruretlerin kısıkağı arasında asırlarca ezilmiştir. Cumhuriyet nesilleri de yıllardır bu zaruretlerin ıstırapları ile kıvrınmıştır" şeklinde tanımlamıştır. Tarım Bakanı Hatiboğlu ile yapılan bir söyleşide "Toprak Kanunu Tatbikatı" ile ilgili bilgi verilmiş ve Hatiboğlu kanunun tatbikatı için hazırlıkların devam ettiğini belirtmiştir. 1947 yılına kadar dergide, ÇTK ile ilgili herhangi bir haber yer almazken 1947 yılında ÇTK'nın ikinci yıldönümü ile ilgili bir haber yer almıştır:

Bu ay içinde toprak reformunu kuran 1945 tarih ve 5753 sayılı toprak kanunun yürürlüğe girişinin ikinci yıldönümünü kutladık. Gene bu ay içinde, üzerinde uzun boylu çalışmalardan sonra meydana gelmiş olan Toprak Kanunu tüzüğü'nün de yürürlüğe girmesi ile topraksız köylüye ihtiyacı olan toprakların bazı illerimizde verilmesi başlandı.²⁷

²⁴ Kadri Oğuz, "Köy Kalkınmasında Hamle Zoru", *Köy Postası*, 10 Şubat 1945.

²⁵ "Madde 1: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun kabul edildiği 11 Haziran tarihini takip eden pazar günü her yıl Toprak Bayramı olarak kutlanır." Resmî Gazete, 16 Haziran 1945, S.6033.

²⁶ "Toprak kanununun kabul tarihi olan 11 Haziran gününden sonra ilk pazar günü yurtta Toprak bayramı olarak kabul edilmiş ve bu sene 17 Haziran'a rastlayan bayram köylülerimizle birlikte şehir ve kasabalarımızda da canlı bir surette kutlanmıştır." "Toprak Bayramı", *Köy Postası*, S. 16, 5 Temmuz 1945.

²⁷ Şevket R. Hatipoğlu, "Türk Çiftçisini Topraklandırma Kanunu", *Köy Postası*, 5 Temmuz 1945.

Aynı yazıda Toprak Kanunun önemi vurgulanmış ve geçmişte Türk köylüsünün yaşadığı sıkıntılar dile getirilmiştir:

Her türlü yokluk ve şerriatsızlığa rağmen gece gündüz çalışarak memleketin refah ve saadetini ve vakit vakit baş gösteren dış tehlikeler karşısında sapanını çoluk çocuğuna bırakıp sınır boylarına koşmak suretile de milli güven ve bağımsızlığımızı sağlayan bu mübarek insanlardan birer karış toprağı esirgemiş olanların – en hafif tabirle-akıllarına şaşmamak elden gelmiyor.²⁸

1948 yılında yapılan kabine değişikliği ile Tarım Bakanı Cavit Oral, olmuştur. Cavit Oral mecliste kanunla ilgili tartışmalarda muhalefetin tarafında olmuş, sert eleştiriler getirmiştir. Daha sonra İnönü tarafından Tarım Bakanı yapılması da bu anlamda ilginçtir. Zira büyük bir toprak ağası olan Cavit Oral'ın bizzat İnönü tarafından Tarım Bakanı yapılması Çiftçi Topraklandırma Kanununa ilişkin ikircikli durumu da gösterdiği öne sürülmüştür. ÇTK, mecliste kabul edilmesine rağmen tam anlamıyla hiçbir zaman uygulanmamış ve muhalefet ile iktidar arasında sert tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Böylece İsmet İnönü 1948 yılından sonra bir söylem değişikliğine gitmiş ve ÇTK'nın uygulanmasındaki sıkıntıları dile getirmiştir.²⁹ *Köy Postası*, yeni bakanlar ile ilgili yaptığı bir haberde, Tarım Bakanı Cavit Oral'ın ÇTK'ye ilişkin görüşlerine yer vermiştir. Oral, köylüyü topraklandırma işinin ağır bir şekilde yürüdüğünü ve sadece köylüyü topraklandırarak sorunun çözülemeyeceğini ifade etmiştir: “Ancak bilirsiniz ki, bu işin tatbikatı, görüldüğü gibi pek de kolay değildir. Zira yalnız toprak vermek meseleyi halletmiş olmaz.”³⁰ ÇTK, topraksız köylüyü topraklandırmayı amaçlayan bir kanun olmasının ötesinde, Türkiye'de siyasal hayatı derinden etkilemiştir. ÇTK'ya ilişkin tartışmalarda kanunu eleştiren kesimler daha sonra Demokrat Parti çatısı altında toplanacak ve çok partili siyasal hayata geçişte etkin olacaktır.³¹ Siyasal gelişmelere paralel olarak bir süre sonra *Köy Postası*'nda ÇTK ilgili haberlere daha az yer verildiği görülmektedir.

²⁸ Kadri Oğuz, “Köylü ve Toprak”, *Köy Postası*, S.38, Haziran 1947

²⁹ Karaömerlioğlu, “The Village Instutes..”, a.g.m.,s.34.

³⁰ “Tarım ve İlköğretim İşlerimiz”, *Köy Postası*, Ağustos 1948.

³¹ Yıldırım, a.g.e, s.21.

Dergide, ayrıca köylüyü hukuki konularda bilgilendirmeyi amaçlayan bir dizi yazı yayımlanmıştır. İlk sayıdan itibaren Edirne sorgu hâkimi İhsan Tümkan tarafından “Avukatımız Diyor Ki” başlığı ile daha çok evlilik, zina, evlat edinme ve benzeri konularda bilgi veren yazılar kaleme alınmıştır. Bu yazılarda “kız kaçırma” gibi gündelik hayatın önemli bir sorunu ile ilgili bilgiler verilmiştir:

Bu sayıdaki yazımızda Türk Adliyesini pek çok meşgul eden ve en çoğu kötü göreneklerimizden doğan ulusal bir derdimize ayırdık. Hepimiz Türk evladız, onun için yurdumuzun ve yuvalarımızın selameti adına kötü taraflarımızı düzeltmek amacıyla onları cıvırl çıplak ortaya koyarak açık konuşmak yerinde bir ödevdir.³²

İhsan Tümkan’ın yazıları bir süre devam ettikten sonra, dergide bu türden yazılara ara verilmiş, 41. sayıdan itibaren Yusuf Cemil Üner tarafından “Köyde Avukat” başlığı ile bir dizi yazı yayımlanmaya başlanmıştır. Köylülerin yaşadığı hukuki sorunlara değinilen bu yazıların genel itibarıyla hem köylüleri hukuki süreçler hakkında bilgilendirmek hem de köylerde yaşanan bir takım sosyal sorunlar hakkında köylüye “doğruyu göstermek” için kaleme alındığı görülmektedir.

Köy Postası Dergisinde Köy Sağlığı

Türkiye’de kamu sağlığı ile politikalarının gündeme gelmesi Erken Cumhuriyet dönemine denk gelmektedir. Bu dönemde, sağlık ile ilgili politikaya yapılan vurgunun arkasında nüfusun siyasal ve ekonomik değerinin keşfedilmesi vardır. 1930’lar ile yoğunlaşan öjeni tartışmaları, devletin sağlıklı bir nüfusla güçleneceği inancı halk sağlığı ve tabii nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan köy sağlığı üzerinde düşünülmesini sağlamıştır.³³ Gündeme alınan köy sağlığı sorununda köylünün fiziksel anlamda dönüştürülmesinin aciliyeti vurgulanmaktadır. Fiziksel dönüşüm, köylünün sağlık ve hijyen konusunda bilinçlenmesiyle yeni rejimin tahayyül ettiği Türk köylüsünün de inşa edilmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla Cumhuriyet’in ilk yıllarında kamu sağlığı, hijyen ve beden terbiyesi gibi çeşitli

³² İhsan Tümkan, “Avukatımız Diyor Ki: Kız ve Kadın Kaçırma Vakalarına Sebep Olan Kötü Adetlerimiz”, *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

³³ Murat Arpacı, “Erken Cumhuriyet Türkiyesi’nde Kamu Sağlığı Siyaseti ve Öjenik (1923-1946)”, *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 17 (2012), s.130.

tekniklerin gündeme geldiği bir zamanı ifade etmektedir. Denilebilir ki, bu yeni devlet akıllı insan bedeninin ekonomik ve sembolik değerini keşfedince, nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturan kırsal nüfusu regüle etmeye çalışmıştır. Elbette bu sadece Türkiye özelinde değil, modernleşme ve ulus inşa süreçleri kaçınılmaz bir şekilde daima insan bedenini merkeze almıştır çünkü insan bedeni devlet için hem ekonomik hem de sembolik bir anlam taşımaktadır. Devlet, modernleşme ve ulus devlet süreçlerinde iktidarın insan bedenine ilişkin politikalar üretmesini sağlayan süreci Foucault "*biyolojinin devletleşmesi*" anlamına gelen biyo-iktidar kavramı ile açıklamaktadır. Biyo-iktidar, on sekizinci yüzyıldan itibaren ortaya çıkan yeni bir devlet aklının nüfus hareketlerini düzenleyen ve kamu sağlığını geliştiren yeni bir modeli ifade etmektedir.³⁴

Yeni rejimler için medeni ve sağlıklı bir toplum yaratmanın en önemli araçlarından biri bedeninin hijyenik bir şekilde düzenlenmesidir ve dolayısıyla Türkiye örneğinde olduğu gibi nüfusun büyük bir çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu bir toplumda, kırsal nüfusun sağlık ve hijyen koşullarının iyileştirilmesi temel hedeflerden biri olmuştur (Alemdaroğlu, 2005, s.67). Sağlıklı bir toplum aynı zamanda ekonominin ve üretimin de artması anlamına geldiğinden, devlet halkın bu yönde bilgilendirilmesini amaçlamıştır. Yine bu dönemde sağlık ile ilgili 1930 yılında Umumi Hıfzıssıhha Kanunu³⁵ ve beden terbiyesi ile ilgili 1938 yılında Beden Terbiyesi Kanunu³⁶ yürürlüğe konmuştur. Bu kanunlarla amaçlanan bir anlamda medeni ve sağlıklı bir ulus için insan bedeninin düzenlenmesidir. Örneğin Beden Terbiyesi Kanununda spor faaliyetlerinin ülke genelinde uygulanması için

³⁴ Ferhat Taylan, "Önsöz: Strateji, Norm, Yönetim: 1978 Dersi İçin Bir Güzergâh", M. Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus College De France Dersleri (1977-1978)*, İstanbul, 2013, s.20.

³⁵ "Memleketin sıhhi şartlarını ıslah ve milletin sıhhatine zarar veren bütün hastalıklar veya sair muzır amillerle mücadele etmek ve müstakbel neslin sıhhatli olarak yetişmesini temin ve halkı tıbbî ve içtimaî muavenete mazhar eylemek umumî Devlet hizmetlerindedir." Resmî Gazete, 6 Mayıs 1930, S.1489, s.8895.

³⁶ "Yurddaşın fizik ve moral kabiliyetlerinin ulusal ve inkılâbı amaçlara göre gelişimini bağlayan oyun, jimnastik ve spor faaliyetlerini sevk ve idare etmek maksadile Başvekâlete bağlı ve hükûmî şahsiyeti haiz bir Beden terbiyesi genel direktörlüğü kurulmuştur." Resmî Gazete, 29 Haziran 1938, S. 3961 s.1160.

memurlar görevlendirilmiştir.³⁷ Özel olarak köy sağlığı meselesinin gündeme taşınması ise, 21-23 Ekim 1946 yılında Ankara'da gerçekleştirilen Dokuzuncu Milli Tıp Kongresi ile olmuştur. Bu kongrenin ana konularından birisi köy sağlığı ile ilgilidir. Dr. Behçet Uz kongrenin açılış konuşmasında köy kalkınmasının sağlıklı olan ilişkisine değinmiş ve nüfusun büyük bir çoğunluğunun köylülerden oluşması sebebiyle köy sağlığın son derece önemli olduğunu altını çizmiştir:

Sayın meslektaşlarım; kongrenin tıbbi konularından köy sağlığının yurdumuz ve yurttaşlarımız için ne kadar önemli olduğu hepimizce bellidir. Kırk bin köyümüzü ve nüfusumuzun %71'ini ilgilendiren bu hayati konunun dokuzuncu kongrede ele alınması tesadüfi bir olay değildir. Köy kalkınmasının köy sağlığı ile ne kadar yakın ilgisi olduğunu hepimiz bilirsiniz.³⁸

Kongrede, köy sağlığı ile ilgili raporlar tartışılmış ve köyde doğum, hastalık üzerine bildirimler sunulmuş ve özellikle köylere ilişkin milli sağlık planı oluşturulması önerilmiştir. Köylerde kurulacak sağlık merkezlerinin "köylüye sağlık ve hayatın değerini anlatacak, onları aydınlatacak" kurumlar olması öngörülmüştür. Köy sağlığı meselesi ile ilgili kongrede sunulan bildirimlerin temel argümanlarından biri köylülerin sağlık konusunda bilinçsiz olmalarıdır bundan ötürü ivedilikle eğitilmeleri önerilmiştir.³⁹ Kongrede çalışmalarını sunan Dr. Behçet Salih Uz 7 Ağustos 1946 yılında Sağlık Bakanı olarak atanmış, nüfus siyasetini düzenlemek ve sağlık hizmetlerini desteklemek

³⁷ "Onuncu Madde - Her vilayet bir beden terbiyesi bölgesidir. Valiler bölgelerin başkanıdır. Beden terbiyesi işleri vilayetlerde valilerin, kazalarda kaymakamların, nahiyelerde nahiye müdürlerinin, belediye teşkilatı olan köylerde belediye reislerinin ve diğer köylerde muhtarların idare ve mesuliyeti altındadır." Resmî Gazete, 29 Haziran 1938, S. 3961 s.1160.

³⁸ *Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yüce Korumalarında Toplanan Dokuzuncu M.T.T.K.*, 1948, s.38.

³⁹ "Köy sağlığı davasında kelimenin en geniş manasıyla iki mühim faktör düşünülebilir. Bunlardan birincisi köy, köylü ve köylünün kültür durumudur. Malumdur ki, bu kısım Cumhuriyetin ilanına kadar son derece ihmal edilmiş ve düşünülmemiş bir mevzu idi. Son yirmi yıl zarfında Cumhuriyetin bizlere hediye ettiği nimetler arasında köy kültürünün yükseltilmesi için sarfedilen gayret ve emekleri zikretmek lazımdır. Bununla beraber bu seviyenin gayeye uygun şekilde tahakkuku için daha çok senelere ihtiyaç bulunduğu muhakkaktır." Halit Fikret Aka, "Köy Sağlığının Tahakkuku Hakkındaki Düşüncelerim", *Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yüce Korumalarında Toplanan Dokuzuncu M.T.T.K.*, Ankara 21-23 Ekim 1946, İstanbul, 1948, s.105.

amacıyla Birinci On Yıllık Milli Sağlık Planı'nı hazırlamıştır. Bu sağlık planına göre, sağlık teşkilatını “köylünün ayağına kadar götürmek, köy gruplarını sağlık ünitelerine bağlamak” amaçlanmıştır. Köy sağlığı konusunun en önemli sorunu olan sağlığa erişim, “merkezden muhite doğru” yaygınlaşacak sağlık hizmetleri ile çözümlenmeye çalışılmıştır.⁴⁰

Yukarıda kısaca özetlenen Cumhuriyet'in ilk yıllarında köy sağlığına ilişkin politikaları *Köy Postası* dergisine de yansımıştır. Mesela, sağlıkla ilgili bilgiler, hastalıkları tanıtan yazılar, halk sağlığına ilişkin bilgilendirici makaleler ve hijyen konusunun önemini vurgulandığı yazılara bu çalışmanın kapsamında incelenen sayılarda yer verildiği görülmektedir. Psikiyatri profesörü ve ojeni ile ilgili fikirleriyle tanınan Fahrettin Kerim Gökay'ın, köy sağlığı, beden terbiyesi ve hijyen ile ilgili yazılarına derginin ilk sayısından itibaren yer verilmiştir.⁴¹ Dokuzuncu Milli Tıp kongresine de katkıda bulunan Fahrettin Kerim Gökay derginin ilk sayısında “Köy Kalkınmasında İnönü'nün Yaratıcı Hamlesi” başlıklı yazısında köy enstitüleri, sağlık ve ziraat alanında yapılan çalışmaların önemini şu sözlerle vurgulamıştır:

Mikroba inanmayan, iptidai bir durumda, pislikle çerçevelemiş halde yaşayan bir zümreyi medeni hayatın bugünkü seviyesine ulaştırmak, ancak yaratıcı hamle ile mümkün olabilir. Bunu da ancak Misyoner ruhlu köycülerin iş aldığı cumhurluk Türkiyeyi yapabilir.⁴²

Gökay'ın “yaratıcı hamle” olarak tanımladığı girişimler köylerin sağlık ve hijyen durumu ile ilgili hükümet çeşitli çalışmalarını ifade etmektedir. Köyden şehre göç konusunda tereddütleri dile getiren Gökay'a göre, “Bir yurdun en temiz, en saf zenginliği köylerde toplanmalıdır”. Gökay'ın köyden kente göç meselesi konusundaki endişesi bu dönemin köycülük söylemini şekillendiren önemli argümanlarından birini oluşturur. Kırsal hayatı düzenlemeye yönelik bir takım girişimler, ÇTK örneğinde görüldüğü gibi aslında bir yandan

⁴⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0/14-80-18.

⁴¹ Fahrettin Kerim Gökay, 1930'da ojeniyi merkeze alarak yazılarında sıklıkla hijyen konusuna değinmiştir. Çeşitli tıp dergileri çıkarmış ve kamuyu hijyen ile ilgili bilgilendirmek için çalışmalar yapmıştır. Bkz. Yücel Yanıkdağ, *Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik 1914-1939*, İstanbul, 2014, s.281.

⁴² Fahrettin Kerim Gökay, “Köy Kalkınmasında İnönü'nün Yaratıcı Hamlesi”, *Köy Postası*, Ağustos 1944.

köylüyü “yerinde” tutmayı hedefler.⁴³ Ayrıca gerekli çalışmaların yapıldığı takdirde batıdaki köylerle Türkiye’deki köyler arasında bir fark kalmayacağını ve kentlere doğru göçlerin önlenebileceğini belirtmiştir. Gökay’ın tasavvur ettiği Türk köyü “temiz badanalı köy evleri”nden oluşan sağlık ile temizlik açısından iyi koşullarda olan tıpkı batıdaki köyler gibi aydınlık bir köydür.⁴⁴ Gökay, *Köy Postası* yazılarında sıklıkla hijyen sorununu dile getirmiş ve köylerin mutlak suretle sağlık ve hijyene kavuşmasını arzuladığını belirtmiştir. Temizlik dışında alkol gibi alışkanlıklarda Gökay’a göre büyük bir sorundur. Kendisi tarafından kaleme alınan alkolün zararlarını anlatan bir yazıda ise köylülerin alkol alışkanlığı eleştirmiştir:

Son Parti kurultayında bu konu üzerinde ilgililerle yakın temaslar yapmak fırsatını buldum. Onların kanaatine köylerde içki az içilmektedir. Fakat realite bu kanaatin zıddını gösteriyor. Köy bakkallarına varıncaya kadar serpiyen içki şişelerinin manzaraları hazindir. Bir memleketin en büyük sermayesini teşkil eden halk kesafeti köylerdedir.⁴⁵

Gökay dışında sağlıkla ilgili diğer yazılarda da temizlik konusuna değinilmektedir. Örneğin “Temizlik” başlıklı bir yazıda köylerde hijyenin önemi vurgulanmış ve geçmişte bu konunun daima “ihmale uğradığı” ifade edilmiştir.⁴⁶ Bu ihmal meselesi sağlıkla ilgili yazılarda sıklıkla değinilen bir konudur. Kadri Oğuz benzer şekilde, Osmanlı döneminde köylülerin sağlığına gereken önemin verilmediği ve bu “ihmal ve mahrumiyet yıllarında” sağlık işlerinin acıklı bir durumda olduğunu ifade etmiştir. Köylere gerekli daha önce gösterilmediği bu sebeple geri kaldığı vurgulanmıştır :

Edebi şefin kurup memleket gençliğine emanet ettiği Cumhuriyet idaresi asırları yıllara sığdıran baş döndürücü hamleler arasında Türk köyünün yükselmesi ve halk sağlığının sağlanması için de büyük gayretler göstermiştir. Bununla beraber yurda genel nüfus sayımının yapıldığı bir sırada yazılan bu satırlarla hemen belirtmek isteriz ki,

⁴³ Yıldırım, a.g.e, s.85.

⁴⁴ Fahrettin Kerim Gökay, “Benim İstedğim Köy”, *Köy Postası*, 17 Eylül 1944.

⁴⁵ Fahrettin Kerim Gökay, “Yürüyen Dava”, *Köy Postası*, Ocak 1948.

⁴⁶ “Temizlik”, *Köy Postası*, 10 Şubat 1945.

nüfuzumu çoğaltma siyasetimizin başına köylerimizin sağlık işlerini vakit geçirmeden düzene koyup getirmek zorundayız.⁴⁷

Kadri Oğuz'un köy hijyeni ile ilgili bir yazısında köylülerin temizlik konusuna dikkat etmeleri gerektiği vurgulanmış ve bir "temizlik seferberliği" yapılması gerektiği dile getirilmiştir:

Bu konuda yetkili olmamıza rağmen bize öyle geliyor ki, halkın genel sağlığını korumak için her şeyden önce memlekette bir temizlik seferberliği yapılmalı ve devletin ilgili teşkilatı ile birlikte Halkevleri ve memleket aydınları halka temiz yaşama fikrini telkin etmeyi bir memleket vazifesi bilmelidirler.⁴⁸

Dergide sağlıkla ilgili Köy Doktoru imzalı bir yazı dizisi ilk sayılardan itibaren yer almıştır. Bu yazılarda köylülere sık sık yıkanmaları, yemeği ve uykuyu fazla kaçırmamaları, içki, çay, kahve ve sigaradan uzak durmaları öğütlenmiştir.⁴⁹ Aynı şekilde "Beden Terbiyesi ve Halk Sağlığı" başlıklı yazı dizilerinde günlük hayatta yapılması gereken egzersizlerle ilgili bilgiler verilmekte ve "eli ayağı atik, gözü pek, akıllı tam, vücudu sağlam" biri olmak isteniyorsa beden terbiyesine önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁰

Köy sağlığı ve hijyeni gibi başka ele alınan mühim meselelerden biri de kadınlar ve doğurganlık üzerinedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren sağlıklı bir ulusun devamını sağlayacak olan kadınlar sağlık ile ilgili politikaların merkezinde yer almıştır. Derginin içeriğinde de köylü kadınları doğum ile çocuk bakımı üzerine bilinçlendirmek amacıyla yazılmış yazılara bulunmaktadır:

Köylü kadın çocuk doğurmak gibi yurdun ve insanlığın kendi omuzlarına yüklediği büyük bir vazifeyi seve seve yapan mukaddes bir anadır. Buda nüfusun az zamanda çoğalmasına ve yurdun şenlenip kuvvetlenmesine hizmet eden bir fazilettir.⁵¹

⁴⁷ Kadri Oğuz, "Köy Kalkınmasında Gerekli Tedbirler: Sağlık İşlerimiz", *Köy Postası*, Ekim 1945.

⁴⁸ Kadri Oğuz, "Memlekette Bir Temizlik Haftası İstiyoruz", *Köy Postası*, 6 Temmuz 1948.

⁴⁹ "Sağlık Öğütleri: Köy Doktoru Ne Diyor?", *Köy Postası*, Ocak 1946.

⁵⁰ "Sağlığımız için: Beden Terbiyesi ve Halk Sağlığı", *Köy Postası*, Mayıs 1947,

⁵¹ Nuri Ömer Ergene, "Köy Davasında Sağlığın Yeri ve Önemi", *Köy Postası*, Temmuz 1949.

Köylü kadınların özellikle bu konuda bilinçlendirilmesinin nedeni sağlık ve hijyen konusunda şehirli kadınlara nazaran daha kötü koşullarda yaşamalarından kaynaklanmaktadır.⁵² Bu dönemde özellikle kadınlara yeni rejimin inşasında önemli anlamlar yüklenmiş; iyi bir eş, yurttaş ve anne olmaları beklenmiştir.⁵³ Dolayısıyla bu süreçte gelecek nesillerin teminatı olan köylü kadınların yeni rejime istenilen şekilde dâhil olması arzulanmıştır ve “anneliği” doğru icra etmeleri istenmiştir.

Köy Postası Dergisinde Eğitim Seferberliği

Cumhuriyet’in ilk yıllarında kırsala ilişkin reform hamlelerinde en çok eğitime yer verilmiştir. Bu bağlamda köylü eğitimi en kritik meselelerden biri haline gelmiştir. Çünkü 1935 yılında yapılan nüfus sayımı ile kayda alınan kırsal nüfus oranının yüksek olması ama aynı zamanda okuryazarlığın düşük olması, yeni rejimin eğitim politikalarını önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla Cumhuriyet döneminde köycülüğe ilişkin çeşitli yayınlarda ve devlet politikalarında köylü eğitimi üzerinde titizlikle durulduğunu görmekteyiz.⁵⁴ *Köy Postası* dergisinde de eğitim konusuna geniş yer verilmiştir. Derginin ikinci sayısında İsmet İnönü’nün “İlköğretim Davamız” başlıklı yazısında eğitim alanındaki gelişmelerden söz edildikten sonra köylerde çocukların eğitime katılımının düşük olduğu belirtilmiş ve bu durum “pasif bir direnme” olarak tanımlanmıştır:

İlk öğretimde devam meselesini, davanın bütün cephelerinden en başta geleni sayıyorum ve müspet neticeyi her şeyden evvel iş başında bulunan bütün vazife sahiplerinin, husus ile velilerin, kaymakamların ve maarif müdürlerinin himmetinden bekliyorum.⁵⁵

İsmet İnönü tarafından kaleme alınan “İlköğretimdeki Çalışmalarımız” başlıklı bir diğer yazıda ilköğretim alanındaki başarılar kaydedildikten sonra köylerdeki en büyük sorunun okula devam konusunda olduğu ifade edilmiştir. İnönü ayrıca okul yapımına ayrılan

⁵² Ayça Alemdaroğlu, “Politics of the Body and Eugenic Discourse in Early Republican Turkey”, *Body and Society*, 11 (2005), s.66.

⁵³ Sevim Odabaş, “Beden ve Toplumsal Değişme: Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Bedenine Yönelik Söylem ve Pratikler”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 4 (2005), s.84.

⁵⁴ Ahmet Emre Ateş, *Kazma-Kürek, Defter-Kitap Köy Enstitüleri Sekülerizm ve Romantik Milliyetçilik*, İstanbul, 2021, s.89.

⁵⁵ İsmet İnönü, “İlk Öğretim Davamız”, *Köy Postası*, 26 Ağustos 1944.

bütçenin köylüden alınmasına karşı çıkanları hükümete muhalefet etmekle itham etmiştir:

Pek az yerlerde, ilköğretime, ilkokul yapılarına karşı, hükümet aleyhine propaganda olsun diye, türlü şeyler söylenildiğini işitiyoruz. ‘Şehirlerin okullarını devlet yaptırıyor, köylerinkini köylüler yapıyor. İlkokul yapmak çok güzel şeydir amma, fakir köylü bunu nasıl yapsın?’ gibi sözler, işittiklerim arasındadır. Böyle söyleyecek adamlar, hükümet politikasına karşı propaganda yapmaktan zevk alanlar arasında daima bulunabilir.⁵⁶

Dergide eğitime dair yazılarda öne çıkan en büyük sorun çocukların okullara aileleri tarafından okula gönderilmemesidir. Dergide, Köy Çocuğu imzalı bir yazıda bu konuya ilişkin sorunlara yer verilmiş ve eğitim konusunun “büyük bir memleket davası” olduğu ifade edilmiştir:

Çocuklar okumağa kabiliyetli ve kafaları da çok müsaittir. Zaten Türk köylüsü akıllı ve zekidir. İçimizde çocuklarının okuyup yetişmesini isteyenler, pek çoktur. Ve bunlar ekseriyeti teşkil ederler. Çocuklarını okula göndermiyen aileler hastalığı, yoksulluğu ve kimsesizliği ileri sürerler. Halbuki bunlar çocuğun okula gitmesine engel olamaz.⁵⁷

İlköğretim seferberliğine ilişkin haberler dergide sıklıkla yer almıştır. Bu eğitim seferberliğinin hız kazanması gerektiğinin altı çizilmiş ve bu konuda yapılan girişimlerin haberleştirilmiştir. Yine eğitim konusunda da diğer konularda olduğu gibi Osmanlı geçmişi bir başarısızlık olarak kaydedilmiş geçmişte köylülerin eğitime yönelik yapılan hamlelerin yetersizliği sık sık vurgulanmıştır. Eğitimle ilgili haberler arasında çoğunlukla okul inşaat haberlerine yer verilmiştir. Aynı şekilde bu dönemin eğitim konusunda en önemli hamlesi, kültür davası olarak tanımlanan köy enstitüleri ile ilgili haber ve yazılar yer almıştır:

Asil Türk Köylüsünün kafasını aydınlatıp köylerimize ses, ışık ve hareket verecek genç elemanları yetiştiren Köy Enstitülerinin ileri ve kudretli Türkiye'nin yaratılmasında en büyük rolü oynayan müesseseler haline geldiğinde bugün artık hiç kimsenin işkili kalmamıştır.⁵⁸

⁵⁶ İsmet İnönü, “İlk Öğretimdeki Çalışmalarımız”, *Köy Postası*, Nisan 1946.

⁵⁷ Köy Çocuğu, “1944-1945 Ders Yılı Başında: Köylülerimizle Baş Başa”, *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

⁵⁸ Kadri Oğuz, “Köy Enstitüleri”, *Köy Postası*, 5 Temmuz 1945.

Genel olarak eğitim başlığı altında sınıflandırabileceğimiz haber ve yazılar daha çok devletin eğitime yönelik yaptığı çalışmalarla ilgilidir. Köy enstitüleri ve gezici köy kursları gibi o dönemin önemli eğitim kurumlarının başarı ve gerekliliklerini anlatan yazılar dergide yer almıştır.

Sonuç

Bu çalışmanın konusunu oluşturan *Köy Postası* dergisi 1944 yılında yayımlanmaya başlamış ve 1972 yılına kadar devam etmiştir. Yayımladığı dönemde köycülüğe ilişkin farklı süreli yayınların mevcut olduğu ve bu örneklerden birini teşkil eden *Köy Postası* dergisi köylülere yönelik yazı ve haberlerin yer aldığı bir dergidir. Hedef kitlesi köylüler olan derginin içeriğinde köy ile ilgili çeşitli tartışmalar, sorunlar ve çözüm önerileri bulunmaktadır. Dergide yer alan haber ve yazılardan devletin köycülük söyleminin doğrudan aktarıldığı anlaşılmaktadır. Sadece *Köy Postası* özelinde değil, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayımlanan birçok süreli yayında siyasal iktidarın görüşlerinin bire bir yansıtıldığını görmekteyiz. Bu çalışmada derginin 1944 ve 1950 yılları arasındaki sayıları ele alınmış ve hukuk, sağlık ile eğitim konusundaki yazılar ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Bu başlıkların seçilme nedeni Erken Cumhuriyet Döneminde devletin köye ilişkin politikalarının bu üç alanda tezahür etmesidir. Köylünün bu alanlarda eğitilmesi hedeflenmiş ve buna yönelik çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Köy Postası dergisinin içeriğinde devletin köylüsünü eğitme misyonu açık bir şekilde görülmektedir.

Dergide hukuk ile ilgili yer alan yazıların büyük çoğunluğunu ÇTK'ya ilişkin haberler oluşturmaktadır. İncelenen tarih aralığında kimi zaman ÇTK ile ilgili haberlerin daha sık ve az yer aldığı dönemler söz konusudur. Siyasal gelişmelere paralel olarak bir süre sonra *Köy Postası*'nda ÇTK ilgili haberlere daha az yer verildiği görülmektedir. Derginin incelenen ilk sayılarında ÇTK ile ilgili uzun propaganda niteliğinde yazılar yer alırken bir süre sonra bu yazıların yerine kısa haberlerin verildiği görülmektedir. Hukuk ile ilgili ayrıca köylüyü bilgilendirmeyi amaçlayan bir dizi yazı yayımlanmıştır. Bunlar evlilik, zina, evlat edinme ve benzeri konularda bilgi veren yazılardır. Köylülerin yaşadığı hukuki sorunlara değinen aynı zamanda köylünün gündelik hayatını düzenlemeye yönelik yazılar olduğu söylenebilir.

Hukuk dışında *Köy Postası* dergisinin içeriğinde sağlıkla ilgili yazılar sıklıkla yer almıştır. Söz konusu dönemde köy sağlığına ilişkin çeşitli politikalar gündeme gelmiş, köylülerin sağlık durumlarının iyileştirilmesi ve bu konuda bilinçlenmelerinin sağlanması hedeflenmiştir. Bunun doğrudan yansımaları dergide görülmektedir. Sağlıkla ilgili yazıların bir kısmı devletin bu alanda gerçekleştirdiği uygulamalar ile ilgili haberlerden ibarettir. Diğer kısmı, hijyen konusunun öneminin vurgulandığı yazılardır. Ayrıca sağlıkla ilgili bilgiler, hastalıkları tanıtan yazılar, halk sağlığına ilişkin bilgilendirici makaleler bulunmaktadır. Eğitim başlığı altında bulunan yazılar ise ağırlıklı olarak devletin eğitim politikalarını ile ilgili haberlerden oluşmaktadır. Köylerde okuryazarlığın düşük olması, eğitim konusunun vurgulanmasını önemli ölçüde etkilemiştir. Dolayısıyla bu doğrultuda derginin içeriğinin ağırlıklı olarak eğitim konusuna ayrıldığını görmekteyiz.

Genel itibarıyla *Köy Postası* dergisinin incelenen sayılarında yer alan yazıların en temel işlevi köylünün talim ve terbiyesidir. Dolayısıyla bu yazılar köylüyü eğitmeyi hedeflemiş ve derginin içeriği bu yönde hazırlanmıştır. Aynı şekilde yazılarda muhayyel bir Türk köylüsünün tanımlandığı da görülmektedir. Köylülere yönelik çıkarılan bir yayın olsa da yazıların içeriklerinden okurlarının köylülerden ziyade köylüyü eğitecek olan kişilere yönelik olduğu söylenebilir. Özellikle derginin yayımlandığı dönemde köylüler siyasetin öznesi değil, nesnesi konumdadır ve dolayısıyla bir taraftan eğitilmesi ve dönüştürülmesi elzemdir. *Köy Postası* dergisi 1972 yılına kadar yayımlanan uzun soluklu bir dergi olduğundan, bu çalışma dışında yapılacak farklı araştırmalar için de önemli bir kaynak olacaktır. Bu çalışma kapsamında incelenen dönem dışında, özellikle Türkiye siyasi tarihinin önemli kırılma noktalarından biri olan 1950 sonrası köy meselesinin gündemde nasıl yer bulduğu, köylülerin siyasetin öznesi haline nasıl geldiği, devletin bu yönde gerçekleştirdiği politikalar ya da değişen söylemler bağlamında *Köy Postası* dergisi önemli bir başvuru kaynağı olma niteliğini taşımaktadır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 490-1-0-0/14-80-18.

BCA, 30-10-0-0/14-80-18.

Resmi Yayınlar

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yüce Korumalarında Toplanan Dokuzuncu M.T.T.K., Ankara 21-23 Ekim 1946, İstanbul 1948.

Resmî Gazete, Sayı 1489, Kanun No:1593, 6 Mayıs 1930.

Resmî Gazete, Sayı 3961, Kanun No:3530, 29 Haziran 1938.

Resmî Gazete, Sayı 6033, Kanun No:4760, 16 Haziran 1945.

Sürelî Yayınlar

"1944-945 Ders Yılı Başında: Köylülerimizle Baş Başa", *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

"Çıkarırken" *Köy Postası*, 6 Ağustos 1944.

"Köy Postası", *Köy Postası*, 31 Aralık 1944.

"Sağlığımız için: Beden Terbiyesi ve Halk Sağlığı", *Köy Postası*, Mayıs 1947.

"Sağlık Öğütleri: Köy Doktoru Ne Diyor?", *Köy Postası*, Ocak 1946.

"Tarım ve İlköğretim İşlerimiz", *Köy Postası*, Ağustos 1948.

"Temizlik", *Köy Postası*, 10 Şubat 1945.

"Toprak Bayramı", *Köy Postası*, 5 Temmuz 1945.

Baltacıoğlu, İsmayıl Hakkı, "Bu Köy Kimi Bekliyor?", *Köy Postası*, Eylül 1944.

Ergene, Nuri Ömer, "Köy Davasında Sağlığın Yeri ve Önemi", *Köy Postası*, Temmuz 1949.

Gökay, Fahrettin Kerim, " Benim İstedğim Köy", *Köy Postası*, 17 Eylül 1944.

Gökay, Fahrettin Kerim, "Köy Kalkınmasında İnönü'nün Yaratıcı Hamlesi", *Köy Postası*, 6 Ağustos 1944.

Gökay, Fahrettin Kerim, " Yürüyen Dava", *Köy Postası*, Ocak 1948.

Hatipoğlu, Şevket R., "Türk Çiftçisini Topraklandırma Kanunu", *Köy Postası*, 5 Temmuz 1945.

İnönü, İsmet, "İlk Öğretimdeki Çalışmalarımız", *Köy Postası*, Nisan 1946.

İnönü, İsmet, "İlk Öğretim Davamız", *Köy Postası*, S.2, 26 Ağustos 1944.

Kayhan, Sadi, "Köylüyü Sevelim", *Köy Postası*, Aralık 1946.

Oğuzalıcı, Kadreddin, "Köyün Sosyal Gelişmesine Bir Bakış", *Köy Postası*, Temmuz 1947.

Oğuz, Kadri, "Köy Enstitüleri", *Köy Postası*, 5 Temmuz 1945.

Oğuz, Kadri, "Köy Okulları Çoğalırken", *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

Oğuz, Kadri, "Gene İlköğretim Davamız", *Köy Postası*, Aralık 1946.

Oğuz, Kadri, "Köy Kalkınmasında Hamle Zoru", *Köy Postası*, 10 Şubat 1945.

Oğuz, Kadri, "Köy Kalkınmasında Gerekli Tedbirler: Sağlık İşlerimiz", *Köy Postası*, S.19, Ekim 1945, s.3.

Oğuz, Kadri, "Köylü ve Toprak", *Köy Postası*, S.38, Haziran 1947, s.3.

Oğuz, Kadri, "Memlekette Bir Temizlik Haftası İstiyoruz", *Köy Postası*, 6 Temmuz 1948.

Tümkan, İhsan, "Avukatımız Diyor Ki: Kız ve Kadın Kaçırma Vakalarına Sebep Olan Kötü Adetlerimiz", *Köy Postası*, 7 Ekim 1944.

Kitaplar ve Makaleler

Aka, Halit Fikret, "Köy Sağlığının Tahakkuku Hakkındaki Düşüncelerim", *Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Yüce Korumalarında Toplanan Dokuzuncu M.T.T.K*, Ankara 21-23 Ekim 1946, İstanbul 1948.

Akağündüz, Ümüt, "Meşrutiyet Yıllarında Köylü Eğitimi Üzerine Düşünceler", *CTAD*, 16/31, (2020), s.49-78.

Alemdaroğlu, Ayça, Politics of the Body and Eugenic Discourse in Early Republican Turkey. *Body and Society*, 11/ 3, (2005), s.61-76.

Anık, Mehmet, "Bir Modernleş(tir)Me Projesi Olarak Köy Enstitüleri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 20 (2006). S.279-309.

Arpacı, Murat, "Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Kamu Sağlığı Siyaseti ve Öjenik (1923-1946)", *Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar*, 17, (2012), s.129-156.

Ateş, Ahmet Emre, *Kazma-Kürek, Defter-Kitap Köy Enstitüleri Sekülerizm ve Romantik Milliyetçilik*, İstanbul 2021.

Aydoğan, Pınar, "Yunus Nadi ve Köycülük Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73/2 (2018), s.419-452.

Çalışır Hovardoğlu, Seda, "Köy Kanunu Uygulamaları ve Köy Gezileri Çerçevesinde Kayseri Köy Merkezlerinde Modernleşme (1923-1945)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi CTAD*, 33 (2021), s.161-190.

Çetin, Türkan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Köy Sorununa Bakış: Köy Kanununun Çıkarılması", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2 (1994), s.29-44.

Çetin, Türkan, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Köylü Politikası (1923-1950)*, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 1997.

Dicle, Esra, "Modern Ulus Devlet Projesinde Bir İdeal Mekân Temsili Olarak Köy Ütopyası", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/1, (2012), s. 859-871.

Jacoby, Tim, "Agriculture, the State and Class Formation in Turkey's First Republic (1923–60)", *The Journal of Peasant Studies*, 33/1, (2006), s.34-60.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "The Village Instutes Experience in Turkey" *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25/1,(1998), s.47-73.

Karaömerlioğlu, M. Asım, "Türkiye'de Çok Partili Demokrasiye Dönüşün Toplumsal Dinamikleri", *Toplum ve Bilim*, 106, (2006), s.174-191.

Karaömerlioğlu, M. Asım, *Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İstanbul 2006.

Odabaş, Sevim, "Beden ve Toplumsal Değişme: Erken Cumhuriyet Döneminde Kadın Bedenine Yönelik Söylem ve Pratikler", *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 1/4, (2005), s.77-94.

Taylan, Ferhat,"Önsöz: Strateji, Norm, Yönetim: 1978 Dersi İçin Bir Güzergâh", M. Foucault, *Güvenlik, Toprak, Nüfus College De France Dersleri (1977-1978)*, İstanbul 2013.

Toprak, Zafer, "Osmanlı Narodnikleri: Halka Doğru Gidenler", *Toplum ve Bilim*, 24,(1984), s.69-81.

Yanıkdağ, Yücel, *Millete Deva Olmak: Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp ve Milliyetçilik 1914-1939*, İstanbul 2014.

Yıldırım, Sinan, *Türkiye'de Köylülüğün Sosyal Tarihi*, İstanbul 2021.

EKLER

Ek 1: Köy Postası Dergisinin 26. Sayısı

Extended Abstract

In the twentieth century, European intellectuals began to think about villages and peasants. During this period, industrialization and urbanization caused a rethink of population policies. The need to redefine villagers, who make up most of the population, emerged. Over time, this interest in the village turned into a romantic interest. It was based on the glorification of the village. Essentially, it aimed to include the rural population in the modernization project. The goal was to consolidate the new regime. Discussions on peasantism in Turkey started to emerge during the Constitutional Monarchy era. The Russian Narodnik and the populist movement in the Balkans shaped the idea of peasantism during this period. Thus, we need to evaluate peasantism with the idea of populism.

In the first years of the Republic, peasantism was not only on the state's agenda. It was also frequently discussed by the writers of the period. Many people believe that peasants in the Ottoman Empire lacked education. As a result, they could not reach the desired level of civilization. This led to the idea that transforming the rural population was necessary. Thus, education has become the most important tool in transforming the rural population. The Second Constitutional Monarchy era stood out for its emphasis on peasant education. Education played an important role in adopting the Second Constitutional Monarchy. During the Republic period, the "educational mobilization" also played a critical role. It led to the villagers' adoption of the new regime. To realize the ideal Turkish peasant imagined at the discursive level, it was necessary to "educate" the peasant. They used many tools for this purpose. The main reason for the emergence of this necessity was the lack of education and loyalty of the peasants. They comprised the main base of the regime and were a major obstacle to adopting reforms. Peasant education is carefully emphasized. It enables the spread of new ideas against the old. In a sense, it paves the way for modernity. During this period, there's a romantic perception that glorifies the village and peasants. Conversely, they also emphasize the villagers' "lack of education." Important values were attributed to the peasantry. They were defined as an indispensable part of the national identity. However, it was also underlined that it should be transformed through education as soon as possible. One of the most important tools for the education of villagers is periodicals. There have been many publications about the village and the village since the 1920s. Various magazines published with the declaration of the Republic. The goal was to increase the effect of the reforms and raise the awareness of the villagers. The magazines contained articles on health, education, and law. These publications stated that the villages should

modernize physically. The publications emphasized the importance of village health and hygiene. The most striking feature of the publications is that there is a concern about educating the villagers. Various publications have been made on health, education, and law to raise awareness of the villagers.

In this study, the issues of *Köy Postası* magazine published between 1944 and 1950 were examined. *Köy Postası* magazine is a periodical published for villagers. It can be seen that there were many periodicals about peasantry at the time it was published. This study examines the issues discussed in the articles. They are classified under the headings of law, health, and education. These headings are chosen because the state's peasantry policies mostly emerged in these three areas. Document analysis and scanning models were used as methods in the study. In the issues published between 1944 and 1950, articles were classified according to law, health, and education subjects. Then, it was evaluated under separate headings in the context of the rural policies of the state.

Köy Postası magazine started to be published on 6 August 1944. In the first issue of the long-running magazine, Nuri Günyal was the concessionaire and publishing director. The magazine continued until 1972. Kadri Oğuz was the founder and writer. The magazine publishes news and articles about agriculture, village development, education, and health. Between 1944 and 1948, the news covered legal regulations about rural life extensively. In general, there are informative articles and news on education, agriculture, law, and health. There are also literary articles about village life. When we look at the content of the articles in *Köy Postası* magazine, the main emphasis is actually on the need to prepare the villagers for the new regime. Legal regulations will improve conditions in a way that strengthens the villagers' sense of belonging to the state. The initiatives will inform Turkish villagers about health and education. This will create desired villagers. In the first years of the magazine's publication, articles about law, health and education appeared in the magazine. The magazine also published a series of articles aiming to inform the villagers about legal issues. It is seen that these articles touch on the legal problems experienced by the villagers. They were generally written to inform the villagers about legal processes. They were also written to "show the truth" about social problems experienced in the villages. In the first years of the Republic, policies on village health were also reflected in the *Köy Postası* magazine. For example, the study examined health-related information. It also included articles introducing diseases. Informative articles about public health were present. Articles emphasized the importance of hygiene. During the first years of the Republic, rural reform moves focused

the most attention on education. In this context, peasant education has become one of the most critical issues.

In general, the articles in the examined issues of Köy Postası magazine aim to educate and train villagers. These articles aimed to educate the villagers. The content of the magazine was prepared for this purpose. Likewise, it can be seen that an imaginary Turkish villager is described in the writings. From the content of the articles, it is evident that the publication aims to educate people who will educate the villagers rather than the villagers themselves. Especially when the magazine was published, villagers were objects, not subjects, of politics. So, it was essential to educate and transform them. *Köy Postası* magazine is a long-running magazine published until 1972. From this perspective, it will be an important resource for other research. Other research should be conducted outside of this study. The period examined in this study aside, Köy Postası magazine is an important reference source. Especially notable is how the village issue found its place on the agenda after 1950. This was a key turning point in Turkey's political history. This includes the state's policies and changing discourses.

Araştırma Makalesi

Bath Culture: Bath Custom-Tradition in Azerbaijani National Films

Nurengiz Garayeva*

(ORCID: 0000-0001-8370-3497)

Makale Gönderim Tarihi

21.11.2023

Makale Kabul Tarihi

29.03.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Garayeva, N., "Bath Culture: Bath Custom-Tradition in Azerbaijani National Films", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 314-331.

APA: Garayeva, N. (2024). Bath Culture: Bath Custom-Tradition in Azerbaijani National Films. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 314-331.

Abstract

Bath culture emerging with the cleansing power of water is a civilizational experience coming down from past to present. The conducted archaeological and ethnographic studies have proved that the mankind have used baths since ancient times. The bath, which was highly appreciated by all nations, has been an integral part of their cultures and lifestyles. Although this concept presented as a place is a variable to be constructed and transformed, it denotes a process determining human relations and cultural manifestations in the social structure. The spread of baths is also connected with the features of migration factors transferring the mankind's experience, habits and lifestyle to new settlements.

The paper studies the emergence and development history of baths, the physiological and hygienic aspects of the effect of baths on the human body.

---

* Res. Assist., Azerbaijan National Academy of Sciences, National Museum of History of Azerbaijan, Azerbaijan, qarayeva.nurngiz@bk.ru.

Arş. Gör., Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Azərbaycan Ulusal Tarih Müzesi, Azərbaycan.

The main role of films in the human life and the skillful illumination of bath scenes in various styles in Azerbaijani films (“Qanun namina”, “If Not That One, Then This One”, “I Want To Get Married”, “The Stab in the Back”) are noted in the article, as well.

Keywords: Bath, culture, water, Azerbaijan, cleanliness, film, ceremony.

Hamam Kültürü: Azərbaycan Ulusal Filmlerde Hamam Geleneği

Öz

Suyun temizleme gücüyle ortaya çıkan hamam kültürü, geçmişten günümüze gelen bir medeniyet deneyimidir. Yapılan arkeolojik ve etnografik çalışmalar insanoğlunun çok eski çağlardan beri hamamları kullandığını kanıtlamıştır. Tüm milletler tarafından büyük beğeni toplayan hamam, kültürlerinin ve yaşam tarzlarının ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bir yer olarak sunulan bu kavram, her ne kadar inşa edilecek ve dönüştürülecek bir değişken olsa da, toplumsal yapıdaki insan ilişkilerini ve kültürel tezahürlerini belirleyen bir süreci ifade etmektedir. Hamamların yaygınlaşması aynı zamanda insanoğlunun tecrübe, alışkanlık ve yaşam tarzını yeni yerleşim yerlerine aktaran göç faktörlerinin özellikleriyle de bağlantılıdır.

Makalede hamamların ortaya çıkışı ve gelişim tarihi, hamamların insan vücudu üzerindeki etkisinin fizyolojik ve hijyenik yönleri incelenmektedir. Azerbaycan filmlerinde filmlerin insan hayatındaki temel rolü ve hamam sahnelerinin çeşitli tarzlarda ustaca gösterilmesi (“Kanun namina”, “O, değil, bu”, “Evlenmek istiyorum”, “Arkadan vurulan derbe”) ayrıca makalede belirtilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamam, kültür, su, Azerbaycan, temizlik, film, tören.

Introduction

Baths hold a special place on the list of rich cultural heritage of our people. The history of the bath culture has begun since the process of people taking a bath in holy springs in ancient times and has become gradually the place where they do the cleaning.

Being a key part of social life, the bath is also a symbol of culture being passed down to the future generation. The bath culture appearing essentially as an indicator of purity is one of significant historical places coming down to the present during the social-cultural

and historical process encompassing the period more than a thousand years.

Hippocrates who is considered “Father of Medicine” notes: “Healing is in the water. As clothmakers clean the fabric from dust by shaking it out, the clean air and having a bath also purify the body.” According Hippocrates, a person should maintain his body temperature. He emphasizes that walking under the Sun and taking a bath play an irreplaceable role in this process¹. Socrates (c. 469 – 399 BCE) mentioned that the bath purifies not only the body but also the whole human soul².

Fire and water have been necessary elements both of physical and religious cleansing in all beliefs. Since ancient times the mankind has given sacred value to water and placed it to the center of life. Water holds an important place as “a symbol of life” in almost all religions, and in most cases, as the concept possessing a positive role. It is not coincidence that water is called a source of life, aliveness and youth. Water is not only the main source for farming and animal husbandry but also the key factor for cleaning the body and place³ In the old days, carrying out the ritual of being rinsed with water to get rid of sins and to purify was mentioned in the history of different nations. For this reason, the places used for being rinsed with water have been regarded as holy as temples.

During the period till the construction of the first baths, people met their cleansing needs in open areas and places near natural water resources. The history is rich with the data on the construction of pools by the Huns, the Khazars, the Greeks, the Romans, the Jews and the Arabs to have a bath.

Based on the historical sources, it is possible to say that the history of bath culture comes from the ancient Sumerians existed for six thousand years. Thus, in one of the sources, the data have been found

---

¹ Путешественники об Азербайджане, том I (под редакцией Э.М. Шахмалиева, составил З.И.Ямпольский), Баку, 1961. [p. 6].

² [Ibid., p. 6].

³ Taşkın D., Kocakaya E. Kültürel miras kapsamında Safranbolu’da gelenekselhamam kültürü. 2020. [2. p. 4].

on Sumerian king Bilgames being rinsed with water in a special place. Some sources say that the first covered public bath was built in 2500 BC. The construction history of the covered places for being rinsed is associated with ancient Anatolia, Rome, India, Greece, Egypt. "Hamam" (bath) is originated from the word "hamm" meaning "to heat", "to be hot", "hot place" in Arabic. Its meaning in Persian is explained as "germabe"⁴ Sayings, proverbs, songs, poets relating to hamams in the folklore of various peoples should not be considered a coincidence. Baths have existed as an ethnographic object in the history of the world nations and have been significant on the same level in different stages of the history.

There are indicated plenty of interesting information on the ancient Turks' tent houses on carts in the sources. The Chinese sources concerning the culture of the Göktürks note that they had the felt carts used as houses⁵. These houses (walking houses) allowed them to settle down easily on wherever they wanted. Hemp seeds and stones heated in the fire outside were added into the water boiler inside the tent. After the arising of the steam, they took a bath.

The great importance given by the Turks to hammams is also clearly seen in the construction of tent baths near their settlements. It should be noted that "tent baths" used in highlands and migrations in Central Asia were later developed and took a place in the front lines of the army in wars. Before each battle, it is customary to prepare for the level of martyrdom by washing, taking ghusl and praying. Thus, common superstition at that time was that if you don't enter the battle clean, you will not be lucky. That is why every soldier took a bath before going to the battle and did not come out of the bath until, as they say, "new skin" was shedded from his back. In addition, the desire to go clean to the presence of God when they reach the level of martyrdom during the war⁶ took their "bathroom pleasure" for a longer time.

---

⁴Semavi E. Hamam. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. c. 15, İstanbul, 1997. [p. 2049].

⁵Bahaeddin Ogel. Türk kültür tarihine giriş C.I Ankara, 2000. [p.393].

⁶Üdeyçeman A. "Türk Hamamı", //Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, c.II, İstanbul, 1997. [p.124]

As we know, the hammam was also of great significance in the history of the Ottoman Turks and they set up large and small hammams on the area where the state borders reached. Two reasons are shown for the fact of the Ottomans to have built much more hammams in the history; the first reason was that they were a great source of income and another one was that the hammams served the mosque congregation that was the center of the structure they belonged to. Since cleanliness was one of the cornerstones of the religion in Islam, the hammams gained the importance as much as mosques and were constructed in large numbers⁷.

As in other nations, the hammams are also of exceptional significance in the life of Azerbaijani people from past to present. The hammams are architectural constructions belonging to most of the regions of Azerbaijan. Travelers visited Azerbaijan in the Middle Ages mentioned that there were hammams with remarkable structures. The Spanish traveler lived in the 15th century Clavijo stated that there were the most beautiful mosques as well as hammams in the world in Tabriz⁸. Zakariyya ibn Muhammad ibn Mahmud al-Qazvini wrote about the interpretation of the city of Tabriz: The population of the city is dense, its blessings are many, its fruits are abundant, its people are rich and artistic. The many nearby miraculous baths have strange healing properties for the sick and infirm who uses them⁹. In addition, the traveler and geographer Evliya Çelebi states while talking about the number of public hammams of Tabriz: "There are a total of twenty-one healing baths, each with one or two healing pools, gentle water equipped with semi-sofas and delicious spring water taps (kurna), clean air, chaste beloved bath attendants, and fairy-faced youths"¹⁰.

In the Middle Ages, the rules of sanitation and hygiene were so strictly followed in Azerbaijan that even foreign caravans arriving in the

---

⁷ Yegül F.K. Anadolu su kültürü: türk hamamları ve yıkanma geleneğinin kökleri ve geleceği. 2009. [5. p. 752].

⁸ Путешественники об Азербайджане, том I, Баку, 1961. [p. 54].

⁹ Vəlixanlı N. Azərbaycan VII -XII əsrlərdə : tarix, mənbələr, şərhlər. Bakı, 2016. [p.335].

¹⁰ Evliya Çələbi səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım, 2012. [p.62].

city were sent to the bath after customs and were allowed to enter the city only after cleaning¹¹.

According to the traditions of Islam, the hammams were usually built in the territories of mosques, palaces and religious complexes and of course, near entrance gates of the city, close to the caravan routes. Because of being constructed in various centuries, the baths vary from each other.

The hammams built in the Middle Ages are mainly divided into public and palace types. The public hammams were associated with the name of the person who had the bath built. For example, "Gasim bey bath", "Agha Mikail bath", "Haji Gaib bath", "Topal Movsum's bath", "Imamli bath", "Khanbaba bath" in Shamakhi, etc.

Palace hammams were built on the order of rulers (shahs) by paying a certain amount to master craftsmen. Only the family members of the ruler could utilize these hammams. One example of the palace hammams is the construction belonging to the Palace of Shirvanshahs. It should be mentioned that the bath consisting of 26 rooms has been discovered during the archaeological excavations carried out in the palace complex concerning the 15th century in 1939.

The baths are of great importance not only with regard to the art and architecture in the history but also with regard to the culture. Azerbaijani hammams are considered gems of the Eastern architecture due to their construction.

As well as being simple in terms of architectural elements and interior design, the hammams were constructed in the magnificent design structure. They were built from mainly water and moisture resistant stones. Icherisheher, which is the stone memory of Azerbaijani people, and the Maiden Tower, Fortress walls, the Shirvanshah Palace Complex, mosques, caravanserais, hammams and other architectural monuments in its territory hold a special place among pearls of mankind culture for their originality and unequalled beauty. Visiting Azerbaijani towns, the German traveler S.G.Gmelin, who started the journey in Russia in the 17th century, talked about

---

¹¹ Fərhadoglu K. Bakı. İçərişəhər. Bakı, 2006. [p.100].

some issues in his work and also described the beauty of the Eastern hammams¹². The roof of the hammams built in Azerbaijan was in the shape of the dome. The purpose of constructing the ancient hammams roof in the dome shape is to make the stream pour down from walls, not onto people after its turning into water.

With the dome shaped roof and other architectural features, the hammams are kind of the reminiscent of mosques. There were no windows in the baths, light came in through the round windows of the domes. The impressive volumes of the domes, dominating the clear facade and roofing in national architectural forms, formed the basis for the bathhouse design.¹³ After sunset, lamps were lit to illuminate the bath. Baths were usually built in a line, defining the flow of underground rivers. Their construction along one line was convenient in terms of the possibility of bringing water there and making dirty water flow through other channels. In many cities, especially in Baku, in addition to natural watercourses, there were also water channels built underground using special methods.

Elegantly composed prayers in Arabic and Persian languages are written on the entrance doors and walls of the ancient baths. The interior of the baths has also had an attractive appearance. Their walls were decorated with tiles, lime and alabaster. City baths built in Azerbaijan and neighboring countries are similar in regard to the interior structure, and it can be said that they were constructed according to the same project¹⁴. Cold and hot water containers - "khazna" are located in the bathing hall of each of the hammams built in the Eastern architectural style. The building of the baths consisted of an outer and an inner part. The outer part was intended for undressing, and the inner part for taking a bath. The inner part was composed of square or octagonal halls. In order to provide hot and cold water, pools were placed in the bathing area and they was

---

¹² Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. Часть III, половина I, С-Петербург, 1785. [p.417-419].

¹³ Fetullayev S.S. Bakinin Memarlıq Ensiklopediyası - Baki-2013. . [p.95].

¹⁴ Məmmədova İ. Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti. Çasıoğlu, 2016. [p.197].

covered. To heat the water, they utilized a special fireroom, which was stoked with white oil or wood, and was also called "kulkhana"¹⁵.

In the dressing rooms, sidewalks and niches were made 60 cm above the floor for hanging clothes. Those who came to bathe in the hammam hung their clothes from these niches. In the area where the wealthy undressed, carpets were laid on the sidewalks, washtubs (lakhan) were placed for washing feet, and all kinds of conditions were created for relaxation.

Each bath has its own employees: a kisechi (the one who rubs people's bodies with a pouch or glove in the bath), a bath attendant, a person pouring water, etc. Each bath worker was charged with a tax in the Middle Ages. This tax was abolished by the decree issued by Shah Abbas I in 1629¹⁶. The owner of the bath managed the treasury. Woman for women and man for men.

Bathing days were divided; one day women, one day men. H. Sarabski writes in –"Old Baku": – When the bathroom was zanana (for women – F.S.), they would take the kulkhanchi (stoker) or jamadar (bathroom attendant) to the roof and start playing trumpets. The people would understand that today the bath is for women. At the door of the bathroom, they would hang a red cranberry on a whistle so that men who passed by and did not hear the sound of the trumpet would know that the bathroom was for women¹⁷. Women coming to the bath in the Old City wore their most beautiful clothes and jewelry. Most of their shopping would be in the bathroom¹⁸. There was more noise in the bathroom on the day when there were women. They bathed their children and washed their own dirty clothes.

Since it was considered impolite to take a bath naked in the hammams, the bath attendant gave an apron (fite) to everyone who came. Those who came to bathe tied these aprons around their waists and went inside. Those who came to the bath brought a boghcha or a

---

¹⁵ Qılman İ. Bakı və Bakılılar. Bakı, 2006. [p. 163].

¹⁶ Məmmədova İ. the work shown [p. 130].

¹⁷ Sarabski H. Köhnə Bakı, Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958. [p. 168].

¹⁸ Quliyeva N. XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Bakı, 2011. [p.129].

Bakı, 2011. [p. 129].

bath chest with bath items. In the men's box brought to the bathroom, there would be everything except scissors, razors. They would take musk, perfume, ambergris, and soap that gave good smell to the bath. From sneezing grass, everything such as apron, gilabi (clay used as a soap), pumice stone was in place. Trimming nails in the bathroom was obscene.

In addition to being used for bathing and purification, the bath was a common place that incorporates entertainment, healing functions, and various other traditions as well. Considering the bath as a hygienic and health product, Ibn Sina called it a cure for many diseases. He believed that moderate use of the bath helped to prevent nervous disorders, insomnia, paralysis, catarrh of the upper respiratory tract after asthma. According to Ibn Sina, the basis of treatment for jaundice is to take a bath frequently in the hammam¹⁹.

The bath culture possessing nearly a thousand years of history and being passed down from past to present thanks to our customs and traditions is necessary in respect to bringing an environment in which interpersonal communication is frequently used. The Turkish historian F.Yegul mentions that the bath culture and communication is equal for me. That is probably not possible to communicate during the 10 minute-break of activities such as cinema, theatre. Nevertheless, that could be easy to communicate in the hammam. The hammam impacts positively the interpersonal communication²⁰. In ancient times, poets, darvishes gathered in the hammams and delighted people there with their beautiful conversations. Ertoghrlu notes that the hammams provide socialization of people like coffee houses that are public places and especially, are the places where poem and literature discussions are conducted in the winter²¹.

Most of the artists have created incredible works on the hammam themes. The hammam paintings preserved in the funds of the National Museum of History of Azerbaijan could be presented as an example for this.

---

¹⁹ Галицкий А.В. Щедрый жар: Очерки о русской бане и ее близкиих дальних родичах. - 4-е изд., перераб. - М.:Физкультура и спорт, 1986. [p. 96].

²⁰ Üdeyçeman A. the work shown [p. 104].

²¹ Ertoghrlu A. Hamam Yapıları ve Literatürü. Türkiye Araştırmaları, 2009. [p.243].

Ancient women's bath.

FAMF/ inv. №146 (photo 1)

Ancient men's bath

FAMF/ inv. №145 (photo 2)

DRF, inv. №225/4 (photo 3)

We should mention that the hammam paintings preserved in the museum belong to Azim Azimzadeh (photo 1, 2) and Dmitri Yermakov (photo 3).

Bath custom-tradition in Azerbaijani national films

The hammam theme has been elucidated extensively in films including in the Azerbaijani films. Talking about hammams, Tashchioghlu states them to be a theme for songs and films²².

²² Taşkın D., Kocakaya E. The work shown. 2020. [p.223].

Films are powerful ideological weapons shaping the outlook of people, keeping our history and national customs and traditions alive, and influencing all fields of our life. As well as embracing artistry, history, culture, public appearance of the period, national mentality, fantastic thinking style, philosophical views, the films are the best relaxation form for people.

As mentioned above, baths also have a special place in people's private lives. Here, women often talked with relatives and friends, recommended girls to their boys. Ethnographer Shirin Bunyadov notes that casting eyes on girls happened mostly at weddings and holidays, even in the bath²³. Such cases have not escaped the Azerbaijani directors' notice. They tried to illuminate such situations in films. Director M. Mikailov illuminated skillfully the scene of girls being admired in the women's hammams in his 1934 film dedicated to Leyla Mammadbeyova, the first female aviator of Azerbaijan. Likewise, the expression from the film "The Stab in the Back" filmed by director A. Babayev in 1977 "The daughter of Sarvinaz was betrothed to the son of Abbasali. He is an idler. Pity for that girl. She is a good girl. I have seen her in the hammam" once again emphasizes the scene of liking girls in the hammam with screen language.

Moreover, it is possible to find cases where women highlight their social status in films. For instance, the film "Qanun namina" filmed by the director Mukhtar Dadashov based on the writer Suleyman Rahimov's work "Mehman" ("Guest") in 1968 is an example to that. So, in the bathroom scene played by the director, the funny conversations of women showing off their jewelry can be regarded one of the interesting hammam sequences.

Hammams are also considered to be the place of many ceremonies. Although the bathhouse had the meaning of cleanliness in people's everyday life, it was also considered a place where certain ceremonies were performed. Thus, the bathhouse became an integral part of marriage customs, which is one of the important phenomena in the social structure of society.²⁴ For example, bridal bath, groom's bath,

---

²³ Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı, 2012. [p.70].

²⁴ Qarayeva N. Hamam mədəniyyəti, Bakı, 2022. [p.8].

holiday bath, etc. It is gratifying that the holding of such ceremonies in the hammam has also been illuminated in the films. The groom's bath of the period was screened masterly by the directors in the film "If Not That One, Then This One" filmed based on the motifs of the operetta of the same name by Uzeyir Hajibeyli, which is considered the pearl of Azerbaijani cinematography. The hammam sequence in the film was shot in the bath built by Agha Mikail, a resident of Shamakhi, in Icherisheher in the 17-18th centuries. By the way, the 11-meter-high hammam consists of 2 large and 4 small rooms. The "Agha Mikail" hammam, which combines all the subtleties of the medieval Eastern architecture both in its external appearance and internal architecture, is protected as a cultural example in the balance of the Icherisheher State Reserve. As a monument of national importance, the "Agha Mikail" hammam was restored thoroughly in 2010. Among the people, the hammam is mostly called by the name of the comedy's main character- "Mashadi Ibad hammam".

The coming of Mashadi Ibad, who plays the role of a groom in the film, to the hammam with his friends is considered one of the interesting episodes. The groom and the ones accompanying him enter the bath to the sound of music. The bath attendant: "Come on! Hammam is really a beautiful place, a place to relax"; "Where can you cool off in this hot weather, where can you warm up in the cold of winter?" In the hammam, of course. If that's so, then tell him to come," he said, telling the bathhouse workers to express the irreplaceable role of the bathhouse in relaxing the human soul through dancing. A few bathhouse workers with red apron tied around their waists:

In the Hammam's inside and beyond the door,
Spring, summer, winter they all hot and cool.
No matter, if you are rich or just a poor.

By singing and dancing, they emphasize the importance of taking a bath in the hammam. The bath attendant: "Undress the new groom!"

Saying, he turns to the bathroom staff. In the sequences, the scenes of Mashadi Ibad being bathed, the porter rubbing himself with all his might, the friends who came with the groom (Mashadi) making excuses not to pay for the bath and making Mashadi pay for it can also be considered interesting shots.

It should be noted that the hammam scene, which was illuminated in the film "I Want To Get Married" filmed by director Jahangir Mehdiyev in 1983, is also one of the commendable episodes. The film reflects the life and national customs of Azerbaijani society at the beginning of the 20th century. The men enjoying relaxing under the music and singing songs in the film;

Your place is set, you'll be welcomed for sure.

One goes, another comes, they are in a fuss.

Dirt, filth, others escaped from us.

No burrden of sword, no weight on my chest,

All I need here is

Just a little rest.

I'm higher than you,

Yiur perfectly know that

Hey rubber, come

Close and scrub my back.

Ouch, what an

Unbearable pain is this,

Cuts like a knife, the pain it gives.

The enjoying of the bathers being rubbed is interesting, too.

Both in the past and now it was possible to drink tea and smoke hookah in the baths. It should be noted that the bathers drinking tea with pleasure was skillfully filmed by the directors in the film "I Want To Get Married".

The song sung by the bathhouse staff in both the films "If Not That One, Then This One" and "I Want To Get Married" seem to reflect the ease and comfort of the bath, the sound of water that relaxes the human soul, and the purity that the bath gives to a person.

In 1897, the "Fantasia" bathhouse was built in Baku according to the project of the German-born architect Nikolay von der Nonne. The bath is built in European style. It should be noted that at the beginning of the 20th century, there were two types of baths in Baku - Asian and European. European-style baths differ from Asian-style baths in that they have private rooms other than large rooms dedicated to bathing. Fantasia bath was also the first commercial building in Baku where a power plant was built²⁵. Fatullaev-Figarov Sh.S. Architectural encyclopedia Baku. Baku-2013] Until 1914, there was no aqueduct in Baku, so fresh water imported from abroad was used in the bath.

"Don't be afraid, I'm with you!" A scene of the movie "1919" was filmed. It should also be noted that the building of the Fantasia bathhouse, despite being included in the list of local monuments, is currently in a neglected state.

Conclusion

Thus, in addition to holding a place in our memories as a socialization environment where public memory is created, hammams also contributed to the formation of folk culture and helped to continue these traditions from yesterday to today. In the article, the role and essence of baths in everyday life, its place in material and spiritual culture, and at the same time showing traditional features, have been tried to be brought to the attention of the people as an important tool in determining the healthy way of life for centuries.

Although the hammams have undergone certain changes, maintaining their existence till today as in the past, they remain an important part of our culture,. The hammams are considered one of the main factors of cities and settlements. In different areas of Azerbaijan, there are baths that were created in the Middle Ages and have remained until now, which are currently protected by the state

---

²⁵Fetullayev S.S. Bakinin Memarlıq Ensiklopediyası- Bakı-2013, [p. 254].

Despite the comfort baths provided with new equipment in houses, as well as vip-saunas and cleaning places in separate areas in modern times, there are still many people going to old baths. From ordinary citizens to officials, intellectuals and doctors - everyone who has time goes to the baths in the cold season. Today, as in the past, hammams are valued as places of healing.

References:

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.I, Ankara, 2000.
- Bünyadova, Ş., *Orta Asr Azərbaycan Ailəsi*, Bakı, 2012.
- Evlia Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan*, Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım, 2012.
- Ertoğrul, A., Hamam Yapıları ve Literatürü, *Türkiye Araştırmaları*, 2009.
- Fetullayev, S.S., *Bakinin Memarlıq Ensiklopediyası*, Bakı-2013.
- Fərhadovlu, K., *Bakı. İçərişəhər*. Bakı, 2006.
- Галицкий, А.В., *Щедрый жар: Очерки о русской бане и ее близких дальних родичах*, 4-е изд., перераб. - М.:Физкультура и спорт, 1986.
- Qarayeva, N., *Hamam Mədəniyyəti*, Bakı, 2022.
- Qılman, İ., *Bakı və Bakılılar*. Bakı, 2006.
- Гмелин, С.Г., *Путешествие по России для исследования всех трех царств природы*, Часть III , половина I, С-Петербург, 1785.
- Quliyeva, N., *XIX-XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə təiyyəti*, Bakı, 2011.
- Məmmədova, İ., *Təbriz şəhərinin maddi mədəniyyəti*, Çəşioğlu, 2016.
- Путешественники об Азербайджане*, том I (под редакцией Э.М. Шахмалиева, составил З.И.Ямпольский), Баку, 1961.
- Sarabski, H., *Köhnə Bakı*, Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958.

Eyice, Semavi, "Hamam" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 15, İstanbul, 1997.

Taşkın, D., Kocakaya, E., *Kültürel Miras Kapsamında Safranbolu'da Geleneksel Hamam Kültürü*. 2020.

Üdeyçeman, A., "Türk Hamamı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, c.II , İstanbul, 1997.

Vəlixanlı, N., *Azərbaycan VII -XII əsrlərdə : tarix, mənbələr, şərhlər*, Bakı, 2016.

Yegül, F. K., *Anadolu Su Kültürü: Türk Hamamları Ve Yıkanma Geleneğinin Kökleri Ve Geleceği*, 2009.

Movie Sources

"İsmet" film. 1934.

"If Not That One, Then This One" film. 1956.

"Qanun namına" film. 1968.

"The Stab in the Back" film. 1977.

"I Want To Get Married" film. 1983.

EKLER

Araştırma Makalesi

XVIII. Yüzyıl Amasya'sında Hukuk, Kadın ve Şiddet

Merve Karakulak*

(ORCID: 0000-0003-2309-8648)

Makale Gönderim Tarihi

10.01.2024

Makale Kabul Tarihi

28.02.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Karakulak, M., "XVIII. Yüzyıl Amasya'sında Hukuk, Kadın ve Şiddet", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 332-361.

APA: Karakulak, M. (2024). XVIII. Yüzyıl Amasya'sında Hukuk, Kadın ve Şiddet. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 332-361.

Öz

Osmanlı toplumunun kadına yönelik bakış açısı ve kadınlara dair hukuki uygulamaları iki ana gelenek tarafından belirlenmiştir; İslam hukuku ve Eski Türk hukuku. Eski Türk toplumsal düzeni ve hukuku kadınların sosyal görünürlüğünü ve patriarkal toplumda dengeli bir statüye sahip olmalarını sağlamıştır. İslam hukuku ile mukayese edildiğinde kadın statüsü bakımından daha eşitlikçi bir model olduğu ifade edilebilir. Osmanlı toplumsal düzeninde ve devlet hayatında XV. yüzyılın sonundan itibaren İslami hukukun ağırlık kazanmaya başlaması kadının statüsünü de etkilemiştir. Sosyal görünürlük bağlamında kırsal alanla kent arasındaki farkları da dikkate alarak belirli bir gerilemeden bahsetmek mümkündür. Bununla birlikte kadınların bu dönemde dava-miras-boşanma gibi hukuki hakları sistematik olarak işletilmiştir. Ancak, Osmanlı toplumsal düzeninde bilhassa bu çalışmada örneklem evreni seçilen Amasya gibi Orta Anadolu şehirlerinde neredeyse XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden beri sınıf, statü, kimlik fark etmeksizin şiddetin sürekliliği sıradanlaşmıştır. Şiddet uygulayanlar Celali, mültezim, mütegalibe yahut ayan gibi farklı adlar almış olsa da şiddete uğrayanlar kadınlar, köylüler, üreticiler gibi aynı toplumsal gruplar olmuştur.

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, mervezun90@hotmail.com.

Ph. D., Independent Researcher, Turkey.

XVII. yüzyıldan itibaren yükselen istikrarsız ortamda kadınların genel bir değerlendirmeye şiddete en fazla uğrayan gruplardan olduğu açıktır.

Bu çalışmada, normatif hukukun kuvveden fiile geçtiği 1750-1800 yılları arasında Amasya mahkemesinde tutulan dava kayıtlarından örnek vakalar seçilerek herhangi bir statü ayrımı yapılmaksızın kadınların maruz kaldığı şiddet olayları, (fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik sahada) bu olaylar karşısında yaşadıkları zorluklar ve bu zorluklarla baş etme çabaları incelenmiştir. Sosyal ve kültürel yapıda kadın statüsünün belirginleşmesi amacıyla kadınların mülkiyet hakları, miras paylaşımı gibi medeni hukuka dair davaları; fiziksel şiddetten cinsel saldırıya kadar çeşitli yönlerden uğradıkları şiddete Osmanlı yerel hukukunun verdiği tepki ve hak arama mücadeleleri ele alınmıştır. Kırılgan, savunmasız ve kurbanlaştırılan bir toplumsal grubu temsil eden kadınlar söz konusu olduğunda uygulama eksiklikleri dikkat çekicidir. Kadının teoride kendisine tanınan haklara pratikte ne ölçüde erişebildiği örnek vakalar bağlamında değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Şiddet, kadın, Amasya, şer'iyeye sicilleri.

Law, Women and Violence in Eighteenth Century Amasya

Abstract

Ottoman society's perspective on women and legal practices regarding women were determined by two main traditions: Hanafi/Sunni school of law and Old Turkic law. The ancient Turkish social order and law ensured women's social visibility and a balanced status in patriarchal society. When compared to Islamic law, it can be said that it is a more egalitarian model in terms of women's status. The increasing influence of Islamic law in the Ottoman social order and state structure from the end of the fifteenth century also affected the status of women. Considering the differences between rural areas and cities in the context of social visibility, a certain regression can be mentioned, but women's legal rights such as litigation, inheritance and divorce were systematically implemented. However, in the Ottoman social order, especially in Central Anatolian cities such as Amasya, which was chosen as the sample population in this study, the continuity of violence, regardless of class, status and identity, has become commonplace almost since the first quarter of the sixteenth century. Those who committed violence were given different names such as Celalis, mültezim, mutegallibe or notables, but those who were subjected to violence were the same social groups such as women, villagers and craftsmen.

In this study, sample cases were selected from the case records kept in the Amasya court between 1750 and 1800, when normative law came into force. The incidents of violence that women were exposed to, regardless of their

status, the difficulties they experienced in the face of these incidents (such as physical, psychological, sexual and economic) and the ways of coping with them were examined. In order to clarify the status of women in the social and cultural structure, civil law cases such as women's property rights and inheritance sharing; The response of Ottoman local law to the violence they suffered from various aspects, from physical violence to sexual assault, and their struggle to seek their rights were discussed. The case in point women, who represent a fragile, vulnerable and victimized social group, deficiencies in practice are noticeable. The extent to which women can access the rights granted to them in theory and practical applications have been evaluated in the context of sample cases.

Keywords: Violence, women, Legal register (şer'iyye sicili/Kadı register), Amasya.

Giriş

Şer'iyye sicilleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve kültürel normlarının günümüze daha anlaşılır bir şekilde aktarımını sağlayan önemli bir arşiv kaynağıdır. Bununla birlikte dönemin aile ilişkileri ile cinsiyet ilişkilerine dair de bir pencere sunmaktadır. Bu siciller Osmanlı hukukunda kadınların, dava süreçlerine ve yargı sistemine ne ölçüde katılım sağladığını yansıttığının yanı sıra günlük yaşamları, aile içi ilişkileri, mülkiyet hakları, boşanma süreçleri ve şiddete uğramaları gibi konularda deneyimlerini ortaya koyması açısından da büyük bir öneme sahiptir¹.

Evrensel olarak paylaşılan sorunlardan biri olan şiddet, tarih boyunca farklı şekil ve boyutlarla sıkça karşılaşılan bir konu olmuştur. Şiddet,

---

¹Şer'iyye sicilleri bağlamında Ankara, Bursa ve Kayseri mahkemelerine yansıyan ve kadının hukuk sistemi içerisindeki varlığına dair yapılan önemli çalışmalar için bkz. Haim Gerber, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 12, No. 3 1980, s. 231-244; Abraham Marcus, "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in Eighteenth-Century Aleppo", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol 26, No 2, 1983, s. 137-163.; Ronald C Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 18, No.1, 1975, s. 53-114; Fariba Zarinebaf-Shahr, "Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (ed. Madeline Zilfi), Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 250-260.

sözlü veya fiziksel şekilde, aile içi, toplumsal çatışmalar veya kişisel düşmanlıklar gibi bir dizi farklı bağlam ve boyutlarda ortaya çıkabilmektedir. Şer'iyye sicilleri, bu tür şiddet olaylarının geçmişte nasıl işlendiğini ve çözümlendiğini göstermesi bakımından dikkate değer bir kaynaktır. Sicillerde, şiddete uğrayanlar ve şiddet uygulayanlar arasındaki anlaşmazlıkların, aile içi sorunlar, miras anlaşmazlıkları ve diğer davalara nasıl dönüştüğü gözler önüne serilmektedir.

Osmanlı toplumunda kadına aile içinde bir rol çizilmiştir. Ev işleri, çocuk yetiştirme kadından beklenen başlıca görevlerdir. Bu genel kuralla birlikte arşiv kayıtları bize bazı kadınların kamu hayatında da var olarak aile ekonomisine destek olduğunu göstermektedir. Özellikle şehirli kadınlar, çeşitli el sanatları, ev endüstrileri ya da küçük ticari faaliyetlerle uğraşmışlardır. Bu bağlamda tereke defterleri kadınların ekonomik hayatta aktif bir şekilde var olduklarını gösteren önemli kayıtlardandır. Örneğin, Kurşunlu Mahallesi'nde yaşayan Zeynep binti Mehmed Efendi'nin 13 Haziran 1781 tarihli tereke defterinde Okmeydanı, Çay ve Karasenir mahallerinde 1.633 kuruş değerinde üzümlük ve dutluk bağa, arpacılar çarşısında 177,5 kuruş değerinde bir dükkâna, bakkallar çarşısında 100 kuruş değerinde dükkân hissesine, Şamlar mahallesinde 25 kuruş değerinde değirmen hissesine ve 300 kuruş değerinde koyun ve keçiye sahip olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca değerli kumaşlardan oluşan dokuma kıyafet ve ziynet eşyalarının da olduğu görülmektedir². Yine Cami-i Enderun mahallesinde yaşayan Şan binti Mehmed'in de Karasenir, Okmeydanı, Çaylar mahallerinde 1.920 kuruş değerinde üzümlük ve dutluk bağlara, Şamlar mevkiinde 250 kuruş değerinde değirmen hissesine, berberler çarşısında 100 kuruş değerinde berber dükkânına, yine berberler çarşısında 80 kuruş değerinde tüfekçi dükkânına, bakkallar çarşısında 20 kuruş değerinde hisseye ve 300 kuruş değerinde koyun ve keçiye sahip olduğu kaydedilmiştir³. Bu veriler bazı kadınların tarım, hayvancılık ve ticaret gibi ekonomik faaliyetlerde bulunduğunu göstermektedir. Ayrıca değerli kumaşlardan oluşan dokuma kıyafet ve ziynet eşyalarının oluşu belirli bir yaşam tarzına ya da sosyal statüye sahip olabileceklerini düşündürmektedir.

² AŞS. 59, 17/1.

³ AŞS. 59, 10/2.

Osmanlı Devleti, örfi ve şer'i olmak üzere ikili bir hukuk sistemine sahipti. İslam hukuku, kadınlara miras, boşanma ve evlilik gibi konularda çeşitli haklar vermişti. Ancak ne var ki bazen kadınlar bu haklara ulaşmada sıkıntılar yaşamaktaydı. Bu bağlamda devlet, tebaasına mahkemelere başvurarak kendi haklarını savunma ve suçluların yargılanmasını talep etme imkânı sunmuştu. Mahkemeler, tarafların iddialarını, tanıkların ifadeleri, delil sunumları ve olay yeri incelemeleri doğrultusunda dikkate alıp işleme koymaktaydı. Toplumun her alanında var olan kadınlar da kendilerine verilen bu hakkı kullanmaktan imtina etmemişlerdi. Kadınlar, davalı, davacı veyahut da şahit olarak mahkeme gündeminde doğal olarak da şer'iyeye sicillerinde hatırı sayılır bir düzeyde yer aldılar⁴.

Osmanlı toplumunda kadınlar hem koruyucu hem de baskıcı bir çerçeve içinde bulunuyorlardı. Bir olayda eşi ya da başka bir birey tarafından baskı ve zulme uğrayan kadın başka bir vakada yine aynı kişilerin koruyuculuğuyla karşılaşabilmekteydi. Bu tür olaylara sıklıkla rast gelinmektedir. Sicillerde özellikle aile içi şiddet, sıkça karşılaşılan bir konudur ve genellikle boşanma davalarının nedeni ya da sonucu olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte kadınlar psikolojik, fiziksel ve cinsel pek çok şiddet olaylarıyla karşılaşmışlardır. Çalışmada Anadolu'nun önemli bir kenti olan Amasya özelinde kadınların maruz kaldığı genel şiddet olayları ve bu olaylar karşısında kendilerinin ya da yakınlarının başlattıkları hukuki süreç ele alınacaktır. Bu vesileyle Osmanlı

---

⁴ Kadınların İslam hukukunun kendilerine sunduğu temel hakları kullanma pratiklerine dayalı çeşitli örnekler için bkz. Jülide Akyüz, "Osmanlı Kadınlarının Hukuksal Haklarını Kullanımı Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2007, s. 75-91; Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği", *Kadın/Women 2000: Kadın Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2005, s. 51-81; kadınların imparatorluğun merkezden uzak farklı şehir ve kazalarından İstanbul'a gelerek Divan-ı Hümâyun'a sunduğu 40 arzuhal örneğinin baz alınarak yapıldığı çalışma için bkz. Ensar Köse, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Hak Arama Kültürü", *Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri I*, 13-14 Mayıs 2016, s. 291-321; Veysel Gürhan, "Kadınların Divân-ı Hümâyun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbakir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. 32, 2017, s. 323-347; Sevim Can, "Osmanlı Mahkemelerinde Kadın", *Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı*, Turan Kitabevi, Ankara 2008, s. 197-223.

dünyasında taşra kadınının özgürlük ve tepkime alanı mikro bir bağlamda açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.

Şiddet olayları

Kadınlar, zaman ve mekân fark etmeksizin şehirli ya da köylü, zengin ya da fakir hangi sosyal statüden olursa olsunlar şiddetin pek çok türüyle (aile ile içi, toplumsal ve ekonomik, fiziksel, psikolojik ve cinsel şiddet gibi) karşılaşmışlardır. Fiziksel şiddet kişinin bedenine zarar verecek şekilde kesici-delici bir alet ya da direk elle vurarak darp etme şeklinde gerçekleşirken psikolojik şiddet; küfür, hakaret, taciz, tecavüz, toplumsal baskı ya da ekonomik kısıtlama gibi türevlerde karşımıza çıkmaktadır.

Dış mekân olarak adlandırılan, hareketliliğin yoğun olduğu alanlarda şiddet olayları, gerçekleşme sıklığı ile doğru orantılı bir şekilde artmaktaydı. Mahalle, sokak, liman, iskele, han, hamam, dükkân, kahvehane bu mekanların başlıcalarıydı. Tarih boyunca önemli sosyal ve kültürel merkez olan hamamlar da şiddete ev sahipliği yapan bu umuma açık alanlardandı⁵. Sadece temizlik amacıyla değil, aynı zamanda insanların bir araya gelip sosyalleştikleri, sohbet ettikleri, dinlendikleri ve hatta bazen eğlendikleri yer olarak işlev gören hamamlar, tarihsel bir değere sahipti.

Kadınlar arasında sıklıkla ziyaret edilen hamamlar, sosyal statünün sergilendiği de bir yerdi. Hali vakti yerinde olan kadınlar, hamama gitmeyi giderken de yanlarında özel eşyalarını ve hatta bazı durumlarda

⁵ Bu konuda Üsküdar'da şiddet ve hareketlilik arasındaki bağlantıya dikkat çeken çalışma için bkz. Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi," *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza, 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul (tarihsiz), s. 82-86; Amasya'da kadınların davalarını yerel mahkemeden Divan-ı Hümayun'a kadar taşıdıkları örnekler nadiren de olsa tesadüf edilmektedir. Emine Hatun, babasının vakfından kendisine ödenmesi gereken 30 akçenin müteveli tarafından gasp edilmesi üzerine Divan-ı Hümayun'a arzuhal gönderip vakif şartları çiğnendiği gerekçesiyle dava açmış, verilen kararda kendisine tahsis edilen vakıf gelirinin ödenmesi kararlaştırılmıştır; BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Defter No: 96, Hüküm No: 805, s. 158, 10 Zilkade 1089/24 Aralık 1678. Doğrudan kadınlar tarafından taşınmasa da kadınların uğradığı çeşitli şiddet suçları da Divan-ı Hümayun'a taşınmıştır. Amasya'da Mahmud'un hanesine fil-i şen'i kastiyla girip hatununa saldıran İbrahim'in kanun üzere cezalandırılması emredilmiştir; BOA, *A.DVNS.MHM.d.*, Defter No: 1, Hüküm No: 1493, s. 243, 4 Rebiülahir 962/26 Şubat 1555.

hizmetkarlarını almayı ihmal etmemekteydi⁶. Hamamlarda sosyal etkileşimler sırasında bazen anlaşmazlıkların yaşanması oldukça doğaldır. Kadınlar arasındaki münakaşalar, hamamların kalabalık ve yoğun olarak kullanılan mekanlar olmaları nedeniyle daha yaygın görülebilir. Hatta bu anlaşmazlıkların zaman zaman kavgalara veya tatsız olaylara yol açtığı da bilinmektedir. 14 Mart 1777 tarihinde Zeyker Köyü'ne bağlı Yukarı mahalle sakini Raziye binti Süleyman ile yine aynı köye bağlı Danişment mahallesi sakinlerinden Emine binti Halil arasında bir kavga yaşandı. Kavga, Yukarı Hamam isimli yerde meydana gelmişti. Mahkeme kaydına göre Emine binti Halil, Raziye binti Süleyman'a saldırarak onu darp etmiş ve bu saldırı hamile olan Raziye'nin düşük yapmasına neden olmuştu⁷. Her ne kadar kavganın sebebi belirtilmemiş olsa da tarafların daha önce aralarında yaşanmış çekişmeleri veya farklılıkları hamama taşıyarak devam ettirmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte bu kavga, aynı köyden/mahalleden olanların birbirleriyle dayanışması ve diğer tarafı bertaraf etme çabası olarak da düşünülebilir. Mahalle veya köyler arasındaki sosyal dinamikler, insanların aidiyetleri, görgü kuralları, yaşam tarzları gibi farklı faktörler kavgalara ve anlaşmazlıklara neden olabilmektedir. Bu tür olaylar, sadece kişisel düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve dini ayrımların bir sonucu olarak da ortaya çıkabilmektedir. Bununla ilgili olarak 18 Eylül 1777 tarihli kayıta, Seyid Ali ve ailesinin başından geçen olay ilginçtir. Seyid Ali, dağa odun toplamak için gittiği sırada eşi de hamama gitti. Hamamda bulunan uçaklardan biri hamamın camını kırdı ve cam kırığı mahkeme kâtibi Ahmed Efendi'nin eşinin ayağına battı. Kâtibin eşi, bu olayı Seyid Ali'nin küçük yaştaki kızının yaptığını sanarak kızı dövmeye başladı. Ancak işler bu kadarla sınırlı kalmadı, kızını kurtarmaya gelen annesini de döverek kulağının sağır belinin tutmaz olmasına neden oldu. Seyid Ali'nin şikayetiyle mahkemeye yansıyan kavga sonrasında Seyid Ali, eşinin üç ay boyunca uzuvlarının tutmadığını ve bir çocuk düşürdüğü şeklinde ifade verdi⁸. Seyid Ali'nin belirttiği ayrıntılar şiddetin boyutunu gözler önüne sermektedir. Cam kırığı bir çocuğa ve annesine bu denli bir şiddet

⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 121.

⁷ AŞS. 56, 11/1.

⁸ AŞS. 56, 75/2.

uygulayacak kadar büyük bir neden olmasa gerek. Belli ki kadınlar arasında köy ve şehirli kökenli olmaktan kaynaklı görgü, adap ve yaşam biçimi farkı bulunmaktaydı. Köken farklılıkları, dini inançlar, meslek ve diğer sosyal aidiyet faktörleri, kişiler arasında gerginliklere-çatışmalara yol açarak kavga sebebi ya da kavga ortamını hazırlayan nedenlerden biri olabilir. Her ne kadar hamam bu gibi farklılıkların en aza indirildiği, sosyal mensubiyete ait sembollerin en aza taşındığı ve gösterildiği yer olsa da bazı farklılıklara işaret ediyor olabilir. Temizlik, kişisel alan ve davranış kuralları gibi konularda toplumun her kesiminden farklı görüşlere sahip kadınları bir araya getiren ve toplumsal etkileşimi teşvik eden bu alanlarda kadınlar arasında tartışma yaşanması son derece mümkün görünmektedir. Bu nedenle hamam kavgaları gündelik hayatın akışında sık rastlanılabilecek bir hal olmuştur⁹.

Osmanlı mahkemelerinde tutulan kayıtlarda aile içi çatışma, şiddet ve boşanma olaylarına dava konusu olarak sıkça rast gelinmektedir. Aile içinde veya eşler arasında yaşanan fiziksel şiddet, mahkemelere taşınan en yaygın sorunlardan biriydi. Eşler arasındaki çatışmaların şiddetle sonuçlanması boşanma başvurularını da beraberinde getirmekteydi. Her ne kadar toplum içerisinde aile kurumunun muhafazası esas husus olsa da aile içindeki uyumsuzluğun evliliği sürdürmeyi imkânsız kıldığı durumlarda boşanma hukuki olarak olanaklı hale gelmekteydi¹⁰. Ancak boşanma konusunda erkeğe geniş bir alan tanınırken kadın bazı şartlara tabi tutulmuştu¹¹. Buna rağmen evliliği sürdürmenin imkân dışı olduğunu gören kadın haklarından feragat ederek boşanma isteğiyle

⁹ Tarihi belirtilmeyen başka bir kayıttta da Ebu'l-vakuf Mustafa'nın zevcesi Ayşe Hatun'un hamamda dellalbaşu zevcesi Tuti Hatun'u darp ettiği kaydedilmiştir. Bkz. AŞS. 65, 5/4.

¹⁰ Hukuki olarak boşanma üç şekilde gerçekleşmekteydi. İlki daha çok erkeğin iradesiyle bir neden olmaksızın evliliğe son vermesi olan *talâk*, ikincisi kadının bir anlamda ekonomik özgürlüğünü ifade eden haklarından vazgeçip karşılıklı anlaşmaya dayanan *hul'* (*muhâla'a*) ve üçüncüsü de evliliğin kadı tarafından sürdürülemeyeceği takdiri ile sona erdirilmesi olan *tefrîk*tî. Bkz. M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yay., İstanbul 2018, s. 106.

¹¹ Kadının boşanabilmesi için İslam hukukunun kendisine tanıdığı mihr, nafaka gibi haklarından vazgeçmesi gerekmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İzzet Sak-Alaaddin Aköz, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhâla'a (18. Yüzyıl Şer'iyye Sicillerine Göre), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15. 2004, s. 92-140; M. Akif Aydın, "Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 5, İstanbul 1986.

mahkemeye başvurma kararlılığını da gösterebilmekteydi. Örneğin 3 Temmuz 1762 tarihli kayıтта Dere mahallesinde yaşayan Ayşe'nin nafakası ile 5 kuruş mihr-i müeccelini¹² eşi Veli'nin zimmetinde bırakarak muhâla'a ile boşandığı ve 15 gün sonra da mahkemeye gelerek kaydettirdiği belirtilmişti. Yine 16 Ağustos 1780 tarihinde mahkemeye gelen Ayşe binti Ali de mihr-i müeccel, nafaka ve bakım masraflarından feragat edip eşi ile *muhâla'a-i sahîha ile hul* yani boşandıklarını kaydettirmişti¹³.

17 Ocak 1763 tarihinde mahkemeye gelen Kamerüddin mahallesinden Meryem binti Ahmed'in davası ise, fiziksel şiddet ve boşanma süreciyle ilgiliydi. Eşi Hüseyin bin Hüseyin'e karşı yönelttiği iddiasına göre, Meryem 5 gün önce kocası tarafından nedensiz olarak balta ile darp edilmişti. Hatta bununla da kalmayan koca "*benden talâk-ı selase ile boş ol*" diyerek Meryem'i evden kovmuştu. Meryem'in iddialarını reddeden koca, boşanmanın Meryem'in rızasıyla gerçekleştiğini savunmuştu¹⁴. Şer'i hukuk erkeğe kadını üç defa boşama (talak-ı selase) hakkı vermişti. Erkek bu hakkı ayrı ayrı kullanabileceği gibi tek seferde üç kere "boş ol" diyerek de kullanabilmekteydi¹⁵. Ancak bu tek seferde üç hakkın kullanımı sonrası tekrar aynı kadınla evlenmek bazı şartlara bağlanmıştı¹⁶. Davanın ayrıntıları ile ilgili bilinenler sınırlı olsa da Meryem'in fiziksel şiddet görüp evden kovulması gerek ailesinden gerekse çevresinden psikolojik ve toplumsal bir baskı görmesine yol açmış olmalıydı. Buna ek olarak ekonomik açıdan refah düzeyiyle ilgili sıkıntılar da yaşamış olduğu düşünülebilir. Belki de türlü fedakârlıklar yaptığı evliliğinin bu şekilde sonlanması onu hak arayışına

¹² İslam hukukunda mihr, nikah sırasında peşin ödenen yani mihr-i muaccel ve ödemesi daha sonraya bırakılan yani mehr-i müeccel olarak ikiye ayrılmıştır. Bkz. M. Akif Aydın, "Mehir", *DİA*, C.28, İstanbul 2003, s. 390.

¹³ AŞS. 50, 16/1; AŞS. 58, 37/2.

¹⁴ AŞS. 50, 40/2.

¹⁵ Halil Cin, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1974, s. 115-116; M. Akif Aydın, *Osmanlı Aile Hukuku*, s. 113; Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Aile Kurumu Başkanlık, Ankara 1992, s. 31.

¹⁶ Eşler arasında beynûnet-i kübrâ denen büyük bir ayrılık yaşanması sebebiyle kadının başka birisiyle gerçek bir evlilik yapması gerekmektedir Bkz. H. İbrahim Acar, "Talâk", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 498-499; Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, MEB, İstanbul 1983, s. 390.

itmişti. Her ne sebeple olursa olsun erkek egemen bir toplumda kadının mahkeme huzurunda eşi ya da başka bir erkeği şikâyet ediyor olması hem kendine hem de mahkemeye duyduğu güvenin bir göstergesidir.

Başka bir davada ise şikâyet, Ebubekir bin Mustafa'nın boşandığı eşi Fatıma binti Ahmed'e yönelik boşanma süreci ve sonrasındaki bir olayla ilgili olarak yapılmıştı. Ebu Bekir bin Mustafa, boşandığı eşi Fatma'nın boşanma esnasında hamile olduğunu ve boşandıktan sonra bu gebeliğini sonlandırdığını iddia etmekteydi¹⁷. Dava kaydında Ebu Bekir bin Mustafa'nın bu gebeliği boşandıktan sonra mı önce mi öğrendiği hakkında bir bilgi bulunmuyor. Boşanma süreci sırasında veya sonrasında taraflar arasında anlaşmazlıklar yaşanabilmekteydi. Bu ihtilafların çözümü için mahkemelerde şahit ifadeleri ve delil sunumları dikkate alınırdı. Ancak bu dava ile ilgili sadece iddia makamının kaydı düşülmüş olduğundan Fatma'nın kendini nasıl savunduğu hakkında bir malumat edinilememektedir.

Osmanlı döneminde fiziksel şiddet veya diğer hukuki sorunlarla karşı karşıya kalan kadınların hukuki hakları ve korunmaları, kendilerinin bizzat gidemediği durumlarda vekil tayin etme hakkı gibi mekanizmalarla desteklenmekteydi. Kadınların mahkemeye gitme konusundaki fiziksel engeller veya diğer zorluklar nedeniyle vekil tayin etme hakkını kullanmaları hukuki meselelerinin mahkemeye aktarılmasında kolaylaştırıcı bir etkendi¹⁸. Böyle bir dava, Temenna mahallesinden İbrahim Beşe bin Abdullah tarafından aynı mahallede yaşayan Aişe binti İbrahim'e yönelik açılmıştı. İddiasına göre, Aişe binti İbrahim, hamile olduğu sırada eşi Emine binti Abdullah'ı yumrukla darp etmiş, bu şiddet sonucu eşi hastalanarak yatağa düşmüştü¹⁹. İbrahim

¹⁷ AŞS. 50, 16/4.

¹⁸Kadınların kendilerini mahkemede temsil etmesi için vekil tayin etmesi her zaman olumlu sonuçlar doğurmamıştır. İslam hukukunda ergenlik çağına gelip evlenmek isteğinde olan kişiler isterlerse nikah sırasında kendilerini temsil etmeleri için velilerini ya da vekillerini gönderebilmekteydi. Ulus köyünden Aişe de kardeşi İbrahim Beşe bin Hasan'ı kendisini dayısının oğlu İbrahim'le evlendirmesi için vekil tayin etti. Ancak İbrahim Beşe, kardeşinin isteği dışında onu başka biriyle evlendirdi. Aişe kendisinin izni dışında gerçekleştirilen bu nikahın geçersiz olması için mahkemeye başvurdu. Bkz. AŞS. 50, 26/2.

¹⁹ AŞS. 50, 25/4; başka bir şiddet olayı da Darüselam mahallesinden Kezban binti Osman'ın iddiasına göre hemcinsi Saliye binti Süleyman kendisini sebepsiz yere yumrukla darp etmesi sonucu gerçekleşti. Bkz. AŞS, 50, 45/3.

Beşe, maruz kaldığı şiddet sonucu yatağa düşen eşi Emine'nin haklarını savunmak için harekete geçmiş gibi görünmektedir. Bu hususa dair bir dava da Aşağı Suvadiye mahallesinden Vartoros veled-i Aranis tarafından Bostancı kızı Aişe binti Hüseyin'in eşi Marta Hatun binti Hukas'a saldırıp rencide ettiği gerekçesiyle açılmıştı²⁰. Osmanlı, farklı din ve inançlara sahip toplulukları barındıran çok kültürlü ve çok dinli bir imparatorluktu. Bu çoklu yapı, zaman zaman farklı dini veya etnik gruplar arasında anlaşmazlıklara neden olabilmekteydi. Osmanlı Devleti'nde kadı, Müslüman ya da gayrimüslimler arasında her türlü ihtilafların çözümüne memur olduğu halde gayrimüslimlere kendi dini hukuk sistemlerine göre özel hukuk alanında (evlenme, boşanma, miras gibi) karar alabilme hakkı tanınmıştı. Ancak kamu hukuku konusunda İslam hukukuna tabi tutulmuşlardı. Bu noktada Müslüman ya da gayrimüslim tüm tebaa içerisinde suçlu olanların cezai bir sorumluluğu bulunmaktaydı. Bu nedenle iki tebaa arasındaki bu tür anlaşmazlıklar şer'i mahkemelere taşınarak yargıya intikal etmekteydi²¹.

Kadınlar örfi ve şer'i hukuk bağlamında çeşitli haklar verilerek koruma altına alınmış olsa da pratikte baba, kardeş veya çocukları tarafından bazı engellemelere maruz bırakılmıştır. Özellikle mülkiyet ve miras davalarında iradelerinin dışında hareket etmeye zorlanmışlardır. Dere mahallesinde yaşayan Meryem binti Ahmed de böyle bir durumdan mustarıptı. Meryem, Ali Beşe bin Ömer'e karşı açtığı davada üç sene önce vefat eden eşi Hasan bin Ahmed'in Çakallar bölgesinde kendisine ait olan bağını hakkı olmadan Ali Beşe bin Ömer'e sattığını iddia etmekteydi. Eşinden davacı olmak istediğinde ise darp edildiğini belirtmişti. Eşi ölünce mahkemede hakkını aramaya karar veren Meryem, Ali Beşe'den bağın mülkiyetini geri almak istemekteydi. Ali Beşe ise bağın Meryem'e ait olduğunu kabul etmekle birlikte Meryem'in bağ satışı esnasında bağ ile alakasının olmadığı ve bağın eşi Hüseyin'in mülkü olduğu şeklinde bir beyan verdiğini, satışın bu beyandan sonra gerçekleştiğini söylemişti. Bu nedenle Meryem'in şikâyeti kabul

²⁰ AŞS. 50, 7/4.

²¹ Gülnihal Bozkurt, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", *Prof.Dr. Kudret Ayiter'e Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, s. 129-141.

görmedi²². Mülkiyet anlaşmazlıkları, Osmanlı mahkemelerinde yaygın görülen konulardan biri biriydi. Hâkimin adalet üzere bir sonuca ulaşması delillere ve tanıkların ifadelerine dayalıydı. Meryem'in bağı zoraki sattığına ve şiddet gördüğüne dair bir şahidinin veya delilinin olmaması şikayetinin sonuçsuz kalmasının muhtemel nedeniydi. Buna benzer başka bir dava kaydında deliller ve olayla ilgili şahitlerin mahkemeye sunulan iddiayı doğrulamak veya çürütmek konusunda ne denli etkili olduğunu görmek mümkündür. 1782 yılında Hacı İlyas mahallesinde yaşayan Alime, vekili aracılığıyla Kazgancı mahallesinden Hatice binti Abdullah'a dava açmıştı. İddiasına göre Hatice 27 yıl önce Hacı İlyas mahallesindeki arsasını 57 kuruşa Alime'ye satmıştı. Ancak 25 yıl arsanın mülkiyeti üzerinde olup tasarruf eden Hatice, kadı huzuruna gelerek *"...arsa-i mezkûreyi bey' için zevcim Mehmed bana ikrâh etmekle mükreheten bey' eylemişdim..."* diyerek arsayı eşinin baskısıyla istemeyerek sattığını beyan etmişti. Bunun üzerine Alime, satışın rıza ile olduğunu söyleyerek ikinci bir dava açtı. Ancak Hatice bu iddiayı reddetti. Kadı, o sırada şahidinin olmaması nedeniyle Hatice'den yemin etmesini istedi. Hatice'nin yemini üzerine kadı, satış feshederek arsayı Hatice'ye geri verdi. Ancak daha sonra Alime'nin, satış parasını Hatice'nin isteyerek alındığına dair şahitler getirmesi ve ayrıca Amasya ve Turhal müftüleri el-Hac İsmail Efendi ve Abdülmecid Efendi'nin şahitlikleri ve verdikleri fetva gereği arsa Alime binti el-Hac Ömer'e teslim edildi²³. Fetvalar, dayanak noktasının İslam hukuku olmasından mütevellit mahkemelerde hukuki bir referans olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla mahkemeye fetva sunan taraf iddialarını güçlendirerek hâkimin hukuki kararlarının şekillenmesinde etkili olabilmekteydi. Örnekte Hatice her ne kadar yemin edip iddiasını doğrulamaya çalışsa da karşı tarafın kendisine atfedilen iddiayı çürütecek delillerinin olması davanın ne şekilde sonuçlanacağını belirleyicisi oldu.

²² AŞS. 50, 29/4; kadınların eşleri ya da yakın akrabalarının baskı ve zor kullanmasıyla gayrimenkullerini satışa zorlandıkları başka bir örnek için bkz. AŞS. 50, 3/5.

²³ *"...Hadice arsa-i mahdûde-i mezkûreyi elli yedi guruşa bey'eylediğinden iki gün sonra târih-i kitâbdan iki sene önce semeni olan meblağ-ı mezbûr elli yedi kuruşu bizlerin huzûrunda bi't-tav' ve'r-rızâ ahz u kabz eyledi bizler bu husûsa bu vecih üzere şâhidleriz şehâdet dahi ederiz..."* şeklindeki ifadeler davanın sonucu etkilemiştir. Bkz. AŞS. 59, 97/1.

Yine Yakutiye mahallesinde yaşayan Ayşe binti Abdullah da 22 Haziran 1782 yılında eşinin kendi rızası dışında yaptığı mülkiyet devrinin iptali için dava açmıştı. Ayşe'nin iddiasına göre eşi 4 yıl önce Ilıcak bölgesindeki dutluk bağıni kendi rızası dışında Demirci Abdurrahman bin Mehmed'e satmıştı. Ayşe mahkemeden baskı ve zorlamayla yapılan bu satışın feshedilmesini istemekteydi. Ancak daha sonra Demirci Abdurrahman bin Mehmed ile aralarında 20 kuruş üzerine sulh ettiklerini belirterek davadan çekildi²⁴. Verilen örneklerde görüldüğü üzere kadınlar eşlerinin zorlamasıyla gayrimenkullerinden iradeleri dışında feragat etmek zorunda bırakılmıştır. Şiddetle sindirilen bu kadınlar ellerine geçen ilk fırsatta (bu eşlerinin ölümü bile olsa) hukuki yollara başvurarak hak arayışında bulunmuşlardır.

Birçok geleneksel yapıda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da miras hukuku genellikle cinsiyet temelli bazı farklılıklar içermekteydi. Kadının ailesinden intikal eden miras hakkı erkeğin yarısı kadardı²⁵. Toplumsal düzen içerisindeki aile yapısı ve cinsiyet rolleri bu sonucun ortaya çıkmasıyla yakından ilişkilidir. Erkeklerle genellikle ailenin geçim kaynağı olarak görülerek aile adının devamını sağlama, mal varlığını koruma gibi sorumluluklar atfedilirken, kadınlar daha çok aile içindeki sosyal ve evsel görevlerle sınırlı tutulmaktaydı.

Kadınlar veraset paylaşımından haklarına düşen payı almakta her zaman şanslı olamayabiliyordu. Özellikle ailenin erkek bireyleri tarafından hukuki olarak kendilerine düşen haktan mahrum bırakılmak isteniyorlardı. Bununla ilgili olarak Ayşe binti Recep, Üçler mahallesinde yaşayan üvey oğlu Mehmed bin Ömer'e karşı dava açmıştı. Ayşe, eşi öldükten sonra eşinin terekesinden kendi payına düşen hissesini ve mihrini istemekteydi. Ancak aradan 30 sene gibi uzun bir süre geçmesine rağmen bu isteği gerçekleşmemiş ve dava zaman aşımına

---

²⁴ AŞS. 59, 108/2.

²⁵ Colin Imber, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010, s. 79.

uğramıştı²⁶. En sonunda mahkemede muslihun²⁷ adı verilen arabulucu²⁸ vasıtasıyla Mehmed'den 5 kuruş alarak kendisine düşen hisse, mihr ve Dere mahallesindeki evden feragat etmiş ve bu hususla ilgili bir dava ve isteğinin olmadığını belirtmişti²⁹. Sicillerde mirasını alamayan kadınlar kadar alan kadınların da mahkemeye gelerek mirastan kendilerine düşen payı aldıklarına dair bir beyan verdikleri görülmektedir. Bu konuda Bağ-ı Helkis mahallesinde yaşayan Emine binti Mustafa'nın vekili aracılığıyla mahkemeye bir başvurusu mevcuttu. Vefat eden babası ve büyük nenesi Hatice'nin terekelerinden kendi hissesi olan çarşı içinde ekmekçi dükkânı, bedesten yakınında attâr dükkânı, Ferhad mahallinde dutluk bağ ile Dana köyündeki üzümlük bağı kardeşleri Amasya mütesellimi Halil Paşa ve es-Seyyid İbrahim Bey ile anlaşma sağlayarak aldığını ve aralarında herhangi bir alacak verecek kalmadığını bildirmişti³⁰. Kayıttan da anlaşılacağı üzere Emine binti Mustafa, Amasya'nın önde gelen yerel eşraf ailelilerinden birine mensuptu. Amasya da bazı kadınlar hukukun kendilerine sunduğu hakları kolayca

²⁶ Kaynaklarda “tekadüm-i zaman” ve “mürur-ı zaman” şeklinde birbiri yerine kullanılan zaman aşımı olgusu Osmanlı mahkemesinde belirli bir standarta bağlanmamıştı. Roma hukuk geleneği olan zaman aşımı mahkemenin iş yükünü azaltmak üzere konulan bir engeldi ve eğer kadı isterse buna riayet etmezdi. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Gümüş, “17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Devleti Hukuk Düzeni'nde Zamanaşımı (Mürür-ı Zamân) Uygulaması ve Amid Mahkemesi'nden Bazı Örnekler”, *OTAM*, 42/Güz 2017, s. 104.

²⁷ Taraflar arasında yaşanan anlaşmazlıklar her zaman mahkemeye intikal ettirilmezdi ya da ettirilse bile mahkeme dışında muslihun adı verilen aracılardan sayesinde anlaşma yolu sağlanırdı. Muslihun, belirli bir bedel karşılığı taraflar arasında anlaşma yapabildiği gibi hiçbir şey talep etmeden *meccânen* yani parasız sulh da yapabilmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zeynep Dörtok Abacı, “Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri”, *OTAM*, S. 20, 2006, s. 110-111; Ayrıca bkz. Mustafa Avcı, “Osmanlı Ceza Muhakemesinde Sulh (Uzlaştırma)”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1, 2017, s. 11-71.

²⁸ Taraflar arasında barışı sağlamak için davaya müdahil olan sivil arabulucular, toplumun âdet ve töresi gereğince mahkemeye önerilerde bulunabilmekteydi. Bu öneri bir cinayet davasında bazen diyet olarak karşı tarafa berdel de denebilecek bakire bir kızın gelin verilmesi de olabilmekteydi. Amid mahkemesinde diyet olarak hayvan ya da gündelik kullanım eşyaları ile birlikte bakire genç bir kızın zikredilmesi ile ilgili çalışma için bkz. Ercan Gümüş, “17. Yüzyılda Aşiret Geleneğinin Şer'i Hukuktaki Yeri Dair Diyarbakir Mahkemesi'nden Bir Örnek: Kan Davalarında Sulh Amacıyla Kız Verme Adeti Ve Aşiretli Toplumlar Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *Turkish Studies*, volume 13/1, Winter 2018.

²⁹ AŞS. 51, 94/1.

³⁰ AŞS. 58, 98/1.

elde edebiliyorken bazıları da gerek baskı ve zor kullanılarak gerekse yok sayılarak bu haklarından uzak tutulmaktaydı.

Amasya’da gündelik hayat içerisinde şiddet çeşitliliğinin oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir. Şiddet vakaları bazen son derece ciddi boyutlara ulaşarak cinayete kadar vardırılmış görünmektedir. Bununla ilgili olarak Hakala köyünde meydana gelen bir olay cinayet iddiasıyla mahkemeye taşınmıştı. Mahkeme olayın ayrıntılı bir şekilde araştırılması, yerinde keşif ve inceleme yapılması için kâtip Ahmed Efendi bin İsmail Efendi’yi görevlendirmiş ve bölge ahalisinden de olayın aydınlatılmasına yardımcı olmasını istemişti. 1768 yılının Ekim/Kasım aylarında Hakala köyünde yaşanan olayın kurbanlarından biri olan Fatıma binti İbrahim, belirtilen yerde yaralanmış ve hayatını kaybetmişti. Aynı olayda Alime binti Abdullah ve Arife binti Ali de yaralanmıştı. Yaralı kadınlar yaşanan olaya dair suçlamalarını Ahmed bin Ahmed, Mustafa Kethüda bin Ömer, Muslihiddin bin Mustafa ve Mustafa bin Ali isimli kişilere yöneltmişler ancak olayın neden ve nasıl olduğuna dair bir bilgi vermemişlerdi. Şüpheliler ise olayın ardından maktulün eşi Osman ve kardeşi Mehmed’in evlerinden kaçarak uzaklaştıklarını gördüklerini olayı gerçekleştirenin de onlar olduğunu belirtmişlerdi³¹.

1781 senesinin ocak ayında düşülen dava kaydında da şiddet yine bir cinayet olayıyla sonuçlanmıştı. Olay, es-Seyyid Abdullah Bey ve bazı kişiler aleyhinde Amasya’nın Havza kazasına tabi Halyâs köyünden es-Seyyid Mustafa’yı haksız yere katlettirdikleri için Divan-ı Hümayun’a yapılan diyet³² isteminin reddedildiğini bildiren kayıtle başlıyor. XVIII. yüzyılın sonlarındaki hukuki süreç, toplumsal dinamikler ve aile içi ilişkiler hakkında bilgi sunan bu kayıt şiddetin detaylı olarak izlenmesini sağlıyor. Divan’ı Hümayun’dan Amasya kadısı Derviş Mustafa’ya

³¹ AŞS. 63, 7/1.

³² “Diyet, İslam hukukunda bir şahsın haksız olarak öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması halinde ceza ve kan bedeli olarak ödenmekteydi” bks. Ali Bardakoğlu, “Diyet”, *DİA*, C. 9, 1994, s. 473; Fatih Kanunnâmesi’nde “Eğer adam öldürse yerine kısas etmeseler, kan cürmi, bay olup bin akçeğe dahi ziyadeye gücü yeterse dört yüz, eğer altı yüze gücü yeterse iki yüz akçe, andan aşağı hallü olursa yüz akçe ve fakir olursa elli akçe cürm alına” şeklinde diyetin miktarı belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bks. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri)*, C. I, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s. 349.

gönderilen belgede, es-Seyyid Mustafa'nın kendi hâlinde işlerini görmek için Amasya'ya gittiği sırada Amasya ahalisinden Abdullah Bey, Yüzbaşıoğlu Mustafa ve bazı kişilerin³³ birbirleriyle anlaşarak es-Seyyid Mustafa'nın Hacı Eyyûb oğlu olarak bilinen kişinin evine girip onu öldürmekle suçladıkları ve bu konuda bir arzuhali de Sivas beylerbeyine sundukları belirtilmekteydi. Sivas beylerbeyi ve İstanbul'dan görevlendirilen mübaşir vasıtasıyla yapılan tahkikatta es-Seyyid Mustafa yakalanmış, yargılanması için Sivas'a nakledilmişti.

Olayın ayrıntılarına geçtiğimizde birden çok suç unsuruyla karşılaşılmaktadır. Kadına dair cinsel şiddetin yanı sıra hem eşini hem de namus ve onurunu kurtarmaya çalışan bir kişi en sonunda canından olup cinayete kurban gitmişti. 1780 yılı Ekim ayının ortalarında gönderilen emirde Sivas beylerbeyi ve Enderun ağalarından İsmail vasıtasıyla mahkemenin Sivas'ta görülmesi istenmişti. Mahkeme Sivas'ta davalı ve davacı taraf ile Amasya'nın ehl-i örf ve ehl-i şer ahalisinden oluşan kişiler huzurunda görüldü. Mevcut suçlama tek tek hepsine sorulduğunda Seyyid Mustafa'nın bir sene önce Amasya'ya geldiğinde gece gündüz bir an ve bir saat kendi hâlinde olmayıp içki içmeyi huy edinmiş (*şürb-i hamr ile me'lûf*) olduğunu, bir gece yarısı (*cevf-i leyilde*) Hamamcı Osman'ın evine girerek eşi Emine'yi ırzına geçmek üzere (*fi'l-i şeni' kasdıyla*) zorla dışarı çıkarıp bağa götürmeye çalıştığını ve bu sırada gelen Hamamcı Osman'ı eşini kurtarmaya çalışırken Çerkez bıçağı ile yaralayarak öldürdüğünü söylemişlerdi. Tam bu esnada Amasya Sancağı mütesellimi olan Seyyid Abdullah Bey ve maktulün ammizâdeleri Osman ve Kara Osman'ın geldiğini, Seyyid Mustafa'yı yakalayıp adaletle teslim ettiklerini de eklemişlerdi. Ayrıca, belgede "*öteden beri bu misillü ef'âl-i kabîha merkûm Seyyid Mustafâ'nın âdet-i müstemirresi olduğu cümlemizin ma'lûmları olduğuna binâ'en*" şeklinde bir ortak beyan da verilmişti. Mahkemede bulunan yerel ahalinin bu ortak beyanı ve Seyyid Mustafa'nın Hamamcı Osman'ı bir gece yarısı evine girip bıçakla yaralayarak öldürdüğünü onaylayan şahitlerin ifadesi sonucu suçu sabit görülmüştü. Seyyid Mustafa'nın öteden beri bu şekilde kötü huylarının olduğu ve suçu işleyebilecek şahsiyette olduğu mahkemedeki tüm şahitler tarafından da kabul edilmişti. Buna binaen maktulün varisleri

³³ Zihni oğlu Za'ım ve Monla Hafıl oğlu Hacı İbrâhîm ve Gözdeş oğlu Mustafâ, Hüseyin Beşe ve Hâncı Emîr Alî.

Osman ve Kara Osman mahkemede işlediği suça karşılık Mustafa'ya kısas³⁴ cezası verilmesini talep etmişti. Kadı Seyid Mehmed Şakirzâde çıkartılan iki kıt'a fetva gereğince Seyid Mustafa'nın kısasan katlinin şer-i kanuna göre caiz olduğunu belirtmiş ve bu durumu İstanbul'a ilam etmişti³⁵. Burada *âdet-i müstemirresi* tabiri (suçun alışkanlık haline getirilmesi) davanın seyri için (özellikle cezalandırma hususunda) oldukça dikkati çekicidir. Öldürülen Hamamcı Osman'ın yakınlarının kısas talebi, şahitlerin ve yerel ahalinin *âdet-i müstemirre* tabiriyle zanlının bu türden suçları yapabilecek bir kişilikte olup, huy edindiğini ispatlamasıyla mahkemece kabul görmüş olmalıdır.

Seyid Mustafa'nın bir gece yarısı sarhoş bir şekilde Hamamcı Osman'ın evine girerek eşi Emine'ye cinsel saldırı girişiminde bulunması, Osman'ı bıçakla yaralayarak öldürmesi kendisinin de sonunu hazırladı. İslam hukukunda adam öldürme ya da yaralamalarda suçun bilerek veya kazara işlenmesine bakılarak hafifletici veya ağırlaştırıcı sebep ilkesi uygulanmaktaydı. Suçların türü, işlenme şekli ve niyeti göz önüne alınarak adalet sağlanırdı. Bu nedenle, İslam hukukunda suçun kasıt veya kazayla işlenmesi önemli bir ayrımı ifade etmekteydi. Bir kişi suçunu kesici, delici ve parçalayıcı bir aletle işlemişse bu olaylar kasten öldürme suçu olarak kabul edilir ve cezası kısası gerektirirdi. Diğer yandan kasıt taşımadan veya doğrudan bir kişiyi öldürme amacı gütmeksizin (örneğin, darp etmek gibi) bir kişinin ölümüne neden olmuşsa bu durum kasıt benzeri öldürmeye girerdi ve kısas gerektirmezdi. Bu tür davalar bu şekilde dikkatle değerlendirilir ve sonuca bağlanırdı³⁶. Seyid Mustafa'nın da işlediği suçun büyüklüğü, görgü şahitlerinin bulunması, hakkında yerel ahali tarafından bu suçu işleyebilecek kişilikte olduğuna dair olumsuz beyan verilmesi ve ayrıyeten maktulün akrabalarının da istemiyle kendisine kısas cezası verilmesine karar verilmişti. Yargılama sonucunda çıkan kısas kararı nihayetinde bir kişinin ölüm fermanı olduğu için bu durum İstanbul'a bildirildi. Belli ki mahkeme hâkimi böyle bir

³⁴ Kısas, kasten adam yaralama ya da öldürme suçlarının vukuu bulması durumunda suçun failinin işlediği suça denk bir ceza ile cezalandırılması anlamına gelmektedir. Bkz. Şamil Dağcı, "Kısas", *DİA*, C. 25, 2022, s. 488-90; Ayrıca bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, s. 119.

³⁵ AŞS. 59, 31/1.

³⁶ İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *AÜHFD*, C. 52, S. 1, Ankara 2003, s. 170.

kritik kararın sorumluluğunu tek başına almak istemedi. Bu konuda mahkeme hâkimi müftüden de şer'i destek alarak kararı merkezi otoritenin onayına sundu. Bu şekilde bir onay beklenmesi kadının tek yetkili merci olmadığına da göstergesiydi. Sonuç olarak şeriat ve kanun iş birliği içinde çalışarak davanın çözüme kavuşturulmasını sağladı.

Bu dava kaydı aynı zamanda XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun bir taşra kenti olan Amasya'daki hukuki sürecini de gözler önüne sermektedir. Zira işlenen suç ayrıntılı bir şekilde takip edilmekteydi. Bu süreçte dava, Amasya'dan çıkıp vali divanına oradan da İstanbul'un resmi makamlarına kadar aksettirilmişti. Böylece vaka yerel sınırları aşarak İstanbul'a kadar ulaşmıştı. Aslında bu dava örneğiyle Anadolu'nun bir taşra kentindeki yerel ahalinin bir üst mahkeme olan temyiz mahkemesine başvurarak mahkeme kararının hukuki tutarlılığını sorguladığı da görülmektedir. Merkezi hükümet, kendisine yapılan bu müracaat karşısında davanın yerinde araştırılması için bir memur tayin edilerek olay yeri incelemesi, görgü şahitleri ve deliller doğrultusunda davanın yeniden görülerek bir sonuca vardırılmasını istemişti.

Fiziksel şiddetin bir alt türü olan cinsel saldırı da mahkemelerde yer edinen önemli dava konulardan biriydi. Bu tür saldırılar mağdurlar üzerinde ciddi fiziksel, duygusal ve psikolojik sonuçlar doğurmakta ve toplumun herhangi bir kesiminden kadın veya erkeği etkileyebilmekteydi. Cinsel saldırıya maruz kalan kadınlar suçlamalarını kanıtlamak ve suçluyu cezalandırmak için hukuki işlemler başlatmışlardı. Buna dair pek çok dava kaydı bulunmaktadır. Bunlardan birinde Temenna mahallesinden Ayşe binti Ali, Kılıççı mahallesinden es-Seyyid Osman bin Ali'nin kendisine tecavüz etmek (*fi'l-i şeni*) amacıyla kasıtlı olarak yaklaştığını belirterek hakkında bir işlem başlatılmasını talep etmişti³⁷. Ayşe'nin cinsel saldırıya uğradığını iddia ettiği ve bu suçun faili olarak gördüğü es-Seyyid Osman'a karşı yasal bir işlem yapılmasını talep etmesi, bu tür cinsel saldırı vakalarının dönemin hukuki süreçlerine nasıl yansıdığını göstermektedir. 5 Temmuz 1762 tarihli kayıta da Acem Ali Mahallesi'nden es-Seyyid Mustafa bin Osman'ın, Hacı Hamza Mahallesi'nden Abdurrahman bin Mehmed'in gündüz vakti *fi'l-i şeni'i* kastıyla evine gelip eşine saldırıda bulunduğunu bildirdiği yer

³⁷ "...mezbur es-Seyyid Osman bana *fi'l-i şeni'* kasdiyla ırzıma taarruz eylemekle..." b kz. AŞS. 50, 42/3.

almaktaydı. Mahalle ahalisinin davalı hakkındaki olumsuz tutumları sonucu Abdurrahman bin Mehmed'e hapis cezası verilmişti³⁸. 29 Temmuz 1762 tarihli kayıta ise Cebecioğlu Hüseyin bin Halil ve eşi Fatma binti Ömer, Mehmed bin Ömer'in 9 gün önce alenen evlerine gelip Fatma'ya cinsel saldırıya yeltendiğini belirtip şikayetçi olmuşlardı³⁹. Yine Bayezid Paşa mahallesinden Mehmed bin Osman, Zenne köyünden Ömer bin Ebubekir'in 3 gün önce kendisi evde yokken evine girdiği belirterek şikayetçi olmuştu⁴⁰.

Geçmişten bu yana kadınlar, bazen intikam almak bazen aileyi utandırmak ya da tamamen keyfi olarak çeşitli cinsel saldırılara ya da iftiralara maruz kalmışlardır. İncelenen şer'iyye sicillerinde cinsel suçların *fi'l-i şeni'* adıyla kayıtlara geçirildiği görülmektedir. *Fi'l-i şeni'* nin kelime anlamı *ırza geçme gibi ahlaksızca bir davranış* olarak açıklanmıştır⁴¹. *Fi'l-i şeni'* tabirinin XVI. yüzyıldan sonra mahkeme kayıtlarında gayrimeşru ilişki ya da cinsel suçlar kapsamında zinanın yerini aldığı yönünde görüşler bulunmaktadır. İki terimin de cinsel suçları kapsayan üstü kapalı bir anlamı bulunmaktadır. XVI. yüzyıldan sonra giderek artan bu tür kullanımın nedeni, zinanın şer'i hukukta had suçları kapsamına girmesinden dolayı suçun ispatı noktasında katı kurallar barındırmasına bağlanmaktadır. Şer'i hukuka göre bir kişinin zina suçuyla had cezası⁴² alması yönünde hüküm verilebilmesi için yasak ilişkiye dört erkeğin şahitlik etmesi ya da kişinin dört defa zina yaptığını kabul ettiğine dair beyan vermesi gerekmektedir. Bu katı şeriat kuralları zinayı cezalandırmayı olanaksız hale getirmektedir. Bu nedenle mahkemelerde şer'i hukukun çemberinde olan zina yerine *fi'l-i şeni'* tabiri kullanılarak

³⁸ AŞS. 50, 16/3.

³⁹ AŞS. 50, 22/2

⁴⁰ "...*fi'l-i şeni'* kasdıyla bila menzile girüb ben dahi taşradan geldiğimde mezbur ile münakaşa ve ...*fırar ve vecihle icra-i şer-i olmasını talep eylerim suval.*" bkz. AŞS. 50, 25/6.

⁴¹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., Ankara 2012, s. 466.

⁴² İslam hukukunda Allah'a karşı işlenen suçlara (yol kesme, hırsızlık, içki içmek, zina ve zina iftirası/kazf gibi) verilen had cezası, şeriat tarafından kabul görmüş azaltılmayan, arttırılmayan ya da başka bir cezaya çevrilemeyen bir ceza türüdür. bkz. Ali Bardakoğlu, "Had", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, s. 548-550.

hukuki otoritelere çeşitli cinsel suçları ta'zirle⁴³ cezalandırma olanağı sunulmuştur. Bu şekilde cezaların daha etkili ve çeşitli olması sağlanmak istenmektedir⁴⁴. Çalışmada incelenen örneklerdeki zaman aralığı XVIII. yüzyılın ikinci yarısına denk düşmektedir. Yine yukarıda ele alınan örneklerde de görüldüğü üzere cinsel suçlar genel olarak *fi'l-i şeni'* adı altında kaydedilmiştir. Mahkeme kayıtlarında kâtip her ne kadar suç kaydı düşüp ceza hususunda sessiz kalsa da bazı davalarda verilen ayrıntılar cezalandırma konusunda nelerin dikkate alındığı hakkında bir fikir vermektedir. Bu noktada incelenen belgeler doğrultusunda gerek toplumsal düzene gerekse kişilerin onur ve haysiyetine bir darbe olan cinsel suçları kapsayan zinanın, XVIII. yüzyıl İslam hukuk terminolojisinde tamamen olmasa da büyük ölçüde *fi'l-i şeni'* tabiriyle tanımlanarak bu suçu işleyen kişileri ta'zir ile cezalandırma esnekliği verilmek istenmesi görüşü tutarlı gibi görünmektedir.

Mahkemeye taşınan asayiş olaylarından anlaşıldığı kadarıyla kişinin ahvalinin davanın hak ile çözümlenmesini sağlamakta önem taşıdığı düşünülmekteydi ve bunun sağlanması adına mensubu olduğu köy/mahalle ahalisine kendisi hakkında soru sorulmaktaydı. Davalı ya da davacı hakkında iyi hal beyanı davanın seyrine önemli bir katkı sunmaktaydı⁴⁵. Bununla ilgili olarak 14 Temmuz 1762 tarihli kayıta, Medrese köyünden Osman Beşe bin Ömer, Ali bin Mustafa'nın 25 gün

⁴³ Ta'zir belirli bir cezası olmayan suçlara verilen, miktarı ve şekli yöneticiye ya da hâkime bağlı olan bir ceza türüdür. Bkz. Tuncay Başoğlu, "Ta'zir", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 198-199.

⁴⁴ XVIII. yüzyıl ortalarına dair Bursa ve Ankara mahkeme kayıtları ve Anadolu Ahkam Defterlerinin incelendiği bir çalışmada, cinsel suçları tanımlayan zinanın terim olarak kullanımının giderek azaldığı özellikle XVII. yüzyıldan sonra neredeyse tamamen terkedilme yönüne doğru bir eğilim olduğu belirtilmektedir. Bkz. Başak Tuğ, *Namus Siyaseti 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Irz, Şiddet, Hukuk*, İletişim Yay., İstanbul 2023, s. 196-208.

⁴⁵ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013, s. 81; Özen Tok, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2005, s. 160. s. 55-173. Ayrıca bkz. Cemal Çetin, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)", *History Studies*, S. 6, Aralık 2014, s. 43; Raif Kaplanoğlu, Mahalle Hukukunda "Sû-i hâl", "Hüsn-i Hâl" ve Mahalleden İhraç Kararları", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Bahar 2012, s. 51.

önce oğlu İbrahim'in evine girip eşini *fil'i şeni'* kastıyla alıkoymuşken gelinin bir fırsatını bulup kaçtığı belirtilmişti. Ali ise İbrahim'in eşinin davetiyle evine gittiğini söyleyerek kendini savunmuştu. Ali, bu şekilde kadını suçlu göstererek ceza almamayı ummuş olmalıydı. Zira kişinin mahalledeki komşuları nezdinde kötü bir imajının olması davayı kaybetmesi için yeterli bir sebep olarak görülebilmekteydi⁴⁶. Mahkemede kadı, olayın ayrıntılarını çözmek ve doğru bir karar verebilmek adına İbrahim'in eşinin ahvalinin köy ahalisine sorulmasını istedi. Böylece kadına atfedilmek istenen kötü itibarın da önü kesilmiş oldu. Kadıların bu şekilde halkın tanıklıklarını ve yerel toplumun görüşlerini dikkate alması, adaletin işleyişine katkıda bulunulmasını ve yargılamanın adil olmasını sağlama amacını taşımaktaydı. Köylülerin kadının iyi halini bildirmeleriyle de davalı Ali'nin *ıslah-ı nefis* olana kadar kaza zindanına atılmasına karar verildi⁴⁷. Yine bu konuyla ilgili 10 Temmuz 1762 tarihli bir başka dava kaydında mahkemeye gelen Orman mevziinden Kara Hüseyin'in eşi Fatıma binti Ali de Kamerüddin mahallesinden Seyid Osman bin Hasan'dan davacı olmuştu. İddiasına göre, sabahın erken saatlerinde Seyid Osman, evinin karşısında bulunan bağa gelip kendisine cinsel saldırıda bulunmaya çalışmış ve kaçmıştı. Davacı hatta kılıç torbasının dahi hala kapısında olduğunu söylemişti. Osman hakkında Şamice mahallesinden Seyyid Ali bin Hüseyin ve Hasan bin Hüseyin'in şahitliğiyle⁴⁸ mahkeme Seyid Osman'ın suçlu olduğunu onayladı⁴⁹. Şahitlerin ifadeleri mahkemenin davacı Fatıma'nın lehine bir karar vermesinde etkili oldu. Tanıklık sistemi, adaletin işleyişini desteklemek ve hukuki anlamda güvenilir bir sistemin işlemesini sağlamak amacıyla Osmanlı mahkemelerinin kullandığı bir araçtı. Tarafsızlık, dürüstlük ve güvenilirlik tanıklık için önemli sayılmaktaydı ve

⁴⁶ Bursa'nın Şehreküstü mahallesinde cinayete kurban giden Tuti'nin başkalarını evine kabul eden, içkili toplantılara katılan ve komşuları arasında kötü şöhretli olarak bilinmesinin dava seyrini nasıl etkilediği hakkında bkz. Suraiya Faroqhi, *Bursa'da Cinayet: Bir Cui Bono Vakası Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005, s. 68-79.

⁴⁷ AŞS. 50, 19/4.

⁴⁸ "...beş gün mukaddem mezbur Seyyid Osman sabah karib müdde-i mezburun menziline gelüb su-i kasd ettiği bizim malumumuzdur".

⁴⁹ AŞS. 50, 17/3.

bu değerlere uygun davranmayan tanıklar hukuki sonuçlara tabi tutulabilmekteydi⁵⁰.

Sonuç

Bu çalışmada, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mahkemeye aksettirilen şiddet olayları kadınlar özelinde ele alınmıştır. Kadınların maruz kaldığı şiddet olayları karşısındaki hukuki hakları ve yaşadıkları sorunlar üzerine odaklanılmıştır. Yine kadınların fiziksel ve duygusal sağlığını tehdit eden bu olaylar karşısında nasıl hareket ettikleri ortaya koyulmak istenmiştir.

Köy veya mahalleler arasındaki sosyal dinamiklerin, aidiyetlerin, görgü kurallarının ve yaşam tarzlarının, şiddet olaylarına nasıl zemin hazırladığı irdelenmiştir. Verilen örneklerden yola çıkılarak herkese açık olan umumi alanlardaki anlaşmazlıkların ya da tartışmaların (çalışmada bu mekân hamam olmuştur) farklı sosyal çevrelerden gelen kadınlar arasındaki gerginliklerin bir yansıması olabileceği sonucu çıkarılmıştır.

İncelemeye alınan dava kayıtlarından kadınların haksız muamelelere karşı başlattıkları hak arayışı ve bu hak arayışı üzerinden de dönemin sosyal ve hukuki yapısını takip etmek mümkün olmuştur. Bu bağlamda kadınların mahkemeleri kullanmalarında hukuki açıdan herhangi bir engellerinin olmadığı görülmüştür. Ancak bu hak arama sürecinin her kadın için aynı şartlarda geliştiğini söylemek yanıltıcıdır. Günümüzde dahi özellikle köyde yaşayan bir kadın ile şehirde yaşayan kadının içinde bulunduğu şartlar aynı değildir. Yine de kadınlar aile içi çatışma, boşanma, mirastan men, cinsel saldırı ya da fiziksel şiddet vakalarında cesaret gösterip hukuki süreç başlatarak suçluların cezalandırılması için çaba harcamışlardır. Bu çabaları bazen baskı ve şiddet, bazen delil ve şahit eksikliği, bazen toplumsal normlar ya da diğer faktörler nedeniyle sekteye uğratılmış olsa da haklarını aramaktan vazgeçmemişlerdir.

Osmanlı mahkemeleri, suçun tespit edilip cezalandırılması noktasında kefillik, şahitlik ve iyi ya da kötü hal tespiti yapılması için

⁵⁰ Osmanlı mahkemelerindeki şahitlik müessesesinin önemi hakkında detaylı bilgi için bkz. İsmail E. Ürünsal, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l- 'udûlden Şuhûdü'l- hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları*, LIII (2019), ss.1-50.

başvurduğu köy/mahalle halkına büyük sorumluluk yüklemiştir. Bu bağlamda toplumsal sorumluluk bilinci davaların çözüme kavuşturulmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. İncelenen dava kayıtlarında da mahkemelerde tanık ifadeleri ve toplumsal algının dava sonucunu önemli oranda etkilediği görülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

A.DVNS.MHM.d., Defter No: 96, Hüküm No: 805, s. 158, 10 Zilkade 1089/24 Aralık 1678. A.DVNS.MHM.d., Defter No: 1, Hüküm No: 1493, s. 243, 4 Rebiülahir 962/26 Şubat 1555.

Şeriye Sicilleri

AŞS (Amasya Şer'iyeye Sicili)

AŞS. 50, 3/5, 7/4, 16/1, 16/3, 16/4, 17/3, 19/4, 22/2, 25/4, 25/6, 26/2, 29/4, 40/2, 42/3, 45/3.

AŞS. 51, 94/1.

AŞS. 56, 11/1, 75/2.

AŞS, 58, 37/2, 98/1.

AŞS. 59, 10/2, 17/1, 31/1, 97/1, 108/2.

AŞS. 63, 7/1.

AŞS. 65, 5/4.

Kitap ve Makaleler

Abacı, Zeynep Dörtok, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM*, S. 20, 2006.

Acar, H. İbrahim, "Talâk", *DİA*, C. 39, İstanbul 2010, s. 498-499.

Akbulut, İlhan, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", *AÜHFD*, C. 52, S. 1, Ankara 2003, s. 170.

Aktan, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi II*, Aile Kurumu Başbakanlık, Ankara 1992.

Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, (Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri)*, C. I, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990.

Akyüz, Jülide "Osmanlı Kadınlarının Hukuksal Haklarını Kullanımı Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 6, 2007, s. 75-91.

- Aydın, M. Akif, "Mehir", *DİA*, C.28, İstanbul 2003, ss. 389-391.
- Aydın, M. Akif, *Osmanlı Aile Hukuku*, Klasik Yay., İstanbul 2018.
- Aydın, M. Akif, "Osmanlı Hukukunda Kazai Boşanma Tefrik", *Osmanlı Araştırmaları*, 5, İstanbul 1986.
- Avcı, Mustafa, "Osmanlı Ceza Muhakemesinde Sulh (Uzlaştırma)", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 25, S. 1, 2017, s. 11-71.
- Bardakoğlu, Ali, "Diyet", *DİA*, C. 9, 1994, s. 473.
- Bardakoğlu, Ali, "Had", *DİA*, C. 14, İstanbul 1996 s. 548-550.
- Başoğlu, Tuncay, "Ta'zir", *DİA*, C. 40, İstanbul 2011, s. 198-199.
- Bozkurt, Gülnihal, "İslam Hukukunda Zimmilerin Hukukî Statüleri", *Prof.Dr. Kudret Ayiter'e Armağan, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara 1988, s. 129-141.
- Can, Sevim, "Osmanlı Mahkemelerinde Kadın", *Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı*, Turan Kitabevi, Ankara 2008, s. 197-223.
- Cin, Halil, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1974.
- Çetin, Cemal, "Osmanlı Toplumunda Mahalleden İhraç kararları ve Tatbiki: Konya Örneği (1645-1750)", *History Studies*, S. 6, Aralık 2014, s. 43.
- Dağcı, Şamil, "Kıyas", *DİA*, C. 25, 2022, s. 488-90.
- Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Şehir, Toplum, Devlet Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.
- Faroqhi, Suraiya, *Bursa'da Cinayet: Bir Cui Bono Vakası Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2005.
- Gerber, Haim, "Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa 1600-1700", *International Journal of Middle East Studies*, Volume 12, No. 3 1980, s. 231-244.
- Güneş Yağcı, Zübeyde, "Osmanlı Taşrasında Kadınlara Yönelik Cinsel Suçlarda Adalet Arama Geleneği", *Kadın/Women 2000: Kadın Araştırmaları Dergisi*, C. VI, S. 2, 2005, s. 51-81
- Gümüş Ercan, "17. ve 18. Yüzyıl Osmanlı Devleti Hukuk Düzeni'nde Zamanaşımı (Mürûr-ı Zamân) Uygulaması ve Amid Mahkemesi'nden Bazı Örnekler", *OTAM*, 42/Güz 2017, s. 97-115.
- Gümüş Ercan, "17. Yüzyılda Aşiret Geleneğinin Şer'i Hukuktaki Yerine Dair Diyarbekir Mahkemesi'nden Bir Örnek: Kan Davalarında Sulh Amacıyla Kız Verme Adeti Ve Aşiretli Toplumlar Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Turkish Studies*, volume 13/1, Winter 2018.
- Gürhan, Veysel, "Kadınların Dîvân-ı Hümayun'a Şikâyet Haklarını Kullanmaları Üzerine Bazı Değerlendirmeler (Diyarbekir Eyaleti 1 Numaralı Ahkâm Defterine Göre)", *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, S. 32, 2017, s. 323-347.

Imber, Colin, "Kadınlar, Evlilik ve Mülkiyet: Yenişehirli Abdullah'ın Behcetü'l-Fetâvâ'sında Mehr", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları*, Ed. Madeline C. Zilfi, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2010.

Işık, Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet ve Hareketlilik İlişkisi," *Osmanlı'da Asayiş, Suç ve Ceza, 18.-20. Yüzyıllar*, Der. Noémi Lévy ve Alexandre Toumarkine, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul (tarihsiz).

Jennings, Ronald C, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, 18, No.1, 1975, s. 53-114.

Kaplanoğlu, Raif, Mahalle Hukukunda "Sû-i hâl", "Hüs-n-i Hâl" ve Mahalleden İhraç Kararları", *Bursa Araştırmaları Dergisi*, S. 36, Bahar 2012, s. 51.

Köse, Ensar, "Osmanlı Devleti'nde Kadınların Hak Arama Kültürü", *Uluslararası Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri I*, 13-14 Mayıs 2016, s. 291-321.

Marcus, Abraham, "Men, Women and Property: Dealers in Real Estate in Eighteenth-Century Aleppo", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol 26, No 2, 1983, s. 137-163.

Sak İzzet- Aköz, Alaaddin, "Osmanlı Toplumunda Evliliğin Karşılıklı Anlaşma ile Sona Erdirilmesi: Muhala'a (18. Yüzyıl Şer'iyye Sicillerine Göre), *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15. 2004, s. 92-140,

Tok, Özen, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehrindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Mahalle Ahalisinin Rolü (XVII. Ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği)", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 18, 2005, s. 55-173.

Tuğ, Başak, *Namus Siyaseti 18. Yüzyıl Osmanlı Anadolu'sunda Irz, Şiddet, Hukuk*, İletişim Yay., İstanbul 2023.

Ürünsal, İsmail E, "Osmanlı Mahkemelerinde Şâhitler: Şuhûdü'l- 'udülden Şuhûdü'l-hâle Geçiş", *Osmanlı Araştırmaları*, LIII (2019), s.1-50.

Pakalın, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3, MEB, İstanbul 1983.

Zarinebaf-Shahr, Fariba, "Osmanlı Kadınları ve 18. Yüzyılda Adalet Arama Geleneği", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (ed. Madeline Zilfi) içinde, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2000.

Extended Abstract

As one of the most important documents in the history of the Ottoman Empire, the “Registers of Kadhi Court” are a treasure trove of not only legal matters but also social and cultural norms. These registers not only provide information on legal processes, but also shed light on the family and gender relations of the period. As an important source for understanding the position of women in Ottoman law, “Registers of Kadhi Court” not only reflect the level of women’s participation in litigation processes and the judicial system, but also reveal their daily lives, domestic relations, property rights, divorce processes, and experiences including the victimisation of violence. These registers are extremely valuable for understanding the role of women in society and their experiences.

Registers of Kadhi Court” provide important clues for understanding the structure of Ottoman society. It is inevitable to analyse these documents in order to determine the social and legal status of women and to understand the general functioning and moral values of society. The records in the registers reveal the roles of women in matters such as marriage, divorce, inheritance, property rights and how these roles changed. In addition, cases of violence also trace the bullying women were subjected to and their search for justice. These documents are a unique source for understanding the social structure and legal system of the Ottoman period.

The experiences of women in Ottoman society can be more clearly understood through the Registers of Kadhi Court. The registers reveal how women were present not only within the family but also in the public sphere. Issues such as women’s ownership of property rights, their active role in trade and inheritance issues show how active women were in social and economic life in Ottoman society. Moreover, records on cases of violence show how women responded to the balance of power in society and their quest for justice.

In conclusion, Registers of Kadhi Court are a critical source for delving deeper into Ottoman society and understanding the lived experiences of women. These documents provide valuable clues for understanding the social, legal and economic roles of women and help us to evaluate the history of the Ottoman Empire more comprehensively.

Violence, a universally shared problem, has been a common issue throughout history in different forms and dimensions. Violence, whether verbal or physical, can occur in a number of different contexts and dimensions, such as domestic, social conflicts or personal enmities. “Registers of Kadhi Court” are a remarkable source in terms of showing how such acts of violence were

perpetrated and resolved in the past. The registers reveal how disputes between the victims and perpetrators of violence were transformed into domestic problems, inheritance disputes and other cases.

In Ottoman society, women were assigned a role within the family. Housework and child rearing were the main duties expected of women. Along with this general rule, archival records show that some women were also involved in public life and supported the family economy. Especially urban women were engaged in various handicrafts, home industries or small commercial activities. In this context, the probate books are important records showing that women were active in economic life. For example, in the probate book dated 13 June 1781, Zeynep binti Mehmed Efendi, who lived in Kurşunlu district, was recorded as owning vineyards of grapes and mulberries worth 1,633 kurus in Okmeydanı, Çay and Karasenir neighbourhoods, a shop worth 177.5 kurus in the arpacılar bazaar, a shop share worth 100 kurus in the bakkallar bazaar, a mill share worth 25 kurus in the Şamlar neighbourhood, and sheep and goats worth 300 kurus. It is also seen that he had woven clothes made of valuable fabrics and jewellery. Şan binti Mehmed, who also lived in Cami-i Enderun neighbourhood, was recorded as owning vineyards of grapes and mulberries worth 1,920 kurus in Karasenir, Okmeydanı, Çaylar neighbourhoods, a mill share worth 250 kurus in Şamlar district, a barber shop worth 100 kurus in Berberler bazaar, a rifle shop worth 80 kurus in Berberler bazaar, a share worth 20 kurus in grocery bazaar, and sheep and goats worth 300 kurus. These data show that some women were engaged in economic activities such as agriculture, animal husbandry and trade. In addition, the fact that they owned woven clothes made of valuable fabrics and jewellery suggests that they may have had a certain lifestyle or social status.

The Ottoman Empire had two separate legal systems, customary and sharia law. Islamic law played an important role in determining the social and legal status of women by granting them various rights in matters such as inheritance, divorce and marriage. However, women sometimes faced difficulties in accessing these rights. In this case, the state provided its subjects with the opportunity to apply to the courts and defend their rights and demand the prosecution of offenders. Courts conducted a fair trial process, taking into account the claims of the parties, the testimony of witnesses, evidence and crime scene investigations.

Women have taken an active role in all areas of society and have not hesitated to exercise this right recognised to them. They frequently appeared in courts as defendants, plaintiffs or witnesses. Therefore, women occupied an important place in legal processes in the Ottoman society and they were prominently present in the shar'iyeh registers. These registers reflect women's

participation in court proceedings, their efforts to claim their rights and their place in social life in detail. The presence of women in the courts represents one of the important steps taken towards achieving gender equality and legal justice in Ottoman society.

In Ottoman society, women were both protective and oppressive. Women who were oppressed and persecuted by their husbands or other individuals in one case could face the protection of the same individuals in another case. Such incidents are frequently encountered. Domestic violence is a frequently encountered issue in the registers and is often the cause or result of divorce cases. In addition, women were subjected to psychological, physical and sexual violence. In this study, the general incidents of violence that women were subjected to in Amasya, an important city in Anatolia, and the legal process initiated by them or their relatives in the face of these incidents will be discussed. In this way, the freedom and reaction space of provincial women in the Ottoman world will be tried to be revealed in a micro context.

Ottoman society's view of women and its legal practices regarding women were determined by two main traditions: Islamic law and Old Turkic law. The Old Turkic social order and law ensured women's social visibility and a balanced status in the patriarchal society. Compared to Islamic law, it can be stated that it is a more egalitarian model in terms of women's status. The predominance of Islamic law in the Ottoman social order and state life from the end of the fifteenth century onwards also affected the status of women. Considering the differences between rural and urban areas in terms of social visibility, it is possible to mention a certain regression. Nevertheless, women's legal rights such as litigation, inheritance and divorce were systematically exercised in this period. However, in the Ottoman social order, especially in Central Anatolian cities such as Amasya, which was selected as the sample population in this study, the continuity of violence has become commonplace almost since the first quarter of the 16th century, regardless of class, status and identity. Even though the perpetrators of violence were called by different names such as Celali, refugee, economic organisation or ayan, the victims of violence were the same social groups such as women, peasants and producers. It is clear that women were, in general terms, among the groups that suffered the most from violence in the unstable environment that increased from the 17th century onwards.

In this study, by selecting sample cases from the case records kept in the Amasya court between 1750-1800, when normative law passed from force to practice, the incidents of violence (physical, psychological, sexual and economic) that women were exposed to without any status discrimination, the difficulties they experienced in the face of these incidents and their efforts to

cope with these difficulties are analysed. In order to clarify the status of women in the social and cultural structure, women's cases related to civil law such as property rights and inheritance sharing; the response of Ottoman local law to the violence they were subjected to in various aspects from physical violence to sexual assault and their struggle for their rights are discussed. In the case of women, who represent a fragile, vulnerable and victimised social group, the lack of implementation is striking. The extent to which women were able to access the rights granted to them in theory in practice is evaluated in the context of case studies

In this study, the incidents of violence reported to the court in the second half of the eighteenth century are analysed with a special focus on women. The focus is on the legal rights of women and the problems they experienced in the face of violence. It is also aimed to reveal how women acted in the face of these incidents that threatened their physical and emotional health.

It has been examined how social dynamics, belonging, etiquette and lifestyles between villages or neighbourhoods pave the way for incidents of violence. Based on the examples given, it is concluded that disputes or arguments in public places open to everyone (in this study, this place was the bathhouse) may be a reflection of the tensions between women from different social backgrounds.

From the case records analysed, it was possible to trace the social and legal structure of the period through women's pursuit of rights against unfair treatment. In this context, it was observed that women did not have any legal obstacles in using the courts. However, it is misleading to say that this process of seeking rights developed under the same conditions for all women. Even today, the conditions in which a woman living in a village and a woman living in a city are not the same. Nevertheless, in cases of domestic conflict, divorce, disinheritance, sexual assault or physical violence, women have shown courage, initiated legal proceedings and made efforts to punish the perpetrators. Although their efforts were sometimes hampered by pressure and violence, lack of evidence and witnesses, social norms or other factors, they did not give up in their pursuit of their rights.

The fact that the Ottoman courts appealed to the people of villages and neighbourhoods in the process of identifying and punishing crimes shows that they acted with a sense of social responsibility. This practice was a method used by the courts to ensure a fair trial process and to encourage community participation. Courts use the testimonies of guarantors and witnesses to collect evidence of the offence and identify the guilty parties. They also take into

account the general perception of the community at the time of the offence to determine the good or bad intentions of the offender.

In this process, the people of the village and neighbourhood have a great responsibility. They contribute to a fair trial by providing the court with accurate and reliable information. The testimony of witnesses and sureties provides the courts with a clearer understanding of the manner in which the offence was committed and the intentions of the offender. The general perception of the society also influences the court judgements; therefore, the awareness of social responsibility contributes to reaching a fair and balanced outcome in cases.

As seen in the analysed case records, witness testimonies and public perception have a significant impact on court decisions. In addition to the evidence, the courts also take into account the general attitude of the society and decide in a fair and objective manner. This emphasises that the Ottoman courts had a sense of social responsibility and the importance of community participation in the provision of justice.

Araştırma Makalesi

Arap Bürosu ve Hicaz Demiryoluna Yönelik Baskınlar (1916-1918)*

Cengiz Kartın* - Nazmiye Yozgat**

(ORCID: 0000-0003-3457-6916 / 0000-0002-8106-1790)

Makale Gönderim Tarihi
24.01.2024

Makale Kabul Tarihi
29.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kartın, C.-Yozgat, N., "Arap Bürosu ve Hicaz Demiryoluna Yönelik Baskınlar (1916-1918)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 362-437.

APA: Kartın, C.-Yozgat, N. (2024). Arap Bürosu ve Hicaz Demiryoluna Yönelik Baskınlar (1916-1918). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 362-437.

Öz

Türk-İngiliz ilişkilerinde 19. yüzyılın son çeyreği ciddi çatışmaların yaşandığı bir dönemdir. Söz konusu dönemde İngilizler Mısır'ı işgal etmişlerdir. Gladstone'ın Türk karşıtı eylemleri neticesinde gerçekleşen işgali Osmanlı makamları tanımamıştır. Birinci Dünya Savaşının başlaması ile Mısır, İngilizler tarafından resmen ilhak edilmiştir.

Sanayi İnkılabının getirdiği teknik üstünlüğü kullanan İngilizler Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını Osmanlı Devleti'ne son vermek için fırsat olarak değerlendirmişlerdir. 1916'da Mısır'da kurulan Arab Büro bu

* Çalışma Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Birimi tarafından SDK-2020-9633 proje kodu ile desteklenmiştir.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, ckartin@erciyes.edu.tr.

Assoc. Prof. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

** Dr. Milli Eğitim Bakanlığı, Türkiye, nazmiyeyozgat@gmail.com.

Ph. D., Ministry of Education, Turkey.

fırsatın gerçekleştirilmesinde önemli çalışmalar icra etmiştir. Büronun Lawrence, Joyce, Garland, Newcombe, Dawnay, Joyce başta olmak üzere pek çok üyesi Türklerin Hicaz ile bağlantısını kesmek suretiyle savaşta üstünlüğü ele geçirmek istemişlerdi. Bu üstünlüğün elde edilmesinin önemli bir aracı olarak demiryollarına saldırılar gerçekleştirilmiş ve sahada Türkler etkisiz kılınmak istenmiştir. Çalışma, bu sürecin 1916-1918 döneminde gerçekleştirilen eylemlerini incelemektedir. Çalışmanın temel kaynağı İngiliz Arşiv belgeleridir. Bunun yanı sıra Türkçe ve İngilizce kaynaklar da çalışmada kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Demiryolu, Arap Bürosu, Lawrence, Hicaz.

Arab Bureau and Raids on the Hejaz Railway (1916-1918)

Abstract

The last quarter of the 19th century was a period of serious conflicts in Turkish-British relations. British state occupied to Egypt during this period. The Ottoman authorities didn't recognize the occupation, which took place as a result of Gladstone's anti-Turkish actions. Egypt was officially annexed by the British when the outbreak of the First World War.

Using the technical superiority brought by the Industrial Revolution, the British took the outbreak of the First World War as an opportunity to put an end to the Ottoman Empire. The Arab Bureau, established in Egypt in 1916, carried out important work to realize this opportunity. Many members of the Bureau, including Lawrence, Joyce, Garland, Newcombe, Dawnay and others, wanted to gain the upper hand in the war by cutting the Turks connection to the Hejaz. As an important means of achieving this superiority, explosives were planted on the railways to neutralize the Turks in the field. The study aims to clarify the attacks carried out in the 1916-1918 period of this process. The main source of the study is British archival documents. In addition, Turkish and English sources were also used in the study.

Keywords: Railway, Arab Bureau, Lawrence, Hejaz.

Giriş

1583 tarihinde başlayan resmî Türk-İngiliz münasebetleri aslında 19. yüzyılın sonlarına kadar zaman zaman çeşitli bunalımlı dönemler geçirse de bunlar ciddi sonuçları olan hadiseler olarak tarihe mal olmamıştır. Aksine ikili münasebetlerin mütekabiliyet ve eşitlik üzere geliştiği görülmektedir. Ancak Gladstone'ın iktidara gelmesi ile birlikte başlayan süreç, Lozan Anlaşması'nın imzalanmasına değin çok gergin ve son derece ciddi sonuçları olan bir süreç olarak tarihte yerini almıştır.

Kökleri 16. yüzyıla kadar giden İngiliz oryantalistlerin çalışmaları, 19. yüzyılın sonlarında artık Türk İmparatorluğunun sonunun gelmiş olduğu düşüncesi ile hareket eden bir mekanizmanın hayata geçtiği bir sistemi besleyen bir yapı arz etmiştir. Söz konusu yapıda istihbarat, İngiliz politikasının şekillendirilmesinde en önemli araçlardan biri olmuştur.

İngilizlerin 1882'de Mısır'ı gayriresmi olarak işgal etmeleri, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte İngiltere'nin Mısır'ı ilhak ettiğini açıkladığı bir sürece evrilmiştir. Bu ilanın akabinde Mısır, İngilizlerin Ortadoğu politikasının tayininde en önemli merkezlerden birisi olmuştur. Söz konusu merkezin istihbari anlamda Birinci Dünya Savaşı esnasında kullanımı ise Arap Bürosu'nun Kahire'de 1916'da teşkili ile daha sistematik hale gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşına Giden Süreçteki Mücadelede Demiryolları

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Türkiye üzerindeki emperyalist mücadele, önce Bağdat demiryolu akabinde ise Hicaz demiryolu projeleri ile kendisini göstermişti. Tarihi İpek ve Baharat yollarının da ihyası anlamına gelen bu girişimler zamanla Almanya ve İngiltere arasındaki rekabetin de nedenlerinden birini oluşturmuştu. Osmanlı Devleti'nin coğrafi konumu, topraklarının zenginliği ve Osmanlı yönetiminin etkinliğinin azalması 20. yüzyılın en büyük mücadelelerinin Osmanlı topraklarında icra edilmesine zemin hazırlamıştı.¹

II. Abdülhamid'in Hicaz demiryolu projesi, Goltz Paşa'nın da isabetli yorumuyla Sultan'ın "içeriye fethetmek" amacını güttüğünün ve Panislamist kaygılar taşıyan Batı kamuoyunun aksine İttihad-ı İslam

¹ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 13-19.

politikasının en önemli ve gösterişli sembolik ögesi olmuştur. Bu girişim Müslüman kamuoyunda bir heyecan yaratmış ve tamamen Müslümanların desteğiyle inşa edilmişti. Hicaz Demiryolu'nun askeri ve stratejik önemi de I. Dünya Savaşı'nda anlaşılmıştır. Elbette I. Dünya Savaşı tecrübesi yani Arap milliyetçiliği veya ayrılıkçı hareketleri ve sömürge devletlerinin propagandaları ümmetçilik fikrinin Osmanlı Devleti'ni yaşatmaya yetmeyeceğini göstermişti. Osmanlı Devleti savaş süresince demiryolu hattından yararlanmış olsa da hatları işler durumda tutabilmek için büyük bir çaba harcamış ve yüksek bir bedel ödemiştir.²

Hicaz demiryolu, 2 Mayıs 1900 tarihli padişah iradesi ile gerekli hazırlıklar yapılarak 1 Eylül 1900 tarihinde Şam'da yapılan bir törenle açılmış ve inşasına başlanmıştır. 1 Eylül 1908'de El Ula-Medine hattı da tamamlanarak yapılan resmî törenle bütünüyle işletmeye başlanmıştır.³ Yaşanan siyasi ve askeri meselelerin etkisiyle fasılalarla yapılan ve başka tali hatları olan Hicaz Demiryolu'nun 1918'de toplam uzunluğu 1900 kilometreyi aşmış idi.⁴

Hicaz Demiryolu, Şam'dan güneye doğru inmekte olup son durağı yani son istasyonu Medine idi. Medine'den Mekke'ye ve Cidde'ye hattı uzatma çabaları savaş nedeniyle akim kalmıştı. En önemli istasyonları sırasıyla, Amman, Maan, Tebük, Medain Salih, El Ula ve Hedja idi. Düşman kuvvetleri tarafından Kızıldeniz'den demiryolunun tehdit edilmesi olası görünmüyordu. Zira demiryolu kıyıya ortalama 160 km uzaklıkta olmasından dolayı savaş gemilerinin menzili dışındaydı. Hicaz demiryolu inşa edilirken köprüye ihtiyaç duyulmayacak güzergâhlar seçilmişti. Bu nedenle demiryolu hattı üzerinde hasar verip trafiği aksatacak ya da hedef alınacak çok az köprü bulunmaktaydı.⁵

Demiryoluna yönelik saldırılarla daha inşaat aşamasında karşılaşmıştı. Osmanlı idaresi, inşaatın başlaması ve tamamlanması için birçok zorlukla mücadele ederken ekonomik ve siyasi çıkarlarının zarar göreceği endişesiyle bazı bedevi kabilelerin saldırılarına maruz kalmıştı.

² Namık Sinan Turan, "Raylar Üzerinden İmparatorluğun Son Dönem Tarihine Bir Bakış: Hicaz Demir Yolu Üzerine Önemli Bir Yapıt", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10 (2006), s. 227.

³ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 1994, s. 126-136.

⁴ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 211.

⁵ İsmail Köse, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, İstanbul, 2018, s. 270-271.

Örneğin, 1905-1908 yılları arasında El Ula-Medine demiryolu hattına yönelik bedevi saldırı ve sabotajları gerçekleşmişti. İroniktir ki, El Ula gayrimüslimlerin ayak basması dinen yasaklanmış olan Kutsal toprakların başlangıç noktasıdır. 1909 yılında asi bedevi kabileleriyle paralarla uzlaşa sağlansa da bu saldırı ve baskınlarda sivil ve asker çok sayıda kişi hayatını kaybetmişti.⁶

Arap Bürosu ve Hicaz Hattı

İngiliz emperyalistleri, Osmanlı İmparatorluğu içinde kurulacak yeterli bir demiryolu şebekesinin Sultan'ın gücünü ve nüfuzunu arttıracığını muhakkak olarak görüyorlar ve bundan korkuya kapılıyorlardı.⁷ Demiryolu üzerindeki mücadele İttihat ve Terakki döneminde de devam etti.⁸ I. Dünya Savaşı yıllarında ise Bağdat ve Hicaz Demiryolu, Türk gücünün bel kemiği oldu.⁹ 1914 Eylül'ü başlarında Hindistan hükümeti Askeri İşler Bakanı General Sir Edmund Barrow, *“Türkiye Savaşlarında Hindistan'ın Rolü”* başlıklı bir muhtıra hazırladı ve *“tam psikolojik zamandır”* diyerek Basra Körfezi bölgesinin hemen işgal edilmesini istedi. General'e göre, böyle bir işgal Türkleri hazırlıksız avlayacak, Arapları ayaklanmaya kışkırtacak Türklerin Süveyş'e karşı saldırıya geçmelerini önleyecek ve Basra Körfezi girişindeki petrol kuyuları korunmuş olacaktı.¹⁰

İngiliz Dışişleri Bakanlığına ait *“Hicaz Demiryolu”* başlıklı rapora göre, İngilizlerde demiryolunun *“Alman siyasi ve stratejik amaçlarına hizmet ettiği”* görüşü hâkimdi¹¹. Bu noktaya Sir John Simokburgh'un konu hakkındaki mektubunda ve İngiliz belgelerinde şahit olunmuştu. Raporda Alman etkisi ve Alman çabaları vurgulanmakla birlikte Hicaz demiryolunun ortaya çıkış serüveni şöyle anlatılmaktadır:

“Hiç şüphe yok ki demiryolunun birincil amaçları siyasi ve stratejiktir. Bu amaçta hem Türk hem de Alman amaçları birleşmişti. Büyük Hilafet peşinden giden Sultan Abdülhamid için

⁶ Gülsoy, a.g.e., s. 134-138.

⁷ Earle, a.g.e., s. 222

⁸ Earle, a.g.e., s. 239.

⁹ Earle, a.g.e., s. 328.

¹⁰ Earle, a.g.e., s. 308-309. Savaş yılları ve demiryolu hakkında bilgi için bkz. 300-335.

¹¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Murat Özyüksel, *The Berlin Baghdad Railway and the Ottoman Empire*, Londra, 2016; İlber Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, Ankara, 1981.

bu hat onun Mısır'dan Aden'e kadar Kutsal Şehirler ve Batı Arabistan'da daha güçlü bir hâkimiyet kurmasını ve sürdürmesini sağlayacaktı. Dönemin Türkleri de İngiliz politikasının Büyük Britanya'yı Arabistan'da hâkim bir konuma getirmeye çalıştığını ve hattın tamamlanması halinde bu politikaya etkili bir çözüm bulunmuş olunacağı düşüncesindeydiler. Jön Türkler için demiryolu hattı, Türk olmayan Osmanlı vilayetlerini Türkleştirme politikalarının Arabistan'da yürütülmesini sağlamada paha biçilmez bir aracıydı. Bir demiryolu inşa etmek için yeterli parayı elde etmenin tek pratik yolu, hacıları Kutsal Şehirlere taşımak için bir hat olarak Müslüman dindarlığına hitap etmektir.”¹²

Hamidiye Hicaz Demiryolu, I. Dünya Savaşı günlerinde en modern harp silah ve tahrip gereçlerinin gittikçe yoğunlaştırıldığı ve amansızlaştırıldığı saldırılara maruz kalmıştır. Medine savunucularını aç, susuz ve çıplak bırakarak etkisiz kılmayı amaçlayan ve adeta üçüncü cephe niteliği taşıyan bu demiryolu saldırılarında, Arap Bürosu'na bağlı ünlü İngiliz ajanlarının Arapların safında Türkler zararına nasıl bir rol oynadığı yeterince irdelenmemiştir.¹³ Halifelik ve Saltanat merkezi olan İstanbul, bu hattı ekonomik olmaktan ziyade dinsel ve siyasal yönden Arap yarımadasına bağlama amacıyla yapmıştı. Demiryolu, her ne kadar barış zamanında hacıların kutsal toprakları ziyaretini kolaylaştırmışsa da I. Cihan Harbinde, İngilizlerle iş birliği yapan Arapların saldırılarına maruz kalmıştı. Demiryolu'nun savaşta askeri değeri daha iyi anlaşılmış ve korunması uğrunda pek çok Türk kanı akmıştı.¹⁴

Arap Bürosu ve Şerif Hüseyin

İngilizler I. Dünya Savaşı'nda Türkler karşısında Gelibolu ve Kut'ta aldıkları iki büyük yenilgi ve sömürgelerinden çıkardıkları dersler neticesinde kaleyi içten yıkmaya yöneldiler. Bu amaçla 1916-1920 yılları

¹² TNA, FO 882/4/2, HR/25/01, Dışişleri Bakanlığına ait "Hicaz Demiryolu" başlıklı rapor, 17 Şubat 1925. 1905 sonrası Hicaz demiryolu hakkındaki kayıtlar İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivi ve kütüphanesindedir.

¹³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleri ve Libya Harekâtı 1914-1918*, VI / 3, Ankara, 1978, s. II; Arap Yarımadası'nın Hicaz bölgesiyle ilgili yol durumu hakkında bilgi için bkz. *BDHTH-ATASE VI*, s. 43-45.

¹⁴ *BDHTH-ATASE VI*, s. 43.

arasında faaliyet gösterecek olan Kahire merkezli kurulan istihbarat merkezi olan Arap Bürosu ve ona bağlı veya birlikte çalıştığı istihbarat uzmanları kritik rol oynadılar.

İngilizler bu dönem boyunca pasif değildi. Hicaz'da Arap politikasının formülasyonunu koordine etmek için bir tür merkez noktasının gerekli olduğu açık olduğunda, İngiliz hükümeti etkili adımlar attı. Mümkün olduğunca erken Aralık 1915'te İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan Mark Sykes, Kahire'deki İngiliz İstihbarat Direktörü General Clayton'a bir Arap Bürosu kurulması hakkında yazmıştı.¹⁵

Sykes'ın önerisi ve Clayton'ın desteği neticesinde 7 Ocak 1916 tarihinde İmparatorluk Savunma Komitesi'nin kararı ve hükümetin onayı ile Büro kuruldu. Orta Doğu'da Türkler aleyhine ve İngilizler lehine propaganda ve istihbaratın daha programlı ve düzenli olarak yapılmasını amaçlayan Arap Bürosu'na Orta Doğu'nun ünlü İngiliz ajanları katıldı. Büro Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Mekke'de başlattığı İsyanı'nın her türlü teknik alt yapısını hazırlamış ve Büro elemanları Şerif ailesine, aşiretlere ve Şerif kuvvetlerine askeri ve sivil danışmanlık yapmıştı.

Arap Bürosu'nun başlıca işlevi, Yakın Doğu'daki İngiliz siyasi faaliyetlerini uyumlu hale getirmek ve Dışişleri, Hindistan, Donanma ve Savaş bakanlıklarını Alman ve Türk politikasının genel eğilimleri hakkında eş zamanlı olarak bilgilendirmektir. İkincil işlevi, Hindistan Müslümanları ve İtilaf Devletleri'nin duyarlılıklarıyla çatışmaksızın Hindistan dışındaki Müslümanlar arasında propagandayı Büyük Britanya lehine koordine etmektir. Gerçekte, Arap Bürosu, Şerif isyanıyla ilgili İngiliz politikasını formüle etme ve uygulama sorumluluğunu üstlendi. Bu görev, taktik, askeri ve siyasi istihbarat verilerinin toplanması ve dağıtılmasıyla birleştiğinde, Arap Bürosu'nun gerçek misyonu haline geldi.¹⁶

Şerif Hüseyin, Osmanlı yönetimine karşı başlattığı isyanında başarılı olmak için İngilizlerle önce gizli, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilanından sonra ise açıktan görüşmeye başladı. Şerif tarafından fiili operasyonların başlatılması, büyük ölçüde, yeterli sayıda askerini

¹⁵ Maxwell Orme Johnson, "The Arab Bureau and the Arab Revolt: Yanbu' to Aqaba", *Military Affairs*, 46/4 (1982), s. 195.

¹⁶ Johnson, *a.g.m.*, s. 195.

silahlandırmasına, beslemesine ve ödemesine olanak sağlayacak olan, dışarıdan maddi yardım almasına bağlıydı. Hüseyin, bazen oğulları Abdullah ya da Faysal veya Ruhi gibi araçlarla bazen de bizzat İngiliz yetkililerle temas kurdu ve silah, mühimmat, para gibi ihtiyaçlarını ilettiler. Arap Bürosu'nun ve Kahire istihbaratının vesayetinde bu ihtiyaçlar büyük ölçüde karşılandı.¹⁷ İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın belgelerine göre, 1916-1919 yılları arasında Şerif Hüseyin'e ödenen para yardımı 45.205.000'dir.¹⁸

Büro'nun yaptığı yazışmalar incelendiğinde büyük kısmının Şerif ve oğullarının talepleri ile bunların karşılanması meselesi olduğu görülmektedir. Abdullah, babası Şerif Hüseyin'in 18 Şubat 1916 tarihli mektubuyla birlikte *"ben kendim ve planım için 3.000 sterlin istiyorum"* şeklindeki sözlü mesajını Kahire'ye ilettiler. Dışişleri Bakanlığı'ndan gelen cevap doğrultusunda Mısır Yüksek Komiseri, 10 Mart 1916 tarihli mektubunda *"Majestelerinin Hükümeti, isteklerinizi ve gönderilmesini istediğiniz her şeyi karşılamayı uygun"* gördüğünü ve bunların Port Sudan'dan gönderileceğini bildirdi. Şerif için ilk silah ve malzeme sevkiyatı Süveyş'ten 1 Mayıs 1916'da gönderildi. Limanlar ve karayolları büyük ölçüde Türklerin elindeyken, o sırada Şerif'e silah ve erzak sağlama meselesi hiç de kolay değildi. Teslimatlar Mısır'dan Port Sudan'a ve daha sonra Hicaz limanına gönderildi.¹⁹

Mısır Yüksek Komiseri Sir Henry McMahon ve Arap Bürosu, Şerif'in *"demiryolunu güvence altına alma"* ve *"Türkleri Hicaz'dan ve İdrisi ile birlikte Yemen'den temizlemekle sınırlaması"* noktasında desteklenmesi gerektiğine çok güçlü bir şekilde inanıyordu.²⁰ Şerif, 29 Mart 1916 tarihli kısa bir mektupla kendisine gönderilen 50.000 sterlinin (23.000 sterlini oğlu Abdullah'a aitti) alındığını kabul etmişti. Şerif 18 Nisan 1916 tarihli mektubunda ise, Medine-Şam arasındaki Hicaz Demiryolu'nun yıkılması sorumluluğunu kabul etti ve buna karşılık *"tek isteğinin oyalama olarak"*

¹⁷ TNA, FO 882/4/3, HRG/16/25.

¹⁸ Metin Hülalü, "İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 6 (1995), s. 151.

¹⁹ TNA, FO 882/4/3, HRG/16/25.

²⁰ TNA, FO 882/4/2, HRG/16/04, Kahire Clayton'dan Erkowit'teki Genel Vali'ye, 22 Nisan 1916.

İngiliz birliklerinin Akdeniz kıyılarından Suriye'ye faaliyet göstermesi' olduğunu bildirdi.²¹

Şerif Hüseyin, demiryolunun yıkılması sorumluluğunu kabul etmekle birlikte anlaşılan isyanın başlarında kısmi bir yıkımdan bahsedilmişti. Şerif, McMahon ile olan meşhur mektuplaşmalarında, İngiliz uçaklarının Anadolu ile Suriye arasındaki demiryolunu bombalaması durumunda, halkın Cemal Paşa'nın takviye güçlerinden koptuğunu bileceğini ve destek için ayağa kalkacak kadar güvende hissedeceğini tartışıyordu. Şerif, Suriye'deki direniş faaliyetlerinin raporlarına güvenerek isyanın Şam'a doğru ilerleyebileceğinden o kadar emindi ki, RFC'nin (Royal Flying Corps/Kraliyet Hava Kolordusu) Suriye demiryolu kavşağını bombalaması yönündeki talebini reddetti. Çünkü yakında kendi güçleri tarafından hızlı bir Suriye istilası olacak ve kısa bir süre sonra demiryoluna kendi ihtiyacı olacaktı.²² Aslında Hicaz Demiryolu projesi, Şerif Hüseyin'in halifeliğini ve bağımsızlığını ilan etme emellerini gerçekleştirme adına kendisinin önünde önemli bir engel olarak görülmüştü. Dolayısıyla Hüseyin, bu projenin muhaliflerinden olmuş ve özellikle demiryolunun Mekke'ye uzatılmasını engellemişti.²³ Arap İsyanı'nın başarıya ulaşmasında üç faktörün etkili olduğunu söyleyen Köse de Hicaz Demiryolu'nun Mekke'ye ulaşmamış olmasını buraya dâhil etmiştir. Böylelikle asiler ilkel ulaşım araçlarıyla rahatça hareket

²¹ TNA, FO 882/4/2, HRG/16/05, 28 Nisan 1916; FO 882/4/3, HRG/16/25. Erkwit'eki Genel Vali'den Clayton'a Kahire. Şerif, "Suriye'yi Hicaz'a bağlayan demiryolu hattını yok etmek, yollarına güçlük çıkarmak, yolu onlara çok uzatmak ve rahatsızlıkları önlemek için var gücümüzle elimizden geleni yaptık" diyecekti. "Ayağa kalkar kalkmaz Medine'den demiryolu hattını ele geçireceğiz ve sonra yavaş yavaş Suriye'ye doğru ilerleyeceğiz. O zaman onlar (Suriye) ayağa kalkabilecekler. Demiryolu hattının tahrip edilmesiyle ilgili olarak, "Ancak önlem olarak (bulduk ki) tehlike, faydadan daha büyük olacaktır. Dahası, İngiliz birliklerinin demiryolu hattını ele geçirmek için daha önce açıkladığımız gibi harekâta başlamalarının kendileri için kolay olacağı bir noktayı ele geçirmesini gerekli buluyoruz ve bu da ilerlemeyi kolaylaştıracaktır." Bu hareketin bir sonucu olarak, İngiliz birliklerinin Irak'a girmesi ve Rus birliklerinin Erzurum'dan Erzincan'a doğru ilerlemesi de kolaylaşacaktı. Gaspçılar -Türkler- "Batı vilayetlerine geri dönmek zorunda kalacaklar ve her şeyden önce Rus birlikleriyle çarpışmamızı [İngilizlerin] engelleyecekler."

²² Polly A. Mohs, *Military Intelligence and the Arab Revolt*, Oxon, 2008, s. 50.

²³ Köse, *a.g.e.*, s. 71-75.

ederken, savunmada olan Türk birlikleri düzenli müfrezeleriyle isyan bölgelerine intikal etmede büyük sıkıntılarla karşılaşmışlardı.²⁴

Hicaz'da durumun ne kadar ilerlediğini tespit etmek için Yüksek Komiser, Arap Bürosu'ndan Doğu Sekreteri R. Storrs, Yüzbaşı D.G. Hogarth ve Yüzbaşı K. Cornwallis'den oluşan bir heyeti *Dufferin* gemisiyle Hicaz üzerine gönderdi. Görüşme 5 Haziran 1916 Pazartesi günü Cidde limanında Şerif'in oğlu Zeyd ile gerçekleşti. Ali ve Faysal'ın "Hicaz demiryoluna" saldırımları ve hattı koruyan Türk garnizonunu ve birliklerini imha etmeye çalışmaları da burada görüşüldü. Şerif'in büyük oğlu Ali'nin Medine'den günler önce (26 Mayıs 1916) yazdığı mektup, isyanın başlamasından hemen önce olduğu için önemlidir. Ona göre, "*Medine en zor görev olacak ve burada her şey Arapların Hicaz Demiryolunun son 200 mil/321.86 km'sini kesmedeki başarısına bağlı*" idi.²⁵

İsyan: Hedefler, Planlar ve Süreç

İsyanın ilk adımı, Medine ve Suriye sınırı arasındaki demiryolu bağlantısını kesecek olan Şerif'in oğlu Ali tarafından atılmıştı. Diğer oğlu Faysal ise İngiliz birliklerinin Suriye kıyılarına çıkarak iş birliği yapıp yapılmadığına bakılmaksızın aynı anda Suriye'deki Türklere karşı isyan bayrağını açacaktı.²⁶ 22 Mayıs'ta 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa, Şerif Hüseyin'in büyük oğlu Ali'nin Hicaz demiryoluna saldıracağı yönündeki istihbarat üzerine Fahrettin Paşa'ya Medine'ye gitmesi emrini verdi.²⁷ 30 Mayıs günü isyancı bedeviler, demiryolundaki vidaları sökerek bir trenin devrilmesine neden olmuşlardı. Medine'deki istihbarat subayı Naci Kaşif Kıcıman, bu olay için "*Hicaz isyan harekâtında ilk tren vak'ası*" demişti.²⁸ 31 Mayıs'ta Medine'ye ulaşan Paşa'ya 16 Haziran'da isyanı bastırma görevi verildi.²⁹

²⁴ Köse, *a.g.e.*, s. 16.

²⁵ TNA, FO 882/4/3, HRG/16/25; FO 882/4/2, HRG/16/12, Kahire Intrusive'den, Londra'daki Dirmilint'e, 11 Haziran 1916.

²⁶ TNA, FO 882/4/2, HRG/16/03, Erkowit'teki Genel Vali'den Clayton'a Kahire, 16 Nisan 1916.

²⁷ Köse, *a.g.e.*, s. 282.

²⁸ Naci Kaşif Kıcıman, *Medine Müdafaası*, İstanbul, 1994, s. 37.

²⁹ Köse, *a.g.e.*, s. 282.

Türkler, Hicaz demiryolunun güvenliğini sağlamak ve Medine'nin düşmesini engellemek için birçok tedbire başvurdu. 17 Temmuz'da Fahrettin Paşa'nın emrinde Hicaz Seferi Kuvvetleri Birliği kuruldu. Bu kuvvetlerin toplamı 14.000 subay ve askerdi. Maan-Medine arasındaki demiryolu hattını korumakla görevli 4-5 taburdan oluşan kuvvetler de Paşa'nın emrindeydi.³⁰ Savaş süresince bazı değişiklikler yapılmakla birlikte, teşkil edilen Hicaz Kuvve-i Seferiyesi, Medine-Yenbau'l-bahr hattının Mekke'nin güneyine uzanan kısmını koruyacaktı. Medine kalesi ve hattın kuzey kısmı, Medine Muhafızlık ve Kumandanlığı kontrolünde olacaktı. Demiryolunun Hediye (Hedia)-Şam hattı Birinci Müretteb Kuvvetler Komutanlığına bağlı birlikler tarafından savunacaktı.³¹

Mekke'de isyan için hazırlıklar devam ederken Faysal ile Ali 5 Haziran'da Medine karakollarına saldırıda bulundular. Şehrin dış dünya ile bağlantısını koparmak ve yardımları engellemek amacıyla telgraf ve demiryolu hatlarını tahrip ettiler.³² Asiler, Medine'nin Suriye ile bağlantısını kesmek amacıyla demiryoluna sabotajın ötesine geçmeyen saldırılar düzenlediler. 3 ve 5 Haziran 1916 tarihlerinde Hedye - Medine, Ebül'naim - Cedae arasındaki demiryolu kesimleriyle Ebül'naim - Buvata arasındaki bölgede toplam olarak 140'tan fazla telgraf direğini hasara uğrattılar. Ancak Türk demiryolu koruma birlikleri tarafından hasar gören bu yerler derhal onarıldı.³³ Ali ve Faysal kuvvetleri, karşılarında Basri Paşa kuvvetlerini, hazır bulmuş ve umdukları neticeyi elde edememişlerdi. Bu başarısızlık sonrasında bel bağladıkları İngilizlerin yardımı artırma vaatleriyle Türklere yönelik yeni taarruz hazırlıkları planlamaya başladılar.³⁴

Arap Bürosu, Şerif Hüseyin'in isyanından sonra bölgedeki faaliyetlerini, Arap asileri motive etmek ve onların isyanını sahada yönetmek üzerine odakladı. Denilebilir ki İngiltere'nin Hicaz politikası gelenek ve ideolojiden ziyade istihbarat üzerine inşa edildi.³⁵ Hicaz isyanı başladıktan sonra İngiliz istihbaratı, ele geçirilmesi en zor kentin

³⁰ Köse, *a.g.e.*, s. 282-284.

³¹ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 229.

³² Köse, *a.g.e.*, s. 282-284.

³³ *BDHTH-ATASE VI*, s. 343.

³⁴ *BDHTH-ATASE VI*, s. 181.

³⁵ Mustafa Çabuk, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*, 2/17 (2019), s. 1134.

Medine olacağını rapor edilmiştir. Medine’de dört tane kale vardı ve şehrin etrafı sağlam surlarla çevrilmişti. Hüseyin ile İngilizleri düşündüren asıl sorun ise Medine halkının Osmanlı Devleti’ne olan sadakati idi. Medine’nin işgali için demiryolunun işlemez hale getirilmesi gerekiyordu. Türk kuvvetlerinin can damarı su kuyuları ile demiryoluydu. Her ikisinin de muhafazası çok zordu ve asiler demiryolunu sürekli tahrip ediyorlardı.³⁶

Arap Bürosu, Şerif’e aktif yardım adına “*Hicaz’daki en önemli şeyin onunla olan iletişim araçlarımızı geliştirmek*” demişti. Şerif’in Cidde-Suakin telgraf hattının yeniden kurulması isteği yerine getirilmeli ve Cidde’de görevlendirilecek biri ile çeşitli planlar yapılmalıydı. Bu planların en bariz olanı, Hicaz demiryolunu sistemli ve sürekli olarak kesmek amacıyla sahil boyunca kuzeye doğru Araplarla temasa geçmekti. Bu Şerif’in yetkisi ve yardımı olmadan denenmemeliydi. Ancak onun nüfuzuyla, Vech’de (Wejh) Süleyman Paşa, Ebu Rifada’ya ve Noweilah ve Dhabah’da Huitat Şeyhi’ne tavsiyelerde bulunacak ve yardım edecek istihbarat uzmanları oluşturulmalıydı. Ayrıca onlar daha doğudaki kabilelerle temasa geçmeye çalışacaklardı.³⁷

Arap Yarımadası’na büyük bir askeri kuvvet çıkaramayacağını anlayan Londra; ilk elden deneyim kazanması için, Arap Bürosu’nun elemanlarını hem isyanın durumunu izlemek hem de Savoy’da derlenecek verileri sağlamak için Hicaz sahilinde görevlendirdi. Kinahan Cornwallis Cidde’ye, Alfred Parker ise Rabegh (Rabiğ) kasabasına gönderildi. Araplar İngiliz subayların iç kısımlarda araştırma yapmasını yasaklamasına karşılık, Şerif yönetimi nitelikli eğitmen ihtiyacını bahane ederek, İngilizlere çöl rehberlerini tahsis ederek yanına aldı. Sonuçta, bedevi güçlerinin desteklenmesinde ve Hicaz demiryolu baskınlarında görev alacak İngiliz yıkım ve silah uzmanlarından oluşan bir çekirdek kadro toplandı³⁸.

Arap Bürosu’nun bölgedeki ajanları ve bölgedeki İngiliz asker ve donanma memurları, isyancıları gerilla savaşına teşvik ettiler. Arap Büro’nun uzmanları, asilere istihbaratın yanı sıra taktik karar alma ve

³⁶ Köse, *a.g.e.*, s. 252-255.

³⁷ TNA, FO 882/4/3, HRG/16/20, 25 Haziran 1916.

³⁸ Bruce Westrate, *The Arab Bureau – British Policy in the Middle East 1916-1920*, Pennsylvania, 1992, s. 55-56.

strateji konularında da danışmanlık yaptı. P. C. Joyce, Şerif Hüseyin'in İngiliz danışmanlığını, S. F. Newcombe, Faysal'ın siyasi ve askeri danışmanlığını yapmakla görevliydi. Arap Bürosu'nun elemanları isyancılardan oluşturulmaya çalışılan Arap ordusuna da danışmanlık yaptı.³⁹

Arap Bürosu, İngilizlerin isyan süresince lojistik destek ve finansal yardım sağlamasında aracı ve aktif bir rol oynadı. Büro elemanları demiryolu ve telgraf hatları baskınlarına liderlik ve refakat ederek de önemli rol üstlendiler. Büro'nun yayın organı olan *Arab Bulletin*'de Büro elemanları olan Albay Newcombe, Binbaşı Garland, Binbaşı Joyce, Binbaşı Davenport, Yüzbaşı Lawrence tarafından bu baskınların ayrıntılı olarak rapor edildiği görülmektedir. Türklere ve Türk taraftarlarına yönelik yapılan bu baskınlarda ve savaşlarda büro istihbarat uzmanları tehlikelerle yüz yüze gelmişlerdir. Yarbay S. F. Newcombe, Kasım 1917'de Filistin seferinin başlarında Osmanlı kuvvetlerince esir alınmıştır. Newcombe, Arap operasyonları personelinden Türklerin eline esir düşen ilk İngiliz subayıdır. Bülten'de onun herhangi bir işkence ve kötü muameleye maruz kalmadığı özellikle belirtilmiştir.⁴⁰

Hicaz'daki Osmanlı birliklerinin Suriye'deki birlikleriyle bağlantısını kesmek amacıyla Hicaz Demiryolu'na yönelik baskınlar ve tahripler Garland, Lawrence, Joyce, Newcombe, Davenport ve Dawnay gibi büro üyeleri liderliğinde gerçekleştirildi. Arap Bürosu için çalışan bu uzmanlar arasında, o zamanlar neredeyse ismi hiç bilinmeyen Savaş Bakanlığı Harita Departmanı'ndan istihbarat için görevlendirilen Teğmen Thomas Edward Lawrence da vardı. Diğer önemli isimler arasında Lawrence'ı Büro'ya göreve atayan, Büro Müdür Vekili ve Arap Bülteni Editörü olarak görev yapan David G. Hogarth; Cidde'deki İngiliz Ajansı Şefi Yarbay C.W. Wilson; Şerif Hüseyin'e İngiliz kıdemli danışman Yarbay P. C. Joyce; Faysal'ın siyasi ve askeri danışmanı Yarbay S. F. Newcombe vardı. Arap isyanının başarısındaki payın büyük bir kısmı bu uzmanlara ve Büro'nun diğer üyelerine aitti.⁴¹

³⁹ Çabuk, *a.g.m.*, s. 1134.

⁴⁰ TNA, FO 882/26/4, Arab Bulletin, No. 71, 27 Kasım 1917.

⁴¹ Johnson, *a.g.m.*, s. 195.

İngiliz istihbarat raporları, İstanbul'dan Hicaz'a bir uçak filosu gönderileceğini rapor etmişti. Bu nedenle İngilizler isyanı bastırmak üzere Hicaz'a büyük bir güç gönderilmesinden endişe ediyor ve Hicaz Demiryolu'nun tahrip edilmesine özel önem veriyorlardı.⁴² 4 Ağustos 1916 tarihinde bir Arap şeyhinden alınan özel mektupta belirtildiği gibi, *"Türkler onlar için ölüm kalım meselesi olduğu için Kutsak toprakları kurtarmak için büyük bir takviye kuvvet gönderecek ve hiçbir çabayı esirgemeyeceklerdir."* Yine inanılmaktaydı ki, Şerif bu takviye kuvvetlerin Suriye'den ilerleyişini durdurup önünü kesmediği müddetçe başarılı olamayacaktı. Şerif ve kabilesi bunu yardımsız yapamazdı. Ayrıca kabileler meydana büyük ve eğitilmiş bir orduyla savaşma kabiliyetine sahip olmamakla birlikte gece baskınları ve ani saldırılarda yetenekliydi.⁴³

Arap isyancılar tarafından kitlesel ölçekte teşvik edilen, demiryoluna düzenli ve düzensiz bir saldırı, Mısır Seferi Kuvveti (EEF) Komutanı Murray'ın birliklerinin konumunu tamamen iyileştirecekti.⁴⁴ 1916 yılı Temmuzunda İmparatorluk Genelkurmay Başkanı Robertson, *"Şerif'in maharetten yoksun"* olduğunu iddia ederek, Hicaz demiryoluna sabotaj düzenlemesi için kendisine Sudan Valisi Sir F. Reginald Wingate'in yardım etmesini Murray'a teklif etti. Mısır Komutanlığının buna cevabı ise, *"Şerif bir Müslüman teşebbüsü olduğu için demiryolunu yok etmekten kaçınıyor. Tahribat için Araçları eğitiyoruz"* oldu.⁴⁵ Ne var ki Hüseyin, Medine'yi ele geçirmek için buraya asker, mühimmat ve iâşe taşıyan demiryolu trafiğini engellemek istedi. Bunun için İngilizlerden patlayıcı talebinde bulundu ve trenlere saldırılar düzenledi. Ancak Temmuz 1916'da Hüseyin, Medine'yi almanın o kadar kolay olmayacağını anlayarak İngilizlerden daha fazla altın ve mühimmat talep etti.⁴⁶

Mısır Birlikleri'nde Miralay Seyyid Ali, Mekke'den, Cidde'deki Miralay Pearson'a gönderdiği mektubunda, Şerif Hüseyin ile yaptığı görüşmeyi

⁴² TNA, FO 882/25/1, Arab Bulletin, No. 10, 14 Temmuz 1916.

⁴³ TNA, FO 882/25/1, Arab Bulletin, No. 18, 5 Eylül 1916.

⁴⁴ Mohs, a.g.e., s. 52.

⁴⁵ H.V.F. Winstone, *Ortadoğu Serüveni 1898-1926 Yılları Arasında Ortadoğu'daki Siyasi ve Askeri İstihbaratın Hikayesi*, Çev. Fuad Davudoğlu, İstanbul, 1999, s. 333.

⁴⁶ Köse, a.g.e., s. 285-286.

ve diğer güvenilir kaynaklardan Medine'nin güçlü bir şekilde tahkim edilmiş olduğunu bildirdi. Miralay, Hicaz Demiryolu üzerinde de kaleler olduğuna ve yıkılanların onarımlarının yapıldığına dikkat çekti. Şerif, bu kalelerin ve demiryolunun yok edilmesini istiyordu. Ayrıca bu makineli tüfeklerle donatılan kalelerin daha büyük toplar ve zırlı trenlerle takviye edilmesi şöyle bekleniyordu:

“Şu anda yanımda bulunan toplar bu amaca yetmiyor ve bu kadar kısa menzilli silahlarla taarruz yapmak mümkün değil. Emrim altındaki birliklerde, demiryolunun imhasının nasıl yapılması gerektiğini anlayan mühendis yok. Mekke ve Taif'teki işimizi bitirdikten sonra Medine'ye mevcut silahlarımızla yapılacak bir saldırının, düşmanın gücü ve neredeyse dayanılmaz iklim nedeniyle ne zaman olacağını henüz söyleyemediğimi düşünüyorum. Bu nedenle, Ekselanslarının demiryolunun imhası ve gerekli görülebilecek diğer işler için ağır silahlı ve mühendislerle daha fazla asker gönderilmesini onaylayacak kadar iyi olması talebiyle bu raporumu iletmenizi rica ediyorum.”⁴⁷

Sahadaki İngilizler, Türklerin Medine'yi kurtarmak ya da Şerif'in eline geçerse yeniden almak için demiryolundan yeterli bir kuvvet göndermelerini mümkün görmüşlerdi. Bu nedenle *“Şerif'in en iyi yolu, Medine'ye yatırım yapmaya devam etmek”* olduğu dile getirmişlerdi. Zaten Şerif de enerjisinin büyük bir bölümünü Medine'den Mekke'ye herhangi bir Türk ilerleme girişimine karşı güçlü bir direniş hazırlamaya adanmıştı.⁴⁸

Cidde'de bulunan R. Storrs, Kahire Sömürge İdaresi'ne gönderdiği 17/07/1916 tarihli telgrafında, muhbirinden aldığı bilgiyi Londra'ya ilettili. Buna göre; Almanlar, demiryolunun sürekli olarak çalıştığı Medine'ye yığınla altın göndermişler ve çok sayıda Arap'a rüşvet vermeyi başarmışlardı. *“Her halükarda tüm işlerimizde dikkatli olmalıyız”* diyen Storrs, mevcut durumdan tiksinti duyan bölgedeki insanların kalbine İngiliz sevgisini kolayca kazımanın zamanının geldiğini

⁴⁷ TNA, FO 882/4/4, HRG/16/31/A, 9 Temmuz 1916.

⁴⁸ TNA, FO 882/4/4, HRG/16/32, 30 Temmuz 1916.

düşünüyordu. Doğu Sekreteri, Kahire'den İngiliz temsilcisini bir an önce göndermesini istedi.⁴⁹

Büro Başkanı Clayton, Yüksek Komiser'e Şerif'in ordusu için acilen ihtiyaç duyduğu silah, makineli tüfek, uçak vb. içeren teçhizat listesini göndermişti. Clayton, Kahire'de bulunan Şerif'in adamı Faruki'ye bunları çalıştıracak vasıflı ve eğitilmiş personel olmadan bunları temin etmenin faydasız olduğunu belirtti⁵⁰. Faruki ise tam olarak durumu anlamakla beraber tek istediklerinin, gerektiği gibi bu donanımın onlar için hazır bulunması olduğunu söyledi.⁵¹

Faysal ve Arap Bürosu'na bağlı İngiliz danışmanlar, Ali ve Abdullah'ın kuvvetleriyle Medine'de kuşatılan bir Türk bölüğünü, Hicaz'da kalan Türk güçlerini yenmenin şimdilik mümkün olmadığını kavradı. Onlara göre en iyi yöntem, Hicaz demiryolunu ve sahildeki önemli Türk ileri karakollarını izole ya da imha etmektir.⁵² Bu yöntemi hayata geçiren Araplar sahada önemli başarılar elde etmeye başladı.

Bir Aar'da ele geçirilen Türk esirlerin verdiği bilgilerin 12 Ağustos 1916 tarihli özetine göre, Hicaz Demiryolunda günde ortalama bir iki tren düzgünce çalışıyordu. Esirler Medine'de kaynakların özellikle buğday, yakacak ürünlerin, suyun ve hafif silahların bol olduğu noktasında hem fikirlerdi. Mekke yolu üzerinde çok sayıda kuyu olduğu varsayılmaktaydı. Ancak tıbbi malzemeler çok sınırlıydı. İngilizler özellikle Türk kuvvetlerinin durumu hakkında verilen bilgilerin güvenilirliğinden şüphelenmekteydi.⁵³

Faysal ve İngiliz danışmanları demiryoluna yönelik operasyonları tamamen kendi başlarına planlayıp yürütmeye başladılar. Binbaşı

⁴⁹ TNA, FO 882/4/4, HRG/16/34, R. Storrs'dan Kahire Residency'ye, 02 Ağustos 1916.

⁵⁰ Muhammed El-Farukî, 1891 yılında Musul'da doğmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasını bir fırsata çevirmek amacı ile Arap bağımsızlığı için çalışmış ve Mekke Şerifi Hüseyin'in McMahon ile yazışmalarına aracılık etmiştir. Söz konusu aracılık özellikle 1915-1916 döneminde yoğunlaşmıştır. Fromkin'e göre Faruki'nin savaş süresince temel işlevlerinden biri aracılıksa da bundan daha önemlisi Arapların Türkler karşısında yer alma aşamasında Şerif Hüseyin etrafında Arapların kenetlenme görüntüsünü verdiği destektir. David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 2008, 145-148; Elie Kedourie, *In the Anglo-Arab Labyrinth*, Londra 2000.

⁵¹ TNA, FO 882/4/4, HRG/16/36, Clayton'dan Yüksek Komiser'e, 07 Ağustos 1916.

⁵² Johnson, *a.g.m.*, s. 195.

⁵³ TNA, FO 882/25/2, Arab Bulletin, No. 22, 19 Eylül 1916.

Garland'a gönderdiği mektubunda Sudan Valisi olan Sirdar ise demiryolu baskınlarında kullanılmak üzere binek deve ihtiyacını karşılayabileceğini belirtmekteydi.⁵⁴ Bu sırada E. C. Wilson, Faysal ile 27-28 Ağustos 1916 tarihinde Yenbu'da görüşme yaptı. Wilson, raporunda Faysal'ın Türklere yönelik planlarından ve kabilelerle hareketlerinden bahsetmişti. Faysal ona, kuzey kabilelerini çekecek ve en büyük etkiye sahip olacak olan *“demiryolunun kalıcı olarak kesilmesi”* dâhil acil taleplerini ve ihtiyaçlarını iletmişti.⁵⁵

1916'daki Gelişmeler

31 Ağustos 1916 tarihli mesajında Şerif, Cidde'deki İngiliz Ajansı'nın şefi olarak sahada olan Albay Wilson'a Medine'ye yönelik planını açıkladı. Buna göre, Nuri es-Şaalan'dan Medine yakınlarındaki Beni Salım'a kadar olan demiryolu üzerindeki tüm Araplarla, oğulları belirtilen yere vardıklarında demiryolunu yıkacakları konusunda anlaşmışlardı. Burada verilen bilgilere göre, 14 Haziran 1916 tarihinde Medine'ye ilerlemeye başlayan Faysal, yaklaşık 170 km yol kat etti. *“Uzun zaman önce Türklere aldığımız fişeklerin hepsini Kutsal Savaşımız için kullandık”* diyen Şerif ise, mühimmat talebinin zamanında yerine getirilmemesinden dolayı Türklerin demiryolunu tamir edip güvenliği sağladığını şöyle aktardı:

“Sonunda düşman, El Hassa'daki birliklere saldırdı ve düşmanın Bir El Mashi'ye sürülmesiyle sonuçlanan şaşkırtıcı bir savaş gerçekleşti. Ancak düşmanın maksimli ve hafif toplarla donanmış bazı trenler getirmesi nedeniyle düşmanı takip etmek veya ilk başta yapılan plana göre hareket etmek imkânsız bulundu. Bunu gözlemleyerek, Bedevi birliklerimizi ve kuvvetlerimizi iyi silahlanmış düşmana karşı desteklemek için 2.000 düzenli birlik istemenin düşman takviye ve savaş mühimmatı göndermeden önce önerdiğimiz planı gerçekleştirmenin daha iyi olacağını düşündük. Ayrıca bazı eğitmenlerden, gücümüzle düşmanı yenebilmemiz için daha

⁵⁴ TNA, FO 882/4/1, HR/16/1, Garland'dan General'e, 17 Ağustos 1916.

⁵⁵ TNA, FO 882/4/5, HRG/16/42, 01 Eylül 1916. 1. Yenbu ya da Rabegh'de (Rabiğ'de) kalsalar bile Büyük Britanya'yı temsil edecek şekilde eğitilmiş 3.000 asker, 2. Uçaklar, 3. Kuzey kabilelerini çekecek ve en büyük etkiye sahip olacak olan demiryolunun kalıcı olarak kesilmesi, 4. Avcı ve makineli tüfekler.

önce istenen 2.000 askerden müteşekkil birliği sahaya sürebilmek için gönüllüleri olabildiğince çabuk talim ettirmelerini istedik. Aynı talebi Kahire'deki temsilcimiz aracılığıyla ve ayrıca Cidde'deki İngiliz Ajansı aracılığıyla Yüksek Komiser'e, şimdiye kadar başarısız bir şekilde tekrarladık. Bedevi güçlerimizin cesareti ve kararlılığı böyle bir amaç için yeterli değildir. Her halükârda doğal görevimiz olduğu için son nefesimize kadar Türklere karşı savaşıyoruz.”⁵⁶

Mühimmat ve patlayıcı uzmanlarının yokluğunun yanı sıra uygun haritaların olmaması, Hicaz demiryoluna yönelik İngiliz subaylar öncülüğünde gerçekleştirilen sabotaj operasyonlarını engelledi. Bedevi aşiretleri ve yerli rehberler Arabistan'da yön bulmada yetersiz kalmaktaydı. Arap Bürosu Ağustos 1916'da, düşman mevzileri ve bölgenin topografyası hakkında daha fazla bilgi olmadan, Hicaz demiryoluna karşı hiçbir operasyonun yapılamayacağını bildirdi.⁵⁷ Arap Bürosu'na benzer bir şikâyet de Lawrence tarafından yapıldı: *“Faysal, buranın dışında Yenbu Vadisi hakkında bizden çok az şey biliyor. Yerlerin, yolların ve su kaynaklarının isimleri ona yabancı geliyor.”⁵⁸*

Haritaların sürekli düzeltilmesi ve yenilenmesi, Arabistan'daki Bedevi aşiretleriyle birlikte hareket eden İngiliz subaylarının baskınlarına da hizmet etti. Newcombe, Garland, Joyce ve Lawrence gibi İngiliz subayların öncülüğünde demiryoluna karşı faaliyet gösteren Arap sabotajcı grupları, genellikle kamplarından hedeflenen bölgeye 100 mil/160 km civarında yol kat ettiler. Yolculuğun deve sırtında ve yaya

⁵⁶ TNA, FO 882/4/5, HRG/16/41, H. H. tarafından bir telefon mesajı, Şerif'den Albay Wilson'a, 31 Ağustos 1916.

⁵⁷ TNA, FO 882/4/1, HR/16/2, Cidde'deki Albay Wilson'dan Kahire'deki Arap Bürosu'na, 23 Ağustos 1916.

Wilson'un tavsiyesine uyararak savunmadaki sahil boyunca Parker, herhangi bir harekette bulunmayacak. Aynı zamanda hatırlanılmalıdır ki elimizde mevcut olandan daha fazla olarak düşman eğilimleri ve topografya detayları olmaksızın ve yerel Araplarla iş birliğini garantilemedikçe Hicaz demiryoluna karşı herhangi bir girişim ve plan uygulanamayacaktır. Şimdiye kadar ne Şerif ne de Faysal sağlayamadı, fakat Medine ve kuzey hakkında en değerli istihbarat ve güvenilir bilginin ve onları kontrol altında tutmanın tek yolu, bizim kendi ajanlarımızı kullanmak ve yerel şeyhlerle temasta kalmaktır. Bu da sadece Yanbo'nun kuzey sahil kasabalarının Şerif'in elinde ve bizim de erişebilir olmamıza bağlıdır. Akabe'ye herhangi bir operasyon da buna bağlıdır.

⁵⁸ TNA, FO 882/6, Lawrence'dan Arap Bürosu'na, 5 Aralık 1916.

olarak yapıldığı, suyun kıt olduğu çöl koşullarında, mesafeler hakkında kesin bilgiye sahip olmak hayatiydi. Doğru haritalar olmadan, subaylar ve beraberindekiler seyahat etmek için ihtiyaç duydukları mesafeleri yanlış değerlendirebilir ve demiryolundan tamamen uzaklaşabilirlerdi. Yiyecek ve su sıkıntısı çekebilir ve çölde kaybolabilirlerdi. Türk devriyeleriyle karşılaşmalar Arapların dağılmasına ve Avrupalı subayların baskın gruplarından ayrılmasına neden olabilirdi. Bu gibi durumlarda doğru haritalar, yaşam ve ölüm arasındaki fark anlamına gelmekteydi.⁵⁹ Bu nedenle İngiltere’de mevcut The National Archives bölümünün 3. katı tamamen harita dairesine ayrılmıştır. Burada Arabistan başta olmak üzere Osmanlı topraklarının oldukça ayrıntılandırılmış haritalarını bulmak önemlidir.

Yerel rehberlerden gelen bilgiler, bölgede görevli subaylar için güvenilirliği zayıftı. Albay Newcombe, Şerif Hüseyin ve Faysal’ın Medine’deki olaylar hakkında belirsiz bilgiler vermelerini eleştirdi. Ayrıca yerel rehberlerin su kuyularının yeri hakkında sunduğu yanıltıcı bilgilerin demiryoluna karşı baskın operasyonlarını ve kendi çabalarını zayıflatmasından rahatsızdı.⁶⁰ 1914’ten önce Hicaz Demiryolu’nda seyahat eden memurlar, Medine’ye kadar gitmediler ve daha çok dikkatlerini demiryolu inşaatına yöneltmişlerdi. Neticede İngilizler, Arabistan hakkında savaştan önce bilgi toplasa da çok azı Hicaz’a aitti.⁶¹

Wilson ve Parker, Faysal ile 9 Eylül [1916]’de *HMS Dufferin*’de bir araya geldi. Faysal’ın yeni planı, ana Türk seferi kuvvetini Rabegh’e (Rabiğ’e) çekmek, kuzeyden dönüp iletişim hatlarını kesmekti. Bu nedenle, “Araplara güven vermek için İngiliz desteğinin görünür bir işareti olarak birkaç İngiliz askerini Rabegh’e çıkarma zamanının geldiğini” düşünüyordu. Wilson ve Parker, Faysal’ın zorlukları hakkında Kahire’ye bilgi verdiler. Bu sırada Arapların demiryoluna ve Türk kervanlarına yönelik baskınları devam ediyordu.⁶²

Fransız Askeri Misyonu başkanı Albay E. Bremond da Hüseyin ve oğullarının faaliyetlerini Medine ve Hicaz demiryoluna yönlendirmeye

⁵⁹ Geoffrey Hamm, *British Intelligence and Turkish Arabia: Strategy, Diplomacy, and Empire (1898-1918)*, Unpublished PhD Thesis, Toronto 2012, s. 272.

⁶⁰ TNA, FO 882/4, Albay Newcombe’un Raporu, 8 Ağustos 1917.

⁶¹ Hamm, *a.g.m.*, s. 267.

⁶² TNA, FO 882/25/2, Arab Bulletin, No. 23, 26 Eylül 1916.

çalabladı. Fransız misyonu lideri Hicaz isyanının kuzeye yani Suriye'ye ilerlemesinden ve Fransız menfaatlerine zarar vermesinden endişe duymaktaydı.⁶³ Eylül ayında Kahire Müstemleke İdaresi hem demiryolunun tahrip edilmesi için bir harekât planı oluşturmak hem de Medine'yi bir an önce ele geçirmek için Hüseyin tarafından kendisine teslim edilen esir Türk askerlerini Yenbu'da çapraz sorguya tabi tuttu.⁶⁴

16 Ekim'de isyanın bir sonraki aşamasını görüşmek üzere Albay Wilson, Abdullah ile Cidde'de idi.⁶⁵ Doğu Sekreteri ve Orta Doğu uzmanı Sir Ronald Storrs, isyanı yeniden organize etmek adına Cidde'ye bir görevde kendisine eşlik etmesi için Lawrence için izin almıştı.⁶⁶ Clayton, Arabistan'ın kuzey kıyılarında Şerif'in gücünü arttırma stratejisi bağlamında, El-Masri'nin Hicaz demiryolunun kuzey kesimlerine yönelik operasyonlara desteğini istedi.⁶⁷ 11 Aralık'ta Cidde'ye dönen Storrs, Şerif Hüseyin ile görüşerek durum değerlendirmesi yaptı. Bu görüşmede Hüseyin, İngiltere'den askeri taleplerinin yanı sıra "*İngiltere bize Hicaz demiryolunu tahrip edeceğine söz vermişti*" diyerek demiryolunun tamamen devre dışı bırakılmasını istedi.⁶⁸

Ekim 1916'da isyancı Arapların takviyeye ihtiyacı olduğu açıktı. Bu amaçla Binbaşı P. C. Joyce, 450 Mısır askerinin komutasında Arabistan'a gönderildi. Joyce'un Arap liderleri, güçleri ve genel olarak Arabistan'ın durumu hakkında ilk izlenimleri iyimser değildi. Kendisi Medine'den kıyıdaki üslerine doğru ilerleyen –Rabegh (Rabiğ) ve Yanbu- Türk birliklerinin artan baskısı altında kaldıkları için tehlikeli konumlarını rapor etti. Takip eden aylarda, Vech çevresinde üslenen Arap ordusu giderek artan ve yeni teçhizat alan Emir Faysal ile giderek daha fazla temasa geçti. Yarbaylığa terfi eden Joyce, Faysal'ın birliğinin Arap Kuzey Ordusu olarak tayin edildiği Arap düzenli birliğini kurmakla görevlendirildi. Joyce, bu Arap gücüne İngiliz askeri misyonu olan Kirpi Operasyonu'nun komutanı olarak atandı. Görevleri arasında hem subayları hem de düzensiz birlikleri eğitmek, veznedar (birliklere her ay

⁶³ Westrate, *a.g.e.*, s. 72.

⁶⁴ Köse, *a.g.e.*, s. 271.

⁶⁵ Mohs, *a.g.e.*, s. 74.

⁶⁶ Ritchie Ovendale, "Storrs, Sir Ronald Henry Amherst (1881-1955)", *Oxford Dictionary of National Biography*, (2004): 3. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/36326>.

⁶⁷ Mohs, *a.g.e.*, s. 75.

⁶⁸ TNA, FO 882/25/3, Arab Bulletin, No. 36, 26 Aralık 1916.

büyük miktarda altın ödeniyordu) ve levazım görevlisi olarak hareket etmek vardı. Joyce, bu görevlere ilave olmak üzere muharebe operasyonlarında da yer aldı.⁶⁹

İngiliz ordu subayı olan Pierce Charles Joyce, demiryolu, istasyon üzerine yapılan sabotaj eylemlerinde Lawrence ve diğerleriyle birlikteydi.⁷⁰ Lawrence, “Bilgelğin Yedi Sütunu” adlı eserinde ona sık sık atıfta bulundu ve ünlü Avustralyalı General Harry Chauvel hakkında şunları yazdı: *“Joyce, Arap ordusunun tamamında gerçek değeri olan tek savaş gücünün organizatörüydü. Hicaz operasyonlarının başarısında diğer tüm İngiliz subaylarından daha fazla payın ben her zaman onda olduğunu düşündüm.”*⁷¹

Türk birliklerine karşı savaşabilecek bir Arap gücü oluşturma planları, İngilizler tarafından henüz isyan başlamadan önce, 1916 yılının başında planlandı. Bu plan için toplanan Bedevilerin talim ve eğitim çalışmaları ise, 1916 yılının sonuna varıldığında başarısızlıkla sonuçlandı. Durum 15 Aralık 1916 tarihli yazıyla R. Wingate tarafından Londra’ya bildirildi: *“Türkleri karşılama kabiliyeti olan bir Arap gücü oluşturma ve bu gücü eğitime çabalarımız tamamıyla başarısız olmuştur.”* Bunun üzerine İngiliz desteğindeki asiler, tekrar demiryolunun tahrip edilmesine yoğunlaşmak zorunda kaldılar.⁷²

1916 yılı sonundaki istihbarat, bedevi kuvvetlerinin Medine'deki Türk mevkilerine yaptıkları baskınların HEF'in (Hicaz Seferi Kuvvetleri) ikmal şartlarını etkilediği yönündeydi. Raporlar, Türklerin salgın hastalık sıkıntısı çektiği ve asker gücünün azaldığı yönündeydi. Türklerin devriyelerinin, Harb ve Cuheyne kabilelerinin demiryolu çevresine yaptıkları baskınlar nedeniyle zorluklar yaşadığı bilgisi de geliyordu.⁷³

1917'deki Gelişmeler

26 Ocak 1917'de Vech'in ele geçirilmesi, stratejik açıdan önemli Hicaz Demiryoluna karşı bir harekât başlatma planlarını kolaylaştırdı. Bundan

⁶⁹ “Joyce, Pierce Charles”, (Erişim Tarihi 17 Kasım 2022), <https://www.dib.ie/biography/joyce-pierce-charles-a9598>

⁷⁰ “Joyce, Pierce Charles”.

⁷¹ “Joyce, Pierce Charles”.

⁷² Köse, *a.g.e.*, s. 270.

⁷³ Mohs, *a.g.e.*, s. 107.

sonra HOS (Hejaz Operations Staff) yani Hicaz operasyon personeli, Hicaz demiryoluna karşı yaptığı sayısız istihbarat seferi ve baskınları için çıkış yaptığı üç üstün biri olarak Vech'i kullandı. Diğerleri Cidde ve Yenbu oldu.⁷⁴ Sonraki iki yıl boyunca Joyce, Lawrence ve diğer birçok İngiliz, Fransız ve Arap subay, Arap yarımadasındaki Türk kuvvetlerinin etkin bir şekilde faaliyet göstermesini engellemek için demiryoluna bir dizi saldırı gerçekleştirdi. Joyce daha sonra demiryolu yıkımları hakkında şu yorumu yaptı: *"Dinamit patlamasının gürültüsü büyük bir şeydi ve birinin bir şeyleri yok ettiğini görmek her zaman tatmin edicidir."*⁷⁵

Vech'in düşmesiyle durum değişmişti. Medine güneybatısındaki harekâta bir başarı sağlayamayan Araplar, şimdi etkinliklerini Medine'nin kuzeyinde demiryolu boyunca kaydırmışlardı. Bu nedenle kuzeyde demiryolunun kesilmek suretiyle Medine ile bağlantının etkili bir şekilde tehdit edilmeye başlandığını gören Türkler, Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığı bazı önlemlere başvurmuştu.⁷⁶

Vech'in ele geçirilmesinden sonra, Newcombe liderliğindeki İngiliz Askeri Misyonu, 1917 Ocak ayı sonlarında Hicaz'a geldi. İki haftalık gözlem sonrasında, Binbaşı Newcombe ve Binbaşı Vickery, Arap ordularının demiryolu baskınlarına devam etmeleri, HEF'i (Hejaz Expeditionary Force: Hicaz Seferi Kuvvetleri) Medine'de izole etmesi ve Fahreddin Paşa'yı teslim zorlaması talebini üstlerine ilettiler.⁷⁷ Şubat ayında Medine'deki kuvvetlerin Filistin'e çekilmesi konusunda Başkumandan vekili Enver Paşa, Cemal Paşa ve Medine Kumandanı arasında tartışmalar yaşandı. Fahrettin Paşa Medine'nin boşaltılmasına karşı çıkarken Mustafa Kemal Paşa Hicaz Seferi Kuvvetleri kumandanlığını reddetmişti.⁷⁸

Ayaklanmanın ilk safhasında, İngiliz ve Fransızlardan oluşan askeri danışmanlar Araplara, Medine'yi Türklerden almaları ve Şam'dan Hicaz'a uzanan, Osmanlıların teçhizat hattı olan Hicaz Demiryolu'nu kesmeleri için baskı yapıyorlardı. Bu amaçla ve İngiliz donanmasının

⁷⁴ Westrate, *a.g.e.*, s. 188.

⁷⁵ "Joyce, Pierce Charles".

⁷⁶ *BDHTH-ATASE VI*, s. 343; Türk kuvvetlerinin ve asilerin bölgedeki askeri durumu hakkında bilgi için bkz. *BDHTH-ATASE VI*, s. 344-345.

⁷⁷ Mohs, *a.g.e.*, s. 116-118.

⁷⁸ Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul, 2018, s. 81.

yardımıyla 1917 baharında Emir Faysal'ın kuvvetleri Kızıldeniz kıyısı boyunca kuzeye doğru yani Yenbu'dan Vech'e hareket ettiler. Bu sırada müttefik devletlerin istihbaratı, Osmanlıların Medine'den çekilmeyi planladıklarını haber aldı. Bu bilgi, isyancı Arapların aksine Kahire'deki İngiliz karargâhını endişelendirdi. Buradaki Osmanlı güçlerinin Filistin cephesine aktarılarak, İngiliz ilerleyişinin engellenebileceği düşünülüyordu. Bu nedenle Lawrence'ın belirttiği üzere, Kahire Araplardan, Osmanlı'nın Medine'den çekilmesini engellemelerini talep etti. Lawrence bu amaçla yeni bir strateji geliştirdi. Buna göre, Araplar Hicaz Demiryolu'nu tahrip edecek ve ancak işler halde tutacaktı: *“Kısa aralıklarla yapılan gerilla saldırıları demiryolunun uzak noktalarında önceden tahmin edilemeyen, ufak hasarlar bırakacak, hattı her defasında birkaç günlüğüne kesecekti.”*⁷⁹ Lawrence'a göre, bu strateji sonucunda Osmanlı ordusunun Medine'den geri çekilmesi mümkün olmayacaktı. Türkler hattı korumak ve işler halde tutmak için çok sayıda asker ve tamir işçisi kullanmak zorunda kalacaktı.⁸⁰

T.E. Lawrence, Arap kılığında bedevilerin arasında yaşamaya başladı. Şerif'in oğulları Faysal, Abdullah, Ali ve Zeyd ile Osmanlı ordusundan ayrılmış Cafer Askerî, Aziz Ali Mısrî, Nuri Said gibi subaylarla birlikte Türk birliklerine karşı savaştı. Ancak her fırsatta onlardan ayrılarak bedevilerin başında Osmanlı karakolları ve Hicaz demiryoluna yönelik baskınlar ve sabotaj eylemlerinde öğretici ve öncü bir rol oynadı. Faysal'ın kampında ve çadırında onunla birlikte yaşayarak Faysal'ı sıkı bir şekilde kontrol etme ve yönlendirme olanağına sahip oldu. İsyancı Arapların yanında kaldığı beş ay süresince başlıca faaliyeti, Medine'deki Türk birliğine yardım sağlayan Hicaz demiryolunun tahrip edilmesi ve bazı Türk birliklerine baskın yapılması olmuştur. Ayrıca Akabe'nin Türklerden alınışına katkılarından dolayı rütbesi binbaşılığa yükseltildi ve kendisine nişan verildi.⁸¹

Garland ve Demiryolu Baskınları

İngiliz subayların ve Arap Bürosu'nun müdahil olduğu Hicaz demiryoluna yönelik ilk saldırı, İngiliz subayı Garland ve Fransız subayı

⁷⁹ T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, Çev. Bilal Çölgeçen, Ankara, 2015, s. 13.

⁸⁰ Lawrence, *a.g.e.*, s. 14.

⁸¹ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 19.

Raho tarafından düzenlenmiştir. Bir trenin havaya uçurulduğu bu saldırıyı Binbaşı Newcombe'un baskınları takip etti.⁸² Binbaşı E.A., Şubat 1917'de, Garland'ın komutası altında baskın müfrezesi tarafından yapılan Hicaz demiryolu baskınındaki izlenimlerini şöyle anlatıyor:⁸³

"Müfreze, El-Wedj'den 12 Şubat'ta [1917] ayrılmış ve ayın 26'sında dönmüştür. Birkaç ay süren tereddütten sonra Şerif Faysal, bir treni mahvetmek ve demiryolu hattına zarar vermek için bir müfreze almaya ikna edildi. Çeşitli bedevi kabilelerinden Garland ve yardımcılarının da katıldığı 60 civarında baskın grubunun amacı, üsleri olacak El Ula'nın yaklaşık 40 mil/64.37 km batısındaki Gayadah'a ilerlemektir. Yaklaşık beş saatlik bir yolculuktan sonra rotamızın Abdülkerim tarafından bana danışmadan değiştirildiğini öğrenince şaşırđım. İlerlememiz son derece yavaştı.

Anazah gözcülerini gönderir. Müfreze, demiryolundan 300 yarda/274.32 m uzaktadır. Gözcüler hattın yaklaşık 150 yarda/137.16 m yaklaşmalarını sağlar. Niyetim, demiryolunun yaklaşık olarak 500 yarda kadar imha etmek ve bu amaçla her iki yönden gelecek ilk lokomotif tarafından patlatılacak şekilde ayarlanmış ağır bir mayın döşemektir. Hatta vardığımızda sağlam bir köprü bulduk. Agail kabilesinden bazılarını kullanılmak üzere yük ve yerleştirileceği konum konusunda talimatı ve diğerlerine yükleri raylara bağlamaları konusunda ayrıntılı bilgi verdim. İlk mayını döşemek üzere üç şeyhle birlikte yaklaşık 400 yarda/365.76 m güneybatıya ilerledim. Rehberlerin bizi 15 mil/24.14 km ve 4 saat mesafedeki Toweira ve Waiban adlı iki istasyonun ortasında bir yere ulaştırdığını düşünürüz. .... Mayını yaklaşık beş dakikadır hazırlıyorduk ve çukurun yarısını kazmıştık ki Agail'den biri bir trenin yaklaştığını duyduğunu söyleyerek bize koştı. İstihbaratımıza aykırıydı ki bize gelen bilgi Türklerin trenleri geceleri çalıştırdıklarıydı. Önce ihtimal vermesem de ikinci adamın tren buharı ve sesini duyması işleri değiştirdi.

⁸² Koloğlu, a.g.e., s. 81.

⁸³ TNA, FO 882/4/1, HR/17/1, Binbaşı E.A.'dan, Şubat 1917.

Daha fazla kazmak zamanı olmadığından deliği -15 libre/6.80 kg- patlayıcıyla doldurdum ve 200 yarda/182.88 m içinde ve saatte yaklaşık 25 mil/40.23 km hızla yaklaşan treni yakalayacak mayını bitirdim. Kaçtık ama zemin çok kötüydü, iz bırakmamak için çizmelerimi daha evvel çıkardığım için hareketlerim yavaş ve acı vericiydi. Sadece 50 yarda/45.72 m ilerlemiştik ki mayının patladığına şahit oldum. Trenin patlamanın etkisiyle önce sarsıldığını ve raydan çıkarak takla attığını ve küçük bir toprak setten aşağı düştüğünü gördüm. Kısa süre sonra yaralıların çığlıklarının yanı sıra askeri komutlar da duyuldu. Bunun bir askeri tren olduğunu anladık. Türklere ait bir gözetleme noktasına yakın olduğumuzdan yakalanmadığımız için şanslıydık. Adamalara develerine dönmelerini söyledim. ... Köprüde ve raylar üzerinde olanlar vardı ki geri dönmemizi geciktirdiler. Hasarın etkisiyle tren hattının kuzey tarafı kesildi ve köprü Galignite tarafından tamamen yeniden inşa edilmesini gerektirecek kadar hasar gördü. Hattın iyi döşenmiş olması beni etkiledi ve köprü boyutuna göre çok sağlamdı. Treni soymak ve makineye daha fazla yükleme yapmak için personel ve şartlar uygun değildi. Baskını gerçekleştirenlerin hepsi övgüye değer şekilde davrandılar, şevkle ve baskın ruhuyla hareket ederek en ufak bir tereddüt göstermediler. ... Türkler ilk kez bir tren baskınına maruz kaldılar. Artık tren hattı boyunca mayın aramak zorunda kalacaklar ve geceleri trenleri çalıştırmaya cesaret edemeyeceklerdir...”

İngiliz subay, trenlerin rotalarıyla ilgili notlar tutmakla birlikte ilgi çekici yerlerin fotoğraflanması ve bölgelerin kaba bir taslağının çıkarılması işini de üstlenerek raporlar hazırlamıştır. Hazırlanan bu raporlardan develerin yem durumu, iklim koşulları, yakıt ve su durumu, su kuyuları, yolun zırhlı araçlar için uygunluğu hakkında bilgi edinmek mümkündür:

“...Yolun motorlu taşıt trafiğine uygunluğu kontrol edildi. Burada amaç baskın yapan grupları hatta ve geriye götürecek makineli tüfek taşıyan hafif araçlar kullanmaktı. Yol genel olarak iyi. Güzergâh notlarında bahsedilen çok engebeli ve taşlı yer yer dar olan birkaç yol var. Bu yerlerde oldukça fazla temizleme ve

biraz patlatma yapılması gerekecektir... Lastiklerin aşınması ve yıpranması büyük olur ve yeterince temiz su bulmak özellikle yazın sorun yaratabilir. Şahsen arabaların Hicaz'a getirilmesinin bir hata olacağını düşünüyorum... Arabaların Araplar için bir ilgi kaynağı, liderleri için bir oyuncak ve bizim için büyük bir masraftan başka bir şey olmayacağını belirtmek isterim... Hicaz'a uygun tek ulaşım şekli deve taşımacılığıdır... Araplar zaten çadır, çorap, bot gibi zevklerin tadını çıkarıyorlar. Hükümet zırhlı araç planlarını reddederek tasarruf edebilir..."⁸⁴

Savaşın ilk yılında icadı olan "Garland el bombası"nı üretmek üzere davet edilen Herbert Garland, çok iyi Arapça biliyordu. Garland bombası Çanakkale ve Gelibolu'ya 174.000 adet gönderildi.⁸⁵ Gelibolu'da Avustralya kuvvetleri tarafından denenilen 65 mm kalibrelik doğaçlama

⁸⁴ TNA, FO 882/4/1, HR/17/1, Binbaşı E.A.'dan, Şubat 1917.

"Vech'den ayrılmadan önce Arap tan çok Sudanlı olduğu için Abdülkerim i tercih ettim ve çok geçmeden bu iş için en uygun olmayan adam olduğunu keşfettim. Gecikmeler için kötü develeri suçlasa da asıl sebep onun tembelliği idi. ... Böyle bir seferde bir İngiliz, umutsuzca Arapların eline düşer ve elbette tamamen rehberlere bağımlıdır. Rehberler çoğu zaman sırf laf olsun diye yanlış bir şekilde bir yer bildiklerini söylerler. Bazı sözde rehberlerin bu kadar kolay yollarını kaybetmeleri beni şaşırttı. Grup ve hareketleri üzerinde herhangi bir kontrole sahip olmadıklarına şahit oldum, seyahate günde kaç saat ayrılması gerektiği ve rota vb konularda teçhizatın boşa harcanmasının engellenmesi gibi...

Arap elbiseleri giymek çok sinir bozucuydu... Arapları tanıyan herkes için elbette aşikârdır ki her türden askeri iş yapmak en iyileriyle bile zordur. Çoğu saygı göstermiyor, daha çok küstahlık eğiliminde ve sanırım yağma konusundaki geleneksel zayıflıklarından dolayı yabancıyı meşru bir yağma gibi görüyor olabilirler. Askeri operasyonlarda, düşmanı durdurabilecekleri bir yerde şarkı söylemek ve bağırarak, herhangi bir ileri karakol tarafından kilometrelerce öteden görülebilen geniş vadilerin ortalarındaki düşman mevzilerine demiryolu hattında yaptığımız gibi, yaklaşmak gibi aptalca davranışlarıyla sürekli olarak gereksiz risklere maruz kalıyorlar. Disiplin açısından pek bir şey beklememekle birlikte, Türklerle olan tüm anlaşmazlıkları ve aşiretler arasındaki kavgaları sırasında, hareketlerini olabildiğince gizlemenin gerekliliğini şimdiye kadar öğrenmiş olmaları düşülüyordu. Elbette bir İngiliz askeri fikirler sunmaya veya herhangi bir şekilde komuta etmeye çalışması tamamen yararsızdır. O yalnızca incelikli önerilerde bulunabilir. Ve örneğin m ye istediğini yaptırmayı umabilir. Kendilerine asker muamelesi yapılmasına şiddetle içerledikleri için çok fazla sabır ve azim gerektirmektedir...."

⁸⁵ "Bimbashi Garland", (Erişim Tarihi 12 Ağustos 2022),

<https://www.priaulxlibrary.co.uk/articles/article/bimbashi-garland>

bir cihaz olan “Garland Hendek Harcı”nı geliştirdi. Daha sonra Arap Bürosu’nda özel liste subayı olarak görevlendirdi.⁸⁶

Garland, Garland bombası da dahil olmak üzere ordu için patlayıcılar geliştirdi ve Eylül 1916’da T.E. Lawrence’ı ve Şerif İsyanı’na katılan bedevileri yıkma, yakma, sabotaj ve patlayıcı konularında eğitmekle görevlendirildi. T.E. Lawrence onun misyonunu şu şekilde açıklamıştır:

“Garland, bir araştırmacıydı ve patlayıcılar üzerine yıllarca pratik bilgi sahibi olmuştu. Trenleri mayınlamak, telgraf direklerini devirmek ve metalleri kesmek için kendi özel araçları vardı. Arapça bilgisi ve kendini nizami istihkam okulu kuramlarından serbest görmesi, okuma yazma bilmeyen Bedevilere çabuk ve kolay yolla tahrip etme sanatını öğretmesini mümkün kıldı. Öğrencileri ne yapacağını asla bilemedikleri bu adama hayranlık duyuyorlardı. Bu arada, bana da güçlü patlayıcılarla senli benli olmayı da öğretti. İstihkamlar, patlayıcıları bir ayın yapar gibi kullanıyorlardı ama Garland, ansızın cebine bir şerit barut, fitil ve fünüye ile bir avuç patlayıcıyı doldurup neşe ile bir haftalık uzaklıktaki Hicaz demiryollarına gitmek için devesine atlandı.”⁸⁷

Binbaşı Garland, 1916 Ekim ayında Arabistan için Kahire’den ayrıldı. İlk görevlerinden biri, yakın zamanda Arap güçleri tarafından ele geçirilen Cidde kasabasını güçlendirmeye yardım etmektir. Türk demiryolunu yıkmak için bir Arap kılığında çöllerde dolaştı. Mayınları Hicaz Demiryoluna karşı kullanıldı ve hareket halindeki bir trenin patlayıcılarla raydan çıkmasında rol aldı.⁸⁸ Garland, demiryollarının zayıf noktalarını arayıp bulmak için yüksek patlayıcıları yanına alıp Vech’den güneydoğuya, Newcombe’da kuzeydoğuya gitmişlerdi. Demiryollarını ve köprüleri havaya uçuracaklar ve hareket eden trenler için otomatik mayınlar yerleştireceklerdi.⁸⁹

⁸⁶ “Grenade Howitzer Mark 1 (Garland Trench Mortar) : Lone Pine, Gallipoli”, (Erişim Tarihi 11 Ekim 2022), <https://www.awm.gov.au/collection/C117477>

⁸⁷ Lawrence, *a.g.e.*, s. 126.

⁸⁸ “Bimbashi Garland”.

⁸⁹ Lawrence, *a.g.e.*, s. 189.

Newcombe ve Demiryolu Baskınları

Kraliyet Askeri Akademisi mezunu olan S. F. Newcombe, Dünya Savaşı'nda Mons çekilişinde, Gelibolu Savaşı'nda, Sudan, Mısır ve Hicaz'da görev yaptı. Newcombe, Kahire'de bir yıldan az süre çalışmıştı ki Eylül 1915'in başlarında Çanakkale'de görevlendirildi. Daha sonra Faysal'ın siyasi ve askeri danışmanlığını üstlenen Newcombe, Hicaz askeri misyonunun komutanlığına getirildi. Hicaz demiryolunda mayın döşeme operasyonlarında Lawrence ve Arap aşiret kuvvetleriyle birlikte yer aldı.⁹⁰ Newcombe'un İngilizler adına gerçekleştirdikleri faaliyetlerdeki başarıları ve bitmez tükenmez enerjisi çölde Arapların ona "*Newcombe ateş gibidir, dostu ve düşmanı yakar*" sözlerine neden oldu.⁹¹

Albay Newcombe, Vech'den Hicaz demiryoluna yönelik ilk baskın seferi üzerine bir rapor sundu. Raporun akabinde Albay, Şerif Nasir ve Ageyl kabilesinden 160 adam ile 21 Şubat'ta Vech'den ayrıldılar. Sekiz günlük yolculuk sonrasında Dar el-Hamra istasyonuna saldırdılar. Kuzey ve güney grupları bombaları yerleştirerek hazırlık yaptılar. Çavuş Aziz'in liderliğindeki kuzeydekiler 942 kiloluk iki bombayı yerleştirdiler. Newcombe'un emri altındaki güney grubu ise, 900 kiloluk bombayı yerleştirdiler. Bu baskında toplamda 250 ray yok edilirken 15 telgraf direği de yıkıldı. Türk garnizonu çevrilip dört saat süren saldırı gerçekleştirildi. Bu saldırı boşa çıksa da yerleştirilen bombalarla iki makine ve birkaç kamyon patlatıldı. Newcombe daha sonra Khishm el-Sana ve Kal'a Muazzam arasındaki bir noktadaki demiryoluna saldırı başlattı. Burada elektrik bombası yerleştirildi ve 50 batarya ateşlendi. Bu saldırı sonucunda 80 ray infilak etti. Sonraki gün bombalar bir lokomotif patlatmış olsa da baskın grubu, erzak yetersizliği dolayısıyla 11 Mart'ta Vech'e geri dönmüştü.⁹²

Mart 1917'nin başlarında, dikkate değer bir Sigint Şerif kuvvetleri için bir fırsat sundu. GHQ Egyptforce (General Head Quarter: İngiliz Mısır Kuvvetleri Komutanlığı), Cemal Paşa'dan Fahreddin Paşa'ya Medine'yi boşaltması ve HEF'in Filistin'e çekilmesi yönünde emirleri içeren bir

⁹⁰Kerry Webber, "Newcombe, Stewart Francis (1878–1956)", Oxford Dictionary of National Biography, (2015): 1-6. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/105134>.

⁹¹ Lawrence, *a.g.e.*, s. 263.

⁹² TNA, FO 882/4/1, HR/17/6, "Hicaz Demiryoluna Yönelik Operasyon".

telsiz haberleşmesini ele geçirdi.⁹³ Bu sinyal istihbaratı, Kahire istihbarat subayı MacRury tarafından Vech'de Lawrence'a getirildi. O sırada Newcombe ve Garland demiryoluna yönelik bir operasyonda olduklarından Lawrence bu bilgiyi Faysal ile gözden geçirdi.⁹⁴

“Bu neşeli çalışma Clayton'dan gelen acil mesajlarla sona erdi. Vech'de iki gün bekleyip haber getiren Nur el Bahr, bir Mısır devriye gemisi ile buluşacaktı. Sağlığım yerinde değildi ama seve seve gemiyi bekledim. Gemi tam zamanında geldi ve MacRury'i karaya çıkarttı. Cemal Paşa'dan Medine'deki Fahri Paşa'ya çekilen uzun bir telgraf mesajının kopyasını bana verdi. Enver ile İstanbul'daki Alman kurmayından kaynaklanan bu talimatlar, Medine'nin derhal boşaltılmasını ve askerlerin toplu halde yürüyerek önce Hedia'ya, sonra El Ula'ya, daha sonra Tebuk'a ve en sonunda, yeni bir demiryolu merkezi ve siperlerle korunacak bir mevzi kurulacak olan Maan'a çekilmesini emrediyordu.”⁹⁵

Lawrence ve Demiryolu Baskınları

Lawrence, Abdullah'ın Wadi Ais'deki kampına demiryoluna karşı harekete geçmesi ve Faysal ile iş birliği yapması için gönderildi. Lawrence yolda dizanteri krizi geçirdi ve Abdullah'ın üssünde on gün inzivaya çekildi. Lawrence, Şerif ordularının stratejisini yeniden değerlendirdiğinde, Bedevi savaşçıların düzensiz yetenekleri ve geleneksel askeri hiyerarşiye uymamalarının, Suriye harekâtının başarısının anahtarı olacağı düşüncesindeydi. İngiliz meslektaşlarını Bedevilere karşı büyük bir hoşgörü göstermeye ve kabilelerin gerilla stratejilerini takdire çağırıldı: *“... eğer onlara katlanıp oyunlarını oynayabilirsek bizi takip edecekler... Ne yazık ki, bıkkınlıktan dağılıyoruz ve onları bir kenara atıyoruz.”⁹⁶*

Lawrence, Wadi Ais'daki Abdullah'ın yanına giderken 2 adet Garland-Martini mayını da beraberindeydi. Vakit kaybetmeden demiryoluna yönelik saldırılara katıldı. Çölde *“zaman kavramımı kaybettim”* diyen Lawrence, demiryolu saldırılarının bu nedenle tam tarihlerini yazmanın

⁹³ Mohs, *a.g.e.*, s. 125.

⁹⁴ Mohs, *a.g.e.*, s. 126.

⁹⁵ Lawrence, *a.g.e.*, s. 193.

⁹⁶ Mohs, *a.g.e.*, s. 135-136; Lawrence, *a.g.e.*, s. 194-204.

imkânsız olduğunu bildirirse de oldukça ayrıntılı tarih ve olay örgüsünü şu şekilde vermekten kendini alamamıştır:

“24 Mart’ta Bueir’de 60 ray dinamitlendi ve telgraf iletişimi kesildi. 25 Mart’ta Abu El Naam’da 25 ray dinamitlendi, top ateşi ile su tankı ve 2 istasyon binası kullanılamaz hale getirildi, 7 vagon ahşap ambar ve çadırlar tahrip edildi, telgraf hatları kesildi, lokomotif kullanılamaz hale getirildi. 27 Mart, İstablantar, 15 ray dinamitlendi ve telgraf hatları kesildi. 29 Mart, Jedhah, 10 ray dinamitlendi, telgraf hatları kesildi ve 5 Türk öldürüldü. 31 Mart, Bueir, 5 ray dinamitlendi, telgraf hatları kesildi. 3 Nisan, Hedia, 11 ray dinamitlendi, telgraf hatları kesildi. 5 Nisan, Mudahrij, 200 ray havaya uçuruldu, 4 gözlü kemer köprü yıkıldı, telgraf hatları kesildi. 6 Nisan, lokomotif geçici olarak hizmet görmez hale getirildi. 6 Nisan, Bueir, 22 ray söküldü, demiryolu alanındaki menfez havaya uçuruldu, telgraf hatları kesildi. Operasyonlar süresince yaklaşık 36 Türk [askeri] öldürüldü, 76 esir aldık.”⁹⁷

Mart 1917’de demiryolu çevresi ve Mekke’ye doğru askerini yürütüp kırdığı için Fahrettin Paşa’ya uyarı gönderilmişti: *“Sadece Medine’de kal!”* 26 Mart’ta Gazze’ye saldıran İngilizler askeri üstünlüğe rağmen yenilmişti. 28 Mart’ta Lawrence, Fransız Yüzbaşı Raho idaresindeki grupla ilk kez demiryolu baskınlarına katılmıştı. İngilizlerin yanı sıra Raho, Prost, Kernag, Zamori gibi Fransız subaylar da isyancı Araplarla birlikte ray, köprü yıkmaya, tren devirme gibi eylemlerde yer almıştı.⁹⁸

30 Mart 1917’de Lawrence idaresindeki iki top ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş 230 kişilik büyük bir asi grubu, Medine’ye 160 km uzaklıktaki Ebünaim istasyonuna saldırdı. Bu saldırı neticesinde yaklaşık 40 metre uzunluğundaki ray tahrip edilmiş, dört muhafız da şehit edilmişti. Sabotaj ve baskınların adı arkası kesilmiyor, hemen her gün yeni bir saldırı haberi geliyordu. Ebünaim saldırısı sonunda meydana gelen patlamada istasyon binasının çatısı çöktü. Bu sırada kuzeyden

⁹⁷ TNA, FO 882/6, 16 Nisan 1917; Köse, a.g.e., s. 370.

⁹⁸ Koloğlu, a.g.e., s. 82.

gelerek istasyondan geçmekte olan bir katarın lokomotifi de kısmen hasara uğradı.⁹⁹

Şerif kuvvetlerinin ve tabii ki İngilizlerin bundan sonraki hedefi Akabe limanı olacaktı. Vickery ve Newcombe'un önerisi, Vech'de olduğu gibi İngilizlerce teknik ve lojistik olarak desteklenen Arap kuvvetleri tarafından demiryoluna saldırı ve Akabe'nin ele geçirmesiydi.¹⁰⁰ Lawrence, "Akabe'nin en iyi, deniz yardımı olmadan iç bölgelerden inen Arap düzensizleri tarafından alınacağını" düşünüyordu. Nisan ayı başlarında ise, Vech'de Newcombe, Joyce ile Faysal, Auda ve kuzey kabilelerinin temsilcilerinin katıldığı bir strateji toplantısı düzenlendi. Toplantıda Şerif kuvvetlerinin kuzeye doğru ilerlemesi için olası yollar tartışıldı. Faysal'ın, Newcombe ve Joyce'un önerdiği hatlar boyunca, aşiretlerle birlikte iki ay içinde Suriye'nin iç kesimlerine ulaşması kararlaştırıldı. Faysal, Suriye'de Dürzilerin yiyecek ve 3.000 nakil devesi sağlayacağı güvencesini verirken, İngiltere'den 20.000 tüfek ve para talep etti.¹⁰¹

"Bir Türk köprüsünün ya da demiryolunun, makine, top ya da bir yüksek patlayıcı yükünün tahrip edilmesi, bizim için bir Türk'ün öldürülmesinden çok daha yararlıydı" diyen Lawrence ve beraberindeki bedevilerin demiryoluna saldırıları sürmekteydi.¹⁰² 7 Nisan'da Lawrence idaresindeki bedeviler ve 13 Mısırlı topçu erlerinden oluşan müfreze, Müderric-Hediyye arasında bulunan 20 ray ile birkaç telgraf direğini tahrip ettiler. 11 Nisan'da 12 ray ve 2 traverse hasar verildi. 14 Nisan'da

⁹⁹ BDHTH-ATASE VI, s. 346. Lawrence'ın bizzat idare ettiği bu hareket, şöyle cereyan etmiştir: Medine'den 160 Km. uzaklıkta bulunan bu istasyon, bir ağır makineli tüfekle takviye bir piyade bölüğü ile korunuyordu. Umulan bir saldırıya karşı ayrıca Hedye ve Cidae'den birer bölük ve Medine'den yola çıkan bir taburla (Bir top ve makineli tüfekle takviyeli) da takviyesi emredilmişti. İki top ve ağır makineli tüfekle takviyeli 230 kişilik âsi kuvvetler, 30 Mart 1917'de bu istasyonu sarmıştı. Düşman, başlangıçta istasyonu savunmakta olan 300-400 kişilik Türk kuvvetine taarruzdan çekiniyordu. Taarruz için kuvvetini yeterli bulmayan düşman, demiryolunun bir noktadan tahribini kararlaştırdı. Bu amaçla görevlendirilen topçu ve ağır makineli tüfek desteğinde çok iyi hazırlanmış anlaşılan bir tahrip planı ile harekete geçen düşman ekibi, istasyon güneyine yöneltildi ve bu kesimde de tahrip işine girişti.

¹⁰⁰ Mohs, a.g.e., s. 130-131.

¹⁰¹ Mohs, a.g.e., s. 131-133.

¹⁰² Lawrence, a.g.e., s. 210.

150 hecinli ve 50 piyadeden oluşan başka bir asi grubun saldırısında 100 kadar ray tahrip edildi.¹⁰³

14 Nisan'da 2 dağ topu ve bir havan ile donatılmış 1.000 kişilik yaya ve hecinsüvar müfrezesi, el-Muazzam istasyonuna saldırmış, karşı ateş üzerine geri çekilmek zorunda kalmıştır. Dinamitle 100 ray tahrip etmiş iki gün sonra bu defa Tebük'ün güneyindeki Haşim San'a istasyonu 800 kişilik bir düşman kuvvetiyle sarılmıştı. Aynı gün 500 kişilik başka bir bedevi grubu, Müderric istasyonuna saldırmıştı. el-Muazzam Saldırısı da dahil olmak üzere eldeki verilere göre, bu dönemde demiryoluna girilen diğer saldırılar sonunda tespit olunabilen insan ve malzemece verilen toplam zayıt şu şekildeydi: 29 şehit, 35 yaralı, 56 esir ve bir kayıptan ibaret olup demiryolunda, sekiz köprü, 438 - 450 ray, 10 kadar travers, yedi sekiz km. kadar telgraf teli, 15 kadar direk de tahrip edilmişti. Düşman toplam zayıtı ise 15 ölü ve 50'den fazla kayıp olmuştu. 18 Nisan'da asiler tarafından bir odun müfrezesi pusuya düşürülmüştü. Türkler bu saldırıda ağır kayıplar verdi. Baskın bölgelerine hemen "tamirat müfrezeleri" gönderildi ve onarım veya değişim çalışmaları yapıldı.¹⁰⁴

Dawnay ve Demiryolu Baskınları

Arabistan'daki çöl operasyonlarında ve Hicaz Demiryoluna yönelik baskınlarda öncü rol oynayan İngilizlerden ve Arap Bürosu üyelerinden biri de Alan Dawnay idi. Dawnay, Şerif isyanına yardım etmek için kurulmuş olan Kahire'deki Hicaz Operasyon Kurmay Başkanlığı'nın diğer adıyla "Kirpi" ekibinin komutanı idi.¹⁰⁵ Dawnay'a dostu T.E. Lawrence tarafından *Seven Pillars of Wisdom*'da şu şekilde övgüler yağdırılmıştır:

"Alan Dawnay'ın yönetimi altında bir de haber alma dairemiz vardı. Allenby'nin bize verdiği en büyük armağan -binlerce yük devesinden çok daha değerli olan- Dawnay'dı. Meslekten bir subay olarak bir sınıf duyarlılığına sahipti. Bu yüzden en kızıl dinleyiciler bile onun gerçek kızılığının farkına varabilirdi. Kavrayışlı bir zihne sahipti, bu yüzden bu isyanın özel niteliklerini

¹⁰³ BDHTH-ATASE VI, s. 346.

¹⁰⁴ BDHTH-ATASE VI, s. 346-348.

¹⁰⁵ TNA, FO 141/738/6, Arap Bürosu'nun İlk Raporu, 01 Mayıs 1916; Westrate, a.g.e., s. 42.

ıçgüdüsel olarak hissedebiliyordu. Aynı zamanda görmüş olduğu savaş eğitimi, bu çelişkili konuyu ele alış tarzını zenginleştiriyordu. Savaşla ve dolayısıyla ayaklanmayla evlenmişti. Bu, benim için bir rüyaıdı ve Yenbu'da her yaşlı savaşçının yaptığı gibi, meslekten her subayın sahip olması gereken bir özellikti. Ancak üç yıllık pratik içinde bunu sadece Dawnay başatabildi.”¹⁰⁶

Dawnay'ın Lawrence'ın operasyon alanına girişi o kadar hızlı oldu ki, atanmasının ilk haftalarında kendini Faysal ile hassas müzakereler yürütürken buldu. Lawrence, Dawnay ile tecrübe ettiği ilk baskın operasyonunu şöyle anlatır:

“Hemen [18 Nisan'da] bir arabaya atlayıp Dawnay'ın yanına gittim. Düzenli bir savaş içinde ilk kez Dawnay tarafından yürütülecek olan bir gerilla harekâtına, en karmaşık ve anlaşılması güç bir silahla, zırhlı bir arabayla katılmak beni bir parça huzursuz ediyordu. Ne Dawnay, ne de onun deve uzmanı olan Peake, Arap dili konusunda uzmandılar, ne de doktor Marshall'ın akıcı bir konuşması vardı. Emrinde İngiliz, Bedevi ve Mısırlı askerlerden oluşan karma birlikler vardı. Son iki grup, birbirlerinden hoşlanmıyordu. Böylece gece yarısından sonra arabayla Teli Shahm'ın yukarı kesiminde kalan ordugahlarına çıktım. Nazik bir şekilde kendimi tercüman olarak sundum...

şafakta arabalarımızın sessizce kumdan yapılmış uyuklamakta olan siperlerin tepesine çıktıklarını ve şaşkınlığa uğrayan Türklerin elleri havada dışarı çıktıklarını gördük. Bu harekât, olgun şeftalileri toplamaya benziyordu. Hornby, iki zırhlı Rolls ile hızla ilerledi. A köprüsünün altına 112 librelilik/50.80 kg pamuk barutu yerleştirdi ve köprüyü ikna edici bir tarzda havaya uçurdu. Gürlemenin şiddeti, neredeyse Dawnay'la beni havaya kaldırıp üçüncü zırhlı arabadan dışarı fırlatacaktı. Arabada oturup her şeyi seyretmiştik. Akaçlama deliklerini mayın yuvası olarak kullanarak köprü uçurmanın çok daha ucuz

¹⁰⁶ Lawrence, a.g.e., s. 567.

*bir yol olduğunu göstermek amacıyla, Hornby'nin yanına koştuk. Bundan sonraki köprü on parçaya ayrılarak çöktü.*¹⁰⁷

19 Nisan'da [1917] Yarbay Dawnay liderliğindeki asilerden oluşan seyyar güney kolu, Tell-esh Shahin İstasyonu yakınındaki demiryoluna bir saldırı başlattı. Dawnay'ın baskın grubu, kuzeyindeki bir dizi karakolu ele geçirdi ve nihayet, birleşik bir zırhlı araç saldırısıyla istasyonu bastı. 54 kişinin esir alındığı saldırı sonunda, bedevileri yağmalama için serbest bırakan Yarbay Dawnay, ertesi sabah güneydeki Ramla İstasyonu'na saldırdı. İstasyon yok edildi, rayları havaya uçuruldu. Şimdi Bedevi, *"tarihinin en çılgın yağmasından"* sonra gitmişti. Arabalar ve Deve Kolordusu, iki top tarafından desteklenmesine rağmen, Mudauwara İstasyonuna yapılacak saldırıdan vazgeçmek zorunda kalındı. Bu saldırılarda asi Araplar 250 zayıat verdi. İngilizlerin iddiasına göre, büyük ray rezervleri tükenmiş ve Medine'nin artık kuzey ile olan bağlantısı kesin olarak kesilmişti.¹⁰⁸

Büronun Elemanlarının Diğer Faaliyetleri

Faysal ordusunun Hicaz'ın kuzeyindeki demiryoluna yönelik yıkım faaliyeti nisan ayında şiddetini arttırsa da baskınlardan hiçbiri hattın kalıcı olarak kapanmasına neden olmadı. İngiliz subayların mesleki ve teknik katkılarına rağmen, Arapların baskınları, Newcombe ve Garland'ın dediği gibi, İngiliz danışmanlarla baskın grubunun uyumsuzluğu nedeniyle başarısız olmuştu. Newcombe ve Garland, 14 Nisan'da Muadhdam (el-Muazzam) ve Dar el-Hamra'daki Faysal'ın 1.000 adamının katıldığı büyük bir yıkım baskını hakkında raporlar gönderdiler. Raporlar, kabile üyelerinin disiplinsizliği ve şikâyetlerinin ayrıntılarını anlatmaktaydı. Bu raporlara göre, baskın esnasında sadece Yüzbaşı Malaud Bağdadi liderliğindeki eğitimli Arap piyade, disiplin ve tutarlılığını korumuştur. Bedevi savaşçıları, saldırıda yıkıcı bir çaba gösterse de Türkler yirmi dört saat içinde demiryolunun yıkılan kısımlarını onarmıştı.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Lawrence, *a.g.e.*, s. 583-585.

¹⁰⁸ "Alan Dawnay Medal". (Erişim Tarihi 10 Ağustos 2022), https://www.dnw.co.uk/auction-archive/lot-archive/lot.php?department=Medals&lot_uid=128933

¹⁰⁹ Mohs, *a.g.e.*, s. 134.

Newcombe'un bu demiryolu baskınlarında Arap baskın gruplarıyla yaşadığı deneyimler, iç kesimlerde yapılacak İngiliz-Arap ortak operasyonları hakkında düşünceye sevk etti. Arap Bürosu, Newcombe'un raporlarını değerlendirdi: *“-Newcombe'un raporları-hayal kırıklıklarının, kaçırılan fırsatların ve disiplinsizlik, amaç istikrarsızlığı, korkaklık ve genel güvenilmezliğin bozduğu iyi planların bir kaydı. Bunlar, sadece ona eşlik eden Bedevi güçlerinin değil, aynı zamanda başlarındaki Şeyhlerin de bir kaydı niteliğinde.”* Binbaşı Newcombe, demiryolu yıkım çalışmalarına devam etmek yerine uygun bir deve birliği veya düzenli Arap savaşçıları eğitmek gibi yeni bir plan oluşturmayı önerdi. Binbaşı Garland ve mühendis Teğmen H.S. Hornby gibi sahadaki diğer subaylar da onunla hemfikirdi. Garland, Abdullah'ı baskınlar için aşiret mensupları yerine Suriye askerlerini kullanmaya çağırırdı.¹¹⁰

Arap Bürosu personelinin sahadan gönderdiği raporlarına dayanarak söyleyebiliriz ki, demiryolunu işler tutma veya yok etme noktasında her iki taraf da kararlıydı. Asiler demiryoluna kuzey ve güney istikametinde saldırıyorlardı. Bu baskınlar Filistin ve Şam işgallerinin de habercisiydi. Lawrence ve beraberindeki asiler, 17 Nisan'dan sonra Ain Turaa'dan Mudahrij-Abu El Maam ile Buier'den İstabl Antar-Bovat'daki demiryoluna dinamit sabotajlarını yoğunlaştırdılar. Dinamitçi gruplara her gece beş rayı havaya uçurma emri verildi. Demiryolunu tamire çalışan Türk devriyelerine makineli tüfek birlikleri tarafından saldırı düzenlendi ve böylece baskınlar etkin kılınmaya başlandı.¹¹¹

1917 yılı Nisan ayı sonunda, düşman saflarında Medine ile Şam arasındaki demiryolu bağlantısının tamamen işlemez hale getirildiği düşüncesi hâkimdi. Lawrence özellikle son demiryolu saldırılarında verdikleri zarardan emin olarak, Medine'nin Şam'dan tedarik alamayacağını ve açıklıktan düşmesinin an meselesi olduğunu raporuna not etmişti. Lawrence'ın iddialarının aksine Hicaz demiryolu üzerinde yapılan tahripler büyük fedakârlıklarla tamir edilmişti. Medine'deki Fahrettin Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin Şam ile demiryolu bağlantısı 1918 yılının Nisan ayına kadar korunmuştu. İngiliz subaylarıyla el ele veren asilerin tüm sabotaj saldırılarına rağmen demiryolunun

¹¹⁰ Mohs, *a.g.e.*, s. 134.

¹¹¹ TNA, FO 882/6, 16 Nisan 1917.

tamirini sağlayan iki önemli faktör vardı. Birincisi, *çöl kaplanı* lakabı verilen Fahrettin Paşa'nın idaresinde Peygamber şehri'nin savunulması kararı alınmış ve bu doğrultuda Medine'nin can damarı kabul edilen demiryolu cansiperane savunulmuştu. İkincisi, demiryolu tamiri konusunda uzman ekipler ve Medine'den Mekke'ye uzatılacak demiryolunun rayları da Medine depolarında mevcuttu.¹¹²

Lawrence Vech'e döndüğünde Faysal, Newcombe, Joyce ve Wilson'ı, Medine'nin teslimi için demiryoluna yapılacak bir saldırı hakkında toplantı yaparken buldu. Lawrence düzensiz bedevi grupların demiryolunu kesemeyecekleri için baskın ve sabotaj saldırılarının operasyon için yeterli olduğunu ve onların görüşlerine katılmadığını bildirdi. Akabe ile ilgili yeni istihbarat, Vech'e getirilen bir grup Türk mahkûmdan geldi. Akabe'deki Türklerin zayıflığı ve Batı Arabistan'da başka Türk askeri kalmadığına dair elde edilen bilgi, Lawrence için limanın içeriden alınabileceğine dair düşüncesini güçlendiren bir etki yaptı.¹¹³

Faysal, Akabe seferinin komutanı olarak Şerif Nasir'i atadı. Nasir ve Lawrence, keşif gezisinin varış noktasını diğer Arap liderler ve İngiliz subaylardan gizli tuttu. Lawrence, Newcombe ve Joyce'un demiryolu planına dâhil edeceği adamlardan onları mahrum bırakarak ve Clayton'a, özür dolu bir mektup yazarak yola çıktı:

"Akabe'ye giden çöl rotası o kadar uzun ve o kadar zordu ki ne silah ne makineli tüfek, ne depo ne de sıradan asker alabilirdik. ...ona [plana] karşı o kadar güçlü hissettim ki, aksi takdirde yardımım gönülsüz olurdu. Bu yüzden emir olsun ya da olmasın kendi yoluma gitmeye karar verdim..."¹¹⁴

Akabe'yi ele geçirmek için yaptıkları parlak planlarıyla, Lawrence, Auda ve Nasir, 35 Huwaytat bedevisi ve 20.000 altın ile 9 Mayıs'ta Vech'den ayrıldı. Grubun öncelikli hedefi, Kuzey Hicaz'daki ve Suriye'nin güneyindeki çeşitli bedevi kabilelerinden gönüllü asker toplamaktı. Mayıs ve Haziran aylarının neredeyse tamamı Akabe'ye ilerlemek ve kabilelerin bağlılığını kazanmakla geçti. Türk karakollarıyla yaşanan

¹¹² Köse, *a.g.e.*, s. 373-377.

¹¹³ Mohs, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹¹⁴ Mohs, *a.g.e.*, s. 137.

küçük çaplı çatışmalar ve Lawrence'ın demiryolu baskınları da yaşandı. Auda, Huwaytat kabilelerinden çok sayıda gönüllü topladı.¹¹⁵

Kahire istihbaratı Arabistan'daki genel durumu değerlendirmek üzere 12 Mayıs 1917 tarihinde Kahire'de toplandı ve politikaya dair önemli kararlar aldı. Mısır Yüksek Komiseri Wingate, Sir Mark Sykes, Tuğgeneral G.F. Clayton, Albay Wilson, Albay Leachman, Albay Pearson, Albay Symes ve Yüzbaşı G. Lloyd'un katıldığı toplantıda Wilson tarafından Şerif'in askeri planları sunuldu. Faysal'ın Hicaz demiryoluna saldırısı ve Türkleri olabildiğince kuzeye itme çabası uygun görüldü.¹¹⁶ Sir Reginald Wingate daha sonra Siyonislere verilen söz bağlamında Filistin'in işgali önünde hiçbir engel kalmadığını şu sözlerle ifade etmişti: *"...demiryoluna [Arap] tehdidi arttıkça düşmanın sadece Hicaz'daki güçlerini çekerek Filistin cephesini kuvvetlendirmesini engellemedik, [Türkler] aynı zamanda Medine'deki güçlerini azaltarak demiryolu hattı boyunca dağıtmak zorunda kaldılar."*¹¹⁷

Sir Reginald Wingate, Kahire toplantısı kararlarına uygun olarak Hüseyin ve oğulları komutasındaki asileri, bölgedeki İstihbarat görevlilerini ve subaylarını Hicaz demiryolunu tamamen işlemez hale getirmek amacıyla yeni bir planı uygulamaya koydu. Bu plana göre; Faysal Vech'den El Ula-Medine arasındaki bölgede, Yenbu'daki Abdullah Media-Bovat arasındaki bölgede demiryoluna baskın yapacaklardı. Ali ve Zeyd komutasındaki asiler ise Medine'ye kuzeybatı yönünde saldırarak Türk kuvvetlerini meşgul edeceklerdi. Plan dâhilinde ve eş zamanlı olarak Lawrence da kuzeydeki bedevi kabileleri ile birlikte Akabe-Maan arasındaki bölgedeki demiryoluna saldırı ve baskınlar düzenleyecekti.¹¹⁸

1917 Mayıs'ının ilk günlerinde, Şerif kuvvetleri Akabe hariç tüm Kızıldeniz kıyılarını kontrol ediyor durumdaydı. Hicaz'da ise Medine'deki Türk garnizonu, Abdullah ve Ali kuvvetlerinin kuşatması altında olsa da Araplar kontrol sağlayamamaktaydı. Şerif'in oğullarının hareketsizliği ve düzenli güçlerin ileri bir harekâta hazır bulunmaması ilerlemenin

¹¹⁵ Johnson, *a.g.m.*, s. 198.

¹¹⁶ TNA, FO 882/3/1, AP/17/03, Note of a Meeting at the Residency, Kahire, 12 Mayıs 1917.

¹¹⁷ Köse, *a.g.e.*, s. 374-375.

¹¹⁸ Köse, *a.g.e.*, s. 375.

önündeki engeller olarak görülüyordu.¹¹⁹ Bu esnada, Arap Bürosu'nun eline geçen bir Osmanlı mahkûmundan gelen istihbarat, Suriye demiryollarını etkileyen ciddi kıtlığın olduğu bilgisini verdi. Faysal, Suriye'ye ilerlemek için Wilson ve Newcombe ile kuzey planı üzerinde çalışırken, demiryolunun kesilmesi ve Medine'nin izole edilmesi fikirlerine de sahip çıktı.¹²⁰ "Akabe'nin önemi Kuzey kabilelerini isyan etmeye teşvik etmek için hem siyasi hem de taktikseldi"¹²¹ diyen Albay Newcombe, Akabe'ye yönelik Kahire planını onayladı ve düzensiz Arap kuvvetleri ile limanın alınabileceğini kabul etti.¹²²

Albay Wilson 12 Haziran 1917 tarihli notunda Newcombe'a Emir Faysal ile görüşmesinden, demiryolu üzerindeki baskınlarının başarısından bahsediyor ve bazı önerilerde bulunuyordu. Son düzenlemelere göre, Binbaşı Newcombe Faysal'ın isteği üzerine Haziran ayı sonunda Gayadah'da onunla buluşacak ve demiryoluna karşı yürütülen operasyonlarda bir tür kurmay başkanı ve danışman olarak ona eşlik edecekti. Bu düzenlemelerin operasyonların başarısını arttıracığı düşünülmekteydi. Wilson, demiryolu ve telgraf hatlarının, Türklerin su kaynaklarının ve -El-Ula'dan Medine'ye- ele geçirilmesini ve tamamen yok edilmesini sağlamak için Emir Faysal'ın kuvvetleriyle yeterince demiryolunda kalması gerektiğini de bildirdi. Asıl amaç, Türklerin tekrar onarmasını engelleyecek şekilde demiryolunu yıkmak ve El-Ula'nın güneyinden itibaren tüm istasyonları ve garnizonları ele geçirmektir. Operasyonun hedefleri ve genel planları acil bir durum olmadıkça değiştirilmeyecek ve değişim durumunda ise nedenleri değişiklik raporu ile birlikte sunulacaktı. Newcombe'a ana hedeflere nasıl ulaşılabileceği noktasında Binbaşı Joyce ile istişare halinde serbest hareket yetkisi de verilmişti. Kararlaştırıldığı üzere düzenlemeler, kuvvetlerin demiryolunda 20 gün kalacağı şekilde yapılacaktı.¹²³

¹¹⁹ Johnson, *a.g.m.*, s. 197.

¹²⁰ Mohs, *a.g.e.*, s. 145.

¹²¹ Johnson, *a.g.m.*, s. 197.

¹²² Mohs, *a.g.e.*, s. 146.

¹²³ TNA, FO 882/4/1, HR/17/2, Wilson'dan Newcombe'a, 12 Haziran 1917. "... Emir Faysal'ın kararlaştırılan saldırıyı yaptığı gün Emir Abdullah'ın Hadiyah ve Bueir'e saldırması için Emir Faysal ile düzenlemelisiniz. Demiryolunda bir nokta ele geçirildikten sonra yıkım çalışmalarının güneye doğru devamını sağlamak için çevrede uygun bir

Mısır'daki Suriyeliler ve Arap şeflerinin Şerif davasını takdir etmek için bazı başarılar beklediği düşünülüyordu. Ayrıca demiryolunun ele geçirilmesinden sonra Medine'nin teslimini etkileyecek ve yaklaşan hacdan önce meydana gelen olaylar Şerif davasına değerli katkılar sağlayacaktı. Newcombe'un önerileri dikkate alınmış ve ona yıkım işinde eşlik edecek komutanın emri altında Suriyeli-Mekkeli kuvvetlerle Medain Salih ve El-Ula arasındaki takviye kuvvet, trenlerin geçişini önlemek amacıyla demiryolunu yıkacaklardı. Bu görevi yerine getirmek üzere Emir Abdullah'a Yüzbaşı Hornby gönderilecekti. Durumu uygunsa aynı amaçla Emir Abdullah'ın güney ordusuna katılması talimatı, Binbaşı Garland ile verilecekti. Hint makineli tüfekleri ve Mısır müfrezesi Newcombe tarafından Gayadah'a getirilecekti. Daha sonra Binbaşı Joyce komutası altındaki Mısır kuvvetleri o zaman onlara katılacaktı.¹²⁴

İngiliz ordu subayı olan Pierce Charles Joyce'un görevleri arasında hem subayları hem de adamları eğitmek, veznedar ve levazım görevlisi olarak hareket etmek vardı. Diğer taraftan demiryolu, istasyon üzerine yapılan sabotaj eylemlerinde Lawrence ve diğerleriyle birlikteydi.¹²⁵ Lawrence, "Bilgeliğin Yedi Sütunu" adlı eserinde ona sık sık atıfta bulundu ve ünlü Avustralyalı General Harry Chauvel'in onun hakkında şunları yazdığını aktardı: "*Joyce, Arap ordusunun tamamında gerçek değeri olan tek savaş gücünün organizatörüydü ve Hicaz operasyonlarının başarısında diğer tüm İngiliz subaylarından daha fazla payın ben her zaman onda olduğunu düşündüm.*"¹²⁶

Lawrence, Newcombe ve Hornby hakkında şöyle yazmıştı:

"İnatçı ikili, hemen hiç yardım almadan, genellikle yiyeceksiz kalarak, hem patlayıcılarını hem de develerini tüketinceye kadar haftalarca demiryolu civarında tutunmuşlar ve daha fazlasını yapmak için dönmek zorunda kalmışlardı... Araplar, bana,

---

savunma mevzi seçilmelidir. Bu görevin Suriyeli ve Mekkeli kuvvetlerle Cafer Paşa'ya verilmesini öneriyorum..."

¹²⁴ TNA, FO 882/4/1, HR/17/2, Wilson'dan Newcombe'a, 12 Haziran 1917. "Temmuz ayı sonunda Vech'de olmayı umuyorum. Yapmak istediğiniz tavsiye ve operasyon sonuçlarını bana gönderin. Binbaşı Joyce ile kararlaştırdığınız hatlara göre operasyonları gerçekleştirmede umarım Emir Faysal'ı ikna edebileceksiniz..."

¹²⁵ "Joyce, Pierce Charles".

¹²⁶ "Joyce, Pierce Charles".

Newcombe'un rayların başı hariç hiçbir yerde uyumadığını ve Hornby'in, pamuk barutu yanmadığı zamanlar metalleri dişleriyle ısırma kalktığını anlatmışlardı. Bunların hepsi masaldı ama anlatılanların arkasında onların doymak bilmeyen, yok edilecek bir şey kalmayana kadar her şeyi tahrip eden ortak vahşetleri yatıyordu.”¹²⁷

Yüzbaşı Stent'e yani Kraliyet Hava Kuvvetlerine yazılan 12 Haziran 1917 tarihli yazıda Wilson, operasyonla ilgili bilgi ve talimatlarını ilettili. Buna göre, Hicaz operasyonlarında hava gücünün ve diğerlerinin birlikte hareketi için talimatların beklendiği anlaşılıyor. Wilson, Büro üyelerinin de Şerif oğulları ile hareket ettiği operasyonlardan bahsediliyor. Emir Faysal'ın demiryoluna yönelik saldırısı gerçekleştirilmek için 30 Haziran'da Gayadah'da toplanacaklardı. Yarbay Newcombe ona danışmanlık yapacaktı. Joyce, Arap ordusuyla iş birliği yapacak ve Davenport'un desteklediği Mısır müfrezesi, West Yorkshire Alayı, 5 Howitzer, 2 makineli tüfek ve 120 piyade onun komutası altında olacaktı. Keşiflerden sonra El-Ula'ya saldırmamaya karar verilirse, saldırı için demiryolunun güneyinde bir nokta seçilecekti. Her iki durumda da Wadi Ghizil'de bir üstün iş birliği yapılabileceği düşünülüyordu. Hava kuvvetleri ile nasıl bir iş birliğinin yapılacağı, Newcombe ve Joyce'un istişaresine bırakılmıştı. Wilson, hava keşiflerinin demiryolu hattı üzerinde kuvvet tesis edildiğinde yapılmasını tavsiye etmişti.¹²⁸

Baskınlarda stratejik ve lojistik desteğin sağlanması noktasında önerilerde bulunan Newcombe'a göre, demiryolu baskınlarının öncelikli amacı, Hicaz demiryolunu mümkün olduğunca kalıcı olarak yıkılması idi.¹²⁹ Yarbay Wilson ise, 14 Haziran 1917 tarihli mesajında Clayton'ı yapılacak operasyon hakkında bilgilendiriyor. Kuvvetler hareket etmeden önce Gayadah'da adamların ve hayvanların en az bir aylık erzakının tedarikinin esas olduğunun altını çiziyordu. Wilson, “kaynak

¹²⁷ Lawrence, *a.g.e.*, s. 262-263.

¹²⁸ TNA, FO 882/4/1, HR/17/3, Wilson'dan Yüzbaşı Stent'e (C Hava 14. Filo'ya Kraliyet Hava Kuvvetlerine), 12 Haziran 1917.

¹²⁹ TNA, FO 882/4/1, HR/17/4, Yarbay R.E.'den, 13 Haziran 1917.

temini adına en önemli kalemdir” dediği otlak yetersizliğinden dolayı binek develerinin tayınının sağlanması lüzumunu da dile getirmişti.¹³⁰

1917 yılının Mayıs ve Haziran aylarında demiryolu hattı boyunca saldırılar şiddetini daha da arttırdı. Yine çok sayıda ray, telgraf direği ve teli hasara uğratıldı, bazı köprüler dinamitlendi, çok sayıda Osmanlı askeri şehit edildi ya da yaralandı. 1 Temmuz’da Maan bölgesinde 7 kilometrelik telgraf teli kesilmiş, iki köprü havaya uçurulmuş ve yedi telgraf direği tahrip edilmişti.¹³¹

Yarbay Newcombe, 1 Temmuz’da Cafer Paşa ile Vech’den ayrıldı ve ayın 2’sinde Jeida’ya ulaştılar. Ayın 3’ünde ise, Yarbay Joyce, Binbaşı Davenport, Teğmen Wade Hintliler ve yaklaşık 100 Mısırlı ile birlikte Wagir’den ayrıldılar. Bir gün sonra Wagir’e ulaşan grup, bedevilerden Wagir ile demiryolu arasında su olmadığını öğrendiler. Newcombe baskın grubuyla harekâtlarını raporunda şöyle aktarmıştır: *“...demiryolu için ayın 6’sında erkenden ayrıldık. Çok sıcak bir gündeki yürüyüşün ardından saatte 3 mil/4.82 km giderek hedefe ulaştık. Bekleme yerinden ayrılarak gece yarısı iki tepenin ardından demiryoluna ulaştık.”* Bu rapora göre, 12 Mısırlıdan oluşan muhafız grubu sağ kanatta, bedeviler ile Bisha muhafızlığında Cafer Paşa sol kanatta idi. Bu arada Teğmen Wade ile beraberindeki 30 Mısırlı, Yüzbaşı Hilmi Eff, M.A. Tevfik Eff ve Abd El Mohsin Eff, 480 barutu raylara döşediler. Patlama sonucunda 450 ray patlatıldı ve 1 mil/1.60 km telgraf hattı yok edildi. Newcombe bu başarının askerlerin değil subayların başarısı olduğunu *“Askerler çok aptaldı, gece onları yakalamak zordu. İsimleri geçen subayların çok iyi çalışmasıyla başarı sağlandı”* şeklinde kaydetmiştir. Patlamalar saat 2 sularında Türk garnizonuna üç roketin atılmasıyla başladı. Sabah 2.30’a kadar ise tüm patlamalar sona erdi. 50 Türk ile Cafer Paşa’nın bedevi kuvvetleri arasında çatışma başlamıştı. Yarbay Newcombe geri çekilmeleri emrini vermişti. Türkler 30 mil/48.28 km uzakta olduğu için gün aydınlanana kadar beklediler. Yarbay’a göre, iki adamın kaybı dışında baskın çok başarılıydı. Newcombe eksiklerin analizini de şu şekilde aktarmıştır: *“Tüm Mısırlılar patlayıcıları yerleştirme ve ateşlemede yenyidiler ve 65 mil/104.60 km kadar çok uzun bir yol susuz*

¹³⁰ TNA, FO 882/4/1, HR/17/5, Yarbay Wilson’dan Tuğgeneral Clayton’a, 14 Haziran 1917.

¹³¹ BDHHTH-ATASE VI, s. 346-348.

ilerlemişlerdi. ...uzun mesafelerin ve çok yanıltıcı bedevilerin olduğu bu çok susuz ülkede yerleşik herhangi bir program imkânsızdır, kısmen cehaletten kısmen de tek düşüncelerinin savaş değil para olmasından.”¹³²

Newcombe'dan alınan 13 Temmuz 1917 tarihli rapora göre, 6-7 Temmuz gecesinde Seil Matra'nın güneyindeki demiryoluna başarılı bir baskın yapıldı. 1 ½ mil/0.80 km telgraf teli ve 450 ray yıkıldı. İlk patlamada alarında olan Türkler, sinyal roketleri ateşlediler ve kuzeyden aşağıya saldırdılar. Baskın kuvveti, tüm patlayıcıları ateşledikten sonra gün doğmadan çekildiler. Arazinin açık olması ve denizden uzak olmalarından dolayı gün ağarana kadar demiryolu çevresinde kalmaları imkânsızdı. Joyce, beraberindeki Hilmi ve 25 Mısırlı ile baskın sonrasında Şerif Abdullah'a katılmak üzere ayın 7'sinde ayrıldı. Stent, iki uçak ile 12 Temmuz'da El-Ula'yı bombaladı. Bu saldırıda 14-20 libre/ 6.35-9.07 kg bomba atıldı ve istasyon binaları ve su tanklarına zarar verildi. Stent'in raporuna göre, Türk garnizonun binden daha az olduğu ve yaklaşık 200 katıra sahip olduğu tahmin edilmekteydi. Ona göre, şimdilik Medain Salih'e bombalama yapılamazdı.¹³³

1917 yılı ortalarında, Medine-Maan arasındaki bölgeyi koruyan Türk birlikleri 20 piyade taburu, 3 atlı alay, 4 seri ateşli batarya ve makineli tüfek bölüklerini içermekteydi. Düşman kuvvetlerinin demiryoluna yönelik baskınları sürerken Suriye yönünde işgal planı da uygulamaya konulmuştu. Bu doğrultuda Lawrence liderliğindeki asiler, Temmuz ayı başında Akabe'yi işgal etti. Vech'deki eğitimli birlikler Akabe'ye kaydırıldı ve Suriye yolu asilere açılmış oldu.¹³⁴ İsyanın boyutları Vech ve Akabe'nin düşmesinden sonra önüne geçilemez bir hal almıştı. Akabe'nin kaybedilmesi, Hicaz isyanının Mekke'nin işgalinden sonraki en önemli aşaması olmuştu. İsyana katılan kabile sayısı artmış ve bedevilerin nihai hedefe ulaşabileceklerine dair inançları kuvvetlenmişti.¹³⁵

¹³² TNA, FO 882/4/1, HR/17/7, Yarbay Newcombe'un raporu: 25 Haziran'dan 11 Temmuz'a, Jaida, 11 Temmuz 1917.

¹³³ TNA, FO 882/4/1, HR/17/7, Vech Bassett'den Kahire Arbur'a, 13 Temmuz 1917.

¹³⁴ Köse, a.g.e., s. 377.

¹³⁵ BDHTH-ATASE VI, s. 346-348.

6 Temmuz 1917'de Nasir, Auda ve Lawrence beraberlerindeki 2.000 kuvvet ile Akabe'yi ele geçirdi. 600 tutuklu içinden Alman ve Türk esirler Mısır'a nakledilirken, Arapların çoğu Şerif ordusuna katıldı. Akabe seferi sonunda 700 Türk ve dört Arap hayatını kaybetti. Neticede düzensiz bir birlik, bölgenin önemli bir limanını almış ve güç dengesini değiştirmişti.¹³⁶ Akabe'nin alınması ile Cidde'den Filistin'e kadar Kızıldeniz kıyılarının kontrolü Şerif Hüseyin'e geçmiş oldu. Akabe, bir nevi Şerif isyanının ilk aşamasının sonunu temsil etmekteydi. Bundan sonra, 1 Ekim 1918'de Şam'ın ele geçirilmesine kadar çok sayıda yaşanacak çatışmaların da başlangıcı olacaktı.¹³⁷

Vech'ten sonra Akabe'nin de düşmesiyle demiryolu saldırılarına yoğunluk verildi. Diğer yandan Akabe'nin yani bu son üssün ele geçirilmesini büyük bir fırsat bilen İngilizler, daha sonraki harekâta kendilerini destekleyebilecek güçte Arap Kuzey Ordusu adı altında bir ordunun kuruluş hazırlıklarına girişmişlerdi. Bu amaçla Kahire'ye gittiği anlaşılan Lawrence'a, Akabe'nin alınmasındaki katkılarından dolayı burada binbaşı rütbesi verildi. Kendisi İngiliz Karargâhındaki görüşmelerden sonra yeni bir öneriyle tekrar Faysal'ın Ceyda'daki karargâhına dönmüştü. Bu öneriye göre Faysal, İngiliz Generali Allenby'nin emrinde olmak üzere yanındaki Arap kuvvetleriyle birlikte Akabe üssünde toplanacak ve Filistin'de savaşıyan İngiliz Kuvvetlerinin sağ kanadını teşkil edecekti. Faysal ve Şerif Hüseyin tarafından onaylanan plan uygulamaya konuldu. Bunun üzerine İngiliz gemileri, silah, mühimmat ve adamları Akabe'ye taşıdı. Böylece, Arap ve İngilizlerin özellikle demiryolunda öteden beri ortaklaşa yürüttükleri saldırılara daha da ağırlık verecekleri aşıkârdı.¹³⁸

Medine'de başarı gösteremeyen Şerif Hüseyin, bundan sonra Medine'nin kuzeyindeki Hicaz demiryolunu tamamen tahriple Medine'deki Türk kuvvetlerini etkisiz bir hale sokulmasını amaçlayan bir dizi saldırı düzenledi. Böylece Şerif ve oğullarının liderliğindeki isyan, İngiliz ve Fransızların askeri ve teknik yardımlarıyla ortaklaşa saldırılarla

¹³⁶ Mohs, *a.g.e.*, s. 152.

¹³⁷ Efraim Karsh ve Inari Karsh, "Myth in the Desert or not the Great Arab Revolt, Middle Eastern Studies, 33:2 (1997), 267-312; Johnson, *a.g.m.*, s. 198

¹³⁸ *BDHTH-ATASE VI*, s. 348-349.

devam etti.¹³⁹ Temmuz'un ilk haftasından sonra da saldırılarını o günün modern harp silah ve araçlarıyla daha da güçlendirerek tahrip müfrezeleriyle yürütmeye başladılar. Hemen hemen her gün ve art arda sürdürülen bu taarruzların bazıları şu şekilde gerçekleşti.¹⁴⁰

6-7 Temmuz'da 185 ray, beş travers, elliye yakın telgraf direği tahrip edildi. Ertesi gün 218 ray tahrip edildi. 11 Temmuz'da İngiliz uçakları el-Ula ordugâhını bombaladı. Bu saldırı sırasında altı asker yaralandı, iki sivil öldü. Aynı ordugâh, 16 Temmuz'da da saldırıya uğradı. 19-20 Temmuz'da demiryolunun 920-922. kilometrelerinde pusuya düşürülen Osmanlı askerleriyle bedeviler arasında şiddetli çarpışmalar oldu. 27 Temmuz'da Müderric-Hediyye güzergâhında 350 ray hasara uğratıldı.¹⁴¹

1 Temmuz'da Vech'de alınan karar doğrultusunda demiryoluna yönelik yeni bir baskın planı yapıldı. Bu operasyon planına göre, Şerif Faysal idaresinde üç dinamit grubu hatları yıkmak için toplanacak ve 6.500 libre/2.94 kg patlayıcı kullanılacaktı. Diğer gruplar ise Şerif Abdullah bölgesinde ve 6.000 libre/2.72 kg patlayıcı kullanmalıydı. Şerif Abdullah bunun için bir İngiliz subayı ve birkaç adamın çalıştırılmasını istedi. Yarbay Joyce ise, demiryolu hattında bir deneyim kazandıktan sonra Mısırlılardan oluşan bir grupla Şerif Abdullah'a gitmeliydi. Binbaşı Davenport, 12 Fransız Mağripli ve Mısırlı ile Meshed Toweira bölgesinde iki grupla çalışacaktı. Yüzbaşı Hornby 1.000 libre/0.45 kg dinamit ile Ageyl'e gönderilirken, Aziz ve Khaled Eff'in 100 Suriyelisi 3.000 libre/1.36 kg patlayıcı ile Medain Salih'in kuzeyinde çalışacaktı. Mevcut plan doğrultusunda, İngilizler için iyi bir başlangıç yapıldı. Yüzbaşı Hornby Medain Salih'de 300 patlayıcıyı ateşledi. Mısırlılar 480 patlayıcı ateşledi ve gerekli tecrübe edinilmiş oldu. Cafer Paşa el-Ula'ya saldırı olup olmayacağını görmek için giderken, Yüzbaşı Hornby yüzünde barut patlamasına rağmen 6 ve 10 Temmuz günlerinde hattı kesmeye devam etti. Bu esnada Yarbay Joyce, operasyonlara bir an önce başlamak için grubunu Şerif Abdullah'ın yanına götürdü.¹⁴²

10 Temmuz'da Jeida'ya ulaşıldığında Şerif Faysal planın değiştiğini söyledi. Abdullah ve Cafer Paşa, Newcombe onlara katılana kadar hiçbir

¹³⁹ *BDHTH-ATASE VI*, s. 351.

¹⁴⁰ *BDHTH-ATASE VI*, s. 348.

¹⁴¹ *BDHTH-ATASE VI*, s. 351.

¹⁴² *TNA, FO 882/4/1, HR/17/10*, Yarbay Newcombe'un raporu, 8 Ağustos 1917.

şey yapmayacaktı ve Davenport'a onu terk eden bedevilerin yerini alması için hiçbir yardım gönderilmedi. Mısırlılar zaten 36 saat içinde 40 fit/12.19 m derinliğinde iki çukur ve kuzeyde 2 mil/3.21 km daha kazmıştı. Mekkele birlikler de Wadi Jizzil'in aşağısında 20 mil/32.18 km kazmıştı. Binbaşı Davenport'un hattı geçme denemesi başarısız olmuştu. Newcombe, Bir Salih'de 24 Temmuz'da ona katıldı. Şerif Faysal birleşik saldırı günü olan 30 Temmuz'a kadar beraberindekilere dışarı çıkmayı yasaklamıştı. Newcombe'un 8 Ağustos 1917 tarihli raporunda bölgedeki durumu şöyle aktarmıştır:

“Su kaynaklarıyla ilgili bilgiler belirsiz ve yanıltıcı idi. Zumurud Hisarı'nda mükemmel bir su kuyusu buldum. 26 Temmuz'da demiryolu boyunca kuzeye bir küçük keşif hareketi yaptım. Ayın 28'inde Muwalid 100 kadar kuvvetiyle geldi. 29'u akşamında Davenport bir saat uzaklıktaki belirlenen noktaya adamlarını yerleştirdi. Saldırının 31'ine ertelendiğini söyledi. 30'unda Davenport kuzeye keşife çıkarken ben ve M. La Motte Fransız grubu hattı kesmek üzere olası bölgelerimizi görmek üzere güneye gittik ve üzerimize ateş açıldı. Adamımız hatta yaklaştı ve üzerine ateş açıldı ve 200 Türk'ün indiği bir trene şahit oldu. Hassan Shah çekilirken 14 Türk'ü öldürdü ve 7 adamı yardıma gönderdim... Akşam 5'den 8.30'a kadar hattı kestik ve toplam 600 ray imha edildi. Cafer'in adamları ayrılırken biz Muwalid ve Mısırlılarla patlayıcılarımız tükenene kadar kalede kalma niyetindeydik. Fransız grubu 80 ray yok etmişti... Davenport'un Mısırlılarla yaptığı artçı saldırı kitabına uygun ve mükemmeldi. Ancak Türkler 25 atlı ve 200 piyade Zumurud Kalesi'nden çıkardı ve iki saat süren çatışmanın ardından süvarileri çok yakın olduğundan develeri alamadık. Koruyucu gücümüz olmadığı ve suya ulaşmak zorunluluğu ve develeri kaybettiğimiz için hattı kesmek imkânsızdı.”

Baskın grubu, Bir Salim'e ve oradan Jeida'ya çekildi. 2.500 rayı yıkma hedefi gerçekleştirilmezken sadece Sail Matran'da 600 ray yıkılmıştı. 39 Türk ve 10 Arap ele geçirildi. Şerif Sharraf ve beraberindekiler 150 libre/68.03 kg patlayıcı kullandılar ve tahminen 100 ray yok etmişti. Sharraf'ın raporunda belirttiği üzere tüm patlatıcı gruplar, telgraf

materyali haricinde Avrupalılar ya da deneyimli danışmanları olmadıkça çok yetersiz kalmışlardı.¹⁴³

Joyce ve Temmuz 1917 Sonrası Gelişmeler

P. C. Joyce, Cidde'de bulunan Wilson'a gönderdiği raporunda Temmuz ayında katıldığı baskınlar hakkında bilgi vermekteydi. Joyce, Wilson'dan gelen talimatlara uygun olarak 26 Haziran'da Vech'den ayrılmıştı. Bu sırada Şerif Faysal'ın El-Ula bölgesindeki demiryolu hattına yönelik saldırısında Mısır ve Hint birlikleri, C. Flight RFC ve Zırhlı Birlikleri iş birliği yapmıştı. Albay Newcombe ise 3 Temmuz'da Şerif Faysal'ın ileri üssü olan Gayada'ya ulaştı. Faysal ve Newcombe için demiryoluna yönelik operasyonun başarısı adına Şerif Abdullah'ın iş birliğini garantilemek için bir İngiliz subaya acil ihtiyaç vardı ve bu hayati idi. Bu ihtiyaç üzerine Joyce, 30 Mısırlı ile Şerif Abdullah'ın yanına ilerlemeyi, 2000-2500 raya kadar kırmaya çalışmaya ve *"böylece Türklerin Medine bölgesinden takviye kuvvet getirilmesi olasılığını kesmeyi"* kabul etmiş oldu. *"Arapça bilen başka gidecek subay olmadığı için Newcombe başlangıçta bana tahsis edilmiş olan birimlerin sorumluluğunu üstlendi"* diyen Joyce, 7-8 Temmuz gecesinde Zumurud yakınlarındaki demiryolu hattının yıkımına katıldıktan sonra 12 Temmuz'da Wadi Ais'deki Şerif Abdullah'ın karargâhına ulaştı.¹⁴⁴

Abdullah, Faysal ile iş birliğine çok hevesli olsa da ertesi gün yapılacak toplantıda konu hakkında herhangi bir plana sahip değildi. Şerif Faysal, Albay Newcombe ve Gaffer Paşa'nın da katıldığı toplantıda, 25 Temmuz'da genel bir saldırı yapma kararı alındı. Demiryolu hattı dinamitle eğer mümkünse o gün ya da sonraki operasyonlarda boydan boya yıkılacak ve istasyon ele geçirilecekti. Abdullah'ın baskın grubu hattın yani Tawira'nın güneyinde, elindeki uygun silah ve kuvvetlerle operasyonlara katılacaktı.¹⁴⁵

"Newcombe ve ben yem eksikliğinden dolayı hareket edilemeyeceğini biliyorduk. Top ve makineli tüfekler olmadan hatırı sayılır miktarda Arap olduğundan faydalı bir iş yapılabileceğinden umutluydum" diyen Joyce, Mısırlılarla Murreba için ayın 22'sinde ayrıldı.

¹⁴³ TNA, FO 882/4/1, HR/17/10, Yarbay Newcombe'un raporu, 8 Ağustos 1917.

¹⁴⁴ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

¹⁴⁵ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

Faysal yem gelmediği için 16 Temmuz'da ayrılmıştı. Şerif Abdullah 1000 şarjlı barut pamuğu (guncotton) ile bedevilere hatta ilerleme ve hattı tatmin edici bir şekilde kırmaya izni verdi. Abdullah'dan Faysal saldırısının ertelendiği ve daha da ertelenirse bir şey yapmadan Gayada'ya gitmek zorunda kalacağı haberini alan Joyce, *“hatta ilerlemem ve elimden geleni yapma serbestliği verildiği cevabını da aldım”* demişti. Şerif Hüseyin'e destek olan kabilelerden Şerif Fansan ve Şerif Dakalallah el-Kadi, iki makineli tüfek ve yaklaşık 300 Arap göndermişti. Joyce, makineli tüfekleri bir günlük yem olduğu ve yeterli otlak olmadığından katırlarla geri göndermişti. Dinamitin 1000 yerine 800 levha olduğunu gören Joyce, dinamik uzmanı Şeyh Abd el Kerrin'in *“geri kalanını getiremeyecek kadar laçka”* olduğunu bildirdi. Tüm kuvvet 26 Temmuz'da Aberak kuyularına ulaştı. Joyce, yıkımı sabah yapmaya karar vermişti. Güvenlik için tüm düzenlemeleri Joyce, *“kendisi bol miktarda kaynağa ve güvenilir bir adama sahip olup Arapların en yetenekli ve enerjik lideri olduğunu kanıtladı”* dediği Şerif Faysal'a bırakmıştı.¹⁴⁶

Joyce'un verdiği bilgilere göre, geceleri hattın yakınında ilerleyen baskın grubu, şafak vakti yok edilecek bölüme hâkim olan tepelere konumlandılar. Ayın 27'sinde Fansan adamlarının yerini rapor etti ve bunun üzerine Mısırlılarla birlikte Joyce demiryolu hattına gitti. Mudurrij ve Hadia arasında 700 kadar barut pamuğu yerleştirip ateşlediler. Joyce'a göre, yıkım olabildiğince memnuniyet verici idi. Baskıncılar yaklaşık üç saat hatta kaldı ve hattın üzerinde geri dönüp ilk seferinde hedefe isabet etmeyen mermileri patlattılar. Mudurrij ve Hadia yönlerinden yoğun ateş açıldı. Ancak Araplar tüm karşı saldırıları durdurdular. Hattan geri çekildikten sonra da kuzey yönlerinden bombalandılar. Hadia'dan yaklaşık 100 Türk ve Mudurrij'den yaklaşık 60 Türk, bir dağ topu çıkageldi. Şerif Fansan, bir top ve bir makineli tüfek yardımı olmadan onlara karşı saldırıya geçemediğini düşündü. Araplar üç Türk'ü öldürdüklerini iddia ettiler. Joyce ve beraberindeki grup Mısırlılarla birlikte, öğleye doğru Şerif Abdullah'dan haber gelmeyince Abera'a geri döndü.¹⁴⁷

¹⁴⁶ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

¹⁴⁷ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

Joyce, Şerif Abdullah'ı Murreba'da buldu. Fakat yem olmadığı için ordu da yoktu. Yanında birkaç yüz Arap vardı. Abdullah'ın küçük bir kuvvetle ilerlemesi ve hattı aşması mümkün görünmüyordu. Bu nedenle Joyce'un geri kalan tüm barutu -yaklaşık 1.600 libre/0.72 kg- alması, Araplarla birlikte geri dönmesi ve mümkün olduğunca büyük bir hattı yıkmasına karar verildi. Abdullah ise Wadi Ais'e dönecek ve büyük saldırısını daha sonraya erteleyecekti.¹⁴⁸

Şerif Fansan ve Şeyh Dakalallah el-Kadi sayıları yaklaşık 500-600 olan Arapların başındaydı. Şerif Abdullah, Tawaira ve Mudurrij arasındaki hattın kesilmesini istedi. Bu amaçla Joyce baskın grubuyla harekete geçmişti: *"Tawaira'nın yaklaşık 30 mil/48.28 km batısındaki Um Zeriba kuyularına gittik ve hatta daha yakın bir su yoktu. Zeriba'dan 1 Ağustos saat ikide ayrıldık ve 2 Ağustos'ta şafaktan önce hatta geldik. Her zaman olduğu gibi düzenlemeleri Araplara bıraktım. Sonunda Tawaira'nın üç kilometre güneyine saat 4.30'da hatta vardık."*¹⁴⁹

Mısırlılardan oluşan Joyce'un baskın grubu bu kadar büyük bir saldırı için çok küçüktü. Mısırlılar raylara barut pamukları yerleştirdiler ve hatalı döşenen yükleri kaldırdılar. Yaklaşık 1450 levha döşendi ve yaklaşık altı kilometrelik mesafeye ateşlendi. Yüklenen tüm barutlar ateşlendikten sonra önemli sayıda rayın hala kırılmadığı görüldü. Aldıkları emir doğrultusunda her iki grup iki taraftan hattın üzerinden geri döndüler ve kırılmayan her raya yeni barutlar atılarak ateşlendi. Bu saldırı sonucunda yedi menfez de tamamen yıkıldı. Bunlardan ikisi yaklaşık 30 fit/9.14 m genişliğindeydi. Telgraf hattı da yok edildi. Türkler Wayban'dan aralıksız ateş açmaya devam ettiler. Arapların doğrudan ateşine tutulan Türklerin 33 kadarının öldüğü, kendilerinden ise bir kayıp olduğu bilgisi geldi. Baskın kuvveti 10.00'da geri çekildi. 3 Ağustos'da Joyce ve Mısır kuvveti Gayada'dan ayrıldı.¹⁵⁰

Joyce, her iki baskında da Arapların davranışlarından fazlasıyla memnun kaldığını, etkin ve yararlı bir şekilde iş birliği yaptıklarını şu şekilde rapor etti:

¹⁴⁸ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

¹⁴⁹ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

¹⁵⁰ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce'dan Cidde'deki Wilson'a, 8 Ağustos 1917.

“Şerif Fansan oldukça yetkin bir performans gösterdi. Arapların yönetimini tamamen ona bıraktım ve başarılı yıkımların itibarı tamamen ona aittir. Türkler Mudurrij’den ilerlerken o başarılı bir şekilde saldırabilirdi ve onu, bunu yapması için teşvik ettim. Fakat bu bir Arap baskını idi ve kararı ona bıraktım. Büyük ölçekli yıkımlar için bazı sorumlu kişilerin Araplara eşlik etmesinin gerekli olduğuna eminim. Bilhassa hat üzerinde fiili çalışma için disiplinli birlikler gereklidir aksi takdirde büyük miktarlarda patlayıcılar gereksiz yere atılır ve kalıcı olarak ciddi hasarlar görmezler. Araplar patlayıcı taşırken bile kaybetmeyi ve yok etmeyi başarırlar!”¹⁵¹

Fransız birliğinin tüm subayları ve bazı Suriyeli subaylar ikinci baskında, hat üzerinde Joyce’a eşlik etmişlerdi. Sonraki demiryolu operasyonlarında da yardımcı olabilecekleri beklenmekteydi. Şerif Abdullah, Ağustos ayının sonlarına doğru demiryoluna karşı geniş çaplı operasyonlara girişmek için can atıyordu. Abdullah onun erzakı ulaştığı zaman özellikle Joyce’a eşlik eden iki subay ve 50 Mısırlının hizmetini istemekteydi. Joyce, Wilson’a Şerif Abdullah ile bu baskınlara katılma isteğini ve destek sağlanmazsa onun *“büyük olasılıkla hiçbir şeye teşebbüs etmeyeceğini”* bildirdi.¹⁵²

30 Temmuz’da Genelkurmay kaynaklarına göre, isyanın başlangıcından bu yana demiryoluna yönelik saldırıların en şiddetlisi gerçekleştirildi. Üç Arap piyade tabur, makinalı ve otomatik tüfeklerle takviyeli çok sayıda hecinsüvar (develi süvari) ile Osmanlı askerleri arasında çatışmalar oldu. Asi kuvvetleri Zümrüt-Sehilülmatra kesimine saldırdı. Bunlar daha sonra dağılarak Sehili-Matra-Meşhet-Bedayi, Bedayi-El Alâ, Müberreka-Ebutaka kesimlerine yöneldi. Sehilmatra istasyonu düşman eline geçti ve 570 ray tahrip edildi. Sekiz istasyonu birden hedef alan saldırılarda demiryolu hayli tahrip ve hasarlara yol açtı.¹⁵³

Hicaz demiryoluna yönelik gün geçtikçe yoğunlaşan saldırıların tümünün, Akabe’yi karargâh haline getiren Faysal tarafından sevk ve

¹⁵¹ TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce’dan Cidde’deki Wilson’a, 8 Ağustos 1917.

¹⁵² TNA, FO 882/4/1, HR/17/11, P. C. Joyce’dan Cidde’deki Wilson’a, 8 Ağustos 1917.

¹⁵³ BDHTH-ATASE VI, s. 351-352.

idare edilmişti. Kararlaştırılan saldırı planına göre, Havalin ve Beni Atiye kabilelerinden çeşitli muharebe gruplarına demiryolu üzerinde verilen başlıca hedefler, Müdevvere, Rimle-Müdevvere kesimi ile Zatülhaç yöresi idi. Diğer kabilelerden düzenlenen baskın grupları da demiryolunun Tebük-Ahzar kesimine yöneltilmişlerdi. Türklerin aldıkları bütün önlemlere rağmen Arap-İngiliz-Fransız iş birliğiyle yürütülen demiryoluna saldırılar ve bunların sonucu meydana getirilen hasar ve tahrip, son bulmuyor, aksine gün geçtikçe ağır bir hal alıyordu.¹⁵⁴

1917 yılının Ağustos-Aralık döneminde, asi Arap kuvvetlerinin demiryoluna yönelik kayda değer bir saldırı toplamı 50'yi geçmektedir. Bu saldırılarda meydana gelen insan kayıpları ve hasarlar toplamı şöyledir: 55 şehit, 63 yaralı, 74 esir; 15 köprü, 3.254 ray, 152 telgraf direği, 10 km.'den fazla tel.¹⁵⁵

Akabe üssünü ele geçirdikten sonra düşman asi kuvvetleri, Hicaz demiryolu üzerindeki baskısını bütün ağırlığı ile hissettirmişti. Bu durum hem demiryolu hattı boyundaki hem de Medine'deki kuvvetleri zor bir duruma sokmuştu. Vech'in işgalinden Akabe'nin düşmesine kadar geçen sürede çeşitli zamanlarda ve farklı hatlarda 35 noktaya yapılan saldırı hareketlerinde demiryolunda sadece 348-450 ray tahrip edilmişti. Buna karşılık Akabe'nin işgalinden sonra 30-31 Temmuz tarihlerinde sekiz istasyona birden yöneltilen saldırılarda 5 köprü ve 1.120 ray tahrip edilmişti. Buna Ağustos-Aralık döneminde 56 yere yapılan saldırılarda, düşman tarafından tahrip edilen toplam 3.254 ray da eklenirse, 1917 yılında Hicaz demiryolunda tahribe uğrayan rayların genel toplamı 4.374'ü bulmaktaydı.¹⁵⁶

Davenport, Vech'deki İngiliz subayına gönderdiği 27 Ağustos tarihli raporda, Cidde hattına gitmek üzere yola çıkacaklarını bildirdi. Fransızdan gelen rapora göre, 1.000 ray patlatmışlardı. "Dün başka patlama sesleri duyduk" diyen Davenport, 28 Ağustos'da Fransızların 1000 ray daha patlatmayı deneyeceklerini söyledi. Medine'den firar eden bir Harb aşireti mensubu Şerif Abdullah ile görüşmüş ve ona Medine'de artık ray kalmadığını ve Türklerin yakacak odun için

¹⁵⁴ BDHTH-ATASE VI, s. 352.

¹⁵⁵ BDHTH-ATASE VI, s. 354.

¹⁵⁶ BDHTH-ATASE VI, s. 356.

neredeyse bütün evleri yıktığını bildirdi. Firari, Medine'deki açlık nedeniyle kaçırlardan ve Fransızların 5 kilometre uzunluğunda ve 8'den fazla köprüyü havaya uçurduğundan bahsetmişti. Abu Nam'daki Türklerin Fahreddin Paşa'dan istasyonlarda kalmaları emrini aldıklarını da bildirmişti. *“Abdullah kendisine büyük miktarda patlayıcı gönderilmesine çok istekli, 1.500 parça yeterli olur düşüncesindeyim”* diyen Davenport, 8 Eylül'de Yanbo'ya varmayı bekliyordu.¹⁵⁷

Garland ve Lawrence'ın Temmuz 1917 Faaliyetleri

Binbaşı Garland'dan gelen haberlere göre, Istabl Antar ve Busir istasyonları arasındaki büyük bir hattı kırmak amacıyla 7 Ağustos 1917 tarihinde Abu Marka'dan ayrılmıştı. Ayın 9'unda Gebel Antar'a ulaşmıştı. Demiryolu yıkımında ona katılanlar, 9 Agail kabilesinden, 7 Yenbu'dan ve 20 Mezopotamyalı Arap askerinden oluşan 36 dinamitçi idi. Bu dinamitçi grup ile 400 bedeviden oluşan sözde muhafızlar buradaydı. Şerif Nasir komutasındaki kuvvet ise yaklaşık 200 idi. Yanlarında 1.000 libre/0.45 kg barut pamuğu bulunmaktaydı. Garland, konuşlandıkları mevzileri ve rotaları gösteren bir krokiyi de raporuyla göndermişti. Hazırlıklarını tamamlayan grup demiryoluna saldırıyı gerçekleştirmişti: *“... her bir dinamit düzeltilmiş ve 144 rayı patlatacak 4 barut ateşlenecekti ki 7 adam kaybolup demiryoluna ulaşamadığından 100 demiryolu yıkıldı. Biz ateşlemeyi bitirirken Türkler ortaya çıktı ve biz ayrılırken üzerimize ateş açtılar.”*¹⁵⁸

Helwan'a şafak sökerken geri dönen Garland'ın dâhil olduğu saldırı grubu, tekrar harekete geçmiş ve Abu Naim ile Jeydah arasındaki bir noktaya ilerlemişti. Buradaki demiryolu hattına ateşlenecek yaklaşık 880 barut yerleştirildi ve adamların beceriksizliğine rağmen ateşlenerek tahribat gerçekleşti:

“Gün ışığından önce fazla zamanımız yoktu. Burada Arap askerler dışındaki dinamitçiler çok kötü çalıştı. Agail ve Yanbo adamları o kadar sola gittiler ki geri kalanımız onların hatta ulaşmadıklarını düşündük, muhtemelen benim onları takip

¹⁵⁷ TNA, FO 882/4/1, HR/17/12, Davenport'dan Vech'deki İngiliz subayına, 27 Ağustos 1917.

¹⁵⁸ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland'dan Wilson'a ve Wilson'dan Arap Bürosu'na gönderilen rapor, 31 Ağustos 1917 (Ain Turaa, Hicaz, 14.08.1917).

etmemin çok uzak olduğunu düşünerek ayrıldılar. Bu 16 adam neredeyse her talimatı ihmal ettiler. Barut pamuklarını raylara bağlamak için kullanılacak sicimi kasıtlı olarak arkalarında bıraktılar ve üzerindeki temizlemeden barutları basitçe yerleştirdiler. [Patlayıcı israfına yol açacak işlemler] ...bu barutları ayarlamak ve gereksiz olanları kaldırmak için bir saatimi harcadım. Ancak işi tam yapmak için zamanım olmadı. Mezopotamya askerlerinden şikâyetim yok ve iyi iş çıkardılar. Uzun bir telgraf hattını yok ettiler. Bombaların ateşlendiği sırada Legdah kalesinden ışıldak yakıldı, ancak Türkler görünmedi. Yaklaşık 880 olması gereken barut patlaması, bazılarının patlamayıp yanması nedeniyle 800'de kaldı.”¹⁵⁹

Garland ve beraberindeki grup, Ain Turaa'ya 12 Ağustos'da ulaştı. Burada ayarlandığı üzere -1.000 libre/0.45- çok sayıda barut pamuğunu alarak ilerlediler. Garland daha önceki ve Şerif Abdullah kuvvetleri ile dâhil olduğu demiryolu baskınları üzerinde edindiği tecrübelerini 14.08.1917 tarihli raporunda sunmuştu. Arap imha ekiplerini yönetmenin “son derece zor” olduğunu söyleyen Garland, Mezopotamyalı askerlerin başlarında uzman subaylar olduğu takdirde tercih edilmesi gerekliliğini şu şekilde bildirmiştir:

“Aslında İngiliz subayının onları kontrol ettiğini varsaymak bir hatadır. Araplar İngiliz planları ve fikirlerinin yalnızca bir kısmını kendilerine uygun şekilde uygularlar ve çoğu zaman yanlış yaptıkları işaret edildiğinde değişiklik yapmayı açıkça redederler. Şerif Abdullah'a çok güvenilmez oldukları için Ageyl ve diğer yerel Arapların dinamit ekiplerine alınmasından vazgeçmesini tavsiye ediyorum. ...Mezopotamyalı Arap askerler yıkım işinde çok daha iyidir, yalnızca denetlemek için eğitilmiş subaylara ihtiyaç duyarlar.”¹⁶⁰

Binbaşı Garland, yukarıda belirttiği bütün bu önlemlerin kesinlikle işin başarısı için hayati olduğunu ve bunların ihmal edilmesinin İngiliz

¹⁵⁹ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland'dan Wilson'a ve Wilson'dan Arap Bürosu'na gönderilen rapor, 31 Ağustos 1917 (Ain Turaa, Hicaz, 14.08.1917).

¹⁶⁰ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland'dan Wilson'a gönderilen rapor, 14 Ağustos 1917.

subayı için zaman ve patlayıcı israfı ve daha fazla iş olacağını şu şekilde açıklamıştır:

“Durumu Şerif’e bildirmek zor bir mesele ama ben ona gelecekte sadece subay ve asker çalıştırmasını tavsiye etmek niyetindeyim. Diğer taraftan Şerif’e şikâyetle bulunmak ve ona gerçeği söylemek yalnızca kendini gözden düşürmek olur. Araplara politik davranmanın yolu elbette onların iyi ya da kötü tüm savaş çabalarını övmektir. Onlar hakkında karargâhta şikâyetle bulunmak, birilerinin onlarla tekrar sahaya çıkmasını imkânsız hale getirir. Kimliğini görebilmek veya Arapları pembe gözlüklerle görebilmek her İngiliz subayına verilmemiştir. İsrâf, ihmal ve itaatsizliğe dikkat çekmekten kendini alamayan bizler burada uzun süre popüler kalmayı bekleyemeyiz. Öğretmek ve sonrasında onlara yardım etmek için ne kadar çaba sarf edilirse edilsin, Araplar kendilerine söyleneni yapmayacaklardır...”¹⁶¹

“Hiç şüphe yok ki Arap topluluklarındaki bir şahsın varlığı Araplar tarafından genellikle kabul görmemektedir. Kişiye çok kaba davranılır, aşağılanmalara maruz kalır. Hicaz’da on ay kaldıktan sonra ben ikna oldum ki bedeviler Hıristiyanı hiç olmadığı kadar hor görmektedirler. Onlar ne zaman bir yabancı gördüklerinde “İngiliz mi?” ya da “Yabancı mı?” diye değil, “Müslüman mı?” diye sorarlar. Elbette ki eşraf açık bir düşmanlık gösteremeyecek kadar sağduyulu ve inanıyorum ki Yenbu ve diğer şehir insanları bana itiraz etmiyorlar ama bedeviler Hıristiyan altınıni kabul ederken hala bizden nefret ediyorlar ve bize hizmet eden Mısırlı veya diğer Müslümanları tamamen hor görüyorlar.”¹⁶²

“Şeriflerin çoğu gerçek duygularını saklamakta çok kurnazlar, eğer biri yaptıkları herhangi bir şeyi aleyhte eleştirecek kadar ileri giderse, kısa süre sonra onların genel olarak Hıristiyanlara yönelik düşmanlıklarını bir dolambaçlı yoldan duyuram. ... şu an birlikte olduğum Şerif Nasr bana kölelerine davrandığı gibi

¹⁶¹ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland’dan Wilson’a gönderilen rapor, 14 Ağustos 1917.

¹⁶² TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland’dan Wilson’a gönderilen rapor, 14 Ağustos 1917.

davrandı ve hazırlıklarında beni tamamen göz ardı etti. ... Şerif Abdullah, operasyonlarla ilgili benden de rapor istemesine karşılık Nasr haberciyi bana haber vermeden yola çıkardı... Neyse ki bu sabah benden iki sterlin ödünç alacak kadar hala benden hoşlanıyor!... Bunları Arap gruplarıyla hareket ettiğimizde nelere katlanmak zorunda kaldığımızı anlatmak için yazıyorum.”¹⁶³

İngilizler sahadaki istihbarat uzmanlarından gelen raporlar sonucunda, Medine'nin dışı açılan kapısı konumundaki Hicaz demiryolu üzerinde etkili tahribat yapılması adına asi gruplara eğitim verme kararı aldılar. Bu amaçla Vech'in düşmesinden sonra burada demiryolu tahribat eğitimi verdiler. Eğitimin başında patlayıcılar konusunda uzman olan İngiliz subay Garland bulunmaktaydı. Garland, çok sayıda bedeviyi patlayıcıların kullanımı ve demiryolunun etkili şekilde tahribi için eğitti.¹⁶⁴

Binbaşı Herbert Garland, baskın grubu ile demiryolu operasyonlarına ve üstlerine rapor göndermeye devam etti. Garland gönderdiği 16.08.1917 tarihli raporunda, yıkım grubu ile 14 Ağustos'ta başka bir baskın için Ain Turaa'dan ayrıldığını bildirdi. Bedevi muhafız eksikliği Şerif Abdullah'a bildirildiği için ona 50 muhafız daha gönderildi. Garland'ın raporuna göre, Cidde ile Hadiyah arasındaki saldırı yapılacak yere ulaşıldı. Her bir dinamitçi 24 libre/10.88 kg barut pamuğu taşıyarak ve silahsız olarak kum tepelerinin üzerinden demiryolunun geçtiği geniş, düz vadiye kadar yürüdü. Bedevilerin sağlı sollu 7 kilometre mesafeden hattı tutmaları gerekiyordu. Dinamit grubu aynı hızda ilerlerken Garland, 4-5 yarda yaklaşık 4 metre ötede birkaç Arap askeriyle en soldaydı. Büyük bir köprü'nün olduğu yerde, 50 yarda/45.72 m uzakta 30 olduğu tahmin edilen Türk kuvveti üzerlerine ateş açtı. Bunun üzerine baskıncı grubu 600 yarda/548.64 m uzaklıktaki Gebel'e kaçtı. Bedeviler de Türk ateşine karşılık verdi. Sonunda Türk muhafızları geri çekildi. Garland'ın bildirdiğine göre, sağdaki dinamitçiler tekrar ileri gittiler, bulabildikleri tüm dinamitleri topladılar, köprüyü ve muhtemelen 700 rayı havaya uçurdular. Türklerin iki istasyondan daha fazla asker

¹⁶³ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Garland'dan Wilson'a gönderilen rapor, 14 Ağustos 1917.

¹⁶⁴ Köse, a.g.e., s. 316.

getirmelerinden çekinen grup, hızla Ain Turaa'ya ve oradan Abu Maka'ya varmak için yola çıktı.¹⁶⁵

Hicaz demiryoluna yönelik büyük saldırılar en son, Eylül-Ekim aylarında Tebük-Medine arasındaki bölgeye yapıldı. Türkler bu saldırılar neticesinde, çok sayıda mühimmatı düşmana bırakmak zorunda kaldı. Evlerinden çok uzakta çok sayıda Türk askeri, asilerin saldırıları sonucunda kızgın çöl topraklarına gömüldü.¹⁶⁶ 25 Eylül'de Tebük yakınlarındaki Ramlat istasyonuna asiler tarafından konulan dinamitlerin infilak etmesi ve sonrasında sivillerin üzerine makineli tüfeklerle kurşun yağdırılması saldırısı neticesinde 22 kişi katledilmiş, 53 kişi yaralanmıştı. Kıcıman'ın ifadelerine göre, bu saldırı sonunda trendeki eşyalar asiler tarafından yağmalanırken genç kızlar ve kadınlar dağa kaldırılmıştır.¹⁶⁷

1917 yılının Eylül ayında Lawrence'ın Mudawara yakınlarındaki demiryolu üzerine yaptığı son saldırısı, "Arap operasyonlarının tipik bir örneği" olarak görülmekteydi. Bu saldırı hakkındaki rapor, Arapların erdemlerini, dezavantajlarını ve bir İngiliz subayının Arap operasyonlarını yönetmede karşılaştığı zorlukları açıkça gösteriyordu. Gerçekleştirilen baskınlarda yaşanan olumsuzluklar bu raporda; Arap bedevilerin disiplin ve uyum eksikliği, aşiret anlaşmazlıkları nedeniyle ertelenen operasyonlar, ulaşım ve ikmalde örgütlenme eksikliği ve yağmanın olduğu zamanda bedevi kuvvetinin kaçınılmaz olarak dağılması şeklinde özetlenmiştir. Diğer taraftan, bedevilerin iyi silahlanmış Türk birliklerine karşı az sayıda olsalar da "başarılı bir atılımla ileri gitmekten çekinmeyen saldırı ruhu"nu taşıdıklarına inanılmaktaydı. Rapora göre, bu küçük operasyonların başarısı, hareketin öneminin oldukça ötesinde etkileri olmasıydı: "Arapların moralini yükseltmenin yanı sıra Arap topraklarında duyulacak ve haberler yayıldıkça büyüklüğü kaybolmayacaktır. Binbaşı Lawrence'ın gösterdiği kahramanlık ve düzensiz kuvvetlerini başarılı bir şekilde yönetme tarzına bir kez daha dikkat çekmek istiyorum."¹⁶⁸

¹⁶⁵ TNA, FO 882/4/1, HR/17/13, Bir Amr'dan Herbert Garland'dan Wilson'a gönderilen rapor, 16 Ağustos 1917.

¹⁶⁶ Köse, a.g.e., s. 376.

¹⁶⁷ Kıcıman, a.g.e., s. 99.

¹⁶⁸ TNA, FO 882/4/2, HR/17/16, 29 Eylül 1917.

Bedevi Araplar konvansiyonel savaşma veya yabancılardan emir alma eğiliminde değildi. Lawrence'ın da tekrarladığı gibi, *“aşiret orduları yalnızca keskin nişancıların bir araya gelmesi ile geriden mücadele esasına”* dayanmaktaydı. Bu nedenle, Arap baskın grupları nispeten küçüktü ve kabile liderlerinin izinde hareket ederdi. Aşiret kuvvetlerinin geleneksel özerkliğini korumak için adamların ücret, iaşe ve askeri hazırlıklarının sorumluluğu şeyhlerinde kalmalıydı. Bir Arap bedevi savaşçı için bir demiryolunu dinamitlemek, bir kervanı yağmalamak, develeri çalmak için baskınlar yapmak ve baskının geleneksel ödülü olan yağma yeterli bir motivasyondur.¹⁶⁹

Lawrence, çöl Araplarını Hicaz demiryolu boyunca Türk kuvvetlerini taciz etmeye ve birincil öneme sahip olduğunu düşündüğü, tren hattını kesmeye odaklandırmak istedi. Lawrence, Arap kuvvetlerinin koordineli olarak hareketini kolaylaştırmak için her karargâha saha telsiz setlerinin gönderilmesini talep etti. Ona göre, ortaya koyulan bu taktikler başarılı olursa, Türkler Medine dışındaki birliklerini geri çekmeye zorlanabilirdi.¹⁷⁰

Haziran 1917'de Mısır Seferi Kuvvetleri (Egyptian Expeditionary Force) komutanlığına atanan Allenby, Suriye seferine hazırlık olarak Lawrence'dan aşiretlerin parayla satın alınması ve Osmanlı'nın Filistin ordusunun ikmalini sağlayan demiryolu hattının tahribini istedi. Lawrence birinci talebi, İngiliz altınlarıyla başarsa da ikinci görevde başarısız oldu. Bu sonuçtan rahatsız olan Lawrence, üstlerinden başka bir görev talep etti. 1917 yılının son ayında, Kudüs'deki Türk hâkimiyeti sona ererken Cemal Paşa da Suriye'deki görevinden istifa etti.¹⁷¹

Lawrence, Wemyss, Wilson ve Lloyd HEF'e karşı düzensiz bir Arap harekâtını teşvik etmeye istekliydiler. Wilson da Arapların gerilla savaşçısı olarak yeteneklerini takdir etti. McMahon ise Dışişleri Bakanlığı'ndan Hardinge'e bunun yanı sıra zayıf demiryolu iletişimi ve uzun nakliye hatlarıyla Türklerin kıyıya ulaşmasının zorluklarından bahsetti.¹⁷² 28 Aralık'ta (1917) *“Sirdar'ın adamı”* Wilson, limanın acil güvenlik ve kuvvet gereksinimlerini değerlendirmek için Rabegh'te

¹⁶⁹ Mohs, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷⁰ Mohs, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷¹ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹⁷² Mohs, *a.g.e.*, s. 102-103.

(Rabiğ'de) Bremond ve diğer Müttefik subaylarla bir konferans çağrısı yaptı. Neticede, önceki aylarda modern istihbarat tekniklerinin sahadaki düzensiz bir Arap ordusu için taktik avantajlar sağlamadaki yeteneği kanıtlanmıştı. Arap ve İngiliz yetkililer artık gözlerini demiryoluna ve yarımadanın kuzey kısmına çevirebilirlerdi.¹⁷³ 1917 yılının sonlarına yaklaşırken Medine'yi alamayacağını anlayan düşman, dikkatini büyük ölçüde demiryoluna ve kuzeye verdi.

Anzak Süvari Taburundan Binbaşı J.H. Alexander, demiryolu yıkımı ve tahribi işinde tecrübesi olmayan baskın ekiplerinden sorumlu olarak bölgeye gönderilebilecek memurlara yardımcı olmak üzere "Demiryolu Yıkımları" başlıklı notları hazırladı. Binbaşı, bu raporuyla kullanılan yöntemlerde bir miktar tek düzelik sağlamak da amacındaydı. Demiryolu imha sistemi ile ilgili yaşanan sorunlara istinaden Binbaşı J.H. Alexander tarafından Joyce, Davenport, Lawrence ve Garland'a gönderilmek üzere de iki sayfalık bilgilendirme ve çözüm önerilerini içeren bir rapor gönderilmişti. "*Barut pamuğu (guncotton), jelatinli dinamit (gelignite), plastik patlayıcı ve dinamit ile karşılaşma olasılıkları yüksektir*" diyen Alexander, raporunda bu patlayıcılar hakkında teknik ve ayrıntılı bilgiler ile tavsiyelerini şu şekilde vermiştir:¹⁷⁴

"Yüksek patlayıcılar ve fünyeler her zaman ayrı ayrı depolanmalı ve taşınmalıdır... Güneşe maruz kalma, tüm yüksek patlayıcıları şoka karşı daha duyarlı hale getirme ve aynı zamanda etkilerini azaltma eğilimindedir. Bu nedenle bir çatı değilse bile bir muşamba ile örtülmelidir... Dinamit ıslandığında tehlikeli olabileceğinden kuru kalmasına özen gösterilmelidir... Genellikle bir rayı kırmak için kullanılan yüksek patlayıcı miktarı 1 libre/0,45 kg'dır. Bu miktar standart bir İngiliz rayını yok edeceğinden Hicaz'ın hafif rayları için yeterlidir."

"Bir raya maksimum hasarı vermenin temel unsurları şunlardır: Patlayıcı rayın ortasına gelecek şekilde yerleştirilecek, rayın ağına karşı sıkıca baskı yapılacak, raylara bağlı kalınacak,

¹⁷³ Mohs, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁷⁴ TNA, FO 882/4/1, HR/17/14, Anzak Süvari Taburundan Binbaşı J.H. Alexander'ın "Demiryolu Yıkımları" başlıklı raporu.

toprak veya kumla sıkıştırılacak, direncin en yüksek olduğu travers yani bağlantı kirişi gibi bir yere yerleştirilecektir.”

“Yaklaşık 50 kişilik dinamitleme ekibi ile 500 ray etkili bir şekilde yok edilebilir. Bu sayıdan daha fazlası yapılmak istenirse dinamitçiler yanında amirlerin sayısı da arttırılmalıdır... Bir yıkım işlemi yaparken ateşlemeden önce, patlayıcıların uygun şekilde bağlanması, fünyenin test edilmesi, tutuşturucunun dikkatlice kontrol edilmesi önemlidir. Her zaman ateş yakılmasını önlemek için düşmanın hatta dönüşü olabileceği ve gerekli özen gösterilse bunların yaşanmayacağı unutulmamalıdır.”¹⁷⁵

Türklerin 1.000 km’yi aşan Hicaz demiryolu boyunca aldığı koruma düzen ve tedbirlerine rağmen, asi Arapların demiryolundaki sabotaj hareketleri devam ediyordu. Aşiretlerin İngiliz altınları ile düşman saflarına katılmaları kolaylaşıyor, Akabe’nin düşüşü sonrasında İngiliz silahlarıyla donatılmış Kuzey Arap Ordusunun demiryoluna saldırıları gün geçtikçe yoğunluğunu ve etkisini arttırıyordu.¹⁷⁶

1917 yılının ikinci yarısında, General Allenby komutasındaki İngiliz birlikleri, Balfour bildirisi, Sykes-Picot antlaşması ve McMahon-Hüseyin mektupları üçgeninde Filistin’i Türklerden almak için ilerlerken Arapları da bu cümbüşe dâhil etmek istediler. Çünkü Filistin’de İngilizlere karşı sürdürülen Türk direnişi her gün biraz daha artmaktaydı. Bu doğrultuda, Akabe’yi üs edinen Faysal kuvvetleri, Arap Kuzey Ordusu adı altında yeniden organize edilecek ve Allenby kuvvetlerinin sağ kanadını oluşturacaktı. General Allenby’nin harekât planı, ana hatlarıyla 1918 ilkbaharında, kuvvetleriyle Akdeniz’e paralel olarak Şam’a ilerlemektir. Ancak bu harekât sırasında, Medine ve Hicaz demiryolu boyunca 20.000 kadar Türk kuvveti, İngiliz Ordusunun ilerleyişinde tehlikeli olabilirdi. Bu amaçla Akabe’de toplanmış Faysal kuvvetlerinin, Hicaz Demiryolu ile İngiliz kuvvetleri arasında görevlendirilmesi gerekiyordu. Böyle bir harekâtın başarıya ulaşabilmesi için öncelikle Maan bölgesinin Türklerden temizlenmesi gerekiyordu. Faysal, Kurmay Başkanı Şeyh Mevlüt’ü Allenby’nin emriyle Akabe üssünden harekete geçirmişti.

¹⁷⁵ TNA, FO 882/4/1, HR/17/14, Anzak Süvari Taburundan Binbaşı J.H. Alexander’ın “Demiryolu Yıkımları” başlıklı raporu.

¹⁷⁶ BDHTH-ATASE VI, s. 361.

Harekâta katılacak diğer bütün kuvvetler de Guveyra'ya intikal ettirilmişti. Böylece demiryoluna yaklaşmış bulunan Kuzey Arap Ordusu Birlikleri, Lawrance gözetiminde demiryolu saldırılarını daha modern silah ve araçlarla bu sefer Maan ve çevresinde gerçekleştireceklerdi.¹⁷⁷

1918 yılında da Hicaz demiryoluna yönelik Anglo-Arap baskın ve yıkım faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Yarbay Joyce'dan Arap Bürosu direktörüne gönderilen 5 Ocak 1918 tarihli raporda, Maan'ın güneyindeki demiryolu hattına yapılacak keşif hareketi hakkında bilgi verilmektedir. Keşif grubu, 3 zırhlı Rolls Royce ve Talbot arabasında 1 dağtopu ve Talbot yedek gemisi ile 30 Aralık 1917'de Guveyra'dan ayrıldı. Keşfin amacı, motorlu taşıtların demiryolu hattında ne ölçüde faydalı olabileceğini tespit etmek; 29 Aralık'ta Şam'dan hareket ettiği haber alınan treni mümkünse mayın döşeyip imha etmek; Maan'ın güneyindeki demiryolu hattına karşı harekât yaparak Türkleri Maan bölgesinden birliklerini çekmeye zorlamak ve böylece bölgedeki Arap kuvvetlerine yönelik muhtemel muhalefeti engellemektir.¹⁷⁸

Yarbay Joyce ve Binbaşı Lawrence bahsi geçen keşif ekibine eşlik etmekteydi. Arabalar 30 Aralık 1917 günü sabah 9'da Guveyra'dan ayrıldı. 10 pounder/4.53 kg dağtopunun eşlik ettiği iki zırhlı araç, Tel El Sham istasyonuna ilerledi ve dağtopu yaklaşık 30 mermi ağır patlayıcı ateşlendi. Joyce'a göre *"iyi sonuçlar alındı"*. İstasyon binaları vuruldu ve istasyonda bulunan araçlar imha edildi. Zırhlı araçlar karakola yaklaşarak binaların camlarına, kapılarına ateş açtılar ve *"bu noktadan sonra tüm düşman -Türkler- direnişini tamamen kaybetti."*¹⁷⁹

Zırhlı araçların İngilizler tarafından demiryolu hattına getirilişi, Türkler için bir sürpriz oldu. Bu araçların *"dokuz aydır Hicaz'da olmalarına rağmen bu hattın etkili menziline girdikleri ilk zamandı"* diyen Joyce'a göre, keşif sonuçları tatmin edici idi ve gelecekteki operasyonlar daha kesin sonuçlar verecekti. Keşif açık bir şekilde taşımacılık trafiğini bozmuştu. Buna göre, tespit edilebildiği kadarıyla 31 Aralık ve 1 Ocak tarihlerinde hiçbir tren bu hattan geçmemişti ve

¹⁷⁷ BDHTH-ATASE VI, s. 356-357.

¹⁷⁸ TNA, FO 882/4/2, HR/18/01, Yarbay Joyce'dan Arap Bürosu Direktörüne, 05 Ocak 1918.

¹⁷⁹ TNA, FO 882/4/2, HR/18/01, Yarbay Joyce'dan Arap Bürosu Direktörüne, 05 Ocak 1918.

gelecekteki etkili operasyonlar için daha fazla araca ihtiyaç duyulacaktı. Joyce ve Lawrence'ın dâhil olduğu keşif hareketi ile zırhlı araçların Hicaz demiryolu hattına karşı kullanılabileceği artık kanıtlanmıştı. Yarbay Joyce, Arap Bürosu başkanına araç, asker ve silah takviyeleri yapılmasını; diğer cephelerde daha önemli işler için kullanılmadıkça fayda sağlanacak bir bataryanın gönderilmesini talep etmekteydi. Ayrıca ona göre, *“Rolls Royce arabası, kumu aşmak için çift tekerlekli en verimli tip olduğunu”* kanıtlamıştı.¹⁸⁰

1918'deki Gelişmeler

1918 yılı Mart ayında Filistin'deki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesi ve Hicaz'dan uzaklaşılması nedeniyle Medine'nin boşaltılması tartışmaları yeniden gündeme geldi. Osmanlı Genelkurmayı, Fahrettin Paşa'nın direnişi sonucunda bu karardan vazgeçti. Nisan ayında Hicaz demiryolu büyük ölçüde yok edilmişti. Artık Medine kaderine teslim edilmiş ve herhangi bir yardım gönderme imkânı kalmamıştı.¹⁸¹ Medine'ye Şam'dan son olarak, 1 tabur asker, 2 dağ bataryası ve sahra bataryası gönderildiği bilgisi İngiliz kaynaklarından edinilmektedir. Medine'nin Şam'daki IV. Ordu ile tüm bağlantısı kesilmişti. Medine'nin sadece kuzey bağlantısı değil, güneyde Asir ve Yemen'deki Türk birlikleriyle de olan bağlantısı koparılmıştı.¹⁸²

1918 yılına gelindiğinde, Hicaz demiryolunda vaziyet daha da kötü bir hal almıştı. Yapılan tahribat neticesinde Şam-Medine arasındaki nakliyat güçleşmiş, raylardaki hasarlar lokomotiflerin süratini bir hayli düşürmüştü.¹⁸³ Medine'ye gelen son tren 26 Mart 1918 tarihindeydi. Bu son tren 28 Mart'ta şehirden ayrılmıştı. Peygamber şehrindeki Türk istihbarat subayı Kıcıman, olayı şu şekilde aktarmıştır:

“26 Mart 1334'te kuzeyden bir posta treni geldi. Mektuplarımızı, gazetelerimizi, yiyecek, giyecek muhtelif eşyayı getiren bu tren -pek acı bir husran ile söylüyorum- maalesef son tren oldu. Bundan sonra «Medine Müdafileri» Medeniyet Alemi

¹⁸⁰ TNA, FO 882/4/2, HR/18/01, Yarbay Joyce'dan Arap Bürosu Direktörüne, 05 Ocak 1918.

¹⁸¹ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 86.

¹⁸² Köse, *a.g.e.*, s. 379.

¹⁸³ BDHTH-ATASE VI, s. 359.

ile bedevilik arasında ne yapacağını şaşırmişti. Medine’de olduğumuz halde, bir medeni gibi yaşamak kabil değildi. Pek tabii ki, bedevi gibi de yaşayamazdık. Bu şaşkınlık uzun müddet devam etti. 28 Mart 1334’de biz de Medine’imizden medeniyet alemine bir tren hareket ettirmiştik. Bu da bizim son selamlarımızı, mektuplarımızı götürüyor ve bir daha dönmiyeceğini biliyormuş gibi hırçın ve haşın bir surette bağırıyordu. Fakat Seferi Kuvvet arkadaşlarından hiç kimse bu çelik ve demir yığının madeni sayhasına ehemmiyet vermiyordu... Onlar ancak mukaddes müdafaa vazifelerini düşünüyorlardı. Bunda haklı idiler. Çünkü müdafiler, vücutlarını «Yeşil Kubbe» nin muhafazasına vakfetmiş, ordunun asırlardanberi yaptığı hizmeti idameye azmetmiş kahramanlardı... Bu kahramanlar basit ve adi beşerî duygulardan ari idiler.”¹⁸⁴

W.A. Davenport, bu sırada Şerif Hüseyin’in oğlu Şerif Abdullah’ın yanında ve Wadi Hamd’a yönelik baskın hakkında Yarbay Bassett’e bilgi vermişti. Davenport, son demiryolu hattının imhası için de Şerif Abdullah’a tavsiyelerini iletmisti: *“Bedeviler şimdi Arabistan’ın dört bir yanından çok sayıda buradalar ve vurmanın tam zamanıdır.”* Wadi Hamd üzerindeki köprülerin yıkılması amaçlanan imha planı da Davenport tarafından ayrıntılı olarak İngiliz yetkililere iletilmişti.¹⁸⁵

Osmanlı’dan koparılan Arap coğrafyasının İngiliz-Fransız bölgelerine ayrılarak paylaşılması politikasına Arap milletçilerinin tepkisini ortadan kaldırmak gerekiyordu. Bu amaçla 16 Haziran’da Kahire’de İngilizler Arap milliyetçi liderlerine güvence verdi. Buna göre, Arap birlikleri tarafından kurtarılacak bölgelerin bağımsızlığı İngilizlerce tanınacaktı. Lawrence bu tezi esas alarak, beraberindeki Arapları ilk ayak basan olmak adına Şam’a doğru sürdü.¹⁸⁶

1918 yılının ikinci yarısında da Hicaz demiryoluna yönelik saldırılar devam etti. Ağustos ayında Türk ordusunun ikmalini sağlayan Amman köprüsüne yönelik Lawrence’ın saldırısı başarısız olsa da Müdevvere

¹⁸⁴ Kıcıman, *a.g.e.*, s. 152-153.

¹⁸⁵ TNA, FO 882/4/2, HR/18/02, W.A. Davenport’dan Yarbay Bassett’e, 13 Nisan 1918.

¹⁸⁶ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 86.

istasyonu tahrip edildi. 16 Eylül'de Lawrence beraberindeki Araplarıyla demiryolunu tam olarak tahrip ederek, Türk ikmal hattını yok etti. Lawrence'ın Arap ve İngiliz kuvvetlerinin yan ve gerilerini korumada etkili olduğu inkâr edilemez. Diğer taraftan önce Hicaz daha sonra Suriye bölgesindeki demiryolu baskın ve tahrip faaliyetlerindeki rolü de yadsınamaz.¹⁸⁷

Suriye'nin güneyinde General Allenby'nin sonbahar saldırısının başlamasından önce hem o hem de Lawrence çok endişeliydi. Ancak zaman içinde Dawnay, Allenby ve Lawrence'ın ortak onayıyla bir öneri sunuldu: İmparatorluk Deve Birliği'nin hayatta kalan iki ortağının insiyatif alması ve Türklere karşı bir dizi "vur ve kaç" baskını düzenlenmesi. Türklere Anglo-Arap gücünün gerçekte olduğundan daha büyük olduğu izlenimini bırakmak için hedefler ortaya koyuldu. Bir tarafta Dawnay, Deraa'ya baskın için planlara ve hararetli müzakerelere devam ederken İngiliz subaylar arasında rekabet ve diplomatik olarak sürekli büyüyen bir Arap entrikaları ortamı havaya hâkimdi. Eylül 1918'de Deraa demiryoluna başarılı bir baskın büyük ölçüde Dawnay'ın sıkı çalışmasına bağlıydı, ancak hastalık nedeniyle operasyona kendisi katılamadı. Deraa demiryoluna yönelik bu baskın, gerçekte Lawrence tarafından başlatıldı ve Allenby'nin harekâtı da başarılı bir sonuca vardı.¹⁸⁸

13 Eylül 1918'de Faysal'ın bütün kuvvetleri, Der'a doğrutusunda harekete geçti. Lawrence'ın da katıldığı bu harekâta, Der'a her iki yöndeki ikmal ulaştırmasından yoksun bir hale sokuldu. Bundan sonra Müzeyribe'deki demiryolunda tahrip faaliyetine devam edildi. Umtayye'de Nasır komutasındaki Arap birlikleri Faysal'ın kuvvetleriyle birleşti. Bu sırada kıyı boyunca İngiliz kuvvetleri, genel taarruza geçerek Hayfa, Nablus ve tüm Filistin'i işgal etti.¹⁸⁹

İngiliz kuvvetleri hızla kuzeye ilerlemeye başladı. Ardi arkasına Maan, Amman ve Deraa düştü. 1 Ekim'de İngiliz ve Arap kuvvetleri birlikte Şam'a girdiler. Şam'a ilk girenin Faysal olduğu iddiasında direnen

¹⁸⁷ *BDHTH-ATASE VI*, s. 368.

¹⁸⁸ "Alan Dawnay Medal". (Erişim Tarihi 10 Ağustos 2022), https://www.dnw.co.uk/auction-archive/lot-archive/lot.php?department=Medals&lot_uid=128933

¹⁸⁹ *BDHTH-ATASE VI*, s. 367.

Lawrence'ın Faysal'ın siyasi danışmanlık görevine son verildi. Arabistanlı Lawrence, bundan sonra barış görüşmelerinde Arap tezinin savunucusu rolünü oynadı. Ekim ayında Suriye şehirleri birer birer İngiliz kuvvetlerine teslim olmuş ve Medine dışındaki tüm Arap toprakları Türk idaresinden çıkarak düşman eline geçmişti.¹⁹⁰

Komutanların aldığı tüm tedbirlere rağmen, 19 Ekim'de El Âlâ-Medâyin arasındaki telgraf hattı üzerindeki arızayı tamir eden 13 kişilik onarım ekibi dönüş yolunda 150 kişilik bir âsi grubu tarafından pususuna düşürülmüştü. Fahreddin Paşa, Tümen Komutanlığına gönderdiği 20 Ekim tarihli emrinde, *“Telgraf telleri üzerindeki arızaların, yaya postalarla değil, ya zırhlı bir tren tertip ederek onarılmasını ya da vazgeçilmesini”* istedi. 21 Ekim'de bir dağ topuyla desteklenen 100 kadar hecinli ve piyadeden oluşan bir düşman müfrezesi, Müderric istasyonuna saldırmıştı. Yaklaşık bir saat süren çarpışma sonunda istasyon düşman eline geçmiş ve iki subay ile 54 er şehit verilmişti. Ekim ayı içerisindeki Türk kayıplarının toplamı 128'i bulmuştu (9 şehit, 88 esir ve 31 kaçak). Kasım ayında da Hicaz Kuvve-i Seferiyesi'nin kontrolündeki demiryolu hattı üzerinde yer yer patlamalar ve saldırılar gerçekleşti. Bu saldırılarda hatlar ve haberleşme bağlantıları tahrip edilmiştir.¹⁹¹

Kasım ayının ilk haftasındaki sabotaj saldırıları sırasında ilginç bir olay yaşanmıştır. 3 Kasım 1918 tarihinde, demiryolunun 987. kilometresine bedeviler tarafından saldırı yapılmış ve yaşanan patlamada bir köprü tahrip edilmişti. Ertesi gün bölgeye gelen onarım ekibi, buraya âsiler tarafından bırakıldığı anlaşılan sekiz nüsha ve Türkçe hazırlanan bir bildirge buldular. Şam'ın düşmesi (1 Ekim 1918) ile ilgili olan bu notta, alaycı bir şekilde şöyle deniyordu:

“Hicaz Hattı üzerindeki Osmanlı mevkilerindeki subay ve erlerine, şükürler olsun ki, Allahın takdirleriyle Şam, Arap Ordusunun eline düştü. Maan'dan buraya kadar olan askeri mevkiler bütünüyle teslim oldu. Elimize düşen esirler, 17.000 kişidir. Filistin'deki büyük Osmanlı Ordusu da 50.000 esir, 260 top verdikten Nablus, Hayfa ve Akkâ'yı kaybettikten sonra

¹⁹⁰ Koloğlu, *a.g.e.*, s. 86-87. Savaşın başında 150.000'e yakın askere sahip olan Suriye'de, ateşkes imzalandığında, M. Kemal Paşa'nın Halep'in kuzeyine çekmeyi başardığı 7-8.000 asker kalmıştı.

¹⁹¹ *BDHTH-ATASE VI*, s. 370.

darmadağın oldu. Bulgaristan kayıtsız şartsız barış imzaladı. Siz burada artık misafirsiniz. Hakikaten pek güzel savundunuz.”¹⁹²

Kasım ayı içerisinde demiryolu üzerinde âsiler, yine boş durmamış ve önceki dönemlere kıyasla daha az yoğunlukta olmakla beraber demiryolunun çeşitli kesimlerine saldırarak baskın hareketlerini sürdürmüşlerdi. Kimi zaman rayları, köprüleri patlatmış, kimi zaman da trenleri yoldan çıkarmışlardı. Kasım ayında düzenledikleri baskın, pusu kurma hareketlerinde 5 şehit, 2 yaralı, 65 esir olmak üzere verilen zayıat toplamı 72’yi bulmuştu. Gerçekleşen saldırı, tahrip ve hasar oranlarında bir azalma olmuştu. Bu düşüşte Şam’ın işgalinin yanı sıra Türk kuvvetlerinin etkisinin demiryolu hattında her geçen gün biraz daha azalması ve zayıflaması etkiliydi. Düşman kuvvetleri saldırılarına devam ederek, mütareke imzalanmasına rağmen teslimе yanaşmayan Fahreddin Paşa’yı çaresizlik içinde bırakmak ve Medine’nin bir an önce teslimi sağlamak istiyordu.¹⁹³

Hicaz ayaklanmasının son döneminde demiryolunda yapılan hasar ve tahriplerin sayısal verileri Genelkurmay kayıtlarında mevcuttur. Bu kayıtlara göre, insan zayıatı 53 şehit, 58 esir, 7 kayıp olup toplam 118’i buluyordu. Demiryolundaki hasar ve tahripler ise, 5605 ray, 31 köprü, 5 travers, 141 telgraf direği, 15 km.’den fazla tel idi. Demiryolu saldırılarında asiler de birçok kayıplar veriyorlardı. Mesela, Faysal kuvvetlerinin durumu hakkında Beni Şeyhlerinden Abid’in şu sözleri, düşman kayıpları hakkında bir fikir vermektedir: *“Kuzeyde Faysal nezdinde bulunan kabilelerin kayıpları pek ziyadedir. Hatta bir kabileden ancak 14 bedevi hayatta kalmıştır.”* Ücretleri İngilizler tarafından ödenen Faysal askerleri ve bölgedeki kabileler Türkler üzerine demiryolu boyundaki saldırılarını sürdürüyorlardı.¹⁹⁴

Bahriye Nazırı ve Suriye ve Garbi Arabistan Umum Komutanı Ahmet Cemal Paşa, hatıralarında Hicaz cephesinde ve demiryolu hattında savaşan kahraman Türk askerleri hakkındaki izlenimlerini şöyle dile getirmektedir:

¹⁹² BDHTH-ATASE VI, s. 370.

¹⁹³ BDHTH-ATASE VI, s. 371-372.

¹⁹⁴ BDHTH-ATASE VI, s. 360.

“Medine ile Maan arasındaki demiryolu hattının korunmasına ve Medine’nin ordu ile ulaşımını sağlamaya memur olan üç beş taburluk Türk birliklerinin gösterdiği şecaat ve metanet, her türlü takdirlerin üstündedir. Medine’den Maan’a kadar uzanan ve (1000) km.’yi aşan bu hat üzerindeki savunmanın ruhu telakki ettiğim yüksek kişiler Fahreddin Paşa’dan sonra Medine Muhafızı Paşa, vaktiyle (Balkan Harbinde Elbasan Tümen Komutanı) İşkodra kalesinin savunmasında temayüz etmiş askeri erkânımızdan Albay Cemal (Araplar bu zata üçüncü Cemal Paşa adını vermişlerdi), Albay Necip ve sonra Kurmay Yarbey Kemal vesaire gibi yüksek kimselerdir. Bu bir avuç asker, Şerif Hüseyin ve oğullarına kan kusturmuş ve her taraftaki girişimlerini kanlı kayıplarla akim bırakmağa muvaffak olmuşlardır.”¹⁹⁵

Medine artık 1918 yılının Nisan ayından 1919 yılı başına kadar asi kuvvetleri tarafından tamamen kuşatılmıştı. 1919 yılı Ocak ayında Yüzbaşı Garland ile Miralay Ali Necip Bey arasında Medine’nin tahliyesi hakkında bir şeraitname (şartname) imzalanmıştı. Bu 9 aylık sürede Medine’ye ve özellikle demiryoluna yönelik saldırılar da devam etmişti. Maan-Medine arasındaki (1000 km uzunluğunda) istasyonlardaki az sayıdaki Türk kuvvetleri Maan’ın kuzeyine çekilmişti. Faysal tarafından bu hatta saldırılar düzenlenerek Tebük-Maan arasındaki 5-6 istasyon işgal edilmiş ve Medine’nin kuzey ile bağlantı kesilmişti.¹⁹⁶

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması’nın 16. maddesi ile Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak’ta bulunan tüm Osmanlı muhafız kıtalarının en yakın İtilaf devletleri kumandanlıklarına teslimi emrediliyordu. Böylece Osmanlı Devleti’nin Hicaz demiryolu ile birlikte Arap topraklarıyla da irtibatı koparılmış oluyordu.¹⁹⁷

Sonuç

III. Murat Döneminden Gladstone dönemine değin gelişen Türk-İngiliz ilişkileri, bu tarih sonrasında gergin, emperyalist uygulamaların hayat bulacağı, Türklerin daha çok savunmada, İngilizlerin ise saldırıda

¹⁹⁵ BDHTH-ATASE VI, s. 364.

¹⁹⁶ Kıcman, a.g.e., s. 153-156.

¹⁹⁷ Gülsoy, a.g.e., s. 234.

bulunduğu bir dönemi ifade etmektedir. Özellikle Sanayi İnkılâbının getirdiği teknik üstünlüğünü kullanan İngilizler sahada profesyonel bir ekiple çalışmıştır.

Mısır, 1516'dan 1882 tarihine değin Osmanlı Devleti siyasetinde oldukça önemli bir yere sahip olmuştur. Söz konusu tarihten itibaren İngilizlerin Mısır2ı işgal ettikleri ve bu işgali de Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile resmi boyuta taşıdıkları görülmektedir. 1916'da Mısır'da kurulan Arap Bürosu işte böyle bir ortamda Kahire'de kurulmuştur. Kuruluşundan kısa bir süre sonra sahada icra edilecek olan faaliyetlerin tayininde aktif şekilde rol üstlenen büronun Lawrence, Joyce, Garland, Newcombe, Dawnay, Joyce başta olmak üzere pek çok üyesi Türklerin Hicaz ile bağlantısını kesmek suretiyle savaşta üstünlüğü ele geçirmek istemişlerdi. Söz konusu üstünlüğün elde edilmesinde demiryoluna yapılacak olan baskınların hayati derecede önemli yeri vardı. Bunun için yerel aktörlere para yardımından mevki ve makam vermeye kadar pek çok unsur devreye sokulmuştur.

Sultan II. Abdülhamid döneminde yerli sermaye ile inşasına başlanan, Müslüman dünyasından da yardımların alınması ile başta İngilizler olmak üzere dünyanın pek çok milletinin bitirilmesi noktasında şaşırtan Hicaz Demiryolu'nun ne kadar önemli olduğu Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile anlaşılmıştır. Gerek askeri ikmalin yapılması ve gerekse merkezi otoritenin gücünün hissettirilmesinde çok önemli işlevlere sahip olan demiryollarının raylarına Arab Bürosu elemanları ve Mekke Şerifi Emir Hüseyin'in ekibi ile gerçekleştirdiği saldırılar, başlangıçta aslında Osmanlı yetkili birimleri tarafından oldukça hızlı ve etkin bir şekilde tamir edilmiştir. Ancak savaşın uzaması, Osmanlı Devletinin çok cephede birden savaşması gibi etkenlerle zamanla tamiratlarda gecikmeler yaşanmış, bu ise sahada İngilizleri üstün hale getirmiştir.

Bütün bu söz konusu süreç içerisinde Medine'de Fahrettin Paşa yerel Arap birliklerinin de desteği ile Medine'yi İngilizlere teslim etmemiştir. Yalnız bunu değerlendiren Lawrence, hatıralarında aslında Medine'de mevcut birliğin buradan ayrılmaması üzerine bir siyaset takip ettiklerini, Filistin'e doğru ilerleme kaydedildikten sonra Medine'yi Türklerin elinden almaya çalıştıklarını kaydetmiştir. Burada ister Lawrence'ın ifade ettiği şekilde, isterse kamuoyunun algısı üzere mesele

değerlendirilsin Fahrettin Paşa'nın gerçekleştirdiği savunma, tarihin muhteşem sayfalarında yerini almıştır.

Büro elemanları demiryollarının işlevsiz hale getirilmesinde toplamda yüzlerce kilogram patlayıcı kullanmışlardır. Bunun ikmalinin sağlanması, patlatıcıların istenilen şekilde yerleştirilmesinde özellikle Mekke Şerifi Hüseyin'in kendisi ve çocukları İngilizlerin birinci derecede yardımcıları olmuşlardır. Bu yardımı Lawrence ve Newcombe gibi büro elemanları Arapların korkusuzca olayların içerisinde olmaları şeklinde değerlendirmişlerdir. Yalnız bu değerlendirmede rüşvet, makam ve mevki vaatlerinin ne kadar etkili olduğu ile ilgili üstün körü bazı bilgilere yer vermişlerdir.

Çalışmada konunun en önemli unsuru olan etkin bir patlamanın nasıl olacağı, bunların muhtemel tesirleri ile ilgili ayrıtıllara da yer verilirken İngilizlerin sahada nasıl profesyonel bir şekilde faaliyet yürüttükleri ortaya konulmuştur. Söz konusu sürecin İngilizler adına sahada sağlıklı bir şekilde devam ettirilmesi ise yine alanında uzman bir ekiple gerçekleştirilmiştir. Bu sürecin yönetilmesinde Şerif Hüseyin ve ekibinin İngilizlere be denli net ve açık destekleri olmasaydı İngilizlerin sahada bu denli başarı sağlayacakları pek muhtemel değildi.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- TNA, FO 882/25/1, Arab Bulletin, No. 10.
- TNA, FO 882/25/1, Arab Bulletin, No. 18.
- TNA, FO 882/25/2, Arab Bulletin, No. 22.
- TNA, FO 882/25/2, Arab Bulletin, No. 23.
- TNA, FO 882/25/3, Arab Bulletin, No. 36.
- TNA, FO 882/26/4, Arab Bulletin, No. 71.
- TNA, FO 141/738/6.
- TNA, FO 882/3/1, AP/17/03.
- TNA, FO 882/4.
- TNA, FO 882/4/1, HR/16/1.
- TNA, FO 882/4/1, HR/16/2.
- TNA, FO 882/4/1, HR/17/1.
- TNA, FO 882/4/1, HR/17/2.

TNA, FO 882/4/1, HR/17/3.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/4.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/5.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/6.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/7.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/10.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/11.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/12.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/13.
TNA, FO 882/4/1, HR/17/14.
TNA, FO 882/4/2, HRG/16/03.
TNA, FO 882/4/2, HRG/16/04.
TNA, FO 882/4/2, HRG/16/05.
TNA, FO 882/4/2, HRG/16/12.
TNA, FO 882/4/2, HR/17/16.
TNA, FO 882/4/2, HR/18/01.
TNA, FO 882/4/2, HR/18/02.
TNA, FO 882/4/2, HR/25/01.
TNA, FO 882/4/3, HRG/16/20.
TNA, FO 882/4/3, HRG/16/25.
TNA, FO 882/4/4, HRG/16/31/A.
TNA, FO 882/4/4, HRG/16/32.
TNA, FO 882/4/4, HRG/16/34.
TNA, FO 882/4/4, HRG/16/36.
TNA, FO 882/4/5, HRG/16/41.
TNA, FO 882/4/5, HRG/16/42.
TNA, FO 882/4/5, HRG/16/43.
TNA, FO 882/6.

Kitap ve Makaleler

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Hicaz, Asir, Yemen Cepheleleri ve Libya Harekâtı 1914-1918, VI / 3, Ankara 1978.

Çabuk, Mustafa, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*. 2/17 (2019), s. 1130-1147.

Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Çev. Kasım Yargıcı, İstanbul 1972.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul 2008.

Gülsoy, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.

Hamm, Geoffrey, *British Intelligence and Turkish Arabia: Strategy, Diplomacy, and Empire (1898-1918)*, Unpublished PhD Thesis, Toronto 2012.

Hülagü, Metin, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 6 (1995), s. 139-154.

Johnson, Maxwell Orme, “The Arab Bureau and the Arab Revolt: Yanbu’ to Aqaba”, *Military Affairs*, 46/4 (1982), s. 194-201.

Karsh, Efraim ve Inari Karsh, “Myth in the Desert or not the Great Arab Revolt”, *Middle Eastern Studies*, 33:2 (1997), 267-312

Kıcımın, Naci Kaşif, *Medine Müdafaası*, İstanbul 1994.

Koloğlu, Orhan, *Lawrence Efsanesi*, İstanbul 2018.

Köse, İsmail, *İngiliz Arşiv Belgelerinde Arap İsyanı*, İstanbul 2018.

Lawrence, T. E. *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, Çev. Bilal Çölgeçen, Ankara 2015.

Mohs, Polly A., *Millitary Intelligence and the Arab Revolt*, Oxon 2008.

Ortaylı, İlber, *Alman Nüfuzu*, Ankara 1981.

Ovendale, Ritchie, “Storrs, Sir Ronald Henry Amherst (1881-1955)”. *Oxford Dictionary of National Biography*. (2004): 1-7. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/36326>.

Özyüksel, Murat, *The Berlin Baghdad Railway and the Ottoman Empire*, Londra 2016.

Turan, Namık Sinan, “Raylar Üzerinden İmparatorluğun Son Dönem Tarihine Bir Bakış: Hicaz Demir Yolu Üzerine Önemli Bir Yapıt”, *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, 10 (2006), s. 215-227.

Webber, Kerry. “Newcombe, Stewart Francis (1878–1956)”. *Oxford Dictionary of National Biography*. (2015): 1-6. <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/105134>.

Westrate, Bruce, *The Arab Bureau – British Policy in the Middle East 1916-1920*, Pennsylvania 1992.

Winstone, H.V.F. *Ortadoğu Serüveni 1898-1926 Yılları Arasında Ortadoğu’daki Siyasi ve Askeri İstihbaratın Hikayesi*, Çev. Fuad Davudoğlu, İstanbul 1999.

İnternet Kaynakları

Priaulx Library. “Bimbashi Garland”. (Erişim Tarihi 12 Ağustos 2022), <https://www.priaulxlibrary.co.uk/articles/article/bimbashi-garland>

The British Empire. “British Aid to the Arab Revolt”. (Erişim Tarihi 16 Ekim 2022), <https://www.britishempire.co.uk/maproom/englishmenarabrobes.htm>

Noonansmayfair. “Alan Dawnay Medal”. (Erişim Tarihi 10 Ağustos 2022), https://www.dnw.co.uk/auction-archive/lot-archive/lot.php?department=Medals&lot_uid=128933

Australian War Memorial. "Grenade Howitzer Mark 1 (Garland Trench Mortar) : Lone Pine, Gallipoli". (Erişim Tarihi 11 Ekim 2022), <https://www.awm.gov.au/collection/C117477>

Dictionary of Irish Biography. "Joyce, Pierce Charles". (Erişim Tarihi 17 Kasım 2022), <https://www.dib.ie/biography/joyce-pierce-charles-a9598>

Ekler

Ek 1: Yarbay Newcombe ve Teğmen Hornby'nin bir demiryolu baskın ekibinin parçası olarak Arap cübbesi içindeki fotoğrafı. Bu fotoğraf, Hicaz'daki bir demiryolu baskın ekibinin parçası olarak Arap cübbeleri içindeki iki İngiliz askerini (solda Yarbay Newcombe ve sağda Teğmen Hornby) gösteriyor. Bu, İngilizlerin Arap İsyanı'nda oynadığı role tanıklık ediyor. Soldan sağa: Yarbay Newcombe, Ahmed (Suida), Aziz, Yüzbaşı Hornby ve oturanlar Nured Din, Abdu.

Kaynak: "British Aid to the Arab Revolt". (Erişim Tarihi 16 Ekim 2022), <https://www.britishempire.co.uk/maproom/englishmenarab robes.htm>

Extended Abstract

The railway, which first became widespread in the industrialized world in England and then in continental Europe, marked the beginning of a new era in the transportation of people and goods. It was first seen in the Ottoman Empire with the Alexandria-Cairo railway built between 1851 and 1856 with British capital. The first railroad project in the Ottoman Empire, which was built without external financing and only with domestic resources and donations, was the Hejaz Railway built during the reign of Abdülhamid II.

The opening ceremony of the Hejaz railway -which built between Damascus and Medina between 1900 and 1908- was held on September 1, 1908, which the anniversary of the accession of Abdul Hamid II to the throne. When the Hejaz Railroad project was built, it was located within the borders of three different states: Syria, Jordan and Saudi Arabia. The railroad, which was the scene of an imperialist struggle, was also a manifestation of the Ottoman Empire's policy of Union of Islam. In fact, it was built to facilitate the pilgrimage of Muslims to their holy places in Arabia, as well as to strengthen Ottoman control over the most remote provinces of the empire. The Hejaz Railway became the backbone of Turkish power in the Arabian peninsula during First World War.

The railroad began to serve wider military purposes with the impact of First World War. Troops, ammunition and grain shipments were transported by rail. Hejaz Railway reduced dependence on Suez. The Ottoman Empire's dominance in the region was assured with the Hejaz Railway. Lots of rebellions that broke out from time to time in the region were suppressed by the railroad. The greatest religious service of the Hejaz Railway was that it made the pilgrimage of Muslims more convenient and safe. The railroad reduced the 50-day pilgrimage to 5 days between Damascus and Mecca. In addition to creating great enthusiasm in the Islamic world, it played a major role in strengthening the awareness of Muslims to cooperate around a common ideal.

Although the Ottoman Empire benefited from the railway line during the war, it made great efforts to keep the lines operational and paid high prices for this purpose. Attacks against the railroad were encountered even during the construction phase. While the Ottoman administration struggled with many difficulties to start and complete the construction, it was subjected to attacks by some Bedouin tribes fearing that their economic and political interests would be harmed.

As a result of their two major defeats against the Turks at Gallipoli and Kut in First World War and the lessons they learned from their colonies, the British decided to use the Arab population against the Ottoman administration. The

Arab Bureau, the Cairo-based intelligence center that was to operate between 1916 and 1920, and the intelligence specialists working under or with it played a critical role in achieving this goal.

In the arid landscapes of the Hejaz during the First World War, the British-Arab collaborative strategy was to cut the vital supply lines supporting the Turkish garrison in Medina. To achieve this objective, both sides launched relentless and significant attacks on the Hejaz railway. The basic strategy was not only to disrupt the supply of the Medina garrison, but also to force the Turks into a defensive posture, diverting their attention and resources to protecting the rail network. Conducted with calculated precision and innovative tactics, the railway attacks were intended not only to disrupt Turkish supply lines but also to strategically impede their military operations.

The intelligence experts of the Arab Bureau played an important role in organizing a series of relentless attacks on the Hejaz Railway. Famous British agents of the Middle East joined the Arab Bureau, which aimed to carry out propaganda and intelligence against the Turks and in favor of the British in the Middle East in a more programmed and regular manner. The Bureau prepared all kinds of technical infrastructure for the rebellion launched by the Emir of Mecca, Sharif Hussein, in Mecca, and the Bureau staff provided military and civilian counseling to the Sharif family, tribes and Sharif forces.

The Arab Bureau worked on motivating Arab rebels and managing their rebellion on the ground. The Bureau played an instrumental and active role in providing logistical support and financial assistance to the British throughout the rebellion. Bureau staff also played an important role in leading and escorting raids on railroads and telegraph lines. The Bureau's publication, Arab Bulletin, contains detailed reports of these raids by Bureau staff. The raids and destruction of the Hejaz Railroad were led by Bureau members such as Garland, Lawrence, Joyce, Newcombe, Davenport and Dawnay.

Faisal and the British advisers attached to the Arab Bureau realized that with Ali and Abdullah's forces and a Turkish division besieged in Medina, it was impossible for the time being to defeat the remaining Turkish forces in the Hejaz. The best method, in their view, was to isolate or destroy the Hijaz railroad and important Turkish outposts on the coast. Putting this method into practice, the rebel Arabs began to achieve significant success on the ground.

Faisal and his British advisors began to plan and execute operations against the railroad entirely on their own. The constant correction and updating of maps also served the raids of British officers acting in concert with the Bedouin tribes in Arabia. Led by British officers such as Newcombe, Garland, Joyce and

Lawrence, the groups of Arab saboteurs operating against the railroad usually traveled around 100 miles/160 km from their camps to the targeted area.

The first step of the Hejaz Revolt was taken by the Sharif's son Ali, who was to cut the railroad connection between Medina and the Syrian border. Rebel Bedouins unscrewed the screws on the railroad, causing a train to overturn on May 30, 1916. This was the "first train incident in the Hejaz rebellion campaign". With the Sharif revolt in June 1916, a front was opened in Hejaz against the Palestine and Sinai fronts and the security of the Hejaz Railway came to the fore. One of the tools used in the Hejaz revolt was sabotaging the railroad lines. The Ottoman Empire organized a protection army of thousands of soldiers for the security of the line, but it was not successful. Instead of destroying the Ottoman forces on the Hejaz Railroad, Lawrence found it more rational to destroy the rails and locomotives.

The capture of Wech facilitated plans to launch an offensive against the strategically important Hejaz Railway on 26th January, 1917. Over the next two years, Joyce, Lawrence and the Arabs carried out a series of attacks on the railroad to ensure that Turkish forces in the area could not operate effectively.

After the capture of Wech, the British Military Mission, led by Newcombe, arrived in Hejaz in late January 1917. After two weeks of observation, Major Newcombe and Major Vickery decided that the Arab armies should continue their railroad raids. The first attack on the Hijaz railway, involving British officers and the Arab Bureau, was organized in February 1917 by British officer Garland and French officer Raho. This attack, in which a train was blown up, was followed by raids by Major Newcombe. Garland in particular made his mark on the war here by inventing the "Garland mine", a subtle but devastating device designed to mine moving locomotives without the need for a command cable.

Lawrence participated in railroad raids for the first time with a group led by French Captain Raho on 28th March 1917. In addition to the British, French officers such as Raho, Prost, Kernag, Zamori and others took part in actions such as demolishing rails, bridges and overturning trains with the rebel Arabs. T.E. Lawrence fought against Turkish troops together with Sharif's sons Faisal, Abdullah, Ali and Zayd, and officers who had left the Ottoman army such as Jafar Askeri, Aziz Ali Misri and Nuri Sait. At every opportunity, however, he broke away from them and played an instructive and leading role at the head of the Bedouins in raids and acts of sabotage against Ottoman outposts and the Hijaz railroad. Living with Faisal in his camp and tent, he was able to closely control and direct him.

The Arab raids had failed, as Newcombe and Garland said, because of the incompatibility of the British advisors and the raiding party. Reports from British intelligence experts cited the indiscipline of tribesmen and the Turks' ability to repair destroyed railroads within 24th hours. Based on reports from the field by Arab Bureau personnel, it can be said that both sides were determined to keep the railroad operational or destroy it.

Attacks along the railroad line intensified in May and June 1917. Many rails, telegraph poles and wires were damaged, some bridges were dynamited and many Ottoman soldiers were killed or wounded. While the enemy forces continued their raids on the railroad, the invasion plan for Syria was put into practice. Accordingly, the rebels led by Lawrence occupied Aqaba in early July 1917. With the fall of Aqaba after Wech, attacks on the railroad intensified.

At a meeting attended by Sharif Faisal, Colonel Newcombe and Gaffer Pasha, it was decided to launch a general attack on July 25, 1917. The railway line was to be demolished with dynamite, if possible that day or in subsequent operations, and the station was to be captured. The most violent attack on the railroad since the beginning of the rebellion took place on July 30.

As a result of reports from intelligence experts in the field, the British decided to train rebel groups to wreak havoc on the Hejaz railway, the gateway to Medina, and for this purpose Garland and Major J.H. Alexander prepared notes entitled "Railway Demolitions".

As late 1917 drew to a close, the British, realizing that they could not take Medina, turned their attention largely to the railroad and the north. The repercussions of the railroad raids led by T.E. Lawrence and his determined band of irregular Arabs extended well into 1918. These attacks cast a huge shadow over Turkish military efforts along the Hejaz Railroad. Like the relentless depletion of vital resources, the continuation of these raids weakened the strength and resolve of the Turkish forces.

The situation on the Hejaz railroad had deteriorated even further in 1918. As a result of the destruction, transportation between Damascus and Medina became difficult, and the damage to the rails reduced the speed of the locomotives considerably. The last train to reach Medina was on March 26, 1918. This last train left the city on March 28.

Attacks on the Hejaz railroad continued in the second half of 1918. Lawrence's attack on the Amman bridge, which supplied the Turkish army, was unsuccessful, but the Mudwara station was destroyed in August. All Arab lands except Medina had fallen to the enemy on October 1918. Article 16 of the Armistice of Mondros, which registered the defeat of the Ottoman Empire in

the First World War, ordered the surrender of all Ottoman guard units in Hejaz, Asir, Yemen, Syria and Iraq to the nearest Allied Command on October 30, 1918. Thus, along with the Hejaz Railroad, the Ottoman Empire's connection with the Arab lands was cut off.

The Hamidiye Hejaz Railway was subjected to increasingly fierce attacks with the most modern weapons and means of destruction during the days of First World War. In these attacks on the railway, which were almost like a third front and aimed to neutralize the defenders of Medina by leaving them hungry, thirsty and naked, famous British agents affiliated with the Arab Bureau worked on the side of the Arabs at the expense of the Turks. The military value of the railroad was better understood in the war and many Turkish blood was shed for its protection. The Turks resorted to many measures to ensure the safety of the Hejaz railroad and to prevent the fall of Medina. Under the command of Fahrettin Pasha, the commander of Medina, the Hejaz Expeditionary Forces Corps was established. "Repair detachments" were sent to the raided areas and repair or replacement work was carried out. The Turks suffered heavy losses in this attack.

The closure of the railroad for civilian transportation due to the First World War and the ban on pilgrimage for the same reasons caused economic problems in Hejaz. Commercial activities decreased significantly. The increase in shipments over the Hejaz Railway during the war made it difficult to obtain supplies. More importantly, the rebellion of Sharif Hussein, Emir of Mecca, marked the end of the Hejaz Railway.

Araştırma Makalesi

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi

Behman Kerimov*

(ORCID: 0000-0003-1058-4399)

Makale Gönderim Tarihi

30.09.2023

Makale Kabul Tarihi

05.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kerimov, B., "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 438-469.

APA: Kerimov, B. (2024). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Toprak Bütünlüğü Uğrunda Mücadelesi. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 438-469.

Öz

Rusya İmparatorluğu'nda 1917 Şubat devriminden sonra uzun süre çarlığın sömürge esareti altında kalan yerel halk, Kuzey Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü için mücadele etmeye başladı. O dönemde çeşitli güçlerin etkisiyle Lenkeran kazasında milli, demokratik, ilerici örgütler ve diğer siyasi partilerin organları kurulmaya başlandı.

Milli güçler, asayiş sağlamak amacıyla ülkedeki mevzilerini güçlendirmek için tüm imkanlarını kullansa da, bölgede faaliyet gösteren diğer güçlerin mücadelesi sonucu bölgede keyfilik hakim oldu. Bölgesinde söz sahibi olmak için burada yaşayan bolşevik-ermeni, Eser, Rus milliyetçileri savaş alanı haline gelmişti.

1919 yazında eski çar ordusunun önderliğindeki Malakan, bolşevik-ermeni eşkiyalarının Lenkeran'da yaklaşık iki yıl boyunca gerçekleştirdiği katliamlar –

* Doç. Dr. Azerbaycan Ulusal Tarihi Müzesi, Azerbaycan, behmen_76@mail.ru.

Assoc. Prof. Dr., Leading Researcher of the National Historical Museum of Azerbaijan, Azerbaijan.

Türk subay Çavuş Cemal komutasındaki yerel partizan birlikleri ve Azerbaycan Milli Ordusu'nun birleşik kuvvetlerinin şehre girmesiyle sona erdi. Bölgenin milli güçlerin eline geçmesiyle Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü yeniden sağlanmış, yerel halk katliam ve yağmalardan kurtarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Lenkeran bölgesi, Milli Ordu, Türk subayı Cemal çavuş, partizan grupları.

The Struggle of Azerbaijan People's Republic for Territorial Integrity

Abstract

After the February revolution of 1917 in the Russian Empire, the local population, which was under the colonial slavery of the tsarism for a long time, started to fight for the independence and territorial integrity of Northern Azerbaijan. At that time, under the influence of various forces, national, democratic, progressive organizations and bodies of other political parties began to be established in Lankaran district.

Despite the fact that the national forces used all their capabilities to strengthen their position in the country for the purpose of maintaining order, arbitrariness reigned in the region as a result of the struggle of other forces operating in the region. The Bolshevik-Armenian works became a battle ground for the Russian nationalists living here to have a voice in the region.

In Lankaran for nearly two years, In the summer of 1919, massacres committed by Malakan, Bolshevik-Armenian bandits under the leadership of the former tsarist army - As a result of the great struggle of the local partisan units and the Azerbaijani National Army under the command of the Turkish officer Sergeant Jamal, it ended when the combined forces entered the city of Lankaran. The territorial integrity of Azerbaijan was restored and the local population was saved from massacres and looting by the handing over of Gaza into the hands of the national forces.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Lankaran district, National Army, Turkish officer Jamal Sergeant, partisan groups.

Giriş

Çarlık Rusya'sının başkenti Petrograd'da 23 Şubat 1917'de başlayan grev ve gösteriler, ayın 28'inde demokratik devrimin zaferiyle sona erdi. 5 Mart'ta Lenkeran şehrine ulaşan bu zafer haberi halkta büyük sevinç yarattı. Çünkü tarihe objektif olarak bakıldığında, devrim öncesi

dönemde sömürgeci baskılardan bıkan köylülerin toprak ağalarını ve devlet topraklarını işgal etmeye başladıklarını kabul etmek gerekir. Bu durum bölgede köylü ayaklanmalarının yeniden başlamasına yol açtı. Bunu önlemek için kazanın yerel yönetim birimleri, yerel yönetim sistemini derhal yeni şartlara uyarladı.

Ancak Şubat devriminden sonra çarın yetkililerinin görevlerinde kalması halkın ciddi muhalefetine neden oldu. Bu güçler 100 yılı aşkın bir süre bölge halkını köleleştirmiş, hiçbir fikrine saygı göstermemiş, protesto seslerini yükseltmeler bile duymadan bastırmışlardır. Çarlık sömürgeci zulmüne karşı protestoları yatıştırmak amacıyla Lenkeran'da M.A. Rasulzade önderliğinde yapılan seçimlerde S. Gulubeyov ilçenin yürütme kurulu başkanı, noter Ganiçev ve askeri doktor yardımcısı Batanov, T. Bayrambayov, Üyeliğe A. Talishinski, doktor A. Javadov, Y. Mehmandarov seçildi. Komisyon kararıyla komite oluşturulana kadar, S. Gulubeyov ilçe başkanlığına bağlı komiser olmadan ve onun imzası olmadan hiçbir karar veya emir verilemezdi. Böylece kazada yerel yönetim sistemi kurulmuş oldu.

Ancak 1917 yılı sonlarında Bakü'de iktidara gelen bolşevik-ermeni hükümeti olan Bakü Sovyeti, Kuzey Azerbaycan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi, 1918 yılı Mart ayının sonlarından itibaren güneydoğu bölgesindeki milli kuvvetleri silahsızlandırmaqla, "Sovyet iktidarını kurma" adına yapılan askeri operasyonda silahsız barışçıl Müslüman nüfusa zulümler yaptılar, binlerce sivil köyleri yakarak katlettiler.

Bakü Sovyeti'nin Temmuz 1918 sonunda dağılmasının ardından, 1 Ağustos'ta sosyalist-devrimciler, menşevikler ve ermeniler Bakü'de "Merkez Hazar ve Sovyet Yürütme Komitesinin geçici yürütme komitesi diktatörlüğü" adı verilen bir hükümet kurdular. Bu zaferden cesaret alan Albay İlyāşeviç'in komutasındaki 10.000 kişilik bir müfreze Prishib'de güçlendi ve acil durum operasyonlarına müdahale etmeye başladı. İlyāşeviç'in muhafız birliklerinin temsilcilerinin 4-5 Ağustos 1918'de Prishib köyünde düzenlenen olağanüstü askeri kongresinde Muga'nın Lenkeran ve Cevad vilayetlerindeki otoritesi meselesi tartışıldı. Kongre bu bölgeleri yönetmek için beş üyeli bir "geçici diktatörlük" kurdu. Bakü'deki İngiliz ve General Denikin'den, yani "Rusya Ulusal

Komitesinden" bahsediyordu, onların talimatıyla hareket ettiler¹.

Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneydoğu bölgesinde iktidar sovenist Rus subaylarının eline geçti. Muğan Geçici Askeri Diktatörlüğü, elindeki orduya, Bakü'deki Rus Ulusal Konseyi'ne ve Deniki'nin desteğine dayanarak bölgede iktidarını pekiştirmeye çalışıyordu.

Lenkeran bölgesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü için mücadele

Lenkeran'da ermeni eşkıyaların patronlarının desteğiyle yaptıkları katliamları önlemek için 1 Kasım 1918'de Lenkeran Müslüman cemaatinin yetkili temsilcisi T. Bayramelibayov, Bakü'de Kafkas İslam Ordusu Başkomutanı Nuri Paşa tarafından kabul edildi. Bakü katliamlarına katılan Avetisov çetesinin keyfiliği, silahsız Müslümanlara yönelik vahşi davranışları, bölgedeki toplu aramalar, soygunlar, hukuka aykırı tutuklamalar ve katliamlar hakkında bilgi vererek Lenkeranlıları bu zor durumdan kurtarmasını istedi. Toplantıda yetkili temsilcinin raporunu dikkatle dinleyen Nuri Paşa, bölgedeki Müslüman halkın başına gelen her şeyi bildiğimizi söyledi. Avetisov çetesinin hukuka aykırılığını ve keyfiliğini durdurmak ve ortadan kaldırmak için uygun önlemler alınacaktır. Nuri Paşa temsilcilerine, Müslümanlara çok beklememelerini söyleyin" deyir².

Bölgedeki olayları yakından takip eden Enver Paşa, Nuri Paşa'ya yazdığı mektupta, Türk birliklerinin Azerbaycan'daki mevzilerinin güçlü olduğunu, ermenileri ve Rusları yalnız bırakmamaları gerektiğini söyledi. Birliklerimizin Lenkeran ve Astara yönündeki saldırılarında herhangi bir engel bulunmamaktadır. Ordunun Doğu Grubu Başkanı Halil Paşa'nın verdiği bilgiye göre bölgedeki 300 Rus ve 4 topla bir miktar ermeni birliği Astara'da mevzilenmiş durumda³. Ancak Osmanlı ordusunun Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra ermeni askeri birlikleri her bölgede olduğu gibi Lenkeran'da da keyfiliklerini, vahşetlerini, baskılarını, soygunlarını ve katliamlarını artırdılar. 14 Kasım 1918'de Lenkeran

¹ Alizade, N. *Lenkeran qezası zehmetkeşlerinin sovet hakimiyyetinin qlebesi ve möhkemlendirilmesi uğrunda mübarizesi tarihindən*. Bakı: Azərbycan Dövlət nəşriyyatı, 1963, s. 53.

² *K polojeniyu v Lenkorani. Lenkoranskaya* 1918, 4 noyabrya (22) oktyabrya, s. 4.

³ Qasımlı, M. C. *Birinci dünya müharibesi illerinde böyük dövlətlərin Azərbaycan siyaseti (1914-1918-ci illər)*: [3 hissədə, III hissə]. Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, 2004, s. 402-403.

bölgesinin Müslüman heyeti, İran'daki İngiliz konsolosu Hevelke ile görüşerek, ermenilerin Müslüman halka karşı yaptığı zulüm ve katliamlar nedeniyle bölgeyi Avetisov çetesinin kanlı eylemlerinden kurtarmasını istedi.

Dönemin basını Astara'daki içler acısı durumu şöyle yazıyordu: "Ülkemiz provokatörlerin kanlı elleriyle katliamlara, yangınlara, soygunlara ve yağmalara maruz kaldı. Astara harap bir harabe haline geldi. Antik çağlardan beri sanayisi, ticareti ve özellikle balıkçılık bölgesi olarak bilinen Astara, artık tamamen tanınmaz halde. İlçede ticaret ve balıkçılık yok, tüm çalışmalar durduruldu⁴.

Kalpleri Azerbaycan için büyük bir sevgiyle atan Lenkeranlı aydınların Azerbaycan Parlamentosu'nun açılışı vesilesiyle gönderdikleri mektuplar onların ana topraklarına olan bağlılıklarının göstergesiydi. "Azerbaycan" gazetesinin 11 Aralık (28 Kasım) 1918 tarihli sayısında Lenkeran Müslümanlarının avukatı T. Bayramalibeyov, ilçedeki "Musavat" partisinin başkanı Y. Bayramalibeyov, ilçe başkanı M. H. Rzayev yer alıyor. Astara Yürütme Komitesi, "Hummat" partisinin genel başkanı A. Memmedov, sekreter A. Akhundov, İ. Bayramalibeyov, Musavatçı H. Memmedov ve Lenkeran şehir başkanı M. A. Dashdamirov'un imzaladığı 7 Aralık 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Şurası Başkanına yazılan mektupta şöyle deniyordu: "Sizleri ulusal konseyin başkanı olarak, şanlı Vatanımızı kültüre, refaha ve ilerlemeye götüren ufukta parlayan bir yıldız olarak, ana topraklarından koparılmış, sovyet rejiminin zulmünden saklanan, anavatanından kovulmuş bir mülteci, elleri kelepçeli bir neslin temsilcileri olarak selamlıyoruz. Azerbaycan Türklerinin yüzyıllardır dileği gerçek oldu. Azerbaycan büyük bir mücadelenin ardından bağımsızlığına kavuştu. Halkın temsilcilerinin temsilcisi olarak oluşturulan parlamentonun daha da gelişeceğini umuyoruz. Bugün Azerbaycanlılar dayanışma göstermiş ve ana Vatanımızın ilerlemesi ve gelişmesiyle harika bir dönemin başlangıcına girmiştir.

Halk temsilcilerinin toplantısını memnuniyetle karşılayarak, burada yaşayan insanların barış içinde yaşaması ve hayatlarının korunması, devlet hukuk ve düzeninin sağlam bir temelinin kurulması için, milliyeti

---

⁴ İz *Rosskoy Astarı*. 1918, 8 noyabrya (26) oktyabrya, s. 4.

ve dini ne olursa olsun, şahsen size büyük bir umutla bakıyorum. Birleşik ve güçlü demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilerlemesi ve geleceği, size başarılar diliyor ve size büyük güven duyuyoruz. Bu önemli günde, özgürlüğün kutlanması için minnettarlıkla, kölelikten daha parlak bir geleceğe geçiş yapan bir Azerbaycanlı parti bağlılığımız ve inancımız ne olursa olsun, güçlü, geleceği parlak olan Azerbaycan'ın ilerlemesi ve güçlenmesi için aile olarak birlik olmamız gerektiğine inanıyoruz⁵. Büyük bir coşkuyla, güneydoğu bölge halkı adına yazılan bu sözler halkımızın birliğinin vücut bulmuş haliydi.

2 Ocak 1919'da Lenkeran Müslümanlarının temsilcisi T. Bayramalibayov, bölgedeki mevcut duruma ilişkin Azerbaycan Bakanlar Kurulu Başkanı'na gönderdiği dilekçede şunları yazıyordu: "Bakanlar Kurulu Başkanından, Anavatanımızın özgürlüğü için bolşeviklere karşı savaşan, bölgenin farklı yerlerine dağılmış makul tanınmış kişilerin zulmünü önlemek için uygun bir karar almasını istiyoruz. Ülkenin farklı bölgelerine dağılmış olmalarına rağmen Anavatanımızın toprak bütünlüğü, bağımsızlığı ve özgürlüğü için bolşeviklere karşı savaştılar. Bu vatansızların evlerine ve ailelerine dönmelerine izin verin. Lenkeran'da asayişin sağlanması, sanayi ve ticaretin gelişmesi için Muğan çetelerinin silahsızlandırılması, yetkilerinin elinden alınmalı ve yerine Azerbaycan ordusu getirilmelidir"⁶.

Bölgede ermeniler tarafından yapılan katliamların önlenmesi amacıyla Bakü'de General Thomson ile görüşen Lenkeran heyeti, vilayetteki anarşinin ortadan kaldırılması için Muğan'da bolşevik çetelerin soygun ve cinayetlerinin durdurulmasını ve bolşevik yönetiminin sona erdirilmesini talep etti. Lenkeran şehri ve köylerinin yalnızca Azerbaycan hükümetinin komuta ve kontrolü altındaki kişiler tarafından yönetilmesi gerektiğini, ülkenin toprak bütünlüğünü sağlamaları ve Lenkeran ilçesini Azerbaycan topraklarının ayrılmaz bir parçası olarak birleştirmeleri gerektiğini belirttiler⁷. Yazar, bölgedeki

---

⁵ Lenkorani. *Vokruq Azerbaydjanskoqo parlamenta: Pismo iz Lenkorani. Predsedatelyu Azerbaydjanskoqo parlamenta* // Azerbaydjan. 1918, 11 dekabr (28 noyabr), s. 3.

⁶ *Xodataystvo lenkoranskix musulman* // Azerbaydjan. 1919, 4 yanvar (22 dekabr) 1918 q.), s. 3.

⁷ *Deputačiya Lenkorançev* // Kaspiy. 1919, 3 yanvar (21 dekabr), s. 4.

Müslüman nüfusun, vatanlarının özgürlük ve bağımsızlığını korumak için her zaman ordu saflarına katılmaya hazır olduğunu kaydetti.

Muğan'da yaşanan olaylarla ilgili olarak "Kaspi" gazetesinin 5 Ocak (23 Aralık) 1919 tarihli sayısında şöyle yazıyordu: - Bakü şehrinin kurtarılması (15 Eylül 1918), Lenkeran bölgesinde yaşayan tüm Rus halkının Müslümanlara karşı tutumunu değiştirdi. Bu çerçevede 28 Aralık'ta Muğan'la ilgili olarak Lenkeran'da Rus-Müslüman temsilcilerin katılımıyla bir kongre başladı. İki halk arasındaki dostluk adına çağrılan kongreye 60'ı Müslüman, 60'ı Rus olmak üzere 120 temsilci katıldı⁸. Ancak yazar, kongre sonuçlarının mevcut duruma hiçbir etkisinin olmadığını belirtiyor. Hatta dönemin tanınmış kaçaklarından Yunis'in kongrede Zuvand bölgesinde komiser olarak tanınması ve söz konusu bölgede her türlü soygun ve soyguna son verilmesi görevinin verilmesi bile kongrenin resmi bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Muğan kongresinin sayısal kompozisyonuna (120 Müslüman ve 60 Rus) dikkat çeken yazar, Muğan kongresi tarafından seçilen yürütme organlarının etnik kompozisyonunun yanlış olduğuna dikkat çekiyor. Düzenlenen kongrede yürütme organında 10 kişiden yalnızca bir Müslümanın temsil edilmesiyle konunun ne yöne yöneldiği görülebilmektedir. Öte yandan kongrenin Müslüman üyeleri her gün askerlerin koruması altında toplantılara getiriliyor. Şöyle bir soru ortaya çıkıyor: Bu Müslüman hukukçuları gerçekte kimden koruyordu? Zorunlu "milletvekili" olarak askeri diktatörlüğün askerlerinin saldırılarına karşı korundular. Çünkü güvenlikleri garanti edilmiyordu⁹. Yazar, yazının sonunda yöre halkının Yunis gibi Müslüman eşkıyalarla ittifaka giren Rus avantüristlerinin boyunduruğundan kurtulmayı sabırsızlıkla beklediğini belirtti.

Lenkeran'da Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için mücadele eden milli kuvvetler heyeti, Thomson ile Bakü'de yaptığı görüşmede, bolşevik liderlerin düzenlediği Mugan kongresinin geçersiz ve yasadışı olduğunu, Müslümanların kendilerine karşı silah kullanılarak baskı altında tutulduğunu belirtti. Açıklamada, kazada ilan edilen "Mugan Kongresi", "Mugan Konseyi" veya "Mugan Yönetimi" adlı kurumun, 300 bin Müslümanın haklarını ihlal ederek zulmettiği belirtildi. Bölgedeki Müslüman halk ise onları güvenilmez ve yasa dışı buluyor ve onları

⁸ Lenkoraneç. *V Lenkoranskom uezde* // Kaspiy. 1919, 5 yanvarya (23 dekabrya), s. 4.

⁹ M-n. *Preslovutiy muqanskiy sezid* // Azerbaydjan. 1919, 14 (1) yanvarya, s. 4.

tanımamakla kalmıyor, direniyor. Yerel halk kazanın yasal sahibi olarak Azerbaycan hükümetini tanıyor ve bu yönde inatla mücadele ediyor¹⁰.

Lenkeran kazasındaki mevcut durum, Azerbaycan Parlamentosu'nun 4 Ocak 1919'da "Lenkeran ve Mugan meselesi" başlıklı oturumunda tartışıldı. Müsavat partisinin Azerbaycan hükümetine yaptığı çağrıda, vatanımızın ayrılmaz bir parçası olan Lenkeran ilçesindeki Müslüman halkın bir grup yabancı soyguncu tarafından saldırıya, işkenceye ve haksızlığa maruz kaldığı üzüntüyle kaydedildi¹¹.

Lenkeran kazasında yaşanan keyfiliğe ilişkin Meclis'te konuşan Hacı Mirza Salim Ahundzade, şu anda evimizde sırtımız düşmana dönük oturduğumuzu söyledi. Yerel Müslüman halk Lenkeran'daki baskıdan rahatsız olur¹².

Nisan 1919'dan itibaren Lenkeran yeni bir çatışmanın hedefi haline geldi. Bölgede yer edinmeye çalışan bolşevikler, yerel Rus Muhafızlara yönelik bir saldırı başlattı. 25 Nisan'da Lenkeran şehrinin ana noktaları bolşevikler tarafından işgal edildi. Arşiv belgelerinde, Muğan ilçe idaresi askerlerinin ifadelerine göre Bakü'de 103 kişinin tutuklandığı, "Lenkeran'da bulunan Albay Makarov liderliğindeki ermeni çeteleri, soygun ve katliam yaparak Müslüman halka zulüm gerçekleştirdi"¹³.

Lenkeran kazasında Azerbaycan halk Cumhuriyeti'nin kurulması

Yerli Müslüman halkın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için verdiği mücadele 1919'un ortalarında daha organize hale geldi. Teymurbey, Lenkeran ilçesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün yeniden tesisi için verilen mücadeleyi şöyle yazdı: "Bölgede bolşevikler ile Astara ilçesi köylüleri arasında şiddetli kanlı bir savaş yaşıyor, bu güne kadar

¹⁰ *Deputaçiya Lenkoranskix musulman u komanduyuşeqo soyuznimi voyskami // Azerbaydjan. 1919, 2 fevralya (20 yanvarya), s. 3.*

¹¹ *Azerbaycan Halq Cümhuriyyeti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik hesabatlar): [I ciltde]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin yanında Baş Arşiv İdaresi. Bakı: Azerbaycan, cilt 1. 1998, s. 118-120.*

¹² *Azerbaycan Halq Cümhuriyyeti (1918-1920);, a.g.e., s. 164.*

¹³ *V Anqiliyskiy ştab. Kopiya v Azerbaydjanskiy Parlament: Muqanskaya Kraevaya Uprava. (Lenkoran: 1919, 31 marta) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 97, vərəq 7; V Anqiliyskiy ştab. Kopiya v Azerbaydjanskiy Parlament // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 97, vərəq 4.*

vatanlarının bağımsızlığını ve özgürlüğünü korumak için yeni gelen işgalcilere karşı ellerinde silahlarla savaşıyorlar. Bölgeyi harabeye çeviren maceracı yabancı unsurların gasp, soygun, cinayet ve yıkımlarına karşı öfkeli olan yöre halkının içinden çıkan Hüseyin, İbrahimhalil ve Hacı Osman, yerel halk arasında büyük bir itibar ve saygıya sahiptir. Bu kahramanlar Astara'dan Rusların yaşadığı Vel köyüne kadar bütün kıyı bölgelerini temizlediler¹⁴.

Kaynaklara göre Astara Müslümanlarına önderlik eden Hüseyin, İbrahim ve Hacı Osman, bolşeviklere karşı inatçı direnişleri sonucu mağlup olup geri çekildiler¹⁵. Çatışmada bir araba mermi ve üç makineli tüfek ele geçirdi ve 60 bolşevik savaşçıyı öldürdü. Bu olaydan sonra Hüseyin, Azerbaycan hükümet güçlerinin Astara'ya gelmesini talep etmek üzere ilçenin yirmi köy topluluğunun rızasıyla iki temsilçisini Bakü'ye gönderdi. Toplantıda temsilçiler, hükümetin bu talebe acilen uymaması halinde Bolşevik hükümetinin yeniden güçlendirileceğini ve bölgedeki Müslüman nüfusun tamamının yok edileceğini belirtti¹⁶.

Lenkeran şehrini ele geçiren bolşevik çeteler, yerel toprak sahiplerini tutuklayarak 8 milyon ruble tazminat talep etti. Yerel Müslüman halk, bolşevik ordusunun yağmalamasından kaçmak için mülklerini terk ederek ormana çekildi¹⁷.

Dönemin siyasi olaylarını yazan Mirza Bala Memmedzade şunları yazdı: Ormanlara ve dağlara sığınan Hüseyin Ramazan, Şahveran ve diğerlerinden oluşan partizan grupları, çarlık Rusyası döneminde bölgede konuşlanan rus-malakan köylülerine güvenen bolşevik-ermeni eşkiyalarına karşı savaştı. 1919'da Ulusal hükümet ordusu buraya göndermeye karar verdi. Aynı zamanda partizanları örgütlemek için daha önce halk tarafından paşa rütbesi verilen Cemal Çavuşu gönderdi. Cemal'in örgütlediği partizanlar güneyden, Milli kuvvetler ise kuzeyden

---

¹⁴ Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 3 iyulya, s. 3.

¹⁵ Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 19 iyulya, s. 3.

¹⁶ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 27 iyulya, s. 3.

¹⁷ Lenkoraneç. *Lenkoran* (ot sobstvennoço korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 5 iyulya, s. 5

hareket etti ve 1919 baharında Lenkeran ve Muğa'yı düşman gruplarından temizlemeyi başardılar¹⁸.

Mirza Bala Memmedzade daha sonra şunları yazdı: "Temmuz 1919'da Mirliya Salimov komutasındaki Azerbaycan ordusu, bölgedeki silahlı Rus-Melakan halkını silahsızlandırmak için Muğan ve Lenkeran'a doğru hareket etti. Asi Ruslar tamamen silahsızlandırıldı. Bunlardan 24 top ve 6 makineli tüfek ele geçirildi. Tüm bu yolculuk boyunca orduda herhangi bir disiplinsizlik yaşanmadı"¹⁹.

Bu tarihi zaferi takdir eden M.A. Rasulzadeh bunu yazdı: "Azerbaycan ordusu, ülkede huzur ve güvenliği sağlamak amacıyla Rus milliyetçilerinin yönetimi altındaki Lenkeran ilçesini Anavatan'a bağladı"²⁰.

Mirza Bala Memmedzade, Lenkeran Müslümanlarının kurtarıcısı aslen Anadolu'lu olan Cemal Çavuş'un kahramanlığını takdir ederek, onun Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için yerel halkla omuz omuza mücadele ederek büyük başarılar elde ettiğini kaydetti²¹.

Sovyet tarihçiliği de Cemal Paşa'nın kahramanlığını kabul etmek zorunda kaldı. Tarihçi-bilim adamı N. Alizade, eserinde Türk subayı Cemal Paşa'nın Mayıs 1919'da Salyan üzerinden Lenkeran kazasına geldiğini belirtmektedir. Karargâhı şehre 4 kilometre uzaklıktaki Garmatuk köyünde bulunan Cemal Paşa, 1919 yılının Temmuz ayı başlarında gönüllü birlikleri oluşturmak üzere bir toplantı yaptı. Toplantıda ilk olarak askeri birliğe 40 kişi kaydedildi. O dönemde hükümetin bin kişilik düzenli ordu birlikleri 1919 yılının Haziran ayının sonlarında deniz yoluyla Astara'ya ulaştı. Ramazanov'un çeteleriyle birleşerek Lenkeran'da bolşeviklere karşı savaşıma başladılar²².

O dönemde vatan topraklarımızın bütünlüğü için mücadele eden Hüseyin Ramazan oğlu ve Hacı Osman oğlu liderliğindeki yerel Müslüman partizan gruplar, Cemal Paşa'nın teşkilatında ilçede iktidarı

---

¹⁸ Mirzə Bala. *Cemal Paşa (Lenkeran isyanının 15-nci yıl dönümü münasibetile)* // İstanbul: Kurtuluş, 1935. № 10, s. 275.

¹⁹ Memmədzade, M. B. *Milli Azərbaycan hərəkatı*. Bakı: Nicat, 1992, s. 122.

²⁰ Rəsulzadə, M. Ə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990, s. 45.

²¹ Mirzə Bala, *a.g.e.*, s. 275-276.

²² Alizade, N., *a.g.e.*, s. 89-90.

bolşeviklerden almak için harekete geçmeye başladı²³. Dönemsel kaynaklar gururla şunları yazıyordu: "Zuvand'ın her yerinden toplanan öfkeli Müslüman gönüllüleri, Lenkeran'da bolşevizm sloganıyla hunharca katledilen Müslüman kardeşlerinin intikamını almak için Hüseyin, Halilbey ve Hacı Osman'ın partizan grubuna katıldılar. Talış dağlarının eteklerindeki bütün köyler ayaklandı. Son derece öfkeli olan genç yerel Müslümanlar silaha sarıldı ve adı geçen milli kahramanların birlikleriyle birleşerek Lenkeran'ı gaspçıların elinden kurtarmak için inatçı bir saldırı başlattı. 6 Temmuz'da bolşevikler ile gönüllü ulusal birlikler arasında Kaledahne ve Pusedahne yakınlarında yapılan savaşta bolşevikler tamamen mağlup oldu. Savaş alanında bolşevikler tarafından vuruşan 8 ermeni, 4 rus olmak üzere 12 kişi öldürüldü. Bolşeviklerden bir tekerlekli makineli tüfek, iki at, iki kutu fişek ve 10 çuval un ve arpa ele geçirildi²⁴.

Lenkeran ilçesi halkının kurtarıcısı Cemal Paşa önderliğindeki milli kuvvetler ortak düşmanları bolşeviklere karşı üç yönde - güneydoğu ve batıdan Şahveran, Lenkerançay'ın güneyinden Ramazanov, doğudan Hacı Osman saldırıya başladı. Yenilen bolşeviklerin bir kısmı kendilerini deniz kıyısında duran "Milyutin" gemisine getirdiler. Bolşevikler yerel halktan intikam almak için şehri gemilerden bombaladı²⁵. Düşman atışı neticesinde şəhərdəki evlər və əsasən də Böyük bazar tamamilə dağıdılmışdı²⁶.

7 Temmuz 1919'da Genel İstihbarat Dairesi kıdemli yardımcısının Lenkeran'daki hükümet karşıtı güçlerin sayısı ve askeri mühimmatına ilişkin Genelkurmay Başkanına gönderdiği bilgide bolşeviklerin işgal ettiği Lenkeran şehrinde durum şöyle değerlendirildi: Lenkeran'da bolşeviklerin rus ve ermenilerden oluşan 1200-1500 silahlı müfrezesi ve 4 sahra topu var. Muğan'da Rusların 12 topu kaydedildi. Ama bolşevik çetelere karşıydılar. Çoğunlukla Denikin'i desteklediler. Ancak Muğan'daki Rus köylerinden Prişib köyü çoğunlukla bolşevikleri

²³ Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 19 iyulya, s. 3.

²⁴ Astarineç. *Azerbaydjanskaya Astara* // Azerbaydjan. 1919, 12 iyulya, s. 4.

²⁵ Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 19 iyulya, s. 3.

²⁶ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 14 iyulya, s. 4.

savundu. Prişib köyünün tamamı bolşeviklerden oluşuyor. 4 topla donanmış 1000'den fazla birim yok. İyi silahları var. Privolne köyü bolşevik olmasa da Azerbaycan'a sadık oldukları söylenemez. Yerel liderliğimiz, ordumuzun bu yönde ilerlemesi halinde özgürlük özlemi duyan yerel Müslüman köylerinin de kendilerine katılacağına inanıyor²⁷.

S.M. Mehmandarov'un 7 Temmuz 1919'da N.Y. Yusifbeyov'a gönderdiği raporda Karabağ ve Lenkeran bölgesindeki askeri harekâta hazırlık süreci şöyle yazıyordu: "Son zamanlarda yaşanan karmaşık siyasi durum Karabağ ve Lenkeran meselelerini ağırlaştırdı. Haçmaz istikametine herhangi bir askeri birliğin çekilmesi mümkün değildir. Gence vilayeti hâlâ tehlikeli bir bölge olarak görülüyor çünkü isyan çıkmıyor. Bu şartlarda silahlı kuvvetlerimizin bu sorunu kısa sürede çözmesi mümkün değildir. Lenkeran kazasına aşağıdaki kompozisyonda bir müfrezenin gönderilmesi planlanmaktadır: 1. Piyade Alayı, 1. Tüfek Alayı, 1. Yungul, 1. Obüs (kısa namlulu ağır top), 1. Dağ Süvarisi, 2 zırhlı araç ve 2 uçak. Başlangıçta bir ay beklemek zorunda kalacaklar. Çünkü bunların sağlanmasında belli bir eksiklik var. Bu süre zarfında elde edilen istihbarat bilgilerine dayanarak askeri operasyon planı hazırlandı"²⁸.

11 Haziran'da Astara ilçesinden Hüseyin Ramazanov liderliğindeki bir grup Müslüman, Astara şehrine girerek burayı yöneten bolşevikleri kuzeye çekilmeye zorladı. O sırada Butasar köyü halkı Hüseyin'in partizan grubuna katılarak bolşeviklere karşı saldırı başlattı. Güçlü bir direnişle karşılaşan bolşevikler, 17 Haziran'da Şahagaçi köyüne çekildi. Ayın 18'inde Lenkeran'da genel seferberlik ilan ediliyor. Bu çatışma sırasında Lenkeran şehri harabeye çevrildi ve 20'den fazla silahsız Müslüman öldürüldü²⁹.

Dönemin kaynaklarına göre, yerel partizan gruplar tarafından geri çekilmeye zorlanan bolşevik gruplar, deniz feneri kulesine mevzilenerken, güçlerimizin saldırısını durdurmaya çalışırken silah ve

²⁷ *Po svedeniyam, sobrannim mnoyu v Djavatskov uезде (çerez opros çinov uezdnoy administračii i liç, zasluživayuşix polnouo doveriya) položenie v Lenkoranskom uезде, zanyatom bolşevikami takovoe* (Baku: 1919, iyulya // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vərəq 7.

²⁸ *Raport. Predsedatelyu sovetu ministrov* (Baku: 1919, iyulya) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vərəq – 6.

²⁹ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 7 oktyabrya, s. 4.

makineli tüfeklerle Müslüman evlerine ateş açtılar. Şehrin sadece bir kale kısmı bolşeviklerin elindeydi, geri kalanı ise yiğitlerimizin elindeydi. Kahraman insanlar cesurca toprakları için savaştılar. Kuşatma altındaki bolşevikler herkesten intikam aldı ve masum insanları öldürdü. Yerel halk arasında bölünme yaratmaya çalışan bolşevikler, selefleri gibi, müzakere amacıyla gönderdikleri heyet aracılığıyla yerel Müslümanlardan bölgeyi kendileri adına kimin fethettiğini bulmalarını isteyince, gönüllü gruplar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için tek vücut olarak mücadele ettiklerini açıkladılar³⁰.

O dönemde Azerbaycan hükümeti, Lenkeran ilçesindeki katliamları önlemek ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin iktidarını tesis etmek amacıyla "Lenkeran Müfrezesi"ni oluşturmaya başladı. 1919 yılı Ağustos ayı başında Genelkurmay Başkanı Tümgeneral Habib Bey Salimov komutasındaki askeri birlikler Hacıgabal, Salyan, Pokrovka, Prişib ve Lenkeran yolu üzerinden kazaya doğru ilerledi.

Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Askeri Bakanı S.Mehmandarov, 23 Temmuz 1919'da Lenkeran halkına hitaben yaptığı konuşmada, hükümetinin iradesiyle Anavatan'ın ayrılmaz bir parçası olan Lenkeran ilçesindeki iç savaşa bir an önce son vermek, bölgede düzen sağlanarak sivil halkın saldırgan ve katillerden kurtarılması amacıyla bir müfrezenin gönderildiği kaydedildi³¹. Dilekçede ayrıca şunlar belirtildi: ""Bölgede silahlı kuvvetlerimizin kontrolünde Azerbaycan hükümeti kurulacaktır.. Sözde "Muğan Cumhuriyeti"nin kendi kendini tayin eden hiçbir yönetiminin faaliyet göstermesine izin verilmeyecek. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bir parçası olan Lenkeran vilayetinde emirlere uymayan herkes savaş kanunlarına göre isyancı olarak sorumludur. Rus halkına yönelik her türlü soyguna ve şiddete karşı uyarıyorum. Çünkü onları diğer illerin halklarıyla aynı ölçüde Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı olarak görüyorum"³².

³⁰ Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 24 iyulya, s. 4.

³¹ *Delo № 14-1919 q. Voennoe Ministesto Azerbaydjansko Respubliki* // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 10, iş № 133, vereq 32a-32b; *Vozzvanie k jitelyam Lenkoranskoqo uezda* (Baku: 1919, 23 iyulya) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vereq 1.

³² *Delo № 14-1919 q., a.g.e.; Vozzvanie k jitelyam Lenkoranskoqo uezda, a.g.e.*

Bu olayları kaydeden M.B. Memmedzade şunları yazmıştır: "Genç Azerbaycan ordusunun ilk tatbikat gezisi, Muğan Ovası ve Lenkeran kazasında yaşayan ve Azerbaycan hükümetini tanımak istemeyen Rusların top, silah ve makineli tüfeklerle donatılarak zapt edilmesiyle ilgiliydi. . Burada yaşayan Ruslar her zaman savaşa hazır askerlerdi. Temmuz 1919'da Mirliva Salimov komutasındaki Azerbaycan ordusu, adı geçen Rus halkını silahsızlandırmak için Muğan ve Lenkeran'a doğru hareket etti. Kısa sürede kahraman milli ordumuz Lenkeran ilçesini ve Muga'yı Azerbaycan'a bağladı. Zulüm ve anarşiyle boğuşan halka barışı getirdi. Bütün bunlar bir damla kan dökülmeden yapıldı"³³.

Bolşeviklerin birleşik ulusal güçlerin baskısı altında Lenkara'yı terk etmesinden sonra şehir, "birleşik ve bölünmez Rusya" için savaşan Beyaz Muhafız Birlikleri eline geçti. Esas amaçları Lenkeran eyaletini "bağımsız bir eyalet" olarak tutmak ve burayı Denik ordusunun üssü haline getirmektir. "Mugan hükümeti"nin temsilcileri hedeflerine ulaşmak için Lenkeran bölgesindeki Müslüman halkın kurtarıcısı kahraman Cemal Paşa ile görüşmelere başlar. Sovyet tarihçiliği bu görüşmelerin İran büyükelçisi Mirza Sadık Han aracılığıyla yürütüldüğünden bahseder. "26 Haziran'da büyükelçi aracılığıyla Müsavat birlikleri komutanına gönderdikleri ultimatonda, 12 saat içinde şehirdeki kuşatmanın kaldırılmasını ve Astara'ya doğru çekilmelerini talep ettiler. İlyuşevič bu kadar keskin bir ultimatoma verirken hâlâ İngilizlere ve Denikin'e güveniyordu"³⁴. Cemal Paşa, cevabında ultimatomunda Lenkeran vilayetinde Azerbaycan hükümeti dışında hiçbir hükümeti tanımadığını belirtti.

14 Temmuz'da Cemal Paşa komutasındaki birleşik kuvvetler kanlı bir çatışmanın ardından Garmatuk köyünü ele geçirdi. Tangerud köyündeki askeri karargahı Garmatuk köyüne taşıdı. Bu sırada Zuvan'a gelen Bey Eşref'in grubunun yardımıyla Şahveran, Lenkeran şehrini üç yönden kuşatır. Ancak modern silahlarla donanmış bolşeviklerin saldırısına dayanamayıp geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu konuda "Azerbaycan" gazetesi şunu yazdı: "Eğer orduya yakın zamanda mermi ve yardım ulaştırılmazsa geri çekilmek zorunda kalacak. Bu sefer Lenkeran ve Astara ilçeleri tamamen yıkılıp harabeye dönüşecek. Bunun

---

³³ Memmedzade, M. B., *a.g.e.*, s. 102.

³⁴ Alizade, N., *a.g.e.*, s. 95-96.

yaşanmaması için Hükümetimizin yardımını bekliyoruz” dedi³⁵. Bunun üzerine Yüzbaşı Ahmed Bey Raşidbeyov komutasında 450 Azerbaycan askeri birliği Astara'ya gönderildi. O sırada General Salimov komutasındaki Milli Ordu birliklerimiz kuzeyden Lenkeran bölgesi sınırlarına doğru ilerliyordu.

Ordumuzun güneyden ve kuzeyden şehrin içlerine doğru ilerlemesi müzakerelerin lehimize sonuçlanmasını etkilemekten başka bir şey yapamazdı. Durumun vahim olduğunu gören "Mugan hükümeti" Azerbaycan hükümetine boyun eğmek ve silahları teslim etmek zorunda kaldı. 12 Ağustos'ta Azerbaycan Milli Ordusu'na bağlı birlikler Lenkeran şehrine girerek bölgedeki köyleri Beyaz Muhafız Birliklerinden temizleyerek silahsızlandırmaya başladı. Kazayı tamamen kontrol altına alan Azerbaycan ordusu, 15 Ağustos itibarıyla muhafızlardan 20 top, 4 makineli tüfek, 1 zırhlı araç, 4 bin mermi, 3 kamyon, 209 at ve diğer ganimetleri ele geçirdi³⁶.

Lenkeran Genel Valisi Cevad Bey Malikyeganov, 20 Ağustos'ta Lenkeran ilçesi halkına hitaben şunları söyledi: "Bugünden itibaren geçmiş düşmanlığınızı unutun, rahat ve çalışkan hayatınıza yeniden başlayın. Demokratik temelde örgütlenen Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, milliyeti ve dini ne olursa olsun tüm vatandaşlar kanun önünde eşittir"³⁷.

Bu sahneyi dönemin basınına yansıtan yazar şöyle yazıyordu: "Birliklerin ve çok sayıda partizan grubunun Garmatuk köyünden şehre doğru hareketi halk tarafından sevinçle karşılandı. Güçlerimiz görkemli bir kortej ile şehre girer girmez, dini orkestra tarafından Türk marşı sesleriyle karşılandı. Burada toplanan halk, "Yaşasın Azerbaycan, yaşasın askerlerimiz ve subaylarımız!" diye sloganlar ataraq, yüksek sesle bağıldılar. Çatı katlarında ve sokağın her iki yanında kadınlar, çocuklar ve erkekler askerlerin etrafını sardı ve sevinç sesleri eşliğinde onlarla birlikte hareket etti. Kentin eteklerindeki "Kalaycı" mahallesinin kadınları ise kortejini Kur'an-ı Kerim, tuzlu ekmek ve çiçeklerle karşıladı. Burada toplanan kadınlar tek bir ağızdan, "Allah bayrağımızı memleketlerimizde daima gururla dalgalandırsın" dediler. Tören geçidi

³⁵ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 20 iyulya, s. 3.

³⁶ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 30 avqusta, s. 4.

³⁷ *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 20 avqusta, s. 3.

tüm yol boyunca ilerlerken, evlerin çatı ve pencerelerinden çiçekler saçılıyor ve "Yaşasın Azerbaycan!" sloganları atılıyor. Yüksek sevinç sesleriyle "Yaşasın genç ordumuz" sloganları atılır"³⁸. Yazarın kendinden emin bir şekilde ifade ettiği gibi, "12 Ağustos 1919, Lenkeranlıların hayatındaki en önemli gün olarak girildi."

Böylece Lenkeran kazasıyla bolşevik-ermeni ve Denikin güçlerinin hakimiyeti sona erdi. Tümgeneral Habib Salimov, Muğan'da kazandığı büyük zaferin ardından Lenkeran'a doğru yola çıktı. Lenkeran'a gelişi büyük bir tatille kutlandı. Teymurbey bu olayı büyük bir sevinçle şöyle yazmıştı: "24 Ağustos Cumartesi günü saat 16.00'da Tümgeneral Salimov komutasındaki kurtarma ekipleri güvenli bir şekilde Lenkeran'a ulaştı ve buradaki halk tarafından sıcak bir şekilde karşılandı. Ordumuzun gelişi münasebetiyle şehir Azerbaycan'ın milli bayraklarıyla süslendi; evler, dükkânlar halı, ipek ve diğer malzemelerle kaplıydı; Ordunun yürüdüğü sokaklarda halılarla, ter çiçekleriyle, aynalarla ve yeşillik çelenkleriyle kaplı beş kemer düzenlendi. Kemerlerin üzerinde Seyid Ağazade hocanın yazdığı şu mısralar yazılıydı:

"Vetenimizin ufkunda, genç ordunun karşısında, herkesin mutlu ruhunu aydınlatan yeni bir Müslüman ayı belirdi. Allah'ım, bu ayın dünyadaki nurunu destekle ve arttır ki, barışa, vatan sevgisine, güce, şan ve şerefe giden yolumuzu aydınlatsın. Yaşasın vatanın refahı için çalışan kahraman askerlerimiz".

Ordu komutanı General Salimov, şehrin kuzey Forshtat kesiminde halk tarafından tuz ve ekmekle karşılandı; aralarında şunlar da vardı: Genel Vali Cevad Bey Melikyeganov, Müslüman gönüllü gruplarının tanınmış lideri Türk zabiti Albay Yusif Camal Bey, ilçe başkanı Mehrali Bey Ferzalibayov, Lenkeran Şehri Muhtarı Esad han Talishinski ve diğer ileri gelenler hazır bulundu. General Salimov masaya yaklaştığı anda bölge kadısı Mahmudzade'ye şu konuşmayı yaptı: "Uzun bir süre Yüce Tanrı'ya, ülkeyi kızıl terör ve tam bir anarşi içinde tutan kötü işgalcilerden bizi kurtarması için dua ettik; ama sonunda Yüce Tanrı duamızı duydu ve bize acıdı ve ülkeyi kanunsuz, hırsız hükümetlerden kurtarmanız için sizi gönderdi. Rabbim ülkemizin refahı ve mutluluğu

---

³⁸ Salman bek. *Lenkoran* (ot naşeqo speşialnie korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 22 avğusta, s. 4.

uğruna ömrünüzü uzun etsin.

Hacı Ağabal'a hitaben şunları söyledi: "Müslümanları gözümüzün önünde soyan, öldüren bolşeviklerin aşırı hakaret ve hakaretlerine maruz kaldık," bu çirkin, yürek parçalayıcı vahşetlere itiraz edemedik, çünkü en ufak bir protesto tezahürü olarak korkunç işkencelere maruz kaldık. Artık ordumuzun gelmesiyle yıkıcılardan, işkencecilerden kurtulduk".

Sonunda konuşan General Salimov şunları söyledi: "Yerel halkın, özellikle de Müslümanların keyfilikten ve şiddetten çok acı çektiğini çok iyi biliyoruz, ancak artık insan iradesinin bu kötü tezahürü gerçekleşmeyecek, çünkü ben buraya hükümetimin talimatıyla anarşiyi ve keyfiliki ortadan kaldırmak için gönderildim. vatan uğruna eski yaranızı unutarak, komşularınızla barış ve dostluk içinde yaşamaya çalışacaksınız. Onlar aynı zamanda ülkemizin tam teşekküllü vatandaşlarıdır. Çünkü Azerbaycan, dini ve milliyeti ne olursa olsun tüm vatandaşların vatanıdır. Kurallara uymayanların ağır şekilde cezalandırılacağını bilin. "Kim vatanını seviyorsa, geçmişi hatırlamadan komşularına karşı nazik ve samimi olmalıdır"³⁹. Bu cesaret verici konuşmalar millete ve vatana bağlı kahramanlığın ve hümanizmin vücut bulmuş haliydi.

Böylece bölgedeki ortak düşmana karşı birleşen yerel partizan grupların komutanları Cemal Paşa'nın ve Azerbaycan Milli Ordusu'nun kahramanlıkları sayesinde, iki yıl içinde milliyetçi Rusların, ermeni eşkıyaların ve onların patronları bolşeviklerin katliamları sona erdi. 1919 baharında milli güçlerin şiddetli çatışmalarıyla Lenkeran ilçesi düşman kuvvetlerinden temizlendi ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğü sağlandı.

Lenkeran bölgesinde bolşevik-ermeni taşnak çetelerinden, milliyetçi Rus ve Beyaz Muhafız Birlikleri güçlerinden kurtarılmasının ardından Azerbaycan hükümeti, yıkılan ve yakılan köyleri yeniden ayağa kaldırmaya başladı. Bu amaçla 15 Eylül 1919'da Lenkeran kazası Devlet Koruma Müfettişliği, bolşevik-ermeni çeteleri tarafından yakılan Yeddiyomag, Şikhlar, Dadlı, Hüseyinhacılı ve Allahyarlı köylerini ziyaret

---

³⁹ Teymurbek. *Lenkoran* (ot naşeço speçialnie korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 3 sentyabrya, s. 4.

ederek tahıl dağıtımı konusunda talimat verdi. Yangın mağdurlarının ihtiyaçları doğrultusunda nüfus sayısına göre ürünler. Ailenin her ferdine 3 girven (bir girven 400 grama denk gelir) pirinç, 14 girven arpa ve 6 girven buğday verildi. Çoğu barakalarda ve yarı inşa edilmiş bir alanda yaşıyordu, ve bu da sağlıklarını olumsuz etkiliyordu. Müfettiş, bu amaçla ihtiyaç sahibi olanlara ayda 20 girvan gıda, ekim için tahıl, tarla sürmek için tarım aletleri ve ev inşa etmek için orman malzemesi vereceğini söyledi⁴⁰.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde beşinci nahiye denetimine dahil edilen Lenkerana nahiyesine yardım amacıyla 1919 yılı Eylül ayından itibaren 8.205 kişiye gıda yardımı yapılmıştır. Kısa bir süre içinde müfettişlik, 1.184 pud buğday, 2.963 pud arpa kabuğu çıkarılmış tane ve 33 pud pirinç olmak üzere toplam değeri 446.000 ruble olan 20 pud sağladı. Lenkeran'da halkın günlük gıda ihtiyacını karşılayan 50 kişilik yetimhanenin yanı sıra 500 kişiye de gıda temini sağlayacak yemek istasyonu açıldı. Hükümetin talimatıyla 34 boğa satın alınarak halkın kullanımına dağıtıldı. Şehirdeki 1.600 evin onarımı için ev sahiplerine 2.437 kirit ve kerestenin yanı sıra çeşitli inşaat malzemeleri verildi⁴¹.

Gördüğünüz gibi iki yıl boyunca yağmalanan ve tahrip edilen bölgedeki durum oldukça üzücüydü. Gazze'nin Rudakenarud köy topluluğunun yetkili temsilcisi Şikhali Sadikhov, İranlı eşkıyaların baskınları ve bolşevik isyanları sırasında yıkılan köyün mevcut durumuyla ilgili olarak Bakü Valisi'ne başvurdu. Köyün içinde bulunduğu zor duruma dikkat çeken yetkili temsilci, validen açlık çeken köyün temel ihtiyaçlarının karşılanmasını ve yıkılan evlerin yeniden inşasına yardım edilmesini istedi. Başvuruda, zamanında yardım sağlanmadığı takdirde nüfusun açlık ve soğuktan öleceği belirtiliyor⁴².

Lenkeran bölgesinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlanmasında büyük hizmetleri olan Başbakan N. Yusifbeyov'un hükümet kabinesinin istifasına ilişkin yerel aydınların 3 Ekim 1919'da gönderdiği protesto

---

⁴⁰ Teymurbek. *Eddi-Oymaq* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 2 oktyabrya, s. 3.

⁴¹ İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikaçiyam. Pod redakçiey akademika Z. M. Buniyatova. Baku: Elm, 1990, s. 173-174; *Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y q.* / Otvetstvennyy za vipusk: V. Baxmanlı. - Baku: "Naqıl Evi".- 2011, s. 257.

⁴² *Po Azerbaydjanu: Qolodayuşee selenie* // Azerbaydjan. 1920, 11 yanvarya, s. 3.

mektubunda şöyle deniyordu: "Biz Lenkeran vatandaşlarını, 18 ay boyunca uğradığımız soygun ve katliamlardan kurtaran, şerefli kurtarıcımız, dürüst ve namuslu Başbakanımız N. Yusifbeyov'un istifasını duyduktan sonra büyük hayal kırıklığına uğradık"⁴³. Lenkeran şehrinde faaliyet gösteren "Türk Öğretmen ve Öğretmenler Sendikası" adına gönderilen protesto mektubunda ise şu ifadelere yer verildi: "Biz Lenkeran şehrinin eğitim emekçileri ve öğretim elemanları olarak bugün genel kurul toplantımızda, N. Yusifbeyov'un kabinesinin istifası konusunu tartıştıktan sonra parlamentodan, yaşadığımız zor dönemde onun istifasını kabul etmemesini istiyoruz"⁴⁴. Yerel Müslüman halk adına gönderilen her iki mektupta da Meclis'ten N. Yusifbeyov'a yeni bir kabine kurma talimatı verilmesi talep ediliyordu.

Lenkeran bölgesinde Azerbaycan hükümetinin kurulması bölgede barış ve refah ortamının oluşmasını sağlamıştır. Önceki zamanların aksine hem Azerbaycanlılar hem de Ruslar barış içinde yaşadılar. Bu konuya ilişkin Lenkeran ve Mugan'daki Rus nüfus temsilcilerinin bölgenin özel yetkili temsilcisine gönderdiği dilekçede, ülkede iki millet arasında barışçıl çalışmaya izin veren bir düzenin kurulduğu belirtildi. Rus halkına yönelik herhangi bir baskıya ilişkin herhangi bir şikayet olamaz. Bölgenin Azerbaycanlı yetkilileri, çalışma hayatımızda milliyetten bağımsız olarak tüm vatandaşlara karşı en iyi tutumu ve her türlü desteği göstermiştir. Şehir ve bölge tamamen sakin ve düzenliydi⁴⁵.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Lenkeran bölgesinde uyguladığı diğer önemli tedbirlerden biri de bölgedeki genç ordumuzun güçlendirilmesine yönelik genel seferberlikti. Dönemsel kaynaklara göre, "Lenkeran'da Savunma Bakanı'nın da katılımıyla gerçekleştirilen seferberliğin ilk günü oldukça başarılı geçti. Askere alınanlar gönüllü olarak orduya katılırlar, imtiyazlılar orduya gönüllü olarak katılırlar. Tüm nüfusun ruh hali çok yüksekti"⁴⁶.

⁴³ *K otstavke kabineta N-b. Usubbekova: İz Lenkorani // Azerbaydjan. 1919, 3 oktyabrya, s. 4.*

⁴⁴ *K otstavke kabineta N-b. Usubbekova: İz Lenkorani // Azerbaydjan. 1919, 3 oktyabrya, s. 4*

⁴⁵ Lenkeran. *Zayavlenie predstaviteley ruskoqo naseleniya // Azerbaydjan. 1919, 14 oktyabrya, s. 4.*

⁴⁶ *V Lenkorani // Azerbaydjan. 1919, 17 sentyabrya, s. 4.*

Lenkeran bölgesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte bölgede barış ve huzur ortaya çıkmıştır. Azerbaycan hükümeti kazada asayişin sağlanmasına büyük önem verdi. Bölgede resmi keyfiliğin önlenmesi amacıyla İçişleri Bakanlığı Lenkeran özel yetkili temsilcisi B. H. Nahçıvanski'nin talimatıyla şu ifadelere yer verildi: "Son dönemde bana emanet edilen bölge halkından, çeşitli kurumlara, yerel yönetimin uygulamalarıyla ilgili çok sayıda şikayet geliyor. Bu beni çok endişelendiriyor. Buna özellikle dikkat etmeliyiz. Çünkü anarşiden en çok etkilenen yerlerden biri olan Lenkeran halkı yakın zamanda özgürlüğe kavuştu. Bu bakımdan Vatanını seven her yönetim temsilcisi şunu unutmamalıdır ki, çalışan sivillerin barışı ve kültürel gelişimi için yönetimin üzerine düşen görevleri dürüstçe yerine getirmesi gerekmektedir. Herhangi bir yasa dışı eylem ülkeme ihanet olarak kabul edilecek ve hukuka göre yargılanacaktır"⁴⁷.

Ancak incelenen dönemde Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde olduğu gibi Lenkeran'da da toprak sorununun çözülmemesi bolşeviklerin harekete geçmesine yol açmıştır. Böylece Lenkeran bölgesinde yasal Azerbaycan hükümetinin kurulmasının ardından bölgede kalan bolşevikler yeniden daha aktif olmaya başladı. Köylüleri hükümete asker vermemeye, vergi ödemeyi reddetmeye ve çeşitli yükümlülükleri yerine getirmeye çağırdılar.

Lenkeran vilayetinin Şahağacı köyü sakinlerinden bir grup tarafından 23 Kasım 1919'da İçişleri Bakanlığı'na yazılan dilekçede, köyde yaşayan bolşevikler, yakın geçmişte yaşanan anarşi ve keyfiliği unutarak, propaganda yaparak yerel halkı isyana kışkırtmak. Bolşevikler, köylülerin girişimcinin topraklarına el koyması, vergi ödememesi ve gençlerin orduya katılmaması için kampanya yürüttü⁴⁸.

Han Nahçıvanski, kazada bolşeviklerin etkinliğini dikkate alarak, 6 Mart 1920'de İçişleri Bakanı M. Vakilov'a gönderdiği telgrafta, Lenkeran bölgesindeki Sovyetlerin ajitasyonuna karşı tedbirlerin alınmasına ilişkin

---

⁴⁷ V Lenkorani // Azerbaydjan. 1919, 13 noyabrya, s. 4.

⁴⁸ Proşenie: Jiteley sel. Şax-Aqaça Butasarskoqo obşestva, Lenkoranskoqo uezda. İsmaila Kerbalay Aşum oqlı, Ferziya Sadıx oqlı, Qamid Aqad oqlı i Qabiba Kerbalay Amanulla oqlı, jivuşix v svoem sele. Qospodinu Bakinskomu qubernatoru (1919, 23 noyabrya) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 115, vərəq - 33a-33b.

şunları yazıyordu: "Muğan bölgesindeki Rus köylerinde bolşevik hareketi desteklemek için aktif kampanyalar yürütüyorlar. Propagandacılar kampanyalarını daha da genişlettiler ve Lenkeran bölgesinin Pokrovka ve Privolni köylerinde yaygın olarak faaliyet gösteriyorlar. Raporlara göre ajitatörlere büyük miktarlarda para aktarılıyor ve bu köylerin halkı silahlandırılıyor. Bunu önlemek için Lenkeran garnizonuna silah ve mühimmat sağlanmalıdır. Mevcut durum dikkate alınarak yerel Müslüman partizan gruplarının fişeklerle donatılması gerekiyor. Gelmelerini engellemek için askeri güce ihtiyacım var"⁴⁹. Böylece hükümet, kazada oluşabilecek tehlikeyi önlemek amacıyla 14 Mart'ta "Lenkeran kazasında sıkıyönetim" ilan etmişti⁵⁰.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulduğu haberi aynı gün Lenkeran'a ulaştı. Milli güçlerin direnişine rağmen Lenkeran bolşevikleri 28 Nisan'da 4 tarafsız ve 3 komünistten oluşan bir askeri devrim komitesi kurdular. 3 Mayıs 1920'de bolşeviklerin önderliğinde Lenkeran Acil Devrim Komitesi kuruldu⁵¹. Böylelikle Lenkeran şehrinde ve Zuvand bölgesi hariç tüm bölgede iktidar kısa bir süreliğine bolşeviklerin elinde oluyor. "Askeri-devrimci komitenin 5 Mayıs 1920 tarihli kararıyla Lenkeran şehri belediye idaresi kaldırılarak yerine şehir ihtilal komitesi kuruldu"⁵².

Lenkeran bolşevikleri bölge ve şehir devrim komitelerinin, ilçe ve köy devrim komitelerinin şubelerini örgütlediler. Azerbaycan Cumhuriyeti'nden miras kalan devlet idareleri kaldırılarak yerlerine yeni Sovyet idareleri kuruldu. Devrimci komitenin askeri dairesi, eğitim dairesi, gıda dairesi, yoksul köylülere toprak dağıtımı için toprak dairesi ve Azerbaycan acil durum komisyonunun acil durum organları örgütlendi. Kısa sürede komünistlerin önderliğinde devrimci komiteler ve diğer Sovyet organları örgütlendi. Sovyet tarih yazımında "Altın Ordu,

---

⁴⁹ *Raport. Azerbaydjansko Respublika Osobo-Upolnomoçenniy po upr. Lenkoranskoqo uezda: Qospodinu Ministru Vnutrennix Del* (Lenkoran: 1920, 6 marta) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 7, iş № 26, vərəq - 72.

⁵⁰ Alizade, N., *a.g.e.*, s. 106.

⁵¹ Mirhadiyev, M. M. *Azerbaycanda proletar diktaturasının ilk hakimiyet orqanlarının – inqilab komitelerinin teşkili* // Azerbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 40 illiyi. Bakı: 1960, s. 65.

⁵² Alizade, N., *a.g.e.*, s. 111.

kazada Sovyet yetkililerinin örgütlenmesine yardımcı oldu"⁵³ ibaresinin kullanılması, kazanın zorla ele geçirildiğini ifade ediyordu. Öte yandan "İktidardan uzaklaştırılan sömürücü sınıflar tarih sahnesinden gönüllü olarak çıkmak istemiyor" ifadesinin kullanılması bölge halkının bolşevik güçleri istemediğinin göstergesiydi. Bu açıdan milli güçler yeni kurulan bolşevik hükümetine ciddi bir direniş göstermişti.

Sovyet tarihçiliği bu direniş hareketini kendine has bir biçimde kaydetti. Lenkeran bölgesinde örgütlü bir proletaryanın olmayışının sebebini yerel halkın bir kısmının geri kalmışlığı olarak gördüler. Yerel Sovyet örgütlerinin gıda politikasında yaptığı hatalar - yoksul köylülerin tüm yiyeceklerinin alınması, hatta tohumluk olarak saklanan tahılların dahi karşı devrime yiyecek sağlaması, geri kalmış yoksul köylülerin bir kısmının karşı devrim cephesine katılmasına neden oldu⁵⁴. Ayrıca ayaklanmanın diğer temel nedenlerinden biri de Sovyetlerin büyük toprak sahipleriyle birlikte tüm toprakları köylülerin elinden alıp devlete vermesiydi. Bolşeviklerin boş vaatlerinin yerine getirilmemesi, yerel halk tarafından onlara karşı büyük bir protestonun başlamasına yol açtı. Böylece Mayıs 1920'de Lenkeran kazasında başlayan ve giderek yoğunlaşan Sovyetlere karşı mücadele tam bir yıl boyunca - Mayıs 1921'e kadar devam etti.

Cemal Paşa, G. Taghiyev, Shahvera, H. Ramazanov, İbrahimhalil ve diğerlerinin önderliğindeki partizan grupları, başta ilçenin Bilesuvar ile Astara arasındaki dağlık kesiminde olmak üzere bolşevik hükümetine karşı ciddi bir direniş gösterdi. M. A. Resulzade, Azerbaycan halkının gönlünde büyük bir kahraman olarak bilinen Yusif Cemal Paşa'nın Lenkeran ilçesinde komutan olarak aylarca bolşeviklere karşı direndiğini söyledi⁵⁵.

Mirza Bala Memmedzade, Lenkeran kazasında bolşeviklere karşı ayaklanmanın 15. yıl dönümü dolayısıyla yazdığı yazıda şunları kaydetti: Cemal Paşa hazırladığı Azerbaycan bayrağıyla Lenkeran'a doğru yola çıktı ve düşmana karşı büyük bir isyan başlattı. Ruslar Lenkeran'da ancak savaş gemilerinin yardımıyla kalabiliyorlardı. Astara'ya kadar kıyı

---

⁵³ Mirhadiyev, M. M., *a.g.e.*, s. 66

⁵⁴ Alizade, N., *a.g.e.*, s. 136.

⁵⁵ Rəsulzadə, M. Ə., *a.g.e.*, s. 80)

bölgelerine yağın top mermileri işe yaramadı. Cemal partizan birliklerine önderlik ederek onları düzenli bir ordu haline getirdi⁵⁶. Yazar daha sonra, Cemal Paşa komutasındaki dağlarda sel gibi akan ve ormanlarda kaplanlar gibi sıçrayan Mücahidlerin Astara'yı ve hatta Şahgazi'yi ele geçirerek Lenkeran'a yaklaşarak şehri kuşattığını yazmıştır. Bu inatçı direnişe dayanamayan bolşevik ordusu Sari adasına çekilmek zorunda kaldı⁵⁷.

Yerel halkın isyancılara katılmasını engellemek için felaketi kontrol altına almaya çalışan bolşevikler, bölgedeki sayısız siyasi komünist lider ve propagandacı, Azerbaycan ordusu adı altında bolşevik propagandası yapıyor, yağma ve soygun yapıyor, ve bu tür eylemlerle milli kuvvetlere karşı yöneldiler. bolşevikler, Lenkeran isyanını bastırmak için Azerbaycan Sovyet hükümetinin başı Neriman Nerimanov'u Lenkeran'a gönderdi. N. Narimanov bildirilerle halka hitap ederek, Rus ordusunun ülkemizde kalmayacağını, buradan İran ve Hindistan'a geçerek İngilizlerin zulmüne uğrayan mazlum kardeşlerimizi kurtaracağını belirtti.

Cemal Paşa, Aralık 1920'de Şahağaç ile Lenkeran arasında beş gün süren ve zaferle sonuçlanan savaşta kahramanca şehit düştü. Bölgede, kendisini bolşeviklerden kurtarmak için vefat eden kahraman Türk subayının şehadetiyle ilgili efsaneler vardı. Bu, yerel halkın kahramanlarına duyduğu büyük sevginin sonucuydu. Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra düşman kuvvetlerinin direnişi karşısında partizan birlikleri zayıflayarak geri çekildiler⁵⁸.

Böylece Cemal Paşa'nın şehadetinden sonra milli kuvvetlerin güçlü direnişine rağmen isyan bastırıldı. Yerel partizan gruplarının liderleri Hüseyin Ramazan, Şahveran ve diğerleri İran'da bolşevik ajanlar tarafından öldürüldü. Ancak Sovyet hükümetine karşı protestolar 1930'lara, kolektifleştirme dönemine kadar devam etti.

Sonuç

Kuzey Azerbaycan'ın güneydoğu bölgesinde ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması mücadelesi ağustos 1919'da Azerbaycan Milli

---

⁵⁶ Mirzə Bala, *a.g.e.*, s. 276.

⁵⁷ Mirzə Bala, *a.g.e.*, s. 276-277.

⁵⁸ Mirzə Bala, *a.g.e.*, s. 276-277.

Ordusu'nun ve Türk subayı Cemal Paşa komutasındaki yerel partizan birliklerinin zaferiyle sona erdi. Azerbaycan ordusunun bölgedeki cesareti ve kahramanlığı sayesinde düşman kuvvetleri teslim oldu. Bu kahramanca mücadele sonucunda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla devletin toprak bütünlüğü sağlandı.

Türk subayı Cemal Paşa önderliğinde ortak düşmana karşı birleşen yerel partizan grupların ve Azerbaycan Milli Ordusu'nun kahramanlıkları sayesinde bölgede, milliyetçi rusların, ermeni eşkıyaların ve onların patronları bolşeviklerin katliamları durduruldu. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde Lenkeran bölgesinde barış ve refah ortamı oluşmuştur.

Bölgenin bolşevik-ermenî çetelerden, milliyetçi Rus ve Ağvardist güçlerden kurtarılmasının ardından Azerbaycan hükümeti, yıkılan ve yanan köylerin restorasyonuna başladı. Yakılan ve yıkılan köy halkına yardım edilmesi yönünde talimat verdi.

28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet iktidarının kurulmasının ardından Lenkeran'da milli güçlerin direnişine rağmen 28 Nisan'da şehirde bolşeviklerden oluşan askeri devrim komitesi örgütlendi. Ancak Cemal Paşa önderliğinde yerel partizan gruplar Lenkeran bölgesinde bir yıla kadar bolşeviklere karşı savaştı. Cemal Paşa'nın kahramanca şehit edilmesinin ardından partizan grupların ciddi direnişine rağmen isyan yenilgiyle sonuçlandı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Azerbaycan Cümhuriyeti Parlamenti: Daxiliye nezaretine. (Bakı: 1920, 5 yanvar) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı № 2, iş № 18, vereq 114.

Vozzvanie k jıtelyam Lenkoranskoqo uezda (Baku: 1919, 23 iyulya) // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vereq 1.

V Anqılıyskiy ştab. Kopiya v Azerbaydjanskiy Parlament // Azerbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 97, vereq 4.

V Anqiliyskiy ştab. Kopya v Azerbaydjanskiy Parlament: Muqanskaya Kraevaya Uprava. (Lenkoran: 1919, 31 marta) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 97, vərəq 7.

Delo № 14-1919 q. Voennoe Ministesto Azerbaydjansko Respubliki // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 10, iş № 133, vərəq 32a-32b.

Po svedeniyam, sobrannim mnoyu v Djavatskov uезде (çerez opros çinov uездnoy administraçii i liç, zasluživayuşix polnouo doveriya) polojenie v Lenkoranskom uезде, zanyatom bolşevikami takovoe (Baku: 1919, iyulya // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vərəq 7.

Proşenie: Jiteley sel. Şax-Aqaça Butasarskoqo obşestva, Lenkoranskoqo uезде. İsmaila Kerbalay Aşum oqlı, Ferziya Sadix oqlı, Qamid Aqad oqlı i Qabiba Kerbalay Amanulla oqlı, jivuşix v svoem sele. Qospodinu Bakinskomu gubernatoru (1919, 23 noyabrya) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 4, iş № 115, vərəq - 33a-33b.

Raport. Azerbaydjansko Respublika Osobo-Upolnomoçenniy po upr. Lenkoranskoqo uезде: Qospodinu Ministru Vnutrennix Del (Lenkoran: 1920, 6 marta) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 894, siyahı, № 7, iş № 26, vərəq - 72.

Raport. Predsedatelyu soveta ministrov (Baku: 1919, iyulya) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arşivi, Fond № 2898, siyahı №1, iş № 5, vərəq – 6.

Salnameler

Azərbaycan Halq Cümhuriyyəti (1918-1920): Parlament (Stenoqrafik hesabatlar): [I ciltde]. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin yanında Baş Arşiv İdaresi. Bakı: Azərbaycan, cilt 1. 1998.

Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y q. / Otvetstvenniy za vipusk: V. Baxmanlı. - Baku: "Naqıl Evi". - 2011.

Kitap, Makale ve Süreli Yayınlar

Alizade, N. *Lenkeran qəzası zəhmətkeşlərinin sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizəsi tarixindən*. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1963.

Alizade, N. *Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə tarixindən (Lenkeran qəzası zəhmətkeşlərinin Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizəsi)*. Bakı: Azərneşr, 1974.

Qasımlı, M. C. *Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər):* [3 hissədə, III hissə] (senedlər, materiallar, xəritələr və şəkillər). Bakı: "Adiloğlu" nəşriyyatı, III hissə. 2004.

Memmədzadə, M. B. *Milli Azərbaycan hərəkatı*. Bakı: Nicat, 1992.

Mirhadiyev, M. M. *Azerbaycanda proletar diktaturasının ilk hakimiyyət orqanlarının – inqilab komitelerinin teşkili* // Azerbaycan Sovet Sosialist Respublikasının 40 illiyi. Bakı: 1960, s. 54-84.

Rəsulzadə, M. Ə. *Azərbaycan Cümhuriyyəti*. Bakı: Elm, 1990.

Mirzə Bala. *Cemal Paşa (Lenkeran isyanının 15-nci yıl dönümü münasibətilə)* // İstanbul: Kurtuluş, 1935. № 10, s. 275-278.

Astarineç. *Azərbaydjanskaya Astara* // Azərbaycan. 1919, 12 iyulya, s. 4.

V Lenkorani // Azərbaycan. 1919, 17 sentyabrya, s. 4.

V Lenkorani // Azərbaycan. 1919, 13 noyabrya, s. 4.

Deputaçiya Lenkorançev // Kaspiy. 1919, 3 yanvarya (21 dekabrya), s. 4.

Deputaçiya Lenkoranskix musulman u komanduyuşeqo soyuznımı voyskami // Azərbaycan. 1919, 2 fevralya (20 yanvarya), s. 3.

İz Rosskoy Astarı // Azərbaycan. 1918, 8 noyabrya (26 oktyabrya), s. 4.

İstoriya Azerbaydjana po dokumentam i publikaçiyam. Pod redakçiyey akademika Z. M. Buniyatova. Bakı: Elm, 1990.

K polojeniyu v Lenkorani. Lenkoranskaya deputaçiya u Nuru Paşa // Azərbaycan. - 1918, 4 noyabrya (22 oktyabrya), s. 4.

K otstavke kabineta N-b. Usubbekova: İz Lenkorani // Azərbaycan. 1919, 3 oktyabrya, s. 4.

Lenkorani. *Vokruq Azerbaydjanskoqo parlamenta: Pismo iz Lenkorani. Predsedatelyu Azerbaydjanskoqo parlamenta* // Azərbaycan. 1918, 11 dekabrya (28 noyabrya), s. 3.

Lenkoran. *Zayavlenie predstaviteley ruskogo naseleniya* // Azərbaycan. 1919, 14 oktyabrya, s. 4.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 14 iyulya, s. 4.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 20 iyulya, s. 3.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 27 iyulya, s. 3.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 20 avqusta, s. 3.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 30 avqusta, s. 4.

Lenkoran (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 7 oktyabrya, s. 4.

Lenkoraneç. *V Lenkoranskom uezde* // Kaspiy. 1919, 5 yanvarya (23 dekabrya), s. 4.

Lenkoraneç. *Lenkoran* (ot sobstvennoqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 5 iyulya, s. 5.

Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azərbaycan. 1919, 3 iyulya, s. 3.

Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 19 iyulya, s. 3.

Lenkoraneç. *Lenkoran* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 24 iyulya, s. 4.

M-n. *Preslovutiy muqanskiy sezd* // Azerbaydjan. 1919, 14 (1) yanvarya, s. 4.

Po Azerbaydjanu: Qolodayuşee selenie // Azerbaydjan. 1920, 11 yanvarya, s. 3.

Salman bek. *Lenkoran* (ot naşeqo speçialnie korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 22 avrusta, s. 4.

Teymurbek. *Lenkoran* (ot naşeqo speçialnie korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 3 sentyabrya, s. 4.

Teymurbek. *Eddi-Oymaq* (Ot naşeqo korrespondenta) // Azerbaydjan. 1919, 2 oktyabrya, s. 3.

Xodataystvo lenkoranskix musulman // Azerbaydjan. 1919, 4 yanvarya (22 dekabrya 1918 q.), s. 3.

Extended Abstract

Strikes and demonstrations that started on February 23, 1917 in Petrograd, the capital of Tsarist Russia, ended with the victory of the democratic revolution on the 28th of the month. The news of this victory, which reached the city of Lankaran on March 5, created great joy among the people. Because when we look at history objectively, it is necessary to accept that in the pre-revolutionary period, peasants who were tired of colonial oppression began to occupy landowners and state lands. This situation led to the resumption of peasant uprisings in the region. To prevent this, the local government units of the district immediately adapted the local government system to the new conditions.

However, the Baku Soviet, which was the Bolshevik-Armenian government that came to power in Baku at the end of 1917, disarmed the national forces in the southeastern region as of the end of March 1918, as in other regions of Northern Azerbaijan, and unarmed peaceful Muslim Muslims in the military operation carried out in the name of "establishing the Soviet power". They oppressed the population and massacred thousands of civilians by burning villages.

Following the dissolution of the Baku Soviet at the end of July 1918, on August 1, socialist-revolutionaries, Mensheviks and Armenians established a government in Baku called the "Dictatorship of the Central Caspian and Provisional Executive Committee of the Soviet Executive Committee". Encouraged by this victory, a 10,000-man detachment under the command of Colonel Ilyashevich strengthened in Prishib and began to intervene in emergency operations. At the extraordinary military congress of representatives of Ilyashevich's guard units held in the village of Prishib on 4-5 August 1918, the issue of Muga's authority in Lankaran and Javad provinces was discussed. The Congress established a five-member "interim dictatorship" to govern these regions.

Thus, power in the southeastern region of the Republic of Azerbaijan passed into the hands of chauvinist Russian officers. The Mughan Provisional Military Dictatorship was trying to consolidate its power in the region, relying on the army it had, the Russian National Council in Baku and the support of Deniki.

In order to prevent the massacres committed by Armenian bandits in Lankaran with the support of their bosses, on November 1, 1918, the authorized representative of the Lankaran Muslim community, T. Bayramelibayov, was received by the Commander-in-Chief of the Caucasian Islamic Army Nuri Pasha in Baku. He gave information about the arbitrariness

of the Avetisov gang, which participated in the Baku massacres, their brutal behavior towards unarmed Muslims, mass searches, robberies, unlawful arrests and massacres in the region, and asked him to save the Lankarans from this difficult situation. Nuri Pasha, who listened carefully to the report of the authorized representative at the meeting, said that we knew everything that happened to the Muslim people in the region. Appropriate measures will be taken to stop and eliminate the unlawfulness and arbitrariness of the Avetisov gang. "Tell the Muslims not to wait too long," Nuri Pasha tells his representatives.

The struggle of the local Muslim people for the territorial integrity of Azerbaijan became more organized in mid-1919. A fierce bloody war is taking place in the region between the Bolsheviks and the peasants of the Astara district, to this day they are fighting with weapons in their hands against the newly arrived invaders to preserve the independence and freedom of their homeland. Mirza Bala Memmedzade, who wrote about the political events of the period, wrote the following: Partisan groups consisting of Hüseyin Ramazan, Şahveran and others, who took refuge in the forests and mountains, fought against the Bolshevik-Armenian bandits who relied on the Russian-Malakan villagers stationed in the region during the period of Tsarist Russia. In 1919 the National government decided to send the army here. At the same time, he sent Sergeant Cemal, who had previously been given the rank of pasha by the public, to organize the partisans. The partisans organized by Cemal moved from the south, and the National forces moved from the north, and in the spring of 1919 they managed to clear Lankaran and Mugha from enemy groups.

Mirza Bala Mammadzade appreciated the heroism of Cemal Sergeant, the savior of Lankaran Muslims, who was originally from Anatolia, and noted that he achieved great success by fighting shoulder to shoulder with the local people for the territorial integrity of Azerbaijan.

National forces led by Cemal Pasha, the savior of the people of Lankaran district, started to attack their common enemy, the Bolsheviks, in three directions - Shahveran from the southeast and west, Ramazanov from the south of Lankaranchay, Haji Osman from the east.

At that time, the Azerbaijani government began to form the "Lankaran Detachment" in order to prevent the massacres in the Lankaran district and establish the power of the Azerbaijan People's Republic. At the beginning of August 1919, military units under the command of the Chief of General Staff, Major General Habib Bey Salimov, advanced towards the district via Hacigabul, Salyan, Pokrovka, Prişib and Lankaran road.

On July 14, combined forces under the command of Djemal Pasha captured the village of Garmatuk after a bloody battle. He moved the military headquarters from the village of Tangerud to the village of Germatuk. Meanwhile, with the help of Bey Eşref's group, who came to Zuvan, Shahveran besieged the city of Lankaran from three directions. After a great struggle, the city of Lankaran was cleared of enemy forces. National forces entered the city on August 20.

The author, who reflected this scene in the press of the period, wrote: "The movement of the troops and a large number of partisan groups from the village of Garmatuk towards the city was welcomed by the people. As soon as our forces entered the city with a magnificent cortege, they were greeted by the religious orchestra with the sounds of the Turkish anthem. The people gathered here chanted, "Long live Azerbaijan." "Long live our soldiers and officers!" they chanted and shouted loudly. Women, children and men in the attics and on both sides of the street surrounded the soldiers and moved with them with shouts of joy. The women of the "Kalaycı" neighborhood on the outskirts of the city formed their cortege. The holy month was greeted with salt bread and flowers. The women gathered here said with one voice, "May God always wave our flag proudly in our country." As the ceremonial parade proceeds all along the road, flowers are scattered from the roofs and windows of the houses and slogans are chanted, "Long live Azerbaijan!" They chanted "Long live our young army" with loud voices of joy" (Salman Bek. 1919, 22 August). As the author confidently puts it, "August 12, 1919 was entered as the most important day in the life of Lankaran people."

Thus, with the Lankaran accident, the dominance of the Bolshevik-Armenian and Denikin forces ended. Major General Habib Salimov set out for Lankaran after his great victory in Mughan. His arrival in Lankaran was celebrated with a big holiday. Teymurbey wrote about this event with great joy: "At 16.00 on Saturday, August 24, rescue teams under the command of Major General Salimov arrived safely in Lankaran and were warmly welcomed by the people there. On the occasion of the arrival of our army, the city was decorated with the national flags of Azerbaijan; houses and shops were covered with carpets, silk and other materials; five arches covered with carpets, sweat flowers, mirrors and greenery wreaths were arranged in the streets where the army walked. The following verses written by Seyid Ağazade hodja were written on the arches:

"A new Muslim month has appeared on the horizon of our country, in the face of the young army, illuminating the happy soul of everyone. O Allah, support and increase the light of this month in the world, so that it illuminates our path to peace, love of the homeland, power, glory and honor. Long live

those who work for the welfare of the homeland our heroic soldiers".

The army commander, General Salimov, was welcomed with salt and bread by the people in the northern Forshtat part of the city; Among them were: Governor General Javad Bey Melikyeganov, well-known leader of Muslim volunteer groups, Turkish officer Colonel Yusif Jamal Bey, district head Mehrali Bey Ferzalibayov, Headman of Lankaran City Esad khan Talishinski and other dignitaries were present. As soon as General Salimov approached the table, he made the following speech to the district judge Mahmudzade: "For a long time we prayed to God Almighty to save us from the evil invaders who kept the country in red terror and complete anarchy; but in the end God Almighty heard our prayer and took pity on us and sent you to save the land from lawless, thieving governments. May God extend your life for the sake of the prosperity and happiness of our country.

Addressing Hacı Ağabal, he said: "We were subjected to extreme insults and insults from the Bolsheviks, who robbed and killed Muslims before our eyes," we could not object to these ugly, heartbreaking atrocities, because at the slightest manifestation of protest we were subjected to terrible torture. "Now, with the arrival of our army, we are free from the destroyers and torturers."

Thus, thanks to the heroism of Cemal Pasha and the Azerbaijani National Army, commanders of local partisan groups united against the common enemy in the region, the massacres of nationalist Russians, Armenian bandits and their bosses, the Bolsheviks, ended within two years. With the violent clashes of national forces in the spring of 1919, the Lankaran district was cleared of enemy forces and the territorial integrity of the Azerbaijan People's Republic was ensured.

After the Soviet power was established in Azerbaijan with the coup of April 28, 1920, a great struggle began against the Bolsheviks in the region. The struggle against the Soviets, which started in May 1920 in the Lankaran accident and intensified gradually, continued for a full year - until May 1921.

Partisan groups led by Djemal Pasha, G. Taghiyev, Shahvera, H. Ramazanov, Ibrahimhalil and others showed serious resistance against the Bolshevik government, especially in the mountainous part of the district between Bilesuvar and Astara. Mirza Bala Mammadzade, in his article on the 15th anniversary of the uprising against the Bolsheviks in the Lankaran district, noted the following: Cemal Pasha set out for Lankaran with the Azerbaijani flag he prepared and started a great rebellion against the enemy. Russians could only stay in Lankaran with the help of warships. The artillery shells raining down on the coastal areas as far as Astara were of no use. Cemal led the partisan units and formed them into a regular army. The author later wrote that the

Mujahideen, under the command of Djemal Pasha, flowing like floods in the mountains and leaping like tigers in the forests, captured Astara and even Shahgazi, approached Lankaran and besieged the city. Unable to withstand this stubborn resistance, the Bolshevik army had to retreat to the island of Sari.

Cemal Pasha was heroically martyred in the five-day war between Şahağaç and Lankaran in December 1920, which ended in victory. There were legends in the region about the martyrdom of the heroic Turkish officer who died to save himself from the Bolsheviks. This was the result of the local people's great love for their hero. After the martyrdom of Cemal Pasha, the partisan units weakened and retreated in the face of the resistance of the enemy forces.

Thus, after the martyrdom of Cemal Pasha, the rebellion was suppressed despite the strong resistance of the national forces. Leaders of local partisan groups, Hussein Ramadan, Shahveran and others were killed by Bolshevik agents in Iran. However, protests against the Soviet government in the region continued until the 1930s, the period of collectivization.

Araştırma Makalesi

Fransızca Yayınlanan “Ankara” Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar

Mustafa Kırışman*

(ORCID: 0000-0002-9247-9770)

Makale Gönderim Tarihi

05.12.2023

Makale Kabul Tarihi

14.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kırışman, M., “Fransızca Yayınlanan “Ankara” Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 470-498.

APA: Kırışman, M. (2024). Fransızca Yayınlanan “Ankara” Gazetesinde Türk Kültürünün Tanıtımına İlişkin Notlar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 470-498.

Öz

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Yeni Türkiye, kendi modern kimliğini, kültürünü ve toplumsal yaşamını dünyaya tanıtmak için büyük bir faaliyete geçti. Bunun için pek çok alanda olduğu gibi basın ve yayın alanında da çalışmalar gerçekleştirildi. Bu amaçla kimi gazeteler ve dergiler çıkarılarak tanıtım faaliyetleri yürütüldü. Bunlar biri de 1934-1942 yılları arasında Fransızca olarak yayınlanmış olan Ankara adlı gazetedir. İçinde bolca görsel malzemenin yer aldığı bu gazete sekiz sayfadan oluşuyor, Ankara’da basılıyor, ertesi gün İstanbul, İzmir gibi büyük kentlerde satışa sunuluyordu. Basılan nüshaların önemli bir kısmı yabancı devletlere gönderiliyordu. Türk İnkılâbının yürüyüşünü, milli yükselişin hızını iktisadi ve içtimai yönleriyle tanıtmaya amaç güden Ankara gazetesi, başta Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere pek çok ülkeye ulaştırılmıştır. Gazete nüshalarının bir kısmı gazete bayilerine satış için gönderiliyor, önemli bir kısmı ise yurtdışındaki

---

* Dr. Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Türkiye, mustafa.kirisman@gmail.com.

Ph.D., Res. Assist., Dokuz Eylül University, Institute of Ataturk’s Principles and the History of Revolution, Turkey.

kütüphanelere, üniversitelere, gazetelerin yurtdışı editörlüklerine gönderiliyordu. Böylelikle Türkiye ile ilgili araştırmalar yapan ve haber takip etme niyetinde olanlar, Türkiye hakkında çok çeşitli haberlerin ve bilgilerin yer aldığı Ankara gazetesi sayesinde bilgileneyorlardı.

Fransızca yayınlanan Ankara gazetesinin nüshalarına TBMM Kütüphanesinden ulaşabildik. Yalnızca 1934 yılına ait sayılarına erişebildiğimiz Ankara gazetesinde Türkiye'nin siyasi hayatı, tarihi, kültürü, doğal güzellikleri, ekonomisi, yeni oluşan sanayisi üzerine birçok yazı, haber ve ilan yer almaktadır. Bu yazılar genel anlamda değerlendirildiğinde, Cumhuriyetin ilanına dek Batı kamuoyunda oluşan ve kötü etkiler bırakan Türk ve Türkiye algısının değiştirilmesine yönelik bir çalışmanın yapıldığı gözlemlenmektedir.

Bu çalışmada, Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinden elde edilen belgelerle kuruluş süreci ele alınacak ve değişik örnekler üzerinden Türk kültürünü tanıtmak amaçlı yazılar üzerinde durularak oluşturulmaya çalışılan imge ve algıların tespitine çalışılacaktır. Başlıca kaynaklarımız gazetenin kuruluşu ve kurulduktan sonra yarattığı etkiye ilişkin arşiv belgelerinden, Ankara gazetesinin elimizde olan koleksiyonundan ve basın hayatını ele alan telif eserlerden oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ankara gazetesi, Türkiye, Türk Kültürü.

Notes on the Promotion of Turkish Culture in the French Journal "Ankara"

Abstract

Following the foundation of the Republic, New Türkiye started a major activity to introduce its modern identity, culture and social life to the world. For this purpose, studies were carried out in the field of press and broadcasting, as in many other fields. For this purpose, some journals and magazines were published and promotional activities were carried out. One of these is the journal of Ankara, which was published in French between 1934-1942. This journal, which contained a lot of visual material, consisted of eight pages, was printed in Ankara, and was offered for sale in big cities such as Istanbul and Izmir the next day. Of course, a significant part of the printed copies were sent to foreign states. Journal of Ankara, which aims to promote the march of the Turkish Revolution and the speed of national rise with its economic and social aspects, has been delivered to many countries, especially European countries and the United States. Some of the journal copies were sent to newsagents for sale, while an important part was sent to libraries, universities, and foreign editorial offices of the journals. Thus, those who were doing research on Türkiye and intending to follow news were informed

by the Journal of Ankara, which contained a wide variety of news and information about Türkiye.

We were able to access the copies of the Journal of Ankara, which was published in French, from the Archives of the Turkish Grand National Assembly. There are many articles, news and advertisements on Türkiye's political life, history, culture, natural beauties, economy, and newly formed industry in the Journal of Ankara, which we can only access from 1934. When these articles are evaluated in general terms, it is observed that the perception of Turks and Türkiye, which formed and left bad effects in the Western public opinion until the proclamation of the Republic, was tried to be changed.

In this paper, the establishment process will be discussed with the documents obtained from the Republic Archive of the Presidency of State Archives, and the images and perceptions that are tried to be created will be tried to be determined by emphasizing the articles aimed at promoting Turkish culture through different examples. Our main sources consist of archival documents on the founding of the journal and its impact after its establishment, the collection of the Journal of Ankara, and copyrighted works dealing with the press life.

Keywords: Journal of Ankara, Türkiye, Turkish Culture.

Giriş

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla Yeni Türkiye'nin batılı devletler tarafından tanınmasında önemli bir adım atılmıştı. Ancak yeni süreçte çağdaş bir Türkiye imgesi yaratabilmek için yeni bir dönem de başlamıştı. Bu süreçte ardı ardına devrimler yapılacak, yeni ve çağdaş Türkiye'nin inşasına hız verilecekti. Bu yeni dönemde ülkenin modern yüzünü dünyaya tanıtılmak için çalışmalar da yoğunluk kazanmıştı. Batı dünyasında tarihsel ynden Türkiye ve Türkler algısı son derece olumsuzdu. Bu olumsuz algıyı aşabilmek adına çağdaş Türkiye'yi her ynden anlatmak için tanıtım kampanyaları başlatıldı. Türk milletinin haklı mücadelesini dış dünyaya tanıtılmak amacıyla, 6 Nisan 1920 tarihinde kurulan Anadolu Ajansı bu düşüncenin temelini oluşturmuştu. O dönemde en önemli iletişim ve tanıtım aracı olan basında Türkiye'yi tanıtan programlara yer verilmesi önemli görülmekteydi.

Toplumsal yapıda gerçekleştirilen siyasal, kültürel, toplumsal, yönetsel ve ekonomi alanındaki devrimlerle ülke yepyeni bir çehreye bürünüyordu. Çok partili hayata geçiş denemeleri, bu denemelerin sonrasında ülkede yaşanan olaylar kimi umutların kırılmasına neden olsa da bu zorlukların aşılabacağına ilişkin genel bir kanı mevcuttu. Dünya ekonomik bunalımı 1930'lu yıllarda Türkiye'yi ekonomik, siyasi, dış politik ve hatta kültürel açılardan etkilemişti. Öyle ki Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımdan henüz kurtulamamış Avrupa'da, ekonomik buhranla birlikte kapitalist ve demokratik düşüncelerin etkisi azalmaya başlamıştı. Zamanla kendi içlerine kapanan kimi Avrupa devletleri daha da otoriter hale gelmiş; demokrasi Avrupa'nın pek çok yerinde rafa kalkmıştı. Almanya, İspanya ve İtalya'da faşist yönetimler ortaya çıkmış; Romanya, Arnavutluk, Yugoslavya gibi Balkan ülkeleri de İtalya'yı izlemişlerdi. Batı'daki aydınlanma çağının durakladığı bu dönemde devletler, ırk temelli tarih anlayışını benimseyerek kendi ulus yapılarını sorgulamaya ve yeniden kurgulamaya yöneldiler.¹ İçte ve dışta bu saydığımız gelişmelerin yaşandığı sırada Türkiye'de bazı adımlar atıldı. 1931 yılındaki Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü kurultayında, hâlihazırdaki dört ilkeye devletçilik ve inkılâpçılık ilkeleri eklendi. Vatandaşlara Kemalist devrimi kavratmak adına, 1932 yılında ülkenin çeşitli yerlerinde Halkevleri açıldı.² Cumhuriyetin kazanımlarının halka anlatılması konusunda dönemin bürokrat kökenli aydınlarına da önemli görevler düşmüştü. Bu kişiler Türk modernleşmesinin bizzat içinde yer almış, gerçekleşen devrimleri, inkılâpları ve altı ilkeyi özümsemiş seçkinlerdi.³ İşte bu seçkinler Türkiye'nin tüm bu kazanımlarını eğitim kurumları, gazeteler ve dergilerde halka anlatmanın yanında, Kemalist ideolojiyi de tanımlamaya çalışmışlardır. Örneğin 1932 yılında Kadro dergisi, 1933 yılında Ülkü dergisi yayın hayatlarına başlayarak Kemalist ideolojiyi tanımlaya çalışmışlardır.⁴

¹ Zafer Toprak, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s. 70-72.

² Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 169-171.

³ Evren Altınkaş, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri", *ÇTAD*, 7/14 (2011), s. 115.

⁴ Kadro ve Ülkü dergilerinin kuruluşu, mukayesesi ve bu iki dergi ekseninde o dönemde yaşanan tartışmalara ilişkin detaylı bilgi için bkz: Hakkı Uyar, "Resmî İdeoloji ya da

Yeni Türkiye'nin temelleri inkılâplar sayesinde siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel dönüşümlerle gerçekleştirilirken, Batı'da geçmiş yüzyıllara dayanan bir Türk algısı hala belleklerde duruyordu. Bu algı genelde Türkleri barbar olarak niteleyen bir kanaate dayanıyor; batının Türklere dönük yaklaşım ve siyasalarının önemli argümanlarından birisi olarak öne çıkıyordu. Kimi entelektüel çevreleri bile meşgul eden bu basit ve önyargılı düşünce biçimi, kamuoyları üzerinde de etkili olmaktaydı. Üstelik 19. yüzyılda yükselen ırkçılık düşüncelerinin etkisiyle batılı antropologlar ve bu işe merak salmış kişiler bu düşüncelere sözüm ona bilimsel bir yön vermeye çalışıyorlardı. Bu kanaate göre Türkler sarı ırka mensuptu ve medeniyetin oluşumuna hemen hiçbir katkıda bulunmamışlardı. Bu önyargılı, yanılıcı ve basit düşünceler daha önemli iddiaları da beraberinde getiriyor; Türklerin yaşadığı Anadolu toprakları birçok parlak uygarlık yarattığı halde, Türklerin bu uygarlıkları ortadan kaldırmış bir halk olduğu, onlarla hiçbir bağlarının bulunmadığı ileri sürülüyordu.⁵ Hatta Anadolu'daki eski uygarlıklarla, Millî Mücadele döneminde Anadolu'da işgalci konumunda olan ülkeler arasında organik bir bağ olduğu savları bile dile getiriliyordu. Bu düşünceler, örneğin 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşmasında Anadolu'daki Türk milli varlığına neredeyse son vermek yönünde bir siyaset oluşturulmasında rol oynamıştı.

Mustafa Kemal Atatürk modern bir ülkenin kuruluşuna öncülük ederken, bu önyargıların etkisiz hale getirilmesi için hem bilimsel araştırmaların yapılmasına hem de doğruları anlatma yönünde bir propaganda çalışmasının gerekli olduğuna inanmıştı. Böylece Batı'da beliren yanlış kanıları çürütmek, iftira niteliğindeki değerlendirmelerin yanlış olduğunu göstermek amacıyla antropoloji çalışmalarına hız vermişti. O yüzdendir ki 1930'lu yıllarda antropoloji, Türkiye'de de son derece önem verilen bir bilim dalı olmuştu. Şevket Aziz Kansu ve Afet İnan başta olmak üzere çeşitli bilim insanları Türklerin sarı ırka değil beyaz ırka mensup olduğunu ortaya koyan akademik çalışmalara imza

---

Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi, *Toplum ve Bilim*, 74 (1997), s. 181-192.

⁵ Zafer Toprak, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*", İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 365-366.

atmışlardı.⁶ O dönemde birbiri ardına kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (1931) ve Türk Dil Kurumu (1932) eliyle Türklerin ve Türkçenin kökeni üzerine çalışmalar yapıldı. Yine 1932 yılında I. Türk Tarih Kongresi düzenlenerek Türk ve yabancı tarihçilerin Türk tarihine ilişkin bakış açıları ortaya kondu. Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi ortaya atılarak Türklerin Osmanlı öncesi tarihine ışık tutulmaya çalışıldı.

Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere, 1930'lu yıllarda Türkiye bir yandan inkılâpları gerçekleştiriyor, bir yandan inkılâplarla vatandaşlar arasındaki etkileşimi kurmaya çalışıyor, diğer yandan da batının Türklerle ilgili ön yargılarını kıracak bilimsel teoriler ortaya koymaya çalışıyordu. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren büyük bir dönüşüm yaşamış ancak bu dönüşümün yabancı milletler nezdinde ne kadar anlaşıldığına dair soru işaretleri de oluşmuştu. İşte böyle bir ortamda Türkiye Cumhuriyeti kendini dış dünyaya tanıtmaya ihtiyacı hissetmiştir. Bu amaç doğrultusunda 1934 yılında, Türkiye'de yaşanan siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel gelişmelerin aktarılması için Fransızca bir gazete çıkarılmasına karar verildi. Bu düşünce ile Ankara gazetesi yayın hayatına başladı.

Bu çalışma, Ankara gazetesinin Türk kültürünü yurtdışına nasıl yansıttığını irdelemeyi amaçlamaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, gazetenin Türk kültürüne ilişkin yazıların çıktığı "Kültürel Türkiye" sayfasına odaklanılmıştır. Buna ek olarak gazeteye ilişkin Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan çeşitli belgeler de kullanılmıştır.

Ankara Gazetesi

Ankara gazetesi, Türk inkılâbının siyasi, iktisadi ve milli davasını yabancı memleketlere yaymak amacıyla kurulmuştu.⁷ Gazetenin ilk sayısı 22 Mart 1934 yılında "Hakimiyeti Milliye'nin Haftalık Fransızca Baskısı" ibaresiyle çıkmıştı.⁸ Gazetenin Yazı İşleri Müdürü Reşat Nuri

⁶ Zafer Toprak, "Şevket Aziz Kansu ve Antropolojinin Evrimi", *Toplumsal Tarih*, S.207, Mart 2011, s. 18-20.

⁷ BCA, 490.01.1248.156.2.3.

⁸ 28 Kasım 1934 tarihinde Hakimiyeti Milliye gazetesinin adı Ulus olarak değişecek ve Ankara gazetesi de o tarihten itibaren Ulus adlı gazetenin haftalık Fransızca baskısı ibaresiyle çıkacaktır.

Darago⁹ ydu. Ankara gazetesi Ulus gazetesiyle bağlantılı olduğundan Falih Rifkı Atay¹⁰ da gazetede söz sahibiydi.¹¹ Gazetesinin logosunda Ankara Kalesi ve resmi kaplayan Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı oku bulunuyor. Bolca görsel malzemenin yer aldığı Ankara gazetesi sekiz sayfadan oluşuyor. İlk iki sayfada Türkiye ve dünyadaki siyasi haberler, üçüncü sayfada sinema ve konser etkinlikleri, dördüncü sayfada Türk ekonomisine ve sanayisine ilişkin haberler ve tanıtımlar, beşinci sayfada Türk kültürü hakkında bilgiler ve köşe yazıları, altıncı sayfada çeşitli gazetelerden bir araya getirilen haber seçkileri, yedinci sayfada şirket, banka gibi kurumların reklamları ve sekizinci sayfada Türkiye'deki tanınmış insanların katıldıkları etkinliklerden fotoğraflar ve Türkiye'nin çeşitli yerlerinden görüntüler yer alıyor. İlk nüshası 1934 yılında çıkan Ankara gazetesinin yayın hayatı, 1942 yılında son bulmuştur. Bu gazetenin 1934-1942 yılları arasında çıkan tüm nüshaları TBMM kütüphanesinde görünüyor olsa da gazetenin sadece 1934 yıllarındaki nüshalarının mevcut olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle araştırmamız, gazetenin 1934 yılındaki nüshalarıyla sınırlı kalmaktadır.

---

⁹ Reşat Nuri Darago 1891 yılında İstanbul'da doğdu. Özel öğrenim görerek yetişti. Fransızca, İngilizce ve Almanca öğrendi. Dışışleri Bakanlığında ve Türk-Yunan Mübadele Komisyonundaki görevlerinden sonrası bankacılık ve çeşitli yüksek okullarda Fransızca öğretenliği yaptı. Yeni İstanbul ve Dünya gazetelerinde deneme yazıları ve makaleler yayımladı. Özellikle klasik ve çağdaş Fransız yazarlarından yaptığı çeviriler ve sözlükleriyle tanındı. Üç ciltten oluşan Üç Asırlık Fransız Edebiyatı (1932), Fransızcadan Türkçeye Yeni Lügat (1940) adlı eserleri yazdı. Jean Racine'in Bayazıt adlı eserini Türkçeye kazandırdı. 28 Nisan 1962'de vefat etti. Kaynak için bkz. Şükran Yurduku, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 125-126.

¹⁰ Falih Rifkı Atay, adı 1934 yılı içinde Ulus olarak değiştirilecek olan Hakimiyeti Milliye gazetesinin ve Ankara gazetesinin baş yazarlığını yapmıştır. Kaynak için bkz. *BCA*, 490.01.1248.156.2.18.

¹¹ *BCA*, 490.01.1248.156.2.13.

Ankara Gazetesi'nin ilk nüshası, 22 Mart 1934, s.1.

Konumuzun ana ögesini gazetede yer alan Türk kültürüne ilişkin yazılar oluşturmaktadır. Ankara gazetesinde Türk kültürünü dış dünyaya tanıtmak amacıyla "Kültürel Türkiye" adlı bir sayfa ayrılmıştı. Bu sayfada Türk tarihinde önemli yer tutan kimi şahsiyetler ve olaylara yer verilmiş; bununla birlikte Türkiye'nin sanatsal ve kültürel birikimini öne çıkaran yazılar ve haberler yer almıştır. Yine bu amaç doğrultusunda gazetede pek çok görsele de yer verilmiştir. Bunun yanında gazetenin sekizinci sayfasında yer yer Türk toplumunun yaşantısına ve ülkede gerçekleşen çeşitli atımlara yer verildiği görülmüştür. Çalışma konumuzun içinde kaldığını düşündüğümüz kimi haberler için bu sayfadan da yararlanılmıştır.

Tarihi Şahsiyetler ve Olaylar

Batı dnyası, özellikle de Osmanlının son döneminden itibaren Türklere yönelik karalama kampanyası yürütmüştür. Onlara göre Türklere yakıp yıkan, dünyaya kültürel miras bırakmamış, medeniyete katkıda bulunan önemli şahsiyetler yetiştirmekten yoksun bir ırktı.¹² Oysaki Türk tarihine bakıldığında, İslamiyet öncesi ve sonrası dönemlerde Türklere, buldukları coğrafyanın özellikleriyle bir bütünlük oluşturarak kültür ve sanat anlayışlarını şekillendirebilmişlerdir. Ankara gazetesinin, Batı'da kökleşmiş bu olumsuz Türk imajını düzeltmek için "Kültürel Türkiye" sayfasına büyük önem verdiği görülmektedir. Zira bu sayfada Türklerin medeniyet kuran, önemli tarihsel kişilikler yetiştiren ve dünyaya kültürel miras bırakmış bir toplum olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Bu çabalara bazı örnekler vermek gerekirse, şunlar söylenebilir: Ankara gazetesinin 5 Nisan 1934 tarihli nüshasında Mimar Sinan'la ilgili bir köşe yazısı çıkmıştı. Yazının sahibi o dönemde Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurulan Anıtları Koruma Komitesi'ne üye olan Arkeoloji Profesörü Franz Miltner idi. Miltner, Mimar Sinan'ı köprüler, viyadükler, kaleler yapan, Michelangelo'nun dehasına sahip ve fakat inşaat alanında onu geride bırakan bir mimar mühendis olarak tanımlamıştır. Makalenin önemli kısmını Mimar Sinan'ın yaşamına ve inşa ettiği camilere ayırmıştır. İslam mimarisi alanında döneminin en önemli araştırmacılarından olan Heinrich Glück'ün yorumuna başvuru olan makalede, Selimiye Camii ile Roma'daki Aziz Petrus Bazilikası karşılaştırılmış ve Selimiye Camii'nin kendisini çevreleyen her şeyin küçüldüğü yanılması sunan bir anıt olarak nitelenmiştir. Yine o dönemin ünlü İsviçre asıllı Fransız mimar Le Corbusier'nin çizdiği Süleymaniye Camii'nin krokisine yer verilmiştir.¹³ Ankara gazetesinin bir başka nüshasında Mimar Sinan'dan sonra yaşamış başka bir mimarı ele alan bir makale yayınlanmıştır. "Bir Büyük Türk Mimar: Kasım Ali" başlığıyla yayınlanan yazıda Mimar Kasım hakkında o günlere ulaşan bilgilerin doğruluğu tartışıldıktan sonra, kendisinin imzasının olduğu yapılar hakkında bilgiler verilmiştir. Topkapı Sarayı sınırlarında bulunan

¹² Nazan Maksudyan, *Türkçülüğü Ölçmek: Bilim Kurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin İrkçi Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 113; Arthur de Gobineau, *İnsan Irklarının Eşitsizliği*, çev. Vedat Ahsen Coşar, Dorlion Yayınları, 2022, s. 187-188.

¹³ "La Commémoration du Grand Sinan", *Ankara*, 5 Nisan 1934, s. 5.

Revan ve Bağdat köşkleri, Üsküdar’daki Çinili Cami’nin Mimar Kasım’ın eserleri olduğu fotoğraflar eşliğinde anlatılmıştır.¹⁴ Mimar Sinan ve Mimar Kasım’ın eserlerinin anlatıldığı bu yazılar, aslında Batılılar tarafından yıllardan beri ortaya atılan, Türklerin medeniyete katkı sağlamadığına dair düşüncenin yine Batılı bilim insanları tarafından çürütüldüğünün somut delillerinden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Mimar Sinan sadece kendi coğrafyasına eserler kazandırmakla kalmayıp adını tüm dünyaya duyurmuş ve yapıtlarıyla sadece Osmanlı Devleti’nde değil dünyada Sinan Çağı olarak bilinen bir döneme adını vermiştir. Öyle ki Avrupa’da yapılan araştırma eserlerinde Mimar Sinan “Türk Mikelanj’ı” olarak tanımlanmıştır.¹⁵ Bunun yanında o yıllarda Türk tarihinde yer alan kimi şahsiyetlerin Türk olup olmadığına dair tartışmalar yapılıyor ve bu amaçla antropoloji çalışmalarına önem veriliyordu. Hatta 1935 yılında Mimar Sinan’ın mezarı açılarak kafatasının incelendiği ve bu araştırmayla onun Türk olduğunu kanıtlanmaya çalışıldığı düşünüldüğünde, Mimar Sinan’ın gazetede öne çıkarılmasının nedeni daha da önem kazanmaktadır.¹⁶

¹⁴ “Un Grand Architecte Turc: Kasım Ali”, *Ankara*, 14 Temmuz 1934, s. 5.

¹⁵ Gülrü Necipoğlu, “Sinan Çağında Mimarlık Kültürü ve Âdâb: Günümüze Yönelik Yorumlar”, *Osmanlı Mimarlık Kültürü*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016, s. 21.

¹⁶ Detaylı Bilgi için bkz: Nejat Göyünç, “Mimar Sinan’ın Aslı Hakkında”, *Tarih ve Toplum*, 4/19 (1985); İsmail Yakıt, “Mimar Sinan’ın Milliyeti Hakkında Yapılan Tartışmalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128/252 (2021).

“Büyük Sinan’ı Anma Töreni”, *Ankara Gazetesi*, 5 Nisan 1934, s.5.

“Kültürel Türkiye” sayfasında kendine yer bulan bir diğer önemli şahsiyet Sokullu Mehmet Paşa olmuştur. Bu yazı Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin üçüncü cildini çıkardığı Tarih adlı eserde yer alan bir bölümden ibaretti. Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim ve III. Murat dönemlerinde Sadrazamlık yapmış olan bu önemli devlet adamının anlatıldığı yazıda, asıl vurgu yapılan husus Sokullu Mehmet Paşa’nın Türk kültürüne yapmış olduğu katkıydı. Zira bu kişi Türk dünyasının Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğunu o dönemlerde kavrayabilmişti. Yazıda, Sokullu Mehmet Paşa’nın bu uğurda Rusların Orta Asya’ya doğru yayılmalarını önlemek ve Osmanlı Devleti’yle Türk dünyası arasında güçlü bağlar kurmak için önemli görevler üstlendiğinin altı çizilmiştir. Öyle ki kendisi Don ve Volga nehirlerini

birleştiren bir kanal açarak Hazar Denizi'yle Karadeniz'i birleştirmeyi; bu sayede Osmanlı Devleti'yle Orta Asya'daki Türk Dünyası arasında bir kanal açmayı dahi planlamıştır. Onun iki nehir arasında kanal inşa etme girişimi, Osmanlı Devleti'nin ülke dışında yaşayan Türklere gösterdiği ilginin bir tezahürüydü. Bu geniş yazının devamında Sokullu Mehmet Paşa'nın Sadrazamlığı döneminde Osmanlı Devleti'nin giriştiği savaşlar ve kazanılan topraklar anlatılmaktadır.¹⁷ Yine o dönemde Sokullu Mehmet Paşa'nın da Türk olup olmadığına dair ortaya çıkan tartışmalara bakıldığında, bu önemli şahsiyetin de tıpkı Mimar Sinan gibi bilinçli bir şekilde gazeteye konu edildiği düşünülmektedir.

Ankara gazetesinin 19 Nisan 1934 tarihli nüshasının Kültürel Türkiye sayfasında antolojik çalışmalar dikkat çekicidir. Sayfanın önemli bir kısmı Köroğlu Destanı'nı anlatan bir yazıya ayrılmıştır. Türklerin edebiyat alanında ortaya koyduğu özgün eserlerin yabancı okuyucularla buluşturulduğu bu sayfada hem Osmanlı döneminden hem de Cumhuriyet döneminden bazı örnekler sunulmuştur. Örneğin Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ve onun Paris yolculuğu, kendi yazdığı Sefaretname eserinden anlatılmıştır. Ayrıca bu eserde geçen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi ve maiyetindekilerin ramazan ayında oruç tutma, iftar açma, dua etme hallerini merak eden Fransız kadınların, izin alarak onları görmeye gelmelerine dair anısına da yer verilmiştir.¹⁸ 1715-1718 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Venedik ile yaptığı savaşlar üzerine imzalanan Pasarofça Antlaşması'nın Avrupa'daki siyasi etkisini gözlemlemek adına Fransa'ya bir olağan üstü elçi gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Bu görev için Pasarofça Antlaşması'nı Osmanlı Devleti adına imzalayan heyette yer alan Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi uygun görülmüştü. 1720 yılında Paris'e giden Mehmed Efendi Fransa'da büyük saygı görmüştü. Fransa Kralı XV. Louis kendisine özel ilgi göstermiş; onuruna yemekler vermiş, kendisiyle opera izlemiş, ava gitmişti. Yaklaşık bir yıl süren elçilik görevinde Paris'i karış karış gezmiş, şehrin mimarisini yakından incelemişti. Lale Devri'ndeki sanat anlayışının, sarayların, köşkerlerin yapımında onun etkisi olmuştu. O dönemde Paris'te yayılan

¹⁷ "Sokullu Mehmet Pacha", *Ankara*, 27 Ekim 1934, s. 5.

¹⁸ "Une Ambassade Turque à Paris au XVIII e Siecle", *Ankara*, 19 Nisan 1934, s. 5.

“Turquie” akımında elebi Mehmed’in büyük etkisi olmuştu.¹⁹ Dolayısıyla Çelebi Mehmed hem Paris’te görüp öğrendiklerini Osmanlı’ya taşımış hem de kendi kültürünü Paris halkına tanıtımış, dolayısıyla medeniyete katkı sağlamış önemli bir kişilikti.

XVIII. ve XIX. yüzyılda Batı’da yaşanan Aydınlanma ağı Avrupa’nın bilimsel, toplumsal ve siyasi açıdan atak yaptığı bir dönem olurken Osmanlı Devleti bu çağın uzağında kalmış; bu durum Osmanlı Devleti’nde büyük toprak kayıplarına yol açtığı gibi ülkeyi idari ve mali ynden de sarsmıştı.²⁰ Batı’da yaşanan Aydınlanma ağı’nın niteliklerini kavramış bir padişah olan III. Selim başta askeri olmak üzere idari ve siyasi alanda ışlahatlar gerçekleştirmişti. Zira o Avrupa kurumlarının stnlğn ve örnek alınmasındaki zorunluluğu fark etmiş bir padişahtı.²¹ Ankara gazetesi de batıdaki gelişmeleri izleyerek Osmanlı Devleti’ni modernize etmeye çalışmış III. Selim’e kültür kısmında yer ayırmıştı. Bu yazıda III. Selim’in ordu reformu gerçekleştirerek modernleşme girişiminde bulunan ilk padişah olduğu ve kendisinin bu girişimin kurbanı olduğunun altı çizilmektedir.²² Osmanlı Devleti her ne kadar Batı’da yaşanan modernleşmeye ve sanayi devrimine ayak uyduramamış bir devlet olsa da bu değişime ayak uydurmaya çalışan padişahlar yok değildi. III. Selim Osmanlı Devleti’ni her alanda modernize etmeyi amaçlamış bir hükümdardı. Onun uygulamaya koyduğu idari, askeri, ticari ve sosyal ışlahatlar yenilik karşıtı çevreler tarafından hoş karşılanmamış ve III. Selim’in dönemi bir yeniçeri olan Kabakçı Mustafa isyanıyla son bulmuştu. Ankara gazetesinin 9 Haziran 1934 tarihli nüshasında, III. Selim’in devleti modernleşme çabalarından sonra yaşanan bir diğer önemli gelişme olan Tanzimat Fermanı’nın ilanını anlatan antolojik bir yazı yayımlanmıştır. Bu yazı Osmanlı vakanvislerinden Ahmet Lütfi Bey’in Lütfi Tarihi eserinden yapılan alıntıdan oluşmaktaydı.²³ III. Selim ile ilgili

¹⁹ Zeki Arıkan, “Yirmisekiz Çelebi Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, 43 (2009), s. 551.

²⁰ Nurullah Karta, “Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler”, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2014), s. 23.

²¹ Kemal Beydilli, “Selim III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 421.

²² “Le Meurtre de Selim III”, *Ankara*, 10 Mayıs 1934, s. 5.

²³ “La Proclamation du Tanzimat”, *Ankara*, 9 Haziran 1934, s. 5.

yayınlanan yazıyla Tanzimat Fermanı'nı anlatan bu yazı bir arada değerlendirildiğinde, Ankara gazetesinin Osmanlı Devleti'nde yaşayan modernleşme çabalarının ön plana çıkarılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Atatürk, Türk medeniyetini uygarlığa katkı sunmayan bir millet olarak kategorize eden Avrupa merkezli tarih anlayışının farkında bir liderdi. Ona göre dünya tarihine Avrupalılar tarafından yerleştirilen bilgiler tetkik ve tenkit edilmeli; özellikle de Türk tarihi derinlemesine araştırılarak yeniden kıymetlendirilmeliydi. Bu uğurda kurulan kurumlardan giriş bölümünde kısaca bahsetmişti. Bunun yanında 1931 yılında dört ciltlik Tarih kitabı basılmıştır. Bu kitapta 1929 tarihli Maarif Vekâleti ders kitabında yer alan Avrupa ve dünya tarihi bilgileri bütünüyle çıkarılmıştı. Yeni bir tarih perspektifinin ortaya konduğu eserde İslamiyet öncesi Türk Tarihi de derinlemesine irdelenmişti.²⁴ İşte bu yeni tarih perspektifinin dış dünyaya tanıtılması adına Ankara gazetesi bu eserden çeşitli pasajları Kültürel Türkiye sayfasında yayınlamıştır. Örneğin gazetenin 30 Haziran 1934 tarihli nüshasında da Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin üçüncü cildini çıkardığı Tarih adlı eserde Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenlerinin anlatıldığı bölümden bir kesit sunulmuştur. Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenleri dört maddede toplanmıştır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin Akdeniz, Karadeniz ve Avrupa'da genişleyerek daha güçlü devletlerle karşı karşıya gelmesiydi. Avrupa'da coğrafi keşiflerin yaşanmasıyla birlikte XVI. yüzyılda kendini gösteren Rönesans ve reform hareketleri Batılı ülkeleri güçlendirmişti. Çöküşün ikinci nedeni olarak Osmanlı Devleti homojenlikten uzak, çok geniş ve çok uluslu bir ülke olması görülmüştü. Yine XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti yönetimdeki otorite zafiyetinin ortaya çıkması ve fetihlerin azalmasıyla birlikte savaş ganimetlerinin azalmasına bağlı olarak ülkede meydana gelen yolsuzluk diğer nedenler arasında gösterilmişti.²⁵ Bütün bunlar, batılı bilim çevrelerinde Türklerin kökenleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ve gelişme evreleri üzerine geliştirilmiş tezlere de bir yanıt niteliği taşımaktaydı.

²⁴ Zafer Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 135.

²⁵ "Les Causes de la Decadence de l'Empire Ottoman", *Ankara*, 30 Haziran 1934, s. 5.

Atatürk'ün kültür devriminin ana sütunları Harf Devrimi, Türk Tarih Tezi ve Dil Devrimi'nden oluşmaktaydı. Bu ana sütunların dayandığı bilim dalı ise antropolojydi. Harf Devrimi'yle Selçuklu ve Osmanlı bağı koparılmış, Türk Tarih Teziyle Orta Asya benimsenmiş, Dil Devrimi ile tarihsel anlamda antropolojik bulgular pekiştirilmişti. Atatürk bu yapıyı kurgulamak adına ikisi tarih, üçü dil kongresi olmak üzere toplam beş kongrenin toplanmasına öncülük etmişti. Her iki tarih kongresinin başlıklarında "tarih" sözcüğü olmasına rağmen, bildiri metinlerinden anlaşıldığı kadarıyla ilki aslında antropoloji, ikincisi ise antropoloji ve arkeoloji kongresiydi. Bu kongrelerde Batı'nın aktarmacı tarih anlayışı sorgulanarak Türk kimliğini ortaya çıkaracak milli ve çağdaş bir tarih anlayışının ortaya konmasının gerekliliği üzerinde durulmuştu.²⁶ İşte bu yüzden ki antropoloji ve arkeoloji Atatürk'ün özellikle de 1930'lu yıllarda en çok önem verdiği konulardandı. Bu sayede 1930'lu yıllarda Türkiye'de, ulus-devlet kavramının ana sütunlarından biri olan ortak tarihin oluşturulmasına çalışılmıştır. Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi, Türklüğün ve Türkçenin kökeniyle ilgili fikirlerin olgunlaşmasına katkı sağlamıştır. Ankara gazetesi bu fikirlerin dış dünyaya tanıtılmasının yanında Türk kimliğinin, geçmişinin ve kültürünün dış dünyaya özümsetmek için de bir araç olmuştur. Gazetenin 12 Nisan 1934 tarihli nüshasında Mehmet Saffet (Arın) Engin²⁷ tarafından "Anadolu'daki Eski Türk Medeniyeti" başlıklı uzunca bir yazı kaleme alınmıştır. Anadolu'nun Asya'dan Avrupa'ya uzanan bir el olduğunu söyleyerek yazısına başlayan Engin, Türklerin iklim değişiklikleri sonucu Orta Asya'dan Anadolu'ya göç ederek büyük bir medeniyet kurduğunu ifade etmiştir. O, yazısında, Türklerin egemen bir ırk olarak binlerce yıldır burada yaşadığına ilişkin bilinmeyen gerçeğin, bir gün hemen her

²⁶ Toprak, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, s. 145-146.

²⁷ Mehmet Saffet (Arın) Engin, 1900 yılında Kıbrıs'ta doğmuştur. 1922-1926 yılları arasında New York'taki Columbia Üniversitesi'nde Sosyoloji, Eğitim, Psikoloji ve Felsefe alanlarında lisans düzeyinde eğitim almıştır. 1927 yılında Türkiye'ye dönmüş, 1928 yılında Robert Koleji'nde, 1928-1933 yılları arasında Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü'nde dersler vermiştir. Hem Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin hem de Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nin üyesi olmuştur. Türk Tarih Kurumu adına Ankara ve çevresinde arkeolojik kazı çalışmalarında yer almış, Eti ve Hitit tarihinin aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır. Kaynak: Arda Göbel, *Mehmet Saffet (Arın) Engin'in Modern Türk Siyasal Düşüncesine Katkıları Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2022, s. 11-14.

verde keşfedilen tarihi kalıntılar ve eserlerle tartışılmaz bir biçimde ortaya çıktığını öne sürmüştür. Buradan hareketle, Asya'da Hıristiyanlık çağından birkaç yüzyıl öncesinden gelişen Hitit uygarlığının brakisefal Türklerin uygarlığından başka bir şey olmadığını ortaya koymaktadır.²⁸ Gazetenin sonraki sayılarında da Türk Türklerin tarihinin Osmanlı Devleti'nden ibaret olmadığını anlatan makalelerin ve Türk Tarih Tezini destekleyen yazıların çıkmaya devam ettiğini görüyoruz. Örneğin gazetenin Ağustos ve Eylül 1934 tarihli nüshalarında Osmanlı öncesi Türk tarihini anlatan dört uzun yazıya yer verilmiştir. Birbiri ardına çıkan bu yazılardan ilk ikisinde Ortaçağ'da Anadolu'daki Türk Devletlerini anlatırken Oğuz Boyu, Selçuklular ve elbette Malazgirt Savaşı hakkında bilgiler verilmiştir.²⁹ Üçüncü ve dördüncü yazıda ise "Türk-Moğol İmparatorluğu" başlığı atılarak Cengizhan'ın kurduğu bu devletin tarihinden bahsedilmiştir.³⁰

Gazetenin 8 Aralık 1934 tarihli nüshasının "Kültürel Türkiye" sayfasında "Tarihten Sayfalar" üst başlığıyla oldukça ilgi çekici bir pasaj yayınlanmıştır. Bu pasaj, yine Tarih adlı eserin üçüncü cildinden alınan bir bölümdü. Yazının konusu Kırım Savaşı, akabinde imzalanan Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı'ndan oluşuyordu. Rus Çarı I. Nikola İstanbul ve Boğazların kendisine kapanmış olmasından ve Yakınoğ'u'nun istilasının engellenmiş olmasından rahatsızdı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin kendine çekidüzen vererek eski anarşik durumu belli oranda düzeltmeye çalışmasından da hoşnut değildi. Öte yandan İngiltere'nin Mısır meselesinde Osmanlı Devleti'ne yardım etmesinden mütevellit Osmanlı Hükümeti nezdinde ayrıcalıklı bir pozisyon elde etmiş olması, Rusların çıkarlarına ters düşmekteydi. Zira I. Nikola İstanbul ve Boğazları işgal ederek Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetine son vermek niyetindeydi. Rus Çarı Karadağ'da baş gösteren bir hareketi ve Kudüs'te ortaya çıkan Katolik ve Ortodoks papaz kavgalarını bahane ederek Prens Menşikof adlı bir nazırını İstanbul'a gönderip isteklerini iletti. Çar'ın Ortodoks Osmanlı tebaanın koruyucusu olma talebi Babiâli tarafından reddedilince Ruslar Prut sınırına saldırmış, Osmanlı

²⁸ "La Vieille Civilisation Turque en Anatolie", *Ankara*, 12 Nisan 1934, s. 5-7.

²⁹ "Les Etats Turcs d'Anatolie au Moyen Age", *Ankara*, 25 Ağustos 1934, s. 5; "Les Etats Turcs d'Anatolie au Moyen Age", *Ankara*, 1 Eylül 1934, s. 5.

³⁰ "L'Empire Turc-Mongol", *Ankara*, 15 Eylül 1934, s. 5; "Le Role de l'Empire Turco-Mongol", *Ankara*, 29 Eylül 1934, s. 5.

Devleti de Rusya'ya savaş ilan etmişti. Tuna dolaylarında genç Osmanlı subayları başarıyla savaşırken, Rus donanması Sinop'ta bulunan Osmanlı donanmasını yakmıştı. Rusların Osmanlı Devleti'ni yenme ihtimalini gören İngiltere ve Fransa, Osmanlı coğrafyasındaki çıkarlarının zedeleneceğini görmüş ve Rusya'ya karşı savaş ilan etmişlerdi. İşte böyle bir konjonktürde Ruslar yenilgiyi kabul etmişler, Osmanlı Devleti kâğıt üstünde savaşın kazananları tarafında yer almıştı. Diğer yanda İngiltere ve Fransa iktisadi smrler elde ederek Osmanlı Devleti nezdindeki seçkin konumlarını glendirmişlerdi. Buna ek olarak Paris Antlaşması'nın imzalanmasından birkaç gün önce Islahat Fermanı'yla Osmanlı Devleti gayrimüslimlere bazı haklar tanınmıştı.³¹ Kırım Savaşı ve devamında yaşananların anlatıldığı bu yazı muhakkak rastgele seilmemişti. Bu savaş Osmanlı tarihinde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bir tarafta Rusya İstanbul ve Boğazları işgal ederek Osmanlı Devleti'nin varlığına son verip sıcak denizlere inme niyetindeyken, diğer tarafta İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nde elde ettiği geniş imtiyazları koruma ve mümkünse arttırma peşindeydi. Bu olayla birlikte başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri Osmanlı politikasında makas değişikliğine gitmiştir. İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ni Ruslara karşı korumaktan vazgeçmiş, Osmanlı Devleti hem Almanya'ya yakınlaşmaya hem de Avrupa devletlerine hızla borçlanmaya başlamıştı. Kırım Savaşı'ndan sonra 93 Harbi yaşanmış, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda ağır yenilgiler alınmıştı. Birinci Dünya Savaşı ise Osmanlı Devleti'nin sonu olmuştu. Türk Milleti, Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı kazanarak Yeni Türkiye'yi kurmuş ve uygar milletler arasında kendine yer bulmuştu. Kırım Savaşı bir anlamda Kurtuluş Savaşı'nı ve Yeni Türkiye'yi doğuran önemli nedenlerden biriydi.

Kültürel Yazılar ve Haberler

Ankara gazetesinin Kültürel Türkiye sayfasında tarihsel olaylar ve şahsiyetlerin yanı sıra Türk kültürünü şekillendiren çeşitli devrimlere ve gelişmelere de yer verilmiştir. Devrimler özelinde gazetenin en çok ilgi gösterdiği konunun Dil Devrimi olduğu görülmektedir. Zira Dil Devriminin Batı dünyasında çok iyi anlaşılamadığı dşnlmekte olup,

³¹ "La Guerre de Crimée et le Traité de Paris", *Ankara*, 8 Aralık 1934, s. 5.

Ankara gazetesi bu devrimin tanıtılmasında önemli bir araç olarak görülmüş, konuyla ilgili pek çok makale yayınlanmıştı. Bunlardan en dikkat çekici olanı Dil Devriminin etimolojik açıdan değerlendirildiği "*Kültürel Bir Problem: Dil Devrimi Nedir?*" adlı makaledir. Bu uzun yazıda, özellikle de yabancı milletlerin Türkiye'de yaşanan dil devrimini sadece Arap harflerinin Latin harfleriyle yer değiştirmesi olarak gördüğü ve bunun yanlış bir kanı olduğu anlatılmıştır. Zira dil devrimi sadece Türk dilinin millileştirilmesi açısından değil aynı zamanda Batılılaşması açısından da esaslı ve belirleyici bir aşamayı oluşturmaktadır. Yazıda, Fransa üzerinden bir örnek verilerek Fransızların bir zamanlar Latince, Fransızca ve Yunancanın aynı anda kullanıldığı ve bu dillerin dilbilgilerinin de iç içe geçtiği bir karışım dilinin hayal edilmesi isteniyor. Türkçe, Arapça ve Farsça kelimelerden bu dillerin dilbilgilerinden oluşan karma bir dilin öğrenilmesinin ne kadar zor ve sorunlu olduğunun altı çiziliyor. Osmanlıca, öğrenilmesi zor olduğu kadar kullanımı da zor bir dildi. Çünkü bu dili iyi konuşup yazmak için Türkçe, Arapça ve Farsçayı ayrı ayrı çok iyi bilmek gerekirdi. Üstelik bu dillere ait bir kelimenin kökünden yeni bir kelime yaratmak mümkün olmadığı gibi buna çabalayanlar barbarlıkla suçlanırdı. Yazıda bu durum şöyle bir örnekle açıklanmış: Sermek fiilinden sergi üretilmiyor; onun yerine Arapçadan meşher kelimesi alınıyor. Ayrıca Türkçe, Arapça ve Farsçada bazı tamlamaların farklı söylenip yazıldığı ve bunun da ayrıca bir karmaşaya ve öğrenme zorluğuna yol açtığı anlatılıyor. Türkçede babamın evi denirken Arapçada beytül-eb, Farsçada ise hanei peder şeklinde telaffuz ediliyordu. Arapçada kelimeler diş ve erkek ekler alırken Türkçede böyle bir uygulama bulunmamaktaydı. Yazıda, Türkiye'de gerçekleşen dil devriminin kökeni için 1908'deki Edebiyat-ı Cedide ve 1910 yılında Selanik'te yayın hayatına başlayan Genç Kalemler dergisiyle Cenap Şahabettin, Halit Ziya gibi önemli edebiyatçılara atıf yapılıyor. Ayrıca alfabe çalışmalarının yapıldığı sırada mana kelimesinin Arapların okuduğu gibi mana olarak değil de mânâ şeklinde telaffuz edilmesinin kabul edildiği de belirtiliyor. Gazi Mustafa Kemal'in bu çalışmalar yapılırken yeni alfabeğe ya üç ay içinde geçer ya da hiç kabul

ettiremeyiz dediği ve onun için yeni alfabeyle geçme noktasında beş yılın, on yılın çok uzun sreler olduğu ifade ediliyor.³²

Ankara gazetesinin ilk nüshasının “Kültürel Türkiye” sayfasında hemen iki haber dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki “*Bir Büyük Kültürel Kazanım, Türk İnkılâbı Enstitüsü*” nün kuruluşunu anlatan haber yazısıydı.³³ Her ne kadar Türk İnkılâbı Enstitüsü 1933 yılında kurulmuş olsa da ilk ders 4 Mart 1934 tarihinde verilmişti.³⁴ Enstitünün açılış dersi gazetenin kültür sayfasına konu olmuştu. Açılış dersini dönemin Milli Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur yapmış, bu derste Türk devriminin köklerinden, Osmanlı Devleti’nin son evresinden monarşinin yıkılışına kadarki süreçten bahsetmişti. Türk Mill Mücadelesinin zafere ulaşmasında Mustafa Kemal’in önemine vurgu yapan Yusuf Hikmet Bayur: “*Gazi olmasaydı, Türk milleti aynı fedakarlıklar içinde mücadele ederken bu çabasında başarılı olamazdı. Bir nevi milletin beyni konumunda olan Gazi, daima doğru yolu seçmiştir. Bunun kanıtı, mütarekeden sonra bizi tehdit eden tehlikeleri ihbar etmesidir. Gazi, Anadolu’nun göbeğinde bir Türk devleti kurma gerekliliğini çok önce düşünmüştü. Öte yandan Gazi’siz bir Sakarya Savaşı düşünülebilir mi...*”³⁵ Yusuf Hikmet Bayur’un verdiği dersi Yusuf Kemal Tengirşenk ve Mahmut Esat Bozkurt’un verdiği dersler takip etmişti. Türk Mill Mücadelesinin ve akabinde gerçekleşen inkılapların Türk gençliğine ders olarak anlatılacağı ve hakkında araştırmalar yapılacağı bir enstitünün açılması, aslında Türkiye’nin tüm bu kazanımlarının ebedileştirilmek istendiğinin de bir göstergesiydi. Bir diğer yazı ise Falih Rifkı Atay’ın Eski Saat isimli kitabında yer alan Bozkır adlı makalesiydi.³⁶ Bu makalede Yeni Türkiye’nin Ankara’nın bozkırını nasıl dönüştürdüğü anlatılırken, Türk gençliğine verilecek eğitimle onlara yaratmayı ğreteceklerini vurguluyordu. Falih Rifkı Atay’ın bu makalesi elbette sıradan seçilmiş bir makale değildi. Bu yazıyla dış dünyaya; Türklerin bundan böyle yaşadıkları coğrafyanın sorunlarına zm bulan, buldukları yeri pozitif bilimler yardımıyla daha

³² “Qu’est-ce que la Rforme de la Langue?”, *Ankara*, 7 Temmuz 1934, s. 5.

³³ “Institut de la Revolution”, *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 5.

³⁴ Mustafa Oral, “Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü”, *Atatürk Yolu*, 27-28 (2001), s. 328.

³⁵ “Institut de la Revolution”, *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 5.

³⁶ “La Steppe”, *Ankara*, 22 Mart 1934, s. 5.

yaşanılır bir yer haline getiren bir toplum haline geldiğinin mesajı verilmekteydi.

“Bir Büyük Kültürel Kazanım: Türk İnkılâbı Enstitüsü” & “Bozkır”,
Ankara Gazetesi, 22 Mart 1934, s.5.

Yeni Türkiye’de pozitif bilime verilen önemin bir diğer yansıması da güzel sanatlar alanında olmuştur. İslamiyet öncesi dönemde Türkler resim sanatıyla ilgilenmiş olsa da İslamiyet’in kabulüyle birlikte resim sanatı biçim değiştirerek süsleme sanatı halini almıştır.³⁷ Fatih Sultan Mehmet ve Sultan Abdülaziz gibi resim ve heykel sanatına ilgi duyan padişahlar yer almış olsa da güzel sanatların bu dalları Osmanlı dönemi boyunca halk kitlelerine inememişti. Atatürk’ün önderliğinde gerçekleşen devrimler, güzel sanatların gelişmesinin önündeki engelleri kaldırmıştı. Örneğin 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i

³⁷ Esin Dal, “Atatürk Döneminde Resim ve Resim Tartışmaları”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12/5 (1983), s. 6.

Tedrisat Kanunu ile resim, heykel, sanat tarihi eğitimleri ve bu eğitimleri veren kuruluşlar yeniden düzenlenerek çağdaş bir yapıya büründürülmüştü. Bu sayede pek çok Türk öğrenci yurtdışına giderek güzel sanatların çeşitli dallarında eğitim almışlardı.³⁸ 1930'lu yıllarda Batı toplumu Türkiye'nin güzel sanatlar alanında kaydettiği ilerleme hakkında bilgi sahibi değildi. Bu amaçla Ankara gazetesinin 1934 yılına ait son nüshalarından birine, İstanbul'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nde ortaya konan resim ve heykel çalışmaları konu olmuştur. Akademiye yapılan çalışmalar Ankara ve İstanbul'da resim galerilerinde sergileniyordu. Bu sayede Batı'da uygulanan ve Türk sanatçılarının Cumhuriyetin kurulmasından itibaren ciddi ve metodolojik olarak kendilerini adadıkları resim ve heykel sanatının hızlı ve sürekli gelişimi takip ediliyordu. Haberde, Güzel Sanatlar Akademisi'nin yalnızca resim ve heykel bölümlerinden ibaret olmadığı; mimarlık, süsleme sanatları, seramik gibi diğer bölümleri de ihtiva ettiği ve gelişmekte olan Türkiye'nin gençlerinin bu bölümlere büyük ilgi gösterdiği anlatılmıştır. Haberin devamında, o dönemin önemli ressamlarından biri olan Sabiha Rüştü (Bozcalı) Hanımın akademik deneyimine ve çalışmalarına ilişkin bilgiler yer verilmiştir. Dönemin ünlü Fransız ressamı Paul Signac'ın atölyesinde de eğitim almış olan Sabiha Rüştü Hanım için Signac'ın övgü dolu sözleri de haberde yer almıştır. Signac'a göre Sabiha Rüştü Hanım, son birkaç yıldır kendini sürekli gösteren ve kendini mesleğin zorluğuna adayan bir yetenektir. Hatta Sabiha Rüştü Hanımın sergisi Fransız basınında dahi kendine yer bulmuş ve bu yazıda bazı gazete manşetlerine de değinilmişti. Bir Türk kadın ressamın çalıştığı tuvaler ülkenin çeşitli yerlerinde sergileniyor ve bu ressamın yeteneği Fransa'da dahi konuşuluyordu.³⁹ Bu haber belki de Cumhuriyetin ilanıyla birlikte ülkede yaşanan o muazzam dönüşümün en çarpıcı sonuçlarından biriydi. Türkiye Cumhuriyeti sanata önem veren, bu alanda genç nesillerini değerlendiren ve hatta kadınları ön plana koyan çağdaş bir zihniyete sahip olmuştu.

³⁸ Erol Evcin, "Atatürk'ün Güzel Sanatlara ve Sanatçılara Bakışı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 47 (2011), s. 544.

³⁹ "A l'Académie des Beaux-Arts", *Ankara*, 1 Aralık 1934, s. 7

Sonuç

1934-1942 yılları arasında Türk inkılâbının siyasi, iktisadi ve milli davasını yabancı memleketlere yayma amacıyla Fransızca olarak yayınlanan Ankara gazetesi, Türk kültürünün dış dünyaya tanıtılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Konumuz özelinde, ağırlıklı olarak gazetenin “Kültürel Türkiye” sayfası ele alınmış ve bu sayfadan dikkate değer haberler ve yazılar incelenmiştir. Gazetenin bu sayfasında ilk dikkat çeken öğelerden biri kimi tarihi şahsiyetlerin ön plana çıkarılması olmuştur. Mimar Sinan’ın Türk olup olmadığının tartışıldığı bir dönemde, kendisi ve yaptıklarıyla ilgili detaylı bir yazının çıkması konuyla ilgili polemiklere bir cevap niteliği taşımaktadır. Ayrıca bu yazıyla, Batı’da dile gelen Türklerin dünya medeniyetine katkıda bulunmadıkları fikri bir Batılı profesör olan Franz Miltner’in kalemıyla yanlışlanmıştır. Üstelik Miltner, yazısında kendisiyle benzer fikri savunan bir başka Batılı Profesör Heinrich Glück’ü de referans göstermiştir. Sokullu Mehmet Paşa’nın yaptıklarının ele alındığı yazıda ise onun Don ve Volga nehirlerini birleştiren bir kanal açarak Hazar Denizi’yle Karadeniz’i birleştirmeyi; bu sayede Osmanlı Devleti’yle Orta Asya’daki Türk Dünyası arasında bir kanal açmayı planlamasının anlatılması da bir tesadüf olarak değerlendirilmemelidir. Zira bu proje o dönemlerde dünyanın jeopolitiğini kökünden değiştirebilecek öneme sahipti. Ayrıca kendisi Süveyş Kanal projesine de ilham kaynağı olmuş; bir bakıma medeniyetin gelişmesine katkı sağlamıştı. Bunun yanında Türk Tarih Tezinde, Türklerin Orta Asya’da yüksek bir medeniyet oluşturdukları ancak iklim değişiklikleriyle dünyanın dört bir yanına göç ettikleri, böylece Türklerin binlerce yıl önce barındırdıkları uygarlığı Anadolu’ya taşıdıkları anlatılmaktaydı. Konuya bu açıdan bakıldığında, Sokullu Mehmet Paşa’nın bu projesinin Türk Tarih Tezini destekler bir unsur olarak ortada durduğu düşünülebilir. “Kültürel Türkiye” sayfasında zaman zaman altı çizilen bir başka konunun da Anadolu Eski Türk Medeniyetleri olduğu görülmektedir. Türk Tarih Tezinin desteklediği bu yazılarda, Anadolu’daki eski medeniyetlerin kökeninde Türklerin olduğu, Türklerin Anadolu geçmişinin Osmanlı’dan ibaret olmadığı vurgulanmıştır. Ankara gazetesinde, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti’nin çıkardığı dört ciltlik Tarih adlı eserden kesitlere yer verilmiştir. Bu sayede, hem Türk tarihinden bazı olaylar aktarılmış hem

de Türkiye’de yeni bir tarih anlayışının oluşturulduğu, Türk tarihinin araştırıldığı ve bunda bilimin ön planda tutulduğu vurgulanmıştır.

Ankara gazetesinin “Kültürel Türkiye” sayfasında tarihi olaylar haricinde, Yeni Türkiye’de yaşanan bazı kültürel değişimlerin de yer aldığı göze çarpmaktadır. Türk Millî Mücadelesini ve Türk İnkılâbını öğretmek ve yaşatmak adına kurulan Türk İnkılâbı Enstitüsü hakkında çıkan yazı dikkate değerdir. Zira Türkiye Cumhuriyeti, sadece inkılâpları gerçekleştirmekle kalmıyor, onları kurumsallaştırarak ebedileştirme yoluna gidiyordu. Yeni Türkiye’nin istikametinin, 1930’lu yıllarda Batı’da güçlenen faşist ülkelerden bütünüyle farklı olduğunu göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Ankara gazetesinin “Kültürel Türkiye” sayfasında dikkat çeken başka bir husus ise Yeni Türkiye’nin güzel sanatlarda kat ettiği aşama olmuştur. Sabiha Rüştü Hanımın örnek verildiği haberde, kendisinin resim alanında gelmiş olduğu noktadan dönemin ünlü Fransız ressamı Paul Signac’ın sitayişle bahsetmesine yer verilerek Türkiye’nin güzel sanatlarda yapmakta olduğu atılım ön plana çıkarılmıştır. Aslında bu tip haberler Türkiye’nin çağdaş medeniyetleri kendine örnek aldığı ve bu yolda hızla ilerlediğinin bir göstergesiydi.

Sonuç olarak Türk kültürünün dış dünyaya anlatılmaya çalışıldığı Ankara gazetesinin “Kültürel Türkiye” sayfasında, yoğunlukla Türk Tarih Tezini destekler haber ve yazıların çıktığını görebilmekteyiz. Ankara gazetesi Türklerin tarihinin Osmanlı’dan çok önceye dayandığını anlatan pek çok yazıya yer vermiştir. Bunun yanında Osmanlı Devleti’ni yıkılmaya götüren nedenlerin anlatıldığı yazılar da yer almıştır. Batı’nın savunduğu Osmanlı Devleti’nin ve Türklerin dünya medeniyetine katkı sağlamadığı fikrini ise Osmanlı tarihine damgasını vuran kimi önemli şahsiyetlerin yaptıklarını anlatan yazılarla cevap vermiştir. Bu anlayış, gazetenin tarihimize nesnel bir yaklaşım gösterdiğini de düşündürmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Sürelî Yayınlar

Ankara

Kitap ve Makaleler

Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.

Altınkaş, Evren, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Aydınlar: Kurucu İdeolojinin Seçkinleri", *ÇTAD*, 7/14 (2011), s. 114-132.

Arıkan, Zeki, "Yirmisekiz Çelebi Mehmed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43 (2009), s. 551-552.

Beydilli, Kemal, "Selim III", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36 (2009), s. 420-425.

Dal, Esin, "Atatürk Döneminde Resim ve Resim Tartışmaları", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 12/5 (1983), s. 5-20.

De Gobineau, Arthur, *İnsan Irklarının Eşitsizliği*, çev. Vedat Ahsen Coşar, Dorlion Yayınları, 2022.

Evcin, Erol, "Atatürk'ün Güzel Sanatlara ve Sanatçılara Bakışı", *Atatürk Yolu Dergisi*, 47 (2011), s. 521-544.

Göbel, Arda, *Mehmet Saffet (Arın) Engin'in Modern Türk Siyasal Düşüncesine Katkıları Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar, 2022.

Göyünç, Nejat, "Mimar Sinan'ın Aslı Hakkında", *Tarih ve Toplum*, 4/19 (1985), s. 38-40.

Karta, Nurullah, "Sultan III. Selim Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik Durumu ve Alınan Tedbirler", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2014), s. 21-50.

Maksudyan, Nazan, *Türkçülüğü Ölçmek: Bilim Kurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi 1925-1939*, Metis Yayınları, İstanbul, 2005.

Necipoglu, Gülrü, "Sinan Çağında Mimarlık Kültürü ve Âdâb: Günümüze Yönelik Yorumlar", *Osmanlı Mimarlık Kültürü*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul, 2016, s. 19-66.

Oral, Mustafa, "Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü", *Atatürk Yolu*, 27-28 (2001), s. 321-333.

Toprak, Zafer, *Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji*, Doğan Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Toprak, Zafer, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Toprak, Zafer, *Cumhuriyet ve Antropoloji*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Toprak, Zafer, “Şevket Aziz Kansu ve Antropolojinin Evrimi”, *Toplumsal Tarih*, 207 (2011), s. 18-29.

Uyar, Hakkı, “Resmî İdeoloji ya da Alternatif Resmî İdeoloji Oluşturmaya Yönelik İki Dergi: Ülkü ve Kadro Mecmualarının Karşılaştırmalı İçerik Analizi”, *Toplum ve Bilim*, 74 (1997), s. 181-192.

Yakit, İsmail, “Mimar Sinan’ın Milliyeti Hakkında Yapılan Tartışmalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 128/252 (2021), s. 93-110.

Yurdakul, Şükran, *Şairler ve Yazarlar Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

Extended Abstract

By the signing of the Lausanne Peace Treaty, an important step was taken in the recognition of New Türkiye by western states. However, in the new period, a new era had begun to create a contemporary image of Türkiye. In this process, revolutions would be made one after another, and the construction of a new and modern Türkiye would be accelerated. In this new period, efforts to introduce the modern face of the country to the world also intensified. Historically, the perception of Türkiye and Turks in the Western world was extremely negative. In order to overcome this negative perception, promotional campaigns were launched to explain contemporary Türkiye from every aspect. In fact, the Anadolu Agency, which was established on April 6, 1920, in order to introduce the rightful struggle of the Turkish nation to the outside world, formed the basis of this idea. It was considered important to include programs promoting Türkiye in the press, which were the most important communication and promotion tool at that time. The country was taking on a brand new face with the political, cultural, social, administrative and economic revolutions in the social structure. Although the attempts at transition to multi-party life and the events that took place in the country after these attempts caused some hopes to be broken, there was a general belief that these difficulties would be overcome. The Great Depression affected Türkiye in economic, political, foreign policy and even cultural aspects in the 1930s. So much so that, in Europe, which had not yet recovered from the destruction caused by the Great War, the influence of capitalist and democratic ideas began to decline with the economic crisis. Over time, some European states that withdrew into themselves became even more authoritarian; democracy had fallen by the wayside in many parts of Europe. Fascist governments emerged in Germany, Spain and Italy; Balkan countries such as Romania, Albania and Yugoslavia also followed Italy. In this period, when the age of enlightenment in the West paused, states tended to question and reconstruct their own national structures by adopting a race-based understanding of history. While the above mentioned developments were taking place both at home and abroad, some steps were taken in Türkiye. At the third congress of the Republican People's Party in 1931, the principles of statism and revolutionism were added to the existing four principles. In order to make citizens understand the Kemalist revolution, Community Centers were opened in various parts of the country in 1932. The bureaucratic intellectuals of the period also had important duties in explaining the achievements of the Republic to the public. These people were the elite who took part in Turkish modernization and internalized the revolutions, revolutions and six principles. In addition to explaining all these

achievements of Türkiye to the public in educational institutions, journals and magazines, these elites also tried to define the Kemalist ideology. For example, Kadro magazine in 1932 and Ülkü magazine in 1933 tried to define the Kemalist ideology by starting their publications. While the foundations of the New Türkiye were being established through political, economic, social and cultural transformations thanks to the reforms, a Turkish perception dating back centuries was still remembered in the West. This perception is generally based on a belief that characterizes Turks as barbarians; it stood out as one of the important arguments of the West's approach and policies towards the Turks. This simple and prejudiced way of thinking, which even occupied some intellectual circles, was also effective on public opinion. Moreover, under the influence of rising racism ideas in the 19th century, western anthropologists and people interested in this field were trying to give a so-called scientific direction to these ideas. According to this opinion, the Turks belonged to the yellow race and made almost no contribution to the formation of civilization. These prejudiced, misleading and simplistic thoughts bring with them more important claims; although the Anatolian lands where the Turks lived had created many brilliant civilizations, it was claimed that the Turks were a people who had eliminated these civilizations and had no ties with them. It was even claimed that there was an organic connection between the ancient civilizations in Anatolia and the occupying countries in Anatolia during the War of Independence. These thoughts, for example, played a role in creating a policy to almost end the Turkish national presence in Anatolia in the Treaty of Sevres dated August 10, 1920. While Mustafa Kemal Atatürk was leading the establishment of a modern country, he believed that both scientific research and propaganda work to tell the truth were necessary to neutralize these prejudices. Thus, he accelerated his anthropology studies in order to refute the misconceptions that appeared in the West and to show that the slanderous evaluations were wrong.

Therefore, in the 1930s, anthropology became a highly important branch of science in Türkiye. Various scientists, especially Şevket Aziz Kansu and Afet İnan, had carried out academic studies showing that Turks belonged to the white race, not the yellow race. Studies on the origin of Turks and Turkish were carried out by the Turkish Historical Research Society (1931) and the Turkish Language Association (1932), which were established one after the other at that time. Again in 1932, the First Turkish History Congress was held and the perspectives of Turkish and foreign historians on Turkish history were revealed. An attempt was made to shed light on the pre-Ottoman history of the Turks by putting forward the Turkish History Thesis and the Sun-Language Theory. As can be understood from all this, in the 1930s, Türkiye was carrying out revolutions on the one hand, trying to establish interaction between the

reforms and citizens, and on the other hand, trying to put forward scientific theories that would break the West's prejudices about the Turks. The Republic of Türkiye has experienced a great transformation since its establishment, but there were questions about how well this transformation was understood by foreign nations. In such an environment, the Republic of Türkiye felt the need to introduce itself to the outside world. In line with this purpose, it was decided to publish the French Ankara journal in 1934, which would convey the political, economic, social and cultural developments in Türkiye. This study aims to examine how Ankara journal reflects Turkish culture abroad. For this reason, our study focused on the "Cultural Türkiye" page of the journal, where articles about Turkish culture appear. In addition, various documents related to the journal in the Presidential State Archives Republic Archive were also used.

The French journal of Ankara, which was published between 1934 and 1942 with the aim of spreading the political, economic and national cause of the Turkish Revolution to foreign countries, played an important role in introducing Turkish culture to the outside world. Specific to our topic, the "Cultural Türkiye" page of the journal was mainly discussed and notable news and articles from this page were examined. One of the first striking elements on this page of the journal was the highlighting of some historical figures. At a time when it is being discussed whether Mimar Sinan was Turkish or not, the publication of a detailed article about him and his works is an answer to the polemics on the subject. In addition, with this article, the idea expressed in the West that Turks do not contribute to world civilization has been falsified by the pen of a Western professor, Franz Miltner. Moreover, in his article, Miltner also referenced another Western professor, Heinrich Glück, who advocated a similar idea. In the article where the actions of Sokullu Mehmet Pasha are discussed, it is stated that he opened a canal connecting the Don and Volga rivers, thus connecting the Caspian Sea with the Black Sea; In this way, it should not be considered as a coincidence that it is described as planning to open a channel between the Ottoman Empire and the Turkish World in Central Asia. Because this project had the importance of radically changing the geopolitics of the world at that time. He also inspired the Suez Canal project; In a way, it contributed to the development of civilization. In addition, in the Turkish History Thesis, it was explained that the Turks created a high civilization in Central Asia, but migrated to all over the world with climate changes, thus the Turks carried the civilization they had harbored thousands of years ago to Anatolia. When the issue is looked at from this perspective, it can be thought that this project of Sokullu Mehmet Pasha stands as an element that supports the Turkish History Thesis. It is seen that another subject that is underlined from time to time on the "Cultural Türkiye"

page is Anatolian Ancient Turkish Civilizations. In these articles, which support the Turkish History Thesis, it is emphasized that the Turks are at the origin of the ancient civilizations in Anatolia, and that the Anatolian past of the Turks is not limited to the Ottoman Empire. Journal of Ankara included sections from the four-volume work titled History published by the Turkish Historical Research Society. In this way, some events from Turkish history were conveyed and it was emphasized that a new understanding of history was created in Türkiye, Turkish history was researched and science was prioritized in this. It is noteworthy that, in addition to historical events, the "Cultural Türkiye" page of Journal of Ankara also includes some cultural changes experienced in New Türkiye. The article about the Turkish Revolution Institute, which was established to teach and keep alive the Turkish National Struggle and the Turkish Revolution, is noteworthy. Because the Republic of Türkiye was not only carrying out the revolutions, it was also going to perpetuate them by institutionalizing them. It is also important because it shows that the direction of the new Türkiye is completely different from the fascist countries that grew stronger in the West in the 1930s. Another point that attracted attention on the "Cultural Türkiye" page of Journal of Ankara was the progress of New Türkiye in fine arts. In the news, in which Sabiha Rüştü Hanım was given as an example, the progress that Türkiye was making in fine arts was highlighted by the famous French painter of the period, Paul Signac, who spoke highly of the point she had reached in the field of painting. In fact, such news was an indication that Türkiye was taking modern civilizations as an example and was rapidly progressing on this path. In this regard, technological breakthroughs in Türkiye, contemporary city planning and photographs in which citizens participate in social life in the image of a modern society stand out as important tools used by the journal to explain Turkish culture. As a result, we can see that on the "Cultural Türkiye" page of Journal of Ankara, where Turkish culture is tried to be explained to the outside world, there are mostly news and articles supporting the Turkish History Thesis. Journal of Ankara included many articles explaining that the history of the Turks dates back to long before the Ottoman Empire. In addition, there were also articles explaining the reasons that led to the collapse of the Ottoman Empire. He responded to the idea defended by the West that the Ottoman Empire and the Turks did not contribute to world civilization with articles describing the actions of some important figures who left their mark on Ottoman history. This understanding also suggests that the journal takes an objective approach to our history.

Araştırma Makalesi

Osmanlı Topçuluğunda Hartuç Kesesi Kullanımına Genel Bir Bakış (1772-1838)

Burak Kocaoğlu* - Hakan Doğan**

(ORCID: 0000-0002-0595-7229 / 0000-0002-6447-0218)

Makale Gönderim Tarihi
20.12.2023

Makale Kabul Tarihi
05.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Kocaoğlu, B.- Doğan, H., "Osmanlı Topçuluğunda Hartuç Kesesi Kullanımına Genel Bir Bakış (1772-1838)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 499-537.

APA: Kocaoğlu, B.- Doğan, H. (2024). Osmanlı Topçuluğunda Hartuç Kesesi Kullanımına Genel Bir Bakış (1772-1838). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 499-537.

Öz

Osmanlı Ordusu'nda topun ilk olarak I. Kosova Savaşı'yla kullanıldığı yönünde yaygın bir görüş mevcuttur. Bu savaşı başlangıç olarak kabul edersek nispeten kısa bir süre içerisinde top teknolojisinde Osmanlı Devleti'nin dönemin en önemli devletlerinden birisi olduğunu rahatlıkla ifade edilebilir. Top teknolojisi noktasında rakiplerine karşı üstünlüğünü 16. yüzyıla kadar sürdüren Osmanlı Devleti 1593-1606 tarihleri arasında Avusturya ile yapılan savaşlarda bu üstünlüğünü kaybetmeye başlamıştır. Ordunun ateş gücünün artırılması adına oldukça esnek bir tutum sergileyen Osmanlı Devleti birçok stratejik malzemenin ülkede sınırları içerisinde üretimine ağırlık vermiştir. Bu

---

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Kadirli Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Türkiye, burakkocaoğlu06@gmail.com.

Assoc. Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Kadirli Social Sciences and Humanities, Turkey.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, hdoğan79@gmail.com.

Assist. Prof. Dr., Kırıkkale University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

stratejik malzemelerin başında askeri terminolojide hartuç kesesi olarak da ifade edilen tek kullanımlık barut keseleri gelmiştir. Hartuç kesesi kullanımı atış sırasında fazla veya eksik barut kullanımından kaynaklanan sorunların önüne geçtiği gibi ateş gücünün devamlılığını da sağlamıştır. Bu çalışmada 1772-1838 tarihleri arasında hartuç kesesinin üretim aşaması, üretim aşamasında yaşanan sorunlar ve devletin sorunlara çözüm arayışları ve hartuç kesesinin yoğun olarak kullanıldığı alanların neler olduğu ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hartuç, Barut, Ordu, Donanma, Top.

An Overview of the Use of Cartridge in the Ottoman Artillery (1772-1838)

Abstract

There is a widespread opinion that cannon were first used in the Ottoman Army at the Battle of Kosovo I. If we take this war as the beginning, it can be easily stated that the Ottoman Empire became one of the most important states of the period in cannon technology in a relatively short period of time. The Ottoman Empire, which maintained its superiority over its rivals in cannon technology until the 16th century, started to lose this superiority during the wars with Austria between 1593-1606. At this point, the Ottoman Empire, which displayed a very flexible attitude in the name of increasing the firepower of the army, focused on the production of many strategic materials within the borders of the country. One of the most important of these strategic materials was disposable gunpowder pouches, also referred to as hartuç pouches in military terminology. The use of cartridge not only prevented problems arising from the use of excess or deficient gunpowder during firing, but also ensured the continuity of firepower. In this study, the production phase of the cartridge between 1772 and 1838, the problems encountered during the production phase, the state's search for solutions to these problems, and the areas where the cartridge was used extensively are discussed.

Keywords: Cartridge, Gunpowder, Army, Navy, Cannon.

Giriş

I. Kosova Savaşı'yla birlikte Osmanlı Ordusu'nda top kullanılmaya başlanmış olup ateşli silahlar alanında önemli ilerlemeler sağlanmıştır.¹ Kısa süre içerisinde zor ve engebeli arazilerde bulunan kalelerin kuşatılmasında kullanılacak olan topları, seyyar dökümhanelerde

¹ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 119.

yapabilecek bilgi birikimine ve teknoloji düzeyine ulaşmış olan Osmanlı Devleti, bu alanda Avrupalı devletlerden ileri bir seviyede bulunmuştur.² Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminde İstanbul'un fethi sırasında kullanılan topların tahribat gücü diğer devletlere örnek teşkil etmiştir. Osmanlı'nın ateş gücü, Çaldıran, Mercedabık, Ridaniye ve Mohaç savaşlarında³ kendisini iyiden iyiye göstermiş olup, Kanuni Sultan Süleyman döneminde zirve noktasına çıkmasına⁴ karşın, ilerleyen zamanlarda teknolojik üstünlük Avrupa'ya geçmiştir. Avusturya ile yapılan savaşlarda⁵ Osmanlı ateş gücünün Avusturya'nın ateş gücü karşısında geri kalmaya başladığı görülmüş, ordunun ateş gücünü arttırmaya yönelik faaliyetlerde bulunulmuştur. Bu noktada ordunun ateş gücünü arttırmak için Baruthâne-i Âmire, Selanik, Gelibolu ve Azadlu⁶ gibi baruthaneler başta olmak üzere ülke içerisinde bulunan baruthanelerde bol ve kalitesi yüksek çeşitli türden barut üretilmesi gerekmiştir. Üretimi tamamlanan barut, başta sefer sırasında birlikte orduyla sevk edilen toplar olmak üzere adeta ülkenin sinir uçları olarak adlandırabileceğimiz kalelerde⁷ ve Osmanlı karasularında ülke güvenliğini sağlamakla görevli donanma gemilerinde kullanılmak üzere hartuç keselerine doldurulmuştur.

İtalyanca silindir ya da huni metal kap veya kağıt kese anlamına gelen "cartuccia" kelimesinden türetilen⁸ ve Osmanlı askeri terminolojisinde bir atımlık barutun konulduğu muhafazayı ifade etmek için kullanılan

---

² Salim Ayduz, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, T.T.K., Ankara, 2006, s. 44.

³ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, Timaş, İstanbul, 2015, s. 139-140.

⁴ Gilles Veinstein, "Büyükülüğü İçinde İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.I, (Yay. Yön. Robert Mantran), Say Yayınları, İstanbul, 1991, s. 238.

⁵ 1593-1606 Avusturya-Osmanlı Savaşı.

⁶ III. Selim döneminde Baruthâne-i Amire ve İstanbul'da Küçük Çekmece yakınlarında faaliyete geçen Azadlu Baruthânesi'nde İngiliz ve Hollanda'dan satın alınan barutun kalitesinde, ihtiyacı karşılayacak düzeyde üretim sağlamıştır. Bu sebeple Selanik ve Gelibolu'da faaliyet gösteren baruthanelerin yerini zamanla Azadlu Baruthânesi almıştır. Virgina H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (Çev. Gül Çağlı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 204.

⁷ Mahir Aydın, "Kaleler", *Osmanlı Askerî Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, s.30-31

⁸ Yasemin Demircan, "1720 Tarihli Tahrir Defterine Göre Nakşa Adası'nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu", *Bellekten*, 73/268 (2009), s. 677.

hartuç⁹ genellikle kese şeklinde üretildiği için hartuç kesesi veya kartuş olarak da adlandırılmıştır. Bir demir çubuk vasıtasıyla topun dibine itilen ve bir nevi ordunun ateş gücünün devamlılığını sağlayan bu malzeme sayesinde¹⁰ topa kapasitesinden fazla veya eksik barut doldurulmasının önüne geçilerek yaşanabilecek patlama vb. gibi olası sorunların önü alınmıştır.¹¹ Bununla birlikte yoğun bir şekilde Osmanlı Ordusu'nda kullanılan hartuç kesesinin belirli bir standartı olmayıp kullanıldığı topun türü ve balistik özelliklerine göre Tophâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire ve Cebahâne-i Âmire'nin koordineli bir şekilde çalışmasıyla üretilmiştir.

Hartuç Kesesinin Üretimi ve Yaşanan Sorunlar

Hartuç kesesinin üretim aşamasından ağırlıklı olarak Tophâne-i Âmire sorumlu tutularak kesenin üretimi Tophâne-i Âmire'ye gelen yazıyla başlamıştır. İlgili askeri birimlerden gelen talep yazılarında ilk olarak hartuç kesesinin hangi sahada kullanılacağı belirtilmiştir.¹² Bu noktada kale ve sınır muhafazası, savaş alanı ve talim gibi alanlar karşımıza çıkmaktadır. Kesenin kullanım alanı belirtildikten sonra hangi tür top için kesenin hazırlanacağı üzerinde durulmuştur. Çalışma dönemimiz içerisinde Osmanlı Ordusu'nda kullanılan toplar namı ağz genişliğinin ölçü değerine göre değil attığı merminin kıyye cinsinden (1 kıyye:1282 gram) ağırlığına göre sınıflandırılmıştır.¹³ Ancak belgelerde sıklıkla kıyye ve çap ifadeleri birlikte kullanılmıştır. Genel olarak ordu içerisinde farklı türden toplar kullanılmış olmasından ötürü ihtiyaç duyulan hartuç keselerinde bir standartlaşmaya gidilememiştir. Bu konuda oldukça esnek bir üretim kabiliyetine sahip olan askeri üretim tesislerinde standart bir boyutta hartuç kesesi üretimi yerine topun çapı

⁹ Mehmet Zeki Pakalın, "Hartuç", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s. 750.

¹⁰ Matthew Bennett-vd., *Dünya Savaş Tarihi Erken Ortaçağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 500-1500*, C.1, (Çev. Özgür Kolçak), Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 203.

¹¹ Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 446-447.

¹² BOA. C.AS. 958/41633. H.1217/M.1802, Rumeli canibinde topçular, Levent Çiftliği ve Üsküdar Ocaklarına memur kılınan askerlerin maiyetinde mevcut olan toplar için Tophâne-i Mamure'den 2100 adet sürat hartucu, 400 adet obüs hartucu ve olmiktar mühimat-ı sairenin teslim edildiği yazılmıştır.

¹³ Fatih Tetik-Serdal Soyuer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul, 2017, s. 143.

ve balistik özelliklerine göre üretim anlayışı benimsenmiştir. Gelen taleplere baktığımızda ağırlıklı olarak ordunun çeşitli sınıflarında yoğun olarak kullanılan obüs, sürat, balyemez topları ve az sayıda kolomborne türünden toplar için 0,5'ten 14 kıyye veya çap olarak ebadı belirtilen hartuç keselerinin hazırlanarak gönderilmesi istenmiştir.¹⁴ Topun fiziksel ve balistik özellikleri belirtildikten sonra istenilen tür ve ölçüde hartucun imali için gerekli malzemelerin teminine girilmiştir. Üretim aşamasında ilk olarak hartuç kesesinin hangi tür malzemedan imal edileceğine karar verilmiştir. Ağırlıklı olarak çeşitli tür ve kalitedeki tirşe, kağıt ve keçeden hartuç kesesinin üretimi sağlanmış olsa da kimi zaman donanmaya ait gemilerin kirpası adı da verilen yelken bezlerinden de üretim sağlandığı olmuştur.¹⁵ Gerekli tirşe ve kâğıdın temini noktasında Cebehâne-i Âmire sorumlu olsa da ihtiyaç halinde Tersâne-i Âmire'den de malzeme talep edilmiştir. Ancak devlete ait depolarda yeterince hartuçluk malzeme olmadığı durumlarda üretimin sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi ve bir zafiyetin yaşanmaması adına ihtiyaç olan malzeme mübâyaa edilmiştir.¹⁶ Bu açıdan İstanbul'daki çeşitli vakıflara bağlı olan Tophane, Eyüp ve Yedikule Debbaghâneleri'nden¹⁷ tirşe ve Kasapbaşı marifetiyle piyasa fiyatının altından bir rakamla tüccarlardan veya sadece devlete üretim yapmak için faaliyetlerini sürdüren yarı özel olarak adlandırabileceğimiz tesislerden kösele vb. gibi malzemeler temin

¹⁴ BOA. AE.SSLM.III. 10/473. H.1206/M.1792, Ordu-yı Hümâyün ile 25 kapaklı cebehane arabalarına konulacak hartuçlardan başka sair mühimmatın yüklenmesi için 61 kıta camus arabasına muhtaç olduğu bildirilmiştir. 25 kapaklı cebehane arabasına yüklenecek Frengi şali hartuçların miktarı şu şekildedir. 9 kıyyelik 100 adet, 14 kıyyelik 10 adet, 3 kıyyelik 50 adet, 1,5 kıyyelik 1500 adet, 8 kıyyelik 80 adet obüs hartucu, 5 kıyyelik 120 adet obüs hartucu ve bunlardan başka 9 kıyyelik 100 adet, 8 kıyyelik 30 adet, 3 kıyyelik 20 adet, 1 kıyyelik 600 adet, 0,5 kıyyelik 400 adet olmak üzere toplamda 1150 adet yapılmış kağıt hartuç ile 64 adet hartuç çantası yüklenmiştir.

¹⁵ BOA. C.AS. 713/29925.

¹⁶ BOA. C.AS. 311/12852. H.1186/M.1772, Ordu-yı Hümâyün tarafından Sefer-i Hümâyün için lazım olan Frengi şali hartuç ve çeşitli türden malzemelerin Topçubaşı Mehmed Emin Ağa tarafından talep edildiği bunun üzerine Tersâne-i Âmire'den 3 çapta 5000 frengi şali hartuç, 1,5 çapta 5000 frengi şali hartuç, 1 çapta 5000 frengi şali hartuç ve 0,5 çapta 3000 frengi şali hartuç gönderilmiştir. Bundan başka ihtiyaç olan 3900 frengi şali hartuç 110 akçe birim fiyattan mübâyaa edilmiş olup toplamda 1 kuruş 160 çürük akçe hesabıyla 2681 kuruş ödenmiştir.

¹⁷ Zeki Tekin, "İstanbul Debbaghâneleri", OTAM, 8 (1997), s. 350-351.

edilmiştir.¹⁸ Çalışma dönemimiz içerisinde kara ve deniz kuvvetleri için çeşitli boyutta mübâyaa edilen hartuçların birim fiyatları şu şekildedir.

Sene	Tür ve Adet/Zira/Top	Birim Fiyat
H.1186/M.1772 ¹⁹	frengi şali: 3900	110 çürük akçe ²⁰
H.1197/M.1783 ²¹	frengi şali: 625	82 sağ akçe ²²
H.1197/M.1783 ²³	frengi şali: 4500	82 sağ akçe
H.1199/M.1785 ²⁴	frengi şali: 300	110 çürük akçe
H.1201 M.1787 ²⁵	frengi şali: 300	82,5 sağ akçe
H.1205/M.1791 ²⁶	hartuç: 500 zira (donanma)	82,5 sağ akçe
H.1215/M.1801 ²⁷	kağıt hartuç: 210 top (donanma)	420 para
H.1220/M.1806 ²⁸	tirşe hartuç: 13.895 (donanma)	12 sağ akçe
H.1247/M.1832 ²⁹	tirşe hartuç: 3700 (donanma)	4 para
H.1251/M.1836 ³⁰	tirşe hartuç: 1200 (donanma)	12 sağ akçe
H.1252/M.1836 ³¹	tirşe hartuç: 7000 (donanma)	4 para
H.1253/M.1837 ³²	tirşe hartuç: 6200 (donanma)	4 para

¹⁸ BOA. C.AS. 905/39031. H.1201/M.1787, Beyoğlu ve Sadabad'a teşrif-i Hümâyün vukuunda ve evkat-ı sairede süratçı neferlerinin talimlerinde kullanılacak 1500 adet frengi şali hartuç, 3000 adet teneke falya, 1500 adet ağaç plastorpa, 1500 adet yuvarlak, 50 adet ahen kollu tomar ve mühimmat-ı saire Tophâne-i Âmire'den, 5 vukiyye İsveç ve 25 vukiyye fitil-i mısırinin Cebehâne-i Âmire'den ve 6 vukiyye güherçilenin Baruthâne-i Âmire'den gönderilmesinden sonra bakaya kalan tedarik edilen mühimmatın bedeli ve amele ücreti olan 566,5 kuruşun (1 kuruş:120 akçe) Başmuhasebeye kaydedildiği ifade edilmiştir. Buna göre alınan malzemelerin arasında 82,5 akçeden 300 adet şali hartuç, 5 akçeden 1500 adet ağaç plastorpa ve 300 akçeden 50 adet ahen kollu tomar yer almıştır.

¹⁹ BOA. C.AS. 311/12852.

²⁰ 1 kuruş : 160 akçe.

²¹ BOA. C.AS. 1171/52159.

²² 1 kuruş : 120 akçe.

²³ BOA. C.BH. 69/3270.

²⁴ BOA. C.AS. 1088/48004.

²⁵ BOA. C.AS. 905/39031.

²⁶ BOA. C.BH. 53/2502.

²⁷ BOA. C.BH. 169/7952.

²⁸ BOA. C.BH. 200/9371.

²⁹ BOA. C.BH. 76/3628.

³⁰ BOA. C.BH. 77/3689.

³¹ BOA. C.BH. 44/2095.

³² BOA. C.BH. 50/2398.

Ele aldığımız dönem içerisinde mübâyaası yapılan hartucun türü ve miktarında bir dalgalanma söz konusudur. Bunda şüphesiz ki dönemin siyasi konjonktürünün de etkisi olup savaş vakitlerinde her zamankinden daha yüksek miktarda hartuç temin edilmiştir. Bu noktada bizim tespit edebildiğimiz alımların dışında hartuç mübâyaasının yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Hartuç adedinde yaşanan dalgalanmaya rağmen miri fiyatın yatay bir seyir olup özellikle donanma için debbağhanelerden temin edilen tirşenin birim fiyatının daha düşük seviyede olduğunu görmekteyiz.

Hartuçluk malzemenin temin edilmesinden sonra imalat aşamasına geçilmiştir. İmalat aşaması sırasında özellikle kağıttan üretilecek olan hartuçların yapıştirilmesinde çeriş adı verilen bir tür yapışkan kullanılmış olup kağıt hartucun temini sırasında bu yapışkanın da gönderilmesi istenmiştir.³³

Kesenin imal edilmesinin ardından sonra kesenin içine barut doldurulması aşamasına geçilmiştir. Üretimin bu safhasında Tophâne-i Âmire'den Baruthâne-i Âmire veya Cebehâne-i Âmire'ye istenilen bartun türünü ve miktarını belirten bir yazı gönderilmiştir. Şayet depolarda istenilen miktarda barut varsa barutun sevkiyatı sağlanmıştır.³⁴ Çoğu zaman hartuç keseleri dolu bir vaziyette istenilen bölgelere gönderilmiş olsa da kimi zaman durumun aciliyeti, nakliyenin zorluğu veya eldeki barut miktarının yetersiz kalması gibi nedenlerden ötürü hazırlanan hartuç keseleri boş bir şekilde gönderilmiştir. Boş bir şekilde sevki sağlanan keselerin dolumu gittiği noktada yapılmış olsa da

---

³³ BOA. C.AS. 944/40969. H.1203/M.1789, Topçubaşı tarafından gönderilen yazıda, maiyetinde olan toplar için 20 deste hartuç kâğıdı, 2 kıyye çeriş, 5 deste fitil mısri, 200 adet humbara tapası, barutu sarmak için 5 adet keçe ve barutu hıfz için 1 adet sekban çergesi istenmiştir.

³⁴ BOA. C.AS. 947/41090. H.1216/M.1801, Dimyat canibinde gönderilen obüs toplarının cephane sandıklarında mevcut bulunmak için imal olunacak hartuç ve humbaralara doldurulacak 4 varil barutun Cebehâne-i Âmire'den gönderilmesi istenmiştir.

bölgedeki barut miktarı keseleri doldurma konusunda yetersiz kaldığı durumlarda barut için ayrıca bir talepte bulunulmuştur.³⁵

Genel olarak hartuç kesesi üretimine baktığımızda çok büyük bir sorun yaşanmasa da her üretim aşamasında olduğu gibi ufak tefek sorunlar da ortaya çıkmıştır. Bu konuda yaşanan sorunların başında istenilen sayıda hartuç kesesinin hazır olmaması gelmiştir. Yapılan yazışmalarda hazır olan kese sayısı, şayet eksik varsa bunun kaç adet olduğu ve eksik miktarın kaç gün içerisinde üretilerek sevkiyatın gerçekleştirilebileceği üzerinde durulmuştur. Bu soruna örnek olarak H.1224/M.1810 tarihli yazışmayı verebiliriz. Ordu-yı Hümâyün için lazım olan, hartuç, ağaç plastorpa, ahen kollu tomar, teneke falya, fitil, humbara vb. gibi malzemelerden kaç adede ihtiyaç olduğu, kaçının depolarda mevcut olduğu ve peyderpey hazırlanan malzemenin miktarını gösteren deftere bakıldığında,

-Sürat topu için 1,5 çapında 30.000 adet şali hartuç istenmiş olduğu ancak bunun 23.850 adedinin hazır olduğu geri kalan 6150 adedinin hazırlandığı,

- Obüs için 7 çapında 20.000 adet şali hartucun hazır olduğu
- Kolomborne 9 çapında 10.000 adet şali hartucun hazır olduğu
- Balyemez topu için 3 çapında 20.000 adet şali hartucun hazır olduğu
- Balyemez topu için 5 çapında 20.000 adet şali hartucun hazır olduğu
- Cebehane arabalarının gözleri için 3080 adet beyaz keçeden hartuç kesesinin hazır olduğu
- 72 büyük, 80 orta ve 80 küçük kilidin hazır olduğu

- Hartuçlar için 144 adet çanta istenmiş olup bunun 24 adedinin hazır olduğu 140 adedinin de hazırlandığı belirtilerek başta şali hartuç olmak üzere hazırlanmakta olan malzemelerin Reşid Efendi marifetiyle 15 gün içerisinde teslim edileceği ifade edilmiştir.³⁶

³⁵ BOA. C.AS. 392/16184. H.1225/M.1811, vuku bulan muharebede hartuç imali için Ordu-yı Hümâyün cebhanesinden ceste ceste ahz olunan 126 varil barut-ı siyah, 2325 deste fişeng (16 sandık) ve sair mühimmatın teslim alındığı belirtilmiştir.

³⁶ BOA. TS.MA.d. 7213.

Hartuç üretimi sırasında yaşanan bir diğer sıkıntı da kese yapımında kullanılacak malzemelerin kalitesinin düşük veya istenilen çapta kese üretimine uygun olmaması gelmektedir. Üretimin bu aşamasında erbab-ı vukuf denilen işinde uzman kişilerin görüşü alınarak eldeki malzemenin üretime uygun olup olmadığına karar verilmiştir. Şayet olumsuz bir görüş bildirilirse üretim için yeniden malzeme temini yoluna gidilerek eldeki malzemenin de kamu zararına sebep olmadan elden çıkartılması veya çeşitli askeri malzemelerin üretiminde kullanılması istenmiştir. Bu duruma H.1246/M.1831 tarihindeki malzeme kalitesinden ötürü yaşanan aksamayı örnek verebiliriz. Tophâne-i Âmire Nazırı müteveffa Süleyman Efendi'nin isteğiyle hartuç imali için mühimmat-ı harbiye ambarı'ndan 3742 top kâğıdın Tophâne-i Âmire'ye teslim olunarak irad kaydedildiği belirtilmiştir. Mezkûr kağıttan şimdiye kadar 268 topu bazı mahallere sarf olunduğu, 3474 top kağıt kalmasına rağmen hartuçluk kağıt talep ve mübâyaa edildiği, erbab-ı vukufa göre kağıdın sagir ve inceden olduğundan hartuç yapımına uygun olmadığı ve ambarda beyhude durmakta olduğu bu durumda kağıdın bir yere sarf olmadan ambarda çürüyeceğinden mezkûr kağıdın harbiye ambarı'na teslimi ve onlarında bu kağıda ihtiyacı olmaması halinde değeri bahasıyla taliplerine verilmesi ve paranın irad olarak kaydedilmesi istenmiştir. Numune olarak gönderilen hartuçluk kağıtların ne suretle mübâyaaası gerekiyorsa onun yapılması istenmiştir. Yapılan yazışmalarda kalan kâğıdın nevresim veya Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye ordusu için imal olunan fesler için kullanılmak üzere ambara teslim edilmesi istenmiştir.³⁷ Malzeme kalitesizliğinden kaynaklanan sorunlar dışında üretim aşaması sırasında yapılan hatalı işlemlerden dolayı da malzemenin zayi olmasından kaynaklı sorunlar yaşanmıştır. Bu gibi durumlarda zayi olan miktar belirtilerek ihtiyaç olan miktar zaman kaybedilmeksizin ilgili makamlardan talep edilmiştir. H.1203/M.1789 senesinde Ordu-yı Hümâyün tarafından istenen 18.000 adet keçe hartuç kesesinin yapımı için 3110 adet beyaz keçenin gerekli olduğu, bundan akdem Tophane'de bulunan 877 adet keçenin kesildiği ancak bunun 252 adedinin kullanılmayarak 625 adedinin kullanıldığı, bununla birlikte toplam 2485 beyaz keçeye ihtiyacın olduğu bu miktarın

---

³⁷ BOA. C.AS. 110/4964.

Başmuhasebe'ye kaydedilerek Cebehâne-i Mamure'den verilmesi talep edilmiştir.³⁸

Hartuçluk kese malzemesinin kalitesi veya hatalı üretimi dışında barut yetersizliğinden kaynaklı sorunlar da yaşanmıştır. Özellikle savaş vakitlerinde ordunun çeşitli birimlerinde kullanılacak hartuç keselerinin doldurulması için yüklü miktarda barut gönderilmiş olsa da gönderilen miktarın ihtiyacı karşılama noktasında yetersiz kaldığı durumlar da olmuştur. Bu gibi durumlarda ilk olarak daha önceden gönderilen barutun miktarı ve nerede harcandığından bahsedildikten sonra yeni talep edilen barutun miktarı ve hangi türden hartuç üretiminde kullanılacağı belirtilerek şayet istenilen miktarda barutun gelmemesi halinde hartuç üretiminin aksayacağı net bir şekilde ilgili makamlara bildirilmiştir.³⁹

Çalışma dönemimiz içerisinde ordunun modernleştirilmesi adına ihtiyaç duyulan silahların birçoğu yurtdışından ithal edilmiş⁴⁰ olsa da hartuç kesesi üretimi noktasında devlet dışı bağlı kalmadan kendi kendisine yetebilecek düzeyde ihtiyacı olan malzemeleri ülke içerisinden temin edebilme kabiliyetini göstermiştir. Bu durum devletin elini stratejik açıdan güçlendirmiş olduğu kadar yüzbinlerce kuruşun da ülke içerisinde kalmasını sağlamıştır. Hartuç kesesinin üretimi ve nakli noktasında büyük bir sorun yaşamayan Osmanlı Ordusu'nda kimi zaman savaş sahasında mağlup edilen düşman birliklerinin ardında bıraktığı hartuç keseleri de gerekli sayım ve inceleme yapıldıktan sonra kullanılmak üzere ilgili mahallere nakledilmiştir. 1787-1791 Osmanlı Avusturya Savaşı sırasında ele geçirilen mühimmatın nakli meselesi bu

³⁸ BOA. C.AS. 219/9333.

³⁹ BOA. C.AS. 414/17153. H.1245/M.1829, Asakir-i Hassa piyade taburları maiyetinde olan toplar için Tophâne-i Âmire'de imal edilecek 800 adet gülleli obüs ve sürat hartucunun lazimesi için 700 vukkiye barutun gönderilmesi Tophâne-i Âmire Nazırı tarafından istenmiştir. Ancak Cebehâne-i Âmire'den bundan önce Asâkir-i Hassa maiyetinde olan kapaklılara konulacak hartuçların imali için 1000 vukkiye barutun gönderildiğini belirtmiştir. Bunun üzerine Tophâne-i Âmire Nazırı 1000 vukkiye barutun önceki hartuçların imalinde kullanıldığını bu sefer talep edilen barutun obüs ve sürat hartuçları için kullanılacağını belirterek bu hartuçların imali isteniyorsa barutun gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir.

⁴⁰ Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğ'unda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s. 133-134.

duruma güzel bir örnektir. H.1203/M.1788 tarihinde Vidin muhafızı, cebecibaşı ve topcubaşına gönderilen hükümdede, İnik nam mahalın ele geçirilmesiyle çıkan Nemçekari malzemelerden başka 577 adet hartuç, 225 adet mehtap vesaire malzemenin arabalarla Vidin'deki Tophâne'ye mi yoksa Cebehane'ye mi nakil olduğunun araştırılarak açığa çıkartılması ve her ne bulunursa hızlı bir şekilde Ordu-yı Hümâyün'a nakledilmesi istenmiştir.⁴¹

Sevkiyat ve Güvenlik Meselesi

Devlete ait askeri üretim tesislerinde imal edilen veya mübâyaa yoluyla temin edilen hartuç keselerinin nakliyesi önemli konuların başında gelmiştir. Genellikle yapılan nakliyelerde hartuç kesesi dışında teneke falya, ağaç plastorpa, yuvarlak, ahen kollu tomar, fitil ve mehtap gibi top atışı sırasında ihtiyaç duyulan malzemeler yer almıştır.⁴² Genel olarak İstanbul ve çevresindeki askeri yerleşkelerde kullanılacak olan hartuç kesesinin naklinde bir sorun yaşanmazken nispeten İstanbul'a uzak askeri yerleşkelere veya cephe hattına gönderilecek hartuç konusunda bazı sıkıntılar yaşanmıştır.⁴³ Kara ulaşımının tamamen insan ve hayvan gücüne dayalı olarak yapıldığı bir dönemde karayoluyla malzemelerin sevki noktasında güzergâh boyunca yol güvenliğinin sağlanması ve mevsimsel etkilerin en aza indirilmesi gibi birçok etken dikkate alınarak malzemenin eksiksiz bir şekilde istenilen bölgeye sevki

⁴¹ BOA. C.AS. 1194/53400.

⁴² BOA. C.BH. 69/3270. H.1197/M.1783, Hasköy Karhanesi'nde 1,5 çapındaki 60 adet sürat topunun lazımesi için karhane-i mezbure nazırı Seyid Mustafa Efendi nezareti ve Humbaracıbaşı Resmi Mustafa Efendi marifetiyle inşalarına ferman buyrulan, frengi şali hartuç, teneke falya, mehtap ve mühimmat-ı sairenin defteri hazırlanmıştır. Hartuçların doldurulması için Cebehâne-i Âmire'den 1538 adet beyaz keçe, 45 vukiyye barut ve 240 vukiyye fitil-i misri; Tophâne-i Mamure'den 300 adet kol tomarı, 60 adet manivela-ı sürat ve 380 adet sütun-ı talik; Baruthâne-i Âmire mevcudundan 288 vukiyye kal olmuş güherçile ve Tersâne-i Âmire Yuvarlak Karhanesi'nden Usta Ömer marifetiyle 1,5 vukiyyeden 15.000 adet yuvarlak teslim edilmiştir. Ayrıca bu malzemelerin dışında mübâyaa lazım gelen malzemenin bedeli ve amel ücreti 8130 kuruş ödenmiş olup, adedi 82 akçeden (sağ akçe) 4500 adet frengi şali hartuç ve adedi 450 akçeden 180 adet hartuç çantası mübâyaa edilen malzemelerin arasında yer almıştır.

⁴³ BOA. C.AS. 521/21768. H.1237/M.1821, Bosna Valisi Ali Celal Paşa'nın talebi üzerine İstanbul'dan Bosna'ya gönderilecek 1,5 çapında 1000 adet sürat hartucu, 5 çapında 500 ve 7 çapında 500 olmak üzere toplamda 2000 adet hartuç ve 100 adet sekban çerğesinin sorunsuz bir şekilde nakledilmesi için Çekmece-i Sağır'den Bosna'ya kadar güzergâh üzerindeki ayan ve zabıtana hüküm gönderilmiştir.

amaçlanmıştır.⁴⁴ Güzergâh boyunca yer alan bölgelerin başta kadısı olmak üzere ileri gelenlerine sevkiyatın sorunsuz bir şekilde sağlanması adına gerekli emirler gönderilerek⁴⁵ ihtiyaç halinde sevkiyat için gerekli olan vasıtaları temin etmeleri istenmiştir.⁴⁶

Güzergâh boyunca ilgililere gerekli uyarılar yapıldıktan sonra hartucun sevki sırasında kullanılacak malzemelerin temin edilmesi gerekmiştir. Bu noktada ilk olarak depolarda kullanıma hazır çeşitli boyuttaki sandıkların ve hartuç çantalarının tespitine çalışılmıştır. Eldeki çanta ve sandıkların sayı veya kondisyonlarının sevkiyat konusunda yetersiz olduğuna karar verilirse zaman kaybetmeden gerekli olan malzemeler Cebehâne-i Âmire'den temin edilerek üretime başlanmıştır.⁴⁷ Şayet üretim konusunda bir sıkıntı yaşanırsa doğrudan ihtiyaç duyulan malzemenin mübâyaası miri fiyattan yapılmıştır.

Hartuçların doldurulacağı çanta ve sandıkların temininden sonra nakliye sırasında kullanılacak arabaların durumuna sıra gelmiştir. Çanta ve sandıkta olduğu gibi ilk olarak eldeki araba sayısına ve kondisyonuna bakılarak sevkiyat sırasında kaç arabaya ihtiyaç duyulacağı üzerinde

⁴⁴ BOA. C.AS. 462/19292. H.1231/M.1816, Şumnu'da bulunan topların lazimesi için 400 adet obüs hartucu, 400 adet humbara danesi ve 4 adet nişangahın Tophâne-i Âmire'den sefiyeyle bir zaiyata uğratılmadan teslim edilmesi istenmiştir.

⁴⁵ BOA. AE.SMHD.II. 49/3171. H.1224/M.1809, Ordu-yı Hümâyün'da bulunan ecnas toplara ait mühimmatların tamamlandığı ancak Tuna sevahilindeki kaleler, Niğbolu, Yergöğü ve sair mahallerde mevcut bulunan topların mühimmatlarının bundan akdem vukubulan muhaberelede kullanıldığı, bu sefer Silistre'de vukubulan muharebelerde ekseri çarha topları kullanıldığından peyderpey külliyyatlı mühimmat irsal olunduğundan, ihtiyaten 5000 adet çapı 1,5'luk şali hartuç, 5000 adet çapı 1,5'luk ağaç plastorpa ve 5000 adet yuvarlağın Edirne mevcudundan tertib edilerek serian irsali için Edirne Bostancıbaşı Vekili Ahmed'e bir kıta hüküm gönderilmiştir. Ayrıca mühimmatın gönderilmesi sırasında yol üzerinde bulunan her bir kazadan gerekli arabaların temin edilmesi konusunda kadılara ve ayanlara emr-i şerif gönderilmesi de istenmiştir.

⁴⁶ BOA. C.AS. 988/43115. H.1197/M.1783, Edirne Kadısı, Edirne Bostancıbaşı ve Edirne cizyedarına gönderilen hükümde, Rumeli Valisi Mehmet Paşa'nın maiyetine gönderilmek üzere Bostancıbaşı marifetiyle tedarik olunan 40 bargir ve Sofya'ya nakledilen 5 kıta sürat topu ve 5 kıta arabanın, Edirne mevcudundan 1,5 kıyye çapında 15 kıta sürat topu, 20 kıta top için şali hartuç ve yuvarlağın mükemmel koşum takımlarıyla 15 kıta cebehane arabalarının tedarik edilmesi istenmiştir.

⁴⁷ BOA. C.AS. 906/39055. H.1203/M.1789, inşa olunacak sürat toplarının lazimesinden hartuç çantaları kayışları, falya ve mehtap çantaların inşa ve tamiri için mevcuttan 4 adet köselenin Cebehâne-i Âmire'den gönderilmesi istenmiştir.

durulmuştur. Yapılan incelemeden sonra kaç arabaya ihtiyaç olduğu, inşa için gerekli malzemelerin neler olduğu ve iş için kaç kuruşun gerekli olduğuna dair detaylar ilgili makamlara iletilmiştir. H.1201/M.1787 tarihinde Sefer-i Hümâyun için tertip olan dörder vukıyye çapında 30 kıta obüs topların hartuçlarını koymak için 30 kıta cebehane arabasına ihtiyaç olduğunun belirtilmesi üzerine arabaların inşası için Topçubaşı ile yapılan muhabere neticesinde Arabacıbaşı marifetiyle istenilen çapta arabaların inşası istenmiştir. Bunun üzerine Arabacıbaşı tarafından gönderilen yazıda kundak, kayış vb. gerekli olan malzemeleri bildirerek toplam 30.000 kuruştan fazla masraf olacağı ve paranın peyderpey verilmesi talep edilmiştir. Talep üzerine seferiye akçesinden 10.000 kuruş gönderilmiştir.⁴⁸ Gerekli malzeme ve paranın verilmesinin ardından zaman kaybetmeksizin arabaların inşasına başlanmıştır. Genel olarak kapaklı veya açık tabir edilen arabaların inşasına başlanmasından sonra arabalarda kullanılacak hayvanların temini üzerinde durulmuştur. Yapılan yazışmalarda hangi araba için hangi türden kaç hayvanın gerektiği ve bunların hangi yollarla temin edilebileceği konusu ele alınmıştır.⁴⁹

Yapılan bütün hazırlıklardan sonra inşa edilen ve içi çeşitli ebattaki hartuçların doldurulduğu sandıklar ve çantalar arabalara yüklenerek yola çıkmaya hazır hale getirilmiştir. Sevkiyatın başarıyla tamamlanabilmesi adına bir adet hartucun bile zayi olmadan eksiksiz bir şekilde varış noktasına ulaştırılması gerekmiştir. Hartuç kesesinin veya barut vb. gibi malzemelerin zayi edilmeden ulaştırılması adına mevsim ve doğa şartlarına dikkat edilmiştir. Özellikle yağmur ve kar yağışının bol olduğu mevsimlerde sevkiyat yapılacaksa memlu olarak adlandırılan dolu hartuç kesesinin veya kesenin imaline kullanılacak barutun suyla temas etmemesi gerekmiştir. Ancak kimi zaman bu malzemelerin yağmur ve kar suyuna temas ettiği ve zayi olduğu olmuştur. Bu gibi durumlarda zayi olan miktar belirtildikten sonra ihtiyaç olan miktar talep edilmiştir.⁵⁰ Özellikle savaş vakitlerinde oldukça hayati bir öneme

⁴⁸ BOA. C.AS. 908/39167.

⁴⁹ BOA. AE.SSLM.III. 10/473. H.1206/M.1792, Ordu-yı Hümâyun ile 25 kapaklı cebehane arabalarına konulacak hartuçlardan başka sair mühimmatın yüklenmesi için 61 kıta camus arabasına muhtaç olduğu bildirilmiştir.

⁵⁰ BOA. AE.SSLM.III. 220/12925. H.1215/M.1801, Yeniçeri Ocağı'nda topların cebehane kapaklısında bulunan hartuçların yolculuk esnasında sudan dolayı ıslanıp cümlesinin zayi

sahip olan bu malzemelerin mevsim şartlarından ötürü zayi olmaması adına sevkiyat sırasında bir dizi önlemlerin alınması gerekmiştir. İlk olarak hartuç kesesinin veya barutun konacağı sandıkların izole edilmesi adına sıvı geçirgenliği az ve soğuk iklim şartlarında hartuç ve barutun etkilenmesini önleyecek türden malzemelerin temin edilerek sandıkların kaplanmasına çalışılmıştır.⁵¹ Bu noktada yaygın olarak kullanılan izolasyon malzemesi keçe ve kösele olmuştur.⁵² Kar keçesi ve beyaz keçe olarak da adlandırılan koyun, keçi ve deve gibi hayvanların yünlerinin birtakım işlemlerden geçirilmesi sonucunda elde edilen bu malzeme genellikle Cebehâne-i Âmire tarafından temin edilerek gönderilmiştir.⁵³ Ancak kimi zaman Cebehâne-i Âmire’de istenilen miktarda keçe olmadığından talep edilen sayıdan eksik keçenin gönderildiği de olmuştur.⁵⁴ Bir diğer izole malzemesi olan ve büyükbaş hayvanların derisinden üretilen köselenin temini sırasında İstanbul’a uzak bölgelerden miri fiyat üzerinden mübâyaa gerçekleştirilmiştir. Yapılan mübâyaa sonrası ortaya çıkan rakam üzerinden bir miktar tenzilata da gidilmiştir.⁵⁵

Hartuç keselerinin doldurulduğu sandıkların ve yüklendiği arabaların gerekli mevsim ve doğa şartlarına karşı korunaklı hale getirilmesinden

---

olduğu ve hartuçların yenilenmesinin lüzumu olduğundan iki varil barutun Cebehâne-i Âmire’den gönderilmesi talep edilmiştir.

⁵¹ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti’nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, T.T.K., Ankara, 2006, s. 190.

⁵² BOA. C.AS. 782/33117. H.1202/M.1788, Sürat topları için imal olunan şali hartuçların muhafazası için keçeye muhtaç olduğu ve şimdilik 200 adet kar keçesinin Cebehâne-i Âmire’den teslim edilmesi istenmiştir.

⁵³ BOA. C.AS. 884/37976. H.1204/M.1790, Ordu-yı Hümâyun’da kullanılacak toplar için hazırlanan hartuçların kapaklıda muhafazası için 100 adet beyaz keçe lüzumu olduğu bu keçelerin Cebehâne-i Âmire’den verilmesi için Cebebibaşı Ağa’ya hitaben suretin gönderilmesi yönünde Topçu Hasan’ın talebi olmuştur.

⁵⁴ BOA. C.AS. 400/16513. H.1205/M.1791, Yeniçeri Ocağı’na gönderilen 5 kıta kapaklı cebehane sandıklarına konulacak 350 vukıyye barut-ı siyah, hartuç mahfazası için 44 keçe ve 5 adet kilidin Cebehâne-i Âmire’den bir gün içerisinde gönderilmesi istenmiş olsa da malzemelerin iki güne hazır olacağı bildirilmiştir. İstenilen malzemeden sadece keçe eksik olarak 22 adet gönderilmiştir.

⁵⁵ BOA. C.AS. 1131/50225. H.1244/M.1829, hartuç konulmak için hazırlanan 80 adet sandığın üzerlerini kaplamak için Erzurum Cebehanecibaşı Mehmed Ağa marifetiyle miri kasapbaşı tarafından adedi 8 kuruştan mübâyaa olunan 120 ham köselenin toplam bedeli olan 960 kuruştan 210 kuruş tenzilata gidilerek kalan 750 kuruştan Şark Ordusu Hazinesinden ödenmesi istenmiştir.

sonra malzemenin sevk edilmesine son bir adım kalmıştır. Aynı anda binlerce malzemenin yüklendiği ve bir miktar malzemenin eksikliğinin gözden kaçabileceği savaş vakitlerinde malzemenin zayı olmaması adına bir dizi önlem alınmıştır. Alınan önlemlerin başında sandıklara kilit vurulması gelmiştir. Tophâne-i Âmire'den sayımı yapılarak doldurulan sandıkların çeşitli nedenlerle güzergâh boyunca açılmasını önlemek adına posta ve frengi gibi adlarla çeşitli tür ve boyutta kilidin temin edilmesi gerekmiştir. İhtiyaç duyulan kilitlerin temini noktasında Tophâne-i Âmire'den Cebehâne-i Âmire'ye gönderilen yazıda hangi türden kaç adet kilide ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Gelen yazı üzerine Cebehâne-i Âmire mevcudunda bulunan kilitler Başmuhasebe'ye kaydı düşüldükten sonra gönderilmiştir.⁵⁶ Ancak çoğu zaman Cebehâne-i Âmire'deki kilit sayısı talep edilenden az olduğundan eksik miktarda kilit gönderilmiştir. Bu durum üzerine Tophâne-i Âmire'den sevkiyatın sağlıklı bir şekilde tamamlanabilmesi adına istenilen sayıda kilidin gönderilmesi konusunda Cebehâne-i Âmire'ye baskı yapılmış olup bunun neticesinde istenilen miktarın tamamına yakını Tophâne'ye gönderilmiştir. Bu duruma H.1205/M.1791 tarihinde Tophâne-i Âmire'den gönderilen talebi örnek olarak verebiliriz. Ordu-yı Hümâyün ile gönderilen toplar için imal olunan hartuçların konulduğu kapaklı cebehane arabalarının muhafazası için 70 adet kilidin gerektiği belirtilmiş olsa da iki seferde toplamda 30 adet kilit tedarik edilerek teslim edilmiştir. Ancak zikredilen cebehane arabaların kapaklıklarının açık kaldığı ve bunun mahzurlu olmasından ötürü kalan 40 adet kilidin de Topçubaşı tarafından Cebehâne-i Âmire'den talep edildiği ve bunun üzerine Cebehâne-i Âmire mevcudunda bulunan 39 kilidin gönderileceği belirtilmiştir.⁵⁷ Çoğu zaman kilit meselesi Cebehâne-i Âmire tarafından çözüme kavuşturulmuş olsa da savaş gibi olağanüstü durumların yaşandığı zamanlarda Tophâne-i Âmire kilit temini noktasında inisiyatif olarak Cebehâne-i Âmire'den talep ettiği ancak eksik olarak gönderilen

⁵⁶ BOA. C.AS. 1138/50560. H.1202/M.1788, Ordu-yı Hümâyün'da mevcut sürat ve obüs toplarının lazimesi için imal olunan hartuçlar ve hartuçların vaz'ı olduğu kapaklı arabaların lazimesi için 97 adet posta kilidine ihtiyaç olduğunun Topçubaşı tarafından bildirildiği bu miktar kilidin Başmuhasebeye kaydedilerek Cebehâne-i Âmire mevcudundan gönderilmesine karar verilmiştir.

⁵⁷ BOA. C.AS. 348/14412.

kilitlerin mübâyaasını bedeli Cebehâne-i Âmire Hazinesi'nden karşılanmak üzere gerçekleştirmiştir.⁵⁸

Belirtilen askeri yerleşkeye sorunsuz bir şekilde varıp yükünü boşaltan arabalar kısa sürede elden geçirilerek nakliyeye hazır hale getirilmiştir. Ancak nakliye sırasında kullanılan arabalardan birçoğu özellikle savaş zamanlarında yüklerini boşaltmayarak aktif olarak kullanılan topların peşi süre götürülerek bir nevi seyyar mühimmat depolarına dönüştürülmüştür. Bu sayede sefer sırasında yoğun olarak kullanılan hartuç kesesi, teneke falya, ağaç plastorpa, mehtap⁵⁹ ve fitil-i mısri gibi birçok malzemenin⁶⁰ çeşitli nedenlerden ötürü zayi olmasının önüne geçilerek ordunun ateş gücünün devamlılığı sağlanmıştır. Genel olarak bir arabanın kaç topa mühimmat vereceği önceden belirlenmiş olsa da seferin durumuna göre belirlenen sayıda değişiklik yaşanmıştır. H.1204/M.1790 tarihli bir belgeye göre önceki senelerde şahi toplarının 10 kitasına bir adet kapaklı ve bir adet açık tabir olunan cebhane arabası tertip olunduğu ancak bunun yerine daha seri olan kundaklı arabaların inşasına Ordu-yı Hümâyun tarafından karar verildiği belirtilmiştir. Bunun dışında sürat topu gibi olanların bir kitasına da bir adet cebhane arabasının tertip olduğu ifade edilerek çok sayıda arabanın inşasına vakit olmadığından, Topçubaşı ve Arabacıbaşı Vekili ile yapılan görüşme neticesinde her iki topa bir cebhane arabası ve her arabaya bir adet sağır hartuç sandığı konulmasına karar verildiği ifade edilmiştir.⁶¹

Hartuç sevkiyatının yapılacağı askeri yerleşkenin kıyıya veya nehir ağzındaki bir iskeleye yakın olmasının dışında⁶² seyruşferde olan gemilerin hartuç ihtiyaçlarının karşılanmasında sevkiyat denizyoluyla

⁵⁸ BOA. C.AS. 603/25432. H.1203/M.1789, 45 kıta kapaklı cebhane arabalarına konulan memlu hartuçların ve diğer malzemelerin muhafazası için 45 adet frengi kilidin gerekli olduğu ancak cebhanede 9 adet kilit olduğu belirtilerek Topçubaşı Ağa marifetiyle adedi 20 paradan 45 adet kilidin mübayaa olup toplamda 22,5 kuruşun Cebehâne-i Âmire'den ödendiği belirtilmiştir.

⁵⁹ BOA. C.AS. 957/41610. H.1217/M.1802, Tekfurdağ canibine gönderilen şahi ve sürat toplarıyla birlikte 600 adet şali hartuç, 9 adet hartuç çantası, 450 adet teneke falya, 450 ağaç plastorpa, 150 adet mehtap ve mühimmat-ı sairenin Tophâne-i Âmire'den tamamen alındığı ifade edilmiştir.

⁶⁰ BOA. C.AS. 768/32485.

⁶¹ BOA. C.AS. 161/7078.

⁶² Daniel Panzac, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 69.

yapılmıştır. Genel olarak baktığımızda deniz taşımacılığının tercih edilmesinde, insan ve hayvan gücüne dayalı sürdürülen kara taşımacılığına göre daha hızlı, yük kapasitesinin daha yüksek olması⁶³ ve buna paralel olarak da maliyetin düşük, kâr oranının daha yüksek olması gibi sebepler de önemli rol oynamıştır.⁶⁴ Hartucun imal edilmesinden sonra denizyoluyla malzemenin nakline karar verilirse ilk olarak hartucun miktarına uygun bir geminin bulunmasına girilmiştir. Ağırıklı olarak donanmaya ait gemilerle nakliye yapılmış olsa da uygun geminin bulunamadığı veya nakledilecek malzemenin fazla olduğu durumlarda bu iş için uygun geminin kiralınması yoluna gidilmiştir. Yapılan kiralama sözleşmesinde ilk olarak geminin nereden nereye gideceği, kime ait olduğu,⁶⁵ gemiye kaç adet hartuç kesesinin yükleneceği, navlun bedelinin ne kadar olduğu ve hangi gelir kaleminden ödemenin yapılacağı belirtilmiştir.⁶⁶ Genellikle yapılan sözleşmede belirlenen navlun bedelinin tamamı ödenmemiş olup ödemenin bir kısmının nakliyenin tamamlanmasından sonra yapılması usulü benimsenmiştir.⁶⁷ Yapılacak sevkiyatın aksamaması ve malzemenin zaiyata uğramaması adına nakliye gemilerinin uygun mevsimde denize açılması istenmiştir.⁶⁸ Genellikle donanmaya ait veya tüccarla ait gemilerin mayıs (hızır)

---

⁶³ Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 180.

⁶⁴ Kerim İlker Bulunur, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", *History Studies*, 6/3, (2014), s.91.

⁶⁵ BOA. AE.SMHD.II. 35/2208. H.1223/M.1808, Varna Kalesi için Tophâne-i Âmire'den Varnalı Mehmed Reis'in sefinesiyle 200 adet çapı 1,5'luk şali hartuç ve 200 adet çapı 1'lik şali hartuç olmak üzere toplam 400 adet şali hartuç gönderilmiştir.

⁶⁶ BOA. C.AS. 975/42461. H.1251/M.1835, Ruscuk Kalesi'ne gönderilecek olan 12.000 adet şali hartuç ve mühimmat-ı sairenin münasip bir sefine ile Maçın İskelesine nakli istenmiş olup bu iş için 2000 kuruş navlun bedeliyle bir sefinenin kiralınacağı belirtilerek bu rakamdan 250 kuruş tenzilata gidilerek 1750 kuruşun Başmuhasebe'ye kaydedilerek Hazine-i Âmire'den ödenmesi istenmiştir.

⁶⁷ BOA. AE.SSLM.III. 258/14941. H.1214/M.1800, Abahor'da (Abukir) donanmanın ihtiyacı hartuç ve yuvarlakların Dersaadet'ten yüklenip mezkûr donanmaya teslimi için Gümrük Emni marifetiyle Çeşmeli Yanni Reis'in sefinesi 1000 kuruşa kiralınmıştır. Bu miktarın sülûsanı olan 666,5 kuruş peşin olarak seferiye akçesinden kalan kısım ise teslimattan sonra ödenmiştir.

⁶⁸ BOA. C.AS. 984/42917. H.1204/M.1790, Sinob muhafızı ve kadısına gönderilen hükümde Sinob Kalesi için Cebhâne-i Âmire ve Tophâne-i Âmire'den gönderilen 100 kantar barut-ı siyah, 25 deste hartuç kâğıdı ve 10 kıta arabanın sevki için denize açılma mevsiminde uygun sefinenin bulunarak gönderileceği bildirilmiştir.

ayından başlayarak kasım-aralık ayları arasında⁶⁹ denize açılmış olsa da sefer zamanlarında bu zaman aralığının dışında malzemenin nakliyesi gerçekleştirilmiştir. Malzemenin iskeleye indirilmesinden sonra iskeleden askeri yerleşkeye kadar sorunsuz bir şekilde nakliyenin tamamlanması adına kullanılacak yolların veya nehir yataklarının temiz ve açık olmasına dikkat edilerek bu iş için yeterli sayıda cerahor ve amele görevlendirilmiştir.⁷⁰

Donanmada Hartuç Kesesinin Kullanımı

Osmanlı ateş gücünün devamlılığının sağlanmasındaki en önemli unsurların başında gelen hartuç keseleri kara ordusunda olduğu gibi donanmada da yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Osmanlı Donanması'ndaki gemilerde 15. yüzyılın ortalarından itibaren çeşitli türden topların kullanıldığı yaygın bir görüştür.⁷¹ Henüz yelkenli gemilerin tam anlamıyla küreklilerin yerini almadığı bir dönemde çok sayıda olmasa bile top kullanılmıştır.⁷² Zaman içerisinde gemi inşa teknolojisinin gelişmesine paralel olarak kürekli kadırgaların yerine içerisinde daha fazla top olan, daha uzun menzillere gidebilen, daha çok personel ve malzeme taşıyabilen ve bu sayede karaya daha az bağımlı olan yelkenli türünden kalyonlar tercih edilmiştir.⁷³ Türüne göre (iki ambarlı veya üç ambarlı) içerisinde yaklaşık olarak 68-126 adet topa sahip olan kalyonların⁷⁴ topların ağırlığından ötürü batmaması için su hattına yakın bir şekilde ana güvertenin altında lombar adı verilen

⁶⁹ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara, 1990, s. 185.

⁷⁰ BOA. C.AS. 350/14480. H.1207/M.1792, Dersaadet'ten Belgrad Kalesi'ne gönderilmesi planlanan 500 adet kağıt hartuç ve diğer malzemelerin İbrail İskeleye'ne boşaltılacağı ve bu sırada Tuna Nehri'nin tehlikeli bölgelerinde gerekli olan cerahor ve amelelerin temin edilerek ücretlerinin ödenmesi istenmiştir

⁷¹ İdris Bostan, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalçık Armağanı-I*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2009, s. 254.

⁷² Tuncay Zorlu, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s. 123-124.

⁷³ Fatih Erbaş, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi 19. Yüzyılda Donanmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 155.

⁷⁴ Ali Fuat Öreñç, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul, 2017, s. 180.

delikler⁷⁵ açılarak bu deliklere tunç veya demir (dökme ve dövme) türünden toplar yerleştirilmiştir.⁷⁶ Lombar deliğinde sabit bir şekilde bulunmayan toplar atış anında kundağı vasıtasıyla delikten dışarıya itilmiştir. Atış sırasında geri tepmeden ötürü yuvarlanarak içeri girmesinden fırsatla ambarın kapalı ortamının sağladığı nispi güvenli ortamda toplar topçular tarafından atışa hazır hale getirilmiştir.⁷⁷

Donanmanın ateş gücünü oldukça arttıran bu gelişmeyle birlikte denize açılacak gemi için temin edilecek malzemelerin arasına yüklü miktarda hartuç kesesi de eklenmiştir. Kara ordusunda olduğu gibi Tophâne-i Âmire hartuç kesesinin temini noktasında ilk başvurulan yer olmuştur. Kaptan Paşa tarafından Tophane'ye gönderilen yazıda kaç adet hartuç kesesine ihtiyaç olduğu, bunların hangi tür topta kullanılacağı ve hangi çapta olması gerektiği detaylı bir şekilde belirtilmiştir.⁷⁸ Yapılan yazışmalar sonucunda Tophâne-i Âmire'den genellikle dikimi tamamlanmış boş hartuç keseleri Tersâne-i Âmire içerisinde yer alan ve kereste dışında hemen hemen bütün malzemelerin muhafaza edildiği Mahzen-i Sürb'e⁷⁹ teslim edilmiştir. Mahzen-i Sürb'e nakli sağlanan boş hartuç keselerinin burada doldurulması veya doğrudan denize açılan gemi içerisinde kesenin doldurulması için talep edilen kese miktarına yetecek kadar barutun gönderilmesi istenmiştir.⁸⁰ H.1205/M.1791 tarihinde Kaptan Paşa tarafından gönderilen yazıda Donanma-yı Hümâyun'da endah edilecek obüs topları için frengi şaliden hartucun duhte olduğu (dikildiği) halde daha fazla hartuca ihtiyaç olduğundan bahisle 3000 adet frengi şali ve

⁷⁵ Kenneth Chase, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (Çev. Füsün Tayanç-Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 89.

⁷⁶ Yusuf Alperen Aydın, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2011, s. 327.

⁷⁷ Rob Rice-vd., *Dünya Savaş Tarihi Erken Modern Çağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 1500-1763, C.2*, (Çev. Özgür Kolçak), Timaş Yayınları, İstanbul, 2021, s. 249.

⁷⁸ BOA. C.BH. 69/3276. H.1218/M.1803, Kaptan-ı Derya tarafından Tophâne-i Âmire'ye gönderilen yazıda Donanma-yı Hümâyun'da 1,5 çapında çerha topların lazımesi için 2000 adet şali hartuç, 2000 adet mehtap, 2000 adet fûnye ve 1,5 çapında tenekeli sakuletanın hazırlanarak Tersâne-i Mamure'ye teslimi istenmiştir.

⁷⁹ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, T.T.K., Ankara, 2003, s. 9.

⁸⁰ BOA. AE.SABH.I. 346/24207. H.1193/M.1779, Kaptan-ı Derya'ya verilmek üzere topçubaşı marifetiyle imal olunacak 1000 adet hartucun lazımesi için gerekli olan 750 vukıyye barut-ı siyahın acilen teslimi istenmiştir.

bunun dışında Donanma-yı Hümâyün'da bulunmak üzere 500 adet kırım keçesinin mübâyaa edilerek Mahzen-i Sürb'e teslimi istenmiştir. Gönderilen bu yazı üzerine verilen cevapta önceki sene Donanma-yı Hümâyün kalyonlarındaki obüs topları için zirası 82,5 akçeden 500 zira hartucun Topçubaşı marifetiyle mübâyaa edilip Kapudane Topçubaşına teslim edildiği ve malzemenin bahası için sağ akçe hesabıyla (1 kuruş:120 akçe) 343,5 kuruşun ödendiği ayrıca kalyonların cephanelerinin korunması için adedi 480 akçeden toplam 20 adet kırım keçesinin de Tersane Emini marifetiyle mübâyaa edildiği ifade edilerek 1205 senesi için gerekli olan şalinin Topçubaşı Vekili, kırım keçesinin de Tersane Emini marifetiyle mübâyaa edilip Mahzen-i Sürb'e teslim edileceği belirtilmiştir.⁸¹

Tophâne-i Âmire'den gönderilen yüklü miktarda malzemeye rağmen donanmanın hartuç ihtiyacı tam anlamıyla karşılanamadığından Tersane Emini vasıtasıyla esnaftan miri fiyattan hartuç kesesinin mübâyaaası da yapılmıştır.⁸² Yapılan alımlarda hangi türden kaç adet kesenin hangi birim fiyattan alındığı detaylı bir şekilde belirtilmiştir.⁸³ Başta Tophane, Eyüp ve Yedikule Debbâğhaneleri olmak üzere debbâğ esnafından düzenli olarak her yıl⁸⁴ tirşe hartuç ve köselenin mübâyaaası yapılarak malzeme Mahzen-i Sürb'e nakli sağlanmıştır.⁸⁵ Genellikle bahsi geçen debbâğhanelerden istenilen miktardaki tirşe hartuç ve kösele tek seferde Mahzen-i Sürb'e teslim edilmiş olsa da çeşitli sebeplerden ötürü istenilen malzemenin tek seferde gönderilemediği de olmuştur.⁸⁶ Bu

⁸¹ BOA. C.BH. 53/2502.

⁸² BOA. C.BH. 169/7952. H.1215/M.1801, donanma gemilerinin lazimesi için Tersâne-i Âmire Emini tarafından mübâyaa olunan ve mahzen-i sürb'e teslim olunan 210 top kağıt hartuç ve 210 top kirpas ve diğer malzemelerin bedeli olan 2905 kuruşun ödenmesi talep edilmiştir. Mübâyaa edilen kağıt hartucun topuna 420, kirpasın topuna ise 140 para ödenmiştir.

⁸³ BOA. C.BH. 267/12328. H.1212/M.1788, Donanma gemilerinin lazimesi için 11.520 beyaz ve 3840 siyah olmak üzere toplam 15.360 adet sagır kağıt hartucun rayici üzerine 352 kuruşa mübâyaa olunup mahzen-i sürb'e teslim edildiği belirtilmiştir.

⁸⁴ BOA. C.BH. 200/9371. H.1220/M.1806, Tersâne-i Âmire lazimesi için debbâğ esnafından her sene mübâyaaası mutad olup adedi 12 akçeden toplamda 13.895 tirşe hartuç alınmıştır.

⁸⁵ BOA. C.BH. 50/2398; BOA. C.BH. 53/2493; BOA. C.BH. 76/3628.

⁸⁶ BOA. C.BH. 44/2095., H.1252/M.1836, Donanma-yı Hümâyün sefineleri için Yedikule Debbâğhane esnafından bedeli Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden ödenmek üzere adedi 4 paradan 7000 tirşe hartuç mübâyaa edilmiştir. Ancak istenilen sayıda hartucun tek

noktada yapılan alımlarda bir aksilik yaşanmaması adına ödemelerin büyük bir bölümü 1805 tarihinde kurulan⁸⁷ Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden karşılanmıştır.⁸⁸

Donanmadaki büyük kalyonların dışında daha çok nehir üzerinde özellikle Tuna Nehri'nde kullanılan ve ince donanma olarak da adlandırılan⁸⁹ gemiler içerisinde yer alan şayka, şalope vb. türden sefineler⁹⁰ görevlerini sağlıklı bir şekilde icra edebilmeleri adına sefine içerisinde az sayıda bulunan toplarını (3-12 adet arası) endah etmeleri gerekmiştir. Bu sebepten nehir üzerinde güvenlik açısından bir zafiyet yaşanmaması adına sefineler için düzenli olarak Tophâne-i Âmire'den hartuç kesesi talep edilmiştir.⁹¹ Tophane'ye gönderilen yazılarda hartuç kesesinin kullanılacağı nehir ve görev yapan sefinenin türü belirtildikten sonra kaç adet hartuç kesesine ihtiyaç olduğu detaylıca belirtilmiştir.⁹² Tophâne-i Âmire'nin göndermiş olduğu hartuç kesesinin yetmediği durumlarda ince donanmanın ihtiyacını karşılamak üzere tüccardan çeşitli türden malzeme temin edilerek hartuç imalatı doğrudan Tersâne-i Âmire'de gerçekleştirilmiştir.⁹³

---

seferde nakli mümkün olmayıp ilk seferde 3250, ikinci seferde ise 3750 tirşe hartuç mübâyaa edilmiştir. Bununla birlikte adedi 1000 paradan toplam 80 adet kösele mübâyaa edilmiş olup ilk seferde 54, ikinci seferde ise 26 adet kösele gönderilmiştir.

⁸⁷ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 210-211.

⁸⁸ BOA. C.BH. 77/3689.

⁸⁹ Tuna'da faaliyet gösteren ince donanma hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Filiz Yıldırım, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, Hiper Yayın, İstanbul, 2019.

⁹⁰ İdris Bostan, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teskilat-Gemiler*, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s. 144-145.

⁹¹ BOA. C.AS. 333/13802. H.1202/M.1788, Tuna sevahilinin küşadına memur Memiş Paşa, 1000 adet hartuç, 600 gülle ve 20 varil siyah barutun bir an evvel Tophâne-i Âmire'den gönderilmesini talep etmiştir.

⁹² BOA. C.BH. 154/7335. H.1192/M.1778, Tuna Nehri'nin ocaklık şaykalarından Tulca Şaykası'nın içerisinde bulunan toplara bundan akdem ihsan buyrulan barut-ı siyahın memur kılınan hizmetlerde sarf edildiğinden şaykadaki topların endah edilmesi için 1 kantar barut-ı siyah, 2 kıyye fitil-i mısıri, 3 deste hartuç kâğıdı ve yarım kıyye kurşun verilmesi talep edilmiştir.

⁹³ BOA. C.BH. 223/10380. H.1212/M.1788, Tuna Nehri'nin muhafazasına memur şalopelerinin ihtiyacı olan hartucu imal için Kaptan Paşa'nın emriyle tacir Yanakî'den 704 zira kalın şali moskovun beher zirasının 14,5 paradan mübayaasının yapılip mahzen-i sürb'e teslim edildiği, toplam 255 kuruş 6 paranın İrad-ı Cedid Hazinesi'nden ödenmesi talep edilmiştir.

Çalışma dönemimiz içerisinde hartuç üretimi için gerekli olan malzemenin ülke sınırları içerisinde kolay bir şekilde temin edilmesinden dolayı büyük bir sorun yaşanmamıştır. Ancak savaş vakitlerinde ordunun artan ihtiyacını karşılama noktasında dost ve müttefik olarak kabul edilen devletlerden hediye olarak Osmanlı Ordusu'na yüklü miktarda silah ve mühimmattan da faydalanılmıştır. Gönderilen mühimmatların içerisinde Osmanlı Ordusu'nda kullanılan top standartlarından nispeten farklı çap ve özellik gösteren toplar yer alırsa bunlar için gerekli olan hartuç kesesinin temin edilerek kullanım sahasına gönderilmesi istenmiştir. Bu duruma örnek olarak 1798-1802 tarihli Osmanlı-Fransız Savaşı sırasında 5 Ocak 1799 tarihinde imzaladığı antlaşmayla Osmanlı Devleti'yle ittifak kuran⁹⁴ İngiltere tarafından gönderilen toplar için uygun hartuç kesesinin temini meselesini verebiliriz. H.1214/M.1799 tarihinde İngiltere'den beylik sefinesiyle Dersaadet'e getirilip General Keller marifetiyle teslim olan hediye mühimmattan 35 kıyyelik 8 kıta topun Tersâne-i Âmire'ye ihraç olduğu bu topların kara arabalarının da mevcut olduğu ve Tophâne-i Âmire'ye çıkartılmış olduğunun haber verildiği bildirilmiştir. Bu 8 kıta topun kullanılması için lazım olan hartuç ve yuvarlak gibi malzemelerin Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi istenmiştir.⁹⁵

Çeşitli yollardan temin edilerek donanmadaki gemilere teslim edilen hartuç keselerinin zorlu deniz şartları altında zayi olmaması önemli konuların başında gelmiştir. Kara ordusunda yaşanabilecek bir zaiyatın telafisi nispeten daha kolay olsa da denize açılmış bir geminin aylarca kara yüzü görmeyecek ve ikmal noktasında başka gemilere muhtaç olması nedeniyle sefer öncesinde her bir top için yaklaşık olarak ne kadar baruta ihtiyaç olduğu hesaplanmıştır.⁹⁶ Yapılan hesaplama dahilinde hemen hemen her bir top için yaklaşık olarak 50 hartuç kesesi gönderildiğinden⁹⁷ eldeki kısıtlı sayıdaki hartuç kesesinin zayi olmadan mükemmel bir şekilde kullanılması gerekmiştir. Gemilerdeki hartuç keselerinin muhafazası için dönem için iyi sayılabilecek bir ücretle

⁹⁴ Fatih Yeşil, *Trajik Zafer Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 12.

⁹⁵ BOA. C.BH. 210/9809.

⁹⁶ Yusuf Alperen Aydın, *a.g.e.*, s. 374-375.

⁹⁷ Tuncay Zorlu, *a.g.e.*, s. 50.

Topçubaşı adıyla bir görevlinin istihdam edilmesi istenmiştir.⁹⁸ Bunun dışında gemilerden yapılan top atışlarının başarı oranlarını arttırmak ve başarısız atış neticesinde hartuç keselerinin zayi edilmesinin önüne geçmek adına bu alanda uzman olarak kabul edilen kişilerin istihdam edilerek donanma personeline gerekli eğitimin verilmesi amaçlanmıştır.⁹⁹

Talimler Sırasında Kullanılan Hartuç Kesesi

Günümüzde olduğu gibi geçmişte de savaşların kazanılmasında teknolojik üstünlüğün yanı sıra orduların disiplin içerisinde ve talimli olmaları etkili olmuştur. II. Viyana Kuşatmasına kadar Osmanlı Ordusu gerek teknolojik gerekse talim noktasında hemen hemen çağdaşlarıyla aynı seviyede olmuştur. Ancak zaman içerisinde Kapıkulu Ocağı'nın bozulması, tımar sisteminin işlevini kaybetmesi ve belki de en önemlisi askeri teknoloji açısından yaşanan yavaşlama ve askerlerin eğitimsizliği gibi sebeplerden Osmanlı Ordusu yapılan savaşlarda ağır yenilgiler almaya başlamıştır. İlk başlarda alınan yenilgilerin geçici olduğu ve bir süre sonra yeniden zaferlerin kazanılacağı inancı hâkim olsa da kısa bir sürede yenilgilerin teknolojik açıdan ordunun geri kalmasından kaynaklı olduğu kabul edilmiştir. Özellikle 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların ateş gücünün üstünlüğünün sürat topları sayesinde olduğunun anlaşılmasıyla birlikte 1773 tarihinde Baron de Tott'un öncülüğünde eski topçu sınıfına dokunulmadan sürat topçuları (sahra topçuları) adıyla bir sınıfın eğitimine başlanmıştır.¹⁰⁰ İlk etapta 25 top ve 250 topçudan müteşekkil bir şekilde¹⁰¹ ağırlıklı olarak Beyoğlu ve Sadabat'ta bulunan süratçi neferlerinin talimleri için hatırı sayılı miktarda hartuç kesesi, barut, güherçile, mehtap, teneke falya ve ahen

⁹⁸ BOA. HAT. 573/28114. H.1253/M.1838, Donanma-yı Hümâyün sefineleri içindeki topların hartuç keselerinin ve saire mühimmatın muhafaza edilmesi için her bir sefinceye 90'ar kuruş aylıkla bir topçubaşının tayini istenmiştir.

⁹⁹ BOA. HAT. 1255/48594. H.1252/M.1838, top endahtının fenni, hartuç ve sair şeylerin tahsili zımında Bahr-i Sefid Boğazı'nda bulunan topçu muallimi yanına gönderilecek iki nefer efendilerin şehriye ve tayinatları hususu bildirilmiştir.

¹⁰⁰ Fatih Yeşil-Ömer Gezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid", *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2018), s. 24.

¹⁰¹ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s. 218.

kollu tomar temin edilmiştir. Bahsi geçen malzemelerin büyük bir kısmı Tophâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire ve Cebehâne-i Âmire'den karşılanmış olsa da yine de bir kısım malzemenin miri fiyattan mübâyaa edilerek teslimi yoluna gidilmiştir.¹⁰² H.1199-1201/M.1785-1787 tarihleri arasında Beyoğlu ve Sadabad'da bulunan sürat topçularının talimleri için düzenli olarak Tophâne-i Âmire'den 1500 adet frengi şali hartuç gönderilmiştir. Ancak gönderilen hartuç sayısının yetersiz olmasından ötürü bahsi geçen seneler de 82,5 sağ akçe veya 110 çürük akçeden 300 adet frengi şali hartucun da mübâyaa gerçekleştirilmiştir.¹⁰³ Bu sayede süratçiler gün içerisinde düzenli olarak atış talimlerini gerçekleştirebilmişlerdir.

Sürat topçularının cephedeki faydalarının anlaşılmasıyla birlikte İstanbul ve havalisi dışında özellikle sınır hatları boyunca sürat topçularının eğitimine büyük önem verilmiştir. Beyoğlu ve Sadabad'da olduğu gibi düzenli olarak her gün atış taliminde bulunan süratçiler için büyük bir kısmı Tophâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire ve Cebehâne-i Âmire'den olmak üzere başta hartuç kesesi olmak üzere birçok malzemenin sevkiyatı yapılarak eksik kalan malzemenin mübâyaa yoluna gidilmiştir.¹⁰⁴ İstanbul'a uzak noktalara yapılan malzeme sevkiyatı dışında atış başarısını yükseltmek ve malzemenin zayi olmasını önlemek adına hartuç talimi konusunda uzman kişiler de gönderilmiştir. Bu türden yapılan sevkiyatlar sırasında gönderilmiş olan hartuç keselerinin temiz bir yerde güvenli bir şekilde muhafaza edilerek bahsi geçen bölgedeki süratçilerin hartuç noksanlığı nedeniyle bir kesinti yaşamadan talimlerini sağlıklı bir şekilde sürdürmeleri amaçlanmıştır.¹⁰⁵

¹⁰² BOA. AE.SABH.I. 248/16566. H.1199/M.1785, Beyoğlu ve Sadabat nam mahallerde süratçi neferlerinin talimlerinde kullanılmak üzere gereken 1500 adet şali hartuç, teneke falya vesaire mühimmatın Tophâne-i Âmire'den verileceği ifade edilmiştir.

¹⁰³ BOA. C.AS. 905/39031; BOA. C.AS. 1088/48004; BOA. C.AS. 1129/50096.

¹⁰⁴ BOA. C.AS. 1171/52159. H.1197/M.1783, İsmail ve Sofya canibinde mevcut olan süratçi neferlerinin talimleri için Baruthâne-i Âmire'den 2500 adet şali hartuç, 40 adet ahen kollu tomar, 5000 adet teneke falya, 2500 adet mehtap, 2 adet kebir sandık ve 40 vukıyye kal olmuş güherçile, Cebehâne-i Âmire'den 6,5 vukıyye barut-ı siyah teslim edilmiştir. Bu malzemelerin dışında adedi 82 sağ akçeden 625 adet şali hartuç, adedi 1 sağ akçeden 5000 adet hartuç çantası, adedi 120 sağ akçeden 80 adet ahen kollu tomar ve adedi 345 sağ akçeden 4 adet kebir sandık mübâyaa edilmiştir.

¹⁰⁵ BOA. C.AS. 917/39604. H.1197/M.1783, Bosna Valisi Abdullah Paşa ve Mora Muhassılı Vezir Raif Paşa'ya gönderilen hükümde sürat topçularının talimi için beş nefer

1768-1774 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Kapıkulu Ocağı'nın zayıf durumunun gözler önüne serilmesinden sonra orduda islahatın gerekliliği ortaya çıkmıştır. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın yapılacak islahlara karşı tutumu nedeniyle islahat hareketine yukarıda da belirttiğimiz üzere topçulardan başlanmıştır. Sürat topçularının nispeten başarılı olması üzerine Nizam-i Cedid dönemi olarak da adlandırılan III. Selim döneminde Yeniçeri Ocağı'ndan bağımsız Bostancı Ocağı'na bağlı bir şekilde Fransız usulü askeri talimler yapmak üzere Bostancı Tüfenkçisi adıyla yeni bir kuvvet meydana getirilmiştir.¹⁰⁶ İlk etapta Yeniçerilerin öfkesinden çekinilerek adeta gizli bir şekilde 1792 tarihinde şehirden ve halkın gözünden uzakta Levend Çiftliği'nde eğitime başlayan ve kısa bir süre içerisinde büyük yol kateden bu birliğin mevcudu artarak 1799 tarihinde Üsküdar'da da talimlere başlamıştır.¹⁰⁷ Zaman içerisinde yaşanan gelişmelerle birlikte açık bir şekilde faaliyetlerini sürdürmeye başlayan ve bir nevi ordunun modern ve başarılı yüzünü oluşturan bu birliğin talimi noktasında başta Padişah olmak üzere birçok devlet adamı oldukça hassas davranmıştır. Biniş günleri olarak da adlandırılan Padişah ve maiyetinin yaptıkları kısa süreli ziyaretler¹⁰⁸ esnasında devlet erkanı Bostancı Tüfenkçilerinin talimler sırasındaki başarısını görmek istemişlerdir.¹⁰⁹ Osmanlı Ordusu'nun batı tarzında bir ateş gücüne sahip olabilmesi adına önemli bir adım olarak görülen bu birliğin talimlerini kusursuz bir şekilde yapabilmesi adına düzenli olarak Tophâne-i Âmire'den¹¹⁰ Levent ve Üsküdar'daki birliklere ayrı ayrı başta hartuç kesesi olmak üzere, hartuç çantası, teneke falya, mehtap, fitil-i mısri ve

---

usta sürat topçusu İstanbul'dan gönderildiği, sürat topçuların haftada iki defa talimleri için gerekli olan 2.000 adet şali hartucun da içinde olduğu malzemelerin gönderileceği ve bu malzemelere zarar gelmemesi adına bir muhafızla temiz bir mahalde saklanması istenmiştir.

¹⁰⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, C.2. T.T.K., Ankara, 1988, s. 267-268.

¹⁰⁷ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 225-226.

¹⁰⁸ Abdülkadir Özcan, "Biniş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 185.

¹⁰⁹ BOA. C.AS. 88/4090. H.1215/M.1800, biniş günlerinde serdar-ı ekrem önünde endahat olunacak talim topları için imal olunacak hartuç için 4 varil barut ve 10 top sancak bezinin Cebhâne-i Âmire'den verilmesi istenmiştir.

¹¹⁰ BOA. AE.SSLM.III. 205/12190. H.1215/M.1801, Levend Çiftliği'nde Bostancı Tüfenkçi Ocağı neferlerinin talimleri için 1000 adet şali hartuç, 1500 adet teneke falyanın Tophâne-i Âmire mevcudundan gönderilmesi istenmiştir.

ahen kollu tomar gibi birçok malzeme göndermiştir.¹¹¹ Genel olarak baktığımızda Tophâne-i Âmire'den Levent ve Üsküdar'daki birliklere H.1215/1221-M.1800/1806 tarihleri arasında talimler için düzenli olarak ayrı ayrı 1000 adet hartuç kesesi gönderilmiştir.¹¹²

Bostancı Tüfenkçileri kısa sürede başarılı olsa da Nizam-i Cedid dönemini bitiren Kabakçı Mustafa İsyanı sonunda bu birlik dağıtılmıştır. III. Selim'in tahtan indirilmesi ve akabinde Nizam-ı Cedid taraftarı Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a gelerek tahta II. Mahmud'u çıkarması üzerine Sekban-ı Cedid adı altında bir nevi Nizam-ı Cedid Ordusu'nun devamı olan bir birlik kurulmuş olsa da Alemdar Mustafa Paşa'nın vefatından sonra bu birlik dağıtılmıştır.¹¹³ Bu şartlar altında tahtta oturan II. Mahmud 1808 tarihinden itibaren 18 yıllık uzun bir hazırlık sürecinin sonunda 1826 tarihinde Yeniçeri Ocağı'nı kaldırarak bu ordunun yerine Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye adıyla yeni bir ordu kurmuştur.¹¹⁴ Dönemin siyasi konjonktürünün de etkisiyle zaman kaybetmeksizin yeni kurulan ordunun ateş gücünü arttırmak üzere düzenli bir şekilde atış talimlerine başlanmıştır.¹¹⁵ Belgelerden takip edebildiğimiz ölçüde H.1243/1252-1827/1836 tarihleri arasında haftada bir defa olarak belirlenen atış talimlerinde kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan 4000 adet dolu hartuç kesesi Tophâne-i Âmire'den talep edilmiştir.¹¹⁶ Tophâne-i Âmire gelen talep üzerine dikimi tamamlanmış

¹¹¹ BOA. C.AS. 135/5996. H.1211/M.1796, Levent Çiftliği'nde Bostancı Tüfenkçi Ocağı neferlerinin talimleri için lazım olan 20 adet maşalı fitil ağaç, 10 adet gavsale (kösele) kova ve 15 adet hartuç çantasının Tophâne-i Âmire'den verilmesi talep edilmiştir.

¹¹² BOA. C.AS. 137/6075; BOA. C.AS. 384/15869; BOA. C.AS. 616/25982; BOA. C.AS. 923/39889.

¹¹³ Mesut Uyar-Edward J. Erickson, *a.g.e.*, s. 232-233.

¹¹⁴ Gültekin Yıldız, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul, 2017, s. 69.

¹¹⁵ BOA. C.AS. 381/15734. H.1243/M.1827, Davud Paşa Kışlası'nda Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin haftada bir olacak atış talimlerinde sarf olunmak üzere gereken 4000 adet memlu hartuç, 400 adet mehtap ve 6400 adet füyüyenin Tophâne-i Âmire'den gönderilmesi talep edilmiştir.

¹¹⁶ BOA. C.AS. 296/12298. H.1252/M.1836, Anadolu Seraskeri Said Paşa'nın talebi üzerine Asâkir-i Mansure piyade topçularının talimleri için gerekli 4000 adet şali hartucun Tophâne-i Âmire mevcudundan tamamen gönderildiği belirtilmiştir. Ayrıca Asâkir-i Şâhâne'nin talimleri için 1 çapta 1000 adet şali hartuç kesesi, 1,5 çapta 1000 adet şali hartuç kesesi, 3 çapta 2500 şali hartuç kesesi, 5 çapta 500 adet şali hartuç kesesi ve 6 adet mühimmat sandığı Tophâne-i Âmire'den gönderilmiştir.

hartuç keselerini doldurmak için Cebehâne-i Âmire'den gerekli barutun gönderilmesini talep etmiştir. Kimi zaman aynı vakit aralığında Tophane'den Cebehane'ye barut talebi gittiğinde olumsuz bir cevap gelmemesi adına talep edilen barutun hangi birliğin ihtiyacına sarf edildiği ifade edilmiştir. Örneğin H.1244/M.1829 tarihinde Tophâne-i Âmire nazırı tarafından Cebehâne-i Âmire'ye gönderilen yazıda, daha önceden Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin talimlerinde kullanılmak üzere gönderilen hartuç ve baruttan farklı olarak bu sefer Asakir-i Bostanyan-ı Hassa neferatının kapaklı arabalarına konulacak gülleli hartuçların imali için lazım gelen 1000 vukiyye barut-ı siyahın gönderilmesi talep edilmiştir.¹¹⁷

Kalelerde Hartuç Kesesi Kullanımı

Çalışma dönemimiz içerisinde kaleler de hartuç sarfiyatının yoğun olarak yapıldığı yerlerin başında gelmiştir. Bir ülkenin güvenliği noktasında hayati bir öneme sahip ve adeta bir beden sinir ucu gibi acının ilk hissedildiği noktalar olan kaleler¹¹⁸ bulunduğu bölgenin durumuna göre çeşitli büyüklükte olmuştur. Özellikle sınır hattı boyunca kritik bölgelerde yer alan¹¹⁹ ve olası bir savaş halinde uzun bir süre düşman kuşatmasına karşı direnmesi beklenen kaleler, iç bölgedeki kalelere oranla daha büyük boyutlarda ve daha fazla asker ve top sayısına sahip olmuştur.¹²⁰ Sınır hattı boyunca yer alan ve adeta ülkeyi bir zincirle birbirine bağlayan kalelerin ikmal noktasında büyük bir sıkıntıya düşmemesi gerekmiştir. Bunun için düzenli olarak gıda stoklarının tazelenmesi¹²¹ ve başta top olmak üzere gerekli teçhizatın mükemmel bir şekilde kale içerisinde depolanması ve yeterli düzeyde personelin mevcut olması gerekmiştir.¹²² Kalelerde savunma amaçlı

¹¹⁷ BOA. C.AS. 609/25683.

¹¹⁸ Mahir Aydın, a.g.m., s. 15.

¹¹⁹ Zafer Gölen, a.g.e., s. 268-269.

¹²⁰ Gabor Agoston, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, s. 113.

¹²¹ BOA. C.AS. 140/6220. H.1204/M.1790, 150 haneden ibaret olduğu belirtilen Hırsova Kalesi'nin az sayıda adamlı muhafazasının mümkün olmadığından asker ve şayka istenmiştir. Ayrıca barut-ı siyahtan başka elde bir şey olmadığından hartuç ve fitil gibi malzemelerin yanında peksimedin de olmadığı Mahmud Paşa, Ömer Paşa ve Hırsova Kadısı tarafından bildirilmiştir.

¹²² BOA. C.AS. 578/24318. H.1238/M.1822, Bahr-i Siyah Nazırı tarafından boğazda bulunan kaleler için 5'er ve 6'şar dirhemden olmak üzere 24 sandık fişenk, top endahı

kullanımı düşünülen ve belirli bir plan doğrultusunda mazgallara yerleştirilen¹²³ topların ihtiyaç duyduğu malzemeler başta İstanbul olmak üzere kalenin bulunduğu bölgedeki askeri üretim tesislerinden temin edilmiştir. Depolarda düzenli olarak sayımı yapılan¹²⁴ ve eksikliği halinde acilen temini istenilen malzemelerin başında dolu veya boş hartuç keseleri gelmiştir.¹²⁵ Kale muhafızı olarak adlandırılan komutan tarafından gerekli sayım yaptırıldıktan sonra mevcutta bulunan başta hartuç olmak üzere diğer malzemelerin ne kadar süreyle yeteceği belirtildikten sonra ihtiyaç duyulan hartuç kesesinin kaç adet olduğu, bunların çapının ne olmasının gerektiği, şayet boş gönderilecekse dolulukları için yeterli miktarda barutun da gönderilmesi talep edilmiştir.¹²⁶ Gönderilen talep yazılarında çoğu zaman istenilen hartuç kesesinin çapı belirtilmiş olsa da kimi zaman kesenin çapının belirtilmediği durumlar da olmuştur. Bu gibi durumlarda hartuç kesesi dışında kalan ve niteliği kesin bir şekilde belirtilen malzemelerin sevkiyatı gerçekleştirilmiş olup istenilen hartuç kesesinin hangi çapta olacağına belirtilmesinden sonra sevkiyatın yapılacağı belirtilmiştir.¹²⁷ Kalede hartuç kesesinin kullanılacağı topun çapı net bir şekilde tespit edildikten sonra güvenlik noktasında bir zafiyet yaşanmaması adına

---

için 1000 adet mehtap, hartuç lazimesi için 50 vukkiye çeriş ve ser tomar lazimesi için 500 adet post-ı ganem gönderilmesi istenmiştir; *BOA. C.AS. 1155/51354.*

¹²³ Salim Aydüz, *a.g.e.*, s. 442-443.

¹²⁴ Veysel Göger, "Diyarbakır Kalesi Cephanesi 1740-1746", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2019), s. 53.

¹²⁵ *BOA. AE.SABH.I. 294/19717. H.1202/M.1788*, Belgrad muhafızının isteği doğrultusunda Ordu-yı Hümâyun mevcudundan serian 2000 adet frengi şali hartuç, 10 adet çanta hartuç, 2 adet hartuç sandığı gönderilmiştir; *BOA. C.AS. 989/43216. H.1205/M.1791*, Ruscuk Kalesi'nin ihtiyacı olan 25 vukiyeye fitil-i mısri, 40 deste kağıt hartuç ve mühimmat-ı sairenin gönderilmesi istenmiştir.

¹²⁶ *BOA. C.AS. 828/35251. H.1240/M.1825*, Vidin Muhafızı İbrahim Paşa tarafından gönderilen yazıda, Vidin Kalesi mühimmat ambarından, şali hartuç, hartuçluk kağıt ve fûnye gibi malzemeler mevcutsa da az kaldığı, şimdilik lazım olan 1,5 vukiyelik 10 sandık hartuç, 100 top hartuçluk kağıt, 5 sandık fûnye, 1,5 vukiyelik 100 adet çerha tomarı talep edilmiştir. Malzemelerin Tophâne-i Âmire'den deniz yoluyla Varna İskelesi'ne oradan Ruscuk'a ve buradan da Tuna sefineleriyle kaleye nakledilmesi ve güzergâh üzerindeki görevlilere emirler yazılması istenmiştir.

¹²⁷ *BOA. C.AS. 67/3139. H.1205/1790*, Gelegra Muhafızı Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümde, Gelegra Kalesi için bundan önce Ordu-yı Hümâyun mevcudundan 30 kantar barut-ı siyah gönderildiği, istenilen plankate, zincir, salkım ve hartucun bilinmediğinden hangi çapta malzemenin istendiği sorulmuştur.

talep edilen miktarda ve çaptaki hartuç kesesinin Tophâne-i Âmire'den gönderileceği bildirilmiştir.¹²⁸ Yukarıda da belirttiğimiz üzere hartuç kesesinin sevkiyatı noktasında kalenin denize olan mesafesi dikkate alınarak buna göre karayolu veya denizyoluyla sevkiyatın gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Sevkiyatın sorunsuz bir şekilde tamamlanmasından sonra gönderilen malzemelerin kale içerisinde depolandığına dair yazı İstanbul'a gönderilmiştir.¹²⁹

Uzun ve meşakkatli bir sürecin ardından kalelere nakli tamamlanan hartuç keselerinin zayi olmadan verimli bir şekilde kullanılması ve olası bir savaş halinde kaleden daha isabetli atışlar yapılabilmesi adına topçuların düzenli olarak atış talimi yapması gerekmiştir. Genellikle haftada bir veya iki kere yapılan atış talimleri sırasında yoğun bir şekilde hartuç kesesi ve barut kullanılmıştır. Yapılan talimlerin düzenli bir şekilde devam etmesinden dolayı kısa süre içerisinde kalenin cephanesindeki hartuç kesesi ve barut gibi malzemeler kısa sürede tükenme noktasına gelmiştir. Bu durum karşısında güvenlik zafiyeti yaşanmaması adına atış talimlerinde kullanılan malzemenin cephaneye konulması gerekmiş olup ihtiyaç duyulan malzeme İstanbul'dan talep edilmiştir. Meseleye H.1201/M.1787 tarihinde Anabolu Muhafızı Vezir Mustafa Paşa tarafından gönderilen yazıyı örnek olarak verebiliriz. Mora Ceziresi'nde Anabolu, İç Kale, Palamidi ve Kastel-i Bahri Kalelerinde toplam 165 pare topun mevcut olduğu ve haftada iki defa sürat toplarıyla talim yaptığından şu an cephane olsa bile on güne kifayet edecek kadar barut ve kurşunun kaldığı belirtilmiştir. Bunun üzerine bahsi geçen kalelere 1194 senesinden 1200 senesine kadar toplam ne kadar barut, kurşun ve topun gönderildiği ifade edilerek Topçubaşı Ağa'nın da oluruyla sürat topçularının talimi için sarfedilen miktarda malzemenin gönderilmesine karar verilmiştir.¹³⁰

¹²⁸ BOA. C.AS. 414/17154; BOA. C.AS. 428/17770. H.1245/M.1829, Midye ve havalisinin muhafızı Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde, bölgenin muhafazası için gerekli olan 3 ve 5 çaplarında dane ve hartucun Tophâne-i Âmire'den hazırlanarak gönderileceği yazılmıştır. Yazıya göre Tophâne-i Âmire'den 5 çapında 250 obüs hartucu, 5 çapında 250 balyemez hartucu ve 3 çapında 500 balyemez hartucu gönderilmiştir.

¹²⁹ BOA. HAT. 130/5396. H.1222/M.1807, Limni Kalesi'nin lazimesi için gerekli olan 40 kantar siyah barut, 10 sandık fişek, 200 adet yuvarlak, 300 adet tirşe ve kağıt hartuç, 100 adet kazma ve küreğin cephaneye yerleştirildiği belirtilmiştir.

¹³⁰ BOA. AE.SABH.I. 306/20519.

Kale	Kağıt Hartuç/ Deste	Kurşun/Kantar	Barut/Kantar
Anadolu	25	10	50
İç Kale	15	6	30
Palamidi	15	6	30
Kastel-i Bahri	15	8	40
Toplam	70	30	150

Sonuç

Osmanlı Ordusu'nun ateş gücünün devamlılığını sağlama noktasında önemli malzemelerin başında gelen hartuç kesesi başta savaş sırasında kara ordusu ve donanmada olmak üzere ülke savunmasının ilk başladığı nokta olan kaleler ve ordunun çeşitli sınıfına mensup askerin talimlerinde yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Oldukça geniş bir askeri faaliyet alanında kullanılan farklı türden toplar sebebiyle hartuç kesesinin üretim aşamasında bir standartlaşmaya gidilememiştir. Üretim aşamasında ilk olarak hangi tür top için kesenin imal edileceği belirtilmiş olup bu sayede envanterde bulunan her toptan faydalanılmıştır. Üretim ilk aşamasında ihtiyaç duyulan çeşitli türden bez, kağıt, deri ve barut temini noktasında büyük bir sıkıntı yaşanmamıştır. Bunda şüphesiz ki Tophâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire ve Cebehâne-i Âmire'nin koordineli bir şekilde çalışması etkili olmuştur. Geniş Osmanlı coğrafyası içerisinde ihtiyaç duyulan malzemeler kolaylıkla temin edildiğinden devlet stratejik açıdan olduğu kadar yüzbinlerce kuruşu ülke içerisinde tutarak ekonomik açıdan elini güçlendirmiştir. Üretim aşamasında nispeten malzeme kalitesizliği veya insan kaynaklı hatalardan dolayı aksamalar yaşanmış olsa da kısa süre içerisinde zayi olan malzemenin yerine yenisi tedarik edilmiştir. Nispeten sorunsuz bir şekilde üretim aşamasının tamamlanmasından ardından hartuç kesesinin kullanılacağı yere sevki kara veya yerleşkenin konumuna göre denizyoluyla sağlanmıştır. Özellikle karayoluyla yapılan sevkiyat sırasında malzemenin zayi olmaması adına hartuç keselerinin doldurulacağı sandıklar ve arabaların güzergâh boyunca iklim ve doğa koşullarından minimum düzeyde etkilenmesi için uğraşmıştır. Bu açıdan keçe ve kösele yoğun bir şekilde izolasyon malzemesi olarak kullanılmıştır. Bunun dışında olası bir hırsızlık durumunun önüne geçebilmek adına sevkiyatta kullanılacak arabalara çeşitli türden kilitler vurulmuştur. Denizyoluyla yapılacak sevkiyatta ise öncelikli olarak

malzemenin türüne ve miktarına uygun geminin temine çalışılmıştır. Bu aşamada donanmaya ait gemiler kullanıldığı kadar Müslüman ve Gayrimüslim kaptanlara ait gemilerin kiralanması yoluna da gidilmiştir. Yapılan navlun sözleşmelerinde gemiye yüklenecek hartuç kesesinin türü ve miktarı belirtildikten sonra nakliye bedelinin ne kadar olduğu ve bu rakamın ne kadarlık kısmının sevkiyattan önce ödeneceği belirtilmiştir. Genel olarak hartuç kesesinin üretiminden askeri yerleşkelere sevkine kadar geçen süreçte büyük bir sorunla karşılaşılma- mış olup yaşanan ufak tefek problemler de devlet yöneticilerin itinalı ve koordineli bir şekilde çalışması neticesinde kısa sürede çözüme kavuşturulmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri

Sultan I.Abdülhamid (AE.SABH.I): 248/16566, 294/19717, 306/20519, 346/24207.

Sultan II.Mahmud (AE.SMHD.II): 35/2208, 49/3171.

Sultan III.Selim (AE.SMSL.III): 10/473, 205/12190, 220/12925, 258/14941.

Cevdet

Askeriye (C.AS): 67/3139, 88/4090, 110/4964, 135/5996, 137/6075, 140/6220, 161/7078, 219/9333, 296/12298, 311/12852, 333/13802, 348/14412, 350/14480, 381/15734, 384/15869, 392/16184, 400/16513, 414/17153, 414/17154, 428/17770, 462/19292, 521/21768, 578/24318, 603/25432, 609/25683, 616/25982, 713/29925, 768/32485, 782/33117, 828/35251, 884/37976, 905/39031, 906/39055, 908/39167, 917/39604, 923/39889, 944/40969, 947/41090, 957/41610, 958/41633, 975/42461, 984/42917, 988/43115, 989/43216, 1088/48004, 1129/50096, 1131/50225, 1138/50560, 1155/51354, 1171/52159, 1194/53400.

Bahriye (C.BH): 44/2095, 50/2398, 53/2493, 53/2502, 69/3270, 69/3276, 76/3628, 77/3689, 154/7335, 169/7952, 200/9371, 210/9809, 223/10380, 267/12328.

Hatt-ı Hümayun (HAT): 130/5396, 573/28114, 1255/48594.

Topkapı Sarayı

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defteri (TS.MA.d): 7213.

Kitap ve Makaleler

Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Ateşli Silahlar ve Askeri Devrim Tartışmaları*, (Yay. Haz. Kahraman Şakul), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Agoston, Gabor, *Osmanlı'da Strateji ve Askerî Güç*, (Çev. M. Fatih Çalışır), Timaş, İstanbul 2015.

Aksan, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, (Çev. Gül Çağlı Güven), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

Aydın, Mahir, "Kaleler", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Aydın, Yusuf Alperen, *Sultanın Kalyonları Osmanlı Donanmasının Yelkenli Savaş Gemileri (1701-1770)*, Küre Yayınları, İstanbul 2011.

Aydüz, Salim, *Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Teknolojisi*, T.T.K., Ankara 2006.

Bennet, Matthew-vd., *Dünya Savaş Tarihi Erken Ortaçağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 500-1500*, C.1, (Çev. Özgür Kolçak), Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

Bostan, İdris, "XVI. Yüzyıl Başlarında Tophâne-i Âmire ve Top Döküm Faaliyetleri", *Halil İnalçık Armağanı-I*, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2009.

Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, T.T.K., Ankara 2003.

Bostan, İdris, *Osmanlılar ve Deniz, Deniz Politikaları-Teşkilat-Gemiler*, Küre Yayınları, İstanbul 2017.

Bulunur, Kerim İlker, "16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Deniz Taşımacılığı: Navlun ve İskerçe Sözleşmeleri", *History Studies*, 6/3, (2014), s. 89-102.

Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.

Chase, Kenneth, *Ateşli Silahlar Tarihi*, (Çev. Fusun Tayanç-Tunç Tayanç), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Demircan, Yasemin, "1720 Tarihli Tahrir Defterine Göre Nakşa Adası'nda Yapılan Düzenlemeler ve Reâyânın Durumu", *Bellekten*, 73/268 (2009), s. 671-680.

Erbaş, Fatih, *Doğu Akdeniz'de Güç Mücadelesi, 19. Yüzyılda Donanmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019.

Göger, Veysel, "Diyarbakır Kalesi Cephanesi 1740-1746)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (2019), s. 46-62.

Gölen, Zafer, *Osmanlı Devleti'nde Baruthâne-i Âmire (XVIII. Yüzyıl)*, T.T.K., Ankara 2006.

Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, C.II, (Çev. M. Ali Kılıçbay-Enver Özcan), T.T.K., Ankara 1990.

Örenç, Ali Fuat, "Deniz Kuvvetleri ve Deniz Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul 2017.

Özcan, Abdülkadir, "Biniş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6 (1992), s. 184-185.

Pakalın, Mehmet Zeki, "Hartuç", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Panzac, Daniel, *Osmanlı Donanması (1572-1923)*, (Çev. Ahmet Maden-Sertaç Canpolat), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

Rice, Rob-vd., *Dünya Savaş Tarihi Erken Modern Çağ Teçhizat, Savaş Yöntemleri, Taktikler 1500-1763*, C.2, (Çev. Özgür Kolçak), Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

Tekin, Zeki, "İstanbul Debbaghâneleri", *OTAM*, 8 (1997), s. 349-364.

Tetik, Fatih-Serdal Soyluer, "Silah İthalatı ve Kara Harp Sanayii", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul 2017.

Uyar, Mesut-Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, T.T.K., Ankara 1988.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, C.2. T.T.K., Ankara 1988.

Veinstein, Gilles, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C.1, (Yay. Yön. Robert Mantran), Say Yayınları, İstanbul 1991.

Yeşil, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2016.

Yeşil, Fatih, *Trajik Zafer Büyük Güçlerin Doğu Akdeniz'deki Siyasi ve Askeri Mücadelesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

Yeşil, Fatih-Ömer Gezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda "Sürat" Topçuluğu II (1773-1807): Taktik, Talim Muharebe Performansı ve Nizâm-ı Cedid", *Osmanlı Araştırmaları*, 53 (2018), s. 231-285.

Yıldırım, Filiz, *Nazlı Tuna'nın İnce Donanması (18. Yüzyıl)*, Hiper Yayın, İstanbul, 2019.

Yıldız, Gültekin, "Kara Kuvvetleri", *Osmanlı Askeri Tarihi Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri 1792-1918*, (Ed. Gültekin Yıldız), Timaş, İstanbul 2017.

Zorlu, Tuncay, *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

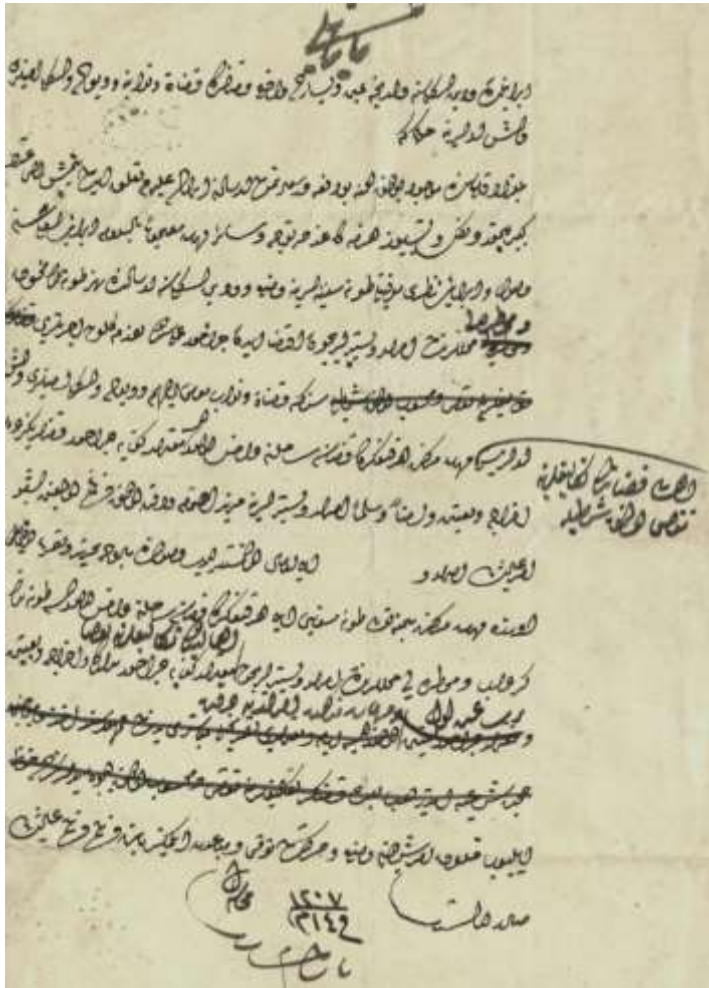
EKLER

EK-1. H.1202/M.1788, Ordu-yı Hümâyun'da mevcut sûrat ve obüs toplarının lazimesi için imal olunan hartuçlar ve hartuçların vaz'ı olduğu kapaklı arabaların lazimesi için gerekli olan 97 adet posta kilidinin gönderilmesine dair. (BOA. C.AS. 1138/50560.

EK-2. H.1207/M.1792, Dersaadet'ten Belgrad Kalesi'ne gönderilen olan 500 adet kağıt hartuç ve diğer malzemelerin İbrail İskelesi'ne gönderileceği bu sırada Tuna Nehri'nin tehlikeli bölgelerinde gerekli olan cerahor ve amelelerin temin edilerek ücretlerinin ödenmesine dair. (BOA. C.AS. 350/14480)

Extended Abstract

With the Battle of Kosovo I, cannon began to be used in the Ottoman Army and significant progress was made in the field of cannon. In a short period of time, the Ottoman Empire, which reached the level of knowledge and technology capable of making the cannons that would be used in the siege of castles located in difficult and rugged terrain in mobile foundries, was at an advanced level in this field compared to European States. Especially the destructive power of the cannons used during the conquest of Istanbul during the reign of Fatih set an example for other states. The firepower of the Ottomans showed itself well in the wars of Çaldıran, Mercidabık, Ridaniye and Mohaç, and although it reached its peak during the reign of Sultan Süleyman, the technological superiority passed to Europe in the following periods. During the wars with Austria, it was seen that the Ottoman firepower began to lag behind the Austrian firepower, and activities were undertaken to increase the army's firepower. At this point, in order to increase the firepower of the army, it was necessary to produce various types of gunpowder in abundance and of high quality in gunpowder factories within the country, especially in gunpowder factories such as Baruthâne-i Âmire, Salonica, Gallipoli and Azadlu. The finished gunpowder was filled into hartuç pouches to be used in the cannons that were shipped with the army during the campaign, in the castles, which we can call the nerve endings of the country, and in the navy ships that were responsible for ensuring the security of the country in Ottoman territorial waters.

Derived from the Italian word "cartuccia", which means cylinder or funnel metal container or paper pouch, and used in Ottoman military terminology to refer to the casing in which one shot of gunpowder is placed, hartuç was also called hartuç pouch or cartridge because it was usually produced in the form of a pouch. This material, which was pushed into the bottom of the cannon by means of an iron rod and in a way ensured the continuity of the army's firepower, prevented the filling of the cannon with more or less gunpowder than its capacity and prevented possible problems such as explosions. At this point, the hartuç pouch, which was used extensively in the Ottoman Army, did not have a specific standard, but was produced by the coordinated work of the Tophâne-i Âmire, Baruthâne-i Âmire and Cebehâne-i Âmire according to the type and ballistic characteristics of the cannon it was used in.

The Tophâne-i Âmire was mainly responsible for the production phase of the hartuç pouch, and the production of the pouch began with a letter to the Tophâne-i Âmire. In the incoming requests, it was first specified in which field the hartuç pouch would be used. At this point, areas such as castle and border protection, battlefields and training come to the fore. After specifying the area

of use of the pouch, the preparation of the pouch for which type of cannon was emphasized. During our study period, the cannons used in the Ottoman Army were classified according to the weight of the projectile in mines (1 mines: 1282 grams) rather than the width of the muzzle. However, in the documents, the terms "mines" and "diameter" are often used together. In general, since different types of cannons were used in the army, there was no standardization in the hartuç pouches needed. The military production facilities, which had a very flexible production capability in this regard, adopted a production approach according to the diameter and ballistic properties of the cannon instead of producing a standard size of hartuç pouch. When we look at the requests received at this point, we can see that the requests were mainly for the preparation and shipment of howitzer, speed, sledgehammer and a small number of colomborne type cannons, which were used extensively in various classes of the army, in sizes ranging from 0.5 to 14 kilos or in diameter. After the physical and ballistic properties of the ball were determined, the necessary materials were procured for the manufacture of the desired type and size of the hartuc. At the production stage, it was first decided from which type of material the hartuc pouch would be manufactured. Although hartuc pouches were mainly produced from various types and qualities of viscose, paper and felt, sometimes they were also produced from the sail cloths of navy ships, also known as kirpas. Although the Cebehâne-i Âmire was responsible for the supply of the necessary viscose and paper, materials were also requested from the Tersâne-i Âmire in times of need. However, in cases where there was not enough material in the warehouses belonging to the state, the necessary material was exchanged in order to ensure that production could continue in a healthy manner and to prevent any weakness. In this respect, materials such as Tophane, Eyüp and Yedikule Debbaghouses and leather, etc. were procured from merchants at below-market prices through Kasapbaşı or from semi-private facilities that operated solely to produce for the state.

There is a fluctuation in the type and quantity of hartuc exchanged during the period we are analyzing. The political conjuncture of the period undoubtedly played a role in this, and during times of war, higher quantities of hartuc were procured than usual. At this point, it is highly probable that hartuc exchanges were made beyond the purchases we have been able to identify. Despite the fluctuations in the quantity of hartuç, we observe that the miri price remained flat and the unit price of the shirshah supplied from the debbaghouses for the navy was lower.

After the supply of the hartuc material, the manufacturing phase started. During the manufacturing phase, a type of adhesive called çeriş was used especially for gluing the paper hartucs, and this adhesive was requested to be

sent during the supply of the paper hartucs. After the pouch was manufactured, the pouch was then filled with gunpowder. At this stage of production, a letter was sent from Tophâne-i Âmire to Baruthâne-i Âmire or Cebehâne-i Âmire stating the type and quantity of gunpowder required. If there was the required amount of gunpowder in the warehouses, it was shipped without wasting time. Although most of the time the hartuc pouches were sent to the desired regions full, sometimes the prepared hartuc pouches were sent empty due to reasons such as the urgency of the situation, the difficulty of transportation or the insufficient amount of gunpowder on hand. Although the empty pouches were filled at the destination, in cases where the amount of gunpowder in the region was insufficient to fill the pouches, a separate request was made for gunpowder.

In general, when we look at the production of hartuç pouches, although there is not a very big problem, minor problems have also arisen as in every production stage. One of the main problems in this regard was that the desired number of hartuç pouches was not ready. The correspondence focused on the number of pouches that were ready, if there was a shortage, how many pouches there were, and how many days it would take to produce and ship the missing amount. Another problem experienced during the production of khartuç was the low quality of the materials to be used in the production of the pouches or the fact that they were not suitable for the production of pouches of the desired diameter. At this stage of production, the opinions of experts, called experts, were sought to determine whether the material at hand was suitable for production. If a negative opinion was expressed, it was requested that the materials be re-sourced for production and that the materials be disposed of or used in the production of various military materials without causing public loss. In addition to the problems caused by the poor quality of the material, there have also been problems caused by the loss of material due to faulty operations during the production phase. In such cases, the amount lost was specified and the required amount was requested from the relevant authorities without losing time. In addition to the quality or faulty production of the Hartuçluk pouch material, problems were also experienced due to the lack of gunpowder. Although large quantities of gunpowder were sent to fill the hartuç pouches to be used in various units of the army, especially in times of war, there were cases where the amount sent was insufficient to meet the need. In such cases, firstly, the amount of gunpowder previously sent and where it was spent was mentioned, then the amount of the newly requested gunpowder and the type of gunpowder to be used in the production of hartuç was specified, and the relevant authorities were clearly informed that if the requested amount of gunpowder did not arrive, hartuç production would be disrupted.

Although many of the weapons needed for the modernization of the army during our study period were imported from abroad, at the point of hartuç pouch production, the state has shown the ability to procure the materials it needs from within the country at a self-sufficient level without being dependent on foreign countries. This situation not only strengthened the state's hand strategically, but also ensured that hundreds of thousands of cents remained within the country.

Following the completion of the production phase in a relatively trouble-free manner, the hartuç sacs were shipped to the place where they would be used by land or by sea depending on the location of the settlement. Especially during the shipment by road, efforts were made to ensure that the crates and carts in which the hartuç pouches would be filled were minimally affected by climatic and natural conditions along the route in order to prevent the loss of the material. In this respect, felt and leather were used extensively as insulating materials. In addition, various types of locks were applied to the carts to be used in the shipment in order to prevent any possible theft. For the shipment to be made by sea, first of all, the ship suitable for the type and quantity of the material was tried to be procured. At this stage, ships belonging to the navy as well as ships owned by Muslim and non-Muslim captains were rented. In the freight contracts, after specifying the type and quantity of hartuç sac to be loaded on the ship, the transportation cost and how much of this amount would be paid before shipment were specified. In general, no major problems were encountered in the process from the production of hartuç sacs to their shipment to military settlements, and minor problems were solved in a short time as a result of the careful and coordinated work of state administrators.

Araştırma Makalesi

Dara Savaşı (MS 530): Metinler ve Çıkarımlar

Süha Konuk*

(ORCID: 0000-0001-6589-8323)

Makale Gönderim Tarihi

01.12.2023

Makale Kabul Tarihi

10.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Konuk, S., "Dara Savaşı (MS 530): Metinler ve Çıkarımlar", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 538-564.

APA: Konuk, S. (2024). Dara Savaşı (MS 530): Metinler ve Çıkarımlar. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 538-564.

Öz

Roma ve Sâsâniler arasında 530 yılında Anastasiopolis (Dara) kenti önlerinde yapılan savaş ve akabinde yaşanan diğer gelişmeler VI. yüzyıl başlarından itibaren aralıklarla devam eden Roma-Sâsâni çatışmalarının yakın gelecekte seyrine derinden etki etmiştir. Savaşa dair birkaç metin günümüze ulaşmış olup, bunların içinde General Belisarius'un danışmanı ve aynı zamanda savaşın görgü şahidi de olan Procopius'un ayrıntılı metni özel bir yer tutmaktadır. Savaşın tüm aşamalarını kaydeden müellifin kentin güneyinde yapıldığını işaret ettiği çatışmaların tam konumuna dair pek çok araştırmacı görüş sunmuştur. Bu çalışmada Procopius'un ve savaşa dair bilgi aktaran çağdaş iki müellifin metinlerinin tercümesi, yorumlanması ve savaşın yapıldığı konumun lokalizasyonuna dair bir teklif yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dara, Anastasiopolis, Dara Savaşı, Roma ve Sâsâniler.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, skonuk@erzincan.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Letters, Department of History, Turkey.

The Battle of Dara (530 CE): Texts and Inferences

Abstract

The battle between Rome and the Sasanians near the city of Anastasiopolis (Dara) in 530, along with subsequent events, exerted a significant influence on the trajectory of Roman-Sasanian conflicts, which persisted intermittently from the early 6th century onward. Among the surviving texts recounting the battle, the detailed narrative written by Procopius, an advisor to General Belisarius and an eyewitness of the battle, holds prominence. Narrating every stage of the engagement, Procopius specifies that the battle took place to the south of the city, prompting scholars to propose various arguments regarding its exact location. This study aims to present a Turkish translation and analysis of Procopius's account, alongside those of two contemporary authors offering insights into the battle, culminating in a proposed localization of the battleground.

Keywords: Dara, Anastasiopolis, Battle of Dara, Rome and Sasanians.

Giriş

Roma ve Sâsâniler arasında 506 yılında imzalanan antlaşmanın¹ süresi 513 yılında dolmuş olsa da iki devlet savaşı yeniden başlatmakta henüz istekli değildi. Ne var ki 525 yılında Iberia'da Sâsânî hâkimiyeti altında yaşayan Gürcülerin Romalılara sığınması ve yardım talepleri iki devlet arasındaki gerilimi yeniden tırmandırmıştı. Procopius'un dikkat çektiği üzere Sâsânilerin Hristiyan Gürcülere Zerdüştlük dini inancını zorla dayatmaları, Gürcülerin Romalılardan destek istemelerinde en önemli etkendi.² İmparator Iustinus bu çağrıyı cevapsız bırakmadı ve selefi Anastasius'un yeğeni Probus'u Kırım yakınlarındaki Βόσπορος (Bosp(h)orus) kentine³ göndererek bölgedeki Hunlardan müteşekkil bir

¹ Anlaşma hakkında bkz: Procopius, *History of the Wars*, (Tr. H. B. Dewing) Cambridge & Mass., 1914, I. xiv, 24; Geoffrey Greatrex & Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Routledge, 2002, s. 77

² Procopius, I. xii, 3-4. Ayr. bkz. Michael Whitby, *The Wars of Justinian I*, Yorkshire, 2021, s. 117-120.

³ Κιμμερικὸς Βόσπορος: Strabo, *The Geography of Strabo*, (Tr. J. R. Sitlington), Cambridge&Mass, 1954, 7, 4. 5. Ayr. bkz: David Braund, Gabriel Mckee, R. Talbert, Sean Gillies, Jeffrey Becker, Diane Braund, Adam Rabinowitz, and Tom Elliott, 'Cimmerius Bosp(h)orus: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2020 <<https://pleiades.stoa.org/places/854675>> [accessed: 30 September 2023]

paralı asker birliği oluşturması ve bu birlikle Gürcü kralına yardım etmesi için görevlendirdi.⁴ Romalılar bu girişimden bir sonuç alamadıkları gibi çatışmalar Iberia'dan Lazica'ya taşındı ve daha evvel ellerinde tuttıkları iki kaleyi de Sâsânilere kaybettiler.⁵ Romalılar ise güneyde Thebetha⁶ ve Nisibis⁷ dolaylarına bir akın düzenleyerek karşılık verseler de önemli bir sonuç elde edilemedi.⁸ İmparator Iustinos'un saltanatının son yıllarında Sâsâniler kuzey sınırında bu kazanımları elde ederken, yeni imparator Iustinianus 528 yılında Roma Armenia'sının idari şeklinde bazı değişikliklerde bulunarak sınır bölgelerini güçlendirdi. Daha evvel bölgedeki yerel satraplar üzerinden yönetilen havaliler şimdi doğrudan Roma otoritesine bağlandı ve "magister militum per Armeniam" unvanı ile bir general atandı.⁹ Böylelikle doğu sınırında *magister militum per Orientem*'den ayrı olarak yeni bir ordu kuruldu. Malalas'ın aktardığına göre yerel unsurların yanı sıra *Orientem* ordusundan dört *numeri* de buraya kaydırılmıştı. Şimdi Tzanzakon, Horonon, Artaleson, Citharizon, Martyropolis ve Melitene'de dukalar bulunurken *magister militum* Theodosiopolis'te¹⁰ konuşlanacaktı. Ayrıca bölgedeki kaleler de güçlendirilerek yaklaşmakta olan savaşa hazırlık yapılmaktaydı.¹¹ Whitby'nin görüşüne göre bu düzenleme ile imparator Iustinianus Constantinopolis'ten özel olarak göndereceği memurlarla tamamen

⁴ Fakat Probus buradaki görevini tamamlamadı ve imparator bir başka generali Petros'u Hun birlikleriyle Lazica'ya gönderdi. Procopius, I. xii, 6-9; Ps. Zachariah, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, (ed. G. Greatrex, vd.) Liverpool, 2011, XII, [216].

⁵ Procopius, I. xii. 15-19; Procopius bu iki kalenin ismini vermese de Sarapanis ve Scanda kaleleri olduğu düşünülmektedir. Bkz. Greatrex & Lieu, a.g.e., s. 82. Ayr. bkz. Geoffrey Greatrex, *Rome and Persia at War*, Leeds, 1998, s. 143.

⁶ Modern Tell Taban.

⁷ Modern Nusaybin.

⁸ İmparator Iustinianus'un tahta çıktıktan sonraki ilk faaliyetlerinden biri Libelarius'un yerine Belisarius'u ataması oldu. Procopius, I. xii. 23-24.

⁹ "Iustinianus'un saltanatında bu yıl, Sittas adındaki bir adam *magister militum per Armeniam* olarak gönderildi çünkü daha evvel Armenia'da *magister militum* değil satraplar, dukalar, valiler ve comite'ler vardı." Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, (tr. E. Jeffreys vd.), Melbourne, 1986, XVIII, 10. Ayr. bkz. Procopius, *Buildings*, (tr. H. B. Dewing) Cambridge&Mass., 1940, III. i. 27-29; Nikoghayos Adontz & Nina Garsoian, *Armenia in the Period of Justinian*, Lisbon, 1970, s. 106-111.

¹⁰ Modern Erzurum.

¹¹ Malalas, XVIII, 4; Procopius, B. III. Ayr. bkz. Greatrex & Lieu, a.g.e., 83.

askeri olarak *Mesopotamia* sınırına yoğunlaşmayı amaçlamış olmalıdır.¹²

Mesopotamia sınırında ilk ciddi çatışma 528 başlarında Nisibis'in güneyinde yer alan Thannuris'te yaşandı. Bölgede bir kale inşaatıyla meşgul olan Romalılar burada çalışan işçileri Sâsânilerden korumak ve kale inşasının kesintiye uğramadan devamını sağlamak üzere bölgeye Belisarius komutasındaki birliklerle bir sefer düzenledi. Zachariah'ın kayıtlarına göre iki ordu Thannuris yakınlarında karşılaştı ve Sâsâniler hazırladıkları hendekler ve tuzaklarla Romalıları tam bir bozguna uğrattı. Romalı komutanlardan Coutzes katledilirken Roma piyadesinin büyük çoğunluğu kılıçtan geçirildi. Süvariler ise Dara yönüne kaçarak canlarını kurtarabildiler.¹³ Bu çatışmaların ardından 529 yılında Iustinianus Sâsânilere ilk elçilik heyetini gönderdi. İmparatorun barış görüşmelerine başlamasında yalnızca Thannuris yenilgisinin etkisi yoktu. Öncesinde Lahmi Arapları Antiochia'yı yağmalamış ve kente büyük zarar vermişlerdi. Bunun yanında muhtelif zamanlarda peş peşe yaşanan depremler de imparatorluğun çeşitli kentlerinde kargaşa yaratmıştı. Dahası Haziran 529'da Samirilerin Filistin bölgesindeki geniş çaplı isyanı da bir başka meşguliyetti. Hermogenes'in başkanlığındaki bu heyet 529'un Temmuz ayında Kavad'ın sarayına hediyelerle geldi ve Bizans tahtındaki değişikliği gecikmeli de olsa resmen Sâsâni hükümdarına bildirmişti.¹⁴ Malalas'ın aktardığına göre Kavad, Hermogenes'e şu sözlerin yazılı olduğu bir mektup vermiş ve mesajını imparatora iletmişti:

“Doğan güneş, imparatorların imparatoru Koades'ten (Kavad) batan ayın Caesar'ı Flavius Iustinianus'a. Eski arşivlerimizde (anlaşmalarımızda) birbirimizin kardeşi olduğunu, birimizin paraya ya

¹² Michael Whitby, “Justinian and Persia 527-562”, *The Encyclopedia of Ancient Battles*, Wiley-Blackwell, 2017, s. 3.

¹³ Ps. Zachariah, IX, 93 (s. 319) Zachariah'ın anlattığı bu olayın işlenişi diğer kaynaklarda farklılık gösterir. Malalas XVIII, 26'da Romalıların bu yenilgisinden bahseder ancak tam bir konum vermeden hadisenin Mesopotamia'da gerçekleştiğini söylemekle yetinir. Procopius (I. xiii, 1-8) ise bu çatışmayı Thannuris için değil Dara'nın hemen güneydoğusunda yer alan bir başka kale inşaatı olan Mindous için yapıldığını kaydeder. Konu hakkında bkz: G. Greatrex, *Rome and Persia at War*, Leeds, 1998, s. 156-159; Michael Whitby, a.g.m., s. 3.

¹⁴ Malalas, xviii, 36. (448). Bu noktadan Dara savaşına kadar geçen süreçte yaşananları Malalas'ın kayıtlarından takip edebiliyoruz.

da adama (askere) ihtiyacı olduğunda diğerimizin yardıma koşması gerektiğinin yazılı olduğunu bulduk. O günden bugüne bu konuda sadık kaldık. Ne zaman (başka) milletler bize karşı ayaklansa, bazılarıyla savaşmak zorunda kalıp diğerlerine ise para hediye ederek bize boyun eğmelerine ikna ederiz. Bu yüzden hazinemizdeki her şey işte buna ayrılmıştır. Bunu imparator Anastasios ve Iustinos'a bildirdik ancak bir şey elde edemedik. Böylece savaş için seferber olmak zorunda kaldık ve Roma topraklarının komşusu olduğumuzda yanlış bir şey yapmamış olmalarına rağmen itaatsizliklerini bahane ederek aramızda kalan halkları yok etmek zorunda kaldık. Dini bütün Hristiyanlar olarak canlarınızı ve bedenlerinizi bağışlayın ve altınlarınızın bir kısmını bize verin. Bunu yapmazsanız da kendinizi savaşa hazırlayın. Bunun için bir yıl müddetiniz var ki böylece zaferimizi çalmakla suçlanmayalım veya savaşta hileyle kazandığımız düşünülmesin.”¹⁵

529 yılı sonlarına doğru Iustinianus bu cevabı aldığı anda Sâsânilere haraç ödemek yerine Hermogenes'i Rufinus ile doğu sınırına gönderdi. 530 baharında Antiochia'dan Dara'ya geldiler. Belisarius *magister militum per Orientem* olarak ordu komutasını devraldı. Malalas'ın aktarımına göre Romalılar ordu ile Dara'da hazır beklerken Kavad ile uzlaşabileceklerini düşünüyorlar ve ondan bir haber bekliyorlardı.¹⁶ Ancak Kavad da bu esnada topladığı birlikleriyle son hazırlıklarını yapmaktaydı. Bu noktadan sonra bizzat metinlerin üzerinden gitmek faydalı olacaktır.

Metinler

1) Procopius, Ὑπὲρ τῶν Πολέμων, I. xiii, 9-39 – I. xiv, 1-55 tercümesi:

(...) Bunun üzerine İmparator Justinianus Doğu'nun Generali Belisarius'u görevlendirdi ve ona Perslere karşı bir sefer yapmasını emretti. Ve o hayranlık uyandıran bir ordu toplayıp Dara'ya geldi. Ayrıca Hermogenes¹⁷ de imparatorun orduyu düzene sokmaya

¹⁵ Malalas, xviii, 44. (449).

¹⁶ Malalas, xviii, 50. (452); Greatrex & Lieu, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁷ *Magister Officiorum* ünvanına sahip olan Hermogenes, 529 yılında elçilik göreviyle Iustinianus'un tahta çıkışını krala duyurmak üzere Kavad'ın sarayına gönderilmişti. 530 yılında yine elçilik için Rufinus ile Sâsâni ülkesine doğru yola çıktıklarında ise bu kez Kavad onlarla görüşmeyi ertelemişti zira ordusu Dara'daki Romalılar üzerine yürümek üzere hazırlıktaydı. Bkz. J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/A, Cambridge, 1992, s. 590-593.

yardımcı olması için ona (Belisarius'a) geldi ve magisterlik görevini üstlendi. Bu adam, İmparator Anastasius'la savaş halindeyken Vitalianus'un eski danışmanıydı.¹⁸ İmparator ayrıca Rufinus'u¹⁹ elçi olarak göndererek, kendisi emir verene kadar Euphrates kıyısındaki Hierapolis'te²⁰ kalmasını emretti. Çünkü zaten (o esnada) her iki tarafta da barışla ilgili çok şey söylenmekteydi. Ancak her nasılsa birisi Belisarius ve Hermogenes'e Dara şehrini ele geçirmek isteyen Perslerin Romalıların topraklarını istila edeceğini rapor etti. Ve bunu duyduklarında savaşa şu şekilde hazırlandılar. Nisibis şehrinin karşısındaki kapıdan çok uzak olmayan bir yerde, bir taş atımı uzaklıkta, üzerinde birçok geçit bulunan derin bir hendek kazdılar.²¹ Bu hendek düz bir şekilde değil, şu şekilde kazılmıştı: Ortada nispeten kısa düz bir bölüm vardı ve bunun her iki ucunda da birinciye dik açılarda kesişen iki hendek kazılmıştı. Ve bu kesişen hendeğin uç noktalarından başlayarak orijinal yönde iki düz hendeği çok uzak bir mesafeye kadar devam ettirdiler. Kısa bir süre sonra Persler büyük bir orduyla geldiler ve hepsi Dara şehrinden yirmi stadia uzaklıkta Ammodios²² denilen yerde kamp kurdular. Bu ordunun liderleri

¹⁸ Vitalianus'un isyanı hakkında bkz: Fiona Nicks, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Chippenham, 2006, s. 164-179.

¹⁹ Belisarius'un yakın çevresinden biri olan Rufinus için bkz: . R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/B, Cambridge, 1992, s. 1097-1098.

²⁰ Modern Münbiç. T. Sinclair, P.-L. Gâtier, M. Ballance, R. Talbert, Johan Åhlfeldt, Jeffrey Becker, W. Röllig, Tom Elliott, H. Kopp, DARMC, Gabriel Mckee, R. Warner, Sean Gillies, B. Siewert-Mayer, Francis Deblauwe, and Eric Kansa, 'Hierapolis/Bambyke: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2021 <<https://pleiades.stoa.org/places/658480>> [accessed: 13 November 2023]

²¹ Procopius, Eftalitlerin Sâsânilere karşı benzer bir hendek pususu kurduğunu ve başarılı olduklarını eserinin önceki bölümlerinde kaydetmiştir. Bkz: Procopius, I. iv. 7-10. Ancak yukarıda da bahsettiğimiz üzere Sâsâniler Dara savaşından henüz iki yıl önce Thannuris'de aynı hendek taktiği ile Romalıları bozguna uğratmıştı. Dolayısıyla bu taktik iki ordu için de sürpriz değildi.

²² Dara'nın yaklaşık 7 km güneyinde bulunan modern Amuda. Bkz: M. Roaf, T. Sinclair, S.E. Kroll, St J. Simpson, DARMC, R. Talbert, Sean Gillies, Jeffrey Becker, Carolin Johansson, Tom Elliott, and Rune Rattenborg, 'Ammodios/Amouda: a Pleiades place resource', Pleiades: A Gazetteer of Past Places, 2023 <<https://pleiades.stoa.org/places/874318>> [accessed: 11 October 2023]

arasında Pityaksis²³ ve tek gözlü Baresmanas²⁴ da vardı. Ancak hepsinin komutasını elinde bulunduran bir general daha vardı; unvanı "Mirranes" olan ki Persler bu makamı bu böyle adlandırmışlardı,²⁵ Perozes adındaki bir Pers.²⁶ Bu Perozes hemen Belisarius'a haber göndererek (kentteki) hamamı hazırlamasını istedi; çünkü ertesi gün orada yıkanmayı umut ediyordu. Bunun üzerine Romalılar, sonraki gün savaşıacakları beklentisiyle, çarpışma için en gayretli hazırlıklarını yaptılar.

Gün doğarken düşmanın kendilerine doğru ilerlediğini görünce ordu şu şekilde hizaya girdi: Dirsek hendeyle birleşen soldaki düz hendek, burada yükselen tepeye kadar, büyük bir atlı kuvvetiyle Bouzes ve kendi milletinden üç yüz kişiyle birlikte Herul Pharas²⁷ tarafından tutuluyordu. Bunların sağında, hendeğin dışında, dirsek hendeğin ve o noktadan uzanan düz bölümün oluşturduğu açıda doğuştan Massagetae²⁸ olan Sunicas²⁹ ve Aigan³⁰ altı yüz süvariyle

²³ Procopius'un burada kullanmış olduğu Πιτυάξις = Pityaksis Farsça "Bidaxs"ın Grekçe telaffuzu olmalıdır. Bkz. Werner Sundermann, "Bidaxs", *Encyclopedia Iranica*, IV/3, s. 242-244.

²⁴ Βαρεσμανᾶς = Baresmanas vali olarak düşünebileceğimiz "Marzban"ı çağrıştırmaktadır.

²⁵ Aslında bu bir makam değil önde gelen bir ailenin ismidir. Konu hakkında bkz: Geoffrey Greatrex, *Procopius of Caesaria: The Persian Wars*, Cambridge, 2023, s. 182.

²⁶ Dara savaşı sonrasında Kavad tarafından aşağılanmış ve gözden düşmüştür. Perozes için bkz: R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/B, Cambridge, 1992, s. 991-992.

²⁷ Soylu bir aileden gelen Pharas 533-534 yıllarında Belisarius ile Afrika'daki Vandal seferinde de yer almıştır. Bkz: R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/A, Cambridge, 1992, s. 1015-1016.

²⁸ Procopius'un eserleri, Bizans tarih yazıcılığında "klasikleştirilmiş tarih" adı verilen bir gruba dahildir. Bu tarzda yazan müellifler antik yazarların eserlerine ne kadar hâkim olduklarını sergileyebilmek adına yazım tarzlarını, kelime haznelerini ve stillerini kullanarak sık sık onlara atıf yaparlar. Herodotos'un İskitler için kullandığı "Massagetae" tabiri Procopius tarafından dolaylı olarak Hunları tanımlamak için kullanılmıştır. Konu hakkında bkz: Geoffrey Greatrex, *Procopius of Caesaria: The Persian War*, Cambridge, 2023, s. 184. Klasikleştirilmiş tarihler hakkında bkz: Leonora Neville, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazım Rehberi*, İstanbul, 2021, s. 23-43.

²⁹ Bir Hun olan Sunicas Romalılara sığınmış ve vaftiz edilmişti. Bkz. Ps. Zachariah, IX, 3; R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/B, Cambridge, 1992, s. 1206-1207.

³⁰ Belisarius'un yakın çevresinde yer alan bir diğer Hun süvari komutanı. 533-534'te Afrika'da da Belisarius ile beraber olduğu bilinmektedir. Bkz. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, III/A, Cambridge, 1992, s. 32-33.

bulunuyordu ki Bouzes ve Pharas'ın komutasındakiler püskürtülürse, kanattan hızla ilerleyip düşmanın arkasına dolanarak Romalıları o noktada kolayca destekleyebilsinler. Diğer kanatta da aynı şekilde dizildiler. Çünkü düz hendeğin ucu Niketas'ın oğlu Ioannis, Cyril ve Marcellus'un komutasındaki büyük bir süvari birliği tarafından tutuluyordu. Yanlarında Germanus ve Dorotheus da vardı. Sağdaki açıda ise Massagetae Simmas ve Ascan komutasındaki altı yüz atlı yerlerini alırken daha önce belirtildiği üzere Ioannis'in kuvvetleri herhangi bir şekilde geri çekilmeye mecbur bırakılırsa Perslerin arkalarından saldıracaklardı. Böylece hendek boyunca süvari ve piyade müfrezeleri durmaktaydı. Bunların arkasında ve ortasında Belisarius ve Hermogenes'in kuvvetleri vardı. Böylece Romalılar yirmi beş bin kişi olarak hizaya geçtiler. Ancak Pers ordusu kırk bin atlı ve piyadeden oluşuyordu ve falanksın önünü mümkün olduğunca derinleştirmek için hepsi birbirine yakın duruyordu. Sonra uzun bir süre boyunca iki taraf da birbirine savaşmaya başlamadı ama Persler Romalıların iyi düzenine şaşırılmış görünüyordular ve bu koşullar altında ne yapacaklarını bilemediler.

Öğleden sonra sağ kanadı tutan bir (Sâsâni) atlı müfrezesi kendilerini ordunun geri kalanından ayırarak Bouzes ve Pharas'ın kuvvetlerine karşı geldi. Romalılar kısa bir mesafe geriye çekildiler. Buna karşın Persler onları kovalamayıp oldukları yerde kaldılar ama sanırım düşmanın onları kuşatmasından korktukları için orada kaldılar. Az evvel kaçmakta olan Romalılar bunu görünce hızlıca (geri dönerek) onlara hücum ettiler. Persler onların saldırısına dayanamayıp falanksa geri döndüler ve Bouzes ile Pharas'ın kuvvetleri tekrar kendi mevzilerine yerleştiler. Bu çatışmada Perslerden yedisi öldü ve Romalılar onların cesetlerini ele geçirdi; daha sonra her iki ordu da sessizce pozisyonlarında kaldı. Fakat Perslerden genç bir adam Romalılara doğru (atını) sürerek oldukça yakınlarına geldi ve onlara kendisiyle dövüşmeyi dileyenlere meydan okumaya başladı. Ordudan hiç kimse bu tehlikeyle yüzleşmeye cesaret edemedi. Andreas hariç... Bouzes'in kişisel refakatçilerinden biri olan bu adam ne bir askerdi ne de savaş işleriyle alakalı bir tecrübesi vardı. Byzantium'daki bir güreş okulunda gençleri eğiten bir eğitmen idi. Bu sayede orduyu takip ettiği ortaya çıktı, doğum yeri Byzantium olan bu kişi ayrıca hamamda Bouzes'in şahsiyle ilgileniyordu. Yalnızca bu adam, Bouzes ya da başkası tarafından emredilmemesine rağmen, kendi isteğiyle adamla teke tek dövüşte karşılaşma cesaretine sahipti. Ve henüz saldırısını nasıl gerçekleştireceğini düşünürken barbarı yakaladı ve mızrağını sağ

göğsüne vurdu. Ve Persli, bu kadar olağanüstü bir kuvvete sahip bir adamın indirdiği darbeye dayanamadı ve atından yere düştü. Bunun üzerine Andreas onu sırtüstü yatarken küçük bir bıçakla kurbanlık bir hayvan gibi öldürdüğünde hem surlardan hem de Roma ordusundan güçlü bir haykırış yükseldi. Fakat Persler bu sonuçtan çok rahatsız olarak aynı amaç için başka bir atlı gönderdiler. Yiğit bir adamdı ve bedensel olarak iyi durumdaydı, ama genç değildi, çünkü saçlarının bir kısmı ağarmıştı. Bu atlı, düşman ordusunun yanına geldi ve atına vurmaya alışkın olduğu kırbacını şiddetle sallayarak Romalılar arasında savaşa istekli olan herkesi savaşa çağırdı. Ve hiç kimse bu çağrıya yanıt vermediğinde Andreas kimsenin dikkatini çekmeden bir kez daha ileri çıktı. Halbuki Hermogenes onun bunu bir daha yapmasını yasaklamıştı. Böylece her ikisi de mızraklarıyla birbirlerine çılginca saldırdılar ve zırhlarına çarpan silahlar büyük bir güçle yana savruldu ve atlar başlarını birbirine vurarak kendilerini düşürüp binicilerini düşürdüler. Birbirlerine çok yakın düşen iki adam da ayağa kalkmak için acele ettiler ama Persli bunu kolayca yapamadı çünkü cüssesi ona karşı geliyordu. Andreas ise bunu önceden tahmin ederek -çünkü güreş okulundaki tecrübesi ona bu avantajı sağlamıştı- dizinin üzerinde yükselirken ona vurdu ve tekrar yere düştüğünde onu alt etti. O zaman surlardan ve ordudan öncekinden daha büyük olmasa da büyük bir kükreme yükseldi. Persler falankalarını bozup Ammodios'a çekilirken Romalılar sevinç nidalarıyla surların içine şehre girdiler. Zaten halihazırda hava da kararmaktaydı. Böylece iki ordu geceyi bu şekilde geçirdiler.

I. xiv. 1-55

Ertesi gün, Perslerin Nisibis şehrinden çağırdığı on bin asker geldi ve Belisarius ile Hermogenes, Mirranes'e iletilmek üzere şu sözleri yazdılar: "Birazcık akıl sahibi herkesin kabul ettiği gibi barış bir nimettir. Bundan çıkan sonuç şudur ki, eğer biri barışı yok ederse sadece yakınlarına karşı değil tüm ulusuna karşı başına gelecek belalardan sorumlu olacaktır. Bu nedenle en iyi general, savaştan barış çıkarabilen generaldir. Ama siz, Romalılarla Persler arasında tam işler yoluna girmişken, her iki kralın da barışı öğütlemesine ve elçilerimizin halihazırda yakın çevrede bulunmalarına rağmen, dahası yakın zamanda durumu birlikte konuşarak tüm anlaşmazlık noktalarını çözecek olmalarına rağmen, sebepsiz yere bize savaş açmayı uygun gördünüz. Ta ki istilanızın sebep olduğu onarılamaz bir zarar bu umudumuzu boşa çıkarmaya yetene kadar. Ordunuzu bir an önce kendi ülkenize götürün ve büyük nimetlerin karşısında

durmayın ki, bir süre sonra başınıza gelecek felaketlerden halkınız tarafından sorumlu tutulmayasınız.” Mirranes kendisine ulaştırılan bu mektuba şu şekilde cevap verdi: “Mektup kolay söz veren ancak (verdiği) sözleri fiilen yerine getirmekte umutsuz olan, -özellikle de yeminle onayladıkları bir anlaşmayı- Romalılardan gelmiş olmasaydı yazdıklarınızdan ikna olur ve talep ettiğiniz şeyi yapardım. Bu nedenle, aldatmacanız karşısında umutsuzluğa kapılan bizler, karşınıza silahla çıkmak zorunda kaldık ve size gelince, sevgili Romalılar,³¹ şu andan itibaren Perslere karşı savaşmaktan başka bir şey yapmak zorunda kalmayacağınızı düşünün. Çünkü siz bize adaleti sağlayana dek burada ya öleceğiz ya da yaşlanana kadar kalacağız.” Mirranes'in yazdığı cevap bu şekildeydi. Ve Belisarius ve Hermogenes cevap olarak şöyle yazdılar: “Ey yüce Mirranes, böbürlenmek ve komşularına hiçbir dayanağı olmayan suçlamalar yöneltmek uygun değildir. Çünkü Rufinus’un elçi olarak gelmekte olduğunu ve çok uzakta olmadığını size söyledik ve siz de zaten yakında bunu öğreneceksiniz. Ama savaşa hevesli olduğunuz için tehlikede bizi destekleyeceğini bildiğimiz Tanrının yardımıyla kendimizi size karşı hazırlayacağız. Ve her birimizin yazdığı mektupları sancaklarımızın tepesine bağlayarak çatışmaya hazırlanacak, ordumuzu size karşı dizeceğiz.” Bu mektubun mesajı buydu. Ve Mirranes yine şu şekilde cevap verdi. “Biz de (sizin gibi) tanrılarımız olmadan savaşa girmiyoruz ve onların yardımıyla sizi yeneceğimizi ve yarın Dara’ya gireceğimizi umuyorum. Ama benim için (şimdiden) surların içinde hamamı ve ziyafeti hazır edin.” Belisarius ve generalleri bunu okuduklarında kendilerini çatışmaya hazırladılar.

Ertesi gün Mirranes gün doğarken tüm Persleri bir araya topladı ve şöyle konuştu: “Perslerin tehlikeler karşısında cesur olmaya alışkın olmalarının liderlerinin sözlerinden değil, bireysel cesaretlerinden ve birbirlerine karşı duydukları sorumluluktan kaynaklandığını bilmiyor değilim. Ama Romalıların daha önceleri (olduğu gibi) savaşa kargaşa ve düzensizlik olmadan girmeye alışkın olmadıkları halde, Persleri hiçbir şekilde kendilerine özgü olmayan bir düzenle beklemiş olmalarının nedenini düşündüğünüzü görünce, size bazı öğütler vermeye karar verdim, öyle ki doğru olmayan bir düşünceye kapılıp aldanmayasınız. Çünkü Romalıların birdenbire daha iyi savaşçı olduklarını ya da daha fazla cesaret ya da deneyim kazandıklarını değil, eskisinden daha korkak olduklarını düşünmenizi isterim; her

³¹ Procopius kaydettiği bu ironik anlatımla Thukydides’e atıf yapmaktadır. Konu hakkında bkz. Greatrex, a.g.e., s. 193.

halükârda Perslerden o kadar korkuyorlar ki, falankalarını hendek olmadan konuşlandırmaya cesaret bile edemiyorlar. Dahası herhangi bir saldırı yapmadılar. Biz de onlarla herhangi bir çatışmaya girmeyince sevinçle işlerin onlar için umduklarından daha iyi gittiğini düşünerek surlara çekildiler. Bu nedenle de kargaşaya/karışıklığa düşmediler, çünkü henüz savaşın tehlikelerine girmediler. Fakat savaşın kendisi onlara yaklaştığında, korku onları ele geçirecek ve bu, beklediğim üzere, onları her zamanki düzensizliğe sürükleyecektir. Bu şartlar altında, düşmanla ilgili durum böyledir; ama siz, ey Pers halkı, Kralların Kralı'nın hükmünü aklınıza getirin. Çünkü önümüzdeki çarpışmada Perslerin yiğitliğine yaraşır bir şekilde cesur adamların rolünü oynamazsanız, başınıza utanç verici bir ceza gelecektir.”³² Bu teşvikle Mirranes ordusunu düşmana karşı yönlendirmeye başladı. Aynı şekilde Belisarius ve Hermogenes de tüm Romalıları surların önünde toplayarak onları şu sözlerle cesaretlendirdiler: “Perslerin tamamen yenilmez olmadıklarını ya da öldürülemeyecek kadar güçlü olmadıklarını, bir önceki savaşta³³ önlemlerini aldıklarını kesinlikle biliyorsunuz. Cesaret ve beden gücü bakımından onlardan üstün olmanıza rağmen yalnızca subaylarınızın dikkatsizliği yüzünden yenildiğinizi kimse inkâr edemez. İşte şimdi bu durumu düzeltme fırsatına sahipsiniz. Talihin getirdiği olumsuzluklar hiçbir çabayla düzeltilmeyecek gibi görünse de akıl; bir insanın kendisinin sebep olduğu hastalıklar için kolayca bir hekime dönüşebilir. Bu nedenle, verilen emirlere kulak vererseniz, savaşta hemen üstünlüğü ele geçirirsiniz. Çünkü Persler bize karşı gelirken düzensizliğimizden başka bir şeye güvenmiyorlar. Ama bu kez yine umutları boşa çıkacak ve tıpkı önceki karşılaşmada olduğu gibi çekip gideceklerdir. Düşmanın sayıca çokluğuna gelince, onları küçümsemek hakkınızdır. Tüm piyadeleri surları kazmaktan ve ölen askerleri yağmalamaktan başka bir amaçla savaşa girmeyen acınası köylülerden oluşan

³² Procopius'un Sâsâni generalinin muharebe öncesi ordusuna seslenişini duyma imkânı elbette yoktu. Whately'e göre Procopius burada yine Thukydides'in tarzını taklit ederek düşman generalinin sözlerini en olası şekilde kurgulamış olmalıdır. Konu hakkında bkz: Conor Whately, *Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius' Wars*, Leiden, 2016, s. 80, ve 80, n. 55. Fakat Procopius'un Sâsânilerin sıklıkla kullandığı “kralların kralı” (τοῦ βασιλέως βασιλέως) ünvanından haberdar oluşu da ilginç bir noktadır. Burada B. Rubin Procopius'un Sâsâni bir esirden bilgi almış olma ihtimalini hesaba katmaktadır. Bkz. Berthold Rubin, *Prokop von Kaisareia*, s. 369'dan naklen; Greatrex, *a.g.e.*, s. 194.

³³ Thannuris yenilgisinden söz edilmektedir.

kalabalıktan başka bir şey değildir.³⁴ Bu nedenle ellerinde sizi rahatsız edebilecekleri hiçbir silahları yoktur ve sadece düşman tarafından vurulmamak için önlerindeki o muazzam kalkanları tutarlar. Bu nedenle, bu mücadelede kendinizi cesur adamlar olarak gösterirseniz, Persleri sadece yenmekle kalmayacak, aynı zamanda onları aptallıklarından dolayı cezalandıracaksınız. Böylece bir daha asla Roma topraklarına sefer yapamayacaklar.”

Belisarius ve Hermogenes bu konuşmayı bitirdiklerinde Perslerin ilerlediklerini görünce hızla askerleri yerlerine konuşlandırdılar. Ve barbarlar da Romalıların karşısında yerlerini aldılar. Ama Mirranes Perslerin hepsini değil, yalnızca yarısını Romalılara karşı dizdi ve diğerlerini geride bıraktı. Geride kalan bunlar (öndeki) askerlerin yerlerini alacak ve canlılıklarını koruyarak düşmanın üzerine atılacaklardı. Böylece sürekli rotasyon halinde savaşabileceklerdi. Yalnızca “Ölümsüzler” denen müfreze, kendisi işaret verene kadar dinlenmelerini (beklemelerini) emretti.³⁵ Pityakses'i sağ kanada, Baresmanas'ı da sol kanada mevzilendirerek ordunun ortasında kendi yerine geçti. Bu şekilde iki ordu da hazırlandı. Sonra Pharas, Belisarius'la Hermogenes'in önüne geldi ve şöyle dedi: "Eruli'yle burada kalırsam düşmana büyük bir zarar vereceğimi sanmıyorum; ama kendimizi bu yamaçta gizlersek ve Persler savaşa başladığında, bu tepeye tırmanır ve aniden arkalarından dolanırsak, büyük olasılıkla onlara en büyük zararı vermiş oluruz." Böyle konuştu ve bu konuşma Belisarius ile kurmaylarının hoşuna gittiği için bu planı uyguladı. Ancak öğleye kadar iki taraf da savaşa başlamadı. Öğle vakti geçer geçmez barbarlar savaşa başladılar. Romalılar öğleden önce yemek yerken, kendilerinin ancak öğleden sonra yemek yemeye

³⁴ Belisarius burada Sâsâni Paygan piyadelerinden bahsediyor olmalıdır. *Spah* adı verilen profesyonel iyi donanımlı ve eğitilmiş olan Sâsâni piyadesinin aksine payganlar herhangi bir donanımdan yoksun, kötü ekipmanlı ve çoğunlukla zırhsız ve savaş zamanı silah altına alınan köylülerden oluşan birliklerdir. Bkz. Kaveh Farrokh, *The Armies of Ancient Persia: The Sassanians*, Barnsley, 2017, s. 143. Daryae'e göre payganlar zırhsız bir biçimde yalnızca mızrak ile kalkan taşıyan ve tek görevinin savaş formasyonundaki diğer birlikleri korumak olduğunu kaydetmiştir. Touraj Daryae, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London, 2009, s. 46. Ayr. bkz: A. Sh. Shahbazi, "Army i. Pre-Islamic Iran," *Encyclopædia Iranica*, II/5, s. 489-499.

³⁵ *Cavidan* olarak anılan "Ölümsüzler" I. Erdeşir zamanından geç dönem Sâsâni devrine kadar varlıklarını devam ettirmiş elit birliklerdir. Ancak erken dönemlerde piyadeyken sonradan süvariye dönüştükleri düşünülmektedir. Konu hakkında bkz. Kaveh Farrokh & Gholamreza Karamian & Katarzyna Maksymiuk, *A Synopsis of Sasanian Military Organisation and Combat Units*, Siedlce & Tehran, 2018, s. 33; s. 41.

alışkın olmaları ve bu nedenle açken saldırırlarsa asla iyi dayanamayacaklarını düşündükleri için çatışmayı günün bu saatine ertelemişlerdi.³⁶ Önce her iki taraf da birbirine ok yağdırdı. Atılan oklar çok sayıda olduğu için sanki büyük bir bulut gibiydi; iki taraftan da çok sayıda adam düşüyordu ama barbarların okları çok daha yoğun bir şekilde uçuyordu. Çünkü taze ve diri askerler her zaman sırayla savaşıyor, düşmanlarına göz açtırmıyorlardı. Ama yine de Romalılar henüz en kötüyü görmemişlerdi. Çünkü onların tarafından barbarlara karşı sürekli bir rüzgâr esiyor ve oklarının gücünü önemli ölçüde kontrol ediyordu. Sonra, iki taraf da tüm oklarını tükettikten sonra, birbirlerine karşı mızraklarını kullanmaya başladılar ve savaş daha da yakın mesafeye geldi. Roma tarafında özellikle sol kanat zor durumdaydı. Çünkü Pityaxes'le birlikte bu noktada savaşan Kadisineliler,³⁷ aniden büyük bir kalabalık halinde hücumu geçerek düşmanlarını bozguna uğrattılar ve kaçakların üzerine çullanarak birçoğunu öldürdüler. Bu durum Sunicas ve Aigan komutasındaki askerler tarafından fark edilince, son sürat onlara karşı hücumu geçtiler. Ama önce tepeden Pharas komutasındaki üç yüz Eruli düşmanın arkasına dolandı. Hepsine ve özellikle Kadisinelilere karşı harika bir kahramanlık gösterisi yaptı. Persler, Sunicas'ın kuvvetlerinin de yan taraftan gelmekte olduğunu görünce aceleyle kaçmaya başladılar. Ve bozgun tamamlandı. Çünkü Romalılar burada birbirleriyle güçlerini birleştirdiler ve barbarlar büyük bir kıyıma uğradı. Perslerin sağ kanadından en az üç bin kişi bu çarpışmada ölürken, geri kalanlar güçlükle falanksa kaçarak

---

³⁶ Sâsânilerin saldırı için öğle vakti en sıcak anı bekleme alışkanlıklarını Maurikios da sonraki yıllarda kaydetmiştir: “Sıra savaşa gelince, özellikle yaz aylarında, günün en sıcak saatinde saldırılarını yaparlar. Havanın sıcaklığının ve harekate başlamadaki gecikmenin düşmanlarının cesaretini ve ruhunu kıracağını umarlar. Daha sonra sakinlik ve kararlılıkla savaşa katılırlar, eşit ve yoğun bir düzende adım adım yürürler.” George T. Dennis, *Maurice's Strategicon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia, 1984, s. 114.

³⁷ Καδισσηνοί = Kadisineli tabirini kullanan Procopius bunların kim olduğu hakkında bilgi vermez. Ancak VI. yüzyıl müellifi Yeşua, eserinde beşinci yüzyıl sonu/altıncı yüzyıl başlarında Ermenilerin ardından bu topluluğun da Kavad'a karşı isyan ettiğini, Nisibis'e saldırıp kendilerinden birini kral yapmak istediklerini kaydetmiştir. Trombley ve Watt'a göre Kavad bu topluluğu Singara yakınlarına (modern Sincar) kolonyalist olarak yerleştirmişti. Etnik kimlikleri belirsiz olan bu grubun Zerdüş'te ya da Hristiyan olmadığını da belirtmişlerdir. Bkz. Ps. Joshua, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, tr. F. R. Trombley and J. W. Watt, Liverpool, 2000, s. 19-20; n.19.

canlarını kurtarabildiler. Romalılar onları kovalamadılar ama her iki taraf da karşı karşıya durdu. Olaylar böyle gelişti.

Ama Mirranes gizlice sol tarafa büyük bir birlik ve onların yanında tüm “ölümsüzleri” gönderdi. Bunlar Belisarius ve Hermogenes tarafından fark edilince Sunicas ve Aigan komutasındaki altı yüz adama Simmas ve Ascan’ın birliklerinin konuşlandığı sağ cenaha gitmelerini emrettiler ve gerilerine Belisarius’un pek çok adamını yerleştirdiler. Böylece Baresmanas’ın önderliğinde sol kanadı tutan Persler, ölümsüzlerle birlikte karşılarındaki Romalıların üzerine hücum ettiler, onlar da bu taarruza dayanamayıp aceleyle geri çekildiler. Bunun üzerine o cemahta bulunan Romalılar ve arkalarındaki herkes büyük bir şevkle ilerledi. Ama barbarlara yandan saldırdıkları için ordularını ikiye böldüler ve büyük bir kısmını sağlarına, geride kalanları da sollarına aldılar. Bunların arasında Baresmanas’ın sancak taşıyıcısı da vardı ve Sunicas ona saldırıp mızrağıyla vurdu. Takipte olan Persler ne kadar zor durumda olduklarını anladıklarında takibi bırakıp saldırganların üzerine gittiler ve böylece her iki taraftan da düşmana maruz kaldılar. Çünkü kaçmakta olanlar (Romalılar) ne olduğunu anlamış ve geri dönmüşlerdi. Persler ise ölümsüzlerin müfrezesiyle birlikte sancağın eğilip yere indiğini görünce Baresmanas ile o noktada Romalıları karşı hep birlikte hücumla geçtiler. Romalılar ise orada yerlerini korudular. Ve (orada) Sunicas önce Baresmanas’ı öldürdü ve onu atından yere attı. Bunun sonucunda barbarlar büyük bir korkuya kapıldılar ve artık direnmeyi düşünmeyip tam bir şaşkınlık içinde kaçtılar. Romalılar da (onların) etrafını sarıp bir çember oluşturarak yaklaşık beş bin kişiyi öldürdüler. Böylece her iki ordu da harekete geçmişti; Persler geri çekiliyor, Romalılar da onları takip ediyordu. Çatışmanın bu bölümünde Pers ordusundaki tüm piyadeler kalkanlarını yere atmışlardı ve düşmanları tarafından yakalanıp acımasızca öldürüldüler. Ancak Romalılar düşmanı kovalamayı fazla sürdüremedi. Çünkü Belisarius ve Hermogenes, Perslerin bir zaruriyetten dönüp pervasızca kovalayan Romalıları bozguna uğratmalarından endişe ederek daha ileri gitmelerine kesinlikle izin vermediler ve bu onlara zafer için yeterli görünüyordu. Çünkü o gün Persler savaş meydanında Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmıştı ve bu uzun zamandır gerçekleşmemiş bir şeydi. Böylece iki ordu birbirinden ayrıldı. Persler de artık Romalılarla bir meydan savaşı yapmak istemiyorlardı. Bununla birlikte, her iki taraftan da bazı ani saldırılar yapıldıysa da bunlarda zarara uğrayan Romalılar değildi. İşte Mezopotamya’daki orduların talihi böyleydi.”

2) Ps. Zachariah Rhetor (Mytilene) ix, 94-95 tercümesi:

“Persler kibirlendiler, böbürlenerek hareket ettiler; mihranlar ve marzbanlar bir ordu toplayıp Dara'ya yürüdüler, 'Amodin'de kamp kurdular ve orada [konuşlanmış] Roma kuvvetleri (daha evvel) katledilerek azaltıldığı için kendilerinden emin bir şekilde şehri ele geçirmeyi umuyorlardı. Süvarilerle piyadeleri hazırlandı ve şehri kuşatmak için güneyden geldiler. Ancak (kulunu) azarlayan ama tamamen (de) ölüme teslim etmeyen Tanrımızın yardımıyla bir Roma kuvveti üzerlerine geldi. Ordunun başında bulunan ve (vakti zamanında) Romalılara sığınmış ve vaftiz edilmiş bir Hun olan Sunica, Romalı bir kliarkhos³⁸ olan Simas ve zırh taşıyıcılarıyla birlikte her biri yirmi adamla Pers ordusunun tamamını şehirden birkaç kez püskürttü, orduyu bir taraftan diğerine cesurca geçip sağa sola saldırdılar. Mızrak ve kılıç konusunda çok deneyimliydim, [savaş] çığıllıkları güçlü ve korkutucuydu ve Perslerin ürkek olduklarını gösterdiler, böylece (Persler) önlerinde yere düştüler. Pers liderlerinden ikisi, azımsanmayacak bir süvari gücüyle birlikte öldürüldü. Pers piyadeleri olan faige'lere gelince, Boutzes komutasındaki Heruller onların çoğunu katletti ve şehrin doğusuna dağıttı. Persler bu kadar çok kişinin öldürüldüğünü görünce, Nisibis'e mümkün olduğunca çok yük hayvanı getirmelerini ve kendilerine alabildikleri kadar ganimet almak için hemen Dara'ya gelmelerini [bildirmeyi] başardılar. Çok sayıda [hayvan] gelince, onları öldürülenlerin cesetleriyle yüklediler ve sonra utanç içinde gittiler. Yine de Pers ordusunun geri kalanı Roma 'Arab'ına³⁹ geçti ve onu ateşle yaktı.”

3) Malalas, xviii, 50 (452-453) tercümesi:

“O yıl Lampadios ve Orestes'in konsüllükleri sırasında Hermogenes ve magister militum Rufinus, Romalıların elçileri olarak Pers topraklarına gönderildi. Adı Anastasiopolis olarak değiştirilen Dara'ya ulaştıklarında Pers imparatoru Kavad'a bir mesaj gönderdiler fakat Kavad onları huzuruna kabul etmeyi erteledi. Magister militum Belisarios, diğer eksarhlar⁴⁰ ve orduyla birlikte Dara'da kalırken, şehrin dışında kamp kurdular ve Pers

³⁸ Binbaşı.

³⁹ Müellif burada Euphrates (Fırat) nehri batısındaki Roma topraklarını işaret etmektedir.

⁴⁰ ἑξάρχοι = Eksarkhos unvanı hakkında bkz: Alexander P. Kazhdan, *Oxford Dictionary of Byzantium*, II, Oxford, 1991, s. 767.

imparatorundan gelecek cevabı beklediler. Perslerin baş eksarhı Meram ve Pers imparatorunun oğlu, diğer Pers eksarhlarıyla birlikte Nisibis'te bulunuyordu. Romalılardan Dara önünde kamp kurduklarını öğrendiklerinde Persler kuvvetlerini üçe böldüler ve 70.000 adamla saldırdılar. Bunu fark eden Roma eksarhları Perslere karşı geldi ve onlara saldırdı. Bu savaşta Pers ve Roma orduları göğüs göğşe savaştı. Romalılar Persleri tamamen parçalara ayırdı ve bir Pers sancağını da ele geçirdi. Meram, aralarında imparatorun oğlunun da bulunduğu birkaç adamıyla birlikte Nisibis'e kaçtı. Bu çatışmada Sagos adında bir Pers eksarhı öldürüldü. Romalı eksarhlardan Sunicas ona teke tek dövüşte meydan okumuştur. Burada yerde yatan ölümlerle birlikte Pers budalalığına karşı kazanılmış bir zafer görülebilirdi. Bunu duyan Pers imparatoru Koades, kendi elçilerine patrici Rufinus'a comes⁴¹ Alexandrus ile kendi topraklarına (elçi olarak) girmesi talimatını verdi."

Değerlendirme

Müelliflerden Malalas ve Zachariah, Procopius'un aksine savaşa dair oldukça kısa bir anlatım sunarlar. Procopius'ta yer almayan orijinal bir ayrıntıya yer vermezler. Her ikisi de Hun Sunicas'ın rolüne vurgu yaparak onu kahramanlaştırmışlardır. Procopius ise Sunicas'ın muharebedeki önemli rolünü vurgulamaktaysa da en nihayetinde zafer Belisarius ile Hermogenes'indir. Cameron'a göre Procopius'un savaş hazırlıklarına bu kadar yer vermesindeki amacı patronu Belisarius'un rolüne dikkat çekmektir.⁴² Fakat bunu yaparken Hermogenes'i de görmezden gelmeyen müellif her fırsatta ikisini bir anmaktadır. Halbuki sonraki yıllarda Belisarius ile Hermogenes'in ilişkilerinin pek de iyi olmadığı bilinmektedir.⁴³ Greatrex ise Procopius'un muharebeler ve mektuplaşmalara dair geniş anlatımını müellifin bizzat içinde bulunduğu ve şahitlik ettiği ilk Roma zaferi olmasına ve bunun üzerinde bıraktığı etki ile açıklamaktadır. Hatta Belisarius'un şahsi memuru olarak Sâsâniler ile yapılan müzakere mektuplaşmalarında kendisinin de katkısı olabilir.⁴⁴ Peki Procopius Dara surları üzerinden savaşın tüm safhalarına şahit olmuş mudur yoksa savaşa dair tuttuğu kayıtları muharip görgü

⁴¹ κόμης = Comes unvanı hakkında bkz: Alexander P. Kazhdan, *a.g.e.*, s. 484-485.

⁴² Averil Cameron, *Procopius and the sixth century*, Berkeley & California, 1985, s.145.

⁴³ Greatrex, *a.g.e.*, 171.

⁴⁴ Greatrex, *a.g.e.*, 178.

tanıklarından mı dinleyip derlemiştir? Bu soruya Börm'un yaklaşımı Procopius'un Belisarius'a sunulan tüm raporlara erişiminin olduğu ve Dara'da olup biteni en iyi irdeleyebilecek kişi olduğudur.⁴⁵ Dolayısıyla bu kaniya göre Procopius gördüklerine ek olarak duyduklarını da yazmış olmalıdır. Nitekim savaş başlamadan önce Sâsâni generalinin kendi ordusuna yaptığı konuşmayı da kaydetmiş oluşu bu duruma bir delil olabileceği gibi eserinin bu kısmında kendi uyarlamasını yaptığına da işaret edebilir.

Belisarius askerlerini büyük bir dikkatle konuşlandırırken en önemli görevi Hunlara vermişti. Altı yüz Hun süvarisi merkez kuvvetlerin her iki yanına, hendeğin ve piyadenin önüne mevzilendirmişti. Böylece buradan hem merkezdeki piyadeye hem de kanatlardaki süvariye yardım edebileceklerdi.⁴⁶ Sâsâniler kuvvetlerini sağ, sol ve merkez olmak üzere klasik bir formasyonla yerleştiler. Merkez ve tüm kuvvetlerin komutanı *Mirranes*'di. İlk gün Sâsâniler Romalıları test etmek adına gönderdikleri birliklerle bazı küçük çarpışmalar ve teke tek dövüşlerle geçti. İkinci gün ise Sâsâniler Nisibis'ten takviye kuvvetler getirdiler ve Procopius'a itimat edecek olursak sayıları Romalıların iki katına çıktı. İki taraf arasındaki mektuplaşmalar ve müzakerelerden bir sonuç çıkmadığında da nihai savaş gerçekleşti. Mihran kuvvetlerinin bir kısmını yedekte tutarak çarpışmalarda yorulan birliklerini rahatlatmak istemiş ve Procopius'un kaydettiği sayıca üstünlüğü bu şekilde kullanmıştı. Belisarius ise Herul Pharas'ın önerilerini kabul etmiş, Pharas savaş alanının kenarında yer alan tepenin ardına adamlarını gizlemişti. Böylece Sâsâniler taarruz ettiklerinde piyadeler dövüşerek geri çekilirken bir anda Sâsânilerin arkalarından dolaşip onları sıkıştırabilecekti. Nitekim böyle de oldu. Neticede Sâsâniler Procopius'un verdiği sayıya göre beş bin kişilik bir kayıpla savaş meydanından çekildiler ve zafer Romalıların oldu. Dara savaşı doğu cephesinde uzun zamandır aralıklarla devam eden savaşta önemli bir

---

⁴⁵ Henning Börm, *Prokop und die Perser: Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Stuttgart, 2007, s. 166. n.2. Ayr. bkz. Greatrex, *a.g.e.*, s. 171.

⁴⁶ Greatrex & Lieu, *a.g.e.*, s. 89.

kırılma noktası oldu çünkü Romalıların sayıca üstün Sâsâni ordusunu bir meydan savaşında alt etmesi moral olarak iki tarafı da etkiledi.⁴⁷

Dahası Haziran ayında Sâsânilerin Dara'da aldıkları bu mağlubiyet tek yenilgileri olmayacaktı. Kavad'ın orduları yakın zamanda ayrıca kuzeydoğudan da Roma topraklarına girmişlerdi. Iberia ve Lazica'nın kontrolünü ele geçiren Sâsâniler yaz aylarında Theodosiopolis'teki Roma garnizonunun dikkatini çekmeden iç bölgelere sızma girişiminde bulundular ve daha batıda nispeten daha küçük bir başka Roma garnizonu olan Satala önlerine geldiler. Sittas ve Dorotheus'un kenti müdafaasıyla Mihr-Mihroe komutasındaki Sâsâniler tıpkı Dara'da olduğu gibi burada da bozguna uğradılar.⁴⁸ 530 yılında peş peşe gelen bu Roma başarıları bölgede Roma'ya teşne olan pek çok bölgesel aktörün Konstantinopolis sarayından taraf olmasını sağladı.⁴⁹ Bir yıl sonra 531 yılında Callinicum'da yapılan bir diğer savaşta ise bu kez Sâsâniler kesin bir zaferle ayrıldılarsa da herhangi bir Roma kentini ele geçiremeyip ganimet elde edemediler.⁵⁰ Sâsâni tahtına ise henüz geçen yeni hükümdar Khusro (Hüsrev) bu durumdan hoşnut değildi ancak önce iç siyasette kendi konumunu sağlama alması gerektiğinden⁵¹ 532'de barış müzakereleri başladı. Ateşkes ve barışı istekli olan sadece Sâsâniler değil, bunu onlardan çok daha fazla arzulayan kişi Iustinianus'tu. Halihazırda batıda yürüteceği büyük seferlere odaklanmayı arzu eden imparator, doğu sınırını güvence altına alarak batıda girişeceği büyük fetihler esnasında iki cephede birden savaşmak

⁴⁷ John Haldon, *The Byzantine Wars*, Gloucestershire, 2001, s. 64.

⁴⁸ Bkz: Procopius, I. xv, 9-17.

⁴⁹ Persarmenia'daki Ermeni şeflerinden Narses ve kardeşi Arathius bunlardan biriydi. Romalılar ayrıca bölgede altın üretiminde önemli bir merkez olan Pharangium'u da ele geçirdiler. Bkz: Procopius, I. xv, 31-33.

⁵⁰ Bkz. Procopius, I. xviii, 1-56. Bu yenilgi sonrası Belisarius başkente çekildi. Ne var ki Nika isyanı esnasında orada olması ve isyanı bastırmadaki etkin rolü sayesinde yeniden prestiji artacaktı. Bkz. A. Doug Lee, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565*, Edinburgh 2013, s. 257-258.

⁵¹ Bkz. Touraj Daryaae, *Sasanian Persia*, London 2009, 28-30; Touraj Daryaae, "The Ideal King in the Sasanian World", *Nâme-ye Irân-e Bâstân*, Vol. 3, No. 1 (2003), s. 44-45; Z. Rubin, "The Reforms of Khusro Anûshirwan," *The Byzantine and Early Islamic Near East, States, Resources and Armies*, A. Cameron, ed., Vol. III, Princeton, 1995, s. 227-298.

istemiyordu. Neticede 532 yılında *Ebedi Barış* olarak anılan ve Sâsânilere pek çok tavizin verildiği bir anlaşma imzalandı.⁵²

Sonuç

Dara Savaşı ve akabinde yaşanan diplomatik gelişmelerin seyri bu yöndeyken kentteki arkeolojik çalışmalar ve savaşın tam olarak nerede yapıldığı hususunda araştırmacıların ortaya attığı fikirler savaşın politik yönünden müstakil olarak incelenmelidir. Dara/Anastasiopolis kentindeki arkeolojik çalışmalar 1986 yılında Mardin müzesi başkanlığında, Prof. Metin Ahunbay'ın bilimsel danışmanlığında başlamış ve 1990 yılına kadar sürmüştür. 2001 yılında Ahunbay'ın danışmanlığında tekrar başlayan kazılar ise bu kez 2009'a kadar devam etmiştir. 2010, 2011 ve 2013 yıllarında ise Mardin Müzesi başkanlığında kazı, onarım ve çevre düzenlemeleri devam etmiştir. 2020, 2021 ve 2022 yıllarında ise çalışmalar Prof. Hüseyin Metin'in bilimsel danışmanlığında yürütülmüştür.⁵³ Söz konusu arkeolojik kazılarla kentin önemli bir bölümü toprak üzerine çıkarılmış ve kayda değer keşifler gerçekleştirilmiştir. Fakat doğal olarak savaş alanı arkeolojisinin hem dünyada hem de ülkemizde nispeten yeni bir olgu olması hasebiyle bu kazılar esnasında 530 yılında yapılan savaşın lokalizasyonu üzerine doğrudan bir çalışma yapılamamıştır. Konu hakkında yurtdışındaki araştırmacıların ortaya koyduğu hipotezler ise arazi çalışmaları ile desteklenmediğinden yalnızca varsayım olarak kalmıştır.

Savaşa dair en tafsilatlı kayıtları veren Procopius'un anlatımından hareketle yola çıkan araştırmacılar savaşın Dara surlarının hemen önünde olduğunu varsayımlardır.⁵⁴ Maxime Petitjean ve Nikola

⁵²Procopius, I. xxii, 15-19.

⁵³ Kentteki kazılar ve yakın dönem çalışmaları için bkz: Metin Ahunbay, "Dara-Anastasiopolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990, C. I, s. 391-397; Metin Ahunbay, "Dara-Anastasiopolis 1990 Yılı Kazıları", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1991, C. I, s. 197-203; Elif Keser-Kayaalp, Nihat Erdoğan, "Recent Research on Dara/Anastasiopolis", *New Cities in Late Antiquity*, ed. Efthymios Rizos, Brepols 2017, s. 153-175; Hüseyin Metin, Abdülhadi Durukan, "Dara (Anastasiopolis) "Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2020", *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, Ankara 2022, C.2, s. 429-446.

⁵⁴ Bkz. Michael Whitby, "Procopius' Description of Dara (Buildings II.1-3)", *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford, 1986, s. 761; Geoffrey Greatrex, *Rome and*

Keravica ise surların birkaç yüz metre önünde olabileceğini belirtmişlerdir.⁵⁵ Fakat bu görüşler haricinde Christopher Lillington-Martin'in önerileri çok daha mantıklı durmaktadır. Lillington-Martin'in açıklamasına göre Dewing'in Procopius tercümesinde πύλη = kapı olarak tercüme edilmişti. Bu durum Greatrex, Whitby ve Haldon gibi pek çok araştırmacıyı savaşın surların hemen önünde olduğu düşüncesine sevk etmiş, hatta şehrin savunma hendeklerinin aynı zamanda savaşta da kullanılmış olduğu fikri dahi akla getirmiştir. Ancak Dara'nın tüm savunma sistemi 530 yılından çok önce bitirilmiş olmalıdır zira Dara'nın ardından 528 yılında kentin güneydoğusunda bir karakol görevi üstlenecek olan Mindous'un inşa çalışmasına başlandığı bilinmektedir.⁵⁶ πύλη kelimesi "kapı" yerine diğer anlamlarından biri olan "geçit" ya da "dağların arasından girilen bir yol" anlamında düşünüldüğünde daha anlaşılır bir sonuca ulaşılabilir.⁵⁷ Nitekim Lillington-Martin de Procopius'un bu kelimeyi MÖ. 480 yılındaki Termopylae geçidi savaşına atıf yapabilmek için bilhassa özenle seçmiş olduğuna dikkat çekmiştir.⁵⁸ Dolayısıyla Procopius iki yükselti arası nispeten dar bir alanın yer aldığı, şehrin 1.8 km güneydoğusunda yer alan ve bir geçit görünümü arz eden bölgeyi işaret ediyor olabilir. Lillington-Martin bu verilerden hareketle savaşın Ambar ile Esentepe arasında bir yere konumlar ve verdiği planda hendeği doğu-batı istikametine yerleştirir.⁵⁹ Ancak bizce Harita Genel Müdürlüğünün uydu verilerinde Dügürka Tepe olarak görülen tepe ile Ambar arasında kalan 1.7 km'lik alan Bizans ordusunun konuşlanabileceği uygun bir arazi olarak görünmektedir. Her iki tepenin de önündeki düzlükten ortalama 40 m yükseltiye sahip olması πύλη terimini geçerli kılan bir etmendir. Bu sebeple savaşa ait (varsa) hendek izlerinin ve topoğrafik anomalilerin aranmasında başlangıç noktası

Persia at War, Leeds, 1998, s. 172; John Haldon, *The Byzantine Wars*, Tempus, 2001, s. 27.

⁵⁵ Bkz. Maxime Petitjean, *Le combat de cavalerie dans le monde romain du Ier siècle a.C. au VIe siècle p.C.*, (Doktora Tezi), Paris, 2017, C.2, s. 279; Nikola Keravica, "Bitka kod Dare, jun 530. Godine", *Military History Review*, 2 (2017), s. 36.

⁵⁶ Procopius, I. xiii, 1-8. Christopher Lillington-Martin, "Procopius on the Struggle for Dara in 530 and Rome in 537-38: Reconciling Texts And Landscapes", *War and Warfare in Late Antiquity*, Leiden, 2013, s. 604.

⁵⁷ Bkz. Herodotos, 5. 52'de bu anlamda kullanmıştır.

⁵⁸ Bkz. Lillington-Martin, a.g.m., s. 606.

⁵⁹ Bkz. Lillington-Martin, a.g.m., s. 605-607.

olarak buranın seçilmesi gerekmektedir. Gelişen dijital arkeoloji uygulamalarından yararlanarak Procopius'un belirttiği asker sayılarının arazide ne kadar alanı kapladığı hesaplanabilir. Bu doğrultuda belirttiğimiz bölgede kapsamlı bir yüzey araştırması ve jeoradar taramaları faydalı olacaktır.⁶⁰

Kaynakça

Adontz, Nikoghayos, & Garsoian, Nina, *Armenia in the Period of Justinian*, Lisbon 1970.

Ahunbay, Metin, "Dara-Anastasiopolis", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1990, C. I, s. 391-397.

Ahunbay, Metin, "Dara-Anastasiopolis 1990 Yılı Kazıları", *XIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara 1991, C. I, s. 197-203.

Börm, Henning, *Prokop und die Perser: Untersuchungen zu den römisch-sasanidischen Kontakten in der ausgehenden Spätantike*, Stuttgart 2007.

Cameron, Averil, *Procopius and the sixth century*, Berkeley & California 1985.

Croke, Brian & Crow, James, "Procopius and Dara", *The Journal of Roman Studies*, 73, (1983), s. 143-159.

Crow, James, "Dara: a late Roman Fortress in Mesopotamia", *Yayla*, 4, 12-20.

Daryaee, Touraj, "The Ideal King in the Sasanian World", *Nāme-ye Irān-e Bāstān, The International Journal of Ancient Iranian Studies*, Vol. 3, No. 1 (2003) 33-45.

Daryaee, Touraj, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London 2009.

Dennis, George T, *Maurice's Strategicon: Handbook of Byzantine Military Strategy*, Philadelphia 1984.

Farrokh, Kaveh, & Karamian, Gholamreza, & Maksymiuk, Katarzyna, *A Synopsis of Sasanian Military Organisation and Combat Units*, Siedlce & Tehran 2018.

Farrokh, Kaveh, *The Armies of Ancient Persia: The Sassanians*, Barnsley 2017.

Greatrex, Geoffrey, *Rome and Persia at War*, Leeds 1998.

Greatrex, Geoffrey & Lieu, Samuel N. C, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars*, Routledge 2002.

---

⁶⁰ Bu bağlamda yakın zamanda arkeolojik bir yüzey araştırması çalışması planlanmaktadır.

Greatrex, Geoffrey, *Procopius of Caesaria: The Persian Wars*, Cambridge 2023.

Haldon, John, *The Byzantine Wars*, Gloucestershire 2001.

Keravica, Nikola, "Bitka kod Dare, jun 530. Godine", *Military History Review*, 2 2017.

Keser-Kayaalp, Elif & Erdoğan, Nihat, "Recent Research on Dara/Anastasiopolis", *New Cities in Late Antiquity*, ed. Efthymios Rizos, Brepols 2017, s. 153-175.

Lee, Doug, A, *From Rome to Byzantium AD 363 to 565*, Edinburgh 2013.

Lillington-Martin, Christopher, "Procopius on the Struggle for Dara in 530 and Rome in 537–38: Reconciling Texts And Landscapes", *War and Warfare in Late Antiquity*, Leiden, 2013.

Malalas, *The Chronicle of John Malalas*, (tr. E. Jeffreys vd.), Melbourne 1986.

Martindale, J. R, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Cambridge 1992.

Metin, Hüseyin & Durukan, Abdülhadi, "Dara (Anastasiopolis) "Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları 2020", *2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, Ankara 2022, C.2, s. 429-446.

Neville, Leonora, *Bizans Tarihçileri ve Tarih Yazım Rehberi*, İstanbul 2021.

Nicks, Fiona, *Anastasius I: Politics and Empire in the Late Roman World*, Chippenham 2006.

Petitjean, Maxime, *Le combat de cavalerie dans le monde romain du Ier siècle a.C. au VIe siècle p.C.*, (Doktora Tezi), Paris 2017.

Procopius, *Buildings*, (tr. H. B. Dewing) Cambridge&Mass 1940.

Procopius, *History of the Wars*, (Tr. H. B. Dewing) Cambridge&Mass 1914.

Ps. Joshua, *The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, (tr. F. R. Trombley and J. W. Watt), Liverpool 2000.

Ps. Zachariah, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor*, (ed. G. Greatrex, vd.) Liverpool 2011.

Rubin, Z, "The Reforms of Khusro Anūshirwan," *The Byzantine and Early Islamic Near East, States, Resources and Armies*, A. Cameron, ed., Vol. III, Princeton, 1995, s. 227-298.

Shahbazi, A. Sh, "Army i. Pre-Islamic Iran," *Encyclopædia Iranica*, II/5, s. 489-499.

Strabo, *The Geography of Strabo*, (Tr. J. R. Sitlington), Cambridge&Mass 1954.

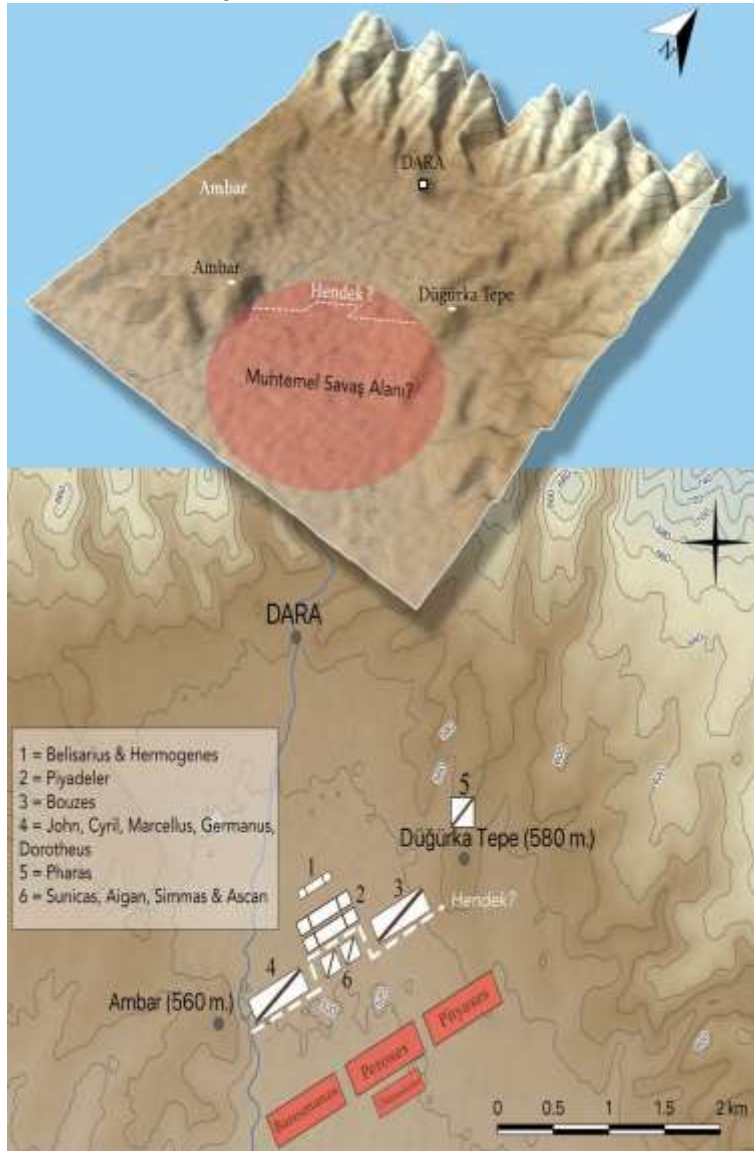
Sundermann, Werner, "Bidaxs", *Encyclopedia Iranica*, IV/3, s. 242-244.

Whately, Conor, *Battles and Generals: Combat, Culture, and Didacticism in Procopius' Wars*, Leiden 2016.

Whitby, Michael, "Procopius' Description of Dara (Buildings II.1-3)", *The Defence of the Roman and Byzantine East*, Oxford 1986.

Whitby, Michael, "Justinian and Persia 527-562", *The Encyclopedia of Ancient Battles*, Wiley-Blackwell 2017.

Whitby, Michael, *The Wars of Justinian I*, Yorkshire 2021.

EKLER**EK 1:** Dara savaş alanı, muharebe dizilimleri. (Harita: müellif)

Extended Abstract

Although the treaty signed between Rome and the Sasanian state in 506 expired in 513, the two superpowers were not yet willing to resume the war. However, tensions between the two states escalated again in 525 when Georgians under Sasanian rule in Iberia sought refuge and assistance from the Romans. The conflict shifted from Iberia to Lazica, where the Romans lost both fortresses to the Sasanians. In response, the Romans organized a campaign in the south around Thebothon and Nisibis but failed to achieve substantial results. While the Sasanians made these advancements on the northern border during the last years of Emperor Justin's reign, the new emperor Justinian implemented changes in the administrative mechanism of Roman Armenia in 528 and fortified the border regions. Previously administered by local satraps, the provinces came under direct Roman authority. Additionally, a military position of "magister militum per Armeniam" was established. Consequently, a new army was formed on the eastern border, distinct from the magister militum per Orientem.

Furthermore, preparations for the impending war included the reinforcement of fortresses in the region. The first significant battle on the Mesopotamian border occurred at Thannuris in early 528. In this area, located south of Nisibis, the Romans were constructing a fortress. Belisarius organized an expedition to safeguard the Roman workers and ensure uninterrupted construction. According to Zachariah's accounts, the two armies clashed near Thannuris, where the Sasanians defeated the Romans using ditches and various traps. Coutzes, one of the Roman commanders, was slain, and the majority of the Roman infantry was mercilessly slain. The cavalry retreated towards Dara and managed to save their lives.

In late 529, following the conclusion of the final embassy between Justinian and Kavad, Justinian dispatched Hermogenes to the eastern border alongside Rufinus instead of paying tribute to the Sasanians. They arrived in Dara from Antioch in the spring of 530. Belisarius assumed command of the army as magister militum per Orientem and awaited in the city. According to Malalas, despite the Romans being stationed in Dara with the army, they still entertained hopes of negotiating with Kavad and awaited updates from him. Meanwhile, Kavad was making his final preparations with the troops he had assembled.

Belisarius meticulously deployed his troops, assigning the most crucial task to the Huns. Six hundred Hun cavalry were positioned on each side of the center, positioned in front of the ditch and the infantry. This strategic placement enabled them to support both the infantry in the center and the

cavalry on the flanks. The Sasanians adopted a classical formation, dividing their forces into right, left, and center. Mirranes commanded the center and all the forces. The initial day saw minor skirmishes and individual combats. However, on the second day, the Sasanians reinforced their ranks with troops from Nisibis, reportedly doubling the Roman numbers, according to Procopius. Despite attempts at negotiation yielding no results, the final battle ensued. Mihran retained some forces in reserve to relieve his exhausted troops and capitalized on the numerical superiority noted by Procopius. Conversely, Belisarius accepted the proposals of Herul Pharas, who concealed his men behind a hill on the battlefield's edge. Thus, when the Sasanians attacked, the infantry would engage and retreat, allowing Pharas to maneuver behind the Sasanians and trap them. Consequently, the Sasanians withdrew from the battlefield, suffering a loss of five thousand men, as reported by Procopius, resulting in victory for the Romans.

The Battle of Dara marked a significant turning point in the long intermittent war on the eastern front, as the Romans' triumph over the numerically superior Sasanian army on the battlefield profoundly impacted the morale of both sides. However, the Sasanian defeat at Dara in June was not their sole setback. Concurrently, Kavad's armies had breached Roman territory from the northeast. Following their acquisition of control over Iberia and Lazica, the Sasanians attempted to infiltrate inland during the summer without alerting the Roman garrison at Theodosiopolis. They subsequently arrived near Satala, another relatively small Roman garrison situated further west. Despite the city's defense by Sittas and Dorotheus, the Sasanians under Mihr-Mihroe suffered defeat at Dara.

In 530, these consecutive Roman victories prompted many regional actors, who had previously been favorable to Rome, to align themselves with the Constantinople court. However, a year later, in 531, during another encounter at Callinicum, the Sasanians secured a decisive victory but failed to seize any Roman towns or plunder. While the account of the Battle of Dara and its subsequent political ramifications are crucial, it's important to analyze separately the theories proposed by researchers regarding the exact location of the battle. Beginning with Procopius' narrative, which provides the most detailed records of the battle, scholars have speculated on the precise site of the engagement. Some have assumed that the battle occurred directly in front of the walls of Dara. However, Maxime Petitjean and Nikola Keravica suggest that it might have taken place a few hundred meters in front of the walls.

Christopher Lillington-Martin offers a more nuanced perspective. He argues that Dewing's translation of Procopius translates "πύλη" as "gate," leading some scholars, including Greatrex, Whitby, and Haldon, to suggest that the

battle may have occurred directly in front of the city walls, possibly utilizing the city's defensive ditches. However, considering "πύλη" not solely as "gate" but also as "passage" or "a way through the mountains," Lillington-Martin proposes a different interpretation. He suggests that Procopius deliberately chose this word to evoke the Battle of Thermopylae pass in 480 BC. Consequently, Lillington-Martin places the battle site somewhere between Ambar and Esentepe, with the ditch oriented in an east-west direction on his map. In our assessment, the 1.7 km area between the hills in satellite data, making Ambar an appropriate area for the deployment of the Byzantine army. The similar elevation of both hills, approximately 40 meters above the surrounding plain, lends credence to the interpretation of "πύλη" in Procopius' account.

Araştırma Makalesi

Sultan Sencer'in Vefatından Sonra Harezmşah İl-Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne Karşı İzlediği Siyaset

Mustafa Köksal*

(ORCID: 0000-0002-6360-0957)

Makale Gönderim Tarihi
01.01.2024

Makale Kabul Tarihi
22.01.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Köksal, M., "Sultan Sencer'in Vefatından Sonra Harezmşah İl-Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne Karşı İzlediği Siyaset", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 565-587.

APA: Köksal, M. (2024). Sultan Sencer'in Vefatından Sonra Harezmşah İl-Arslan'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne Karşı İzlediği Siyaset. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 565-587.

Öz

Sultan Sencer'in (1118-1157) tahta çıkışıyla ikinci imparatorluk dönemini yaşayan Büyük Selçuklu Devleti, 1141 yılında yaşanan Katvan yenilgisinin ardından kısa sürede kendisini toparlayarak yeniden eski gücüne kavuştu. Ancak 1153 yılında kendilerine bağlı olan Oğuzların isyan etmesi ve sultanın düşmesi sonucunda muhteşem devlet dağılma sürecine girdi. Sultan Sencer'in Oğuzlara esir düşmesiyle başsız kalan devletin başına Karahanlı soyundan gelen Mahmud Han'ın geçmesi de bir çözüm olmadı. O, Oğuzlara karşı askerî harekâtlarda bulunduysa da başarılı olamadı. Sultan Sencer'in kurtulması için çaba gösteren bir başka devlet adamı da Harezmşah Atsız'dır. Ancak onun bu çabalarında tamamen göstermeliydi. Elinde fırsat olmasına rağmen Atsız'ın herhangi bir isyan girişiminde bulunmaması dikkat çekici bir husustur. Bunun en önemli nedeni Oğuzlara karşı mücadele edebilecek güce sahip

---

* Dr., Araştırmacı, Albaraka Türk, Türkiye, mustafakoksal13@hotmail.com.
Ph.D., Researcher, Albaraka Türk, Turkey.

olmamasıdır. Bu yüzden Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kalmayı tercih etti. 1156 yılında yaşanan sürpriz bir gelişme ile Oğuzların elinden kurtulan Sultan Sencer, yeniden tahta çıktı. Ardından yıkılmaya yüz tutmuş devletini yeniden ayağa kaldırmak için harekete geçtiyse de başarılı olamadı. 1156 yılında Harezmsah Atsız'ın vefatının ardından Sultan Sencer'in onayı ile Harezm tahtına İl- Arslan geçti. Makalemizde İl- Arslan'ın Harezmsah oluşu, Sultan Sencer'in vefatından sonra Horasan'da meydana gelen hadiseler ve onun Büyük Selçuklu Devleti ile diplomatik ilişkilerini ele alacağız. Yaptığımız bu çalışmanın Harezmsahlar sahasında çalışma yapan araştırmacılar için faydalı olacağı kanaatini taşımaktayız.

Anahtar Kelimeler: İl-Arslan, Harezmsahlar, Mahmud Han, Büyük Selçuklu Devleti

The Policy Followed by Harezmshah Il-Arslan Against the Great Seljuk State After the Death of Sultan Sencer

Abstract

The Great Seljuk State, which lived its second imperial period with Sultan Sencer (1118-1157) after the throne fights, recovered in a short time after the Katvan defeat in 1141 and regained its former power. However, in 1153, as a result of the rebellion of the Oghuz people who were loyal to them and the fall of the sultan, the magnificent state entered the process of disintegration. The fact that Mahmud Khan, a descendant of the Karakhanid lineage, took over the headless state after Sultan Sencer was captured was not a solution either. Although he carried out military operations against the Oghuzs, he was not successful. Another statesman who made an effort to save Sultan Sencer was Harezmsah Atsız. However, his efforts were entirely for show. It is noteworthy that Atsız could not attempt any rebellion even though he had the opportunity. The most important reason for this is that they do not have the power to fight against the Oghuzs. That's why he chose to remain loyal to the Great Seljuk State. Sultan Sencer, who was saved from the Oghuzs with a surprise development in 1156, ascended to the throne again. He then took action to revive his state, which was about to collapse, but he failed. Following the death of Khwarezmshah Atsız in 1156, Il-Arslan ascended to the throne of Khwarezm with the approval of Sultan Sencer. In our article, we will discuss the emergence of Il-Arslan as Khwarezmshah, the events that took place in Khorasan after the death of Sultan Sanjar and his diplomatic relations with the Great Seljuk State. We believe that this study we have conducted will be useful for researchers working in the field of Khwarezmshahs.

Keywords: İl-Arslan, Khwarezmshahs, Mahmud Khan, Great Seljuk State.

Giriş

Dünyanın kadim yerleşim yerlerinden biri olan Harez m bölgesinde kurulan Harezmsahlar Devleti (1077-1231), Türk tarihinin önemli kilometre taşlarından biridir. Harezmsahların tarihteki yolculukları Anuştegin Garce'nin Selçuklu sarayında hem "taşdârlık" hem de Harez m valiliğine tayin edilmesiyle başladı. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (1072-1092) şüpheli ölümünün ardından devlet içerisinde başlayan taht kavgalarında Anuştegin'in nasıl bir pozisyon aldığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Onun 1097'de vefatından sonra Sultan Berkyâruk'un (1092-11104) taltifleriyle oğlu Kutbeddîn Muhammed (1097-1128), Harezmsahlık görevine getirildi. Kutbeddîn Muhammed, bu görevi fiilen yerine getiren ilk hanedan üyesidir. Onun hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgi mevcuttur. Ancak 30 yıllık Harezmsahlığı döneminde Büyük Selçuklu Devleti'ne sadakatle hizmet ettiği bilinmektedir.

Kutbeddîn Muhammed'in 1128'de vefatının ardından Sultan Sencer, Harezmsahlık makamına Atsız'ı tayin etti. Atsız, Harezmsah olduktan sonra kariyer basamaklarını hızla tırmanarak Selçuklu sarayında nüfuzlu bir devlet adamı oldu. Ancak bu durum Selçuklu ordusunun komuta kademesinde ciddi rahatsızlığa neden oldu. Komutanların Atsız'ın canına kastetmeleri ve Sultan Sencer'in bu duruma sessiz kalması onu ciddi anlamda endişelendirdi. Sultan Sencer'den izin isteyen Atsız, Harez m'e geri döndü. Harezmsah Atsız, geri döner dönmez Sultan Sencer'e karşı isyan bayrağını açtı. O, 1138, 1143 ve 1147 yıllarında olmak üzere üç kez isyan ettiyse de başarılı olamadı. Harez m seferlerinin Selçuklu tarihinde önemli bir yeri vardır. Çünkü Büyük Selçuklu Devleti hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisinde Harez m bölgesi dışında başka hiçbir yere arka arkaya sefer düzenlememiştir. 1147 yılından itibaren Atsız yeniden Selçuklu Devleti'nin itaati altına girdi. 1153 yılında Sultan Sencer, Oğuzlara esir düştüğünde de Selçuklu Devleti'ne bağlı kalmaya devam etti. Bunun altında yatan en önemli neden Oğuzlardan çekinmesidir. 1156 yılında Sultan Sencer, esareten kurtulup tekrar tahta çıktığında Atsız, bağlılığını bildirmek için üç defa mektup gönderdiyse de Sultan Sencer bunları cevapsız bıraktı. Atsız, bağımsızlığını kazanmak için Selçuklu Devleti'ne karşı ciddi mücadeleler verdiyse de başarılı olmadı. Ancak

ileride kurulacak olan Harezmsahlar Devleti için gerekli zeminin oluşmasını sağladı.

Sultan Sencer'in Vefatından Sonra Horasan Topraklarında Meydana Gelen Hadiseler İle İlgili Genel Bir Değerlendirme

İl-Arslan döneminde Büyük Selçuklular ile ilişkilerini incelemeye geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması açısından Sultan Sencer'in vefatının ardından Horasan topraklarında cereyan eden hadiselere göz atmak yerinde olacaktır. 552/1157'de Sultan Sencer'in ölümünün ardından yeğeni Mahmud Han, ikinci kez Selçuklu tahtına çıktı. Ancak Horasan'da çözülmesi gereken büyük bir problem onu bekliyordu. Bu şüphesiz Oğuzlar meselesiydi. 548/1153 yılında Sultan Sencer'i esir eden Oğuzlar, 551/1156'da sultanın ellerinden kurtulmasıyla birlikte bölgede bir süre herhangi bir faaliyette bulunmadılar. Onlar, sultanın vefatını fırsat bilerek 553/1158'de Belh'ten yola çıkıp Merv topraklarına saldırdılar. Durumdan haberdar olan Mahmud Han ve Horasan Hâkimi Müeyyed-Ay-aba, Oğuzlarla mücadele etmek için harekete geçtiler. Onlar bu süre zarfında Oğuzlara karşı çeşitli başarılar elde ettiler. Mahmud Han ve Müeyyed Ay-aba elde ettikleri başarılar sayesinde onları Horasan topraklarından atabileceklerini düşündüler. Ardından iki taraf güçlerini birleştirerek Oğuzların üzerine yürüdü. Ramazan-Şevval 553/Ekim-Kasım 1158'de yapılan savaşlarda ittifak ordusu galip geldi. Ancak Oğuzların pes etmeye niyeti yoktu. Yeniden toparlanarak Mahmud Han ve Müeyyed Ay-aba'nın birleşik kuvvetlerine saldırdılar. Horasan ordusu ağır bir yenilgi alarak geri çekilmek zorunda kaldı. Oğuzlar bu zaferden sonra Merv topraklarını ele geçirdiler. Şehirde yağma ve talan yapmak yerine halka iyi davrandılar. Bunu yapmalarının en önemli nedeni hâkimiyet sahalarını kaybetmek istememeleridir. Ancak bu durum Serahs, Tûs ve Nişâbûr için geçerli değildi. Üç şehirde halkı kılıçtan geçirip taş üstünde taş bırakmadılar.¹

¹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't- Tarih* (İslâm Tarihi), (Çev. Ahmet Ağrakça), İstanbul, XI, 1991, s.194-195; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam Fî Tarihü'l Mülûk ve'l Ümem*, (nşr. Muhammed Abdulkadir İta-Mustafa Abdulkadir İta), Beyrut, XVII, 1412, s. 134; İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* (Çev. Mehmet Keskin) İstanbul, 1995, XII, s.433; Mehmet Altay Köymen,

Bu yenilgiden sonra Müeyyed Ay-aba kaçarken Mahmud Han, Cürcan'a çekilip Oğuzların olası saldırılarına karşı tedbirler alıp beklemeye başladı. Ancak tam tersi bir durum yaşandı. 554/1159 yılının başlarında Oğuz beyleri, Mahmud Han'a cazip bir teklifte bulunarak onların başına geçmesini talep ettiler. Fakat Mahmud Han, Oğuzların Sultan Sencer'e yaptıklarını bildiğinden aynı akıbete uğramamak için tekliflerini reddetti. Onlar daha sonra Mahmud Han'ın oğlu Celeleddin Muhammed'in Oğuzların başına geçmesi için teklifte bulundular. Celeleddin, Oğuzların bu teklifini devlet erkânı ile istişare ettikten sonra kabul etti. 554/1159 yılının ortalarında Oğuzların başına geçti. Onların bu taleplerinden Oğuzlar arasında bir birlik olmadığı anlaşılmaktadır. Mahmud Han, oğlu Celeleddin Muhammed'in Oğuzların başına geçmesinden kısa bir süre sonra devlet adamlarını yanına alarak Horasan'a hareket etti. Bu bölgeye gitmesinin sebebi Oğuzların verdiği güvenceler olduğu açıktır. Ancak Oğuzların Mahmud Han'a verdikleri teminatlar hakkında herhangi bir bilgi sahibi değiliz.²

Mahmud Han'ın Oğuzlar ile anlaşmaya varmasıyla birlikte daha önce onlara karşı beraber hareket ettiği Müeyyed Ay-aba, yalnız kaldı. Ay-aba Oğuzların saldırılardan çekindiğinden Cürcan'dan Horasan'a doğru yola çıktı. Oğuzlar, onun Habûşân yakınlarına geldiğini haberini aldıklarında yakalamak üzere harekete geçtiler. Müeyyed Ay-aba, Oğuzlara kısa süreliğine esir düştüyse de ellerinden kurtulmayı başardı. Bu süreçte bölgede önemli güç haline gelen Mahmud Han ve oğlu Celeleddin Muhammed, güçlerini birleştirme kararı aldılar. Oğuzlar, iki idareciden Horasan topraklarından herhangi bir yerin kendilerine ıktâ olarak verilmesini istediler. Onların bu isteği baba-oğul tarafından kabul görmedi. Bunun üzerine Oğuzlar harekete geçerek Recep-Şaban 554/Ağustos-Eylül 1159'da Nişâbûr'a gittiler. Müeyyed Ay-aba bu sırada orada bulunmaktaydı. Oğuzların geldiğini duyar duymaz Herat'a çekildi. Bir süre Herat'ta kalan Müeyyed Ay-aba önce Merv'e ardından Serahs şehrine gitti.³ O dönemde Serahs, Şafîî Reisi el-Müeyyed b.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 2017, s.467-470; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s.61-63.

² İbnü'l-Esir, XI, s.194-195; Köymen, s.467-470; Ayan, s.61-63.

³ İbnü'l-Esir, XI, s. 194-195; Ayan, s.66-67.

Hüseyin el-Muvaffakî tarafından idare edilmekteydi. Fâkih el-Muvaffakî'nin adamlarından birisi, yanlışlıkla bölgede yaşayan ve Alevîlere yakınlığı ile bilinen el-Fustâkânî adında bir kişiyi öldürmesi taraflar arasında gerginliğe neden oldu.⁴

Nişâbûr'da bulunan Alevîlerin lideri Zâhirüddin Ebû'l-Kâsım Zeyd, haberi aldığı anda çok öfkeleni. Şafiîlerin liderine haber göndererek katilin kendilerine teslim edilmesini istedi. Ancak o, bu isteği yerine getirmedii. Bu durum tarafların karşı karşıya gelmelerine neden oldu. Zilkâde 554/Kasım 1159'da iki taraf arasında yapılan savaşta birçok Şafiî öldürüldü. Horasan topraklarında bulunan birçok medrese ve cami yakıldı. Nişâbûr şehri tahrip edildi. Müeyyed Ay-aba bir taraftan Oğuzlar ile mücadele ederken bir taraftan da mezhep çatışmalarına müdahil oldu. Alevîlerden intikam almak isteyen Şafiîler, Müeyyed Ay-aba ile beraber hareket ederek Nişâbûr'u kuşattılar. Şehri ele geçirdiklerinde birçok Alevî'yi kılıçtan geçirdikleri gibi Hanefilere ait çok sayıda medreseyi de yakıp yıktılar. Bu savaştan sonra Müeyyed Ay-aba, Nişâbûr'dan ayrılıp Beyhâk'a gitti.⁵

Horasan topraklarında başka bir problem ise Türkmenler ve Bâtınîler arasında yaşandı. İbnü'l-Esîr'e göre Kuhistan⁶ topraklarında yaşayan Türkmen grupların sefere gitmelerini fırsat bilen yaklaşık 1700 kadar İsmâîliler mezhebine mensup bir grup, onların yaşadıkları yerlere saldırdılar. Ancak Türkmenler seferde olduklarından evlerinde bulamadılar. Buna rağmen kadın ve çocukları esir alarak şehirleri tahrip ettiler. Türkmenler geri döndüklerinde korkunç bir manzara ile karşılaştılar. Yapılanların intikamını almak için Bâtınîleri takibe başladılar. Taraflar arasında 553/1158'de cereyan eden savaşı Türkmenler kazandı. Müellif bu savaştan ancak dokuz kişinin kurtulduğunu kaydetmektedir. Bu hadiseler Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra bölgedeki otorite boşluğu yüzünden meydana

⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 194-195; Ayan, s.66-67.

⁵ İbnü'l-Esîr, XI, s. 194-195; Ayan,s. 67-68.

⁶ Dağ ülkesi anlamına gelen Kuhistan eyaleti, Ortaçağ İslâm coğrafyacılarına göre Horasan'ın güney sınırları içerisinde yer almaktadır. Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Haz. Adnan Eski Kurt, Cengiz Tomar), İstanbul 2015, s.352.

gelen siyasî kausun yanı sıra mezhepler arasındaki çatışmaların da fitilinin ateşlendiğini göstermektedir.⁷

İl-Arslan'ın Harezms̄ah Oluşu

Ebû'l-Feth İl-Arslan (550-567/1156-1172), babasının vefat haberini alır almaz hemen Cend'den Harezm'e doğru yola çıktı. Yolda babasına bağlı birçok komutan ve devlet adamından biat aldı. O, Harezm'e ulaşmadan önce kardeşi Süleymans̄ah'ın tahta çıkmak için harekete geçtiğini haber aldı. Buna mani olmak için hemen Gürgenç'e gelerek kardeşini ve atabeyi Oğul Bey'i tutuklattı. Ardından atabeyi idam ettirerek kardeşini hapse attırdı. Böylece önündeki en büyük engeli ortadan kaldırmış oldu. Bu sıralarda Atsız'ın vefatını fırsat bilen Kıpçakların yeniden Cend ve Mankışlag topraklarına saldırmaları üzerine İl-Arslan, geri dönmek zorunda kaldı. Bu topraklarda asayiş sağladıkdan sonra Harezm'e gelerek Recep 551/Ağustos 1156'da tahta çıktı.⁸

İl-Arslan'ın saltanatının ilk günlerinde devlet içerisinde huzursuzluk baş göstermeye başladı. Kanlı bir şekilde tahta çıktığı için durumdan rahatsız olan komutanları ve devlet adamlarını memnun etmek

⁷ İbnü'l-Esîr, XI, s.199; Ayan, s.69.

⁸ İbnü'l-Esîr Harezms̄ah tahta çıktığında amcalarından bazılarını öldürtüp kardeşinin gözüne mil çektiğini üç sonra kardeşinin vefat ettiğini kaydetmektedir. İbnü'l-Esîr, XI, s.179; İl-Arslan'ın tahta çıktığı sırada yaptığı faaliyetler hakkında bkz. Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ, (Devre-i Moğol, Harezms̄ahiyye, İsmailiye)*, (Tash. Mansur Servet), Tahran 1342, s. 156; Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşâ, (Çev. Mürsel Öztürk)*, Ankara 2013, s.262-263, Reşidüddin Fazlullah, *Camiü't- Tevârih (Tarih-i Selatîn-i Harezm)*, Tahran 1389, s.3.; Reşidüddin Fazlullah, *Câmiü't-Tevârih'te Harezm Sulltanları*. (Çev. Farbod Mazlûmî). İstanbul 2022, 44; Şebankâreî, *Mecmaü'l-Ensâb*, (Tash. Mîr Haşem Muhaddis). Tahran 1372, s.136; Şebankâreî, *Mecmaü'l-Ensâb (Hanedanlar Tarihi)*, (Çev. Fahri Unan), Ankara 2022, s.107; Mîrhând, , *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, Tahran 1339, IV, s.364; Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, (Hârezms̄ahiyan), (Çev. Erkan Göksu), İstanbul 2022, s.49; Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbârı Efrâdi'l-Beşer*, (Nşr. Dr. Muhammed Debîr Siyâkî) Tahran 1380, II, s.633; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul 2017, s. 347; Ziya Bünyatov, *Hârezms̄ahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev. Tural Rivazev), İstanbul 2003, 29; İbrahim Kafesoğlu, *Harezms̄ahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984, s.73; Coşkun Erdoğan, *Harezms̄ahlar (Anuştegin'den Celâleddin'e)*, İstanbul 2020, s.29.

amacıyla maaşlarını artırarak onlara iktâlar verdi. Böylece devlet ricâli arasındaki huzursuzluğu giderdi. O, Harezmsahlık yaptığı süre içerisinde babasının izlediği siyaseti takip etmedi. Daha çok bölgede gelişen olaylara göre denge siyaseti izlemeyi benimsedi. Sultan Sencer, Ramazan 551/Ekim 1156'da İl-Arslan'a hil'ât ve menşûr göndererek Harezmsahlığını tasdik etti. Ancak Selçuklu hükümdarının 552/1157'de vefat etmesinin ardından bölgede dengeler bir anda değişti.⁹

İl-Arslan'ın Mahmud Han ile İlişkileri

Sultan Sencer'in 1153'de esir düşmesinden sonra Oğuzlar, Horasan bölgesini istilâ etmeye başladılar. Dinâr, Bahtiyar, Tûtî, Korkut gibi Oğuz beyleri, Selçuklu Devleti'nden geriye kalan bakiye kuvvetleri yok etmek için karşı harekete geçtiler. Selçuklu komutanları, direnmek yerine kaçmayı tercih edince onlar da rahat bir şekilde Horasan topraklarını ele geçirdiler. Rebiülâhîr-Cemâziyelâhîr 548/ Temmuz ve Eylül 1153'te Selçuklu Devleti'nin başkenti Merv'i iki kere olmak üzere, Nişâbûr ve önemli birçok Selçuklu şehrini yağmaladılar.¹⁰ Halkın ve âlimlerin büyük bir kısmını katlettiler. Katledilenler arasında dönemin ünlü Şafîî fıkıh âlimlerinden Muhammed b. Yahya en-Nişâbûrî ve Abdurrahman Ukkâf da bulunmaktaydı. Ayrıca şehrin can damarı olan Murgab Nehri üzerindeki su bentlerinin tahrip edilmesi bölgede büyük bir kuraklığa ve halkın topraklarını terk etmesine neden oldu. Bunların yanı sıra birçok imaret, vakıf ve kütüphaneyi de yerle bir ettiler.¹¹

⁹ İbnü'l-Esîr, XI, 179; el-Bündârî, *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kivameddin Burslan), Ankara 2016, s.252; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*. (Tash. Abulhüseyn Nevahî), Tahran 1387, s.453; Hamdullah Müstevfî, *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013, 363; Barthold, 347.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, XI, 155-156; Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sûrûr*, I, (Çev. Ahmet Ateş). Ankara 1999, s.176-177; Şebânkâreî, 112; Şebânkâreî, (trc), 86-87; Mîrhând, IV, 317-318; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2015, 245; Ali Sevim, Ali-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara 2020, s.282; Barthold, 345; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular*, İstanbul 2019, s.334-335; Osman GaziÖzgüdenli, *Selçuklular*, İstanbul 2020, I, 282.

¹¹ İbnü'l-Esîr, XI, 156; Hamdullah Müstevfî, 452; Hamdullah Müstevfî (trc), 362; er-Ravendî, I, 177-178; Mîrhând, IV, 318; Hafız Ebrû, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû*, (Nşr. Gulâm Rıza Verehrâm) Tahran 1331 s. 40; Köymen, 415-416.

Gelişmeleri yakından takip eden bazı Selçuklu devlet adamları, devleti yeniden diriltmek için çaba sarf etmekteydiler. İlk olarak Selçuklu vezirlerinden Tahir b. Fahrü'l-Mülk, Sultan Sencer'in yeğeni Süleymahşah b. Muhammed'i Cemâziyelâhir 548/Eylül 1153'te Nişâbûr'da sultan ilan edip tahta çıkararak adına hutbe okuttu.¹² Ancak Süleymahşah, Oğuzları engellemek için bazı girişimlerde bulduysa da başarılı olamadı. O, vezir Tahir'in vefatı ve Oğuzlara karşı alınan yenilgiden sonra Horasan topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Oğuzlara karşı mücadelede çaresiz kalan Selçuklu emirleri 549/1154-55 yılında bu seferde Karahanlı soyundan gelen ve aynı zamanda Sultan Sencer'in kız kardeşinin oğlu Rükneddin Mahmud'u Horasan'a davet ettiler. Daveti kabul eden Mahmud, Selçuklu Devleti'nin yeni hükümdarı oldu.¹³

Harezmsah Atsız, yeni Selçuklu Hükümdarı Mahmud Han'a muhalif olmak yerine müttefik olmayı tercih etti. Hatta ona bir mektup göndererek tahta çıkışını tebrik etti. Oysa daha önce Selçuklu Devleti'ne karşı bağımsızlığını kazanmak için üç kez isyan eden bir eyalet valisinin böyle bir tavır takınmasının sebebine cevap aramak gerekir. Bu sorunun cevabı Atsız'ın Oğuzlardan çekinmesidir. Çünkü Harezmsah'ın onlarla mücadele edecek kadar gücü yoktu. Bu yüzden yeni bir müttefike ihtiyacı vardı. İleri görüşlü bir kişiliğe sahip olduğunu bildiğimiz Harezmsah'ın dönemin konjonktörünü iyi değerlendirerek böyle bir karar aldığı tahmin etmekteyiz.

1156 yılında vefat eden Atsız'ın yerine tahta çıkan İl-Arslan, saltanatın ilk yıllarında Sultan Sencer'in yerine geçen yeni Selçuklu Hükümdarı Mahmud Han ile ilişkilerini kaldığı yerden devam ettirdi. İlk olarak ona elçiler göndererek Selçuklu tahtına çıkışını tebrik etti. Ayrıca Sultan Sencer'in vefatından duyduğu üzüntüyü dile getirerek Harezm halkının üç gün yas tuttuğunu belirtti. Buna karşılık Mahmud Han, İl-Arslan'ın Harezmsah oluşunu tebrik eden ve babasının vefatından

¹² İbnü'l-Esîr, XI, 157; el-Bündârî, 252; Köymen, 429; Sevim-Merçil, 282; Piyadeoğlu, 335; Özgüdenli, *Selçuklular*, I, 283.

¹³ İbnü'l-Esîr, XI, s.159; el-Bündârî, s.252; Cüveynî, s.156; Cüveynî, (trc), s.263; Köymen, s.448; Kafesoğlu, s.68; Sevim-Merçil, s.282; Barthold, s. 346; Piyadeoğlu, s. 335, Özgüdenli, I, s.283.

dolayı taziyelerini bildiren bir mektup gönderdi.¹⁴ Harezşah'ın Selçuklular ile ilişkilerini sürdürmesinin en önemli nedeni Horasan'da devam eden Oğuz istilasıydı. Çünkü İl-Arslan'ın Oğuzlara karşı koyacak kadar güçlü değildi.¹⁵ Bu yüzden Büyük Selçuklu Devleti ile ittifakını sürdürmesi gerekmekteydi. Ancak İl-Arslan, Karahitayların Mâverâünnehir topraklarında çıkardığı problemler yüzünden Horasan'da yaşanan hadiselerle yakından ilgilenemedi. Karahitaylar meselesini halletmek üzere o bölgeye gitmek zorunda kalsa da Horasan'da yaşanan gelişmeleri de yakından takip etmeyi sürdürdü.

Bu dönemde iki taraf arasında yoğun bir diplomasi trafiği yaşandığı bilinmektedir. Buna kanıt olarak da İl-Arslan'ın, Mahmud Han'a gönderdiği mektupları gösterebiliriz. Harezşah'ın İnşâ Divanı Reisi Reşîdüddin Vatvat tarafından kaleme alınan mektuplar bugün elimizdedir. Harezşah'ın Mahmud Han'a gönderdiği mektuplardan ilki şöyledir:

Meclis-i âlinin hükümdarı, büyük hakan, Celalü'd-dünya ve'd-din (Allah topraklarını sonsuz kılsın) övülmeye lâyık yüce mertebeye ulaşan sultanın ömrü uzun olsun. Aziz, celil ve yardım sever hükümdar, büyüklerin özenle katladığı mektup, temiz bir iman ve samimi bir birliktelik için tarafınıza ulaştırıldı. Onlar mektubun hâlis anlamına vakıf ve bilgi sahibidirler. O (mektup) güzellik ve keramet ihtiva eder. İtibarınız ve desteğiniz artsın. İyi haberler ile itimat daim olsun. Onu taşıyan filan emir (Allah tedbirini artırsın) yüz yüze görüşmeye gelmektedir. Onun sözleri gayet düzgün ve cümleleri anlamlıdır. Güzellikleri dinlemekten sevinç hâsıl olur. Konuların her biri sürelidir. Bu ince konun her bir kelimesi iltifat ve zamanın güzellikleri ile doludur. Akıl, erdem, şeref, cömertlik ve sağlamlık içeren o mektup sayesinde dostluk hukuku gelişir. Bu örnekler sevgiyi emreder. Kötüyü ve çirkini değil.

İzzetli ve aziz meclis-i âliniz bâki kalsın. Asla yasak olanı yapmayınız ve büyüklerin yolundan ayrılmayınız. Şimdi dönüp gelen gâzi ve imam, (Allah güzelliğini artırsın) kemâle ermiş, büyük ilme sahip, güzel huylu, doğru bir dile sahip, fazılların yolundan

¹⁴ Cüveynî, s.156; Cüveynî,(trc),s. 262-263; Kafesoğlu, s.73.

¹⁵ Horasandaki hadiseler hakkında detaylı bilgi için Bkz. İbnü'l-Esir, XI, s.194-197; Köymen, s. 467-475; Ayan, s. 61-69.

giden, âdab ve usûl bilen, kıymetli ve değerli bir kişidir. (Elçi) yakın zamanda bu dost ile akraba olmak ve her şeyi tamamlayarak kemâle erdirmek üzere gönderildi. Ayrıca ulaştırılmak üzere mektuplar gönderilmiştir. Elinize ulaştığında o haberlere itimat edebilirsiniz. Söylenen sözler ve verilen haberler bu dostu aittir. Sevindirici ittifak görüşmelerinden olumlu sonuçların çıkması öncelikli beklentimizdir. Her muradın, kardeşlik ve kucaklaşmanın gerçekleşmesi umulur.

*Vesselam.*¹⁶

Harezms̄ah, Mahmud Han'dan övgü ile bahsederek akrabalık bağı kurmak istediğini açıkça dile getirmektedir. Onun bu isteğinden bölgede büyük bir tehlike arz eden Oğuzlara karşı daha önce kurulan ittifakın devam ettirilmesi arzusunda olduğu anlaşılmaktadır. Mektupta dikkat çeken başka bir konu da İl-Arslan'ın Mahmud Han'a karşı kullandığı üslûptur. Bilindiği üzere Atsız, Büyük Selçuklu Hükümdarı Sultan Sencer'e gönderdiği mektuplarda "bende" tâbirini kullanmaktaydı. Ancak bu durum İl-Arslan döneminde farmıştır. İl-Arslan'ın gönderdiği mektuplarda Mahmud Han'a "sadık dost" olara hitap etmesi kendisini Selçuklu hükümdarı ile eş değer gördüğünü ortaya koymaktadır. İl-Arslan'ın bir yandan Oğuzlara karşı Mahmud Han'dan yardım istemesi bir yandan da kendini sultan ile eş değer görmesi dikkat çekici bir husustur.

Harzemşah'ın emirlerinden Şikâr Bey aracılığıyla Selçuklu hükümdarına gönderdiği ikinci mektup ise şu şekildedir.

Meclis-i âlinin hükümdarı, büyük hakan Celalüd'dünya ve'd-din, yardım sever, dünyanın sahibi, kudretli padişahın ömrü uzun olsun. Cihan hizmetkârı, felek kölesi olsun. Devletine bağlı, izzeti yüce, koruyan ve yarım eden sultan. Dürüst, temiz kişilikli, halis imanlı ve ömrünü ibadetle geçiren birçok kişi şahsınızın ve sarayınızın merhamet ve cömertlik pınarlarından faydalanarak mutlu olduklarından yüce Allahtan dua ve niyaz ederler. Meclisi-i âlinizin istek ve arzuları sayesinde dünyanın doğusunda ve batısındaki ülkelerin çoğu onun adaletiyle süslenir.

¹⁶ Reşidüddin Vatvat, *Nâmeha-yı Reşidüddin Vatvat*. (Tash. Kâsım Toyserekanî), Tahran 1338, s.107-109.

Şevval ayının başlarında Şikâr Bey (Allah mutluluğunu artırsın) örnek bir devlet adamı olarak padişahlığın süsünün güzelliğiyle hizmet etmek için oraya geldiler. O, bundan onur duydu. Sizden yardım etmeniz için istekte bulunuldu. Parlak günlerinin devamı için dualar edilir ve hayır sözler konuşulur. Onların bu yüce görevlerinden uzaklaştırılması konusunda hem fikir olunmalıdır. Çünkü ihlas ve doğruluktan sapıp aşırıya kaçanlara bu görevler verilemez. Onlar itaat yoluna girip boyun eğmezler. Din ve dünya üzerinde seçilmiş olan kulları Allah daim etsin. Hizmetinize girip itaat ederler. Sadakatsiz olanlara asla müsaade edilmez. Böylece devlete yardım edenlerin gönlünde taht kurarlar. Böylece Ehl-i İslâm'ın güçlü kolları ortaya çıkar. Bu ittifak övülmüştür ve sözleri aşikârdır. Memleketin kurallarına uyup yüce sultanlığınızı ilan edebilirsiniz. Bundan sonra fetih ve yardım beklentisi birbiri ardına gelir. Devletin gücünün ve bereketinin artmasına sebep olur. Yakın zamanda yeryüzünün kudret kabzası meclis-i âlinizin eline geçecektir. Hizmetkârlardan her biri itaat etme şartlarını yerine getirmek için mübarek emirlerinizi beklerler. Ayrıca bu duruma uygun hareket ederek hizmetinize girmeleri için görevliler gönderir. İzzetli, aziz ve celil olan sultanın devleti kıyamet gününe kadar payidar kalsın. Fitne bir an önce o topraklardan uzaklaştırılsın.

*İnşaallâhu Teâlâ*¹⁷

İl-Arslan mektubunda Mahmud Han'dan beklentilerini dile getirmekte ve devlet içerisinde karışıklık çıkaran devlet adamlarına dikkat etmesini ve bir an önce görevden uzaklaştırmasını tavsiye etmektedir. Bunun için liyakatli olanların göreve getirilmesi gerektiğini, bunun devletin devamlılığı için elzem olduğunu, böylece bu topraklardaki fitnenin ortadan kaldırılacağını belirtmekte ve ayrıca yakın bir zamanda Selçukluların ihtişamlı günlerine geri döneceğine inancının tam olduğunu dile getirmektedir. Harezşah'ın bu mektubundan Selçuklu Devleti içerisinde meydana gelen hadiseleri yakından takip ettiği ve taraflar arasındaki ittifakı güçlendirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

¹⁷ Vatvat, s.109-111.

Harezmsah İl-Arslan'ın, Selçuklu hükümdarına dostluk dileklerini ve önemli bilgileri iletmesi için bir emirini görevlendirdiğini bildiren üçüncü ve son mektup ise şöyledir:

Büyük hakan, Rüknü'd-dünya ve'd-dîn Ebû Kâsım Mahmud b. Muhammed b. Buğra Han (Allah şanını yüceltsin) Meclis-i âlinin hükümdarı, büyük sultan, İslâm padişahı, Rüknü'd-dünya ve'd-dinin saltanatı uzun olsun. Bahtı açık, devleti güçlü, izzetli, aziz, celil, hamî, koruyan ve gözeten sultan. Bu iyi niyetli kişiler o hazret için güzel işler yapıp haberler verdiler. Yüceliğin ve ululuğun gelişsin. Haşmetin dünyada yücelsin. Büyük nimetler verilsin ve övgü tezahür etsin. Bu önemlidir ve destek verilmelidir. Olgunluk fazileti, büyüklük, izzet, aziz ve celil olmak, devletin iki cihanda saadeti, o hazret sayesinde mümkün olur.

O vakitte büyük emirlerden Şucâ'üddin Merdankeş Candar (Allah saadetlerini artırsın) sarayda bulunmaktadırlar. Onun sarayının güvenliğini sağlamaktadırlar. Güzel tavırları ile bilinen ve zikredilen meşhur vefa tahtına ulaştı. Yine güzel bir davranışla (Allah onun yeryüzündeki topraklarını temiz kılsın) iyilik ve merhamet duygularına sahip oldu. Mektupların her birinin dili açık ve anlaşılırdır. Onlardan her biri sahihtir. Konulara, meselelere, onların ayrıntılarına ve usûllerine vâkıftırlar. İtaat şartlarından her biri görkemli törenle yerine getirilir. Şerefli insanların hatırına kurtuluşa erme, din ve dünya için yapılması gereken işleri yapma isteği gelir. Rebiülâhîr ayının ortalarında Şucâ'ü'd-dünya ve'd-din Candar (Allah saadetini artırsın) Harezm topraklarından yüce hazrete hizmet etmek için gelmiş ve ikbâl durağına ulaşmıştır. Onun dilindeki sözler açıktır. Onlar içten bir samimiyet ve dürüstlikle gönderilmiştir. Ulaştığı zaman tebliğ ettiği haberler kesin ve nettir. Şeref ve değer bulacağını ümit ederiz. O mektuplara az ve çok itimat edilmesi beklenti ve umudumuzdur. Arzulu ve kutlu davranışlar, parlak işaretlerin hazzı yakın zamanda son düşmana kadar sirayet edecektir.

*Vesselam.*¹⁸

İl-Arslan, önemli devlet adamı Merdankeş Candar'ın saraya gönderildiğini ve vereceği bilgilerin önemli olduğunu belirtmektedir.

¹⁸ Vatvat, s.111-113.

Ayrıca elçinin verdiği haberlere itibar edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu mektuptan iki taraf arasındaki dostluk ilişkilerini daha da güçlendirmek istediği anlaşılmaktadır. Burada ilginç olan hadise, İl-Arslan'ın Karahanlı soyundan gelen Mahmud Han'ın hükümdar olmasını içine sindirememesine rağmen müttefik olma isteğidir. O, Oğuz tehlikesine karşı birlikte hareket etmek gerektiğinin farkında olduğu için bu mektupları gönderdiği aşikârdır.

Taraflar arasındaki diplomatik ilişkiler sonucunda Mahmud Han, Harezm bölgesini ziyaret etmek istedi. Bunun için İl-Arslan'a bir mektup gönderdi. Selçuklu hükümdarının gönderdiği mektup bugün elimizde mevcut değildir. Ancak Mahmud Han'ın Harezm'i ziyaret etmek için gönderdiği mektuba Harezmşah'ın nazik bir üslûpla verdiği cevabı şu şekildedir:

Rüknü'd-dünya ve'd-din Ebû Kâsım Mahmud b. Muhammed b. Buğra Han, Meclis-i âlînin hükümdarı, dünyanın efendisi, büyük hakan, Rüknü'd-dünya ve'd-din, Allah devletini yüceltsin, haşmetini artırsın. Felek sana itaat etsin ve ikbalin parlak olsun. İzzetli, yüce, koruyan, gözeten ve yardım eden hükümdar saltanatın binlerce yıl sürsün. O hazretin ve devletin yaptığı eserler ve işler herkes tarafından bilinmektedir. Meclis-i âlinizin parlaklığı (Allah çoğaltsın) ve dünya saadetinin gölgesi başınızın üzerinde yer almaktadır. İnsanlara çokça yardım etmesi, sınırsız ihسانlarda bulunması cömertliğinin süsüdür. Böylece devlet ve ikbalin yükselir.

O vakitte diğer ülkelerin elçilerinin getirdiği mektuplardan (Ancak Allah boyun eğeriz) anlaşılıyor ki Meclis-i âliniz (Allah yüceltsin) yola çıkmaya karar verdi. Mübarek sancağı kaldırarak Harezm'e doğru yürümek ister. Ülkenin üstündeki parlaklık adınızın bu devletin ve vilayetinin üstünü kaplasın. Kutlu sözleriniz Harezm ve çevresindeki topraklarda duyulur. Kaldırdığınız toz insanların başının süsü olur. Harezm toprakları oldukça dardır. Meclis-i âlinizin toprakları güzel ve gayet geniştir. Bölgede örneğine az rastlanır bir şekilde veba salgını ortaya çıkmıştır. Burada yaşayan insanlar âciz ve çaresiz kalmışlardır. Meclis-i âlinizin maiyetindekiler ile birlikte sancağınızın girişi ve bu görevin yerine getirilmesi için uygun değildir. Ancak telaşa ve paniğe gerek yoktur. Eğer bu salgın iyi bir tedavi ile durdurulursa Harezm sınırlarındaki sıkıntılar da ortadan kalkar. Müslümanların hastalıktan kurtulmaları ve hayat şartları gittikçe zorlaşmaktadır. Sizin için uygun olursa gelecek yıl (halkın) itaatlerini arz etmeleri için burada bir ordugâh kurulması ve tören düzenlenmesi münasip olacaktır. O zaman yüce sancaklarınızın göğze kaldırılması için ferman buyrulur. Gereği yerine getirilerek karşılama yapılır.

İzzetli ve yüce meclisiniz daim olsun. Bu dünyada tüm amaçlarınıza ulaşmanızı temenni ederiz.

*Vesselam.*¹⁹

Harezmşah, mektubunda Harezm topraklarının dar olduğunu, bölgede veba hastalığının baş gösterdiğini, Rükneddin Mahmud'un bu şartlarda gelmesinin uygun olmadığını belirterek yapılacak ziyaretin ertesi yıla bırakılmasını talep etmektedir. İl-Arslan'ın mektubunda geçen veba salgını hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Harezmşah İl-Arslan'ın böyle bir tutum sergilemesinin iki nedeni olabilir. Birincisi o tarihte bölgede gerçekten veba salgını vardı ve bu yüzden Selçuklu hükümdarının gelmesini istemedi. İkincisi de Harezmşah, Mahmud Han'ın Harezm topraklarına gelmesini istememiş bu yüzden onu oyalamak amacıyla böyle bir yola başvurmuş olabilir.

Yukarıdaki mektupların dışında Harezmşah ve Selçuklu Hükümdarı arasında başka bir münasebet olup olmadığı konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Daha önce bahsedildiği gibi Mahmud Han ve oğlu Celâleddin'in 1159'dan itibaren Oğuzların başına geçmeleriyle birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin fiilen tarih sahnesinden çekildiğini söyleyebiliriz. Bundan sonraki süre zarfında Mahmud Han, daha önce Oğuzlara karşı birlikte hareket ettiği Haorsan Hâkimi Müeyyed Ay-aba ile mücadele etmek zorunda kaldı. Müeyyed Ay-aba kendisini yalnız bırakan Mahmud Han'dan intikam almak hemde Horasan topraklarındaki gücünü pekiştirmesi amaçlamaktaydı. Ramazan 557/ Ağustos 1162 Mahmud Han ve oğlu Celâleddin Muhammed'i yakalayan Müeyyed Ay-aba, baba ve oğlun gözlerine mil çektirerek intikamını almanın yanı sıra bölgede nüfuzunu da artırmış oldu. Bundan sonra Horasan'da güç kazanan Müeyyed Ay-aba ile gelişmelerden rahatsız olan Harezmşah İl-Arslan arasında çetin mücadeleler başlayacaktı.²⁰

¹⁹ Vatvat, s.113-115.

²⁰ İbnü'l-Esîr, XI, 224-225; Köymen, 472.

Sonuç

Harezşah İl-Arslan, 1157'de Sultan Sencer'in vefatının ardından Horasan'da baş gösteren bir kaosun tam ortasında kendisini buldu. Bu buhranlı ortadandan çıkmak amacıyla babasının takip ettiği agresif siyaseti bir kenara bırakarak daha çok denge siyaseti izlemeyi tercih etti. Bunun en önemli nedeni, Oğuz tehlikesiydi. İl-Arslan izlediği siyaset gereği Selçuklu hanedan soyundan gelmemesine rağmen Mahmud Han'a göstermelik te olsa bağlı kaldı. Çünkü bu kaotik ortamda müttefike ihtiyacı vardı. Aynı zamanda Mahmud Han'a gönderdiği mektuplarda kullandığı *sadık dost* ibaresi de onun müstakil bir hükümdar olduğunu açıkça göstermekteydi. Bundan sonra İl-Arslan, devletleşme sürecine giren devletin yıpranmaması ve güç kazanması için büyük çabalar sarf etti. Büyük Selçuklu Devleti'nin tamamen ortadan kalkmasından sonra Irak Selçuklu Devleti'ne tabî oldu. Irak Selçuklularına taabiyetide tıpkı Mahmud Han'a bağlılığı gibi şekilsel idi. 1163 yılında Azerbaycan Atabeyi İl-Deniz ile aralarının açılması sonucunda Irak Selçuklu Devleti'nin taabiyetinden çıkarak bağımsız hareket etmeye başladı. Biz Harezşahlar Devleti'nin müstakil bir devlet olma hüvviyetine yukarıda zikredilen tarihte kavuştuğunu söyleyebilir. Bundan sonraki süre zarfında İl-Arslan, izlediği siyaset sayesinde Horasan topraklarında güç kazanmaya ve aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasına da sahip çıkmaya başladı. Ancak haraç ödediği Karahıtayları Mâverâünnehir topraklarından atmak istediye de başarılı olamadı. İl-Arslan, 1172'de vefat ettiğinde geride kuruluş sürecini tamamlamak üzere olan bir devleti miras bıraktı.

Kaynakça

- Ayan, Ergin, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*. İstanbul 2007.
- Barthold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. Dursun Yıldız), İstanbul 2017.
- Bünyatov, Ziya, *Hârezşahlığı ve Enuştekinler Devleti*, (Çev. Tural Rivazev), İstanbul 2003.
- Cüveynî, Ata Melik, *Tarih-i Cihanguşâ*, (*Devre-i Moğol, Harezşahiyye, İsmailiye*), (Tash. Mansur Servet), Tahran 1342.

- Cüveynî, Ata Melik. *Tarih-i Cihanguşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013.
- el-Bündârî, *Zubedetü'l-Nuşra ve Nubetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, (Çev. Kıvameddin Burslan), Ankara 2016.
- Erdoğan, Coşkun, *Harezmsahlar (Anuştegin'den Celâleddin'e)*, İstanbul 2020.
- Hafız Ebrû, *Coğrafya-yı Tarih-i Horasan Der Tarih-i Hafız Ebrû*, (Nşr. Gulâm Rıza Verehrâm) Tahran 1331.
- Hândmîr, *Habîbü's-Siyer fî Ahbârı Efrâdi'l-Beşer*, II, (Nşr. Dr. Muhammed Debîr Siyâkî) Tahran 1380.
- Hemedanî, Reşîdüddin Fazlullah. *Camiü't- Tevârih (Tarih-i Selatîn-i Harezmi)*, Tahran 1389.
- Hemedanî, Reşîdüddin Fazlullah. *Câmiü't-Tevârih'te Harezmi Sulltanları*. (Çev. Farbod Mazlûmî). İstanbul 2022.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihü'l-Mülûk ve'l-Ümem*, XVII, (nşr. Muhammed Abdulkadir İta-Mustafa Abdulkadir İta), Beyrut 1412.
- İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't- Tarih (İslâm Tarihi), XI, (Çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul 1991.
- İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, XII, (Çev. Mehmet Keskin). İstanbul 1995.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1984.
- Köymen, Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (İkinci İmparatorluk Devri)*, Ankara 2017.
- Le Strange, Guy, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İnan ve Orta Asya)*, (Haz. Adnan Eski Kurt, Cengiz Tomar), İstanbul 2015.
- Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, IV, Tahran 1339.
- Mîrhând, *Ravzatü's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk Ve'l-Hulefâ*, (Hârezmsahiyan), (Çev. Erkan Göksu), İstanbul 2022.
- Müstevfî, Hamdullah, *Târih-i Güzide*. (Tash. Abulhüseyin Nevahî), Tahran 1387.
- Müstevfî, Hamdullah, *Târih-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara 2013.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, I, İstanbul 2020.
- Piyadeoğlu, Cihan, *Büyük Selçuklular*, İstanbul 2019.
- Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's- Sûrûr*, I, (Çev. Ahmet Ateş). Ankara 1999.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*, Ankara 2020.
- Şebankâreî, *Mecmaü'l-Ensâb*, (Tash.Mîr Haşem Muhaddîs). Tahran 1372.
- Şebankâreî, *Mecmaü'l-Ensâb* (Hanedanlar Tarihi), (Çev. Fahri Unan), Ankara 2022.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk- İslâm Medeniyeti*, İstanbul 2015.

Vatvat, Reşîdüddin, *Nâmeha-yı Reşîdüddin Vatvat*. (Tash. Kâsım Toyserekanî), Tahran 1338.

Extended Abstract

The Khwarezm Shah State (1077-1231), founded in the Khwarezm region, one of the ancient settlements of the world, is one of the important milestones in Turkish history. The journey of the Khwarezmshahs in history began with the appointment of Anushtegin Garcei as both the Tashtdar and the governor of Khwarezm in the Seljuk palace. There is no information in the sources about what position Anushtegin took in the throne fights that started within the state after the suspicious death of the Seljuk Sultan Melikşah (1072-1092). After his death in 1097, his son Kutbeddin Muhammed (1097-1128) was appointed as the Khwarezm Shah with the rewards of Sultan Berkyâruk (1092-11104). Kutbeddin Muhammad is the first dynasty member to actually fulfill this duty. There is very little information about his life in the sources. However, it is known that he served the Great Seljuk State faithfully during his 30-year period as Khwarezm Shah.

After the death of Kutbeddin Muhammed in 1128, Sultan Sencer appointed Atsız to the position of Khwarezmshah. After becoming Khwarezmshah, Atsız quickly climbed the career ladder and became an influential statesman in the Seljuk palace. However, this situation caused serious discomfort in the command level of the Seljuk army. The commanders' attempt on Atsız's life and Sultan Sencer's silence about this situation seriously worried him. Atsız, who asked for permission from Sultan Sencer, returned to Harezmsah. As soon as he returned, Harezmsah Atsız raised the flag of rebellion against Sultan Sencer. Although he rebelled three times, in 1138, 1143 and 1147, he was unsuccessful. Khwarezm campaigns have an important place in Seljuk history. Because the Great Seljuk State did not organize consecutive expeditions to any place other than the Khwarezm region during its reign. Starting from 1147, Atsız came under the subordination of the Seljuk State again. Even when Sultan Sencer was captured by the Oghuzs in 1153, he continued to remain loyal to the Seljuk State. The most important reason behind this is his fear of the Oghuzs.

In 1156, when Sultan Sencer was freed from captivity and returned to the throne, Atsız sent three letters to declare his loyalty, but Sultan Sencer left them unanswered. Although Atsız fought seriously against the Seljuk State to gain independence, he was not successful. However, it provided the necessary basis for the State of Khwarezmshahs to be established in the future.

Ebû'l-Feth İl-Arslan (550-567/1156-1172) immediately set out from Cend to Khwarazm as soon as he received the news of his father's death. On the way, he received allegiance from many commanders and statesmen loyal to his father. Before he reached Khwarezm, he heard that his brother

Suleymanshah was taking action to ascend to the throne. In order to prevent his brother from ascending to the throne, II-Arslan came to Gürgeç and had him and his atabey, Ogul Bey, arrested. Then he executed the atabe and imprisoned his brother. Thus, he eliminated the biggest obstacle in front of him. Meanwhile, II-Arslan had to return when the Kipchaks, who took advantage of Atsız's death, attacked Cend and Mankışlag lands again. After establishing public order in these lands, he came to Khwarezm and ascended to the throne in Rajab 551/August 1156.

In the first days of II-Arslan's reign, unrest began to arise within the state. In order to please the commanders and statesmen who were disturbed by the bloody accession to the throne, he increased their salaries and gave them grants. Thus, the state resolved the unrest among the nobles. He did not follow the policy followed by his father during his time as Khwarezmshah. He adopted a policy of balance according to the events developing in the region. Sultan Sencer confirmed his Khwarezm Shahhood by sending hil'ât and menşûr to II-Arslan in Ramadan 551/October 1156. However, after the death of the Seljuk ruler in 552/1157, the balance in the region suddenly changed.

After Sultan Sencer was captured in 1153, the Oghuzs began to invade the Khorasan region. Oghuz lords such as Dinar, Bahtiyar, Tûtî, Korkut took counter action to destroy the remaining forces of the Seljuk State. When the Seljuk commanders preferred to flee rather than resist, they easily captured the lands of Khorasan. Rebiülâhîr-Cemâziyelâhîr 548/ In July and September 1153, they plundered Merv, the capital of the Seljuk State, twice, Nişabur and many important Seljuk cities. They massacred most of the people and scholars. Among those murdered was Muhammad b., one of the famous Shafi'i fiqh scholars of the period. Yahya en-Nişâbûrî and Abdurrahman Ukkâf were also present. In addition, the destruction of the dams on the Murgab River, the lifeblood of the city, caused a major drought in the region and the people's abandonment of their lands. In addition, they destroyed many soup kitchens, foundations and libraries.

Some Seljuk statesmen, who followed the developments closely, were making efforts to revive the state. First, Tahir b., one of the Seljuk viziers. Fahrü'l-Mülk, Sultan Sencer's nephew Süleymanşah b. He declared Muhammad sultan and enthroned him in Nişabûr in Cemâziyelâhîr 548/September 1153 and had a sermon read in his name. However, although Süleymanşah made some attempts to prevent the Oghuzs, he was unsuccessful. He had to leave the Khorasan lands after the death of Vizier Tahir and the defeat against the Oghuzs. Seljuk emirs, who were helpless in the fight against the Oghuzs, invited Rükneddin Mahmud, a descendant of the Karakhanid family and also the son of Sultan Sencer's sister, to Khorasan in

549/1154-55. Mahmud accepted the invitation and became the new ruler of the Seljuk State.

Harezmsah Atsız preferred to be an ally of the new Seljuk Ruler Mahmud Khan rather than opposing him. He even sent him a letter congratulating him on his accession to the throne. However, it is necessary to seek an answer to the reason why the governor of a state, who had previously rebelled against the Seljuk State three times to gain independence, adopted such an attitude. The answer to this question is that Atsız was afraid of the Oghuzs. Because Khwarezmshah did not have enough strength to fight them. That's why he needed a new ally. We guess that Khwarezmshah, who we know to have a forward-thinking personality, made such a decision by carefully evaluating the conjuncture of the period. Before examining the relations with the Great Seljuks during the reign of İI-Arslan, it would be appropriate to take a look at the events that took place in the lands of Khorasan after the death of Sultan Sanjar in order to understand the issue better. Following the death of Sultan Sencer in 552/1157, his nephew Mahmud Khan ascended the Seljuk throne for the second time. However, a big problem that needed to be solved was waiting for him in Khorasan. This was undoubtedly an Oghuz issue. The Oghuzs, who captured Sultan Sencer in 548/1153, did not carry out any activities in the region for a while after the sultan was released from their hands in 551/1156. Taking the death of the sultan as an opportunity, they set out from Balkh in 553/1158 and attacked the lands of Merv. Mahmud Khan and Khorasan Ruler Müeyyed-Ay-aba, who were aware of the situation, took action to fight against the Oghuzs. They achieved various successes against the Oghuzs during this period. Mahmud Khan and Müeyyed Ay-aba thought that they could expel them from Khorasan lands thanks to their success. Then, the two sides combined their forces and marched on the Oghuzs. The alliance army was victorious in the wars fought in Ramadan-Şevval 553/October-November 1158. However, the Oghuzs had no intention of giving up. They regrouped and attacked the combined forces of Mahmud Khan and Müeyyed Ay-aba. The Khorasan army suffered a heavy defeat and had to retreat. The Khorasan army suffered a heavy defeat and had to retreat. After this victory, the Oghuzs captured the lands of Merv. Instead of looting and plundering in the city, they treated the people well. The most important reason they do this is that they do not want to lose their dominance. However, this was not valid for Serahs, Tūs and Nişabûr. They put the people to the sword in three cities and left no stone unturned.

After this defeat, while Müeyyed Ay-aba fled, Mahmud Khan retreated to Curcan and began to take precautions against possible attacks of the Oghuzs and wait. However, the opposite happened. At the beginning of 554/1159, Oghuz lords made an attractive offer to Mahmud Khan and asked him to

become their leader. However, Mahmud Khan, knowing what the Oghuzs did to Sultan Sanjar, rejected their offer in order to avoid the same fate. They then made an offer for Mahmud Khan's son, Celaleddin Muhammed, to become the head of the Oghuzs. Celaleddin accepted this offer of the Oghuzs after consulting with the state officials. He became the leader of the Oghuzs in the middle of 554/1159. It is understood from their demands that there is no unity among the Oghuzs. Shortly after his son Celaleddin Muhammed became the head of the Oghuzs, Mahmud Khan took the statesmen with him and set out for Khorasan. It is clear that the reason for going to this region was the assurances given by the Oghuzs. However, we do not have any information about the guarantees given by the Oghuzs to Mahmud Khan.

After Mahmud Khan reached an agreement with the Oghuzs, Müeyyed Ay-aba, with whom he had previously acted together against them, was left alone. Since Ay-aba was afraid of the attacks of the Oghuzs, he set out from Curcan towards Khorasan. When the Oghuzs received the news that he had arrived near Habushan, they took action to capture him. Müeyyed Ay-aba was captured by the Oghuzs for a short time, but he managed to escape from their hands. Mahmud Khan and his son Celaleddin Muhammed, who became an important power in the region in this process, decided to join their forces. The Oghuzs asked the two rulers to give them any place in the Khorasan lands as a gift. Their request was not accepted by the father and son. Thereupon, the Oghuzs took action and went to Nishapur in Rajab-Shaban 554/August-September 1159. Müeyyed Ay-aba was there at this time. As soon as he heard that the Oghuzs were coming, he retreated to Herat. Müeyyed Ay-aba, who stayed in Herat for a while, first went to Merv and then to the city of Sarakhs. At that time, Serahs, Shafi'i Chief el-Mueyyed b. It was managed by Hüseyin al-Muvaffaki. One of Fâkih al-Muvaffaki's men accidentally killed a person named al-Fustâkânî, who lived in the region and was known for his closeness to the Alevis, which caused tension between the parties.

Zahirüddin Ebû'l-Kâsım Zeyd, the leader of the Alawites in Nişabûr, was very angry when he received the news. He sent a message to the leader of the Shafiis and asked for the murderer to be handed over to them. However, he did not fulfill this request. This situation caused the parties to confront each other. Many Shafi'is were killed in the war between the two sides in Dhu al-Qa'dah 554/November 1159. Many madrasahs and mosques in Khorasan were burned. The city of Nishapur was destroyed. While Müeyyed Ay-aba was fighting against the Oghuzs, he was also involved in sectarian conflicts. Shafiis, who wanted to take revenge on the Alevis, acted together with Mueyyed Ay-aba and besieged Nishapur. When they captured the city, they slaughtered many Alevis and destroyed many Hanafi madrasahs. After this war, Müeyyed Ay-aba left Nişabûr and went to Beyhak.

Another problem in Khorasan lands occurred between Turkmens and Batinis. According to Ibn al-Athir, a group of approximately 1700 members of the Ismaili sect, who took advantage of the Turkmen groups living in the Kuhistan lands to go on an expedition, attacked the places where they lived. However, since the Turkmens were on a campaign, they could not find them at home. Despite this, they took women and children captive and destroyed the cities. When the Turkmens returned, they encountered a terrible sight. They started to follow the Batinis to take revenge for what was done. The Turkmens won the war that took place between the parties in 553/1158. The author records that only nine people survived this war. These events show that the political chaos that occurred due to the lack of authority in the region after the collapse of the Great Seljuk State, as well as the conflicts between sects, was ignited.

Il-Arslan, who ascended the throne in place of Atsız, who died in 1156, continued his relations with the new Seljuk ruler Mahmud Khan, who replaced Sultan Sencer in the first years of the reign. First, he sent ambassadors to him and congratulated him on his accession to the Seljuk throne. He also expressed his sadness at the death of Sultan Sencer and stated that the people of Khwarezm mourned for three days. In response, Mahmud Khan sent a letter congratulating Il-Arslan on becoming Khwarazmshah and expressing his condolences for the death of his father. The most important reason why Khwarezmshah maintained his relations with the Seljuks was the ongoing Oghuz invasion in Khorasan. Because Il-Arslan was not strong enough to resist the Oghuzs. Therefore, it had to maintain its alliance with the Great Seljuk State. However, Il-Arslan could not pay close attention to the events in Khorasan because of the problems caused by the Qara Khitai in the lands of Transoxiana. Even though he had to go to that region to resolve the Kara-Khitans issue, he continued to closely follow the developments in Khorasan.

As mentioned before, we can say that the Great Seljuk State practically disappeared from the stage of history when Mahmud Khan and his son Celaleddin became the head of the Oghuzs in 1159. During the next period, Mahmud Khan had to fight with the Horsan Ruler Müeyyed Ay-aba, with whom he had previously acted together against the Oghuzs. Müeyyed Ay-aba aimed to take revenge on Mahmud Khan, who left him alone, and to consolidate his power in the lands of Khorasan. Ramadan 557 / August 1162 Müeyyed Ay-aba, who captured Mahmud Khan and his son Celaleddin Muhammed, not only took revenge by making the father and son look bad, but also increased his influence in the region. After this, tough struggles would begin between Mueyyed Ay-aba, who gained power in Khorasan, and Khwarezmshah Il-Arslan, who was disturbed by the developments.

Araştırma Makalesi

Ergenekon Türk Destanı mı, Moğol Destanı mı?

Şükrü Özdemir* - Abdullah Temizkan**

(ORCID: 0000-0001-5175-3086 / 0000-0002-0860-7179)

Makale Gönderim Tarihi

23.12.2023

Makale Kabul Tarihi

29.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Özdemir, Ş. - Temizkan, A., "Ergenekon Türk Destanı mı, Moğol Destanı mı?", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 588-657.

APA: Özdemir, Ş. - Temizkan, A. (2024). Ergenekon Türk Destanı mı, Moğol Destanı mı?. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 588-657.

Öz

Câmiü't-Tevârih'in Türk tarihi araştırmaları açısından en büyük önemi *Türklerin* geçmişine ait şifâhî ve destanî rivayetleri toplamış olmasıdır. *Oğuz Kağan Destanı*'nın bir varyantı bize *Câmiü't-Tevârih* aracılığıyla ulaştığı gibi *Ergenekon Destanı*'nın, şayet Çin kaynaklarındaki anlatı paralel ve eş değer görülürse, bize ulaşan iki varyantından biri *Câmiü't-Tevârih*'teki rivayettir. Bu makalede *Câmiü't-Tevârih*'teki *Türk-Moğol* müşterek ananesi ve *Ergenekon* menkıbesi incelenmiş, bu doğrultuda *Türlere* ait *Ergenekon*'un *Reşideddîn* ve takipçisi olan *İranlı* müverrihler tarafından niçin *Moğollar* üzerinden anlatıldığı hususu açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bu analiz çabasında anahtar rolü oynadığını düşündüğümüz *Ergenekon*'dan demir madeninin eritilerek çıkıldığı yönündeki rivayet, *Cengiz Han*'a isnad olunan demircilik ananesi ile birlikte yeniden düşünülmüştür. *Klaproth* ve *Howorth*'tan *Zeki Velidi Togan*'a kadar birçok araştırmacının dile getirdiği *Cengiz Han*'ın soyunun demirci *Türk*

* Dr. Araştırmacı, Türkiye, sozdemir7@gmail.com.

Ph.D., Independent Researcher, Turkey.

** Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, Türkiye, abduallah.temizkan@gmail.com.

Prof. Dr., Ege University, Institute of Turkish World Studies, Main Discipline of Turkish History, Turkey.

tarhanlara dayandığı iddiası da konuyla ilgisi dolayısıyla tartışmaya dahil edilmiş, iddiaya mesnet teşkil eden kaynakların ifadeleri yardımcı argümanlar olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ergenekon, Reşideddîn, Câmîü't-Tevârîh.

Whether Ergenekon Turkish Epic or Mongol Epic?

Abstract

The greatest importance of Jâmi' al-Tawârikh for the researches of Turkish history is that it collects the oral and epic narratives of the Turks' past. A variant of the Oghuz Khan Epic is known to us through Jami' al-Tawarikh. Just as a variant of the Oghuz Khan epic has reached us through Jâmi' al Tawârikh, one of the two variants of the Ergenekon epic, if the narrative in Chinese sources is considered parallel and equivalent, is the narrative in Jami' al-Tawarikh. This article analyses the Turkish-Mongolian common tradition and the Ergenekon myth in Jâmi' al-Tawârikh and tries to clarify why the Turkish Ergenekon was narrated through the Mongols by Rashid al Din and his succeeding Iranian chroniclers. The narrative that iron ore was melted down and the people came out of Ergenekon, which we believe plays a key role in this analysis, has been reconsidered along with the tradition of blacksmithing attributed to Genghis Khan. The claim that Genghis Khan's lineage is based on the Turkish blacksmith tarkhans, which has been expressed by many researchers from Klapproth and Howorth to Zeki Velidi Togan, has also been included in the discussion because of its relevance to the subject, and the statements of the sources that form the basis of this claim have been used as auxiliary arguments.

Keywords: Ergenekon, Rashid al-Din, Jami' al-Tawarikh.

Giriş

Destanlardan tarih ilmi bakımından istifade, tarih tetkiklerinde mühim bir mesele teşkil eder. Meşhur İranistlerden *Schelegel*, *Geiger*, *Nöldeke*, *Marquart* ve *Christensen*'in eserlerini *İran* destanlarına istinaden yazdıkları, destanî anlatımları maddî medeniyet eserleri ve tarihî vesikaların yardımıyla açıkladıkları bilinmektedir. Aynı şekilde *Alman* tarihçi *Mommsen*, *Roma* tarihindeki bazı boşlukları destanlar yardımıyla doldurmuştur.¹ *Türk* destanlarına gelindiğinde *Barthold*, *Gökalp*, *Togan*, *Boratav*, *Jirmunskiy*, *Gökyay* ve *Sümer* gibi birçok

¹ A. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 45.

araştırmacının destanlardaki olay ve kişilerin tarihteki karşılıklarını aramaları; bu anlatıların çekirdek bir tarihî gerçeklik etrafında şekillendiğini kabul etmeleri dolayısıyladır.² Bununla birlikte destanların nesilden nesile aktararak gelen sözlü ürünler olmaları katmanlaşmaları ve farklı zamanlara ait farklı kişi ve olayları tek bir zamana aitmiş gibi sunmaları sonucunu doğurmuştur.³ Dolayısıyla destanlar üzerinde çalışan araştırmacılar bu farklı zamanlara ait olayları tespit, farklı aktarıcıların kendi zamanlarına ait ilavelerini teşhis ve nihayet destanın yazıya geçiriliş zamanının etkilerini tayin mecburiyetindedirler. Söz gelimi *Oğuz* destanında *Oğuz* sembolik bir şahıstır ve destandaki fetihleri *Türk* milletinin asırlar boyunca gerçekleştirdiği fütuhata temsil etmektedir. Şu halde *Oğuz* destanı için üç türlü zamandan bahsetmek gerekir:

- 1) Destandaki farklı olayların gerçekleştiği farklı zamanlar.
- 2) Bu olayları nesilden nesile aktaran râvîlerin kendi zamanları
- 3) Destanı kendi çağındaki şifahî aktarımlara nazaran yazıya geçiren ve son şeklini veren yazarın zamanı.

Bunu *Reşîdeddîn Oğuznâmesi* özelinde düşündüğümüzde söz konusu varyantta destanın teşekkül katmanlarının her birine ait tesirler görüleceği gibi, râvîlerinin kendi zamanlarına ve destanın yazıya geçiriliş zamanına yani *Moğollar* devrine ait etkiler kaçınılmaz olarak gözlemlenecektir. Nitekim *Reşîdeddîn*, *Moğolları* kendisine muhalif oldukları için *Oğuz*'un doğuya sürdüğü amca çocukları olarak yorumlamış, *Ergenekon* öncesindeki büyük kıyımın *Moğollarla* diğer *Türk* boyları arasında vuku bulan ve *Moğolların* mağlup olduğu bir savaşın sonucu olarak yaşandığını aktarmıştır. Bu katliamdan *Nöküz* ve *Kıyan* adlı iki erkek ve isimleri verilmeyen iki kadın sağ kalmış ve *Ergenekon*'a sığınmışlar. *Ergenekon* vadisine iltica edenlerin kıyıma uğrayan *Moğollardan* arta kalan dört kişi olduğu noktasındaki bu yorumun destanın yazıya geçiriliş zamanına ait bir ilave olduğu akla geliyorsa da burada asıl çözülmesi gereken muamma *Reşîdeddîn*'in *Ergenekon* rivayetini aktardığı kaynağın ne olduğudur.

² Ercilasun, *Nehir Destan Oğuzname (Oğuz Bitig)*, Dergah Yayınevi, İstanbul, 2019, s. 87

³ Ercilasun, *age*, s. 88.

Umumiyetle iddia olunduğu gibi *Ergenekon*, *Göktürklerin Çin* hanedan yıllıklarından öğrendiğimiz türeyiş rivayetlerine tekabül ediyorsa *Reşîdeddîn*, *Göktürk İmparatorluğu*'nun yıkılışından beş buçuk asır sonra bu bilgiyi hangi kaynaktan edindi? *Ön Asya* ve *Azerbaycan Türklerinin (Oğuzların) Göktürlere* ait türeyiş destanlarını muhafaza ettikleri düşünülebilir mi? Yahut ilhanın sarayındaki *Uygur* bahşıları *Göktürlere* ve hatta daha ötesi *Hiyungnulara* ait bu rivayetlerin ravî zincirinin son halkaları olabilirler mi? Şayet böyle ise onların *Ergenekon*'a iltica edenlerden *Moğollar* diye bahsetmeleri beklenmez. *Reşîdeddîn*'in dinlediği aktarımın üzerinde bir kalem marifetiyle bir miktar değişiklik yapma ihtimali akla geliyor ise de bu da aceleyle verilmiş *a priori* bir hüküm olabilir. *Moğolların Gizli Tarihi* gibi nispeten erken bir devre ait Moğolca bir kaynağın *Ergenekon*'dan *Reşîd*'in aktardığı tafsilatla bahsetmemesi bizce çok önemli değildir. Zira *Gizli Tarih*, aksi birtakım iddialara rağmen benzeri olan birçok epik tarih gibi bir *Moğol* saz şairinin resmi tasvip görmeyen anlatımlarından oluşmaktadır.⁴

Bilindiği gibi *Cengiz Han*'ın sağlığında ortaya çıkan halefiyet problemi birçok hizipleşmeleri de beraberinde getirmişti. *Ögedey*'in ölümüyle hanedanın *Toluy* ve *Ögedey* kolları arasında gerçekleşen iktidar yarışının birbirinden farklı tarih kurgularına yol açmış olduğuna şüphe yok. Aynı şekilde *Moğollar* arasındaki gelenekçi ve yenilikçi görüş taraftarlarının birbirinden farklı tarih algılarına sahip olabilecekleri hatırdan çıkarılmamalı. *Reşîd*, *İlhanlı* sarayında hanedanın *Toluy* koluna mensup şehzadelerin resmî vakanüvisi idi. Elinde de bu kolun resmî tasvibine mazhar olmuş bir hanedan tarihi bulunuyordu. Adına *Altan Debter*⁵

⁴ R. Grousset, Vladimircov'un *Cengiz Han* adlı eserinin mukaddimesi, çev. H. Â. Ediz, MEB, İstanbul, 1950, s. XIII; Gumilev, *Searches for an Imaginary Kingdom*, çev. R. E. F. Smith, Cambridge Uni. Press., 1987, s. 221 vd.

⁵ Müverrih, *Altan Debter* adlı bu hanedan tarihinden eserinin iki yerinde bahseder:
I) Eserinin '*sebeb-i telîf-i kitâb*' kısmında ismini zikretmeden: "*Amma târîh-i sahîh-i îşân be 'ibâret u hatt-ı Moğolî, nâ-müdevven ve nâ-müretteb fasl fasl mübter der hazâyin nigâh dâste bûdend ve ez mutalaa-i ayyâr u ahyâr pinhân ve pûşide. Ve her kes râ mahall-i i'tibâr-ı ân ne nihâde ki şâyed ber ân vâkıf ve muttalî' gerdend.*"
II) Tayciyut boyunu anlatırken ismen: "*Der ba'zî nüshahâ-yı tevârih-i Moğolân çunân âverde end ki kavm-i Tayciyut ez piser-i dovvom-i Dutum Menen, Naçin nâm vücûd âmede end ve munşeb şode ve defter-i Altan Debter ki der hizâne-i hanân hemvâre be dest-i ümerâ-yı bozorg mahfûz bûde mutâla'a reft. Ve rûşen ve mu'ayyen nibişte est ki*

denen bu tarih maalesef ki günümüze ulaşmamıştır. Söz konusu eser *İran*'da mı yazılmıştı yoksa aslı daha eski bir tarihte büyük kağanın sarayında telif olunup bir nüshası *Tebriz*'e mi getirilmişti? Bu soruya cevap vermemizi mümkün kılan bir veriye sahip değiliz. Fakat bu tarihin *Reşîdeddîn*'in eserinin I. cilt I. kısmına esas teşkil eden bir prototip olduğu göz önünde bulundurulursa⁶ *Ergenekon Destanı*'nın da bu kaynaktan aktarıldığını düşünmemize engel teşkil eden bir şeyin bulunmadığı anlaşılır.

Peki neden bir *Moğol* hanedan tarihi *Türklere* ait destanı *Moğollar* üzerinden anlatsın? *Göktürk* imparatorluğunun geniş hudutları dahilinde *Moğolların* ataları olan *Şivey* boylarının da yaşamış olması ve imparatorluğa bağlı tüm ulusların *Ergenekon*'u müşterek bir anane şeklinde yaşatmış olmaları yüzünden mi? *Cengiz* çağında siyâsî bir adlandırmayla tamamının adı *Moğol* olan bozkır göçebelerinden bir kısmının evvelce *Türk* olup zamanla *Moğollaşmış* boylar olmaları ve millî destanlarını unutmamaları, muhafaza etmeleri yüzünden mi? *Moğol* hanedan ailesinin yani *Borçiginlerin* birinci bin yılın ikinci yarısı boyunca *Asya* içlerinde meydana gelen büyük hareketliliklerden birinde *Türkçe* konuşmayan step halkları üzerinde hakimiyet kurup zamanla *Türkçeyi* unutmuş ve *Moğollaşmış* fakat esasen *Altayların* eski demirci *Türk* tarhanları neslinden *Türk* prensleri olmaları sebebiyle mi?

Z. V. *Togan*'a göre *Türk* destanının bel kemiğini *Oğuz* destanı ve *Moğol* ananesi teşkil etmektedir.⁷ Öyleyse *Türk* tarihinin eski devirlerine ait boşlukları destanlardan istifade ile kapatmak teşebbüsü ancak *Oğuz* destanının varyantları ile *Moğollar* devri hatıralarını aksettiren *Reşîdeddîn* rivayetlerinin okunması ve yorumlanmasına bağlıdır. Bu makale; söz konusu amacı gerçekleştirme yolunda *Ergenekon*'u kendinden önceki okumalardan istifadeyle yeni bir okuma denemesine girişen yazarının ortaya koyduğu bir metin çözümlemesidir. Bu

Tayciyut ez Çaraka Linkum piser-i Kaydu Han pedîd âmede end..." (Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't Tevârih*, neşr. Rûşen & Mûsevî, Neşr-i Elburz, Tahran, 1373, c. I, s. 34, 186)

⁶ J. A. Boyle, *The Significance of the Jâmi' al-Tawârikh as a Source on Mongol History*, *Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkîkî derbâre-i Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahran, 1350, s. 3.

⁷ A. Z. Validî, *Türk Destanının Tasnifi II, Atsız Mecmua*, Sinan Mat., İstanbul, 15 Haziran 1931, c. I, sayı: 2, s. 30.

çözümleme, destanın aktarımlarını tarihî ve arkeolojik verilerle ve *Cengiz Han*'ın demirciliğine dair anane ile karşılaştırarak bir sonuca ulaşmayı gaye edinmiştir.

Câmiü't-Tevârîh* Müellifi *Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî

Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî; nisbesinden de açıkça anlaşıldığı üzere aslen *Hemedanlıdır*.⁸ Tabiplikle ve idari görevlerle meşgul olmuş, yahudilikten ihtida edip *İslam*'a geçmiş bir aileye mensuptu.⁹ Tıp ilmini öğrendiği babası *Ebülhayr*, *Arapça* ve *Farsça* kaynaklarda *İmâdüddeve* ve *İmâdüddîn* lakaplarıyla; dedesi *Âlî* (yahut *Gâlî*) ise *Muvaffaküddeve* lakabıyla anılır. Bu durum onların servet ve nüfuz sahibi bir aile olduklarını ispat etmektedir.¹⁰

Reşîdeddîn'in dedesi *Muvaffaküddeve*, babasının amcası *Reîsüddeve* ve bu ikisinin oğullarından müteşekkil bir tabipler topluluğu, *Nâsîrüddîn Tûsî*'yle birlikte *Alamut*'ta *İsmailîlerin* sarayında

⁸ Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. M. Rüşen & M. Müsevî, *mukaddime*, s. 68; Z. V. Togan, *MEB İA c. IX Reşîd-ü-dîn Tabîb maddesi*, MEB, İstanbul, 1964, s. 705; Étienne Quatremère, *Histoire des Mongols de la Perse*, Oriental Press, Amsterdam, 1968, s. II-III; O. Gazi Özgüdenli, *DİA İA c. XXXV Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî maddesi*, İstanbul, 2008, s. 19; M. Minovî, *Nakd-i* Şirket-i Sihâmî İntişârât-ı Harezmi, Tahran, 1351, s. 387; A. Netzer, *Rashîd al-Dîn and His Jewish Background, Irano-Judaica*, c. III, Jerusalem, 1994, s. 118; F. A. Es-Sayyâd, *Müverrihu Muğulî'l Kebîr Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî*, Dârü'l Kâtibü'l Arabî li't Tıbbâ'a ve'n Neşr, Kâhire, 1967, s. 90; H. Recebzâde, *Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh*, Sâzmân-ı Çâp u İntişârât, Tahran, 1377, s. 30; Barthold, *Reşîdeddîn ve Eseri, Türk Yurdu*, no: 1, c. 1, (1340), s. 41; P. Ezkâyî, *Hâce Reşîd, Mecmûa-i Makâlât derbâre-i Reşîdeddîn Fadlullâh*, haz. Rıza Ridvânî, Çâphâne-i Allâme Tabatabaî, Tahran, (1388), s. 8; Wang Yidan, *Zindegânî-i Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, Mecmûa-i Makâlât derbâre-i Reşîdeddîn Fadlullâh*, Çâphâne-i Allâme Tabatabaî, Tahran, (1388), s. 208; M. Şemseddîn, *İslâm'da Tarih ve Müverrihler*, Şehzâdebaşı Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul s. 266; *Reşîdeddîn*'in doğum yerinin *Kazvin* yahut *Meymundiz Hisârî* yakınlarında olması gerektiğini savunan ayırık görüş için bkz. D. Krawulsky, *The Mongol İlkhâns and their Vizier Rashîd al-Dîn*, Frankfurt, 2011, s. 119-120.

⁹ *Reşîdeddîn*'in yahudi kökeni hakkındaki tartışmalar için bkz. A. Netzer, *agm*, ss. 118-125, Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, Londra, 1937, ss. 118-125; aynı yazar, *Über Raschid ad-Daulas Jüdischen Ursprung. Ein Beitrag zur Geschichte der Judenfrage in Persien unter den Mongolen*, MGWJ, Januar/Februar (1937), ss. 145-153; F. A. Es-Sayyâd, *age*, ss. 94-104; H. Recebzâde, *age*, s. 100-131.

¹⁰ M. Minovî, *age*, s. 387.

görevliydi. *Hulagu, Harkan ve Bistam* taraflarına ordu sevkedip *Hürşâh'* itaate davet edince *Hulagu'*ya itaat etmesi için *Hürşâh'*ı ikna etmeye çalıştılar. *Rükneddîn Hürşâh, Hulagu'*ya itaati kabul edince 654 senesi zilkadesinin birinci pazar günü (20 Kasım 1256) onunla birlikte *Meymundiz Hisarı'*ndan indiler. *Hulagu Han, samimiyetleri anlaşılan Hâce Nâsirüddîn Tûs'*ye, *Reîsüddeve* ile *Muvaffaküddeve'*ye, evlatlarına; birçok ihsanlarda bulundu, onları hizmetine aldı, kendileri ve çocukları *Hulagu Han* ile namılı uruğunun maiyetine dahil oldular.¹¹

Reşîdeddîn, gençliğinde düzenli bir tahsil görmediğinden ve bilgisinin daha ziyade *Allah'*ın mevhibesini olduğundan bahsetse de¹² küçük yaşlarından itibaren öğrenmeye başladığı tıp ilmi ve bu ilimle doğrudan irtibatlı olan ilimler dışında ziraat, mimari, metafizik ve ilahiyatla da meşgul olduğunu, ana dili olan *Farsça'*dan başka *Arapça, Moğolca, Türkçe, İbranice* ve belki *Çince* gibi birçok dile vâkıf bulunduğunu biliyoruz.¹³

Hayatının ilk devirleri hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız müverrihin tıp ilmindeki derin bilgisi sebebiyle devlet hizmetinde kısa sürede yüksek mertebelere eriştiğini düşünebiliriz.¹⁴ Nitekim kendi telifi olan *Kitâb-ı Sultân'*de, *Sultan Olcaytu'*nun mukarrebleri arasına dahil oluşunu anlatırken sırasıyla dedesinin, babasının ve biraderinin yani *Abaka, Argun ve Gazan Hanların* hizmetinde bulunduğunu söylemektedir.¹⁵ *Âsârü'l Vüzerâ* müellifi *Ukaylî* ile *Nesâimü'l Eshâr'*ı kaleme alan *Nasîrüddîn Münşî Kirmânî, Reşîdeddîn'*in İlhanlı devlet yönetiminde itibar ve ihtiram görmeye başlamasını benzer ifadelerle anlatırlar: *O, Abaka Han* zamanında padişahın inayet nazarına mazhar

¹¹ Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Rüşen & Müsevî, c. II, s. 985, 989, 990, 991; *Arapça* terc. → M. S. Neş'et vd., c. II, cüz I, s. 249, 254, 257; *Türkçe* terc. → İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejanî, s. 21, 24, 26; *Mîrhând, Ravzatü's Safâ*, İntişârât-ı İlmî, 1358, c. V, s. 890; Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğol*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1384, s. 176; H. Recebzâde, *age*, s. 30; É. Quatremère, *age*, s. VI; Barthold, *agm*, s. 41.

¹² *Letâifü'l Hakâyık*, s. 35-41'den naklen H. Recebzâde, *age*, s. 34.

¹³ É. Quatremère, *age*, s. LVIII; F. A. Es-Sayyâd, *age*, s. 107-108; H. Recebzâde, *age*, s. 293.

¹⁴ M. Şemseddîn, *age*, s. 267-268; Z. V. Togan, *agm*, s. 705-706.

¹⁵ Reşîdeddîn Fazlullâh, *Kitâb-ı Sultânî, Nûr-i Osmâniye Kütüphânesi nüshası*, no: 3415, varak 134a'dan naklen H. Recebzâde, *age*, s. 33.

ve zamanın muteber hekimleri arasına dahil olmuştur. *Argun Han* zamanında o kadar yükselmiştir ki devlet işlerinin danışıldığı kimselerden ve divan emirlerinden sayılmıştır. *Geyhatu Han*, hükümdar olunca vezarete seçilmesi için ferman çıkmışsa da bir maslahata binaen bu görevi kabul etmemiştir. Hükümdarın nedimi ve tabibi olmak dolayısıyla yüksek bir payeye, yüce bir mertebeye kavuşan *Reşîd*, devlet yönetiminde söz sahibi olmuştur. *Gazan Han* hükümdar olunca bazı önemli işlere girişmiş, bazı eyaletlerin idaresi uhdesine tevdi edilmiştir.¹⁶

Nihayet 1298 yılında onun *Hâce Sadreddîn* ile müştereken vezaret makamına atandığını görmekteyiz. Bundan sonra *Reşîdeddîn*'in hem gücü hem de prestiji sürekli artar. O, geniş topraklara yayılmış *Moğol İmparatorluğu*'nun hemen hemen her yerinde geniş mülklerin sahibi olur. Oğulları imparatorluk eyaletlerinin valiliği gibi önemli idari görevleri üstlenirler. *Reşîd*, *Tebriz*'de kendi adını taşıyan; içinde medreseler, hastaneler, kamu kurumları ve eğitim müesseseleri barındıran, ilim ve sanat ehlinin konuşlandığı küçük bir şehir kurar.¹⁷

1312'de vezaretteki ortağının öldürülmesiyle birlikte *Reşîdeddîn* için yeni bir dönem başlamaktadır. Bu devirde hilekâr ve entrikacı biriyle, *Tâceddîn Alişâh*'la müştereken devleti idare etmek durumunda kalır. *Sultan Olcaytu*, *Alişâh*'la *Reşîd* arasında zamanla beliren şiddetli ihtilafı çözümlenmek adına her ikisinin yetki ve sorumluluklarını sınırlar. *Kuzeybatı İran*, *Mezopotamya* ve *Anadolu*'yu *Alişâh*'in idaresine bırakır,

¹⁶ Nâsirüddîn Münşî Kirmânî, *Nesâimü'l Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*, İntişârât-ı İttilâ'ât, Tahrân, 1364, s. 112; Ukaylî, *Âsârü'l Vüzerâ*, Çâphâne-i Dânişgâh, Tahrân, 1334, s. 284.

¹⁷ Bu küçük ölçekli şehire bânîsinin adı verilerek *Rab'-ı Reşîdî* denmiştir. Konu hakkında bkz. Mahmûd İrfân, *Bozorgterîn-i Bünyâd-ı Hayr der İrân*, *Dinshah Irani Memorial Volume*, Bombay, 1948, s. 18-32; Mecîd Rehnümâ, *Reşîdeddîn ve Rab'-ı Reşîdî*, *Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkîkî*, Tahrân, 1350, s. 112-122; M. Cevâd Meşkûr, *Rab'-ı Reşîdî*, *Mecmûa-i Makâlât*, Çâphâne-i Allâme Tabatabaî, Tahrân, (1388), c. II, s. 806; Davud İsfelhâniyân, *Guzârîş ez Mucteme'-i 'İlmî-i Rab'-ı Reşîdî*, *Mecmûa-i Makâlât*, Çâphâne-i Allâme Tabatabaî, Tahrân, (1388), c. I, s. 77-91; Mustafa Müminî, *Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh Bânî-i Mucteme'hâ-yı Vakfî-i Şehristân-ı Reşîdî*, *Mecmûa-i Makâlât*, Çâphâne-i Allâme Tabatabaî, Tahrân, (1388), c. II, s. 879-901; D. N. Wilber - M. Minovi, *Notes on Rab'-ı-Rashidi*, *Bulletin of the American Institute for Iranian Art and Archeology*, vol. 5, no. 3, (1938), s. 246-254; Osman Gazi Özgüdenli, *Bir İlhânlı Şehir Modeli: Rab'-ı Reşîdî'de Meslekler, Görevliler ve Ücretler*, *Osmanlı Öncesi ile Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri*, (2002), *Bildiriler*, c. I, (2003), s. 110.

İran'ın merkezi ve güneyinin yönetimini *Reşîd*'e verir.¹⁸ *Sultan Olcaytu*'nun vefatı kendisinin aleyhinde olan *Alîşâh* ve taraftarlarına *Reşîd*'i ortadan kaldırmak için bekledikleri fırsatı verecektir. Kurulan saray kumpası onu sultanın ölümünden sorumlu gösterir, ilhanı zehirlediği yolundaki itham felaketine sebep olur.¹⁹ 1318 yılının 17 Temmuzunda hekim, hakîm, müverrih, kânûn vâzıı, *İlhanlıların* şanlı veziri, *Şarkın* yetiştirdiği büyük evladı, şarkiyat araştırmalarıyla uğraşanların medyuni şükran oldukları ve kendisine karşı minnettar buldukları *Ebülhayr*'ın oğlu *Fazlullâh*, *Reşîdü'd dünyâ ve'l hakk ve'd dîn* yetmiş üç yaşında hayata veda eder.²⁰

Müverrih *Reşîdeddîn*'in *Gazan Han* Tarafından *Türk ve Moğolların* Tarihini Yazmakla Görevlendirilmesi

Gazan Han, ilme ve fenne alaka gösteren, âlim ve sanatkârları himaye eden, birçok lisanlara vâkîf bir hükümdardı.²¹ Çocukluğundan beri geçmiş kavim ve milletlerin tarihine tutkunluk derecesinde ilgi göstermiş; milletin anane, efsane ve millî menkıbelerini çok iyi bir surette öğrenmişti. İftihar ettiği mazisinin unutulmasını istemiyor, kısa zamanda gerçekleşen *Moğol* fütuhatının tarihin sayfalarına kaydedilmesini arzu ediyor, *Türk ve Moğolların* tarihlerini kapsayan bir eser yazdırmak, ardında hatıra ve yadigar bırakacağı böyle bir eser

¹⁸ Ebü'l Kâsım Abdullâh bin Muhammed el- Kâşânî, *Târîh-i Olcaytu*, Bengâh-ı Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran, 1969, s. 194-198; mevzu hakkında ayrıca bkz. Blochet, *age*, s. 34-45; E. Quatremère, *age*, s. XXXII-XXXV; Ar. terc. → çev. Muhammed el-Kassâb, s. 41-45; Howorth, *age*, c. III, s. 570-572; D'Ohsson, *age*, c. IV, s. 579-583.

¹⁹ Hâfız Ebrû, *Zeyl-i Câmîü't-Tevârîh*, Encümen-i Âsâr-ı Millî, Tahran, 1350, s. 77-79; → Fransızca ter. K. Bayani, *Chronique des Rois Mongols en Iran*, Librairie D'Amérique et D'Orient, Paris, 1936, s. 56-59; Hamdullâh Müstevfî, *Târîh-i Guzîde*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahrân, 1387, s. 612-613; Abbâs İkbâl, *age*, 326-328; Barthold, *Reşîdeddîn ve Eseri, Türk Yurdu*, 1341, c. II, sayı: 10, s. 343-344; Howorth, *age*, c. III, s. 587-588; D'Ohsson, *age*, c. IV, 608-610; H. Recebzâde, *age*, s. 58-62 ; F. A. Es-Sayyâd, *age*, s. 172-180.

²⁰ Von Hammer Purgstall, *Geschichte der Ilchane*, Darmstadt, 1843, c. II, s. 260; Howorth, *age*, c. III, s. 589.

²¹ *Gazan*; milletin ananelerini en iyi bilenlerdendi, *İslâmî* ilim ve sanatlara derin vukûfu dışında felsefe ve doğa bilimleri ile meşgul olmuştu. Topladığı bitkiler arasında eczacılıkta kullanılmakta olup *Çin*, *İran* ve *Türkistan*'dan getirilmiş bazı otlar dahi bulunuyordu. *Moğolca* dışında *Arap*, *Acem*, *Hint*, *Tibet*, *Keşmir* ve *Latin* lisanlarına da âşinalığı vardı. (Barthold, *Reşîdeddîn ve Eseri, Türk Yurdu*, 1340, c. I, sayı: I, s. 39-40.)

sayesinde vefatından sonra iyi bir nam ve şöhretle anılmak emelini güdüyordu. Hiç şüphesiz hükümdarın zihninde böyle bir arzunun belirmesinde hususî alakalarının yanı sıra birtakım içtimaî sebepler de etkili olmuştu. Bunların başında *Moğol* fatihlerin *İran*'da zihinleri mazilerinin şanlı hatıralarıyla dolu, millî geleneklerine son derece bağlı bir halkla karşılaşmış olmaları geliyordu. *Gazan*; *Pişdâdîler*, *Eşkânîler*, *Kiyânîler* ve *Sâsânîler* gibi birbiri ardınca gelen sülalelerce idare olunan ve bu devirlerin hatıralarını canlı bir surette yaşatan *İran* halkının göçebe fatihleri küçümsediklerinin farkındaydı. Bu sebeple *İranlıların* mitik tarihlerini ve millî ananelerini yazıya geçiren *Firdevsî Şehnâmesi* ayarında manzum bir *Moğol* şehnâmesi yazdırmak istedi; ne var ki bu arzunun tahakkuku için önce bu esere esas olacak materyali derlemek, *Moğolların* ensâb cetvellerini tespit ve tanzim etmek, tarihlerini zabt ve kaydetmek, esatir ve millî menkıbelerini yazıya dökmek gerekiyordu.²² *Gazan*, bu zahmetli ve müşkül iş için zamanın tüm ilimlerinde erbâb kabul edilen veziri *Reşîd et-Tabîb*'i seçti. *Reşîd*, *Cengiz Han* çağını, *Cengiz Han*'ın ecdadı ve evlatlarının tarihini insanların yadında bulunan anılara yahut kağanın hazinesinde muhafaza olduğu halde tertip ve tedvin edilmemiş evraklara istinaden yazmakla görevlendirildi.²³ Bunun için *Moğol* yazısı ve diliyle yazılmış birçok tomar, belge ve buyruktular ile korunması görevi hana yakın emirlere verilmiş *Altan Debter* adlı bir tarih de *Reşîdeddîn*'in istifadesine sunuldu.²⁴ *Çin* ve *Hint* beldelerinden, *Oğuz* ve *Kıpçak* boylarından birçok âlim ve feylesof *Reşîdeddîn*'e yardım etmekle görevlendirildi. Âlim vezire *Türklerin* ve *Türklerin* bir kolu telakki olunan *Moğolların* nesep ve tarihlerine tam bir vukûfla vâkıf bulunan *Polad Çenksank*'ın bilgisinden istifade etmesi, bilmediklerini ondan sorup öğrenmesi salık verildi.²⁵

²² Ş. Günaltay, *Türk Tezi Hakkındaki İmtikatlara Mâhiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi*, *TTK Belleten*, cilt II, sayı: 7-8, yıl: 1938, s. 354-355; aynı yazar, *Türklerin Anayurdu ve Irki Meselesi*, *Tarih Semineri Dergisi*, 1937, sayı 1-1, s. 4 vd.; aynı yazar, *Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşîdüddin*, *TTK Belleten*, 1937, c. I, sayı 1, s. 165 vd.; O. Turan, *Reşîdüddin ve Türk Tarihi, Selçuklular ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 311.

²³ *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Rüşen & Mûsevî, *mukaddime*, s. 50.

²⁴ *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Rüşen & Mûsevî, aynı yer.

²⁵ A. Gölpinarlı, *Câmiü't-Tevârîh Tercümesi (gayri matbu)*, s. 28-29.

Sultan Mahmûd Gazan; Reşîdeddîn'e büyük Türk-Moğol tarihini yazma emrini 702 (m. 1302-1303) yılında vermiş;²⁶ ne var ki Câmîü't-Tevârih'in tamamlandığını göremeden vefât etmişti. (17 Mayıs 1304) Reşîd, eserini Gazan Han'ın yerine tahta geçen biraderi Olcaytu'ya ithaf etmek istediye de hükümdar buna razı olmadı; eserin merhum ağabeyinin adına ithaf edilmiş olarak kalmasını istedi.²⁷ Yeni hükümdar, Reşîdeddîn'e Türk-Moğol tarihine ek olarak Moğollarla münasebet kurmuş diğer milletlerin tarihi için müstakil bir cilt vücuda getirmesini emretti.²⁸ Belki yazılması tasavvur olunan fakat tahakkuk safhasına sokulamayan yahut tamamlandığı hâlde kaybolan ve nüshası günümüze ulaşmayan üçüncü cildi hariç tutulmak üzere eser, birinci cildi Türk-Moğol tarihi ve ikinci cildi sair milletlerin tarihi olmak üzere tasarlandı ve yazımı hicrî 710 (m. 1310-1311) yılında tamamlandı.²⁹

²⁶ D'Ohsson, *age*, c. I, s. XXXV; Barthold; *Moğol İstilası Devrinde Türkistan*, TTK, Ankara, 2000, s. 45.

²⁷ Barthold, *Reşîdeddîn ve Eseri, Türk Yurdu*, 1341, cilt: I, sayı: IV, s. 262.

²⁸ Blochet, *Câmîü't-Tevârih'in* telif süreci ile ilgili olarak şu bilgileri veriyor: “*Câmîü't-Tevârih* iki üç senelik musırrâne bir çalışmadan sonra tamamlandı. Gazan Han'ın manzum söze tutkun olduğu iddiasında şâirâne bir mübalağa görmemek gerek. 700 hicrî yılı içerisinde Gazan Han tarafından Reşîdeddîn'e sipariş edilen ve Câmîü't-Tevârih'in ilk kısmını teşkil eden Türk ve Moğolların Tarihi, Gazan'ın ölüm tarihi olan 703 senesi Şevvalinde önce tamamen bitmişti. Reşîd, Moğol hükümdarının ansızın öldüğü hengamda sultana eserini takdim için eserin müsveddesini temize çekirtmekle meşgul bulunuyordu. Nüsha, ancak bir sene sonra, 704 senesi Şevvalinde tamamlanıp İran hükümdarlık tahtına oturmuş bulunan Gazan'ın biraderi Olcaytu'ya takdim olundu. *Târîh-i Mobârek-i Gazanî* başlıklı bu Moğollar tarihi, Câmîü't-Tevârih'in geri kalan kısmından bütünüyle bağımsızdır ve Şemseddîn Kâşânî tarafından Farsça olarak kötü bir şekilde nazma çekilmiştir. Câmîü't-Tevârih'in İslâm dünyasının tarihini kapsayan kalan kısmına gelince saltanatı devrinde yazılmış umumî bir dünya tarihine sahip olmak isteyen Olcaytu Han'ın telkinatıyla vücuda gelmiş olmalıdır. Bu kısım Hint, Çin ve bilhassa İsmailîler tarihi hülusaları hariç ancak sınırlı bir ilgi uyandırdı. Zira Taberî, İbnü'l Esîr ve Ravendî gibi eski kroniklerin basit bir özeti yahut kopyasıdır. Olcaytu Han'ın vezirine siparişi üzerine yazılan bu kısmın redaksiyonu Abdullâh Kâşânî'den ve Câmîü't-Tevârih'e zeyl yazan (Hâfız-ı Ebrû'dan) öğrendiğimiz kadarıyla 706 hicrî yılında nihayet bulmuştur. Moğol târihi (*Târîh-i Mobârek-i Gazanî*) ise 703 yılında tamamlanmıştı.” (E. Blochet, *Introduction a L'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashid ed-din*, Leiden, Imperimerie Orientale, Leiden, 1910s. 95-96.)

²⁹ E. G. Browne, *Literary History of Persia*, Cambridge, 1928, c. III, s. 82; → Farsça ter. Ali Asgar Hikmet, *Târîh-i Edebî-yi İrân*, Tahran, 1339, c. III, s. 102; Barthold; *age*, s. 45.

Müverrih Reşîdeddîn'in Türk ve Moğolları Tevratî-İslamî Jenaoloji İçinde Konumlandırma Teşebbüsü: Türk-Moğol Köken Birliği Ananesinin Doğuşu

Türklerin İslamiyet'e geçtikleri sırada müslüman *Arapların Türkler* hakkındaki bilgisi, *İranlıların* hurafeleriyle³⁰ *Beni İsrail* ulemâsından aktarılan bilgilerden³¹ öteye gitmiyor; *İranlıların* efsane ve edebiyatlarının, *Tevrat* şârihlerinin tanzim ve tertip ettikleri sahte nesebnâmeler ve düzmece rivayetlerin mübhemiyet çerçevesi içinde sıkışmış bulunuyordu. Söz konusu iki kaynaktan birincisi, yani *İranlılar*; yüzlerce yıllık *İran-Turan* mücadelelerinin neticesi olarak *Türkler* hakkında müsbet hisler beslemiyorlar, asırlardır birikip gelen kinlerini şiir ve efsanelerinde düşmanca cümlelerle ifade edip³² bu kadim düşmanlarını millî edebiyatlarında ehremen yani şeytanla eş tutuyorlardı.³³ *İsrailoğullarına* gelince; bildikleri tüm kavimleri hayali ve uydurma nesebnâmelerle ikinci *Âdem* kabul olunan *Nuh'a* bağlamayı tarih yazıcılığının yegâne usulü kabul eden *Tevrat* ulemâsı, *Türkleri* bir kalem marifetiyle *Gog ve Magog*³⁴ adlı iki şahıs vasıtasıyla *Nuh'un* oğlu

³⁰ *İran* edebiyatının *Araplar* üzerine tesiri hakkında bkz. Ahmed Emin, *Fecr'ül İslâm*, Kılıç Kitabevi, Ankara, 1976, s. 183 vd.

³¹ *Yahudilik* ananesinin müslümanlar üzerindeki tesiri hakkında bkz. İ. Cerrahoğlu, *Tefsir Sahasında İsrâiliyâta Kısa Bir Bakış*, *Diyânet İlmî Dergi*, 1962, c. I, sayı: 6, sayfa 4-5; *Tefsir Sahasında İsrâiliyâta Kısa Bir Bakış II*, *Diyânet İlmî Dergi*, 1962, c. I, sayı: 7, sayfa 6 vd.

³² *Firdevs'*nin *Şehnâme*'de bazı *Türk* kahramanlarını mübalağa ile methetmekten kastı aslında o kahramanı harpte yenecek bir *İranlıyı* övmektir. *Türklerden 'bed-tynet ırk'* diye bahseden *Firdevsî*; *Beykent* şehrinden bahsederken "Bu şehrin adı Kunduz idi. Buna sonradan *Beykend* adını koydular. Dünya taşşis dünyasıdır." diyerek üzüntüsünü dile getirir. (R. Nur, *Şehnâme ve İran-Turan Cenkleri*, *Revue de Turcologie*, Février 1934, Tome I, Livre IV, s. 458-459.)

³³ *Firdevsî*, efsanevi *Turan* hükümdarı *Efrâsiyâb'dan* "O Türk, çok hilekar ve düzenbazdır; soyu kötü olduğu gibi kendi de kötünün, ehremenin biridir." sözleriyle bahseder. (*Firdevsî*, *Şâhnâme*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2009, c. I, 432.)

³⁴ *Esfâr-ı Hamse'*nin birinci kitabı olan *Tekvin'in* (*Genesis*), I. bölüm 10. kısmı I. fıkrasında *Nuh'un* *Sam*, *Ham* ve *Yâfes* adlı üç oğlu zikredilip II. fıkrada *Yâfes'in* oğullarının isimleri sayılır: 'Gomer, Magog, Maday, Yavan, Tubal, Maşek, Tiras.' (*The Holy Scriptures of the Old Testament*, Hebrew and English, Berlin, 1903, s. 15; *Kitâb-ı Mukaddes yani Ahd-i Atik ve Cedid*, İngiliz ve Amerikan Bible Şirketleri, İstanbul, 1886, s. 9.) *Hezekiel Kitabı'nın* 38. kısmında ayrıca "Ve Ey İbn-i Âdem, Gog aleyhinde peygamberlik edip söyle ki Rab Yehva söyle buyurur: 'Ey Roş, Maşek ve Tobal reisi Gog! Ben sana karşıyım ve seni çevireceğim

Yâfes'e bağlayıp³⁵ *Türklerin Yecûc Mecûc* adı verilen kavimlerle eş tutulmasının önünü açacak uydurma jenealojiyi icat etmiş bulunuyorlardı.³⁶ Dolayısıyla ilk hicri asırlardan itibaren *Türkler* hakkında telif olunmuş *İslamî* eserler değerlendirilirken; müslüman müfessir, müverrih ve müelliflerin *İranlıların* bu menfi hislerinin tesiri altında kaldıklarını ve *Tevrat* jenealojisinden mülhem ve muktebes şablonlarla zihinlerini doldurup dondurdularını,³⁷ yazdıklarını da hep bu zaviyeden yazmış olduklarını hatırdan çıkarmamak gerekir.³⁸

Tüm insanlığı *Nuh'un* üç oğlu olan *Ham, Sam* ve *Yâfes'ten* türeten *Tevrat* ananesinin³⁹ *Türk* ırkını bu jenealojiye dahil etmek isteyen

---

ve seni götüreceğim'..." fıkrası geçer ki *Süryanî Mikail* buradaki *Gog* ismini açıklarken, *Urfalı Aziz Yakup'tan* (*Saint Mar Jacques d'Edesse*) *Hezekiyel* peygamberin bahsettiği halkın (*Gog* ve *Magog* kavimlerinin) *Türkler* olduğunu aktarıyor: "*Ezéchiél a parlé de ce peuple des Tourqayê : ce sont Gog et Magog.*" [J. B. Chabot, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'Antioche (1166-1199)*, Ernest Leroux, Paris, 1905, c. III, s. 150; Türkçe terc.→ *Süryani Patrik Mikail'in Vekâyinâmesi*, II. Kısım, çev. H. D. Andreasyan, *TTK Kütüphanesi gayrimatbu tercüme*, 1944, s. 2]

³⁵ Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Senûsiler*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1325, s. 19-20.

³⁶ *Türkleri, Yecûc Mecûc*'la eş tutan *Tevrat* jenealojisi ve bunun müslüman müellifler üzerindeki tesirinin tenkidi için bkz. Musa Carullah, *Kur'an-ı Kerîm Âyetlerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Ye'cûc, Gümüşhane Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, c. II, sayı: 4, s. 250-282.

³⁷ *Arapların İslamiyet* öncesinde bir semavî kitapları olmamasından dolayı kainat, hilkat ve hayatın esrarına ait bahisleri ehl-i kitab olan *Yahudi* ve *Hristiyanlara* sorduklarını kaydeden *İbn-i Haldun* kendilerine danışılan *Tevrat* ehlinin de *Himyer Araplarından* cahil bedeviler olduklarını söyler ve ilave eder: "...*Bildikleri hilkate, olağanüstü hâl ve hâdiselere; büyük cenk, kargaşalık ve fitnelere dair şeylerdi. Bunların büyükleri Kabû'l Ahbâr, Vehb İbn-i Münebbih, Abdullâh bin Sellâm ve bunların benzerleri Tevrat ehlinin ileri gelen bilginlerindendi. Bunun bir sonucu olarak şer'î hükümlerle alakası olmayan bu gibi madde ve haberlerle tefsir kitapları dolduruldu. Bu haber ve bilgiler, yalnız bu Yahudî bilginlerine dayanan isnâtlar bunlardan nakledildi.*" [İbn Haldun, *Mukaddime*, MEB, İstanbul, 1997, c. II, s. 466-467.]

³⁸ *Zemahşerî, Nesefî, Fahreddin Râzî, İbn-i Kesîr, Taberî, Kurtubî ve Hâzîn* gibi meşhur müfessirlerin *Türkleri Yecûc Mecûc*'la özdeşleştirmeleri hakkında bkz. İ. Cerrahoğlu, *Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1975, c. XX, s. 113-115.

³⁹ Büyük İslam bilgin ve mütefekkeri *İbn-i Haldun, Mukaddimesi'*nde dünya üzerindeki muhtelif kavimlerin birbirlerinden farklı husûsiyetlere sahip olmasının sadece

müslüman müverrihler elinde bir *Yâfes oğlu Türk* nazariyesine evrildiği,⁴⁰ bütün tarih ve tefsir kitaplarında bu muhayyel atanın *Türk* kavimlerinin efsanevî atası olarak gösterildiği bilinmektedir. Hadis musannefâtında *İbraniler* ve *Arapların* cediti olarak görülen *Sam*'ın, *peygamberlerin atası* unvanıyla yüceltilmesine mukabil kardeşi *Yâfes*'in neslinin "*Onlarda hayır yoktur!*"⁴¹ kabilinden sözde hadislerle⁴² aşığılanması; *İbranilerin*, *Setimik* ırkı yüceltme çabalarından kaynaklanmaktadır. Hadis kaynaklarında *Türklerin* de nispet olunduğu *Yâfes* neslinde hayır göremeyen bu haberlerin *Yahudilikten* ihtida etmiş eski *Tevrat* ulemâsından aktarılması herhâlde rastlantı olmasa gerek. *Türkleri Yâfes*'e bağlayan sözde hadisin râvisi *Vehb* ibni *Münebbihü'l Yemânî*'nin ehl-i kitab ile yakın temas içinde olması,⁴³ *Türklerin* de mensup olduğu *Yâfesoğullarında* hayır görmeyen rivayeti nakleden *Ebû Hüreyre*'nin bu tarz bilgileri umumiyetle *Ka'bû'l Ahbâr*'dan almış

---

nesepleriyle ilişkilendirilemeyeceğini; yaşadıkları coğrafyanın, sahip oldukları örf ve ananelerin de milletlerin teşekkülünde âmil olduğunu ifade etmiş, *Ham-Sam-Yâfes* nazariyesinin butlanına işarette bulunmuştur. (İbn Haldun, *age*, c. I, s. 200-202)

⁴⁰ *Sibt ibnû'l Cevzî*, sözkonusu hadisi (!) şu lafızla nakleder:

فسام أبو العرب كلها، ومنه الأنبياء ونبينا ، وحام أبو السودان والقبط والبربر، ويافت أبو الترك والروم وأجوج
ومأجوج والصقالبة.

"*Sam*; bütün *Arapların*, *peygamberlerin* ve *peygamberimizin atasıdır*. *Ham*; *Sudanlıların*, *Kibtîlerin* ve *Berberîlerin atasıdır*. *Yâfes*; *Türklerin*, *Rumların*, *Yecuc-Mecuc'un* ve *Saklabların atasıdır*." [Sibt ibnû'l Cevzî, *Mir'âtu'z Zamân fî Tevârihi'l A'yân*, Dâru'r Riyâseti'l Âlemiyye, Beyrut, 1434, c. I, s. 329.]

⁴¹ *Târîhu'd-Dimaşk*'ta *İbnü Asâkir* şu lafızla *Ebû Hüreyre*'den rivayet eder:

ولد لنوح سام وحام ويافت فولد لسام العرب وفارس والروم والخير فيهم، وولد ليافت أجوج والترك والصقالبة، ولا خير فيهم، وولد لحام القبط والبربر ولا خير فيهم.

⁴² "*Veledu li Nûhin Sâm Hâm ve Yâfes. Fe-veledu li-Sâm el-'Arab ve'l Fâris ve'r Rûm, ve'l hayru fihim; ve veledu li Yâfes Ye'cûc ve Me'cûc ve't Turk ve's Sakâlîbe, ve lâ hayra fihim; ve veledu li Hâm El-Kibt ve'l Berber ve lâ hayra fihim.*" (İbnü Asâkir, *Târîhu Medîneti'd-Dimaşk*, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1415, c. 62, s. 278.)

"*Hâm, Sâm ve Yâfes; Nûh'un oğullarıdır. Arab, Fâris ve Rûm; Sâm'ın oğullarıdır. Bunlarda hayır vardır. Yecuc Mecuc, Türk ve Sakâlîb Yâfes'in oğullarıdır. Bunlarda hayır yoktur. Kibtî ve Berberîler de Hâm'ın oğullarıdır. Bunlarda da hayır yoktur.*"

Türkler aleyhinde uydurulmuş hadislerin kategorik olarak incelendiği kısa bir tetkik olarak bkz. R. Şeşen, *Eski Arablara Göre Türkler, Türkiyât Mecmuası*, c. XV, 1969, s. 16 vd.

⁴³ J. Horowitz, *MEB İA c. XIII Vehb b. Münebbih*, MEB, İstanbul, 1986, s. 261.

olması,⁴⁴ *Türkleri Âdem*'in toprağa düşen menisinden türetilip *Yecûc Mecûc* diye vasfeden haberi⁴⁵ rivayet eden *Ka'bü'l Ahbâr*'ın evvelce *Yemen Yahudîlerinden* olup⁴⁶ bilahare *Hazreti Ömer* yahut *Hazreti Osman* devrinde *İslam*'a girmiş bulunması⁴⁷ söz konusu rivayetlerin kökenini büyük ölçüde ispatlamaktadır.

Tevrat ananesi ve ilhamını buradan alan *İslam* jenealogları; dünya üzerindeki tüm kavimleri *Nuh*'un evlatlarından türettikleri ve bütün insanlığın farklı coğrafyalara tek bir yerden yayıldığını iddia ettikleri hâlde muhtelif milletlerin kendi tarih ve mitolojilerinde böyle bir türeyiş ve hicretin hatıralarını sakladıklarına dair en ufak bir kayda rastlanmaz. *Tevrat* jenealojosinden habersiz kendi tarihlerini kendi millî destan ve efsaneleri ile başlatan *Uzakdoğu* kavimlerinin bu hususta tek kelime etmedikleri öteden beri bilinen bir durumdur. Örnek olmak üzere *Çinliler*, efsanevî tarihlerini *Honan* şehrini başkent yapan yılan vücutlu, insan başlı mitolojik hükümdar *Fou-hi* ile başlatırlar. Ananeye göre bu kişinin *Fou-hi* adını almasının sebebi, kara ve deniz hayvanlarını avlamak

⁴⁴ *Ka'bu'l Ahbâr*, *Ebû Hüreyre*'nin *Tevrât* bilgisini, ما رأيت احدا لم يقرأ التوراة أعلم بما فيها من أبي هريرة "Tevrat'ı okumadığı hâlde onu *Ebû Hüreyre*'den daha iyi bilen kimseyi görmedim." cümlesiyle anlatmıştır. [Zehebî, *Siyeru A'lâmî'n Nübelâ*, Müessesetü'r Risâle, Beyrut, 1996, c. II, s. 600.]

⁴⁵ *İmâm Alâeddîn Ali ibni Muhammed*, *Lubâbu't Te'vil fi Ma'ânî't Tenzîl* adlı tefsirinde, *Kehf* sûresinin 95. âyetini tefsir ederken *Nuh oğlu Yâfes* soyundan gelen *Türklerin* *Yecûc* ve *Mecûc*'tan bir taife olduklarını, *Zülkarneyn seddi* arkasında terk olunduğlarından *Türk* adını aldıklarını söyleyip birkaç satır sonra şu cümleyi *Ka'bü'l Ahbâr*'dan naklediyor: "Bunlar *Âdemoğulları* içinde nadir (bir taifedir). Çünkü *Hazret-i Âdem* bir gün ihtilam olmuş ve nutfesi toprağa karışmıştı. Allah, *Yecûc* ve *Mecûc*'u bu sudan yarattı. *Binaenaleyh* onlar bizimle anne cihetinden değil yalnız baba cihetinden birleşirler." (Alâeddin Ali bin Muhammed bin İbrâhîm el-Bağdâdî, *Tefsîru'l Hâzin el-Müsemmâ Lübâbu't Te'vil fi Ma'ânî't Tenzîl*, Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 2004, c. III, s. 174.)

⁴⁶ Hz. *Osman*'ın huzurunda zekat konusu ile ilgili çıkan bir tartışmada sahabeden *Ebû Zer*'in, *Ka'b*'ün üzerine yürüyüp asasını başına vurduğunu ve kendisine: "Yâ ibne'y yâhûdiyye! Mâ ente ve mâ hâhünâ? Vallâhi le-tesme'anne ev le-edhale aleyke" "Ey Yahudî tohumu! Sen de kim oluyor ve ne hakla bu işe karışıyorsun? Vallahi ya beni dinleyeceksin yahut seni haklarım." diye çıkıştığını *Taberî*, hicrî 30 senesi olayları arasında zikrediyor. [Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Târîhu't Taberî*, Dârü'l Maârif, Mısır, tarihsiz, c. IV, s. 284; İng. terc. → *The History of Al-Tabari*, çev. R. Stephen Humphreys, State University of Newyork, 1990, c. XV, s. 67.]

⁴⁷ M. Schmitz, *MEB İA c. VI. Ka'b al-Ahbâr maddesi*, MEB, İstanbul, 1977, s. 3; Ahmed Emin, *age*, s. 56.

için ağ örmesiymiş; vahşi hayvanları ehlileştirdiği için kendisine ayrıca *Pa'ohi* denilmiş.⁴⁸ Nikahı ilk defa çıkaran *Fou-hi*,⁴⁹ üzerine yazı yazılmak üzere sicimler de icat etmiş. Rivayetlerin mucit bir hükümdar olarak tasvir ettiği *Fou-hi'*den sonra dört unsur temsil ettiği tahmin olunan dört mitolojik hükümdar daha gelmiş ki bundan sonra *Çin*, tarihî devirlere geçmektedir. *Çin*'in ilk tarihî hükümdarı olan *Yao*'nun, m.ö. 2357 yılında tahta çıktığı ve bu zatın hükümdarlığının altmış birinci yılında *Sarı Irmak* sularının taşmasıyla ülkede büyük bir felaket meydana geldiği *Mencius*'un kayıtlarından öğreniliyor. *Henri Cordier; Hoangho*'nun yani *Sarı Nehir*'in sularının taşması neticesi meydana gelen büyük felaketi *Nuh Tufanı* ile ilgili görmek isteyen kişilere cevap mahiyetinde şu satırları yazar: “*Milattan 2348 yıl evvel meydana gelen Nuh Tufanı, Hazret-i Musa'nın bilebildiği arazi üzerinde vukua gelip bizim şimdi bildiğimiz bütün yer üstünde olmamıştır. Tufanın nihayetini dünyanın tekrar insanla iskanının başlangıcı olarak kabul etmek hiç de ilmî değildir.*”⁵⁰ *Tevrat* ananesinin yayıldığı sahaya uzaklığı sebebiyle zikrettiğimiz *Çinliler*; millî ananelerinde görüldüğü üzere ne *Nuh*'tan, ne tufandan ne de *Nuh*'un oğullarından haberdardırlar ve ne de *Çinlilerin* kendilerini rabtettikleri *Nuh*'a dayanan bir silsileri mevcuttur. Sadece *Çinlilerin* değil *Moğolların* en eski efsanelerinde de *Tufan* hadisesi ve *Ham-Sam-Yâfes* nazariyesi ile ilgili bir kayda rastlanmıyor. Aksine elde mevcut en eski kaynak olan⁵¹ *Yüençaoşiş*'nin (telif tarihi: 1241) *Moğolların* eski tarihlerine ait birinci kısmında *Cengiz Han*'ın efsânevi ilk

⁴⁸ “*Sa cour était dans le Ho-nan et que sa mère s'appelait Houa Su; il avait le corps d'un serpent et la tête d'un homme; il succéda à Souei Jen qui apprit aux hommes à connaître le Ciel (T'ien). Il fut nommé Fou Hi parce que le premier il tressa des filets pour la chasse et la pêche, et P'ao parce qu'il se livra à l'élevage des animaux domestiques pour la cuisine...*” [H. Cordier, *Histoire Générale de la Chine*, Librairie Paul Geuthner, Paris, 1920, c. I, s. 57]

⁴⁹ “*Ce fut lui qui régle le mariage de l'homme et de la femme et il divisa le pays en cent familles.*” (H. Cordier, *age*, c. I, s. 57.)

⁵⁰ “*Le Déluge de Noé (2348 avant J.C.), si nous l'admettons, ne fut universel que pour l'étendue des territoires dont Moïse avait la notion géographique et non pour le globe entier tel que nous le connaissons aujourd'hui. Prendre la fin du Déluge de la Genèse comme le point de départ du repeuplement de la terre n'est rien moins que scientifique.*” (H. Cordier, *age*, c. I, s. 78)

⁵¹ A. Temir, *Moğolların Gizli Tarihi, Türkiyât Mecmuası*, 1942, cilt: 7, s. 350.

cetleri *Börteçino* (*Bozkurt*) ve eşi *Goa Maral*'dir. (*Güzel Ahu*)⁵² Birlikte bir denizi (*Tengis*) geçen ve *Onon Irmağ*'ından hareketle *Burhan Kaldun Dağ*'na varan *Borteçino* ile *Goa Maral*'in burada *Bata Çigan*⁵³ adında bir çocukları olur.⁵⁴ *Cengiz Han*'ın nesebi işte bu çocuktan gelir. *Moğolların* en eski ananelerini zapt ve kaydeden bu esere esas teşkil eden türeyiş efsanelerini söyleyen ve derleyenlerin; *Tevrat*'ın *Tekvin* bölümüne ve *Tevrat* jenaolojisine bütünüyle bîgâne kimseler olduklarını söylemek herhalde gereksizdir. Bütün kavimlerin *Tufan* sonrasında⁵⁵ *Nuh*'un üç oğlundan türeyerek *Sinear* sahralarından göçle en eski yurtlarına

⁵² A. İnan, *Moğolların Gizli Tarihi*, Belleten, c. VI, Nisan 1942, sayı: 21-22, s. 122; A. N. Kurat, *Yüan-Ça'o Pi-şi Yahut Yüan-Çao-Bi-şi, Makaleler*, Ankara, 2015, c. I, s. 346-348.

⁵³ M. L. Kaya bu ismi *Batu Çagan* olarak kaydedip Türkçe olduğu bilgisini veriyor. *Kaya*'nın izahına nazaran *batu* 'sert ve sağlam'; *çagan* 'ak' demektir. (M. L. Kaya, *Moğolların Gizli Tarihçesi*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 38.)

⁵⁴ M. L. Kaya, *age*, s. 37-38.

⁵⁵ Nuh tufanına dair *Hall-i Mes'ele-i Tûfân* adlı bir eser telif etmiş olan *Ahmed Rüşdü*; *Tevrât* ve *Kur'ân*'da yer alan tufanla ilgili âyetleri zikredip (s. 5-27) meseleyle ilgili mütalaarını ortaya koyarken tufanın bütün dünyâya şâmil olduğu ve tufan sularının dünyadaki bütün karaları kapladığı yolundaki *Tevrat* ananesini de tenkit etmektedir. Tenkitlerinin temelini birkaç nokta oluşturur ki şöylece özetlenebilir:

I) *Tufan bütün dünyâyı kapsamış olsa hiçbir suçu olmayan dört ayaklı hayvanlar, kuşlar ve haşereler gibi envâi çeşit mahlûkât da ilahî cezâdan hissedâr olmuş olurlar ki bu insaf ve adalete sığmaz.*

II) *Adedi milyonlara varan hayvan türlerinin her birinden ikişer çifti, hacmi Tevrat'ta ifâde olunan ufak bir gemiye almak imkân dâhilinde değildir. Alındığı kabul olunsa dahi her biri farklı bir coğrafyada yaşayabilecek (kimi soğuk, kimi sıcak iklimlere âit) hayvanları gemide canlı olarak tutmak mümkün olmaz.*

III) *Nuh peygamberin kendi kavmi dışında komşu bir kavme dahî ikâz ve irşâdı vâki değilken dünyâdaki tüm insanların helâkini istemesi makul görülemez. (s. 27-28) Dolayısıyla; Tufan ancak Nuh peygamberin gönderildiği kavim için vukû bulmuş mahallî bir hâdisedir. Gemiye binenler ancak o bölge halkından inananlar ve kendilerinden istifâde olunan ehli hayvanlardan ibaret olmuştur. Tufanın bütün dünyâyı kapladığını ve hatta yüksek dağların zirvelerini dahi aşacak surette suların yükseldiğini gösteren bir âyete Kur'ânda ima yollu olsun tesâdüf olunmaz. Nuh peygamberin "Yâ Rabbi! Kâfirlerden arz üzerinde kimseyi bırakma." (Nûh sûresi, âyet: 26) diye duâ etmesi de Tufanın bütün dünyâyı kapsadığını ispat etmez. Zira belirli karînelerle yeryüzü anlamına geldiği mâlûm olmadıkça 'arz' kelimesi Arap lisânında kara parçası, kıt'a, yaşanan bölge anlamındadır. (A. Rüşdü, *Hall-i Mes'ele-i Tûfân*, Kitâbhâne-i Ebüzziyâ, İstanbul, 1303, s. 35 vd.)*

geldikleri yolunda bir nazariye üreten bu anane, elbette XIII. yüzyıl başlarında dahi *Moğollarca* malum değildi.

Reşideddîn'in eserini yazdığı sırada *Türkler* için durum biraz daha farklıdır. Uzun bir süredir *İslam*'ı kabul etmiş bulunan *Türkler*, zaman içinde müslüman nassabların kendileri için tanzim ettikleri şecereleri benimsemiş ve olumsuz taraflarından sarfı nazarla kendi millî ananelerini *Tevrat* ananesiyle uzlaştırmış bulunuyorlardı.⁵⁶ Milattan önceki asırlardan başlamak üzere çağlar boyunca devam eden *Türk* fütuhatinin temsil olunduğu millî destan çoktan *İslamî* bir kisveye bürünmüş, efsanevî *Türk* hükümdarı *İlce Han (Olca Han)*, *Yâfes*'le birleştirilmiş yahut belki de *Yâfes*, *İlce* adıyla millî bir söyleyiş kazanmıştı. Müverrih *Reşideddîn*'in muasırı *Şemseddîn Kâşânî*'nin *Şems-i Şehnâmesi*'nde *Türklerin Yâfes'e İlce Han* dedikleri hususu;

"Çu Yâfes be-Tûrân zemîn rû nihâd,	"Azimet eyledi Turan'a Yâfes,
Heme resm u âyin-i nikû nihâd	İyi bir töreyi kıldı müesses.
Be Turaneş mî hândend İlce Hân	Turanda denilir ona İlce Han,
To ger Yâfeteş hân ve ger İlce Hân."	İster Yâfes de sen ister İlce Han."

beyitleriyle ifade olunur.⁵⁷

Türk-Moğol Tarihi yazma emrini aldığıında *Reşid*'in elinin altında *Altan Debter* adı verilen eski *Moğol* ananelerinin muhafaza olunduğu bir kitabın yanı sıra birçok *Moğolca* belge ve tomar bulunuyordu. Öte yandan *Reşid*, *Oğuz* ve *Uygur* bilgelerinin nezdinde bulunan *Türk* destanına sahipti. O zamanda *Moğol* ananelerini en iyi bilen kişi olan *Kubilay Han*'ın *Tebriz* sarayındaki sefiri *Polad Çenksank* ile *Oğuz* aksakallarının şifahî malumatından da faydalanan vezir, bir yahudi mühtedî olmak sayesinde *Esfâr-ı Hamse*'ye vakıf; *Kur'ân* tefsiri yazacak ve kalem ilminin derin mevzularında kalem oynatacak kadar *İslamî* ilimlere hâkim bir kimseydi. *Câmiü't-Tevârih*'in telifi *İran Moğollarının* devlet dini olarak *İslam*'ı kabulünden sonrasına tesadüf ettiği için *Reşid*,

⁵⁶ "Türkler aslında yirmi boydur. Bunların hepsi (Tanrı kutsal kılıcı) Yalavaç Nuh oğlu Yâfes, Yâfes oğlu Türk'e dek ulanır..." (Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugâti't Türk*, neşr. B. Atalay, TTK, Ankara, 1985, c. I, s. 28.)

⁵⁷ M. Şemseddîn, *Mufassal Türk Tarihi*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1343, c. II, s. 3.

önündeki *Tevrat* kökenli jenealojiyi ve yine bu jenaolojinin müslümanlar elinde işlenmiş şeklini; *Türklerin* ve pagan *Moğolların* efsaneleriyle birleştirme işini deruhde etmiş bulunuyordu. Müverrihin üzerine aldığı vazifeyi icra etmekte kendisine rehberlik edecek nesep şablonunun teşekkül safhaları yukarıdan beri verilen bilgilerden anlaşılıyorsa da daha belirgin kılmak adına özetle tekrarlamak uygun olur:

1) *Tevrat* nessabları *Esfâr-ı Hamse*'nin beş kitâbından ilki olan *Tekvin Kitabı*'nın onuncu bölüm birinci ve ikinci âyetlerini ve *Hezekiel Kitabı*'nın otuz sekizinci bölümünü şerh ederlerken *Yâfes* neslinden *Gog ve Magog* adı verilen kavimlerin kuzey göçebeleri yani *İskitler* ve *Hunlar* olduğunu söylemişlerdi.⁵⁸

⁵⁸ Miladın ilk yüzyılında yaşamış *Yahudi* asıllı *Romalı* müverrih *Joseph Flavius* (ölümü: takriben m.s. 100), *Magogları İskitlerle* özdeşleştiren ananenin öncüsüdür. O, *Antiquities* adlı eserinde şu satırları yazar: “*Nuh’un evlatlarından muhtelif ülkelerin ilk sâkinleri olan milletlere isimlerini vermek bahtiyarlığına nâil olan erkek çocuklar dünyaya geldi. Yâfes bin Nuh’un yedi oğlu olup bunlar ilk olarak Toros ve Amanos Dağlarında yerleştiler, bilahare Asya’da Don Nehri’ne ve Avrupa’da Gadeira’ya (Cádiz) kadar ilerlediler ve rastladıkları memleketleri işgâl ettiler. Daha önce kimsenin yerleşmediği bu memleketlere kendi isimlerini verdiler. Nitekim Greklerin Galatlar dediği Gomaritler Gomar’dan, Magoglar ise Magog’dan türemişlerdir. Grekler bu Magoglar’a İskit derler...*” [Josephus, *Jewish Antiquities*, I-IV, tr. H. St. J. Thackeray, Harvard University Press, London, 1961, s. 59-61; William Whiston, *The Works of Josephus*, Hendrickson Publishers, USA, 2004, s. 36; ayrıca Thomas W. Franxman, *Genesis and the Jewish Antiquities of Flavius Josephus*, Biblical Institute Press, Rome, 1979, s. 103.] *İskitler*, *Karadeniz’in* kuzeyinde bir imparatorluk tesis etmiş ve varlıklarını M.Ö. VIII.-VII. yüzyıl ile II. yüzyıl arasında sürdürmüş *Orta Asyalı* boylardır. *Hazar Denizi* ve *Kafkasya* arasındaki dar şeritten ilerleyerek *Derbend*’e girmişler, m.ö. 720 yılında *Urmiye Gölü*’ne ulaşmış 625 yılında *Suriye*’yi işgâl etmişlerdir. Ani ataklarıyla yaydıkları korkunun artmış olması kendilerinin *İskender Seddi*’yle ilişkilendirilip *Magoglarla* özdeşleştirilmelerinde büyük ölçüde etkili olmuş olsa gerektir. Nitekim *Flavius*, *Yahudi Muharebesi* (*İng. Jewish War*) adlı diğer eserinde *İskitleri Helenistik İskender* ananesiyle ilişkilendirir: “*Daha önce bir yerde işâret ettiğimiz gibi İskitlerden bir kol olan Alanlar, Don Nehri ve Azak Denizi kıyılarında yerleşerek bu dönemde Medya ve ötesine akınlar düzenlemeyi tasarladılar, Hirkanya hükümdarı ile müzakerelere giriştiler. Bunlar, İskender’in demir kapılarla kapattığı derbendi ellerinde tutmaktaydılar. Memleket dahiline girmelerine müsaade olunan İskit kitleleri hiçbir şeyden şüphe etmeyen Medler üzerine saldırdılar, ahırları hayvanlarla dolu kalabalık bir ülkeyi mukâvemetle karşılaşmadan yağmaladılar.*” (*Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources*, editors: Nicola di Cosmo, Devin Deweese, Caroline Humphrey, Leiden, Boston, 2009, s. 10-11.)

2) *Tevrat*'ı şerh eden hristiyan azizleri de bu görüşe iştirak etmiş ve *Urfalı Mikail* gibi hristiyan müverrihler *Gog ve Magog* ile kastın *Turkaye* kavmi (*Türkler*) olduğunu ifade etmişlerdi.⁵⁹

3) Müslüman müverrih ve müfessirler *Tevrat* jenealojisi tesiriyle *Türkleri Yâfes*'in oğlu olarak göstermiş, bu hususta peygambere isnad olunan uydurma hadisleri de kullanıp *Türklere Yâfes oğlu Türk* adında muhayyel bir ilk ata kurgulamışlar; aynı zamanda *Türkleri Yecuc-Mecuc* denilen *Yâfesoğullarıyla* denk yahut aynı babadan inme kardeş kavimler olarak göstermişlerdi.⁶⁰

4) *İslamiyet*'i kabullerinden sonra *Türkler*, kendilerini *Yecuc-Mecuc*la eş gören olumsuz söylemleri kabul etmeseler de zaman içinde *Türk ibni Yâfes* nazariyesini benimsemiş, efsanevî hükümdarlarının kendi neslinden geldiği *İlce Han* adlı hükümdarın *Nuh*'un üç oğlundan biri olduğuna inanmış ve böylece *Tevrat*'ta adı geçen *Yâfes*'e millî bir isim verip asırlardır sürüp gelen millî ananelerine *Yâfes*'i de eklemiştir.

Türklerin neslini *Yâfes*'e rabteden *Tevrat* nessab ve şârihlerinin *Moğollara* gelince tek kelime etmediklerini, bu sebeple müslüman müverrih ve müfessirlerin de onlara nesep tayin etmediklerini bilen; fakat *Moğol* tarihi için bir milat takdir etmek durumunda bulunan *Reşideddîn*, karşılaştığı güçlüğü farkındaydı. Zira elinin altındaki *Altan Debter*, *Moğol* hükümdar ailesine takriben dört yüz yıllık bir kıdem veriyor, *Dobun Bayan* ve *Alankova*'dan öncesi pek malum olmadığı için *Moğol* ulusu *Cengiz* öncesinde siyasî teşkilattan mahrum münferid boylar şeklinde tasvir olunuyordu. *Reşid, Câmü't-Tevârîh*'in I. cildi II. bâb I. faslı dîbâcesinde '*Takrîr-i Keyfiyet-i Ahvâl-i Pederân-ı Cengiz Hân*

⁵⁹ V. yüzyıldan sonra *Yecuc ve Mecuc (Gog-Magog)* motifinin nâkil ve müfessirleri kilise azizleri olmuştur. 420 yılında vefât etmiş olan *Saint Jerome* da tıpkı Yahudî müellif *Josephus Flavius* gibi İskitleri *Gog*'un torunları olarak görür. Onların bin yıl hüküm sürdükten sonra şeytan tarafından tahrik edileceklerini ve topladıkları birçok insanla birlikte azizlerle savaşmak için Filistin'e geleceklerini yazar. *Hun* akınları sebebiyle Filistin'e firar eden bir azizin *Hun* istilâsını *Gog ve Magog*larla ilişkilendirmesi gayet tabiidir. *Saint Jerome* bunları anlatırken *Hunların Büyük İskender* tarafından seddin arkasında hapsedildiklerini de zikreder. (*Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources*, s. 13)

⁶⁰ Etienne Zichy, *Le Voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de Gog et de Magog*, Kőrösi Csoma-Archivum, volume I, E. J. Brill, Leiden, 1921-1925, s. 190 vd.

ve *Zuhûr-i Devlet-i İîân ki ez Kocâ ve Kî Bûde Est'* başlığı altında konuya şöyle temâs eder:

“Bilmek gerektir ki evvelce de anlatıldığı üzere Türk ve Moğol kavimleri hiçbir zaman bu kavimlerin tamamına hükmeden kakhâr ve cebbâr bir hükümdarın idaresi altında olmadılar. Her kavmin ayrı bir hükümdarı ve reisi vardı, çoğu zaman bu mülkte sâkin Araplar gibi birbirleri ile hilaf ve niza ederlerdi. Her boyun muayyen bir beyi ve başbuğu olup bir başkasına tâbi olmazlardı. Hatay⁶¹ vilayetinde sâkin bu konargöçer kavimler çokça insan öldürür, Hatay mülkünü yağma ve talan ederlerdi. Çin hükümdarları bu Moğol göçebelerinden bezdikleri için tedbir olarak Hatay vilayetiyle bu kavimler arasına İskender (Zülkarneyn) seddi gibi bir sed yapmışlardır. Moğolcada bu sedde ‘ongu’ ve Türkçede ‘yukurka’ derler. Bu seddin bir tarafında büyük ve üzerinden geçmek mümkün olmayan Karamuren Irmağı vardır. Diğer tarafı Curçe vilayeti serhaddine ve deryaya vâsıl olur. Çin hükümdarları Ongut kavmini askerleri ve has bendeleri bilip Ongu seddini onlara emanet ettiler, bu kavim daima bu seddin muhafızı oldu. Cengiz Han dönemindeki Alakuş Tigin de onların büyüğü idi; Cengiz Han’a iltihak etmiş ve seddin muhafazası işi uhdesine tevdi olunmuştu. Gerçi Ongut boyundan bir miktar bahsedilmiş ve daha sonra sırası gelince daha geniş anlatılmıştır. Yukarıda zikri geçen kavimlerin tarihleri, hikayeleri ziyade olsa da bu memlekete (yani İran’a) erişmemiş ve muhakkak kadim atalarının hâlleri mufassalan malum olmamıştır. Her ulus kendi hikâyesinin bazısını bilir. Bu kavimlere gelince, onların geçmiş asırlarının ve evvelki devirlerdeki hâllerinin öğrenileceği ve hakikatinin kühüne gereği gibi vâkıf olunacağı bir tarihleri yoktu. Sonra gelenlerinden bir zamanda Hak teâlâ Cengiz Han’ın baba ve

⁶¹ “Hitay ve Kıtay da denir. Eski zamanlarda Hatay ülkesinin zenginliği ve insanların güzelliği çok meşhurdu. Bu şöhretin izine Osmanlı Türk şairlerinin eserlerinde de tesadüf edilir: ‘Bir mülke güzâr etse sanur halkı o mülkün, oldukları yer memleketi Çin ü Hatâdir.’ (Nef’î); ‘Her satırı dilnişin-i reşkfermâ-yi ebrû-yi dilberan-ı Hatâ ve her kelime-i anberakini sermayebaş-i tabla-i attâr-ı sabâdir.’ (Fuzûlî)” [Afet Hnf. ve diğerleri, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Mat., İstanbul, 1930, s. 73.]

dedelerine devlet ve hükümdarlık verdi; Cengiz Han ve akrabalarının mensup bulunduğu Dobun Bayan ve Alankova şubesini bütün Moğol şubelerinden seçkin ve mümtaz kıldı. Bunların tarihleri malum değildir, tahminen ve takriben dört yüz yıldır. Hazineye mevcut tarihlerinin fasıllarından ve güngörmüş ihtiyarlarının sözlerinden öyle anlaşılıyor ki Abbasoğulları hilafetinin ilk zamanlarıyla Samanoğulları padişahları devrinden bugüne mezkur kavimler bu nesilden türemişler ve öylece türemektedirler ki efradını saymak ve kitaplara onların zikrini sığdırmak mümkün değildir. Tafsilen bilinmeyen neseb ve şubeleri; bu davayı tasdik edici ve bu mânâyı doğrulayıcı bilgilerle, bilindiği ve hatırdaki kaldığı kadarıyla anlatılacaktır...”⁶²

Görüldüğü gibi Abbasiler ve Samanilerden öncesine ulaşmayan Moğolların mitik tarihini *Tevrat-İslamî* jenaoloji içinde konumlandırmak teşebbüsünün muvaffak olması; Moğolları daha geniş bir câmianın, Türklerin de dahil bulunduğu *Yâfetik* kuzey göçebelerinin bir kolu saymaya bağlı bulunuyordu. Kuzey göçebelerini *Yâfes*'ten indiren ananeyi ve bunun Türkler arasında mütedavil şekli olan *İlce Han* söylencesini bilen *Reşîd*'e düşen iş; bu nesebnâmeye Moğol ismini eklemek, böylece *Türklerle Moğolları* aynı babanın çocukları yapmaktan ibaret kalıyordu.⁶³ *Reşîdeddîn, Câmîü't-Tevârîh*'in I. cilt, II. kısım, I. faslında *Türkler* gibi Moğolların da *Yâfes* soyundan indiklerine işaretle *Türk-Moğol* birliği nazariyesinin kurucusu ve kendinden sonra bu teoriyi geliştirecek *Şerefeddîn* ve *Ebülgâzî* gibi müverrihlerin de öncüsü oluyor:

“Bilge kişilerinin müslümanların tarihlerinden ve Beni İsrail'in Tevrat'ında zikredilenlerden naklettikleri üzere

⁶² Reşîdeddîn, *Câmîü't-Tevârîh*, neşr. Rüşen & Mûsevî, c. I, s. 215-217.

⁶³ “Moğolların epik tarihini Oğuz jenaolojisine eklemek ve Oğuz neslini de dünyanın muhtelif halklarının kendilerinden türediği Nuh'un çocukları ananesine konumlamakla *Reşîd*, Türk Moğol câmiasını *Tevrat-İslamî* ananenin geniş çizgileri içinde anlamayı mümkün kılan bir nesebnâme vücuda getirmiş oluyordu...Bu nesebnâme sebebiyle Cengiz ve halefleri de sanki yeni bir imparatorluğun müessisleri olarak değil *Yâfesoğullarını* tek çatı altında toplayan kimseler gibi arzı endam ediyorlar.” [S. Kamola, *History and Legend in the Jami' al-Tawarikh, Abraham, Alexander and Oghuz Khan*, *Journal of Royal Asiatic Society*, volume: 25, May 2015, s. 567.]

Nuh peygamber 'aleyhisselâm' yeryüzünü güneyden kuzeye üç kısma ayırdı. Birinci kısmı oğullarından Ham'a verdi; Ham, Sudanlıların atasıydı. Orta kısmı Sam'a verdi; o, Arap ve Farsların atasıydı. Üçüncü kısmı Yâfes'e verdi; o da Türklerin atasıydı. Yâfes'i pederi Nuh, doğu tarafına gönderdi. Moğollar ve Türkler de böyle anlatırlar. Fakat Türkler Yâfes'e Ebülce (İlce)⁶⁴ Han demektedir. Türkler Ebülce'nin Nuh'un oğlu mu yoksa torunu mu olduğunu bilmezler; bununla birlikte Nuh'un soyundan olduğunda ve zaman bakımından ona yakın olduğunda hemfikirdirler. Moğolların, Türk boylarının ve göçebe kavimlerin hepsi onun neslindedir. Bu durumu şöyle anlatırlar: Ebülce Han konargöçerdi; yaylağı çok büyük dağlar olan Or Tag ve Kur Tag idi. O hudutta İnanç anında bir şehir vardı. Kışlağı da oraya yakın olan Borsuk, Kakiyan ve Karakurum'du. Talas ve Karı Sayram şehirleri bu yerlerin yakınına düşmektedir. Karı Sayram hem çok büyük hem de çok eski bir şehirdir.⁶⁵ Görenler başından sonuna bir günlük yol olduğunu ve yirmi dört kapısı bulunduğunu söylerler. Bu zamanın müslüman Türkleri orada yaşar. Burası Kaydu ve Konçi ulusu ile

⁶⁴ Bu isim farklı yazma nüshalarda *Emülce*, *Elince*, *Olçay* ve *Bolçay* şekillerinde kaydedilmiştir. (W. M. Thackstone, *Jami u't Tawarikh Compendium of Chronicles, Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü*, 1998, c. I, s. 27, dipnot: 1) *Câmiü't-Tevârîh*'in *Ayasofya Kütüphânesi*'ndeki *Arapça* tercümesinde de *Ebülce* şeklinde kayıtlıdır. [*Tercüme-i Arabî-i Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, varak: 26a.] Bu ismin *Ebülgâzî*'nin kaydettiği şekliyle *Olçay* yahut *Şemseddîn Kâşânî*'nin *Şems-i Şehnâmesi*'ndeki şekliyle *İlce Han* olması da mümkündür.

⁶⁵ *Reşideddîn*'in *Ebülce Han*'ın yaylağı olarak zikrettiği *Kurtag ve Ortag*, *Kazakistan*'daki *Kara Tag* ve *Kırgızistan*'daki *Ala Dağları*dır. *İnanç* şehri ise *Kazakistan*'da *Zaysan Gölü*'nün batısındaki *Ayaguz*'dur. *Ebülce*'nin kışlağı olan *Borsuk*, *Kazakistan*'daki *Borsuk Çölü* olmakla birlikte *Kakiyan*'ın neresi olduğu malum değildir. *Karakurum*'a gelince *Ögedey Kağan*'ın *Moğolistan*'daki başkenti olmadığı kesindir. *Togan*'ın *Oğuz Destanı* notlarında *Reşideddîn*'in *Karakum* ile *Karakurum*'u birbirine karıştırdığı, doğrusunun *Karakum* olması gerektiği ve *Karakum*'un *Kazakistan*'da *Borsuk Çölü* yakınlarındaki *Arka* bölgesinde olduğu belirtilmiştir. (not 4c) Bu mıntıka yakınlarında olduğu söylenen *Karı Sayram* (*Eski Sayram*) günümüzde *Taşkent*'in kuzeydoğusunda bulunan *İsficâb* şehridir. [Thackston, *age*, c. I, s. 22, 27; Z. V. Togan, *Oğuz Destanı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, s. 83.]

*münasebetdardır ve evlatlarının oturdukları yere yakındır.*⁶⁶

Reşîd, yukarıda tercümesini verdiğimiz satırlarda *Yâfes*'in pederi *Nuh* tarafından doğuya yollandığı bilgisinin *Türk* ve *Moğollarca* rivayet edildiğini söylüyor. *Müslüman Türklerin İslamiyet* etkisiyle bu rivayeti benimsemeleri mümkünse de pagan *Türklerin* ve *Moğolların Nuh'tan* ve *Yâfes'ten* haberdar olmaları şüphesiz imkan haricindedir. *Küçük Altay*'ın *Balkaş Gölü*'ne doğru uzayan batı silsilesi ile *Aral Gölü*'nün doğu ve güneydoğusundaki *Talas* ve *Sayram* havalisini *Ebülce*'ye yaylak ve kışlak yapan *Reşîd*, elbette zamanının *Türklerinin* en eski devirlerden bu yana bu geniş mıntıkları yurt tuttuğunu öğrenmişti. *Asya*'nın kadim tarihine mührünü vurmuş *Türk* kavminin destanlara aksetmiş fütuhatinin yanında *Moğolların* geçmişine dair malumatın mahdut bulunması herhalde senkronize bir *Türk-Moğol* tarihi yazmak isteyen *Reşîd*'in önüne kendini sınırlayan bir durum olarak dikilmiştir.

Bütün step göçebelerini *Yâfes*'ten indiren *Reşîd* jenaolojisine şöyle devam eder: *Yafes*'in (*Ebülce'nin*) oğlu *Dib Bakuy* (*Yavgu*) dört oğlu olur. Oğullarından *Kara Han*, *Oğuz Kağan*'ın babasıdır; *Oğuz*'un amcaları olan diğer üç prens *Or Han*, *Kür Han* ve *Küz Han* adlarını taşırlar. *Oğuz*'un çocuklarından yirmi dört *Oğuz* boyu dallanır. *Gün Han*, *Ay Han*, *Yıldız Han* adlı çocuklar *Bozokları*; *Gök Han*, *Dağ Han*, *Deniz Han* adlı diğerleri *Üçokları* teşkil ederler. *Oğuz*'un kendisine tâbi olan amcazâde ve biraderzâdeleri ise *Uygur*, *Kanlı*, *Kıpçak*, *Karluk*, *Kalaç* ve *Ağaçeri* boylarının atalarıdır. *Oğuz*'un babasıyla yaptığı muharebede karşı safta yer alan amcalarının nesli ise şu boylarla devam eder:

1) *Herbirinin ayrı bir adı olan, zamanla Moğol adıyla anılmaya başlayan kavimler.*

2) *Kendilerine Moğol denilen fakat aslen Moğol olmayan bozkır kavimleri.*

3) *Asıl Moğollar.*

Asıl Moğollar kendi aralarında ikiye ayrılıyor:

a) *Ergenekonda türeyip her biri ayrı bir ad alarak oradan çıkan boylar.*

⁶⁶ *Reşîdeddîn, Câmîü't-Tevarîh*, neşr. Rûşen & Mûsevî, c. I, s. 47-48; neşr. B. Kerîmî, cilt I, s. 29-30.

b) *Alankova'nın kocası Dobun Bayan'ın ölümünden sonra doğan üç çocuğundan dallanan kavimler. Bunlar da iki kısımdır:*

A) *Nirunlar*

B) *Kıyatlar.*

Kıyatlar da iki kısımdır:

I) *Kıyatlar*

II) *Kıyat Borçiginler. Cengiz Han'ın soyu bu kısımdan iner.*

Özetle verdiğimiz bu jenaolojinin yorumlanmasında birçok güçlkle karşılaşılıyor. Bu güçlüklerden ilki *Türk* kavimleriyle ne kastedildiğidir. Bütün *Türk* kavimlerinin atası olarak gösterilen *Yâfes*'ten dallanan halklar arasında ırk olarak *Türk* olmayan ve *Türkçe* konuşmayan halklar da mevcut olduğuna göre *Reşîd*, *Türk* kelimesini iki anlamda kullanıyor. Geniş anlamda dil ve ırka bakmasızın bütün bozkır halklarına *Türk* diyor, dar anlamda *Türk* ırkından olup *Türkçe* konuşan boyları *Oğuz*'un evlatları (24 *Oğuz* boyu) ve müttefikleri (6 *Türk* boyu) olarak diğerlerinden ayrı tutuyor. Müverrihin *Türk* tarihinin kadim devirlerini tarihî kaynaklar üzerinden takip etmediğini, bu konudaki bilgisinin büyük ölçüde şifahî yahut kısmen yazıya aktarılmış ananevî ve destanî rivayetler olduğunu biliyoruz. *Uygurları* ve *Uygurlardan* dallanan boyları jenaolojisinde *Oğuz*'un müttefikleri olarak tanıtan *Reşîd*; *Moğolları*, *Moğollaşmış* boyları, *Moğollar* ve *Moğollaşmış* boylarla yakınlığı bulunmayan diğer step halklarını *Oğuz*'un muhalifleri olarak tanıtır. *Celayirler*, *Tatarlar*, *Merkitler* gibi *Cengiz Han*'a düşmanlık eden kavimlerle *Kürlevüüt*, *Oryankit-i Bîşe* (*Orman Oryankitleri*), *Oyrat* gibi *Moğollara* boyun eğen boylar *Reşîd*'in tasnifinde *Moğol* olmayıp zamanla *Moğollaşan* boylar zümresine dahildir.⁶⁷ Bu *Moğollaşmış* boylar ve asıl *Moğollarla* münasebeti olmayan kavimler arasında *Reşîd*; *Kerayit*, *Nayman*, *Öngüt*, *Tangut*, *Bekrin* ve *Kırkızları* sayar. *Uygurlara* da bu başlık altında ikinci kez yer vermesi anlamlıdır. *Ergenekon*'a girip burada çoğalan boylar *Reşîd*'e göre asıl *Moğollar* olup bunların dışındaki boylara *Moğol* denilmesi mecazdır. *Reşîd*, asıl *Moğollar* arasında

⁶⁷ *Câmiü't-Tevârih*'e göre başlangıçta her birinin ayrı adı olan ve sonra kendilerine *Moğol* denilen boylar şunlardır: "*Celayirler*, *Sönitler*, *Tatarlar*, *Merkitler*, *Kürlüütler*, *Tarkutlar*, *Oyiratlar*, *Bargutlar*, *Koriler*, *Tölaslar*, *Tumatlar*, *Balagaçinler*, *Keremüçinler*, *Orasutlar*, *Talanguklar*, *Kestimler*, *Orman Oryankitleri*, *Kuriganlar*, *Sakayitler*." (Thackston, age, c. I, s. 37-60.)

Kongurat ve *Korulas* gibi *Türk* boylarını da sayar.⁶⁸ *Nirunları Ergenekon'*da çoğalıp oradan çıkan *Moğollar'*dan ayırdığı halde *Alankova'nın Korulas* boyundan olduğunu söyler. Şu halde *Reşîd'in* sınıflandırmasında asıl *Moğollar* başlığı altında yer alan birinci alt boy (*Dürlüğün Moğolları*) birçok *Türk* unsurundan oluştuğu gibi ikinci alt boyun dahi zümre bakımından *Türkçe* konuşan halklardan neşet ettiğini kabul etmek gerekir. Tasnifine esas olan *Türk* ve *Moğol* kaynaklarının verdiği bilgilerden bir terkibe ulaşmakta ve bunları birbiriyle telif etmekte zorlanan müellifin kafasının hayli karışık olduğu da anlaşılıyor. Zannederiz ki *Reşîd*, iddia olduğu gibi *Türklere* ait menkıbeleri *Moğollara* uyarlamak şeklinde bir işin peşine düşmüş değildir. Böyle olsaydı *Tebriz'de Kubilay Han'ın* sefiri sıfatıyla bulunan *Cengiz Han'ın* bavurçisi *Yürki'nin* oğlu *Polad* ve *Cengiz'in* torunu ilhan *Gazan* kendisini böyle yanlış bir teşebbüsten meneder, *Borçigin* ailesiyle ilişkisi olmayan rivayetleri kitabına dercetmesine müsaade etmezlerdi. *Reşîd'i Türk-Moğol* müşterek ananesini vücuda getirmeye iten sebep politik kaygılar ve olmayan bir tarihi hayalen inşa etmek değildir. Bu ananeyi vücuda getirirken iki şeyi göz önünde bulundurduğu düşünülebilir:

Birincisi *Türkler* ve *Moğollar* benzer hayat şartlarına sahip, müşterek ananeleri yaşatan uluslar olmuşlardır. Tarih boyunca *Türklerin* kurduğu devletlerde *Moğolların* ataları (*Proto Moğollar*), *Moğolların* kurduğu *Cengiz İmparatorluğu'nda* da *Türkler* yer almış; bu süreçte bazı *Türk* boyları *Moğollaşmış*, bazı *Moğol* boyları da *Türkleşmiş*; böylelikle iki ulusun tarih ve kaderleri birbirine karışmıştır. Örnek olmak üzere *Tobaları* teşkil eden boylar arasında *Proto Moğol* unsurların yanı sıra dörtte bir nisbetinde *Tiele Türkleri* de bulunmuş, *Kitanların* neredeyse yarısı *Uygur Türklerinden* oluşmuştur.⁶⁹ *Kırgızların Uygur* topraklarını

⁶⁸ *Câmiü't-Tevârih'e* göre *Ergenekon'*da çoğalıp oradan çıkan *Moğol* boyları şunlardır: “*Oryankitler, Konkuratlar, Urnavutlar, İkiresler, Ulkunutlar, Karanut ve Korulaslar, Elçiginler, Oriyatlar, Konkotanlar, Arulatlar, Oriyat Kilunggutlar, Gelgenutlar, Kenigetler, Huşinler, Sulduslar, İldürginler, Bayautlar, ve Kingiyatlar.*” (Thackston, age, c. 1, s. 79-97.)

⁶⁹ *Duan Lianqin'in Shanghai'da* 2006 yılında neşredilen *The Dingling, the Gaoche, and the Tiele* adlı eserinin 109 ila 115. sayfalarından naklen Joo-Yup Lee, *The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia, CAJ*, 2016, 1/2, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, s. 114.

istila ettikleri tarihte bazı *Uygur* boyları *Moğolların* kendilerinden neşet ettikleri *Şiveyeler* arasına iltica etmiş, *Şiveyelerle* ihtilat etmiş, dolayısıyla *Moğolların* ataları arasında *Türkçe* konuşan *Uygurlar* da var olmuştur.⁷⁰ *Moğol-Türk* müşterek menşe ananesini şiddetle tenkit edenlerin *Moğol* ve *Türk* anayurtlarının birbirinden kilometrelerce uzak olduğu, bu iki ulusun antropolojik hususiyetler ve ırkî evsaf bakımından, iktisadiyat ve kültür unsurları cihetiyle birbirinden ayrıldığı gibi hususlarda ileri sürdükleri deliller *Reşîd*'in tezini nakzeden şeyler olamaz. Zira bu anane bizce ırkî bir birliğe, en eski zamanlarda müşterek bir coğrafyada yaşayıp müşterek bir kültür vücuda getirmeye değil geç devirlerdeki karışma ve kaynaşmaya istinad etmektedir.

İkinci olarak *Kiyat Borçiginlerin* asıl *Moğollara* değil sonradan *Moğollaşmış* zümrelere mensubiyetini gösteren birçok karine vardır. Kurttan türediklerine dair rivayet, ailenin nesilden nesile muhafaza ettiği *Ergenekon*'dan çıkış ve demircilik geleneği, aile üyelerinin mavi gözlü açık tenli ve uzun boylu oluşları bu bağlamda zikredilebilir. *Reşîd*, *Kiyat Borçiginleri* asıl *Moğol* zümresine mensup bir kol olarak gösterse de bizce burada ipucu müverrihin *Türklük* ve *Moğolluğu* kesin çizgilerle ayırmamasıdır. *Moğollara Moğol Türkleri* diyen *Reşîd*'in *Cengizoğullarını Türk* saymadığını ve *Türklere* ait efsaneleri *Moğollara* uyarladığını söylemek yanlış bir iddia olacaktır. Nitekim o *Kereyit*, *Ongut* ve *Naymanları* da ne *Moğollaşmış* ne de aslen *Moğol* olan boylar arasına koyar. Halbuki en azından *Nayman* ve *Kereyitlerin* *Cengiz* asrında *Moğolca* konuştukları kat'îdir. Demek ki *Reşîd* tasnifini ırk ve dil üzerine inşa etmemiş, bazen siyasi, bazen kültürel unsurlara, bazen ittifak ve ihtilaflara, bazen yaşam şekillerine istinad etmiştir. Böyle olmasa *Oryankit-i Bîşe* dediği *Orman Moğollarını* asıl *Moğollar* kategorisinde değerlendirmemesinin bir açıklaması olamazdı:

این اقوام به اوریانکته
دیگر تعلق ندارند؛ و چون
پورتهای ایشان در بیشه ها
بوده این نام یافته اند و
هرگز خیمه و خرگاه نداشته و

⁷⁰ *Jiu Tang-shu*'dan naklen Joo-Yup Lee, *agm*, s. 114.

پوشش ایشان از پوست حیوانات
 بوده؛ و ایشان را گاو و
 گوسپند نبوده و گاو کوهی و
 میش کوهی و جور که مانند
 گوسپند کوهی است به جای گاو
 و گوسپند پرورده اند، و
 اوروغلامیshi کرده و شیر آن
 دوشیده و میخورده، و از آنچه
 کسی گوسپند نگاه دارد عظیم
 عیب داشتهاند، تا به حدی که
 اگر پدر یا مادر دختر را
 دشنام دادی گفתי ترا به کسی
 دهم که ترا از پس گوسپند باید
 رفتن و بغایت رنجیده چنانکه
 از غبن و غصه خود را می
 آویخته اند.

“Bu kavmin yani Orman Oryankitlerinin (Oryankit-i Bîşe) diğer Oryankitlerle bir münasebeti yoktur. Ormanlarda yaşadıkları için bu ismi almışlardır. Bunların çadır ve otağları yoktu, hayvan derileriyle örtünürlerdi. Öküzleri ve koyunları yoktu. Yabani öküz, yabani koç ve cür (antilop) denilen hayvanı tutup öküz ve koyun gibi besler, sütünü sağıp içerlerdi. Koyun besleyen kişiyi ayıplarlardı. Anne ve babalar kızlarını azarlarken ‘Seni koyun güttürecek birine vereceğim.’ derse kızları çok üzülür, kederden kendilerini asarlardı.

Yukarıdaki satırlardan anlaşılacağı üzere *Reşideddîn*, *Orman Oryankitlerini* asıl *Moğollar* zümresine dahil etmemekte onların yaşam tarzlarını esas almıştır. Yoksa ırk ve dil bakımından bu zümrenin diğer *Moğollarla* akraba olduğunda bir şüphe yoktur.

Câmiü't-Tevârîh'e Göre Ergenekon

*Oğuz Kağan'*ı anlattıktan sonra nesebnâmesini ansızın kesen *Reşîd*, *Oğuz'*un soyundan gelen nesillerin binlerce yıl tahtta kaldıklarını söylese de *Ergenekon'*a kadar geçen uzun süreç hakkında bilgi vermez.⁷¹ *Reşîd'*in aktarımına göre iki bin yıl önce *Moğollarla* diğer *Türk* boyları arasına düşmanlık girer. Çıkan savaşta düşmanları *Moğollara* galip gelip onları öldürürler. Bu savaşta sadece *Nöküz* ve *Kıyan* adlı iki erkek ve isimleri anılmayan iki kadın sağ kalır. Bir patikanın yanında sadece tek geçidi olan kuytu bir vadiye sığınır. Böylece *Reşîd*, uzun bir fâsıladan sonra *Nöküz* ve *Kıyan* isimleriyle nesebnâmesine kaldığı yerden devam eder.⁷²

İngiliz müsteşriklerinden *Howorth*, *Nöküz* ve *Kıyan'*ın sığındığı *Ergenekon'*⁷³ ülkesinin *Rubruck'*un zikrettiği *Organum'*a yani *Issikköl'*ün münzevî vadisine tekabül ettiğini düşünüyor.⁷⁴ Yine onun zannınca *Nöküz* ve *Kıyan*, *Türk* kavminin iki büyük şubesini *Tukyu* ve *Uygurları* temsil eden sembolik şahıslardır. *Türk* ananesi zikri geçen bölgede teşekkül etmiş, *Moğol* hükümdar ailesinin *Türk* hakanlar neslinden neşet ettiğini *Moğollara* XIII. yüzyılda yazı ve kitâbet hocaları olan *Uygurlar* öğretmişlerdir.⁷⁵ Fevkalade tenkidî bir zekaya sahip olan *Reşîd*

⁷¹ Reşideddîn, *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. M. Rüşen & M. Müsevî , c. I, s. 62, 147; neşr. B. Kerîmî, c. I, s. 44, 113.

⁷² Reşideddîn , *Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Rüşen & Müsevî , c. I, 148; neşr. B. Kerîmî, c. I, s. 113.

⁷³ *Ergenekon* kelimesinin anlamı hakkında *Reşideddîn* şu açıklamayı yapar: “*Ma'nî-i kon kemer-i kûh bâşed ve ergene tond ya'nî kemerî tond*” = “*Kon 'dağ geçidi' ve tond 'sarp' demektir yani Ergenekon 'sarp dağ geçidi' anlamındadır.*” (*Câmiü't Tevârîh*, neşr. Rüşen & Müsevî, c. I, s. 148.) *D. Yıldırım*, *Ergenekon'u 'özgürlük günü' ve O. Karatay 'kurtuluş yurdu' anlamlarıyla karşılamışlardır.* (Dursun Yıldırım, *Ergenekon Erkin Kün mü?, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, c. 45, 1997, s. 85-89; Osman Karatay, *Ergenekon Öncesindeki Felaket Hakkında Bir Tarihlendirme Denemesi, I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, Afyonkarahisar*, 2009, s. 133.)

⁷⁴ *Ergenekon'*un nerede olduğuyla ilgili birbirinden farklı birçok görüş ileri sürülmüştür. *Prof. Dr. Necati Demir*, yakın zamanda yayımlanan eserinde *Ergenekon'*la alakalı muhtelif görüşleri aktarmaktadır. Biz konuyla ilgili yorumumuzu ileride *Çin* kaynaklarında *Reşîd'*in aktardığı rivayete paralel rivayeti değerlendirirken yapacağız. Konuyla ilgili olarak bkz. *Necati Demir*, *Bozkurt ve Ergenekon Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, (2021), s. 44-45.

⁷⁵ H. H. Howorth, *The Factitious Genealogies of the Mongol Rulers*, *JRAS*, Jul. 1908, s. 657-658.

de bu ananeye *Altan Debter*'de bulunduğu nesilleri eklemiştir. *Reşideddîn* ve takipçisi olan şark vakanüvisleri *Kıyan* ve *Nöküz*'ün birçok torunları olduğunu haber veriyorlar. Birinciler *Kıyat* ve ikinciler *Dürlüğün* adıyla anılmış, *Ergenekon*'da üremiş ve çoğalmışlar⁷⁶; boy ve oymaklara ayrılmışlar. *Ergenekon*'da uzun yıllar kalıp⁷⁷ birçok sürülere sahip olmuşlar. Bu zamanda tekrar eski yurtlarına dönmeye ve kapalı vadiden dışarı bir yol bulmaya karar vermişler. Orada bulunan demir yatağını eritmek üzere odunlar toplamışlar, böylece bir yol açılmış; *Ergenekon*'dan çıkmışlar.⁷⁸ *Câmiü't-Tevârîh*'i *Ravzati Üli'l Elbâb fî Tevârîhi'l Ekâbir ve'l Ensâb* adıyla özetleyen⁷⁹ *Fahreddîn Ebû Süleymân Dâvûd Benâketî*, *Moğol* hanlarının ve onlara tâbi beylerin *Ergenekon*'dan çıkış gününü her sene yıldönümünde örs üzerine bir parça demir koyup çekiçe döverek kutladıklarını yazıyor.⁸⁰

⁷⁶ *Reşideddîn*'in halefi ve öğrencisi *Hamdullâh el-Müstevfi* şöyle anlatır: "...Kara Han'ın *Oğuz Han* adında muvahhid bir oğlu vardı. Moğolların ecdadı ona *Oğuz Ata* derler. *Oğuz* bu halkın hükümdarı oldu. Onun ölümünden sonra bu bölge bin yıl boyunca *Yafes bin Nuh*'ün soyundan gelenlerce yönetildi. *Ferîdün*'ün döneminde *Ferîdün*'ün oğlu *Tur*, büyük bir ordunun başına geçip onlara karşı geldi. *Oğuz*'ün kabilesi mağlup edilip kılıçtan geçirildi. Sadece *Nöküz* ve *Kıyan* adında iki erkek sağ kaldı. Bunlar sığınacak yer aradılar. Eşleri de yanlarında olduğu halde ilerleyecek sağlam bir yolu bulunmayan (*yekrâh-ı saxt pîş ne-dâşt*) dağlarla çevirili bir vadiye doğru kaçtılar. Orada yerleştiler, birçok çocukları oldu. Çok miktarda hayvanlara sahip olup zenginleştiler. Kabileler ve boylar onların soyundan türedi. Bu vadi Moğollar tarafından *Ergenekon* diye adlandırıldı. *Kıyan*'ın boyu *Kıyat*⁷⁶ diye, *Nöküz*'ün soyu *Dürlüğün* diye adlandırıldı. Şöhretleri *Ergenekon* dışında olanların şöhretinden daha fazla oldu..." (Hamdullâh Müstevfi, *age*, s. 562-563; M. Dobrovitz, *The Turco-Mongolian Tradition of Common Origin and the Historiography in Fifteenth Century Central Asia*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, vol. 47, no: 3, 1994, s. 271-272.)

⁷⁷ *Hamdullâh*'a göre iki yüz yıl ve birkaç sene sonra. (H. Müstevfi, *age*, s. 563.)

⁷⁸ *Ebülfazl*, *Ekbernâme*'de Moğolların *Ergenekon*'da iki bin sene kaldıklarını ve buradan *Nûşirevân* saltanatının sonlarında çıktığını bildiriyor:

احوال فرزندان قیان تا زمانی که در ارکنه قون بودند که در هزار سال تقریبی باشد بنظر در نیامده و همانا که دران زمان و مکان رسم نوشتن و خواندن نبوده باشد و بعد از سپری شدن دو هزار سال تخمینا در آخرهای زمان نوشیروان قیات و درلکین بجهت آنکه زمین ارکنه قونرا گنجایش این مردم نمانده بود اراده برآمدن کردند *The Akbarnamah by Abul Fazl Mubarakı Allami*, vol. I, Calcutta, 1877, s. 63; → İng. terc. H. Beveridge, *The Asiatic Society*, Calcutta, 1907, s. 175.

⁷⁹ M. Şemseddîn, *İslâm'da Târîh ve Müverrihler*, s. 316.

⁸⁰ "Uygur, Tibet ve Türk kavimlerinin feylesof, müneccim ve müverrihleri şöylece anlattılar ki: *Nuh* peygamber aleyhisselâm, oğlu *Yâfesi* doğuya gönderdi. *Yâfes* orada

Reşideddîn'de, *Ergenekon*'dan çıkanların reis ve başbuğu olarak karşımıza *Börteçine* adlı bir serdar çıkar:

*“Doğru sözlü Türk müverrihler şöylece naklederler ki Moğol boylarının tamamı Ergenekon'a giden iki kişinin neslindedir. Aynı şekilde oradan çıkarken bazı lider ve önder boyların itibârlı reisleri Börteçine idi. Alankova'nın zevci Dobun Bayan ile daha birkaç boy onun neslinden idiler. Birçok zevcesi ve evladı vardı.”*⁸¹

Reşideddîn'in *Börteçino* hakkındaki yukarıdaki ifadelerinin *Moğolların* diğer yazılı kaynaklarında verilen bilgilerle uyum halinde olmadığı gözden kaçmıyor. Örnek olmak üzere *Moğolların Gizli Tarihi*, *Moğolların* efsanevi ilk cediti olarak tanıttığı *Borteçino*'yu yani

yerleşti, kendisine bölgenin kavimleri *Ebulce Han* dediler. Padişahlık rüsûm ve âdetini tesis eden *Dib Bakuy* adlı bir oğlu oldu. *Dib Bakuy*'un dört oğlundan en büyükleri olan *Gur Han* padişah olunca cediti *Nuh aleyhisselâmin* dininden dönüp putlara tapmaya başladılar. *Gur Han*'ın muvahhid ve dindar oğlu *Oğuz* babasıyla savaşıp onu öldürdü. Memleketi eline aldı, çıkıp bütün memleketleri fethetti. Ordusunu Türk boylarından teşkil etti, herbirine ayrı bir ad ve lakap verdi. Daha sonra oğullarından ve yakınlarından bir kavmi birçok askerle o zamanda *Moğolistan* denen doğu cihetine gönderdi. Kırk bin yıl sonra Çin imparatorlarından biri üzerlerine yürüdü, *Karamuren İrmağ'ı*'ni geçip bu kavmi katliâma tâbi tuttu, çocuk ve kadınlarını esir etti. İçlerinden *Nöküz* ve *Kıyan* adlı iki şahıs kızkardeşleriyle kaçıp *Ergenekon* denilen dağlık bölgeye geldiler. Urukları ile burada dört yüz yıl ikamet ettiler, sayıca çoğalıp birlikte çıkıp gitmeleri mümkün oldu. Dağın bir tarafında demir madeni vardı. *Körükler* yaptılar, odun ve kömür topladılar. Dağı erittiler, yol açıldı, bu dağlık alandan çıktılar. *Moğol* lafzı onların ve mecazen onlara benzeyenlerin ismidir. *Moğol* isminin ilk kullanılması onların zamanında olmuştur. *Moğol* boylarının *Ergenekon*'dan çıktıkları *Benklemiş*i adını verdikleri gün her sene törenlerle kutlarlar. Bu zamandan beri *Moğol* hükümdarlarına tâbi boylar için bu gece ateşe bir parça demir koymak, örs üzerinde çekiçle dövmek âdet oldu. Bu âdet günümüze kadar böylece sürüp geldi. Bundan sonra *Moğollar* iki kısma ayrıldı. Birinci kısım *Dürlüğün* *Moğolları* olup onlar *Ergenekon*'dan çıkan gürühtür. İkinci kısım *Nirun* *Moğolları* denir. Bunlar *Moğol* kavimlerinin serveri ve önderi olan *Dobun Bayan* ve *Alankova* şubesidir. *Cengiz Han* dahi bunların neslindedir.” [Benâketî, *Ravzat-i Üli'l Elbâb fî Ma'rifeti't Tevârîh ve'l Ensâb*, Tahran, 1348, s. 341-342.]

81

مورخان اترک صادق القول چنان تقریر می کنند که تمامت اقوام مغول از نسل ان دو شخص اند که در ارگنه قون رفته بودند و از آن جمله که از آنجا بیرون آمدند امپری معتبر بوده، مقدم و سرور بعضی اقوام، بوته چینه نام که دوبون بایان که شوهر الانقوا بود، و چند قوم دیگر از نسل وی اند، و خواتین و فرزندان بسیار داشته.

Bozkurt'u⁸² eşi *Goa Maral (Güzel Ahu)* ile birlikte zikreder. Bunlar bir denizi geçip *Onon Irmağı* kenarındaki *Burkan Kaldun Dağı*'nda yerleşiyorlar, burada oğulları *Bataçihan* doğuyor.⁸³ *Börteçino* ve *Goa Maral*'in hayvan mı yoksa hayvan adı taşıyan iki kişi mi olduğu noktasında metinde bir netlik yoktur. *Alman* âlimlerinden *Haenisch* birinci görüşe taraftar olduğu hâlde, eseri *Rusçaya* çeviren *Kozin* bunları şahıs adı olarak kabul eder. *Mythical Elements in the Secret History of Mongols* adlı makalesinde konuyu ele alan *R. Finch*'in de kesin bir hüküm vermekten çekindiği görülmektedir.⁸⁴ *Börteçino*'nun ve *Goa Maral*'in hayvan değil insan olarak tasvir edildikleri *Altan Tobci*'de⁸⁵ hikâye daha geriye götürülüyor; *Cengiz Han*'ın soyağacı *Hint* ve *Tibet* hükümdarlarına kadar dayandırılıyor.⁸⁶ *Sanang Seçen*'de de buna benzer bir nesepnâmeye rastlıyoruz:

“Dalay Subin Aru Altan Şiregetu adındaki Tibet hükümdarı, veziri Longnam tarafından haince öldürülür ve makamı gasbedilir. Bunun üzerine öldürülen hükümdarın

⁸² ‘*Börte çino*’ tamlamasındaki *börte* sıfatı *Moğolların Gizli Tarihi* üzerinde çalışan ilim adamları tarafından muhtelif şekillerde izah ve tefsir edilmiştir. *Naka*, *Kozin*, *Murakami*, *Even* ve *Pope* bu kelimeyi mavi; *Mostaert* ve *Cleaves* mavimsi; *Ligeti*, *de Rachewiltz*, *Taube* mavi-gri, *Haenisch*, *Pankratov*, *Wei*, *Ozawa*, *Kaluzynsky* gri, *Grousset* gri ve gri-mavi; *Paladii* kahverengi; *Gaadamba* gri-alacalı mavi, *Vietze* ise alacalı diye açıklamışlardır. *Oğuz Kağan Destanı*'nda geçen ve ‘*börteçino*’nun *Türkçe* özdeşi olarak düşünülebilecek ‘*kökböri*’ kombinasyonunu *Rıza Nur* ‘*bozkurt*’ diye tercüme eder. Bu çeviri, kelimenin semavî-kutsî yönünü yansıtmayacağı gerekçesiyle *gri* diye tercümesini uygun görmeyen *P. Pelliot* tarafından da tasvip olunmuştur. Şu halde *Börteçino*'yu *Türkçe bozkurt* sözüyle karşılamak daha doğrudur. Bkz. *Igor de Rachewiltz*, *A Note on the Word Börte in the Secret History of the Mongols*, *East Asian History*, sayı: 13/14, June-December 1999, s. 153-155; Dr. *Rıza Nur*, *Oughouz-Namé*, İskenderiye, 1928, s. 60; *Paul Pelliot*, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, TDK, Ankara, 1995, s. 43.

⁸³ *R. Finch*, *age*, s. 21.

⁸⁴ *A. N. Kurat*, *agm*, s. 346-348; *R. Finch*, *age*, s. 23.

⁸⁵ *T. Gülensoy*, *Moğolların Gizli Tarihi*, *Altan Topçi*, *Defter-i Çingiz-nâme*, *Cengiz-nâme ve Anonim Şibanî-nâme'ye Göre Cengiz Hân'ın Soy Kütüğü*, *Turkish Studies*, c. II, sayı: 2 (1), İstanbul, 2007, s. 259; aynı yazar, *Altan Topçi*, TTK Belleten, cilt: XXXVIII, Ekim 1974, sayı: 152, s. 600.

⁸⁶ *Roger Finch*, *age*, s. 21-22; *C. Bawden*, *The Mongol Chronicle Altan Tobci*, 1955, s. 112 vd; *Rolf A. Stein*, *La Civilisation Tibetain*, Paris, (1981), s. 9.

üç oğlu firar ederler. Şivagoçi adındaki büyük oğlu Ngangbo ülkesine hicret eder. İkinci oğlu Boraçi, Bubo memleketine çekilir, küçük oğlu Börteçino ise Gongbo'ya gider. Gongbo'da çok durmaz, Goa Maral adındaki dilber kızla evlenip Gongboları terk eder. Bir müddet Tenggiz havalisinde yerleşip bir daha yola çıkar. Nihayet Burkan Kaldun dağlarına yakın Baykal Gölü'ne ulaşır. Orada Bede kavmine rastlar. Bedeliler ona seyahatten maksadının ne olduğunu sorarlar ve bilahare onun büyük Hint hükümdarı Olana Ergüdeksen Han ve Tibetli Tul Esen'in soyundan geldiğini anlayıp derhal aralarında müzakere ederler: 'Bu delikanlı yüce bir sülaleye mensup bulunuyor. Bizim de büyüğümüz ve reisimiz yok. Haydi buna biat ve itaat edelim' diye karar alırlar.⁸⁷

Altan Topçi ve Sanang Seçen rivayetlerinde Börteçino hakkında söylenenler Moğolların Lamaizm'i kabullerinden sonraki bir döneme ait olmak dolayısıyla Cengiz hanedanının mitik tarihini Tibet hükümdarlarına oradan da Buda Sakyamuni'ye bağlamak teşebbüsünden başka bir şey değildir ve Lamaist rahiplerin bir icadı olmalıdır. Moğol rivayetlerinde ve bugün elimizde olmayan Altan Debter adlı kitapta Börteçino öncesine ait muhtemelen tek satır bile bulamayan Reşîd'in Moğolları Türklükle, hem Türkleri hem Moğolları Yâfes'le ilişkilendirmesi ve İslamî jenaoloji içinde konumlandırması gibi Altan Topçi müellifi ile Sanang Seçen de Cengiz'in soyunu Tibet hükümdar ailesiyle ilişkilendirmişler ve fiktif bir nesebnâme kurgulamışlardır. Altan Topçi ile Sanang Seçen'in Börteçino'yu Tibet prensi yapmalarına mukabil Reşîdeddîn'in onu Ergenekon kumandanı şeklinde tasvir etmesi, Tibet ve Türk rivayetlerinin Cengiz ailesinin muhafaza ettikleri anane ile meczolunmasından kaynaklanan bir bulanıklıktır. Bizce bu ananenin berrak ve aslî şekline en yakın rivayet Yüençaoiş'i'de yer alıyor ve belki bu dahi zamanla tahrife uğramış sonraki dönemlere ait bir şekil olarak karşımıza çıkıyor. Tahrif olunmamış ilk şekil ise, Klapproth ve Howorth'un da tahmin ettikleri üzere herhalde Göktürklerin menşe efsanesinden başka bir şey değildir. Bu efsaneye göre;

⁸⁷ Julius Klapproth, *Tableaux Historique de l'Asie*, Librairie de Ponthieu, Paris, 1826, s. 157-158.

“Çinliler’in Si-Hai dedikleri ‘Batı Denizi’ sahillerini yurt tutmuş olan Tukeyuların ataları komşu hükümdarlardan biri tarafından katliama tâbi tutulurlar. Katliamdan yalnız on yaşında bir çocuk sağ kalır. Biçarenin elleri, ayakları kesilir; cesedi bir bataklığa atılır. Orada ölmek üzereyken bir dişi kurt zuhur eder, kendisine bir miktar et getirir. Her gün gelip bu şekilde çocuğu besler. Yaraları iyileşen çocuk, yaşı ilerleyince kurtla ilişkiye girer. Kurt hamile kalır. Atalarını öldüren hükümdar bir süre sonra bu çocuğun sağ kaldığını haber alıp çocuğu öldürmek üzere bir adamını oraya gönderir. Adam, bataklığa geldiği zaman çocuğun yanında bir kurt bulunduğunu görüp şaşırır. Her ikisini de öldürmek ister, fakat bir mabud onları korur. Kurt çocuğu sırtlar, birlikte ‘Batı Denizi’nin doğu tarafına geçer, orada Kao-tchang’ın (Kao-çang) yani Uygur yurdunun kuzeybatısına düşen dağlardan birindeki mağaraya çekilirler. Mağaranın arkasında iki yüz li yani yirmi fersah genişliğinde verimli bir ova bulunmaktadır. Ovanın her tarafı yalçın kayalarla kaplıdır. Kurt burada oğlandan on çocuk doğurur. Bunlardan biri aile ismi olan Asena yani kurt adını alır. Çocuklar büyüdüleri zaman mağaradan çıkar, civardaki oymaklardan birer kız kaçıırır, herbiri birini alarak evlenirler. Birkaç batın geçtikten sonra sayıları artar, içlerinden A-hien-che (Ahiyense) adlı birisi başlarına geçerek onları mağaradan çıkarır. Kin-şan Dağlarına giderek orayı yurt tutarlar. Cücen Tatarlarına tâbi olur, Cücenler için demir işlemeye başlarlar. Buldukları yerdeki tepelerden biri takke şeklinde olduğundan kendilerine bu anlamda Tukeyu adını verir, asıllarını göstermek üzere mızraklarının ucuna bir kurt başı takmayı âdet edinirler.”⁸⁸

⁸⁸ Stanislas Julien, *Document Historique sur les Tou-kioüe (Turcs)*, JA, 1864, seri VI, c. III, s. 326-327; Türkçe terc. → *Tukeyulara Dâir Vesikalar, Dârülfünûn Ed. Fakültesi Mecmûası*, çev. N. Âsım, 1927, V. cilt, sayı: 4-5, s. 366-367; M. Şemseddin, *Mufassal Türk Târihi*, c. IV, s. 5; J. Klaproth, *Mémoires Relatifs a l’Asie*, Librairie Orientale, Paris, 1824, c. I, s. 192-193; H. Howorth, *The Factitious Genealogies of the Mongol Rulers*, JRAS, Jul. 1908, s. 647; Bahaeddin Ögel, *Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar*, TTK Belleten, sayı: XXI, 1957, s. 84-86; A. N. Kurat, *Göktürk Kağanlığı*, Ankara Üni. DTCF Dergisi, X, 1-2,

Ergenekon'u *Türklere* ait bir efsane olarak kaydeden Çin kaynaklarının rivayeti⁸⁹ *Moğol* rivayetinden bilhassa iki bakımdan ayrılıyor:

a) *Reşîdeddîn*, *Altan Topçı* ve *Sanang Seçen*'de zikri geçen *Börteçino* yani *Bozkurt* bir insandır, halbuki Çin kaynaklarında bahsi geçen kurt bir hayvandır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki *Borteçino* bir hayvan olarak tefsir edilmişse de erkektir, halbuki *Sui-shu*'daki rivayette kurt dişidir.

b) *Reşîdeddîn*, *Borteçino*'yu *Ergenekon*'dan çıkışta zikrediyor, halbuki *Sui-shu*'da katliamdan kurtulan çocuk ile eşi olan kurt *Ergenekon*'a birlikte giriyorlar.

Bu farklılıklara rağmen *Gizli Tarih*'te, *Reşîd*'te ve *Sanang Seçen*'de zikri geçen *Börteçino*'nun *Türk* destanındaki dişi kurttan bozma olduğunu kati bir surette iddia edebiliriz, *Goa Maral* ise hikâyeye sonradan eklenmiş bir mütemmimden başka bir şey değildir. *Gizli Tarih*, *Borteçino*'nun bir denizi geçerek *Burkan Kaldun Dağı*'na ulaştığını naklediyor ve bu denizden adını zikretmeksizin sadece *Tengiss* diye bahsediyor. *Orta Asya*'nın büyük göllerinden biri olduğu anlaşılan bu *Tengiss*'in neden *Moğolca* 'nor' (göl) kelimesiyle değil de *Türkçe* 'tengiz' (deniz) kelimesiyle anlatıldığı, üzerinde durulup düşünülmesi gereken bir husustur. Her iki hikâyede de kurt, ötesine geçtiği bir gölün yakınında yaşıyor, ilk sığındığı yeri terkettiğinde doğuya yahut kuzeydoğuya doğru gidiyor. Her iki hikâyede de bir dağa ulaşıyor ve orada evladı yahut evlatları oluyor. *Türk* ve *Moğol* rivayetlerini mukâyese eden *Klaproth* bu rivayetin *Moğollarca* sahiplenilmesini *Moğol* hükümdar hanedanının *Göktürklerden* olmasıyla izah edip şöyle der:

“Tout cela porte à croire que la famille de Tchinghiz khan descendait des khans des Thou khiu. Ce qui n'est pas

---

Mart-Haziran 1952, s. 520; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 55-56.

⁸⁹ Çin kaynaklarında *Göktürklerin* kökeni ile ilgili iki farklı rivayet daha bulunmaktadır. Burada sadece birini aktarmamız demircilik ananesinin sadece bu rivayette yer alması dolayısıyladır. Diğer iki rivayetin tercüme ve yorumu için bkz. Stanislas Julien, *agm*, s. 327-329; Türkçe terc. → s. 367; M. Şemseddîn, *age*, c. IV, s. 6-7; Liu Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 14-16; Bahaeddin Ögel, *agm*, s. 84, 86-88; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, Ankara, 2018, s. 14-15; P. Golden, *The Ethnogenic Tales of the Turks. The Medieval History Journal*, 2018, 21, 2, s. 300 vd.

impossible, puisque ces derniers possédèrent tout le pays situé entre la Sibérie et la Chine. Ils furent donc vraisemblablement pendant quelques siècles, les maîtres des Mongols, auxquels ils peuvent avoir donné des princes de leur sang..."

"...Bütün bunlar Cengiz'in Tukyü hanları neslinden indiğine inanmamızı sağlar. Bu imkansız değildir, zira Tukyular Sibiryaya ile Çin arasındaki tüm ülkelere hükmetmişler; binaenaleyh birkaç asır boyunca Moğolların kendi kanlarından prensler verebilmeleri muhtemel efendileri olmuşlardır..."⁹⁰

Son yıllarda gerçekleştirilen arkeolojik araştırmaların sonuçları bize *Ergenekon*'un gerçekleştiği tarihin hangi zaman aralığında aranması gerektiğine dair güçlü veriler sunmuştur. Bu verilere göre milattan sonra I. ve II. yüzyıllarda *Hiyungnu* hakimiyetine giren *Altay Dağları* mıntıkasında demir üretim faaliyetleri başlamış, söz konusu faaliyetlerin zirve noktasına ulaşması ise *Asya* içlerinde yeni bir dalgalanmanın vücuda geldiği IV. ve VI. yüzyıllar arasında olmuştur.⁹¹ *Bu tarihte Altaylar* demirin elde edilmesi ve demirden harp gereçleri ve hane eşyası imali noktasında çok mühim bir merkez haline gelir, *serbest döküm tekniği* (İng. *free forging*) kullanılarak üretilen eşya ve âletler dahildeki ihtiyacı temin maksadından başka milletlerarası ticaret ve ihracat için de önem arz etmeye başlar.⁹² Birinci bin yılın ikinci yarısı boyunca *Altayların* göçebe *Türk* boyları arasındaki hakimiyet mücadelelerinde câzibe merkezi olma vasfını muhafaza etmesi, aynı göçebe boyların hakimiyet sahaları olan *Gobi*, *Moğolistan* ve *Ordos* gibi stratejik merkezlerde demir madeninin bulunmamasıyla açıklanmalıdır.⁹³ Zira *Altaylar*'daki demir metalürjisi esasen *Güneydoğu Altaylardaki* zengin demir yataklarına dayanmaktaydı.

⁹⁰ J. Klaproth, *Mémoires Relatifs à l'Asie*, c. I, s. 193-194.

⁹¹ Evgeny V. Vodsayov ve arkadaşları, *Large-scale Mining and Smelting of Specularite Ores in the Altai Mountains During the 1st Millennium AD*, *Journal of Archaeological Science*, Aug. 2022, s. 31-32.

⁹² Nikolai M. Ziniakov, *Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D.*, *Arctic Anthropology*, Vol. 25, No. 2, 1988, s. 99.

⁹³ Nikolai M. Ziniakov, *agm*, s. 84-86.

Türkoloji araştırmalarının henüz emekleme safhasında olduğu bir sırada, *Orhun Âbideleri*'nin ve *Turfan* metinlerinin keşfi ve neşrinden yüz küsur sene önce Çin, Latin ve Arap kaynaklarından yaptığı okumalarla Türk tarihinin temel çatısını kuran Fransız bilgini Joseph de Guignes, *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mongols et Des Autres Tartares Occidentaux* adlı kült eserinde Çin kaynaklarından şu bilgiyi aktarmıştı: “Goei Tatarları hükümdarı Tai-vu-ti, Pin-leang’da hükümlan olan Hiyungnu neslinden Tsiye-kiyu-şi ailesini mahvettiğinde bunlardan beş yüz aile kuzeybatı taraflarına kaçmış ve Juan Juanlara tâbi olmuşlar. Onlar da kendilerini Altay dağlarına göndererek orada iskân etmişler. Bu Hun kolonisi burada demir aletler imaliyle meşgul olmuşlar.”⁹⁴ De Guignes’ten takriben iki yüz elli sene sonra yapılan arkeolojik keşifler Fransız bilginin tarihî kaynaklara istinaden verdiği bilgileri doğrulamış, *Altayların* güneydoğusunun IV. asırdan sonra demir işlemeyi bilen *Hiyungnu Türkleri* tarafından bir metalürji merkezi haline sokulduğunu ispat etmiştir. Bizim kanaatimizce *Ergenekon* için tek bir sınırlı alan tayin etme çabası gereksizdir. Zira *Ergenekon* tarihî bir gerçeklik değil, tarihî gerçekliğe istinad eden bir destandır. Şu halde *Ergenekon*’un *Altaylar*’ın güneydoğusundaki geniş bir sahanın destandaki izdüşümü olduğunu savunmak kanaatimizce daha doğru olacaktır. Zaman aralığına gelince her ne kadar *Reşid* bir süre vermiyorsa da *Ebülgâzî*, *Ergenekon* mültecilerinin burada dört yüz elli sene kaldıklarından bahsetmektedir. *Hiyungnu Devleti*’nin milattan sonra 94 yılında yıkıldığı ve *Göktürk İmparatorluğu*’nun 545 yılında kurulduğu dikkate alınırsa arada geçen sürenin tam 451 sene olduğu görülür.⁹⁵ Buradan hareketle destan metninin tarihî gerçeklikle tamı tamına uyduğuna söyleyebiliriz.

Cengiz Han’ın Soyu, Demirciliğine Dair Anane ve Bu Ananenin Ergenekon ile Münasebeti

⁹⁴ De Guignes, *Histoire Générale Des Huns, Des Turcs, Des Mongols et Des Autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756, c. I, kısım II, 370-371; Osm. terc. → *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Batı Tatarlarının Tarih-i Umûmîsi*, çev. H. Câhid, Tanin Matbaası, İstanbul, 1923, c. II, s. 270-271.

⁹⁵ *Biçürin*, *Hiyungnu Devleti*’nin yıkılışı için 92 ve *Göktürk Devleti*’nin kuruluşu için 552 tarihini vermektedir. Bu da 460 sene yapar. (*Eski Zamanlarda Orta Asya’da Yaşayan Milletlere Ait Bilgiler Dergisi*, çev. M. E. Rezulzade, s. 122.)

Reşideddîn'in ve takipçisi olan müverrihlerin bildirdiğine göre *Ergenekon*'dan çıkarken *Moğolların* başında bulunan reislerinin yani *Borteçino*'nun soyu kendisinden sonra şöylece devam etmiş: *Taçi Kıyan, Tamaç, Kiçi Mergen, Kuçum Bugrul, Yeke Nidun, Sam Soçi, Hali Kaçu, Dobun Bayan*.

Dobun Bayan, *Korulas* kabilesinden *Alankova* ile evlenmiş. *Bulkunut* ve *Bukunut* adında iki erkek çocukları olmuş. Sonrasında *Dobun Bayan* ölmüş ve *Alankova* genç yaşında dul kalmış. Epey zaman sonra çadırına bir seher vakti giren nuranî bir şey *Alankova*'ya nüfuz edip onu hamile bırakmış. *Dobun Bayan*'ın kardeşleri bu çirkin durumun aslını sorup kendisini tehdit ettiklerinde *Alankova* herşeyi olduğu gibi anlatmış. Her gece beyaz yüzlü, şehla gözlü bir adamın gelip seher vakti gittiğini söylemiş, yakın vakitte de doğuracağını bildirmiş. Halk *Alankova*'ya inanmışlarsa da durumu teyit etmek için nöbet tutup bu olağanüstü hâli bizzat görmüşler. *Alankova*; *Bukun Katgin, Bukur Salci* ve *Boduncar* adında üç oğul doğurmuş, *Cengiz* bu üç kardeşten sonuncusunun neslinden imiş.⁹⁶ Mümtaz vasıflara sahip olan bu soya *Nirunlar* yani *Işık Oğulları* denilmiş.⁹⁷ *Reşideddîn*, *Nirunların* ağabeyleri olan *Dürlüginlere* üstünlüğünü anlatırken "*Dürlüginlere nispetle Nirunlar ağaca nispetle meyve ve istiridyeye nispetle inci gibidirler.*" diyor.⁹⁸ Aile olağanüstü pederlerinin mavi gözleri dolayısıyla *Borçigin* adını da almış. *Ebülgâzi Bahadır Han*, *Moğolların* açık mavi gözleri olan kişiye *Borçigin* dediklerini haber veriyor. *Ordos* prensi *Sanang Seçen*'in *Moğollara 'Koke Mongol'* yani '*Gök Moğollar*' demesinin sebebi de herhalde budur.⁹⁹ Sarı saçlı ve mavi gözlülük *Borçigin* ailesinin tüm üyelerinde müşterek bir hususiyet olduğundan *Toluy*'un oğlu *Kubilay*'ın

⁹⁶ E. Blochet, *De l'Influence de la Religion Mazdéenne sur les Croyances des Peuples Turc*, *Revue de l'Histoire des Religions*, Paris, 1898, s. 57-58; → Türkçe ter. K. M. Fuâd, *Mazdeizmin Türk Kavimlerinin İtikâdları Üzerindeki Tesiri*, *Millî Tettebular Mecmûası*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331, s. 155-157; M. Şemseddin, *Mufassal Türk Tarihi*, c. I, s. 140; *Ebülgâzi Bahadır Han*, *Türk Şeceresi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925, s. 63-65.

⁹⁷ *Finch*, bu mucizevî doğumu *Borçigin* kabilesi ve *Cengiz Han*'ın yönetim hakkının semavî ve ilahî olduğu iddiâsını tasdik eden bir unsur olarak önemli görmektedir. Bkz. *Finch*, *age*, s. 29.

⁹⁸ H. H. Howorth, *age*, s. 37.

⁹⁹ H. H. Howorth, *age*, s. 37.

doğumunda onun esmer ve kara gözlü olduğunu gören dedesi *Cengiz Han* hayrete düşmüş.¹⁰⁰

Alankova efsanesinin esasen bir hakikate temas ettiğini dile getiren *Grumm Grzhimailo*, *Borçiginlerin* mavi gözlü oluşunu *Cengiz*'in yaşadığı asırda *Baykal Gölü*'nün doğusunda ve kuzey *Halha*'da hâlen *Tinglinglerin* varlığıyla açıklıyor, *Kitanlar* arasında dahi sarışın unsurun yaygın olduğunu eklemeyi de ihmal etmiyor.¹⁰¹ *Çinlilerce Hoeiho* diye adlandırılan *Uygur Türklerinin Hiungnu* camiasının en kesîf bir kütlesi olan *Tiele Türklerinden* bir boy oldukları, zamanla diğer boylar içinde temayüz ettikleri ve onlara reis oldukları, siyasi bir adlandırma şeklinde adlarını diğer boylara benimsettikleri, böylece *Tokuz Oğuz* yani *dokuz kabilenin* Uygur ismi altında bir konfederasyon teşkil ettikleri öteden beri bilinen bir keyfiyettir. *Moğol* ismi de aynı *Uygur* ismi gibi sonraları siyasi bir mahiyet kazanıp *Türk-Moğol* imparatorluğuna alem olsa da¹⁰² *Cengiz Han*'ın zuhuru ve devletini kurmasından önce *Moğolistan* ve *Çungarya* kavimleri içinde sadece bir boyun adı olarak geçiyor,¹⁰³ bu

¹⁰⁰ D'Ohsson, *age*, c. II, s. 475; Grumm-Grzhimailo, *Zapadnaya Mongoliya i Uryankhaiskii Krai*, Leningrad, 1926, c. II, s. 402-403.

¹⁰¹ Grumm-Grzhimailo, *age*, c. II, s. 402-403.

¹⁰² *Moğolların* konargöçerlerden sadece bir boy olduğu bilgisini veren *Reşîdeddîn*, zamanla tüm bozkır göçebeleri ve hatta *Cengiz İmparatorluğu*'na tâbi yerleşik halklar için *Moğol* adının alem hâline geldiğini şöyle anlatır:

“*Moğollar kadîm zamanlarda göçebe Türklerden bir boy idiler. Kendileri için Rabbânî bir inâyet tecellî edip bu sır Cengiz Hân ve uruğunun Moğollardan olmasını sağladı, onlardan birçok şubeler meydana geldi. Husûsen Alonkova zamanından bugüne kadar üç yüz yıla yakın bir zaman geçti ve Nirunlar denilen birçok boy peydâ oldu. İtibâr ve azamet sahibi bu kavimlerin cümlesi Moğol diye bilindi. Bu zamanda diğer kavimlere Moğol denmezdi. Çünkü şekil, sûret, lakap, lehçe, anane, âdet ve şive bakımından birbirleriyle yakınlıkları bulunsa da eski zamanlarda lehçeleri ve âdetleri bakımından bir miktar farklı idiler. Bu zamanda iş öyle bir yere vardı ki Hatay, Cürce, Nikiyas, Uygur, Kıpçak, Türkmen, Karluk, Kalaç halkları ile esirlere, Moğollar arasında yetişen Acem kavimlerine Moğol dendi. Bu cemaat de makam ve mevkileri için bunda maslahat gördüklerinden kendilerine Moğol derler.*” (Reşîdeddîn, *Câmîü't-Tevârîh*, neşr. Rûşen & Mûsevî, c. I, s. 78.)

¹⁰³ *Reşîdeddîn*; *Moğol* sözünün *fürûmânde* (yorgun, bitkin, şaşkın) ve *sâde-dil* (saf, bön) anlamına geldiğini söylüyorsa da *Schmidt* bu sözün *mong* sözünden türemiş olduğunu iddia etmekte ve *Schott* kelimeyi *cesur*, *yiğit*, *gözü pek* şeklinde anlamlandırmaktadır. 618-907 yılları arasında *Çin*'de hüküm süren *Tang Sülalesi Resmî Tarihi*'nde (*Tang-şu*) *Moğol* adı *Mongu* imlasıyla kaydedilirken 979-984 yılları arasında

boyun mensup bulunduğu ana kitle ise aynı tarihlerde *Şivey (Shi wei)* umumi adıyla tanınıyor.¹⁰⁴ *Kuzey ve Güney Şiveyleri* diye ikiye ayrılan ve kuzeylileri 24, güneylileri 9 boydan müteşekkil bulunan bu kavimler grubu; gerek yaşayış, gerek anane ve gerek medeniyet bakımından Türkçe konuşan zümrelerden ayrılıyor, *Proto Moğolca* denilen lehçeleri konuşuyorlar. *Howorth, Moğol* ulusunun milli sembolü olan dokuz beyaz sığır kuyruğundan mamul tuğun *Şiveylerin* kuzeyli dokuz boyunu temsil ettiğini ve bunların *Borçiginlere* bağlı boylar olduğunu tahmin etmektedir. Sözün burasında *Çinlilerin* aynı tarihlerde *Moğolistan* kavimlerini *Ta-ta* yani *Tatar* adıyla da adlandırdıklarını söylememiz gerekir. *Şivey* ve *Tatar* kelimeleri *Çinlilerce Moğolistan* kavimleri için birbiri yerine kullanılmış tabirler olsa da mevzunun asıl karışık noktası *Şivey* tabirinin bugünkü anladığımız anlamda *Moğolların* atası olan zümreleri ifade etmesine mukabil *Tatar* tabirinin hem bununla eşdeğer bir anlama hem de daha farklı bazı anlamlara sahip olduğudur. Etnoğrafleri hayli karmaşık olan *Çinliler, Visdelou'nun* da belirttiği gibi *Tatar* tabirini üç farklı anlamda kullanıyorlar:

1- Bütün kuzeyli komşularına bu ismi veriyorlar ki bu noktada etnik bir ayırım söz konusu olmuyor.

2- *Moğolistan* ve *Çungarya* kavimlerinin bütününden bu isimle bahsediyorlar; bu takdirde de bu kavimlerin hangilerinin o tarihte *Türkçe* ve hangilerinin *Moğolca* konuştuklarını ve hangilerinin aslen *Türk* olup *Moğollaşmış*, yahut aslen *Moğol* olup *Türkleşmiş* bulduklarını tespit hayli müşkül oluyor. Nitekim *Naymanlar* gibi bazı boyların aslen

---

yazılmış *Hoanyuki* adlı topografya kitabında *Moğolların Şiveylerden* oldukları zikrediliyor. *Kitan* hanedanı tarihçisi *Ye Lung Li'nin* 1180 yılında yazdığı eserinde de *Mançurya'nın* kuzeybatısındaki *Mongkuli* boyuna atıf vardır. *Schott'tan* öğrendiğimiz bu bilgiler *Cengiz Han'dan* önce *Moğol* adının *Şiveylerden* sadece bir boyun adı olduğunu göstermekte ve *Ordos prensi Sanang Seçen'in* *Moğollara* bu adın *Cengiz Han* tarafından vermiş olduğu yolundaki rivayetinin asılsız olduğunu ispat etmektedir. (Klaproth, *Mémoires Relatifs de l'Asie*, c. I, s. 182-185; H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 27; M. Şemseddin, *age*, c. I, s. 133.)

¹⁰⁴ H. H. Howorth, *age*, aynı yer.

Türk olup bilahare *Moğollaştıkları* ve *Moğolca* konuşan gruplar arasına dahil oldukları bilinmektedir.¹⁰⁵

3- Son olarak *Çinliler*, *Tunguz* kavminin hususi bir kolu olan *Mohoları* ifade etmekte *Tatar* kelimesini kullanıyorlar.¹⁰⁶ *Kitanların* hücumuyla onlara tâbi olan kısımlarından ve doğuda *Pohai'*ya çekilenlerinden sarfinazar bu kavmin *İnşan Dağlarında Şato Türkleriyle* ihtilat ettiklerini bilmekteyiz. Şu hâlde *Moğol* kelimesi, etnik bir tabir olarak *Cengiz* öncesinde *Moğolistan* kavimlerini şümülünde bulunduracak bir tabir olmadığı gibi *Şivey* tabiri dahi böyle bir kapsayıcılığa sahip değildir. *Tatar* tabiri ise bazen etnik fark gözetilmeden tüm kuzeyli göçebeleri, bazen *Proto Moğolları* da içine alan şümüllü tabir, bazen de hususi bir isimlendirme olarak arzı endam ediyor. Meselenin başka bir karmaşık yönü *Moğolistan* kavimlerinin söz konusu tarihlerde homojen olmamaları. Örnek olmak üzere *Kitanların* en az yarısı *Uygur Türklerindedir*; halbuki *Kitanlar*, *Şivey* zümrelerine mensuptular.

Sözümüze geri dönecek olursak *Tatar* umumi adlandırmasıyla anılan ve *Çin* vekâyinâmelerinde;

- 1) *En eski kabileler*,
- 2) *Vahşî Tatarlar*,
- 3) *Kara Tatarlar*,
- 4) *Ak Tatarlar*¹⁰⁷ şeklinde bir tasnife tâbi tutulan kavimlerin sadece

Moğolca konuşan *Şiveylerden* meydana geldiğini söylemek mümkün değildir. Bu tasnifte birinciler hakkında mütalaa yürütecek durumda

¹⁰⁵ *Nayman* hanı *İnanç Bilge* ile oğulları *Tay Buku* ve *Buyuruk*'un, yine metbûları olan *Sayrak Kuksu* ve *Ede Tukluk*'un isimleri bu boya mensup kişilerin *Türkçe* adlar taşıdıklarını gösteriyor. *Naymanların Moğollaşmış Türkler* olmadıkları, bilakis XIII. yüzyılda hâlen Türklüklerini korudukları yönünde yorumlar da bulunmaktadır ki *Japon* Türkolog *S. Murayama* da bu görüşü temsil eder. Konu hakkında bkz. H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 20; N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 53; S. Murayama, *Sind Die Naiman Türken oder Mongolen*, CAJ, c. IV, no: 3, 1959, s. 188-198; → Türkçe ter. *Naymanlar Türk mü Moğol mu?*, çev. A. Y. Oğuz, *ETÜ SBE Dergisi*, sayı: 12, Nisan 2021, s. 122-132; A. İnan, *Nayman Boyunun Soyu Meselesi*, TTK Belleten, c. XXIV, sayı: 96, Ekim 1960, s. 539-545.

¹⁰⁶ *Visdelou*, *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, c. II, s. 147; H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 701-702.

¹⁰⁷ *Yeni Vekâyinâmeler*'den naklen W. Eberhard, *Ongutlar Hakkında Mülâhazalar*, TTK Belleten, sayı: 32, 1944, s. 585.

olmadığımız halde herhalde ikincilerin ormanda ve üçüncülerin stepte yaşayan *Kuzey Şivey* boyları olduğunu tahmin edebiliriz. Sonuncuları olan ve *Ongutlar* da denilen *Ak Tatarlar* ise *Batı Göktürklerin* bir kolu olan *Şatolarla* karışmış boylardan olup¹⁰⁸ idareci zümreleri ve hükümdarları *Şatolardandı*. *Çin* hanedan tarihlerinin özeti olan *Tong Kien Kang Mu* adlı eserde 808 yılı olayları anlatılırken *Şato Türklerinin Puleyhay Gölü'nün doğusunu, Kinpoşan Dağ'nın güneyini ve isimlerini aldıkları Şato Çayı civarını yurt tutmuş buldukları; Batı Göktürklerin Çuyue (Tchu-yué) boyundan neşet ettikleri açık bir şekilde belirtildiği gibi*¹⁰⁹ *De Guignes* de onları *Batı Türklerinin* büyük kağanına seferlerde yardım eden bir boy olarak zikretmiş ve *Tokuz Oğuzlarla* aynı kavim olduklarını söylemiştir. Yine *De Guignes'nin* verdiği bilgilere göre *Batı Göktürklerinin* büyük hanı *Kolo*, 657 yılında ölünce *Şatolar*, *Kinşan* adlı bir reis tarafından idare olunmaya başlamışlar; *Kinşan'dan* sonra başlarına sırasıyla *Fukue*, *Kotu*, *Tsinçong* adlı reisler geçmiş. 786 yılında *Tibetlilerin* hücumu üzerine *Uygurların* kuzeyinde *Peting Kalesine* çekilen *Tsinçong*, bilahare *Tibetlilere* tâbi olmuş; *Tibetliler* de kendisini halkıyla beraber *Şensi* hududundaki *Kançao'ya* yerleştirmişler. *Uygurlar*, *Tibetlilerden* *Kançao'yu* alınca *Şatoların Uygurlarla* ittifakından çekinen *Tibetliler* onları batıya nakletmek istemişlerse de *Tsinçong* bilakis otuz bin *Türk* ailesi ile daha doğuya çekilip birkaç çarpışmadan sonra *Karakurum'a* yakın bir noktaya gelmiş.¹¹⁰ *Çin* kaynaklarından; *Tsinçong* öldüğünde oğlu *Çi'nin* tebaasının çoğunu kaybedip *Lingçao* şehri yakınlarına geldiğini, kendisini iyi bir suretle karşılayan şehrin hakimi *Fanhiçao'nun* *Yençao'da* yerleşmesine müsaade ettiğini öğreniyoruz. *Fanhiçao'nun* siyaseti firarilere silah verip *Çi'yi* süvari ordusu komutanı

¹⁰⁸ *Ongutların* konuştuğu dilin *Türkçe* olduğu hakkında bkz. K. Groenbech, *İç Moğolistan'daki Türk Yazıtları*, *TTK Belleten*, sayı: 31, 1944, s. 457 vd.

¹⁰⁹ "L'année suivante, les Tartares Chato vinrent se donner à la Chine: ils descendoient de la horde Tchu-yué des Tou-kiuei occidentaux qui s'étoit établie au sud de la montagne Kin-po-chan, a l'est du lac Pou-lei-hai (Hou-hou-nor), et pres du ruisseau appelé Chato, dont ils avoient emprunté le nom." [De Mailla, *Histoire Générale de la Chine, Traduites du Tong-Kien-Kang-Mou*, Paris, 1779, c. VI, s. 378.]

¹¹⁰ *De Guignes*, *age*, c. II, s. 37-38. *Şato Türklerinin* *Batı Göktürklerin* bir kolu olduğunu hakkında bkz. Édouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersbourg, 1903, 96; C. Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 19-20; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, *TTK*, Ankara, 2004, s. 99.

yapan imparator tarafından da tasvip olunmuş.¹¹¹ *Asya* tarihinde vâki en mühim ırkî karışmalardan birine yol açan bu hicretle *Şato Türkleri*, *Doğu Çölü'*nde yaşayan *Tatar* boylarına taze kan olmuşlar, göçlerinden kısa bir süre sonra (824'te) *Kitanlar* tarafından dağıtılıp batı yönüne kaçan; *İnşan Dağlarında*, *Hosi* ve *Tangut*'ta yerleşen *Ak Tatarları* kendilerine tâbi kılmışlar.¹¹² *Ak Tatarların* hükümdar ailelerini *Şato Türklerine* borçlu olmaları ve aslen *Tunguz* ırkından oldukları halde *Şato Türkleri* ile müttehid bir camia teşkil etmiş bulunmaları¹¹³ da *Tatar* sözünün kapsamının *Proto Moğol* boyları ile sınırlı olmadığını katıyetle gösteriyor.¹¹⁴

Yukarıda *Kuzey Şiveyelerinden* olduğuna işaret ettiğimiz *Kara Tatarlara* gelince, bunlar arasında yönetici sınıfın ve hanedan ailesinin *Ak Tatarlarda* olduğu gibi *Şato Türklerinden* olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Zira 1221 yılında *Moğol* kumandanı *Mukali* ile görüşmek üzere *Güney Song hanedanı* tarafından sefaret göreviyle *Yan Jing'e* (bugünkü *Pekin*) gönderilen *Şao Hung*, *Meng Ta pei lu*¹¹⁶ adlı eserinin

¹¹¹ De Mailla, *age*, c. VI, s. 379.

¹¹² J. Klaproth, *Asia Polyglotta*, Paris, 1823, s. 205.

¹¹³ H. H. Howorth, *The Northern Frontagers of China part VII, The Shato Turks, JRAS*, vol. XVII, No. 2, 1885, s. 295; De Guignes, *Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sâir Tatarların Târîh-i Umûmisi*, c. V, s. 41, dipnot: I; Grumm-Grzhimailo, *age*, c. II, s. 381-382; W. Eberhard, *Şato Türklerinin Kültür Tarihine Dair Notlar*, 1947, c. XI, sayı: 41, s. 22, 40 nolu dipnot; A. Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946, s. 65, 417; René Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, TTK, Ankara, 2011, s. 308-309; A. İnan, *Ongutların Menşei Meselesi*, *TTK Belleten*, 1944, c. 8, sayı: 31, s. 455; N. A. Aristov, *age*, s. 39; B. Ögel, *MEB İA 12/1 Tatar maddesi*, İstanbul, 1979, s. 54-55.

¹¹⁴ Joo-Yup Lee, *agm*, s. 105.

¹¹⁵ A. Z. V. Togan, *Moğollar Çingiz ve Türkler*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941, s. 18.

¹¹⁶ *Meng Ta pei lu*, ilk olarak 1859 yılında *Vasiliev* tarafından *İstoriya i drevnosti vasto chnoi çasti Srednei Azii ot X Do XIII veka, S prilozheniem perezvoda kitaiskih izvestii o kidanyah, Çjurçjenyah i Mongolo-Tatarah* adlı eserin üçüncü cildinde özetle Rusça'ya tercüme edilmiş, bilahare *Journal Asiatique'*de (Avril-Juin, 1920) *P. Pelliot* tarafından bu çevirinin bazı hatalarına işaret olunmuştur. *Monguev* tarafından eksizsiz bir şekilde yeniden Rusçaya çevrilen eserin (*Polnoe opisanie Mongolo-Tatar*, 1960), Peter Olbricht ve Elisabeth Pinks tarafından yayıma hazırlanan Almanca tercümesi ise (*Meng-Ta pei-lu und Hei-Ta shih-lüeh: Chinesische Gesandtenberichte über die frühen Mongolen 1221 und 1237*) *Wiesbaden'*de 1980 yılında neşredilmiştir. (*Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu, Hei Ta shi lu*, çev. A. Danuu, haz. M. Uyar, Ötügen Neşr., İstanbul, 2021, s. 13 vd.)

girişindeki *Devletin Kuruluşu* başlıklı kısımda¹¹⁷ umûm *Tatarların* menşeiini *Şato Türklerine* bağlıyor. *Tatarları Kara, Ak ve Barbar Tatar* olarak üçe ayırdıktan sonra *Ak Tatarların, Şatoların* bir şubesi olduğu ve bunların hoş simalı, yakışıklı kimseler olduğu bilgisini aktarıyor. Aynı bölümde *Tatarları* (yani *Kara Tatarları*) kısa boylu, düz suratlı, büyük yanaklı, çekik gözlü, korkunç görünümlü ve sakalsız olarak tasvir ettiği halde¹¹⁸ *Kara Tatarların* reisi *Cengiz*'in fiziki portresini çizerken onu geniş alınlı, uzun sakallı, iri yapılı ve güçlü sözleriyle anlatıyor.¹¹⁹ Buradan *Kara Tatarlar* arasında doğan ve onlara reis olan *Cengiz*'in onlarla bütünüyle tezat hâlinde birtakım fizyolojik vasıflara sahip olduğunu öğreniyoruz. *Göktürk* hakanlarının *Çin* menbalarında cam gözlü yahut *lapis lazuli* taşı gibi mavi gözlü diye tasvir edilmesi¹²⁰ sarışın ve mavi gözlü *Borçiginlerin Göktürk* hanedan ailesine mensup bir *Şato* prensi neslinden geldiğini gösterdiği gibi *Cengiz Han*'ın demirciliği hakkındaki anane ve *Reşîdeddîn* tarafından *Ergenekon* menkıbesinin *Cengiz*'in ecdadına ait olarak anlatılması aynı sebepten olsa gerektir. Bilindiği üzere *Cengiz*'e doğduğunda verilen ilk adı *Temüçin*'dir. *Çince*den *Biçurin* tarafından çevrilen *Yüen Hanedanı Tarihi*'nin sonundaki *Yüen Hanedanı*

¹¹⁷ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s. 13 vd.

¹¹⁸ *Moğol* istilası hengamında *Muvaffaküddîn Abdülatîf Bağdâdî* ve XIV. yüzyılda *İbnü'l Fırat* gibi müslüman müellifler de *Moğolları* aynı şekilde tasvir etmişlerdir. (İ. Kafesoğlu, *Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi*, İstanbul Üni. Ed. Fak. Tarih Dergisi, c. V, s. 8, 1953, s. 114.)

¹¹⁹ Bu tasvir *Tabakât-ı Nâsirî* müellifi *Minhâc Sirâc Cüzcânî*'nin anlatımlarıyla da uyum hâlinindedir: “Sözüne itimad olunur kimseler şöyle rivayet ettiler ki *Cengiz Han Horasan'a geldiğinde elli beş yaşındaydı. Uzun boylu, kavî bünyeli, iri cüsseli, uzun ve kır sakallı, kedi gözlü; yiğitlik, zeka, akıl ve vukufta son hadde ulaşmış, heybetli, kıyıcı, adil, metanetli, hasımlarına aman vermez, kan dökücü ve kan içici bir kimseydi.*” (Kâdî Minhâc Sirâc, *Tabakât-ı Nâsirî*, neşr. Abdülhayy Habîbî, Kâbil, 1343, c. II, s. 144; → İng ter. H. G. Raverty, New Delhi, 1970, c. II, s. 1077.)

¹²⁰ *Pien-i-tien* adlı yabancı milletlerden bahseden *Çince* kaynağın *Türlere* ait bahislerini *Fransızcaya*, *Documents historiques sur les Tou-Kioue* adıyla tercüme eden *S. Julien*, *Göktürk* kağanı *Mokan* hakkında şu tasviri aktarır: “*Fevkalade bir sîmâsı vardı. Koyu kırmızı renginde olan yüzü bir çi genişliğindeydi ve gözleri lyöu-li gibiydi.*” *Julien*, *lyöu-li*'yi dipnotta açıklarken “*Le mot lieou-li désigne à la fois le verre et le lapis-lazuli. Dans le premier cas, il faudrait dire 'ses yeux étaient vitreux', dans le second cas il faudrait dire 'ses yeux étaient bleux' ” = “Bu kelime hem cam hem lapis lazuli taşı demek olduğundan 'cam gözlü' veya 'mavi gözlü' demektir.*” diyor. (Stanislas Julien, *Documents historiques sur les Tou-Kioue*, JA, 1864, VI. seri, III. cilt, s. 331, dipnot: 1.)

Tarihi Sözlüğü'nde bu kelime, 'en güzel demir' diye tercüme edilmiştir.¹²¹ *D'Ohsson; Biçurin*'in söz konusu eserine istinaden *Temüçin* adının *Türkçe 'temürçi' (demirci)* kelimesiyle karıştırılmış olduğunu, bu karışıklığın da *Cengiz Han*'ın demircilikle işgaline dair bir inanış vücuda getirdiğini söylüyor.¹²² Fakat *Cengiz*'in demirciliğine dair anane, *D'Ohsson*'un zannettiği gibi bir etimoloji karışıklığından kaynaklanmıyor. Bu yanlış yorum *D'Ohsson* tarafından yazıldıktan sonra *Brosset, Rockhill* ve *Van den Wyngaert* tarafından körü körüne tekrarlanmışsa da¹²³ işin aslı bir hayli farklıdır. *Paul Pelliot*'nun vermiş olduğu izahattan anlaşıldığı üzere *Ortaçağ Moğolcasında -çı, -çi, -çin, -çin* eklerinin eklendiği kelime sonu *r* leri erimektedir. Bu durum *sığır* anlamına gelen *üker* sözcüğünün *fâil* formu olan *ükerçi (çoban)* kelimesinde bariz bir şekilde görülür. Çünkü kelime *Ortaçağ Moğol* metinlerinde *hükeçi* ve *hügeçin* şeklinde kayıtlıdır. *Temürçi > Temürçin > Temüçin* etimolojisinin doğruluğu *Cengiz*'in kızkardeşi *Temülün*'ün isminden de anlaşılabilir. Zira *Pelliot*'nun *Moğolca*'da kelime sonu *r* lerinin *-lün* ekiyle birlikte de düştüğü yönündeki yorumu, *Cengiz*'in ismi gibi kızkardeşinin isminin de *Türkçe temür (demir)* kelimesinden türediğini gösteriyor: *Temür-lün > Temülün*.¹²⁴

Temüçin adının aslı şeklinin *Türkçe temürçi* yani *demirci* olduğu hususu ile *Cengiz*'in demircilikle işgalini hakkında kaynaklara müracaat ettiğimizde şu bilgilere rastlıyoruz:

a) XIV. yüzyıl başlarında *Hindistan* ve *Çin*'de seyahat edip 1331'de vefat etmiş olan *Rubrucklu William*, *Cengiz Han*'ın adını *Demugin* olarak kaydediyor ve "Ona 'demirin sesi' derler. Zira o bir demirciydi." diyor.¹²⁵

¹²¹ Nikita Biçurin, *İstoriya Pervih Çetireh Hanov iz Doma Çingisova (Cengiz Hanedanından İlk Dört Hanın Tarihi)*, 1826, Moskova, s. 378; Henry H. Howorth, *age*, c. I, s. 50.

¹²² D'Ohsson, *age*, c. I, s. 36.

¹²³ Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, c. I, s. 289.

¹²⁴ Paul Pelliot, *age*, c. I, s. 290.

¹²⁵ "Ipsi vocant Chingis sonitum ferri, quia faber fuit" (*Recueil de Voyages et de Mémoires*, Tome Quatrième, Libraire de la Société, Paris, 1839, s. 369; → *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World*, Hayklut Society, London, 1900, s. 249.)

b) *Nesevî, Sîretü Sultân Celâleddîn Mengübirti* adlı eserinde *Cengiz'in Temürçi* kabilesinden olduğunu kaydediyor.¹²⁶

c) *Tabakât-ı Nâsirî*'de, “*Ve cema'at-i sikât-ı sâdıkü'l kavl çunîn rivâyet kerdend ki peder-i Cengiz Hân râ Temürçi Tatar nâm bûde.*” cümlesiyle *Cengiz Han*'ın babası *Yesugey*'in adının *Temürçi* olduğu ifade ediliyor.¹²⁷ Eserde *Temürçi* adının *Cengiz*'e değil babasına isnadı herhalde bir yanlışlık neticesidir; yahut *demirci* kelimesi burada isim değil meslek anlamında kullanılmış ve ailenin demircilik geleneğine vurgu yapılmıştır. *Cengiz* ailesi *Kıyat* kabilesinden olup *Borçiginler* adını taşıdığı halde *Nesevî*'nin bu soya *Temürçi* kabilesi demesi aynı sebepten olsa gerek.

d) *Târîh-i Cihângüşâ'*nın nâşiri *Mirzâ Abdülvehhâb Kazvînî*, eserin farklı yazmalarında görülen *Temûcin* (تموجين), *Temücin* (تمجين), *Temürçi* (تمرجی) şekillerine hâşiyede işaretle bulunup *Temürçin* (تمرجين) şeklini tercih ediyor.¹²⁸ *Paul Pelliot*'nun da ifade ettiği üzere herhalde eserin müellifi *Atabey Cüveynî*'nin benimsediği şekil *Temürçi* olmalıdır.¹²⁹

e) *Cengiz*'in adını *Altan Debter*'den nakleden *Reşideddîn*, kelimeyi *Orta Çağ Moğolcasındaki* telaffuzuyla yani *Temuçin* şekliyle kaydediyor. Yukarıda *Ortaçağ Moğolcasında* -çi ekinden önce *r* sesinin düşme temayülü anlatılmıştı. *Reşîd*'te görülen imlanın sebebi budur. Eserlerinde *Reşîd*'e itimad eden *Timurlu* tarihçilerinin *Reşîd*'in imlasını kabul etmiş olmalarının bilinmesi *Farsça* eserlerde *Temuçin* imlasının yaygın bir şekilde görülmesinin sebebini anlamamızı sağlar.

¹²⁶ “*Ve kabiletü'l la'in hiye el-ma'rûf bi't Temürçi. Ve meştâhum yusemmâ Argun.*” [*Nesevî, Sîretü Celâleddîn Mengübirti, Dârü'l Fikri'l Arabî, Mısır, 1953, s. 7-8; Fr. terc. → Histoire du Sultan Djelal ed-Din Monkobirti, çev. O. Houdas, Ernest Leroux, Paris, 1895, s. 9.*]

¹²⁷ *Cüzcânî, age, c. II, s. 98; İng. terc. → Raverty, c. II, s. 935.*

¹²⁸ *Cüveynî, Târîh-i Cihângüşâ' (Tarih-i Jahan-Gusha), Impremirie Oriental, E. J. Brill, Leiden, 1912, c. I, s. 26.*

¹²⁹ *Paul Pelliot, age, s. 390.*

f) *Ebü'l Ferec İbnü'l İbrî*, *Arapça* tarihinde *Cengiz*'in adını *Temuçin* şeklinde yazsa da¹³⁰ *Süryanice* kroniğinde *Temürşin* (yani *Temürçin*) şeklini benimsiyor.¹³¹

g) XVIII. yüzyılda (1675-1737) kral VI. *Vahtang*'ın emriyle halkın şifahî malumatı derlenmek suretiyle ve Gürcü kilisesi kayıtlarından istifade edilerek yazılan *Gürcü* vekayinamesi *Kartlis Cxovreba*'da “...*Kıyatlar arasında Temürçi adında biri göze çarpıyordu ki bu, Cengiz Han'dı. Yakışıklıydı, vücudu mütenasipti, kızıl saçları vardı; enerjik, cesur, gözüpekti; iyi bir atıcı olup muhakemesi derindi, mükemmel tavsiyeleri olan bir kimseydi.*”¹³² cümlelerine tesadüf ediyoruz. *Arapça* ve *Farsça* eserlerde *vav* ve *re* harflerinin birbirine karışması harflerin şekli benzer olduğu için pek kolaysa da *Gürcü* ve *Süryani* alfabelerinde bu durum söz konusu değildir. *Arapça-Farsça* yazmalarda *Temuçin* ve *Temürçin* / *Temürcin* şeklinde karşılaştığımız kelimenin *Süryani* diline *Temürşin* (yani *Temürçin*) ve *Gürcü* diline *Temürçi* şeklinde geçmesinden *Arapça* eserlerdeki imla ittiratsızlığının yazıcıların dikkatsizliklerinden kaynaklandığı ve asli şeklin *Temürci* (*demirci*) olduğu anlaşılıyor.

h) *İbn-i Battûtâ*, *Cengiz Han*'ın ismini *Tengiz* (*Deniz*) *Han* şeklinde kaydediyor ve onun *Hitay* ülkesinde (*Çin*'in kuzeyinde) demircilikle

¹³⁰ İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasarü'd Düvel*, Dârü'r Râidi'l Lübnânî, Lübnân, 1994, s. 394.

¹³¹ “*Fuit enim nomen eius prius Temurchin*” = “*Cengiz'in ilk adı Temürşin idi.*” (Gregorii Abulpharagii, *Chronicon Syriacum*, neşr. Paulus Iakobus Bruns, Lipsiae (Leipzig), 1789, s. 449.] *Süryanice* metinde s. 449'a bakınız.

¹³² “...*Cependant au sein des Qiath (Kéraïtes) il parut un certain Thémourtchi, le même que Tchingiz-Qaen; homme de belle tournure, de belle taille, robuste, ayant les cheveux roux, doué d'énergie, de bravoure et d'intrépidité, archer habile, profond penseur et d'excellent conseil...*” [M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, S. Pétersbourg, 1849, s. 488; İng. terc. → Gamq'relidze Dmitri ve diğeri, *A History of Georgia*, Artunijii Publishing, Tiflis, 2002, s. 319.

meşgul olduğu bilgisini veriyor.¹³³ Aynı ananeye *Ermeni Hethum kroniğinde*¹³⁴ ve *Pachymeres'te* de tesadüf olunur.¹³⁵

ı) *Nüveyrî, Nihâyetü'l Ereb fî Fünûni'l Edeb* adlı eserinde *Zikrû Ahbârî Cengiz Han et-Temürçi ve İbtidâu Emrihi ve Sebebü Zuhûri Mülkihi* başlığı altında *Cengiz Han'ın Temürçi* nisbesinden bahsederken “*Cengiz Hân'ın Temürçi diye adlandırılmasının sebebinde ihtilaf olundu. Bir güruh onun demirci olduğunu ve onların dilinde Temürçi kelimesinin 'haddâd' yani 'demirci' anlamına geldiğini söyledi. Bir güruh ise onun Çin bilâdi sahralarında sakin ve Temürçi namıyla bilinen bir kabileye mensup bulunduğunu söyledi.*” kaydını düşüyor¹³⁶, birkaç satır aşağıda ise onun demircilik mesleğini bırakıp muayyen müddet dağlarda münzevî bir hayat sürdürdüğüne dair garip bir hikaye anlatıyor.¹³⁷

¹³³ كان تكيز خان حدادا بارض الختای [C. Défremery – B. R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Imprimerie Nationale, Paris, 1874, c. III, s. 23.]

¹³⁴ “*Tatarlar komşularının hakimiyetinde bulunuyorlarken fakir bir demirci rüyasında beyaz zırhlı ve beyaz atlı bir asker gördü. Bu kişi ona adıyla seslendi ve dedi ki: 'Cengiz, ölümsüz Tanrı'nın isteği senin diğerleri arasından Moğol halklarının efendisi ve yöneticisi olman, yıllardır komşularına hizmet edenleri özgür kılmak, bir zamanlar onlardan hediyeler alan komşuları üzerinde hakimiyet kurmak ve vergileri toplayanlardan vergi toplama'dır.'...*” [Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s. 73.]

¹³⁵ Paul Pelliot, *age*, s. 290.

¹³⁶

وقد اختلف في نسبة جنكزخان إلى التمرجي فقال قوم إنه كان حدادا والتمرجي بلغتهم هو الحداد، وقال قوم بل هي نسبة إلى قبيلة تعرف بالتمرجي، وأنهم سكان البراري ببلاد الصين وجن الصين. وتسمى هذه البلاد بلغتهم جين وماجين بين الجيم والشين.

[*Nüveyrî, Nihâyetü'l Ereb fî Fünûni'l Edeb*, Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 2004, c. 27, s. 207.]

¹³⁷ “*Cengiz Han'ın hikayesinin nasıl başladığı ve nasıl mülke mâlik olduğuna gelince denilmiştir ki o bir müddet dünyadan el ayak çekip dağlarda münzevi oldu. Bu perhizkârlığın sebebi bir yahudiye sorduğu sualdi. Yahudiye şöyle sordu: 'Mûsâ, İsâ ve Muhammed bu dereceye ne ile ulaştılar ve onların şöhreti nasıl böyle yayıldı?' Yahudi cevap verdi: 'Çünkü onlar Allah'a muhabbet besleyip dünyadan kesildiler. Böylece onlara böyle ihsanda bulundu.' Cengiz Hân dedi ki: 'Ben de Allah'a muhabbet besler ve dünyadan yüz çevirsem bana da ihsanda bulunur mu?' 'Evet.' dedi Yahudi. "Hatta ötesi de var. Sizin için bir devletin yüz göstereceği de bizim kitaplarımızda yazılı." Cengiz Han demirciliği ve iştilal ettiği sâir işleri terketti, kavminden ve kabilesinden ayrıldı. Dağlara gitti, (orada) mübah olan şeyleri yiyordu. Böylece ünü yayılınca kabilesinden bazı*

i) *Ebubekir bin Abdullâh bin Aybek ed-Devâdârî, Kenzu'd Durer ve Câmiu'l Gurer* adlı eserinin VII. cildinde *Cengiz*'le ilgili olarak *Azerbaycanlı Süleyman bin Abdülhak'*ın bildirdiği rivayetleri nakledip bu meyanda *Cengiz*'in demirciliği ananesine de temas ediyor. *Devâdârî*'nin bildirdiğine göre *Cengiz Han*'ın adı Temürçi'dir. İzah sadedinde metinde Temürçi sözü eserde Arapça '*el-haddâd*' kelimesiyle açıklanıyor. *Cengiz*'in *Temürçi* diye isimlendirilmesinin sebebi *Aydurmak* yahut *Işurmak*¹³⁸ adlı bir şehre gitmesi, orada bir demircinin yanında kalıp kendisinden ok uçlarının nasıl yapıldığını öğrenmesi imiş. *Cengiz*, bahsi geçen demirciden demir alır, ailesinin yanına döner ve ok uçları yaparmış. Yaptıklarını yine *Aydurmak* şehrine getirir ve burada satıp ailesinin geçimini sağlarmış.¹³⁹

Cengiz Han'ın demirciliği hakkındaki rivayetleri inceleyen *Petis de la Croix* şöyle demektedir:

“*Kayat kelimesi bir demircinin adıdır. Cengiz Han'ın büyük büyük pederi Kabul Han kendisini akrabaları olan Nirunların diğer hanlarından ayırmak için Nirun adına mensubu bulunduğu Kayat boyunun adını da eklemiştir.*

kimseler kendisini ziyarete geldiler. Onlarla konuşmadı, ellerini birbirine vurarak tempo tutmalarını ve “Ey Allahım, Ey Allahım! Yahşudur.” demelerini istedi. Böyle yaparak tempo tuttular, o da kendisine ziyarete gelindiğinde her zaman yaptığı gibi dans etti. Şu kadarı var ki o, bir dine mensup yahut bir itikatla mukayyet değildi, sadece Allah'a muhabbet duyduğunu iddia ediyordu. Allâh murâd ettiği sürece böylece kaldı. İşte başlangıçta bu hâl üzere idi.” (*Nihâyetü'l Ereb*, aynı yer, s. 207-208; ayrıca bkz. Reuven Amitai, *Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher? An Examination of an Early Fourteenth-Century Arabic Text*, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 124, No. 4 Oct.-Dec. 2004, s. 693.)

¹³⁸ İstifade ettiğimiz *Said Abdülfettâh Âşûr* neşrinde bu şehrin adı *Aydurmak* şeklinde geçse de *Devâdârî*'nin *Dürerü't Tîcân* adlı diğer eserinin el yazma nüshasında kelime *Işurmak* şeklinde yazılıdır. (A. Z. Velidi, *Türk Efsânelerinde Millî Alâmetler*, Türk Yurdu, sene: XV, cilt: III, no: 14, 1925, s. 141.)

¹³⁹

وهو جنكز خان تمرجي ، يعنى الحداد . وسبب تسميته بالحداد ، أنه كان يتردد إلى مدينة أيدرماق ، وصحب بها رجلا حدادا، فتعلم منه عمل نصول السهام، فكان يأخذ منه الحديد و يعود إلى أهله فيصنع نصول السهام ، ويعبر بهم إلى تلك المدينة على رأس الحول ، فيبيعه ويمتار لأهله وولده ما يمونهم مما يحتاجون إليه من الحول إلى الحول.

[*Ebubekir bin Abdullâh bin Aybek, Kenzu'd Durer ve Câmiu'l Gurer*, Kahire, 1972, c. VII, s. 263.]

Bundan sonra isim sadece boyun değil boyun reisi olan hanın da adı olmuştur. Kelimenin kökeni Moğolistan'ın kuzey ucunda yaşamış Kayat adlı boylara dayanır. Bu boyların reisleri evvelce Ergenekon'da demir işlemek için bir dökümhane tesis etmişlerdi. Demiri işlemeyi keşfetmeleri kendilerine büyük bir şöret temin etmiş, onları Moğolların en asil zümresi hâline getirmişti. Bu sebeple 'Ergenekon Demircileri' diye isimlendirildiler. Cengiz Han'ın ataları bunlarla müttefik olduklarından işin aslını bilmeyen bazı müellifler Cengiz'in bir demircinin oğlu olduğunu ve bizzat kendisinin de demirci olduğunu yazmışlardır. Bu hataya düşmelerinin nedeni Moğol ailelerinin bu şanlı demircilerin hatırasını muhafaza için her yılın ilk günü bir kutlamayı âdet edinmeleridir. Bu kutlama sırasında içinde ateş yaktıkları bir döküm ocağı ve körükler yapar, bir demir kütleli kızdırıp örs üstünde çekiçe döverlerdi. Tören dualarla başlar, dualarla biterdi. Bu törenin manasını ve Cengiz Han ailesine ismin verilmiş sebebini bilmeyen müellifler Cengiz'in bir demirci olduğuna ve kendisini tahta oturttuğu için Tanrı'ya şükür için böyle bir âdeti tesis ettiğine inandılar.¹⁴⁰

Türklerin kadim zamanlarda demircilikle ün kazandıkları ve Cücen Tatarlarına tâbi olan Göktürklerin Altay Dağlarının Kinşan silsilesinde demir avadanlık imaliyle meşgul buldukları kaynakların bildirdiği hususlar arasındadır.¹⁴¹ Bumın, Cücen kağanı Anakoey'in kızını istediğinde hükümdarın kendisini "Sen benim demircim iken nasıl böyle bir teklife cesaret edersin?" diye aşağılaması meşhurdur.¹⁴² İdris'in bildirdiği üzere demirden kapıları bulunan Cermak şehri demir imaliyle meşhur bir Türk şehri imiş; yine Cermak yakınlarında Tokuz Oğuzlara ait bulunan Bahan şehrinde demirden mamul aletler yapılır; Çin ile Tibet'e

¹⁴⁰ M. Petis de la Croix, *Histoire du Grand Genghizcan, Premier Empereur des Anciens Mogols et Tartares*, Paris, 1710, s. 7-9; İng. ter. → *The History of Genghizcan the Great, First Emperor of the Ancient Moguls and Tartars*, London, 1722, s. 6-7.

¹⁴¹ De Guignes, *age*, c. I, kısım: II, s. 371; M. Şemseddin, *Mufasssal Türk Tarihi*, c. IV, s. 4.

¹⁴² Biçurin, *Sobronya Svedenii o Narodakh Obitavşikh v Sredney Azii*, c. I, s. 228 ve Türkçe ter. → *Eski Zamanlarda Orta Asya'da Yaşayan Milletlere Ait Bilgiler Dergisi*, çev. M. E. Rezulzade, c. I, s. 125; De Guignes, *age*, c. I, kısım: II, s. 374; M. Şemseddin, *age*, c. IV, s. 16.

ihraç olunmuş.¹⁴³ *Türklerin* yaptığı demirden zırhların *İran*'da rağbet gördüğünü ve *Türk* zırhı diye övüldüğünü *Şehnâme*'den öğreniyoruz. *İran* askerlerinin *Türkistan*'dan getirilen zırhları giyip onlarla muharebe ettikleri hakkında *Şehnâme*'deki;

“*Sipâheş heme tîğ-ı Hindî be-dest,
Zirih-i Torkî zeyn-i Soğdî nişest.*”
“*Hint kılıcın elde tutar o erler;
Soğd eyeri kullanır, Türk zırhını giyerler.*”¹⁴⁴
beytini okumak kâfidir.

Yine *Şehnâme*'ye göre *Efrâsiyâb*'la savaşmaya giden *Rüstem*'e babası *Zâl*, *Türkleri* şöyle tasvir eder:

“ <i>Ki ân Turk der ceng ner ejdehâst, Der âheng u der kîne ebr-i belâst. Direfşeş siyâh est ve heftân siyâh, Zi âheneş sâ'id zi âhen kolâh. Heme rûy-i âhen girifte be-zer, Nişânî siyeh beste ber hûd ber.</i> ”	“ <i>Türk ateşler saçan erkek ejderhâ, Öcün almak için yağdırır belâ. Bayrağı siyâhtır libâsı siyâh, Giyer demirden zırh demirden külâh. Demir zırhın üstü altınla kaplı, Miğferinde siyâh bir bayrak bağı.</i> ” ¹⁴⁵
--	--

Birçok komşu kavimlerin *Türklerden* demirden mamul alet ve silahlar almış olmaları *Şehnâme* rivayetleri gibi haberlerle doğrulandığı halde *Türklerin* kadim zamanlarda dışarıdan silah ithal ettikleri yolunda bir bilgiye kaynaklarda tesadüf olunmamaktadır. Öte yandan *Tatarların* demir madenlerine sahip olmadıkları için demircilik fennini bilmedikleri, oklarını kemikten imal ettikleri, zanaatkârlığı ve harp aletleri yapmayı *Uygurlardan* öğrendikleri 1235-36 yılları arasında sefaretle *Moğolistan*'a giden ve kendisinden önce (1233 yılında) aynı vazifeyi ifa etmiş bulunan *Peng Da Ya*'nın *Hei Ta shi lu* adlı eserine bazı ilave kayıtlar düşen *Xiu Ting*'in beyanıyla sabittir.¹⁴⁶ *Cengiz Han*'ın demirciliği hakkındaki anane, isminin *Temür*ci olması ve *Ergenekon*'dan demir madenin eritilmesi sonucu çıkıldığı yönündeki hatıraların *Cengiz* ailesi arasında muhafaza edilmesi bütün bu rivayetlerle birlikte değerlendirilirse *Cengiz*'in demirci *Türk* tarhanlar neslinden geldiği anlaşılır. Öyle ki 1820 yılında *Kiyahta*'dan *Pekin*'e giden *Timkowsky*,

¹⁴³ A. Z. Velidi, *agm*, s. 142.

¹⁴⁴ A. Z. Velidi, *agm*, s. 145.

¹⁴⁵ A. Z. Velidi, *agm*, s. 146.

¹⁴⁶ *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları*, s. 110-11.

Urga'dan 37 fersah güneybatıda ve 193 werst yükseklikte konumlanmış *Darkhan Dağı* yakınlarından geçerken *Darkhan* adının *nalbant* anlamına geldiğini öğreniyor. Dağa bu ismin verilmesinin sebebi ise *Cengiz Han*'ın bu dağda demircilikle meşgul olmasıymış. *Timkowsky*, dağın son güney yükseltisinde bulunan bir taş *oboyu* (*höyük*) *Cengiz Han*'a tazim kastiyla her yaz *Moğolların* ziyaret ettikleri bilgisini de aktarıyor.¹⁴⁷ *D'Ohsson*, bu adeti *Ergenekon*'dan çıkışın kutlandığı törenlerle ilgili kabul eder.¹⁴⁸

Reşideddîn, *Cengiz*'in *Harzemşah Muhammed* üzerine yürümeden bir tepeye çıkıp *Tanrı*'ya dua ettiğini ve yardım istediğini, duasında *Tanrı*'ya '*Âferinende-i Türk ü Tâcîk*' yani '*Ey Türk ve Acem'i yaratan!*' diye hitâp ettiğini nakleder.¹⁴⁹ Elbette *Cengiz Han*'ın böyle bir dua edip etmediğini bilmiyoruz. Böyle bir dua gerçekse dahi *Cengiz*'in *Türk* kelimesini *göçebe*, *Tacik* kelimesinin ise *yerleşik* anlamında kullandığı düşünülebilir. Bununla birlikte *Cengiz*'in *Türklüğü* bir kimlik olarak kabulüne dair farklı rivayetler vardır ki bu meyanda *Tabakât-ı Nâsirî* müellifi *Cüzcânî*'nin naklettiği bir diyalog kayda değer. *Kadı Fuşencî* adında kendisinin birçok defalar sohbetinde bulunmuş, meclisinin mülâzımlarından olmuş bir zat *Cengiz*'le aralarında geçen diyalogu şöyle aktarıyor:

پیوسته از من اخبار انبیاء
و سلاطین عجم و ملوک ماضی می
پرسید، و می گفت محمد یلواج
علیه السلام از ظهور من و
جهانگیری من هیچ اعلام داده
بود؟ من عرضه داشتم احادیثی
که در خروج ترک روایت کرده
اند بر لفظ او رفت که دل من

¹⁴⁷ G. Timkowsky, *Travels of the Russian Mission through Mongolia to China*, A. & R. Spottiswoode, London, 1827, c. I, s. 166, 173; D'Ohsson, *age*, s. 37.

¹⁴⁸ D'Ohsson, *age*, s. 37.

¹⁴⁹ Behmen Kerîmî, *age*, c. I, s. 344; Thackston, *age*, c. I, s. 235.

گوا هی می دهد که تو راست میگویی.

“Cengiz Han; benden dâimâ peygamberlerin, Acem meliklerinin ve geçmiş hükümdarların haberlerini sual ediyor ve şöyle diyordu: ‘Muhammed yalavaç benim zuhurumdan ve cihangirliğimden hiç haber vermedi mi?’ Türklerin zuhuru hakkında nakledilmiş olan bazı hadisleri arzettim. Bunları duyunca; ‘Gönlüm senin doğruyu söylediğine şehadet ediyor.’ dedi.”¹⁵⁰

Cengiz ailesinin *Tukyulardan* inmiş olduğunun başka bir delili de *Cengiz Han*'ın *Taocu* keşiş *Çang Çun*'a yazmış olduğu mektuptur. *Cengiz*, *Kuzey Çin*'i fethedince *Çin* ve *Song* saraylarında büyük itibara kavuşmuş olan *Taocu* keşiş *Çang Çun*'un şöhretini duyar ve kendisini otağına davet eder. Davet üzerine *Şantung Dağlarındaki* münzevi yaşamını terk edip *Cengiz Han*'la görüşmek üzere *Hindistan* sınırına doğru yola çıkan *Çang Çun*'a öğrencisi *Li çi-çang* refakat etmekte ve seyahat notlarını yazmaktadır. 1221 yılında başlayıp 1224 yılında nihâyet bulan bu yolculuktan tam dört yıl sonra (1228 yılında) *Çang Çun*'un diğer bir öğrencisi olan *Sun si* seyahat notlarına bir mukaddime ilave edip notları neşreder. *Hsi Yü Chi* adlı bu metin *Palladius* tarafından *Rusça*'ya (1866) ve bazı kısımları hafzedilmek sûretiyle *Bretschneider* tarafından *İngilizce*'ye (1888) tercüme edilmiştir. *Bretschneider*, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources* adlı eserinde söz konusu metnin çevirisini vermeden önce XIV. yüzyılda yazılmış *Cho Keng Lu* adlı eserden *Cengiz Han*'ın *Çang Çun*'ya yazdığı mektubu aktarıyor. (c. I, s. 37-39) Bu mektubun önemi *Cengiz Han*'ın mektupta eski *Hiungnu* hükümdarlarından birinden (muhtemelen *Motun*'dan) bahsederken ‘bizim şanyümüz’ tabirini kullanmasıdır. *Cengiz*; mektubunda muvaffakiyetlerine ve dört cihetteki kavimlere boyun eğdirmesine işarette bulunduktan sonra imparatorluğunun hudutlarının genişliğini anlatmak amacıyla “...Eski şanyümüzün uzak devrinden beri böyle

¹⁵⁰ Kâdi Minhâc Sirâc, *Tabakât-ı Nâsırî*, c. II, s. 134-135; → İng. ter. H. G. Raverty, c. II. 1040-1041.

sınırları geniş bir imparatorluk görülmemiştir.” diyor.¹⁵¹ Bilindiği üzere şanyü yahut tanyu unvanı sadece Hiungnu hükümdarları tarafından

¹⁵¹ Mektûbun metni: “Tanrının Çin’i terketmesi Çin’in aşırı lüks düşkünlüğü ve mağrûrluğu sebebiyle oldu. Oysaki ben kuzeyin ot bitmez, su bulunmaz sahralarında yaşıyor; ölçüsüz bir hırstan uzak bulunuyorum. Debdebe ve lüksten nefret ediyorum, kanaat içinde bir hayât sürüyorum. Tek bir giyeceğim, tek bir yiyeceğim var. Mütevâzi çobanlarımla aynı yemeği yiyor, aynı çulu giyiyorum. Halkı evlâtlarım addediyor, istidâd ve kâbiliyet sâhiplerine kardeşimmişçesine alâka gösteriyorum. (Halkımla) prensiplerimizde dâimâ uyum hâlindeyiz, karşılıklı muhabbetle kenetlenmiş bulunuyoruz. Tâîmlerde her zaman en ön safta yer alıyorum, harp meydanında asla (askerin) gerisinde kalmıyorum. Yedi sene içerisinde büyük işler başardım, cümle cihânı bir imparatorluk çatısı altında birleştirdim. Göze çarpacak, dikkat çekecek bir kâbiliyete mâlik değilim. Şu kadarı var ki Kin hükûmeti sadakatten mahrûm ve bu sebeble Tanrı, Kin imparatorluk tahtını elde etmekte bana yardım etti. Güneyde Sunglar, kuzeyde Uygurlar, doğuda Tangutlar ve batının barbarları; hepsi benim üstünlüğümü tanıyorlar. Bana öyle geliyor ki “bizim şanyümüzün” uzak devrinden beri böyle sınırları geniş bir imparatorluk görülmemiştir. Fakat iş ve meşgûliyetimin yüksekliği nispetinde omuzlarımdaki yük de ağır. Hükûmrânlığımın çok uzun sürmeyeceğinden endişe ediyorum. Bir nehri geçmek için gemiler inşâ eder, gemiler için dümenler yaparız. Aynı şekilde imparatorluğu iyi bir durumda tutmak için âkil adamları çağırır, umûr-i devlette muâvenetlerinden istifâde edeceğimiz yardımcılar seçeriz. Tahta çıktığımdan beri önemsemişim şey halkımı (iyi) idare etmek olmuştur; fakat üç ile dokuzun (“kung” ile “king”) yerini doldurmaya liyâkati olan kimseleri bulamadım. Bu ahvâli düşünerek ey hakîm, araştırmaya koyuldum ve işittim ki siz, hakîkate nüfûz etmiş ve hak yola sâlik olmuştunuz. Derin bir bilgi ve vüsatlı bir tecrübe ile usûl ve kâideleri inceleyici, keşfedici olmuştunuz. Kutsiyetiniz âşikârdır. Kadîm bilgelerin sıkı kurallarını muhâfaza etmişsiniz, meşhûr kimselerin mümtâz kabiliyetlerine de doğuştan mâlik bulunuyorsunuz. Uzun zamandır kaya oyuklarında yaşıyordunuz ve dünyadan elinizi ayağınızı çekmiştiniz. Fakat kudsiyet ihrâz edenler ölümsüzlerin yolu üstündeki bulutlar gibi büyük kalabalıklar halinde gürûh gürûh size teveccüh ediyorlar. Savaştan sonra da aynı yerde, Şantung’ta yaşamaya devâm ettiğinizi biliyorum, ben dâimâ sizi düşünüyorum. Aynı arabanın içinde Vey Irmağından dönüş öykünüzü ve sazlık kulübede üç defa tekrarlanan çağrı hikâyeyizi biliyorum. Ama ne yapayım ki dağlar ve vâsî’ ovalar bizi birbirimizden ayırıyor ve sizinle görüşemiyorum. Tahttan inip kenârda beklemekten başka ne yapabilirim? Riyâzete girdim ve temizlendim. Emir subayım Liyu Çunglu’ya sizin için bir muhâfız ve bir araba hazırlamasını emrettim. 1000 li mesâfe sizi korkutmasın. Sizden mukaddes adımlarınızı atmanızı, harekete geçmenizi istirhâm ediyorum. Kum Çölü’nün uçsuz bucaksız oluşunu düşünmeyin. İnsanların gidişâtına acıyın, yahut bana merhamet edin, hayatı devâm ettirmenin yolunu gösterin! Hizmetinizde olacağım, en azından sizin bilgeliğinizden bir zerre olarak kalmayı ümîd ediyorum. Bir söz söyleyin bana ve böylelikle beni mesûd edin! Bu mektupta düşüncelerimi özetle ifâde ettim. Onları anlayacağınızı ümit ederim. Yine

kullanılmıştır.¹⁵² *Hiungnu* devletinin en geniş sınırlarına ulaşması ise *Mete (Motun) şanyü* zamanında olmuştur. *Tukyuların* eski *Hunların* bakiyesi oldukları göz önünde tutulur ve *Cengiz'in Göktürk hakanları* neslinden inmiş bulunduğu itibar olunursa '*bizim şanyümüz*' tabirinden *Cengiz'in Hiungnu hükümdarı Mete'yi* kendi ecdadı olarak bildiği sonucu çıkar. Bu mektubu *Çince'den İngilizce'ye* çeviren *Bretschneider* '*bizim şanyümüz*' ifadesinden yola çıkarak *Hiungnuların Moğolların* ecdadı olduğunu ileri sürmüşse de *Howorth* bu görüşü kabul etmemiş ve kendi görüşünü şu cümleyle dile getirmiştir: "*Benim fikrimce Cengiz Han bizim şanyümüz ifadesiyle mensup bulunduğu hanedan ailesinin kadim Hiungnu Türkleri soyundan geldiğini anlatmak istemiştir.*"¹⁵³

Câmiü't-Tevârih'te *Cengiz* ailesinin büyük nineleri *Alankova'dan* bahsedilirken onun son derece iffet sahibi bir hanım olup *Korulas* kavmine mensup bulunduğu bildiriliyor.¹⁵⁴ *Korulas* boyu altı boy birleşiminden meydana gelen *Kongurat* konfederasyonuna bağlıydı. *İkires, Ulkunut, Karanut, Kurlut* ve *İlçigin* boyları topluluğunun diğer azalarıydılar. *Konguratların Türk* oldukları *Howorth* ve *Vambery* gibi bilginlerin tetkikleri neticesinde anlaşılmıştır. *Howorth, Hive Hanlığı'nın* önemli şehirlerinden birine adını veren ve *Özbeklerin* dört büyük kolundan birini teşkil eden boyun *Kiyat Kungrat* adını taşıdığını yazar. *Cengiz Han* ve ailesinin eşlerini *Konguratlardan* almalarının bir gelenek

---

ümit ediyorum ki Büyük Tao'nun düstûrlarına derinlemesine nüfûz eden siz, doğru olan herşeye karşı sempati duyan siz, insanların arzuları karşısında mukâvemet göstermeyeceksiniz!" Beşinci ayın birinci günü (15 Mayıs 1219 günü) yazılmıştır. (E. Bretschneider, *İran ve Mâverâünnehir*, çev. H. Recebzâde, Tahrân, 1381, s. 65-67.)

¹⁵² *Şenyü* kelimesini *Avrupalı* sinologlar farklı şekillerde okumuşlardır: *Şen-yü (Rahip Biçurin, s. 12), Tchen-you (Klaproth, s. 13 ve 107), Zenghi (Parker, s. 17), Tan-jou (De Guignes, s. 198)*. Bkz. S. M. Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1947, s. 201.

¹⁵³ "The translator adds this proves that he considered the ancient Hiong nu the ancestors of the Mongols. It rather suggest to my mind that the royal stock to which he belonged was descended from that of the ancient Turkish Hiong nu." (H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 32.)

¹⁵⁴ "Dobun Bayan-ı mezkûr hatunî be gâyet pâkîze Alankova nâm ez kavm-i Korulas dâşte" (Reşideddîn, *Câmiü't-Tevârih*, neşr. M. Rüşen & M. Müsevî, c. I, s. 220.)

şeklinde devam etmiş olması da¹⁵⁵ *Howorth'a Konguratlarla Borçiginler* arasında eski bir ahitleşmenin varlığını düşündürmüştür. *Cengiz'in* evlilik yoluyla ittifak kurduğu boyların temelde *Türk* boyları olması *Konguratların Türk* olduklarını düşündüren başka bir sebeptir.¹⁵⁶ *Vambéry, Kongurat* boy adının *Türkçe* olduğunu söyler ve bunu *kongur + at* yani kestane renkli at şeklinde analiz eder.¹⁵⁷

Yüençaoşi	Altan Topçi	Sanang Seçen		Bodimer	Reşideddî n
Mavi Kurt	Burteçino	Burteçino		Burudaç i	Burteçino
Bataçi Han	Badayit-agan	Bedetse	Bedes	Berçen	Beteji
Tamatşa	Tiyemuçin	Tamatak		Temana	Tumaç
Horitşar Mergen	Koritsar Mergen	Horitsar Mergen		Kaksa Mergen	Kiçi Mergen
Oçzan Boroyun	Ukdjan Borugal	Agojim Bugural		Ayza Borogol	Kuçum Bugrul
Saliketşag	Sali Galtzego	Sali Halyigo		Eke Dagun	Yeke Nidun
Eke Nidun	Eke Nidun	Nike Nidun		Sai Suuji	Sam Soçi
Sin Soçi	Sam Soçi	Sam Suji		Tebzu	Hali Haçu
Harçi		Kali Karçu		Derben Zargan	Dobun Bayan
Borçizhiday Mergen	Buriti Mergen	Borjigetey Mergen			
Torokolçzin Boyan	Torkholçin Bayan	Torghaljin Bayan			
Duva Soko r	Doben Merga n	Duva Soko r	Dobo Merga n	Doa Sokor	Dobo Merga n

¹⁵⁵ *Kabul Han'ın* zevcesi *Goa Kulkua* da *Konguratlardandır*. (H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 43.)

¹⁵⁶ H. H. Howorth, *age*, c. I, s. 703.

¹⁵⁷ *"The names of most Turkish tribes and families are taken from animals. Thus we have mangit (which Abulgazi turns into 'thick forest'), compounded of mang = sick, and it = dog ; and further, oyurat" (spelt by some oirat) = grey horse ; kungrat or more correctly konghur at , chestnut horse. (Arminius Vámbéry, History of Bukhara, Henry S. King & Co., London, 1873, s. 120, dipnot no: 4.)*

Yukarıdaki çizelgede *Börteçino*'dan *Alankova*'nın zevci *Dobun Bayan*'a kadarki nesiller *Yüençaoşi*, *Altan Topçi*, *Sanang Seçen*, *Bodimer* ve *Câmiü't-Tevârîh*'e göre gösterilmiştir.¹⁵⁸ *Reşîdeddîn* ve *Bodimer*'de *Yeke Nidun*'dan önce *Sali Halyigo* adı yok. *Reşîdeddîn*'de *Dobun Bayan*'ın (*Dobu Mergen*) babasının adı *Hali Haçu* olmasına rağmen *Yüençaoşi*, *Altan Topçi* ve *Sanang Seçen*'de *Dobu Mergen*'den önce iki farklı isim var. (*Borijetey Mergen* ve *Turgaljin Bayan* isimleri) Bu iki ismin ilave olduğu anlaşılıyor. Muhtemelen *Borijetey* adı mavi gözlü anlamına gelen *Moğolca* 'borçik' kelimesine benzetilerek uydurulmuş. Bu muhayyel şahsın *Mongoljin Goa* adındaki zevcesinin adı da *Mongol* kelimesinden türetilmiş. *Bodimer* ve *Reşîd*, *Dobun Bayan*'ın kardeşinin adını zikretmiyorlar. Halbuki ilk üç listede *Dobun Bayan*'ın *Doa Sokhor* ismindeki kardeşi de yer alıyor. Güya *Doa Sokhor*, *Kiklop* gibi tek gözlüymüş, alnının ortasındaki tek gözüyle üç günlük uzaklığı görebiliyormuş. *Sanang Seçen*'i neşreden *Schmidt*'e göre *Dobu Mergen* (*Reşîd*'e göre *Dobun Bayan*) 581'de vefat eden *Göktürk kağanı Topo*'dur. *Doa Sokhor* ise ağabeyi *Sekin*'dir. (*Mukan Kağan*) *Mukan Kağan*'ın selefinin *Kolo* adını taşıması da dikkat çekici. Zira *Sanang Seçen*'de ekleme olan iki isimden sarfı nazar edilirse *Dobu Mergen*'den önce *Kali Karçu* var. *Reşîd*'te ise bu iki isim olmaksızın *Hali Haçu* adı geçiyor. Hem *Câmiü't-Tevârîh*'te hem de diğer *Moğol* kaynaklarında *Dobun Bayan*'dan *Börteçino*'ya kadarki şecerede üç kişinin isminin *Göktürk* kağanlarının isimlerini taşıması anlamlı.¹⁵⁹

Sonuç

Bu makalede ulaşılan sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1) *Moğolların Yâfes*'e kadar inen bir nesepnameleri yoktur. Kadim tarihleri bilinmeyen *Moğolların Tevratî-İslamî* jenaolojiye *Ebülce*'nin torunları, *Oğuz*'un kuzenleri olarak konumlandırılmaları müverrih *Reşîdeddîn*'in marifetiyle olmuştur.

¹⁵⁸ Çizelge *Howorth*'un makalesinden alınmıştır: Henry H. Howorth, *The Factitious Genealogies of the Mongol Rulers*, *JRAS*, Jul. 1908., s. 664.

¹⁵⁹ H. H. Howorth, *agm*, s. 665-667.

2) *Börteçino*, Türk destanından bir miktar değiştirilerek alınmıştır. *Börteçino*'nun *Sanang Seçen*, *Altan Topçi* gibi kaynaklarda da yer alması bu iktibasın *Reşîd* tarafından yapılmadığını gösterir. *Reşîd* muhtemelen *Börteçino* adındaki muhayyel şahıs hakkında yazdıklarını *Altan Debter*'den almıştır.

3) Destani tarihleri ancak *Abbasoğulları* ve *Samanoğulları* devrine kadar malum bulunan *Cengiz* ailesine kıdem verebilmek için *Ergenekon*'un şerefli kumandanı *Börteçino* ile *Alankova* arasına birçok nesiller eklenmiştir.

4) *Uygur* bahşıları nezdinde bulunan *Oğuz* destanının kaldığı yerden *Ergenekon*'a kadar geçen zamana ait bir kayda rastlamayan *Reşîd* bu konuda sükut etmiştir. Fakat *Ergenekon* vadisine giren *Nöküz* ve *Kıyan*'ın *Oğuz*'un doğuya sürdüğü amca çocuklarının neslinden olduğunu belirterek *Moğol* tarihinin başlangıcını kadim zamanlara kadar indirmiştir.

5) *Türklere* ait olan *Ergenekon* destanının *Câmiü't Tevârîh*'te *Moğollara* aitmiş gibi anlatılması iki ihtimalle açıklanabilir:

a) Birinci ihtimale göre *Borçiginler*, *Kara Tatarların* reisleri oldukları halde köken bakımından *Ak Tatarlarla* ihtilat eden *Şatolar* neslinden geliyorlardı. Zamanla *Moğollaşan*, *Moğol* kültürünü benimseyen, *Moğolca* konuşmaya başlayan *Borçigin* ailesi *Ergenekon* menkıbesini atalarına ait biliyor, nesiller boyunca bir miktar değişikliğe uğratarak muhâfaza ettikleri bu ananeyi tarihlerinin miladı olarak kabul ediyorlardı.

b) *Ergenekon* menkıbesinin *Göktürk* imparatorluğunun geniş toprakları üzerindeki halklar tarafından müşterek bir milat olarak kabul edildiği, *Cengiz*'in mensubu bulunduğu boyların (bu boylar ister *Moğol* ister *Türk* isterse *Moğollaşmış Türk* boyları olsun) bu ananeyi muhafaza ettikleri ve *Reşîd*'in de bunu kitabına yazdığı ikinci bir ihtimal olarak düşünülebilir. Fakat yukarıdan beri anlatılanlar ışığında ikinci seçenek daha zayıf bir ihtimal olarak görülmelidir.

Kaynakça

- Abbâs İkbâl, *Târîh-i Moğol*, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1384.
- Abul Fazl, *The Akbarnamah*, neşr. Maulawi Abd-ur-Rahim, Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1877; İng. terc. → çev. H. Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta, 1907.
- Ahmed Emin, *Fecrü'l İslâm*, çev. A. Serdaroğlu, Kılıç Kitâbevi, Ankara, 1976.
- Alaaddin Ali bin Muhammed bin İbrâhîm el-Bağdâdî, *Tefsîru'l Hâzin el-Müsemmâ Lübâbu't Te'vîl fî Ma'ânî't Tenzîl*, Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 2004.
- Amitai, Reuven, *Did Chinggis Khan Have a Jewish Teacher? An Examination of an Early Fourteenth-Century Arabic Text*, *Journal of the American Oriental Society*, vol. 124, No. 4, 2004, ss. 691-705.
- Andreasyan, Hirant D., *Süryani Mikail Vekâyinâmesi*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nde mahfuz basılmamış tercüme, 1944.
- Aristov, N. A., *Türk Halklarının Etnik Yapısı*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.
- Arsal, Sadri Maksudî, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1947.
- Barthold, V. V., *Reşidedîn ve Eseri*, *Türk Yurdu*, çev. R. Hulusi, 1340-1341, c. I, sayı: 1, s. 35-44; c. I, sayı: 2, s. 114-121; c. I, sayı: 4, s. 260-264; c. I, sayı: 6, s. 494-496; c. II, sayı: 7, s. 13-16; c. II, sayı: 10, s. 336-347.
- Barthold, V. V., *Moğollar Tarihine Medhal*, *Türk Yurdu*, çev. R. Hulusi, 1925, c. III, sayı: 13, s. 17-26; sayı: 14, s. 191-202.
- Bayani, K., *Chronique des Rois Mongols en Iran*, Librairie D'Amerique et D'Orient, Paris, 1936.
- Benâketî, *Târîh-i Benâketî: Ravzatü Uli'l Elbâb fî Ma'rifeti't Tevârih ve'l Ensâb*, neşr. Ca'fer Şî'âr, Tahran, 1348.
- Biçurin, Nikita, *Sobranya Svedenii o Narodakh Obitavşikh v Sredney Azii*, St. Petersburg, 1851; Türkçe terc. → Resulzade M. E., *Eski Zamanlarda Orta Asya'da Yaşayan Milletlere Ait Bilgiler Dergisi*, TTK Kütüphanesi'nde mahfuz basılmamış tercüme, tarihsiz.
- Biçurin, Nikita, *İstoriya Pervih Çetireh Hanov iz Doma Çingisova (Cengiz Hanedanından İlk Dört Hanın Tarihi)*, Moskova, 1826.
- Bloch, Edgard, *De l'Influence de la Religion Mazdéenne sur les Croyances des Peuples Turc*, *Revue de l'Histoire des Religions*, Paris, 1898, ss. 26-63.
- Bloch, Edgard, *Introduction a L'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashid ed-din*, E. J. Brill, Imperimerie Orientale, Leiden, 1910.

Boyle, John Andrew, *The Significance of the Jāmi' al-Tawārīkh as a Source on Mongol History, Mecmûa-i Hitâbehâ-yı Tahkîkî derbâre-i Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî*, Tahran, 1350, ss. 1-8.

Bretschneider, Emile, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources I-II*, K. Paul, Trench, Trübner Co. Ltd., London, 1888.

Brosset, M., *Histoire de la Géorgie*, Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, St. Pétersbourg, 1848.

Browne, Edward G., *Literary History of Persia*, Cambridge, 1928; Farsça terc. → *Târîh-i Edebî-yi Îrân*, çev. A. A. Hikmet, Tahran, 1339.

Burûşekî, Muhammed Mehdî, *Berres-i Reviş-i İdârî ve Âmûzişî Rab'-ı Reşîdî*, Müessese-i Çâp u İntişârât-ı Âsitân-ı Kuds-i Rezavî, Meşhed, 1365.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Sahasında İsrâiliyâta Kısa Bir Bakış I-II*, *Diyânet İlmî Dergi*, 1962, c. I, sayı: 6, ss. 8-11; sayı: 7, ss. 6-9.

Cerrahoğlu, İsmail, *Ye'cûc-Me'cûc ve Türkler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1975, c. XX, ss. 97-126.

Chabot, Jean-Baptiste, *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite D'Antioche (1166-1199) I-IV*, Ernest Leroux, Paris, 1905.

Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux*, St. Petersburg, 1903.

Cordier Henri, *Histoire Générale de la Chine I-IV*. Librairie Paul Geuthner, Paris, 1920.

Cosmo N. & Devin D. D. & Humphrey C., *Gog and Magog in Early Syriac and Islamic Sources*, Leiden, Boston, 2009.

Cüveynî Alaeddîn Ata Melik, *Tarîkh-ı-Jahan-Gusha*, neşr. M. ibni Abdülvehhâb Kazvîni, E. J. Brill, Imprimerie Orientale, Leyden, 1912.

Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî I-II*, neşr. Abdülhayy Habîbî, Kâbil, 1343.

D'Ohsson, A. Constantin, *Histoire des Mongols I-IV*, Frederik Müller, Amsterdam, 1852.

Danu Ankhbayar, *Cengiz İmparatorluğu Hakkında İlk Tarih Kayıtları: Meng Ta pei lu, Hei Ta shi lu*. haz. Uyar M., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

De Guignes, Joseph, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares Occidentaux I-V*, Paris, 1756.

De Guignes, Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sâir Garbî Tatarların Târîh-i Umûmîsi I-VIII*, çev. H. Câhid, Tanin Matbaası, İstanbul, 1925.

De La Croix Pétis, *Histoire du Grand Genghizcan, Premier Empereur des Anciens Mogols et Tartares*, Paris, 1710; İngilizce terc. → *The History of Genghizcan the Great, First Emperor of the Ancient Moguls and Tartars*, London, 1722.

De Mailla, Joseph, *Histoire Générale de la Chine, Traduites du Tong-Kien-Kang-Mou I-XII*, Paris, 1779.

Défremery C. - Sanguinetti B. R., *Voyages d'Ibn Batoutah I-IV*, Imprimerie Nationale, Paris, 1874.

Demir, Necati, *Bozkurt ve Ergenekon Destanı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2021.

Devletşâh bin Alâüddeve, *The Tadhkiratu Shu'ara = Memoires of the Poets*, neşr. E. Browne, E. J. Brill, Leiden, 1901.

Eberhard, Wolfram, *Ongutlar Hakkında Mülâhazalar, Belleten*, 1944, sayı: 32, ss. 584-588.

Ebubekir bin Abdullâh bin Aybek, *Kenzu'd Durer ve Câmiu'l Gurer*, neşr. Doktor Saîd Abdülfettâh Âşûr, Kahire 1972.

Ebülgâzî Bahadır Hân, *Türk Şeceresi*, neşr. Dr. Rıza Nur, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1925.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Nehir Destan Oğuzname*, Dergah Yayınevi, İstanbul, 2019.

Filibeli Ahmet Hilmi, *Senûsîler*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1325.

Finch Roger, *Moğolların Gizli Tarihindeki Efsanevi Unsurlar-Tepegöz, Oedipus, Bodoncar*. çev. Güleç İ., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2020.

Firdevsî, *Şâhnâme*, çev. N. Lugal, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2009.

Fischel, Walter, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, Londra, 1937.

Fischel Walter, *Über Raschid ad-Daulas Jüdischen Ursprung. Ein Beitrag zur Geschichte der Judenfrage in Persien unter den Mongolen, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 1937, ss. 145-153.

Franxman, W. Thomas, *Genesis and the Jewish Antiquities of Flavius Josephus*, Biblical Institute Press, Rome, 1979.

Es-Sayyâd Fuâd Abdülmü'tî, *Müverrihu Muguli'l Kebîr Reşîdüddîn Fazlullâh Hemedânî, Dârü'l Kâtibü'l Arabî li't Tıbâ'a ve'n Neşr*, Kâhire, 1967.

Gamq'relidze, Dmitri ve diğçerleri, *A History of Georgia*, Artuniji Publishing, Tiflis, 2002.

Golden, Peter, *The Ethnogenic Tales of the Turks, The Medieval History Journal*, 2018, 21, 2, ss. 291-307.

Gökalp, Cevdet, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Çingiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973.

Gölpınarlı, Abdülbakî, *Camiü't Tevârîh Tercümesi*, MEB, tarihsiz, TTK Küt., A II/7509.

Grousset, Réne, *Stepler İmparatorluğu*, çev. İnalçık H., TTK Basımevi, Ankara, 2011.

Grzhimailo, Grum, *Zapadnaya Mongoliya i Uryankhaiskii Krai I-II*, Leningrad, 1926.

Gumilev, Lev Nikolaevich, *Searches for an Imaginary Kingdom*, çev. Smith R. E. F., Cambridge Uni. Press, 1987.

Gülensoy Tunver, *Altan Topçı, TTK Belleten*, 1974, cilt: XXXVIII, sayı: 152, ss. 9-72.

Gülensoy T. (2007). *Moğolların Gizli Tarihi, Altan Topçı, Defter-i Çingiz-nâme, Cengiz-nâme ve Anonim Şibanî-nâme'ye Göre Cengiz Hân'ın Soy Kütüğü, Turkish Studies*, c. II, sayı: 2 (1), ss. 257-275.

Günaltay, Şemsettin, *Türk Tarihinin Ana Kaynaklarından Camiüttevarih ve Fazlullah Reşidüddin, TTK Belleten*, 1937, c. I, sayı 1, ss. 165-179.

Günaltay, Şemsettin, *Türklerin Anayurdu ve Irkı Meselesi, Tarih Semineri Dergisi*, 1937, sayı 1-1, İstanbul, ss. 3-13.

Günaltay, Şemsettin, *Türk Tezi Hakkındaki İntikatlarn Mâhiyeti ve Tezin Kat'î Zaferi, TTK Belleten*, 1938, cilt II, sayı: 7-8, ss. 337-365.

Hamdullâh el-Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Guzîde*, neşr. Nevâî A., Müessesesi-İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran, 1387.

Hammer, Joseph von, *Geschichte der Ilchane*, Darmstadt, 1843.

Horowitz, Josef, *MEB İA c. XIII Vehb b. Münebbih maddesi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986, ss. 261.

Howorth, H. H., *History of the Mongols I-III*, Longmans Green and Co., London, 1876.

Howorth, H. H., *The Northern Frontagers of China part VII, The Shato Turks, The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series*, 1885, vol. 17, no: 2, ss. 293-338.

Howorth, H. H., *The Factitious Genealogies of the Mongol Rulers, Journal of the Royal Asiatic Society*, Jul. 1908, .ss. 645-668.

İbn Haldun, *Mukaddime I-III*, çev. Zakir Kadirî Ugan, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

İbnu Asâkir, *Târîhu Medîneti'd Dimaşk*, Dâru'l Fikr, Beyrut, 1415.

İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasarü'd Düvel*, Dârü'r Râidi'l Lübnânî, Lübnân, 1994.

İnan, Abdülkadir, *Moğolların Gizli Tarihi, TTK Belleten*, 1942, c. VI, sayı: 21-22, ss. 121-126.

İnan, Abdülkadir, *Ongutların Menşei Meselesi, TTK Belleten*, 1944, c. 8, sayı: 31, ss. 453-456.

İnan, Abdülkadir, *Nayman Boyunun Soyu Meselesi, TTK Belleten*, 1960, c. XXIV, sayı: 96, s. 539-545.

Jahn Karl, *Tebriz: Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi. Tarih Araştırmaları Dergisi*, çev. İsmail Aka, 1980, c: 13, sayı: 24, ss. 59-77.

Josephus, *Jewish Antiquities I-IV*, çev. H. St. J. Thackeray, Harvard University Press, London, 1961.

Julien, Stanislas, *Document Historique sur les Tou-kioüe (Turcs), Journal Asiatique*, 1864, VI. seri, c. III; Türkçe terc. → *Tukyulara Dair Vesikalar, Dârülfünûn Ed. Fakültesi Mecmûası*, çev. N. Âsım, 1927, c. V, sayı: 4-5, ss. 365-388.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Meselesi*, İstanbul Üni. Ed. Fak. Tarih Dergisi, 1953, c. V, s. 8, ss. 105-136.

Kamola, Stefan, *History and Legend in the Jamī' al-Tawarikh, Abraham, Alexander and Oghuz Khan*, *Journal of Royal Asiatic Society*, 2015, vol. 25, ss. 555-577.

Karatay, Osman, *Ergenekon Öncesindeki Felaket Hakkında Bir Tarihlendirme Denemesi*, I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, Afyonkarahisar, 2009, ss. 127-133.

Kâşânî Ebu'l Kâsım Abdullâh, *Târîh-i Olcaytu*, neşr. M. Hambly, Bengâh-ı Tercume ve Neşr-i Kitâb, Tahran, 1969.

Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugâti't Türk I-IV*. neşr. B. Atalay, TTK, Ankara, 1985.

Kaya, Mehmet Levent, *Moğolların Gizli Tarihçesi*. Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Kirmânî Nâsirüddîn Münşî, *Nesâimü'l Eshâr min Letâimü'l Ahbâr der Târîh-i Vüzerâ*. neşr. Urmevî C. H., İntişârât-ı İttilâ'ât, Tahrân, 1364.

Klaproth, Julius, *Tableaux Historiques de l'Asie*, Librairie Ponthieu, Paris, 1826.

Klaproth, Julius, *Mémoires Relatifs a l'Asie I-II*, Librairie Orientale, Paris, 1828.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.

Köprülü, M. Fuat, *Türk Edebiyatı Tarihi*. Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1980.

Krawulsky, Dorothea, *The Mongol İlkhâns and their Vizier Rashîd al-Dîn*, Frankfurt, 2011.

Kurat, Akdes Nimet, *Göktürk Kağanlığı*. Ankara Üni. DTCF Dergisi, 1952, X, 1-2, ss. 1-56.

Kurat, Akdes Nimet, *Yüan-Ça'o Pi-şi Yahut Yüan-Çao-Bi-şi*. Makaleler, I. Cilt, Ankara, 2015, ss. 345-353.

Lee, Joo-Yup, *The Historical Meaning of the Term Turk and the Nature of the Turkic Identity of the Chinggisid and Timurid Elites in Post-Mongol Central Asia*, *CAJ*, 2016, 1/2, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, ss. 101-132.

Mehmed Şemseddîn, *İslâm'da Târîh ve Müverrihler*, Şehzâdebaşı Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1342.

Mau-Tsai, Liu, *Doğu Türkleri*. çev. E. Kayaoğlu & D. Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Minovî, Müctebâ, *Hâce Reşîdeddîn Vezîr, Nakd-i Hâl*, Şirket-i Sihâmî İntişârât-ı Harezmi, Tahrân, 1351.

Mîrhând, *Ravzatü's Safâ*, neşr. A. Zeryâb, İntişârât-ı İlmî, Tahran, 1358.

Murayama, Şiçiro, *Sind Die Naiman Türken oder Mongolen*, CAJ, 1959, c. IV, no: 3, ss. 188-198; Türkçe terc. → *Naymanlar Türk mü Moğol mu?*, ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, çev. A. Y. Oğuz, 2021, sayı: 12, ss. 117-132.

Carullah, Musa, *Kur'ân-ı Kerîm Âyetlerinin Mu'ciz İfâdelerine Göre Ye'cûc, Gümüşhane Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, aktaran: N. M. Kurban, 2013, c. II, sayı: 4, ss. 250-282.

Nesevî, *Sîretü Celâleddîn Mengübirti*, neşr. Hâfız Ahmed Hamdi, Dârü'l Fikri'l Arabî, Mısır, 1953; Fr. terc. → *Histoire du Sultan Djelal ed-Din Monkobirti*, çev. O. Houdas, Ernest Leroux, Paris, 1895.

Netzer, Amnon, *Rashid al-Din and His Jewish Background*, *Irano-Judaica*, 1994, c. III, Jerusalem, ss. 118-126.

Nüveyrî, *Nihâyetü'l Ereb fî Fünûni'l Edeb*, neşr. Dr. N. M. Fevzâ & D. H. K. Fevzâ, Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, 2004.

Ögel, Bahaeddin, *Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar*, *TTK Belleten*, 1957, sayı: XXI, ss. 81-137.

Ögel, Bahaeddin, *MEB İA c. XII/1 Tatar maddesi*, *Millî Eğitim Basımevi*, İstanbul, 1979, ss. 50-61.

Özgüdenli Osman Gazi, *TDV İA c. XXXV Reşîdüddîn Fazlullâh-ı Hemedânî maddesi*, İstanbul, 2008, ss. 19-21.

Pelliot, Paul, *Notes on Marco Polo I-III*, Imprimerie National, Paris, 1959.

Pelliot, Paul, *Uygur Yazısıyla Yazılmış Uğuz Han Destanı Üzerine*, çev. Köken V., TDK, Ankara, 1995.

Quatremère, Étienne, *Histoire des Mongols de la Perse*. Oriental Press, Amsterdam, 1968.

Recebzâde Hâşim, *Hâce Reşîdeddîn Fazlullâh, Sâzmân-ı Çâp u İntişârât*, Tahran, 1377.

Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, *Tercüme-i Arabî-i Câmiü't-Tevârîh*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Mîrâs-ı Mektûb, Tahran, 1395.

Reşîdeddîn Fazlullâh Hemedânî, *Câmiü't-Tevârîh I-III*, neşr. M. Rûşen & M. Mûsevî, Neşr-i Elburz, Tahran, 1373; → *Câmiü't-Tevârîh I-II*, neşr. B. Kerimî, İntişârât-ı İkbâl, Tahran, 1362.

Rıza Nur, *Şehnâme ve İran-Turan Cenklere*, *Revue de Turcologie*, 1900, I / IV, ss. 3-307.

Rockhill W. W., *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World*, Hayklut Society, London, 1900.

Rüşdü Ahmed, *Hall-i Mes'ele-i Tûfân*, Kitâbhâne-i Ebüzziyâ, İstanbul, 1303.

Schmitz, M., *MEB İA c. VI Ka'b al-Ahbâr maddesi*, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977, ss. 2-4.

Sibt ibnü'l Cevzî, *Mir'âtu'z Zamân fî Tevârîhi'l A'yân*, Dârü'r Riyâseti'l Âlemiyye, Beyrut, 1434.

Şeşen, Ramazan, *Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası*, 1969, c. XV, ss. 11-36.

Taberî, *Târîhu't Taberî, Dârü'l Maârif, Mısır, tarihsiz; İng. ter. →) The History of al-Tabari*, State University, Newyork, 1990.

Taşagıl, Ahmet, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi, Türkiyat Mecmuası*, 1942, cilt: 7, ss. 349-351.

Thackston, W. M., *Jami u't Tawarikh Compendium of Chronicles I-III*, Harvard Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü, 1998.

Timkowsky George, *Travels of the Russian Mission through Mongolia to China I-II*, A. & R. Spottiswoode, London, 1827.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumî Türk Tarihine Giriş* İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1946.

Togan, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.

Togan, Zeki Velidi, *MEB İA c. IX Reşîd-üd-Dîn Tabîb maddesi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s. 705-712.

Togan, A. Zeki Validi, *Moğollar Çingiz ve Türkler*, Arkadaş Matbaası, İstanbul, 1941.

TTK Heyet, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930.

Ukaylî, *Âsârü'l Vüzerâ*, neşr. Urmevî C. H., Çâphâne-i Dânişgâh, Tahran, 1337.

Velidi, Ahmed Zeki, *Türk Efsânelerinde Millî Alâmetler, Türk Yurdu*, sene: XV, 1925, cilt: III, no: 14, ss. 134-147.

Vámbéry, Ármin, *History of Bukhara*, Henry S. King & Co., London, 1873.

Visdelou, C., *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel*, J. Neaulme & N. van Daalen, La Haye, 1780.

Vladimircov, B. Y., *Cengiz Han*, çev. H. Â. Ediz, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.

Yıldırım, Dursun, *Ergenekon Erkin Kün mü?*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1997, c. 45, ss. 61-149.

Whiston, William, *The Works of Josephus*, Hendrickson Publishers, USA, 2004.

Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n Nübelâ*, Müessesetü'r Risâle, Beyrut, 1996.

Zichy, Etienne, *Le Voyage de Sallâm, l'interprète, á la muraille de Gog et de Magog, Kőrös Csoma-Archivum*, volume I, E. J. Brill, Leiden, 1921-1925, ss. 190-204.

Ziniakov, M. Nikolai, *Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries A.D. Arctic Anthropology*, 1988, vol. 25, No. 2, ss. 84-100.

Extended Abstract

Rashīd al-Dīn Fazlullāh Hamadānī is one of the most important figures of the East. He belonged to an influential family that raised valuable scholars and physicians. Thanks to the medical science he learned from his father, he quickly came into prominence among his peers. He held important positions in the service of the Ilkhanids. Finally, he was appointed vizier during the reigns of the Ghazan and Oljaytu Khans. Ilkhan Ghazan Khan was a ruler with a keen interest in history and had learnt the history of his nation and ancestors in depth. He knew that the Iranian people, who were very attached to their national traditions and kept the glorious memories of their past alive, despised the nomadic conquerors who came to their country from outside. For this reason, he wanted to write a Turkish-Mongolian Shahnāme in the style of Firdavsi's Shahnāme. First, however, the material that would form the basis of this work in verse had to be compiled and a Mongol-Turkic history had to be constructed from scattered documents, genealogies and oral narratives. Ghazan assigned this task to his vizier Rashīdeddīn Abū'l Fazl Hamadānī, who was considered a master of all the sciences of his time. When the ruler died before seeing the work completed, Rashīd al-Dīn presented it to his brother Oljaytu, who succeeded him. The new ruler ordered a second volume to be added to the work, including the history of other nations. Rashīd embarked on the preparation of the second volume in line with the wishes of the new sultan and completed his work Jāmi al-Tawārikh in 710 AH (1310-1311 AD).

The importance of Jāmi al-Tawārikh in terms of Turkish history lies in the fact that it compiles tales related to the mythic history of the Turks. The Oghuz Khan Epic is included in the first volume of the work, part one, chapter one. In the second volume, a separate chapter is devoted to the epic. The Ergenekon tale is found in the first part, fourth chapter of the first volume. According to the narrative, two thousand years ago, enmity broke out among the Turkic tribes and the other tribes defeated and slaughtered the Mongols, leaving only two men and two women alive. They escaped and came to a steep place with a narrow entrance surrounded by forests and mountains. In this place called Ergenekon, the descendants of two people named Nöküz and Kıyan proliferated for generations. Now this place had become too small for them and they began to look for a way out. To get out of an iron mine there, they made bellows out of ox and horse hides, piled up wood and coal, and lit a fire. Eventually, the passage opened and they came out of the narrow place onto a wider plain. In the second part of the work, which tells the story of Genghis Khan's ancestors, it is reported that a commander named Bortechino was at the head of the tribes coming out of Ergenekon. The aforementioned Bortechino is the ancestor of Genghis Khan's great-grandmother Alanqova.

Comparative studies on Ergenekon by Western scholars such as Klaproth and Howorth have shown that the original form of the epic is based on one of the origin legends of the Gokturks in Chinese sources. According to the story in Sui-shu, the ancestors of the T'u-chüe were massacred by their enemies and only a ten-year-old boy survived the slaughter. His hands and feet were cut off and he was thrown into a swamp, where a she-wolf brought him food and fed him. The wolf and the boy have intercourse. The wolf becomes pregnant. They cross to the eastern side of the Western Sea to get rid of the enemy ruler's man who had heard the news of them. In the north-west of the Uighur homeland, they take refuge in a valley surrounded on all sides by rocks. Here the wolf gives birth to ten children, one of whom takes the family name of Asena. A few generations later, a man called Ahien-she led them out of the cave. They made the Kin-shan range of the Altai Mountains their home, where they became subject to the Juan Juans and began to forge iron for them. They wore a wolf's head on the tip of their spears to show their origin.

The main parallels between Rashīd's narrative and the Gokturk origin myth are as follows:

- 1) Being attacked and massacred by a hostile tribe.
- 2) Survivors taking refuge in a place surrounded by mountains/rocks (a mountainside/cave).
- 3) Staying in the place of refuge for generations and eventually leaving.
- 4) The tradition of blacksmithing.

Although there is no doubt that the Ergenekon story quoted by Rashīd al Dīn was taken from the aforementioned descent epic, we do not know what the author's source was for this story. Although it is a highly unlikely that the Turks of the Middle East and Azerbaijan, who were Rashīd's informants, preserved this story five and a half centuries after the fall of the First Turkic Khaganate, it is one of the possibilities that come to mind. The second possibility is that the Uighur bahshis at the court of the Ilkhan in Tabriz had a copy of the epic in their possession. In either case, it would have to be assumed that Rashīd made changes to the epic that he had learned from Turkish narrators. For in Rashīd's version, the heroes of the epic are Mongols, not Turks. Nevertheless the interpretation that the historian wanted to curry favour with his patron kings by adapting a Turkish epic for the Mongols may be a hasty and unfair decision. Although Rashīd portrayed the Turks and Mongols as brotherly tribes descended from Yafes, one should look for the sensitivities of a devout believer in the Qur'an, not the political concerns of a sycophantic and hypocritical politician in this genealogy. An alternative interpretation is that

Rashīd learned about Ergenekon from Altan Debter, a Mongolian dynastic history that has not survived. Although it differs from Rashīd's account, the appearance of Bortechino in the Secret History or the Sanang Sechen Chronicle supports this interpretation. In other words, the Mongols were aware of the epic of derivation and Ergenekon and considered it as a milestone in their mythical history. The fact that the Mongol tribes considered a Turkic epic as their own has puzzled many researchers. For this reason, the Russian scholar Bichurin considered the Hiung-nu and their successors, the Gokturks, to be Mongols. On the other hand, scholars such as Klaproth and Howorth believed that the Mongol dynasty were princes descended from the Gokturk rulers and that they preserved the tradition they learned from their ancestors.

We have many arguments to support the second view:

1) From Jāmi al-Tawārikh and Ravzat-i Uli'l Elbāb we learn that the Mongol khans celebrated Ergenekon at the same time every year by hammering iron red-hot in the fire. This shows that the Mongol dynastic family preserved the tradition of blacksmithing. The development of ferrous metallurgy in the Altai began in the second half of the first millennium, corresponding to the foundation of the First Turkic Khaganate. However, according to Xiu Ting, who traveled to Mongolia on an embassy in 1235-36 and made some additions to the Hei Ta shi lu of Peng Da Ya, who had served in the same capacity before him (in 1233), the Mongols did not know blacksmithing because they did not possess iron mines, that they made their arrows from bone. Later, they learned craftsmanship and the making of war tools from the Uighurs. Therefore, the idea that Ergenekon originally belonged to the Mongols does not seem possible considering the historical and archaeological data.

2) Authors such as William of Rubruck, Nesawī, Juzjānī, Ibn-i Battūta, Nuwayrī and Abubakir bin Abdullāh Aybak al-Dawādārī give different versions of the tradition about Genghis Khan's blacksmithing. P. Pelliot argues that the name must have originated from the Turkish word *temürchi* (blacksmith) due to the tendency of the 'r' sound to fall before the suffix *-chi* in medieval Mongolian, and cites the fact that the name is written as *Temürchi* in Georgian sources and *Temürshin* (*Temürchin*) in Syriac works as proof of his claim.

3) Both the description of Genghis Khan's physical portrait in his *Meng Ta peilu* by the Southern Sung envoy Shao Hung and *Tabakāt-ı Nāsırī*'s account of Genghis Khan's appearance suggest that Genghis Khan resembled the White Tatars mixed with the Sha-to Turks, not the Black Tatars of which he was the head. Since blond hair and blue eyes were a common trait among members of the Borchigin family, we learn from *Jāmi al-Tawārikh* that Genghis Khan was surprised by the dark complexion of his grandson Kublai at his birth.

4) Juzjānī, the author of *Tabakāt al-Nāşirī*, narrates a dialogue between Qadi Fushanjī and Genghis. According to this dialogue, Genghis asked Fusanjī whether the Prophet Muhammad had a hadith about him. When Fushanjī narrated some hadiths about the emergence of the Turks, Genghis liked what he heard and said, "My heart testifies that you are telling the truth".

5) *Cho Kong Lu*, written in the XIV century, contains a letter written by Genghis Khan to the Taoist monk Chang Chun. In this letter Genghis Khan refers to one of the ancient rulers of Hiung-nu (probably Motun) as 'our shenyu'.

Taken together, the above-mentioned evidence suggests that the descent of the Genghis family from the Turkish tarkhans, who were blacksmiths, is not a remote possibility or an unfounded claim.

Accordingly, it is also plausible that *Ergenekon*, a Turkish epic, was taken from the dynastic history called *Altan Debter*.

A second point to be mentioned here is that the history and destiny of the Turkish and Mongol nations have been united through various mixtures and fusions throughout history. As a matter of fact, throughout history, the ancestors of the Mongols took part in the states founded by the Turks and the Turks took part in the Genghis Empire:

1) Among the tribes constituting the Tobas, there were Tiele Turks as well as proto-Mongolian elements.

2) Almost half of the Khitans were Uighur Turks.

3) When the Kyrgyz invaded the Uighur lands, some Uighurs sought refuge among the Shi-wei tribes, thus infusing the Mongols with Turkish blood.

4) The fact that the names of the rulers of the Naymans, who dominated western Mongolia in the Genghis era, were Turkish is evidence that these tribes were Turkic tribes that became Mongolized over time. It is also significant that Tata-Tonga, the tamgacı (sealer) of the Naiman ruler, who entered the service of Genghis when the Nayman country was captured and trained the Mongolian princes, was a Uighur Turk.

5) Although the Sha-to Turks were tried to be settled west of Shensi by the Tibetans who feared their alliance with the Uighurs, their rulers retreated further east and after 824 they subjugated the White Tatars and became dominant over them.

Since it is certain that there were proto-Mongolian elements within the vast borders of the Gokturk Empire, it is natural that these tribes adopted

Ergenekon as a common cultural element and considered this epic as their national epic.

Araştırma Makalesi

Türkistan Coğrafyasında Göçebe Bir Halk: Massagetler

Erdal Polat*

(ORCID: 0000-0003-2229-9819)

Makale Gönderim Tarihi

09.12.2023

Makale Kabul Tarihi

19.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Polat, E., "Türkistan Coğrafyasında Göçebe Bir Halk: Massagetler", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 658-685.

APA: Polat, E. (2024). Türkistan Coğrafyasında Göçebe Bir Halk: Massagetler. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 658-685.

Öz

Adını ilk defa Perslerle girmiş olduğu mücadele duyduğumuz Massagetler, günümüz coğrafi yerleştirmelerine göre; Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın bulunmuş olduğu coğrafyada yaşayan, Pers Kralı II. Kyros ile girmiş oldukları savaşı kazanan ve Pers kralları döneminde de hâkimiyet altına alınamamış göçebe ve güçlü bir halktır.

Kökenleri konusunda çok fazla tartışmanın olduğu bozkır coğrafyasının kadim topluluğu Massagetler günümüzde de gizemini korumaktadır. Kraliçeleri Tomris ile daha çok tanınan Massagetler, Perslerin hiçbir zaman tam olarak hâkimiyetleri altına alamadığı halk olarak bilinmektedir.

Geniş bir coğrafyaya hâkim olan Massagetler ile ilgili olan bilgilerimiz sınırlıdır. Tarihi kaynaklar, çivi yazılı metinler ve arkeolojik kazı çalışmalarından anlamaya çalıştığımız Massagetler, İskit/Saka lara bağlı güçlü ve kalabalık bir boydur. Massagetlerin yaşam tarzları, savaş taktikleri İskitlerle/Sakalarla büyük benzerlik taşımaktadır. Kökenleri konusunda Slav, İran ve Ural/Altay gibi birçok tartışma ve önerinin olduğu Massagetlerin, Ural/Altay kökenli olduğu

---

* Dr. Öğr. Üyesi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Türkiye, erdalpolat@yyu.edu.tr.

Assist. Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl University, Faculty of Letters, Department of Archeology, Turkey.

anlaşılmaktadır. Ayrıca Massagetlerin kraliçesi Tomris'in, diplomasi yoluyla sulhu araması sonrasında bu topluluğun özgürlüğü için verdiği askeri mücadele, dönemini aşarak binlerce yıl sonra günümüz kadınlarının toplumda almış olduğu rolün öncüsü olduğu görülmüştür.

Bu çalışmada günümüz Türkistan coğrafyasında hâkimiyet kurmuş ve Persler tarafından egemenlik altına alınamamış, Sakaların bir kolu olan ve Türk topluluklarıyla bağlantılı Massagetlerin yaşam tarzı, kültürü ve kökeni ele alınmış ve açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İskit/Saka, Türkistan, Bozkır Kavmi, Massaget, Tomris.

A Nomadic People in Turkistan Geography: Massagets

Abstract

The Massagets, whose name we heard for the first time in the struggle with the Persians, are a nomadic and powerful people living in the geography where Turkmenistan, Kazakhstan and Uzbekistan are located according to today's geographical placements, who won the war with the Persian King Cyrus II and could not be dominated under the Persian kings.

The Massagets, the ancient community of the steppe geography, where there is much debate about their origins, remain a mystery today. The Massagets, who are better known with their queen Tomris, are known as the people that the Persians could never fully dominate.

Our knowledge about the Massagets, who dominated a wide geography, is limited. The Massagets, whom we try to understand from historical sources, cuneiform texts and archaeological excavations, are a strong and crowded tribe affiliated to Scythians/Saka. The lifestyles and war tactics of the Massagetes are very similar to the Scythians/Saka. It is understood that the Massagetes, whose origins are the subject of many discussions and suggestions such as Slavic, Iranian and Ural/Altaic, are of Ural/Altaic origin. In addition, the military struggle of Tomris, the queen of the Massagetes, for their freedom after seeking peace through diplomacy, was seen to be the pioneer of the role of today's women in society thousands of years later.

In this study, the lifestyle, culture and origin of the Massagetes, a branch of the Sakas, who dominated in today's Turkistan geography and could not be dominated by the Persians, and who were related to Turkish communities, are discussed.

Keywords: Scythians/Saka, Turkistan, Steppe Tribe, Massaget, Tomris.

Giriş

Tarih ilkçağlardan günümüze değin birçok devletin kuruluşuna, genişlemesine ve yıkılışına şahitlik etmiş, bu devletlerin siyasal, sosyal ve kültürel yaşamışlıklarını hafızasına kaydetmiştir. Devletlerin tarih sahnesinde yer alabilmeleri ve bu sahnede var olarak kalabilme düşüncesi beraberinde askeri hareketliliği de getirmiştir. Tanıklık edilerek hafızalara kazınan siyasal, sosyal, kültürel ve askeri bu yaşamışlıklar o dönemin dünyasının şekillenmesinde önemli bir pay sahibi olmuştur. Nitekim Pers kralı II. Kyros ile Massagetler'in kraliçesi Tomris arasında yaşanan olaylar da tarihin hafızasına kazınmış ve yine tarihin sayfalarında kaleme alınmıştır. Antik Yunan tragedyalarının ortaya çıkışıyla birlikte Aiskhylos'un üçlemelerinden (trilogia) biri olan; Prometheus'un getirilip zincirlendiği topraklar için *“Dünyanın uzak sınırına ayak basılmamış bir yalnızlık olan İskit topraklarına geliyoruz”* ifadesi esasında bozkırda göçebe bir halk olan Massagetler için de kullanılabilir¹. Konumuzla ilgili yapılan çalışmalarda metin yazarlarının verdiği bilgilerin eksikliği fazlaca hissedilirken, çivi yazılı metin kayıtlarında da konumuzla ilgili doğrudan bilgilerin yer almadığı da görülmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada atlı bir topluluk olan Massagetler, kendilerine ait bölük pörçük ve az bilgilerin olduğu bir literatür taramasıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Perslerin en soylu boyu Pasargadların Akhaimenid kolundan olan Anzan prensi II. Kyros, Med İmparatorluğu'nun hâkimiyetine son vererek Medleri egemenliği altına almış, imparatorluk sınırları Halys (Kızılırmak) Irmağı'na kadar ulaşmıştır². MÖ 547/6 yılında Lidya Krallığı'nın başkenti Sardeis'in (Sart) ele geçirilmesiyle Anadolu'nun batısı Pers İmparatorluğu topraklarına dâhil olmuştur. II. Kyros (Büyük Kyros) döneminde sınırlar Orta Asya'nın bir kısmı, Mezopotamya ve Ege Denizi'ne kadar ulaşmıştır. Pers İmparatorluğu'nun tarih sahnesinde iki yüzyılı aşkın bir sürecinde yaklaşık otuz yıl hüküm süren kurucu kral II. Kyros, Herodotos'un anlatısı doğrultusunda Massagetlerin kraliçesi

¹Aeschylus, *Prometheus Bound*. (Trans. Herbert Weir Smyth), Cambridge, 1926, I. s. 35.

²Amelia Kuhrt, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*, (Çev. Dilek Şendil), İstanbul, 2009, s. 366.

tarafından öldürülmüştür³. Büyük ve düzenli bir orduya sahip olan II. Kyros'un Massagetlerin kraliçesi Tomris'e yenilmesinin nedeni olarak, atlı-göçebe bir kavim olan Massagetlerin sahibi olduğu coğrafyaya uyum sağlama ve bu coğrafyanın gereklerinden olan savaş taktiğine sahip olması gösterilebilir⁴.

Massagetler

Bir halkın tarih sahnesinde zikredilmesi tarihi kaynaklar, çivi yazılı metinler gibi yazılı kaynaklarla mümkündür. Nitekim Pers kurucu kralı olan II. Kyros'un tahta çıkması ve imparatorluk sınırlarını genişletme düşüncesine paralel olarak Massagetlerin anıldığı metin kayıtlarında görmekte ve Massagetlerin varlığı ile karşılaşmaktayız⁵. Persler, geniş bir imparatorluk kurarak, Babil'i egemenliği altına almış sınırlarını genişleterek Massagetler üzerine gerçekleştirilen askeri seferle bu topluluktan haberdar olmamızı sağlamıştır. MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı düşünüldüğünde boyların, devletlerin oluşumu ve bulunduğu

³Herodotos, *Historiai*, (Çev. M. Ökmen), İstanbul, 1973, I. 214. Metin yazarı Ksenophon'un kusursuz bir profil çizerek anlattığı biyografi tadındaki Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia) adlı eserinde II. Kyros'un (Büyük Kyros) ölümüne yer vermektedir. Yazar Herodotos'un savaşarak öldüğüne dair verdiği bilgilerin aksine Ksenophon II. Kyros'un yatağında hasta yatarken çocukları ve dostlarına yönetecekleri bölgeleri paylaştırdıktan sonra öldüğünü ifade etmektedir (Ksenophon, *Kyrou Paedeia (Kyros'un Eğitimi)*, İstanbul, 2007, VIII. 8).

⁴Ayten Akcan, "Bozkırda Kadın Bir Lider: Tomris", *Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar 1*. (Ed. Bahir Selçuk, Serdar Ünal, Yener Lütfü Mert), Ankara: Duvar Yayınları, 2021, s. 139-150. İskit ve Sakaların aynı kökenden geliyor oluşuna binaen, İskit kadınlarının hem savaşlarda hem de devlet yönetiminde söz sahibi olduklarını söylemek mümkündür. "bir vakada, bir kadın birey sağ kaburgasından hançer nedeniyle ölüm anında yaralanmıştı, bu durum da bu kadının bu hançer darbesiyle ölmüş olabileceğini akıllara getirmektedir. Osteolojik arkeologlar, bu 25-30 yaşındaki kadının sağ göğsüne bir çift kenarlı hançerin girdiğine inanıyorlardı. ... Don-Volga bölgesindeki Ordzhonikidze şehrinde, arkeologlar bir kurgan mezarında sol dizinde bir ok ucu olan kadının kemiklerini kazdılar. Mezarda demir bir mızrak ucu ve birkaç bronz ok ucu bulundu ve korpusun yanında ayna ve süs içeren birkaç kadın nesnesi de bulundu. Bu piyadenin silahları ve savaş yaraları incelendiğinde bu kadının gerçekten savaş alanına savaşçı kimliği ile katıldığına göstergesi olabilir. ..." Detaylı bilgi için Ayten Akcan, "İskit Halkının Cinsiyet İnşasında Kadının Rolü", *Kadın ve Yaşam*. (Ed. Ayten Akcan-Burcu Bür Yiğit), Konya: Eğitim Yayınevi, 2023, s. 54.

⁵Adile Ayda, "Etrüksler ile İskitler Arasında Benzerlikler", VIII. Türk Tarih Kongresi, I. Cilt, 11-15 Ekim (1976), s. 287-292; Emre Erten, "Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris", *Mediterranean Journal of Humanities*, VI/2 (2016), s. 237-263.

coğrafyadaki egemenlikleri tartışılmaz bir gerçektir⁶. Hiç şüphesiz Herodotos'un⁷ detaylı bir şekilde anlattığı ve diğer yazarlarında desteklediği bilgiler ışığında Massagetler, bulunduğu coğrafyada önemli bir topluluktur.

Massaget Adı

Çivi yazılı metinler ile antik kaynaklarda doğrudan Massaget adı geçmiyor olsa da söz konusu bu ismi açıklığa kavuşturacak ifadeler yer almaktadır. Pers kralı I. Darius⁸, I. Kserkses ve II. ya da III. Artakserkses'in yazdırttığı metinlerde yönetilen halklar arasında Sakalar diye adlandırılan bir grup bulunmaktadır. Bu yazılı verilerde "*Saka haumavarga -hauma içen Sakalar*", "*Saka tigrakhauda -sivri başlıklı sakalar*", "*tyai paradraya⁹ -denizin karşısındaki sakalar*" olarak tanımların yer aldığı görülmektedir¹⁰. Baktria'ya bitişik Pamir ve civarında, Hindistan sınırına yakın kesimlerde yaşayan, *-Amorgi Sakaları* olarak da nitelendirilen bu grup İran'a tabi olduğu düşünülüyordu¹¹. Herodotos'ta (VII. 64) "*Amyrgia kabilesinden gelenlere Sakesler*" deniyordu ifadeleri Amyrgian Sakalarıyla aynı olmalıdır¹². Yukarıda Sakaların gruplandırması içerisinde anılan Massagetlerin *-Saka tigrakhauda* olarak nitelendirildiği düşünülmektedir. İki nehir arasında Fergane ve Tiyanşan civarındaki Sakalar olarak geçmektedir. Massagetler üzerine yapılan sefer, Sakalardan sayıldığından Sir Derya Massagetleri *-düzlük Massagetleri* ya da *düzlük Sakaları-* olarak

⁶Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları* (2. Baskı), Ankara, 2013, s. 2.

⁷Metin yazarı Herodotos'un *Tarih (Histories)* adlı eserinin birinci kitabının girişinde yer alan önsöz niteliğindeki paragraf yaşananları neden kaleme aldığını açıkça ortaya koymaktadır. "*Bu Halikarnasoslu Herodotos'un kamuya sunduğu araştırmadır. İnsanoğlunun yaptıkları zamanla unutulmasın ve gerek Yunanlıların, gerekse barbarların meydana getirdikleri harikalar bir gün adsız kalsın, tek amacı budur; bir de bunlar birbirleriyle neden dövüşürlerdi diye merakta kalsın*" (Herodotos, a.g.e., I). Bu ifadeler eserin amacını ortaya koymaktadır. Detaylı bilgi için Eyüp Çoraklı, *Antik Çağda Araştırma Fikrinin Doğuşu Historia*, İstanbul, 2017, s. 59, 99).

⁸Detaylı bilgi için, Erdal Polat, "Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius", *Arteoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (2023), s. 1-17.

⁹İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Ankara, 2008, s. X.

¹⁰Roland Kent, *Old Persian Grammer Texts Lexion*, (Ed. J. Pritchard), New Haven, 1953, s. 138-156. DNa, 138; DPe, 136; DPh, 137; DSe, 141; XPh, 152; A?P, 156);

¹¹Togan, a.g.m., 1987a, s. 33.

¹²Herodotos, a.g.e., VII.64; Kent, a.g.e., 138-156 DNa, 138; A?P, 156

anılmakta ve Batı Türkistan düzlüklerinde varlıkları görülmektedir¹³. Denizin karşısındaki Sakalar ifadesi ile de Pers kralı I. Darius'un da üzerine askeri sefer düzenlediği Karadeniz kıyılarında bulunan İskitler olarak düşünülebilir¹⁴. Thukydides'in¹⁵ (II. 96, 97) de coğrafi olarak tanımını yaptığı İskitler, Karadeniz ve civarına yerleşmişlerdi. Pers kralı I. Darius'un İskitler üzerine gerçekleştirmiş olduğu bu seferde, İskit askerlerinin kendi ülke toprakları içerisinde Perslerin karşısına çıkmayarak Pers ordusunu taciz etmeleri, İskitlerin sahip olduğu değerler üzerine yapılacak bir saldırının kendilerinin ölümü olacağı gibi savaş taktikleri ve yaşamları bozkır halkı olan Massagetlerle benzerlik göstermektedir. Darius'un Behistun Yazıtı'nda "sivri uçlu başlık" takan diye ifade ettiği, isyan ettiği için üzerine yürüdüğü ve yazıtın görsel tasvirinde de isyan sonucunda yakalanılarak elleri bağlı bir şekilde huzuruna çıkarılan Sakalardan (İskit) bahsetmektedir (bkz. Resim 1). Ayrıca Kuun¹⁶ Massaget adındaki *-et* çoğul eki çıkarıldığında *-ma/sag* ya da *-ma/sak* kelimesindeki *-sak* hecesinin Saka ismi ile büyük benzerlik taşıdığını ifade etmiştir. Çin kaynaklarında Sakalar "*sai*", "*sai-wang*" şeklinde ifade edilmekte *-sak* kelimesinin daha çok "*sai*" olarak kullanıldığını düşünülmektedir. Bu bağlamda Massagetler ile Sakalar arasında bir bağ olduğu da ortaya çıkmaktadır¹⁷. Söz konusu bu bağ Herodotos'da¹⁸ "*göçebe İskitler Asyadaydılar. Massagetlerle yaptıkları bir savaştan yenik çıktılar, Araxes Irmağını geçtiler ve Kimmerlerin yanına göç ettiler*" diye aktarmaktadır. Bu bilgilerin ışığında Massagetlerin, giyim, yaşam tarzı ve buldukları coğrafya açısından küçük farklılıklar taşıyan Saka grupları içerisinde anıldıkları anlaşılmakta ve ayrıca Sakalar diye adlandırılan halkın İskitlerle aynı olduğu düşünülmektedir.

¹³Togan, a.g.m., 1987a, s. 32-33; Durmuş, a.g.m., 1997, s.49.

¹⁴Herodotos, *a.g.e.*, IV. 83-144; Duruş, *a.g.e.*, s. X; Bu konuyla ilgili olarak A. Herrmann'da Sakaları, "*Ska Tigrakhauda*", "*Saka tiay para daray*" ve "*Saka haumavarga*" olarak üç gruba ayırmaktadır. Albert Herrmann, "*Die Saken und der Skythenzug des Dareios*", *Beihefts zur Archiv für Orientforschung I.* (1933), s. 157-158.

¹⁵Thukydides, *History of the Peloponnesian War.* (Trans. Thomas Hobbes). London, 1843, II. 96-97.

¹⁶Geza Kuun, *Codex Cumanicus.* (Ed. E. Apor), Budapest, 1981, s. II.57/LVII.

¹⁷Durmuş, a.g.m., 2019, s. 189.

¹⁸Herodotos, *a.g.e.*, IV. 11.

“... 74. 5.20-30. Kral Darius diyor ki: Daha sonra ordumla sivri uçlu başlıklı Sakalara (İskitlere) yürüdüm. Bu İskitler benden önce gitti ve nehri aşarak ordularıyla o tarafa gittim. Onları ağır bir yenilgiye uğrattım ve başka bir liderini esir aldım. O elleri bağlı bir şekilde bana getirildi ve öldürdüm. Onların Skunkha adında bir komutanını bana getirdiler. Ben onlara başka birini komutan olarak atadım ve oralar benim oldu. 75.5.30-33. Kral Darius diyor ki: İskitler, İnanmıyor ve Ahuramazdaya tapınmıyorlardı. Ben Ahuramazdaya tapıyordum...”¹⁹.

Massagetlerin Kökeni

İskitlerin/Sakaların ve dolayısıyla Saka grupları içerisinde anılan Massagetlerin kökeni konusunda birçok tartışma söz konusudur. Bu tartışmalar içerisinde İskitlerin/Sakaların İran, Slav ve Ural-Altay kökenli olabileceğine dair fikirler bulunmaktadır. Bu toplulukların, İran kökenli olduğunu K. Zeus, A. Herrmann, K. Kretschmer, J. Junge, H. H. Van der Osten gibi isimler çok fazla malzemeye dayanmadan savunmaktadır. Bu bilim insanlarına göre, din ve dil açısından bazı uyuşmalar, İran ve İskitler arasındaki bir takım kültürel benzerlikler onların Hint-Avrupa kökenli olabilecekleri savını ortaya atmalarına neden olmuştur²⁰. Ayrıca Slav kökenli olabileceğini savunan İ. E. Zabelin, Mannert ve Cuno gibi bilim insanlarının çıkarımları, İranlı olma olasılığına göre çok daha düşüktür. Bu araştırmacılar Kul Oba’da ele geçmiş olan İskit vazolarındaki tasvirlerden yola çıkarak Rus elbiseleriyle vazo üzerindeki tasvir edilen elbiselerin benzerliğini öne sürmüşlerdir. Antik kaynaklarda da bu duruma dair herhangi bir verinin olmayışı bu tezi zayıf bir ihtimal olarak ortada bırakmaktadır²¹. 19. yüzyıldan itibaren diğer iki görüşe göre ön plana çıkan tutarlı ve güçlü düşünce İskitlerin/Sakaların Ural-Altay ırkına ait oldukları görüşüdür. İskitlerin, Türk-Tatar veya Moğol ırkından olabileceği düşüncesi çivi yazısı uzmanı Mordtmann tarafından, -*Saka tigrakhauda* ve -*Saka haumavarga*’nın Türk olduğuna dair ispat çabalarıyla zenginleşmiştir. Bu duruma onira: onarmak, orta: oturmak, doldu: doldurak, gik: gök, irtçiği: artmak, katta: katmak, çağrı: oğlu, vol:

¹⁹Kent, *a.g.e.*, s. 132-134 DB V.

²⁰İlhami Durmuş, “İskitlerin Kimliği”, *Türkler*. Cilt I (İlkçağ), (Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 619-620.

²¹İlhami Durmuş, “Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler”, *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi*. Sayı 122 (2021), s. 142.

yol, vita yana: öte yana, urun: vurun gibi kelimelere örnek olarak gösterilebilir. Bununla birlikte yerli ve yabancı birçok bilim insanı tarafından İskitlerin/Sakaların Ural-Altay ırkına mensup olduğuna dair fikirleri bulunmaktadır. Söz konusu bu halkların Türk olduklarına dair fikir, filolojik ve arkeolojik veriler üzerinden ifade edilmiştir.

Herodotos, *İskitlerin ana vatanı Asya idi. Massagetlere yenilmeleri sonrasında Araxes (Yakartes) Irmağını geçip Kimmerlerin yaşadığı yere göç ettiler*²² diyerek İskitlerin yaşadığı yer ile ilgili bilgi aktarır. Herodotos'un yukarıdaki ifadelerinde, Araxes Irmağı'ndan kastının Aral Gölü'nün doğu yakasına dökülen Yakartes Irmağı (Sirderya) olarak kabul edilir ve İskitlerin ana vatanı olarak Orta Asya'dan Bering Boğazı'na kadar bir yayılım içerisinde olduğu kabul edilir. İskitlerin, Orta Asya kökenli, Tatar ve Moğol aidiyeti taşıdığı düşünülür²³. Togan'da²⁴ yabancı meslektaşları gibi bu kavmin hâkim tabakasının Türk olduğu kanaatinde olduğunu aktarır. Türk tarihi ve kültürü üzerine birçok çalışma yapan Ögel²⁵, İskitlerin anavatanı olan Orta Asya coğrafyasında bulunan göçebe ve atlı kavimler için Saka ve İskit isimlerinin kullanıldığını, Saka adının içerisinde Türk ve Moğolların da kast edildiğini ifade eder. Türkoloji mütehassısı Z. V. Togan²⁶ Saka ve Massagetlerden bahsederken, İran unsuru olan kavimlerle karışmışsa da söz konusu her iki kavmin de köken bakımından Türk olduğunu ifade etmektedir²⁷. Saka kelimesinin Türkçe'de (Yakut lehçesi) "insan" anlamına geldiğini, Avestea'da "Türk" karşılığı dışında Türkleri küçümseme amacına binaen "eşkiya" manasında kullanıldığını ifade etmiştir. Saistan/Sakastan ve Türkistan'da aynı manada kullanılan kelimeler olduğunu söylemiştir.

²²Herodotos, *a.g.e.*, IV. 11.

²³George Wynn B. Huningford, "Who Were the Scythians?", *Anthropos* XXX. (December-1935), s. 785; Durmuş, *a.g.e.*, 2002, s. 620.

²⁴Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Cild I, (3. Baskı), İstanbul, 1981, s. 34.

²⁵Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara, 1981, s. 186.

²⁶Togan, *a.g.e.*, 1981, s. 23.

²⁷Z. V. Togan, Masaget ismi üzerine, Hazar-İran ve Yahudi anlatılarında geçen Yafeth'in oğlu ve Oğuz'un pederi olarak bilinen *Mesek* adının et-li cem şekli olduğuna dairdir. Bunu destekleyen verilerin olduğunu ifade eden Togan, Eski Masagetlerin Aral-Hazar lokalizasyonunda, Emba Nehri dolaylarında Bayolı kabilesinin bir kolu olan Maskar'ın yaşadığını Maskar ismi Masak isminin -er ile birleştiği ve *Masak-er* şeklinden geldiğini aktarmaktadır.

Ermeni yazar Stephanos'un "Türkistan bozkırlarında ki buna Sakastan" denir tanımıyla bu durumu desteklemektedir²⁸. Günaltay²⁹, Saka= Sak isminin Türk diline ait Çağatay lügatinde –Sak lafzının "yan" manasına geldiğini, Sakaların yurtlarının ana Türk ilinin yan tarafı olarak düşünülürse bu ismin anlaşılabilirliğini aktarmaktadır. Zamanla bu ismi taşımış Türklerden Sibiryaya içlerine, kuzeydoğuya göç eden ve Ruslar tarafından Yakut olarak adlandırılan bu halkın kendilerini Saka ismiyle andıklarını bu durumunda Sakaların Türklüklerini teyit ettiğini ifade etmektedir. Bu konuyla ilgili olarak Seyidof Sag/Sak kelimesinin Türk kökenli olduğu ve Yakut Türkleriyle bir bağı olduğunu anlatır³⁰. Sak kelimesinin "yay", "kuvvet", "güç" manalarına geldiğini fonetik olarak "y" ile "s" kelimelerinin birbirlerini yerine kullanıldığını Yakut ismindeki "ya" nın Sak ile mana bakımından aynı olduğunu savunur. Üç farklı grup halinde anılan Sakaların Türk kökenli oluşuna dair bu ifadeler Sakaların –*Saka tigrakhauda* olarak anılan Massagetleri de kapsamaktadır. Bir kavmin/topluluğun hangi ırka mensup olduğu konusunu birçok açıdan değerlendirme yapılması gereken önemli bir konudur. Hele ki bu topluluk göçebe yaşam şekline sahip ise bunu belirlemek ise oldukça güçtür. Yukarıda ifade edilen gerekçelerle İskitlerin/Sakaların ve dolayısıyla Massagetlerin hangi ırka mensup oldukları konusunda Ural-Altay'ın ön plana çıktığı görülmektedir.

Herodotos, Massagetler ile ilgili giyim ve yaşam, savaşma şekli, kullanılan silahlar ve sagaris adlı balta gibi özellikleriyle bahsederken İskitlerle benzerlik taşıdığını aktarır³¹. Yazar bu kez Yunanistan üzerine yapılan seferde I. Kserkses'in ordusunu anlatırken Sakalardan İskit soyundan gelenler diye bahseder. Koni biçimli başlık, kendilerine özgü yay ve hançer ile Sagarislerinin olduğunu anlatır³². Yunanlıların İskit, Perslerin Saka olarak nitelendirdiği halklar birbirleriyle benzerlik

²⁸Zeki Velidi Togan, "Sakalar VII", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23 (Şubat-1987b), s. 27.

²⁹Şemsettin Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat'ı Zaferi", *Bellekten*. Cilt II, Sayı 7-8 (1938), s. 349-350.

³⁰Akt. Abdulhaluk Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*. Cilt I (İlkçağ), (Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara, 2002, s. 584.

³¹Herodotos, *a.g.e.*, I.215.

³²Herodotos'un aktardıklarına göre; Sakalar, balta yerine kendi ulusal sagarislerini savaş aletini kullanırdı. Herodotos, *a.g.e.*, VII.64.

taşıdıkları için bu adlar birbirleri için kullanılabiliyordu³³. Parzinger³⁴ Perslerin İskitleri Saka olarak tanımladıklarını Yunanlıların Siriderya (Yaksartes) Nehri'nin kuzeyindeki İran kabileleri için bu tanımlı kullanmış olduklarını ifade etmiş olsa bile atlı-göçebe olan kavimler için de Perslerin bu şekilde adlandırmayı kullandıklarını aktarır. Ayrıca araştırmacı, Yakın Doğu'nun İskit istilasına Saka kabilelerinin de dâhil olmasıyla kimin Saka olduğu ayrımının zor olduğunu ve bu yüzden Perslerin, Sakaları kendi içerisinde gruplara ayırdığını belirtir. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin derslerinde okutulan Eski Çağ Tarihi ve İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ile ilgili verilen bilgilerde de Massaget ile Sakalar birlikte anılmıştır. Aynı coğrafyada yaşayan bu halk için iki farklı isim kullanılıyordu³⁵. Aslında bu durum da geniş coğrafyaya yayılmış İskitlerin çeşitli boylardan meydana geldiğini bizlere göstermektedir.

Massagetlerin Yaşadığı Coğrafya

Massagetler, Arax'ın öbür yanında, İssedonlar'ın karşısında konumlanmış, Kafkasların çevrelediği Hazar Denizi'nin bulunduğu yere açılan ovalık alanda doğayla iç içe yaşayan büyük ve kalabalık bir topluluktur³⁶. Strabon, Hazar Denizi'nin çevresinde yaşayan göçebe halkların Daha olarak adlandırıldığını, Hazar Denizi'nin doğusundaki topluluklara ise Massaget ve Saka dendiğini belirtmektedir. Genel olarak İskit adı verilen bu toplulukların kendi adlarıyla anıldığını aktarmaktadır³⁷ (Head, 1992: 48-49). Bir diğer yazar Diodorus, güçlü Pers kralı II. Kyros'un İskit kraliçesi olan Tomris'e karşı yürüdüğünü anlatmaktadır³⁸. Arrianos ise Massagetlerden, Sogdiana'nın yakınlarında ikame eden İskitler olarak bahsetmektedir³⁹. Metin

³³Mihail İllarionoviç Artamonov, *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar*. (Çev. Muhammet Şen), İstanbul, 2020, s. 35; S. G. Klyashtorny, "Sakalar", *İskitler*. (Çev. D. Ahsen Batur), (4. Baskı), İstanbul, (2020), s. 288-289.

³⁴Hermann Parzinger, *İskitler Kökenleri, Kültürleri ve Mirasları*. (1. Baskı), (Çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2023, s. 22-24.

³⁵Kapar, a.g.m., s. 245.

³⁶Herodotos, *a.g.e.*, I. 203; Strabon, *The Geography of Strabo*. (Trans. H.C. Hamilton - W. Falconer), London, 1924, XI. 8.2.

³⁷Duncan Head, *The Achaemenid Persian Army*, Stockport, 1922, s. 48-49.

³⁸Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica I-V*. (Ed. Immanuel Berker, Ludwig Dindorf, Friedrich Vogel), Leipzig, 1890, II. 43-45.

³⁹Arrianos, *Anabasis* (Trans. A. G. Ross), Bibliotheca Teubneriana, 1907, VI. 16.

yazarlarının bu bilgileri ışığında Massagetlerin İskitler'e bağlı kalabalık bir kol olduğu anlaşılmaktadır (bkz. Harita 1).

Atlı ve göçebe bir yaşam şekline sahip olan Massagetlerin yaşadığı sınırları kestirmek oldukça güçtür. Massagetlerin, Hazar Denizi'nin doğusu ile Aral Gölü arasındaki geniş düzlüklerde hâkimiyet kurduklarını söylemek yanlış olmaz⁴⁰. Buna göre Massagetler, günümüz coğrafi yerleştirmesine göre; Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın bulunmuş olduğu coğrafi alanda hâkimiyet kurmuştur. Massagetlerin, evlerini sırtlarında taşıdığı kapalı yük araçlarının evleri olduğu ve bu arabaların mevsimin şartlarına göre tasarlandığı ve bu tür arabaların Karadeniz'in kıyısında bulunan İskitlerde olduğu da bilinmektedir⁴¹. Massagetlerin ülkelerinde gümüş madenine rastlanılmaz, demir ise az bulunan bir madendir. Altay ve Ural Dağları altın ve demir cevherinin ocakları bakımından zengin bir kaynağa sahiptir⁴². Altın ve bakırın bu coğrafyada ve bu coğrafyanın yakınında bulunması bölge sakinlerinin silahlarını bakır ve altından yapmasına neden olmuştur. Bu bağlamda Massagetler savaş kıyafetlerinin bir kısmını altın ile süslemiş ve atlarının üzerindeki için de bakır ve altın madenini kullanmışlardır⁴³.

Massagetlerin Tarihi

Massagetlerin, Kyros'un egemenliğini tanınması Pers imparatorluğunu güçlendirecek ve imparatorluğu bu bölgede söz sahibi yapmış olacaktı. Kral Kyros'da bu düşünce ekseninde hareket etmiş ve bu eksen çerçevesinde bazı adımlar atmıştı. Massagetler, krallarının ölümünden sonra Tomris adında bir kraliçe tarafından yönetilmekteydi. Nitekim, Pazırık no.3 mezarlarında ele geçen bulgular, İskitli bir kadının kendi toplumu içerisinde sahip olduğu yüksek statüyü, İskit idari yönetimindeki rolü ve yine İskit toplumundaki kadının sosyo-ekonomik, sosyo-kültürel yapısını ortaya koymasından önem arz etmektedir. Bu veriler ve örnek, Tomris'in Massagetlerin kraliçesi olması, kadının toplumdaki yerini ifade etmesi ve kadının sosyal statüsünün anlaşılması

⁴⁰İlhami Durmuş, "Kazakistan'da Sakalar", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2 (2019), s. 188.

⁴¹İlhami Durmuş, "Massagetler", *Bilig 3*. (Güz-1996), s. 90

⁴²Togan, a.g.m., 1987a, s. 33.

⁴³Strabon, *a.g.e.*, XI.8.1; Herodotos, *a.g.e.*, I. 215.

açısından kayda değerdir⁴⁴. Massagetlerin buyruk altına alınması imparatorluk çıkarları açısından önemli olduğu için Kyros elçilerine kraliçe Tomris⁴⁵ ile evlenmek istediğini ilettili. Kraliçe Tomris bu yaklaşım ve teklifin Massagetleri boyunduruk altına almak için tertiplendiğini bildiğinden teklifi reddetmişti. Bunun üzerine Pers kralı II. Kyros Massagetler üzerine askeri sefer düzenlemişti⁴⁶. Kyros sefere kalkışınca Tomris Pers kralına bir elçi göndererek bundan vazgeçmesini öğütlemiş eğer vazgeçmeyecekse de ırmaktan üç günlük yol mesafesi kadar içeri çekileceğini ve onları bekleyeceğini ya da kendilerinin böyle bir şey yapmasını teklif etmişti. Kyros, komutanları ve Sardeis'in düşüşünden sonra yanında yer verdiği Lydia kralı Kroisos'u dinleyerek Massagetler'in toprağına girmiş Tomris ve ordusu söz verdiği gibi geri çekilirken Kyros bir tertip düzenleyerek Massaget ordusunun üçte birini ortadan kaldırmıştı. Kyros, bolca yiyecek ve şarap ile bıraktığı ordusunun bir kısmına saldıran Massagetler'i tuzağına düşürerek Tomris'in oğlu Spargapises'i esir almıştı. Tomris hileli bir şekilde öldürülen askerlerinin zaferiyle yetinilmesini ve esir alınan oğlunun geri verilmesini talep etmiş bu da yapılmazsa "güneş adına ant içerim ki, kan dökmeye doymayan adam, seni ben kanla doyuracağım" diye yemin etmişti. Fakat esir altında tutulan Tomris'in oğlu Spargapises, yanındaki askerlerin bir an dalgınlıklarından yararlanarak ellerinin bağıını çözüp kendisini öldürmüştür. Kısa bir süre sonra bu durumdan Tomris'in haberi olmuş ve ordusunu toplayarak Kyros üzerine yürümüş ve iki ordu arasında Herodotos'un ifadesiyle *savaşların en ağırı* yaşanmıştır. Dar bir boğazda ilerleyen Pers ordusunu, Massagetler Balhan Dağı'nın engebeli arazisinde ağır bir yenilgiye uğratmıştır⁴⁷. Massagetlerin savaşta üstünlüğü yaklaşık olarak otuz yıllık Kyros'un saltanatına son vermiş ve Persler yenilmiştir. Elinde kan dolu tulumla ölümler arasında Kyros'u

⁴⁴Ayten Akcan, "İskit Halkının Cinsiyet İnşasında Kadının Rolü", *Kadın ve Yaşam*. (Ed. Ayten Akcan-Burcu Bür Yiğit), Konya: Eğitim Yayınevi, 2023, s. 49.

⁴⁵Yazar Herodotos'un (I. 205) dışında da farklı birçok kaynaktan Tomris'in Massagetlerin kraliçesi olduğu ve Kyros'un Tomris ile evlenmek istediğine dair ifadeler yer almaktadır. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*. 1. Cilt, Ankara, 1987, s. 146; Amelie Kuhrt, *The Persian Empire A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. New York, 2007, s. 99; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander A History of Persian Empire*. (Trans. Peter T. Daniels), Eissanbraus, 2002, s. 49.

⁴⁶Herodotos, *a.g.e.*, I. 205.

⁴⁷İlhami Durmuş, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilgi 4*. (Kış-1997), s. 50.

arayan ve bulduğunda kafasını kan dolu tulumun içine sokan Tomris: “*Canım sağ ve savaştan zaferle çıktım, ama sen beni öldürdün, hileyle oğlumu yakaladın; ama işte sen de sana önceden söylediğim gibi, benim elimle kana doyuyorsun!*” demiştir⁴⁸.

Tomris’in yeminini yerine getirmiş olması bize İskit soyundan geldiği düşünülen Massagetlerin, geleneklerine bağlılığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü İskitler, öldürdüğü birinin kanını kupaya doldurup içer ve kafasını keser⁴⁹. Bir diğer yazar Diodorus⁵⁰ da Kyros-Tomris arasında yaşananları şu şekilde anlatmıştır. Güçlü Pers kralı II. Kyros’un İskit kraliçesi tarafından ordugâhının yıkıldığını ve Kyros’un kraliçe tarafından çarmıha gerildiği ifade edilmiştir. Strabon⁵¹, Kyros’un Sakaların üzerine yürüdüğünü, yenildiğini ve kaçtığını aktarır. Çadırları erzakla dolduran Kyros özellikle bıraktığı şarabı içen Sakaların tamamına yakını öldürmüştür. Eserin ilerleyen bölümünde Massagetlerin Kyros’a karşı verdiği mücadeleyi öven Strabon aslında Saka diye anlattığı grubun Massagetler olduğu anlaşılmaktadır. Persler II. Kyros’un ölümü sonrasında da Sakalarla ve Saka olarak adlandırılan gruplarla mücadeleye devam etmiştir. Sakesphares, Homarges ve Thamyris (Tomris) adındaki Saka hükümdarları ile durum değerlendirmesi yaptığı, Thamyris’in ise –*Saka tigrakhauda*’nın lideri olduğu anlaşılmaktadır⁵². Yukarı doğru sivrilmiş ve kulaktan çeneye doğru uzanan başlık giyen – *tigrakhauda* grubu rölyeflerde de tasvir edilmiştir⁵³. (bkz. Resim 2). Darius’un Sakalar üzerine MÖ 518-17 de gerçekleştirdiği düşünülen askeri seferde Pers askerlerine Saka askerlerinin kıyafetlerini giydirek II. Kyros’un da yaptığı gibi hile yoluna başvurduğu görülmüştür. Darius, hile ile Sakalar üzerine yaptığı savaşı kazanarak başarılı olmuş ve

⁴⁸Herodotos, I. 214.

⁴⁹Herodotos, a.g.e., IV. 64; Vipper, R. Yu, *Uçebnik İstории Drevnosti, I-II*, İzdani Valter i Rapa, 1925, Riga; Mehmet Ali Kapar, “Sovyetler Birliği Döneminde Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi’nin Öğretimi”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı 5 (Güz-2016), s. 246.

⁵⁰Diodorus, a.g.e., II.44.1-3

⁵¹Strabon, a.g.e., XI.5.6.

⁵²Durmuş, a.g.m., 1997, s. 51.

⁵³Muzaffer Duran, Pers (Akhaiemenid Bağlamında Sakalar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 3 (2019), s. 752.

çobanın bilinçli bir şekilde yanlış yol tarifi Sakaları yok olmaktan kurtarmıştır⁵⁴.

Massagetlerin Kültürü

Bozkır coğrafyasının göçebe topluluğu olan Massagetler, atı iyi sürebilmekte ve kılıç kullanmada maharetlidir. Hatta öyle ki aynı coğrafyada uzun yıllar sonra kurulmuş olan Göktürkler için kazanılan zaferlerde atların maharetli kullanımı hakkında bilgiler verilir⁵⁵. Hazar Denizi'nin doğusunda uçsuz bir ovalık alanda iskân eden Massagetler'in bir kısmı dağlarda, bir kısmı ovalık alanlarda yaşamakta ve bir kısmı da bataklıklarda bulunmaktadır. Göçebe yaşam tarzına sahip Massagetler'in bataklıklarda bulunan topluluğu balık, dağlarda yaşayanları yabani meyve ile beslenir ve az sayıda da koyuna sahiptirler⁵⁶. Massagetler, -ilk olarak Homeros'un⁵⁷, "süt içen" diye bahsettiği İskitlerle ortak özellikler taşır- koyunları İskitler gibi sütünü içmek için de yetiştirirler⁵⁸. Yazar Herodotos, Massagetlerin giyinişleri ve yaşamlarının İskitleriyle benzerlik gösterdiğini, atlı ya da yaya savaştıklarını anlatır. Ok, kargı ve Sagaris diye adlandırılan baltayla savaştıklarını ve silahlarını bakır ile altından yaptıklarını aktarır. Massagetler, demir ve gümüş madeni konusunda buldukları coğrafyanın kaynaklarının yetersizliğinden ötürü İskitler gibi bakır ve altını çokça kullanırlar⁵⁹.

Bölgede yapılmış olan arkeolojik çalışmalar bölgede var olan İskitlerin/Sakaların var oldukları coğrafyayı belirlemede ve yayılımlarını anlamada önem arz etmektedir. Rusya sınırı içerisinde, kuzeyinde Sayan Dağları, Moğolistan'ın kuzey sınırına yakın Yenisey Nehri'nin kaynağının yakınında özerk bir cumhuriyet olan Tuva'da yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan ve MÖ. 9. yüzyıla tarihlendirilen Arzan 1 kurganında ele geçen veriler önemlidir. İki yüzden fazla at gömüsünün olduğu bu kurganda samur kürkünden yapılmış elbiseler, çantalar,

⁵⁴Togan, a.g.m., 1987a, s. 33.

⁵⁵Erhan Aydın, *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul, 2022, s. 146.

⁵⁶Zeki Velidi Togan, "Sakalar VI", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23 (1987a-Ocak), s. 30-34.

⁵⁷Homeros, *İlyada*, (Çev. A. Erhat - A. Kadir), (XIX. Baskı), İstanbul, 2023, XIII.1.7.

⁵⁸Strabon, a.g.e., XI.8.6-7.

⁵⁹Herodotos, a.g.e. I. 215.

kemerler ve altın takılar ele geçmiştir. Giysiler üzerinde altından aplikeler ve turkuaz renkte kakmalar görülür. Bronzdan ve kemikten yapılmış hançer ve ok uçlarının yanı sıra hançerlerin kabza uçları İskit hayvan sanatı stiline özgü parmak ucu yürüyüşü diye adlandırılan hayvan tasvirlerini içerir⁶⁰. Pamir ve çevresinin Aral Gölü'ne doğru uzanan bozkırlarında yerleşim gören Sakalar ile ilgili arkeolojik verilerin MÖ 7. yüzyılı işaret ettiği anlaşılır. Yedisu bölgesi Issık'ta yapılan kazılarında kurganın Saka prensine ait olduğu ortaya çıkarılır. İskit mezarlarında olduğu gibi sırtüstü yatan genç bir erkeğin giyimli, kaftana benzer bir üst kıyafeti, pantolon, çizme ve sivri bir başlık giydiği görülür⁶¹. Kıyafetin tamamı kırmızı yünden imal edilmiş ve bu kırmızı kumaşın üzerinde 4000 bine yakın altın levha bulunmaktadır. Bu kişiye "Issıklı Altın Adam" adı verilmiş ve yanında runik harflerle yazılı gümüş bir kupa ele geçmiştir. Arzan 2 kurganındaki MÖ 7. yüzyıldaki çiftle benzerlik taşıyan bu mezar MÖ 6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Pamir Dağları'nda çok sayıda Saka kurganı vardır ve bunlar geçmiş yıllarda kazılmışlardır. Kazısı yapılan kurganlardaki buluntuların Yedisu bölgesinden gelen İskit-Saka buluntularıyla büyük benzerlikler taşıdığı anlaşılmıştır⁶². MÖ. 7-5 yüzyıllara tarihlendirilen ve Saka anıtları olarak bilinen Siriderya'nın (Yakartes) havzası içerisinde yer alan Tagisken-Güney ve Uygarak nekropollerindeki çalışmalarda İskitlerde olduğu gibi ölen kişi sırtüstü yatar şekildedir. Bu kişiye ait ya da mezar hediyesi

⁶⁰Parzinger, *a.g.e.*, s. 30-33.

⁶¹Biruni bu konuyla ilgili olarak: "Dokuma kumaş pantolonların yanı sıra İskit-Türk geleneksel giysisinin bir diğer unsuru da keçeden yapılan giysilerdir. Koyun ya da keçi yününden üretilen keçe ve keçeden yapılan ceket, şapka gibi giysiler tarih boyunca önce İskitlerle, sonra da Türklerle özdeşleştirilmiştir. Bu bağlamda, Herodot'un (yukarıda) bahsettiği İskitlerin "dik, sert ve sivri uzun şapkalı" ve El-Birunî'nin tarif ettiği "sivri şapka" keçe olabilir. El-Birunî ayrıca, inançlarına göre, Kabil'de yaşayan halkın ilk lideri olan Barhemkîn'in (= ب رهمك ين) bu bölgedeki Türklerin ilk hükümdarı olduğunu yazar. Barhemkin, el-Birunî zamanında "mağara" anlamına gelen Bağbara'da (= ب ن ج برة) doğmuş ve mağaradan başında sivri bir şapka ile çıkmıştır. Arkeolojik ve yazılı veriler İskitlerin, MÖ. 1. binden itibaren Asya, Avrupa ve Anadolu'da yaşamış olan Türkler modern zamanlarda bile keçe üretmelidir. Tarım havzasındaki mumyalarda ve yukarıda bahsedilen Pazırık kurganında, ayrıca Moğolistan'ın kuzeyindeki Noin-Ula kurganında (MS 1. yüzyıl) keçeden yapılmış bazı kumaş ve eşyaların bulunduğu bilinmektedir." ifadeleriyle bu durumu desteklemektedir. Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Biruni, *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemahir fi Ma'rifeti'l Cevahir)*, (Çev. Emine Sonnur Özcan), Ankara, 2017, s. 77-79.

⁶²Parzinger, *a.g.e.*, s. 55-56.

olarak bırakılan silah ve parçaları, at koşum takımı gibi buluntular MÖ. 7-5. yüzyıl İskit kültürüyle de uyum içerisindedir⁶³. Ayrıca Esik kurganındaki arkeolojik çalışmalarda ele geçen bir kupa üzerindeki 26 harften oluşan yazıda: “*Han’ın oğlu 23 yaşında yok oldu. Halkın adı da yok oldu*” şeklinde günümüz Türkçesine çevrilen yazının araştırmacılar tarafından yapılan çalışmada Persçe ile bir ilgisinin olmadığı yazının Ural-Altay dil ailesine ait olduğunu ortaya koymaktadır⁶⁴. Yukarıda ifade edilen arkeolojik veriler, İskit ve Sakaların birbirleriyle benzerlik gösterdiğini ve aynı halkın farklı coğrafyalarda farklı isimlerle anıldığını ortaya koymaktadır. Pers yazıtlarında –*Saka tigrakhauda* olarak anıldığını düşündüğümüz Massagetlerin de bu çerçevede değerlendirilmesi olası görülmektedir.

Göçebe yaşam biçimine sahip topluluklarda tek tanrı (monoteist), iki tanrılı (duoteist) ve çok tanrılı (politeist) gibi tanrı ya da tanrılara tapınma yaklaşımının olduğu görülmektedir. İskitlerde tek tanrı inancı olduğu gibi geniş bir coğrafyaya sahip oldukları için çok tanrılı bir yapıya da sahip olduğu tanrılar adına kesilen kurbanlardan anlaşılmaktadır. İskitlerin bir kolu olduğu düşünülen ve daha doğuda yaşayan Massagetler ise sadece güneşe tapar ve ona at kurban ederlerdi. Hatta bu durumu ölümlülerin en hızlısı, tanrıların en hızlısına adanmışlıkla açıklanırdı. İskitlerde de domuz dışında at başta olmak üzere birçok hayvan tanrılara kurban edilirdi⁶⁵. Herodotos⁶⁶, İskit inanışıyla ilgili verdiği bilgilerde Hestia başta olmak üzere Zeus ve karısı Toprak, Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares’in yaranmaya çalıştıkları tanrılar olduğunu aktarır. Poseidon’un da ululanan tanrılar içerisinde olduğunu belirten Herodotos, Hestia’ya Tabiti, Zeus’a büyükbaba anlamına gelen Papias, Toprak’a Api, Apollon’a Oitosyros, Göksel

⁶³Parzinger, *a.g.e.*, s. 60.

⁶⁴Bu konuyla ilgili olarak, Saka Tigrakhauda’ya ait olduğu düşünülen Esik Kurganından çıkarılan yazının Göktürk yazısının prototipi olduğu, transkripsiyonu yapılan bu yazının Sakalardan Göktürlere geçtiği ifade edilmektedir. İlhami Durmuş, “Saka” Adı üzerine”, *Milli Folklor*, Sayı 19 (1993), s. 33; Eren Karakoç, “Yenilmez Persleri Bozguna Uğratan Kadın Hükümdar Tomris ve Mensubu Olduğu İskitlerin Türklüğü Meselesi”, 2020, <https://www.academia.edu/43896910>.

⁶⁵Herodotos, *a.g.e.*, I. 216; IV. 59-63; İbrahim Çeşmeli, “Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültürler, Ritüeller İle İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)”, *Art-Sanat Dergisi*, Sayı 3 (2019), s. 79.

⁶⁶Herodotos, *a.g.e.*, IV. 59.

Aphrodite'ye Argimpasa, Apollon'a Thagimasadas dendiğini belirtir. İskitlerin tanrı inancı konusunda Papaeus'un (Gök Tanrısı), Apia'nın (Yer Tanrısı) ve Tabiti'nin (Ev ve Aile Tanrısı) olduğu bilinmektedir. Eski Türklerdeki Gök Tanrı (Tengri), Yer Tanrısı (Yersub) ve ev hayatı ile çocuklarla ilgilenen Umay bulunmaktadır. İskitlerde Tabiti adı verilen tanrıçanın işlevleri doğrultusunda Eski Türklerde Umay'a denk geldiği aktarılırken, yer tanrısı Apia kelimesinin Türkçe bir kelime ile ilişki olabileceği üzerinde durulmaktadır. Türk lehçelerinin tamamına yakınında doğuran kadın anlamında olan Ebe, Ebi kelimeleri aynı zamanda mahsul tanrısı olarak mahsul veren, mahsul doğuran anlamlarına da gelmektedir. Ayrıca Kazan Türkçesi'nde kabile, büyük ana ve güzide/muhterem kadın anlamları taşımaktadır. Yukarıda ifade edilen güzide/muhterem kadınların tanrıça isimleriyle kaydetme geleneğinin olduğu görülmektedir⁶⁷. Ayrıca Çin, Rus ve Moğol sınırında Ukok Yaylası'nda bulunan Pazırık kültürünün devamı niteliğinde olduğu ifade edilen MÖ 5. yüzyıla tarihlendirilen Ak- Alakha Kurganları'nda ölü gömme gelenekleri konusunda, bozulmamış bir erkek ve mumyalanmış bir kadın bedeniyle ele geçen mezar buluntuları kadının yüksek statüsünü göstermek açısından önemlidir. Ak- Alakha'daki gömüde hayvan kurbanı ile yiyecek kurbanının yanı sıra altı adet at iskeleti ve at koşum takımlarının olması, ölen kişinin vücudunun iyi bir şekilde korunması yukarıda da ifade edilen gömü gelenekleriyle uyum içerisindedir⁶⁸. Bu bilgilerin toplamında İskitlerin (Saka) inanç yapısının Eski Türklerle benzerlik taşıdığı görülmekte ve kökenlerinde Türk olasılığının güçlü olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifade edilen dil bilimsel, arkeolojik veriler, metin kayıtları, antik kaynaklar ışığında Massagetlerin Saka (İskit) gruplandırması içerisinde –*tigrakhauda* (sivri başlıklı) olarak anıldığı, Hazar Denizi'nin doğu yakasında yaşadığı, Persler (Akhaimenid) tarafından ciddiye anılan bir halk olduğu anlaşılmıştır. Savaşçı ve güçlü bir yapıya sahip olan bu topluluğun Pers hâkimiyetine tam olarak girmediği hediye taşıyan halklar içerisinde yer aldığı görülmüştür.

⁶⁷Çay-Durmuş, *a.g.e.*, s. 585.

⁶⁸Akcan, *a.g.m.*, 2023, s. 49-50.

Sonuç

MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Pers kralı II. Kyros'un üzerlerine yaptığı askeri sefer ile adlarını duyduğumuz Massagetler hakkında verilen bilgiler çivi yazılı metinler ile antik kaynaklara dayanmakta ve arkeolojik veriler ile zenginleştirilmeye çalışılmaktadır. Yunan kaynaklarında İskit, Pers kaynaklarında Saka olarak adlandırılan bu halkların içerisinde anılan, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki geniş düzlüklerde yaşayan Massagetler kraliçeleri Tomris ile ön plana çıkmıştır. Atlı ve göçebe bir topluluk olduklarından dolayı sınırlarını belirlemek oldukça güçtür. Olasılıkla günümüz Türkmenistan, Kazakistan ve Özbekistan ülkelerinin bulunduğu coğrafyaya egemen olmuşlardır.

Çivi yazılı metin kayıtları ve antik kaynaklar, bölgedeki hâkim güç olan İskit ya da Saka olarak adlandırılan bu halklarla ilgili aynı halklar olduğu tezinde buluşurken Massagetler ile ilgili doğrudan bu bilgilere ulaşamadığı görülmüştür. Massagetler, Sakaların halk gruplandırması içerisinde -*Saka tigrakhauda* olarak kabul edilmektedir. Massagetlerin yukarıda belirtilen halklar ile aynı ya da yakın coğrafyayı paylaşması bu halklarla etkileşim içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır. Söz konusu bu halkların giyim kuşamları, benzer savaş aletlerini kullanmaları ve savaş taktikleri açısından büyük benzerlikler taşıdığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla Massagetlerin bu halklara bağlı, güçlü ve kalabalık bir kol olduğu ortaya çıkmaktadır.

İskitlerin/Sakaların ve dolayısıyla Massagetlerin kökeni konusunda birçok farklı düşüncenin olduğu, bir grup araştırmacının Ural-Altay, diğer bir grubun ise İran kökenli olabileceği konusunun ağırlık gösterdiği bu konuda Slav kökenli olabileceği fikri de bulunmaktadır. Yapılan çalışmalar, göçebe halk olan Massagetlerin yaşam şekilleri, savaş taktiklerinin Sakalarla benzerlik taşıdığını ortaya koymaktadır. Dil bilimsel incelemeler ışığında ise -*Sak* kelimesinin Türk lehçelerinde bir karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca dağınık halde olan runik şeklindeki yazıların sondan eklemeli Ural-Altay dil ailesine ait olması bu durumu desteklemektedir. İnanç konusunda Sakaların tanrılarına verdikleri adların da Türkçe olması önem arz etmektedir. İnançları doğrultusunda Eski Türklerle benzerlik taşıyan bu topluluğun Türk kökenli olma ya da Türk topluluklarıyla bağlantılı olma olasılığı güçlü bir şekilde ortaya

çıkılmaktadır. Şu da unutulmamalıdır ki, göçebe bir yaşam şekline sahip topluluklar çevresinde bulunan kültürle etkileşim halinde olurlar. Söz konusu bu çevre kültürleri etkiledikleri gibi bu çevre kültürlerden de etkilenirler. Dolayısıyla bu göçebe halkların çevre kültürlerine ait özellikleri taşıması son derece doğaldır. Bununla birlikte Pers kurucu kralı II. Kyros'un İran kökenli olabilecek güçlü bir halk topluluğuna, hayatını ve savaşı kaybetme uğruna neden saldırması gerektiği de İran kökenli bir halk olduğunu iddia edenler tarafından cevap beklemektedir.

Massagetlerin kralının ölümü üzerine Tomris Hatun'un Massagetlerin kraliçesi olduktan sonra yaptıkları kadının tarihteki önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Massagetlerin kraliçesi Tomris Hatun, Pers saldırılarını öncesinde diplomasi yoluyla çözüme kavuşturmaya uğraşmış ilerleyen süreçte bu saldırıları askeri taktik ile bertaraf etmeye çalışmıştır. Perslerin, Massagetlerin yaşadıkları topraklarına ve özgürlüklerine askeri müdahalede bulunması, Tomris'i sahibi oldukları toprakları korumaya sevk etmiş, Massagetleri özgürlükleri için büyük ve ağır bir savaşa sokmuştur. Tomris'in Massagetleri özgürlükleri için sokmuş olduğu savaştaki başarısı kadının tarihteki yerini bir kez daha öne çıkarmıştır. Tomris Hatun'un yapmış oldukları kendi dönemini aşarak günümüz kadınlarının hayatının her alanında almış olduğu rolün öncülerinden kabul edilmelidir.

Son söz olarak, göçebe ve atlı bir yapıya sahip oldukları için batı dünyasının İskit, Doğu dünyasının Saka olarak adlandırdığı bu devlet tarih sahnesinde önemli bir yer edinmiştir. Massagetler ise farklı isimlerle anılan söz konusu bu devletlerin Orta Asya'da yaşayan, sınırlarına müdahale edildiğinde buna karşılık veren savaşçı, kalabalık ve güçlü kolunu teşkil etmişlerdir.

Kaynakça

Antik Kaynak ve Kısaltmalar

Aes. *Pro.* Aeschylus. (1926). *Prometheus Bound*. (Trans. Herbert Weir Smyth), Cambridge: Harvard University Press.

Arr. *An.* Arrian. (1907). *Anabasis*. (Trans. A. G. Ross), Bibliotheca Teubneriana: Scriptorum Graecorum et Romanorum.

Diod. *Bib. Hist.* Diodorus, S. (1890). *Bibliotheca Historica I-V*. (Ed. Immanuel Berker, Ludwig Dindorf, Friedrich Vogel), Leipzig.

Hdt. Herodotos. (1973). *Herodot Tarihi*. (Çev. M. Ökmen). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Hom. *Il.* Homeros. (2022). *İlyada*. (Çev. A. Erhat - A. Kadir), (XIX. Baskı), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

Ksen. *Kyr.* Ksenophon. (2007). *Kyros'un Eğitimi (Kyrou Paideia)*. (Çev. Furkan Akderin) İstanbul: Alfa Yayınları.

Str. *Geo.* (1924). Strabon. *The Geography of Strabo*. (Trans. H.C. Hamilton - W. Falconer), London: Harvard University Press.

Thuk. (1843). Thukydides. *History of the Peloponnesian War*. (Trans. Thomas Hobbes). London.

Kitap ve Makaleler

Akcan, Ayten, "Bozkırda Kadın Bir Lider: Tomris", *Sosyal Bilimlerde Akademik Çalışmalar 1*. (Ed. Bahir Selçuk-Serdar Ünal-Yener Lütfü Mert), Ankara: Duvar Yayınları, 2021, s. 139-150.

Akcan, Ayten, "İskit Halkının Cinsiyet İnşasında Kadının Rolü", *Kadın ve Yaşam*. (Ed. Ayten Akcan-Burcu Bür Yiğit), Konya: Eğitim Yayınevi, 2023, s. 43-59.

Artamonov, Mihail İllarionoviç, *Kimmerler ve İskitler Başlangıcından M.Ö. IV. Yüzyıla Kadar*. (Çev. Muhammet Şen), İstanbul 2020, s. 31-44.

Ayda, Adile, "Etrüksler ile İskitler Arasında Benzerlikler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*. I. Cilt, (11-15 Ekim 1976- Ankara), s. 287-292.

Aydın, Erhan, *Eski Türklerde Gündelik Hayat*. İstanbul 2022.

Briant, Pierre, *From Cyrus to Alexander A History of Persian Empire*. (Trans. Peter T. Daniels), Eissanbraus 2002.

Brosius, Maria, *Peoples of the Ancient World The Persians*. London 2006.

Casabonne, Olivier, "Akamenid İmparatorluğu Büyük Kral ve Persler", *Arkeoatlas Dergisi*. Sayı 6 (2007), s. 20-35.

Çay, Abdulhaluk. M. ve Durmuş, İlhami, "İskitler", *Türkler*. Cilt I (İlkçağ), (Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, s. 576-593.

Çeşmeli, İbrahim, "Tarihi Kaynaklara Göre Türk Göçebelerinde Dinler, Kültler, Ritüeller İle İkonografi (M.S. 8. Yüzyıla Kadar)", *Art-Sanat Dergisi*. Sayı 3 (2015), s. 45-96.

Çoraklı, Eyüp, *Antik Çağda Araştırma Fikrinin Doğuşu Historia*, İstanbul 2017.

Duran, Muzaffer, "Pers (Akhaemenid Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 21, Sayı 3 (2019), s. 731-761.

Durmuş, İlhami, "Yazılı Kaynaklar Işığında İskitlerin Kökeni Üzerine Görüşler", *Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi*. Sayı 122 (2021), s. 139-155.

Durmuş, İlhami, "Kazakistan'da Sakalar", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt 3, Sayı 2 (2019), s. 185-196.

Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*. Ankara 2008.

Durmuş, İlhami, "İskitlerin Kimliği", *Türkler*. Cilt I (İlkçağ), (Ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, s. 619-626.

Durmuş, İlhami, "Saka-Pers Mücadelesi", *Bilig 4*. (Kış-1997) s. 49-52.

Durmuş, İlhami, "Massagetler", *Bilig 3*. (Güz-1996) s. 86-91.

Durmuş, İlhami, "Saka" Adı Üzerine", *Milli Folklor*, Sayı 19 (1993), s. 33-34.

Ebu'r Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Biruni. *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı (el-Cemâhir fî Ma'rifeti'l-Cevâhir)*. (Ter. Emine Sonnur Özcan), Ankara 2017.

Erten, Emre, "Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris", *Mediterranean Journal of Humanities VI/2* (2016), s. 237-263.

Günaltay, Şemsettin, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi", *Belleten*, Cilt II, Sayı 7-8 (1938), s. 337-365.

Günaltay, Şemsettin, *İran Tarihi Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*. 1. Cilt, Ankara 1987.

Head, Duncan, *The Achaemenid Persian Army*. Stockport 1992.

Herrmann, Albert. "Die Saken und der Skythenzug des Dareios", *Beihefte zur Archiv für Orientforschung I*. (1933), s. 157-170.

Huntingford, George Wynn B, "Who Were the Scythians?", *Anthropos XXX*. (December-1935), s. 785-795.

Kapar, Mehmet Ali, "Sovyetler Birliği Döneminde Ders Kitaplarında Eskiçağ Tarihi ve Eski Türk Tarihi'nin Öğretimi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*. Sayı 5 (Güz-2016), s. 239-252.

Karakoç, Eren, "Yenilmez Persleri Bozguna Uğratan Kadın Hükümdar Tomris ve Mensubu Olduğu İskitlerin Türklüğü Meselesi", <https://www.academia.edu/43896910-2020>

Kent, Roland, *Old Persian Grammer Texts Lexion*. (Ed. J. Pritchard), New Haven 1953.

Klyashtorny, S. G. (2020). "Sakalar", *İskitler*. (Çev. D. Ahsen Batur), (4. Baskı), İstanbul: Selenge Yayınları.

Kuhrt, Amelia, *The Persian Empire A Corpus of Sources from the Achaemenid Period*. New York 2007.

Kuhrt, Amelia, *Eski Çağ'da Yakındoğu (M.Ö. 3000-330)*. (Çev. Dilek Şendil), İstanbul 2009.

Kuun, Geza, *Codex Cumanicus*. (Ed. E. Apor), Budapest Oriental Reprint 1981.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*. Ankara 1981

Parzinger, Hermann, *İskitler Kökenleri, Kültürleri ve Mirasları*. (1. Baskı), (Çev. Ergin Ayan), İstanbul 2023.

Polat, Erdal, "Arkeolojik Veriler, Çivi Yazılı Metinler ve Antik Kaynaklar Işığında I. Darius", *Arteoloji Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2 (2023), s. 1-21.

Schmidt, Erich F, *Persepolis I Structures Reliefs Inscriptions*. Chicago 1953.

Taşagıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, (2. Baskı), Ankara 2013.

Togan, Zeki Velidi, "Sakalar VI", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23 (Ocak-1987a), s. 30-34.

Togan, Zeki Velidi, "Sakalar VII", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 23 (Şubat-1987b), s. 27-31.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. Cild I, (3. Baskı), İstanbul, 1981.

Vipper, R. Yu. (1925). *Uçebnik İstorii Drevnosti, I-II*, İzdani Valter i Rapa, Riga.

EKLER

Harita 1: Massagetler ve Pers İmparatorluğu harita (Brosius, 2006: Map 1).

Resim 1: Behistun Kabartması (Casabonne, 2007: 30).

Resim 2: Saka Tigrakhauda tasviri (Apadana Rölyefi, Schmidt, 1953: L. 37).

Extended Abstract

The inhabitants of the steppe geography are communities that obey the rules left by the lands they have been in and live by submitting to the conditions of the steppe. These inhabitants, who kept up with the socio-economic structure brought by this geography, continued their development accordingly. This socio-economic structure in question has also caused the people of the steppe geography to take steps to protect themselves and ensure their security. In this context, the sense of independence and the combative life of the steppe people is a characteristic that exists with them. For this reason, this life in the steppe has continued in the same way for years and has not lost anything from what they have.

Each community living in the steppe geography creates its own culture as a result of this life and takes a social shape according to the steppe environment in which it exists. The steppe tribes, shaped according to the conditions of the geography and climate, have developed in some areas to ensure the security of the land they own. These communities, which developed especially in war tools and equipment, also specialised in weaving and plastic works. It is obvious that many reasons are effective in the formation of the cultural character of the steppe tribes. It was observed that the activities within the social, political and economic order formed a character structure. As a result of this shaping, a structure that is particularly combative and fond of independence has emerged. As a result of this situation, nomadic equestrian steppe tribes continued their lives by accepting the role of this person in the hierarchical structure by coming under the domination of an authoritarian person with a ruler identity.

The Massagets, a steppe dweller with a sense of independence and a combative structure that embodies the above-mentioned characteristics, is a strong and nomadic community that lived in today's Turkistan geography. It is very difficult to determine the borders of the Massagets, whose names we heard when the Persian King Cyrus II made a military expedition against them, since they were a nomadic and nomadic people. The fact that the text writers Herodotus and Strabo describe the place where the Massagetes lived as around the Caspian Sea and Lake Aral reveals that the Massagetes lived in the vast steppe geography around the east of the Caspian and Aral. According to today's geographical placement, the Massagetes spread over a wide area in Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan.

The name of the Massagetes was first mentioned by the writer Herodotus in his work, in the war they fought and won against the Persian King Cyrus II. After the death of the king of the Massagetes, the queen Tomris, who took over

the leadership of this community and ruled them, won the war with the Persians and killed the Persian King Cyrus II. The Massagets, who were fond of their independence and protected their borders, were always seen as a threat by the Persian Kings, but they could not be fully dominated. Some of these people, who lived in the steppe geography in the east of the Caspian Sea and around Lake Aral, lived in the mountains, some in the plains and the rest in the swampy areas. The inhabitants of this people, who have a completely nomadic lifestyle, live in swampy areas, fish, those in mountainous areas feed on wild fruits and have a small number of sheep.

We learn and interpret the Massagets mentioned by text writers such as Herodotus, Strabo, Diodorus and Arrianos through archaeological data and cuneiform records. The statements of these authors that they were descended from Scythians and the cuneiform records revealed that they were mentioned together with the Sakas. In addition, the names Saka and Scythian are used together for nomadic and equestrian tribes in Central Asia. The Persian King Darius I divided the Sakas into three groups among the peoples he fought with names such as the Hauma-drinking Sakas-Saka haumavarga, the pointed-headed Sakas-Saka Tigrakhauda and the Sakas across the sea-tyai paradraya. It is known that the Massagetes are expressed as the Sakas with the pointed cap -Saka tigrakhauda within this Saka grouping and are depicted in reliefs such as Persepolis and Behistun.

Massagets are a powerful and widely spread tribe of Scythian/Saka. It has been observed that their lifestyle and culture are very similar to Scythian/Saka. The issue most emphasised by modern researchers is the origin of the Scythians/Saka. There are researchers who argue that they are of Iranian origin, as well as many researchers who state that they are of Turkic origin belonging to the Ural/Altaic family. On the other hand, another group whose arguments are not widely accepted are the researchers who argue that they are of Slavic origin. In the light of linguistic studies, the fact that the -sak in the word ma/sag or -ma/sak has a great similarity with the name Saka, that the word -Sak is supported by its equivalent in Chagatai Turkish and Yakut Turkish, that the inscription consisting of 26 letters on a cup found in the Esik Kurgan has nothing to do with Persian, and that the data in the archaeological excavations in the kurgans belonging to the Scythians and Sakas have great similarities with each other reveal that the Massagetes are a branch of these communities and are related to Turkish communities. These two communities, which are probably the same, defined as Scythian by the sources of the western world and Saka by the sources of the eastern world, are similar in many aspects (geography of their existence/emergence, language, beliefs and related

traditions and customs, life, social order, archaeological data, burial and struggle styles). It can be said that the Massagetes, a large, crowded, powerful, horse-drawn nomadic community with a large area, were also a branch of the Sakas.

From the cuneiform texts, we read that the Persian kings Xerxes I and Artaxerxes II/III, who succeeded the founding kings Cyrus II and Darius I, were also engaged in the activity of taking the Sakas under their sovereignty. In this process, we have information about the Sakas, who have found a place in the Persian political history since the existence of the Persian Empire, and therefore about the Massagets, a large community affiliated to the Sakas. It is revealed that these communities were attempted to be taken under sovereignty in the 5th and 4th centuries BC, the periods when the kings mentioned above were on the throne. In the cuneiform texts in question, this community is referred to as -Saka tigrakhauda (Sakas with pointed heads) and -Saka haumavarga (Sakas drinking hauma). When it is considered that the Saka tigrakhauda (Sakas with pointed heads) are the Massagets, it is understood that the Persians continued to be disturbed about this community. These communities, which were not completely dominated, were also aware of the Persian/Achaemenid power and it is also seen that they accepted to pay taxes.

An important issue that should not be forgotten in such a study is that communities with a nomadic lifestyle are in interaction with the surrounding cultures. As these communities were influenced by the surrounding cultures, they also influenced these surrounding cultures. As a result of this interaction, these communities began to carry the characteristics of each other. It was observed that the architecture and archaeological data in the Scythian kurgans dated to the 9th and 7th centuries BC, unearthed during the archaeological excavations, were similar to the Saka kurgans dated to the 7th and 5th centuries BC. Considering that the Scythians and the Saka were similar communities, it was revealed that the Massagets also had similarities since they were a nomadic community affiliated to the Saka. These interactions made it difficult to determine the original culture and origin of a nomadic community.

Another issue that should be mentioned in this regard is the importance of the method of struggle of Tomris Hatun, the queen of the Massagets, in her struggle for independence against the Persians. Queen Tomris, who first tried to solve the Persian Emperor Cyrus II's march against the Massagets through diplomacy, then tried to eliminate the increasingly serious Persian march with military tactics. In the following process, the death of Tomris' son Spargapises

as a result of an ambush and the serious threats against the lands owned by the Massagetes and the freedom of the Massaget people led to a great and heavy war with the Persians, as Herodotus puts it. In this war, which resulted in the death of the Persian king Cyrus II and the success of the Massagetes, Tomris Hatun once again showed the place and importance of women in history and set an example for women in every field.

This study deals with the Massagetes, a nomadic, horse-drawn nomadic community living in present-day Turkestan, in the light of archaeological data, linguistic studies, ancient records and cuneiform texts. In this study, the origin of the Massagetes and the social, political, economic and cultural characteristics of a nomadic society are explained.

Araştırma Makalesi

Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası

Rameş Rzayev*

(ORCID: 0000-0001-9699-8116)

Makale Gönderim Tarihi
01.07.2023

Makale Kabul Tarihi
13.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Rzayev, R., “Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 686-727.

APA: Rzayev, R. (2024). Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) “İslam” Algısı ve “Ötekilik” Muhtevası. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 686-727.

Öz

Azerbaycan’da Aydınlanma olgusunun teşekkülüne ilişkin Çarlık Rusyası politikalarının ne derecede belirleyici olduğu tartışmaları çalışmamızda sorgulanmaktadır. Çarlık Rusyası’nın hegemonik etkisiyle sürdürülen 19. yüzyılın ikinci yarısı yapısal ve kuramsal dönüşümler Azerbaycan maarifçiliğinde farklı bir korelasyonu karşımıza çıkarmaktadır. Doğu ve Batı ayrımı bağlamında gerçekleşen Maarifçilik akımı Azerbaycan tarihinde karmaşık ve gergin bir döneme tesadüf etmiştir. Tahakküme dayalı ve “öteki” prosedürü çerçevesinde dizayn edilmeye çalışılan Azerbaycan toplumu, sosyal-kültürel ve siyasi-ekonomik hayatta “tektipli” modelleme işlemine tabi tutulmuştur. Maarifçilik

* Ph.D., Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, ramesza@gmail.com.
Dr., Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Azerbaycan.

akımı Azerbaycan toplumunun maruz kaldığı asimilasyon ve entegrasyon yaklaşımlara karşı direnişte Çarlığın hegemonik diktasını aşamadığı söylenebilir. Yeni bir toplum inşa etme tartışmalarında entelektüellerin (maarifçilerin) tutumu çalışmamızın temel problematik konularından biridir. Bu noktada maarifçiliğin arka plan formülasyonunun tam olarak neden ibaret olduğu problemi, çözüme muhtaç konulardandır. Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'a dönük Avrupamerkezçi (“medenileştirme” veya “domestikasyon”) politikalarında “Türk-Müslüman” kimliğini yozlaştırmadan ibaret olduğu tespiti, hegemoniya denkleminde kendini açığa çıkarmaktadır. “Yeni” kimliğin bir model olarak sunulması ya da tasarlanması noktasında dönem maarifçilerinin (Mirza Kâzım Bey, Abbaskulu Ağa Bakıhanov, Mirza Şefi Vazeh, İsmail bey Gutgaşını ve Mirza Fetali Ahundov) görüşleri ve tavırları Avrupamerkezçi Aydınlanma düşüncesinin ideolojik ve kültürel etkileriyle dogma haline getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İslam, Maarifçilik, Modernleşme, Ötekilik.

Perception of "Islam" in Early Azerbaijani Enlightenment and the Content of "Otherness"

Abstract

The debates on how decisive the policies of Tsarist Russia were regarding the formation of the Enlightenment phenomenon in Azerbaijan are questioned in our study. The structural and theoretical transformations of the second half of the 19'th century, sustained by the hegemonic influence of Tsarist Russia, reveal a different correlation in Azerbaijani education. The enlightenment movement, which took place in the context of the East-West divide, coincided with a complex and tense period in the history of Azerbaijan. Azerbaijani society, which was tried to be designed based on the principle of domination and within the framework of the "other" procedure, was subjected to "uniform" modeling in socio-cultural and political-economic life. It can be said that the Enlightenment movement could not overcome the hegemonic dictatorship of Tsardom in its resistance against the assimilation and integration approaches to which the Azerbaijani society was subjected. The attitude of intellectuals in the discussions on building a new society is one of the main problematic issues of our study. At this point, the question of what exactly constitutes the background formulation of enlightenment is one of the issues that need to be resolved. The determination that Tsarist Russia's European-centered ("civilization" or "domestication") policies towards Azerbaijan were aimed at corrupting the "Turkish-Muslim" identity also

manifests itself in the hegemony equation. The views and attitudes of the intellectuals of the period (Mirza Kâzım Bek, Abbaskulu Aga Bakıhanov, Mirza Shafi Vazeh, İsmail Bey Gutkashanlı and Mirza Fetali Akhundov) became dogma in presenting or designing the "new" identity as a model. It emerged with the ideological and cultural influences of Eurocentric Enlightenment thought.

Keywords: Azerbaijan, Islam, Enlightenment, Modernization, Otherness.

Giriş

Azerbaycan modernleşmesini ifade eden belirli terimlerin başında gelen "maarif" kelimesi, anlam bakımından daha geniş bir derinliye sahiptir. Terim sonraları "eğitim" anlamına gelse de geleneksel medrese "ilimi"ne karşılık yeni bilgi ve düşünce konseptlerini kapsayan bir "aydınlanma" anlamında tanımlanmış ve kavramsal niteliğe dönüşmüştür. Geleneksel paradigmadan bir miras olarak kalan "maarif" terimi*, Azerbaycan'ın modernleşme düşünce konseptinde yeni tanımlanma olanağı ile özümsemi. Azerbaycan tarih literatüründe "aydınlanma" kavramının karşılığı olarak atfedilen "maarifçilik", geniş bir yelpazeye sahip olup, toplumsal hayata ilişkin sorunlarla ilgili iki temel tanımı ihtiva etmekteydi: Birincisi, dar anlamda etimoloji olarak maarif, Arapça bir kelime olan "ma'rifa"dan türemiş, eğitim/bilgi/beceri olarak tanımlanmaktaydı. İkincisi ise genel anlamıyla 19. yüzyıldan itibaren Azerbaycan'ın aydınlanması istikâmetinde felsefi ve sosyal bir dünya görüşünü kapsayarak, temelinde "ilerleme ve aydınlanma düşüncesi" yer almaktadır.

Çarlığın işgaliyle farklı bir boyutta gelişen Azerbaycan'daki toplumsal, kültürel ve ekonomik hayat, merkezîyetçi devletin mutlak otoritesi emrinde bir değişim süreci geçirmekteydi. Batı'nın etkisiyle başlayan Rusya sanayileşmesi siyasal denetim mekanizmalarını bir

---

* Berkes'in belirttiği üzere "'maarif' teriminin taşıdığı anlam, dini terminolojide önemli yer tutan 'ilim' sözcüğü ile karşılaştırılarak kullanılmaktadır. Aslında bu sözcük 'ilim' demek değildi. 'İlim' nakil ve akıl yoluyla, yani kıyas ve icma ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi demektir" - Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 179.

anlamda ekonomik ve askeri alanın güçlenmesine yöneltmekteydi. Bu durumun açıklığı kavuşturulması için Çarlık bürokrasisinin 1830’larda topladığı istatistik bilgiler¹ esasen ekonomik kaynakların üzerinde kurulan denetimi elinde tutabilme amacı güdüyordu. 1840’lı yıllara dair belgelerde ise bölge nüfusunun yaşadıkları sorunlardan ziyade köylülerin sayı ve vergi hesaplarıyla ilgiliydi.² Örneğin istinat edilen belgelerde Azerbaycan’ın Kuzey-Batı kısmında yer alan Car-Balaken Cemaatlığı’nın genel sosyal-ekonomik durumuna dair bilgiler, burada yapılan askeri ve idari harcamaların bilinmesi siyasi nitelikteydi. Bölgede baş veren nüfus değişikliklerin hareketliliği bakımında önem kesp ediyordu.³ Çarlık politikalarının sömürge toplumlarında ne dereceye kadar etkili olduğunu siyasal ve tarih literatüründe yer alan hukuk mevzuatı ile ölçmek mümkündür. Çünkü hukuk modernleşmeci temeli oluşturan paradigmaları önemli derecede tarihsel dönüşüm gücüne dönüştürmekteydi. Azerbaycan’da ilk modernleşmeci paradigmanın yerleşmesi Rusya’nın idari tekelinde “...Rus kültürü ve romantizmin etkisiyle oluşmuştur.”⁴

Çarlık sömürgeçiliğinin ilk başlarında ekonomi rifah düzeni tesis etmekten ziyade mevcut ekonomiden elde edecek gelirin istatistiğini tuttuğu kaynaklarda açıktır. Çarlık ideolojisinin yol açtığı tüm ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler milli ticaretin ve sanayinin gelişimini önlemiştir. Tekelcilik yabancı tüccarların lehine artmıştır. Bununla birlikte kurgulanmak istenen yeni toplum, günlük sömürüye ve baskılara boyun eğen kitle olmaya doğru itilmiştir. İlk başlarda ekonomi, siyasi ve sosyal hayatı kendi hegemonyası içinde tasarlayan Çarlık, bir sonraki aşamada kısıtlı “aydınlanmayı” ihtiva eden yeni “intelligentsiya”⁵ sınıfını yaratma ihtiyacı duymuştur. Gramsci’nin çözümlemesiyle ele aldığımızda hegemonya gerçeğinin bu noktada belirleyici olduğu açıktır.

¹ GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.

² GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.

³ Arzu Memmedova, *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30’lu Yılları*, (Doktora Tezi Avtoreferatı A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü) Bakü, 2010, s. 12.

⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 293.

⁵ Andrzej Walicki, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 14.

Özellikle “...entelektüel faaliyetler, merkezin toplum üzerindeki hegemonyasını ve mekanizmalarını”⁶ harekete geçirmiştir. Kurumsal ve eğitim düzenlemelerin bir başa merkezi hükümetin çizmiş olduğu standartlara göre gerçekleşmiş olması düşünüş ve hayat tarzının tek biçimliliğine hesaplanmıştır. Çarlık iktidarının modernleşmede izlediği yolun Batı’daki sürece eşdeğer olmadığı kesindir. Bürokratik merkezleşme güdüsü modernleşmenin parametrelerini tek çizgide sınırlamıştır.

Modernleşme hem düşünce hem de kurumsal olarak Rusya yoluyla Azerbaycan’a gelen Batı medeniyetinin ilk tesirlerini entelektüellerin faaliyetlerinde bariz görülmeye başlamıştır.⁷ Bir taraftan toplumun kendi kültürel değerlerine ve tarihi bağlarına sarılan az saydaki aydın kesim siyasi sistemiyle uyum içinde değildir. Diğer taraftan geleneksel inanç ve değerleri sorgulayan aynı zamanda kozmopolit toplumu hedefleyen kesimin faaliyeti yeni siyasi anlayışın teşvikiyle genişlenmiştir. Özellikle “Dekabrist Ayaklanması”^{*} sonucunda yazar A. Bestujev-Marlinski, gazeteci P. Sankovski, A. Odoyevski gibi birçok entelektüellerin Kafkasya’ya sürgün edilmesi ve yerli aydınlarla kurdukları ilişkiler Azerbaycan’ın modernleşme düşünce tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. “Çarlık rejiminin istibdadına karşı mücadelenin ilk tohumlarını atan bir avuç ‘entelektüel’ birer ‘hürriyet’ sembolü olarak” Kafkasya’daki düşünce hareketlerine yön veren meşrutî monarşi görüşü savunmuşlardır. Bu insanlarla yakın temas ve kurulan dostluk ilişkileri Azerbaycan entelektüellerinin Batı aydınlanmacı düşünürleriyle tanışmasına neden olmuştur.⁸ Azerbaycan’da “Aydınlanma” düşüncesinin ilk sosyal, felsefi ve ideolojik tohumları atılmıştır.

---

⁶ Joseph A. Buttigieg (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, c. I, çev. Ekrem Ekici, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2011, s. 189.

⁷ Ahmet Kanlıdere (ed.). *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013, s.10.

^{*} Liberal soylular tarafından “ulus” , “halkın davası” ve “meşrutiyet” için 14 Aralık 1825’te “Dekabristler” (Dekabrist, “Aralık” ayına atıfla bu adla adlandırılmıştır) adı verilen örgüt Çar Aleksandr’ın ölümünün ardından, Çar I. Nikolay’ın tahta geçmesine karşı Rusya’da başarısız bir darbe girişimi gerçekleştirmişler - J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2015, s. 489.

⁸ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *Mirza Fətali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, çev. Arif Berberoğlu, Ankara, Epos Yayınları, 2010, s. 14.

Azerbaycan’da “Aydınlanma” düşüncesinin ilk sosyal, felsefi ve ideolojik tohumları atılmıştır. Bu yeni anlayışta Batı’ya hayranlık duygusu kabarık biçimde ortaya çıkmıştır. Osmanlı’daki Jön Türkler arasında yaygınlaşan “kuvvetli ve üstün olan her şey Batı’dadır”⁹ fikri, Dekabristlerin benimsedikleri görüşle aynı muhtevaya sahiptir. Fakat, Rusya tarafından ortaya konan modernleşme denklemine sömürge toplumlarını kendi hegomonik anlayışı çerçevesinde “uluslaştırarak” biçimlendirmiştir. Rus entelektüellerin sahip olduğu paradigmada ise Rus kimliği “üst kültür” temsilçisi olarak tanımlanmıştır.

Çarlık Rusyası’nın “Aydınlanma” etkisi toplumsal bütün alanlarda eski ile yeniye karşı karşıya koyan bir çatışma diyalektiği içerisinde kendi hegemonyasını kurmaya çalışmıştır. Toplumun eğitim, siyaset, hukuk, ekonomi, sanat ve teknolojiye ilişkin görüşleri hegemonya düzeni içinde kalıplaştırılmak istenmiştir. Çarlığın modernleşme çağrısının kavranması ve incelenmesi bakımından Gramsci’nin şu çözümlemesi önemlidir: “...hegemonya ilk kendi dilini yaratmanın, yeni terimleri dolaşıma sokmanın, yeni metaforlar oluşturmanın yanı sıra tarihsel adları kendine göre değiştirerek farklı bir dilde anmaktadır.”¹⁰ Rusya’nın hegemonyasında başlayan söz konusu değişiklikte Azerbaycan’ın tarihsel kültürel değerleri ve tarihsel kimlik durumu “alt kültür” konumunda tanımlanmakta idi. Azerbaycan’da Aydınlanma dünya görüşü, ilerleme ve gelişme kavramları ile dengelenmeye çalışılmıştır. Azerbaycan’da ilk modernleşme hareketinin temel sorunu din karşıtı bir mücadele değil (Ahundov istisna olmakla), Osmanlı’da olduğu gibi “...ilerici-gerici, aydın-yobaz arası çekişme ya da dengelemedir.”¹¹ Böyle bir sürecin karakteristik özelliklerini tanımlamak için Çarlık önceki Azerbaycan’ın kültürel ve toplumsal durumunu Rusya yönetimine katıldıktan sonraki durumla karşılaştırmak tarihi bilimsellik bakımından konuya önemli derecede nesnellik katacaktır.

Çarlık politikalarının temel ilkeleri Ortodoks Hristiyanlık, mutlakiyet ve Rusçuluk kavramları üzerine inşa edilmiştir. 1829-1830 yılları

---

⁹ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 289.

¹⁰ Joseph A. Buttigieg (ed.), *a.g.e.*, s. 159.

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s. 23.

arasında Güney Kafkasya'da Paskeviç'in idareciliğinde başlatılan ilk uygulamalar hukuk adına değil, hegemonya kavramına göre yapılmıştır. Kafkasya bölge müfettişleri Meçnikov ve Kutaysov, Paskeviç'in bu faaliyetini memnurlukla karşılamışlardır. Onlara göre tüm Kafkasya halkları yakın bir gelecekte Rus gibi konuşmayı, Rus gibi düşünmeyi ve Rus gibi duyumsamayı öğrenmelidirler. Bu bakış açısı Çarlık Eğitim Bakanlığı yönetmeliğinde ayrıca bir madde şeklinde yer almıştır.¹² Açılan "modern" okullar daha sonraki dönemlerde Azerbaycan entelektüel grubunu yaratmıştır. Eğitim ve dile paralel olarak sosyal değişim etkinliğinde yer alan amillerden biri din olmuştur. Eğitim aracılığıyla Kafkasya'daki Müslümanlar arasında Hristiyanlığın yayılması beklenen sonucu vermemiştir. Buna karşılık Azerbaycan'da Rus Ortodoks Kilisesi dışında birçok dini kurumların faaliyeti durdurulmuştur. İlk olarak özerk Alban Hristiyan Kilisesi kapatılmıştır. 1836 yılında ise Ermeni Grigoryan kilisesine bağlanmıştır.¹³ Bu nedenle Azerbaycan'da yeni çatışma alanı dini müsteviden (Müslüman ve Hristiyan çatışmasından) etnik müsteviye taşımıştır.

Azerbaycan entelektüellerinin yenilikçi ve hukuk üstünlüğüne yatkın düşünce yapıları, uygulamadaki baskıcı davranışlar nedeniyle tezatlı duruma düşürülmeleri ikinci bir özelliklerine, yani eleştirel yaklaşımlarına bir örnektir. Örneğin 1832 yılında A. Bakıhanov Bakü'de modern bir okul açmak için hazırladığı projeyi hükümete sunsa da sıcak karşılanmamıştır.¹⁴ Ama resmi devlet işlerindeki hizmetlerinden dolayı Çar hükümeti tarafında birçok ödüle layık görülmüştür. O, hem bir tarihçi hem yazar hem de bir memur olarak İran ve Rusya arasındaki anlaşmalarda önemli diplomatik ve kültürel bir misyonu yerine getirmiştir. Bakıhanov, "Rus ordusu subayı olarak askeri görevlerde göstermiş olduğu üstün hizmetlerinden dolayı çok sayıda nişan ve madalyalarla taltif edilmiş, albay rütbesine kadar yükselmiştir."¹⁵ Bu tutuma koşut olarak Mirza Şefi Vazeh tarafından işlenen konular aynı

¹² *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, Bakü, Elm Neşriyyatı, 2007, s. 141.

¹³ Yakup Mahmudov, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, Bakü, Tahsil Neşriyyatı, 2005, s. 37.

¹⁴ Gazenfer Recepli, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, Bakü: Elm ve Tahsil Neşriyyatı, 2013, s. 323.

¹⁵ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü, Avrasya Press, 2005, s. 10.

yaklaşık tarzını ihtiva etmiştir. Vazeh, hattat, öğretmen, şair olarak Doğu ve Batı medeniyetinin ortak yanlarının tespiti üzerine görüşleri ile dikkat çekmiştir. İslamiyet'in bir cehalet devrini kapsadığını 1832 yılında öğrencisi Ahundov'la arasındaki diyalogda açık ifade etmiştir.¹⁶

Azerbaycan'da geleneksel zadedgân zümresi ortadan kaldırıldıktan sonra az saydaki yeni seçkin sınıfı temsilcileri genelde Çarlığın askeri kadrolarında kademelendirilmiştir. İsmail Bey Kutgaşanlı, Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan Türklerini "Ruslaştırmak" için açtığı okulların birinden mezun olmuştur. Geleneksel bir bey ailesinde doğan Kutgaşanlı, "Şeyh Şamil" harekâtına karşı çarpışmalarda gösterdiği cesareten dolayı Çarlık ordusu topçu generali rütbesine kadar yükselebilmiştir. 1841 yılından ordudan istifa eden Kutgaşanlı, Fransızca olarak "Reşit Bey ve Saadet Hanım" adlı hikâyeyi kaleme almıştır. Batı tarzı üslupla yazdığı hikâyede orta sınıfın dar görüşlülüğü, otoriter yönetime başkaldırma, köylü ayaklanmaları ve kadının toplumdaki konumu gibi konuları liberal bir görüş içinde aksettirmiştir. Batı anlamda bir rahatlığa kavuşmanın zorluluğunu sosyal kimlik eksikliğinde gören yazar, ısrarlı bir şekilde kültürel değerleri tartışmaların odağına çekmiştir.

Azerbaycan Maarifçiliğinde "İslam" Algısı

Çarlık Rusyası'nın 1848-1878 yılları arasında sömürge toplumların dini değerlerine ve kurumsallığına karşı tutumu iki ekseninde gerçekleşmiştir. Birincisi, kurumsal olarak dini müesseseleri "reformist" politikalarla yeniden yapılandırmış ve yeni sistem içinde denetime tabi tutmuştur. Yani dini kurumlar bürokrasinin gözetimi altında politik gücün en etkin aracı haline getirilmiştir. İkincisi ise teorik anlamda dini değerleri "modernleşme" ve "aydınlanma" kavramıyla zıtlılaştırarak, ilerlemenin önünde en büyük engel olarak göstermiştir. Yani "modernleşme" adı altında kullanıma sürülen sekülerleşmeyi İslam dinine karşı bir saldırı aracı olarak kullanmıştır. Modernleşmenin kültürel ve toplumsal hayata getirdiği değişiklikleri aşağıdaki fikir kümesinde toplamak mümkündür. Eski ile yeninin çatışması o döneme kadar yaşanmayan bir ikilemi sistematik problem olarak Azerbaycan'ın

¹⁶ H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *a.g.e.*, s. 13

toplum hayatına yerleştirmiştir. Sürecin yarattığı dinsel ve kültürel bunalımlar sanıldığından çok etkili olmuştur.

Bu süreçte Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'da kimlik oluşturma çabaları, tarihsel-kültürel ve dini bağlara değil, coğrafyaya dayalı yeni kimlik kavramlarına dayandırılmıştır. 19. yüzyıl Azerbaycan entelektüellerinin ulus oluşturma için kat ettiği yolda kültürel ve toplumsal birimleri farklı bir "modernleşme" çatısı altında toplanmıştır. Bu noktada "ulus-devlet" in diyalektik karakteri (meşruiyet ve egemenlik) bir kenara itilmiştir. Çar Rusyası'nın sömürge ölçütlerine dayalı kimliğin yerleştirilmesi muğlak biçimde tanımlanmaktadır. Özellikle, kimlikler mezhep ayrılıkları üzerine bina ettirilmiştir. Bir taraftan Batı tarzı "teritoryal" kimlik kavramı ön plana çıkarılmıştır. Diğer taraftan ise Sünni-Şii bölünmesi derinlemesine kök salmış ve sömürge siyasetine uygun kültürel ve dini eğilimleri yükseltmiştir. Tarihsel ve kültürel motivasyonlar ağır bir şekilde törpülenerek, tahribe maruz bırakılmıştır. 19. yüzyılda Azerbaycan'ın sosyal yapısında ve ekonomik tasarrufunda meydana gelen yeni düzenlemeler "ulus-devlet" girişimciliğiyle açıklanamaz. Çünkü ulus-devletin karakteri kurumsal ve kuramsal olarak toplumun iç bütünlüğüne bağlıdır. Yani "tarihi kullanarak tarih yapmak"¹⁷ fikri ulus-devletin gelişiminde itici güç olarak yer almamaktadır. Azerbaycan'da "ulusçuluk" ve "teritoryal" kavramları arasındaki uyumsuzluğun büyük ölçüde derinleşmesi bir bakıma bu kopmanın tarihsel tezahürünü yansıtmaktadır.

İslam dininin tükenmez potansiyeli karşısında dönem entelektüellerin düşünceleri bir çeşit "ötekilik" kategorisi içinde ideolojileştirilmiştir. Bir kısım entelektüel dinin bütünlük anlayışını, kurallarını ve geleneklerini muhafaza eden temel öğelere karşı tutumunda güdümlü bir bakış açısı izlemiştir. Dini fanatizm savunucularının biçtikleri karamsar tabloya dinin temel değerleri de eklenmiştir. Diğer bir kısım ise "İslam'ın ilerlemeye hizmet eden ve manevi istinat olmasını arzulayan muhtevasını 'siyasi bir platformda'*

---

¹⁷ Antony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016, s. 22.

* Bu görüş daha sonraki dönem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) kurucularının faaliyetlerinde ve ideolojik bakışlarında açık bir şekilde aksettirilecektir.

birleştirmeye çalışmıştır.”¹⁸ Geleneksellikten kopma düşüncesini taktim eden modernleşme, somut olarak kamusal ve özel mülkiyetin temel ayrımıyla belirlenmektedir. Azerbaycan’da bu ayrım Çarlık iktidarının çizdiği yapay sınırlarla gözetilmiştir. Koşulların ve hegemonya gücünün düşünce anlayışı üzerindeki etkisi burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husustur. Bu bir bakıma Gramsci’nin çözümlemelerini doğrular niteliktedir. Yani hem kamusal alanla özerk alan arasındaki çizgide hem de halk ile egemen güç (Çarlık) arasındaki ilişkilerde aracı grubun (entelektüeller) tam yeri kesin kestirilememektedir. Özellikle, 1848-1878 yılları arasında Azerbaycan’ın toplumsal hayatındaki Aydınlanma süreci Batı’dan ve Rusya’dan çok farklı bir yol izlemiştir. Düşünsel modernleşme mevkilerin yaratılması Çarlık Hükümeti’nin eğitim yatırımına bağlı olmuştur. Rusya’daki gibi eğitim kurumları kurulmamıştır. Aydınlanma temsilcisi konumunda olan entelektüeller siyasi-ekonomik alandan uzak tutulmuştur. Azerbaycan’daki bu durum Rusya’nın genel tablosunu çizmektedir. Rusya’da çok erken tesis edilmeye başlayan (19. yüzyılın ilk yarısı) orta sınıf olgusu ve eşitlikçi eğitim anlayışı Azerbaycan’da 19. yüzyılın sonlarına tesadüf etmiştir.

Çarlık Rusyası’nın Kafkasya’nın Güney’ine doğru yayılmasına karşı Müslümanların başlattığı ayaklanmaların halk arasında tebligatı dini motiflerle bağlı olmuştur. 7 Nisan 1838’de General Golovin’in Knez Chernyshev’e yazdığı 454 numaralı gizli raporda “Dağıstan, Kuba, Car-Balaken ve Zakatala’da başlatılan halk ayaklanmaları dinden kaynaklanmaktadır. Manevi destek buldukları Şeyh Şamil’in bıraktığı tesir mücadelenin en belirgin kanıtıdır. ...Bizim istediğimiz Çarlık sınırları içerisinde güvenliği sağlamak ve zorbalıkla elde edilecek her türlü eğilimleri ortadan kaldırmaktır.”¹⁹ Özellikle halkın Çarlık siyasi hâkimiyetinin meşruluğunu sorgulayan en belirgin yaklaşımı din kaynaklıdır. Şeriat tarafından konulan sınırlar içinde “sömürge aleyhindeki ayaklanmalar”²⁰ zincirinin bir halkasını halka bağlamak mümkündür. Dini kutuplaşmaların getirdiği sorunlar ilk başta

¹⁸ Terane Abdullayeva, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, Bakü, Avrupa Neşriyyatı, 2014, s. 65.

¹⁹ AKAK, t. 9, N: 222, s.207, (Tiflis: 1884).

²⁰ Muharrem Zülfikarlı, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü, 2007, s. 55.

“medenileşme” kavramı içinde tartışılmaya başlamıştır. Daha sonraki dönemde kavram “Hristiyanlıkla” özdeşleştirilerek, “modernleşme” üzerinde derinleştirilmiştir. Müslümanlarla Hristiyanlar arasında eşitsizlik denemesinden ileri gelen Çarlık çalışmalarını 1843 yılında İrevan şehrinde bulunan Alman seyyah Moris Vagner şöyle tasvir etmiştir:

“Rusya kendi iki başlı kartalını İrevan çukuruna ulaştırdığı günden itibaren kendi çirkin politikalarını tüm Kafkasya’ya yaymaktadır. Ülkede önceleri intibah seviyesine ulaşan ticaret tam tenezzüle uğramış, Kafkasya şehirlerindeki dükkânlar, kervansaraylar boş kalmıştır. ...Müslümanlara hakaretle bakan Çarlık bürokratları anlaşılmaz ve karmaşık kanunlar taktim ederek dini gruplar arasında dengeleri altüst etmiştir. İslam dini küçümsenmiş ve Müslümanlara kuşkuyla yaklaşmıştır.”²¹

Çarlık Rusyası’nın dini kullanarak yeni politikalar üretme dönemi 19. yüzyılın ortalarında baş gösteren Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası “Müridizm” hareketini zayıflatmak amacıyla yeni müsteviye geçmiştir. Dolayısıyla, Kafkasya Müslümanları üzerinde Çarlığın denetimi daha ayrıntılı şekilde ideolojik hüviyete dönüşmüştür. Birçok değişikliklere gidilerek dini işlerin kurumsal bir düzen çerçevesinde gerçekleştirilmesi çalışmalarına hız verilmiştir. Müslüman toplumunun bölünmesi için dinin kendisi kenara bırakılmış, tüm denge unsurları üzerinden tahribata girilmiştir. Geleneksel düşünce ve tarihsel toplum düzenin biçimleniş, büyük ölçüde dini toleranslıkla tamamlanmak istenmiştir. Bu dönemde Çarlık Hükümeti ilk kez İslam dinini kendi politikalarının destekçisi olarak harekete geçirmiştir. Örneğin, Kırım Savaşı’ndan başlayarak 1859 tarihine kadar Kazan şehrinde 82300 adet Kur’an, 77500 adet “Şariat-el-İmam” adlı kitap basılmıştır. Basılan kitaplar Türkistan ve Kafkasya Müslümanlar arasında dağıtılmıştır.²² Yukarıda anlatılardan, Çarlığın hâkimiyeti altındaki Müslümanlara karşı daha fazla yakınlık duyduğu gibi

---

²¹ İsrail Memmedov, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, Bakü, Adiloğlu Neşriyyatı, 2003, s. 215.

²² M. Aliyev, *İslam Dini ve Onung Merasimleri*, Taşkent, Kızıl Uzbekistan Neşriyyatı, 1958, s. 17.

bir sonuç çıkarılmamalıdır. Çünkü bu süreç Azerbaycan toplumunun sosyal-kültürel hayatında ayrıca bir aşama teşkil etmiştir.

Toplum üzerinde önemli etkiye sahip din adamlarının kontrol altına alınması konusu, yeni bir devlet politikası haline gelmiştir. Atılan en kapsamlı adım 1869’da Kafkasya Valisi Romanov tarafından bölgede Şii ve Sünni idarelerin oluşturulması tasarısının hazırlanmasıyla atılmıştır. 5 Nisan 1872’de Çar II. Aleksandr’ın kararıyla Güney Kafkasya (Şii) Şeyhülislamlığı ve Sünni Müftülüğü Tiflis şehrinde faaliyete başlamıştır.²³ Mahalli seviyede tüm dini meselelerden mollalar sorumlu tutulmuştur. Medreseler ve şeriat mahkemeleri bu din temsilcileri tarafından kontrole tabi tutulmuştur. Ayrıca aile meselelerinin çözümünde merkezi hükümetin kanun ve talimatlarına uymak yükümlülüğünü taşımışlardır. Resulzade meseleyi şu şekilde özetlemiştir:

“Köken ve tekâmülünü sadece Çarizmin iradesinden değil, bir dereceye kadar, milli tarihinden alan Gürcü asilzadegân teşkilatı ile Ermeni kilise teşkilatı kendi milletin hayatında mühim roller oynamışlardır. Sırf Rus entrikası ile hayata gelen Kafkasya beyleri ile “defter mollaları”nın* milli Azerbaycan hayatında, müessese olarak müspet bir katkıları olmamıştır.”²⁴

Mezhepler arası ayrışımara göre kurumsallaşan din olgusu hegemonya müstevisinde münakaşa yaratan bir güç olarak telkin edilmiştir. Toplum kontrol etme için kullanılan din algısı yenilikçi kadroların izlediği politikaların bir sonucudur. Çar II. Aleksandr’ın fermarıyla gündeme getirilmiş köktenci mezhep ayrılığı tasvir edildiği şekilde İslami değerler üzerinde olumsuz etki yaratmıştır. Kafkasya Şii ve Sünnî Müftülükleri Hristiyanların çoğunlukta yaşadığı Tiflis şehrinde kurulmuştur. Din temsilcileri ve din idareleri özel polisin gözetimi altında faaliyet göstermiştir. Müftülüklerin toplum üzerindeki etkisi manevi

²³ D. Y. Arapov, *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII. – načalo XX. vv.)*, Moskva, 2004, s. 130.

* Rus hizmetine giren ‘mollalara’ halk, ‘defter mollası’ diyordu.

²⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, TDAV Yayınları, 1993, s. 24.

alanla sınırlandırılmıştır. Din temsilcisi olmak için Rusça bilmek esas talep olarak ortaya konulmuştur.²⁵ Konuyla ilgili olarak Resulzade şöyle yazmıştır:

“Mezhep ihtilafı hususî surette körükleniyordu. “İdare-i ruhaniye” adı ile vücuda getirilen dini teşkilatlar Şiiler için “şeyhülislam”, Sünnîler için “müftü” unvanlarını haiz reislerinin idaresi altında resmî hükümet müesseselerine bağlanmıştı. “Ali” ve “Ömer” mektepleri adında her mezhep ehline mahsus mektepler vücuda getirilmişti.”²⁶

Rusya'nın Azerbaycan'da yayılmasına bakmayarak hem dinsel ve mezhepsel hem de ticari nedenlerle İran'ın bölge nüfusuna etkisi ısrarlı bir biçimde devam etmekteydi. Ülkenin güney bölgesindeki nüfusun önemli bir oranı Şii mezhebine* bağlı olduğu için İran düşünüş ve hayat tarzını eksiksiz benimseyenler oldukça fazlaydı. Çarlığın bölgede yarattığı sorunların aradan kaldırılması için bölge nüfusu tarafından İran'ın himayesi istenmekteydi. “Kafkasya'da 14 Mayıs 1870 reformlarına”²⁷ kadar İran'ın varlığı çarpıcı derecede etkindi. Farsça Azerbaycan'da 1840 reformlarına kadar idari işlerde kullanılan bir dil olarak kalmaktaydı. 1870 yıla kadar ise yerli mahkemelerde resmi dil Farsça idi.²⁸ Diğer taraftan Rusya'nın Kafkasya'da İran nüfuzuna karşı sergilediği tutum Azerbaycan'da modernleşmenin yolunu açmıştı. Ülkenin milli kültürel gelişimi açısından olumlu sonuçlar yarattığı açıktı. Özellikle Azerbaycan Türkçesinin gelişimini önemli ölçüde teşvik etmişti.

Azerbaycan'da modernleşmeyi kurumsal parametreler müstevisinde başlatan Çarlığın, kültür ve düşünce ikiliği içerisinde kendilerini ifade eden entelektüellerin yetişmesine imkân tanınması bir rastlantı değildir. Azerbaycan'ın toplumsal düşüncesinde köklü değişimlerin yaşanmasını modernleşme hareketinin hızına bağlamak

²⁵ AKAK, t. 8, N: 249, s. 336-337, (Tiflis: 1881).

²⁶ Resulzade, *a.g.e.*, s. 24.

* Türk nüfusunun yoğun olduğu Azerbaycan'ın Batı bölgesinde halk Sünni mezhebine bağlılığını sürdürmüştür.

²⁷ “Kolonialnaya politika rossiyskogo çarizma v Azerbaydjane v 20-60. gg XIX. v.” Ç. II., M-L., 1937, s. 401.

²⁸ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Türkçülük ve İslam*. çev. Ali Nejat Ongun. Ankara, Günce Yayıncılık, 2000, s. 88.

mümkündür. Rus sosyal ve felsefi düşüncesi akımının etkisi altında modernleşmeyi en etkin şekilde sürdüren yeni entelektüeller değişime damgasını vurmuşlardır. İslam dini Çarlığın ürettiği modernleşme ideolojiye göre yön alan, araştırılan ve dönüştürülmeye çalışılan bir müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. Entelektüeller arasında Ahundov’un sosyal-kültürel düşüncesi din karşıtlığı görüşüyle tanınmıştır. Ahundov, modernleşme olgusunu toplumsal düzenin temel ölçütü olarak ilk kez öne çıkarmıştır. Din dışı bir hayatı politik ve kültürel amaçlarla destekleyen Ahundov, Azerbaycan’da İslam dinine karşı mücadelenin düşünsel boyutunu temsil etmiştir.

Ahundov’un “Hint Prensi Kemaliddövlé’nin İran Prensi Celaliddövlé’ye Üç Mektubu ve Celaliddövlé’nin Yanıtı” (1863) adlı Farsça yazdığı ünlü eserinin ana konusu, Doğu ve Batı arasındaki farktır. Materyalizm ve modernleşme kilit nokta olarak belirtilmektedir. Modernleşme paradigmasının damgasını taşıyan bu eser ilk materyalist görüşleri Azerbaycan felsefi düşüncesi içine aktarmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde de bu eserin siyasi-ideoloji hegemonyanın somut bir silahı olarak kullanıldığı görülecektir. Ahundov’a göre “Müslümanların Kemaliddövlé’nin ideallerini benimsemesi ve onun amacının gerçekleşmesi için asırlar geçmesi gerekmektedir.”²⁹

Çarlık Rusyası esaretindeki Türk-Müslüman toplumunda ise eski aile yapısı ve evlenme geleneklerine karşı başlatılan etkinlikler dikkate değer bir çizgide ilerlemiştir. İslam kadınının kapalı hayatı, aile düzeni, kız çocuklarının okutulmaması konusu ilk kez Ahundov’un eserlerinde toplumsal bir sorun olarak tartışılmıştır. Azerbaycan edebî realizm akımının öncüsü olan Ahundov, geleneksel yapının yıkılmasında satirik edebiyatı bir silah gibi kullanarak, kadın meselesini toplumsal bir yara olarak göstermiştir. Ahundov’un Müslüman tarzı yaşama karşı tepkisi Batılılaşma düşüncesi için bir kaynak olmuşsa da toplumsal hareketlere hiçbir surette yarar sağlayacak nitelikte değildir. Ahundov, “Kemaliddövlé Mektuplar” adlı eserinde Doğu’daki kadın olgusunun bir şehvet nesnesine dönüştürüldüğünü İslam’a bağlayarak eleştirmiştir. Piyeslerinde bundan kurtulmanın yollarını Batı’da olduğu gibi kadına öz

²⁹ Haydar Hüseyinov, *Azerbaycan’da XIX Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü, Şark-Garp Neşriyyatı, 2007, s. 182.

hakikî değerinin verilmesi gerektiğine ve buna engel olan unsurlara yönelik sayısız abartılı tiplmeler yaratmıştır. Özellikle “Sergüzeşti-Veziri-Hanı Lenkeran” (1850) piyesinde kadının kurgusal karakterini komik bir biçimde nakletmiş, toplumsal baskının usulsüz ve kanunsun yöntemlerini dini geleneklere bağlamıştır.

Ateist dünya görüşünü savunan Ahundov, İslam’ın insanlığın gelişmesine büyük engel teşkil ettiğini iddiasını ısrarla ömrünün sonuna dek sürdürmüştür. Doğu toplumlarının yüzyıllardır süren perişanlığının nedenini dinsel inançlarla ilişkilendirmiştir. İnsanın insan tarafından istismar edilmesini “Tanrı” ve “din” kavramına bağlayan Ahundov, eserin ikinci mektubunda şöyle yazmıştır:

“Böylesine acımasız, kin güdücü bir Tanrı, sahip olduğu cehennemiyle herhangi bir cellattan, herhangi bir baş kesen canavardan daha kötüdür. ...Eğer o, bana karşı böyle acımasızca davranacaksa, niçin beni yarattı? Ben ondan ne zaman yaşam istedim ki? Eğer bu şekilde olmak zorundaysa, onun başlıyacağı yüz yıllık ömrü şeytan alsın! Eğer cehennem gerçekten varsa, öyleyse bu Tanrı bir kinci, iğrenç bir varlıktır. ...Cehennem varlığı su katılmamış bir yalanken, siz, şarlatan ve ikiyüzlü vaizler, niçin yoksul halkın yüreğine onunla korku salıyorsunuz. Niçin onun diğer uluslarla ilişki kurmasına, o ulusların bilim ve sanat alanlarındaki yaratılarından faydalanmasına izin vermiyorsunuz?”³⁰

Ahundov’un İslam dininin temel ilkelerini ateist görüşlerin sönük idealleriyle ifşa etme girişimi, Azerbaycan edebi fikrinde ilk “popülizm” adlandırılacağıımız anlayışı doğurmuştur. Peygamberin ve Şii imamlarının hayatına dair örneklerden yola çıkarak, dine dönük eleştirilerini materyalist “bilim” terminolojisiyle anlatmaya çalışmıştır. Hatta Hz. Muhammet’in şahsiyetini hakarete boyutuna varacak kadar eleştiriye tabi tutmuştur. Doğu’daki dini inançlara karşı amansız mücadele yürüten Ahundov, Peygamberin hayatına dair ikinci mektubun bir pasajında şöyle yazmıştır:

“Gaflet uykusundan uyanıp göre bilseniz eğer kâinatta bir Tanrı varsa, bu o, Tanrı değil. Muhammet adlı Arap için ‘muhabbet tellalı’

³⁰ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, Bakü: Şark-Garp Neşriyyatı, 2005, s. 52.

mezhebini yaratıp ona buyura ki “halktan korkmaya gerek yok. Al senin olsun Zeyd’in avradı ben arkanda durmuşum. ...Her kesin cevabını verebilirim.” Bu zihniyet putperestlikten daha vahimdir.”³¹

Ahundov, Tanrı ile dinin insan yaşamında ağır bir yük olduğunu vurgulamıştır. Dinle mücadeleyi, insanın maddi ve manevi özgürlüğü olarak görmüştür. Kur’an hakkında tüm Müslümanların değer anlayışını dağıtmak ve yüz milyonlarla Müslüman halkının bu yolla esaretten kurtarılabilceği kanaatini yazılarına dökmüştür. Bu görüşleri tebaaya benimsetmek için modernleşmenin biçimlendirici araçlarını kullanmak gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Çünkü basın ve tiyatro gibi modern araçlar o döneme kadar Azerbaycan toplumunda pek bilinmemektedir. Müslüman toplumunun ilerleme yolunu bulması için laik eğitimin ve bilimin belirleyici rolünü benimsemiş ve bilimi dine karşı koymuştur. Özellikle Ahundov din incelemelerini yüzeysel ele alarak, marjinal bakış açısıyla kavramlara yaklaşmıştır. Fikirlerini şöyle dile getirmiştir:

“Dindar bir insan bilim adamı veya filozof olamaz. Eğer bir insan dine inanıyorsa, bu onun bilimden habersiz olduğunu gösterir. Fakat bilimin ne olduğunu biliyorsa, bu onun dinsel inancının olmadığı anlamına gelmektedir. Dini inancını korumak isteyen bir insan, eğitim görmek ve kendini geliştirmek zorunda değildir. Ama eğitim görmek ve kendini geliştirmek isteyen birey ister istemez dinle vedalaşmak zorundadır.”³²

Azerbaycan toplumunun ve Doğu’nun eğitimce yetersizliğinin sebebini dinde gören ve Batılılaşmayı kendine ideal edinen Ahundov, geriliğin teşhisini dilin sadeleştirilmesinde görmüştür. Dil ve yazı değişikliğinin yapılması tartışmalarını* Batılılaşmaya doğru çıkış açacak yeni dönemin başlıca meselelerinden biri olarak ön plana çıkarmıştır. Halk dilinin yazı diliyle arasındaki uçurumun aradan kaldırılması fikri Rusya Müslümanları arasında yeni değişim furcasının zeminini hazırlamıştır. Doğu’nun özellikle de Azerbaycan’ın geri kalmışlığının Arap yazısından kaynaklandığı fikrini 16 Ocak 1870 yılında İran Maarif Nazırlığına gönderdiği yazıda şöyle izah etmiştir:

³¹ Ahundzade, *a.g.e.*, s. 79.

³² H. Hüseyinov – A. A. Klimov, *a.g.e.*, s. 35.

“Eski İslam alfabesinde kusurlar mevcut olduğuna göre eski alfabe esasında noktaları kaldırarak yeni bir alfabe tertip ettim. ...Çünkü bizim eski yazımızın temel zorluğu saitlerin (ünlülerin) sözlerin terkinde kaybolmasıdır. Aynı zamanda biz Avrupalılar gibi hızlı yazmakta zorluk çekiyoruz. ...Lakin görünen odur ki alfabeni değiştirmek yani Avrupalılar gibi yazıyı soldan sağa doğru yazmağı kabul etmek bizim gücümüzün dışındadır. Öyle bir alfabe hazırlamak gerekir ki onun her harfinin tek bir şekli olsun ve birbirine birleşik yazılsın.”³³

19. Yüzyılda Rusya’dan gelen fikir akımlarının etkisinde kalan Azerbaycan entelektüelleri modernleşme hamlelerini kısmen pozitivizm* üzerinden sürdürmüştürler. Batı’da olduğu gibi “...düşünce tarihini yazma geleneğı olmadığından”³⁴ bunun üzerine derinden yoğunlaşmamışlardır. “Doğru geleneğıyle Batı modernliğı arasında geçiş yollarının açılması”³⁵ istikâmetindeki düşünce arayışları ilk başta edebiyatla bir mertebeye kaldırılmıştır. Eski hayat tarzına, dini fanatizme karşı mücadele, bilim ve eğitim aracılığıyla yapılarak gelişimin sağlanabilmesi görüşü Ahundov’un açtığı çığırdada yeni bir fikir hareketini meydana getirmiştir. Diğer taraftan bu hareketin ağırlık merkezini teşkil eden “Ekinçi” gazetesi (1875) Hasan Bey Zerdabi’nin konulara yeni yaklaşım tarzı ile Azerbaycan’ın sosyal-tarih literatürüne girmiştir. Gazetede bilimsel ilerlemeyi sağlamak için heyetler kurulmuş, tercüme yapılmış ve mektuplar yayınlanmıştır. Çarlık merkezi hükümetinin istenen güce kavuşabilme çabaları kelimenin tam anlamıyla bir kültür oluşturmak, geliştirmek ve yaymak için yerli “intelligentsiya”nın oluşumuna özel bir dikkat ayırdığı bilinen bir gerçektir. Yeni oluşan “aydınlar zümresi”nin tüm çabaları halkın karşı

³³ Mirza Fetali Ahundzade, *Eserleri*, c. II, Bakü, Şark-Garp Neşriyyatı, 2005, s. 244.

* “Pozitif” kelimesi, Latince “ponere” fiilinden türemiş, “göz önüne koymak” anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Fransızcadada “gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu” anlamını taşımaktadır – Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2005, s. 1367.

³⁴ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, s. 184.

³⁵ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 254.

karşıya kaldığı sorunların çözümüne yönelirken, diğer yandan, devletin (Çarlık Rusyası) bütünlüğü ile bağlantılı bir ikilem içine itildiği aşikârdır.³⁶

İslam dini karşısına konulan pozitivizm kavramı sosyal dengeleri ve kültürel dinamikleri büyük oranda sarsmış ve kalıcı değişimlere neden olmuştur. Azerbaycan tarihçiliğinde ilk pozitivizm girişimi Bakıhanov’un (1794-1847) tarih yazıcılığında yüzeysel olarak başlamıştır. Bakıhanov’un aynı zamanda kaleme aldığı mantık, psikoloji, pedagoji, tarih, coğrafya ve astronomi ile ilgili birçok alandaki eserler imparatorluk için gerekli görülen fikirlerin ve reformların mülâhazasından ibaretti. Bakıhanov’un eserlerinin tahlili onu gösterir ki o, metafiziğin konusunu bilimsel konulardan ayırıştırarak, maddeyi varlığın ve tefekkürün yegâne esası olarak kabul etmiştir. “Esrar’ül-Melekût” (1832) adlı Arapça yazdığı kitabında Aydınlanma döneminin bilim otoriteleri olan Kopernik, Galilei, Keepler, Newton, Lomonosov gibi bilgilerin görüşlerine yer veren Bakıhanov, evren ve onun cisimlerinin fiziki özelliklerini ve hareket yasalarını bu perspektifte şerh etmiştir. İlerlemenin tek yolunu bilim ve eğitimde gören Bakıhanov, Batı’da gelişmiş doğa bilimlerinin öğrenilmesini zaruri saymıştır. İlk defa Azerbaycan tarihinin dönemlere göre bölünmesi teşebbüsünü ileri sürmüştür.³⁷ Başlangıç evresinden itibaren bilimsel tarihçiliğin pozitivist taraflarına gönderme yaparak, coğrafi ve iklim koşulların tarihsel dönüşümlerdeki etkisine dikkat çekmiştir. Özellikle tarih ve felsefe konularının pozitivizm esaslarla tetkik edilip öğrenilmesi Bakıhanov’un adıyla sık bağlıdır. Bakıhanov’un Azerbaycan tarihçiliğine getirdiği yeniliklerin iki karakteristik özelliği vardır: “Birincisi, Azerbaycan tarih anlayışında müellifin savunduğu tarihi dönemlere ayırma konsepti ve ikicisi ise yeni tetkik usullerinin tatbik edilmesidir.³⁸ Bakıhanov’un Azerbaycan tarihiyle bağlı kaleme aldığı “Gülüstan-i İrem” (1841’de kaleme alınan eser 1846’da Farsçadan Rusçaya çevrilmiştir) adlı eserinde arkeoloji, epigrafi, nümismatik gibi maddi verileri

³⁶ Aydın Balayev, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapı ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.*, Moskva, İzdatelstvo TiRu., 2012, s. 175.

³⁷ Ali Hüseyinzade, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünasığı*, Bakü, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyyatı, 1967, s. 36.

³⁸ Hüseyinzade, *a.g.e.*, s. 34.

kullanarak, olayların genel akışını bir bütün olarak olgulara dayandırmıştır.³⁹

Rus oryantalistlerinden V. N. Leviatov, İ. Beryozin, N. F. Dubrovin vs. “Hanlıklar” dönemimi karakterize ederken kanıtlamak istedikleri varsayım, ülkede sürüp giden kaos ve karışıklıkların Çarlık Rusyası’nın istilasıyla son bulmuş olmasıdır. Ancak göz ardı edilen konu, kaos ve karışıklık ortamının doğuşu dolaysız olarak Rusya ile bağlı olduğu gerçekliğidir. İktidar ve sorumluluğun paylaşılması konusunu elbirliğiyle bastırmayı taahhüt etmektedirler. Rusya’nın itibarını korumak adına siyasi-idari, ekonomik ve kültürel sömürge yelpazesini adım adım modernlik kurgusu üzerine döndürmektedirler. Rusya’nın oluşturduğu yeni idari şekil ekonomik ve siyasi alanların dışında toplumsal bir krizi de beraberinde getirmiştir. Bu sıkıntılara ilaveten, Rus subaylarının ahlâk dışı davranışları, her iş için rüşvet almaları halkı tam manasıyla bir krizin içine itmştir. İslam’a karşı takılan negatif tavır sonunda Rus idaresine karşı büyük tepkileri de tetiklemiştir. Rusya’nın bu dinsel tutumu 19. yüzyılda özel bir sosyal gelişmeye yol açmıştır.

Başta Türk Müslümanları olmak üzere tüm “din eşitliği” ilkeleri rafa kaldırılmıştır. “Ötekilik” algısı sayesinde Hristiyanlar (Rus, Gürcü ve Ermeni gibi) büyüyen ticaretin yarattığı ekonomik fırsatlardan ve imtiyazlardan azami ölçüde faydalanabilirlerdir. Kendilerine tanınan özel haklar ve koruma sayesinde Hristiyan toplumlari ilerleme ve gelişmeye uygun yepyeni yaşam biçimi elde edebilmişlerdir. 1830’lardan başlayarak Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’a uyguladığı tüm politikalarda (Gramsci’nin kavramsal çözümlemelerinden yola çıkarak) “yıpratma stratejisi” temel dinamiklerinden biri idi. Gramsci’nin hegemonya denkleminde doğan “rıza ve baskı”nın homojen biçimi, Çarlık iktidarını çözümlemede başlıca referans noktası almak mümkündür.⁴⁰ Çarlığın tüm kaynaklar üzerine kurduğu sıkı denetim, sosyal ve entelektüel farklılaşma süreciyle sonuçlanmıştır. Foucault tarafından ortaya konan “Panoptizm” formülasyonu entelektüellerin

³⁹ Abbaskulu Ağa Bakıhanov, *Gülüstan-i İrem*, Bakü, Azerbaycan SSR Bilimler Akademisi Neşriyatı, 1951, s. 11.

⁴⁰ Peter D. Thomas, *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, çev. İlker Akçay-Ekrem Ekici, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013, s. 164.

karakteristik özelliklerini “iktidar-bilgi ilişkileri çerçevesinde”⁴¹ tarif etmek daha açıklayıcıdır.

“Ötekilik” Muhtevasında Maarifçilik Faaliyetleri

Çarlık Rusyası sömürgelerinde maarifçilik söylemi üzerinden, modernleşme düşüncesine hakim olan ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren bir strateji haline gelen düzenleme ve dışlama mekanizmalarını ortaya koymayı amaç edinmiştir. Ötekileştirmenin Azerbaycan maarifçiliği üzerinde nasıl işlediğini dışlama mekanizmalarının tesisinde, kültürel ve düşünsel kodları kurgulayan gerektiğinde dönüştüren kopma ve kırılmalarda bariz görmek mümkündür. Zaman-zaman dışlama mekanizmalarının işleyiş, sistem ve bağlantıları değişse de dışlama ve kovma pratiğine maruz kalan yeni ötekilikler ivedi bir şekilde türetilmektedir. Bu çalışmada, maarifçiliğin dışlama muhtevasını sorgulayabilmek için öncelikle düşüncenin sürekliliklerle değil süreksizliklerle, kopuş, kırılma ve dönüşümlerle oluşmasının bir söylem açısından anlamını tartışmaya çalışacağız. Maarifçilik söylemini mümkün kılan koşullar, kurumlar, davranış tarzları, eğitim süreçleri, sosyal yapılar, yönetim biçimleri toplumsal ilişkileri şekillendiren “ilerlemeci” bir anlayışla örtünmeye çalışılmıştır. Hegemon ideoloji bakış açısının bütünlüğünü ve tekliğini muhafaza eden etkenler entelektüel ve kültürel olaylara bağlanmıştır.

Emperyalizm çağında toplumsal ve kültürel düşünce sisteminin muhtevasını oluşturan temel kimlik kavramı “biz” ve “öteki”⁴² ayrımına göre bir yol izlemektedir. Bireyler ve toplumlar arası yabancılık durumunu belirtmek için kullanılan “öteki”lik, ilk başta “biz” olmayan ve bizim dışında konumlanmış olanın tanımlanmasıdır. Said’in “Oryantalizm” çalışmasında “ötekilik” sorunu emperyalizm düzenin meşruluğuna zemin hazırlayan ve tarihsel koşullarla belirlenen Doğu kurgusu tanımla açıklanmaktadır. Tarihsel perspektiften “ötekilik” kavramı, ilk kez Herodot tarafından sosyal-kültürel statü biçimlerine

⁴¹ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, İstanbul, Ayrıntı Yayınları 2011, s. 237.

⁴² Edward Said, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Hil Yayınları, 2016, s. 27.

göre sorgulanmaya açılmıştır. Antik Çağ'ın ticari ve askeri emperyalizminin oluşturduğu "biz" yönetenler ile "öteki" yönetilen insanlar (hürler ve köleler) arasındaki sosyal farklılıklara işaret etmektedir.⁴³ "Biz ve öteki" kavramı yeni bir türdeki tarihsel aşamanın "politik-bilgi kurgusal"⁴⁴ tezi olarak arka plan mekanizmalarla hareketlendirilmektedir. Eğitim, okul, bilimsel disiplinler gibi "modernleşme" öğeleri, "ötekiyi" geri kalmış, durağan ve rasyonellikten uzak bir konumda kategorize etmektedir. Turner'e göre "ötekilik" durumu tarihsel ve sosyoloji olduğu kadar dinsel özellikleri de ihtiva edir:

*"İbrahimi kökenli dinler arasındaki teolojik çatışma, ahlaksal ve ontolojik olarak yozlaşmış yapılar, ilk küresel "ötekilik" sistemini doğurmuştur. Hristiyanlığın politik üstünlüğü ele geçirmesiyle 'İslami Sorun' ...insan toplumunun dış hatlarını tanımlayan politik bir tartışma olarak ağırlık kazanmıştır. ...Bu ayırma ve yargılama, dışsal kültürlerin 'ötekilik' unsurlarının ve 'yabancı inanç sistemlerinin' tehdidi gibi sosyal huzursuzlukları belirgin hale getirmiştir."*⁴⁵

"Ötekilik" kavramı, Marx'ın ekonomi düşünce sisteminde "emek (işçi) ve üretim arasındaki dolaysız ilişkiye"⁴⁶ göre kategorize edilmektedir. "Yabancılaşma" durumu "ötekiliğin" bir sonraki aşaması olarak sınıf tahakkümünün doğasını içermektedir. İnsan etkinliğini üretimin belli kurallarına uygun örgütlemektedir. Marx'ın "1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe" adlı çalışmasında "öznenin nesneleşmesiyle mahiyet kazanan 'toplumsal yabancılaşma' kavramı"⁴⁷ emeğin bölündüğü, bir parçadan ötekine dönüştüğü "farklılaşmaya" atıfta bulunmaktadır.⁴⁸ Marx, iki tür "yabancılaşma" kavramında söz

---

⁴³ Moses Finley, *Antik ve Modern Demokrasi*, çev. Deniz Türker, Ankara, Ayraç Yayınevi, 2003, s. 66.

⁴⁴ Peter D. Thomas, *a.g.e.*, s. 184.

⁴⁵ Bryan S. Turner, *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Anka Yayınları, 2003, s. 147.

⁴⁶ Karl Marx, *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, Ankara, Sol Yayınları, 1976, s. 64.

⁴⁷ Marx, *a.g.e.*, s. 62.

⁴⁸ György Lukacs, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul, Belge Yayınları, 1998, s. 178.

etmektedir. Bunlardan ilki, doğadan kopuş anlamına gelen “yabancılaşma”, insanın kültürel ve toplumsal alanda var olması için sürdürdüğü zorunlu mücadeledir. İkincisi ise kapitalist toplum sisteminin yarattığı durumdur ki insanın kendi doğasına, emeğine, ilişkilerine ve dünyaya “yabancılaşmasıdır.” Meta fetişizm kavramı bir anlamda insanın kendi doğasına “yabancılaşmasını” kapitalizmin maddi temeline ya da yapısına bağlı olarak iş bölümü ekseninde ifade olunmaktadır. Dolayısıyla emeğin kullanım değeri başkası tarafından bağımlı hale getirilmektedir. Bir bakıma toplumun ve bireyin tüm hayat biçimi, davranış kuralları, eğitimi, talim ve terbiye meseleleri bir bütün olarak kurgusal çerçevede disiplinli toplumun “uysal kişisini”⁴⁹ yaratma noktasında açığa çıkmaktadır. Foucault, bu tanımlamayı kendi felsefi disiplini içinde şöyle çözümlenmektedir:

“Emek insanın somut özü değildir. Eğer insan çalışıyorsa, eğer insan bedeni üretici bir güçse, bu onun çalışmak zorunda olduğundandır. Ve insan çalışmak zorundadır, çünkü siyasi güçler tarafından kuşatılmıştır ve iktidar mekanizmaları içine mahkûm edilmiştir.”⁵⁰

Çarlık Rusya’nın 19. yüzyılda ivme kazanan yayılcılığı “öteki” olanlarla arasındaki sistemli ayrışımı bir ölçüde kendini tanımlama düşüncesinin temeline oturtmuştur. İlk başlarında Çarlık Hükümeti, esaretindeki Türk-İslam toplumunun din ve kültürle ilgili yaşamlarına karışmama siyasetini nispi sükûnetle sürdürmüştür. Çarlık kendi konumunu güçlendirmek adına ülke nüfusunun dini, milli ve kültürel değerlerinin incelenmesi için önemli çalışmalarda bulunmuştur. Öncelikle “üstünlük” görüşünü geniş anlamda diğer toplumlara dayatılması gerektiğine tarihsel görev olarak kendisini inandırmıştır. Oryantalizm, etnografya ve antropoloji gibi disiplinlerin çarpıcı yöntemleriyle yeni “kimlik” kavramını emperyalist ideolojik safhada değerlendirmiştir. Toplumun tarihsel-kültürel kimliğinin muğlak kavramlarla tanımlanması söz konusu boyutların kapsamına dâhildir. Kurgulanan “Tatar” tabirinin yaygınlaştırılması Çarlığın süregelen

⁴⁹ Jose Guilherme Merquior, *Foucault*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Afa Yayınları, 1986, s. 123.

⁵⁰ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011, s. 188.

kavram tartışmalarının başında gelmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Azerbaycan Türkleri* “Tatar”, dilleri ise “Tatarca” adlandırılmıştır.⁵¹ “Rusya Müslümanlarına dair resmi yazışmalarda “lingua franca” (müşterek lisans) olarak ‘Tatarca’ adlı lisanın kullanılması mecburiyeti”⁵² “yabancılaştırma” aşamasının önemli bir örneğidir. Çünkü tarihi köklerinden kopuk ve ideolojik açıdan arzulan geleceğe yönelik siyasal kurguların asıl amacı burada açığa çıkmakta ve şöyle tasnif edilebilir: Birincisi, yerli Müslüman Türk toplumunu “medenileştirmek” adıyla Hristiyanlaştırılması veya Ruslaştırılması. İkincisi, yerel seçkinlerin (ağa, bey ve mülkedar) gücünü kısıtlayarak, kontrol edilmesini sağlamak. Üçüncüsü, toplum üzerinde psikoloji baskı kurarak, hayattaki olumsuzlukların suçunu İslam dinine bağlamak ve hatta camilerin kiliseye dönüştürülmesi öngörülere dâhildir.

Çarlık rejiminin Kafkasya’da kalıcı olmak amacıyla yaptığı idari değişikliklerde yapay bölge birimlerinin oluşturulmasına öncelikle dikkat yetirmiştir. Balayev’in belirttiği gibi “...bölgenin idari sınırlarının çizilmesi sonucunda, bölgenin yerli etnik ve dini topluluklarının yeniden yerleştirilmesi tarihsel olarak daha bir parçalanmışlığa yol açmıştır.”⁵³ Çarlık yeni kimlik oluşumu için yaptığı bu tür siyasal kombinasyonları hüküm etme tehdidi altında kullanmaktan kaçınmamıştır. Çarlık Hükümeti, 1860’lardan itibaren ise “medenileşme” çerçeve içine yerleştirdiği “Hristiyanlaştırma” misyonunu Avrupa temelli medeniyetin görüşleriyle birbirine bağlayarak, Kafkasya’daki hâkimiyet perspektifini tek çizgide daraltmıştır.⁵⁴ Buna rağmen Azerbaycan, Rusya’nın ne toplumsal ne de kültürel sisteminin doğal bir parçası haline gelmiştir. Aksine Çarlığın yaymaya amaçladığı “medenileşme” kavramı, Zeyneloğlu’nun “Muhtasar Azerbaycan Tarihi” adlı kitabında toplumsal krizin temel unsuru olarak gösterilmiştir:

---

* “Azerbaycan Türkü” kavramı ilk defa 1891’de Sultanov’un “Keşkül” gazetesindeki yazısında ifade edilmiştir – Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü, Mütercim Yayınları, 2012, s. 91.

⁵¹ Tefik Hacıyev, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, II. cilt, Bakü, Elm Neşriyyatı, 2012, s. 15.

⁵² Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 12.

⁵³ Balayev, *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁴ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Problemi*, çev. Perihan Mete-Sabahattin Şimşir, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, 1996, s. 14.

“Azerbaycan’ın İran ve Osmanlı dindaşları ile temasını koparmak için bölgeye Ermeni, Rus (hohol ve malakan), Alman gibi milletleri sürmüşlerdir. Ülkeyi bir muhacir mekânı haline getirerek, muhacirlerle ilgili bir kurum da tahsis etmişlerdir. Bu kurumun faaliyeti Azerbaycan’ı ‘Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak’ amacına hizmet etmiştir.”⁵⁵

Bu dönemde kültürel ve sosyal değişimin en göze çarpan özelliği hegemonya siyasetinin bilgi alanını inşa edebilecek aktörlerin ürettikleri metinler, İlminski’nin başlattığı çalışmaların etrafında bir görünüm kazanmıştır. Rusya’nın misyonerlik çalışmaları Oryantalizm disiplinin temel görüşü çerçevesinde sistemleşmiştir. Çarlığın yüceltilmesini sağlayacak “Hristiyanlık” ideali ikili müstevide rehber tutulmuştur. İslam aleyhine çalışan bu grupların genel tutumu Müslüman-Türk kimliğinin yerine Hristiyanlığın geçebileceği fikrine engel teşkil edebilecek öğeleri ortadan kaldırmak olmuştur. Ona göre ilk önce Doğu bilgisi bir ihtiyaç haline gelmiştir. Özellikle dilin ve dinin kimlik oluşturucu rolü çalışmalarda ön plana çıkarılmıştır. Doğu’yu bilme (oryantalizm) ve dönüştürme (misyonerlik) Çarlığın siyasi gücünün muhtevasındaki iki kavramsal yöndür. O. P. Markova’nın 1966 yılında yayınlanan bir kitabında, 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Rusya’nın Kafkasya’da yürüttüğü politikalarda izlenen stratejinin amaçları açık biçimde ifade olunmuştur. Yazar tarafından G. A. Potyomkin’in bu politikadaki rolüne geniş yer verilmiş ve ilk defa olarak Rusya’nın Azerbaycan topraklarında bir Hristiyan devletini yaratmak planlarından bahsedilmiştir.

Piskopos Afanasiy Sokolov, bir yazısında misyon amaçlı çalışan görevlilerin tümünün Kazan Akademisi Misyonerlik Kürsüsüne gelerek bölgesel dil sınavlarına girmelerini istemiştir.⁵⁶ Rusya Türklerinin dillerinin Batı yöntemleriyle öğrenilmesi teşebbüsü misyonerlerin dil öğrenmeleri için hazırlanan programlarda esas yer almıştır. Akademi müfettişi Afanasyev değişiyile “dil öğrenmede asıl amaç Müslüman ve

⁵⁵ A. E. Rzayev (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI. Asrın Evveli*, Bakü, Bakü Devlet Üniversitesi Neşriyyatı, 2010, s. 141.

⁵⁶ İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, s. 209.

Budistleri Hristiyanlaştırmaktır.”⁵⁷ 1847 yılında Çar I. Nikolay’ın kiliselerde Rusça dışında diğer dillerle de ibadet edilebilmesine ilişkin kararnamesi yayınlanmıştır. Kanunla oluşturulan komisyon üyeleri arasında Mirza Kâzım Bey, Piskopos Grigoriy, N. İlminskiy ve Prof. Sablukov vardır. Mirza Kâzım Bey’in Rusya’da kurduğu Şarkiyatçılık okulundan N. İlminski, İ. N. Berezin, V. F. Dittel, N. A. İvano, K. K. Foygt gibi araştırmacılar yetişmiştir. Daha sonraki yıllarda İlminskiy, Kazan Akademisi Misyoner Bölümünde Doğu dilleri üzere öğretmenlik görevini üstlenmiştir.

Azerbaycan’a yönelik ilk bilimsel yöntemlerin üretildiği çalışmalar Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümünde görev yapan Mirza Kâzım Bey’in dil ve din üzerindeki yaklaşımıyla ivme kazanmıştır.⁵⁸ Bu dönem dinin ve dilin belirleyiciliği şarkiyatçılık ve misyonerlik düzlemde iç içe geçmiştir. Bu müstevide tahsis edilen Kazan İlahiyat Akademisi Rus misyonerlik okulunun üç önemli merkezlerinden biridir. Kazan’ın eğitim çevresi ilk olarak İslamiyet, Türkiyat ve Arabistik alanlarının tetkik edilmesini ve dil öğrenim yöntemlerini Mirza Kâzım Bey’in hazırladığı programa göre sürdürmüştür. Mirza Kâzım Bey’in dikkat çeken çalışmalarından biri Türkoloji alanını özerk bilimsel disiplin olarak akademik kapsama dâhil etmesidir. St. Petersburg ve Moskova şehirlerindeki eğitim kurumlarında başlayan Kazan’da sürdürülen Doğu dilleri ve dini çalışmaları Mirza Kâzım Bey’in sayesinde sistematik disiplin hüviyetine ulaşmıştır.

Türk-Müslüman kültürünün ve İslam değerlerinin toplumdaki etkisini azaltmak için Çar I. Nikolay, İlminskiy’nin çalışmalarına devlet politikası düzeyinde imtiyaz tanımıştır. İlminskiy, ilk başta “Rus olmayan halkların Rus okullarında ilköğrenimine kendi ana dillerinde başlamasını, Rus dilinin ve Rus kültürünün gelecekte yayılması için en iyi yol”⁵⁹ olduğu görüşünü savunmuştur. Toplumu dönüştürmek için geleneksel eğitim sisteminin yetersizliği bir bakıma tespit edilmiş ve ortadan kaldırma yolları aranmıştır. Yeni seküler eğitim sisteminin tatbiki

---

⁵⁷ Topsakal, *a.g.e.*, s. 215.

⁵⁸ R. M. Valeev – M. Z. Zakiev, *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan: İzdatelstvo Kazanskiy Universitet, 2001, s. 30.

⁵⁹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 25.

İlminskiy'nin vasıtasıyla gündeme getirilmiştir. Ancak yerel okullarda “Ana Dili” dersi zorunluluğu kaldırılmıştır. Yerlerde okul açma devletle misyonerlerin yol beraberliği ile mümkün olmuştur. Nerede okul açmak gerektiği bu ikili tarafından belirlenmiş ve giderlerin karşılanması yerel halkların sırtına yüklenmiştir. Türk-Müslüman nüfusunun bu okullara pek itibar etmediği açıktır. Bu nedenle misyonerler devlet desteğiyle eğitim çalışmalarını Hristiyan inancına mensup gayrı Ruslar, özellikle Gürcü ve Ermeni toplumlari arasında yoğunlaştırmıştır. Çarlık Hükümeti Eğitim Bakanı Tolstoy, 1870'teki bir raporunda bu durumu şöyle belirtmiştir: “Bizim vatanımızda (Çarlık Rusyası) yaşayan bütün yabancıların eğitim alma hedefi, Ruslaşma ve Rus insanıyla asimile etmekten ibarettir.”⁶⁰ Lakin, Batı medeniyeti ve Hristiyanlık kültürünün güçlü etkilerine karşın Türk-Müslüman toplulukları arasında din değişiminde istenen başarıya ulaşamamıştır. Türk-Müslüman nüfusunun yaygın olduğu okullar için yerli eğitimcilerin ana dilde hazırladığı alfabe ve kıraat kitapların okutulması yasak olmasa bile.

Çarlık imparatorluğundaki Müslümanları Hristiyanlaştırmak için çalışmaların öncülüğü İlminskiy tarafından indirgemeci ve ideolojik din yorumu ile kimlik çatışması kaçınılmaz hale gelecektir. Onun faaliyeti Kazan ve Kahire'de 15 yıl (1846-1861) Türk ve Arap dillerini öğrenmekle başlayacak ve kültürel dinamikleri değişecektir. 1860'larda Kazan İlahiyat Fakültesinde profesör olan Rus eğitimcisi İlminskiy, Rusya'ya bağımlı olan aslı Rus olmayan halkları için yeni bir eğitim programı hazırlamıştır. İlminskiy, “Arap harflerine dayanmayan Rus harfleriyle ifade edilen bir Tatar alfabesi hazırlamıştır.”⁶¹ İlminskiy'nin bu yolundaki arzusu Çar Hükümeti tarafından olumlu bir çalışma olarak takdir görmüştür. İlminskiy'nin Rus olmayan halkları Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmayı kolaylaştıran eğitim çalışmaları ve programı daha sonraki dönemlerde Sovyet Birliği'nin genel eğitim programının temelini oluşturmuştur.⁶² Zamanla Çarlık Rusyası içinde ötekileştirilen Müslümanların eğitim istikâmetindeki ilerici görüşleri devletin resmi ve

⁶⁰ Baymirza Hayit, *Eski Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, TDAV Yayınları, 2000, s. 307.

⁶¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 25.

⁶² K. E. Bendryakov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane*, Moskova, 1960, s. 92.

dini ideolojisinden çok, demokrat temayüllü Aydınlanmacı çevrelerden etkilendiği açık görülecektir.

Modern ders müfredatlarının hazırlanması ve dil bilgisi düzeyinde programların yaygınlaştırılması hem ihtiyaç olunan kadroları yetiştirmek hem de laik eğitimin yolunu açtı. Çarlığın eğitim düzenindeki bu atılımları farklı yapının tesisine neden oldu. Rus okullarında yerli dillerin öğretilmesi belli ölçüde Rus ve yerli halklar arasında karşılıklı ilişkilerin kurulmasına hizmet ediyordu. Hatta Kafkasya Genel Valisi Voronsov'un merkezi hükümete yazdığı bir müracaatta, Rus okullarında "Tatarca" (Azerbaycan Türkçesi) okutulmasının gerekliliği belirtilmiştir. Askeri ve mülki idare kadroları için modern eğitim veren okullarda din eğitiminin yanında dil eğitimi de yayılıp gelişmeye başladı. Çarlık kadroları için hazırlanmış dersliklerin adaları: Makarov'un "Tatarskoy Gramatika Kavkazskogo Nareçiyе" (Tiflis, 1848), Budagov'un "Pratiçeskoye Rukovodstvo Tureçsko – Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyе" (Moskova, 1857), Vezirov'un "Uçebnik Tatarsko – Azerbaydjanskogo Nareçiyе" (Sankt – Peterburg) ve İlminski'nin hocası Kazimbek'in "Uçebniye Posobiye dlye Vremennogo Kursa Tureçkogo Yazıka"⁶³ yazarların kitapları dil eğitiminde önemli bir aşama teşkil etmiştir.

Maarifçiliğin ana teması öznel bir karakter taşımakta idi. Geleneksellikten kopma düşüncesini taktim eden modernleşme, somut olarak kamusal ve özel mülkiyetin temel ayrımıyla belirlenmiştir. Azerbaycan'da bu ayrım Çarlık iktidarının çizdiği yapay sınırlarla gözetilmiştir. Koşulların ve hegemonya gücünün düşünce anlayışı üzerindeki etkisi burada göz ardı edilmemesi gereken en önemli husustur. Bu bir bakıma Gramsci'nin çözümlenmelerini doğrular niteliktedir. Bir bakıma, siyasi alanla toplumsal alan arasındaki ayırmda yer alan hegemon güç (Çarlık), faaliyetini farklı grupların (entelektüellerin) üzerinden derinleştirmeye çalışmıştır. Bir kesim düzeni koruma rolünü üstlenmiştir. Diğer kesim toplumsal aksaklıları eleştiri üslupta ifade etmiş ve bu üslubu modern anlamda toplumsal hayata kazandırmıştır. Bu entelektüellerin farklı sınıflarla kurdukları temaslar onların psikolojik tutumlarını ve toplumsal konumlarını ayırt etmede önemlidir. Özetleyecek olursak, Çarlığın değişim ihtiyaçlarına

---

⁶³ Hacıyev, *a.g.e.*, s. 14.

cevap veren okur-yazar grubunun yetiştirilmesinin arka planı, kamusal ve özerk alandaki yerleri ya da tutacakları mevkiler İlminskiy’in Pobedonostsev’e yazdığı bir mektupta şu şekilde açıklanmaktadır:

“Eğitimi öyle kurmak gerekir ki Rusça bilgi alan ‘tatar’ tam bir hiçlik olsun, Rusça konuştuğunda ya da yazdığında çok sayıda yanlışlar yapsın, çünkü bu onu aşağılık kompleksine itecektir. O, yalnızca gubernatordan (Genel Vali) değil, en alt kademedeki Rus memurdan bile korkacaktır.”⁶⁴

Esaretteki Türk-Müslüman için maarifçilik (aydınlanma) teşebbüsleri Çarlık Hükümeti’nin eğitim yatırımına bağlı olmuştur. Rusya’daki gibi eğitim kurumları tesis edilmemiştir. Modernleşme temsilcisi konumunda olan entelektüeller siyasi-ekonomik alandan da ötekileştirilmiştir. Azerbaycan’da da bu durum Rusya’nın genel tablosunun bir çizimi idi. Rusya’da 19. yüzyılın ilk yarısı başlayan modern ve eşitlikçi eğitim anlayışı Azerbaycan’da 20. yüzyılın başlarına tesadüf etmiştir. Bu dönem Rusya’nın düşünsel ve entelektüel durumu hakkında Gramsci bize şöyle bir ipucu vermektedir:

“19. yüzyıl Çarlık Rusyası’nda “entelektüel” kavramı, yabancı etkileri Ruslaştırarak, onları bütünüyle kendi içlerinde eritmiştir. ...Batı kültürünün tarihsel deneyimlerini, kendi öz ulusal özelliklerini yitirmeksizin ve tarihsel bağlarını koparmaksızın bir bakıma entelektüel oluşumunu tamamlamaya çalışmıştır.”⁶⁵

Mehmet Emin Resulzade’nin belirttiği üzere “Hristiyanlık mefkûresi ile tesis olunan Çar emperyalizmi tarihi vazifesini İslam dünyası ve bilhassa Türk âlemi ile mücadelede görmekteydi.”⁶⁶ Bu yaklaşım Azerbaycan toplumunda hem kültürel hem de ulusal kimlik konusunda önemli bir değişim izi bırakmıştı. Burada Gramsci’nin Rus entelektüelleri hakkındaki kanaati, hegemonyanın genel izlerini

⁶⁴ Süleyman Aliyarlı, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü, Mütercim Yayınları, 2012, s. 90.

⁶⁵ Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, çev. Kenan Somer, İstanbul, Onur Yayınları, 1986, s. 329.

⁶⁶ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul, TDAV Yayınları, 1993, s. 25.

taşımakla birlikte emperyalizm ve entelekt ikiliğini koşturarak şu şekilde çözüme kavuşturmuştu:

“Egemen gücün varlığına ilişkin olarak Rus aydınları kendi emperyalist güçleriyle ortak bir ilgiyi paylaşıyorlardı. Öyle ki ‘entelekt ile emperyalist’ birlikteliği hegemonya alanı içinde zaman ve mekânı kapsayacak kadar ülkenin egemenliğini genişletmek amacına hizmet etmekteydi.”⁶⁷

Çarlık politikalarının temel ilkeleri Ortodoks Hristiyanlık, “mutlakiyet ve rusçuluk” kavramları üzerine inşa edilmiştir. 1829-1830 yılları arasında Güney Kafkasya’da Paskeviç’in idareciliğinde başlatılan ilk uygulamalar hukuk adına değil, sıralanan kavramlara göre yapılmıştır. Kafkasya bölge müfettişleri Meçnikov ve Kutaysov, Paskeviç’in bu faaliyetini memnurlukla karşılamışlardır. Onlara göre tüm Kafkasya halkları yakın bir gelecekte Rus gibi konuşmayı, Rus gibi düşünmeyi ve Rus gibi duyumsamayı öğrenmelidirler. Bu bakış açısı Çarlık Eğitim Bakanlığı yönetmeliğinde ayrıca bir madde şeklinde yer almıştır.⁶⁸ Bu düzenleme pratikte anlamsız kalmıştır. 1830’larda açılmaya başlayan kaza ilkokulları ve dört yıllık Şamahı kaza okulu Rusça eğitim veren kurumlardır. 1850’lerden başlayarak Rusça olan ortaöğretim kurumları Azerbaycan toplumunun eğitim anlayışında radikal değişiklikler gerçekleştirmiştir. İlköğretim okullarının yapısındaki çarpıklık ve düzensiz eğitim programları ortaöğretimde en temel kimlik değerlerine karşı radikalleşmek zorunda bırakılmıştır adeta. Bu okullar daha sonraki dönemlerde Azerbaycan entelektüel grubunu yaratmıştır. Eğitim ve dile paralel olarak sosyal değişim etkinliğinde yer alan amillerden biri din olmuştur. Eğitim aracılığıyla Kafkasya’daki Müslümanlar arasında Hristiyanlığın yayılması beklenen sonucu vermemiştir. Buna karşılık Azerbaycan’da Rus Ortodoks Kilisesi dışında birçok dini kurumların faaliyeti durdurulmuştur. İlk olarak özerk Alban Hristiyan Kilisesi kapatılmıştır. 1836 yılında ise Ermeni Grigoryan kilisesine bağlanmıştır.⁶⁹

⁶⁷ Perry Anderson, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel, İstanbul, Alan Yayınları, 1988, s. 39.

⁶⁸ *Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl*, c. IV, Bakü, Elm Neşriyatı, 2007, s. 141.

⁶⁹ Yakup Mahmudov, *Azerbaycan: Qısa Devletçilik Tarihi*, Bakü, Tahsil Neşriyyatı, 2005, s. 37.

Bu nedenle Azerbaycan’da yeni çatışma istikameti dini müsteviden (Müslüman ve Hristiyan çatışmasından) etnik müsteviye taşımıştır.

Batı’da gelişmiş yeni bilgi dallarında kullanılan metotların Azerbaycan sosyal bilimlerine tatbiki Bakıhanov tarafından atılan adımla başlamaktadır. Yeni üslup, forma ve çizgide ortaya çıkan bu teşebbüs tarih metodolojisi üzerine çalışmalarda kendinin göstermektedir. Azerbaycan’da tarih ilk kez bir “ilim” olarak Bakıhanov’un kalemiyle yazıya aktarılmıştır. Azerbaycan’da maarifçi aydın zümresinin gelişmesi Bakıhanov’un çalışmaları ile yakından ilişkilidir. Rus Çarlığı hizmetinde yetişmiş olmasına rağmen Azerbaycan’da eğitim modernleşmesi ilk kez onun tarafından önerilmiştir. Bakıhanov maarifçiliğin ilk önemli savunucusu olarak görülse de modernleşmeye dair görüşlerini kariyerini etkilemeyecek şekilde ifade etmiştir. 19. yüzyıl Azerbaycan edebiyatında düzyazı üslubu ilk kez Bakıhanov tarafından kullanıldı. Yeni üslubun hem yenilikçi ve modern ideaların tebliğinde hem de kolay elde edilecek bilginin benimsenmesinde etkisi yüksek olmuştur. Düzyazı üslubunun Batı ve Rus düşüncesinde ve edebiyatında ne ölçüde belirleyici rol oynadığını gören Bakıhanov, Azerbaycan edebiyatında da bu üslubu tatbik etmiştir.

Bu gelişmelerin ardından Rus Oryantalizmin kurucularından sayılan Mirza Kâzım Bey, dil üzerine geniş yayınlar yapmaya başladı. Doğu dillerinin tedrisiyle bağlı hükümete sunduğu teklifler hemen hemen tamamıyla akademik bir problem mahiyetindeydi. Sunulan teklifin desteklenmesi için eğitim müfredatı hazırladı ve sansürün izin verdiği konuları açıkça ortaya koydu. Mirza Kâzım Bey, Azerbaycan Türkçesinin özelliklerine dikkat çekerek, çalışmaların yapılması için düşüncelerini şu şekilde ifade etti: “Güney Kafkasya’nın genel halk dili sayılan Azerbaycan lehçesi derinden araştırılmalı ve bu lehçenin kısa zamanda Kazan Üniversitesinde tedrisi başlatılmadık.”⁷⁰ Azerbaycan Türkçesini “Güney Kafkasya halklarının genel müşterek dili” fikrinin ileri süren Mirza Kâzım Bey, kardeşi Abdülsettar Kâzım Bey’le birlikte

⁷⁰ A. K. Rzayev, *Oçerki ob Uçenich i Mislitelyah Azerbaydjana XIX veka*, Baku, İzdatelstvo Maarif, 1969, s. 134.

Azerbaycan Türkçesi gramerinin sistemli öğrenilmesi programını hazırladı.

İslam dini hiçbir vakit medeniyetin ilerlemesine mâni değildir, tezini savunan Mirza Kâzım Bey'e göre Abbasiler döneminde Yunan 'maarifî' tamamıyla İslam merkezine nakil edilmiştir. İşte buradan Afrika sahil yolu ve İspanya yolu ile yeniden Avrupa'ya yayılmıştır. Bu kanaati daha anlaşılır şekilde ifade etmek için 1842'de Paris'te, 1843'te Londra'da basılan "Muhtasarı'l-Vikayet" adlı kitabı yeterince ikna edici olmuştur. Aynı zamanda Rusya'da yaşayan Müslümanların hukuki sorunlarına çözüm getirmek için yazılan bu kitap, İslam hukuku hakkında hem Ruslara hem de Avrupalılara yeterince bilgi sağlamıştır. Kitap 1845'te Rusçaya tercüme edilmiş ve Kazan şehrinde basılmıştır. İslam'ın Rusya'da ve Avrupa'da nesnel bir biçimde öğrenilmesi, doğru şekilde anlaşılması ve Doğu halklarının hayatında oynadığı rol akademik açıdan ele alınmıştır.

İsmail bey Gutgaşını'nın 1835-ci ilde Varşova'da askeri hizmette iken Fransızca kaleme aldığı "Reşit Bey ve Saadet Hanım" hikayesi yenilikçi ve modern idealerin tebliğine hizmet etmekteydi. Eserde kullanılan üslup yenilikçi bir muhtevaya sahipti. Dönemin Azerbaycan'ında hüküm süren cehalete, kadın hukuksuzluğuna, mecburi evlenme gelenekleri aleyhine karşı çıkarak, kadın erkek ilişkilerinde karşılıklı sevgi duygularını desteklemekteydi. Asırlar boyu köle durumuna düşürülmüş kadının toplumdaki konumuna dair yeni bir bakış açısı getirdi. Rusya ordusuna hizmet yıllarında İ. Gutgaşınılı bir çok ilerici Rus aydınıyla dostluklar kurdu. Rus ve Batı Avrupa kültüründen etkilenen zamanının en eğitimli Azerbaycan aydınlarından biri oldu. Aynı zamanda Azerbaycan'ın maarifçi aydınlarından Mirza Fetali Ahundov ve Abbasgulu Ağa Bakıhanov ile yakın dostlukları vardı. Bu şahslar Azerbaycan literatüründe "apolet aydınları" olarak da ün salmışlardı. Bu aydınların entelektüel faaliyeti sistematik olarak Rusya'ya bağlıydı.

Entelektüellerin varoluşunu olanaklı kılan somut tarihsel, toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel koşullardır. Tarihsel olarak entelektüelin toplumsal işlevi ve belirgin özellikleri yerellikten evrenselliğe uzanan bir yelpazede şekillenmektedir. Bu bağlamda

entelektüele atfedilen “düşünen ve karar veren” vasfı modernleşme süreciyle birlikte etki alanlarını sürekli genişletmiştir. Mirza Fetali Ahundov örneğinde bu değişim öncülüğü resmi memur çabasıyla gerçekleşmiştir. Ahundov’un modernleşme yönünde sergilediği gayret politik gösterişlerden farklı yeni medeniyet sisteminin benimsenmesiyle bağlantılı olmuştur. Ahundov’un düşünce konseptinde etkili olan Avrupamerkezcilik kavramı, “Doğu ve Batı” farkındalığıyla kategorize edilmiştir. “Batı” olarak tanımlanan medeniyet, dünya medeniyetinin “hegemon” öznesi olarak kabartılmıştır. Avrupamerkezcilikle özdeşleşen Batıcılık kavramı, Ahundov’un yazılarında medeniyetin mayası ve arzusu duyulan insani bakışların gelişim biçimi gibi ifade edilmiştir.

Ahundov’un ortaya koyduğu konular ve problemler kendi ideasına bağlı olarak Doğu halklarının ruhunu, inanç sistemini, hayat ve yaşam tarzlarını komedinin dili ile sade, anlaşılır şekilde tenkitlerin hedefine oturtmuştur. Toplumu olduğundan farklı bir toplum olması gerektiği düşüncesi temel hedef olarak seçilmiştir. Doğu insanının düştüğü ağır durumu kolonyal denklem içinde değil, dini ve kültürel gelenekler çerçevesinde çözümlene yoluna gitmiştir. Eserlerde “öteki” olarak algılanan Doğu’yu çürümüşlüğü en belirgin örneği olarak belirtmiştir. Ahundov’a göre bu kısıkaçtan kurtulmanın yolu Rusya ile irtibat sayesinde mümkündür. Ahundov, sağlığında siyasi ve felsefi içerik taşıyan eserlerinin basımına müyesser olmasa da onun bedii eserleri ve komedilerinin neşri Çarlık tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Ahundov’un yazdığı tüm eserlerde “din ve gelenek” kavramı, Doğu toplumlarını geri kalmışlığa iten bir olgu olarak nitelendirilmiştir. Bu yaklaşım Hüseyinov tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Eserlerinde cesaretle eski geleneklerin değiştirilmesi meselesini bir mefkûre olarak ortaya koymuş, benimsediği materyalist ve ateist felsefesini dine karşı bir silah olarak kullanmıştır.”⁷¹

---

⁷¹ Hüseyinov, a.g.e., s. 178.

Sonuç

Kuzey Azerbaycan'ın Rusya'ya birleştirilmesinin "müterakki" sonuçları Azerbaycan Sovyet tarihçiliğinde kabul görmüş bir durum olarak ışıklandırılmıştır. Kuzey Azerbaycan'ı Güney Azerbaycan'dan farklı olarak Rusya aracılığıyla dünya ekonomik sistemine dâhil edilmesi, daha gelişmiş kapitalist sistemine entegre olma yolunun açılması, özel mülkiyet ve ticaret-sanayi faaliyetlerin yerleşmesi gibi meseleler, modernleşme bağlamı içinde tasvir edilmiştir. Modernleşme ekonomik bağlamda tanımlanmış olsa da asıl parametreleri (ulus-devlet, bağımsızlık, ulusçuluk, dil ve kültürel kimlik gibi) egemen gücün tahribatıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Azerbaycan'daki toplumsal yapının değişimi üç ana alan (yönetim, mülkiyet ve eğitim) üzerinde kurulmuş ve modernleşmenin temel düşünsel özneleri (özgürlük, kültürel kimlik, ulusçuluk, ulus-devlet olgusu gibi) tamamen saf dışı bırakılmıştır. Sorgulanması gereken birçok hususları da beraberinde doğurmuştur. Merkezi egemen güç (Çar Hükümeti), kendi çıkarları doğrultusunda sömürge hedefleri takip ederek yerel seçkinlerden oluşan ve kendilerini hem devletin hem de "geleneklerin" temsilcisi konumuna yerleştiren yeni grupları kullanmaktan da kaçınmamıştır. Yani toplumsal ve siyasi akışkanlığa, egemen ideolojinin güçlü tezahürleri eşlik etmiştir.

19. Yüzyılın ortalarına doğru Azerbaycan Aydınlanma paradigmasının ilk kuşağını oluşturan fikir temsilcilerinin tercih hakkı, Çarlık Rusyası'nın hegemonik eğitim anlayışıyla formüle edilmiştir. İlk kuşağın seçimi genellikle ikili çekişmelere (seküler ve din çekişmeleri), daha sonraki kuşak için ise ideoloji temele dayandırılmış bir siyasal akıma dönüşecektir. İlk kuşak Azerbaycan entelektüelleri, Batı hayat tarzına ve kültürüne belirli bir rahatlıkla yaklaşabilmişlerdir. Bu yaklaşımda Batı kültürünün temelini inmeden onu yüzeysel bir tutumla uyguladıkları, ülkenin sömürgeci durumundan kaynaklanmıştır. Yabancı dil bilen, dış dünyayı izleyen, yeni devrin kültür atmosferine, çalışma yöntemlerine uyum sağlayan entelektüeller, Batıcı bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Böylece Azerbaycan yüksek sınıfı arasında "Batılılaşma" serüveni başlamıştır. Diğer birçok durumda olduğu gibi 19. yüzyılda çözülmesi gereken temel toplumsal sorunlar Batılılaşma adıyla tartışılmıştır. Çünkü bu dönemde Azerbaycan'da Batı medeniyetini

benimsemek yalnızca hegemonyanın kendi itibarına yönelik fikirlerle örtüşmektedir. Netice itibarıyla Azerbaycan’da toplumsal bir dönüşüm fikri ortaya atılmış ve yeni tip entelektüellerin oluşumu tamamlanmaya çalışılmıştır.

Doğu ve Batı medeniyetinin kavşağında yer alan Azerbaycan’ın sosyal-kültürel ve entelektüel hayatı, bu ikiliğin yarattığı farklı çizgiler çerçevesinde şekillenmekteydi. Yeni akımların oluşumu ülkeye yeni bakış açısı kazandırmakla beraber siyasal düşünce örüntülerini yaygınlaştıran akımları geri plana atmaktaydı. İlk başlarda (19. yüzyılın ortalarından son çeyreğine kadar) aktif siyaset içinde yoğrulmayan dört temel kavramın (Azerbaycancılık, Türkçülük, İslamcılık ve Modernleşme/Batılılaşma) bileşkesi hegemonik temalar kaskacına alınmıştı. Kavramlardan ancak biri tercih edilerek uygarlık düzeyine ulaşabileceği fikri, dönemin entelektüel ideolojisini yapay bir mücadele içine sürüklemişti. Azerbaycan’da toplumsal ve kültürel değişim eksenini, bir anlamda Rusya entelektüellerinin başlattıkları Batılılaşma talepleriyle sınırlandırılmaktaydı. Rusya’daki modernleşme ve buna bağlı olarak Batılılaşma toplumsal düzenden daha ziyade “hegemonya” ile bağlı bir mesele konumundaydı.

Çalışmamızın kapsamına dahil edilen dönem içerisinde modernleşme fikirlerin ve anlayışların Çarlık imparatorluğunda ne denli etkili olduğunu milli kimlik üzerinde tayin ve tespit edebilmek daha olanaklıdır. Çarlık Rusyası’nın hükümraniği boyunca milliyetçi düşünceler özgürlük talepleriyle canlanıp güçlenmiştir. Bu durum modernleşme olgusunun yeni bir cihette ilerlemesine neden olmuştur. Fakat bu fikirlerin aşikâr bir şekilde yayılması için yeni tipli okulların açılması zarureti doğmuştur. İmparatorluk içerisinde “milli kimlik” (Türklük) kavramının gelişmesinde aydınlanmacı yaklaşımı sağlayan temel etkenlerin başında bu tipli okullar gelmiştir. Önemle belirtilmesi gereken bir husus da 19. yüzyılın ikinci yarısı Rusya Müslümanları arasında artan milliyetçilik temayülleri, Türkiye dışında, üç kültürel merkezde doğup ve “ceditçilik” okulları vasıtasıyla bu merkezler arasında bağlar yeniden kurulabilmiştir. Rusya Müslümanları arasında modernleşme tezini savunan İsmail bey Gaspıralı’nın Türkler arasında yürüttüğü kimlik mücadelesi Çarlık sansürünün izin verdiği sınırlar içinde

belirlenmiştir. Buna rağmen halkın eğitilmesi için modernleşmenin gereçlerini bir propaganda aracı olarak ustaca kullanmayı başarmıştır.

Azerbaycan'da modernleşmeye dönük ilk adımların atılması laik eğitim kurumlarının tedrici faaliyetleri sonucunda meydana gelmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yerel kültür ve gereksinimler dikkate alınmadan Rusya'dan gelen talimatlar doğrultusunda şekillenmeye başlayan eğitim kurumları, bir anlamda Rus kültürünü özümseme temeline dayandırılmıştır. Rus istilasına kadar Azerbaycan'da eğitim forma ve mahiyet itibarıyla dini anlayış çerçevesinde teşkil olmuştur. Yani Azerbaycan'da geleneksel eğitim tek boyutlu bir yapıyı ihtiva etmiştir. Örf ve adetlerin hâkim olduğu geleneksel eğitimin yapısında şer'i hükümleri esas alan bir durum söz konusudur. Burada Rus Çarlık yöneticilerinin Türk-İslam birliği gibi bir ideali sorun ettiklerini belirtmekte fayda vardır. 19. yüzyılda belirgin bir modernleşme sistemini benimseyen Rusya eğitimde de laikleşme sürecini başlatmıştır. İlk başta ordu, mülki idare ve hukuk alanında başlatılan modernleşme bir dönem sonra eğitim alanına sirayet etmiştir. Dini eğitim kurumlarının yanı başında modern eğitim veren okullar açılmaya başlamıştır.

Modernleşmenin odak noktasını oluşturan "ulus-devlet" olgusu tarihsel değişim açısından, bahsedilen dönemde, özellikle de erken dönem Azerbaycan maarifçileri tarafından arka plana itilmiştir. Çarlığın temel güdüsü Türk-Müslüman toplumunu kendi değerleri dışındaki farklı alternatifler peşinde sürüklemek olmuştur. Söz konusu emperyalizmin dar bakış açısı o döneme kadar milli kimliğiyle var olan Türk-Müslüman toplumunu farklı etnik ve dinsel gruplar halinde tasnif etmiştir. Alternatif modeller geliştirerek modernleşmenin cansız bir taklidi haline getirecek akımların dalgasına kaptırılmışlardır. Modernleşmenin "ulus_devlet" modeli toplumu hareketlendirecek bir etmen olarak parametrelerden çıkarılmıştır. Kapsayıcı ve evrenselci kültür çizgisinde yerli entelektüellerin faaliyeti canlandırılmış ve egemen gücün yararına işletilmiştir. Aydınlanma olgusunun hegemonya denklemi içinde nasıl formüle edildiği problemi, tarihsel nesnellik açısından dikkate değerdir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

AKAK (Aktı Kavkazskoy Arkeografiçeskoy Komissii) , t. 9, N: 222, s.207, (Tiflis: 1884).

AKAK, t. 8, N: 249, s. 336-337, (Tiflis: 1881).

GMDTA (Gürcistan Merkezi Devlet Tarih Arşivi), f. 2, siy. 1, iş. 3058, s. 19-21.

GMDTA, f. 2, siy. 1, iş. 448, s. 3.

Kitap ve Makaleler

Abdullayeva, Terane, *Azerbaycan Edebi Fikrinde Garpcılık Meyilleri (XX. Asrın Başları)*, Bakü 2014.

Ahundzade, Mirza Fetali, *Eserleri*, Cilt II, Bakü 2005.

Aliyarlı, Süleyman, *Tarihimiz Açıklanmamış Mevzuları*, Bakü 2012.

Aliyev, M., *İslam Dini ve Onung Merasimleri*, Taşkent 1958.

Anderson, Perry, *Gramsci Hegemonya: Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. Tarık Günersel, İstanbul 1988.

Arapov, D. Y., *Sistema Gosudarstvennogo Regulirovaniya İslama v Rossiyskoy İmperii (poslednaya tret XVIII. – načalo XX. vv.)*, Moskva 2004.

Azerbaycan Tarihi 19. Yüzyıl, Cilt IV, Bakü 2007.

Balayev, Aydın, *Azerbaydjanskaya natsiya: ocnovniye etapi ctanovleniya na rubeje XIX – XX vv.*, Moskva 2012.

Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Gülüstan-i İrem*, Bakü 1951.

Bakıhanov, Abbaskulu Ağa, *Seçilmiş Eserleri*, Bakü 2005.

Bendryakov, E., *Oçerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane*, Moskova 1960.

Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2012.

Buttigieg, Joseph A. (ed.), *Antonio Gramsci: Hapishane Defterleri*, Cilt I, çev. Ekrem Ekici, İstanbul 2011.

Foucault, Michel, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, İstanbul 2011.

Foucault, Michel, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden-Osman Akınhay-Ferda Keskin, İstanbul 2011.

Finley, Moses, *Antik ve Modern Demokrasi*, çev. Deniz Türker, Ankara 2003.

Gramsci, Antonio, *Hapishane Defterleri: Seçmeler*, çev. Kenan Somer, İstanbul 1986.

Giddens, Antony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, İstanbul 2016.

Hacıyev, Tevfik, *Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi*, Cilt II, Bakü 2012.

Hayit, Baymirza, *Eski Sovyetler Birliği’ndeki Türklüğün ve İslam’ın Bazı Meseleleri*, İstanbul 2000.

Hüseynov, Haydar, *Azerbaycan’da XIX Asır İçtimai ve Felsefi Fikir Tarihinden*, Bakü 2007.

Hüseynzade, Ali, *XIX Asrın İkinci Yarısında Azerbaycan Tarihşünaslığı*, Bakü 1967.

Hüseynov H. – Klimov A. A., *Mirza Fetali Ahundov, Felsefi ve Politik Düşünceler*, çev. Arif Berberoğlu, Ankara, 2010.

Kanlıdere, Ahmet (ed.), *XIX. Yüzyıl Türk Dünyası*, Eskişehir 2013.

Lukacs, György, *Tarih ve Sınıf Bilinci*, çev. Yılmaz Öner, İstanbul 1998.

Mahmudov, Yakup, *Azerbaycan: Kısa Devletçilik Tarihi*, Bakü 2005.

Marx, Karl, *1844 El Yazmaları, Ekonomi Politik ve Felsefe*, Ankara 1976.

Merquior, Jose Guilherme, *Foucault*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1986.

Memmedov, İsrail, *Tarihimiz, Toprağımız, Talihimiz*, Bakü 2003.

Memmedova, Arzu, *Car-Balaken Cemaatlığı XVII. Asrın Sonları ve XIX. Asrın 30'lu Yılları*, Doktora Tezi Avtoreferatı A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2010.

Resulzade, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, haz. Yavuz Akpınar, İstanbul 1993.

Resulzade, Mehmet Emin, *Azerbaycan Problemi*, çev. Perihan Mete-Sabahattin Şimşir, Ankara 1996.

Recepli, Gazenfer, *Azerbaycan Tarihi (Oçerkler)*, Bakü 2013.

Roberts, J. M., *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna, İstanbul 2015.

Rzayev, A. E. (ed.), *Azerbaycan Tarihi XIX – XXI. Asrın Evveli*, Bakü 2010.

Rzayev, A. K., *Oçerki ob Uçenich i Mislitelyah Azerbaydjana XIX veka*, Baku 1969.

Said, Edward, *Kültür ve Emperyalizm*, çev. Necmiye Alpay, İstanbul 2016.

Thomas, Peter D., *Gramsci Çağı: Felsefe, Hegemonya, Marksizm*, çev. İlker Akçay-Ekrem Ekici, Ankara 2013.

Turner, Bryan S., *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*, çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul 2003.

Topsakal, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre: İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, İstanbul 2007.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 2014.

Valeev, R. M. – Zakiev, M. Z., *Mirza Kazım Bek i Oteçestvennoe Vostokovedenie*, Kazan 2001.

Walicki, Andrzej, *Rus Düşünce Tarihi*, çev. Alaeddin Şenel, İstanbul 2009.

Zenkovsky, Serge A., *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, çev. Ali Nejat Ongun, Ankara 2000.

Zülfikarlı, Muharrem, *Azerbaycan Tarihine Yeni Bakış*, Bakü 2007.

Extended Abstract

The word "maarif", which is at the beginning of certain terms expressing the modernization of Azerbaijan, has a wider depth in terms of meaning. Although the term later meant "education", it was defined as an "enlightenment" that included new concepts of knowledge and thought as opposed to the traditional madrasa "science" and turned into a conceptual quality. The term "maarif", which is a legacy from the traditional paradigm, has been internalized with the possibility of a new definition in the modernization thought concept of Azerbaijan. "Maarifiçilik", which is attributed to the concept of "enlightenment" in the Azerbaijani historical literature, had a wide range and included two basic definitions related to the problems of social life: First, in the narrow sense, maarif was defined as education/knowledge/skill, derived from the Arabic word "ma'rifa." The second one, in general terms, includes a philosophical and social world view in the direction of the enlightenment of Azerbaijan since the 19th century, and is based on the "idea of progress and enlightenment."

The "Enlightenment" effect of Tsarist Russia tried to establish its own hegemony in a dialectic of conflict that confronted the old and the new in all social areas. The views of the society on education, politics, law, economy, art and technology were tried to be stereotyped within the hegemony order. Gramsci's analysis is important in understanding and examining the tsarist call for modernization: "...hegemony not only creates its own language, puts new terms into circulation, creates new metaphors, but also mentions it in a different language by changing historical names according to itself." In this change, which started in Russia's hegemony, Azerbaijan's historical cultural values and historical identity were defined as "subculture." In Azerbaijan, the world view of the Enlightenment was tried to be balanced with the concepts of progress and development. The main problem of the first modernization movement in Azerbaijan is not an anti-religious struggle (with the exception of Akhundov), but the conflict or balancing between the progressive-reactionary, intellectual and bigoted as in the Ottoman Empire. In order to define the characteristic features of such a process, comparing the cultural and social situation of Azerbaijan before the Tsardom with the situation after it joined the Russian administration will add a significant degree of objectivity to the subject in terms of historical scholarship.

It is important to determine that the Eurocentric ("civilization" or "domestication") policies of Tsarist Russia towards Azerbaijan consisted of corrupting the "Turkish-Muslim" identity. The views and attitudes of the

intellectuals of the period (Mirza Kazımbek, Abbasgulu agha Bakikhanov, Mirza Shafi Vazeh, Ismail bey Gutgashinli and Mirza Fetali Akhundov) at the point of presenting or designing the “new” identity as a model became dogma with the ideological and cultural effects of the Eurocentric Enlightenment thought.

It is an example of a second characteristic, namely their critical approach, that the intellectuals of Azerbaijan are in conflict with their innovative and supremacy of law mindsets and oppressive practices in practice. For example, although A. Bakikhanov presented his project to the government to open a modern school in Baku in 1832, it was not warmly welcomed. But he was deemed worthy of many awards by the Tsarist government for his services in official state affairs. As both a historian, a writer and an official, he fulfilled an important diplomatic and cultural mission in the agreements between Iran and Russia. Bakikhanov was honored with many medals and medals due to his outstanding service in military duties as a Russian army officer, and was promoted to the rank of colonel. Parallel to this attitude, the topics covered by Mirza Shafi Vazeh included the same approach. Vazeh, as a calligrapher, teacher, poet, drew attention with his views on the determination of the common aspects of Eastern and Western civilizations. In 1832, in the dialogue with his student Akhundov, he openly stated that Islam covers a period of ignorance.

Social, cultural and economic life in Azerbaijan, which developed in a different dimension with the occupation of the tsarist, was undergoing a process of change under the absolute authority of the centralist state. The industrialization of Russia, which started with the influence of the West, directed the political control mechanisms to the strengthening of the economic and military field in a sense. In order to clarify this situation, the statistical information collected by the tsarist bureaucracy in the 1830s was mainly aimed at keeping the control established over the economic resources. In the documents of the 1840s, it was about the number and tax calculations of the villagers rather than the problems experienced by the population of the region. For example, information on the general social-economic status of the Car-Balaken Community located in the North-West part of Azerbaijan and the military and administrative expenditures made here were of political nature. It was important in terms of the mobility of the population changes that started in the region. Because the law was transforming the paradigms that formed the modernization basis into a power of historical transformation to a significant extent. The settlement of the first modernization paradigm in Azerbaijan was formed by the influence of Russian culture and romanticism under the administrative monopoly of Russia.

In this process, it is clear that the efforts of Tsarist Russia to create an identity in Azerbaijan were not based on citizenship, but on territorial concepts based on subjects. The cultural and social units of the 19th century Azerbaijani intellectuals are gathered under a different umbrella of "modernization" on the way to forming a nation. At this point, the dialectical character of the "nation-state" is pushed aside. The placement of the identity based on the colonial criteria of Tsarist Russia is vaguely defined. In particular, identities were settled on sectarian differences. On the one hand, the concept of Western-style "territorial" identity was brought to the fore. On the other hand, the Sunni-Shiite divide is deeply rooted and heightened cultural and religious tendencies in line with colonial politics. Historical and cultural motivations have been severely rasped and exposed to destruction. The new arrangements in the social structure and economic savings of Azerbaijan in the 19th century cannot be explained by the "nation-state" entrepreneurship. Because the character of the "nation-state" is institutionally and theoretically dependent on the internal integrity of the society. In other words, the idea of "making history using history" does not take place as a driving force in the development of the nation-state. The deepening of the disagreement between the concepts of "nationalism" and "territorial" in Azerbaijan, in a way, reflects the historical manifestation of this rupture.

In the face of the inexhaustible potential of the religion of Islam, the thoughts of the intellectuals of the period were ideologized within the category of "otherness." Some intellectuals have followed a guided perspective in their attitude towards the fundamental elements that preserve the unity of religion, its rules and traditions. The fundamental values of religion were added to the pessimistic picture that the advocates of religious fanaticism saw. Another part tried to combine the content of Islam, which serves progress and desires to be a spiritual support, in a political platform." Modernization, which introduces the idea of breaking with tradition, is concretely determined by the basic distinction of public and private property. In Azerbaijan, this distinction was observed by the artificial borders drawn by the Tsarist government. The effect of conditions and hegemony power on the understanding of thought is the most important issue that should not be ignored here. In a way, this confirms Gramsci's analysis. In other words, the exact location of the intermediary group (intellectuals) cannot be predicted, both in the line between the public sphere and the autonomous sphere, and in the relations between the people and the sovereign power (Tsarism). In particular, the Enlightenment process in the social life of Azerbaijan between 1848-1878 followed a very different path from the West and Russia. The creation of intellectual modernization sites depended on the tsarist government's investment in education. Educational institutions

have not been established as in Russia. Intellectuals, who were the representatives of the Enlightenment, were kept away from the political-economic field. This situation in Azerbaijan draws the general picture of Russia. The middle class phenomenon and egalitarian understanding of education, which began to be established very early in Russia (first half of the 19th century), coincided with the end of the 19th century in Azerbaijan.

The public notification of the uprisings initiated by the Muslims against the expansion of the Tsarist Russia towards the South of the Caucasus was connected with religious motives. On April 7, 1838, General Golovin wrote to Knez Chernyshev in the secret report number 454, "The popular uprisings started in Dagestan, Guba, Car-Balaken and Zakatala stem from religion. The influence left by Sheikh Shamil, for whom they found moral support, is the most obvious proof of the struggle. ...What we want is to ensure security within the borders of Tsarism and to eliminate any tendency to be obtained by tyranny." In particular, the most prominent approach of the people questioning the legitimacy of the Tsarist political dominance is based on religion. It is possible to connect one link of the chain of rebellions against the colony within the limits set by the Shariah. The problems brought about by religious polarizations started to be discussed within the concept of "civilization" at first. In the following period, the concept was identified with "Christianity" and deepened on "modernization."

It is not a coincidence that the Tsardom, which started the modernization in Azerbaijan on the basis of institutional parameters, allowed the education of intellectuals who expressed themselves in the duality of culture and thought. It is possible to attribute the radical changes in Azerbaijan's social thought to the speed of the modernization movement. Under the influence of the current of Russian social and philosophical thought, the new intellectuals who continued the modernization most effectively left their mark on the change. The religion of Islam was faced with an intervention that was directed, researched and tried to be transformed according to the modernization ideology produced by Tsarism. Among the intellectuals, Akhundov's social-cultural thought is known for its anti-religious view. Akhundov for the first time brought the phenomenon of modernization to the fore as the basic criterion of social order. Supporting a non-religious life for political and cultural purposes, Akhundov represented the intellectual dimension of the struggle against Islam in Azerbaijan.

The main subject of Akhundov's famous work written in Persian called "Three Letters of the Indian Prince Kemaliddevle to the Iranian Prince

Jalaliddevle and Jalaliddevle's Reply" (1863) is the difference between East and West. Materialism and modernization are stated as key points. This work, which bears the stamp of the modernization paradigm, transferred the first materialist views into the philosophical thought of Azerbaijan. In later periods, it will be seen that this work was used as a concrete weapon of political-ideological hegemony. According to Akhundov, "It will take centuries for Muslims to adopt Kemaliddövlé's ideals and to realize his aim.

It aims to reveal the regulation and exclusion mechanisms that dominate the idea of modernization, especially since the 19th century, through the discourse of education in the colonies of Tsarist Russia. It is possible to clearly see how marginalization works on Azerbaijani education, in the establishment of exclusion mechanisms, in the ruptures and breaks that construct cultural and intellectual codes and transform them when necessary. Even though the functioning, systems and connections of exclusion mechanisms change from time to time, new othernesses that are exposed to the practice of exclusion and expulsion are generated urgently. In this study, in order to question the exclusion content of maarifism, we will first try to discuss the meaning of the formation of thought not with continuities, but with discontinuities, ruptures, breaks and transformations in terms of a discourse. The conditions, institutions, behavior styles, educational processes, social structures, management styles that made the Enlightenment discourse possible were tried to be covered with a "progressive" understanding that shapes social relations. The factors that preserve the integrity and singularity of the hegemon ideology perspective are linked to intellectual and cultural events.

Araştırma Makalesi

Putin Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2000-2008)

Hasan Tevfik Güzel*

(ORCID: 0000-0002-9404-9803)

Makale Gönderim Tarihi

07.11.2023

Makale Kabul Tarihi

29.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Güzel, H. T., "Putin Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2000-2008)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 728-770.

APA: Güzel, H. T. (2024). Putin Dönemi Türkiye-Rusya İlişkileri (2000-2008). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 728-770.

Öz

Tarihî süreç içerisinde oldukça fazla sayıda çatışma yaşayan Türk ve Rus yönetimleri 2000'li yıllardan itibaren çatışmadan uzak bir ilişki ağı geliştirmişlerdir. Her ilişkinin sahip olduğu tarihî geçmiş muhakkak ki geleceğine tesir etmektedir. Bu tesirin olumlu yönde olması adına hem Rus hem de Türk yetkililer 2000'li yıllardan itibaren büyük çaba sarf etmektedirler. İlişkilerini çatışma ve rekabetten uzak bir şekilde işbirliği ve ortaklık temeli üzerinde ilerleten iki ülke uzlaşmazlıklarını ana gündem maddesi yapmaktan uzak bir tavır sergilemişlerdir. Geçmişteki çatışmaların üzerine inşa edilen soğuk ilişkiler ağına rağmen günümüze kadar uzanan kapsamlı ve sıcak ilişkilerin hangi konular üzerinden nasıl var edildiği ise şüphesiz önem arz etmektedir. Bu çalışma içerisinde de Türkiye ile Rusya'nın günümüze kadar uzanan bu sıcak ilişki ağının temelini teşkil eden 2000-2008 yılları arasındaki gelişmeler ele alınarak incelenmektedir.

* Öğr. Gör., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Rektörlük, Türkiye, hasan.guzel@bilecik.edu.tr.

Lecturer, Bilecik Şeyh Edebali University, Rectorate, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Rusya, Putin, 2000'li Yıllar, Enerji.

Turkey-Russia Relations during the Putin Era (2000-2008)

Abstract

Turkish and Russian administrations, which have had many conflicts in the historical process, have developed a conflict-free relationship network since the 2000s. The historical past of every relationship definitely affects its future. Both Russian and Turkish authorities have been making great efforts since the 2000s to ensure that this effect is positive. The two countries, which have developed their relations on the basis of cooperation and partnership, away from conflict and competition, have exhibited an attitude away from making their disagreements the main agenda item. Despite the cold network of relations built on the conflicts of the past, it is undoubtedly important how and on which issues the comprehensive and warm relations that continue to present have been established. This study discusses the developments between 2000-2008, which formed the basis of this warm relationship network between Türkiye and Russia that extends to the present day.

Keywords: Türkiye, Russia, Putin, 2000s, Energy.

Giriş

Türk ve Rus yönetimleri özellikle Soğuk Savaş süresince uluslararası arenada cereyan eden gelişmeler karşısında birçok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Zira her iki ülkenin karşı tarafa yönelik algısı Türkiye tarafından; Rusya'nın Karadeniz'den Kafkasya'ya, Balkanlar'dan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alanda iddia sahibi, yayılcı bir güç biçiminde tanımlandığı olumsuz bir söylemi hâkim kılarken, Rusya tarafından da Türkiye'nin tarih boyunca Pan-Türkist politikalarla Rusya'yı istikrarsızlaştırabilecek, Soğuk Savaş dönemindeki tercihi ya da konumuyla NATO ittifakının üyesi ve genelde ABD'nin Avrasya'daki piyonu olarak değerlendirilmiş ve olumsuz biçimde algılanması şeklinde

vücut bulmuştur.¹ Bu sorunlara rağmen her iki taraf da sıcak bir çatışmanın içine girmeksizin diplomasiyi işleterek Soğuk Savaş süresince karşılıklı resmî temaslarda bulunmaya devam etmişlerdir. Bu ziyaretlerin zirve noktaları ise Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından 12-21 Kasım 1969'da, Sovyet Devlet Başkanı Podgorni tarafından 11-17 Nisan 1972'de ve Cumhurbaşkanı Turgut Özal tarafından 11-16 Mart 1991 tarihlerinde yapılan ziyaretler olmuştur.² Ziyaretler bu şekilde devam ederken SSCB'nin yıkılması o dönem için Türk siyasetçileri ve diplomatları için askerî açıdan önemli bir düşmanın ortadan kalkması anlamına gelmiştir.³ Diğer taraftan yeni döneme dair iki yüz yıldan daha fazla bir süre aslı/birincil tehdit olarak görülen 'en büyük düşmanın' yarattığı tehdidin ortadan kalkıp kalkmadığı, eğer kalktıysa ortaya çıkan yeni aktörle, tarihsel birikimin şekillendirdiği güvensizlik algısıyla üretilen 'düşmanlık' söyleminin hâkim olmadığı farklı bir ilişkinin kurulup kurulamayacağıın karar alıcılar ve kamuoyu nezdinde tartışıldığı bir geçiş dönemi de yaşanmıştır.⁴ İkili ilişkiler noktasında böylesi bir ikilem ile karşı karşıya kalan Türkiye, kuzeyinde kendisine sorunlar çıkaran çok güçlü bir ülkenin varlığını hissetmeyerek bölgesinde ve uluslararası arenada eskiye nazaran daha rahat hareket edebilme imkânına sahip olmuş ve SSCB sonrası ortaya çıkmış olan Türk Cumhuriyetleri ile de sıkı siyasî-ekonomik-kültürel-sosyal vb. ilişkiler geliştirebilmeye matuf adımlar atmıştır. SSCB'nin ardılı olan Rusya Federasyonu ise Türkiye'yi bu yeni cumhuriyetlerle ilişki kurup, beraber hareket edebilme potansiyelinden dolayı bölge üzerinde bir rakip olarak görmüş ve SSCB sonrası bölge politikasını da buna göre şekillendirmiştir. Bu bağlamda 5 yeni bağımsız Türk Cumhuriyeti 7 Aralık 1991'de üyelerin bağımsızlığı ve işbirliği ilkelerine dayalı bir bütünleşme şeklinde Rusya Federasyonu, Ukrayna ve Beyaz Rusya öncülüğünde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) 21 Aralık 1991'de dâhil olmuştur.⁵ Böylece

¹ Mitat Çelikpala, "Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri", *Bilig*, 72 (2015), s.119.

² Serkan Kekevi, *Batı'nın Çöküşü ve Türk Dış Politikası*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2004, s.223-224.

³ Ertan Efegil, "Türk-Rus İlişkileri: Bölgesel İşbirliği veya Stratejik Kazanç?", *21.yy.'da Türk Dış Politikası*, Ed: İdris Bal, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s.372.

⁴ Mitat Çelikpala, *a.g.m.*, s.122.

⁵ Fırat Purtaş, *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Platin Yayıncılık, Ankara, 2005, s.57-59.

Rusya SSCB'nin arkasından onun hüküm sürdüğü topraklar üzerinde nüfuzunu devam ettirmeye ve başka bir bölgesel veya küresel gücün müdahalesi ihtimalini engellemeye çalışmıştır. Türkiye ise yeni bağımsızlığını kazanmış olan bütün Türk Devletlerini desteklemiş, onların diğer dünya devletleri ile ilişki kurmalarına yardımcı olmuştur. Bunun yanında Türkiye siyasî, kültürel, sosyal, ekonomik vb. alanlarda ortak hareket etme temelinde gayri resmî de olsa bir Türk Birliği oluşturabilmek adına 1993 yılında Türk Kurultayı düzenlemiş ancak bu çabasından umduğunu bulamamıştır. Bunun ardından aynı yıl içerisinde Rusya SSCB sonrası bağımsızlıklarını kazanan yeni ülkelerin bir anlamda kendi nüfuz alanı olduğunu vurgulayan 'Yakın Çevre' doktrinini ortaya atmıştır. Bu doktrin Türkiye'nin Türk Kurultayı başlığı ile oluşturma gayreti gösterdiği olası bir Türk Birliği girişiminin önüne de set vurmuştur. Zira Türk üst düzey yetkililer ve Kurultaya katılan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri yöneticilerinin Türk Kurultayı'nın bir Pan-Türkist girişim olmadığını açıkça beyan etmiş olmalarına rağmen Rusya bu doktrini olası bir Türk Birliği oluşumuna engel teşkil etmesi mahiyetinde uygulamaktan geri durmamıştır.⁶ Boris Yeltsin yönetiminde şekillendirilmeye çalışılan bu yeni doktrinin resmen kayıtlara geçmesinin ardından Rusya BDT ülkeleri ile sadece 1993 yılında 47'si askerî işbirliği, 17'si askerî teknoloji alanında ortaklık olmak üzere 72 iki taraflı anlaşma imzalamıştır.⁷ BDT ülkeleri üzerinde askerî, siyasî, idarî ve ekonomik alanlarda baskı kuran Rusya'nın hamleleri devam ederken Türkiye'nin siyasî açıdan en sıkı ilişki içerisinde bulunduğu Azerbaycan'ın lideri Ebulfeyz Elçibey Haziran 1993'te bir darbe ile yönetimden uzaklaştırılmış ve yerine geçmişte SSCB idarî mekanizması içerisinde de görev almış olan 70 yaşındaki Haydar Aliyev gelmiştir. Henüz BDT'ye dahil olmayan Azerbaycan darbenin hemen ardından Eylül 1993'te Haydar Aliyev'in liderliğinde BDT'ye üye olmuştur.⁸ Böylece Türkiye'nin SSCB sonrası yeni Türk Cumhuriyetlerine yönelik geliştirmeye çalıştığı

⁶ Ayşegül Sever, "Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkilerinde Çatışma Rekabet ve İşbirliği", *Avrasya Dosyası*, 7/3 (2001), s.233.

⁷ A. Sait Sönmez, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 (2010), s.279.

⁸ Azerbaycan'ın BDT'ye üyelik süreci ile ilgili yaşanan gelişmeleri ele alan bir çalışma için bakınız: Araz Aslanlı, "Azerbaycan'ın BDT'ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (2017), ss.86-101.

politik açılımın en güçlü ortağı olarak görülen Azerbaycan da Rusya'nın doğrudan lideri olduğu bir oluşumun içerisinde dahil olmuştur.

Türkiye-Rusya ilişkilerini 1990'lı yıllarda şekillendiren bir diğer etken de her iki ülkenin de kendi terminolojisi ile toprak bütünlüklerini tehdit eden terörist eylemlerdir. Türkiye'nin maruz kaldığı PKK terörü ve Rusya'nın kendi toprak bütünlüğüne tehdit olarak değerlendirdiği Çeçen sorunu karşılıklı ilişkilerin konu başlıkları olmaya devam etmiştir. SSCB sonrası Kafkasya'da yaşanan siyasî-askerî-ekonomik gelişmelerde Türkiye'nin Rusya'ya muhalif bir tutum sergilemesi karşısında Rusya da Türkiye'ye karşı PKK'yı bir araç olarak kullanmaktan geri durmamıştır. Rus yönetimine karşı yüzyıllardır mücadele veren ve Türkiye'de de akrabaları bulunan Müslüman Çeçen halk Türk kamuoyunda desteklenilmesi gereken bir toplum olarak kabul görmesine rağmen Rusya'nın da PKK ile Çeçen Sorunu arasında benzerlikler kurmaya çalışması ve Çeçenistan'da Rus güvenlik güçlerine karşı silahlı mücadeleye katılanlar arasında Türk pasaportu taşıyan insanların Rusya tarafından tespit edilmesi Türkiye'yi bu tutumundan, kamuoyu nezdinde tam anlamı ile olmasa da yönetim nezdinde uzaklaştırmıştır.⁹ Günümüzde dahi halen PKK'yı bir terör örgütü olarak resmen tanımayan Rusya PKK'nın başkent Moskova'da toplantılar yapmasına izin vermiş hatta 1999 yılında yakalanması öncesinde Abdullah Öcalan'a sığınmacı statüsü verilmesi Rus Parlamentosu'nda tartışılmıştır. Tüm gelişmelere rağmen Moskova ile Ankara'nın bu konuları iki ülkenin toprak bütünlüğü ve iç işleri temelinde ele alarak değerlendirdikleri, 20. yy.'ın son beş yılı içerisindeki karşılıklı temaslarda terörizm ile mücadele odaklı ortak metinlere atılan imzalarından da anlaşılmaktadır.¹⁰

Rusya ve Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin önemli başlıklarından biri de enerji konusu olmuştur. Rusya'nın yer altı kaynakları bakımından zengin olması, Türkiye'nin yüksek oranda Rusya'ya bağımlı olması ve bu kaynakların boru hatları ile diğer ülkelere ulaştırılmasında Türkiye'nin bir köprü ve istasyon olmak istemesi enerji ile ilgili sürecin ana başlıkları olmuştur. Günümüz itibarıyla enerji odaklı gelişen karşılıklı bir işbirliği

⁹ Faruk Sönmezoğlu, *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası*, DER Yayınları, İstanbul, 2006, s.704-705.

¹⁰ Efe Çulha, "Türk-Rus İlişkilerinin Kronolojisi (1991-2017)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2016), s.288-289.

süreci söz konusu ise de 1990'lı yıllar içerisinde iki ülke de enerji başlığı altında sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. Fakat özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından başlamak üzere günümüze kadar uzanan süreç içerisinde doğalgazın Türkiye'nin ana enerji kaynağına dönüşmesi ve Rusya'nın da bu kaynağı sağlayacak başlıca güvenilir ortak olarak belirginleşmesi, iki ülke arasında rekabetle işbirliği arasında bir dengenin kurulması neticesini beraberinde getirmiş ve böylelikle Türkiye'nin büyüyen ekonomisinin ihtiyaç duyduğu enerjiyi sağlayabileceği güvenilir ortak olarak Rusya'yı keşfetmesi, Rusya'nın da Türkiye'yi hızla büyüyen bir pazar ve güvenilir bir müşteri olarak görmesi şeklinde uzun soluklu bir karşılıklı bağımlılık ilişkisi ortaya çıkmıştır.¹¹

1990'lı yılları Rusya sadece Boris Yeltsin'in liderliğinde tamamlamışken Türkiye'de ise 1991 yılından 2002 yılına kadar 10 farklı iktidar değişikliği yaşanmıştır. Söz konusu koalisyon hükümetlerini kuran farklı ve rakip partiler arasındaki mücadeleler ve buna ek olarak ortaya çıkan uzlaşma ve ihtilaflar dış politika alanında ileriye yönelik projeksiyonlarda bulunmayı engellemiş ve bu süreç fazlasıyla bir sorun niteliği taşımıştır.¹² Bu durum da şüphesiz Soğuk Savaş sonrası oluşan yeni uluslararası ortam içerisinde tüm dünya ülkelerinin süratle konumlarını belirlemeye çalıştığı bir dönemde Türkiye'nin yeni koşullar karşısında aktif bir aktör olarak sürece müdahil olmasına engel olmuştur. Türkiye ortaya çıkan bu yeni dönemin etkilerini kendi çevre ülkeleri nezdinde değerlendirmiş ve kuşkusuz bu değerlendirmede en büyük paylardan biri de SSCB'nin ardılı olan Rusya Federasyonu'na ait olmuştur. Boris Yeltsin yönetimindeki Rusya ile Türkiye'nin ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1992 yılında Başbakan Süleyman Demirel'in Moskova'da imzaladığı 'Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İlişkilerin Esasları Hakkındaki Antlaşma' SSCB sonrası süreçte iki ülkenin ilişkilerinin temelini teşkil etmiş ve bu antlaşma temelinde

---

¹¹ Mitat Çelikpala, *a.g.m.*, s.124.

¹² Binnur Özkeçeci Taner, "Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması", *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, Cilt 1, Ed:Ertan Efeğil, Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayıncılık, 1. Basım, Nisan 2012, s.275.

90'lı yıllar içerisinde ekonomi, teknoloji, bilim, kültür, sağlık vb. alanlarda 20'den fazla antlaşma imzalanmıştır.¹³

1990'lı yılları jeopolitik nüfuz alanlarında ve ikili ilişkilerde 'kontrollü gerginlik ve rekabet' ortamı içerisinde geçiren Türk ve Rus siyasi yapıları¹⁴ 2000'li yıllara girerken çok büyük ve köklü değişimlere sahne olmaya başlamıştır. Bu minvalde ilk değişim Rusya'da yaşanmış ve 31 Aralık 1999 gecesi gerçekleştirdiği yeni yıl konuşmasında görevinden ayrılacağını ilan eden Boris Yeltsin'in yerine işaret ettiği Vladimir V. Putin¹⁵ 26 Mart 2000 tarihindeki devlet başkanlığı seçiminin ilk turunda %53 oy alarak Rusya Devlet Başkanı olmuştur.

Putin ile yeni binyıla adım atan Rusya'nın nasıl bir siyasi, ekonomik, asker vb. yapı içinde varlığını devam ettireceği Putin'in kısa sürede sergileyeceği sert, istikrarlı ve kararlı politikaları ile su yüzüne çıkmıştır. Evvela Çeçenistan Sorunu'nu kendisi açısından sorun olmaktan çıkaran Putin, iç politik ortamda da oligarkların üzerine gidip onların Rus siyasetindeki etkilerini sona erdirmiştir. Dış politik açılımda ise ilk olarak ABD'nin Afganistan'a müdahalesine terörizm ile mücadele bağlamında destek olmuş, Çin ile başta şanghay işbirliği rgt (şİ) zerinden olmak üzere ilişkilerini geliştirmeye çalışmış, Avrupa lkeleri ile çeşitli alanlarda ilişkiler geliştirmiş, kendi nüfuz alanı olarak grdğu bölge ülkeleri ile ekonomik ve asker alanlarda işbirliğine gitmiş ve nihayetinde Türkiye ile de sıkı bir ilişki içerisine girmiştir. Özellikle ekonomik ve ticari alanda geliştirilen ilişkilerin siyaset ve enerji bağlamında yakınlaşmaya dönüşmesi ile birlikte Rusya Türkiye'nin 2000'li yıllardaki dış politikasında karşılıklı ilişkilerini en fazla geliştirdiği ülkelerin başında gelmiştir.¹⁶ Putin'in, dış politik açılımlarının neredeyse merkezine yerleştirdiği enerji konusu iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini belirleyen

¹³ Mitat elikpala, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.271-272.

¹⁴ Giray Saynur Bozkurt, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten ok Boyutlu İşbirliğine", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara, 2010, s.705.

¹⁵ Böylelikle Boris Yeltsin Rus siyasetine ilk defa gizli servis çalışanlarını sokan lider olmuştur. Lilia Shevtsova, "Vladimir Putin", *Foreign Policy*, 164 (2008), s.36

¹⁶ Vğar İmanov, "Türk – Rus İlişkilerinde Yakınlaşma Dönemleri", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara, 2010, s.725-726.

en büyük etkenlerden birisi haline gelmiştir. Enerji açısından Rusya'ya yüksek oranla bağımlı ülkelerin iç ve dış politikalarını elindeki bu koz ile yönlendirmeye çalışan Putin yönetiminin bu konuda bazı Avrupa ülkelerini tereddüt etmeksizin zor durumda bırakması benzer durumdaki diğer ülkeleri de tedirgin etmek için yeterli dayanak noktası oluşturmaya rağmen 1987 yılından itibaren doğalgaz alışverişi yapan Rus ve Türk yönetimleri arasında hiçbir zaman büyük sorunlar yaşanmamıştır.¹⁷ Netice itibariyle Putin dönemi Türk-Rus ilişkileri zaman zaman ortaya çıkan anlaşmazlıklara rağmen işbirliğinin daha fazla ön plana çıktığı bir yapıya kavuşmuştur denilebilir.¹⁸

Vladimir V. Putin

7 Ekim 1952'de Eski Leningrad'ta dünya'ya gelen Putin daha öğrenci iken yüksek notları ile dikkat çekerek 'Kahramanlar Kenti Leningrad'ta sıkı bir 'vatansever' yani komünist bir ruh içerisinde eğitim görmüştür.¹⁹ Leningrad Devlet Üniversitesi Hukuk bölümünden mezun olan Putin 1975-1990 yılları arasında büyük çoğunluğu Almanya'da olmak üzere devlet güvenlik birimlerinde görev almış, 1990 yılında aktif KGB görevinden ve Komünist Parti'den ayrılarak Rusya'ya geri dönmüş, Leningrad Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nün yöneticiliğini yapmaya başlamış, daha sonra siyasete atılarak Leningrad Belediyesi'nde çeşitli mevkilerde görev almış, 1998 yılında Yurt İçi Gizli Servis'in (FSB) başına atanmış, 1999 yılında ise Yeltsin tarafından bu defa başbakanlık makamına teklif edilerek 16 Ağustos 1999'da Duma tarafından başbakan seçilmiştir.²⁰ 31 Aralık 1999 gecesi Başkanlıktan çekildiğini açıklayan Rusya Federasyonu ilk başkanı Yeltsin'in ardından 26 Mart 2000 tarihinde gerçekleştirilen başkanlık seçimlerinde daha ilk turda yeterli çoğunluğu sağlayan Putin, Rusya Federasyonu Devlet Başkanlığı koltuğuna oturmuştur.

¹⁷ "Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri", *ORSAM*, 18 (2010), s.8.

¹⁸ Okan Yeşilot, Burcu Özdemir, "Turkish – Russian Relations in The Putin Era" *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past To Future*, Ed: İlyas Topsakal – Ali Askerov, İstanbul University Press, İstanbul, 2021, s.35.

¹⁹ Wolfgan SEIFFERT, *Vladimir V. Putin*, Gendaş Kültür Yayıncılık, Ağustos 2004, s.32-33.

²⁰ Rama Sampath Kumar, "President Putin: Good Czar or Bad Czar?" *Economic and Political Weekly*, 35/23 (2000), s.1904.

Putin göreve gelmesinin ardından içe dönük olarak ‘güçlü devlet’ vurgusu eşliğinde tespit ettiği aksaklıkları düzelterek ülkesinin devlet yapısını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Ülkesinin federatif yapısına vurgu yapıp millî kimlik olarak Rus değil Rusyalılar kelimesini tercih etmesinin yanında Rusya’yı kendi atadığı yönetici generaller altında 7 idarî bölgeye ayıran Putin’in bu hamleleri SSCB’nin dağılmasından itibaren artma eğilimi gösteren siyasî gücün çözülmesi sürecini bir anda tersine çevirmiş ve Kremlin bölgeler üzerinde daha da arttırılmış bir siyasî otoriteye sahip olmaya başlamıştır.²¹ Putin siyasî partiler ile ilgili düzenlemeler yaparak belirli sayının altında üye ve teşkilata sahip partilerin kendi bölgelerinde dahi seçimlere katılmasının önünü kesmiş; böylece neredeyse sadece ulusal düzeyde kabul görmüş olan partilerin seçime girmesine olanak sağlamıştır.²² Medya konusunda da bazı televizyon kanalları üzerinde etkin olarak, özellikle kendi icraatları hakkında olumsuz bir yaklaşımın ulusal ve uluslararası alanda yer edinmesinin önüne geçmiştir.²³

Putin’in göreve gelmesinin hemen ardından mücadele ettiği konulardan bir diğeri de oligarklar olmuştur. SSCB’nin dağılmasından sonra ülkede yürütölen pazar ekonomisine geçiş çalışmaları çerçevesinde hayata geçirilen özelleştirme sayesinde ülkedeki devlet kurumlarının, bankaların ve medya kuruluşlarının büyük bir kısmını çeşitli yollarla edinen ve ülkenin politik terminolojisinde yaygın bir terimle ‘oligark’ olarak anılan zengin iş adamları, Yeltsin döneminde Kremlin içlerine kadar girmiş ve o dönemde iyice güçlenmişlerdir.²⁴ Putin ise başkanlığa doğru giden yolda kendisini de destekleyen oligarklara karşı başkanlık koltuğuna oturmadan bu kişilerin kontrol altına alınmaları gerektiğini ve hiçbir klan veya oligarkın yerel bir otoriteye, valiye, cumhurbaşkanına, başbakana veya bakana özel erişim hakkı olamayacağını belirterek iktidarını oligarklarla paylaşmayacağını

²¹ Lee Peterson, “Başkan Putin ve İcraatları Rusya’da Eskiye Dönüş Olarak Kabul Edilebilir mi?”, Çev: Erhan Şener, *Avrasya Dosyası*, 6/4 (2001), s.18.

²² Richard Sakwa, “Putin’s Leadership: Character and Consequences”, *Europe-Asia Studies*, 60/6 (2008), s.886

²³ Rama Sampath Kumar, *a.g.m.*, s.1905.

²⁴ Sinan Oğan, Ayfer Erdem, “Rusya’da Siyaset ve Oligarklar”, *Stratejik Analiz*, 4/43 (2003), s.49.

işaretlerini vermiştir.²⁵ Bu çerçevede hareket eden Putin oligarkların yönetim üzerindeki etkilerini sona erdirmeye yönelik hamleleri ile güçlü devlet vurgusunu kendi vizyonu üzerinden sağlam temeller üzerine oturtmuştur.

Putin'in Dış Politika Yönetimi

İç politikada güçlü bir devlet hedefiyle hareket eden Putin yönetimi, dış politikada ise öncelikli olarak iç sorunların çözümüne yönelik esaslar çerçevesinde hamlelerde bulunmuştur.²⁶ Özellikle ABD ile 11 Eylül saldırıları sonrası terörizme karşı mücadele ve güvenlik konuları üzerinde mutabık kalan Kremlin daha sonra kendi doğal nüfuz alanı olarak gördüğü coğrafyalarda birer birer baş gösteren devrimler ile NATO'nun 29 Mart 2004'te Estonya, Letonya, Litvanya, Bulgaristan, Romanya, Slovakya ve Slovenya'yı üye olarak kabul etmesinin neticesinde ABD ile Soğuk Savaşı andıran bir mücadele içerisine girmiş ve hatta buna karşı ABD'nin arka bahçesi olarak nitelendirilebilecek Latin Amerika'daki ABD karşıtı bazı ülkeler ile sıkı işbirliği gerçekleştirmiştir.²⁷

Rusya kendisinin etrafında siyasî, ekonomik ve askerî alanlarda bir çember oluşturulduğunu düşünerek özellikle Batı dünyasına karşı daha temkinli olmaya başlamıştır. Bu bağlamda Rusya en büyük rakibi olarak gördüğü ABD ile ilişkilerini devam ettirse de bu ilişkinin sağlam temeller üzerinde inşa edilemeyeceğinin farkındalığı ile gelecekte bir dünya gücü olma yolunda ilerleyen ve ekonomik açıdan ABD'ye büyük sıkıntılar yaşatan Çin ile birlikte Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) nezdinde sıkı ilişkiler geliştirmiş ve böylelikle kendi arka bahçesi olarak kabul ettiği bölgelere ABD'nin nüfuz etmesine engel olmaya çalışmıştır.²⁸ Avrupa ülkeleri nezdinde ise Moskova, elinde bulundurduğu enerji kozunu kullanmaktan çekinmemiştir. 2004'teki 'Turuncu Devrim' neticesinde işbaşına gelen ve yönünü Batı'ya dönen Ukrayna'daki Yuşenko yönetimi, 2006 yılbaşıda Rusya ile doğalgaz fiyatı konusunda anlaşamayınca

²⁵ Rama Sampath Kumar, *a.g.m.*, s.1905.

²⁶ A. Sait Sönmez, "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", *Avrasya Etüdleri*, 37 (2010), s. 43.

²⁷ A. Sait Sönmez, *a.g.m.*, s.69.

²⁸ Angela E. Stent, "Restoration and Revolution in Putin's Foreign Policy", *Europe-Asia Studies*, 60/6 (2008), s.1095-1100.

büyük bir enerji krizi yaşamış ve doğalgaz aktardığı tüm Avrupa ülkelerine Rusya ile anlaşamamanın nelere mal olabileceğinin kötü bir örneğini teşkil etmiştir.²⁹ Enerji kozunun haricinde dönem itibariyle ABD'nin özellikle Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ni füze kalkanı sisteminin bir parçası yapmaya yönelik girişimleri Moskova yönetimi tarafından bu ülkelerin ekonomik ve siyasî açıdan baskı altına alınmaları sürecini beraberinde getirmiştir.

Putin liderliğindeki Moskova yönetimi özellikle 11 Eylül saldırılarının ardından terörizmle mücadele konusunda ABD ile mutabık kalabilmişken ABD'nin bu saldırıları bahane ederek önce Afganistan'a ardından da Irak'ı işgal ederek Ortadoğu'ya yerleşmesi neticesinde Rusya'nın yakın çevresini tehdit etmesi ve Rusya'nın geleneksel nüfuzunu azaltmaya çalışması Moskova yönetimini bu bölgeler üzerinde yeni girişimlerde bulunmaya sevk etmiştir.³⁰ Bu bağlamda Rusya Filistin'de 2006'da gerçekleştirilen seçimleri kazanan HAMAS'ı 'Ortadoğu Dörtlüsü' olarak adlandırılan oluşum içerisindeki diğer üyeler ABD, AB ve BM'nin aksine bir terör örgütü olarak kabul etmemiş ve seçimler sonrası HAMAS heyetini Mart ayında Moskova'da ağırlamıştır.³¹ Ortadoğu ülkeleri ile ilişkilerini ABD'nin bölge üzerindeki politikalarına karşıtlıklar içerecek şekilde geliştiren Rusya, özellikle İran'da tam bir Amerikan karşıtı politika yürüten Mahmud Ahmedinecad yönetiminin nükleer enerji çalışmalarına destek vermiş ve İran'da nükleer santraller inşa edilmesine yardımcı olmuştur. ABD ve İsrail'in hiç de iyi ilişkilere sahip olmadığı Suriye ile askerî alanda antlaşmalar imzalayarak silah satışları gerçekleştirmiş ve Tartus Deniz Üssü üzerinden Rus donanmasının Akdeniz'deki varlığını genişletmeye devam etmiştir.³²

Irak'ın işgaline karşı çıkmasına rağmen engel olamayan Putin liderliğindeki Rusya uluslararası alanda etkisini arttırmaya yönelik girişimlerine devam etmiş ve özellikle geleneksel etki alanlarında sözü

²⁹ İlyas Kamalov, *Moskova'nın Rövanşı: Putin Dönemi Rus Dış Politikası*, Yeditepe Yayınevi, 1. Basım 2008, s.281.

³⁰ Zeynep Dağı, "Ortadoğu Denklemine Büyük Güç Rusya: Hamas Krizi ve Lübnan Savaşı", *Avrasya Dosyası*, 12/2 (2006), s.258.

³¹ A. Sait Sönmez, *a.g.m.*, s.50-51.

³² Mustafa Üren, "Küresel Güç Olma Hedefi Bağlamında Rusya'nın Doğu Akdeniz Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2021), s.864.

geçen bir ülke haline gelmeye başlamıştır. Böylelikle Putin, dillendirdiği ‘Yeniden Büyük Rusya’ söylemini yavaş yavaş sağlam temeller üzerinde inşa ederek dış politikasında bazı konularda tek süper güç olarak kabul edilen ABD’ye karşı politikalar yürütmeye başlamıştır.³³

2000’li Yıllarda Türkiye ve Rusya

Yukarıda bahsedilen süreç içerisinde Rusya Federasyonu’nun Vladimir V. Putin yönetiminde takip ettiği dış politikanın önemli başlıklarından biri de Türkiye olmuştur. Eski bir KGB çalışanı olan Putin Soğuk Savaş süresince karşı kutupta yer almış, Batı ile çok sıkı ilişkilere sahip ve Orta Asya üzerinde emelleri olduğunu düşündüğü Türkiye’ye karşı temkinli yaklaşmıştır. Türkiye hükümetleri ise tarihî devamlılık üzere Rus devletlerine hep şüphe ile yaklaşmış ve Rusya’yı güvenilir dost bir ülkeden ziyade mücadele edilecek bir ülke olarak görmüşlerdir. Birbirlerine bu derece mesafeli yaklaşan iki ülke, Türkiye’nin uzun soluklu Avrupa Birliği macerası, ABD ile stratejik müttefik olmasına rağmen stratejilerinin çatışması; Rusya’nın da özellikle Türkiye’nin de güvenliğini, ekonomik ve siyasî çıkarlarını ilgilendiren konu ve bölgelerde ABD ile karşı karşıya gelmesi neticesinde birbirlerini daha yakın hissetmeye başlamışlardır.³⁴ Netice itibarıyla Rusya, NATO üyesi Türkiye’yi tamamen Batılı bir aktör olarak görmeyip dış politikasında zaman zaman Batılı güçlere karşı jeopolitik açıdan yakın temas kurulabilecek bir ülke olarak kabul ederken, Türkiye de Rusya’yı küresel ve bölgesel gelişmeler karşısında transatlantik partnerlerine karşı daha bağımsız hareket kapasitesi kazandıran bir aktör olarak görmüştür.³⁵ ABD’nin; 11 Eylül saldırılarından sonra Afganistan’a müdahale etmesi, Rusya’nın yakın çevre olarak adlandırdığı SSCB eski coğrafyası üzerinde gerçekleşen devrimlere destek vermesi, Gürcistan ve Romanya’da askerî üsler elde etmesi, Polonya ve Çek Cumhuriyeti’ni füze kalkanı

³³ Rusya’nın Putin ile birlikte dış politikasında yaşadığı değişimi, ilan edilmiş resmî doktrinler ışığında analiz eden bir çalışma için bakınız: Pınar Özden Cankara, Yavuz Cankara, “Vladimir Putin Döneminde Rus Dış Politikasında Yapılan Değişiklikler”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2007), ss.193-212.

³⁴ “Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri”, *ORSAM*, 18 (2010), s.7.

³⁵ Kamala Valiyeva, “Eurasian Pivot in Russian and Turkish Foreign Policy: Eurasianism as an Ideational Premise?” *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past To Future*, Ed: İlyas Topsakal – Ali Askerov, İstanbul University Press, İstanbul, 2021, s.91.

sistemine dâhil etmek istemesi, Rusya'nın enerji kaynaklarındaki üstünlüğünü AB ülkeleri ile baltalamaya çalışması ve tüm bunların neticesi olarak Rusya'yı çevreleme isteği Rusya-ABD ilişkilerinin seyrinin değişmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinin tamamlanamaması, ABD'nin Irak'ı 2003'te işgalinden sonra Irak'ın kuzeyindeki terör yapılarının Türkiye'ye yönelik saldırılarının artması, ABD işgali altındaki Irak'ın kuzeyinde bir Kürt Devleti kurulmasına dair yapısal çalışmaların belirmesi, ABD'nin Karadeniz'e askerî bakımdan NATO vasıtası ile girmek istemesi ve ABD'nin uygulamaya koymuş olduğu Büyük Ortadoğu Projesi çerçevesinde bölge ülkelerinin sınırlarının değişeceğine dair projeksiyonların artmaya başlaması ile Türkiye de özellikle Soğuk Savaş dönemi boyunca aynı safta yer aldığı Batılı ülkelerle ilişkilerinde değişim yaşamaya başlamıştır. Batılı devletler ile ilişkilerinde yeni bir durumla karşı karşıya bulunan Rusya ve Türkiye ilişkilerini yeni boyutlara taşıma kararlılığı içerisine girmişlerdir. Bunu destekler mahiyette senelerce her iki ülkede de bazı uzmanlarca dillendirilen Avrasyacılık fikri eş zamanlı bir şekilde canlandırılmaya başlanmıştır. Günümüzde çok farklı katmanlara sahip bir işbirliği süreci geliştirilmiş ise de dönem itibarıyla karşılıklı ilişkilerin gerçek bir stratejik birlikteliğe dönüşmediği anlaşılmaktadır. Bu durumun temelinde ise Türkiye'nin sürekli Batı dünyasının içinde yer almak istemesi ve Rusya'nın iki ülke ilişkilerini stratejik bir boyuta taşımaktansa kendisi açısından daha yararlı olan ekonomik boyutuyla sürdürmek istemesi de etkili olmuştur.³⁶

Siyasî İlişkiler

Putin'in yönetime gelmesinin ardından Türkiye ile Rusya arasındaki ilk siyasî münasebet 6 Eylül 2000 tarihinde New York'ta düzenlenen 'BM Milenyum Zirvesi'nde, buldukları makamlara henüz yeni seçilmiş olan Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında gerçekleşmiştir.³⁷ Bunun ardından dönemin Rusya Başbakanı Mihail Kasyanov Türkiye'ye 23-25 Ekim 2000 tarihlerini kapsayan resmî bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret kapsamında

³⁶ Mitat Çelikpala, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.290.

³⁷ A. A. Kornilov, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Siyasi Diyalog", Çev: Almagül İsina, *I. Uluslararası Türk-Asya Kongresi*, TASAM Yayınları, 2006, s.49.

Kasyanov ikili ilişkilerin stratejik ortaklık boyutuna taşınması gerektiğini ve iki ülkenin rakip değil ortak olduğunu belirtmiştir.³⁸ Rus Başbakan'ın Türk yönetimine karşı stratejik ortaklık teklifini dillendirmesinde Türkiye'nin gelecek 25 yıl boyunca 150 milyar dolarlık silah alımı gerçekleştireceğini açıklamasının ve 2000 yılında bir enerji darboğazı yaşayan Türkiye'ye enerji temini konusunda bir güvence vermek istemesinin etkili olduğu söylenebilir.³⁹

11 Eylül saldırılarından 2 ay sonra 16 Kasım 2001 tarihinde ise Türkiye Dışişleri Bakanı İsmail Cem ve Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı İgor İvanov tarafından New York'ta 'Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı (İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa)' isimli belge imzalanmıştır. Bu imza ile her iki ülke artık birbirlerini tarihî birer rakip olarak değil ortak hareket edebilecek birer ülke olarak ilan etmişlerdir. İki ülkenin bu konuma gelmiş olmalarında kuşkusuz ekonomik ilişkiler, terörizm vb. nedenlerin yanı sıra Orta Asya üzerindeki mücadele de etkili olmuştur. Özellikle ABD'nin 11 Eylül saldırılarına maruz kalmasının ardından Afganistan'da başlattığı 'Sonsuz Özgürlük' operasyonunun Afganistan ile sınırlı kalmayacağını ABD Başkanı Georhe W. Bush tarafından defalarca ifade edilmiş olması⁴⁰ her iki ülkeyi de kendi politikalarını ilgilendiren bölgeler ve konular üzerinde yeni bir konumlanmaya itmiştir. Bu eylem planını hayata geçirebilmek adına iki ülke Dışişleri Bakanlıkları arasında düzenli olarak Avrasya bölgesinde birlikte hareket edilmesi, bölgenin istikrarı ve güvenliğinin temini konularının görüşüldüğü bir 'Üst Düzey Çalışma Grubu' oluşturulmuştur. 3 Kasım 2002 seçimlerinde iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) Genel Başkanı Recep Tayyip Erdoğan başbakan sıfatı olmadan 24 Aralık 2002 tarihinde gerçekleştirdiği Moskova ziyareti çerçevesinde Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Başbakan Kasyanov ve Moskova'daki iş adamları ile görüşmeler gerçekleştirmiş ve işbirliği olanakları üzerinde durarak 'Avrasya

³⁸ Giray Saynur Bozkurt, *a.g.m.*, s.707.

³⁹ Suat Kınıklıoğlu, "Türk-Rus İlişkileri: Kasyanov Ziyareti'nin Anatomisi", *Avrasya Dosyası*, 6/4 (2001), s.163.

⁴⁰ Çağrı Erhan, "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güvenlik Algılamaları", *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, Ed: Refet Yinanç - Hakan Taşdemir, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2002, s.80.

ekonomik heyecanına' vurgu yapmıştır.⁴¹ 2002 yılı sonları itibariyle artık en sıcak gündem maddesi olan Irak meselesi üzerinde de taraflar Irak'ın toprak bütünlüğünün korunması gerekliliği üzerinde ortak bir tutum benimsemişlerdir.

ABD'nin Irak'ı işgalinin ardından taraflar arasındaki ilk temas ise 8 yıl aradan sonra ilk defa dış işleri bakanı olarak Abdullah Gül'ün kalabalık bir heyet ile 23-26 Şubat 2004 tarihleri arasında Moskova'ya gerçekleştirdiği ve terörizm, Kıbrıs, ekonomik ilişkiler, silah satımı, enerji ve Çeçenistan konularının görüşüldüğü resmî ziyaret olmuştur. Bu ziyaret neticesinde de iki ülke yetkilileri Türkiye ve Rusya'nın terörizm ile mücadele ve Irak başta olmak üzere uluslararası sorunların çözümünde benzer düşüncelere sahip olduğunu vurgulamışlardır.

Putin'in Türkiye Ziyareti ile Başlayan Karşılıklı Ziyaretler

Podgorni'nin 1972'deki resmî Ankara ziyaretinin ardından iki ülke arasında Devlet Başkanları düzeyindeki ilk resmi ziyaret 5-6 Aralık 2004 tarihlerinde Rusya Devlet Başkanı Putin'in Türkiye'ye gerçekleştirmiş olduğu ziyaret olmuş ve böylelikle Putin Türkiye'yi ziyaret eden ilk Rusya Devlet Başkanı olmuştur. Bu ziyaret çerçevesinde Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ve Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin arasında 'Rusya Federasyonu ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Dostluğun ve Çok Boyutlu Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Ortak Deklarasyon' metninin yanı sıra ekonomik ve askerî alanlarda 6 ayrı anlaşma daha imzalanmıştır.⁴² Bu ziyaret şüphesiz ilk defa bir Rus devlet başkanının Türkiye'yi ziyaret ediyor olmasının taşıdığı tarihî niteliğinin yanında ilişkilerin her boyutunun gözden geçirilmesi ve yeni bir sayfanın açılması açısından da büyük bir anlam ve önem ifade etmiştir.⁴³

İki ülkenin 21.yy. başlangıcından itibaren geliştirdikleri ilişkilerinde bir zirve noktası teşkil eden bu ziyaret özellikle 11 Eylül sonrası oluşturulmaya çalışılan yeni uluslararası düzen kapsamında ikili ilişkilerin gözden geçirilmesi ve yeni bir sayfa açılması anlamına da

⁴¹ Giray Saynur Bozkurt, *a.g.m.*, s.708.

⁴² Efe Çulha, *a.g.m.*, s.291.

⁴³ Fatih Özbay, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye – Rusya İlişkileri: 1992-2010", *Bilge Strateji*, 2/4 (2011), s.51-52.

gelmekteydi.⁴⁴ Bu yeni sayfanın açılmasının hemen öncesine baktığımızda; bir tarafta renkli devrimler ile Gürcistan ve Ukrayna'yı bir anlamda 'kaybeden', genişlemesi neticesinde artık NATO ile sınır komşusu olan, ABD'nin Avrasya coğrafyasına girmesine engel olamayan, 18 Eylül 2002 tarihinde Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhurbaşkanı tarafından temeli atılan Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi'ni engelleyemeyen bir Rusya bulunmaktadır.⁴⁵ Diğer tarafta da ABD'nin Afganistan'a müdahale etmesi, Irak'ı işgal etmesi ve Büyük Ortadoğu Projesi'ni açıklaması ile oluşturmaya çalıştığı yeni düzen içinde kendi çıkarlarını korumaya çalışan, Türkiye toprakları üzerinden ABD'nin Irak'a askerî operasyon yapmasına izin veren tezkereyi TBMM'de 1 Mart 2003'te reddeden, 29 Mart 2004'te Bulgaristan ve Romanya'nın NATO'ya üye olmaları ile Karadeniz'e kıyısı bulunan tek NATO ülkesi olma özelliğini kaybeden, Avrupa Birliği üyeliği yolunda 17 Aralık 2004'te tarihî bir gün yaşayacak olan Türkiye'yi görmekteyiz. Bu durum iki ülkeyi dönem itibariyle bir stratejik birlikteliğe yönlendirmese de mevcut sorunların ilişkilerde sebep olması muhtemel olumsuzlukları en alt düzeye indirilerek 2004 yılı Aralık ayı itibariyle karşılıklı işbirliği zeminine ulaşılmıştır. 2004-2005 yılları bu ziyaret trafiği neticesinde imzalanan anlaşmaların sonuçlarının alınmaya başlandığı, liderlerin tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar çok sıklıkla bir araya geldiği, iki tarafta da tehdit algısının hızlı sayılabilecek bir biçimde değiştiği bir tür bahar havasının yaşandığı dönem olmuştur.⁴⁶ Bu noktadan hareketle; tarafların tarihsel rekabet yüküne dayanan ilişki anlayışından uzaklaşıp 'çok boyutlu bir işbirliği sürecine' girdiklerini, rekabet halinde her iki tarafın kaybedeceğine, işbirliğinde ise her iki tarafın da kazanacağına dair inanç eşliğinde 21.yy.'da küresel egemenlik mücadelesinin temel çatışma alanı olma niteliğini sürdüren Avrasya coğrafyasındaki konumlarını yeniden değerlendirdikleri

⁴⁴ Gazeteci Murat Yetkin de; "...Bu ziyareti sembolik tanımlarla küçümseyenler de, ona olmadığı stratejik işbirliği boyutları yüklemek isteyenler de yanılıyor. Çünkü önceki gün ve dünkü temaslar aslında iki ülke arasında beş asırdır süren ilişkilerde bir ilk ve yeni bir sayfa açılması anlamına geliyor..." ifadeleri ile bu ziyaretin önemine dikkat çekmiştir. Murat Yetkin, "Putin Ziyareti'nin Önemi Büyük", *Radikal Gazetesi*, 7 Aralık 2004.

⁴⁵ Faruk Sönmezoğlu, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015*, DER Yayınları, İstanbul, 2016, s.693-694.

⁴⁶ Mitat Çelikkpala, "Rekabet ve...", s.134.

anlaşılmaktadır.⁴⁷ Bir anlamda Soğuk Savaş sürecine egemen olan 'kazan-kaybet' ilişki ağının 'kazan-kazan' niteliğine kavuştuğu ifade edilebilir.⁴⁸

2004 yılının son günlerinde tarihî bir adım atan Putin çok kısa bir süre sonra 11-13 Ocak 2005 tarihlerinde Başbakan Erdoğan'ı Moskova'da ağırlamıştır. Erdoğan'ın bu ziyaretine yanında kalabalık bir iş adamı heyeti ile gitmesi, iki ülke arasındaki ticaret hacminin özellikle enerji başlığı üzerinden Türkiye aleyhine gelişmesi karşısında Türk yönetiminin işadamları vasıtasıyla Rusya üzerinde ticarî açılımlar yapmaya yöneldiğinin kanıtı niteliği taşımıştır. Özellikle Türkiye'nin artan bir oranla enerjide Rusya'ya bağımlı olması ve Putin'in enerjiyi dış politik açılımlarının neredeyse merkezine yerleştirmesi dönem itibariyle Türkiye ile Rusya arasındaki görüşmelerin en önemli başlıklarından birinin enerji olmasına neden olmuştur.

Projelendirilmesinden itibaren Rusya'nın engellemeye çalıştığı Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı'na 25 Mayıs 2005'te ilk petrolün Bakü'den pompalanmaya başlanması ile iki ülke arasında enerji konusunun önemi gittikçe artmıştır. BTC Projesi'nin dillendirilmeye başlandığı 90'lı yılların başlarından itibaren özellikle Çeçenistan'da artan olaylar Rusya'nın Bakü-Novorossisk Petrol Boru Hattı'nın güvenli ve sürekli bir hat olmadığı iddiası için bir araç olarak kullanılmıştır. Bu durum Rusya'nın ekonomik açıdan zarar görmesinden öte başta toprak bütünlüğü olmak üzere insan hakları ve demokrasi gibi alanlarda sorunlar yaşamasına da neden olmuştur.

Enerji alanında Rusya'ya karşı oluşturulan bu ortam sonrası Erdoğan ve Putin 17 Temmuz 2005'te Soçi'de ana gündem maddesi enerji olan bir buluşma gerçekleştirmişlerdir. Görüşmede Türkiye'nin Rusya'dan ithal ettiği doğalgaz fiyatında indirim talep etmesinin yanı sıra Rusya'dan Türkiye'ye uzanan Mavi Akım doğalgaz hattının İsrail'e uzatılmasının da

⁴⁷ Giray Saynur Bozkurt, *a.g.m.*, s.708-710.

⁴⁸ Fatih Özbay, "The Relations between Turkey and Russia in the 2000s", *Perceptions*, 16/3 (2011), s.70.

gündem maddeleri arasında yer alması her iki ülkenin enerji alanındaki stratejik konumuna dair önemli ipuçları vermiştir.⁴⁹

Enerji kaynaklarını özellikle Batı pazarlarına açmak isteyen Rusya Devlet Başkanı Putin, doğu-batı kuzey-güney istikametinde bir enerji merkezi olmak isteyen Türkiye Başbakanı Erdoğan ve bu isteklerin projelerini inşa ederek enerji alanında etkin olmaya çalışan İtalya Başbakanı Berlusconi 2003 yılında hizmete girmiş olan Mavi Akım Doğalgaz Hattı'nın resmî açılış töreni için 17 Kasım 2005 tarihinde Samsun'da buluşmuşlardır. Bu buluşmada Erdoğan Samsun-Ceyhan boru hattının önemini belirtmiş ve üç ülkenin de bu hattın hayata geçirilmesinde birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Böylelikle 2000'li yıllardan itibaren artan Türk-Rus ilişkileri Mavi Akım hattının açılması ve Samsun-Ceyhan hattının da gündeme taşınması ile enerji boyutu ile ivme kazanmaya devam etmiştir.

20 Mayıs 2006 tarihinde Rusya Federasyonu Güvenlik Konseyi Sekreteri İgor İvanov'un davetlisi olarak üç günlük resmî bir ziyaret için Rusya'ya giden Türkiye'nin Milli Güvenlik Kurulu ilk sivil genel sekreteri Yiğit Alpogan'ın bu ziyareti Türkiye ile Rusya arasında millî güvenliklerini ilgilendiren mevzular hakkında da temaslarda bulduklarını göstermektedir. Özellikle Soğuk Savaş süresince kendi güvenliklerini tehdit eden ülkeler olarak birbirlerini gösteren iki ülkenin ilişkilerinin bu boyuta ulaşmış olması iki ülkenin de takip ettiği dış politik açılımların yansımaları olarak ön plana çıkmaktadır.

Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov'un 31 Mayıs 2006 tarihinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretinin ABD Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice'in 25 Nisan 2006'da Yunanistan sonrası Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaretin ardından gerçekleşmesi zamanlama bakımından mânîdardır. Rice bu ziyaretinde Cumhurbaşkanı Sezer, Başbakan Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Gül ile görüşmeler yapmış ve karşılıklı güvene dayanan ilişkilerin güçlendirilmesine karar verildiğini açıklayarak iki ülke arasında bir Stratejik Ortaklık Vizyon Belgesi oluşturma kararı aldıklarını belirtmiştir. ABD'nin stratejik müttefik söylemi altında bölgeye yönelik politikalarında Türkiye ile birlikte hareket etme isteğini böyle bir belge

---

⁴⁹ "Putin-Erdoğan, Soçi'de Ekonomi ve Enerji Görüştü", *Radikal Gazetesi*, 18 Temmuz 2005.

ile resmîleştirmesi Rusya tarafından da çok iyi takip edilmiş ve Lavrov bu ziyaretinde Türk yetkililer ile İran'ın nükleer çalışmaları, Irak, Afganistan ve Kıbrıs gibi iki ülkeyi de ilgilendiren konular üzerinde görüşmeler gerçekleştirmiştir.

Türkiye Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ise 29 Haziran 2006'daki Moskova ziyareti ile Rusya Federasyonu'nu ziyaret eden ilk Türk Cumhurbaşkanı olmuştur. Cumhurbaşkanı Sezer bu ziyaretini ABD ile Stratejik Ortaklık Vizyon Belgesi'nin imzalanmasından 2 ay sonra gerçekleştirmiştir. Ziyaret süresince liderler KKTC, terörizm ile mücadele, İran'ın nükleer programı, Karadeniz'in güvenliği, Türk Boğazları, enerji, karşılıklı ticarî ilişkiler, Irak, Afganistan ve Ortadoğu konularını görüşmüşlerdir. Görüşmede Putin 2004 Aralık ayında Türkiye'de imzalanmış olan 'Çok Boyutlu Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon'un hedeflerine ulaşılmaya başlandığını, iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin %35-40 oranında arttığını ve aynen 2004'te de belirttiği gibi iki ülkenin uluslararası sorunlarda benzer düşüncelere sahip olduğunu vurgularken Sezer de konuşmasında karşılıklı ilişkilerin artmış olmasından duyduğu memnuniyeti dile getirmiş ve 'Uluslararası konularda görüşlerimizin örtüştüğünü mutlulukla gözlemledik' demiştir.⁵⁰ İki ülkenin ilişkilerini bu boyuta taşımış olmaları değişen dünya siyasî arenasında dış politikalarında işbirliğine dayalı farklı açılımlar gerçekleştirebildiklerini göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye özellikle enerji konusunda Rusya ile iyi ilişkiler içinde bulunarak enerji teminini hem daha ucuz hem de daha güvenli bir hale getirmek, Rusya ise Putin ile tekrar eski dünya gücü konumuna dönmek diğer taraftan da her iki taraf Karadeniz'in güvenliği, Kafkasya'nın istikrarı, Irak'ın toprak bütünlüğü, ekonomik ilişkiler gibi konularda ortak çıkar maksimizasyonu çabası içerisinde olmuştur.

2007 Yılı: İkilî İlişkilerde Duraksama

2007 yılı içerisinde Türkiye'de büyük sıkıntılarla atlatılan iki seçim gerçekleştirilmiştir: Cumhurbaşkanlığı seçimi ve Genel seçimler. Anayasa Mahkemesi'nin kararı neticesinde Cumhurbaşkanlığı seçim

⁵⁰ Sezer ayrıca 2007 yılının Türkiye'de 'Rus Kültür Yılı', 2008 yılının da Rusya'da 'Türk Kültür Yılı' olarak kabul edildiğini belirtmiştir. "Putin ile Sezer Çok Boyutlu Ortaklığa Gaz Veriyor", *Radikal Gazetesi*, 30 Haziran 2006.

sürecinin tıkanmasıyla birlikte gerçekleştirilen erken genel seçimde 2002'den bu yana iktidar olan AKP daha fazla bir oy oranı ile yeniden tek başına iktidar olmuş ve genel seçimler sonrası yapılan Cumhurbaşkanlığı seçiminde de Dışişleri Bakanı Abdullah Gül Cumhurbaşkanı seçilmiştir. Bu süreç aslında dünya ülkelerinin büyük bir çoğunluğunun Türkiye etrafındaki coğrafyalarda kendi çıkarlarına yönelik adımlar atma gayreti gösterdiği bir dönemde Türkiye'nin iç politik gelişmelerle meşgul olmasına ve bölge üzerinde gelişen olaylarla daha yakından ilgilenememesine neden olmuştur. Irak'ı işgal eden ABD'nin İran odaklı yeni politikalar peşinde olduğu, Batılı ülkelerin kendi çıkarlarını arttırmak adına yeni adımlar attığı bir ortamda Türkiye'nin iç politikasında böylesi sıkıntılı bir süreç gark olması dış politikası adına olumsuz bir gelişme olarak kaydedilmeyi hak etmektedir. Seçimlerin öncesinde ve sonrasında terör örgütü PKK'nın ABD işgali altındaki Irak'ın kuzeyinden Türkiye'ye yönelik saldırılarını arttırmış olması bu olumsuz durumu kanıtlar nitelikteki gelişmelere örnek olarak verilebilir. Rusya'da ise 2007 yılı, görev süresi sona erecek olan Putin'in yerine kimin devlet başkanı olacağına dair iç siyasî gelişmeler ile geçmiştir. Rus iç siyasetinde Putin'in, yerine güvendiği bir ismin başkan olmasını sağlayıp kendisinin başbakanlık koltuğuna geçeceği şeklindeki yorumlar gerçekleşmiş ve bunu doğrularcasına Putin'in Leningrad'taki yaşamından itibaren temas halinde olduğu başbakan birinci yardımcısı Dimitri Medvedev 2008 yılında gerçekleştirilen seçimler neticesinde Devlet başkanı olarak seçilmiştir. Putin ise 2007 yılı sonunda Birleşik Rusya Partisi'nin lideri olarak girdiği genel seçimlerden büyük bir farkla galip gelerek başbakanlık koltuğuna oturmuştur.

Her iki ülkenin yaşadığı bu ve benzeri gelişmeler 2007 yılı boyunca karşılıklı resmî hiçbir temasın kurulmamış olmasına da yansımıştır. 29 Haziran 2006'daki Cumhurbaşkanı Sezer'in ziyaretinin ardından iki ülke resmî yetkilileri arasında ilk temas neredeyse 2 yıl sonra 13 Mayıs 2008 yılında Rus dışişleri bakan yardımcısının Ankara ziyareti ile olmuştur.⁵¹

Ekonomik İlişkiler

İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilere baktığımızda ilk en büyük ekonomik ve ticarî ilişkinin 18 Eylül 1984 yılında SSCB ile imzalanan

---

⁵¹ Efe Çulha, *a.g.m.*, s.292.

doğalgaz alım anlaşması olduğu görülmektedir. İki ülke arasındaki ekonomik işbirliği noktasında gerçek bir dönüm noktası niteliği taşıyan bu anlaşmaya göre Türkiye aldığı doğalgazın %70'ini Türk mal ve hizmetleri ile ödeyebilecekti.⁵² Ayrıca 1986 yılında iki ülke arasında imzalanan 9. Dönem Karma Ekonomik Komisyon (KEK) Protokolü'nde doğalgaz bedellerinin bir bölümünün de Türk müteahhitlik firmalarının Rusya'da gerçekleştirdikleri projelerin finansmanlarında kullanılması hükmüne yer verilerek günümüzde Rus inşaat sektöründe önemli bir yer işgal eden Türk müteahhitlik sektörünün Rusya'daki temelleri atılmıştır. SSCB'nin dağılmasının ardından ise Rusya Federasyonu bu anlaşma koşullarını kabul etmemiş ve Türkiye ile imzalanan yeni anlaşmaların hiçbirisine bu türden bir hüküm eklememiş; buna karşın doğalgaz bedeli karşılığı Türkiye'de doğalgaz altyapısının, depolama ve dağıtım sisteminin genişletilmesi için yapılacak işlemlerde Rus firmalarının yatırımlarına imkan verilmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda gerek Aralık 2004'te gerekse de Erdoğan, Gül ve Sezer ile yaptığı görüşmelerde Putin Türkiye'de en başta doğalgaz ile ilgili ihalelerde olmak üzere diğer çeşitli alanlarda da Rus firmalarının yatırımlarına imkan verilmesi yönünde girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştır.

Türkiye Rus ekonomisi içerisinde geniş bir yelpazede mal ihraç ederek, bavul ticareti yaparak ve Türk müteahhitlik firmaları vasıtası ile yer alma gayreti göstermiştir. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatının temel kalemleri tekstil, gıda ve otomotiv ürünleri iken Rusya'dan ithalatın temel kalemleri ise doğalgaz, petrol ve petrol ürünleri ile demir-çelik olarak sıralanmaktadır.⁵³ Türkiye'nin ihraç ediyor olduğu ürünlerin her türlü kriz ortamından etkilenebilir ürünler olması Ağustos 1998'de Rusya'da yaşanan ekonomik kriz sonrası olduğu gibi ihracatının azalmasına neden olabilecek bir nitelik taşımaktadır.⁵⁴ İki ülke arasında özellikle 1990'lı yıllarda en yoğun ticarî faaliyet haline dönüşen bavul ticareti ise SSCB sonrası Rusya'nın ihtiyacı olan birçok malzemenin temin edilmesini sağlamışken diğer taraftan da Türk ekonomisinin resmî kayıtlara yansımayan bir kazanç sağlamasını da beraberinde getirmiştir.

⁵² Cemalettin Kalaycı, "Rusya Federasyonu ile Ticaretle Türkiye'nin Açmazları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8/1 (2013), s.40.

⁵³ Faruk Sönmezöglü, *a.g.e.*, s.692.

⁵⁴ Sinan Oğan, "11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikası'nda Rusya", *Avrasya Dosyası*, 10/1 (2004), s.95.

Rusya'da 1998 yılında yaşanan ekonomik kriz⁵⁵ ile birlikte azalma trendine giren bavul ticareti 2000'li yıllardan itibaren de iki ülkenin karşılıklı almış olduğu önlemler neticesinde bitme noktasına gelmiştir. İki ülke arasında ulaşılan siyasî ve ekonomik ilişkiler kapsamında; SSCB sonrası dönemde iyi bir ticarî araç olduğu kabul gören bavul ticaretinin yerine daha fazla sayıda Türk girişimcinin ve firmanın Rus ekonomisi içinde yasal bir şekilde yer edinmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Türk müteahhitlik firmaları Türkiye'nin Rus ekonomisinde en fazla yer aldığı sektör olmuştur. Söz konusu firmaların Rusya'da başta konut, altyapı, alışveriş merkezleri ve havalimanları olmak üzere üstlenmiş oldukları projeler dönem itibariyle 17.5 milyar dolar gibi bir rakama ulaşmıştır ki bu durum Türk müteahhitlerinin yurtdışında üstlenmiş oldukları taahhütlerinin dörtte birine tekabül etmektedir.⁵⁶

İhracat, bavul ticareti ve Türk müteahhitlik firmalarının yanı sıra birçok Türk firmasının da giderek artan bir şekilde Rusya'da yatırımlar yapmaya başlaması ile birlikte Rusya'daki yabancı yatırımlar içinde Türkiye'nin sahip olduğu pay gelişen siyasî ve ekonomik ilişkiler neticesinde dönem itibariyle bir artış göstermiştir.⁵⁷ Her iki ülke yöneticileri de son dönemde geliştirdikleri sıkı ilişkiler neticesinde imzalamış oldukları belgelerde ekonomik ve ticarî ilişkilere ayrı bir önem vermişlerdir. Bunu doğrular nitelikte iki ülkenin ticaret hacmi 2002 yılında 5 milyar dolar iken 2008 yılında 37 milyar dolara aşmıştır.⁵⁸ İki ülke de artan bu ticaret hacminin, ikili ilişkilerin tüm yapısına olumlu bir şekilde yansıtacağına dair ümitli olsalar da Türkiye ilişkilerin özellikle ekonomik boyutundan memnun değildir. Çünkü Türkiye'nin Rusya'ya gerçekleştirdiği ihracat 2002 yılından 2008 yılına kadar 1.1 milyar dolardan sadece 6.4 milyar dolara çıkabilmişken aynı yıllar içerisinde Rusya'dan yapılan ithalat ise 3.8 milyar dolardan 31.3 milyar dolara

⁵⁵ Söz konusu kriz çerçevesinde bankacılık sistemi çökmüş, döviz darboğazı yaşanmış, enflasyon artmış, dış piyasalardan yabancı kaynak bulmak zorlaşmış ve Rusya'nın Türkiye ile olan ticaret hacmi %35 oranında azalmıştır. Mehmet Duman, Nigâr Samadov, "Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İktisadi ve Ticari İlişkilerin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2003), s.28.

⁵⁶ Mitat Çelikpala, "1990'lardan ..." s.285.

⁵⁷ O. A. Kolobov, "Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri", *I. Uluslararası Türk-Asya Kongresi*, TASAM Yayınları, 2006, s.66-67.

⁵⁸ Faruk Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s.692.

yükselmiştir.⁵⁹ Türkiye'nin artan bir oranda enerji ithalatı gerçekleştirmesi ve enerji piyasalarında fiyatların yükseliyor olması günümüzde olduğu gibi dönem itibariyle de Türkiye'yi zor durumda bırakan bir konu başlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Petrolde ithalata bağımlılık oranı yüzde 93,6, doğalgazdaki ithalata bağımlılık oranı ise yüzde 99,2 olan Türkiye'nin en fazla petrol ithal ettiği 2. ve en fazla doğalgaz ithal ettiği 1. lke konumunda Rusya bulunmaktadır.⁶⁰

Türkiye-Rusya arasındaki ekonomik ilişkilerin bir boyutunu da turizm teşkil etmektedir. Rus vatandaşların tatillerini geçirmek için Türkiye'yi tercih ediyor olması Türkiye'ye döviz girişinin artmasını sağlamaktadır. Her geçen yıl artan sayıda Rus turistin tatil için Türkiye'yi tercih etmesine rağmen söz konusu ekonomik büyüklük Türkiye'nin Rusya ile olan ticaret hacmindeki dengesizliği bertaraf edecek potansiyele ulaşmaktan çok uzak görünmektedir.

Türkiye'nin 2000 yılında gelecek 25 yıl içinde 150 milyar dolarlık silah alımı yapacağını açıklaması ile silah reticisi Rusya bu alımlardan en büyük paya sahip olabilmek için gerek ikili görüşmeler gerekse de lobi faaliyetleri ile yoğun çaba göstermiştir. Rusya özellikle helikopter ihalelerine ağırlık vererek açılan saldırı helikopteri ihalesinde başarıya ulaşabilmek için Kamov 50-2 tipi saldırı helikopterlerine 'Erdoğan' ismini vermiş ve AKP iktidarının hassasiyetlerini dikkate alarak proje çerçevesinde ortak hareket ettikleri İsrail'i projeden çıkarmış olmasına rağmen yine de bu ihaleyi kazanamamıştır.⁶¹

Enerji Boyutuyla İlişkiler

Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerin günümüzde olduğu gibi dönem itibariyle de şüphesiz en önemli boyutunu enerji konusu teşkil etmektedir. Türkiye Rusya'dan ilk olarak 1984'teki antlaşma neticesinde doğalgaz almaya başlamıştır. Dönem itibariyle Rusya'dan temin edilen doğalgazın Türkiye'ye Ukrayna, Moldova, Romanya ve Bulgaristan üzerinden geçen batı hattı ile gelmesi sağlanmışken 1997 yılında

⁵⁹ Faruk Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s.692.

⁶⁰ zgr Tüfekçi, "İşbirliği ve Kriz İkiliminde Türkiye-Rusya İlişkileri", *AK Parti'nin 15 Yılı Dış Politika*, Ed:Kemal İnat, Ali Aslan, Burhanettin Duran, SETA Yayınları, 2017, s.137-140.

⁶¹ "Putin saldırı helikopteri ihalesi için; 'Adını Erdoğan koyduk yine almadınız' diye espri yaptı", "Bu Ziyaretin nemi Büyük", Murat Yetkin, *Radikal Gazetesi*, 7 Aralık 2004.

imzalanan, 2003 yılı başlarından itibaren faaliyete geçen, 17 Kasım 2005'te resmî açılışı yapılan Mavi Akım hattı da söz konusu sevkiyat için çok büyük bir öneme sahip olmuştur.⁶² İki ülkenin enerji konusu üzerinden 1990'lı yıllardan itibaren bir taraftan rekabet bir taraftan da işbirliği içerisinde girdiği görülmektedir.⁶³ Bu bağlamda Türkiye'nin 1 Temmuz 1994'te Türk Boğazları'ndaki geçiş trafiğini düzenlemek için yayınladığı tüzük ile dünya pazarlarına petrol taşıyan Rus gemilerini engelleme çabası içinde olduğu söylenebilir. Türkiye'nin bu noktada günde 3 milyon varilin üstünde petrol taşınan Türk Boğazları ile ilgili çevre sorunlarından dolayı da böyle bir uygulamaya gittiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Böylelikle Türkiye hem Rusya'nın enerji ihraç yollarının işlevselliğini azaltıp kendisine bir enerji nakil coğrafyası niteliği kazandırmış hem de belki senelerce izi silinemeyecek olan çevre sorunlarına yol açabilecek bir tehlikeden kurtulmuştur.

SSCB sonrası sıkı ilişkiler geliştirmek istediği Türk Cumhuriyetlerinden olan Azerbaycan ile Ebulfeyz Elçibey döneminden itibaren Azerbaycan petrolünün Türkiye üzerinden dünyaya pazarlanması konusunda araştırmalar yapan Türkiye, buna Batılı ülkelerden de destek alınca BTC Petrol Boru Hattı'nı Gürcistan, Azerbaycan ve konsorsiyumda yer alan Batılı ülkeler ile hayata geçirmiştir.⁶⁴ BTC hattına ilk petrolün 2006'da Bakü'den pompalanmasının ardından artık Türkiye hem Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına Rusya dışında bir güzergâh üzerinden ulaşmasını sağlamış hem de enerji kaynağını üreten ve tüketen ülkeler arasında stratejik önemini arttırarak ekonomik kazancın yanı sıra jeopolitik açıdan da bir enerji köprüsü olma özelliğini tahkim etmiştir.

Türkiye bir taraftan enerji devi Rusya karşısında sahip olduğu uluslararası konum itibarıyla ile pozisyonunu belirlemeye çalışırken diğer taraftan da sorun teşkil etmeyen konu başlıklarında da Rusya ile işbirliğine gitmektedir. Bu bağlamda BTC Petrol Boru Hattı konusunda

⁶² İlyas Kamalov, *a.g.e.*, s.194.

⁶³ İki ülke ilişkilerinin enerji üzerinden işbirliğine doğru olan değişimini ele alan bir inceleme için bakınız: Emre İşeri, Volkan Özdemir, A. Oğuz Dilek, "Jeopolitik Rekabetten Enerji İşbirliğine: Türkiye-Rusya İlişkileri", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara, 2010, ss.741-760.

⁶⁴ Necdet Pamir, "BTC Bir Uzun Yolculuk", *Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki*, 21 Eylül 2004.

karşı cephelerde yer alındıysa da 2005'te resmî açılışı gerçekleştirilen Mavi Akım Doğalgaz Boru Hattı projesinde de tam bir işbirliği sergilenmiştir. Mavi Akım Projesi BTC Petrol Boru Hattı konusunda yaşanan rekabetin yerine işbirliği yaklaşımının ortaya konularak bir anlamda daha sonraki yıllarda gittikçe artacak olan ikili ilişkilerin itici gücü olmuş ve Türkiye bu proje ile birlikte Rusya'nın enerji alanındaki en büyük ortaklarından biri haline gelmiştir.⁶⁵ Bu hat ile Türkiye enerji ihtiyaını karşılama sürecinde aradaki transit ülkelerden kurtulmayı hedeflemiş, Rusya da stratejik yeni bir hatta sahip olmayı başarmıştır.⁶⁶ Türkiye'nin enerji konusundaki dışa bağımlılığının farkında olarak Rusya'ya olan bağımlılığını azaltmak için üzerinde çalıştığı projelerden biri de Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattıdır. Kendisine farklı iletim hatları ve yeni pazarlar arayan Rusya ise Yunanistan ve Bulgaristan ile 15 Mart 2007 tarihinde Bulgaristan'ın Burgaz Limanı'ndan Yunanistan'ın Dedeağaç Limanı'na uzanan Burgaz-Dedeağaç Petrol Boru Hattına imza atmıştır.⁶⁷ Türkiye bu hatta karşılık enerji nakli konusunda bir koridor olma hedefi doğrultusunda Samsun-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın inşasını önermiş fakat Rusya'dan fiiliyata yansayan olumlu cevaplar alamamıştır. Bu hattın sahip olduğu jeostratejik önemi belirginleştirmek ve hattın kapasitesini arttırmak adına Başbakan Erdoğan 2005 yılı Mayıs ayında ilk defa bir Rus Devlet Başkanı olarak Putin'in İsrail'e ziyaretinden bir gün sonra İsrail'e bir ziyarette bulunmuştur. Söz konusu ziyaret çerçevesinde Türkiye ile İsrail arasında gerçekleştirilebilecek enerji hatları konuları üzerinde durulmuş, Türkiye'nin Ceyhan Terminali gibi İsrail'in de Hayfa'yı bir enerji istasyonu haline getirmesi ve buradan Hindistan ve Çin gibi lkelere LNG tankerleri ile satış yapması konuları da görüşülmüştür.⁶⁸ Bir diğer doğalgaz boru hattı projesi ise Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Avusturya'nın doğalgaz taleplerini karşılamak için Hazar ve/veya Ortadoğu doğal gazının Türkiye üzerinden geçmesi ile ortaya çıkan Nabucco'dur. Ancak Rusya, Gazprom vasıtasıyla %85 oranında Rus doğalgazına bağlı olan Macaristan üzerinden ve kendisine

⁶⁵ Fatih zbay, *a.g.m.*, s.41.

⁶⁶ Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Cilt: III 2001-2012*, İletifim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2013, s.546.

⁶⁷ Necdet Pamir, "Karadeniz: Enerji Güvenliğine ve Kaynakların eşitlendirilmesine Açılan Kapı", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.259.

⁶⁸ Murat Yetkin, "Rüya Gibi Bir Proje", *Radikal Gazetesi*, 3 Mayıs 2005.

daha yakın olan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri üzerinden bu projeyi engellemek adına girişimlerde bulunmuştur.⁶⁹ Hatta 2008 yılında Gürcistan'a gerçekleştirilen askerî müdahalenin dahi Nabucco Projesi'nin engellemesi yolunda atılan bir adım olduğu bazı uzmanlarca değerlendirilmiştir.⁷⁰

Rusya ile onun doğalgazına %60'dan fazla bir oranda bağımlı olan ve Rusya'ya rağmen/Rusya'yla birlikte bir enerji koridoru olmaya çalışan Türkiye arasında özellikle Putin'in yönetime gelmesi ve Rus enerji şirketlerini bir dünya devi haline getirme çabası içinde olması ile Türk-Rus görüşmelerinin ana gündem maddesi enerji olmaya başlamıştır. Enerjiyi artık dış politikasının merkezine yerleştiren Rusya 2006 Ocak ayında Ukrayna'ya yaşattığı sıkıntıda olduğu gibi anlayamadığı ülkeleri enerji kuzu ile kendi istediği politikalara uymaya zorlamaktadır. Türkiye böyle bir duruma düşmemek için hem bir enerji koridoru hem de bir enerji istasyonu görevi yüklenerek kendi enerji temini güvenliğini değişik ülkelere sağlamaya çalışmaktadır.

Bölgeler Üzerinden İlişkiler

Balkanlar

Balkanlar üzerinde yüzyıllardan gelen bir rekabet içerisinde olan Rusya ve Türkiye 1990'ların ortalarında Bosna ve 1999'da Kosova'da yaşanan savaşlarda da karşı cephelerde yer almışlardır. Yine iki ülkenin karşı karşıya geldiği son olay da Kosova'nın bağımsızlığı konusu olmuştur. Rusya kendi içindeki ayrılıkçı akımlardan çekindiğinden, geleneksel Slav dayanışmasından ve Balkanlarda Sırbistan üzerinden yeniden nüfuz kazanma çabasından dolayı Kosova'nın bağımsızlığına karşı çıkarken Türkiye dolaylı yoldan Kosova'nın bağımsızlığının önünü açan BM Genel Sekreteri Nihai Statü Özel Temsilcisi Martti Ahtisaari'nin BM'ye sunmuş olduğu çözüm planını desteklemiştir. Türkiye'nin Rusya ile farklı cephelerde yer aldığı Balkan coğrafyası üzerinde daha etkin olabilmek ve başta Rusya olmak üzere diğer güçlerin bölge üzerindeki etkinliklerini kırabilmek adına Balkanlardaki Müslüman ve Türk azınlıklar üzerinden Balkanlar ile ilgili sorunlara müdahil olabilmek için kendine

⁶⁹ Necdet Pamir, *a.g.m.*, s.261.

⁷⁰ Adam Balcer, "The Future of Turkish - Russian Relations: A Strategic Perspective", *Turkish Policy Quarterly*, 8/1 (2009), s.84

hukukî ve siyasî zemin sağlama yönünde aktif bir politikayı kültürel ve tarihî unsurlar yardımı ile yürütmesi gerektiği; aksi halde Türkiye'nin Balkanlardaki etkinliğini kaybetmekle kalmayıp, Rusya'nın oluşturmaya çalıştığı Yunanistan ve Balkanlar-Kafkasya üzerinden bir Ortodoks-Slav çemberi içerisinde kalacağı ihtimali dönem itibariyle Türk Dış Politikası'nın en etkili isimlerinden biri olan Ahmet Davutoğlu tarafından dile getirilmiştir.⁷¹

Kafkasya

SSCB'nin birer cumhuriyeti olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın 1991'de bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından hem Türkiye hem de Rusya bu ülkelerle Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan yeni koşullar altında ilişkiler gerçekleştirmişlerdir. Rusya bu ülkeler üzerinde SSCB'den kalan etkinliğini sürdürmek, Türkiye ise SSCB'den kurtulmuş bu ülkeler üzerinde etkinlik kurmak çabası içinde olmuştur. Bu bağlamda SSCB'nin dağılmasının hemen ardından Türkiye öncülüğünde kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) rgtne her üç ülke de Türkiye'nin yanında dahil olmuştur.⁷² Gürcistan ve Azerbaycan ile iyi ilişkilere sahip Türkiye, Ermenistan'ın yürüttüğü politikalar (anayasada yer alan ifadeler, sözde soykırım, Karabağ işgali) neticesinde bu ülke ile diplomatik ilişkilerini kesmiştir. Rusya ise genelde bölge ülkeleri ile iyi ilişkilere sahip olmakla birlikte Gürcistan'da 2003 yılında yapılan devrim ile Batı yanlısı Saakaşvili'nin başa geçmesinden rahatsız olmuş ve başta Rusya'nın Gürcistan'da bulunan askerî sleri, Güney Osetya, Acaristan ve Abhazya konuları olmak üzere sorunlar yaşanmıştır. Türkiye ise bölgenin bir enerji nakil hattı özelliği taşıyor olmasından ve burada oluşacak bir kriz ortamının Kafkasya'nın istikrarını etkileyecek olmasından dolayı sorunların barışçıl bir Şekilde çözüme kavuşturulması için çaba sarf etmiştir. Rusya Kosova'nın bağımsızlığı hususunda takındığı tavrın tersine Güney Osetya ve Abhazya'nın bağımsızlıklarını desteklemiş ve Gürcistan üzerinde bu bölgeler vasıtası ile baskı kurmuştur. Batı yanlısı Saakaşvili'nin, göreve gelmesinin hemen ardından Türkiye sınırında yer alan Acaristan'ın Rus yanlısı devlet başkanı Abaşidze'nin ülkeyi terk etmesini sağlaması Rusya için bir kayıp

⁷¹ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, 19. Baskı, Kasım 2004, s.123.

⁷² Hasan Kanbolat, "Türkiye Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Dönem Başkanlığı'na Hazırlanıyor", *Stratejik Analiz*, 74 (2006), s.63.

olarak nitelendirilse de G. Osetya için benzeri bir girişimin başarısız olması ise Rusya'nın iç dengeleri de kullanarak G. Osetya'dan vazgeçmediğini göstermiştir.⁷³ Türkiye bütün bu olaylar yaşanırken Gürcistan'ın toprak bütünlüğü temelinde sorunların barışçıl yollardan çözülmesi ve böylece bölgenin istikrara kavuşmasını sağlamaya yönelik Rusya'nın da muhalefet etmediği politikalar yürütmüştür.⁷⁴

Rusya, Gürcistan'da kapatmak zorunda kaldığı üslerindeki askerî teçhizatlarını Türkiye sınırının hemen karşısında yer alan Ermenistan'ın Gümrü şehrindeki SSCB döneminden kalma askerî üssüne ve Ermenistan'ın işgali altında bulunan Azerbaycan toprağı Karabağ'a taşımıştır. Bunun haricinde Ermenistan'ın Türkiye sınırına 16 km uzaklıktaki, SSCB döneminden kalma Metsamor Nükleer Santrali de doğabilecek tehlikelerden dolayı Türkiye'yi endişelendirmektedir. Bunların haricinde bölge üzerinde ekonomik, siyasi vb. gerekçeler ile Rusya-Ermenistan-İran ve Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan şeklinde yakın temasların olması bölge üzerinde yürütülecek politikaları etkileyen unsurlar olarak belirlemiştir.

Çeçenistan meselesi ise dönem itibariyle artık iki ilişkilerde ana gündem maddelerinden biri olmamaya başlamıştır. Bu savaşlarda ölen Türk pasaportlu kişilerin varlığı Rusya yönetiminin Türkiye üzerinde baskı yapmasına ve Türkiye'ye karşı PKK kartını kullanmasına olanak vermişken Türkiye Başbakanı Bülent Ecevit'in 1999 yılı Kasım ayında Moskova'ya gerçekleştirdiği resmî ziyaret çerçevesinde '*Çeçenistan sorunu Rusya'nın kendi içi sorunudur*' ifadesini kullanması Türkiye'nin dönem itibariyle bu soruna yönelik yeni tutumunu ortaya koyan ifadeler olarak kayıtlara geçmiştir.⁷⁵ Ecevit'in bu ziyaretinde iki ülke arasında imzalanan 'Terörizm ile Mücadelede İşbirliği Deklarasyonu' iki ülkenin bu tarihten itibaren imzaladıkları anlaşmaların temelini oluşturmuş ve birbirlerinin toprak bütünlüklerini tehdit eden hareketlere karşı takındıkları tutumları şekillendirmelerini de sağlamıştır.

Kıbrıs

---

⁷³ Fırat Purtaş, *a.g.e.*, s.244-245.

⁷⁴ Faruk Sönmezoğlu, *a.g.e.*, s.720-721.

⁷⁵ Fatih Özbay, *a.g.m.*, s.49.

Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi üyesi olması Türkiye'nin Kıbrıs ile ilgili politikalarda Rusya'yı daha fazla dikkate almasını gerekli kılan bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. 24 Nisan 2004'te Kıbrıs'ta gerçekleştirilen ve BM Genel Sekreteri'nin ismi ile anılan Annan Planı'nın BM Güvenlik Konseyi tarafından uygulanmasının garanti altına alınmasına yönelik Güvenlik Konseyi'ne sunulan bir karar tasarısının Rusya tarafından teknik gerekçeler gösterilerek veto edilmesi de⁷⁶ iki ülke arasındaki ilişkilerde soruna sebep olan noktalardan birinin Kıbrıs konusu olduğunu kanıtlamıştır. Özellikle Putin'in vermiş olduğu beyanatlarda Kıbrıs konusunun hassas bir konu olduğunu, Annan Planı'nı desteklediğini, ekonomik ambargoların kaldırılması gerektiğini ve adada iki tarafın da haklarının korunması gerektiğini vurgulamış olmasına⁷⁷ rağmen hâlâ geleneksel bir politika olarak Rum yanlısı bir tavır içinde bulunması gelişen Türk-Rus ilişkilerinin önündeki sorunlardan biri olmaya devam etmesine neden olmuştur. Türkiye yıllarca bu konuyu Rusya ile yapılan bütün görüşmelerde dile getirmiş ve BM Güvenlik Konseyi üyesi olan Rusya'dan destek beklemiştir.

Orta Asya

SSCB sonrası bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya ülkeleri üzerinde her iki ülke de etkinlik kurmaya ve bu ülkeleri kendi saflarına çekmeye çalışmışlardır. İki ülke başlarda bu bölge üzerinde bir rekabet içerisine girmişlerse de özellikle 2001 yılında imzalanan 'Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı' çerçevesinde artık rekabete dönük politikalar değil işbirliğine yönelik politikalar yürütmeye başlamışlardır.⁷⁸ Ancak bölge ülkelerinin sahip olduğu doğal kaynakların dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda her iki ülke de gizli bir rekabet içerisinde olmuş ve doğal kaynakların iletilmesi yönünde bölge ülkeleri ile anlaşmalar imzalayarak kendilerine hem ekonomik hem de stratejik kazanımlar

⁷⁶ Sema Sezer-Ayşe Özkan, "Kıbrıs'ta Referandum: Evet-Hayır Yarışmasının Galibi Kim?", *Stratejik Analiz*, 5/50 (2004), s.61.

⁷⁷ "Putin'den Türkiye Dersi", *Radikal Gazetesi*, 24 Aralık 2004, , "Putin'le Sıkı Dostluk", *Radikal Gazetesi*, 12 Ocak 2005.

⁷⁸ Bu eylem planı ile Avrasya coğrafyası üzerinde siyasî, ekonomik ve terörizm ile mücadele alanlarında işbirliği oluşturulmuştur. Mitat Çelikpala, "1990'lardan ..." s.281-282.

elde etmeye çalışmışlardır.⁷⁹ Bu açıdan her ne kadar BTC Petrol Boru Hattı ile BTE Doğalgaz Boru Hattı Türkiye'nin enerji konusundaki stratejik hamleleri olarak kabul edilse de Rusya'nın Türkmenistan ve Kazakistan ile imzalamış olduğu uzun süreli enerji antlaşmaları da Rusya'nın karşı stratejik hamleleri olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.⁸⁰ Bölge üzerinde özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından Türk yetkililerin ve siyasetçilerinin bir Türk Birliği oluşturulması yönündeki söylemleri Rusya'yı son derece rahatsız etmiş, 2000'li yıllardan itibaren ise Ankara'nın Rusya ile rekabetten uzak işbirliği yapmak şeklinde tezahür eden ilişkisi bu yönde bir adımdan ziyade daha çok kültürel ve ekonomik kazanımlar elde edilmesini sağlamaya dönük politikaları beraberinde getirmiştir.

Askerî İlişkiler

Soğuk Savaş süresince birbirlerini tehdit olarak algılayan Türkiye ve Rusya özellikle SSCB'nin dağılmasının ardından askerî boyutta ilişkilerini geliştirmeye başlamış olsalar da bu ilişkiler Türkiye'nin bir NATO üyesi ülke olması ve Rusya'ya tam olarak güvenememesi gibi nedenlerden dolayı siyasî ve ekonomik ilişkilerde olduğu gibi ileri seviyeye taşınamamıştır.

ABD'nin 11 Eylül saldırılarının ardından Türkiye ve Rusya'nın etkin olduğu bölgelere nüfuz etmeye başlaması ile iki ülke 2001 yılında imzaladıkları 'Avrasya'da İşbirliği Eylem Planı' kapsamında özellikle terörizm ve aşırıcılık konularında işbirliğini geliştirerek bir anlamda ABD'nin bu nüfuz etme politikasının önüne bir set çekmişlerdir. ABD'nin bunun ardından askerî açıdan dahil olamadığı tek deniz olan Karadeniz'e yönelik girişimleri de olmuştur. 29 Mart 2004'te NATO üyesi, 1 Ocak 2007'de de AB üyesi olan ve böylece hem AB'nin hem de NATO'nun Karadeniz'e sınırdaş olmasını sağlayan Romanya ile 6 Aralık 2005'te; Bulgaristan ile de 28 Nisan 2006'da imzaladığı anlaşmalar ile ABD bu ülkelerde Amerikan askerlerinin konuşlandırılacağı askerî üsler elde

⁷⁹ Bülent Aras, "Türkiye ve Rusya Federasyonu: Çok Boyutlu Ortaklık", *SETA Analiz*, 10 (2009), s.11

⁸⁰ Necdet Pamir, "Putin'in Son Hamlesinin Önemi ve Türkiye'ye Etkisi", *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/strateji/6527905.asp?gid=202>, 17 Mayıs 2007.

etmiştir.⁸¹ Bunun da ilerisinde ABD'nin bölgedeki terör olaylarını bahane göstererek Akdeniz'de faal olan NATO'ya bağlı 'Etkin aba Operasyonu'nu (*Operation Active Endeavour*) Karadeniz'e genişletme isteği hem Rusya'yı hem de Türkiye'yi rahatsız etmiştir. Rusya, ABD tarafından kendi sınırlarına askerî açıdan bu denli yaklaşılmış olmasından, bölge üzerindeki askerî stnlğnn kırılmak istenmesinden ve kendini ABD tarafından çevrelenmiş bir vaziyette hissetmesinden dolayı; Türkiye ise ABD'nin Karadeniz'de askerî varlık bulundurma isteği çerçevesinde hiç değiştirilmemiş olan 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin tartışmaya açılmasından ve hatta değiştirilmek istenmesinden dolayı rahatsız olmuştur ve her iki lke ABD'nin bu isteğinin karşısında ortak bir tutum sergilemişlerdir.⁸² Türkiye ve Rusya yine Türkiye'nin nclğnde Nisan 2001'de İstanbul'da kurulan Karadeniz Deniz işbirliği Görev Grubu (BLACKSEAFOR) bünyesinde Karadeniz'e kıyısı olan Bulgaristan, Gürcistan, Romanya ve Ukrayna ile birlikte de faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁸³ Ayrıca yine Türkiye'nin nclğnde, NATO'nun Akdeniz'de gerçekleştirdiği Etkin aba Operasyonlarına benzeyen bir operasyon Karadeniz Uyumu (*Blacksea Harmony*) adı altında yapılmaya başlanmıştır.⁸⁴ Rusya ve Türkiye'nin bu türden faaliyetlere birlikte girişmiş olmaları Karadeniz'i bir güvenlik boşluğ alanı olarak değerlendirip buraya Amerikan askerî kuvvetlerini yerleştirmeyi planlayan ABD'nin bölge üzerindeki politikalarına bir cevap niteliği taşımıştır. Türkiye bugüne kadar Türk Boğazları'na yönelik Rusya'dan gelen taleplere karşın Batı'nın yanında yer almışken oluşagelen bu yeni durumda bu defa Batı'ya karşı Rusya ile bir işbirliği içine girmiştir. Bu durum iki ülkenin gelişen siyasî ilişkilerinin yanında Karadeniz'in güvenliğinin sağlanması, ABD'nin Karadeniz'e girmesinin engellenmesi

⁸¹ Erhan Türbedar, "Karadeniz'de Değişen Dinamikler: Bulgaristan ve Romanya'nın Rollerini", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.226-229.

⁸² Nilüfer Oral, Necmettin Akten, Hasan Kanbolat, Jale Nur Ece, "Karadeniz'in Değişen Jeopolitiği erevesinde 71. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.118-119.

⁸³ Kemal ifti, "Karadeniz'in Değişen Stratejik Konumu ve Türkiye", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Der: Osman Metin ztrk-Yalçın Sarıkaya, Platin Yayıncılık, Ankara, 2005, s.171.

⁸⁴ Mitat elikpala, "1990'lardan ...", s.288.

ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin korunması yönünde de bir işbirliğine doğru yönelmelerine neden olmuştur.

İki ülke arasındaki askerî ilişkilerin bir diğer boyutu da silah alımları olmuştur. Türkiye 1990'larda Rusya'dan satın aldığı silahlar ile ilk defa Rusya'dan silah satın alan bir NATO üyesi ülke sıfatını kazanmıştır.⁸⁵ Türkiye'yi buna iten nedenler arasında Batılı ülkelerin sattıkları silahların nerelerde kullanılacağına dair kısıtlamalar getirmiş olmaları gösterilebilir. Rusya'nın özellikle Türkiye'nin saldırı helikopteri ihalelerine ağırlık vermesine ve kurulan üst düzey temasların önemli gündem maddelerinden biri haline getirmesine rağmen Türkiye'nin uymak zorunda olduğu NATO standartları ve askerî eğitim ve silah donanımları Rusya'nın bu ihalelerde başarısız olmasına neden olmuştur.⁸⁶

Dönem itibarıyla iki ülke arasında sorun olan bir diğer konu ise Avrupa Konvansiyonel Kuvvetler Antlaşması'nın (AKKA) Rusya tarafından ihlal edilmesidir. Rusya kendisinin eski SSCB ülkelerindeki askerî birliklerinin tamamının çekilmesinin şart koşulduğu AKKA'nın yenilenmiş halini 1999 yılında İstanbul'da imzalamıştır. Rusya NATO üyesi ülkelerden de bu kurala uymalarını ve Avrupa'da konuşlandırmış oldukları askerî birlik ve teçhizatlarını AKKA'nın bu yeni haline göre düzenlemelerini istemiştir. NATO'nun bu yönde bir adım atmamasına karşın Putin yönetimi AKKA'nın Rusya tarafından askıya alınacağı tehdidinde bulunmuş ve 2007 Kasım ayı itibarıyla de Duma'da oybirliği ile AKKA'yı askıya almış ayrıca NATO'nun olumlu bir adım atmaması halinde Rusya'nın batı sınırına askerî yığınak yapabileceğini belirtmiştir. Rusya bu hareketi ile özellikle ABD'nin Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ne yerleştirmeyi planladığı füzesavar sistemlerini engellemeyi amaçlamıştır. Ancak Rusya'nın bu antlaşmayı askıya almasının etkileri sadece batı sınırına yönelik değil Türkiye'nin de güvenliğini ilgilendiren Kafkasya sınırına yönelik olma potansiyeli de taşımıştır. Fakat her iki ülkenin ortaya çıkan konjonktür karşısında bu konu başlığını birbirleri için sorun olmaktan uzak bir değerlendirmeye tâbi tuttıkları anlaşılmaktadır.

---

⁸⁵ O. A. Kolobov, *a.g.m.*, s.68,

⁸⁶ Mitat Çelikkpala, "1990'lardan ...", s.288

Tüm bu sorun niteliği taşıyan gelişmelerin haricinde iki ülke askerî birimleri arasında da yakın ilişkiler geliştirilmiştir. 14-18 Ocak 2002 tarihlerinde Ankara'ya resmî bir ziyaret gerçekleştiren Rusya Genelkurmay Başkanı Anatoli Kvaşnin ile Türkiye Genelkurmay Başkanı Hüseyin Kıvrıkoğlu arasında 'Askerî Alanda İşbirliğine İlişkin Çerçeve ve Askerî Personel Eğitim İşbirliği Anlaşması' imzalanmış olması uzun bir dönem birbirlerini tehdit olarak algılayan iki ülkenin ilişkilerinin askerî boyuta da taşındığını göstermiştir.⁸⁷

Avrasyacılık Fikri

Rusya ve Türkiye'de Avrasyacılık fikri 2000'li yıllardan itibaren özellikle Rusya'nın Batı ve Türkiye'nin AB ve ABD ile ilişkilerinin kötüye gitmeye başlaması ile canlanmaya başlamıştır.⁸⁸ Hem Türkiye'de hem de Rusya'da Batı karşıtı bir oluşum olarak taraftar bulan Avrasyacılık fikrinin Türk ve Rus siyaset yapıcılarını nezdinde istenilen bir etki yaratmadığı ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Hatta Avrasyacılık fikrinin Rusya'da olduğu gibi Türkiye'de gerçek manada bir ideolojik, felsefî ve teorik kökene sahip olmadığı belirtilebilir.⁹⁰ Türkiye'de siyasî yelpazenin değişik kanatlarından isimlerin bir araya gelebilmesine vesile olan Avrasyacılık fikrinin temsilcisi diyebileceğimiz Aleksandr Dugin'in aslında bu fikir akımı temelinde tam bir Batı düşmanlığı ile yayılmacı bir Avrasyacılık izlemesi⁹¹ ve bu açıdan Türkiye'yi de mücadele edilmesi gereken bir rakip olarak görmesi söz konusu fikrin, Türk savunucuları tarafından tam anlaşılmadığını göstermektedir. Türk yönetimi tarafından bu fikrin dikkate alınmamış olmasında AKP iktidarlarının dış politikadaki dönem itibarıyla en önemli ismi olarak değerlendirilebilecek Ahmet Davutoğlu'nun Türk Dış Politikası'na yön veren fikirlerinin önem arz

⁸⁷ Mitat Çelikpala, "1990'lardan ...", s.282.

⁸⁸ Avrasyacılık fikrini her iki ülke bakımından taşıdığı anlamları ile mukayese ederek ele alan bir çalışma için bakınız: Alaeddin Yalçınkaya, "Türkiye'nin Avrasyacı Stratejileri", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara, 2010, ss.657-679.

⁸⁹ Igor Torbakov, "Making Sense of the Current Phase of Turkish- Russian Relations", <http://www.jamestown.org/docs/JamestownTorbakovTurkeyRussia.pdf>, s.12, 24 Ekim 2007

⁹⁰ Kamala Valiyeva, *a.g.m.*, s.103.

⁹¹ Fırat Purtaş, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Rus İlişkileri: Dışlanmışlar Eksenini mi Avrasyacı Yakınlaşma mı?", *Global Strateji*, 2/6 (2006), s.46.

ettiğini belirtmek yanlış olmayacaktır. Ahmet Davutoğlu 'Stratejik Derinlik' isimli kitabında da Türkiye'nin nasıl bir dış politika izlemesi gerektiği yönünde açıklamalar yaparak "Soğuk Savaş parametrelerinin yok olduğu yeni uluslararası çevre içinde Türkiye jeopolitiğinin rolünün yeniden yorumlanması ve bu yorum üzerinden Türkiye'nin bölgesel etki alanlarının kademeli bir şekilde genişletilerek uluslararası küresel konumunun güçlendirilmesi hedefine yönelik bir dış politika stratejisi izlenilmesi gerektiğini" vurgulamaktadır.⁹² Dönem itibariyle Türkiye'nin dış politikasının Davutoğlu'nun, Rus dış politikasının da Dugin'in belirtmiş olduğu yönde bir gelişim göstererek ilerlemesinin aynı bölgeler üzerinde etkin olma mücadelesi veren Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde Avrasyacılık türü fikir akımlarının etkili olmasının önündeki engeller olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türk ve Rus devletleri yüzyıllardır aynı coğrafyalar üzerinde çetin mücadeleler vermiş iki yönetim olmalarına rağmen özellikle 2000'li yıllardan itibaren başta ekonomik ve siyasî alanlarda ilişkilerini geliştirmiş bulunmaktadır. İlişkilerin 21. yy.'ın başlarından itibaren bir gelişim ivmesi kazanmasında, ortaya çıkan uluslararası koşullar kadar her iki ülke yönetiminin sergilemiş olduğu tutum da etkili olmuştur. 1990'lı yıllar boyunca birbirlerine karşı Soğuk Savaş döneminde olduğu kadar tereddütle yaklaşmamış olsalar da yine de ikili ilişkileri olgun bir seviyeye taşıyamayan Türkiye ve Rusya yönetimleri 2000'li yıllar itibariyle uluslararası ortamda beliren yeni koşullar ışığında kendilerini daha yakın hissetmişlerdir. SSCB sonrası yeni binyıla kadar Yeltsin yönetiminde bulunan Rusya Federasyonu ile birbirinden farklı birçok iktidarın yönettiği Türkiye'nin, Soğuk Savaş sonrası dönemin yeni koşulları altında ilişkilerini Soğuk Savaş benzeri bir rekabet halinde sürdürmeleri neticesinde ilişkiler uzun müddet ilerleme kaydedememiştir. 1992 yılında iki ülke arasında imzalanan antlaşma temelinde birçok farklı alanda antlaşmalar imzalanmışsa da özellikle Çeçenistan, Karabağ, PKK, enerji gibi konular temelinde anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. İki ülke yönetimleri de bu anlaşmazlıkları sona erdirmek yerine birbirleri üzerinde baskıcı politika yürütmeyi deneyerek sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Fakat özellikle 2000'li yıllardan itibaren her iki

⁹² Ahmet Davutoğlu, *a.g.e.*, s.117-118

ülke de bu politikalarından vazgeçmeye başlamışlardır. 2001 yılında imzalanan 'İkili İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa' isimli antlaşma yeni binyıldaki ilişkilerin hangi yönde ilerleyeceğinin bir işareti olmuştur. Bundan sonra Putin yönetimindeki Rusya ve Erdoğan liderliğindeki AKP hükümetleri yönetimindeki Türkiye karşılıklı olarak ilişkileri ilerleten adımlar atmışlardır. Soğuk Savaş döneminin izlerini barındıran 1990'lı yıllardaki politikalar yerine, gittikçe işbirliğine dönük politikalar geliştirilmeye çalışılmıştır. İlişkilerin bu yönde gelişim göstermesinde şüphesiz uluslararası koşulların da etkisi bulunmaktadır. Özellikle ABD'nin dış politik hamleleri karşısında her iki ülke birbirine yakın politikalar izlemiştir. Türkiye açısından bu durumun milâdı ABD askerlerinin Türkiye topraklarını kullanarak Irak'ın işgalini gerçekleştirmelerine olanak veren tezkerе'nin 1 Mart 2003'te TBMM'de reddedilmesi olmuştur. Bu tezkerenin ardından Türkiye 'stratejik müttefiki' ABD'den bağımsız politikalar yürütmeye başlamış; bu çerçevede Rusya ile ilişkilerini ekonomik ve siyasî alanlar başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda hızlı bir şekilde ilerletmiştir. Putin ve Erdoğan yönetimleri, geliştirmiş oldukları dış politik açılımlarla ilişkilerin ileri bir seviyeye taşınmasında uluslararası koşullar kadar etkili olmuşlardır. Dönem itibariyle Putin'in takınmış olduğu pragmatist tutum ile Türkiye'nin Ahmet Davutoğlu'nun 'Stratejik Derinlik' ilkeleri temelinde şekillenen dış politikası ilişkilerin bu seviyeye ulaşmasını sağlamıştır. Ancak her iki yönetim de nerdeyse tüm dünya ülkelerinin özellikle enerji alanında çıkarlarını arttırma peşinde oldukları aynı coğrafyalar üzerinde mücadele veriyor olduklarının farkındalığı ile ilişkilerin seviyesini kendi çıkarları açısından en üst seviyede tutma gayreti göstermekten de geri durmamışlardır. İşte bu durum günümüze kadar uzanan bir etki ağı içerisinde ikili ilişkilerin ulaşacağı seviyenin zeminini teşkil etmek adına büyük önem taşımıştır.

Kaynakça

Akten, Necmettin; Ece, Jale Nur; Oral, Nilüfer; Kanbolat, Hasan, "Karadeniz'in Değişen Jeopolitiği Çerçevesinde 71. Yıldönümünde Montrö Boğazlar Sözleşmesi", *Avrasya Dostyası*, 13/1 (2007), s.103-139.

Aras, Bülent, "Türkiye ve Rusya Federasyonu: Çok Boyutlu Ortaklık", *SETA Analiz*, 10 (2009)

Aslanlı, Araz, "Azerbaycan'ın BDT'ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3 (2017), s.86-101.

Balcer, Adam, "The Future of Turkish - Russian Relations: A Strategic Perspective", *Turkish Policy Quarterly*, 8/1 (2009), s.77-87.

Bozkurt, Giray Saynur, "Türkiye-Rusya İlişkileri: Tarihi Rekabetten Çok Boyutlu İşbirliğine", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara 2010, s.699-723.

Çelikpala, Mitat, "Rekabet ve İşbirliği İkileminde Yönünü Arayan Türk-Rus İlişkileri", *Bilig*, 72 (2015), s.117-144.

Çelikpala, Mitat, "1990'lardan Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.267-298.

Çiftçi, Kemal, "Karadeniz'in Değişen Stratejik Konumu ve Türkiye", *Uluslararası Mücadelenin Yeni Odağı Karadeniz*, Der: Osman Metin Öztürk-Yalçın Sarıkaya, Platin Yayıncılık, Ankara 2005, s.165-184.

Çulha, Efe, "Türk-Rus İlişkilerinin Kronolojisi (1991-2017)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3/2 (2016), s.287-298.

Dağı, Zeynep, "Ortadoğu Denklemine Büyük Güç Rusya: Hamas Krizi ve Lübnan Savaşı", *Avrasya Dosyası*, 12/2 (2006), s.251-280.

Davutoğlu, Ahmet, *Stratejik Derinlik*, Küre Yayınları, 19. Baskı, Kasım 2004
Duman, Mehmet; Samadov, Nigâr, "Türkiye ile Rusya Federasyonu Arasındaki İktisadi ve Ticari İlişkilerin Yapısı Üzerine Bir İnceleme", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2003), s.25-47.

Efeğil, Ertan, "Türk-Rus İlişkileri: Bölgesel İşbirliği veya Stratejik Kazanç?", *21.yy.'da Türk Dış Politikası*, Ed: İdris Bal, AGAM Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s.371-391.

Erhan, Çağrı, "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güvenlik Algılamaları", *Uluslararası Güvenlik Sorunları ve Türkiye*, Ed: Refet Yinanç - Hakan Taşdemir, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2002, s.55-82.

İmanov, Vügar, "Türk - Rus İlişkilerinde Yakınlaşma Dönemleri", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara 2010, s.725-740.

İşeri, Emre; Özdemir, Volkan; Dilek, A. Oğuz, "Jeopolitik Rekabetten Enerji İşbirliğine: Türkiye-Rusya İlişkileri", *Türkiye'nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efeğil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara 2010, s.741-760.

Kalaycı, Cemalettin, "Rusya Federasyonu ile Ticarete Türkiye'nin Açmazları", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8/1 (2013), s.37-57.

Kamalov, İlyas, *Moskova'nın Rövanşı: Putin Dönemi Rus Dış Politikası*, Yeditepe Yayınevi, 1. Basım, 2008.

Kanbolat, Hasan, "Türkiye Karadeniz Ekonomik İşbirliği'nin Dönem Başkanlığı'na Hazırlanıyor", *Stratejik Analiz*, 74 (2006), s.61-68.

Kekevi, Serkan, *Batı'nın Çöküşü ve Türk Dış Politikası*, IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2004.

Kınıklıoğlu, Suat, "Türk-Rus İlişkileri: Kasyanov Ziyareti'nin Anatomisi", *Avrasya Dosyası*, 6/4 (2001), s.155-164.

Kolobov, O. A., "Türkiye-Rusya Ekonomik İlişkileri", *I. Uluslararası Türk-Asya Kongresi*, TASAM Yayınları, 2006.

"Komşuluktan Stratejik İşbirliğine: Türk-Rus İlişkileri", *ORSAM*, 18 (2010).

Kornilov, A. A., "Türkiye-Rusya İlişkileri: Siyasi Diyalog", Çev: Almagül İsina, *I. Uluslararası Türk-Asya Kongresi*, TASAM Yayınları, 2006.

Kumar, Rama Sampath, "President Putin: Good Czar or Bad Czar?", *Economic and Political Weekly*, 35/23 (2000), s.1904-1906.

Murat Yetkin, "Putin Ziyareti'nin Önemi Büyük", *Radikal Gazetesi*, 7 Aralık 2004.

Murat Yetkin, "Rüya Gibi Bir Proje", *Radikal Gazetesi*, 3 Mayıs 2005.

Oğan, Sinan, "11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikasında Rusya", *Avrasya Dosyası*, 10/1 (2004).

Oğan, Sinan; Erdem, Ayfer, "Rusya'da Siyaset ve Oligarklar", *Stratejik Analiz*, 4/43 (2003), s.55-60.

Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası, Cilt: III 2001-2012*, İletişim Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2013.

Özbay, Fatih, "The Relations between Turkey and Russia in the 2000s", *Perceptions*, 16/3 (2011), s.69-92.

Özbay, Fatih, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye – Rusya İlişkileri: 1992-2010", *Bilge Strateji*, 2/4 (2011), s.35-77.

Özden Cankara, Pınar; Cankara, Yavuz, "Vladimir Putin Döneminde Rus Dış Politikasında Yapılan Değişiklikler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (2007), s.193-212.

Özkeçeci Taner, Binnur, "Koalisyon Hükümetleri ve Türk Dış Politikasının Oluşturulması", *Dış Politika Teorileri Bağlamında Türk Dış Politikasının Analizi*, Cilt 1, Ed:Ertan Efeğil, Rıdvan Kalaycı, Nobel Yayıncılık, 1. Basım, Nisan 2012, s.271-287.

Pamir, Necdet, "BTC Bir Uzun Yolculuk", *Cumhuriyet Gazetesi Strateji Eki*, 21 Eylül 2004.

Pamir, Necdet, "Karadeniz: Enerji Güvenliğine ve Kaynakların Çeşitlendirilmesine Açılan Kapı", *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.243-265.

Pamir, Necdet, "Putin'in Son Hamlesinin Önemi ve Türkiye'ye Etkisi", *Hürriyet Gazetesi*, <http://www.hurriyet.com.tr/strateji/6527905.asp?gid=202>, 17 Mayıs 2007.

Peterson, Lee, "Başkan Putin ve İcraatları Rusya'da Eskiye Dönüş Olarak Kabul Edilebilir mi?", Çev: Erhan Şener, *Avrasya Dosyası*, 6/4 (2001), s.16-23.

Purtaş, Fırat, *Rusya Federasyonu Ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Platin Yayıncılık, Ankara 2005.

Purtaş, Fırat, "Soğuk Savaş Sonrası Türk-Rus İlişkileri: Dışlanmışlar Eksenini mi Avrasyacı Yakınlaşma mı?", *Global Strateji*, 2/6 (2006), s.40-55.

"Putin-Erdoğan, Soçi'de Ekonomi ve Enerji Görüştü", *Radikal Gazetesi*, 18 Temmuz 2005.

"Putin ile Sezer Çok Boyutlu Ortaklığa Gaz Veriyor", *Radikal Gazetesi*, 30 Haziran 2006.

Sakwa, Richard, "Putin's Leadership: Character and Consequences", *Europe-Asia Studies*, 60/6 (2008), s.879-897.

Seiffert, Wolfgang, *Vladimir V. Putin*, Gendaş Kültür Yayıncılık, Ağustos 2004.

Sever, Ayşegül, "Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkilerinde Çatışma Rekabet ve İşbirliği", *Avrasya Dosyası*, 7/3 (2001), s.227-248.

Sezer, Sema; Özkan, Ayşe, "Kıbrıs'ta Referandum: Evet-Hayır Yarışmasının Galibi Kim?", *Stratejik Analiz*, 5/50 (2004), s.59-69.

Shevtsova, Lilia, "Vladimir Putin", *Foreign Policy*, 164 (2008), s.34-40.

Sönmez, A. Sait, "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", *Avrasya Etüdüleri*, 37 (2010) s.37-76.

Sönmez, A. Sait, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 (2010), s.277-290.

Sönmezoğlu, Faruk, *Son Onyıllarda Türk Dış Politikası 1991-2015*, DER Yayınları, İstanbul 2016.

Sönmezoğlu, Faruk, *II. Dünya Savaşından Günümüze Türk Dış Politikası*, DER Yayınları, İstanbul 2006.

Stent, Angela E., "Restoration and Revolution in Putin's Foreign Policy", *Europe-Asia Studies*, 60/6 (2008), s.1089-1106.

Torbakov, Igor, "Making sense of the Current Phase of Turkish- Russian Relations", <http://www.jamestown.org/docs/JamestownTorbakovTurkeyRussia.pdf>, 24 Ekim 2007.

Tüfekçi, Özgür, "İşbirliği ve Kriz İkileminde Türkiye-Rusya İlişkileri", Ed:Kemal İnat, Ali Aslan, Burhanettin Duran, *AK Parti'nin 15 Yılı Dış Politika*, SETA Yayınları, 2017, s.135-153.

Türbedar, Erhan, “Karadeniz’de Değişen Dinamikler: Bulgaristan ve Romanya’nın Rollerini”, *Avrasya Dosyası*, 13/1 (2007), s.225-242.

Üren, Mustafa, “Küresel Güç Olma Hedefi Bağlamında Rusya’nın Doğu Akdeniz Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 31 (2021), s.851-874.

Valiyeva, Kamala, “Eurasian Pivot in Russian and Turkish Foreign Policy: Eurasianism as an Ideational Premise?” *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past To Future*, Ed: İlyas Topsakal – Ali Askerov, İstanbul University Press, İstanbul, 2021, s.87-111.

Yalçınkaya, Alaeddin, “Türkiye’nin Avrasyacı Stratejileri”, *Türkiye’nin Değişen Dış Politikası*, Der: Cüneyt Yenigün, Ertan Efegil, Nobel Yayın Dağıtım, 1. Basım, Ankara 2010, s.657-679.

Yeşilot, Okan; Özdemir, Burcu, “Turkish – Russian Relations In The Putin Era” *Contemporary Turkish – Russian Relations From Past To Future*, Ed: İlyas Topsakal – Ali Askerov, İstanbul University Press, İstanbul, 2021, s.27-38.

Extended Abstract

Throughout history, certain geographies have come to the forefront in power struggles in the world. This situation, which is tried to be interpreted with geo-political evaluations, has also been valid for the lands ruled by the Turkish and Russian administrations, which have made a name for themselves throughout history. Both governments, which extended their power over the geographies under their sovereignty to other parts of the world with a continuous expansion activity, have often inevitably confronted each other. These confrontations directly affected the perception levels of both societies and the administration and determined the course of the process. During World War I, the Russian regime withdrew from the war and underwent a regime change in the face of the Turkish government's obstruction of the aid provided by its allies. Subsequently, the Russian administration's attempts to realize its territorial ambitions on Türkiye before, during and after World War II, and its harsh and inhumane interventions against the communities within its structure, which share the same social, cultural and religious codes with the Turks, strengthened the question marks in the eyes of the Turkish administrations. The doubts on the Russian side about the direction of the close relations that Turkish administrations would establish with other Turkic communities under Russian rule, and the fact that Turkish administrations have always been in close relations with the Western world since the Cold War, have also shaped the perceptions of the other side. Despite all these perceptions, the current administrations in Moscow and Ankara have started to positively improve their mutual relations since the early 2000s. In fact, although the topics of bilateral relations that emerged after the collapse of the USSR did not change much, the way the issues were handled, the attitudes of the actors and the international developments helped to determine the direction of the relations. Since the 1990s, the issues that have dominated relations between the two countries have been trade, security and politics in a very broad sense. All three topics continued to be present in relations in the 2000s, however this time the relations were both deepened and not limited to these three topics. The competition-oriented development of bilateral relations in the 1990s gradually began to change in the early 2000s, accompanied by the rhetoric of 'cooperation over competition' and 'strategic partnership'.

The fact that the Russian government underwent a change of administration in 1991 was a continuation of the turbulent process it has been going through for the last 100 years. The Russian government, which has been able to maintain its status as one of the largest states in the world despite experiencing so much turmoil within itself in such a short period of time, has tried to spread the stability it has achieved in the administration to all other

areas since the beginning of the 2000s. At this point, the stable structure provided under the name of Vladimir V. Putin brought about a new restructuring process in all mechanisms of the state. The fact that this restructuring process, especially in the fields of economy, security and foreign policy, concerns the whole world in terms of its level of impact deserves to be recorded as positive developments for Putin, who aims to transform Russia back into a world power. Under Putin's leadership, the Moscow administration, which is trying to regain its former strong position, has continued to coordinate its foreign policy with its policies in other areas. Putin, who has transformed the value of the underground resources coming out of his territory from a mere economic value, has placed it at the centre of his foreign policy and successfully turned it into a political argument. Since this active stance on energy has pushed his interlocutors to take new positions in the international arena, Putin has made great gains on the energy issue in the period extending to the present day. The fact that other states of the world, which are rich in reserves, have not been able to use energy as actively as the Putin administration in their foreign policies differentiates Putin-led Russia from other countries. In addition to the economic benefits of having energy resources alone, political will comes to the fore in terms of turning this into a political gain. As seen in the case of Venezuela, even the economic return of underground resources may not make sense when the political will is not strong. Putin, who has been the President of the Russian Federation for 23 years since 2000, except for the one-term presidency of his close colleague Dmitry Medvedev, has made very successful moves in his administration to turn energy into political gain and has enabled his country to gain a meaningful momentum in foreign policy.

In the face of the US-led Western world's military superiority efforts, especially within the framework of NATO, Russia has reacted swiftly and harshly to such initiatives in the regions that it does not hesitate to see as its sphere of influence. In the face of the military moves first in Central Asian states and then in the Caucasus and the countries of Eastern and Northern Europe, Russia, rather than retreating to its own borders and remaining on the defensive, either made a presence in the regions in question or tried not to allow the process to develop to its detriment by using its influence in the region. At this point, Russia, which does not hesitate to intervene directly in hot conflicts from time to time, prefers hard power over soft power in both domestic and foreign policy. As mentioned above, the Putin administration, which combines its economic and political power gained through energy with military moves in its foreign policy, thus does not only limit itself to the regions it defines as its own sphere of influence, but also appears in the international arena in different regions and issues. As a permanent member of the UN Security Council, Russia strengthens its power with the influence it has at the

point of making decisions that concern the whole world, and gives life to its opposition to the post-Cold War perception of the US as the only 'superpower' with such stances, attitudes and actions.

Following the end of the Cold War, Türkiye which failed to enter the new period prepared politically, economically, militarily and strategically, compounded this unpreparedness with political and economic instability that would last until the early 2000s. From 1991 to 2002, Türkiye went through 10 different governments, and in the same 11-year period, it was subjected to two major economic crises, as the saying goes a 'post-modern' military coup d'état and severe terrorist attacks. Türkiye, which started the post-Cold War period with such negative developments, could not make a comprehensive progress in its relations with Russia, the successor of the USSR, which represented one pole of this war. It can be said that Türkiye's unpreparedness as well as the vividness of the threats posed by the USSR to Türkiye since the Cold War period played a role in the failure to develop relations immediately. As a matter of fact, the rulers with the aforementioned mental codes spent almost all of their political lives in the Cold War period and their perspectives on all kinds of developments were greatly affected by this situation. In its foreign policy, Türkiye's close relations with other Turkic Republics that gained their independence after the USSR, undertaking the patronage of alternative projects to Russia in the transportation of the underground resources of these countries to the world markets, and showing close interest in the Chechen Question within the Russian territory at the social and administrative levels have been the issues that directly affect the course of Türkiye's relations with Russia. During the period of Foreign Minister İsmail Cem, which lasted from the late 1990s to the early 2000s, the two countries began to give their relations a different framework. In particular, the approach of then Prime Minister Bülent Ecevit, who saw the Chechen issue as an internal matter of Russia, was welcomed by Russia and both countries began to diversify their bilateral relations by removing issues related to threats to their security from their agendas. This diversification effort continued during the AKP (Justice and Development Party) governments led by Recep Tayyip Erdoğan, who came to power in 2002. Energy, security and foreign policy issues, which have been a problem between the two countries since the 1990s, have ceased to be problems and started to be recognized as areas of cooperation. As a matter of fact, Chechens are still present on Russian land, Türkiye and Russia are still trying to make gains in the energy field within the framework of different projects, and there are still different approaches in foreign policy in bilateral, regional and international relations. Despite all these differences, the parties have started to build cooperation and partnerships on the same issues rather than a competitive environment as in the 1990s. It is clear that there is no single

factor that has led to this positive trend in relations. The stable governance of both countries with new political visions, the focus of these political visions on areas of cooperation rather than conflict, the new developments in international relations after the US interventions in Afghanistan and Iraq brought the two countries closer, Russia's desire to be a reliable energy supplier and Türkiye's desire to be a secure energy transit country, and the desire of both countries to be actively involved in the processes emerging in the face of regional developments have shifted relations from competition to cooperation. The fact that the areas of cooperation were previously areas of competition did not prevent both countries from trying to maximize their own interests. In the field of energy, Türkiye activated the Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline against Russia and continued similar projects, while Russia signed similar projects in which Türkiye was not involved. These two different approaches did not lead to conflicts between the two sides; on the contrary, the two countries were able to realize joint projects such as the Blue Stream. The problems in Chechnya lost its status as one of the agenda items between the two countries in a process of normalization. With Türkiye's approach to the existence of Chechnya within the framework of Russia's territorial integrity, the meaning of this problem for Russia has ceased to be a threat. As for the PKK terrorism against Türkiye, although Russia still does not recognize the PKK as a terrorist organization to this day, it seems to have given up using it as a trump card as it did in the 1990s. Since the early 2000s, both countries have taken a stance on different grounds, sometimes on the same denominator and sometimes on different grounds, in response to the initiatives of other world states, especially the United States, in the close neighbourhood of Türkiye and Russia.

The idea of Eurasianism, which entered into circulation in the world of politics and ideas of both countries in order to constitute an intellectual basis for all these common interest maximization efforts of the two countries, has not been fully met. It can be said that the differences between the theses put forward by Dugin, who is the representative of the idea on behalf of Russia, and the perception of this idea in Türkiye have led to the fact that it is not very respected by the state administrations.

This study discusses the main topics that constitute the basis for this dimension of the relations between Türkiye and Russia, which have reached a very intense and comprehensive dimension today. Thus, this study aims to contribute to the understanding of the course of development in question by examining on which ground the existing relations are built.

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Kibrit İnhisarı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlar (1924-1946)

Ebru Usta*

(ORCID: 0000-0001-9971-1272)

Makale Gönderim Tarihi

22.11.2023

Makale Kabul Tarihi

21.12.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Usta, E., “Türkiye’de Kibrit İnhisarı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlar (1924-1946)”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 771-797.

APA: Usta, E. (2024). Türkiye’de Kibrit İnhisarı ve Karşılaşılan Bazı Sorunlar (1924-1946). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 771-797.

Öz

Osmanlı Devleti’nden devralınan inhisar (tekeli) uygulamaları ekonomik kalkınmaya katkı sağlamak, istihdamı artırmak ve yerel ekonomileri canlandırmak gibi gerekçelerle cumhuriyetin ilk yıllarında da önemini korumuştur. İnhisar gelirleri genel bütçenin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Cumhuriyet’in kurucuları Türkiye’de kibrit sanayii kurma konusunda kararlı olmuşlar Türkiye’nin kibrit inhisarı ile kibrit üretimi alanında önemli adımlar atmışlardır. Bu çalışmada cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurulan kibrit inhisarı ve karşılaşılan sorunlar (1924-1946) ele alınacaktır. Çalışmanın temelini oluşturan ve kibrit inhisarının Türkiye’deki gelişiminde çok önemli bir yer tutan yabancı sermayeli The American Turkish Investment Corporation isimli şirket karşımıza çıkmaktadır. Türk Hükümeti ve bahsi geçen şirket arasında yapılan 10 milyon dolarlık istikraz akdiyle kibrit inhisarı işletmesinin adı geçen şirkete devredilmesine karar verilmiştir. Bu dönemde bir merkez bankası kuruluşu hazırlığında olan hükümet, bankanın sermayesinin önemli bir bölümünü bu

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, T. C. Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, y026012019@sakarya.edu.tr.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Discipline of the History of Turkish Republic, Turkey.

inhisar karşılığında alınan kredi ile karşılamıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk uygulamalarına başlanan kibrit inhisarının Cumhuriyetin ilk çeyrek asırdaki seyri The American Turkish Investment Corporation şirketi özelinde incelenerek araştırma konusuna ilişkin literatürdeki eksiklikler; zabıt cerideleri, resmi gazete, meclis tutanakları, gazeteler, Türk-Amerikan arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınları temel kaynak teşkil edecektir.

Anahtar Kelimeler: Kibrit, İnhisar, Türkiye Cumhuriyeti, Tekel, Kibrit Şirketi.

The Monopoly of Matches in Turkey and Some Problems Encountered (1924-1946)

Abstract

Monopoly practices inherited from the Ottoman Empire maintained their importance in the first years of the republic for reasons such as contributing to economic development, increasing employment and revitalizing local economies. Monopoly revenues constituted a significant part of the general budget. The founders of the Turkish Republic were determined to establish the match industry in Turkey and took important steps in the field of match production with Turkey's match monopoly. With its match monopoly, Turkey has accomplished significant developments in match production. The focus of this study is limited to match monopoly in Turkey and the challenges encountered (1924-1946) and studied under this term. The American Turkish Investment Corporation, a foreign capital company forms the basis of the study and has an important role in establishing the match monopoly in Turkey. A \$10 million loan agreement was signed between the Turkish government and The American Investment Corporation and it was decided that the exclusive match business would be transferred to the company. During this period, the government was preparing to establish a central bank that used the loan to fund a sizable portion of the bank's capital in exchange for this monopoly. The process of match monopoly, which was first introduced in the Ottoman Empire during the first quarter century of the Republic of Turkey, was studied especially for the American Turkish Investment Corporation, and the shortcomings of the literature on the research subject were considered. The main sources are official gazettes, Congressional proceedings, newspapers, Turkish-American archival documents, and magazines from this period.

Keywords: Matches, Monopoly, Turkish Republic, Economy, Industry, Monopoly Company.

Giriş

Türkiye’de inhisar¹ sistemi ilk olarak Osmanlı Devleti döneminde devlet geliri elde etmek için uygulamaya konulmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti dağılmayı önlemek için bir dizi reform gerçekleştirmiştir. İdari ve sosyal reformların Tanzimat ve Islahat Fermanlarının yanı sıra bütçe açıklarını azaltmak için klasik vergi artırımları gerçekleştirilerek iç ve dış borçlanma yöntemlerine başvurulmuştur. Her alanda gelişme gösteren Avrupa sanayisi karşısında Osmanlı Devleti’nin üretim yapısı rekabet edemeyecek duruma gelmiş, topraklarının sanayi üretimi yapan fabrikalar ile tanışması ise Avrupa ülkeleri ile yapılan ticari anlaşmalar sonucunda olmuştur.² Borçlarını ödeyemeyecek durumda olan Osmanlı Devleti, inisiyatifi altında bulunan birçok inhisar gelirlerini, Düyun-u Umumiye ve kapitülasyonlar aracılığı ile yabancı sermayeye bırakmak zorunda kalmıştır.³ Osmanlı Devleti’nde ilk inhisar uygulaması 1829 yılında afyon inhisarı ile gerçekleşmiştir. ancak İngiltere’nin baskısı sonucunda bu uygulama kaldırılmıştır. Daha sonra tuz, tömbeki, barut, tütün gelirleri 1862 yılında bir kararname ile devlet inhisarına girmiştir.

Osmanlı Devleti’ne ilk kibrit Tanzimat yıllarında gelmiştir. Bu dönemde kibrit üretimi ile ilgili birçok girişimde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti’nde kibrit imtiyazı talebi konusunda ilk ciddi girişim İstanbul’un Sarıyer Büyükdere mevkiinde bir fabrika kurmak ve imtiyazı almak üzere, Mösyö İzidor Krikon tarafından gerçekleştirilmiştir.⁴ Modern anlamda bir fabrika açılması için ve kibrit imtiyazının bir kişiye özel devredilmesine yönelik girişim ise 1889 yılında olmuştur. Espiraki Esani Efendi isimli bir kişi kibrit fabrikalarının imtiyazının kendisine

¹ “İnhisar” terimi Arapçadan dilimize geçmiş olup “tekel, tek satıcı” anlamında “bir malı veya işi, başkası yapmamak üzere, yalnızca belirli bir kişiye veya kuruma verme” anlamına gelmektedir. “Ferit Devellioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015, s. 504.

² Önder Deniz, Hüseyin V. İmamoğlu, “Sinop Kibrit Fabrikası”, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı: 2, (2016), s. 100.

³ Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990, s.93.

⁴ Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, Yay. Haz. Nihal Öztekin, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 123.

devredilmesini istemiştir.⁵

Espiraki Efendi ile yapılan anlaşma kapsamında 28 Ekim 1889 yılında kurulan şirket “Osmanlı Kibrit Şirketi” adını almıştır.⁶

Anlaşma gereğince kibrit fabrikasının inşaatı Küçükçekmece’de başlamıştır. Mart 1898’de fabrika faaliyete geçmiştir. Fabrikada günde 15 sandık kibrit üretilmiştir. Her sandıkta 7.200 kutu ve her kutu 50 kibrit çöpü içermektedir. Fabrikada 100’e yakın işçi ve 50 ‘ye yakın memur çalışmıştır.⁷ Fabrika yaklaşık bir yıl kadar faaliyet gösterebilmiştir. Bir süre sonra üretimin durması ve şirketin sözleşmeden doğan diğer yükümlülüklerini yerine getirmemesi nedeniyle devlet sözleşmeyi geçersiz saymış ve fabrikayı kapatma kararı almıştır. Kibrit üretimine olan yoğun talep ve isteğe rağmen yerli üretim pratikte gerçekleştirilememiştir.⁸ Sonraki süreçte 1908’de Meşrutiyet hareketine öncülük eden İttihat ve Terakki’nin milli iktisat düşüncesi doğrultusunda benimsediği yeni ekonomi politikaları kapsamında kibrit, gümrük vergisine tabii olarak, ithal edilmek suretiyle ticareti yapılan mallar arasına alınmıştır.⁹

Birinci Dünya Savaşı’nın başlaması İttihat ve Terakki Hükümeti’ne uzun zamandır beklediği fırsatı vermiştir.¹⁰ Savaş sırasında ekonomik durum nedeniyle hükümetin gelir artırıcı önlemleri kapsamında kibritin vergilendirilen ürünler arasında olması sebebiyle yeni önlemler gerekmiştir. Savaş şartları, Osmanlı Devleti ekonomisini her açıdan zor duruma düşürdüğünden hükümetin dikkate aldığı ilk gelir artırıcı tedbirlerin başında, vergi matrahını artırmak olmuştur. 12 Mart 1917’de kabul edilen Bütçe Kanunu’nun altıncı maddesi gereğince hükümete kibrit, oyun kartları, sigara kağıdı, şeker, petrol, çay ve kahveye tüketim (istihlak) vergisi koyma yetkisi verilmiştir. Hükümet, diğer bazı

⁵ Şenay Atam, “Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikası ve Nizamnamesi”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 22, s. 297.

⁶ F. Hasan Arol, “Türkiye’de Kibrit Sanayiinin Gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S: 16, Güz 2004, s.110.

⁷ BOA, MV, 73/36, 26 Cemaziyelahir 1310/12 Ocak 1893.

⁸ İmamoğlu, Deniz, a.g.m., s. 101.

⁹ Ayşe Eryaman, “Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansımaları (1924-1943)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XX/41 (2020-Güz/Autumn)*, s. 625.

¹⁰ Zafer Toprak, *Milli İktisat- Milli Burjuva*, İstanbul 1995, s.38.

maddelerde olduğu gibi 4 Ekim 1917’de kibrit üzerine de istihlak vergisi koymuştur. Böylelikle, yurt içinde tüketilmek üzere imal veya ithal edilen, elliden altmışa kadar kibrit içeren her kutudan 5 para, kibrit yerine geçen her türlü aletin bir adedinden de 25 kuruş istihlak vergisi alınması hükümetçe öngörülmüştür. Kararnamede, kibritin tamamının yurt dışından ithal edilmesi nedeniyle gümrükte vergi tahsilatının sorun teşkil etmediği belirtilmektedir. Bununla birlikte kibritlerin yurt içinde üretilmesi mümkün görüldüğü için yönetmelikte buna dair bir hüküm de yer almıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti kibrit istihlak vergisini de sigara ve oyun kağıtları gibi bandrol usulü ile toplamayı hedeflemiştir.¹¹

Osmanlı Devleti asırladır kötü giden ekonomik durumu sebebiyle Birinci Dünya Savaşı sürecinde tamamen tükendiği ve güçsüz duruma düştüğü için borç almak durumunda kalmıştı. Osmanlı ekonomisi, kapitülasyonlar, dış borçlar ve Düyun-u Umumiye’nin uygulamaları ve savaş boyunca izlenen mali politikalar nedeniyle her geçen gün içinden çıkılması zor bir duruma düşmüştü.¹² Bunun neticesinde Milli Mücadele dönemine gelindiğinde ülkenin önemli gelir kaynaklarından biri olan kibrit tüketim vergisi, savaş durumunun maddi ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir yere olmuştu. Mustafa Kemal Paşa’nın emriyle Heyet-i Temsiliye tarafından Osmanlı Bankaları, Düyun-u Umumiye’ye Reji idare gelirlerine el konulmuştur. Anlaşma gereğince Düyun-u Umumiye, toplanan vergileri savaştan sonra ödenmek üzere milli mücadeleye devretmiştir. Böylece idarenin elinde olan devlet inhisarları dolaylı olarak milli mücadeleye devredilmiştir. Milli Mücadelenin ardından 17 Şubat 1923’te İzmir İktisat Kongresi’nde inhisarların önlenmesi veya yabancılara verilmemesi ayrıca reji idaresinin kaldırılması istenmiştir. Lozan müzakerelerinde de Düyun-u Umumiye’nin kaldırılmasıyla birlikte inhisarlar tekrar devlet kontrolüne geçmiştir.¹³

Birinci Dünya Savaşı sonrası ise ilk kibrit fabrikası/imalathanesi özel teşebbüs tarafından 1922’de Kırıkkale’nin Keskin ilçesinde kurulmuş, ilk

¹¹ Arol, a.g.m., s.109-110.

¹² Müderrisoğlu, a.g.m., s. 93.

¹³ Sinan Demirbilek, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar (1923-1946)”,ÇTTAD, XII/24, (2012/Bahar), s.204.

kibritler 1923'te satışa sunulmuştur. Bir hayli ilkel koşullarda üretim yaparak Ankara ve çevre illerin kibrit ihtiyacını karşılamaya çalışan imalathanenin ayakta kalabilmesi için mecliste çeşitli girişimler olmuşsa da 1924'te kibritin tekel haline gelmesiyle söz konusu fabrikanın da faaliyeti durmuştur.¹⁴

Türkiye Cumhuriyeti'nde Kibrit İnhisarı Uygulamaları

Cumhuriyetin ilk dönemlerinde kibrit, ekonomik kalkınma hedefleri kapsamında ülkede sanayisi kurulmak istenen bir ürün olmuştur. Ancak, bu girişimleri yurt içinde yürütecek grupların ve sermayenin olmaması, dış kaynaklardan yararlanılmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu nedenle, Cumhuriyet'in inhisar uygulamaları, dönemin zorlu ekonomik koşullarının bir gereği olarak görülmüştür.¹⁵

Türkiye'de cumhuriyetin ilanından sonraki ilk yıllarda kibritin inhisara bağlanması, ülkeye yeni gelir kaynakları yaratmak için uygulanan ekonomik politikalarından biridir.¹⁶ Ülkede yerli üretimi arttırmak ve fabrika kurma girişimlerini hızlandırmak amacıyla sanayi sektöründe çalışmalara başlanmıştır. Sanayi altyapısındaki yetersizlik nedeniyle, ülkede fabrikalar inşa etmek için dış kaynaklardan yararlanma ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu sebeple yabancı şirketlerle ortaklıklar kurulmuştur.¹⁷ Ülkede tek kişiye veya kuruluşlara her türlü ticari imtiyazı getiren inhisar uygulamaları o dönemin yabancı işletmeleri için oldukça kârlı olmuştur.¹⁸ Bu dönemde kurulan ilk inhisarlardan biri de kibrit inhisarıdır.¹⁹

Ozin/ Flanders-Sogalfor Şirketi Dönemi

Cumhuriyetin ilanından sonra, kibrit üretimi, ithalatı ve satışı 20

¹⁴ Dr. Mutlu Kaya, Dr. Cevdet Yılmaz, "Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek: Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt 21, Sayı 35, Haziran 2016. s.109.

¹⁵ Yalçın Acar, *Tarihsel Açından Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, V. Baskı, Vipaş A.Ş., Bursa, 1999, s.27.

¹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: II, C. 7, Birleşim: 12, 15.3.1924, "1340 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", s.1.

¹⁷ Deniz, İmamoğlu, a.g.m., s.103.

¹⁸ Yurtoğlu, Eğilmez, a.g.m., s.1069.

¹⁹ Kaya, Yılmaz, a.g.m., s.107.

Nisan 1924'te çıkarılan 490 sayılı Bütçe Kanunu'nun sekizinci maddesi ile devlet inhisarına alınmıştır.²⁰ İlgili kanunun sekizinci maddesi, inhisarın hükümetin kontrolü altındaki kişi ya da şirketler aracılığıyla işletilmesine izin vermektedir.²¹

Dönemin Türk Hükümeti de kısa vadede kibrit ithalatının devredileceği bir şirket tarafından kurularak ve sözleşme bitiminde de hükümete devredilecek *şekilde* bir fabrika inşaatı şartıyla uzun vadede iç tüketimi yerli üretimle karşılamayı hedeflemiştir. 490 sayılı Kanun'un yürürlüğe girmesinden sonra hükümet, kibrit inhisarını devretmek için uluslararası bir ihale açmıştır.²² 1924 yılında Maliye Vekâleti tarafından açılan ihaleye on dört firma katılmıştır. Kibrit üretim, ithalat ve satışının inhisar idaresi altına alınması için açılan ihaleyi, 8 Aralık 1924'te Belçikalı **S.A. Usines Allumelere de Flanders/ Ozin- Allumetier de Flandre S.A** isimli küçük ve yeni bir işletme olan şirket kazanmıştır. Kısa bir süre sonra, adını **Sogalfor**, (Societe General Allumelere et Forestiere) olarak değiştiren şirket, kibrit fabrikası açma taahhüdü ile Türkiye’de kibrit ithalatını devralarak 25 yıllık kibrit inhisarını da elde etmiştir.²³ Türk hükümeti de fabrika yapımını hızlandırmak için Belçika'daki Flander kibrit fabrikasından yüksek fiyatla kibrit ithal etmeyi kabul etmiştir.²⁴

Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş Dönemi

Türkiye’de kibrit inhisarını işletmek için 18 Ocak 1925 tarihinde, Maliye Bakanı Çankırı milletvekili Mustafa Abdülhalik Bey ile Belçikalı şirketin en büyük hissedarı ve temsilcisi Monsieur Robert de Bodt arasında imzalanan sözleşme ile **Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş** (Societe Anonyme Turque du Monopole des Allumettes en Turquie) adıyla kurulmuştur.²⁵

²⁰ TBMM, Zabıt Ceridesi, 19 Nisan 1928, C.3, s.167.

²¹ Düstur, III. Tertip, C. 5, 435.

²² “Kibrit inhisarı”, Cumhuriyet, 25 Eylül 1924, s. 4; Arol, a.g.m., s.126.

²³ Yurtoğlu, a.g.m.,s.1071

²⁴ Doğruel, a.g.e., s.147.

²⁵ Şeyda Güdek Gölçek; Ali Gökhan Gölçek, Güdek Gölçek, “Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto Ve İspirtolu İçkiler İle Kibrit”, CTAD, Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019), s. 264.

Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş ile yapılan 25 yıllık inhisar anlaşmasına göre;

- Anlaşma 1 Nisan 1925'te başlayıp 1 Mart 1950'de sona erecekti.
- Şirket anlaşma gereği üç yıl içinde yerli odun kullanarak Türkiye'nin kibrit ihtiyacını karşılayabilecek kapasiteye sahip ve en son sistem makinelerden oluşan bir fabrika kuracaktı. Yapılan araştırmalar neticesinde hammaddeye yakınlığı sebebiyle fabrikanın Sinop'ta inşaa edilmesine karar verilmişti.²⁶
- Kibrit fabrikası için gerekli uzmanlar dışında şirkette çalışan memur ve işçiler Türk olacaktı. Yönetim kurulunda Türk üyelerin sayısı bir fazla olacak ve hisselerin yarısından fazlasına bu Türk üyeler sahip olacaktı.
- Şirket hükümete anlaşmanın birinci senesinde 1.300.000 lira ve ikinci senesinden 25. senenin sonuna kadar yıllık 1.740.000 lira vermeyi taahhüt etmişti.²⁷

18 Ocak 1925 tarihinde 600.000 TL sermaye ile kurulan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş'nin sermayesi fabrika inşaatının gerçekleştirilmesi için 1.200.000 TL'ye çıkarılmıştır. Şirketin hissedarları arasında İsmet İnönü, Yunus Nadi ve Celal Bayar gibi isimler de bulunuyordu. 1925'in sonlarından itibaren ithal edilen bu kibritler Türkiye pazarına hâkim olmuştur.²⁸ 1927 yılında Sinop'ta inşasına başlanan fabrikayı 1 Ocak 1928'de üretime açma konusunda isteksiz davranan Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş, kuruluşunun üzerinden üç yılı aşkın bir süre geçmiş olmasına rağmen fabrikayı tamamlayamamıştır. İnşaat zemininde çökmeler olmuş ve tam anlamıyla faaliyete geçmeden kısa bir süre sonra da kullanılmaz duruma gelerek üretim yapılamamıştır.²⁹

Ivar Kreuer'ın Türkiye Kibrit T.A.Ş'nin Hisselerini Satın alması

Türk Hükümeti'nin 1924 yılında inhisarı devretmek için açtığı ihaleye,

²⁶ "Sinop'ta Yapılacak Kibrit Fabrikası", Cumhuriyet, 2 Nisan 1926, s.2.

²⁷ Hükümet-i Cumhuriyet ile 8 Kânûn-i Evvel 1924 Tarihinde Mün'akid Kibrit İnhisarı Mukavelenâmesi, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası. 1926.

²⁸ Arol, a.g.m., s.131.

²⁹ Yurtoğlu, a.g.m.,s. 1072.

dönemin “kibrit kralı” olarak ün yapmış, Ivar Kreuger isimli girişimci de başvurmuştur. Ancak Belçika şirketi karşısında ihaleyi kaybetmiştir. İsveç’te kibrit inhisarının sağladığı mali gücünü kullanan Kreuger, 1925’ten beri döviz rezervleri düşük olan ülkelerin hükümetlerine, uzun vadeli krediler sağlayarak karşılığında bu ülkelerden kibrit üretim ve satışından inhisar hakkı almıştır.³⁰ Söz konusu ülkelerden birisi de Türkiye olmuştur.³¹ 1920’lerin başından beri Türkiye kibrit pazarında yer edinme çabası içinde olan Kreuger, uzun süren görüşmelerden sonra Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş’nin Belçikalılara ait olan hisselerinin bir kısmını 1926’da satın almıştır.³²

1928 yılının ortalarına gelindiğinde, hisselerin bir kısmına sahip olan Kreuger’ın Amerika Birleşik Devletleri’nde Delaware eyaletinde kayıtlı olan The American-European Match Corporation isimli şirketi, Türkiye Kibrit İnhisarı T.A.Ş’nin geri kalan hisselerini de satın almıştır.³³ Başlangıçta aktif olmayan şirketin ismi, Türkiye ile yapılan inhisar anlaşması pazarlıklarında ön plana çıkmasıyla birlikte *The American-Turkish Investment Corporation* olarak değiştirilmiştir.³⁴ Bütün şirket hisseleri devraldıktan sonra Amerikalı şirketin temsilcisi Ernest A. Hoffman, Türk Hükümeti ile temasa geçerek Sinop’ta yeni bir fabrika inşa edebileceklerini belirterek, anlaşmazlığa son vermek istemiş ve şirketle olan anlaşmanın devam etmesi için hükümeti ikna etmeye

³⁰ J. F. Deck, “The Match Stick Colossus, Source: Foreign Affairs , Oct., 1930”, Vol. 9, No. 1 (Oct., 1930), pp. 151, Published by: Council on Foreign Relations, Stable, Erişim Tarihi: 4 Ağustos 2023, URL: <https://www.jstor.org/stable/20030335>

³¹ Partnoy, a.g.e.,s. 72.

³² Kaya, Yılmaz, a.g.m.,s. 120.

³³ Arol, a.g.m.,s. 134.

³⁴ “The American-European Investment Corporation, Ivar Krueger’ın 1923 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde kurduğu ve Avrupa dışındaki şirketleri kontrol eden International Match Corporation’un (IMCO) bir alt kuruluşudur. International Match Corporation, ise New York finans piyasalarından kâr elde etmek için 1917’de kurulan Krueger & Toll Holding şirketler grubunun İsveçte ki ayağı olan Swedish Match Company’e ait bir yan kuruluşudur.”; Serhat Türken, “İsveç İşletme Tarihinde Tartışmalı Bir Portre: Bir Bilimsel Biyografi Denemesi”, Erişim Tarihi: 8 Eylül 2023. Ivar Kreuger, <https://www.researchgate.net/publication362431155>

çalışmıştır.³⁵ Ancak Türk Hükümeti anlaşmaya yanaşmamıştır.³⁶

Kısa bir süre sonra, 2 Haziran 1928'de Türk hükümeti yükümlülüklerini yerine getirmediği için Kibrit İnhisarı T.A.Ş ile yapılan sözleşmesini feshetmiştir. Sözleşmenin fesih edilmesi sonrasında Ivar Krueger bu durumu Türkiye pazarına yeniden farklı koşullarda girmek için bir fırsat olarak görmüştür.³⁷ Sözleşmenin feshedilmesinden sonra, Türk Hükümeti ve Şirket arasında karşılıklı davalar açılmıştır.³⁸

1929 'da Kibritin Devlet İdaresinde Olduğu Dönem

Fesih kararının ardından, kabul edilen kanunla 8 Haziran 1929 tarihinde yürürlüğe giren “1503 sayılı Kibrit ve Çakmak İnhisarı Kanunu uyarınca kibrit, her çeşit çakmak ve suni çakmaktaşı üretimi, ithali ve satışı” devlet inhisarı altına alınmıştır.³⁹ Yapılan düzenleme ile kibrit üretimi ithalatı ve satışı Maliye Vekâleti'ne devredilmiştir. Kibrit inhisar altına alınırken çakmakların dâhil edilmemesi nedeniyle çakmak kullanımının artması kibrit inhisarından elde edilen gelirin azalmasına neden olmuştur.⁴⁰ Bu sebeple hükümet, kibrit inhisarı için yeni düzenlemeler yapma gereği hissetmiştir. Bunun için de 1 Haziran 1929'da *“Kibrit İnhisarı Muamelâtının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında Kanun Layihası”* hazırlanarak mecliste kabul edilmiştir. Bu kanunla her çeşit çakmak ve suni çakmak taşlarının imali, ithali ve satılması devlet inhisarı altına alınmıştır. Ayrıca çakmak taşı ve kibrit yapmaya yarayan her türlü makine, alet ve edevatın; ithali, imali, alım ve satımı yasaklanmıştır.⁴¹

Kibrit inhisarının devlet idaresi altında olduğu bu süreç uzun

³⁵ Arol, a.g.m., s. 138.

³⁶ Kaya, Yılmaz, a.g.m., s. 121.

³⁷ US NA, M353, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na (No:384), İstanbul, 13 Temmuz 1928.

³⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 3, Cilt 20, İçtima 3, 15.06.1930, Sıra No 168 (15.06.1930).

³⁹ Resmi Gazete, 8 Haziran 1929, Sayı 7510.

⁴⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 66, 18.5.1929, s.2; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, s.227.

⁴¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 12, Birleşim: 74, 1.6.1929, “Kibrit İnhisarı Muamelatının Tarzı İdaresi ve Çakmakların da Devlet İnhisarında Bulundurulması Hakkında 1/504 Numaralı Kanun Layihası ve Maliye ve Bütçe Encümenleri Mazbataları”, s.2.

sürmemiş ve dönemin ekonomik koşullarının verdiği zorluk sebebiyle, inhisar yeniden bir şirkete devredilmeye karar verilmiştir. Bu arada hükümet, kibrit üretmek ve ülkede yeniden bir fabrika kurma konusunda ısrarcı olması sebebiyle dönemin Maliye Vekili Şükrü Bey, Kibrit fabrikası inşası için Mayıs 1929’da meclisten yetki almıştır.⁴² Bu yeni şartlar kapsamında Ivar Kreuger ile kibrit inhisarının devri ve ülkede kibrit fabrikası kurulması için müzakerelere yeniden başlanmıştır.⁴³

The Amerikan Turkish Investment Corporation Şirketi Dönemi

14 Haziran 1930 tarihinde Türk Hükümeti ile The American Turkish Investment Corporation arasında imzalanan anlaşma ile 10 milyon dolarlık istikraz akdi karşılığında kibrit inhisarının bu şirkete devredilmesine karar verilmiş ve alınan kredi ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası⁴⁴ kurulmuştur.⁴⁵ Anlaşma, Türk Hükümeti adına Maliye Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey ile şirket temsilcisi Ernest A.Hoffman arasında imzalanmıştır.⁴⁶

The American Turkish Investment Corporation ile yapılan 1 Temmuz 1930 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere 25 yıllık inhisar anlaşma hükümlerine göre;

- Şirket, anlaşmanın meclis tarafından kabulünden sonra iki yıl içinde İstanbul da iç tüketimi karşılayacak kapasitede bir fabrikayı inşa edecek ve İnhisarın süresi dolduğunda hükümete devredecektir.⁴⁷ Şirket, taahhüt ettiği gibi İstanbul Büyükdere’de ülkenin ihtiyacını karşılayacak büyüklükte bir kibrit fabrikası inşa etmiştir.⁴⁸ 1931’de yapımına başlanan Büyükdere Kibrit Fabrikası,

⁴² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 11, Birleşim: 65, 16.5.1929, s.64.

⁴³ Doğruel, a.g.e., s. 147.

⁴⁴ Bige Sükan, *İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S. 54, 2014, s.217.

⁴⁵ Milliyet, Amerikan grubu ile mukavele tasdik edildi. 16 Haziran 1930; Yarı, “Kibrit İnhisarı” 17 Haziran Salı 1930; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, s.244-250.

⁴⁶ Resmi Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/1533.pdf> Erişim tarihi: 18 Ağustos 2023.

⁴⁷ Vakıf, “Yeni Kibrit Mukavelesine göre..” 12 Haziran 1930.

⁴⁸ Vakıf, “Kibrit Fabrikası inşaatı bitti.” 17 Aralık 1931.

Nisan 1932'de faaliyete geçmiştir. Fabrika imalat faaliyetleri sayesinde, ülkenin ihtiyacı olan kibrit ihtiyacını karşılamış, yüzlerce işçiye istihdam sağlamış ve geçimlerini sağlaması sayesinde önemli bir işlevi yerine getirmiştir.⁴⁹

- İnhisarın devri karşılığında şirket, hükümete yıllık %6,5 faizli ve 25 yıl vadeli 10 milyon dolar tutarında bir kredi sağlayacaktır. Kredinin başlangıcı 1 Temmuz 1930 olacak her yılın Ocak ve Temmuz aylarında geri ödenecek şekilde elli taksitle şirketin New York ofisine gerçekleşecektir.

- Kibrit inhisarı, kredi erken ödense de ödenmese de 25 yıl süreyle The American Turkish Investment Corporation tarafından işletilecekti. Kredinin 500 bin dolarlık kısmı anlaşma imzalandıktan sonra bir New York bankasına yatırılacak ve anlaşma onaylandıktan sonra hükümete ödenecektir.⁵⁰ Kredinin geri kalan bakiyesi olan 9.5 milyon dolar ve %6.5 faizi meclis tarafından onaylanıp anlaşma sağlandıktan sonraki iki ay içinde yapılması hükme bağlanmıştır.⁵¹

Dönemin Amerikan Büyükelçisi Joseph Grew'ın Amerikan Dış İşleri Bakanlığı'na gönderdiği 18 Haziran 1930 tarih ve 1080 sayılı telgrafında, Türkiye Cumhuriyeti'nin mali durumunu incelemek, raporlamak ve Türk Lirasının stabilizasyonu konusunda tavsiyelerde bulunmak üzere Fransız Ekonomist Charles Rist'in Türkiye'ye geldiğini ve hazırladığı raporu Fransız Büyükelçisi Count de Chambrun'a sunduğunu bildirmiştir. Ankara'da ve İstanbul'da incelemelerde bulunan Rist, hazırladığı raporu İsmet Paşa'ya sunmuştur.⁵²

⁴⁹ TBMM Kütüphanesi, "Büyükdere Kibrit Fabrikası Dahili Talimatnamesi, Amerikan Türk İşletme Kurumu, Türkiye Kibrit ve Çakmak İnhisarı Sahibi İmtiyazı", Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1943., s.1.

⁵⁰ Hakimiyet-i Milliye, "T.B.M Meclisinin tasdik ettiği mukaveleyi neşrediyoruz. "17 Haziran 1930., s.3.

⁵¹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.5; Resmî Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166.

⁵² Yarın, "Mr. Rist Dün Ankaradan avdet etti "28 Haziran 1930; US NA M 1224, Roll 13, M 1248, 1249, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1080), İstanbul, 18 Haziran 1930.

Rist 'in raporunun 3. maddesine göre; Türk Hükümetinin kibrit inhisarı karşılığında alacağı 10 milyon dolarlık kredinin ilk etapta eline geçen 500 bin dolarlık kısmını piyasayı istikrara kavuşturmak amacıyla kullanması gerektiği belirtilmiştir. Kredinin geri kalan 9.5 milyon dolarlık kısmının ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kuruluşunda kullanılması gerektiğinin altı çizilmiştir.⁵³ Rist'in raporunda belirttiği gibi, Türk Hükümeti kredinin ilk etapta ödenen 500 bin dolarlık kısmını piyasayı istikrara kavuşturmak amacıyla kullanmıştır.⁵⁴ Ayrıca 1926 yılından beri bir merkez bankası kurma düşüncesi içinde olan hükümet, kibrit inhisarı karşılığında aldığı krediyle merkez bankasının kuruluş sermayesini de temin etmiştir.

14 Haziran 1930 tarihinde imzalanan inhisar anlaşması gereğince kibrit inhisarı kendisine bırakılan The American Turkish Investment Corporation, Türk hükümetine 8.5 milyon dolar ya da 1930 kuruna göre (21 milyon TL) külçe altın borç vermiştir.⁵⁵

- Yine anlaşmaya göre şirket, 1 Ocak 1931 yılı itibariyle senelik, Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere iki taksitte devlete yıllık 1.750.000 TL ödeyecektir. Ayrıca Türkiye dâhilindeki her türlü gümrük ve diğer vergilerden muafiyeti karşılığında ise 50.000 TL ödeyecektir.

Şirketin yıllık kibrit satışları 25.000 sandığı aşarsa, satılan her ek kibrit kutusu için devlete 30 TL ödeyecektir. Anlaşmadaki diğer maddelerden birisi de kibrit fiyatlarının nasıl belirleneceğiydi. Buna göre şirket, 30 Haziran 1930 tarihi itibariyle hükümetin elinde bulunan stokları, büyük kutulu emniyet kibritleri için 8 dolar, küçük kutulu kibritler için 4,60 dolar ve mekanizmalı çakmakra da maliyet fiyatını ödeyerek devralmayı kabul etmiştir.⁵⁶ İnhisara tâbi olan malların kaçakçılığına

⁵³ US NA M 1224/Roll 15, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1084), İstanbul, 16 Temmuz 1930).

⁵⁴ US NA M 1224/Roll 13, 1250,1251,1252 Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1080), İstanbul, 18 Haziran 1930.

⁵⁵ Yahya. S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, (1923-1950)* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, Ekim 2002, Çankaya, Ankara. s, 212.; Roger Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1971, s,135-137.

⁵⁶ Hakimiyet-i Milliye, "Kibrit ve Çakmak inhisarı işletilmesi mukavelesi dün mecliste tasdik edildi. "s,1 16 Haziran 1930.

karşı devlet, inhisar maddeleri ve gelirleri ile ilgili kanun hükümlerini uygulayacaktır. Şirket, içinde 50 kibrit çöpü içeren standart emniyet kibritinin kutusunu 100 paradan tüketiciye sunacaktır.⁵⁷ 1934 yılından önce olmamak kaydıyla taraflardan herhangi biri her takvim yılının sonunda satış fiyatında değişiklik talep edebilecekti. Eğer o takvim yılı içinde fabrikanın üretim maliyeti ilk 18 aylık ortalama üretim maliyetinin %10 üzerinde veya altında olursa kibrit satış fiyatı buna göre artacak veya azalacaktı.

Aynı şekilde anlaşmaya göre, döviz kuru 1 Türk Lirası 47 Cent olarak kararlaştırılmıştı. Üç aylık dönem sonunda dolar kuruna bakılarak ve fiili kurdan %5 veya daha fazla fark olması durumunda kibrit satış fiyatı şirket tarafından artırılması ya da azaltılması karara bağlanacaktı. Bu çerçevede değerlendirdiğimizde kibrit fiyatlarını belirleyen unsurun döviz kuru olduğu görülmektedir.⁵⁸ İnhisar süresi sona erdikten sonra fabrika bedelsiz olarak ve çalışır vaziyette devlete devredilecek, hammadde ve mamul madde de maliyet fiyatı üzerinden devlet tarafından satın alınacaktı.⁵⁹

The American Turkish Investment Corporation'nın İflas Süreci ve Kibrit Bonoları Sorunu

1930 yılının sonlarına doğru The Turkish American Investment Corporation, İnhisar Antlaşması ile taahhüt ettiği 10 milyon dolarlık kredinin tamamını ödemekte güçlük çekiyordu.⁶⁰ Kreuger'a ait şirketlerin mali yapısının sağlıklı olmaması nedeniyle şirketler grubu Amerika'da çöküşe geçmişti.⁶¹ Bu gelişmeler sonucunda, sermaye bağı olan International Match Corporation için iflas davası açıldı. Açılan dava üzerine de New York Bölge mahkemesi tarafından *Irving Trust Company*

⁵⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası", s.5; Resmî Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9166.

⁵⁸ Eryaman, a.g.m., s.200.

⁵⁹ TBMM Kütüphanesi, "Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve On milyon Dolarlık İstikraz Aktine Dair Kanun", Çituri Biraderler, İstanbul 1940, s.12.

⁶⁰ Trask, a.g.e.,s.136.

⁶¹ Arol, a.g.m.s,165.

isimli şirket kayyum olarak atandı.⁶² Ivar Kreuger'ın 1932 yılında Paris'te intiharı sonrası, adli ve mali denetçiler Kreuger'ın dev bir saadet zinciri kurduğunu farketmişlerdi. Şirket hesapları hayali varlıklarla dolu olan 400 den fazla yan şirket bulunmaktaydı. En dikkat çekenini ise Krueger’a ait Swedish Match Company’nin küresel kibrit imparatorluğuna ait borçları, İsveç’in ulusal borcundan daha fazla olmasıydı.⁶³

Bütün bu gelişmeler olurken, Türk Hükümeti ve The American Turkish Investment Corporation arasında yapılan inhisar anlaşması ile taahhüt edilen 10 milyon dolarlık kredinin tamamı ödenmemişti. 8.5 milyon doların sevk edilmesinden sonra The American Turkish Investment Corporation iflas etmişti.⁶⁴ Kredinin 1.5 milyon dolarlık geri kalan kısmının ödenemeyeceği anlaşılınca, Irving Trust Company Amerikan, Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla, Türk Hükümetinden bu konu ile ilgili yasal işlem başlatmamasını istemiştir.⁶⁵ 17 Mayıs 1932'de Amerikan Dışişleri Bakanlığı, İstanbul’daki büyükelçiliğe bir telgraf çekerek Türk Hükümeti ve Irving Trust Company adına müzakere edecek birini tavsiye etmelerini istedi. Büyükelçilik Luis Heck isimli bir kişiyi görevlendirdi. Ancak kayyum heyeti, iflas sürecinde olan International Match Corporation'da çalışan Ernest Hofmann’ı da yardımcı olmak için Türkiye'ye gönderdi. Şirket temsilcilerinin hükümetle görüşmesinden

---

⁶²...“ 13 Haziran 1932 tarihli Time Gazetesi’nde “Türkiye’de kibrit ve çakmak inhisarının kesin olarak kurulduğunu Müteveli heyetinin de Türkiye’nin International Match Company’den (IMCO) aldığı krediyi faiziyle birlikte yaklaşık 14.500.000\$ geri ödeyeceğinden oldukça emin olduğu belirtilmiştir. Türkiye’de International Match Company’nin alt kuruluşu olan The American Turkish Investment Corporation, tarafından inşa edilen kibrit fabrikasının tam kapasite çalışmaya devam edeceğine dair her türlü beklentinin olduğu bildirilmiştir. Tutanakta Türkiye'nin adaletine övgüler yağdırılmış, artık iflas etmiş International Match Company’nin mütevellisi yani kayyum olarak atanan Irving Trust Company ise hisselerin şirketin olduğu konusunda ısrar etmeseydi, Bankalar hisseleri çoktan satmış olacaktı. Problemin temelinde yatan sebep, bankaların hisse senedini teminat olarak kabul ettiklerinde Ivar Kreuger'in mali sıkıntılarını bilmeleri ve dolayısıyla sebepsiz yere imtiyazlı alacaklılar muamelesi görmeleriydi” denilmekteydi. Time, Business: Kreuger Tangibles, Monday, June 13, 1932, Erişim Tarihi: 15 Mart 2023. <https://content.time.com/time/subscriber/article/0,33009,743822,00.html>

⁶³ Türken, a.g.m., s. 8.

⁶⁴ Trask, a.g.e., s.137.

⁶⁵ Arol, a.g.m., s.153.

sonra tatmin edici bulunan bir anlaşmayla mesele geçici bir süreliğine çözüme kavuşturuldu.⁶⁶

Anlaşmaya göre, Türk Hükümetine ödenmesi gereken 1,5 milyon dolarlık krediden vazgeçilmesi karşılığında 1 Temmuz 1932 ve 1 Temmuz 1938 arasındaki 12 adet istikraz bonusu kayyum şirket tarafından hükümete iade edilecekti. Böylece temerrüdü telafi etmek için, şirketle yapılan anlaşma Türk Hükümetini 1 Temmuz 1938'e kadar altı yıllık ödemelerinden muaf tuttu.⁶⁷ Ancak şirket ve hükümet istikraz bonolarının ödemelerinin nereye ve ne şekilde olacağı konusunda anlaşmazlığa düştü.⁶⁸ Dönemin ekonomik buhranı nedeniyle, hükümet döviz sıkıntısı içindeydi ve istikraz bonolarının Türk lirası olarak yapılması bir sorun teşkil ediyordu.⁶⁹

Bir süredir devam eden anlaşmazlıklar sonucunda 29 Temmuz 1937'de *The American Turkish Investment Corporation* satışa çıkarıldı.

International Match Realization Company adlı bir tasfiye şirketi tarafından satın alındı.⁷⁰ Bu şirket Amerika vatandaşı olan International Match Corporation'ın hissedarları tarafından kurulmuştu. Hissedarlar, şirkete ait varlıkları satmak ve en kısa sürede nakde çevirmek istiyordu. Bunun üzerine New York'ta bir ihale yapıldı ve Türk Hükümeti, İş Bankası aracılığıyla ihaleye katıldı ancak bir sonuç alamadı. İhaleye İş Bankası adına teklifte bulunan New York Ticaret Müşaviri Muzaffer Yeşim, International Match Realization Company'nin yönetim kurulu başkanı John C. Bancroft ile 19 Ağustos 1937 tarihinde yaptığı görüşmede bankanın şirket hisseleri ile Türk Hükümeti'ne ait istikraz bonolarını satın almaya talip olduğunu bildirdi.⁷¹

Bu gelişmeler üzerine, Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün, 21 Ağustos 1937 tarihinde Maliye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafında, Bancroft'un şirkete ait bonolar ile, Ernest Hoffman, ve İş Bankası'nın

⁶⁶ Milliyet, "Kibrit Şirketi Müdürü geldi", 29 Mayıs 1932., s.3.

⁶⁷ Trask, a.g.e., s.136.

⁶⁸ TCA, DK_C_G0101403_1_5.

⁶⁹ TCA, "Maliye Vekaleti'ne, Kibrit İstikrazının ödenmemesinden şikayet hakkında "13 Temmuz 1938, DK_C_G0101403_1_6.

⁷⁰ Arol, a.g.m., s. 160

⁷¹ BCA, 30-10-0-0/182-259- 8.

yanı sıra Türkiye’de ki başka bir banka ile hareket eden adını vermediği bir Fransız şirketinin daha ilgilendiğini söylemiştir.⁷² Bancroft, öncelikle alıcılardan teklif beklemiş, gelen tekliflerin temsil ettiği değere yakın olması halinde söz konusu varlıkların satılabileceğini belirtmişti.⁷³ Ancak aralarında Türk Hükümetinin de bulunduğu alıcıların şirkete gerekli tutarı ödememesi sebebiyle satış konusu bir neticeye bağlanamadı.⁷⁴

3 Kasım 1937’de şirket temsilcisi Louis Stern, konuyla ilgili görüşmek üzere Türkiye’ye geldi. Stern’in amacı, şirketin Türk bankalarındaki hesaplarından döviz transferi yapabilmek ve 1 Temmuz 1938’de vadesi gelen istikraz bonolarının geri ödenmesine kısıtlama getirilip getirilmeyeceğini öğrenmekti. Maliye Vekili Fuat Ağralı 29 Haziran 1938 tarihinde, The American Turkish Investment Corporation’a gönderdiği bir telgrafta şirketin, hükümete ödemesi gereken yıllık aidatından düşülerek inhisar anlaşmasının 2. maddesi uyarınca 1 Temmuz 1938’de vadesi dolan istikraz bonosunun geri ödemesinde kullanılmasını talep etti.⁷⁵

Kibrit şirketinin müdürü durumu bir telgrafla New York’taki Louis Stern’e bildirdi. Stern, 30 Haziran 1938’de Maliye Vekili’ne bir telgraf çekerek, istikraz bonusu ödemelerinin Amerikan doları olarak New York’taki ofislerine yapılması gerektiğini ifade ederek, Maliye Vekili Ağralı’nın talebinin kontrata ve kanunlara aykırı olduğunu belirtti.⁷⁶

Hükümet ve kibrit şirketini karşı karşıya getiren istikraz bonolarının nereye ve nasıl ödeneceği konusu bir sorun haline gelmişti. Şirket’e göre bu, daha önceki bonoların ödenmesine benzer şekilde, Amerikan doları cinsinden belirtilen yere ödenmesi ile çözülmüyordu. Maliye Vekili ise, hükümlerin açık olduğunu ve ödenmesi gereken bono tutarının yıllık aidattan alınmasını talep edebileceğini bildirdi.⁷⁷ Hükümete göre

⁷² BCA, 30-10-0-0/ 182- 8-4. ,s. 3.

⁷³ BCA,30-10-0-0/182-259-8.,s.7. “New York Ticaret Konseyesi, Muzaffer Yeşim, C. Bancroft ile görüşme”, 19 Ağustos 1937.

⁷⁴ Arol, a.g.m., s.161.

⁷⁵ Arol, a.g.m.,s. 165.

⁷⁶“Kibrit ve Çakmak İhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.5; Resmî Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930, s.9167-9168.

⁷⁷ BCA,30-10-0-0/182-259-9.

anlaşmanın 2. maddesi, iki değişik ödeme şekliyle olabiliyordu. İlk ödeme yöntemi New York'ta Amerikan doları olarak, ikinci ödeme yöntemi ise şirketten yıllık aidatları düşüldükten sonra Türk lirası olarak ödenebiliyordu.⁷⁸ Bu konularla ilgili yazışmalar devam ederken, şirketin inhisar anlaşması kapsamındaki tüm hakları saklı kalmak kaydıyla, yıllık aidat ödemesi istikraz bonosu tutarı karşılığı Türk lirası olarak ödeme gerçekleştirildi.⁷⁹

Luis Stern, Amerika Dışişleri Bakanlığı yetkilileriyle yaptığı görüşmede Amerika pazarında satılabilecek mal alımı karşılığında Türk lirasını kabul edeceklerini ancak yine de konuyu tahkime götüreceklerini belirtti.⁸⁰ 15 Kasım 1938'de Stern'in Maliye Vekili'ne yazdığı mektupta uyuşmazlığın karşılıklı müzakere yoluyla çözülememesi halinde tahkim yoluna gidilebileceğini belirtmiştir. Ağralı, ise Türk Hükümetinin bu konudaki tutumunu daha önce netleştirdiğini söylemiştir.⁸¹ 1939 New York Dünya Sergisi'nde Türkiye heyetinin başkanı olan Vedat Nedim Tör Maliye Vekâleti'ne gönderdiği telgrafta; şirkete ait vadesi gelmiş bonoların, Türk lirası olarak ödenmesinde ısrar edilmesinin ve şirketin mal ihracatı için yaptığı başvurunun neticesiz kalmasının Türkiye'nin Amerika da çok yüksek olan kredibilitesini olumsuz etkilediğini söylemiştir. Maliye Vekili Fuat Ağralı ise, döviz sıkıntısının yaşandığı bu dönemi de şu şekilde açıklamıştır.

Döviz kısıtlamasına gidilmesi, İnhisar Antlaşmasının uygulanması ile ilgili bir mesele olmamakla birlikte devletin yararı için gerekli olan genel tedbirlerin sonucuuydu. Bu nedenle diğer tüm şirketler gibi inhisar şirketi de bu kısıtlamalara tabi olmalıydı. Ayrıca, döviz kısıtlamasının neredeyse bütün ülkelerde uygulanan bir tedbir olduğunu ve sadece kibrit şirketine uygulanan bir yöntem olmadığı için bonoların Türk lirası olarak ödenmesinin Amerika'da Türkiye'nin kredisi üzerinde kötü bir etki yapacağı düşüncesine Türk hükümetinin katılmadığını belirtmiştir.⁸²

⁷⁸ TCA,DK_C_G0101403_1_3.

⁷⁹ Trask, a.g.e., s.103.

⁸⁰ Arol, a.g.m.,s.166.

⁸¹ BCA,30-10-0/182-259-9. s.1.

⁸² '...Kibrit şirketine ait bonolardan vadeleri hulul edenlerin New York da dolar olarak tediyesinden hazinece imtina ve bonolar muhteviyatının Türk parası olarak ödenmesi

Bütün bu gelişmeler olurken, 1 Temmuz 1939 ve 1 Ocak 1940 tarihli istikraz bonolarının Türk lirası olarak ödenmesi konusunda *The Turkish American Investment Corporation* ile hükümet arasında tahkim davası açılmıştı. Şirket, bir hakem atarken Türk Hükümeti ise ortada tahkim yoluyla çözülecek bir anlaşmazlık olmadığını belirterek hakem atamadı. İsviçre Federal Yüksek Mahkemesi, inhisar Anlaşması’nın 14. maddesi uyarınca bir hakem atanacağını hükümete bildirmişti. Türk hükümeti mahkemede, ödemelerin yapıldığını ve ortada tahkim gerektiren bir durum olmadığını yineledi.⁸³ Bu konularla ilgili müzakereler devam ederken Luis Stern vadesi gelmiş olan istikraz bonolarının transferlerini gerçekleştirmek için 1942 yılında Türkiye’ye gelmiştir. Ancak bir süre sonra hükümetle Stern arasındaki görüşmeler kibrit şirketinin Türk Hükümetine satışı ile sonuçlanmıştır.⁸⁴ 8 Mayıs 1943’te imzalanan anlaşma ile *The American Turkish Investment Corporation* kalan 25 adet istikraz bonosu ve İstanbul Büyükdere’deki kibrit fabrikası da dahil olmak üzere tüm mal varlığı Türk hükümetine devredilmiştir.⁸⁵

Şirketin sahip olduğu yetki inhisar anlaşmasının süresi dolmadan fesih edilmesi sonucu 4426 sayılı “Kibrit ve Çakmak İhisarı İşletme İmtiyazının Kaldırılmasına ve Bu İhisarın İşletilmesi için Muvakkat Bir İdare Kurulmasına Dair Kanun” ile kibrit inhisarı 1944 yılına kadar geçici olarak Gümrük ve İhisarlar Vekâleti’ne bağlı, Kibrit ve Çakmak Tekeli Geçici İşletme İdaresi’ne devredilmiştir.⁸⁶ Bundan sonraki süreçte 20 Mayıs 1946 yılında kabul edilen 4897 sayılı “Kibrit ve Çakmak Tekeli Geçici İşletme İdaresinin Tekel Genel Müdürlüğü’ne Devrine Dair Kanun”

ısrar edilmiş ve şirketin mal ihracına ait müracaatlarının dahi neticesiz bırakılmış olduğundan bahsile bu tarz mamelenin Amerika da çok yüksek olan Türk kredisi üzerinde nahoş tesirler yapmış olduğu beyan ve bu meselenin gönül hoşluğu ile bir hal çaresine bağlanması veyahut ithalat ve ihracat bankası ile yapılacak bir kredi muamelesine karıştırılması düşünülmeye değer bir tedbir olacağı mütalaa edilmekte ve Amerika ile iktisadi vaziyetimiz normalize edildikten sonra kredi temini arzu edildiği takdirde zemini münasip bir şekilde yoklaması için Büyük Elçiliğe salahiyyet verilmesi Yüksek takdir ve tensiplerine arz olunmaktadır.”,BCA,30-10-0-0/182-259-9. s.1.

⁸³ BCA, 30-10-0-0/182-259-9.

⁸⁴ Arol, a.g.m.,s.168.

⁸⁵ 28 Mayıs 1943 Tarih ve 4426 No’lu “Kibrit ve çakmak inhisar işletme imtiyazının kaldırılmasına ve bu inhisarın işletilmesi için muvakkat bir idare kurulmasına dair kanun” Resmi Gazete ile neşir ve ilan 31.V.1943-Sayı:5417, No: 4426.

⁸⁶ Resmi Gazete, 31 Mayıs 1943, Sayı 5417.

ile geçici yönetime son verilmiştir. İşletmenin tüm hak, menfaat ve görevleri genel müdürlüğe devredilmiştir.

1946 yılından itibaren ise Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak faaliyet gösteren Büyükdere Kibrit Fabrikasının, tekel statüsü "Kibritin Tekelden Çıkarılmasına Ve İstihlak Vergisine Tabi Tutulmasına Dair Kanun" tasarısının 30 Ocak 1952 tarihinde, Meclis'te kabul edilmesi ile birlikte kibritin imal, ithal ve satışı serbest bırakılarak özel teşebbüsün önü açılmıştır. Yaşanan bu gelişmeler ışığında, kibrit inhisarının yabancı bir şirkete devredilmesiyle Türkiye'nin inhisar denemelerinde bazı sorunlarla karşılaştığı şirket ve hükümet ilişkilerinde sistemli bir politikanın sürdürülemediği görülmektedir. Kibritin tekel statüsünden çıkarılmasından sonra ise Türkiye'de kibrit üretimi konusunda özel teşebbüsle birlikte yeni bir dönem başlamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nden miras kalan inhisar uygulamaları, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ülke yöneticilerince takip edilmiştir. İnhisarların bütçe gelirlerine önemli bir katkı sağlaması, istihdam yaratması ve ekonomik kalkınmaya katkıda bulunması gibi faydalar sağlaması açısından olumlu olduğu söylenebilir. İnhisar uygulamalarının yasal ve kurumsal mekanizmalara dayalı hale getirilmesi ve bu uygulamaların yaygınlaştırılması o dönemde çok önemli bir politika haline gelmiştir. Bu politika sonucunda kibrit, devlete yeni gelir kaynakları yaratma için tekelleştirilen ürünler arasında olmuştur. Özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında ülkenin önemli gelir kaynaklarından biri olan kibritten alınan vergi, savaş sırasında askeri ve savaş harcamaları için bir finansman kaynağı olarak görülmüş ve maddi ihtiyaçların karşılanmasında kilit rol oynamıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ile başlayan süreçte, dönemin idarecileri yeni kurulan inhisarlar ve İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen ekonomi politikaları ile birlikte devletin büyük ortak olarak yer aldığı yabancı şirketlerle inhisar anlaşmaları yapmıştır. Ülkenin kalkınma çabaları sırasında devletin içinde bulunduğu zor durumdan çıkmasını sağlamak amacıyla finansal sektörün ihtiyaç duyduğu malların yerli sanayide üretilmesine karar verilmiştir. Bu sebeple, yurt dışından ithal kibrit yerine ülke içinde kibrit üreten bir bir fabrikanın kurulması amacıyla

çalışmalar başlatılmıştır.

Kibrit fabrikası inşası taahhüdü ile başlayan bu süreçte ilk olarak 1924 yılında Belçikalı bir şirket olan Ozin/Flanders şirketine inhisar hakkı verilmiştir. Daha sonra, Türkiye Kibrit İhisarı T.A.Ş ve The American Turkish Investment Corporation ile inhisarın kaldırıldığı 1946 yılına kadar bu süreç aşamalı olarak devam etmiştir. Bütün bu bilgiler ışığında, Türkiye Cumhuriyet’i hükümetinin ekonomik kalkınmadaki hedeflerinden biri de yerli kibrit sanayiinin kurulmasını sağlamaktır. Kibrit inhisarına yönelik ilk girişimlerden birinin, inhisarın bir şirkete devredilmesi ve devlet kontrolünden önce bir kibrit fabrikası kurma yolunda adımlar atılması yönündeki eğilimler dikkate alındığında, Cumhuriyet’in kurucu kadrosunun Türkiye’de kibrit sanayii kurma konusundaki kararlılığının net olduğu söylenebilir.

1930’larda başlayan Devletçilik ilkesinin benimsendiği dönemde ise Cumhuriyet Hükümeti, inhisar gelirleri de dâhil olmak üzere bu kaynakların miktarını artırarak bu kaynakları sanayi ve altyapı yatırımlarını finanse etmek için kullanmıştır. İnhisar gelirleri diğer hükümet gelirleriyle birlikte, genel bütçenin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Kibrit İnhisarı sürecinde Kibrit üretimi amacıyla fabrikaların kurulması ve işletilmesi için yatırımlar yapılmış, iyileştirme yoluna gidilmiştir. Bunun yanı sıra The American Turkish Investment Corporation’dan alınan kredi ile desteklenmiş ve teşvik edilmiş, kaçakçılığın önlenmesi için denetim mekanizmaları kurulmuştur.

Bu konudaki gelişmeler değerlendirildiğinde, kibrit inhisarı ile Türkiye’de kibrit üretimi konusunda önemli adımlar atıldığı söylenebilir. Rekabetin olmaması inhisar ürünlerinde pahalılığı da beraberinde getirmiştir. Kibritin inhisar haklarına sahip olan şirketler, bu alanda tek oldukları için fiyatları yüksek tutarak büyük kazanç elde etmişlerdir. Örneğin, Türkiye’de kibrit fiyatlarının, inhisarın devredildiği şirketle Türk Hükümeti arasında yapılan anlaşmalar çerçevesinde belirlendiği gözlenmiştir. Anlaşmaya göre kibrit fiyatı belirlenirken doların değeri ve maliyeti esas alındığı görülmektedir. Böylece, hükümetin inhisar haklarını yabancı şirketlere devrederken kibrit fiyatlarını anlaşma şartlarına uygun tutma niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan 1930 yılında kibrit inhisarının devri karşılığında The Turkish American Investment Corporation’dan alınan kredi ile Türkiye Cumhuriyet Merkez

Bankası'nın kuruluş sermayesinin önemli bir kısmının temin edilmiş olması da kibrit inhisarının önemli sonuçlarından biri olmuştur. Şirketin büyük yatırımı ve kibrit inhisarı üzerindeki kontrolü, Türkiye Ekonomisinin gelişimine katkıda bulunmuştur.

Kibrit inhisarı işletmesini devralan, The American Turkish Investment Corporation tarafından 1931 yılında Büyükdere Kibrit Fabrikasının kurulması ve üretim faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte üretilen ilk kibritler yurt içinde kullanılmaya başlanmış olup dışa bağımlılıktan kurtulmak hedefletmiştir. Uzun vadede ise fabrikanın büyütülmesi ve kibritin yurt dışına ihraç edilmesi hükümetin hedefleri arasında yer almıştır. Büyükdere Kibrit Fabrikasının ürettiği kibritlerle ülke ihtiyacını karşılama misyonunu yerine getirmesi, hem dışa bağımlılığın ortadan kaldırılmasına yardımcı olmuş hem de milyonlarca dolarlık döviz çıkışının önüne geçilmiştir. Böylece elde kalan döviz kaynakları ile sanayinin diğer alanlarına yatırım yapılması ülke ekonomisine önemli katkı sağlamıştır.

1943 yılında Türk Sanayi tarihinin önemli eserlerinden biri olan, Büyükdere kibrit fabrikasının Türk hükümetine devredilmesiyle birlikte inhisar Anlaşması'nın hedeflerinden birine daha ulaşılmıştır. Sonuç olarak, yaşanan bütün bu gelişmeler göz önüne alındığında takip edilen ekonomi politikaları ile birlikte ülkenin kalkınması için kibrit inhisarının sürecinin ne kadar önemli olduğu görülmektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 30-10-0-0/182-59-8, 20.08.1937.

BCA, 30-10-0-0/182-259-9,12.07.1939.

BOA, MV, 73/36, 26 Cemaziyelahir 1310/12 Ocak 1893.

BOA, İrade-Meclis-i Mahsus No: 4626 13 Ekim 1889.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dış İşleri Bakanlığı Arşivi, (TCA)

TCA,DK_C_G0101403_1_3,25.07.1938.

TCA,DK_C_G0101403_1_4,25.07.1938.

TCA,DK_C_G0101403_1_5,13.07.1938.

TCA,DK_C_G0101219_1_6,13.07.1938.

TCA,DK_C_G0101219_1_7,13.07.1938.

ABD Arşivi, National Archives and Records Administration, College Park, Maryland, USA NARA, Records of The Department of State relating to Political Relations between the U.S And Turkey, 1930-1944.

US NA M 1224/Roll 18, *Turkish American Investment Corportion/9*; National Archives Microfilm Publications, (Washington 1982).

US NA M 1224/Roll 15, Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, (No: 1084), istanbul, 16 Temmuz 1930).

US NA M 1224/Roll 13, 867/51.424, M1248,1249,1250,1251,1252 Büyükelçi Joseph C. Grew'dan Dışişleri Bakanı'na, No: 1080, (İstanbul, 18 Haziran 1930).

Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930, “Kibrit ve Çakmak İnhisarı İşletmesinin Devrine ve 10.000.000 Dolarlık İstikraz Akdine Dair 1/738 Numaralı Kanun Layihası ve Bütçe Encümeni Mazbatası”, s.5;

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: III, Cilt: 20, Birleşim: 78, 15.6.1930,

Resmi Gazete, Sayı: 1212, 10 Haziran 1929.

Resmi Gazete, Sayı: 1533, 30 Haziran 1930.

Resmi Gazete, 31 Mayıs 1943, Sayı 5417.

Resmi Gazete, 11 Mayıs 1944, Sayı 5703.

Resmi Gazete ,29 Aralık 1945, Sayı 6193.

Düştur, I. Tertip, Cilt: 6, 458-460.

Sürelî Yayınlar

“ Kibrit İnhisarının Şirkete Verilmemesi Takarrür Etti”, Akşam, 25 Ağustos 1928.

“Bir Alman Grubu İstikraz Teklif Ediyor, Cumhuriyet, 7 Mart 1930.

“Amerikan grubu ile mukavele tasdik edildi ”Milliyet, 16 Haziran 1930,

“Kibrit İnhisarı”, Yarın, 17 Haziran 1930

“Kibrit ve Çakmak inhisarı işletilmesi mukavelesi dün mecliste tasdik edildi ” Hakimiyet-i Milliye,.16 Haziran 1930.

“Yeni Kibrit Mukavelesine göre”.. Vakit, 12 Haziran 1930

”T.B.M Meclisinin tasdik ettiği mukaveleyi neşrediyoruz ”Hakimiyet-i Milliye, 17 Haziran 1930.

“M. Rist Dün Ankaradan avdet etti, ”Yarın, 28 Haziran 1930

“Kibrit Fabrikası inşaatı bitti”, Vakit, 17 Aralık 1931.

“Kibrit Şirketi Müdürü geldi ”Milliyet, 29 Mayıs 1932.

Kitap ve Makaleler

Arol, F, Hasan, "‘Türkiye’de Kibrit Sanayiinin gelişimi Işığında İktisadi Siyaset ve Düşüncenin Dönüşümü, 1875-1952", *Türklük Araştırmaları Dergisi*-16, Güz 2004.

Atam, Şenay, "‘Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Osmanlı Kibrit Fabrikası ve Nizamnamesi’", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 8, S. 22, Haziran 2020.

Deck, J. F, "‘ The Match Stick Colossus’", *Foreign Affairs*, Oct. 1930, Vol. 9, No. 1 (Oct. 1930), pp. 149-156 Published by: Council on Foreign Relations Stable, URL: <https://www.jstor.org/stable/20030335>

Demirbilek, Sinan (2012) "‘Tek Parti Döneminde İnhisarlar,’" *Çağdaş Türkiye Tarihi, Araştırmaları Dergisi*, XII/ 24, Bahar /2012.

Doğruel, Fatma, Doğruel, A. Suut, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, Yay. Haz. Nihal Öztekin, *Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları*, İstanbul 2000.

Eryaman Ayşe, "‘Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’de Kibrit Fiyatlarının Cumhuriyet Gazetesi Sütunlarına Yansıması (1924-1943’", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal Of Modern Turkish History Studies XX/41 (2020-Güz/Autumn)*.

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 2015

Güdek Gölçek, Şeyda; Gölçek, Ali Gökhan, "‘Erken Cumhuriyet Dönemi Tekel Uygulamaları: 1920-1950 Döneminde Tuz, İspirto Ve İspirtolu İçkiler İle Kibrit’", *CTAD*, Yıl 15, Sayı 30 (Güz 2019)

İmamoğlu, Deniz Ö, H.V. (2016), "‘Sinop Kibrit Fabrikası’", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Özel Sayı: 2.

Kaya Dr Mutlu, Prof.Dr. Cevdet Yılmaz, "‘Sanayide Yer Seçimini Etkileyen Faktörlere Bir Örnek; Türkiye Kibrit İnhisarı ve Sinop Kibrit Fabrikası’", *Doğu Coğrafya Dergisi* 35.

Ökçün A. Gündüz, "‘XIX. Yüzyıldaki İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri ’" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C XXVII, S1.1972.

Müderrişoğlu Alptekin, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1990. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Partnoy Frank, *The Match King: Ivar Kreuger the financial genius behind a century of wall street scandals* (1st ed.), Public Affairs, New York 2009.

Sükan Bige, "‘İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı’", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, 2014

Toprak Zafer, *Milli İktisat - Milli Burjuva*, İstanbul 1995.

Türken, Serhat, “İsveç İşletme Tarihinde Tartışmalı Bir Portre: Bir Bilimsel Biyografi Denemesi”, Ivar Kreuger, Erişim Tarihi: 28 Mart 2023, <https://www.researchgate.net/publication362431155>

Track R. Roger; *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*, The University of Minnesota Press, Minneapolis 1971.

Tezel, Yahya. S, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, (1923-1950)* Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5. Baskı, Çankaya, Ankara Ekim 2002.

Yalçın Acar, *Tarihsel Açıdan Türkiye Ekonomisi ve İzlenen İktisadi Politikalar (1923-1963)*, V. Baskı, Vipaş A.Ş Bursa, 1999.

Yurtoğlu Nadir, Mustafa Eğilmez, “Tarihsel Gelişim Süreci İçerisinde Türkiye’de Kibrit İnhisarı, (1923-950)”. 1.Uluslararası Ekonomi Araştırmaları ve Finansal Piyasalar Kongresi, Kastamonu Üniversitesi, Şubat, 2021.

Extended Abstract

In the early years of the newly founded Republic of Turkey, the country's authorities followed the monopolistic practices inherited from the Ottoman Empire. Monopolies can be considered favorable in terms of giving benefits such as considerable contributions to budget revenues, job creation, and economic development. Making monopolistic practices based on legal and institutional processes and distributing these practices has become a critical policy in this age. As a result of this policy, matches became one of the goods monopolized in order to generate new sources of revenue for the government. The tax collected from matches, which was one of the country's important sources of income, especially during the War of Independence, served as a source of financing for military and war expenses during the war and played a key role in meeting material needs.

In the process that started with the proclamation of the Turkish Republic, the administrators of the period made monopoly agreements with foreign companies in which the state was the major partner, along with the newly established monopolies and economic policies adopted at the Izmir Economic Congress. During the country's development efforts, it was decided to produce the goods needed by the economic sector in the domestic industry in order to help the state get out of the difficult situation it was in. For this reason, work has been initiated to build a factory that produces matches within the country instead of matches imported from abroad.

The first exclusive right was given to Ozin/Flanders, a Belgian company, in 1924. Later, this process continued gradually with Türkiye Kibrit inhisarı T.A.Ş and The American Turkish Investment Corporation until the monopoly was abolished by the Turkish Government in 1946. When all This information is evaluated, it shows that one of the economic development goals of the government of the Republic of Turkey is to establish the domestic match industry. However, considering that one of the first attempts at match exclusivity was the transfer of monopoly to a company and taking steps to establish a match factory before state control, we can say that the determination of the Republic's executive team to establish a match industry in Turkey is clear.

During the period when the principle of Statism was adopted, which started in the 1930s, the Republican Government increased the amount of these resources, including monopoly revenues, and used these resources to finance industrial and infrastructure investments. Exclusive revenues, together with other government revenues, constituted a significant part of the general budget. During the Match Monopoly process, investments were made to

establish and operate factories to produce matches, improvements were made, and they were supported and encouraged by the loan received from The American Turkish Investment Corporation.

When the developments in this regard are evaluated, we can say that important steps have been taken in match production in Turkey with match monopoly. Lack of competition has brought about expensiveness in monopoly products. The companies that have exclusive rights to matches have made great profits by keeping the prices high because they are unique in this field. For example, it has been observed that match prices in Turkey are determined within the framework of agreements made between the company to which the monopoly is transferred and the Turkish government. According to the agreement, the price of matches is determined based on the value and cost of the dollar. Thus, it appears that the government intends to keep match prices in line with the terms of the agreement while transferring exclusive rights to foreign companies.

On the other hand, one of the important results of the match monopoly was that a significant part of the founding capital of the Central Bank of the Republic of Turkey was provided with a loan received from The Turkish American Investment Corporation in 1930 in return for the transfer of the match monopoly. The company's large investment and control over the match monopoly have contributed to the development of the Turkish Economy. Considering all these developments, it can be seen that the national interests of both the state and the nation and the principle of full independence are accepted as the basis for the policies followed. With the foundation of the Büyükdere Match Factory and the beginning of manufacturing activities in 1931 by The American Turkish Investment Corporation, which took over the match monopoly operation, the first matches began to be utilized locally, to reduce reliance on foreign sources. In the long term, expanding the factory and exporting matches abroad were among the government's goals. We can say that the Büyükdere Match Factory has fulfilled its commitment in terms of meeting the country's needs and eliminating foreign dependency on the matches it produces. With the transfer of the factory to the Turkish government in 1943, one of the goals of the monopoly agreement was achieved. As a result, considering all these developments, it can be seen how important the match monopoly process is for the development of the country, together with the economic policies followed.

Araştırma Makalesi

Kıbrıs'ta Bir Despot: Isaakios Dukas Komnenos

Ergun Üstün*

(ORCID: 0000-0001-6632-1075)

Makale Gönderim Tarihi

04.01.2024

Makale Kabul Tarihi

27.03.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Üstün, E., "Kıbrıs'ta Bir Despot: Isaakios Dukas Komnenos", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 798-825.

APA: Üstün, E. (2024). Kıbrıs'ta Bir Despot: Isaakios Dukas Komnenos. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 798-825.

Öz

Kıbrıs, sahip olduğu stratejik konumu ve yer altı zenginlikleri dolayısıyla tarihin her döneminde Akdeniz için önemli bir yere sahip olmuştur. Ada bu nedenle Antik Çağ'dan itibaren bölgede bulunan güçlü devletler tarafından istilaya maruz kaldığı için kendi bağımsızlığını sürdürememiştir. MÖ 58 yılından itibaren Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde yer alan Kıbrıs, MS 395 yılında bu imparatorluğun ikiye ayrılmasıyla birlikte Bizans'ın (Doğu Roma) hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu tarihten itibaren kısmen Bizans'ın hâkimiyeti altında kalan Ada, 1184 yılında I. Manuel'in yeğeni olan Isaakios Dukas Komnenos tarafından zapt edilmiştir. Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan eden Isaakios daha sonra bununla da yetinmeyerek Bizans tahtında meşru hak iddiasında bulunmuştur. Zira bu dönemde Bizans tahtında Komnenoslar sonrası Angelos devri başlamıştı. Bu bağlamda bir Komnenos olarak Angelos'lara karşı tahtta hak iddiasında bulunan Isaakios, Bizans tahtını ele geçirmek için ömrünün sonuna kadar mücadele etmekten geri durmayacaktır. Bu çalışmada dönemin ana kaynakları öncülüğünde Isaakios'un hayatı, ailesi, Kıbrıs idaresi ve sonrasında yaşanan gelişmeler ele alınıp tartışılacaktır.

* Dr., Araştırmacı, Türkiye, eustun28@hotmail.com.

Ph.D., Independent Researcher, Turkey.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Bizans İmparatorluğu, Isaakios Dukas Komnenos, Aslan Yürekli Richard.

A Despot in Cyprus: Isaac Ducas Comnenos

Abstract

Cyprus has always had an important place in the Mediterranean due to its strategic location and underground riches. For this reason, the island has not been able to maintain its independence as it has been subjected to invasion by powerful states in the region since ancient times. Cyprus, which was within the borders of the Roman Empire since 58 BC, remained under the rule of Byzantium (Eastern Rome) after the division of this empire into two in 395 AD. The island, which remained partially under Byzantine rule after this date, was captured by Isaac of Comnenos, the nephew of Manuel I, in 1184. Isaac later declared his independence here, but not content with this, he also claimed legitimate claim to the Byzantine throne. In this period, the post-Comnenos Angelos era had begun on the Byzantine throne. In this context, Isaac, who, as a Comnenos, claimed his right to the throne against the Angelos, would not refrain from fighting until the end of his life to seize the Byzantine throne. In this study, the life of Isaac, his family, the administration of Cyprus and the developments that took place afterwards will be discussed on the basis of the main sources of the period.

Keywords: Cyprus, Byzantine Empire, Isaac Ducas Comnenos, Richard the Lionheart.

Giriş

Akdeniz'in en büyük üçüncü adası olan Kıbrıs, sahip olduğu stratejik konum ve doğal yer altı zenginlikleriyle başta siyasi ve ekonomik olmak üzere Akdeniz dünyasında önemli bir yer tutmuştur. İlk Çağ'dan itibaren Kıbrıs; Mısırlılar, Hititler, Akalar, Dorlar, Fenikeliler, Asurlular, Persler ve Büyük İskender'in idaresi altında kalmıştır. MÖ 58 yılında Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altına giren Kıbrıs, imparatorluk MS 395 yılında ikiye ayrılınca, Bizans olarak adlandırdığımız Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırları içinde yer almıştır.

Bizans döneminde bağımsız bir hükümet merkezi kurulmayıp Ada; Suriye, Filistin, Kilikya gibi vilayetlerin de bağlı bulunduğu Doğu Piskoposluğu'na ait *prokonsüllük*lerden biri olarak idare edilmiştir. Kıbrıs dâhil olmak üzere on beş ilin bağlı olduğu bu piskoposluğun merkezi

Antakya'ydı.¹ 749 yılında Müslüman Araplar tarafından düzenlenen deniz seferi neticesinde zapt edilen Kıbrıs, 965 yılına kadar Bizans ve Müslümanlar arasında tesis edilen ikili bir yönetim anlayışına sahip olmuştur. Bu dönemde Kıbrıs Adası, Bizans'a ödediği yıllık verginin aynısını Müslümanlara da ödemeyi kabul etmiştir. Bizans İmparatoru Nikephoros Phokas (963-969) idaresinde yeniden güç kazanan Bizans, bu dönemde Akdeniz'deki hâkimiyet sahasını Kıbrıs'ı (965) da ele geçirmek suretiyle genişletmiştir.² Böylece Kıbrıs, çalışmamızın konusunu oluşturan Isaakios Dukas Komnenos'un 1184 yılında Ada'da tesis ettiği tiranlık rejimine kadar Bizans İmparatorluğu'nca yönetilmeye devam etmiştir.

I. Manuel Komnenos'un (1143-1180) iktidar dönemi son bulduktan sonra Bizans İmparatorluğu'nda bazı sorunlar baş göstermiştir. Bu dönemde Bizans'ın özellikle Bulgarlara karşı verdiği mücadeleler, merkezi otoriteyi zayıflatmış; bu durum merkeze uzak olan bölgelerde kontrolü sağlamayı güçleştirmiştir. Diğer taraftan I. Manuel'in 1176 yılında Miryokefalon Muharebesi'nde Selçuklular tarafından mağlup edildiği unutulmamalıdır. Isaakios Dukas Komnenos, merkezi otoritenin zayıfladığı bu dönemde fırsattan istifade ederek sadece Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan etmekle kalmayıp aynı zamanda Bizans tahtında imparatorluk için meşru hak iddiasında bulunacaktır. Bu çalışmada öncelikle Isaakios Dukas Komnenos'un ailesi ve Kilikya valiliği yaptığı dönem değerlendirildikten sonra bir savaşta Ermeniler tarafından esir edilmesi ve esaretten kurtulduktan sonra gitmiş olduğu Kıbrıs'ta Bizans'a karşı bağımsızlığını ilan etmesi ve buradaki faaliyetleri ele alınacaktır.

Isaakios'un hayatı ve Kıbrıs'taki hâkimiyet dönemi ile ilgili olarak dönemin ana kaynaklarında yer alan bilgiler ne yazık ki oldukça sınırlı ve birbirleriyle tutarsızdır. Bu durum ister istemez konunun araştırılmasında birtakım güçlükler neden olmaktadır. Ayrıca konuyla ilgili olarak ülkemizde henüz müstakil bir çalışma yapılmamış olduğunu da görmekteyiz. Bununla birlikte Isaakios Dukas Komnenos'un Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan ederek Bizans tahtı üzerinde meşru hak iddia edecek kadar cüretkâr bir girişimde bulunması ve bu amacı doğrultusunda siyasi

¹ Hüseyin Metin, *Kıbrıs Tarihine Toplu Bir Bakış*, İstanbul, 2021, s. 76.

² Ergun Üstün, *Lusignanlar Döneminde Kıbrıs Adası (1192-1489)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir, 2017, s. 10-12.

ittifaklar yaparak kendi adına para bastırması oldukça dikkate değerdir. Bu çalışmada Isaakios'un faaliyetleri ve dönemin Kıbrıs'ı, başta ana kaynakların ışığında, araştırma eserlerin de yardımıyla bir araya getirilerek tartışılacaktır.

Isaakios'un Kilikya Valiliği ve Esareti

Isaakios'un hayatıyla ilgili ilk bilgiye Bizanslı yazar Niketas Khoniates'in "Historia" adlı eserinde rastlamaktayız. Buna göre; Isaakios Dukas Komnenos, İmparator I. Manuel Komnenos'un ağabeyi *sebastokrator* Isaakios'un torunuydu.³ Annesi Irene tarafından Komnenos ailesine mensup olan Isaakios'un babasının kim olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte sahip olduğu "Dukas" adı babasıyla ilişkilendirilmektedir. 1155 yılında doğan Isaakios, 1174/5 senesinde amcası İmparator Manuel tarafından Kilikya valisi olarak görevlendirilmiştir.⁴ Isaakios, muhtemelen Kilikya valisi iken II. Toros'un kızı ile evlenmiş ve böylece Ermenilerle akrabalık bağı kurmuştur. Evlilik tarihi hakkında kesin bir bilgi yoktur fakat 1182 yılında III. Bohemond'a esir verilebilecek kadar çocuklarının büyümüş olduğundan yola çıkacak olursak, bu evliliğin kendisinin esir edildiği 1178 yılından önce gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Isaakios'un bu evlilikten bir kızı ve bir oğlu olmuş, 1187-1191 yılları arasında oğlu ölmüş ve geride varisi olarak yalnızca kızı kalmıştır.⁵ Bununla birlikte Isaakios'un Ermenilerle kurduğu evlilik bağı, onlar tarafından esir alınmasına engel teşkil etmemiştir. Isaakios, 1176 yılındaki Miryokelafon Muharebesi'nden sonra Selçuklular ile ittifak yapan Ermeni III. Rupen'e (1175-1187) karşı yer aldığı bir savaşta yakalanarak esir edilmiştir.

Howden'li Roger, eserinde bu olaydan şu şekilde bahsetmektedir: "... İmparator Manuel'in kız kardeşinin oğlu Isaakios adlı genç bir adam vardı. Andronikos'un imparatorluğun önde gelen adamlarına karşı suçlu olduğu zalimce davranışı görünce ondan büyük bir korku duydu ve yüzünün önünden kaçarak büyük bir ordu topladı ve

³ Niketas Khoniates, Niketas Khoniates'in Historia'sı, İstanbul, 2006, s. 75.

⁴ David M. Metcalf, "Byzantine Cyprus: 491-1191", *Cyprus Research Center*, Nicosia, (2009), s. 558.

⁵ W. H. Rudt de Collenberg, "L'Empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155-1207)", *Byzantion*, 38/1, (1968), s. 130-131, 135.

Konya sultanıyla savaştı. Savaşta Konya sultanının yardımcısı olarak gelen Rupin tarafından esir alındı. Onu esir aldıktan sonra Konya sultanına teslim etmeyi teklif etti ancak Sultan onu almayı reddederek Rupen'e teslim etti. Rupen onu büyük bir zevkle karşılayan üstün efendisi Antakya Prensi Bohemond'a gönderdi.”⁶

Howden'li Roger, kroniğinde Isaakios'un İmparator I. Manuel'in kız kardeşinin oğlu olduğunu yazmıştır. Oysa Isaakios'un annesinin, I. Manuel'in ağabeyinin kızı Irene olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte Isaakios'un, III. Rupen tarafından esir alındıktan sonra efendisi Antakya Prinkepsi III. Bohemond'a teslim edildiği söylenmektedir. Hâlbuki bu olay 1182 yılında III. Rupen'in Antakya Prinkepsi Bohemond tarafından ele geçirilip bir yıl kadar esir tutulduktan sonra serbest bırakılması şeklinde gerçekleşmiştir. Buna göre; Antakya Prinkepsi III. Bohemond, haince bir planla III. Rupen'i yakalatarak zincire vurdurup hapse attirmiştir. Sonra bir ordu toplayarak Kilikya'yı ele geçirmek üzere saldırı başlatmış fakat Rupen'in kardeşi Leon onlara karşı direnince geri çekilmek zorunda kalmıştır. Rupen bir yıl kadar hapis kaldıktan sonra iki taraf bir miktar para ve toprak karşılığında anlaşmışlar ve böylece III. Rupen serbest bırakılmıştır.⁷

Collenberg, bu olayla ilgili olarak; 1182 yılında III. Bohemond'un, can düşmanı olan III. Rupen'i pusu kurarak esir aldığını; daha sonra sahil kasabaları, 30.000 bezant para ve Isaakios ile çocukları karşılığında Rupen'i serbest bıraktığını belirtir.⁸ Başkumandan Simbat, kaleme aldığı vekayinamesinde 1185-86 yılında III. Rupen'in kadınlarla eğlenmek üzere Antakya'ya gittiğini ve burada III. Bohemond'un onu esir ederek hapse attirdiğini yazar. Bununla birlikte Rupen, dayısı olan Babaron senyörü Baguran'a haber göndererek, kendisinin serbest bırakılıp fidyeyi tedarik etmesi için prence rehinelere göndermesini rica etmiştir.⁹

⁶ Roger de Hoveden, *The Annals of Roger de Hoveden*, (Trs. Henry T. Riley), London, 1964, s. 526.

⁷ Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, 1999, s. 439; Süryanî Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakayinamesi (1042-1195)*, (Çev. H. D. Andreasyan), Basılmamış eser, 1944, s. 271; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007, s. 148.

⁸ Collenberg, a.g.m. s. 133.

⁹ Simbat, *Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)*, (Çev. H. D. Andreasyan), İstanbul, 1946, s. 62.

Başkumandan Simbat, bu olayın 1185-86 tarihleri arasında yaşandığını bildirir. Diğer kaynaklarda Isaakios'un serbest bırakılarak Kıbrıs'a ulaşması ise yaklaşık 1184 yılına denk gelmektedir. Dolayısıyla Simbat'ın burada verdiği tarih yanlıştır.

Isaakios Komnenos'un esareti hakkında bilgi veren Runciman, bu olayla ilgili olarak; Isaakios Komnenos'un Bizans İmparatoru Andronikos'a isyan ederek III. Rupen'e karşı Antakya Prinkepsi III. Bohemond'dan yardım istediğini belirtir. Bunun üzerine askeri birliklerinin Tarsus'a girmesine izin verilen Bohemond; Isaakios ve Tarsus'u önce Rupen'e satmış ise de ilerleyen zamanlarda bu hareketinden pişmanlık duymuştur. Daha sonra Tapınak Şövalyeleri, Kıbrıslıların Isaakios'un kurtuluş parasını ödeyeceklerine dair bir anlaşma yaptıktan sonra onu III. Rupen'in elinden kurtarmışlardır.¹⁰ Runciman'ın aktardıkları diğer kaynaklarla karşılaştığımızda verilen bilgilerin hatalı olduğu görülmektedir.

Isaakios'un Kıbrıs'a Gelişi ve Kıbrıs Siyaseti

Bizans İmparatoru I. Manuel 1180 yılında ölünce yerine II. Aleksios Komnenos (1180-1183) geçmişti. Bu dönemde Andronikos Komnenos onun naipliğini yapmaktaydı. Andronikos'un Isaakios'un üvey teyzesi olan Theodora Komnenos ile gönül ilişkisi bulunmaktaydı. Theodora, İmparator Manuel'in kardeşlerinden sebastokrator Isaakios'un kızı olup eşi eski Kudüs Kralı III. Baudouin hayatını kaybettiği için dul kalmıştı.¹¹ Sur'lu Willermus ve Ernoul'un kroniklerinde Theodora'nın eşi Baudouin ölünce kendisine Akka ve civar bölgenin gelirinin verildiği ve Andronikos'un buraya gelerek Theodora'yı alıp Müslümanların bölgesine götürdüğü belirtilir.¹²

I. Manuel'in ölümünden sonra Doğu'da adeta kaderine terk edilen ve daha önce değindiğimiz üzere bir savaşta Ermeniler tarafından esir edilen Isaakios için Andronikos'un Bizans naipliği, kendisinin esaretten

¹⁰ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), II, Ankara, 2008, s. 360.

¹¹ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 2020, s. 97; I. Kinnamos, *Ionannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Çev. Işın Demirkent), Ankara, 2020, s. 181.

¹² Ernoul, *Ernoul Kroniği*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş). İstanbul, 2019, s. 30; Willermus, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği III (1143-1184)*, (Çev. Ergin Ayan), İstanbul, 2019, s. 184.

kurtulmasına vesile olmuştur. Teyzesi Theodora'nın aracılığıyla Isaakios Komnenos'un kurtuluş fidyесinin yarısı İmparator Andronikos tarafından ödenmekle birlikte kalan kısmını Kıbrıs'tan toplaması için kendisine izin verilmiştir. Tapınak Şövalyeleri, Isaakios'un kalan fidyeyi ödemesi için kendisine kefil olmuşlar ve onun çocukları ödeme tamamlanincaya kadar III. Bohemond'un yanında esir olarak tutulmuşlardır.¹³

Howden'li Roger, Isaakios'un III. Bohemond'a kalan borcu ve esir alınan ailesi hakkında; Isaakios'un zindandan kurtularak Kıbrıs'a geldiğini ve Ada'nın ileri gelenlerinin onu burada kabul ederek hükümdarları yaptıklarını belirtir. Daha sonra Isaakios'un bundan gurur duyarak kendisine bir imparatorluk tacı yaptırdığından ve kendi kendine taç giydirerek "imparator" unvanı aldığını söyler. Bununla birlikte Antakya prensi, ondan ödenmemiş otuz bin bezant için kendisine elçi gönderir fakat Isaakios parayı onlara teslim etmeyi reddeder. Isaakios, prensin elçilerini geri gönderir ve parayı Antakya prensine iletmek üzere Tapınak Şövalyeleri'ne teslim eder. Korsanlar bu parayı Tapınakçılardan alıkoynunca; Isaaakios bunun Antakya prensinin entrikasıyla yapıldığını iddia ederek bu parayı bir daha ödemeyeceğine yemin eder. Bunun sonucunda oğlu ve kızı, Antakya prensinin elinde iki yıl daha rehin kalır fakat sonunda prens, Isaakios'un rehinelerini kurtarmayacağını anlayarak onları serbest bıraktığını bildirir.¹⁴

Niketas Khoniates, Isaakios'un esaretten nasıl kurtulduğundan ve Kıbrıs'a geldikten sonra buradaki faaliyetlerinden bahsetmektedir. Buna göre; teyzesi Theodora'nın gönül ilişkisi bulunan Andronikos'a ısrar etmesi sonucu Isaakios'un esaretten kurtulup eve geri dönmesi için fidye ödenmesine karar verilir. Theodora dışında Isaakios'un kurtulması için onun annesinin kız kardeşlerinden biri ile evli olan Konstantinos Makrodukas ile yine onun yakın akrabası ve arkadaşı olan Andronikos Dukas, Andronikos'a Isaakios'a yardım etmesi için kefil olurlar. Andronikos'a boyun eğmek istemeyen Isaakios, akrabalarını ve arkadaşlarını dinlemeyerek İstanbul'a geri dönmeyi reddeder. Serbest kalması için merkezden gönderilen para ile kendine asker ve malzeme tedarik eden Isaakios, Kıbrıs'a yönelir. Kıbrıs'ta kendisinin imparator

¹³ Collenberg, a.g.m. s. 134.

¹⁴ Roger de Hoveden, a.g.e. s. 526-527.

tarafından gönderilen yasal idareci olduğunu söyler ve Ada halkına sahte imparatorluk fermanları okutarak burada hâkimiyet sağlar.¹⁵ Isaakios'un Kıbrıs idaresini nasıl ve ne şekilde ele geçirdiğiyle ilgili olarak bilinen ve en kabul gören versiyonu Khoniates'in eserinde yer alan kısımdır.

Andronikos Komnenos genç II. Aleksios'un naibi olduğunda Isaakios, 30.000'i peşin olmak üzere 60.000 bezantlık bir fidye ödemesi ayarlayan Andronikos'un eşi Theodora'nın kefaletiyle serbest bırakılmıştır. Tapınak Şövalyeleri, ödenmemiş olan 30.000 bezant için kendisine kefil olmuşlardır. Isaakios, 1183 veya 1184 yılı başlarında Kıbrıs'a yelken açmış ve burada söz verilen meblağı vergilendirme yoluyla halktan hızla toplamıştır. Diğer taraftan onun kendisini Ada halkına ne şekilde kabul ettirdiği konusu belirsizliğini korumaktadır. Kıbrıs'a hangi sıfatla gelmişti? Vali olarak mı atanmıştı? Kimin yerine geçmişti? Bunların hiçbiri net değildir fakat kesin olan kendisinin imparatorluk tarafından onaylandığı gibi, sakinlerinden vergi alabildiği Kıbrıs'ta kabul görmüş olduğu gerçeğidir. Diğer taraftan Isaakios, taç giymek için kilisenin üzerine düşeni yapmasını sağlamıştır. Böylece yarı bağımsız bir otoriteyle hareket eden Kıbrıs başpiskoposu, Isaakios'u taçlandırmıştır.¹⁶

Bir Bizans imparatorunun meşru olarak tanınabilmesi için halk, din adamları ve ordu tarafından tanınması ve bir patrik tarafından taç giydirilmesi gerekiyordu. İstanbul, Antakya, Kudüs ve İskenderiye'deki dört patriğin yanı sıra, Kıbrıs başpiskoposu otosefal¹⁷ bir kilisenin lideri olarak ayrıcalıklar talep edebilirdi. Bu nedenle Kıbrıs Başpiskoposunun bahsettiği taç giyme töreninin, İstanbul Patriği'nin başkanlık ettiği tahta çıkma kadar değerli olduğunu düşünebiliriz.¹⁸ Bu bağlamda Bizans'a karşı bağımsızlığını ilan edip ayrıca imparatorluk tahtında meşru hak iddiasında bulunan Isaakios'un Komnenos ailesine mensup bir asilzade olarak böyle bir talepte bulunması oldukça olağan bir durum olarak gözükmektedir. Niketas Khoniates'in onu gaspçı bir despot olarak

¹⁵ Khoniates, a.g.e. 2006, s. 76-77.

¹⁶ Metcalf, a.g.m. s. 558-559.

¹⁷ Ortodokslukta seçimini kendilerinin yaptığı bir baş tarafından yönetilen otosefal kiliseler bağımsız ve tamamen hürdürler.

¹⁸ Collenberg, a.g.m. s. 137.

göstermesi gerçekte nesnel bir bakış açısı yansıtmamaktadır. Khoniates'in eserinde mevcut Bizans imparatoru yanlısı bir tutuma sahip olması normal bir durumdur. Diğer taraftan Isaakios'un Kıbrıs'ta Bizans'a karşı bağımsızlığını ilan etmesi ve imparatorluk tahtında hak iddiasında bulunmasıyla birlikte kendisinin Kıbrıs'ta sergilemiş olduğu yönetimin despotça olmadığını iddia edemeyiz. Dolayısıyla Isaakios'un Bizans tahtında hak iddiasında bulunması onun Kıbrıs'ta yaptıklarını meşrulaştırmaz.

Süryani Mihail, Kıbrıs'ta Isaakios'un bağımsızlığını ilan etmesiyle ilgili olarak bilgi verir. Buna göre; Isaakios'un Bizans imparatoruna karşı isyan ederek Rum piskoposlarına seçtiği bir patrik tarafından imparator olarak takdis edildiğini belirtir. Bununla birlikte Kıbrıs'ta ilan edilen bu imparatorla patriğin, İngiltere Kralı Richard'ın Kıbrıs'ı zapt ettiği zamana kadar İstanbul imparatoruna ve patriğine muhalif olarak orada kaldığını ve Richard'ın Kıbrıs'ı zapt ettikten sonra, Isaakios'u zincirle bağlayıp Antakya'nın yakınında bulunan bir kalede hapsedtiğini söyler.¹⁹ Süryani Mihail'in Isaakios ile ilgili verdiği bu bilgilerin yüzeysel olmakla birlikte tutarlı olduğu görülmektedir.

Isaakios'un muhtemelen 1184 yılında Kıbrıs'a gelerek kendisini buradakilere kabul ettirdikten sonra 1185 yılında bağımsızlığını ilan edip "imparator" unvanını aldığı anlaşılmaktadır. 1183-1185 yıllarında Bizans imparatoru olmayı başaran Andronikos Komnenos, Isaakios'un imparatorluğa karşı isyan edip Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan ettiğini öğrenince bir hayli öfkelenmiş fakat imparatorluk bu sırada Kıbrıs'a bir sefer düzenleyerek buna engel olabilecek durumda değildir. Merkezde halledilmesi gereken çok daha önemli işler vardı. Büyük ihtimalle Isaakios da merkezin içinde bulunduğu çaresizliğin vermiş olduğu özgüvenle Kıbrıs'ta bağımsızlık iddia edebilecek cesareti kendinde bulabilmişti. Andronikos, Isaakios'a karşı elinden bir şey gelmediğini görünce, onun yerine İstanbul'da bulunan yakınlarını cezalandırmayı seçmiştir. Isaakios'un eniştesi Konstantinos Makrodukas ve Andronikos Dukas'ı yargılamışlardır. Makrodukas ve Dukas, buldukları hapisneden çıkarılarak diğer hüküm giymiş suçluların yanına koyulmuşlardır. Bu sırada Andronikos'un fanatik bir destekçisi olan Stephanos adlı bir kişi eline aldığı büyük bir taş Makrodukas'a doğru

¹⁹ Süryani Mihail, a.g.e. s. 227.

fırlatmıştır. Diğer yandan aynı şeyi yapmaları için yanında bulunanları zorlamıştır. Stephan osonlara taş atmayanların Andronikos'a sadakatsizlikle suçlanacağını söylemiştir. Bunun üzerine orada bulunan kalabalık, Konstantinos Makrodukas ve Andronikos Dukas'ı taşıyarak üzerlerinde adeta bir tepe oluşturmuşlardır fakat ikisinin halen nefes almakta oldukları görülünce onlar Mangana Manastırı'nın karşısında bulunan yüksek kayalıklara götürülerek kazığa çakılmışlardır.²⁰ Böylece Isaakios'un imparatora karşı Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan etmesinin bedeli ona kefil olanlar tarafından canlarıyla ödenmişti.

Kıbrıslılar (*Kypriotlar*), Bizanslılarca ayrı bir halk olarak görülüyorlardı. St. Barnabas kiliseleri otosefal idi. Kıbrıs, Bizans İmparatorluğu'nun en uç sınırında yer alıyordu ve bu nedenle Ada'nın çıkarları İstanbul'dan çok bölgedeki Haçlı devletleri ve Kilikya Ermeni Devleti'ni ilgilendirmekteydi. Ada, Bizans hükümeti açısından kendisine bağlı bir yer olmaktan ziyade bir sömürge bölgesi olarak kabul ediliyordu. Valileri İstanbul'dan gönderilmekteydi ve yerel olarak seçilmezdi. Bizans hükümeti esas olarak vergilendirme yoluyla Ada'dan alabildiğinin en fazlasını almakla ilgileniyordu ve bunu yapmak için Kıbrıs halkına kötü davranmaktaydılar.²¹

Kıbrıs'ta hâkimiyet kurup bağımsızlığını ilan eden Isaakios, zamanla sergilemiş olduğu yönetimle Kıbrıslılara adeta Bizans idaresini mumla aratır oldu. Khoniates, onun Kıbrıs yönetimiyle ilgili olarak; *"Fakat çok geçmeden kendisinin bir zorba olduğu açıkça ortaya çıktı. İçinde gizlediği ama mevcudiyeti var olan sertliğini arkasında sakladığı maskesi düştü. Kıbrıs halkına karşı vahşetle ve insafsızca davranmaya başladı. Geçen her saat döktüğü masum kanlarıyla kendini kirletti. İnsanların hayatlarını mahvetti... Bu korkunç ve lanet olası çapkın, kanunsuz olarak evlilik yataklarını kirletti; bakireleri kirletti. Hakkı olmadığı halde Kıbrıslı ileri gelenlerin evlerini yağmaladı ve insanlar bütün varlıklarını kaybettiler"* diye belirtir.²² Isaakios'un Kıbrıs idaresi boyunca halka işkence yaptığı, onların mallarını gasp ettiği gibi sayısız suçlamalarla itham edildiğini kaynaklarda görmekteyiz. Isaakios hakkında yazılanların bir kısmı abartılı ya da yanlış olsa bile sonuç itibarıyla Kıbrıs'ta sergilediği zorbalığın gerçek olduğu aşikârdır.

²⁰ Khoniates, a.g.e. 2006, s. 78-81.

²¹ M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204*, London, 1997, s. 308-309.

²² Khoniates, a.g.e. 2006, s. 77.

Andronikos, Bizans tahtına geçtikten kısa bir süre sonra kendisine karşı gelişen bir isyan sonucu hipodromda toplanan öfkeli kalabalık tarafından yakalanarak öldürülmüştür. Ondan sonra tahta II. Isaakios Angelos (1185-1195) geçmiştir. Angelos, Bizans tahtına geçtikten sonra Kıbrıs'ta bağımsızlığını ilan eden Isaakios'a karşı 1186 yılında Amiral Ioannes Kontostephanos komutasında yetmiş gemilik bir filo göndermiştir. Isaakios, Bizans tarafından kendisine karşı koymak üzere gönderilen bu filodan zamanında haberdar olmuştu. Sicilya Kralı II. William ile ittifak kuran Isaakios, Sicilyalı Amiral Margarito'nun komutasındaki filo ile Bizanslılara karşı koymayı başarmıştır. Kendisi karaya çıkanlara saldırıp onları esir alırken, Margarito boş kalan Bizans gemilerini ele geçirerek kendisine teslim etmiştir. Isaakios, mahkûmlardan bazılarını (eski öğretmeni Basileios Rentakenos dâhil) kılıçtan geçirmiş ve diğerlerini hizmetinde tutmuştur. Bununla birlikte esir alınan Bizanslı komutanlar Amiral Margarito'ya verilmiştir.²³ Böylece Isaakios, Sicilya Kralı II. William ile kurduğu bu ittifak sonucu Kıbrıs üzerindeki Bizans tehdidini uzun bir süre için bertaraf etmiş olmuştur.

Kaynaklarda Isaakios'un Kıbrıs'ı ele geçirdiği ve kaybettiği dönemler haricinde idarede kaldığı yaklaşık yedi yıllık süre zarfına ait bilgiler yok denecek kadar azdır. Bununla birlikte bu döneme dair tek istisna, nümizmatik kanıtlardır. Meşru imparator olma iddiasındaki Isaakios, kendi adına sikkeler bastırmıştır. Isaakios'un imparatorluk güçlerinin sefer sandığını ele geçirerek, kendi parasını ilk kez bu metal kaynağıyla bastırdığı belirtilir. Madeni paralar birbirini takip eden dört baskı halinde tasnif edilmiş ve iki darphane arasında paylaştırılmıştır. Lefkoşa'daki ana darphane, saltanata ait toplam hacmin yüzde seksenini oluşturuyordu. İkinci darphane büyük olasılıkla Limasol'da bulunmaktaydı. Komnenos emsaline çok yakın bir biçimde Isaakios'un madeni paralarının tasarımları, I. Manuel ve Andronikos'un paralarında bulunan görüntüleri kasıtlı olarak yansıtmaktadır. Böylece onun Komnenos ailesine mensup biri olarak açıkça İmparator Angelos'a olan düşmanlığını ve saygısızlığını göstermektedir.²⁴ Bununla birlikte bu

²³ Khoniates, a.g.e. 2006, s. 169-170; George Hill, *A History of Cyprus*, I, Cambridge, 1940, s. 314.

²⁴ Metcalf, a.g.m. s. 560-562.

kadar küçük bir Ada'da birden fazla darphane kurulup kurulmadığı kesin değildir. İki farklı darphanenin bulunduğu iddiası stil ve tip çeşitliliğinden veya yeni kurulan bir darphane tarafından geçmişleri ve yeterlilikleri farklı olan birkaç kalıpcının işe alınmasından kaynaklanmış olabilir.²⁵

Isaakios'un günlük kullanım için önemli miktarda para tesis ettiği ve aslında hükümdarlığı sırasında Ada'da canlı bir para ekonomisinin olduğu açıktır. Altın sikke (*elektrum*) aşırı derecede azdır; sadece dört örneği bilinmektedir. Belli ki Isaakios, herhangi bir miktarda altın para bastıramamıştır. Görünüşe göre altın paralar günlük madeni paraların aksine yaygın olarak dolaşıma girememişlerdir. Isaakios'un kıymetli madeni paralarının, onları götürerek Kıbrıs'tan kaçmak isteyebilecekleri güne kadar onunla beraber gelecek zenginlerce hızla tedavülden çekilerek hazine sandıklarında saklanmış olmaları ihtimal dâhilindedir.²⁶

Isaakios'un bastırıldığı paralar onun kendisiyle alakalı ve imparatorluk politikası adına önemli bilgiler elde etmemizi sağlamaktadır. O, İmparator Andronikos Komnenos'un zamanında yani Ekim 1185'e kadar; "*Isaakios Dukas Despotes*" adını kullanır. Daha sonra II. Isaakios Angelos (1185-1195) döneminde ise Komnenos hanedanının bir üyesi olarak kendisini meşru hanedanın tek temsilcisi olarak görmüştür. Angelos döneminde Dukas adını bırakıp Komnenos adını almış olan Isaakios, Kıbrıs'ın kaybindan sonra bile "imparatorluk haklarından" feragat etmeyip ilerleyen bölümde ele alacağımız üzere III. Aleksios Angelos'u (1195-1203) imparator olarak tanımamıştır.²⁷

1188 yılında Sicilya ile Bizans arasında barış sağlanmıştı. Böylece Kıbrıs'taki Sicilya filosu geri çekilmişti. Isaakios şimdi İstanbul'dan gelebilecek bir saldırıya açık hale geldiği için Eyyubi Sultanı Selahaddin'i kendi yanına çekmeye çalışmıştır. Diğer taraftan Bizans aynı şekilde Selahaddin ile ittifak kurma gayreti göstermiştir. Sultan Selahaddin ise Kıbrıs'a aktif olarak müdahale etmek istememiştir. Nitekim Nisan 1191'de Selahaddin Eyyubi tarafından fethedilen Lazkiye vatandaşları

²⁵ P. Grierson, *Byzantine Coins*, Berkeley and Los Angeles, 1982, s. 235.

²⁶ Metcalf, a.g.m. s. 562.

²⁷ Collenberg, a.g.m. s. 138.

Kıbrıs'a bir baskın düzenlemişlerdir. Ada'nın limanlarını yağmaladıkları, esirler ve büyük ganimetler götürdükleri iddia edilmiştir.²⁸

Isaakios'un Sicilya ile olan ittifakı taraflar arasında bir evlilik ittifakına yapılmasına vesile olmuştur. Isaakios'un ilk karısı Rupen prensesinin 1184 yılında öldüğü ya da ondan boşanıp memleketinde kaldığı varsayılmaktadır. Isaakios'un daha sonra Sicilya Kralı I. William'in gayri meşru kızlarından biriyle muhtemelen 1191 yılında evlendiği belirtilir.²⁹ Bizans'a karşı Isaakios ile ittifak yapan Norman Kralı II. William 1189 yılında ölmüştü. Daha sonra onun yerine gayrimeşru Tancred kral olarak geçmişti. Taraflar arasında gerçekleştiği söylenen bu evlilikle ilgili kesin bir kanıt yoktur. Bununla birlikte iki taraf arasında böyle bir siyasi evliliğin gerçekleşmesi muhtemel gözükmektedir.

Aslan Yürekli Richard'ın Kıbrıs'ı Zaptı ve Isaakios'un Sonu

1191 yılına gelindiğinde Isaakios, ağır vergilendirme ve müsadere politikalarıyla Kıbrıslıların sempatisini büyük oranda kaybetmişti. Yukarıda değindiğimiz üzere Isaakios'un genç kadınlara tecavüz ettiği ve insanları uzuvlarını keserek cezalandırdığı vb. iddialar da onun kötü ve şiddet yanlısı bir adam olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Isaakios muhtemelen ahlaksız bir despottu ve zorba olma yolunda ilerliyordu. Kaynaklarda Isaakios'un kızgın iken alt çenesinin sürekli titrediği ve kaynayan bir çaydanlık gibi sesler çıkardığı söylenir. Bununla birlikte onun yetenekli bir devlet adamı olduğunu da belirtmek gerekir.³⁰

1187 yılında Kudüs şehri Sultan Selahaddin tarafından Haçlılardan geri alınmıştı. Bu durum Avrupa'da büyük bir infial yaratmıştır. Papa'nın çağrısı sonucu Avrupa'da Kudüs'ü Müslümanların elinden kurtarmak için yeni bir Haçlı Seferi düzenlenmesine karar verilmiştir. Tarihte III. Haçlı Seferi (1189-1192) olarak bilinen bu sefere katılacak olanlardan birisi de "Aslan Yürekli" lakabıyla tanınan İngiltere Kralı Richard idi. Deniz yoluyla sefere çıkan Aslan Yürekli Richard, her ne kadar Kudüs'ü zapt etmeyi başaramamış olsa da Kıbrıs'ın kaderini tamamen değiştirecek bir sonun başlangıcına yol açmıştır.

²⁸ Metcalf, a.g.m. s. 560-561.

²⁹ Collenberg, a.g.m. s. 145.

³⁰ Metcalf, a.g.m. s. 560-561.

Aslan Yürekli Richard, 10 Nisan 1191 tarihinde Akka'ya gitmek üzere askerleri ile birlikte Messina'dan denize açılmıştı. Richard'ın gemilerinin birinde nişanlısı Berengaria ile kız kardeşi Joanna da bulunmaktaydılar. Yolculuk boyunca şiddetli fırtınalara maruz kalan gemiler birbirlerinden koptular. Richard'ın bulunduğu gemi büyük bir fırtınaya yakalandı ve bu fırtına eşliğinde güçlkle de olsa Rodos Adası'na ulaşabilmişti. Richard, deniz kendisini tuttuğu için 22 Nisan'dan 1 Mayıs gününe kadar burada kalarak dinlenme fırsatı bulmuştu. O, Rodos'ta bulunduğu sırada Joanna ve Berengaria'nın içinde buldukları gemi ile başka iki gemi daha Kıbrıs'a sürüklenmişlerdi. Joanna ve Berengaria'nın buldukları gemi, buradaki Limasol limanına yaklaşarak demirleme fırsatı bulmuştu. Diğer iki gemi ise kayalara çarparak batmıştı. Kurtulan askerler karaya çıkar çıkmaz Isaakios Komnenos tarafından tutuklanmışlardır. Isaakios, daha sonra Limasol limanına demirleyen gemiye bir görevli göndererek Richard'ın kız kardeşi ile nişanlısını karaya çıkmaya davet etmiş fakat onlar bu teklifi reddetmişlerdir. Bunun üzerine gemidekilerin gıda ve tatlı su temin etmelerine izin verilmemiştir.³¹

Aslan Yürekli Richard, kız kardeşi ve nişanlısına karşı yapılan bu kötü muameleden haberdar olunca büyük bir öfkeye kapılmıştır. Kıbrıs'a varır varmaz Limasol limanından karaya asker çıkartmış ve şehre saldırmıştır. Limasol'da bulunan Latin tüccarlar ile Isaakios'un yönetiminden nefret eden Kıbrıslılar, Richard'ı bir kurtarıcı gibi karşılamışlardır. Isaakios bu sırada Kilani kasabasına çekilmiştir. Richard ile müzakere yapmak istediğini bildiren Isaakios güven içinde Richard'ın karargâhına gelmiştir. Burada Richard'ın zararını telafi etmeyi ve İngiliz askerlerine gümrük ödemediği yiyecek satın almalarına izin vermeyi teklif etmiştir. Isaakios, Ada'dan ayrılmayacak ve kızını rehine olarak Richard'a yollayacaktır.³²

Collenberg, taraflar arasındaki anlaşma şartları ile ilgili olarak; Isaakios'un, her zaman açgözlü olan kralın kasasına, tarihçilere göre 500'den 3500'e ve hatta 20000 Mark'a kadar değişen bir meblağı ödeyeceğine söz verdiğini belirtir. Bununla birlikte Ada'nın kalelerini

³¹ Peter W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and Crusades, 1191-1373*, Cambridge, 1994, s. 5-6; Seyhun Şahin, Ergun Üstün, "Kıbrıs Adası'nda Haçlı Hâkimiyetinin Kuruluşu", *Cappadocia Journal and History of Social Sciences*, 7, 2016, s. 269; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), III, Ankara, 2008, s. 38-39.

³² Üstün, a.g.t. s. 19.

teslim edeceğine, 50 (veya 500) atlıyı ve 500 piyadeyi Richard'ın emrine vereceğine ve tek kızını rehin olarak vereceğine söz vermişti. Ayrıca kızını emriyle evlenmesi için varisi olan Richard'a verdi. Böylece Kıbrıs, varisin kocasını seçme hakkına sahip olan kişi, Isaakios'un elindeki bir tür İngiliz vassalı haline gelecekti.³³ Collenberg'in belirttiği şartlar doğruysa, Richard'ın dolaylı olarak Kıbrıs'ı kendi hegemonyası altına almak istediği ve Isaakios'u çaresiz bıraktığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Isaakios'un Richard'a yalnızca gücü ve niyetleri hakkında bilgi sahibi olmak için görüştüğü iddia edilmektedir. Isaakios aynı gece Kolossi Kalesi'ne geri dönmüş ve oradan Richard'a Ada'yı gecikmeksizin terk etmesini talep eden aşağılayıcı bir mesaj göndermiştir. Isaakios'un bu tutumuna oldukça öfkelenen Richard, o zamana kadar gemilerde kalan atlarını indirtmiş ve Isaakios'un karargâhına saldırmıştır. Burada imparatorluk sancağı da dâhil olmak üzere elde ettiği muazzam bir ganimetle geri dönmüştür.³⁴

Richard'ın Kıbrıs'taki faaliyetlerine değinen İbn Şeddad, bu konu hakkında değerli bilgiler verir. Buna göre Richard, Kıbrıs'a ulaşınca burayı hükmü altına almadan gitmeyi uygun görmediği için Ada'ya inip savaşıyordu. Buna karşın Kıbrıs'ı idare eden Isaakios, ona karşı kalabalık bir halk kitlesini toplamış ve direnerek şiddetlice savaşıyordu. Bunun üzerine Richard Akka'daki Frenk askerlerinden bir takviye birliğinin gönderilmesini istemiştir. Böylece Kral, Richard'a yardım etmeleri için beraberinde yüz atmış süvariyle birlikte kardeşini gönderdiğini söyler.³⁵ Richard'ın Kıbrıs'ı zaptıyla ilgili olarak İbn Şeddad'ın anlattıkları diğer kaynaklarla farklılık arz etmektedir. İbn Şeddad, Isaakios'un Ada halkı ile birlikte Richard'a karşı savaşıp direndiğini belirtir. Oysaki diğer kaynaklarda yer alan bilgilere göre Isaakios idaresinden şikâyetçi olan halk Ada'ya gelen Richard'ı bir düşman olarak değil, kurtarıcı olarak görmüştür.

Bilindiği üzere Richard'ın Doğu'ya gelmesindeki asıl amaç Kudüs için mücadele etmektir. Kıbrıs meselesi, şayet kaynaklardaki anlatılar doğru ve Richard'ın buraya gelmeden önce Kıbrıs'la ilgili bir tasavvuru yoksa

³³ Collenberg, a.g.m. s. 149.

³⁴ Hill, a.g.e. s. 318.

³⁵ Bahaddin bin-Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, (Çev. Mehmet Selim Bilge), Diyarbakır, 2015, s. 234.

tamamen kendiliğinden gelişen olaylar neticesinde şekillenmişti. Bununla birlikte Richard, Ada'ya çıktıktan sonra onun stratejik önemini kavrayıp burayı ele geçirmek istemiş de olabilir. Baraton bu konuyla ilgili olarak; Richard, Kıbrıs'a saldırmaya Rodos'ta karar verdiğini belirtir. Buna göre Richard'ın, II. Isaakios Angelos tarafından kontrol edilen bir Ada olan ve Doğu'dan düzenlenen bir deniz saldırısına karşı İstanbul'un ilk savunma hattı olan Rodos'ta mola vermesi olayda belirleyicidir. Isaakios Komnenos'u çok sayıda ahlaksızlıkla ve özellikle Selahaddin'in müttefiki olmakla suçlayanlar Rodoslulardı.³⁶ Richard'ın Kıbrıs'ı ele geçirme ile ilgili düşüncesinin nasıl ve ne zaman oluştuğu belirsizliğini korumakla birlikte açık olan şey, onun bu Ada üzerinde belirli bir menfaat elde etmeden Akka'ya gitmeyeceği gerçeğiydi.

Richard, Akka'ya bir gemi yollayarak kısa süre içinde orada olacağını bildirmişti. 11 Mayıs 1191 tarihinde Richard'a destek vermek amacıyla eski Kudüs Kralı Lusignan'lı Guy ve kardeşi Geoffroi, Antakya Prinkepsi Bohemund ve oğlu Raymond, Rupen Hanedanı'ndan Ermeni Leo gibi birçok asilzade ile nüfuzlu Tapınak Şövalyeleri, Limasol limanına gelmişlerdir. Aslan Yürekli Richard, 12 Mayıs günü nişanlısı Berengaria ile Limasol'daki St. Georgius Kilisesi'nde evlenmişti. Richard daha sonra, yanına gelen asilzadelerin desteği ile Ada'yı tamamen ele geçirmeye karar vermişti.³⁷ Bahaddin bin-Şeddad'ın bahsettiği gibi Richard'ın Kıbrıs'ı ele geçirmek için Akka'daki destekçilerinden yardım istemiş olması muhtemeldir.

Isaakios, durumun ciddiyetini kavrayınca hemen Gazimağusa'ya gitmiştir. İngilizler, Isaakios'u karadan ve denizden takip etmişlerdir. Isaakios, burayı savunmamış ve Lefkoşa'ya çekilmiştir. Bu sırada karısı ve kızını Girne Kalesi'ne yollamıştır. Isaakios, Richard'a saldırmak için Gazimağusa üzerine harekete geçmiştir. Richard'ın birlikleri, Isaakios'u Tremithos köyü yakınlarında bozguna uğratmışlardır. Isaakios bozguna uğrayınca müstahkem bir mevki olan Kantara'ya kaçmıştır. Richard ise bu sırada Lefkoşa'ya girmiştir. Kıbrıslılar, bu süreçte Isaakios'a karşı yapılan saldırılara ilgisiz kalmışlardır.³⁸ Onlar belli ki Isaakios'un zalimane

³⁶ E. Baraton, "Histoie D'une Imposture: Isaac Doukas Comnène "Empereur De Chypre", *Collana Confronti su Bisanzio*, 7, (2019), s. 19.

³⁷ Şahin; Üstün, a.g.m. s. 270.

³⁸ Runciman, a.g.e. III, s. 40.

idaresinden bıkmış olup şimdi Haçlılardan medet ummuşlardı. Richard Lefkoşa'da bulunduğu sırada hastalanınca ordunun başına Lusignan'lı Guy geçmiştir. Guy, Girne Kalesi'ne saldırıp burada bulunan Isaakios'un ailesini esir almayı başarmıştır. Haçlı kuvvetleri daha sonra St. Hilarion ve Bufavento kalelerini kuşatmaya başlamışlardır. Bu sırada ailesi esir alınıp halkı tarafından sahipsiz bırakılan Isaakios'un sınırları iyice bozulmuştu. Isaakios tüm olanlara daha fazla dayanamayıp herhangi bir şart sunmadan Richard'a teslim olmuştur.³⁹

Amadi kroniğinde Richard'ın Kıbrıs'ı zapt etmesiyle ilgili geniş bilgiye yer verilmektedir: *"Bu adam, (I. Richard) Sultan Selahaddin'in daha önce 1190 yılında Lusignan'lı Guy'dan ele geçirdiği Kudüs'e yardım etmek için büyük bir donanmayla geldi ve Limasol'a vardı. Orada Isaakios adındaki Kıbrıs dükü kalıyordu; Bizans imparatoru tarafından oraya gönderilen ahlaksız ve şehvet düşkünü bir adamdı. Richard'ın geldiğini duyunca ona katılmayıp şehri terk etti ve silah kullanmayı bilen adamlarını da yanına alarak kaçtı... Richard iki gün sonra, kaldığı yer olan Kilani'deki Dük Isaakios'a iki Yunan keşişi gönderdi ve onlara; topraklarını terk edip kendisinden kaçmasına çok şaşırıldığını iletmelerini istedi... Isaakios, sağ salim gelip geri dönebilmesi için şövalyelerinden biri aracılığıyla ona güvenlik sözü verirse gelip onu göreceğini ve onunla konuşacağını söyledi. Kral ona Normandiya'dan Preaux'lu William adında bir soylu gönderdi ve o da istendiği gibi ona sadakat sözü verdi..."*⁴⁰ Kral tercümanlar aracılığıyla onunla çeşitli konularda konuştu ve sonunda şöyle dedi: *'Lord Dük, kutsal şehrin kaybına ve Hıristiyanların yok edilmesine tanık olan sizin, onlara hiçbir zaman öğüt ya da yardım önermemiş olmanıza çok şaşırıyorum. Gerçekten de düşmanca davrandınız çünkü onlara yardıma gidenlerin çoğuna zarar verdiniz ve onları engellediniz. Bu yüzden Tanrı ve Hıristiyan âlemi adına size sesleniyor ve çağrıda bulunuyorum: 'Bu ihmalkârlığı ve hayirseverlikten yoksunluğu düzeltin ve savaşa şahsen gelin ve mümkün olduğunca çok insan getirin ve ordu için erzak satın almak üzere buraya gelenleri geçiş ücretlerinden muaf tutun. Bu şekilde onurunuz ve yararınız için hareket edecek, Tanrı'nın ve dünyanın övgüsünü kazanacak ve zaten edinilmiş olan kötü şöhreti düzeltereksiniz'.*⁴¹

³⁹ Runciman, a.g.e. III, s. 40.

⁴⁰ Amadi, *The Chronicle of Amadi*, (Trs. Nicholas Coureas, Peter W. Edbury), Nicosia, 2015, s. 80.

⁴¹ Amadi, a.g.e. s. 80.

Kıbrıs Lordu, Kral Richard'ın kendisine söylediklerini duyunca büyük bir endişeye kapıldı ama yüreğindeki sırları elinden geldiğince bastırarak cevap verdi: 'Lordum, söyledikleriniz için teşekkür ederim çünkü bunları yapabildiğim zaman büyük bir kazanç ve onur elde edeceğimi biliyor ve anlıyorum ama bu toprakları terk edersem bir daha asla geri dönemem çünkü İstanbul İmparatoru bu konuda bana iftira atacak ve şimdi beni efendileri olarak gören halk o zaman bana karşı çıkacak ama diğer şeylere gelince, onları seve seve yapacağım; Akka alınana kadar sizin için 200 silahlı adam bulduracağım ve Kıbrıs'a erzak almaya gelen herkes harçlardan muaf tutulacak'. Bunun üzerine kral, 'Bu da olur, ama bana garanti vermenizi istiyorum' dedi. Isaakios; 'size kızımı rehin olarak vereceğim' diye cevap verdi. Kral memnun oldu ve kalktılar. Isaakios daha sonra verdiği sözü tutamayacağını düşündü ve oradan kaçarak tüm ordusuyla birlikte Lefkoşa'ya doğru yola koyuldu. İngiltere Kralı yelken açtı ve Gazimağusa'ya gitti ve adamlarının büyük bir kısmını karaya çıkardı. Lefkoşa'ya doğru ilerlerken Dük Isaakios'un ordusuyla karşılaştılar; orada savaşa girildi ve Dük'ün ordusu bozguna uğratıldı. Dük esir alındı ve kralın huzuruna çıkarıldı. Kral onu idam ettirdi ve adayı kendisinin olarak tuttu. Adamlarının bir kısmını buranın yönetimi için geride bıraktı ve Hıristiyanlara yardım etmek üzere filosuyla birlikte Akka'ya gitti.⁴² Kronikte Isaakios'un Aslan Yürekli Richard tarafından idam edildiği ile ilgili kısmın hatalı olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserde verilen diğer bilgiler kısmen tutarlı görünmektedir.

Ernoul, kroniğinde de Richard'ın Kıbrıs Adası'nı nasıl ele geçirdiğinden bahsetmektedir: "Kraliçe Joanna, gemideki denizcilere, kardeşi İngiltere Kralı'ndan bir haber olup olmadığını araştırmak için karaya çıkmalarını emretti... Bu sırada Kıbrıs imparatoru (Isaakios), tüm ordusuyla Limasol önlerinde kamp kurmuştu. Kutsal Topraklara gidenlerin Kıbrıs Adası'nda şiddete başvurmaları ve yağma yapmalarına karşı savunma için hazırlık yapıyordu. İmparator, gemilerin kıyıya yanaştığını görünce kim olduklarını öğrenmek için bir gemi gönderdi. Gemidekiler, gelenin Sicilya Kraliçesi ve İngiltere Kralı'nın hanımı olduğunu söylediler... İmparator, kraliçeye iki şövalye göndererek dinlenmek ve bir süre konaklamak üzere karaya inmesini, bunu yaparsa şeref vereceğini söyledi. Kraliçe, gemiden inmeyeceğini bildirdi ve İngiltere kralının geçip geçmediği hakkında bilgisi olup olmadığını sordu. Şövalyeler bilgileri olmadığı yanıtını verdiler... İmparator, kraliçenin

⁴² Amadi, a.g.e. s. 81-82.

karaya çıkmadığını görünce Limasol limanında bulunan tekneleri silahlandırarak gemiyi ele geçirmek üzere hazırladı. Gemidekiler, kadirgaların geldiğini görünce niyetlerinin kötü olduğunu anladılar; demir aldılar ve açık denize doğru yelken açtılar. Fakat onlar henüz açık denize varmadan İngiltere Kralı çıkageldi... İngiltere Kralı, Kıbrıs imparatorunun yaptıklarını duyunca bir kadirgaya bindi ve Limasol'da karaya çıktı. Ardından tüm kadirgalar karaya yanaştılar. İmparator kadirgaları görünce İngiltere Kralı'nın orada olduğunu anladı; bir ata atlayıp dötrnalı kaçtı. Onun kaçtığını gören askerleri de dağıldılar ve kaçtılar. Kral karaya ayak bastıktan sonra şehri ve düşman ordusundan geriye kalanları ele geçirdi... Akka'daki Kral Guy, İngiltere Kralı'nın geldiğini haber alınca bir kadirgaya bindi ve Limasol'a giderek kralı buldu... Kral Guy denizden, İngiltere kralı karadan yola çıktılar. En sonunda onu bir şatoda kıştırana dek kovaladılar. İmparatorun karısını ve kızını esir aldılar. Şatodaki büyük hazinesini ele geçirdiler".⁴³ Ernoul'un verdiği bilgilere bakıldığında Richard'ın gemilerinin Kıbrıs'a gelişi ve sonrasında yaşanan gelişmeler daha ayrıntılı bir yorumla aktarılmıştır.

İbnü'l-Esîr de eserinde Aslan Yürekli Richard'ın Kıbrıs'ı alması ve bu olayın sonuçlarıyla ilgili bilgiler vermektedir. Buna göre; 8 Haziran 1191 tarihinde Doğu'ya gelenler arasında İngiltere Kralı Richard da vardı. O yolunun üzerinde bulunan Kıbrıs Adası'nı istila ederek ele geçirdi. İngiltere kralı, Kıbrıs'a varır varmaz Ada hâkimine hainlik ederek Kıbrıs'ın tamamına sahip oldu. Böylece hem kendi topraklarını genişletmiş hem de Frankların gücüne güç katmıştı. Kıbrıs'taki işlerini tamamlayınca Akka önlerinde bekleyen Frankların yanına gitti. İçi muharip ve eşya dolu 25 parça büyük gemiyle onlara katıldı. Bununla birlikte Müslümanlar, İngiltere Kralı'nın yüzünden benzeri görülmemiş sıkıntılara ve belalara uğradılar".⁴⁴ İbnü'l-Esîr eserinde Aslan Yürekli Richard'ın Kıbrıs'ı ele geçirmesini yüzeysel olarak ele almış ve onun Isaakios'a hainlik ettiğini ileri sürmüştür. İbnü'l-Esîr'in Müslümanlara karşı mücadele etmek ve Kudüs'ü yeniden ele geçirmek amacıyla Doğu'ya gelen bir Haçlı olan Richard hakkında olumsuz bir imaj çizmesi anlaşılır bir durumdur.

⁴³ Ernoul, a.g.e. s. 204-206.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't Tarih*, (Çev. Ahmet Ağırakça; Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1987, s. 60-61.

Isaakios, Richard tarafından Hospitalier Şövalyeleri'nin gözetimine verilmiş ve onlara ait olan Margat (Markab) Kalesi'nde hapsedilmiştir. Karısı ve kızı ise iki kraliçenin bakımına verildiler.⁴⁵ Richard, Kıbrıs'tan büyük bir ganimet elde etmiştir. Isaakios, idareciliği esnasında halka uyguladığı baskılar sonucu Kıbrıs'ta oldukça büyük bir hazine biriktirmişti. Bununla birlikte Kıbrıs asilzadeleri Richard'ın sevgisini kazanmak için ona büyük hediyeler vermişlerdir. Richard, Kıbrıslıların sahip oldukları servetin yarısına el koymuştur. Diğer taraftan I. Manuel Komnenos döneminde uygulanan kanunları yeniden yürürlüğe koydurmuş ve Ada'ya Latin birlikler yerleştirmiştir. Richard, geleceği hakkında kesin bir karar verene kadar yönetmeleri için Kıbrıs'ı Camvilleli Richard ve Turnhamlı Robert adında iki İngilizle bırakarak Akka'ya geçmiştir.⁴⁶

Richard'ın Isaakios'u neden tutsak olarak Hospitalier Şövalyeleri'ne bıraktığına dair kesin bir kanıt bulunmamaktadır. Bu konuda siyasi sebepler daha ağır basmakla birlikte Richard'ın Isaakios karşılığında onlardan herhangi bir fidye talebinde bulunmadığı bilinmektedir. Isaakios esir kaldığı Margat Kalesi'nden 1193 yılının sonu ya da 1194 yılında serbest bırakılarak özgürlüğüne kavuşmuştur. Isaakios daha sonra Suriye'den ayrılmıştır. Bu sırada III. Aleksios, (1195-1203) kardeşini tahttan indirip yerine geçmişti. Bununla birlikte Isaakios'un yakın akrabası olan yeni imparatoriçe Euphrosyne Doukaina Kamatera onu İstanbul'a getirmek için girişimde bulunmuştur. İmparator ona birkaç mektup göndermiştir. Isaakios kendisini yalnızca Kıbrıs'ın imparatoru olarak değil, her şeyden önce Bizans'ın meşru imparatoru olarak görmekteydi. Böylelikle o imparatorluk iddiasını sorgulayabilecek her şeyi kibirli bir şekilde reddetmiştir. Isaakios, İmparator Aleksios'a karşı bir isyan başlatmaya karar vermiştir. Isaakios, öncelikle Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev ile ittifak yapmak için iletişime geçmiştir. Isaakios planlarını uygulamaya koyamadan III. Aleksios tarafından rüşvet verilen sakisi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.⁴⁷ Isaakios'un ölümüyle birlikte Angeloslar, Bizans tahtında hak iddiasında bulunan rakipleri Komnenosları bertaraf etmiş oldular.

⁴⁵ Hill, a.g.e. s. 321.

⁴⁶ Şahin; Üstün, a.g.m. s. 271.

⁴⁷ Collenberg, a.g.m. s. 154-155.

Niketas Khoniates, Isaakios'un esaretten kurtulması ve sonrasında yaşanan gelişmelerden bahsetmektedir: *"Kıbrıs Adası'nın hem efendisi hem de tahrip edicisi haline gelen Isaakios Dukas Komnenos, deniz yoluyla Filistin'e giderken İngiltere Kralı I. Richard tarafından esir edildi ve maiyetinden birisine kırbaçlanması gereken bir köle olarak hediye edildi. Her tarafta ağızdan ağıza bu hainin sefil bir ölüme mahkûm olduğu rivayet edildi fakat sonradan bu rivayetin yanlış olduğu ortaya çıktı. Isaakios zincirlerinden çözüldü ve hapisten çıkarıldı fakat bunun böyle olması hataydı. Isaakios hemen Selçuklu Sultanı Keyhüsrev'in yanına gitti. Sultan tarafından misafir olarak ağırlandı ve böylece Isaakios'un tahta acıkmak için eski ihtirası yeniden canlandı. Bizans İmparatoru Aleksios, Isaakios ile yakın akraba olan Euphrosyne'nin teşviki ile mektuplar yazıp onu geri çağırdı fakat Isaakios böyle bir mektup aldığı anda sadece kızdı ve teklifleri reddetti. Zira kendisinin idare etmeyi öğrendiği, idare edilmeyi öğrenmediğini, başkalarına yol göstermeyi öğrendiğini, başkalarına itaat etmeyi öğrenmediğini söyledi. Anadolu'daki Türk beylerine mektuplar yazarak; kurulu otoritelere karşı yasak ve isyan şeklinde davranışlar teklif etmedi fakat kendisinin imparator olmasına yardım edeceklere büyük ödüller vat etti... Neyse Isaakios Komnenos az sonra ruhunu teslim etti. Ayrıca denir ki kötüler asla tabii bir ölümlle ölmez; bu da İmparator Aleksios tarafından büyük paralarla elde edilip kandırılan birisinin elinden içtiği zehirle öldü".⁴⁸ İmparator Aleksios tarafından zehirlenilen Isaakios hayatının son anına kadar Bizans tahtı için mücadele etmekten geri durmamış ve bu amacı uğruna sonunda canından olmuştur.*

Sonuç

Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos'un yeğeni olan Isaakios Dukas Komnenos'un hayatı oldukça trajik bir şekilde ilerlemiştir. İmparator tarafından erken yaşlarda Kilikya valiliğine getirilen Isaakios'un Ermenilerce esir alınması ve destekçisi I. Manuel'in ölümü şüphesiz hayatındaki önemli kırılma noktalarından biri olmuştur. Diğer taraftan bir süre sonra teyzesinin yardımıyla Andronikos Komnenos tarafından esaretten kurtulma ve İstanbul'a geri dönme şansını elde etmiş olan Isaakios; bu noktada bir kez daha kendi bildiğini okumayı

⁴⁸ Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, (Çev. Işın Demirkent), İstanbul, 2013, s. 14-15.

tercih etmiştir. Kıbrıs'a gidip burada bağımsızlığını ilan etmesi ve Ada'da kurduğu despotluk rejimi dönemin şartları göz önüne alındığında olağan bir durumdu. Isaakios sonuçta bir Komnenos'tu ve bu yüzden hayatı boyunca hedefi hep tahtta hak iddia etmek olmuştur. Kaynaklar Isaakios'un Kıbrıs idaresinin despotça olduğunda hemfikirlerdir. Bununla birlikte onun bir devlet adamı olarak yetenekli olduğu söylenebilir.

Isaakios ve dönemin Kıbrıs'ını ele alan kaynaklardaki bilgilerin yetersiz ve tutarsız oluşu ister istemez konunun irdelenmesini zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan Niketas Khoniates gibi tarihçilerin Bizans Devleti'nin meşru kralı karşısında Isaakios gibi tahtta hak iddiasında bulunan kişilere karşı olan tutumunun tarafsız olması beklenemez. Aynı şekilde Latin kaynaklarınca Aslan Yürekli Richard'ın Kıbrıs'ı ele geçirmesinin meşrulaştırılması, Haçlıların çıkarları doğrultusunda bir gelişme olduğu için objektif bir zeminde ele alınmasını neredeyse imkânsız kılmaktadır. Yine de kaynaklarda geçen bilgiler arasında yanlış ve tutarsız bilgiler bulunmuş olsa da gerçekleşen olaylar silsilesinin belirli bir noktada birbiriyle örtüştüğü görülmektedir.

Kaynakları tenkit edip birbiriyle karşılaştırdığımızda; yaklaşık olarak 1155 yılında dünyaya gelen Isaakios'un 1174/75 yılında İmparator I. Manuel tarafından Kilikya valisi olarak görevlendirildiği anlaşılmaktadır. 1176 yılından sonra Ermeniler tarafından esir alınan Isaakios; III. Rupen'e karşı 1183 yılında çocuklarıyla birlikte Antakya Prinkepsi III. Bohemond'a esir olarak verilmiştir. Daha sonra Andronikos Komnenos tarafından esaretten kurtarılan Isaakios 1184 yılında Kıbrıs'a ulaşmıştır. Burada Bizans'a karşı bağımsızlığını ilan eden Isaakios 1191 yılına kadar Kıbrıs'ta hüküm sürmeyi başarmıştır.

Isaakios'un yaklaşık yedi yıl kadar yönetimi altında kalan Kıbrıs dönemi hakkında ne yazık ki yok denecek kadar az bilgi vardır. Kaynaklarda geniş bir şekilde onun Ada'ya gelişi ve daha sonra I. Richard tarafından yenilerek esir edilişi ele alınmıştır. Bu süre zarfında arada geçen dönemle ilgili olarak yalnızca kendi adına bastırıldığı paralar ile ilgili somut kanıtlar vardır. Aslan Yürekli Richard, Kıbrıs'ta Isaakios'a karşı saldırıya geçtiğinde, halk Haçlıları kurtarıcı olarak görmüştür. Oysaki idareci sınıfı değişmekle birlikte Ada için sonuç yine hep aynı kalmıştır. Kıbrıslılar ellerinde ne varsa yarısını Richard'a verdiler. Kıbrıs Adası tarih

boyunca tıpkı diğer tüm adalar gibi dışarıdan istilalara maruz kalmış ve bunun neticesinde her zaman ağır bedeller ödemek zorunda kalmıştır.

Kıbrıs'ın Aslan Yürekli Richard tarafından eline geçirilmesi, başta yerli halk için çok büyük bir değişikliğe neden olmamakla birlikte bölgedeki Haçlılar için büyük bir siyasi kazanım olmuştur. Kudüs düştükten sonra Akka'yı elinde tutan Haçlılar, Kıbrıs'ın Latinler tarafından alınmasıyla Doğu'da kendilerine güvenilir bir sığınak ve müttefik elde etmiş oldular. Ada kısa bir süre için Tapınak Şövalyeleri'nin idaresinde kaldıktan sonra Eski Kudüs Kralı olan Lusignan'lı Guy tarafından alınıp yaklaşık olarak üç asır kadar bu hanedanlık tarafından idare edilmiştir. Kıbrıs'ı bir sömürge yeri olarak değil, kalıcı bir yerleşim yeri olarak gören Lusignanlar döneminde yerli halkın refah seviyesinde belirli bir iyileşme meydana gelmiştir. 1291 yılında Suriye Filistin bölgesinde bulunan son Haçlı toprağı Müslümanlar tarafından fethedildiğinde Hristiyanların birçoğu Kıbrıs'a göç etmişlerdir. Böylece Haçlılar, Kıbrıs sayesinde Doğu'da bir müddet daha varlıklarını devam ettirme şansını elde etmişlerdir.

Kaynakça

Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul) I, Ankara 1999.

Amadi, *The Chronicle of Amadi*, (Trs. Nicholas Coureas; Peter Edbury) Nicosia 2015.

Angold, Michael, *The Byzantine Empire, 1025-1204. A Political History*. London 1997.

Bahaddin bin-Şeddad, *Selahaddin-i Eyyubi*, (Çev. Mehmet Selim Bilge) Diyarbakır 2015.

Baraton, E. "Histoie D'une Imposture: Isaac Doukas Comnène "Empereur De Chypre". *Collana Confronti su Bisanzio*, 7, (2019), 4-27.

Collenberg W. H. Rudt de. (1968) "L'empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155-1207)", *Byzantion*, 38, (1968), s. 123-179.

Edbury, Peter, W. *The Kingdom of Cyprus and Crusades, 1191-1373*. Cambridge 1994.

Ernoul, *Haçlı Seferleri Tarihi, Selahaddin Eyyubi ve Kudüs'ün Fethi*, (Çev. Ahmet Deniz Altunbaş) İstanbul 2019.

Ersan, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara 2007.

Grierson, P. *Byzantine Coins*. Berkeley and Los Angeles 1982.

Hill, George, *A History of Cyprus*. I, Cambridge 1940.

İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't Tarih*. (Çev. Ahmet Ağırakça; Abdülkerim Özyayın) XII, İstanbul 1987.

Khoniates Niketas, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195) Komnenos Hânedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Agelos Devri*. (Çev. Işın Demirkent) İstanbul 2006.

Khoniates Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. (Çev. Fikret Işıltan) Ankara 2020.

Khoniates, Niketas, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206) İstanbul'un Haçlılar tarafından Zaptı ve Yağmalanması*, (Çev. Işın demirkent.) İstanbul 2013.

Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*. (Çev. Işın Demirkent) Ankara 2020.

Metcalf, D. M. *Byzantine Cyprus 491-1191*, Nicosia 2009.

Metin, Hüseyin, *Kıbrıs Tarihine Toplu Bir Bakış*, İstanbul 2021.

Roger de Hoveden, *The Annals of Roger de Hoveden*. (Trs. Henry T. Riley) I, London 1964.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan) II, Ankara 2008.

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan) III, Ankara 2008.

Şahin, Seyhun; Üstün, Ergun, (2016) "Kıbrıs Adası'nda Haçlı Hakimiyetinin Kuruluşu", *Cappadocia Journal and History of Social Sciences*, 7, 265-279.

Simbat, Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), (Çev. Hrant D. Andreasyan) İstanbul 1946.

Süryani Mihail, *Süryanî Patrik Mihailin Vakainamesi (1042-1195)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan) Basılmamış eser 1944.

Üstün, Ergun. "Lusignanlar Döneminde Kıbrıs Adası 1192-1489" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir 2017.

Willermus, *Haçlılar Türkler Karşısında, Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1184)*. (Çev. Ergin Ayan) İstanbul 2019.

Extended Abstract

After the end of the long reign of Manuel Comnenos (1143-1180), some problems emerged in the Byzantine Empire. During this period, the state's struggles, especially against the Bulgarians, weakened the central authority; this made it difficult to maintain control in regions far from the center. On the other hand, it should not be forgotten that Manuel I was defeated by the Seljuks at the Battle of Miryokefalon in 1176. Isaac Comnenos would not only declare his independence in Cyprus but also claim legitimate claim to the Byzantine throne for the empire, taking advantage of this period when the central authority was weakened. Unfortunately, the information on Isaac life and the period of his rule in Cyprus in the main sources of the period is quite limited and inconsistent with each other. This situation inevitably causes some difficulties in the research of the subject. In addition, we see that there has not yet been an independent study on the subject in our country. Nevertheless, it is quite remarkable that Isaakios Komnenos declared his independence in Cyprus and made a daring attempt to claim legitimate claim to the Byzantine throne and made political alliances in this direction and issued coins in his name. In this study, Isaac's activities and the Cyprus of the period will be discussed in the light of the main sources and with the help of research works.

The first information about Isaac life is found in Byzantine writer Nicetas Khoniates' "Historia". According to this; Isaac Ducas Comnenos was the grandson of Emperor Manuel I Comnenos's older brother, the sebastokrator Isaac. The father of Isaac, whose mother Irene belonged to the Komnenos family, is unknown. However, the name "Ducas" is associated with his father. Born in 1155, Isaac was appointed governor of Cilicia by his uncle Emperor Manuel in 1174/5. It was probably while he was governor of Cilicia that Isaac married the daughter of Taurus II, the so-called "Lord of the Mountains", and became related to Armenians.

There is no precise information about the date of the marriage, but judging from the fact that his children were old enough to be captured by Bohemond III in 1182, it is possible that this marriage took place before 1178, when he himself was captured. Isaac had a daughter and a son from this marriage, but his son died between 1187 and 1191, leaving only his daughter as his heir. However, Isaac marital bond with the Armenians did not prevent him from being captured by them. Isaakios was captured in a battle against the Armenian Rupen III (1175-1187), who had allied himself with the Seljuks after the Battle of Miryokelafon in 1176.

For Isaac Comnenos, who was virtually abandoned to his fate in the East after the death of Manuel I and was captured by the Armenians in a battle as

mentioned earlier, Andronicus Byzantine regency was instrumental in his release from captivity. Through the intercession of his aunt Theodora, half of the ransom for Isaac Comnenos' liberation was paid by Emperor Andronicus and he was allowed to collect the rest from Cyprus. The Knights Templar vouched for Isaac to pay the remaining ransom and his children were held captive by Bohemond III until the payment was completed. When Andronicus Comnenos became regent of Alexios II the Younger, Isaac was released on the bail of Andronicus wife Theodora, who arranged a ransom payment of 60,000 bezants, 30,000 of which was paid in advance.

The Knights Templar vouched for him for the outstanding 30,000 bezants. Isaac sailed to Cyprus in 1183 or early 1184, where he quickly collected the promised sum from the population through taxation. On the other hand, it remains unclear how he managed to make himself accepted by the islanders. In what capacity did he come to Cyprus? Was he appointed as governor? Whom did he succeed? None of this is clear, but what is certain is that he was accepted in Cyprus, where he was able to tax its inhabitants, as well as being approved by the empire. Isaac, on the other hand, ensured that the Church played its part in his coronation. Thus the archbishop of Cyprus, acting with semi-independent authority, crowned Isaac.

In 1187, the city of Jerusalem was taken back from the Crusaders by Sultan Saladin. This caused a great outrage in Europe. As a result of the Pope's call, it was decided to organize a new Crusade in Europe to liberate Jerusalem from the hands of the Muslims. One of the participants in this crusade, which went down in history as the Third Crusade (1189-1192), was King Richard of England, known as "Lionhearted". Richard the Lionheart, who set out on the expedition by sea, although he failed to capture Jerusalem, he led to the beginning of an end that would completely change the fate of Cyprus.

By 1191, Isaac had largely lost the sympathy of the Cypriots with his heavy taxation and confiscation policies. The allegations we have briefly mentioned above, which would not be expected to appear in contemporary sources because they would not be allowed to do so, such as that Isaac raped young women and punished people by amputating their limbs, make it clear that he was an evil and violent man. Isaac was probably an immoral despot and was well on his way to becoming a tyrant. Sources say that when Isaac was angry, his lower jaw constantly trembled and made noises like a boiling teapot. It should be noted, however, that he was a man of talent.

On April 10, 1191, Richard the Lionheart set sail from Messina with his troops for Acre. On board one of Richard's ships were his fiancée Berengaria and his sister Joanna. During the voyage, the ships were exposed to severe

storms and became separated from each other. Richard's ship was caught in a great storm and he was able to reach the island of Rhodes, albeit with difficulty. Richard had the opportunity to rest here from April 22 to May 1, as the sea was holding him back. While he was in Rhodes, the ship Joanna and Berengaria were on and two other ships drifted to Cyprus. The ship Joanna and Berengaria were on approached the harbor of Limassol and anchored there. The other two ships hit rocks and sank. The surviving soldiers were arrested by Isaac Comnenos as soon as they landed. Isaac then sent an officer to the ship anchored in Limassol harbor and invited Richard's sister and her fiance to come ashore, but they refused. They were then denied food and fresh water. When Richard the Lionheart learned of this mistreatment of his sister and fiancée, he was furious. As soon as he arrived in Cyprus, he landed troops in the harbor of Limassol and attacked the city. The Latin merchants in Limassol and the Cypriots, who hated Isaac' rule, welcomed Richard as a savior. Isaac, meanwhile, had retreated to the town of Kilani.

Isaac had expressed his willingness to negotiate with Richard and arrived safely at Richard's headquarters. Here he offered to compensate Richard for his losses and to allow the British soldiers to buy food without paying customs. Isaac would not leave the island and would send his daughter to Richard as a hostage. Isaakios approached Richard only to learn about his power and intentions. That same night he returned to Kolossi Castle, from where he sent a humiliating message to the king demanding that he leave the island without delay. Enraged by Isaac behavior, Richard dismounted his horses, which had remained on the ships until then, and attacked Isaac headquarters. He returned with an enormous booty, including the imperial standard.

When Isaac realized the seriousness of the situation, he immediately went to Famagusta. The British pursued Isaac by land and sea. Isaac did not defend the place and retreated to Nicosia. Meanwhile, he sent his wife and daughter to Kyrenia Castle. Isaac moved on Famagusta to attack Richard. Richard's troops defeated Isaac near the village of Tremithos. When Isaac was defeated, he fled to Kantara, a fortified position. Richard, meanwhile, entered Nicosia. The Cypriots remained indifferent to the attacks against Isaac during this period. They were obviously fed up with Isaac tyrannical rule and now looked to the Crusaders for help. When Richard fell ill while in Nicosia, Guy of Lusignan took charge of the army. Guy attacked Kyrenia Castle and succeeded in capturing Isaac family. The Crusader forces then began to lay siege to the castles of St. Hilarion and Bufavento. Meanwhile, Isaac, whose family had been taken prisoner and left unattended by his people, had lost his nerve. Isaac could not bear it any longer and surrendered to Richard without any conditions.

Isaac was given by Richard to the custody of the Knights Hospitallers and imprisoned in their castle of Margat. His wife and daughter were given into the care of the two queens. There is no conclusive evidence as to why Richard left Isaac as a prisoner to the Knights Hospitallers. Although political reasons are more likely, it is known that Richard did not demand any ransom from them in return for Isaac. Isaac was released from the Margat Castle in late 1193 or 1194 and regained his freedom. Isaac then left Syria. Meanwhile, Alexios III (1195-1203) had deposed his brother and succeeded him. However, the new empress Euphrosyne Doukaina Kamatera, a close relative of Isaac, attempted to bring him to Constantinople. The emperor sent her several letters. Isaac saw himself not only as the emperor of Cyprus, but above all as the legitimate emperor of Byzantium. As such, he arrogantly rejected anything that might question his imperial claim. Isaac decided to start a rebellion against Emperor Alexios. Isaac first contacted the Seljuk Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev I for an alliance. Before İsaakios could put his plans into practice, he was poisoned to death by his squire, who had been bribed by Alexios III.

The life of Isaac Ducas Comnenos, the nephew of Byzantine Emperor Manuel I Komnenos, was quite tragic. Isaac was appointed governor of Cilicia by the Emperor at an early age, but his capture by the Armenians and the death of his supporter Manuel I was undoubtedly one of the important turning points in his life. On the other hand, Isaac, who had the chance to be freed from captivity by Andronicus Komnenos with the help of his aunt after a while and to return to Constantinople, preferred to do his own thing once again at this point. The fact that he went to Cyprus and declared his independence there and the tyrannical regime he established on the island was a normal situation considering the conditions of the period. Isaac was, after all, a Comnenos and therefore his goal throughout his life was always to claim the throne. Sources agree that Isaac's rule of Cyprus was despotic. However, it cannot be said that he was incompetent as a statesman.

Araştırma Makalesi

Savaş Ekonomisi Bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'nın Ekonomik Durumu

Yunus Yıldız*

(ORCID: 0000-0003-1176-990X)

Makale Gönderim Tarihi

03.11.2023

Makale Kabul Tarihi

22.01.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yıldız, Y., "Savaş Ekonomisi Bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'nın Ekonomik Durumu", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 826-862.

APA: Yıldız, Y. (2024). Savaş Ekonomisi Bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'nın Ekonomik Durumu. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 826-862.

Öz

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı Devleti taşrasındaki ekonomik etkileri, yeterince incelenmemiş bir konudur. Savaş ekonomisinin yerel düzeydeki etkilerinin tespiti, Osmanlı Devleti'nin savaşın ekonomik boyutunu nasıl yönettiğinin belirlenmesi açısından önemlidir. Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı kazasının ekonomisini savaş ekonomisi bağlamında incelemek ve ekonomik kalkınma olanağını araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda stratejik ticaret yollarının durumunu ve ekonomisine dair üretim, sermaye ile ticaret rakamları belirlenerek, savaş öncesi ve savaş dönemi rakamları incelenmiştir. Bu rakamlar; arşiv belgeleri, meclis zabıtları, iktisadi raporlar ve diğer ikincil kaynaklardan elde edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre Adapazarı'nın stratejik konumu ve ekonomik potansiyeli nedeniyle savaş ekonomisi koşullarında gelişebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, T. C. Tarihi Bilim Dalı, Türkiye, yunus.yildiz19@ogr.sakarya.edu.tr.

MA Candidate, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Discipline of the History of Turkish Republic.

Anahtar Kelimeler: Adapazarı, Osmanlı Devleti, Savaş Ekonomisi, Birinci Dünya Savaşı.

Economic Situation in Adapazarı in the First World War in the Context of War Economy

Abstract

The economic effects of the First World War on the provinces of the Ottoman Empire is a subject that has not been sufficiently analyzed. Determining the effects of the war economy at the local level is important in terms of determining how the Ottoman Empire managed the economic dimension of the war. The aim of this study is to analyze the economy of Adapazarı district during the First World War in the context of the war economy and to investigate the possibility of economic development. For this purpose, the pre-war and wartime figures were analyzed by determining the status of strategic trade routes and the production, capital and trade figures related to its economy. These figures were obtained from archival documents, parliamentary minutes, economic reports and other secondary sources. According to the findings, it was concluded that Adapazarı could develop under wartime economic conditions due to its strategic location and economic potential.

Keywords: Adapazarı, Ottoman Empire, War Economy, First World War.

Giriş

Savaş ekonomisi, bir ülkenin maddi kaynaklarının savaşın gerekliliklerini karşılayabilmesi için devlet eliyle seferber edilmesidir. İktidar ülke kaynaklarının kullanımında hem hukuken hem de fiilen yetkilerini genişletmektedir.¹ Kaynakların yetersiz kaldığı durumlarda üretimi yaygınlaştırmak, özel tüketimi kısıtlamak, savaş yatırımları dışında kalan yatırımları kesmek ve borçlanmaya gitmek gibi olağandışı önlemlerle savaş fonu yaratabilir. Kaynakların yönlendirileceği merkezi de değiştirebilir.² Bu merkezin etki alanındaki bölgeler, değişen savaş

---

¹ Zafer Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, 2003, s.2.

² A.C. Pigou, "Savaş Ekonomisi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9 (1988), s.230.

koşullarında, savaş fonunun etkisiyle ekonomik gelişme imkânı bulabilmektedir.³

İktidar savaş koşullarında kaynakların kullanımı konusunda yetkilerini arttırmaktadır. Bu bağlamda iktidar, her türlü kaynağın doğrudan muhatabı konumundadır. Savaş dönemi iktidarı İttihat ve Terakkî Fırkası, ekonomiyle yakından ilgilenmiş ve sürekli müdahalede bulunmuştur. Böylece Osmanlı Devleti'nin ekonomi yönetiminde devletçilik uygulamaları görülmeye başlanmıştır.⁴ Devletçi politikalar, taşrada yaşanan her türlü ekonomik gelişmelerin merkeze daha çok bildirilmesine sebep olmuştur. Bu durum merkez- taşra ilişkisini yansıtan kaynakların çoğalmasına yol açmıştır. Kaynakların artışı, ilgili bölgelerin savaş ekonomisi koşullarına verdiği reaksiyonu tespit edebilmek açısından önemlidir. Adapazarı, başkente olan yakınlığı ve ticari ilişkilerinin katkısıyla, savaş süresince iktidarın dikkatini çekmiştir. İstanbul'un ekonomi sahasında bulunan ve doğrudan demiryolu bağlantısı olan Adapazarı, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İstanbul'un önemli bir ihracatçısı konumundadır.⁵ Demiryolunun stratejik etkisiyle iç pazara ulaşmış ve ekonomisi gelişmeye başlamıştır. 1916'da Harbiye Nâzırı Enver Paşa, bizzat Adapazarı'na fabrika açılışına gelmiş ve bunu filme kaydettirmiştir. İttihat ve Terakkî hükümeti, Adapazarı'nın ekonomik hinterlandını kullanarak, bölgenin İstanbul'a açılan ticaret kapısı konumuna getirmeye çalışmıştır.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Adapazarı Ekonomisinin Genel Durumu

Adapazarı ovayla kaplı coğrafyasının etkisiyle ekonomisi tarım sektörüne dayalıdır. Tarım sektörü, nüfusun önemli bir kısmının tek geçim kaynağıdır. Üretim teknikleri fazla gelişmemiş olmasına rağmen coğrafya ve nüfus faktörüyle katma değer oluşturulabilmiştir. İstanbul'a demiryolu bağlantısı sayesinde üretimini kolayca iç pazara ulaştırmaktadır.⁶ Batı Karadeniz bölgesinin İstanbul'a ulaşan tek demiryolunun Adapazarı'nda olmasının etkisiyle önemli bir ticari transit

³ Toprak, *a.g.e.*, s.13.

⁴ Toprak, *a.g.e.*, s.11. Zafer Toprak, "İttihat ve Terakkî devletçiliği ülkeye getirdi" tespitinde bulunmuştur.

⁵ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin: I. Cilt*, Ankara, 1999, s.351.

⁶ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Ceb Atlası*, İstanbul, 1323, s.107.

noktasıdır. Transit nokta özelliğinden dolayı nakliye sektörü kritik öneme sahiptir. Dönemin tek nakliye aracı olan öküz ve manda arabaları Adapazarı ticaretinin önemli bir unsurudur. Adapazarı'na doğudaki komşusu Bolu'dan 1913'te yıllık ortalama 40.000-50.000 öküz ve manda arabası ihraç mal taşınmaktadır. Adapazarı'nda ticari faaliyetler de hatırı sayılır büyüklüktedir. 1913'te Adapazarı Belediyesinin yıllık geliri 280.000 kuruştur. Aynı dönemde Adapazarı'nda 72.000 vergi mükellefi olup ödenmesi gereken toplam vergi 105.000 liradır.⁷ Adapazarı, bu özellikleriyle ekonomik açıdan canlı bir bölge görünümündedir.

Birinci Dünya Savaşı öncesi Adapazarı ekonomisinin genel portresine bakıldığında iç pazara yönelik üretim yapıldığı görülmektedir. Döneme ait sayısal veriler aktaran en önemli kaynak Şark Ticaret Yıllıklarıdır. Yıllığın 1914 kayıtlarına göre, yıllık ihracatı; 300.000 kilo tahıl, 20.000 kilo keten tohumu, 400.000 kilo mısır, 16.000 kilo darı, 60.000 kilo koza, 120.000 kilo tütün, 4.000 kilo balmumu, 50.000 kilo ham ipek, 150.000 okka kenevir lifi, 80.000 kilo ceviz, 1.500.000 okka patates, 500.000 okka soğan, 800.000 okka sarımsak, 10.000 okka fasulye, 20.000.000 yumurta, 180.000 tavuk, 6.000 sığır derisi şeklindedir. İthalat maddeleri ise; İpekböceği tohumları, şeker, kahve, petrol, un, kumaş, sabun, züccaciye, hırdavat, parfümeri, tuz, biber, çarşaf, fes ve şap derisi olarak aktarılmıştır.⁸ Adapazarı ekonomisi tarımsal üretimi ve ticari hareketliliği sayesinde, normal koşullarda kendi kendine yetebileceği görüntüsünü vermektedir. Bunun yanı sıra olası bir savaş döneminde ordu ve başkent için stratejik bir konumdadır. İthalatın kesildiği dönemlerde, Adapazarı ekonomisi, temel ihtiyaç maddelerinde yabancı unsurlara olan bağımlılığı azaltma potansiyeline sahiptir. Böylece savaşın yarattığı talep artışından ötürü üretimini artırma ve pazarını genişletme imkanına sahiptir.

Birinci Dünya Savaşı Öncesi Adapazarı'nda Ekonomi- Toplum İlişkisi

Adapazarı ekonomisini daha detaylı incelemek için konuyu ekonomi-toplum ilişkisi üzerinden irdelemek gerekmektedir. Adapazarı'ndaki yerleşik ve muhacir Müslüman ahalinin büyük çoğunluğu tarımla, ufak

⁷ Şerif, *a.g.e.*, s.351, 355, 372.

⁸ *Annuaire Oriental: Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'orient*, İstanbul, 1914, s.1307.

bir kısmı da hayvancılıkla ilgilenmektedir. Hristiyan azınlığa mensup Ermeniler, genellikle ticaretle uğraşan varlıklı bir toplumdur. Rumlar ise tarım ve ticaretle uğraşmalarına rağmen Ermeniler kadar varlıklı bir toplum değildir.⁹ Adapazarı'nın 1914 nüfusu ekonomi-toplum ilişkisi açısından önemli bilgiler vermektedir.¹⁰ Adapazarı'nın merkezi ile bütün nahiye ve köylerinin toplam nüfusu 102.051'dir. Nüfusun etnik dağılımı ise; 76.864 Müslüman, 16.461 Ermeni, 7.957 Rum ve diğer azınlıklardan oluşmaktadır. Bu sonuca göre Müslüman halk sayıca toplumun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Diğer taraftan ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı ve dolayısıyla bütün ekonomik yapının kurulu olduğu Adapazarı merkezinin nüfusu 35.000'dir. Nüfus, etnik bakımdan 18.250 Müslüman, 14.500 Ermeni ve 2.250 Rum'dan oluşmaktadır. Ortaya çıkan tabloda Adapazarı'nda Müslüman ve Rum nüfusun büyük oranda kırsalda yaşadığı görülmektedir. Diğer taraftan Adapazarı merkezinde Müslümanlar yine çoğunluktadır. Fakat Ermeni nüfusu da en az Müslümanlar kadar kalabalıktır ve daha az yayılmışlardır. Bu iki grubun üstlendikleri ekonomik roller incelendiğinde, Müslümanların kısıtlı da olsa ticari hayata katıldığı görülmektedir. Bu durumun 1914'te Adapazarı ekonomisinin merkezine yansımaları ise şu şekildedir; 66 meslek ve ticaret grubundan 21'inde Müslümanlar bulunmaktadır. Toplamda 477 işletme kaydında, 25 tekil Müslüman işletmesi ve 3 gayrimüslim ortaklığı bulunmaktadır. Geriye kalan meslek grupları ve işletmelerin önemli bir kısmında Ermeni nüfusun etkinliği bulunmaktadır.¹¹

Adapazarı'nın toplumsal yapısını oluşturan etnik ve dini grupların ekonomideki paylarını gösteren en net örnek tarım sektörüdür. Müslüman nüfus, genellikle tarımsal üretimle uğraşıp düşük ücretlerle geçinmektedir.¹² Üretime bağlı iş kolları incelendiğinde; 18 Hububat tüccarı (16 gayrimüslim, 2 Müslüman), 18 Fırıncı (18 gayrimüslim), 11 Uncu (10 gayrimüslim, 1 Müslüman- gayrimüslim ortaklığı), 3 un değirmeni (2 gayrimüslim, 1 Müslüman) olmak üzere tüccar, nakliyeciler, bakkallar ve hamallardan oluşan geniş bir ticari ağda gayrimüslim

⁹ Yusuf Çam, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli, 2014, s. 21,23,25.

¹⁰ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul, 2008, s. 239-240; *Annuaire Oriental* .... s. 1307.

¹¹ *Annuaire Oriental* ... s. 1307-1311.

¹² Toprak, *a.g.e.*, s. 158. Adapazarı yöresinde 1913'te ücretler 10-15 kuruş arasındadır.

hakimiyeti görülmektedir.¹³ Bu noktada üretim ve pazarlama arasındaki eşitsizlik göze çarpmaktadır.

Bu dönemde gayrimüslim ve yabancılar ticari faaliyetlere büyük oranda hakimdir. Ekonomik etkinlikleri, düşük ücretlerle üretilen malların piyasadan toplanması, işlenmesi, pazarlanmasından ibaret değildir. Kaza ekonomisinin bel kemiği olan Arifiye-Adapazarı demiryolu hattı yabancı sermayeli bir kumpanya tarafından işletilmektedir. Tütün rejisi, kazada üretilen tütünün tek alıcısı olmakla beraber yine yabancı sermaye bünyesindedir. Aynı zamanda burada Osmanlı Bankasının bir şubesi bulunmaktadır. Diğer taraftan, bankerler, yabancı para değiştiricileri, komisyoncular, tüccarlar, sigorta şirketi sorumluları ve satış-ticaret temsilcileri gibi yerel para akışının döndüğü yapılar tamamen gayrimüslimlerin kontrolündedir.¹⁴

Birinci Dünya Savaşı öncesi Adapazarı'nda yaşayan Müslüman halkın ekonomik gelişimi kısıtlı olmuştur. Buradaki en temel problem, rekabet gücü sağlayacak sermaye birliğinin ve yönetiminin henüz oluşmamış olmasıdır. Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde ortaya çıkan milli iktisat düşüncesi, Adapazarı'nda yabancı sermayeye karşı bilinç oluşması noktasında önemli bir dönüm noktasıdır. Milli iktisat bilincinin oluşumu Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ivme kazanmış ve Osmanlı Devleti'nde bir değişim süreci başlatmıştır. Bu değişimi Adapazarı'nda gözlemlemeyi mümkün kılan durum ise Adapazarı İslam Ticaret Bankasının kurulmasıdır. Adındaki İslam ibaresinden de anlaşılacağı üzere Müslüman halka hizmet için kurulan bu banka, Adapazarı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki ekonomisi hakkında fikir veren en temel kaynaktır.

Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'ndaki Ekonomik Gelişmeler ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası

İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrası filizlenmeye başlayan milli iktisat düşüncesiyle, Anadolu'da Müslüman-Türk sermayeli yerel bankalar kurulmaya başlamıştır. Adapazarı'nda da Ocak 1914'te, "Adembeyzade İbrahim, Sipahizade Hamit ve Şürekası İslam Ticaret Bankası" adıyla bir

¹³ *Annuaire Oriental ...* s. 1308-1310.

¹⁴ *Annuaire Oriental ....* s. 1307-1311.

banka kurulmuştur.¹⁵ Banka, gayrimüslim sermayeye tepki olarak ortaya çıkmıştır. Banka kurucularının beyanına göre, kazadaki Osmanlı Bankası, yalnızca gayrimüslim tebaaıyla çalışmaktadır. Müslüman ticaret sınıfı, kredi ve diğer bankacılık hizmetlerinden faydalanamamaktadır. Adapazarı'nda Müslümanlar, faaliyetlerine devam edebilmek için gayrimüslim bankerlerle iş yapmak zorunda kalıp, mütevazî kazançlarının çoğunu bu yolla banker ve tefecilere kaptırmaktadır. Bu sebeple ticari hayattan çekilmek zorunda kalmaktadır.¹⁶

Banka, 9 Mart 1914'de faaliyetlerine başlamıştır.¹⁷ Bankanın hizmet alanı yalnızca Adapazarı'dır, dolayısıyla kazadaki Müslüman sermayesinin kurumsallaşma süreci banka sayesinde gözlemlenebilmektedir. Ayrıca aktarılabilecek rakamlar doğrudan Adapazarı ekonomisinin birer verisi durumundadır.

Bankanın sermayesinin, başlangıçta 1.472.000 kuruş yani 13.629,69 Osmanlı Lirası olması öngörülmüştür. Sermayenin toplanması için ilk etapta kazadaki müesseselerin iki hisse bedeli olan 2.944 kuruşu hemen ödemeleri ve diğer hissedarların (yerel esnaf ve tüccar), haftada beş kuruşluk taksitlerle dört yılda ödeme yapması planlanmıştır. Sermayenin bir an önce toparlanabilmesi için bu dört yıllık süreçte temettülerin sermayeye eklenmesine karar verilmiştir. Bankanın faaliyete geçtiği Mart 1914'te sermayesi 2008 Osmanlı Lirasıdır. Sermaye, 1915'te 8.500, 1916'da 16.174, 1917'de 71.588 ve 1918'de 87.660 Osmanlı Lirasına yükselmiştir. 1918 sonunda tüccara bir miktar ödeme yapılmış ve 74.545 Osmanlı Lirası sermayeyle banka anonim şirkete dönüştürülmüştür.¹⁸ Banka, öngördüğü sermayeyi ikinci yılında toplamıştır. Bu sebeple dört yıllık temettü dağıtmama kararı doğal olarak iptal olmuştur. 1917'de savaşın devam etmesine rağmen banka sermayesi muazzam bir artış göstermiştir. Bu dönemde banka, kasasındaki fazla parayı

¹⁵ Toprak, *a.g.e.*, s. 77.

¹⁶ Kutluata, *a.g.m.* s. 75-76. Yazar bu bilgileri 1970'de hayatta olan banka kurucularıyla yaptığı sözlü tarih çalışmasından edinmiştir.

¹⁷ Kutluata, *a.g.m.* s. 77-78. Banka, başlarda kurucularının isimleriyle anılmıştır. Şirket adındaki "İslam" ibaresi, 1913'de Hristiyanlar tarafından kurulan Adapazarı Bankasından ayrılmak için kullanılmıştır.

¹⁸ *Adapazarı İslam Ticaret Bankası- Türk Anonim Şirketi 15 Mayıs 340 Tarihinde Suret-i Adiye ve Fevkalade Akd-i İctima Eden Hissedarın Heyet-i Umûmiyesi*, Adapazarı, 1340, s. 3-4.

değerlendirmek için sektör dışı yatırım yapmış ve Mart 1917'de 2000 lira sermayeli bir tabakhane kurmuştur.¹⁹ Tabakhane bir zamanlar burada popüler olan Fransız markaların ürünleriyle rekabet edebilecek düzeyde taban derisi üretmeye başlamıştır.²⁰

Bankanın sermaye gelişimi Adapazarı ekonomisi hakkında önemli ipuçları vermesine rağmen esas nokta bankanın faaliyetlerinin detaylı olarak tespit edilmesidir. Faaliyetler hakkındaki her veri, bankanın ve Adapazarı'nın savaş dönemi ekonomisini incelemek açısından önemlidir. Bu amaç doğrultusunda bankanın ikrazat ve varlıklarına dair rakamlar önemli bilgiler vermektedir.

1330'da (Mart 1914- Şubat 1915) bankanın sermayesi 8.500 Osmanlı Lirası olmasına karşılık ikrazat miktarı 4.885 liradır. 1331'de (Mart 1915-Şubat 1916) sermaye 16.174 lira olup ikrazat miktarı 6.892 lira ve emtia miktarı 6.350 liradır. Bankanın 1332'deki (Mart 1916- Şubat 1917) varlıkları hakkında daha detaylı bilgi bulunmaktadır.²¹ Borç senedi karşılığında alacaklar 116.770 kuruştur. Çek hesabında 484.573 kuruş 25 para bulunmaktadır. Çek ve senet hesabı lira bazında 6.013 tutarındadır. Emtia bedeli 759.191 kuruş 30 paradır (7.591 Lira). 1917'de kurulan tabakhane hesabında 196.229 kuruş 30 para (1.926 lira) bulunmaktadır. Bankanın, Milli Mahsulat Şirketinde 10 adet hisse bedeli olarak 19.000 kuruş yatırımı bulunmaktadır. Diğer bir yatırım ise Osmanlı İtibarı Milli Bankası'na yapılmıştır. Bankanın 50.000 kuruş bedelle 100 hissesi alınmıştır. 28 Şubat 1917 itibarıyla kasa mevcudu 1.946.04 kuruş 30 paradır. Bankanın toplam varlığı 3.562.789 kuruş 90 paradır. Bankanın ikramiye, maaş ve diğer masraf kalemlerine harcadığı miktar 144.542 kuruş 10 paradır. Böylece bankanın toplam para hacmi 3.707.332 kuruş 05 paradır. 1333'te (Mart-Aralık 1917) çek ve senet hesabı 29.222 liraya, emtia miktarı 22.084 liraya, tabakhane hesabı da 13.244 liraya yükselmiştir. 1334 (Ocak- Aralık 1918) sonunda çek ve senet hesabı 59.799 liraya, esham ve tahvilat varlığı 11.220 liraya, emtia ve tabakhane

¹⁹ Sarı, Narin, *a.g.e.* s.40.

²⁰ "Turkei" *Zeitschrift für angewandte Chemie*, 27 Mart 1917.

²¹ "Adapazarı İslam Ticaret Bankası 1332 sene-i maliyesine mahsus hesabat-ı umûmîyesine havi bilançosudur" *Bolu*, 3 Mayıs 1333.

hesabı 6.642 liraya ulaşmıştır. Kasada ise toplamda 24.699 lira bulunmaktadır.

Mart 1914- Aralık 1918 arasını kapsayan bu genel tabloda göze çarpan en temel unsur bankanın son iki yıldaki işlem hacminin genişlemesidir. Sermayenin ve verilen borç tutarının doğru orantıda artmasının en temel sebebi, kazadaki Osmanlı Bankasının faaliyette olmamasıdır. Buradan doğan bankacılık hizmeti eksiği Adapazarı İslam Ticaret Bankasının lehine olmuş ve kazadaki tek bankacılık odağı haline gelmiştir. İkrazatın sürekli artış halinde olması yerel esnaf ve tüccarın işlerinde bankanın ne kadar etkin olduğunu göstermektedir.

Son olarak bankanın temettü dağıtımı ve ticari faaliyetleri incelenecektir. Bankanın 1916-1917'ye ait mevduat yapısı; cari hesabı 1.569.159 kuruş 30 para, vadeli hesapta 167.800 kuruş, vadesiz de 64.965 kuruş ve emanette 288.000 kuruş 30 para olmak üzere toplamda 2.089.924 kuruş 30 paradır. 29 Şubat 1331 (13 Mart 1916) tarihli bilanço'ya göre Şubat 1915- Mart 1916 arasında hissedarlara yapılan ödeme ve ticaret gayri safisinin toplamı 868.308 kuruş 20 paradır. 1332 mali yılında (Mart 1916- 28 Şubat 1917) hissedarlara 277.699 kuruş ödeme yapılmıştır. Aynı dönemin ticaret gayri safisinin toplamı 471.399 kuruş 35 paradır. Böylece 1331 ve 1332 mali yıllarında hissedarlara ödenen ve ticaret gayri safisinin toplamı 1.617.307 kuruş 15 paradır. Bankanın iki yıllık ödemelerinin ve mevduat miktarının toplamı 3.707.332 kuruş 05 paradır.

Banka, savaş şartlarında temettü dağıtımı konusunda ayrı bir yere sahiptir. Savaş yıllarında Osmanlı Bankası gibi milyonlarca lira sermayeli bir müessese %6-9 arası temettü dağıtırken, İtibar-ı Milli Bankası ise 1918'de temettü vermeyi bırakmıştır. Anadolu genelinde müesseseler temettü vermezken, sadece bir-iki müessese %6-15 temettü vermiştir. Adapazarı İslam Ticaret Bankası, ilk senede üç ayda %18, 1331'de (1915-1916) %50, 1332'de (1916-1917) %23,5, 133'de (1917) %106, 1334'de (1918) %14,5 temettü dağıtmıştır.²²

1918'de bankanın Adapazarı'nda üstlendiği öncü rolü gösteren önemli bir olay yaşanmıştır. Banka, Osmanlı Devleti genelindeki dahili

²² Adapazarı İslam Ticaret Bankası... s. 8.

istikraz hareketinin Adapazarı kısmını idare etmiştir. Nisan 1918'de dahili istikraz kapsamında 51.000 lira kaydedilirken banka bu rakamın 20.000 liralık kısmını taahhüt etmiştir. Adapazarı'nda istikraza yazılma süreci devam ederken halkı aydınlatıcı konferanslar verilmiş ve taahhüt edilen miktar kısa sürede 93.860 liraya yükselmiştir.²³

Bankanın faaliyetleri Adapazarı'nın Birinci Dünya Savaşındaki ekonomisi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bankanın savaş dönemi faaliyetleri, sadece bankacılık işlemleri yapmak için kurulmadıklarını göstermektedir. Komandit şirket olarak kurulmaları ticari faaliyetleri olduğunu göstermektedir. Bankanın emtia varlığı ve ticaret gayri safisi rakamları bunu destekler niteliktedir. Mütevazı sermaye hedefi, Müslüman halkın karşılayabileceği bir tutar olarak belirlenmiştir. Buna rağmen dört yıllık sermaye hedefine iki yılda ulaşılmıştır. Müslüman halkın bu ekonomik özverisi bankanın kaza ekonomisinde söz sahibi olmasını desteklediklerini göstermektedir. Banka, Müslüman halka bankacılık hizmeti vermeyi, ticarete öncü olmayı ve sermayenin güç kazanması gibi köklü bir ekonomik dönüşümü başlatmıştır. Bankanın tabakhane tesisi kurması ve milli şirketlere hissedar olması kaza içinde ve dışında milli iktisat düşüncesine hizmet ettiğini göstermektedir.

Savaş başladıktan sonra, Adapazarı ekonomisinin önemli bir unsuru olan Osmanlı Bankası şubesi faaliyetlerini durdurmuştur. Adapazarı İslam Ticaret Bankasının ekonomi yönetimi, Osmanlı Bankasının ticari hayatta bıraktığı eksikliği başarılı bir şekilde doldurmuştur. Bankanın ticari gayri safi rakamları ve emtia varlığının sürekli olarak artışı buna işaret etmektedir. Banka, Adapazarı ekonomisinin temel odağı durumuna gelmiştir. Nitekim savaşın ekonomi üzerindeki olumsuz etkisine rağmen banka, sermaye hedefini planlanandan önce tutturmuş ve kâr dağıtmaya başlamıştır. Bankanın savaş dönemi performansı Müslüman sermayesinin kabiliyetini göstermektedir. Banka bu kabiliyeti iyi değerlendirmiş ve savaş koşullarından güçlenerek çıkmıştır.

---

²³ "Adapazarı", *Zaman*, 16 Nisan 1918.

Adapazarı'nda Tarımsal Üretim

Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Adapazarı'nda Tarımsal Üretim

Adapazarı tarımsal üretimi, ürün çeşitliliğine sahip olmasına rağmen patates ve mısır üretimiyle ön plana çıkmaktadır. 1872'de bölgede patates ziraatının başlamasıyla İstanbul'un patates ihtiyacı karşılanmaya başlamış ve Adapazarı patatesi ithal patatesin yerini almıştır.²⁴ 1913-1914'te Adapazarı Kazası, mülki idare bazında, senelik 4.100.000 kıyye²⁵ ile Osmanlı Devleti'nin en büyük patates üreticisidir.²⁶ Bu patates üretimin büyük çoğunluğu İstanbul'a ihraç edilmektedir. Kazanın en önemli tarımsal üretim kalemleri şu şekildedir; 5.000.000 kıyye soğan, 1.000.000 kıyye mısır, 615.000 kıyye buğday, 200.000 kıyye yulaf, 100.000'er kıyye darı, sarımsak ve fasulyenin yanı sıra 992.895 kıyye tütün elde edilmektedir.²⁷ Adapazarı, ürün çeşitliliği ve üretim kapasitesi sayesinde ihtiyacından fazla ürettiği malları katma değere dönüştürmektedir. Bu durum, Adapazarı'nı savaş ortamında önemli bir ipeş kaynağı haline getirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'nda Tarımsal Üretim

Savaş süresince sağlıklı ve düzenli istatistik sayımı yapılamaması, savaşın tarımsal faaliyetler üzerindeki etkisinin gözlemlenmesini zorlaştırmaktadır. Bu sorunu aşmak için mevcut belgeler ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Adapazarı'ndaki faaliyetleri incelenerek 1916-1918 arası tarımsal faaliyetlerin genel panoraması oluşturulmuştur. Savaş şartları, Hilâl-i Ahmer'in bünyesindeki hastane, aşevi ve

²⁴ Berthold Laufer, C. Martin Wilbur, *The American Plant Migration Part I: The Potato* Berthold Laufer, United States of America, 1938, s.88.

²⁵ Kıyye, bir Osmanlı ağırlık birimidir. Standart bir değeri yoktur. Zaman ve mekâna göre değişiklik göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı süresince de padişahlık yapan V. Mehmed döneminde 1 kıyye 1283,67 veya 1294 grama tekabül etmektedir. Bkz. Cengiz Kallek, "Okka", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/okka> (31.12.2023).

²⁶ *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistikidir*, İstanbul, 1332, s. 192. Adapazarı Kazası, Osmanlı Devleti'ndeki diğer kaza birimleri içinde en fazla patates üreten kazadır. Vilayetler bazında Sivas 9.616.397 kıyye ile en büyük üretici durumundadır. Sivas vilayeti özelinde ise Karahisar-ı Şarki sancağı 4.029.300 kıyye üretim ile ilk sıradadır. Adapazarı bu tarihlerde İzmit Müstakil Sancağına bağlıdır. İzmit, 4.243.175 kıyye patates üretimiyle müstakil ve vilayetlere bağlı sancıklar içinde en büyük patates üreticisi konumundadır.

²⁷ *Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine ...*, s. 220-221.

imalathanelerinin ihtiyacı olduğu gıda maddelerini teminini zorlaştırmıştır. Bu sorunu kendi imkanlarıyla aşmaya karar veren cemiyet, belirli bölgelerde ziraat yapmaya başlamıştır. Bu bölgelerden biri olan Adapazarı'nda Aralık 1915'te ziraata başlanmış ve Adapazarı Zeriyyat İdaresi kurulmuştur.²⁸ 1916 başlarında farklı yerlerde toplamda 2.500 dönüm arazide, mısır, patates, soğan, buğday, arpa, yulaf, tütün ve sebze ekilmiştir.²⁹

1916-1917'de ilk mahsul alınmış ve toplamda, 90.102 kg patates, 20.710 kg mısır, 11.150 kg koçanlı mısır ve 574 kg kuru fasulye elde edilmiştir. Patatesin yarısı ve koçanlı mısırın tamamı cemiyetin İstanbul'daki kuruluşlarına sevk edilmiştir. 20.000 kg mısır tanesi de mısır unu yapılmak üzere değirmenlere gönderilmiştir. 1916-1917'ye ait farklı bir istatistiğe göre; 29.763 kg buğday, 15.030 kg arpa, 5.286 kg mısır tanesi, 1.962 kg yulaf, 367 kg nohut, 88 kg kuru fasulye, 11.251 kg karaca soğan tohumu, 22.149 kg patates, 5.120 kg bakla, 60 adet tütün fidesi elde edilmiştir.³⁰

Diğer bir belgeye göre 1916 başlarından 1917 sonlarına kadar Adapazarı Zeriyyat idaresinin mahsulleri; 65.088 kg patates, 10.863 kg yulaf, 12.004 çuval buğday unu, 1260 çuval soğan, 92.596 kg mısır tanesi, 40.989 kg buğday, 1.652 çuval nohut, 1.248 çuval fasulye, 21.707 çuval arpa, 128 çuval arpacık soğanı şeklindedir.³¹

1916'nın hasılatını gösterir bir belgede; 92.365 kg mısır, 90.102 kg patates, 574 kg kuru fasulye, nohut ve mercimek, 60.000 kg ot, 700 kg domates, 1.500 kg kabak, 1.500 adet kavun karpuz, 1.300 salatalık elde edilmiştir. Zeriyyat İdaresinin 1917 hasılatını ise şu şekildedir; 19.028 kg arpa, 12.000 kg mısır, 56.326 kg patates, 2.024 kg fasulye, nohut ve mercimek, 1.377 kg soğan, 4.579 kg yulaf, 8.500 kg pirinç, 60.000 kg ot, 240.000 kg saman elde edilmiştir. Ayrıca sebze miktarı; 3.200 kg domates, 5.600 kg kabak, 4.500 kg lahana, 950 kg ıspanak, 1.080 adet patlıcan, 2.150 salata, 4.895 adet karpuz, 600 kg bamya ve bakla elde edilmiştir. İlk defa verilen 1918 hasılatı ise; 60.124 kg buğday, 14.033 kg

²⁸ Mustafa Sarı, *İzmit'te Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1911-1925)*, İstanbul, 2016, s.109.

²⁹ Sarı, a.g.e., s. 110.

³⁰ Sarı, a.g.e., s. 119-121.

³¹ Sarı, a.g.e., s. 122- 125.

arpa, 18.574 kg yulaf şeklindedir.³² Adapazarı Zeriyyat İdaresinin üretim faaliyetleri, cemiyetin İstanbul'daki aşhaneleri içinde önemli bir hammadde kaynağıdır.³³ Hilal-i Ahmer verileri, farklı bölgelerde ziraat yapılmasından ve bunların sayımlarının farklı zamanlarda icra edilmesinden dolayı rakamlar birleştirilmemiştir.

Adapazarı'nın savaş üretimi hakkındaki en net ifadeler 8 Mart 1917'de Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen bir telgrafta geçmektedir. Adapazarı kaymakamlığının verdiği bilgiye göre, kazanın mısır hasılatı 11.634.384 kilodur. Bu miktarın; 1.454.298 kilosu öşürdür. 7.680.000 kilo 1 Temmuz'a kadar tahsil edilecek miktardır. Kazada ekim yapmak amacıyla 160.000 dönüm arazi için 900.000 kilo tohumluk ayrılmıştır. İzmit, Karamürsel ve Yalova kazalarının bir buçuk aylık işesi için 1.350.000 kilo sevk edilmiştir. Muhtaç bölgelere 152.000 kilo mısır gönderilmiştir. Mutasarrıflıktaki muhacir ve mülteciler için 150.000 kilo mısır gerekliken bunun 51.934 kilosu eksik kalmıştır.³⁴

Bir başka konu ise Adapazarı'nın zahire ve tuz kıtlığıdır. Mayıs 1915'te Adapazarı'nda tuz kalmamış ve Düyûn-ı Umûmiyye'den temini istenmiştir.³⁵ Adapazarı'nda savaş öncesinde bir milyon kıyye civarında zahire üretimi yapılmasına rağmen 1916'da zahire kıtlığı yaşanmıştır. Şubat ayında Konya Vilayetinden Adapazarı'na zahire sevkiyatı emri verilmiştir.³⁶ Fakat vagon temini sorunundan ötürü sevkiyat Temmuz'a kadar devam etmiştir.³⁷ Bu dönemde Adapazarı İslam Ticaret Bankası da Ankara'dan Adapazarı'na 3 vagon buğday sevk ettirme girişiminde bulunmuştur.³⁸

Sağlıklı verilerin olmamasına rağmen Adapazarı tarım sektörünün savaş döneminde de önemini kaybetmediği, çalışan ücretlerinin artışı ve işe faaliyetleriyle görülmektedir. Savaşın çalışan kesim üzerindeki etkisi, ücretlerin artmasıdır. Adapazarı'nda 1913'de tarım işçilerinin ücreti 10-

³² Sarı, *a.g.e.*, s. 126- 128.

³³ Safiye Kıranlar, "İstanbul Hilâl-i Ahmer Aşhaneleri", *Sultan V. Mehmet Reşad ve Dönemi*, İstanbul, 2018, s. 879.

³⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. (Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmiye Ekleri) 29/ 101.

³⁵ BOA, DH. İ. UM. EK. 93/19.

³⁶ BOA, DH. UMVM (Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti) 136/46.

³⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 103/12.

³⁸ BOA, DH.İ.UM 89/1

15 kuruş arasındayken, Temmuz 1917'de orakçı 60 kuruş, demetçi 80-85 kuruş, çapacı 20 kuruş ve çiftçi 100-150 kuruş gündelik almaya başlamıştır.³⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'ndaki İaşe Faaliyetleri

Savaş dönemi Adapazarı iaşe faaliyetlerini gösteren ana kaynak yerel yönetim ile Dahiliye Nezâreti arasındaki yazışmalardır. 24 Temmuz-9 Ekim 1915 arasındaki bir dizi telgraf incelenmiştir.⁴⁰ Bu dönemde gerçekleşen 23 sevkiyatta 501.206 kilo mısır⁴¹ ve 593.614 kilo patates⁴² demiryoluyla İstanbul'a nakledilmiştir. Söz konusu bazı sevkiyatlarda Levazimat-ı Umûmiye Dairesinin adı geçse de çoğu belgede yalnızca "*Dersaadet'e gönderilmiştir*" ifadesi yer almaktadır. Yapılan sevkiyatların tamamının askeri amaçlarla olmadığı görülmektedir. İstanbul'a yapılan sevkiyatların dışında Adapazarı kazasının bağlı olduğu İzmit mutasarrıflığına patates ve mısır sevk edilmiştir.

Bir başka toplu nakliyat ise Adapazarı'ndan İstanbul'a 13-22 Temmuz arasında toplamda 570.000 kilo mısır nakledilmiştir. Adapazarı kırsalında üretilen bütün mahsul, İstanbul'a nakledilmek üzere Adapazarı'nda toplanmaktadır.⁴³

Toplu sevkiyatların dışında kalan tekil iaşe faaliyetleri savaş süresince devam etmiştir. Bu faaliyetler, Adapazarı mahsullerinin ve Adapazarı üzerinden Bolu mahsullerinin İstanbul'a nakledilmesidir. Bu sebeple doğrudan bağlantılı olduğu için Bolu mahsulünün Adapazarı'na sevki de incelenmiştir. İstanbul'a iaşe sorunu savaş boyunca hükümetin çözmeye çalıştığı konulardan biridir. İaşe temini konusunda sürekli yeni uygulamaların yürürlüğe konması beraberinde mevzuat ve uygulama sorunlarını doğurmuştur. İaşe uygulamalarının Osmanlı taşrasında ne

³⁹ Toprak, *a.g.e.*, s.158.

⁴⁰ Bu belgeler, Dahiliye Nezâreti İdare-i Umûmiye belgelerinin ek fonunda (DH.İ.UM. EK.) bulunmaktadır. Çanakkale Cephesinde Kara Muharebeleri dönemine denk gelen bu telgrafların konusu, Adapazarı'ndan İstanbul'a sevk edilen patates ve mısır miktarı hakkındadır.

⁴¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 9/31, 9/37, 9/41, 9/85, 9/84, 9/116, 9/126, 9/129, 10/8, 10/18, 10/61, 10/83, 10/108.

⁴² BOA, DH. İ. UM. EK. 9/78, 9/85, 9/84, 9/109, 9/116, 9/126, 9/129, 10/9, 10/8, 10/18, 10/61, 10/65, 10/83, 10/101, 10/107, 10/136, 10/145, 10/95, 11/43.

⁴³ BOA, DH. İ. UM. EK. 10/6.

kadar titizlikle uygulandığı kesin olarak bilinmese de bu süreçte yaşanan sorunların varlığı konu hakkında ipuçları vermektedir.

Temmuz 1915'te Bolu'dan Hendek'e 100.000 kilo mısır sevk edilmiş ve ürünler yakında Adapazarı İstasyonuna nakledilecektir.⁴⁴ Kasım'da İaşe-i Umûmîye Merkez Heyeti, Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak, Düzce'deki zahirenin kış gelmeden Adapazarı'na nakledilmesi için araba temin edilmesini istemiştir.⁴⁵ Kasım'da Dahiliye Nezâreti, İzmit Mutasarrıflığına Evkaf Nezâreti için alınacak 10 vagon patatesin nakliyatına engel olunmamasını istemiştir.⁴⁶ Kasım sonunda, İstanbul Polis Müdüriyet-i Umûmîyesi, asker ailelerine yardım yapmak için Adapazarı'ndan patates almak istemiş ve Dahiliye Nezâreti'nden, mahalli yetkililerin kolaylık sağlamasını talep etmiştir.⁴⁷

9 Mart 1916'da Donanma Cemiyeti, muhtaçlara dağıtmak için Adapazarı'ndan 500 tohumluk mısır satın almıştır.⁴⁸ Nisan'da Ertuğrul sancağının⁴⁹ ihtiyacı için Adapazarı'ndan tohumluk patates satın alınmıştır.⁵⁰ Eylül'de Tekâlîf-i Harbiye gereği Bolu'dan Adapazarı'na 89 araba arpa nakledilmiştir.⁵¹ Kasım'da Bolu'daki Tekâlîf-i Harbiye ambarlarındaki zahirenin Adapazarı'na nakli için İzmit Mutasarrıflığından araba talebinde bulunulmuştur. Fakat Mutasarrıflık, ziraat işleri aksayacağından araba temin etmeye yanaşmamıştır.⁵² Aralık'ta Dördüncü Ordu mıntıkası lazım olan 10 vagon tohumluk

⁴⁴ BOA, DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi) 479/85.

⁴⁵ BOA, DH. İ. UM (Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmîye) 93/1.

⁴⁶ BOA, DH. İ. UM 16/3.

⁴⁷ BOA, DH. İ. UM 89/1.

⁴⁸ BOA, DH. İ. UM 59/1.

⁴⁹ Ertuğrul sancağı, bu dönemde Hüdavendigâr vilayetine bağlıdır. Sancak, Merkez (Bilecik), Söğüt, İnegöl ve Yenişehir kazalarından oluşmaktadır. Sancağın sınırları günümüz Bilecik ve Bursa illerinin içinde kalmaktadır. Bkz. Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, s.206,207.

⁵⁰ BOA, DH. İ. UM 59/1.

⁵¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 19/85.

⁵² BOA, DH. İ. UM. EK. 23/76.

patatesin Adapazarı'ndan temin edilip edilemeyeceği İzmit mutasarrıflığına sorulmuştur.⁵³

Mart 1917'de Adapazarı'na sevk edilmek üzere Bolu'dan Düzce'ye 138.350 kilo zahire gönderilmiştir.⁵⁴ Mayıs'ta Dahiliye Nezâreti, İzmit mutasarrıflığından, Alman Ordusunun iaşesi için Adapazarı'ndan iki vagon patates temin edilmesine mâni olunmamasını istemiştir.⁵⁵ Haziran'da Donanma-yı Hümâyun için Adapazarı'ndan 100 baş sığır satın alınmış ve bunların donanmanın iaşesi için çok önemli olduğundan nakliyesi konusunda kolaylık sağlanması istenmiştir.⁵⁶ Şubat 1918'de Ziraat Nezâreti namına Düzce'den 50.000 kilo tohumluk mısır Düzce'den satın alınmış ve Adapazarı'na nakledilmiştir.⁵⁷

İşe işlerine dair en dikkat çekici nokta Adapazarı kaymakamlığının tutumudur. Savaş öncesinde nakliye işlerini belediye düzenlerken⁵⁸ savaşta bu görevi kaymakamlık yürütmüştür. Kazanın tarım sektörünü de kontrol eden kaymakamlık böylelikle ekonomiye doğrudan etki eder hale gelmiştir. İşe faaliyetleri devam ederken Adapazarı kaymakamlığının tavrı sürekli şikâyet sebebi olmuştur. Eylül 1915'te Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen bir telgrafta, kaymakamlığın tüccarların patates ihracatına izin vermediğinden şikâyet edilmektedir. Adapazarı'nda patates haricinde üretim yapılmadığını, bu sebeple üreticiyi zor durumda bıraktığından ve yasak yüzünden İstanbul'daki patates fiyatlarının yükseldiğinden bahsedilmiştir.⁵⁹ Bu şikâyetten birkaç gün sonra bir tüccar, Adapazarı'ndan 300.000 kıyye patates satın aldığını fakat kaymakamlığın patateslerin İstanbul'a nakline izin vermediğini şikâyet etmiştir.⁶⁰ Başka bir şikâyete göre, İstanbul'da bulunan yatılı okulların patates ihtiyacını temin için, Maarif Nezâreti ile sözleşme

---

⁵³ BOA, DH. İ. UM. EK. 25/43. 4. Ordu bu tarihlerde Suriye- Filistin bölgesinde konuşlanmaktadır. 1914'te Şam Sancağı yıllık 4.00.000 kıyye patates üretimi ile Suriye Vilayetinin tek patates üreticisidir.

⁵⁴ BOA, DH. İ. UM. EK. 29/104.

⁵⁵ BOA, DH. İ. UM. EK. 36/23.

⁵⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 32/93.

⁵⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 46/54.

⁵⁸ Şerif, *a.g.e.*, s.351. Ahmet Şerif, Belediye'nin şehre giren arabalardan "bac" vergisi aldığını ve bunu mültezime ihale ettiğini aktarır.

⁵⁹ BOA, DH. İ. UM 89/1.

⁶⁰ BOA, DH. İ. UM 16/3.

yapan bir mültezimin, Adapazarı'ndan satın aldığı patateslere kaymakamlık tarafından el konulmuştur. Kaymakamlık, patateslere askeri ihtiyaç nedeniyle el koyulduğunu ve bununla kanuni olduğunu savunmuştur.⁶¹ Mayıs 1916'da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, muhtaç çiftçilere dağıtmak için Düzce'den mısır satın almış ve bunları Adapazarı'na nakletmek için kiraladıkları arabaların, kaymakamlık tarafından kullanılmasının engellediğini Dahiliye Nezâreti'ne şikâyet etmiştir.⁶²

Şikâyetler, iaşe temini uygulamalarının doğurduğu sorunları göstermektedir. Kalıcı bir çözüm bulunamaması beraberinde mevzuat karışıklıklarını getirmiştir. Bu karışıklık ortamında Adapazarı kaymakamlığı yetkilerini arttırmıştır. Kaymakamlık kendi iradesiyle tüccara ihraç yasağı getirebilmektedir. Evkaf Nezâreti ve Hilâl-i Ahmer'in iaşe faaliyetlerini engellemiş, Tekâlîf-i Harbiye gereği taşınacak ürünlere araba tedarik etmemiştir. Kaymakamlık kazadaki bütün arabaları kontrol etmesine rağmen, bu arabaları kullanan hayvanları besleyen Adapazarı Hayvanat Deposu Kumandanlığı ile iaşe konusunda problem yaşamıştır.⁶³ Kaymakamlıkla yaşanan bu süreç genellikle Dahiliye Nezâreti'nin tahkikatıyla uzamaktadır. Sürecin sürekli uzamasından dolayı Adapazarı'ndan ürün tedarik edecekler veya transit hattı kullanmak isteyenler, önce Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak, mahalli yöneticilerden işlemlerde kolaylık sağlanmasının emredilmesini talep etmiştir. İaşe temini sorunu savaş boyunca çözülmediği gibi mahalli yöneticilerin tutumu da değişmemiştir.

Adapazarı'nda Sanayi ve Birinci Dünya Savaşı'nda Kereste Tedariki

Adapazarı'nda sanayi üretimini destekleyecek büyüklükte bir hammadde kaynağı olmamasından dolayı sanayinin gelişimi kısıtlı olmuştur. Adapazarı'nda sanayi küçük tezgâhlarda ormancılık⁶⁴ ve tarım sektörü⁶⁵ çerçevesinde kurulmuştur.

⁶¹ BOA, DH. İ. UM 89/1.

⁶² BOA, DH. İ. UM. EK. 14/101.

⁶³ BOA, DH. İ. UM 93/1. Mart 1916'da kumandanlığın ot ve saman ihtiyacına cevap vermemişlerdir. DH.İ.UM. EK. 32/103; Mayıs 1917'de hayvanları otlatmak için çayır ve mera tahsisi konusunda Dahiliye Nezâreti'ne şikâyette bulunulmuştur.

⁶⁴ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s. 109.

⁶⁵ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima: 45, Cilt: 3, s.154. Rıza Paşa, Şubat 1911'de Rıza Paşa, Meclis-i Mebusanda yaptığı konuşmasında, Adapazarı'nda zirai alet

Adapazarı ve çevresi orman varlığı açısından oldukça zengindir. Buna bağlı olarak kereste, Adapazarı'nın önemli ihraç ürünlerindedir. Kereste, Kazaya bağlı Karasu, Sapanca, Akyazı, Süleymaniye, Hendek ormanlarında hazırlanmaktadır. Sektör ilkel yöntemlerle sürdürülmesine rağmen 1913'te kereste ticaretinin hacmi 90.000-100.000 lira seviyesindedir. İhracatı İtalya, Yunanistan, İskenderiye ve Beyrut'a yapılmaktadır. 1911 Trablusgarp Savaşı ve 1912-1913 Balkan Savaşlarının kereste ihracatına olumsuz etkisi olmuştur. İtalya ile ticaret 1913'te yeniden başlamış fakat Yunanistan ile ticaret kesilmiştir.⁶⁶ Birinci Dünya Savaşı döneminde Adapazarı ormanları toplamda 91.610 hektardır. Ormanların yıllık varidatı 1.078.913 kuruştur.⁶⁷ Ormancılık, vasıflı işçi çalıştırma zorunluluğundan ötürü Adapazarı'nda işçi ücreti en yüksek sektördür. Birinci Dünya Savaşı'yla beraber vasıflı işçi sıkıntısı yaşanmıştır. Hükümet, buna çözüm olarak Adapazarı'nda amele taburu oluşturmuştur.⁶⁸

Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi

Birinci Dünya Savaşında Adapazarı ormanlarının askeri levazımat ihtiyacını karşılaması fikri ortaya atılmıştır. Adapazarı'ndaki İttihatçılardan Nihat Bey⁶⁹ 9 Mayıs 1915'te Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya ordu arabaları fabrikası kurma başvurusunda bulunmuştur. Nihat Bey, başvurusunda fabrikanın önemini vurgulamak için bazı amaç ve faydalardan bahsetmiştir. Buna göre en önemli amaç ülkede iktisadi gelişmeyi desteklemek için ordu ve halkın ihtiyacını karşılayacak her türlü arabayı üretmek ve ticaretini yapmaktır. Böylece Avrupa'dan

---

ve edevatın küçük parçalarını üreten bir fabrikadan bahsetmektedir. Fabrika, Avrupa'dan ithal zirai aletlere nazaran daha ucuz ve kaliteli üretim yapmaktadır. Bu tarz işletmeleri korumak için üretimi yapılan parçaların ithalinde gümrük muafiyeti olmaması gerekmektedir. Aksi durumda Avrupa sermayesi yerli girişimi batırmak için uğraşacaktır. Fabrika, Avrupa'dan ithal zirai aletlere nazaran daha ucuz ve kaliteli üretim yapmaktadır. Böylece yedek parçaya erişim kolaylaşmaktadır.

⁶⁶ Şerif, *a.g.e.*, s. 351.

⁶⁷ "Ormanlarımızın Tezyid-i Varidatı Nasıl Mümkündür?", *Orman Mekteb-i Âlisi Mecmuası*, 1 Eylül 1917.

⁶⁸ Haluk Selvi, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", *Sakarya İli Tarihi I*, Sakarya, 2005, s. 473.

⁶⁹ Kaynaklarda Dr. Nazım'ın yeğeni İttihat ve Terakki Merkez-i Umûmiyesinin veznedarı olarak geçmektedir. Bkz. DH.İ.UM.EK. 50/111.

ithalat kesildiğinde ordu ve halkı zor durumda kalmayacaktır. Fabrika, halkı sanayiye teşvik etmek, fabrikaları idare edecek kadroları ve teknik elemanları yetiştirme noktasında da önemli bir araç olacaktır. Nihat Bey, aynı başvuruda dosyasında konu hakkında Harbiye Nezâreti'nin onayını ve belirli konularda yardım talep etmiştir. Bu taleplerden birkaçı; fabrika için mîrî arazi tahsis edilmesi, fabrika binaları için inşaat malzemeleri tedariki, amele taburlarından çalışacak işçi tedariki, Adapazarı ormanlarından hammadde sağlama imtiyazı, fabrikayı çalıştırmak için elektrik üretme imtiyazı ve rekabetten korunmak amacıyla fabrikanın Harbiye Nezâreti bünyesine alınması şeklinde sıralanabilir.⁷⁰

Haziran 1915'te Adapazarı ve çevresi ormanların fabrikaya imtiyazı konusu Meclis-i Vükelâ'da karara bağlanmıştır. Karara göre fabrikaya 50 yıl boyunca sabit fiyattan kereste temin edilecektir.⁷¹ Haziran 1916'da fabrikanın hammadde ihtiyacını karşılamak için Adapazarı ormanlarından 400.000 m³ dışbudak temini ihalesine çıkmıştır.⁷² Meclis-i Vükelâ'nın Ekim 1916'daki başka bir kararında, Bursa vilayetine bağlı İnegöl ve Düzce kazasındaki Aksu ormanlarının anonim şirket haline getirilerek fabrikaya tahsis edilmiştir.⁷³

Fabrikanın inşaatı bir yıl sürmüş ve 10 Kasım 1916'da Harbiye Nâzırı Enver Paşa ve mâhiyetinin Adapazarı'nda katıldığı bir merasimle açılmıştır. Fabrikanın teknik özellikleri şu şekildedir; 400 beygir gücünde tahrik makineleri bulunmaktadır. Anadolu'da ilk olma özelliğini taşıyan nehir suyunu içilebilir yapan makineye sahiptir. Fabrikada 400 işçi çalışmaktadır. Gelecekte her türlü ev eşyası, ziraat makineleri, değirmen aleti, tulumbalar ve yapımı basit makineleri üretmesi planlanmaktadır. Savaş şartlarından dolayı fabrikada işçi olarak asker çalıştırılmaktadır. Savaşın sonra bu askerlerin, aileleriyle beraber yaşayacakları işçi konutları yapılacaktır.⁷⁴ Fabrikanın elektrikle çalışan makinelerde yıllık 300-4500 arası araba üretim kapasitesi vardır. Fabrikanın, marangozluk

⁷⁰ BOA, DH. İ. UM 61/1.

⁷¹ BOA, MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları) 198/35.

⁷² *İktisadiyat Mecmuası*, 8 Haziran 1916.

⁷³ BOA, MV. 203/89.

⁷⁴ "Yeni Bir İmalathane", *Türk Yurdu*, 24 Teşrin-i Sani 1332.

ve mobilyacılık faaliyetlerinin yanında demircilik, tornacılık ve tesviyecilik yapması da planlanmaktadır.⁷⁵

Birinci Dünya Savaşı dönemi iktisat tarihi ile ilgili çalışmaları ile tanınan Zafer Toprak'a göre, savaşın olağanüstü şartları “*milli sanayi*” hamlesinin ilk örneklerine ortam sağlamıştır. İttihatçılar bu sanayi girişimlerini, kamuoyunda sanayi bilinci oluşturmak için değerlendirmiştir. Bu sebepten, Enver Paşa, savaşın en yoğun günlerinde bizzat Adapazarı'na gidip açılış merasimine katılmıştır.⁷⁶ Enver Paşa, fabrikanın açılma fikrinin ortaya çıkışından beri süreci takip etmiştir. Fabrika kuruluşunun her aşamasında destek vermiş, fabrikada kullanılacak makineleri Harbiye Nezâreti adına Almanya'dan ithal ettirmiştir. Bu olayın propaganda gücünden faydalanmak isteyen İttihatçılar, Enver Paşa'nın Adapazarı'na gelişini ve merasimi filme kaydetmiştir.⁷⁷

Fabrika, 15 Mart 1917'de Meclis-i Vükelâ ruhsatıyla “*Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme İmalathanesi Anonim Şirket-i Osmaniyesi*” adıyla şirketleşmiştir. Dersaadet merkezli ve 84.000 lira sermaye ile kurulmuştur.⁷⁸ Mayıs 1917'de Düyûn-ı Umûmiyye, şirketin her biri 20 lira değerinde 4.200 hisse senedinin satışa çıktığını duyurmuştur.⁷⁹

Fabrikanın savaş dönemi faaliyetleri konusunda bilgi kısıtlıdır. Mart 1915'te Hilâl-i Ahmer'in Adapazarı'nda kuracağı fabrika için Adapazarı Ahşap ve Demir Malzeme Fabrikasından 4000 tane tahta alınmıştır.⁸⁰ Fabrikanın Tanin gazetesinde yayınladığı bir reklama göre; salonlara, yatak odalarına, yazıhanelerde kullanılmak üzere, kayın, ıhlamur, dişbudak, meşe ağaçlarından her türlü eşya üretmektedir.⁸¹

Askeri üretimin önem kazandığı bu dönemde böyle bir fabrikanın kurulması, bu amaçla yatırım yapılması savaş ekonomisinin doğurduğu bir fırsattır. Fabrikanın kurulma amacının ve gerçekleştirilmek istenilen

⁷⁵ Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de İzmit, Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul, 2005, s. 27-28.

⁷⁶ Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat ...* s. 340.

⁷⁷ <https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/adapazari-araba-fabrikasi-> (20.10.2023)

⁷⁸ BOA, MV. 247/5.

⁷⁹ *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*, 19-26 Mayıs 1333.

⁸⁰ Sarı, *a.g.e.*, s. 80.

⁸¹ “Adapazarı Fabrikası Mamulâtı”, *Tanin*, 29 Ağustos 1918.

projenin, Anadolu'nun hammadde bakımından zengin bölgelerinde rahatlıkla uygulanabileceği görülmektedir. Bu yönüyle örnek bir milli kalkınma hamlesidir. Fakat fabrikanın askeri niteliğinden ziyade Zafer Toprak'ın dediği gibi propaganda yönü daha kuvvetlidir. Endüstriyel üretimle birlikte gelişen savaş teknolojisi Birinci Dünya Savaşı'nı diğer savaşlardan ayıran en belirgin özelliklerden biridir. Bu sebeple ahşap araba fabrikasının askerî açıdan stratejik bir hamle olmadığı açıktır. Bunun bilincinde olan Osmanlı Hükümeti, fabrikayı propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Böylece savaş ekonomisinin yarattığı ihtiyaçlar doğrultusunda sanayi girişimlerinin yaygınlaşmasını teşvik etmiştir.

Diğer Sanayi Kuruluşları ve Kereste Tedarik Sorunu

Birinci Dünya Savaşı'yla beraber kerestenin askeri amaçlarla kullanımı önemini daha da artmıştır. Kereste, bol miktarda bulunması, basit tezgahlarda kolay işlenmesi ve en önemlisi İstanbul'a doğrudan nakledilebilmesinden ötürü ordunun nakliye ve levazım araç-gereçlerinin yapımında temel kaynak olmuştur.

Adapazarı ormanlarından kesilen ağaçlar ormanın içinde bulunan el tezgahlarında işlenmektedir. Orman mamulleri Adapazarı istasyonuna kiralık öküz ve beygir arabalarıyla taşınmaktadır. Kesilen her tomruğun orman içindeki araba yoluna nakliye masrafı 5 kuruştur. Ormanın içinden Adapazarı istasyonuna kadarki nakliye ücreti 54 kuruştur. Kesilen her bir tomruğun ormandan Adapazarı'na nakli toplamda 59 kuruşa mâl olmaktadır. Tomrukları istasyona taşıyan arabalara 3-10 arası yükleme yapılmaktadır. Orman mamullerinin hazırlanmasında nitelikli işgücü kullanılmaktadır. İşçiler el bıçısıyla çalışmaktadır. Bir amale günde ortalama 5-6 ağaç keserken, iki amele birlikte 10-15 tomruk imal etmektedir. Bir amele bir günde ormandan araba yoluna 2-6 arası tomruk getirebilmektedir. Burada biriken tomruklar günde bir sefer Adapazarı'na gönderilmektedir.⁸²

Adapazarı kazasına bağlı Hendek nahiyesinde savaş öncesi dönemden İmalât-ı Harbiye Müdüriyetine bağlı hızar fabrikaları

⁸² "İzmit sancağına mülhak Adapazarı Kazası Dahilinde kain Süleymaniye ormanı hakkında nezaret-i orman müfettiş-i umumilerinden Süleyman Bey'in tatbik ve ita eylediği 9 Temmuz 331 tarihli rapor", *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, 13 Eylül 1915.

bulunmaktadır. Ağustos 1916'da Harbiye Nezâreti, İmalât-ı Harbiye Marangoz Fabrikalarının ihtiyacı için Hendek'te 5.000 arabalık kereste tedarik etmiş fakat araba tedarik edilemediğinden sevkiyat aksamıştır.⁸³ Aralık 1917'de Hendek hızar fabrikasında hazırlanan 65.410 parça ve 1.495 m³ kereste İstanbul'a sevk edilmeyi beklemektedir.⁸⁴

Kereste, savaş süresince farklı amaçlarla kullanılmıştır. Şubat 1916'da Ankara- Erzurum hattı için lazım olan 300 meşe direği Adapazarı ormanlarından temin edilmiştir.⁸⁵ Ekim 1917'de askeri ihtiyaç için Akyazı ormanlarından 5.000 m³ kereste hazırlanmıştır.⁸⁶ Kasım'da, Birinci Kolordu için gerekli olan fıçı imalinde kullanılacak tahta Adapazarı ormanlarından tedarik edilmiştir.⁸⁷ Mart 1918'de Harbiye Nezâreti, eğer iskeleti imalinde kullanılacak keresteleri Adapazarı'ndan tedarik etmiştir.⁸⁸

Adapazarı'ndan kereste tedariki konusunda en büyük problemi orduya nakliye arabaları yapan Harbiye Dairesi Sekizinci Nakliye Şubesi yaşamıştır. Mart 1916⁸⁹, Ocak 1917⁹⁰ ve Haziran 1918'de⁹¹ şube kerestelerini ormandan Adapazarı istasyonuna taşımak için araba tedarigi sıkıntısı çekmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda kereste, ordunun levazımat ihtiyacını karşılayabileceği yegâne malzemedir. Adapazarı ormanları, askeri ihtiyaçların karşılanması için oldukça önemlidir. Kerestenin tek alıcısı Harbiye Nezâreti ve nezâretle anlaşmalı müteahhitlerdir. Fakat Adapazarı kaymakamlığı, araba tedarigi konusunda sık sık sorun çıkarmaktadır. Sorunlar bir süre sonra sürekli Dahiliye Nezâreti'nin devreye girmesiyle çözülmeye çalışılmıştır. Dahiliye Nezâreti bazen doğrudan emir vererek araba kullanımı düzenlemiştir. 1916'da ziraat

---

⁸³ BOA, DH. İ. UM 89/1.

⁸⁴ Ersoy Zengin, "II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Silah ve Mühimmat Üretimi", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2017), s. 101.

⁸⁵ BOA, MV. 200/29.

⁸⁶ BOA, DH. İ. UM. EK. 27/13.

⁸⁷ BOA, DH. İ. UM. EK. 23/54.

⁸⁸ BOA, DH. İ. UM 20/1.

⁸⁹ BOA, DH. İ. UM 93/3.

⁹⁰ BOA, DH. İ. UM. EK. 27/13.

⁹¹ BOA, DH. İ. UM. EK. 111/49.

işleri aksadığından Harbiye Nezâreti müteahhitlerinin nakliye arabası ve hayvanı kullanmalarını yasaklamıştır.⁹² Mayıs 1918'de yine aynı sebepten ötürü nakliye arabalarının ücretlerinin peşin ödenmesini emretmiştir.⁹³

Adapazarı'nın keresteye dayalı sanayisinin yanında farklı bir fabrika kurma girişimi vardır. 1917'de Adapazarı'nda bir şeker fabrikası kurulması düşünülmüştür. Şeker, savaş boyunca İstanbul'un iâşesi için önemli ve çözümlenmesi gereken bir konudur. Suat Nuri, şeker kıtlığını çözmek için, demiryolu hattı çevresine şeker fabrikası kurulmasını tavsiye etmiştir. Hammaddesi olan pancarın da demiryolu güzergahında ki verimli arazilere ekilmesiyle, pancarın taşıma maliyeti düşecektir. Üstelik fabrikaların ihtiyacı olan kömür de kolayca taşınabilecektir. Bu plana göre Adapazarı, İzmit ve Eskişehir gibi hem demiryolu güzergahında olan hem de arazisi verimli olan bölgelere 10-15 fabrika açılacağı öngörülmüştür.⁹⁴ Adapazarı'nda şeker fabrikasının açılması konusu yerel tüccarında dikkatini çekmiştir. Tüccar, Adapazarı'nın nüfusunun kalabalık olduğunu ve şeker tüketiminin fazla olduğundan bahsederek şeker fabrikası fikrine destek vermiştir.⁹⁵

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na büyük bir endüstriyel yoksunlukla girmesi ve savaş devam ettikçe bunun eksikliğini hissetmesi, sanayileşmeye olan ilgiyi arttırmıştır. Bu doğrultuda Adapazarı sanayisi, Savaş ekonomisi yatırımlarının etkisiyle doğrudan doğruya savaş ihtiyacını karşılamaya yönelik gelişmiştir. Savaşın olumsuz gidişatı bu girişimlerin bir kısmını sekteye uğratsa da buradaki önemli nokta Adapazarı'nın sanayi bölgesi olma potansiyelidir. Bu durum Adapazarı'nın stratejik önemini gösteren bir başka unsurdur.

⁹² BOA, DH. İ. UM 59/1.

⁹³ BOA, DH. İ. UM 20/1.

⁹⁴ Ergün Ballı, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İttihat ve Terakki'nin Şeker Politikası", Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı: Cilt 2, (2017), s. 133.

⁹⁵ "Memalik-i Osmaniye'de Sanayi-i Şekeriye, şeker pancarı ziraatı mı yoksa şeker kamışı ziraatı mı?", *Felâhat*, 1 Temmuz 1917.

Arifiye-Adapazarı Demiryolu Hattı

Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının Anadolu'ya uzatılması kararı 1889'da alınmıştır.⁹⁶ Temmuz 1890'da Arifiye- Adapazarı şube hattı açılmıştır. Demiryolu ağına bağlanan Adapazarı böylece ulusal pazara açılma imkânı bulmuştur. Bu vesileyle doğrudan İstanbul'a ulaşabilen Adapazarı ekonomisi hem katma değerini oluşturacak hem de hinterlandını genişleterek demiryolundan uzak bölgeleri İstanbul'a bağlayan nokta durumuna gelecektir.

Arifiye-Adapazarı hattı açıldıktan sonra Adapazarı'nı bir demiryolu kavşağı durumuna getirmesi düşünülen bir dizi proje gündeme gelmiştir. Bu projeler mali sebeplerle gerçekleştirilememiştir. Fakat Adapazarı'nın stratejik önemini göstermesi açısından önemlidir. 1872'de Alman mühendis Wilhelm von Pressel, padişahın isteği üzerine bir demiryolu projesi hazırlamıştır. 2300 km uzunluğundaki hattın, Haydarpaşa'dan başlayarak Adapazarı, Eskişehir, Ankara, Kayseri, Malatya, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra üzerinden Basra Körfezine ulaşması düşünülmüştür. Bu hat üzerinde iki şube hattının yapılması da planlanmıştır. Bunlar 150 kilometrelik Adapazarı- Bolu ve 120 kilometrelik Adapazarı- Karadeniz Ereğlisi hattıdır.⁹⁷

Ağustos 1910'da Adapazarı-İncirli hattının inşa edilmesi gündeme gelmiştir. Hattın, Adapazarı ve Karadeniz sahili arasındaki ormanların işlenmesine katkısının olacağı ve bunun İzmit sancağını ekonomik olarak kalkındıracağı öngörülmüştür.⁹⁸ Aynı yıl içinde gündeme gelen farklı bir proje ise Adapazarı-Sivas hattıdır. Hattın Adapazarı'ndan başlayıp Düzce, Bolu, Kastamonu, Boyabat ve oradan da Havza'ya kadar ulaşması planlanmıştır.⁹⁹

⁹⁶ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul, 2008, s. 63.

⁹⁷ Murat Özyüksel, *a.g.e.*, s. 15-16.

⁹⁸ 15 Ağustos 1910'da Mihran gazetesinde "Karadeniz Sahilinde Şimendüfer" başlıklı haberde, Adapazarı- İncirli arasında yapılacak demiryolu hattıyla mevcut demiryolu hattının Karadeniz sahiline bağlanmasından bahsedilmiştir. Adapazarı'nın Karadeniz sahiline yapılması planlanan bu hattın talebini Anadolu Şimendifer Kumpanyası yapmıştır.

⁹⁹ "Adapazarı- Sivas Şimendifer Hattı", *Muhacir*, 24 Eylül 1910.

Ereğli kömürleri Osmanlı ordusunun önemli bir enerji temin kaynağıdır. Kömürün denizyoluyla İstanbul'a taşınıyor oluşu olası bir Osmanlı-Rus savaşında Ereğli'nin tehdede açık oluşu sebebiyle tehlike arz etmektedir. Osmanlı Devleti, kömürün İstanbul'a güvenli nakliyatı için yeni güzergahlar planlamaktadır.¹⁰⁰ Birinci Dünya Savaşı öncesinde Bolu'da kömür madenleri keşfedilmiş ve hali hazırda Karadeniz Ereğlisi'ndeki kömür madenlerinin varlığıyla birlikte, hükümet Adapazarı-Bolu hattını inşa etmeye karar vermiştir. Anadolu Şimendifer Kumpanyasıyla mukavele imzalanmıştır. Hükümet, Arifiye- Adapazarı hattını bu yeni hatla birleştirip, bu hattı Haydarpaşa- Pendik hattına çifte hat olarak inşa etmeye karar vermiş ve bir kanun teklifi hazırlamıştır. Kanun teklifi Meclis-i Mebusan'da 44'e karşı 81 oyla reddedilmiştir.¹⁰¹

Birinci Dünya Savaşı'nda Adapazarı'nda Demiryolu Projeleri

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na fiilen katılmasının akabinde Rusya, Karadeniz kıyısında bulunan Ereğli kömür madenlerini ablukaya almış ve kömür nakliyatı yapan gemileri batırmaya başlamıştır.¹⁰² Enver Paşa, kömür sevkiyatının güvenliği için Temmuz 1915'te Ereğli kömürünü Adapazarı üzerinden demiryoluyla İstanbul'a nakletmek için menzil hattı kurulmasını emretmiştir.¹⁰³ Nisan 1917'de Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Anadolu Şimendifer Kumpanyası Adapazarı-Bolu hattını inşa ve işletme imtiyazından feragat etmesi halinde ordunun hattı inşa edilebileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴ Nafia Nezâreti konuyu incelemiş ve kumpanyanın imtiyazdan feragat etmediğini, savaş koşulları nedeniyle hattın inşasının savaştan sonraya ertelendiği belirtmiştir. Nafia Nezâreti, hattın inşası konusunda Meclis-i Vükelâ'ya iki seçenek sunmuştur. İlki, hali hazırda imtiyaz sahibi kumpanyayla devam etmek, ikincisi Enver Paşa'nın teklifinde olduğu gibi hattı ordunun inşa etmesi

¹⁰⁰ Cengiz Keskin, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, İstanbul, 2022, s.314.

¹⁰¹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima: 114, Cilt: 7, s.520-522, 574;

¹⁰² Mustafa Sarı, Cengiz Keskin, "İzmit-Adapazarı-Ereğli Demiryolu Projesi Meselesi (1878-1918)", *Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi- Kültürü Sempozyumu*, 2020, s. 318.

¹⁰³ BOA, DH. ŞFR. 54/241. Menzilin Ereğli'den Akçaşehir'e denizden ve oradan da Düzce-Hendek yoluyla arabalarla Adapazarı'na oradan da demiryoluyla İstanbul'a nakledilmesi planlanmıştır.

¹⁰⁴ BOA, BEO 4464/334795.

ve savaştan sonra kumpanyaya devretmesidir. Meclis-i Vükelâ, kesin karar vermeden önce Anadolu Şimendifer Kumpanyası ile müzakere edilmesini istemiştir. Kumpanya müdürü, hattın hemen inşa edilmeye başlanması halinde 1917 sonunda Düzce'ye varılabileceğini belirtmiştir. Fakat savaş dolayısıyla çalıştıracak işçi bulamadığını bu yüzden amele taburlarından 10.000 işçi verilmesini talep etmiştir. Amele sıkıntısı çözüldükten sonra hattın inşa maliyeti konusunun çözülebileceğini belirtmiştir. Nafia Nezâreti, amele konusunu araştırmış fakat bir çözüme kavuşturamamıştır. Sorunun devam ettiği sırada Osmanlı Devleti'nin savaştaki müttefiki Avusturya-Macaristan, Adapazarı-Zonguldak arasında bir hattın inşasını teklif etmiştir. Bu hatla Ereğli havzasındaki zengin kömür madenlerinin İstanbul'a nakledilmesi öngörülmüştür. Osmanlı Devleti, teklifin karşılığında bölgedeki kömür madenleri için olası bir imtiyaz talebini reddedeceğini ve hattın savaştan sonra Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını şart koşmuştur.¹⁰⁵ Ekim 1917'de Enver Paşa, Sadâret'e gönderdiği bir yazıda kumpanyanın zorluk çıkarmalarından ve hattın geleceğinin belirsizliğinden dolayı imtiyazın feshedilmesini talep etmiştir.¹⁰⁶

Adapazarı ve Bolu arasında planlanan demiryolu projelerinin temel amacı, Batı Karadeniz bölgesini, Anadolu-Bağdat hattından bağımsız İstanbul'a bağlayacak ana bir güzergâh oluşturmaktır. Bu amaç doğrultusunda ilk önemli aşama hattı Bolu'ya uzatabilmektir. Projelerde bahsi geçen Düzce, Karadeniz Ereğlisi ve Zonguldak kazaları Bolu Müstakil Sancağına bağlıdır.¹⁰⁷ Demiryolu Bolu'ya ulaştıktan sonraki aşamada ise hat Karadeniz'in iç kesimlerine doğru devam edecektir. Fakat Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi mali durumu ve devamında Birinci Dünya Savaşı'nın çıkışı bu projelerin stratejik önemlerinin farkında olunmasına rağmen ertelenmesine sebep olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'nda Arifiye-Adapazarı Demiryolu Hattı

¹⁰⁵ BOA, BEO (Bâbîali Evrak Odası) 4463/334696.

¹⁰⁶ Mustafa Sarı, Cengiz Keskin, "İzmit-Adapazarı-Ereğli Demiryolu Projesi Meselesi (1878-1918)", *Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi- Kültürü Sempozyumu*, 2020, s.319,320.

¹⁰⁷ *Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi: 1334*, Bolu, s. 333-334.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Arifiye- Adapazarı hattı, 1910'da 6.416, 1911'de 6.823 Osmanlı Altını hasılat yapmıştır.¹⁰⁸ Bu dönemde İzmit Mebusu Anastas Efendi, şimendifer kumpanyasının, Haydarpaşa- Adapazarı güzergahında haddinden fazla nakliye ücreti aldığından şikâyet etmektedir.¹⁰⁹ Gazeteci Ahmet Şerif, 1913'te, istasyonda daima yolcu bulunduğunu ve ticari faaliyetlerin yoğun olduğunu belirtmektedir.¹¹⁰ Bu bilgileri destekler nitelikteki en önemli veri 1913-1916 arası aylık bazda hasılat tablosudur.

Tablo 1: Arifiye- Adapazarı hattının 1913-1916 arası aylık hasılatı, *Osmanlı Altını (OA)*¹¹¹

Aylar	1913	1914	1915	1916
Ocak		670	371	74
Şubat		629	354	33
Mart		760	428	40
Nisan	571	725	433	37
Mayıs	578	741	353	34
Haziran	608	547	480	303
Temmuz	745	801	511	
Ağustos	772	143	527	
Eylül	971	258	477	
Ekim	849	501	418	

¹⁰⁸ *Senelik İhtisayat-ı Maliye*, İstanbul, 1330, s. 208. 1910'da 112.284 yolcu taşınır 3.021 Osmanlı altını ve eşya nakliyatından da 3.395 OA olmak üzere toplamda 6.416 OA gelir elde etmiştir. 1911'de yolcu sayısı 123.287 olup 3.515 OA gelir ve eşya nakliyesinden de 3.308 OA olmak üzere toplamda 6.823 OA hasılat yapmıştır.

¹⁰⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima: 69, Cilt: 4, s.487. Kumpanya, 1 Vagon buğdayı, Konya- Haydarpaşa arası 750 kilometrelik mesafede 2.000 kuruşa taşınmaktadır. Fakat 626 kilometrelik Konya- Adapazarı arası sevkiyat için 2.350 kuruş almaktadır. Normal tarifede 1.670 kuruş alınması gerekirken 680 kuruş fazladan alınmaktadır. Kumpanyanın diğer bir usulsüzlüğü tüccarın, vagonları kendi hamallarıyla yüklemelerini engelleyip, yüksek ücretlerle kumpanyanın hamallarını kullanmaya mecbur bırakmasıdır.

¹¹⁰ Şerif, *a.g.e.*, s. 350.

¹¹¹ *İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası*, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrinievvel, Teşrinisani, Kanunuevvel, Kanunusani, Şubat 1330; Mart, Nisan, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrinievvel, Teşrinisani, Kanunuevvel, Kanunusani, Şubat 1331; Mart, Nisan, Haziran-Ağustos 1332.

Kasım	827	369	309	
Aralık	1251	1170	1593	
Toplam	8885	7318	6260	532

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki tutarlarının da eklenmesiyle, Hat; 1910'da 6.416, 1911'de 6.823, 1913'te 8.885, 1914'te 7.318, 1915'te 6.260 ve 1916'nın ilk 8 ayında 532 Osmanlı Altını hasılat yapmıştır. 1910'dan savaşın başladığı Temmuz 1914'e kadar hasılat yükselme eğilimindedir. 1911 Trablusgarp ve 1912-1913 Balkan Savaşları, Adapazarı'nın doğrudan kereste ihraç ettiği ülkelerle yaşanmasına rağmen bu durum yıllık hasılatta hissedilmemiştir. Fakat Birinci Dünya Savaşı'yla beraber aylık hasılat sert bir düşüş yaşamış ve Kânunuevvel (Aralık) aylarını hariç tutulduğunda savaş öncesi aylık hasılat ulaşamamıştır. 1916'da ise aylık hasılat en düşük seviyesini görmüştür. Bu sert düşüşün temel sebebi, demiryollarının kullanımında ordu ihtiyacına öncelik verildiği için tüccarın vagon sıkıntısı çekmesidir. İaşe ve kereste tedariki konularında da görüldüğü üzere 1916'da demiryolu sevkiyatlarında genel bir düşüş yaşanmıştır. Diğer bir tablo ise Adapazarı'nda toplanan zahirenin İstanbul'a nakliyesini göstermektedir.

Tablo 2: Arifiye-Adapazarı hattından İstanbul'a Zahire Nakliyatı¹¹²

Yıl	Miktar/kilo	Yıl	Miktar/kilo
1900	11.420.980	1908	5.438.546
1901	12.101.531	1909	10.751.319
1902	9.197.553	1910	5.301.166
1903	8.029.169	1911	9.949.742
1904	13.166.530	1912	8.688.289
1905	8.492.285	1913	14.101.323
1906	11.751.323	1914	11.569.487
1907	11.516.700	1915	3.840.102

¹¹² Türkiye İstihsalatı 1: Buğday, İstanbul, 1927, s.68.

Tablodaki veriler, Adapazarı kazasında üretilen zahirenin yanı sıra çevre bölgelerden hasat edilen ve Adapazarı'nda toplanan ürünün nakledilmesiyle ortaya çıkan rakamlardır. Savaş zamanında cephe gerisi ticaret yolları, ordunun tedariki ve sivil nüfusun temel ihtiyaçlarına erişimini sağlamaktadır. Rakamlar Adapazarı'nın ticari transit nokta oluşunun boyutunu göstermektedir. Birinci Dünya Savaşı'yla beraber zahire nakliyatında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Hattan İstanbul'un ekmeçlik un ve buğday ihtiyacı için 1914'te 11.569 ton buğday, 2.357 ton un ve 1915'te 3.840 ton buğday, 1.841 ton un İstanbul'a taşınmıştır.¹¹³ Ertesi sene Adapazarı'nda zahire kıtlığı yaşanmış ve Konya vilayetinden zahire sevk edilmiştir.

Geniş Osmanlı coğrafyası ve buna bağlı olarak uzak cephelere ulaşımı sağlayan tek seçeneğin demiryolu olması, savaşla birlikte hattın devlet kontrolüne geçmesine sebep olmuştur. Bu sebeple demiryolu kullanım önceliği askeri amaçlara ayrılmıştır. Vagon temini sıkıntısı Adapazarı ticaret hayatını önemli ölçüde etkilemiştir.¹¹⁴ Bu ortamda tüccar vagon bulmakta zorlanmış ve nüfuzları sayesinde vagon tahsisiyle uğraşan kimseler ortaya çıkmıştır.¹¹⁵ Vagonların askeri amaçla kullanılması Adapazarı'ndan İstanbul'a nakliyatı da doğrudan etkilemiştir. 1916 demiryolu hasılatı, ardılı altı yılın en düşük hasılatıdır. İaşe ve kereste nakliyatları incelendiğinde en yoğun nakliye döneminin 1915 olduğu görülmektedir. Takip eden yıllarda nakliyatlarda gözle görülür düşüş yaşanmıştır.

Adapazarı'nı İstanbul'a bağlayan demiryolu hattının stratejik önemi Birinci Dünya Savaşı süresince daha iyi anlaşılmıştır. Hat, İstanbul ve ordunun ihtiyacı olan eşya ve iaşenin taşınmasında tek vasıtaadır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin demiryollarına yüklediği askeri önemi haklı çıkarmıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndaki savaş ekonomisi yönetimi Adapazarı ekonomisinde büyük dönüşümler yaşatmıştır.

¹¹³ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi*, s.149; Toprak'ın verdiği 1914 ve 1915 buğday miktarı, 2 numaralı grafikteki 1914 ve 1915 rakamlarıyla birebir örtüşmektedir.

¹¹⁴ Selvi, a.g.m., s.474.

¹¹⁵ Toprak, a.g.e. s.201.

Adapazarı'ndaki en temel dönüşüm, Adapazarı İslam Ticaret Bankasının öncülüğünde Müslüman halkın sermayesinin kurumsallaşmasıdır. Milli iktisat düşüncesinin Adapazarı'nda karşılık bulması, bankanın savaştan büyüyerek çıkmasını sağlamıştır. Böylesine bir dönüşüm, savaş öncesi Osmanlı Devleti'nde gerçekleşmesi güç bir ihtimaldir. Çünkü yabancı sermaye boyunduruğundaki Osmanlı ekonomisinde Müslümanlar kendilerine yeterince yer bulamamaktadır. Adapazarı Müslümanlarının ekonomiye katılma konusundaki bu ilk deneyimleri, gelecek yıllarda etkisini tamamen gösterecektir.

Adapazarı kazası Birinci Dünya Savaşı öncesinde demiryolunun etkisiyle İstanbul'un önemli bir ihracatçısı konumundadır. Savaş öncesi dönemdeki önemli ihraç kalemlerinden olan patates, mısır ve kereste savaş döneminde de önemini korumuştur. Böylece Adapazarı başta ordunun ve başkent'in ihtiyacı olmak üzere farklı bölge ve grupların iâşe ihtiyaçlarını karşılamıştır. Savaşta ihtiyacı duyulan kaynakların güvenle üretilmesi ve sevk edilmesi gerekmektedir. Bu sebeple savaş yatırımlarının işgal riski olmayan güvenli bölgelere yapılması gerekmektedir. Savaşın gidişatı Adapazarı'nın stratejik önemini arttırmış ve kaynakların temini konusunda güvenli bir bölge haline getirmiştir. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti, demiryolu ağını genişleterek Adapazarı'nı İstanbul'a açılan ihraç kapısı konumuna getirmeye karar vermiştir. Bu sayede Adapazarı'nın ticari hinterlandı daha da genişleyip ve stratejik önemi artacaktır.

Adapazarı'nın savaş öncesi dönemde önemli bir ihraç malzemesi olan kereste, savaş döneminde askeri önem kazanmış ve Adapazarı sanayisinin kurulmasına ön ayak olmuştur. Savaşın en yoğun zamanlarında bu amaç doğrultusunda Adapazarı'nda bir fabrika kurulmuştur. Amacı ve hedefleri, Anadolu'da bir sanayi hamlesine örnek teşkil edecek kadar önemlidir. Kazada şeker fabrikası kurulması düşünülmüştür. Bu durum bölgenin farklı sanayi kollarının kurulabilecek altyapısı olduğunu göstermektedir.

Adapazarı'nda Müslüman sermaye hakimiyetinin kurumsallaşması sürecini sanayi ve ulaşım projeleriyle desteklenmiştir. Bu projeler uzun süre Adapazarı'nı kalkındırma planlarının temelini oluşturmuştur. Adapazarı savaşın yıkıcı koşullarına rağmen ekonomik dönüşümünü başarıyla gerçekleştirmiştir. Adapazarı, Milli İktisat düşüncesinin

meyvelerinin ilk toplandığı bölgelerden biri olmuştur. Nüfus yoğunluğuna rağmen dağınık sermaye sahip olan Müslüman halk, savaş ekonomisinin bir sonucu olarak ekonomiye katılıp söz sahibi olmuştur. Bu durum Anadolu'da gerçekleşmesi beklenen yerel ölçekli dönüşüm ve kalkınmanın ilk örneklerinden birdir. Böylece Adapazarı ekonomisi, savaş şartlarına rağmen kalkınma potansiyeline sahip olduğunu göstermiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BEO. (Bâbîli Evrak Odası) 4464/334795, 4463/334696.

DH. İ. UM. (Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmîye) 93/1, 16/3, 89/1, 59/1 (H-08-05-1334), 59/1 (H-03-07-1334), 89/1, 16/3, 89/1, 93/1, 61/1, 89/1, 20/1, 93/3, 59/1, 20/1, 89/1.

DH. İ. UM. EK. (Dahiliye Nezareti İdâre-i Umûmîye Ekleri) 19/85, 23/76, 25/43, 29/104, 36/23, 32/93, 46/54, 14/101, 32/103, 10/6, 29/101, 9/31, 9/37, 9/41, 9/85, 9/84, 9/116, 9/126, 9/129, 10/8, 10/18, 10/61, 10/83, 10/108, 9/78, 9/109, 10/9, 10/65, 10/83, 10/101, 10/107, 10/136, 10/145, 10/95, 11/43, 93/19, 103/12, 27/13, 23/54, 27/13, 111/49, 54/241.

DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi) 479/85.

DH. UMVM. (Dahiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti) 136/46.

MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları) 198/35, 203/89, 247/5, 200/29.

Meclis Zabıtları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 45, Cilt: 3, s.154.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 69, Cilt: 4, s.487.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, İçtima: 114, Cilt: 7, s.520-522, 574.

Gazete ve Dergiler

"Yeni Bir İmalathane", *Türk Yurdu*, 24 Teşrin-i Sani 1332.

"Adapazarı Fabrikası Mamulâtı", *Tanin*, 29 Ağustos 1918.

"Karadeniz Sahilinde Şimendüfer" *Mihran*, 15 Ağustos 1910.

"Turkei" *Zeitschrift für angewandte Chemie*, 27 Mart 1917.

"Adapazarı İslam Ticaret Bankası 1332 sene-i maliyesine mahsus hesabat-ı umûmîyesine havi bilançosudur" *Bolu*, 3 Mayıs 1333.

Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi, 19-26 Mayıs 1333.

İhsaiyat-ı Maliye Mecmuası, Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrinievvel, Teşrinisani, Kanunuevvel, Kanunusani, Şubat 1330; Mart, Nisan, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Teşrinievvel, Teşrinisani, Kanunuevvel, Kanunusani, Şubat 1331; Mart, Nisan, Haziran-Ağustos 1332.

“İzmit sancağına mülhak Adapazarı Kazası Dahilinde kain Süleymaniye ormanı hakkında nezaret-i orman müfettiş-i umumilerinden Süleyman Bey'in tatbik ve ita eylediği 9 Temmuz 331 tarihli rapor”, *Ticaret ve Ziraat Nezâreti Mecmuası*, 13 Eylül 1915.

“Memalik-i Osmaniye'de Sanayi-i Şekeriyeye, şeker pancarı ziraatı mı yoksa şeker kamışı ziraatı mı?”, *Felâhat*, 1 Temmuz 1917.

İktisadiyat Mecmuası, 8 Haziran 1916.

“Adapazarı- Sivas Şimendifer Hattı”, *Muhacir*, 24 Eylül 1910.

“Ormanlarımızın Tezyid-i Varidatı Nasıl Mümkündür?”, *Orman Mekteb-i Âlisi Mecmuası*, 1 Eylül 1917.

“Adapazarı”, *Zaman*, 16 Nisan 1918.

Kitap ve Makaleler

Adapazarı İslam Ticaret Bankası- Türk Anonim Şirketi 15 Mayıs 340 Tarihinde Suret-i Adiyeye ve Fevkalade Akd-i İctima Eden Hissedarlar Heyet-i Umûmiyesi, Adapazarı 1340.

Annuaire Oriental: Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'orient, İstanbul 1914.

Ballı, Ergün, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İttihat ve Terakki'nin Şeker Politikası”, Uluslararası Birinci Dünya Savaşı'nın 100. Yılı Sempozyumu Bildiriler Kitabı: Cilt 2, (2017), s. 133.

Çam, Yusuf, *Millî Mücadele'de İzmit Sancağı*, Kocaeli 2014.

İbrahim Hilmi, Tüccarzade, *Memalik-i Osmaniye Ceb Atlası*, İstanbul 1323.

Keskin, Cengiz, *I. Meşrutiyet Döneminde Adapazarı ve Çevresi (1876-1908)*, İstanbul 2022.

Kıranlar, Safiye, “İstanbul Hilâl-i Ahmer Aşhâneleri”, Sultan V. Mehmet Reşad ve Dönemi, İstanbul, (2018), s. 879.

Kutluata, Münir, “Sakarya'da Bankacılık ve Türk Ticaret Bankası”, İstanbul Journal of Sociological Studies, (1970) s. 75-78.

Laufer, Berthold, Wilbur, C. Martin, *The American Plant Migration Part I: The Potato Berthold Laufer*, United States Of America 1938.

Memalik-i Osmaniye'nin 1329 Senesine Mahsus Ziraat İstatistikidir, İstanbul 1332.

Müstakil Bolu Sancağı Salnamesi: 1334, Bolu, tarih yok.

Özel, Sabahattin, *Millî Mücadele'de İzmit, Adapazarı ve Atatürk*, İstanbul 2005.

Özyüksel, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi: Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 2008.

Pigou, A.C., "Savaş Ekonomisi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9 (1988), s.230.

Sakin, Orhan, *Osmanlı'da Etnik Yapı ve 1914 Nüfusu*, İstanbul 2008.

Sarı, Mustafa- Keskin, Cengiz, "İzmit-Adapazarı-Ereğli Demiryolu Projesi Meselesi (1878-1918)", *Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi- Kültürü Sempozyumu*, (2020), s. 318.

Sarı, Mustafa, *İzmit'te Hilal-i Ahmer Cemiyeti (1911-1925)*, İstanbul 2016.

Sarı, Mustafa, Narin, Resül, *Adapazarı'nda Ticari Hayat ve Adapazarı İslam Ticaret Bankası*, Sakarya, 2021.

Selvi, Haluk, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adapazarı ve Çevresi (1908-1918)", *Sakarya İli Tarihi I*, Sakarya, (2005), 473,474.

Senelik İhtisayat-ı Maliye, İstanbul 1330.

Şerif, Ahmet, *Anadolu'da Tanin: I. Cilt*, Ankara 1999.

Toprak, Zafer, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi: Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul 2003.

Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918*, İstanbul 2012.

Türkiye İstihsalatı 1: Buğday, İstanbul, 1927.

Zengin, Ersoy, "II. Meşrutiyet Döneminde (1908-1918) İmalat-ı Harbiye Fabrikalarında Silah ve Mühimmat Üretimi", *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (2017), s. 101.

İnternet Kaynakları

<https://islamansiklopedisi.org.tr/okka> (31.12.2023).

<https://filmmirasim.ktb.gov.tr/tr/film/adapazari-araba-fabrikasi> (20.10.2023)

Extended Abstract

The First World War was the largest all-out war ever seen in world history. The Ottoman Empire entered the war together with Germany, Austria-Hungary and Bulgaria. Due to its large surface area, the Ottoman Empire had to wage the war on more than one front. This situation creates the necessity of a strong military infrastructure to manage the war. The Ottoman Empire did not have a healthy economy and industry due to the financial problems it experienced throughout the 19th century. Before the First World War, it lost the 1911 Italian war and the 1912-1913 Balkan Wars and was seen to have military problems. Thus, it lacks the economic and industrial infrastructure to support its military power in war.

The Ottoman Empire's classical war financing methods were completely inadequate in the First World War. Moreover, its economic structure is largely dominated by foreign capital. The Ottoman Empire, which had no experience of managing the economy alone, had to deal directly with the devastating economic effects of the First World War. The Ottoman Empire, which initiated the nationalization movement of the economy before the World War, did not attribute only military and political meanings to the war. The Ottoman Empire described the war as an economic war. Thus, he gained control over the economy. In this way, he tried to mobilize the Anatolian geography, which was far from the front line and constituted the heart of the state. The movement to save the economy from foreign influence has found widespread public response. The people have taken action against the capital inequality they have experienced against foreigners for many years. Almost all of the Anatolian economy is based on the agricultural sector based on primitive techniques. The first purpose of agricultural production is to feed the region where production takes place. Due to the inadequacy of the railway network, the understanding of the national market has not developed much. Only regions with a railway network have access to foreign markets. The economy of the Ottoman Empire was established around its capital, Istanbul. The country's longest and most comprehensive railway line connects the inner regions to Istanbul. Therefore, Istanbul has created its own commercial hinterland. This hinterland consists of regions that are easy to reach Istanbul exporting their goods to Istanbul.

Adapazarı has a direct railway connection to Istanbul. In this way, it is within the commercial hinterland of Istanbul. Adapazarı has received intense foreign immigration since the mid-19th century. The need to feed the increasing population due to migration has encouraged production. In this way, the production amount has constantly increased and started to create added value. Adapazarı's economy is largely based on the agricultural sector. In addition,

lumbering is also an important business line due to the rich forest presence. Armenian and Greek capital dominates the economy. Muslim people are engaged in agriculture. Capital inequality in Adapazarı started to change with the national economy move in the country.

A few months before the start of World War I, a local bank was established to provide banking services to Muslims and integrate them into commercial life. The bank initially had modest capital. Because the Muslim people he served did not have any significant savings. The Armenian relocation in 1915 created a gap in Adapazarı's economy. During this period, the bank gave loans to the Muslim people and helped them take part in the economy. Thus, the transformation of capital took place. The bank reached the capital target it set at its establishment in two years. In 1917, it experienced a tremendous capital increase and increased its transaction volume. The bank showed a similar performance the following year and emerged from the First World War growing.

If we examine Adapazarı's agricultural production during the war, we see that it maintained its pre-war performance. The war increased the need for agricultural products. For this reason, people who were not drafted into the army began to work in the fields. Production promotion initiatives have noticeably increased employee wages. Adapazarı was the most important potato and corn supplier of the army and the capital throughout the war. It has also occasionally helped military families, needy people, refugees and surrounding areas at risk of famine. Adapazarı is the gateway of the Western Black Sea region to Istanbul, due to the railway. For this reason, the grain produced in this region is transported to Istanbul via Adapazarı. When all the information is compiled; It is seen that Adapazarı's agricultural production capacity meets the requirements of the war.

After the agriculture sector, another important business line in the Adapazarı economy is lumbering. The rich forest presence has made the region important in terms of timber supply for centuries. Timber is an important export item of Adapazarı. Before the First World War, timber was exported to Italy, Greece, Alexandria and Beirut. Timber is an important material in the Ottoman Army. The army's equipment and transportation vehicles are still made of timber. For this reason, Adapazarı timbers had strategic importance in the war due to their abundance and the fact that they could be shipped directly to Istanbul.

Due to the lack of mineral resources in the region, there are industrial establishments based on timber. Before the war, there was a small timber processing factory belonging to the army in Adapazarı. In 1915, a Muslim entrepreneur applied to the Ministry of War to establish a factory that would

produce transport vehicles for the army. The factory will free the army's supplies and transport vehicles from imported goods. It also aims to encourage the public to industry and create employment. Thus, development at the local level will be achieved. The government welcomed this application and invested in this factory despite the conditions of the war economy.

Industrial production is one of the most distinctive features that distinguish the First World War from other wars. From this perspective, it is controversial how strategic a simple wooden car factory is. Aware of this, the Ottoman Government used the opening of this factory as propaganda material. Thus, he turned the war economy into an opportunity and encouraged the expansion of industry. Towards the end of the war, the establishment of a sugar factory came to the fore. However, the negative course of the war left these attempts inconclusive. The important point here is Adapazarı's potential to become an industrial zone. This is another element that shows the strategic importance of Adapazarı.

The Ottoman Empire has always attached military importance to railways. For this reason, he developed railway projects against possible war scenarios, but could not realize them due to financial problems. The strategic importance of the railway line connecting Adapazarı to Istanbul was better understood during the war. The line played an important role in transporting the goods needed by Istanbul and the army. In the first two years of the war, the railway achieved revenues close to the pre-war period. But it experienced a sharp decline in 1916. The government's seizure of railway lines has an effect on this. The Ottoman Government planned a series of railway lines that would increase the strategic importance of Adapazarı. He planned to transfer the coal mine, timber and agricultural production of the region directly to Istanbul with lines that would directly connect Adapazarı to the Western Black Sea region. However, due to the negative course of the war and financial inadequacies, these lines could not be built.

As a result, Adapazarı experienced major transformations during the First World War under the influence of the Ottoman Empire's war economy management. Potatoes, corn and timber, which were important export items in the pre-war period, maintained their strategic importance during the war. Thus, Adapazarı met the needs of different regions and groups, especially the needs of the army and the capital. On the other hand, the feature of the surrounding regions as export points to Istanbul has become more important. For this reason, the Ottoman Government decided to increase the strategic importance of Adapazarı by expanding the railway network. If these projects were realized, Adapazarı's commercial hinterland would expand even more and gain importance. However, these possibilities did not come true because the

Ottoman Empire lost the First World War. If we leave the possibilities aside and focus on the transformation that took place, Adapazarı was one of the regions where the fruits of the National Economy thought were first gathered. The Muslim people, who did not have a significant capital despite the dense Muslim population, became capital owners as a result of the war economy. These first experiences of participating in the economy will have their full impact in the coming years. In the last years of the war, Muslim merchants increased their effectiveness in the Adapazarı economy under the leadership of the local bank they founded. Such a transformation is a difficult possibility to realize in the pre-war Ottoman Empire. Because Muslims cannot find a place for themselves in the economy under the yoke of foreign capital. In this context, war economy conditions transformed Adapazarı, a provincial unit, economically and made it one of the first examples of the transformation that will be seen in the coming years.

Araştırma Makalesi

Karadağ'da Küçük Stepan (Sahte Rus Çarı III. Petro) Dönemi (1767-1773) *

Sinan Yüksel*

(ORCID: 0000-0003-3055-7814)

Makale Gönderim Tarihi

01.08.2023

Makale Kabul Tarihi

05.10.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Yüksel, S., "Karadağ'da Küçük Stepan (Sahte Rus Çarı III. Petro) Dönemi (1767-1773)", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 863-888.

APA: Yüksel, S. (2024). Karadağ'da Küçük Stepan (Sahte Rus Çarı III. Petro) Dönemi (1767-1773). *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 863-888.

Öz

1766'da Karadağ'da kendisinin 1762'de öldürülen Rus Çarı III. Petro olduğunu iddia eden bir kişi ortaya çıktı. Bu kişi resmi belgelerde kendisine asla III. Petro demedi ve ismini Küçük Stepan (Scepan Mali-Stepan Malıy) olarak kullandı. Küçük Stepan'ın varlığı başta sınırlarına yakınlığından dolayı Venedik'i tedirgin etti ve harekete geçmesine neden oldu. Venedikliler Nisan 1768 ve Ekim 1768'de Karadağ'a askeri birlikler gönderdi. Stepan dağlara kaçmak zorunda kaldı. Venedikler köyleri işgal edip Küçük Stepan'ı destekleyenleri cezalandırdılar. Osmanlı Devleti de cizyesini ödemediklerinden ve bölgedeki Müslümanlara saldırılarından dolayı ordularını Karadağ'a gönderdi. Osmanlı Devleti ile 5 Eylül 1768'de yapılan savaşta Küçük Stepan'ın ordusu kuşatıldı ve

* Bu çalışma, PIESS (Platform of International Eastern European Studies) tarafından 04-06 Mayıs 2023 tarihlerinde Sinop'ta düzenlenen *VI. Uluslararası Doğu Araştırmaları Kongresi* adlı kongrede sunulan bildiri metninin genişletilmiş halidir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Türkiye, sinanyksel@yahoo.com.

Assist. Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Turkey.

yenilgiye uğratıldı. Küçük Stepan zor kaçabildi. Rusya, Küçük Stepan'ın sahtekâr olduğunu bildirmek ve Osmanlı Devleti ile başlayan savaşta destek alabilmek için 1768'de Prens Dolgorukov'u Karadağ'a gönderdi. Dolgorukov başlangıçta Küçük Stepan'ı tutuklatsa da sonrasında ondan Osmanlı Devleti'ne karşı mücadelede yararlanmak için serbest bıraktı. Venedik, Osmanlı Devleti ve Rusya'nın müdahalelerine rağmen Küçük Stepan Karadağ'ı yönetmeye devam etti. Küçük Stepan 1770 yılında bir yol yapımını denetlerken barutun erken patlamasından dolayı kör oldu. Brceli manastırından ülkeyi yönetmeye devam etti.

Ağustos 1773'te Osmanlı Devleti'nin İşkodra Valisinin tuttuğu bir Yunanlı tarafından kaldığı manastırda öldürüldü. Küçük Stepan saltanatının ilk anlarından itibaren, sadece tebaasını ikna etmeye değil, aynı zamanda sert önlemlere de başvurarak, iç çatışmaları sona erdirmeye ve düzeni sağlamaya çalıştı. Sonuç olarak, toplumun barışını ve uyumunu sağlamayı başardı. Karadağ'da ilk kez onun sayesinde yasama ve yargının temelleri atıldı.

Anahtar Kelimeler: Küçük Stepan, III. Petro, Karadağ, Osmanlı Devleti, Venedik, Rusya.

Stephen the Little (Fake Russian Tsar Pedro the Third) Era in Montenegro (1767-1773)

Abstract

In 1766, a person appeared in Montenegro claiming to be Peter III, the Russian Tsar who was murdered in 1762. He never called himself Peter III in official documents and used the name Stepan Maliy. The presence of Stepan Maliy, particularly due to his proximity to its borders, alarmed Venice and prompted them to take action. The Venetians sent troops to Montenegro in April 1768 and October 1768. Stepan had to flee to the mountains. The Venetians occupied villages and punished those who supported Stepan Maliy. The Ottoman Empire sent its armies to Montenegro as they did not pay the jizya (tax paid by non-Muslim populations to their Muslim rulers) and attacked Muslims in the region. In the battle with the Ottoman Empire on September 5, 1768, Stepan Maliy's army was surrounded and defeated. Stepan Maliy barely escaped. Russia sent Prince Dolgorukov to Montenegro in 1768 to declare Stepan Maliy as an impostor and to gain support in the war with the Ottoman Empire. Although Dolgorukov initially had Stephen the Little arrested, he later released him to take advantage of him in the fight against the Ottoman Empire. Despite the interventions of Venice, the Ottoman Empire, and Russia, Stepan Maliy continued to rule Montenegro. Stepan Maliy was blinded by the premature explosion of gunpowder while supervising the construction of a road in 1770. He continued to rule the country from the Brceli monastery. In

August 1773, he was murdered in his monastery by a Greek hired by the Ottoman Governor of Iskodra. From the first moments of his reign, Stepan Maliy tried to end internal conflicts and restore order, not only by persuading his subjects but also by resorting to drastic measures. Consequently, he was able to bring peace and harmony to society. The foundations of the legislature and judiciary were laid for the first time in Montenegro, thanks to him.

Keywords: Stephen the Little, III. Peter, Montenegro, Ottoman State, Venice, Russia.

Giriş

III. Petro, Büyük Petro'nun kızı Anna'nın oğludur. Petro 13 yaşında iken, 1742'de teyzesi Yelizaveta Rus tahtına çıktıktan sonra Rusya'ya getirildi ve Ortodoksluğa geçirildi. III. Petro, 1745'te Çariçe Elizaveta tarafından ismini Ekaterina Alekseyavna olarak değiştiren bir Alman Prenses Sophie Augeste ile evlendi. Teyzesinin Ocak 1762'de ölümüyle Rus tahtına çıktı. Rus tahtında sadece 6 ay kalabildi. Bu altı ay içerisinde aldığı kararlarla kendisine karşı güçlü bir muhalefet oluştu. Eşi II. Ekaterina'nın da dâhil olduğu bir saray darbesiyle önce tahttan indirildi. Sonrasında da gözetim altında tutulduğu yerde öldürüldü. Şiddetli ishal nöbetinden öldüğü açıklandı ve Petersburg'da Aleksander Nevskiy Manastırı'na gömüldü. Rus devlet adamlarından Panin cenazenin teşhir edilerek gömülmesini tavsiye etti. Böylece daha sonrasında hala yaşadığı, bir yerlerde saklandığı ve tekrar ortaya çıkabileceği şeklindeki olası söylentilere de son verilebilirdi. Panin'in de istediği şekilde ziyaretçilerin eşliğinde III. Petro gömüldü¹. III. Petro'nun daha önceki Çar ve Çariçelerin gömüldüğü Peter ve Paul Kalesi katedraline değil de Aleksander Nevski Manastırına gömülmesi tebaası arasında şaşkınlık yarattı². Sonuç olarak ülke genelinde III. Petro yerine imparatora benzeyen bir askerin ve belki de balmumu heykelinin gömüldüğüne dair söylentiler yayılmaya başladı. Kısa süre sonra kendisinin III. Petro

¹ Robert K. Massie, *Çariçe Katerina*, Çeviren: Hakan Abacı, İstanbul 2020, s. 94;272;307;309.

² III. Petro, Büyük Petro'nun torunu olmasına rağmen henüz taç giyemediğinden kutsanmış Çar ve Çariçelerle birlikte yatması doğru bulunmadığı için Aleksander Nevski Manastırına gömüldü. Massie, a.g.e., s. 309.

olduğunu iddia eden birçok sahtekâr ortaya çıktı³.

Onun ölümü sonrasında Rusya’da kendisinin III. Petro olduğunu iddia edenler içerisinde en ünlüsü Emelyan Pugaçev’dir. Kendisinin Rus Çarı III. Petro olduğunu iddia edenler sadece Rus topraklarında değil Rusya’dan kilometrelerce uzakta Karadağ’da da görüldü. Bu çalışmada kendisini başlangıçta Rus Çarı III. Petro olarak tanıtan ama Rus tahtında hiçbir zaman hak iddiasında bulunmayan ve hiçbir resmi yazışmada adını III. Petro olarak yazmayan⁴ Küçük Stefan’dan bahsedilecektir.

1766’da Venedik’in işgali altında olan Karadağ toprağı Maine’de kendisinin Rus Çar’ı III. Petro olduğunu iddia eden bir kişi ortaya çıktı. Kendisine Sırp Nemanjiç hanedanının temsilcilerinden birinin adını “Stepan’ı” aldı ve Küçük Stefan olarak bilindi⁵. Küçük Stepan zengin bir Karadağlı olan Vuk Markoviç’in yanında işçi olarak işe girdi. Tarım işlerine ek olarak insanları tedavi etmeye ve şifacı olarak ün yapmaya başladı⁶. Küçük Stefan bir gün efendisine bir sır olarak kendisinin Rus Çarı III. Petro olduğunu söyledi. Rus Hükümeti tarafından hayali ölüm ve cenaze töreni haberlerinin icat edildiğini bildirdi. Hapisten kaçıp Slav kabilelerini ve onların inançlarını Osmanlılar ve Latinlerin şiddetinden kurtarmaya geldiğini anlattı⁷. Vuk Markoviç ona inandı. Kısa sürede III. Petro’nun Karadağ’da ortaya çıktığına dair söylentiler yayılmaya başladı.

Çoğu sahtekâr gibi kimliğini dikkatle gizledi. Kökenine dair kasıtlı olarak çelişkili bilgiler verdi⁸. Daha önce Rusya’da bulunmuş olan Karadağlı kişilerden (1753-1759) Rus ordusunda görev yapan ve Büyük

³ V. A. Rizhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

⁴ V. A. Rizhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

⁵ Yu. P. Anşakov, “Çernogoriya- Slavyanskaya Tverdinya. Jizn Obsjestva, Stanovleniye Gasudartstva”, *İstoriya Balkan: Vek Vosemnağtsatıy*, Otv. Red: V. N. Vinogradov, Moskva 2004, s. 364 ; A. G. Şeşeken, “Çernogorskiy Poet i Pravitel Petar II Petroviç Negoş, s. 301, https://inslav.ru/sites/default/files/2020_kaligangl_negosh_0.pdf.

⁶ . Anşukov, a.g.e, s. 365.

⁷ D. L. Mordovtsev, “Samozvanets Stepan Malıy”, *Russkaya Baseda*, Moskva 1860. № 1, s.17.

⁸ V. A. Sveşnikov, “Obraz Samozvantsa v Drame Petro Negoşa: Stepan Malıy”, *Vlast i Kultura. Sbornik Konferentsii*, Otv. Red.: A. Yu. Dvorničenko, Vip. Red: V.V. Vasilik, SaintPeterburg 2007, s. 250.

Dük Peter Fedoroviç (III. Petro) ile tanıştırlan Marko Tanoviç, Rusya'yı ziyaret eden kesiş Theodosius Mrkoeviç ve Başrahip Jovan Vukiçeviç'de O'nun Rus Çarı III. Petro olduğunu iddia ettiler⁹. Ölümden kurtulduğu iddia edilen bir Rus İmparatoru'nun Karadağ'da ortaya çıktığı söylentisi hızlıca Venedik ve Rusya'ya ulaştı. Venedik Hükümeti kendisine bağlı Karadağ topraklarında sahtekâr birinin ortaya çıkarak ayrılıkçı unsurları harekete geçirme ihtimalinden endişe etmeye başladı ve harekete geçmeye karar verdi¹⁰. Venediklilerin endişe etmesi çok da yersiz değildi. Küçük Stepan Eylül 1767'de Karadağ'ın Maine eyaletinden, o zamanlar Venedik'e ait olan sahil şehirlerinden biri olan Budva'da okunması için bir bildiri gönderdi. Bildiride şunlar yazılıydı: "Biz yakında büyük olacak küçük Stepan'ız. İnsanlara henüz meyvelerin olgunlaşmadığını duyuruyoruz ama zamanı geldiğinde ve meyveler olgunlaştığında, insanlar içlerinde tükenmez hazineler, değerli taşlar, yakutlar, zümrütler, safirler, elmaslar, altın ve gümüşler bulacaklar ve bize inanan herkes istediği her şeye sahip olacak. Bize boyun eğenlere esenlik, eğmeyen kâfirlere ve asilerin vay haline: kılıçla yok edilecekler ve yalnızca sesimizin yükselmesini ve tüm canlıları yutmasını bekleyen denize atılacaklar...Vladika (Küçük Stepan) Karadağ'daki din adamlarını toplantıya çağırıyor. O'na tabii ol ve kötülüklerin varsa saflarından yok et. Karadağ halkına iyilik, sürekli barış, doğrulara, kutsala ve Sırp ayinlerine bağlı olmayı sunuyor..."¹¹ Stepan Malıy'ın biraz abartılı, tuhaf ve oldukça süslü ama kendinden emin ifadeleri Budva sakinleri üzerinde derin bir etki bıraktı. Bu bildiriden kısa bir süre sonra Rus Çarının Karadağ'da ortaya çıktığına dair söylentiler yayıldı. Özellikle yaşamları zor olan insanlar ona az ya da çok güvendiler. Hayatından başka kaybedecek şeyleri olmayan bu insanlar gelecekte kendilerine vaat edilen mutluluk adına harekete geçtiler¹². Karadağ'da bu tür insanların

⁹ V. A. Ryzhov, Стефан Малы́й. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.; Sutulin Pavel İliç, Stepan Malıy ili Ljepetr Balkanskiy, "Russkiy Tsar", Çernogorii, <http://istoriya.ru/forum/index.php?showtopic=407>.

¹⁰ Sutulin Pavel İliç, "Степан Малы́й, или Лжепётр Балканский. "Русский царь" Черногории" (Küçük Stepan ya da Balkanların Sahte Petro'su. Karadağ'ın "Rus Çarı"), <http://istoriya.ru/forum/index.php?showtopic=407>.

¹¹ P. V. Petroviç, *Stepan Malıy Zagadka İstorii*, Belgrad 1996, s. 40; Mordovtsev, a.g.e s. 18.

¹² Mordovtsev, a.g.m., s. 18.

çokluğu kısa sürede Stepan'ın yanında birçok destekçisinin olmasını sağladı.

Venedikliler, III. Petro'nun gerçekten öldüğüne ve gömüldüğüne dair duyurularda bulundular. Çıkan söylentilerin asılsız olduğuna, yaptığı duyurularla halkın sakinliğini bozan yabancının bir çar değil, düzenbaz bir sahtekâr olduğunu kanıtlamaya çalıştılar. Rusya'da bulunup III. Petro'yu gören insanların Karadağ'a gelen bu yabancının Çar'a hiç benzemediğine dair yeminleri de bir işe yaramadı. Karadağlılar tüm bunlara inanmadılar¹³. Durumdan rahatsız olan Venedik Hükümeti, Albay Bubiç'i Küçük Stefan ile görüşmeye gönderdi. Bubiç yaptığı görüşme sonrasında çok zeki olan bu kişinin yüzünü dikkatlice incelediğini, III. Petro'nun portresiyle karşılaştırdığını ve ona çok benzer bulunduğunu söyledi. Rusya'nın Viyana'daki büyükelçiliğinin danışmanı G. Merk bu görüşmeyi anlatırken Bubiç'in Stepan'ın şansölyesi yapacağı Marko Tanoviç'in talimatıyla hareket ederek sahtekâra olası bir onur verdiğini ifade etti¹⁴. Bubiç'in de Stepan'ı gerçek Rus Çar'ına benzetmesi Karadağlıların ona daha çok ilgi göstermelerine neden oldu. Etrafındakilerin sayısı her geçen gün arttı.

Albay Bubiç ile görüşmesinden birkaç gün sonra 14 Ekim'de Karadağ'ın yaşlılar konseyi Stepan'ı kral olarak kabul etti. Böylece sahtekârın iktidara yükselişi başladı. Ekim ayının sonunda Çetine'de yaklaşık 7 bin kişinin katıldığı ülke çapında bir meclis toplandı. Meclis, Stepan'ı Rus İmparatoru ve aynı zamanda Karadağ'ın hükümdarı ilan etti. Stepan o sırada Maine'deydi ve Çetine meclisinin kararı kendisine 2 Kasım'da bildirildi. Metropolit Sava ilk başta bir şekilde hükümetin dizginlerini elinde tutmaya çalıştı. Sahte III. Petro'yu kınayan konuşmalar yaptı. Onun sahtekâr olduğuna dair yazılar yazdı. Bununla birlikte gerçek gücün giderek Stepan'da yoğunlaştığını anlayınca boyun eğmek zorunda kaldı ve Maine'ye geldi. Yine de Stepan'dan kurtulmaya çalışmaktan vazgeçmedi¹⁵. Sava, İstanbul'daki Rus elçisi A. M.

¹³ Mordovtsev, a.g.m., s.20.

¹⁴ Anşakov, s. a.g.m., s. 365.

¹⁵ Sutilin Pavel İliç, "Степан Малый, или Лжепётр Балканский. "Русский царь" Черногории" (Küçük Stepan ya da Balkanların Sahte Petro'su. Karadağ'ın "Rus Çarı"), <http://istoriya.ru/forum/index.php?showtopic=407>.

Obreşkov'a Karadağ'da bir sahtekârın ortaya çıkışı hakkında bilgi veren ve gerçek imparatoru sorduğu bir mektup gönderdi. Obreşkov cevap mektubunda III. Petro'nun ölümünü doğruladı ve "Ekselanslarınızın halkınızla aynı hataya düşmesine şaşırıldığını" ifade etti. Sonrasında olayı bildiren bir raporu St. Petersburg'a gönderdi. Başkentten gelen cevap sonrasında Sava'ya bir mektup gönderdi. Bu mektupta Küçük Stepan'a sahtekâr ve düşman" diye hitap etti. Obreşkov, Sava'dan "serseri" kovma talebiyle sert tonlu bir istekte bulundu. Bu mektup sonrasında Sava harekete geçti. Staneviçi Manastırında bir yaşlılar toplantısı düzenledi. Stepan'ı da bu manastıra çağırın Sava mektup hakkında yaşlılara bilgi verdi. Ancak Stepan'da O'nu Venedik senatosuyla gizli temaslarda bulunmakla, kilisenin değerli eşyalarını ve Rusya'dan gönderilen parayı yağmalamakla suçladı. Sonrasında toplantıya katılanlara reddedemeyecekleri bir teklif yaptı. Kiliseden çalınan mülkü geri almak ve burada bulunan vatanseverler arasında paylaşım teklifine kimse itiraz etmedi¹⁶. Sava'nın sürüleri, evi, manastırı ve diğer birkaç kilise anında yağmalandı. Sava ve yakınları gözaltına alındı. Kesişler dağıtıldı. Stepan bu kritik durumdan çok güçlü bir şekilde çıktı. 1766'da kapatılan İpek Patrikliğinin son Patriği Vasiliy Brkiç'i Sava'nın yerine getirdi. Patrik Vasiliy işbaşına geldikten sonra tüm Ortodoks Hristiyanları Stepan'ı Rus Çarı olarak tanımaya çağırdı¹⁷. Stepan böylece siyasi ve dini anlamda gün geçtikçe daha da güçlendi. İstediklerini daha kolay bir şekilde gerçekleştirdi.

Yaptığı Reformlar

Stepan Karadağ'da sosyal ve ekonomik alanlarda yaptığı reformlarla ülkeyi kalkındırmayı hedefledi. O sadece devlette yasal düzenlemeler yapmadı, o ayrıca Karadağ'da halkın huzurunu sağlamak için de çalışmalar yaptı. Yaptığı reformlar popülaritesinin artmasını sağladı¹⁸. Yapmış olduğu konuşmalarda dini söylemlerde bulundu. İnsanlara güzel

¹⁶ V. A. Ryzhov, Стефан Мальный. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>; Freydenberg, a.g.m., s.121; Vinogradov, a.g.m., s.126.

¹⁷ V. A. Ryzhov, Стефан Мальный. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

¹⁸ Sveşnikov, a.g.m., s. 250.

ahlakı aşılamaya çalıştı. Bu söylemleri din adamlarının desteğini almasını sağladı¹⁹.

Küçük Stepan Karadağ Kralı ilan edilir edilmez halkı bir toplantıya çağırdı ve onları barbarca olan kanlı intikam geleneğinden vazgeçmeye ikna etti. Birbirlerini affetmelerini tavsiye etti. Stepan'ın emirleri kutsal bir emirmiş gibi yerine getirildi. Stepan'ın iradesi herkes için o kadar büyüleyiciydi ki sert önlemleri Karadağlılar üzerinde o kadar güçlüydü ki, kimse yeni Kralın hoşlanmadığı bir şeyi yapmayı düşünmeye bile cesaret edemedi²⁰. Stepan'ın kişisel koruması olarak 15 kişilik bir müfrezesi vardı. Bu sayı 1772'de 80'e çıkarıldı. Bu müfreme Stepan'ı korumanın yanı sıra mahkemenin aldığı kararların infazını gerçekleştirmek için de çalıştı²¹. Stepan, Karadağ'da hüküm süren anarşiyi radikal önlemler almadan kaldıramayacağı için bazen acımasız önlemler almak zorunda kaldı. Ülkede düzeni yeniden sağlamaya ve özellikle kan davalarını ortadan kaldırmaya yönelik etkili tedbirler aldı. Kan davaları için ölüm cezaları getirdi. Cezaların infazı için özel bir müfreme tarafından kontrol edilen bir mahkeme kurdu. Stepan'ın emriyle bir hapisane inşa edildi. Bazı suçları Moskova geleneğine göre boğazlarına kadar toprağa gömerek cezalandırdı²². Hırsızlık ve soygun için ağır cezalar getirdi. Cinayet işleyen kişileri ölümle cezalandırdı, kaçması durumunda akrabaları onun yerine cezalandırıldı. Başkasının karısını alan herkes onu terk etmek zorunda kaldı. Ülkeden ayrılan herkesin de dönmesine izin verdi²³. Suç işleyip kiliseye sığınanları kiliseden aldı ve cezalandırılmalarını sağladı²⁴.

Küçük Stepan Karadağlıların komşu Venedik ve Osmanlı mallarına yönelik yağmalarını kınadı ve bunları durdurmaya çalıştı. Düzenli bir ordu oluşturmak için de önlemler aldı. Dağ geçitlerinde ve ülkedeki stratejik açıdan önemli diğer noktalarda nöbet noktaları kurdu. Ülke genelinde yolların döşenmesinde aktif olarak yer aldı. Yollar hem askeri hem de ekonomik olarak çok önemliydi. Yolların olmayışı Karadağ'ın iç

¹⁹ Freydenberg, a.g.m., s.129.

²⁰ Mordovtsev, a.g.m., s. 27.

²¹ V. A. Ryzhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyi-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

²² Anşakov, a.g.m., s. 369-370.

²³ Freydenberg, a.g.m., s. 121-122.

²⁴ Mordovtsev, a.g.m., s. 28.

bağlantıların gelişmesini engellemiştir. Hem iç hem de dış ticaret için yollar oldukça önemliydi ve Stepan bunun farkındaydı. Stepan daha önce Karadağ'da yürürlükte olmayan vergileri de uygulamaya koyma girişiminde bulundu. Her eve "Aziz Peter gününden" önce ödemesi gereken bir vergi yükledi. Vergi başlangıçta sadece Tsrnitskaya'da uygulandı. Stepan bunu tüm ülkeye yaymaya çalıştı. Ülkede erkek nüfusunu öğrenmek için bir nüfus sayımı başlatsa da bu sayım onun ölümünden sonra tamamlandı²⁵. Küçük Stepan en başından beri Rus yetkililerle ticari işbirliği kurabilmek için de temaslarda bulundu. Akdeniz'de bulunan Rus donanmasının sorumlusu A. G. Orlov ile (gerçek III. Petro'yu öldüren kişi) temasa geçti. Fakat bir yol yapımı sırasında barutun erken patlamasından dolayı kör kalışı birçok konuda olduğu gibi bu konuda da istediklerini yapamamasına neden oldu²⁶. Stepan yapmış olduğu reformlarla kabile nizamına alışmış olan Karadağ'da bir devlet düzeni oluşturmaya çalışmış, bunda kısmen de olsa başarılı olmuştur.

Venedik ile İlişkiler

Küçük Stepan Venediklere ait Karadağ topraklarının her yerine ateşli çağrılarını, bildirimlerini, manifestolarını gönderirken insanlara heyecan verici ve sevdikleri her şeyin vaatleriyle sürekli bir heyecan içinde tuttu. Marko Tanoviç Budva'da gittiği her yerde kalabalığa Küçük Stepan'ın bildirimlerini okudu. Kalabalıklar giderek arttı. Venedik Hükümeti Marko Tanoviç'i tutukladı. Sıradan insanlar kalabalıklar halinde sahtekârın tarafına geçti. Venedik tebaası arasında huzursuzluklar çıkmaya başladı. Bunun üzerine Venedik, Karadağ ile tüm sınır şehirlerini ve limanlarını savunma pozisyonuna sokmak için harekete geçti. Dalmaçya'nın çeşitli yerlerinde bulunan askeri müfrezelerini kalelere çekti²⁷. Venediklerin "kimliği belirsiz" olarak nitelendirdiği Küçük Stefan, Venedik kontrolündeki Karadağ topraklarından Venediklilerin kendisini tutuklama girişiminden dolayı Nisan 1768'de ayrıldı ve Karadağ'a geldi²⁸.

Venedikliler bölgenin huzurunu bozmaması ve kendisine ait üç kaleyi Novago, Kotor ve Budva'yı korumak için Karadağ'a küçük bir ordu ve donanma gönderdi. Ayrıca Venedik Hükümeti durumu Bosna ve

²⁵ Anşakov, a.g.m., s. 370.

²⁶ Sveşnikov, a.g.m., s. 249.

²⁷ Mordovtsev, a.g.m., s. 24.

²⁸ Anşakov, a.g.m., s. 367.

İşkodra'daki Osmanlı Paşalarına ve Bar ve Trebenya'daki sınır kalelerinin komutanlarıyla birlikte dostluğun bir göstergesi olarak İstanbul'a bildirdi²⁹.

Venedikliler, Dalmaçya'da Stepan'a giderek artan sempatiden rahatsızlık duyarak önce O'nu zehirleterek öldürmek istediler. Zehirleyene sığınma, tüm suçlarının affedilmesi ve nakit olarak 200 düka vaat ettiler. Tutulan kişiler bunu başaramadılar³⁰. Venedikliler, Boka'daki ajanlarıyla Karadağlıları kendi yanına çekmeye çalıştılar. Bunun yanısıra Nisan 1768'de Stepan'ın üzerine 4 bin kişilik bir müfreze gönderdiler. Stepan dağlara çekilmek zorunda kaldı. Ticari çıkarları Venedik Cumhuriyeti ile yakından bağlantılı olan Karadağlıların en zenginleri kralın varlığından memnun değildiler ancak halk Stepan'ı destekledi. Temmuz 1768'de Karadağ büyükelçileri Venediklerle müzakereye çalıştılar. Yanıt olarak Küçük Stepan'ın ülkeden sınır dışı edilmesini aldılar³¹. Karadağlıların bunu kabul etmeyişleri sonrasında Venedikliler harekete geçtiler.

Ekim 1768'de 15 bin kişilik Venedik ordusu harekete geçerek Budva şehrinde kamp kurdu. Diğer askeri birlikler ise Karadağ'ın batı sınırı boyunca Grahov'a konuşlandılar³². Bütün köyler Venedik ordusu tarafından işgal edildi. Halk korku içinde kaçtı. Venedikliler halka kitlesel baskılar yaptılar. Küçük Stepan'ın en aktif destekçilerinin evleri yakıldı. Dört savunucusu idam edildi. Yirmi üçü kadırgalara sürüldü. Birçoğunun mal varlığına el konuldu. En ağır zararı din adamları ve manastırlar gördü. Venedikliler sahtekâra sağladıkları destekten dolayı din adamlarına kötü davrandılar. Venediklerin sahildeki Stepan'a bağlı topluluklar arasında yaptığı tahribat sonrasında Karadağ'a ikinci darbeyi Osmanlı orduları vurdu³³.

Osmanlı Devleti İle Savaş

Karadağ halkı öteden beri isyankâr iken üzerlerine gönderilen ordu ile itaat altına alınmış, Osmanlı Devleti'ne cizye ödemeyi kabul

²⁹ V. Makuşev, "Samozvanets Stepan Malıy", *Ruskiy Vestnik*, İyul 1869, s.9.

³⁰ Freydenberg, a.g.m., s. 122-123.

³¹ V. A. Ryzhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

³² Mordovtsev, a.g.m., s. 30.

³³ Freydenberg, a.g.m., s.123.

etmişlerdi. Birkaç seneden beri Osmanlı Devleti'ne ödemesi gereken cizyeleri ödemeyen ve isyan halinde olan Karadağ'da, krallık iddiasında bulunan Küçük Stepan ile eski İpek Patriği Vasilyos (Vasiliy) Karadağ halkının kendi aralarındaki ve çevresindeki kabileler arasında eskiden beri devam eden düşmanlıkları ve çatışmaları sonlandırarak onların Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmelerini sağladılar. Asiler kasaba ve köylerde yaşayan Müslümanlara saldırıp mallarını, eşyalarını ve hayvanlarını gasp etmeye başladılar. Hatta Podgoriçe, İşbozi, Jabyak ve Bar kalelerini istila etmeye kalkıştılar. Bunun üzerine Osmanlı Devleti isyanın bastırılması için Rumeli Valisi Vezir Silahdar Mehmet Paşa'yı görevlendirdi³⁴.

Venedikliler gibi Stepan'ı "şahsı meçhul" olarak isimlendiren Osmanlı Devleti, bölgedeki görevlilere bir an önce kalelerin tamiri ve eksik olan cephanelerinin tamamlanarak, zarar görülmesinin önüne geçilmesi emrini verdi. İslam topraklarına saldırıp zararlar verilirse isyancıları yok etmeleri bildirildi. İslam topraklarına yapılacak saldırılarda halkın zerre kadar zarar görmemelerine dikkat edilmesi istendi. Bu olaylar sırasında Venediklerle antlaşma şartlarına aykırı bir olaydan uzak durulması da tembih edildi³⁵. Yine Venediklilerle yapılan antlaşma gereğince Rumeli Valisi Mehmet Paşa'dan Karadağlıların Venedik topraklarına yaptıkları saldırılarında önlenmesi istendi³⁶.

Osmanlı Devleti'nin saldırısı öncesinde Küçük Stepan silah taşıyabilen herkesi kutsal savaşa çağırarak çok fazla asker toplamaya çalıştı. Ama bazı muhalifler ona itaat etmemeye ve hatta Osmanlı ordusuna ateş etmeden teslim olmaya hazırdı. Burada önemli rolü Venedikliler oynadı. Vekilleri aracılığıyla Karadağlılara her gün Stepan'ı terk etmeleri ve O'nu ve Vasiliy Brkiç'i Rumeli Vezirine ve Bosna Vezirine vermeleri için Karadağlılara telkinde bulundular. Eğer bunu yapmazlarsa kaçınılmaz olarak öleceklerini bildirdiler. Halk bölündü. Çoğunluk krallarının arkasında sarsılmaz bir şekilde dururken geri kalanlar ona destek vermediler³⁷. Venedikliler bu şekilde Stepan'ın gücünün

³⁴T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet-Dâhiliye (C.DH), 319-15939; C. DH. 286-14266; BOA. Cevdet-Zabtiye (C.ZB), 90-4498.

³⁵ BOA. Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri, (A.DVNSMHH.d), No:166, Hüküm 13.

³⁶ BOA., Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e.) No: 330-4.

³⁷ Petroviç, a.g.e., s. 164.

azalmasını hatta onun teslim edilmesini sağlayarak Osmanlı Devleti'ne yardımcı olmaya çalışmıştır.

Stepan'ın etrafındakilerin giderek artması ve bu kişilerin bölgedeki Müslümanlara saldırıp zarar vermeleri hakkında Rumeli, İşbozi, Podgoriçe, İskenderiye ve Ülgünbar'dan İstanbul'a yazılar gönderildi. İsyanın bastırılması için Bosna Valisi Vezir Mehmet Paşa ile Rumeli Valisi Mehmet Paşa'nın iki koldan Karadağ'a saldırımları istendi. Ayrıca Bosna Valisine birçok yerden asker çekeceği için kaleler savunmasız kalabileceğinden dolayı gaflet içinde olmaması ve ona göre tedbirler alması da bildirildi³⁸.

Osmanlı Devleti askeri harekât öncesinde Küçük Stepan'a destek veren kabilelerin bu desteklerinden vazgeçirmeye yönelikte girişimlerde bulundu. Kabilelere adamlar gönderilerek eylemlerinden vazgeçmeleri cizyelerini ödemeleri ve Stepan ile Patrik Vasiliy'i teslim etmeleri istendi. Karadağlıların öteden beri hilekar ve sözlerine güvenilmeyeceği tecrübe edilmiş olduğundan af dileseler bile nüfuzlu kişilerden rehinler alınması kararlaştırıldı. Af dilemez ve isyanlarında ısrar ederlerse mahvedilip yok edilmeleri, kale ve mabetlerinin de yıkılması emredildi³⁹.

Osmanlı Devleti aynı yönde bir hükmü Rumeli Valisi Vezir Mehmet Paşa'ya gönderdi. Mehmet Paşa'dan kendi kapı halkının yanı sıra kendisine bağlı beylerin askerleriyle Bosna Valisiyle irtibata geçip istişarede bulunarak Küçük Stepan ile Patrik Vasiliy'i ve onlarla birlikte hareket edenleri ortadan kaldırması istendi. Bu hareket sırasında isyancılara destek veren kabileleri bu destekten vazgeçirmek için bir takım vaatler veya tehditlerde bulunarak kendi yanlarına çekmeleri istenildi⁴⁰.

Karadağlıların itaatten ayrılmaları nedeniyle ortadan kaldırılmaları, kadın ve çocuklarının esir ve köle olarak alınması mal ile eşyalarının da yağma edilmesine dair şeyhülislamlık da bir fetva verdi⁴¹. Eski Prezrin sancağı Mutasarrıfı Ferhadzade İsmail Paşa'ya da ayrı bir hüküm

³⁸ BOA. A.DVNSMHH.d, No:166, Hüküm 14.

³⁹ BOA. A.DVNSMHH.d, No:166, Hüküm 14.

⁴⁰ BOA. A.DVNSMHH.d, No:166, Hüküm 17.

⁴¹ BOA. A.DVNSMHH.d, No:166, Hüküm 19.

gönderilerek yolları bilmesi ve gönderilecek askerin piyade olmasından dolayı acil olarak Bosna Valisine katılması istendi⁴².

Asilerin gücünü bölmek için Kuçe, Piper, Klement gibi kabilelere çeşitli vaatlerde bulunulduğu gibi gözleri korkutularak da ittifaklarının bozulması için görüşmeler yapıldı. Yapılan görüşmeler sonrasında kabilelerin bir kısmı asilerden ayrılarak Osmanlı Devleti'ne itaatlerini bildirdiler. Bu itaatlerinin devamı için kabilelerin önemli kişilerinden rehineler alındı⁴³. Rumeli Valisi Mehmet Paşa ile Bosna Valisi Mehmet Paşa ayrı kollardan Karadağ'da halkı kışkırtan Stefan'ın üzerine saldırarak Karadağ'a girdiler⁴⁴. Asilerin bir kısmı kaçarak canlarını zor da olsa kurtardılar. Rumeli askerinin Belopavlik nahiyesine yaptığı saldırıda 46 köy yakılarak İstruga (Ostrog) boğazı ele geçirildi. Yine Rumeli askeri Çerņiçe nahiyesini ele geçirerek bir çok yapıyı yıkıp, asileri kılıçtan geçirdi. Bu saldırı sırasında kadın ve erkekler esir olarak, eşya ile hayvanlar da ganimet olarak alındı⁴⁵.

Mücadele sırasında Stepan, Ostrog Boğazı'nda bir kaleye sığındı. Bu kale yıkılıp tahrip edilse de Stepan kaçmayı başardı. İsyancıların çoğu yok edildi. İsyancılar zor durumda kaldıklarından dolayı af dileyip cizye vermeyi kabul ettiler. Böylece Osmanlının hâkimiyetini tanımış oldular. Karadağ halkının ileri gelenleri aman dileyerek rehinler gönderdiler. Padişah III. Mustafa başarisından dolayı Rumeli Valisi Mehmet Paşa'ya hilat ve kılıç, bu sefer sırasında hizmeti geçen diğer beylere de 20 adet hilat gönderdi. Karadağ halkı verdikleri söz üzerine kendilerini ayaklandıran Stepan ve Rahip Vasiliy Karadağ'a ve civardaki kalelere gelirse onları Osmanlı Devleti'ne teslim etmeyi kabul ettiler⁴⁶. Ayrıca her nahiyeden rehinler alınarak Karadağlıların bir daha isyan etmeleri engellenmeye çalışıldı. Alınan rehinelerin İskenderiye Mutasarrıfı Mehmet Paşa ile İskenderiye'ye götürülmesi ve orada kalmalarına karar verildi. Karadağlıların verdikleri cizye 1010 altından 490 altın zam yapılarak 1500 altına çıkarıldı. Nahiyelerin alınan kararlara aykırı hareket edip, Küçük Stepan ile Rahip Vasiliy geri dönünce onları tutuklayıp

⁴² BOA. A.DVNSMHH.d, No:166, Hüküm 20.

⁴³ BOA. C. ZB, No:90-4498.

⁴⁴ BOA. TS.MA.e, No:726-19.

⁴⁵ BOA. C. ZB, No:90-4498.

⁴⁶ BOA. TS.MA.e, No:726-19.

İskenderiye Mutasarrıfına teslim etmemeleri durumunda fazladan 20 bin kuruş ödemeyi kabul ettiler⁴⁷. Ayrıca vergilerini düzenli ödemeleri karşılığında rehinelere itina ile bakılacağı mal, eşya ve canlarının Müslümanlar gibi korunacağı bildirildi⁴⁸.

Osmanlı Devleti Rusya ile 1768'de başlayan savaş sırasında birçok bölgeden askerlerini Rus cephesine çekmesine rağmen Karadağ'daki isyandan dolayı İskenderiye Sancağı Mutasarrıfı Mehmet Paşa'yı, Rus seferine göndermeyerek Karadağ'daki isyanın bastırılması için Bosna Valisine yardımcı olarak bıraktı⁴⁹.

Rusya İle İlişkiler

Küçük Stepan'ın Karadağ'da III. Petro olarak kabul görmesi ve Karadağlıların buna inanması Ruslarla Karadağlıların arasının bozulmasına neden oldu. II. Ekaterina, kocasının hem de yurt dışında "dirilişine" son derece sinirlendi. Bu durum Rus Dış İşleri Bakanı N. İ. Panin'in İstanbul'daki Rus elçisi Obreşkov'a yazdığı mektubuna da yansdı. Panin mektubunda şunları yazdı. Stepan'ın belirmesi Karadağ halkının Rus sarayına karşı "düşüncesizliği, cahilliği ve nankörlüğüne bir delildir. Aksi halde bu dolandırıcının pohpohlu ve sinsi hikâyelerine böyle inanmaları nasıl açıklanır". Karadağlı "soyluların bir kısmı sahtekârın kılavuzluğu altında hırsızlık ve yağmalar yapmak için" ondan faydalanmıştır⁵⁰. Bu mektup sonrası Ruslar harekete geçerek Stepan'ın sahtekârlığını ortaya çıkarmaya çalışmıştır.

1768 baharında Viyana'daki Rus büyükelçiliğinin danışmanı G. Merk durumu açığa kavuşturmak ve sahtekârı ifşa etmek için Karadağ'a gönderildi⁵¹. Rusya, Merk'in görevini yerine getirmesi için mümkün olan her türlü yardımın sağlanmasını Venedik Hükümetinden bekliyordu. Rusya'nın Viyana Büyükelçisi D. N. Golitsin Venedik Senatosuna bu yönde yardım çağrısında bulundu. Fakat Venedik Hükümeti Rus diplomatına yardımın Osmanlı Devleti tarafından iç işlerine müdahale

⁴⁷ BOA, Ali Emiri, III. Mustafa (AE.SMST.III), No: 235-18610.

⁴⁸ BOA. TS.MA.e, No:726-19; BOA. C. ZB, No:90-4498.

⁴⁹ BOA. Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.), No: 151-6370.

⁵⁰ V. N. Vinogradov "Ekaterina II i Proriv Rossii Na Balkanı", İstoriya Balkan Vek Vosemnadtsatıy, Moskva ,(2004), s.126.

⁵¹ V. A. Ryzhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III»,<https://topwar.ru/163542-stefan-malyi-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

olarak görebileceğinden endişe ederek Merk'e yardımcı olmadı. Merk Venedik'in muhalefetine rağmen Kotor'a kadar gitti⁵². Fakat dağlardan geçmeye cesaret edemedi ve Viyana'ya geri döndü⁵³. II. Ekaterina bu duruma sinirlense de Anşakov'un ifade ettiği gibi, Merk'in tek başına Stepan'ı iktidardan uzaklaştırma şansı kesinlikle yoktu. Bu onun hayatına mal olabilirdi ve sonuç yine olumsuz olurdu⁵⁴. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, yaptığı reformlarla Karadağlıların sevgisini ve güvenini kazanan Stepan'ı elinde askeri gücü olmayan Merk'in tutuklatması veya onu gözden düşürmesi çok da gerçekçi değildi.

Osmanlı Devleti ile başlayan savaş sırasında II. Ekaterina, Karadağlıların desteğini elde edip onları Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandırmak için Prens Yu. V. Dolgorukov'u Karadağ'a gönderdi⁵⁵. Dolgorukov 9 subay ve 17 askerden oluşan bir ekip ve Venedik'ten temin ettiği barut, kuşun, tüfek ve kılıçla Karadağ'a geldi. Karadağlılar at ve katırlarla getirilenleri geçitlerden geçirerek Çetine'ye getirdiler⁵⁶. Dolgorukov Karadağlıların sevinç gösterileri ve saygısıyla karşılandı⁵⁷. II. Ekaterina'nın 19 Ocak 1769 tarihli manifestosunu Karadağlılara okuyarak Balkan Hristiyan halklarını Osmanlı egemenliğinden kurtarmak adına giriştikleri savaş hakkında bilgi verdi. Onları iman için birlikte hareket etmeye çağırırdı. Karadağlılar II. Ekaterina'ya sadakat yemini ettiler⁵⁸.

Dolgorukov, Küçük Stepan'ı ilk kez 13 Ağustos'ta Burçel Manastırında gördü. Dolgorukov bu ilk görüşmedeki izlenimlerini hatıratında şöyle anlatmıştır: "Konuşmaları, hareketleri ve hitapları onun anlamsız bir komedyen ya da aptal bir adam olduğuna inanmama neden oldu"⁵⁹. 17 Ağustos'ta Çetine'de bir toplantı düzenlendi. Bu toplantıya yaklaşık 2

⁵² Anşakov, a.g.m., s. 368.

⁵³ V. A. Ryzhov, Стефан Малаый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

⁵⁴ Anşakov, "Rossiyskie Emissarı ..", s. 6.

⁵⁵ İ. İ. Leşilovskaya, "Yugoslavyanskiye Narodi", Vek Ekaterini II Dela Balkanskiye, Moskva 2000, s. 142.

⁵⁶ BOA, TS.MA.e, No:552-15; Freydenberg, a.g.m., s. 125.

⁵⁷ "İstoriçeskaya Svedeniya O Snoseniakh Rossii v Çernegoreyu", *Russkiy Arhiv v 1876 Kniga Vtoraya*, Moskva 1877, 258.

⁵⁸ Freydenberg, a.g.m., s. 125.

⁵⁹ S. M. Solevjev, *İstoriya Rossiya*, Kniga:XIV, Toma:27-28, Moskva 1965, s. 314.

bin Karadağlı, yaşlılar konseyi ve kilise yetkilileri katıldı. Toplantıda Dolgorukov, Stepan'ı bir sahtekâr olarak ilan etti ve orada bulunanlardan II. Ekaterina'ya bağlılık yemini etmelerini istedi. Eski Sırp Patriği Vasiliy'de Stepan'ı "barışı bozan ve ulusun kötü adamı" olarak ilan etti. Bu toplantıda olmayan Stepan bir gün sonra geldi ve hemen tutuklanarak hapse atıldı. Sorgulama sırasında kendisine neden III. Petro adını aldığı sorulduğunda şu cevabı verdi: " Bu adı Karadağlılar icat etti, ancak onları Osmanlılara karşı kendi yetkim altında birleştiremeyeceğim için caydırmadım"⁶⁰. Yine sorgulama sırasında sorulan nereli olduğuna dair soruya da Bosna kökenli bir Osmanlı olduğunu, birçok ülkeyi dolaştığını ve sonunda Karadağ'a geldiğini söyledi⁶¹. Stepan'ın Karadağ'da iki yıl hüküm sürmesine rağmen Dolgorukov'un onu hapsedirebilmesi Karadağ'da Rus etkisinin ve gücünün ne kadar fazla olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Dolgorukov, bir yandan Çetine'de müstahkemler yapmaya başlarken bir yandan da Karadağlı asilerin her birine sekizer altın bahşiş, sekizer dinar yevmiye ve tayinat dağıtarak asker topladı⁶². Ayrıca getirdiği silah ve cephaneleri kabile başkanlarına dağıttı. Onlara subaylar tayin ederek Müslümanlara saldırmalarını sağladı. Bu saldırılarda birçok kişi öldürüldü. Karadağlıları gemilerle Rus askerleri gelecek diye oyaladı⁶³.

Dolgorukov, cesur ve yeterince yetenekli bir askeri liderdi ancak iyi bir diplomat değildi. Yerel durumu ve Karadağ geleneklerini bilmeden açık sözlü hatta kaba davranarak başlangıçta onu coşkuyla kabul eden kabile başkanlarıyla tartıştı. Karadağ meselelerindeki baş danışmanı beklenmedik bir şekilde tutukladığı Stepan oldu. Onunla iletişim kuran Dolgorukov onun II. Ekaterina'nın gücüne meydan okuma niyeti ve buna fırsatının olmadığını gördü. Stepan'ın Karadağ'daki yönetiminin Rusya'nın çıkarına olduğu sonucuna vardı⁶⁴. 11 Ekim'de silahlı kişilerin Rus müfrezesinin konuşlandığı Tsetinsky manastırına saldırması, Osmanlı Devleti'nin de başına 5 bin düka ödül koyması onu

⁶⁰ V. A. Ryzhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III»,<https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

⁶¹ Solevjev, a.g.e., s. 315.

⁶² BOA, HAT, No: 8-295.

⁶³ BOA. TS.MA.e, No: 813-67.

⁶⁴ V. A. Ryzhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III»,<https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

endişelendirdi. Bazı Karadağlıların bu ödülü almak adına hareket edebileceğini düşünmesi ile Osmanlı Devleti'nin Karadağ'a saldırı için askeri hazırlık içinde olmasından⁶⁵ dolayı Karadağ'dan ayrılma kararı aldı⁶⁶. Ayrılmadan önce Stepan'ı serbest bırakarak ona bir Rus subay üniforması verdi. Bundan sonra II. Ekaterina'ya sadakatle hizmet edeceğine dair yemin ettirdi. Bunun dışında yanında getirdiği barut, kurşunun kalan kısmını da Stepan'a bırakarak Karadağ'dan ayrıldı⁶⁷. Karadağ'dan ayrılırken Stepan'ı serbest bırakıp ona Rus üniforması vermesi Stepan'ın otoritesinin eskisinden daha güçlü bir şekilde artmasını sağladı.

Küçük Stepan'ın Ölümü

Venedik ve Osmanlı Devleti'nin tehditleri Stepan'ın 1769 yazında düşman saldırılarına karşı güvenli bir yer olan Çermnitskaya Nakhia'ya taşınmasına neden oldu. O zamana kadar başkenti, büyük şansölye Marko Tanoviç'in evinin saraya dönüştürüldüğü Maine'deydi. Stepan Çermnitskaya Nakhia'da kendini devletin örgütlenmesine adadı. Böylece Karadağ'da gerekli dönüşümleri yaptıktan sonra daha rahat hareket edebileceği siyasi alana yönelecekti. Ancak talihsiz bir olay onun siyasi olarak harekete geçme fırsatından mahrum etti. 1770 sonbaharında başkentine yeni yol yapma çalışmaları sırasında barutun erken patlamasından dolayı zar zor hayatta kaldı. Kaya parçaları vücudunda yaraların oluşmasına ve gözlerinin kör olmasına neden oldu⁶⁸. Duvarlarının arkasından ülke hükümetinde yer almaya devam ettiği Brceli Manastırı'na götürüldü⁶⁹. Burada kendisine sadık Tanoviç ve Metropolitan Arseniy aracılığıyla ülkeyi yönetti⁷⁰. 1771'de 12 şeften

⁶⁵ Bu tarihlerde Osmanlı Devleti Bosna Valisi Vezir Mehmet Paşa ile İskenderiye Mutasarrıfı Mehmet Paşa'nın ortaklaşa bir hareketle isyanın batırılması hazırlıkları içerisindeydi. Bkz. BOA, (HAT.) No: 7-260.

⁶⁶ Freydenberg, a.g.m., s. 127.

⁶⁷ E. V. Tarle, *Çeşmenskiy Boy i Pervaya Russkaya Ekspeditsiya v Arhipelag (1769-1774)*, Moskva 2015, s. 54; Rızhov, a.g.l.

⁶⁸ Mordovtsev, a.g.m., s.43-44.

⁶⁹ Sutilin Pavel İliç, "Степан Малый, или Лжепётр Балканский. "Русский царь" Черногории" (Küçük Stepan ya da Balkanların Sahte Petro'su. Karadağ'ın "Rus Çarı"), <http://istonya.ru/forum/index.php?showtopic=407>.

⁷⁰ V. A. Rızhov, Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-prikljuchenija-petra-iii.html>.

oluşan yüksek mahkemeyi kurdu ve bu kişilerinde desteğiyle yine ülkeyi yönetmeye devam etti⁷¹.

Stepan, zamanının önemli bir kısmını arkadaşı Metropolit Arseniy ile sohbetle geçirdi. Osmanlı Padişahı III. Mustafa ordularını Karadağ'da meşgul eden Karadağ'ın kör kralını ne pahasına olursa olsun ortadan kaldırmaya kararlıydı. İşkodra Paşası Stepan'a suikast için 15 kese altın karşılığında Yunanlı Stanko Klasomunya'yı görevlendirdi⁷². Lir çalmayı iyi bilen Stanko Klasomunya, Küçük Stepan'ın güvenini kazanmayı başardı. Stanko suikast için kimsenin bulunmadığı bir zamanı seçti. Küçük Stepan'ın öldürüldüğü gün Metropolit, Sava'yı ziyaret etmek için Çetine'ye gitmişti. Diğer kesiler de sürülerine bakmaya gittiler. Küçük Stepan'ın hücresinin kapısında duran gardiyanlar uyuya kaldılar. Stanko liriyle Küçük Stepan'ın yanına geldi ve onu öldürerek başını kesti. Kendisine Rumeli veziri tarafından Stepan'ın başının ağırlığı kadar altın verildi. Vücudu Metropolit Arseniy tarafından Çermnitskiy kilisesine gömüldü⁷³. Böylece sahtekârın hikâyesi sona erdi. Karadağ kralı olmayı, ülkeyi birleştirmeyi ve hatta Rus İmparatorluğu'ndan gücünün onayını almayı başaran bir sahtekâr olarak hayata veda etti⁷⁴.

Küçük Stefan'ın tüm hayatı aşılmaz bir gizemle örtülmüştür. Kimse onun nereli olduğunu bilmez. Stepan birkaç Avrupa dilini bilen, Karadağ halkına hakkı hukuku tanıtan, tıpla ilgili bilgisi olan, Rusya tarihini bilen, Sırbistan'ın bağımsızlığını yeniden sağlamayı düşünen biridir. Rus tarihçi Mordovtsev'in yaptığı araştırmalar, sırlarını kimseye açıklamayan bu adamın, Karadağ, Venedik, Avusturya, Osmanlı ve Rusya'nın tüm arşivlerinin de onun kimliğini ortaya çıkarmaya yardımcı olamayacağını ortaya koyar⁷⁵.

Rus tarihçi A. P. Bajova Küçük Stepan ile ilgili üç önemli tespitte bulunmuştur. Bunlardan birincisi Karadağlı olmamasına ve orada çok uzun zaman yaşamamasına rağmen Karadağ'ın ihtiyaçlarını ve

⁷¹ Sveşnikov, a.g.m., s. 249.

⁷² Mordovtsev, a.g.m., s.44.

⁷³ Mordovtsev, a.g.m., s.45-46.

⁷⁴ Sutilin Pavel İliç, "Степан Малый, или Лжепётр Балканский. "Русский царь" Черногории" (Küçük Stepan ya da Balkanların Sahte Petro'su. Karadağ'ın "Rus Çarı"), <http://istorya.ru/forum/index.php?showtopic=407>.

⁷⁵ Mordovtsev, a.g.m., s.46.

geleneklerini iyi bilmesidir. İkincisi Rusya'daki olup bitenlerden haberdar olmasıdır. Üçüncü olarak ise askeri yanının güçlü bir kişi olmasıdır. Bajova'ya göre yapmış olduğu eylemler onun askeri bir adam olması ihtimalini arttırdığı yönündedir. Düzenli birliklerin kurulması ve onların eğitimlerinin verilmesi, Osmanlı Devleti'ne karşı savunma yapabilmek adına yollar inşa etmesi, nöbetçi karakollar kurması onun askeri deneyimli biri olabileceği izlenimi verdiğini söyler. Slavlar üzerine araştırmalar yapan P. A. Rovinsky, Stepan'ın geçmişine dair anlattığı hikâyelerde Rusya'dan çok bahsetmediğini, kendi anlatımlarında çoğunlukla Bosna-Hersek ve Dalmaçya'da bulunduğu, Avusturya'da bulunsa da sadece gelir arayan biri olarak bulunduğunu söyler. R. V. Petroviç, Küçük Stepan adlı çalışmasında Stepan'ın Boka Kotorskaya'ya Romanya, Sırbistan, Transilvanya, Eflak, Boğdan, Polonya, Arnavutluk'un kıyı bölgeleri Dalmaçya ve Venedik'ten gelebileceğini yazmıştır. Patrik Vasiliy, Stepan'ın menşeyini Hersek'teki Trebinje olarak açıklamıştır. Küçük Stepan'ın kendisi de Yu. V. Dolgorukov'a üç farklı bölge ismi söylemiştir. Bunlar Osmanlı egemenliğindeki Bosna, Yanya ve son olarak Dalmaçya. Sveşnikov'un araştırmalara göre de eldeki veriler Stepan'ın sosyal açıdan çok da ayrıcalıklı olmayan orta sınıf bir köylü olduğunu gösterdiğini ifade eder. Karadağ'a gelir gelmez Vuka Markoviç yanında işçi olarak çalışması bunu kanıtlayıcı nitelikte olduğunu söyler⁷⁶. Görüldüğü üzere birçok araştırmacı net ve kesin bir yargıda bulunamamış, bazı olaylardan yola çıkarak yorumlarda bulunabilmiştir.

Küçük Stepan, görme yetisini kaybettiği andan itibaren neredeyse tüm generalleri tarafından terk edildi. Uşağı Simo Suzza Karadağ'ı bile terk etti ve Arnavutluk'a yerleşti. Bakanları evlerine döndüler. Sadece Metropolit Arseniy, büyük Şansölye Marko Tanoviç ve Marko'nun yeni çağrılarına kapılan birkaç general Küçük Stefan'dan ayrılmadı. Marko Tanoviç, Küçük Stepan'ın öldüğünü hiçbir şekilde kabul etmedi. Hatta her yerde onun vaazını vermekten geri kalmadı. Onun ölmediğini, Osmanlı ve Venediklileri yatıştırmak için öldüğüne dair söylentinin çıkarıldığını ifade etti. Herkese Küçük Stepan'ın Rusya'ya gittiğini yakında oradan sayısız asker ve donanmayla geri döneceğini söyledi.

⁷⁶ Sveşnikov, a.g.m., s. 252.

Fakat bu söylediklerine pek çok kişi inanmadı⁷⁷. Zaten zaman içerisinde yalan söylediği de ortaya çıktı.

Sonuç

Küçük Stepan tarihte görülen sahte kral ya da çarlardan farklı bir hikâyesi olan bir kişidir. Tarihte görülen sahte kralların bir kısmının arkasında güçlü bir devlet vardır. Bu güçlü devlet rakibini zayıflatmak ya da ele geçirmek için onu kullanıp, askeri ve ekonomik anlamda verdiği destekle onun krallığı ele geçirmesini sağlardı. Buna verilecek en güzel örneklerden biri Rus tarihindeki Sahte Dimitri olayıdır. Bir diğer örnek kendisinin III. Petro olduğunu iddia eden Yemelyan Pugaçev'in başlattığı isyandır. O da Kazaklardan önemli bir destek almıştır. Biz bunları yani bir devletin askeri ya da ekonomik gücünü ya da etnik bir grubun desteğini aldığını Küçük Stepan olayında göremiyoruz. Zekâsıyla ve zengin birkaç Karadağlının ve din adamının desteğiyle krallığı ele geçirmiştir. Krallığı ele geçişi kansız ve kolay bir şekilde olmuştur. Bu durum biraz da Karadağ'ın sosyo-ekonomik ve kültürel durumu ile alakalıdır. Stepan'ın Kral olmasını sağlayan kişiler devlette önemli makamlara gelmişlerdir.

Küçük Stepan'ın Karadağ'daki varlığı başta sınır komşusu olmasından dolayı Venedik'i alakadar etmiştir. Yine Küçük Stepan'ın varlığı Karadağ'ı kendi egemenliği altında gördüğünden Osmanlı Devleti'ni ve Rus Çarının ölmediğini iddia etmesinden dolayı da Rusya'yı yakından ilgilendirmiştir. Bu üç devletten Venedik ve Osmanlı Devleti askeri müdahalelerle onu yenilgiye uğratsa da krallığını devam ettirebilmiştir. Yine Rusya'nın Karadağ'a gönderdiği Prens Dolgorukov'un onu tutuklamasına ve onun gerçek Rus çarı olmadığını söylemesine rağmen yine de Karadağlıların sevgisini ve desteğini kaybetmemiştir.

Bu durum bir kaza sonucu kör kalmasıyla da değişmemiştir. Kör kaldığı 1770'den suikast sonucu öldürüldüğü 1773 yılına kadar yani 3 yıl boyunca yine bir heyetle birlikte ülkeyi yönetmeye devam etmiştir. Bu durum onun Karadağlılar tarafından ne kadar çok sevildiğinin ve güvenildiğinin bir göstergesidir. Bu sevginin oluşumunda Karadağlılara vermiş olduğu vaatlerin yanı sıra yapmış olduğu reformlarla başta kan davasını bitirip ülkede huzuru sağlamanın önemli bir yeri vardır. Yaptığı reformlarla Karadağ'ı kabile nizamından çıkarıp düzenli bir ülke

⁷⁷ Mordovtsev, a.g.m., s.47-49.

haline getirmeyi kısmen de olsa başarmıştır. Kör kalışı bunu tam olarak gerçekleştirmesine engel olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Bab-ı Asafi, Mühimme Defterleri, (A.DVNSMHM.d), No:166, Hüküm 13-14-17-19-20.

BOA, Ali Emiri, III. Mustafa (AE.SMST.III), 235-18610.

BOA, Cevdet-Zabtiye (C.ZB),No:90-4498.

BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH), 319-15939.

BOA, C. DH. 286-14266.

BOA. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı, (TS.MA.e), No: 330-4.

BOA, TS.MA.e, No:552-15.

BOA. TS.MA.e, No:726-19.

BOA. TS.MA.e, No: 813-67.

BOA, Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.), No: 7/260.

BOA, HAT, No: 8-295.

BOA. HAT. 151-6370.

Kitap ve Makaleler

Anşakov, Yu. P., “Çernogoriya- Slavyanskaya Tverdinya. Jizn Obşestva, Stanovleniye Gasudartsva”, *İstoriya Balkan: Vek Vosemnadsatıy*, Otv. Red: V. N. Vinogradov, Moskva 2004.

Anşakov, Yu. P., “Rossiyskie Emissarı v Çernogorii Vo Vtoroy Polovine XVIII veka”, *Slavyavedenie*, No:5, 2020.

İliç, Sutulin Pavel, Stepan Malıy ili Ljepetr Balkanskiy, “Russkiy Tsar”, Çernogorii, (Küçük Stepan ya da Balkanların Sahte Petro'su. Karadağ'ın "Rus Çarı"), <http://istoriya.ru/forum/index.php?showtopic=407>, (Erişim Tarihi: 16.07.2023)

“İstoriçeskaya Svedeniya O Snoseniakh Rossii v Çernogoreyu”, *Russkiy Arhiv v 1876 Kniga Vtoraya*, Moskva 1877.

Leşilovskaya, İ. İ.. “Yugoslavyanskıe Narodı”, *Vek Ekaterini II Dela Balkanskiye*, Moskva 2000.

Makuşev, V., “Samozvanets Stepan Malıy”, *Russkiy Vestnik*, İyul 1869, s.9.

Massie, Robert K., *Çarıçe Katerina*, Çeviren: Hakan Abacı, İstanbul 2020.

Mordovtsev, D. L. Mordovtsev, “Samozvanets Stepan Malıy”, *Russkaya Baseda*, Moskva 1860. № 1.

Petroviç, P. V., *Stepan Malıy Zagadka İstorii*, Belgrad 1996.

Rızhov, A., Стефан Малый. Черногорские приключения «Петра III», <https://topwar.ru/163542-stefan-malyj-chernogorskie-priključenja-petra-iii.html>. (Erişim tarihi:10 Temmuz 2023).

Solevyev, S. M., *İstoriya Rossiya, Kniga:XIV*, Toma:27-28, Moskva 1965.

Sveşnikov, V. A., “Obraz Samozvantsa v Drame Petro Negoşa: Stepan Malıy”, *Vlast i Kultura. Sbornik Konferentsij*, Otv. Red.: A. Yu. Dvorničenko, Vip. Red: V.V. Vasilik, SaintPeterburg 2007.

Şeşeken, A. G.,Çernogorskiy Poet i Pravitel Petar II Petroviç Negoş, s. 301, https://inslav.ru/sites/default/files/2020_kaligangl_negosh_0.pdf, 12.07.2023, 17:30.

Tarle, E. V., *Çeşmenskiy Boy i Pervaya Russkaya Ekspeditsiya v Arhipelag (1769-1774)*, Moskva 2015.

Vinogradov, V. N. , “Ekaterina II i Proriv Rossii Na Balkanı”, *İstoriya Balkan Vek Vosemnadtsatıy*, Moskva 2004.

Extended Abstract

Peter III was the son of Anna, daughter of Peter the Great. When Peter was 13 years old, he was brought to Russia and converted to the Orthodox faith after his aunt Yelizaveta ascended the Russian throne in 1742.

Peter III married the German princess Sophie Augeste, who was renamed Yekaterina Alexeyavna by Tsarina Yelizaveta in 1745. He ascended the Russian throne upon the death of his aunt in January 1762. He could stay on the Russian throne for only 6 months. During these six months, a strong opposition grew against him with his decisions. He was first dethroned by a palace coup in which his wife Yekaterina II was also involved. Then, he was killed while under custody. It was announced that he died of a severe intestinal disease and was buried in the Aleksandr Nevskiy Monastery in Petersburg.

After his death, there were some people in Russia who claimed to be Peter III. The most famous among them was Yemelyan Pugachev. Persons claiming to be the Russian Tsar Peter III appeared not only in Russian territory but also in Montenegro, miles away from Russia. Today I will tell you about Stephen the Little, who initially claimed to be Tsar Peter III, but never claimed the Russian throne and never wrote his name as Peter III in any official correspondence.

By 1766, in the Venetian-occupied Montenegrin territory of Mainie, a man appeared claiming to be the Russian Tsar Peter III. He was employed as a laborer by Vuk Markovich, a wealthy Montenegrin. In addition to agricultural work, he began to treat people and became famous as a healer. One day, Stephen the Little confided in his master claiming that he was the Russian Tsar Peter III. He reported that the Russian government had invented fictitious news of his death and funeral. He explained that he had escaped from prison and had come to save the Slavic tribes and their faith from the violence of the Ottomans and Latins. Vuk Markovich believed him. Soon rumours began to spread that Peter III had appeared in Montenegro. Montenegrins, who had been to Russia before, also claimed that he was Peter III, the Russian Tsar.

The Venetians announced to the Montenegrins that Peter III was dead, but the Montenegrins did not believe it. The Venetian government, irritated with the situation, sent Colonel Bubich to meet Stephen the Little. After the meeting, Bubich said that he carefully analyzed the face of this very intelligent person, compared it with the portrait of Peter III and found it very similar to him. A few days after his meeting with Bubich, the Council of Elders of Montenegro recognized him as the king. He then met with Bishop Savva, the de facto ruler of the country. Savva also pledged allegiance to him. At the end of October, he was proclaimed the ruler of Montenegro after a meeting in Chetina, attended by many people from all over the country. A special

detachment was formed to protect Stephen the Little, initially consisting of 15 men and later increased to 80. When he traveled around the country for the first time in early November, he was greeted with enthusiasm everywhere.

The presence of Stephen the Little alarmed Venice, the Ottoman Empire, and Russia and caused them to take action. The Venetians sent troops to Montenegro in April and October 1768. In October 1768, a Venetian army of 15 thousand men mobilized and camped in Budva. Other troops were stationed in Grahov along the western border of Montenegro. All villages were occupied by the Venetian army. The inhabitants fled in fear. The Venetians carried out mass persecutions against the population. The houses of the most active supporters of Stephen the Little were burned. Four of his defenders were executed. Twenty-three were deported to galleys. Many had their property confiscated. The clergy and monasteries suffered the most. The Venetians mistreated the clergy for their support of the impostor. After the Venetians had wreaked havoc among Stephen's communities on the coast, the Ottoman armies struck a second blow.

Venice was not the only danger for Stephen the Little. He also had to fight with the Ottoman Empire. Montenegrins started to attack Muslims living in towns and villages, cut roads, and extort goods, belongings, and animals. When the rebellion was heard in Istanbul, the necessary amount of cannons, ammunition, and supplies were sent to the fortresses in the neighborhood.

The rebellion was violently put down and it was decided to exterminate the rebels. In addition, the military was authorized to take prisoners and loot. Sultan Mustafa III, who wanted the Montenegro question to be solved, asked not only the governor of Bosnia but also the governor of Rumelia to participate in the suppression of the rebellion with their gates and soldiers, as in past rebellions in Montenegro. In addition, men who knew the language and behavior of the rebels were sent to advise the tribes to leave Stephen the Little with various promises or intimidation.

They were told that if they obeyed, asked for forgiveness, and agreed to pay the Jizya, they would be pardoned. It was considered appropriate to take influential people hostage to be sure that they would repent and show remorse. If they insisted and continued their rebellion, they were to be severely punished.

The war between the Ottoman Empire and Montenegro took place on 8 September 1768. Although Silahdar Mehmed Pasha sent a letter of advice to the rebels before taking action, the rebels ignored the letter and did not leave Stephen the Little's side. The Ottoman armies defeated the rebels and entered

Montenegro in two columns. Most of the rebels were killed, but Stephen the Little managed to escape. The obedience of some of the rebels was ensured.

Thus, the Montenegrin rebellion was suppressed in early September 1768. Stephen the Little had to hide in one of the mountain monasteries for several months.

In the meantime, a political crisis arose between the Ottoman Empire and Russia. Russia's interference in Poland's internal affairs brought the Ottoman Empire and Russia into a state of war. The Ottoman Empire declared war on Russia on 8 October 1768. During this war, Russia sent agents and officers to the Balkan countries to turn the Christians in the Balkans against the Ottoman Empire. Ekaterina II sent Prince Dolgorukov to Montenegro to provoke the Montenegrins and expose Stephen the Little as an impostor. Prince Dolgorukov arrived in Montenegro in August 1769.

He said that Stephen the Little was an impostor and should be arrested. Through the efforts of Prince Dolgorukov and Bishop Sava, Stephen was captured and imprisoned on the upper floor of the monastery in Chetine. Dolgorukov was a brave and competent enough military leader, but not a good diplomat. Not knowing the local situation and Montenegrin customs, he was outspoken and even rude, quarreling with the heads of the tribes, who initially accepted him enthusiastically. His chief counselor in Montenegrin affairs was unexpectedly Stephen, whom he arrested. Communicating with him, Dolgorukov saw that he had no intention and no opportunity to challenge the power of Ekaterina II. He concluded that Stephen's rule in Montenegro was in Russia's interest. On 11 October, armed men attacked the Tsetinsky monastery, where the Russian detachment was stationed, and the Ottoman Empire put a bounty of 5,000 ducats on his head. As he thought that some Montenegrins might act in order to get this reward, and as the Ottoman Empire was in military preparation for an attack on Montenegro, he decided to leave Montenegro. Before leaving, he released Stephen and gave him a Russian officer's uniform. After that, he made him swear to serve Ekaterina II faithfully. Apart from this, he left Montenegro leaving the rest of the gunpowder and bullets he brought with him to Stephen. While leaving Montenegro, he released Stephen and gave him a Russian uniform, which helped Stephen's authority grow stronger than before.

In the summer of 1769, threats from Venice and the Ottoman Empire caused Stephen to move to Chermnitskaya Nakhia, a place safe from enemy attacks. Until then, his capital was in Maine, where the house of the great chancellor Marko Tanovic had been converted into a palace. In Chermnitskaya Nakhia, Stephen devoted himself to the organization of his state. Thus, having

made the necessary transformations in Montenegro, he was to turn to the political sphere, where he could act more freely. However, an unfortunate event deprived him of the opportunity to act politically. In the autumn of 1770, during the construction of a new road to his capital, he barely survived due to the premature explosion of gunpowder. Rock fragments caused injuries to his body and blinded his eyes. He was taken to the Brceli Monastery, behind whose walls he nevertheless continued to take part in the government of the country. Here, he ruled the country through his loyal Tanovic and Metropolitan Arseniy. In 1771, he set up the Supreme Court of 12 chiefs, and with their support, he continued to rule the country.

Stephen spent most of his time in conversation with his friend Metropolitan Arseniy. Mustafa III, the Ottoman Sultan, was determined to eliminate the blind king of Montenegro, who was keeping his armies busy in Montenegro, at any cost. He commissioned the Greek Stanko Klasomunya to assassinate Stephen, the Pasha of Iskodra, in exchange for 15 bags of gold. Stanko Klasomunya, who had a talent for playing the lyre, managed to win Stephen the Little's trust. Stanko chose a time when no one was around for the assassination. Stanko came to Stephen the Little with his lyre, killed him, and cut off his head. He was given gold equal to the weight of Stephen's head by the Vizier of Rumelia. His body was buried in the Chermnitsky church by Metropolitan Arseniy. Thus ended the story of the impostor. He passed away as an impostor who managed to become the king of Montenegro, unite the country, and even receive confirmation of his power from the Russian Empire.

From the very beginning of his reign, Stephen the Little tried to end internal conflicts and restore order, not only by persuading his subjects but also by resorting to drastic measures. As a result, he managed to restore peace and harmony in society. Thanks to him, the foundations of the legislature and judiciary were laid for the first time in Montenegro. He introduced severe penalties for theft and robbery. He punished people who committed murder with death, and in case of escape, his relatives were punished in their place. Anyone who took another man's wife had to leave her. He also allowed anyone who left the country to return. Those who committed crimes and took refuge in the church were taken from the church and punished. He forbade blood feuds. He imposed very severe penalties to punish criminals and closely monitored the execution of the sentences. He took measures to strengthen the defense of Montenegro. For this purpose, he ensured the laying of roads and the construction of fortresses in the country. All this contributed to internal stability in the country. Thus, Stephen the Little managed to rule Montenegro for 7 years despite the interventions of Venice, the Ottoman Empire, and Russia.

Çeviri

Yeni Çağ'da Akdeniz*

Molly Greene*

Çeviren: Hülya Çiçek Kaymakçı**

(ORCID: 0000-0002-6048-9819)

Makale Gönderim Tarihi

03.10.2023

Makale Kabul Tarihi

22.12.2023

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Greene, M., "Yeni Çağ'da Akdeniz", Çev. Hülya Çiçek Kaymakçı, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 889-911.

APA: Greene, M. (2024). Yeni Çağ'da Akdeniz. Çev. Hülya Çiçek Kaymakçı, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 889-911.

Fernand Braudel (1972-3) Akdeniz dünyasındaki değişimlerin kökeninin iç deniz kıyılarından uzakta meydana gelen olaylarda olabileceğini hatırlatır. Böyle bir olay 1258 yılında Moğol lideri Hülâgû'nun Abbasilerin efsanevi başkenti Bağdat'ı yağmalamasıyla gerçekleşti. İslam tarihinde geleneksel anlamda klasik dönemin sonu olarak görülen şehrin işgalcilerin eline düşmesi, Hülâgû'nun çok geniş kapsamlı batı fetihlerinin bir parçasıydı. Moğollar Batı'da çok uzun süre kalmayacaklarını göstermiş olsalar da yaptıkları seferler çok kalıcı izler bıraktı. Beş yüzyıl boyunca İslam dünyasının kültürel ve siyasi merkezi olan Bağdat'ın düşmesi, Müslüman nüfusun ellerinden geldiğince Moğollardan batıya kaçması ve Emevilerin Şam'da hüküm sürmesinden

---

* Kitap içi makalenin aslı için bkz. Molly Greene, "The Early Modern Mediterranean", ed. Peregrine Horden and Sharon Kinoshita", *A Companion to Mediterranean History*, Wiley Blackwell 2014, ss.91-107.

* Professor of History and Hellenic Studies, Princeton University, Department of History, USA.

** Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, cicekhulya3588@gmail.com.

Ph. D. Candidate, Dokuz Eylül University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

bu yana görülmemiş bir şekilde yayılmaları Batı İslam dünyasının öneminin artmasına etki etmişti. Sıradan halkın yanı sıra Müslüman ilahiyatçılar, şairler ve sûfler de Mısır'daki Memlûk sarayına ve Anadolu'daki çeşitli Türk beyliklerine akın etti.

Osmanlı Beyliği on üçüncü yüzyılın bu kaotik ortamında ortaya çıktı. Rekabet halindeki birçok küçük beylikten yalnızca biri olarak tarihsel kayıtlara 1300 yılı civarında girdi. Sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca Türk rakipleriyle mücadeleden vazgeçtiler. Osmanlı Beyliği bunun yerine Balkanlara girip buradaki toprakları fethetti ve çok çarpıcı bir şekilde 1453 yılının mayıs ayında Konstantinopolis'i alarak 1000 yıllık Bizans İmparatorluğu'na son verdi. On beşinci yüzyılda Arap bölgesinin efendisi haline geldi. Suriye ve Mısır sırasıyla 1516 ve 1517'de Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdi. Böylece Yeni Çağ'ın başlangıcında siyasi parçalanma dönemi sona erdi ve bir kez daha büyük bir İslam imparatorluğu ortaya çıktı. Ancak bu imparatorluk Mezopotamya'dan ve Dicle Nehri'nden çok uzaktaydı. Bunun yerine, başkenti denizin kuzeydoğu köşesinde bulunan ve kuzeybatı kıyısı dışında tüm Akdeniz kıyılarına sahip olan bir Akdeniz imparatorluğu meydana geldi.

Orta Çağ döneminde Araplar, Bizans İmparatorluğu'nun tarihi başkentini birden fazla kez ele geçirmeye çalışmış olsalar da tüm girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu kalıcı Müslüman rüyasını önünde sonunda Türkler gerçekleştirecekti. Ancak tüm çabalar boşuna mıydı? Demek istediğim, geleneksel tarih anlatısında, Fatih Sultan Mehmed'in 1453'teki zaferinin, 1492 yılının ve daha genel olarak Avrupa'nın dünya çapındaki denizcilik girişimlerinin hızla gölgesinde kaldığıdır. Hatta, Adam Smith "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde şunu yazmıştı: "Amerika'nın keşfi ve Ümit Burnu üzerinden Doğu Hint Adaları'na geçiş, insanlık tarihinde kaydedilen en büyük ve en önemli iki olaydır." (Smith, 1937: 590). Bu keşiflerin önemi, yolculuklar tam olarak Akdeniz dışındaki yerlere yapıldığı için daha da artmaktadır. Dominique Valérian'ın bu kitabın bir diğer bölümünde belirttiği gibi, Orta Çağ ile Yeni Çağ Akdeniz'i arasındaki temel ayrım, Yeni Çağ Akdeniz'inin dünya ekonomisindeki merkezi yerini kaybetmesidir.

"Smithian" anlatısı gerçekten de Akdeniz'i ve dolayısıyla Osmanlı'yı ihmal etmektedir. Aynı zamanda Yeni Çağ'ın belirli koşulları etrafında oluşan birçok önemli soruya da cevap vermemektedir. Fakat bunlardan

bazıları Akdeniz tarihinde yıllarca devam eden sorunlara çözüm getirebilir ve böylece Yeni Çağ'a ilişkin neyin ayırt edici olduğunu (ya da olmadığını) görmemize yardımcı olabilir. Bu makale bu soruları yanıtlama çerçevesinde düzenlendiği için burada bunların ne olduğunu açıklamama izin verin.

On altıncı yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti Mısır ve Suriye'yi fethetti ve böylece yedinci yüzyıldan bu yana ilk kez Doğu Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları bir kez daha İstanbul'dan yönetilmeye başlandı. Akdeniz'in birliği veya ayrılığı iç deniz araştırmacıları için daimî bir konu olmasına rağmen bu özel birleşmenin önemi nadiren ortaya atılmaktadır.

Osmanlı Devleti aynı zamanda Akdeniz'in en kalıcı imparatorluklarından biri olan Bizans İmparatorluğu'nu da ortadan kaldırdı. Deniz neredeyse bin yıl boyunca üç kültürel ve siyasi bloğa bölünmüştü ancak on beşinci yüzyılda iki kutuplu bir dünya haline gelmişti.

Son olarak, Osmanlı Devleti yalnızca Akdeniz kıyı şeridinin dörtte üçünü ve İstanbul'u ele geçirmekle birlikte güçlü bir İslâm İmparatorluğu'nu Avrupa kıyılarına kadar taşıdı. En çarpıcı olanı da Barselona'ya sadece 300 milden az uzaklıkta Kuzey Afrika'daki yeni Cezayir eyaleti idi.

Osmanlıların Akdeniz'deki ilerleyişinin büyüklüğü Valerian'ın savunduğu Orta Çağ dönemindeki Akdeniz'i niteleyen denge ile ilgili ilk sorumuzu ortaya çıkarmaktadır. Bizanslılar, Latinler ve Müslümanlar denizi paylaşmayı öğrenmişlerdi. On birinci yüzyıldan itibaren gemi taşımacılığı ve denizcilik Avrupalıların hakimiyetine geçse de hiçbir güç tam olarak egemen hale gelememişti. Rodos'tan İskenderiye'ye ve Cezayir'e kadar uzanan Osmanlı zaferleri bu dengeyi İslâm lehine bozmuş ve süreci İslâm lehine çevirmiş olmalı değil mi? Yapmadıysa, neden?

İkinci soru ise 1492 sonrası Akdeniz'in dünya ekonomisindeki yeri ile ilgilidir. Bu soru uzun yıllar içerisinde önemsiz hale gelse de kronoloji sorununun hala çözülmesi gerekmektedir. Ayrıca bu önemsizleşme nasıl görünüyordu ve bu Yeni Çağ dünyasının sakinleri için ne gibi sonuçlara yol açmıştı?

Son olarak, Yeni Çağ'ın sonunda yani on sekizinci yüzyılda denge sorunu farklı bir şekilde de olsa yeniden görülmektedir. Dünyanın dört bir yanındaki sömürge tarihçileri, Avrupalı tüccarların hangi noktada Avrupalı emperyalistlere dönüştüğünü tartışmaktadırlar. Biz de bu konuyu Akdeniz için ele alacağız.

Osmanlı Akdeniz'i

1432'de Fransız Bertrandon de La Broquière, Şam'daki hacılar ve tüccarlardan oluşan bir kervana katıldı. 3000 deveyle birlikte Mekke'den Bursa'ya giden seyyahlar, Osmanlı Sultanı tarafından görevlendirilen bu şehirdeki Türk tüccarların sorumluluğundaydı.

İskenderiye'de ambarlarını baharatlarla doldurmak için bekleyen Venedik ve Ceneviz gemilerinin görüntüsü tanıdıktır. Daha az bilinen bir gerçek ise, Osmanlıların, İstanbul'un hemen karşısında, Marmara Denizi'nin hemen kıyısındaki Bursa'da, doğudan gelen baharat ve boyalar için ikinci bir Akdeniz ticaret merkezi yarattığıdır. Osmanlı İmparatorluğu yükselen bir imparatorluk olarak lüks ticareti hâkim oldukları topraklara çekmek istiyordu. On beşinci yüzyılda Bursa'yı ziyaret edenler, İtalyan, Arap ve Türk tüccarlarla oldukça iyi geçinirdi. Osmanlı İmparatorluğu, yeni ticaret merkezini geliştirirken "ticaret dostu" bir siyaset izledi. 1470 civarında Benedetto Dei adında Floransalı bir tüccar, Bursa'daki Floransalıların baharat karşılığında kumaşlarını takas edebildiklerini, Venediklilerin ise İskenderiye'den aldıkları baharatları nakit olarak ödemek zorunda kaldıklarını yazmıştır (İnalçık, 1960: 137). Fatih Sultan Mehmet 1453'ten önceki yıllarda eski halinin gölgesinde kalan şehri yeni imparatorluk başkenti haline getirirken Bursa'yı daha da önemli kıldı. Mısır'daki Memlûk hâkimiyetinin sonuna kadar Suriye'yi Anadolu'ya bağlayan ve her ikisi de Bursa'ya kadar uzanan kara ve deniz yolları büyüüp zenginleşti.

Doğu ile yapılan lüks ticaretin özelliklerinin ötesinde Osmanlı Barışı (Pax Ottomanica), Anadolu'nun bir ticaret bölgesi olarak önemini ortaya çıkardı. Valérian, Müslüman tüccarların altın ticareti gibi faaliyet ağlarını Afrika'nın iç kısımlarından Mağrip limanlarına kadar Akdeniz'in batısında örgütlediklerini ifade etmiştir. Portekizliler on altıncı yüzyıla geldiğinde yoğun bir şekilde bu ticari tekeli ele geçirmeye çalışsa da Akdeniz'in diğer ucunda yeni bir iç bölge açılmaktaydı. Birkaç yüzyıl boyunca savaşlarla sarsılan Anadolu yarımadasında Osmanlı

egemenliğinin kurulması, iç bölge ile kıyıda bulunan çok sayıda liman arasındaki bağlantıyı güvence altına aldı. On yedinci yüzyılın başlarında Anadolu pamuğu, İzmir kıyı limanı üzerinden o kadar büyük miktarlarda ihraç ediliyordu ki İngilizler, Hollandalılar, Fransızlar ve Venedikliler burada konsolosluklar kurmuştu.¹

Osmanlı Devleti'nin gelişi Anadolu kıyıları ile Ege dünyası arasındaki ilişkiyi değiştirdi. Daha önce Latin Hıristiyanlığı ile çeşitli Türk beylikleri arasında tartışmalı bir sınır olan Anadolu yarımadası ve adalar, on altıncı yüzyıla gelindiğinde aynı İmparatorluğa aitti ve bu da ticareti kolaylaştırıyordu. Hemen ardından İzmir uluslararası ticaretin yeni bir merkezi haline geldi ve bu konumunu yirminci yüzyılın başlarına kadar korudu. Osmanlı fetihleri kuzeye doğru da uzanıyordu. İmparatorluk vasal devletleri Moldavya ve Eflak aracılığıyla hem Rusya'yı hem de Lehistan-Litvanya Topluluğu'nu sınırlayan geniş bir Orta Avrupa sınırına sahipti. Bu yeni yapılanma, en geniş ölçüde Moskova'dan Arabistan'a kadar uzanan kapsamlı ve kalıcı ticari bağlantılar kurdu. Elbette daha kısa mesafeler özellikle yoğun bağlantılara sahipti. Bu yeni kuzey-güney eksenini, on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Bursa'da vasiyeti kaydedilen bir Türk tüccarın neden hem Arabistan'dan sabun ve zencefil hem de Eflak'tan bıçak ticareti-elinde 11 binden fazla bıçak bulunmaktaydı-yaptığını açıklamaktadır. (İnalçık, 1960: 146).

Karadeniz bir dönem Bizans için olduğu gibi Osmanlı için de hayati bir kaynaktı. Halil İnalçık'ın işaret ettiği gibi, antik çağlardan beri Karadeniz ve Ege dünyası birbirine sıkı sıkıya bağlıydı. Karadeniz, başkente ve Ege dünyasına büyük miktarlarda tahıl, et, balık ve diğer hayvansal ürünleri sağlıyordu. Ege dünyası ise bozkır hükümdarlarına şarap, zeytinyağı ve meyve gibi Akdeniz mallarının yanı sıra lüks ürünler ihraç ediyordu (İnalçık, 1994: 271). Ancak Bizanslılar Dördüncü Haçlı Seferi'nden (1204) itibaren Karadeniz'in kontrolünü muzaffer Latinlere teslim etmek zorunda kalmışlardı. Fatih Sultan Mehmet'in küçülen başkenti imparatorluk ihtişamına kavuşturması için bu önemli su kaynağının kontrolünü ele geçirmesi gerekiyordu. Ucuz Karadeniz tahılları ve etleri olmasaydı İstanbul asla on altıncı yüzyıl Avrupa'sının en

¹ "1600 yılında İzmir'de hiçbir Avrupalı konsolos ikamet etmiyordu; 1620'ye gelindiğinde ise Hollandalılar, İngilizler, Fransızlar ve Venediklilerin hepsi İzmir'de konsolosluk temsilciliğine sahipti" (Goffman, 1990: 139).

kalabalık şehri olamazdı (İnalçık, 1994: 273). Sonuç olarak mevcut denizcilik düzeninin şaşırtıcı bir şekilde yıkıldığını burada görmekteyiz.

1452 yılında Boğaz'daki ikinci kalenin (Rumelihisarı) tamamlanmasıyla birlikte Fatih Sultan Mehmet artık Karadeniz'den gelen trafiği kontrol edebilecek duruma gelmişti. Fatih Sultan Mehmet hızlı bir şekilde davranarak tüm gemilerden kalelerde yelkenlerini indirmelerini, haraç ödemelerini ve yolculuklarına devam etmek için izin almalarını talep etti. Kısa sürede ciddiyetini gösterme fırsatı buldu. Tahıl taşıyan bir Venedik gemisi yeni kurallara uymayı reddettiğinde kaledekiler tarafından gemi boğazın dibine batırıldı. O günden itibaren, Osmanlılar kıtlık tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını hissettiklerinde stratejik kabul edilen diğer mallar gibi domuz yağı ve köleler dahil tahıl, pamuk, deri, balmumu, birçok Karadeniz ürününün ihracatını yasakladılar. İstanbul'un erzak temini birinci öncelik haline geldi. Zamanla şehir büyüdükçe ve tahıl kıtlığı sıklaştıkça dış ticaret giderek kısıtlandı (İnalçık, 1978: 82 ve 76-77).

İtalyan Tüccarlardan Osmanlı Tüccarlarına

İtalyanlar birkaç yüzyıl boyunca, Karadeniz'deki ticaret şehirlerine giderken zayıflamakta olan Bizans başkentinin yakınında yelken açtılar. Fakat Osmanlıların gelmeleri üzerine İtalyanlar, seyrüsefer kısıtlamalarına ek olarak avantajlı vergi statülerinin de kaldırıldığını ve ayrıcalıklı olanın Osmanlı tebaası olduğunu keşfettiler. Bütün bunlar, Venedik ve Ceneviz'in uzun süredir devam eden hâkimiyetine son vermeyi ve bunun yerine Osmanlı'ya özgü bir ticaret sınıfı oluşturmayı amaçlıyordu.² Venedik ve Cenevizlilerin yerine Osmanlı'ya özgü bir ticaret sınıfının oluşturulması, Osmanlı'nın Akdeniz'deki varlığının son derece önemli ve kalıcı bir yönüdür ve bu çoğu zaman göz ardı edilmektedir. Orta Çağ'da Avrupa'nın iç denizindeki ticarete ve denizcilikte var olan Latin hâkimiyeti, Fernand Braudel'in "Kuzey İstilas"ı olarak adlandırdığı Fransızların, Hollandalıların ve İngilizlerin gelişyle on altıncı yüzyılın sonunda sorunsuz bir şekilde Avrupa hâkimiyetine

² Yabancılarından %5, Osmanlı tebaasından ise %4 oranında gümrük vergisi alınıyordu (İnalçık, 1978: 83 ve 107).

dönüştür.³ Fakat büyük bir imparatorluk gücünün Doğu Akdeniz'de yeniden inşası, Osmanlı tüccarlarına, denizcilerine ve gemi sahiplerine- özellikle gayrimüslimlere- hem uzun süreli hem de birçok düzeyde etkili olan bir ivme kazandırdı.

Osmanlı tüccarlarının faaliyetlerini üç bölgeye ayırmak mantıklıdır. Birincisi, erzak temini gibi devasa bir işlevi olan İstanbul bölgesidir. Osmanlı'nın kalbi olan Doğu Balkanlar ve Batı Anadolu'ya, Karadeniz'e ve fethinden sonra Mısır'a da bu sorumluluk yüklenmişti. Kara ve deniz yollarının birleşimini içeren bu görevi Osmanlı tüccarları üstlendi. Tek istisnai yer resmi bir konvoy tarafından idare edilen İskenderiye-Mısır rotasıydı. Bu son derece önemli su yolu, İstanbul'u, doğudaki lüks malların yanı sıra Mısır'dan gelen Yemen kahvesi ve pirincini sürekli olarak başkente gönderen en zengin eyaletine bağlıyordu.⁴

On yedinci yüzyılda Osmanlı hükümeti resmi konvoyu terk etti ve birçok tarihçi, İmparatorluğun sularla dolu merkezindeki bu rotayı Fransızların devraldığını ileri sürdü. Fransız gemileri bu yeni fırsata katılsa da Osmanlı tüccarları ve denizcileri de akın etti. On İki Ada'da yaşayan Müslüman ve Hıristiyanlar, İskenderiye ile İstanbul arasındaki rotada yelken açmaya başladılar. Rosetta'nın hâlâ ayakta olan büyük tuğla evleri, Osmanlı tüccarlarının on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Mısır kıyılarına göç ettiğinin kanıtıdır. Bu On İki Ada-Mısır bağlantısı devam etti. On sekizinci yüzyıl boyunca Fransız yetkililer, adalıların Rodos ile İskenderiye arasındaki rotayı kontrol etmeye devam etmelerinden dolayı şikayetçi oldular.

Balkan liman kenti Selanik başta kahve olmak üzere Mısır'dan gelen malların bir başka ortak varış noktasıydı. Bu şehirdeki Osmanlı saray kayıtlarının incelenmesi, bu ticaretin tamamen Selanik'teki Müslüman tüccarların elinde olduğunu, Mısır ile Balkanlar arasındaki asıl gemi yolculuğunun ise Rum Hıristiyanların elinde olduğunu göstermektedir. Mısır, deniz ticaretiyle o kadar yakından ilişkiliydi ki limandaki ana pazar

³ Valérian'ın, egemenliğin doğudan ve güneyden kuzeye ve batıya doğru uzun vadeli evriminden bahsettiği bu cildine bkz. Fernand Braudel de benzer bir noktaya değinmektedir (1972-3: 615-642).

⁴ Pirinç ve kahve de elbette lüks mallardı (Panzac, 2004: 20).

Mısır Pazarı (Mısır Çarşısı) olarak adlandırılmaktaydı (Ginio, 2006: 95 ve 97).

Osmanlı tüccarları sadece kendi ülkelerindeki İtalyan tüccarların yerini almaktan memnun değildi, aynı zamanda İtalya'da ticaret yapmaya da büyük ilgi duyuyorlardı ve Osmanlı devleti de onları bu çabalarından dolayı destekliyordu. Bu ilgi Osmanlılardan öncesine hemen hemen Orta Çağ'ın sonlarına kadar uzanmaktadır. Ancak Osmanlı gücünün sağlamlaşması, onlara daha önce sahip olmadıkları güçlü bir destek sağladı.⁵ Ancona şehri, sadece bu şehirle sınırlı olmamakla birlikte on altıncı yüzyıldaki bu gelişmelere iyi bir örnek teşkil edebilir. Orta Çağ döneminde bu şehrin pek bir önemi yoktu. Floransalılar doğuya giderken sadece tekstil ürünlerini satmak için buradan geçiyorlardı (Earle, 1969: 34). Fakat 1520'lere geldiğinde bu durum değişti. Şehirlerinin siyasi krizler, ekonomik başarısızlıklar, salgın hastalıklar ve istilalar nedeniyle acı çektiğini gören Floransalı tüccarlar artık Osmanlı başkentinde temsilci bulundurmuyorlardı (Cochrane, 1973: 54). Bunun yerine, kumaşlarını doğrudan kendilerine gelen Osmanlı tüccarlarına sattıkları Ancona'ya kadar gitmeleri yeterli oluyordu. Yalnızca transit ticaretle uğraşan küçük bir şehir olan Ancona, her yıl kendi fuarıyla övünen kozmopolit bir uğrak limanına dönüştü. 1532'de Ancona, Papalık Devletleri'ne dahil edildi. Papa VII. Clement şehri işgal etmeden önce burada bulunan çok sayıda "Türk" tüccarlardan rahatsızlık duyuyordu. Buna rağmen on yedinci yüzyıl Anconalı tarihçi Giuliano Saracini'ye göre, "Sultan Bayezid, Selim ve Süleyman tarafından müzakere edilen ayrıcalıklar sayesinde Türkler mal yüklü büyük gemileriyle geldiler ve şehirde güven içinde kaldılar." (Saracini, 1968: 337-338).

Faaliyetlerin üçüncü bölgesine yani kuzey-güney aksına ve Karadeniz'e dönüyoruz. Osmanlılar, boğazlar yoluyla Karadeniz'e erişimi kontrol edebildiklerinden Osmanlı tüccarları ve gemilerinin en büyük

⁵ Osmanlı tüccarlarının İtalya'daki önemi yıllar önce Peter Earle (1970: 40) tarafından dile getirilmişti: "Bu gelişme, İslam'ın ve aslında bir bütün olarak Doğu Akdeniz'in ticari canlılığının yeniden orta çıkmasında bir aşamaya işaret etmektedir. Bu aşama, Orta Çağ'ın sonlarında Doğu Akdeniz ticaretinde İtalyan ve Katalan hakimiyeti modeli ile 1600'den sonra Atlantik ve Kuzey Denizi'nin yeni deniz güçleri tarafından kurulan egemenlik modeli arasında yer almaktadır."

avantaja sahip oldukları yer burasıydı. On yedinci yüzyıla gelindiğinde deniz gerçekten özel bir Osmanlı gölü haline gelmişti. Ancak Osmanlı tüccarları denizden çok daha uzaklara gittiler. Rus çarının diplomatik misyonlarında görev yapan Osmanlı Rumları aynı zamanda kürk tüccarıydı. 1576'da sultan tarafından idam edilen son derece güçlü ve zengin Rum tahsildarı Mikhael Kantakuzenos, Rusya'dan kürk ithal etmek için Osmanlı sultanından yılda 60.000 duka alıyordu.⁶ İki yüzyıl sonra Rumlar hâlâ İstanbul elitine kuzeyden kürk sağlıyordu. (Stoianovich, 1960: 262). Osmanlı tüccarları ayrıca daha batıda, kendi tüccar sınıfının bulunmadığı nispeten az gelişmiş bir başka bölge olan Lehistan'da da faaliyet gösteriyorlardı. Doğunun geleneksel lüks ürünleri olan baharat ve ipekleri karşılığında eve kürk ve deri getirdiler. On altıncı yüzyılın başlarında sultan, bir başka Konstantinopolisli Rum Andrea Carcacandella'nın Lehistan genelinde serbestçe ticaret yapma hakkı elde etmesine yardım etti. 1548 yılında günümüzün güneydoğu Polonya'sındaki küçük Lublin kasabası, güneyden gelen baharatları deneme ayrıcalığını elde etti ve her yıl düzenlenen fuarın önemi arttı.⁷ Daha sonra on sekizinci yüzyılda, Balkanların iç kısımlarını Viyana'ya bağlayan daha yakın bir rota olan kuzey bölgesi açıldı. 1699'da Habsburglar ile Osmanlılar arasında yapılan barış anlaşması, daha önce görülmemiş bir şekilde ticaretin gelişmesine olanak sağladı. Aynı zamanda, Orta Avrupa'daki nüfus artışı, tahıl, deri, et, yağ, balmumu, ipek, yün, pamuk, tütün ve kereste gibi temel Balkan ürünlerine yönelik sürekli bir talep yarattı (Stoianovich, 1960: 255). Yukarıda tartışılan vakalarda olduğu gibi, Habsburglar bir tüccar sınıfına sahip değildi ve bu nedenle bir kez daha Osmanlı tüccarları boşluğu doldurdu. Aynı zamanda batılı tüccarlar, özellikle de Fransızlar, bu dönemde hızla gelişen Balkan deposu Selanik'e giderek daha fazla mal getiriyorlardı. Ancak bu malları- malların arasında tekstil öne çıkıyordu- dilini, yolunu, örf ve adetlerini bilmedikleri iç bölgelere götürme konusunda tereddütlüydüler. Bu da Osmanlı tüccarlarına çok büyük fırsatlar sunuyordu. Stoianovich'in makalesinden alıntı yapılacak olursa on

⁶ Iorga (1935: 121) ve bkz. Braudel (1972-3: 193): "Moskova'da Rum, Tatar, Eflak, Ermeni, İranlı ve Türk tüccarlar vardı."

⁷ Braudel (1972-3: 199) ve İnalçık (1960: 139): "Lehistan'da Levant ticaretinin merkezi olan Lwow'da İtalyanların yerini Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler aldı."

sekizinci yüzyıl gerçek anlamda "Balkanları Fetheden Ortodoks Tüccarı" çağıydı.⁸

Bu kuzeye doğru uzantıların önemi ticari alanın çok ötesine uzanmaktadır. Rus topraklarındaki Rumların tarihi hem kuzey hem de güneydeki Hıristiyan Ortodoksluğun kaderiyle ve Doğu Avrupa'daki Katolik Reformu mücadeleleriyle ayrılmaz bir şekilde bağlantılıydı (Moskova'daki Rum kürk tüccarları, Çar'ı Katolik Lehistan'a saldırmaya ikna etmeyi umarak Ortodokslar arasındaki Uniate kampanyalarını durdurmaya çalışıyorlardı) ve 1830'da Yunan ulusal devletinin kurulmasına yol açmıştı. Yunan devrimini planlayan örgüt "Dostluk Cemiyeti" (Filiki Etery), Büyük Katerina'nın on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren Yunan kolonisi olarak inşa ettiği Odessa'da doğmuştu. Benzer şekilde, Habsburg topraklarında bir Sırp varlığının oluşumu ulusal tarihin daha sonraki gelişmesinde temel öneme sahip olacaktır.

Akdeniz'in Doğudan Görünüşü

Anadolu'nun gelişen hinterlandı ve İmparatorluğun çok ötesine uzanan kuzey rotaları da dahil olmak üzere Doğu Akdeniz'in yoğun ağları üzerinde durmanın nedenlerinden biri, Akdeniz'in Osmanlı doğusundan nasıl görüldüğüne dair bir tablo sunmaktır. Bence batıya bakış, Cebelitarık Boğazı'nda ince bir çizgiye kadar daralan geniş bir açı, giderek azalan ilgi ve fırsatlardan biridir. Osmanlılar, önemli deniz yollarını mümkün olduğunca açık ve güvenli tutmak için güçlü ve tutarlı bir şekilde emek sarf ettiler. Osmanlılar, İstanbul/Konstantinopolis'in erzak ihtiyacı için hayati olan Karadeniz'i Akdeniz'den çok daha fazla koruyorlardı. Osmanlıların egemenliklerini Cezayir'e kadar genişlettikleri ve Kuzey Afrika'daki topraklarını on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar korudukları doğrudur. Ancak Batı Akdeniz'e doğru yapılan girişim, doğuda Hıristiyanlık ile İslam arasındaki sınır daraldıkça yeni maceralar ve fırsatlar aramak üzere batıya doğru yola çıkan, Doğu

⁸ Stoianovich (1960: 266): "Rum, Makedon-Rumen ve Sırp tüccarlar, Yahudiler ve Ermenilerle birlikte, yalnızca Eflak ve Boğdan'ın değil, Macaristan, Voyvodina, Hırvatistan-Slavonya ve Transilvanya ve Moravya'nın bir kısmının ticaretini de kontrol etmeye başladılar." Bu yeni kuzey-güney rotasının on sekizinci yüzyıldaki gelişimine ilişkin kapsamlı bir tartışma için bu makaleye bkz.

Akdenizli bağımsız ajanların ve korsanların işiydi. Denizin diğer ucundaki düşman İspanyollar böyle bir fırsat sağladı. Korsanlar zayıf Kuzey Afrika devletlerini ele geçirip sultana teklif ettikten sonra, sultanın bunu reddetmesi için hiçbir neden kalmamıştı.

Osmanlı Barışı (Pax Ottomanica) Osmanlı yönetiminin Kuzey Afrika kıyıları boyunca yayılması buradaki vilayetlere örneğin Ortadoğu'nun fethinin Halep şehrine zengin Anadolu hinterlandına erişim sağlaması gibi bir fayda sağlamadı. Bu barış elbette ki siyasi bir yarar sağlamıştı. Osmanlılar, Trablus, Tunus ve Cezayir'de yeni ortaya çıkan beyliklere birlikler vermemiş olsalardı İspanyollar *Reconquista*'larını Kuzey Afrika'ya kadar devam ettirebilirlerdi. Ancak bölgenin Doğu İslâm dünyasıyla birleşmesi, Orta Çağ Akdeniz'inin karakteristik özelliği olan Endülüs'ü uzak Hindistan'a ve tekrar geriye bağlayan kara yolunun yeniden başlamasına hiçbir şekilde katkı sağlamadı. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi, İber Yarımadası'na erişimi olmayan Kuzey Afrika, uluslararası ticaret için kesinlikle cazip bir varış noktası değildi. İkincisi, daha önceki yüzyıllarda İskenderiye'ye ulaşım sonrasında batıya giden, doğudan gelen lüks malların artık kuzeye gittiği yeni çekim alanın İstanbul olmasıydı. Orta Çağ döneminden keskin bir farkla Yeni Çağ Afrika'sının, Akdeniz'in kuzey kıyılarına daha çok yönelmesinin nedenlerinden birisi de budur. Özellikle Marsilya ve Livorno, Kuzey Afrika ticareti ve korsanlıkla yakından bağlantılıydı.

Daha öncesinde belirttiğimiz denge sorununa geri dönelim. Osmanlılar hâkimiyetlerini Akdeniz kıyılarının büyük bir kısmına kadar genişletti. Ayrıca Doğu Akdeniz'de uzun süredir devam eden İtalyan egemenliğe de son verdiler. Bu durum, Hıristiyanlığın aleyhine genel bir Müslüman kazancının söz konusu olduğunu gösteriyor gibi görünmektedir. Ancak bu, ileriki satırlarda ele alınacağı gibi Yeni Çağ Akdeniz'ine ilişkin diğer gerçeklerle pek örtüşmemektedir. Bu gerçekler arasında Hollandalıların ve İngilizlerin iç denize girmesinin yanı sıra tüm bölge boyunca Avrupa seyrüseferinin devam eden önemi de yer almaktadır. Bu, meselenin denge meselesi olmadığını göstermektedir. Bunun yerine Osmanlılarla ilgili en çarpıcı şey, Bizans İmparatorluğu'nu ne kadar aslına sadık bir şekilde yeniden yarattıkları ve bunu yaparken de Akdeniz tarihinin çok daha erken bir dönemini hatırlatan kalıplara geri döndükleriydi.

Burada akla Valérian'ın bu kitapta deniz ticaretinin her şeyden önce bir İmparatorluğun sınırları içinde geliştiği dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Akdeniz ticaret ağlarının yeniden yapılanmasına ilişkin açıklaması gelmektedir. Bu açıklama Osmanlılar için de oldukça doğrudur. İstanbul'un fethi ile birlikte, Doğu Akdeniz'deki ticaret ağlarının, İtalyanların öncülüğünü yaptığı uluslararası yollardan imparatorluk başkentine hizmet edecek şekilde yeniden yönlendirilmesine tanık olunmaktadır. 1204 öncesi Bizanslılar gibi Osmanlılar da Karadeniz'i sahiplendi. Zamanla, tıpkı Bizanslıların başına geldiği gibi, yabancılar da bu ticaretin bir kısmına müdahale edeceklerdi ve bu ticaretin bir kısmını yeniden yönlendireceklerdi ancak bu durum abartılmamalıdır.⁹ On sekizinci yüzyıl boyunca Osmanlıların iç ticareti değer olarak dış ticaretten üstündü (Panzac,1992: 202–203). Son olarak, Osmanlıların Bizans İmparatorluğu'nu yeniden yarattığını söylemenin ironik bir yanı bulunmaktadır. İşin ironik yanı, sultanların tam anlamıyla İslâmî bir dirilişi teşvik etmek yerine, güçlerini yerli tüccarlara ve denizcilere fayda sağlamak için kullanmasıdır. Akdeniz ve Karadeniz dünyalarında Osmanlı Hıristiyanları muhtemelen Müslüman meslektaşlarına göre İtalyanların ayrılışından daha fazla yararlandılar. Bizanslılar bir bakıma halefleri Osmanlılar aracılığıyla varlıklarını sürdürdüler.

Dünyada Akdeniz

Akdeniz'in ötekileştirilmesine ilişkin tartışmalarda, ötekileştirilmenin iki seviyesi arasında ayırım yapmak önemlidir. Birinin tarihi 1492 iken, diğeri için tarih daha kesin olmamakla birlikte her durumda bir yüzyıl sonrasını göstermektedir. Elbette 1492 yılı, Kolomb'un Yeni Dünya'ya gelişini ifade etse de bu çalışmanın amaçları açısından Ümit Burnu'ndan geçilmesi de aynı derecede önemlidir (ve Akdeniz'de kesinlikle daha hızlı kayıt altına alındı). Burada ötekileştirme, Akdeniz'in dünya ticaret ağlarındaki değişen yerini ifade etmektedir. Akdeniz Orta Çağ boyunca

---

⁹ “Kahire'nin Uluslararası ticaretin merkezi olarak sona erdiğini ilan etme yönündeki aşırı aceleci eğilim, Avrupa merkezli bir önyargının devam ettiğini gösterir ki bu Avrupa'nın ihtiyaç ve taleplerine yanıt vermeyen ekonomik faaliyetleri neredeyse görünmez kılar.” (Faroqhi, 1994: 507).

tam merkezdeyken Yeni Çağ'da daha az merkezi bir konuma geçer. Tabii ki bunun ne kadar az merkezi olduğu kritik bir sorudur.

İkinci ötekileştirme düzeyi, Akdeniz ticaretindeki katılımcılarla ilgili bir sorundur. Burada en iyi bilinen paradigma Braudel'in Kuzey İstilas tezi olup bununla İngiliz, Hollanda ve bir dereceye kadar Fransız olmak üzere kuzey gemilerinin on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Akdeniz'e girişini kastetmesidir. İngilizler, Hollandalılar ve Fransızlar acımasız rekabetleriyle mevcut ticaret ve sanayi merkezlerini yok ettiler ve on yedinci yüzyılın başlarında Akdeniz'in yeni efendileri haline geldiler. Braudel ve diğerleri burada İtalyan devletleri ve özellikle Venedik'i geri plana atmamaktadır. (Rapp, 1975). Burada, İtalya'nın gerilemesi temasının hem Osmanlı tarih yazımında hem de bu dönemde Akdeniz'e ilişkin daha çok dünya tarihi yaklaşımlarında yaygın olmasına dikkat edilmelidir. Önceki bölümde mevcut olan tartışmada ve diğer yazılarımda, Akdenizli aktörlerin sözde ötekileştirilmesinin Osmanlı merceğinden bakıldığında ne kadar farklı görüldüğünü belirtmişim ve burada bu konu üzerinde daha fazla durmayacağım (Greene, 2002). Gerileme konusuna geçmeden önce kendimi Akdeniz'in dünya ticaret ağlarındaki yeri ile sınırlayacağım.

Amerika'nın "keşfi" ve Ümit Burnu'nun etrafında dönülmesiyle başlayan devrimin gerçekleşmesinin daha önce düşünülen çok daha uzun sürdüğü uzun bir süredir bilinmektedir. (Bu ciltte ayrıca bkz. Ruiz) Eski fikirler ve yönelimler o kadar kolay yerinden edilemedi. Portekizliler ticari açıdan bakıldığında on altıncı yüzyılın başında Doğu Hint Adaları'na ulaşmalar da baharat ticaretinin eski rotalardan kesin olarak ayrılması için bir yüzyıl daha geçmesi gerekcekti. Bu nedenle en erken on yedinci yüzyıldan söz etmekteyiz. Ancak burada bile kanıtlar, yeni dünya pazarlarının Akdeniz'e kıyasla ne kadar yavaş büyüdüğünü göstermektedir. 1660'larda Londra'dan yapılan tüm İngiliz ihracatının neredeyse yarısı Akdeniz'e yapılırken, %10'dan biraz daha azı Amerika ve Hint Adaları'na gidiyordu (Rapp, 1975: 502). Ayrıca Venedik şikayetleri, İngilizlerin İstanbul'da Venedik tekstillerini kendilerine ait daha ucuz ürünleriyle değiştirmek için yoğun bir şekilde mücadele ettiklerini göstermektedir.¹⁰ Bu sadece İngiltere ve Venedik ile ilgili

¹⁰ 1635'te İstanbul'daki Venedikli icra memuru şöyle yazmaktadır: "İngilizler, Venedik kumaşını taklit ederek ve sınırları Venedik tarzına göre çizerek, halkımızı

değildir. Aynı zamanda Osmanlı tüketicilerinin hâlâ rağbet gördüğünü göstermektedir ve bunun muhtemelen iki nedeni vardır. Birinci neden Osmanlı barışının, malların geniş çapta dağıtımını sağlaması ve ikincisi, Akdeniz'in zengin bir pazar olarak görülmeye devam etmesidir. Strateji aynı zamanda gelenekçiliği içerse de kuşkusuz teknikler çok yeniydi. İngilizler, Venedikli emsallerine mümkün olduğu kadar benzeyen ürünler üreterek Osmanlı tüketicisinin ilgisini çaktı.

Amerika ve Hint Adaları'ndaki İngiliz ticaretinin Akdeniz ticaretini aşması ancak on sekizinci yüzyılda gerçekleşti (Ramsey, 1957: 60). Bu yüzyıldaki bir başka dönüm noktası da sömürge mallarıyla ilgilidir. Karayip kolonilerinden ucuz şeker, kahve ve tütünün gelmesi ve daha sonra bunların yakın doğudaki daha pahalı muadillerinin yerinden edilmesi, çoğu zaman ve haklı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'ya karşı zayıflamasının nedenleri olarak kabul edilir. Yemen kahvesinin 1750 yılına kadar Selanik'e önemli bir ihracat ürünü olarak devam ettiğini belirtmekte fayda vardır. Daha sonrasında kolonilerden Fransız kahvesi gelmeye başlasa da bu aşamalı olarak gerçekleşti.¹¹ Buna ek olarak on sekizinci yüzyılda dünya ticaretinde patlama yaşandığı göz önüne alındığında -ki en azından Osmanlı İmparatorluğu bunun içinde yer almadı- 1700'lü yılları iç denizin dünya ekonomisinde çok daha az yer aldığı yüzyıl olarak tanımlamak doğru görünmektedir. Ancak Osmanlı'nın bu ötekileştirme deneyimi açısından İmparatorluğun bu yüzyılda da devam eden büyük ölçüde kendi kendine yeterliliğini her zaman aklımızda tutmalıyız. Bir Osmanlı tarihçisinin belirttiği gibi: "Bu yüzyılda dünya ile Osmanlı ticareti hakkında belki de asıl önemli gerçek, imparatorluk içindeki ticaretin hâlâ gölgesinde kalmasıydı."¹²

Konstantinopolis pazarında kendilerine kalan küçük ticaretten mahrum bırakmaya çalışmaktadırlar. İngilizler kendi ülkelerinden gönderdikleri kaplara ve çarklara sahipler ve bu ürünlerin pazarı olmamasına rağmen her şeyi taklit etmeye çalıştıklarını, tüccarlarımızı ellerinde kalan tüm ticaretten mahrum etmeye çalıştıklarını göstermektedir." (Rapp, 1975: 510)

¹¹ Ginio (2006: 95). Faruk Tabak'ın sömürge mahsullerinin Akdeniz'i gerçekte olduğundan çok daha önce fethettiğini ima etmesi yanıltıcı bir değerlendirmedir.

¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun on sekizinci yüzyılın sonundaki dış ticareti, değer açısından bir yüzyıl öncesiyile hemen hemen aynıydı. Ancak bu arada toplam dünya ticaretinin değeri istikrarlı bir şekilde artmıştı. Dolayısıyla Levant ticareti artık dünya

Son olarak, on sekizinci yüzyılda Akdeniz ile ilgili her tartışma her zaman Braudel'in yaptığı gibi daha geniş Akdeniz'i göz önünde bulundurmalıdır. İç deniz ticaretinin bir miktar durgun kaldığı aynı dönemde, Osmanlı tüccarlarının Orta Avrupa'ya hammadde sağlamak için akın etmesiyle Balkanlar'dan kuzeye giden ticaret yollarında patlama yaşandı.

Gerileme Meselesi

Akdeniz'de gerileme konusu ayrı bir sorun olsa da bu çalışmayla ilgilidir. Faruk Tabak'ın (2008) 1550-1870 dönemine ilişkin etkili çalışması, Braudel sonrası yüzyılları Braudelci bir şekilde ele almaya çalışan ilk çalışmadır ve kitaptaki merkezi kavram gerileme olduğundan sorun kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.¹³ Tabak gerileme kavramıyla Akdeniz'in ticari olmaktan çıkmasını ifade etmektedir.¹⁴ Geç Orta Çağ döneminin kazançlı ticari mahsulleri şeker ve pamuk Atlantik dünyasına kaydı ve ortaya "yerel tüketime yönelik tahıllara dayalı basitleştirilmiş bir tarım rejimi, artı zeytin, şarap ve koyun/keçi yetiştiriciliği çıktı."¹⁵

Osmanlıların gelişiyle dolaylı da olsa ticaretin gerilemesini ilişkilendiren herhangi bir iddiaya büyük bir dikkatle yaklaşılmalıdır. Bu, Türkleri neredeyse ticaretle ilgilenmeye yetenekleri olmayan, hemen hemen anayasal anlamda sadece asker olarak gören eski kalıp düşünceleri çağırır.¹⁶ Açıkçası, Yeni Çağ Akdeniz'inin tarımsal

---

ticaretinin yüzde olarak iki yüzyıl öncesine göre daha azını temsil etmekteydi (McGowan, 1994: 725 ve 724).

¹³ Tabak (2008). Tabak, Küçük Buzul Çağı ile mısır ve patatesin Osmanlı nüfus eğilimleri üzerindeki etkisini de içeren birçok başka konuyu gündeme getirirse de mekân kısıtlamaları bu bölümün kapsamının dışında kalmasını gerektirmektedir.

¹⁴ Burada çoğunlukla Osmanlı İmparatorluğu'ndan söz etmekteyiz. Venedik ve Ceneviz ile ilgili endişeleri dışında ağırlıklı olarak Doğu Akdeniz'e odaklanmaktadır.

¹⁵ Goldstone sözlerine bu şekilde devam etmektedir: "Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle buğdayın ihracatı için geniş tarımı, şeker, pamuk, tropikal meyve ürünleri ve özel ürünler (boya maddeleri, baharatlar) üretmek için ticari tarlaları içeren çok daha zengin ve karmaşık bir rejimi değiştirdiğini göstermektedir. Bu değişim Çin, Hindistan ve İran'dan yapılan ithalatlarla birlikte Bizans ve Osmanlı İmparatorluğunu Akdeniz'in ekonomik anlamda hâkim konuma getirmişti. Goldstone (2009:760).

¹⁶ Bu örnekler dair sağlam bir eleştiri için bkz. Cemal Kafadar (1987) . Açık olmam gerekirse Tabak, Türkler hakkında böyle bir şey söylememektedir. Ancak onun örneği eski fikirlerin yankısından daha fazlasını içermektedir. Örneğin bkz. Detorakes (1986: 271-272), Osmanlı'nın Girit'i fethinin sonuçları hakkında şunu yazmaktadır: "Artık

kayıtlarının tamamını kısa bir bölümde inceleyemeyiz. Ancak Girit Adası örneği Tabak'ın kitabında öne çıkan konuları güzel bir şekilde göstermektedir. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Venedik hâkimiyetinde olan Girit Adası, İngiltere'ye kadar ihraç edilen tatlı şaraplarıyla ünlüydü.¹⁷ Ancak on yedinci yüzyıla gelindiğinde, Madeira gibi yerlerde tatlı şarap üretimi başlamış ve Batı kaynaklarında Girit şaraplarına yapılan göndermeler önemli ölçüde azalmıştı. Osmanlılar adayı 1669'da Venedik'ten aldı. Osmanlı Girit'i üzerine yapılan bir araştırma, buranın artık bir şarap değil zeytinyağı adası olduğunu ve çünkü zeytin ağacının geri kalmış bir ekonomiye daha uygun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, Tabak'ın tezinin mükemmel bir örneği gibi görünse de daha yakından incelendiğinde tablo biraz farklı durmaktadır.

Birincisi, şaraptan zeytinyağına geçiş egemenlikteki bir değişikliğin sonucu değildi ve on yedinci yüzyılda Venedikliler döneminde Hollandalıların, İngilizlerin ve özellikle Fransızların artan petrol talebine yanıt olarak başlamıştı. İkincisi, Girit şarabı Osmanlı döneminde de üretilmeye devam etti -tüm seyyahlar şarabın lezzetinden bahsetmişti- ama pazarı artık daha bölgeseldi. İskenderiye ve İstanbul gibi yerlerde içilirdi. Bu, yukarıda ana hatlarıyla belirtildiği gibi, merkezi Doğu Akdeniz olan geniş bir imparatorluk alanının oluşumunun, uluslararası ticaret yolları üzerinde İmparatorluk içindeki ticarete ayrıcalık tanıdığı 1453 sonrası dönemle uyumludur. Osmanlı tarihçilerinin belirttiği gibi, Avrupalılar genellikle kendi ilgilendikleri ticareti görmekte ve dolayısıyla kendi ticaretleriyle ilgisi olmayan ticareti yazmakta başarısız oldukları için bu durum bazen ticaretin hızlı bir şekilde azaldığına dair hatalı açıklamalara yol açmıştır.

Öte yandan zeytinyağı, on sekizinci yüzyılda adanın başlıca ticari ihracatı haline geldi ve büyük bir kısmı Marsilya'ya gönderildi. Fransızların adadan ihracatı 1720 ile 1740 arasında %50 arttı ve yüzyılın ortalarına gelindiğinde Fransızlar, Girit'teki yağı kullanan sabun yapım

---

çoğunlukla Türklerin yaşadığı şehirlerin terk edilmesi, şehir yaşamını ve dolayısıyla kültürel ilerleme olasılığını yok etti. Girit ekonomisi, tarım ve hayvancılık alanında geri kalmış biçimlerine dayandı. Ticaret, en azından işgalden sonraki ilk elli yılda esasen var olmayan bir durumdaydı."

¹⁷ Bu bölüm, büyük ölçüde Greene'nin (2000) 4. bölümüne dayanmaktadır.

fabrikalarının çoğalması nedeniyle zeytinyağını yeterince alamadıklarından şikâyet etmeye başladılar.

Girit'te gördüğümüz durum ticarileştirilmiş ekonomiden basit ve yerel ekonomiye geçiş değil, daha ziyade kendi kendine işleyen yaklaşık 150 yıl süren bir döngüdür. 1570'li yıllarda Venedikliler bağları zorla sökmeye başladılar ve 1699'da adadaki egemenlikleri tamamen sona erene kadar bunu yapmaya devam ettiler. Venedikliler sürekli olarak topraklarını genişleten Osmanlılarla herhangi bir savaş durumunda adanın kendisini besleyemeyeceğinden korktukları ve başka bir deyişle dönemin siyasi ve askeri durumu nedeniyle yetkililer kâr elde etmek yerine kendi kendine yeterliliğe önem verdikleri için adada yaşayanları bağları söküp yerine buğday ekmeleri için zorladılar fakat görünüşe göre bunda başarısız oldular.

Savaşın ardından Girit kısa bir süre için tahıl ihracat edilen bir yer haline geldi. Bu, muhtemelen daha fakir ve geri kalmış bir ekonomiye işaret ediyordu çünkü Fernand Braudel'in aktardığına göre ihracat için yetiştirilen bir ürünü olmayan adalarda buğday ihracatı yapma lüksü ancak bazı zamanlarda mümkün olabilirdi. Fakat 1720 civarında uluslararası ticari ekonomi genişlemeye başlayınca Girit bir kez daha buğday ithal etmeye başladı. Tıpkı Venediklilerin on beş ve on altıncı yüzyıllarda yaptığı gibi, koşullar izin verdiğinde Osmanlılar da Giritlilerin adanın verimliliğinden yararlanmasını ve ticari bir ürün yetiştirmelerini tercih ettiler. Adanın önemli bir ihracat ürününden yoksun olduğu on yedinci yüzyıl, yeni bir duruma geçiş değil daha ziyade zamanın belirsiz ve zor koşullarının bir sonucuydu.

Tüccarlardan Emperyalistlere

“Batı” ile Osmanlı İmparatorluğu arasında değişen güç dengesine ilişkin değerlendirmelerde genellikle Batı Avrupalılar ve Akdeniz göz önünde bulundurulur. Ancak ilk önemli geri dönüş aslında Karadeniz'de Rusların eliyle gerçekleşti. Daha önce anlatılan Osmanlıların Karadeniz'i ayrıcalıklı bir bölge haline getirmek için-ki bu çabaları Doğu Akdeniz'de ve neredeyse batıda hiç göstermemişlerdi- harcadığı büyük çabalarla bu durum daha da belirginleşmektedir. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının sonunda 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması imzalandı ve Osmanlılar kaybeden taraftaydı. Osmanlılar diğer imtiyazların yanı sıra, Rus donanmasına ve ticaret gemilerine Karadeniz'de serbest dolaşım hakkı

vermek zorunda kaldılar. Osmanlı gölü artık yoktu. Bu, Karadeniz ile İstanbul'un erzak tedariki arasındaki zorunlu bağlantıyı yavaş yavaş koparan bir dizi önlemin -hepsi Rusya tarafından alınmamıştı- yalnızca ilk adımıydı. Bu, askeri gücün izlediği yolun, mağluplardan alınan diplomatik ödünçlerle takip edildiği, ardından ticari avantajları daha da ileriye taşımak için ticaretten emperyalizme geçişte önemli bir dönemectir. Bu on sekizinci yüzyıl Akdeniz'inde görülmemektedir.

On sekizinci yüzyıl Fransız yüzyılı olduğu için bu resme dair dikkate alınması gereken ülke Fransa'dır. Fransızlar, Batı ve Osmanlı ticaretinde hâkim konumdaydı. Onlar bazen tüm ticari işlemlerin %60'ından fazlasını oluşturluyorlardı.¹⁸ Bu üstünlük 1700'den sonra Akdeniz'in ötekileştirilmesinin bir ürünüydü. İngilizlerin ve Hollandalıların ilgisi başka bölgelere çekildiği için Fransızlar nispeten serbest bir şekilde hareket edebildiler. Dünya sahnesinde nispeten başarısız olan Fransa Akdeniz'e odaklanmaya karar verdi. Bölgeye hâkim olan göreceli durağanlık bu dönemde Karadeniz ve Akdeniz arasındaki farklılığı açıklamaya yardımcı olmaktadır. Ancak Büyük Katerina'nın Osmanlı İmparatorluğu için iddialı "Yunan Projesi" ile keskin bir tezat oluşturmaktadır ve bu dönemde Karadeniz ile Akdeniz'in kaderleri arasındaki farklılığı açıklamaya yardımcı olmaktadır. Katerina'nın 1770 yılında "Yunan Projesi" için Osmanlılarla savaş sırasında donanmasını Akdeniz'e gönderme konusunda ileri gitmesi unutulmamalıdır.

Fransızların Colbert'in çabalarının sonucu olan ve *londrins seconds* olarak bilinen son derece başarılı kumaşlar gibi satacak bir şeyleri vardı ve daha da önemlisi zeytinyağı, pamuk ve ipek gibi Osmanlı hammaddeleriyle daha da fazla ilgileniyorlardı. Ancak ne ithalat ne de ihracat İmparatorluk içindeki geleneksel düzenlemeleri bozacak kadar kapsamlı değildi. Örneğin Fransız tekstil pazarı kentsel alanlardaki orta ve üst sınıfların ötesine geçmiyordu ve orada bile yerel üretimin yanı sıra doğudan gelen geleneksel lüks kumaş ithalatı onlara kolayca meydan okuyordu. Konsolosluk raporları Osmanlı toplumunun dayanıklılığı ve bütünlüğü konusunda hayal kırıklıklarıyla doludur. İstanbul'daki pazar ahali, yerel tüccarlara Fransız gemilerinin yaklaştığını bildirmek için Çanakkale Boğazı'na muhbirler gönderirdi. Şehrin kumaş tüccarları daha

¹⁸ Aşağıdaki açıklama ağırlıklı olarak Eldem'e (1999) dayanmaktadır.

sonra satım işlemlerini durdururdu ve fazla ürün Fransızlar arasında birikirdi. Bu durum, özellikle İzmir ve Selanik gibi bazı liman şehirlerinin Avrupa ile artan ticaret nedeniyle hızla büyüdüğünü inkâr etmek anlamına gelmemektedir. Ancak bu şehirler büyük bir İmparatorluğun küçük uzantılarıydı.

Sadece doğu ile batı arasındaki dengeyi düşünmek, on sekizinci yüzyıl Akdeniz'indeki en önemli gelişmelerden birini, yani Osmanlı gayrimüslim tebaasının, özellikle de Rumların ve Ermenilerin başarısını gözden kaçırmak anlamına gelir. Bu yeni bir hikâye değildir. Daha önce de tartışıldığı gibi, Osmanlı tebaası en başından beri deniz ticareti de dahil olmak üzere iç imparatorluk ticaretinin önemli katılımcılarıydı. Geleneksel anlatının iddia ettiği gibi, bu onların uluslararası ticarete yönelik ilk genişlemeleri de değildi. Bu anlatı, İmparatorluğun sınırlarının kuzeyine, Doğu Avrupa ve Rusya'nın derinliklerine kadar uzanan ticaret dünyasını göz ardı etmektedir. Sultanın tebaası birkaç yüzyıldır orada ticaret yapıyordu. Ancak 1700'lü yıllarda Osmanlı Hıristiyanları Akdeniz'de Fransızlara ciddi rakipler olarak ortaya çıkmayı ve Batı Avrupa'ya erişim sağlamayı başardılar. Yedi Yıl Savaşları (1754-1763) sırasında Rum gemiciliği, Rumların başta İngilizler olmak üzere çeşitli güçler adına korsan olarak hizmet ettiği dönemde muazzam bir artış elde etti. Aynı fırsatlar Rus-Osmanlı savaşı sırasında (1768-1774) da ortaya çıktı. Fransız Devrimi'nin arifesinde Rum ticaret filosunun toplam sayısı 400 gemiye ulaşmıştı (Leon, 1972: 27 ve 31). Bu arada Rum ve Ermeni tüccarlar Amsterdam, Livorno, Venedik ve Viyana'ya yerleşmişlerdi. Rum ve Ermeni tüccarlar burada on sekizinci yüzyılda İmparatorluk ile Batı ticareti arasındaki uluslararası alışverişe hâkim olacaklardı. Fransızların bu "yerel" rekabetten duyduğu korku, 1781 ve 1793'te Fransız hükümeti Marsilya'nın Levant ile ticaret tekeline sona erdirmeye ve bölgeyi dış rekabete açmaya karar verdiğinde tam anlamıyla ortaya çıktı. Marsilya ve Levant'taki tüccarlar bu tür bir değişikliğe şiddetle karşı çıktılar. Bu tüccarların İngilizler veya Hollandalılardan çok, çeşitli Osmanlı topluluklarından (Ermeni, Rum ve Yahudi) korkmaları dikkat çekicidir.¹⁹

¹⁹ On parle de concurrence et on ne fait pas attention que les étrangers dont il s'agit ici sont principalement les Arméniens, les Grecs et les Juifs... on n'ignore pas sans dout

1800 yılına gelindiğinde özellikle savaşın yarattığı fırsatları değerlendirerek Levant ticaretinin yaklaşık dörtte üçünü kontrol eden Rumlar için bu yukarı yönlü eğrinin Napolyon döneminde de devam etmesi ilginçtir (Leon, 1972: 32). Buna rağmen, Fransız Devrimi'nin Akdeniz bölgesine yayılması - burada Venedik Cumhuriyeti'ni yok ettiler, Venedik'teki Aziz John Şövalyelerini kovdular, İyonya Adaları'nı ele geçirdiler ve Mısır'ı işgal ettiler – kesin olarak Akdeniz'de bir dönemin sonuydu ve bu nedenle anlatımı burada sonlandırmak uygun olacaktır. 1815'te Viyana Kongresi toplandığında, Fransızların Akdeniz'deki ticareti yok edilmişti ve gelecek yüzyıl İngilizlerin elinde olacaktı. Osmanlı İmparatorluğu ve aslında Akdeniz'in kuzey ve güney kıyıları arasındaki kalıcı denge, on dokuzuncu yüzyılda bozulacaktı. Bir toprak parçası üzerinde hak iddia etmek için Fransız Cezayir'ine akın eden Sicilyalı ve Endülüslü göçmenlerden yüzyılın sonunda Kahire'de ikamet eden Lord Cromer'a kadar, bu Avrupa'nın Akdeniz'deki anyıdı.

Kısaca ele aldığımız dönemin başlangıcına dönecek olursak, Yeni Çağ Akdeniz'inin ortaya çıkışı hâlâ siyasi tarihin geleneksel anlatıları tarafından en güvenilir şekilde yansıtılmaktadır. 1453 yılı, Osmanlı'nın Konstantinopolis'i fethetmesi nedeniyle değil, sultanların boğazları kontrol ederek Karadeniz'i bir Osmanlı gölüne çevirebilmeleri nedeniyle çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu, 1453'te henüz tamamlanmamış olan çok sayıda aktörün yer aldığı, uzun mesafeli yollardan oluşan, oldukça uluslararasılaşmış bir ticari rejimden, ticaretin siyasi egemenliğin sınırlarını daha yakından takip ettiği bir rejime doğru gerçekleşen daha büyük bir değişimin parçasıydı. Önceki birleşim Bizans'ın zayıflığının bir yansıması olduğu gibi, ikincisi de Osmanlı'nın gücünün bir sonucuydu.

Yeni Çağ'ın sonunu karakterize eden yani Avrupa ve Avrupalı olmayan Akdeniz arasındaki dengeyi bozan değişiklik açık ve kolay bir şekilde gösterilebilir. Ancak bunun gerçekten bir on dokuzuncu yüzyıl

---

avec quelle patience et quelle subtilité ils savent se répandre, dès que l'occasion leur en est offerte, dans toutes les routes du commerce, pour l'asservir leurs speculations. (Biz rekabetten söz etmekteyiz ve söz ettiğimiz yabancılar başlıca Ermeniler, Yunanlar ve Yahudilerdir. Kendilerine sunulan fırsatlarla birlikte, büyük bir sabır ve incelelikle tüm ticaret yollarını ele geçirirler ve kendi ihtiyaçlarıyla ilgilenirler.) (Perron, *Pierre et al.*,1793)

olgusu olup olmadığı ya da Modern Orta Doğu tarihine geleneksel bir başlangıç noktası olan 1798'de Napolyon'un Mısır'ı işgalinde mi başlaması gerektiği hâlâ yanıtlanması gereken bir sorudur. Bu belirsizlik, Akdeniz'de Napolyon döneminin kapsamlı bir değerlendirmesinin henüz yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Bibliyografya

Braudel, F. (1972–3) *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, London: Collins.

Cochrane, E. (1973) *Florence in the Forgotten Centuries, 1527–1800: A History of Florence and the Florentines in the Age of the Grand Dukes*, Chicago: University of Chicago Press.

Detorakes, T. (1986) *Istoria tes Kretes [History of Crete]*. Athens.

Earle, P. (1969) The commercial development of Ancona 1479–1551. *Economic History Review*, n.s. 22 (1): 28–44.

Earle, P. (1970) *Corsairs of Malta and Barbary*, London: Sidgwick and Jackson.

Eldem, E. (1999) French trade and commercial policy in the Levant in the eighteenth century. *Oriente Moderno*, n.s., XVIII (LXXIX): 27–47.

Faroqhi, S. (1994) Trade: Regional, inter-regional and international?, in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (eds by H. Inalcık and D. Quataert), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 474–530.

Ginio, E. (2006) When coffee brought about wealth and prestige: The impact of Egyptian trade on Salonica. *Oriente Moderno*, 25 (86) 1: 93–107.

Goffman, D. (1990) *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle: University of Washington Press.

Goldstone, J. (2009) Review of *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: A Geohistorical Approach*, by Faruk Tabak. *Economic History Review*, 62 (3): 759–761.

Greene, M. (2000) *A Shared World: Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton: Princeton University Press.

Greene, M. (2002) Beyond the Northern Invasion: The Mediterranean in the seventeenth century. *Past and Present*, 174 (February): 40–72.

Inalcık, H. (1960) Bursa and the commerce of the Levant. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3 (2): 131–147.

Inalcık, H. (1978) The closing of the Black Sea under the Ottomans. *Archeion Pontou*, 35: 74–110.

Inalcık, H. (1994) The Black Sea and Eastern Europe, in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (eds H. Inalcık and D. Quataert), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 271–314.

Iorga, N. (1935) *Byzance après Byzance: continuation de l'histoire de la vie byzantine*, Bucharest: L'Institut des Etudes Byzantines.

Kafadar, C. (1987) A death in Venice: Anatolian Muslim merchants trading in the Serenissima. *Journal of Turkish Studies*, 10: 191–218.

Leon, G. (1972) The Greek merchant marine (1453–1850), in *The Greek Merchant Marine (1453–1850)* (ed. S.A. Papadopoulos), Athens: National Bank of Greece, pp. 13–52.

McGowan, B. (1994) Trade, in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (eds H. Inalcık and D. Quataert), Cambridge: Cambridge University Press, pp. 724–742.

Panzac, D. (1992) International and domestic maritime trade in the Ottoman empire during the eighteenth century. *International Journal of Middle East Studies*, 24 (2): 189–206.

Panzac, D. (2004) *La caravane maritime: Marins européens et marchands ottomans en Méditerranée (1680–1830)*, Paris: CNRS.

Perron, P., Plasse, P. and Roux, P.-H. (1793) *Observations particulières sur le commerce du Levant avec Marseille*, Paris: J.M. Eberhart.

Ramsey, G.D. (1957) *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence*, London: Macmillan.

Rapp, R. (1975) The unmaking of the Mediterranean trade hegemony: International trade rivalry and the commercial revolution. *Journal of Economic History*, 35 (3) (September): 499–525.

Saracini, G. (1968) [1675] *Notitie storiche della città d'Ancona*, Bologna.

Smith, A. (1937) *The Wealth of Nations*, New York: The Modern Library.

Stoianovich, T. (1960) The conquering Balkan Orthodox merchant. *Journal of Economic History*, 20 (2): 234–313.

Tabak, F. (2008) *The Waning of the Mediterranean 1550–1870: A Geohistorical Approach*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Ek Kaynaklar

Ben-Zaken, A. (2010) *Cross-Cultural Scientific Exchanges in the Eastern Mediterranean, 1560–1660*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Eldem, E. (1999) *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Leiden: Brill.

Goffman, D. *Izmir and the Levantine World, 1550–1650*, Seattle: University of Washington Press.

Greene, M. (2010) *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Mediterranean*, Princeton: Princeton University Press.

Hess, A. (1978) *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth Century Ibero-African Frontier*, Chicago: University of Chicago Press.

Matar, N. and MacLean, G. (2011) *Britain and the Islamic World, 1558–1713*, Oxford: Oxford University Press.

Tenenti, A. (1967) *Piracy and the Decline of Venice 1580–1615*, Berkeley: University of California Press.

Thompson, A. (1987) *Barbary and Enlightenment: European Attitudes towards the Maghreb in the Eighteenth Century*, Leiden: Brill.

Trivellato, F. (2009) *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven: Yale University Press.

Weiss, G. (2011) *Captives and Corsairs: France and Slavery in the Early Modern Mediterranean*, Stanford: Stanford University Press.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Cenk Demir, Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı, Yeditepe Akademi, İstanbul 2022

Batuhan Başar*

(ORCID: 0009-0006-6761-1713)

Makale Gönderim Tarihi

13.01.2024

Makale Kabul Tarihi

20.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Başar, B., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Cenk Demir, Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı, Yeditepe Akademi, İstanbul 2022", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 912-916.

APA: Başar, B. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Cenk Demir, Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı, Yeditepe Akademi, İstanbul 2022. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 912-916.

Cenk Demir, Yakınçağ Tarihi Anabilim dalında araştırmalar yapmaktadır. Türk-Amerikan ilişkileri bağlamında Amerikan misyoner örgütlerinin Türkiye'deki dinî, eğitim, sağlık, sosyal ve kültürel faaliyetleri konularında yayınları yer almaktadır. Ayrıca XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Sinop kent tarihi hakkında makaleleri, kitap bölümleri, yayınlanmış uluslararası ve ulusal bildirileri bulunmaktadır. Demir'in *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaçı* adlı eseri ise Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) 2023 yılı Bilimsel Telif Eser Ödülleri (TÜBA-TESEP) kategorisinde Kayda Değer Telif Eser ödülüne layık görülmüştür.

Eserin zamansal örgüsü her ne kadar 1896-1922 yılları ile sınırlandırılmış olsa da eser, geriye dönük ve Erken Cumhuriyet dönemine değinen tarihsel sarkmaları söz konusudur. Çalışmanın

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Sinop Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, 220133019@ogrenci.sinop.edu.tr.

MA Candidate, Sinop University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Turkey.

mekânsal sınırları İstanbul merkezli Anadolu coğrafyasıdır. Ne var ki yer yer bu sınırlar aşıp Suriye Beyrut'u ve Balkanlar'daki gelişmeler de mekânsal kapsama dâhil edilmiştir. Kitap, Osmanlı İstanbul'unda, Anadolu'da, zaman zaman daha geniş coğrafyalarda yaşanan hadiselere tanıklık eden Amerikan Kızılhaç'ı görevlilerin bakış açısıyla olayları ele almaktadır. Tüm bu sınırlar bağlamında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi, içtimai ve askerî hadiseler bu çalışma etrafında şekillendirilmeye çalışılmıştır.

Mart 2022'de 1. baskısını yapan eser, fiziksel açıdan 520 sayfalık hacimli bir çalışma olup cilt özelliği karton kapak, kâğıt cinsi ise kitap kağıdıdır. 3.5 x 21 cm boyutta basımı gerçekleştirilen eser, görsel açıdan ilgi çeken kitap kapağı ile okuyucuyu karşılamaktadır. Kitap kapağındaki grafik tasarım ve öğeler; Amerika toplumunun, sosyal hayatının ve dinî yaşantısının vurgusu ön plana çıkarılarak tarihsel seyir içerisinden renkli bir insan portresi çizilmektedir. Kapak görselinden hareketle, ulusal temsiliyet sistemlerinin faaliyetleri geniş coğrafyalara ulaştıkça, Kızılhaç aktivizmi çerçevelenmiş ve görsel olarak yabancı uyruklulara yardım etmeyi ulusal ahlakın bir simgesi ve görevi olarak ortaya koymuştur. Kızılhaç misyonları XX. yüzyıla kadar Kızılhaç bayrağını taşıdıktan sonra görsellerine ulusal bayrakları eklemiştir. Dolayısıyla Kızılhaç çerçevesinde bu şekilde mitolojik ulusal figürler de hareketin genişlemesi için kullanılmaya başlanmıştır.

Amerikan Kızılhaç'ı ise XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında sosyal kesimin, toplumun görsel temsillerinde ABD'nin kadını kişileşmesi özelliklerini taşıyan *Columbia* figürünü kullanmıştır. XX. yüzyılın başlarından kalma bir posterde, Kızılhaç hemşiresi ve Noel çelengiyle resmedilmiş *Columbia* figürünün beraber kullanılması, kitap kapağındaki görselin mistik bir mesajla Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün kuruluş amacıyla bağdaştırılmasını kolaylaştırmıştır.

Yazarın, TÜBİTAK-2219 Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Bursu sonrası ortaya çıkan *Osmanlı'da Amerikan Kızılhaç* kitabının temel kaynağı, Washington D.C. ve College Park/Maryland'da bulunan *Amerikan Ulusal Arşivleri ve Kayıtlar İdaresi*'nde (*National Archives and Records Administration / NARA*) yer alan belgelerdir. Demir, kitabın kaynakça kısmında yer alan ve dikkat çeken ulusal arşivlerdeki belgeleri birinci elden inceleme fırsatı bulmuştur. Çalışmanın Amerika ayağında,

Amerika Birleşik Devletleri Kongre Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi, Columbia Üniversitesi, Boston Congregational Kütüphanesi ve arşivinden yararlanan Demir, Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri hususunda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'ndan istifade etmiştir. Yine örgütün Osmanlı coğrafyasındaki sağlık, ulaşım ve muhacirler konusundaki bilgilerin ve fotoğrafların temin edilmesinde ise Kızılay Belge ve Arşiv kısmından yararlanmıştı. Genel itibarıyla çalışma, kaynak bakımından birçok süreli yayını, araştırma ve inceleme eserlerini, tezleri ve internet kaynaklarını bünyesinde barındırmaktadır. Bölümün ana çerçevesini oluşturan Hristiyan ve Müslüman unsurlarla Amerikalıların gözünden Ermeni, Rum, Rus ve Türk toplumları hakkındaki anlatılar esere kozmopolit bir özellik kazandırmıştır. Adı geçen etnik grupların oluşturduğu nüfus, birçok kavramı da beraberinde getirmiş; diploması, isyan, katliam, savaş, göç vb. olgular eşliğinde meydana gelen kitlesel durumlar, Amerikan Kızılhaç Örgütü perspektifinde müellif tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır.

Üç bölümden oluşan çalışmanın giriş kısmında, XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan ve 1830'da resmiyet kazanan Türk-Amerikan ilişkilerinin ileri bir seviyeye taşınmasındaki Amerikalı Tüccarların, misyonerlerin ve diplomatların birtakım faaliyetleri aktarılmaktadır.

Yazar, eserin birinci bölümünde Birinci Dünya Savaşı yıllarında hümanizmin giderek ülkeler arası ağlar etrafında örgütlendiği, seküler bir yapıya ulaştığı ve kavramın bir ahlaki disiplin ve hayat tarzı oluşturduğu anlatıları ele almıştır. Yine bu bölümde Amerikan karakterinin dünyevi ve uhrevi hedeflerini içine alan püritenizmi Amerikan hayırseverlik kavramı ile bağdaştıran Demir, XX. yüzyılın başlarında insani yardım faaliyetlerine başlayan Amerikan Kızılhaç'ının Osmanlı Devleti üzerindeki yardım çalışmalarına değinilmiştir.

Olaya çözümleyici bir şekilde yaklaşan Demir, hayırseverlik kavramında hareketle ABD'nin, Osmanlı Devleti üzerindeki hâkimiyetinin ana karakterlerini misyonerlik faaliyetleri ve hayırseverlik olgusuyla açıklamıştır. Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün kuruluş nedenlerini

teşkil eden *insani yardım* başlığı tamamen ülkelerin savaş dönemlerinden sonraki acılarla baş başa bırakılmasından ortaya çıkmıştır. Bu minvalde 24 Haziran 1859 tarihinde cereyan eden Solferino Muharebesi'nin sonucunda binlerce yaralının geride bıraktığı fiziksel ve psikolojik hikayeler Uluslararası Kızılhaç Komitesi'nin kuruluşunun fitilini ateşlemiştir. Savaşlardan sonra eğitim, sağlık, ulaşım alanında ortaya çıkan yetersiz durum günümüzde Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Avrupa'da alçak gönüllülüğü, yaptığı sade insani yardımlarla tanınan Clara Barton tarafından fark edilmiş ve Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün resmi bir vücut haline gelmesi kesinleşmiştir.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen etnik temelli hareketlenmelerin sonucunda, uluslararası konjonktürde kendisini yalnız hisseden Osmanlı Devleti'nin coğrafyasında hızlı bir şekilde teşkilatlanma yoluna giden Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün çalışmaları ele alınmıştır. Teşkilatlanma sonucunda Osmanlı coğrafyasında açılan ilk Amerikan Kızılhaç şubesinin detayları da bu bölüm de incelenmiştir.

İkinci bölümde, Balkan Savaşları (1911-1912) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ekseninde Amerikan Kızılhaçı'nın Trakya, İstanbul, Anadolu ve Filistin Cephesi'ndeki faaliyetlerini irdeleyen Demir, Balkan coğrafyasından yola çıkarak Türk askerlerine sağlık ve çeşitli alanlarda yapılan yardım çalışmalarını görsel açıdan birçok tablo ve fotoğrafla ele almış, rakamsal verilerle anlatısını desteklemiştir. Söz konusu savaşların geniş coğrafyalarda cereyan etmesinden hareketle, Kızılhaç Örgütü'nün Anadolu'da hızlı bir teşkilatlanmaya gitme sürecini kronolojik bir doğru üzerinde kaleme alan müellif, iki savaş arasında örgütün stratejik noktalarda gerçekleştirdiği organizasyonları sistemli bir şekilde ele almıştır. Yine bu bölümde, fiili savaş esnasında Osmanlı Devleti'nin önemli kurumlarından biri olan Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin gösterdiği mücadeleye değinen yazar, adı geçen kurumun Osmanlı Devleti ve Amerikan Kızılhaç Örgütü arasındaki ilişkileri ileri seviyeye taşıdığını okuyucunun ilgisine sunmuştur.

Dünya üzerinde gerçekleşen her savaş geride acı, hüznün, trajedi ve birçok hikâye barındırmıştır. Eserin üçüncü ve son bölümü yukarıdaki kavramlar ışığında temel bir problemi ele almıştır. Bilindiği üzere 30 Ekim 1918'de gerçekleşen Mondros Mütarekesi'ni takiben Osmanlı

coğrafyasında işgaller gerçekleşmiştir. Mütareke boyunca yaşanan askerî ve demografik değişiklikler, Rusya'daki ihtilal sonucu özellikle Beyaz Rusların göç hareketleri, 9 Eylül 1922'de İzmir'in Yunan işgalinden kurtuluşu, bu esnada örgütün Rumlara yönelik yardım çalışmaları son bölümün ana temasının Mülteciler üzerinden şekillenmesine yol açmıştır. Bahsedildiği üzere savaşın arkasında bıraktığı derin ve kalıcı izleri iyileştirmek için Amerikan Kızılhaç'ının kendi içerisinde yeni kurumlar oluşturduğunu bu kurumların ne gibi faaliyetlerde bulunduğunu rakamsal verilerle kaleme alan Demir, eserini noktalarken tarihsel süreci göz ardı etmeyerek günümüzde Amerikan Kızılhaç ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişki düzeyini incelemiştir.

Sonuç olarak, Cenk Demir tarafından kaleme alınan Osmanlı'da Amerikan Kızılhaç adlı eser; sadece bir örgütün faaliyetleri şeklinde ele alınmamış, aynı zamanda kitabın anahtar kavramlarından yola çıkarak tarihsel bir zemine oturtulmuştur. Merhamet, hümanizm, Amerikan Hayırseverliği gibi nosyonlar çerçevesinde okuyucuya sunulan eserde Demir, Amerikan Kızılhaç Örgütü'nün teşekkül nedenlerini, gerçekleştirdiği organizasyonları, çalışmalarını sistematik ve kronolojik bir şekilde okuyucunun dikkatine sunmuştur. Amerikan Kızılhaç olgusunun altyapısını temsil eden hayırseverlik kavramından yola çıkarak, Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi, askerî ve idari olayları söz konusu örgütle bağdaştıran yazar bu minvalde yapılan çalışmaları sade bir dil, akademik bir üslup ve görsel bakımdan zengin bir içerikle yazıya aktarmıştır. Müellif bu sayede birçok etnik unsurun sosyolojik olaylarını, Amerikan Kızılhaç Örgütü çerçevesinde dile getirmiştir. Bu doğrultuda eser, tarih literatürlerinde konu bakımından önemli bir kaynak olarak kendisine yer edinmiş, kitabın çeşitli satış noktalarında okuyucu ile buluşturulması hedeflenmiştir.

Kitap Tanıtımı/Book Review

**Banu Çetin Ünal, Orta Çağ' da Otto Rönesansı,
İstanbul, Motto Yayınları, Haziran 2023**

Aleyna Bayram*

(ORCID: 0009-0000-9885-1388)

Makale Gönderim Tarihi

14.01.2024

Makale Kabul Tarihi

31.01.2024

Atf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Bayram, A., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Banu Çetin Ünal, Orta Çağ' da Otto Rönesansı, İstanbul, Motto Yayınları, Haziran 2023", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 917-920.

APA: Bayram, A. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Banu Çetin Ünal, Orta Çağ' da Otto Rönesansı, İstanbul, Motto Yayınları, Haziran 2023. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 917-920.

Banu Çetin Ünal, lisansını Doğu Akdeniz Üniversitesinde, yüksek lisans ve doktorasını ise Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesinde tamamlamıştır. Uzmanlık alanı Orta Çağ Avrupası ve Orta Çağ Alman tarihi üzerinedir. Yazarın "Orta Çağ Avrupası'nın Kısa Tarihi", "Orta Çağ' da Otto Rönesansı" ve "Protestan Reformuna Giden Yol" isimli üç kitabı vardır. Tanıtımını yaptığımız "Orta Çağ' da Otto Rönesansı" isimli eseri Haziran 2023 tarihinde yayınlanmış olup Orta Çağ Avrupa tarihi literatürüne önemli katkıda bulunmuştur. Yazar yapmış olduğu çalışma ile ilgili kitabın önsözünde, eserin kapsamından ve kaynaklarından bahsetmiştir. Kitap, I. Heinrich'ten başlayıp, II. Heinrich dönemine kadar uzanan, Avrupa Tarihi için önemli bir dönem olan Otto Rönesansı konu edinmiştir. Bahsedilen Rönesans X. yüzyılın başlarından XI. Yüzyılın

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, aley nabayram@yahoo.com.

MA Candidate, Hitit University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Turkey.

ortalarına kadar sürmüŒ; Almanya’da sanat, mimari ve entelektüel yaşamda büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişim tüm Orta Çağ toplumlarında olduğu gibi, hükümdarların çevrelerine topladıkları başarılı sanatçı ve mimarlarla gerçekleşmiştir. Kitap, dört bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler sırayla “Otto Hanedanının Yapısı”, “Otto Rönesansının Oluşumu”, “Otto Rönesansının Din ve Eğitime Katkısı”, “Otto Rönesansının Sanat ve Mimariye Etkisi” şeklindedir. Kitap yoğun bilgi içeriğine sahip olması hasebiyle okuyucunun dikkatini zorlamakla birlikte sade bir Türkçe ile yazılmış olmasından dolayı okunması kolaydır.

Yazar, kaynakça kısmı dışında çalışmasını sunmadan önce faydalandığı kaynaklardan bahsetmiştir. Çalışmada önemli birincil kaynaklardan faydalanmasının yanı sıra muhtelif araştırma eserlerden de istifade edilmiştir. Kaynakları nerede kullandığı dışında, eserlerin içeriği hakkında okuyucuya bilgi vermesi oldukça kıymetlidir. Eserin giriş kısmında özet şeklinde Kavimler Göçü sonrası kısa Avrupa tarihi ve Kutsal Roma Cermen İmparatorluğuna giden süreç değerlendirilmiştir.

Eserin birinci bölümüne Otto hanedanı mensubu imparatorlarının siyasi tarihi ele alınmaktadır. I. Heinrich’in kral olması, evlilikleri ve çocukları hakkında bilgiler vererek başlayan eser, Macarlar ile gerçekleştirilen “Riade Muharebesi” (933) ve Slavlarla yapılan “Lenzen Savaşı” (929) ile elde ettiği başarılar aktarılır. Onun bu sayede halkın güvenini kazandığı ve sevildiği ifade edilmektedir. Eserde, I. Otto’nun tahta çıkmasıyla Otto Hanedanı devrinin başladığı ve onun döneminde Alman Krallığı’nın, Avrupa’nın en güçlü siyasi gücü haline geldiği aktarılmaktadır. Sahip olduğu geniş topraklar ile ilgili Otto hanedanı içinde mirasla ilgili yaşanan anlaşmazlıklardan bahseden yazar çalışmanın devamında siyasi tarihle ilgili olarak “İtalya Seferleri” üstünde durmaktadır. Bu seferlerin sonuçlarının Otto hanedanı ve hatta onlardan sonra gelen Salian hanedanlığının da İtalya’da kraliyet otoritesini korumaya muvaffak olduklarını belirtir. Eserin devamında ‘Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu’nun kurucusu I. Otto’nun, Otto Rönesansı’nı başlattığı da ifade edilir. Akabinde “II. Otto Dönemi” (973-983) ile devam eden kısımda, özellikle Bizans prensesi Theophanu ile evliliği üzerinde durulmaktadır. Yazar bu evlilikle ilgili Theophanu’nun, Otto Rönesansı’nda azımsanamayacak bir etkisi olduğuna dikkat çeker.

II. Otto'nun vefatı üzerine oğlu III. Otto henüz üç yaşındayken tek varis olduğundan tahta çıkmıştır. Bu kısımda özellikle Otto Hanedanı kadınlarından olan I. Otto'nun eşi Adelheid, Theophanu ve Adelheid'in kızı Matilda'nın siyasi etkinlikleri vurgulanmıştır. III. Otto yönetimde kendi söz sahibi olmaya başladığında ise zekasıyla dikkatleri üstüne çektiği belirtilmiştir. Velihtsız, erken yaşta vefat eden III. Otto yerine Bavyera dükü Kavgacı Heinrich'in oğlu ve Büyük Otto'nun kardeşi I. Heinrich'in torunu olan II. Heinrich kral ilan edilmiştir. Onun ölümü ile tahta çıkacak başka bir erkek olmadığından Otto hanedanı sona ermiştir. Birinci bölüm, "Otto Hanedanı Döneminde Siyaset ve Yönetim Anlayışı" kısmıyla sona ermektedir. Yazar ilgili konuda Otto imparatorlarının faaliyetlerini değerlendirerek, Otto hanedanlığının takip ettiği siyaset ve yönetim anlayışını sunmuştur.

"Otto Rönesansının Oluşumu" eserin ikinci bölümüdür. Yazar, Rönesans kavramının 1400-1600 yılları arasında Avrupa'da kültür, siyaset, sanat anlamında yaşanan gelişmeleri karşıladığına yönelik bir fikir birliği olduğunu ifade eder. Devamında terimin etimolojisi ile beraber sürecini anlatır. Yazar bu tabirin XV ile XVII. yüzyıllar ile sınırlı olmadığını, ancak çoğu tarihçi tarafından bu şekilde bilindiğine yönelik eleştiride bulunmaktadır. O, çoğu kişi tarafından karanlık dönem olarak bilinen sürecin aslında Rönesans yüzyılı olduğu fikrini savunmaktadır. Yazarın bu iddiası okuyucu tarafından aşırı olarak değerlendirilip, eleştirilebilir. Ancak, yazar bu iddiayı doğrulayan argümanları bölümün devamında okuyucusuyla paylaşmaktadır.

Eserde, "Otto Rönesansı Mimarları" isimli bir alt başlıkta, I. Otto dönemi sonrası Almanya'da yaşanan sanat ve kültürel gelişimin hangi gruplar ve özel olarak kimler tarafından sağlandığı konusu işlenmektedir. Dönemin şartları ile beraber yaşanan hadiseler ışığında değerlendirilen bölümde yazarın Otto Rönesansı'na katkıda bulunan isimleri etraflıca ele alması, konu hakkında kapsamlı bir çalışma yürüttüğünü göstermektedir. Ayrıca bölümde dikkat çeken bir hususta, kronik yazarlarına da rönesansın mimarları olarak yer verilmesidir.

"Otto Hanedanı Kadınları ve Rönesansa Etkileri" alt başlığında ise sırayla Otto hükümdarlarının gerçekleştirdikleri politik evlilikleri hanedana uluslararası bir ilişki kazandırdığı ifade edilmiştir. Bu bağlamda evlendikleri kadınlar, yüksek aristokrasiden isimler olarak aldıkları iyi

eğitim nihayetinde, gelin olarak geldikleri coğrafyaya kendi kültürlerini yansıtmişlardır. Otto Rnesansına bu şekilde katkı sunan Otto kadınları alt başlıklar halinde ele alınmıştır. Bunlar sırayla; Otto hanedanının ilk kraliçesi olan Matilda, I. Otto'nun eşi Adelheid ve Theophanu işlenmiştir. Bölümün devamında alt başlık olarak "Dua ve Memoria" kısmında ise, Orta çağ Avrupa'sında kadının rolü ve görevlerinin neler olduğundan bahsedilmiş, hanedan yesi kadınların din ile yakın ilişkide oldukları açıklanmış ve memoria uygulaması okuyucuyla paylaşılmıştır.

Kitabın nc bölümüne yazar "Otto Rönesansının Din ve Eğitime Etkisi" ismini vermiştir. Bu dönem gerçekleşen Kilise ve Manastır reformlarından bahseden yazar, bölümde özellikle imparatorluk ve kilisenin bütünlüğüne dikkat çekmiştir. Otto hanedanlığı imparatorluğunun bu maksatla yaptđı faaliyetler ele alınmıştır. Eserin devamında eğitim ve entelektüel hayata dair inceleme, Otto hanedanlığı öncesi dönem ile sonrası mukayese edilerek aktarılmıştır. Bölüm, tarih yazıcılığının gelişimi kısmı ile sona ermektedir. Bu kısımla ilgili olarak, eserin ikinci bölümünde kronik yazarları kısmı olduğundan, konunun iki farklı bölümde ele alınması okuyucuda akışın bozulduğuna dair bir izlenim yaratabilir. Ancak her iki kısımda aynı şeyler tekrarlanmadığından rahatsız etmemektedir.

Eserin dördüncü bölümü "Otto Rönesansının Sanat ve Mimariye Etkisi" ismi verilmiştir. Eserin son kısmını oluşturan bu bölümün en keyifli kısmı olduğunu düşünmekteyiz. Kullanılan materyallerle birlikte Otto hanedanlığı döneminde yapılmış tüm sanat eserleri ele alınarak başlayan kısımda bahsedilen eserlerin temaları okuyucu ile paylaşılmıştır. Bölümün devamında yazar el yazması eserleri (Inciller-Codexler) ve başarılı bir anlatım sayesinde gözümüzün önünde canlandırđı bronz eserlerden bahsetmiştir. Akabinde Otto döneminde ki haları işleyen yazar, bu dönem yapılmış ve bahsedilmesi gereken tüm eserleri alt başlıklar halinde incelemiştir. Mimari kısmına geldiğimizde ise katedraller ele alınmıştır. Eserin son bölümünü ise Otto döneminde ne çıkan sanat ve mimari şehirlerine ayırmıştır. Kitap boyunca tüm bu konular bahsedilen imparatorların dönemleri ve faaliyetleriyle incelenmiştir.

Book Review/ Kitap Tanıtımı

Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Kitabevi, Konya 2020*

Mehmet Deri*

(ORCID: 0000-0002-2287-9330)

Makale Gönderim Tarihi

24.01.2024

Makale Kabul Tarihi

30.01.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Deri, M., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları, Çizgi Kitabevi, Konya 2020*", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 921-924.

APA: Deri, M. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Mustafa Akkuş, *Moğollarda Din ve Siyaset: İlhanlı Hanlarının Dinî Kişiliği ve Uygulamaları. Çizgi Kitabevi, Konya 2020. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 921-924.

Studies on the Mongols are mostly focused on the Mongol Invasion and Political History, and limited thorough and academic works have been written about the religious and cultural transformation that occurred with the invasion. In particular, studies on the reflections of this transformation in the Mongols on their politics and the policies they implemented in their geography are almost non-existent.

In this study, which has been prepared with an in-depth academic literature by using the main sources in the field, the subjects have been handled in a concise manner, the religious understanding of the Mongols and their views on religions, the religious change in the Ilkhanids and its reflections on their practices have been emphasized,

---

* Bilim Uzman, Araştırmacı, Türkiye, mehmet.deri@gmail.com.

MA, Independent Researcher, Turkey.

and the individual religious personalities of both the Great Mongol Khans and the Ilkhanid Khans and their reflections on their policies have been examined from an academic perspective in order to show their interactions with the nations and religions they dominated period by period.

The Mongols, with an approach based on pragmatism along with looting and the widespread Shaman belief in the steppes, were initially far from religious fanaticism, and their tolerant attitude towards religions led to the rapid spread of different religions and beliefs among the Mongols.

Their sympathy and affinity for various religions under the super-identity of Mongol and Shaman played an important role in shaping their politics over time. Although the Great Mongol and Ilkhanid Khans were initially interested in other religions and beliefs, they preserved the Shamanic faith, which they associated with the Mongol identity, and maintained it by adhering to the "law" that protected it for a long time, they experienced a great change within a quarter of a century with the adoption of Islam and its spread among the Mongols. These hard-natured peoples of the Steppes turned away from their old beliefs and culture and became followers and adherents of Islamic civilization about half a century after they dominated the Islamic geography.

In the study, the religious aspect of the Mongols was discussed, and the penetration of great religions into the Mongolian steppes was explained by mentioning the Shaman belief in general terms. The religious policies and practices of the Ilkhanid state established by Hülâgû Khan, who carried out an invasion movement against the Islamic world, were revealed period by period through the religious aspects and personalities of each khan.

The work we have analyzed consists of an introduction, three chapters and a conclusion.

In the introduction (pp.17-38); the academic sources used in the research, information about the emergence of the Mongols on the stage of history and their invasion of Anatolia are mentioned.

In the first chapter (pp. 39-114), under the title "*Religions in the Early Mongols*" religion and beliefs of the early Mongols are discussed, and

the traditional religion of the Mongols, the Shaman faith, is mentioned together with its basic institutions. Here, the religions that penetrated the Mongolian steppes: Buddhism, Taoism, Manichaeism, Christianity, Islam and Judaism, and the approaches of the great khans to these religions, their attitudes and practices towards the adherents of these religions.

In the second chapter (pp. 115-190), under the title "*The Religious Perspectives and Policies of the First Period Ilkhanid Khans (1258-1295)*" the religious personalities and policies of the first period Ilkhanid khans, that is, the non-Muslim khans in the period of subordination, are discussed. The religious education of each of the Ilkhanid rulers until Ghazan Khan (1272-1304), how their religious personalities were formed, their views on religions and sects in the geography they invaded, the religious policies they developed, their practices towards their subjects belonging to various religions, and their religious policies in foreign policy were examined one by one. The religious policies of each Khan in domestic and foreign politics, religious approaches, relations with religions and religious groups, religious, sectarian and intellectual differences in the pre-Islamisation period and the policies implemented are discussed and evaluated chronologically.

Chapter Three (pp. 191-264) is titled "*Ilkhanid Religious Policy in the Period of Muslim Khans*" and the religious aspects of each of the Muslim Khans after Ghazan Khan, their religious education before becoming Muslim, their view of religions, their practices towards their subjects belonging to various religions, and how they implemented a religious policy by hiding their beliefs in their foreign policy are explained. The religious approaches of the Muslim Khans in their domestic and foreign policies, their relations with religions and religious groups, the religious, sectarian and intellectual differences in the period after Islamisation and the changes in the policies implemented have been revealed. The religious policies of the Ilkhanids against the Sunni Mamluks, who were their most important rivals and enemies in the struggle for dominance in Anatolia and Syria, their support for Shiism against the Sunnis and their efforts to make it dominant, their abandonment of the struggle in time and their return to the Sunni understanding, as well as the changing religious policies in the person of the khans were mentioned.

In the Conclusion (pp. 265-270) section, a general evaluation of the study is made, the effect of the religious thoughts and perspectives of the Mongol khans on their policies, the results of the religious change and transformation of the geography they invaded in the following centuries, and the findings obtained are evaluated and the study is concluded.

As a result, the study is an significant reference source for academics and researchers interested in the subject because it is prepared using a rich academic literature, it is the first study in its field, it deals with the issues in a holistic and systematic manner, the author's original evaluations on the subject, and it provides a serious accumulation and literature contribution for future academic research in its field. In addition, the work is a good example from the past on the relationship between religion and politics, which has been neglected and ignored until today, but has great effects and consequences on politics and cannot be far from each other in reality.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Mehmed Çetin Börekçi (der.), *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999

Pelin Helvacı*

(ORCID: 0000-0002-0779-1699)

Makale Gönderim Tarihi
27.12.2023

Makale Kabul Tarihi
02.01.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Helvacı, P., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Mehmed Çetin Börekçi (der.), *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 925-931.

APA: Helvacı, P. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Mehmed Çetin Börekçi (der.), *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 925-931.

İlk kez 1977'de Mehmed Çetin Börekçi tarafından derlenen ve yayınlanan *Anadolu'da Tanin* kitabı, Sina Akşin'in "Yeni bir Evliya Çelebi" başlığıyla sunuşta belirttiği üzere Türk Tarih Kurumu etiketiyle yeni baskısıyla okuyucuyla buluşmuştur. Börekçi, 1960'lı yıllarda İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde doktora öğrencisi olup, Akşin'in arkadaşıdır. Akşin, kitaba bir önsöz yazarak katkıda bulunmuştur. Akşin, *Tanin* gazetesinde yayınlanmak üzere II. Meşrutiyet'in Anadolu'da nasıl karşılandığını değerlendirmek için yola koyulan Ahmet Şerif'i Evliya Çelebi'ye benzetmekte, ikisinin de önlerinde açılmakta olan yeni çağ hakkında gözlemlerini gerçekçi bir dille yazdığını dile getirmektedir (s. xii). Akşin'e göre, İttihatçı ve batıcı olan Ahmet Şerif, ülkesine batılı olarak bakmakta, gezdiği kasaba ve kentlerdeki durumu, Müslüman-gayri

---

* Öğr. Gör. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bölümü, Türkiye, helvacip@itu.edu.tr.

Ph. D., Lecturer, İstanbul Technical University, Rectorate, Department of Ataturk's Principles and History of Revolution, Turkey.

Müslim tebaanın konumlarını, birbirleriyle ilişkilerini ve II. Meşrutiyet'in nasıl karşılandığını “duyarlı bir yaklaşımla” değerlendirmiştir (s. xii).

Ahmet Şerif Bey'in makalelerine geçmeden önce onun hayatıyla ilgili birkaç cümle söylemek faydalı olacaktır. Ahmet Şerif Bey, kesin olmamakla birlikte, Çetin Börekçi'nin, Ali Çankaya'nın Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler kitabına dayanarak belirttiğine göre, 1883 İbradı doğumlu olup, rüştiyeyi İbradı'da, idadiyi İzmir'de okumuş ve 1907'de Mülkiye'den mezun olmuştur (s. xiii). Mezun olduktan sonra basında çalışmaya başlayan Ahmet Şerif Bey, *Tanin* gazetesi sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit Bey'in teşvikiyle *Tanin* gazetesinde muhabirlik yapmaya başlamış, II. Meşrutiyet'in Anadolu'da nasıl karşılandığını görmek üzere Anadolu'da ve Osmanlı topraklarında gözlem yapmak üzere söz konusu makaleleri kaleme almıştır. Ahmet Şerif Bey, ayrıca zaman zaman Hüseyin Cahit Bey'in yerine gazetede başmakaleler yazmış, “harb muharriri” sıfatıyla Balkan Savaşları'na da katılmış, gözlemlerini yazmıştır (s. xxiii).

Balkan Savaşları'ndan bir süre sonra bu görevini bırakan Ahmet Şerif Bey, bir müddet Eskişehir'de yaşamış, daha sonra Bursa'ya taşınmış, orada “küçük bir iskân memurluğu” yapmıştır (s. xxiii). 7 Ağustos 1927'de vefat eden gazetecinin vefat haberini Son Saat ve Vakit gazeteleri vermiştir. Son Saat gazetesi onun “memleketine bağlı, sakin, ciddi, müdekkik (tetkik eden, inceleyen) ve müstağni (elindekiyle yetinmesini bilen)” olduğunu yazarken Vakit gazetesi de gazetecinin “gayet mütevazı ve haluk (iyi huylu)” olduğunu belirtmiş, onun “müstesna kalemiyle Anadolu'nun dertlerini, içtimai yaralarını misli nadir bulunur bir vukuf ile” yazdığını ifade etmiştir.¹ Gazetecinin mezarı iyi korunmuş bir halde İstanbul'da Maçka'da İTÜ yerleşkesinin karşısındaki mezarlıktadır. Mezar taşında bile “Anadolu'da *Tanin*-Ahmet Şerif” olarak tanıtılan yazarın mezarının kitabesinde “Vicdanını kendine rehber edinerek mevcudiyetini vatanının tealisine vakf ile bu uğurda uful eden (geçiren) *Tanin* muharrirlerinden *Anadolu'da Tanin*-Ahmed Şerif” yazmaktadır (s. xxv).

¹ “Ahmet Şerif dün gece vefat etmiştir,” *Son Saat*, 9 Ağustos 1927; “Eski bir meslekdaş evvelki gün hayata veda etti,” *Vakit*, 9 Ağustos 1927.

Anadolu'da Tanin kitabında yer alan makalelerin gezilerini, kitabı yayına hazırlayan Çetin Börekçi ikiye ayırmaktadır: Bugün Türkiye sınırları içinde olanlar ve olmayanlar. Bu ciltte yer alanlar makaleler gazetecinin 1909-1914 yılları içinde Anadolu'da yaptığı gezileri kapsamaktadır. Bu geziler altı ana hattı kapsamaktadır:

1. 1909: Bursa-Balıkesir-Kütahya-Isparta-Konya
2. 1909: Eskişehir-Ankara
3. 1910: Mersin-Adana-Konya
4. 1911: İstanbul
5. 1911: Önde gelen İttihatçılardan Cavid Bey ve Ömer Naci Bey'le birlikte İstanbul'dan vapurla başladıkları, sonra karayoluyla tamamladıkları Samsun-Trabzon ve Doğu Anadolu
6. 1912: "Eskişehir'in 31 Martı" adını verdiği seçim olaylarını incelemek için yaptığı gezi
7. 1913-1914: Adapazarı-Bolu.

Gazetecinin Anadolu dışındaki gezileri ise şu şekildedir:

1. 1910: Arnavutluk (Bugünkü Arnavutluk olmayıp, Kosova vilayeti ile Yenipazar sancağını kapsamaktadır).
2. 1910-1911: Suriye
3. 1911-1912: Trablusgarp Savaşı sırasında batı Trablusgarp Eyaleti.

Börekçi'nin sorduğu sorulardan biri böyle bir geziye neden ihtiyaç duyulduğudur. Bu konuda en makul düşünce İttihatçıların Anadolu'yu tanıma, Anadolu'da yaşayan vatandaşların rejime bağlı ve inançlı olmalarını beklemeleri ve siyasetlerini buna göre belirleme isteğidir. Ahmet Şerif Bey'in bu yazılarını yayınlamasından yaklaşık bir yıl önce Hüseyin Cahit Bey de "Taşralarda" başlıklı bir yazısında taşralarda olup bitenlere özel bir önem verilmesini, ağa ve eşrafın mebus seçimlerindeki konumları üzerinde durulmasını ve İttihat ve Terakki yönetiminin taşralara nasihatçılar göndermesini tavsiye etmişti (s. xvii). Yaklaşık dört buçuk yıl devam eden Ahmet Şerif Bey'in mektupları gazetede birkaç gün aralıklarla yayınlanmıştır. İlk mektubu 6 Temmuz 1909 tarihli, Bursa'dan yazdığı mektupken, son mektubu 18 Ocak 1914 tarihli Bolu'nun Çerkeş ilçesinden yazdığı mektuptur. Ahmet Şerif Bey, makalelerinde gayri Müslim-Müslüman ilişkileri, iktisadi hayat, eğitim, sağlık, yönetim ve hukuk alanlarında geniş bilgi vermiş, zaman zaman İttihatçılara

önerilerde bulunmuştur. Oldukça idealist olan Ahmet Şerif Bey, tarafsızlığını korumak için kasaba veya kent yöneticilerinin onun için hazırladığı yerlerde konaklamamış, “en basit konfordan, en basit ısıtma tertibatından mahrum, han odalarını, kahvehaneleri” tercih etmiştir (s. xviii).

II. Meşrutiyet’in Anadolu’daki yansımalarını aktaran Ahmet Şerif Bey, “meşrutiyetin büyüleyici etkisinden” bahsederek II. Abdülhamit dönemindeki uygulamaların aksine, artık herkesin geceleri dışarda çok rahat dolaşabildiğini, farklı dine mensup kişiler arasındaki ilişkilerin “kardeşçe” olduğunu yazmıştır (s.2). II. Meşrutiyet’in yıldönümünü Bigadiç’te kutlayan Ahmet Şerif Bey’e göre, halk büyük bir mutlulukla meşrutiyeti karşılamıştır. “Bugün milletin her evladının kalbi, aynı emelle çarpıyordu. Vatani sevmek ve korumak, gerekirse, o sevgili uğruna ölmekte tereddüt etmemek” diye yazan Ahmet Şerif Bey, merasimde öğrencilerin yanında yöneticilerin de II. Meşrutiyet’i koruyacaklarını ifade eden konuşmalarından bahsederek gelecek için umutlu olduğunu belirtmiştir (s.12-13).

Halkın hürriyetten beklentisinin yüksek olduğunu belirten gazeteci, gittiği yerlerde mutlaka hürriyetin köylüler tarafından ne anlama geldiğini sormaktadır. Çoğunlukla hürriyetin önemli bir şey olduğunu bilen köylüler, Ahmet Şerif Bey’e benzer cevaplar vermiş, devletten neler beklediklerini ortaya koymuşlardır. Örneğin Yalvaç’taki bir köyde, yaşlı bir köylü gazeteciye şu cevabı vermiştir:

“Hürriyet, şimdiye kadar bizim işittiğimiz bir laf değildi. Fakat bize söylenen sözlerden, bazı işlerden anlıyoruz ki, bu iyi bir şeydir. Bize bu sözler, pek tatlı geldi, artık herşeyin düzeleceğini, verginin doğruluk ve kolaylıkla toplanacağını, köydeki kanlı, katil, hırsızların terbiye edileceğini, askere giden çocuklarımızın senelerce aç, çıplak bekletilmeyerek vaktinde tezkirelerinin verileceğini, memurların istedikleri gibi iş görmeyeceklerini, her şeyin değişeceğini zannetmiştik. Fakat hala bir şey olmadı” (s. 33-34).

Bunun gibi şikayetleri hemen yer yerde alan Ahmet Şerif Bey, gittiği yerlerde köylüleri yeni rejim hakkında ikna etmeye çalışmaktadır. Örneğin çiçek hastalığına karşı aşı memurunu bölgeye getirmeyen ve onlara hizmet götürmeyen kaymakamdan şikâyet eden köylülere karşı Ahmet Şerif Bey, “bu durumun Sultan Hamit hükümetine ait olduğunu,

şimdiki hükümetin milletin iyiliğinden başka bir şey düşünmediğini” söylemiş, köylülerin birlik içinde olması gerektiğini ifade etmiştir (s. 35).

Yeni rejimin halkın ihtiyaçlarına cevap vereceğini söylemesine rağmen Ahmet Şerif Bey, gittiği yerlerdeki idaresizlikten ve adaletsizlikten şikâyet etmekte, toplumun adeta “durgunluğa, hareketsizliğe ve yavaşlığa” mahkûm olduğunu yazmakta, herkesin görevini eksik yapmasından, davaların sonuçlanmamasından yakınmaktadır (s. 13). Gittiği yerlerdeki yolları, belediye hizmetlerini, sağlık sorunlarını ve toplumsal sorunları dile getiren, özellikle hükümet dairesine, belediyelere, karakollara ve nezarethanelere de giden Ahmet Şerif Bey, çoğu dairenin bakımsızlığından bahseder. Örneğin Şarki Karaağaç'ta hükümet dairesinin alt katında yer alan nezarethanedeki mahkumları “yüzlerinde kan kalmamış, sarı ölü renginde yirmi, yirmi beş insan” diye tarif eder (s. 39).

Gittiği yerlerin demografisi hakkında da bilgi veren Ahmet Şerif Bey, Müslümanlara kıyasla Ermeni ve Rumların mahallelerinin daha temiz ve düzenli olduğunu ve gayri Müslimlerin daha çok ticaretle uğraştıklarını, çocuklarını da mutlaka kendi cemaatlerinin okullarına gönderdiklerini belirtmektedir (s. 86). Örneğin Sivrihisar'daki Ermeni okullarında üniformalı öğrenciler eğitim görmekte, öğretmenler ve müdür görevlerini ciddiyetle yapmaktadır. Ahmet Şerif Bey, her alanda olduğu gibi eğitim alanında da gayri Müslimlerle Müslümanlar arasındaki farkın giderek açıldığını ve gelecekte Osmanlı birliğini tesis etmenin ne kadar zor olacağını üzülererek anlatır ve şöyle der: “Emin olalım ki Artin, Yorgi orduya, ilk basit terbiyeyi, ufak tefek talimleri öğrenmiş oldukları halde gelecektir. Halbuki, Mehmet, bunları öğrenmek, anlayabilmek için üç-beş aylık bir zamana muhtaçtır. Bunun için, daha kışlaya girerken, Yorgi ile Mehmet arasında beş ay var demektir” (s. 105).

Yazar, özellikle Müslüman ve gayri Müslimlerin okullarını karşılaştırarak zaten az sayıda olan Müslümanların okullarındaki, modern öğretmen ve kitap eksikliğini belirtir. Örneğin Karaman'da bir Rum, bir Ermeni okulunun olduğunu ve eğitimin düzenli, temiz bir ortamda ciddiyetle yapıldığını belirten Ahmet Şerif Bey, gayri Müslimlerin Müslümanlara kıyasla iyi bir birlik sağladıklarını belirtmektedir (s. 222). Yazara göre Müslümanlar herşeyi hükümetten beklemektedir (s. 88).

Onların tembelliğinden ve kahvehane bolluğundan şikâyet eden Ahmet Şerif Bey, Müslüman okullarını şöyle tarif etmektedir:

“Birçok seneler, birçok yavrulara, boş, faydasız günler geçirten, zehirlenen genç kafaların matem kasidesini besteleyen, harab, köhne rüşdiye mektebi; bezgin, ümitsiz manzarasıyla emekliliğini istiyor gibidir. Binaya girdiğinizde havasızlıktan, ışsızlıktan meydana gelen fena bir kokunun karşılaması ile karşı karşıya kalıyorsunuz. Rutubet, bütün şiddetiyle duyuluyor. Kapısı kapalı, penceresi kaç gündün beri açılmamış, küçük bir oda. İçinde yirmi beş çocuk. Müdür efendi de okul kadar ihtiyar ve bezgin” (s. 87).

Ahmet Şerif Bey’in İttihatçıların Maliye Bakanı Cavit Bey’le beraber gezmesinden dolayı en fazla memnuniyet duyarak yazdığı belli olan gezileri Karadeniz ve Doğu Anadolu gezileridir. Gazeteciye İnebolu, Samsun, Trabzon ve Erzurum gezileri başta olmak üzere bazı Doğu Anadolu gezilerine Cavit Bey de iştirak etmiştir. Ahmet Şerif Bey ve Cavit Bey, bu gezilerde İttihat ve Terakki “Klubü” üyeleri tarafından karşılanmış, buralarda Cavit Bey, yeni rejim hakkında konuşmalar yapmıştır (s. 259-266). Konuşmalarında “bugüne kadar devam eden hastalıklarımızın en kötüsü birleşmemek” diyen Cavit Bey, yeni rejimle o günlerin geride kaldığını belirtmiş, “düşmanların fırsat kolladığını” ama onlara bu fırsatı vermeyeceklerini söylemiştir (s. 264-26).

Ahmet Şerif Bey, kuşkusuz meşrutiyete karşı düzenlenmiş olan 31 Mart Vak’asını da kaleme almıştır. 15 Ocak 1910’da, yani olaydan yaklaşık dokuz ay sonra bulunduğu Adana’daki olaylara da değinen yazara göre, “İslam ve Hristiyan halk birbiriyle son derece kaynaşmışken,” “devr-i sabıkta bazı dış telkinler” Ermeni vatandaşları etkilemiş, bunun karşılığında “komitacı” Ermenilerin silahlanmıştı (s. 121). Meşrutiyetin ilan edilmesiyle şaşırın ve her istediğini yapabileceğini düşünen Müslümanlar ve Ermeniler arasında çatışmalar artmış, yıkma ve yakmalar başlamıştı. Ahmet Şerif Bey’e göre, “Adana faciası” bir “ibret dersi” olarak değerlendirilmeliydi (s. 122).

Çetin Börekçi’nin derlediği bu kitap, idealist bir II. Meşrutiyet aydınının, halkın “hürriyet, eşitlik, kardeşlik ve adalet” temalarını benimsemiş olan rejimden beklentilerini sunarken, Anadolu’da yaşanan sorunlar hakkında geniş bilgi vermektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında eğitim ve toplumsal yapı başta olmak üzere, yönetim, hukuk, sağlık ve iktisadi hayat hakkında geniş bilgi kaynağı olan bu kitap, özellikle toplumsal

alanda II. Meşrutiyet'in öncesi ve sonrasını merak eden okura hitap etmektedir.

Kitap Tanıtımı/Book Review

Andrew Roberts, *Napoleon-Hayatı*, Çev: Barbaros Uzunköprü), Kronik Yayınları, İstanbul 2023

Zafer Saraç*

(ORCID: 0000-0002-8698-6549)

Makale Gönderim Tarihi

01.10.2023

Makale Kabul Tarihi

06.11.2023

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Saraç, Z., “Kitap Tanıtımı/Book Review: Napoleon-Hayatı, Çev: Barbaros Uzunköprü), Kronik Yayınları, İstanbul 2023”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 932-937.

APA: Saraç, Z. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Napoleon-Hayatı, Çev: Barbaros Uzunköprü), Kronik Yayınları, İstanbul 2023. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 932-937.

Bazen sadece bir kişi dünya tarihinin seyrini değiştirecek gücü elinde bulur. Eski Türklerin kut dediği bu Tanrı vergisi yetenek sayesinde yönetme gücünün dizginlerini dünyaya yön vermek için kullanan kişi, hedeflerini ihtiraslarının gölgesinde büyüttükçe büyütür. Ama tarihin her döneminde büyük ihtirasların büyük düşmanları olur. Ortaya çıkan mücadeleler sonucunda zaferlerin ve mağlubiyetlerin yekunu dünya tarihini oluşturur. Bahsedilen tarih anlatısının ise önemli bir kısmını olayın başaktörleri diyebileceğimiz büyük kumandanlar, krallar, imparatorlar vs. oluştururlar. Napolyon, bunlardan birisi olup dünya ve Avrupa tarihinin seyrini değiştirecek derecede destansı dokunuşlar yapmasıyla ünlüdür.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, zafersarac@hotmail.com.

MA Candidate, Fırat University, Institute of Social Sciences, Main Discipline of History, Turkey.

Tarihin kahramanları ve liderleri önceleyen kurgusal yapısını dikkate almasak dahi Napolyon'un Avrupa tarihi ile ilgili anlatılarda başat rol oynadığı görülür. Özellikle aydınlanma çağı sonrası kalemin ve kağıdın o güne kadar hiç kullanılmadığı kadar etkin kullanıldığı dönemler söz konusu olduğunda Napolyon için yazılıp çizilenlerin haddi hesabı olmaz¹. Öyle ki çok uzun olmayan yaşamı hakkında kendisi hayattayken bile biyografiler yazılır. Günümüze gelinceye değin Fransızların meşhur imparatoru adına yüzlerce biyografi kaleme alınır. Bu zengin kaynakçada söylenmemişi söylemek, gayet zordur. İşte Napolyon'a dair anlatılanlara yeni bir soluk getirmek isteyen Andrew Roberts, efsanevi bir esere imza atarak büyük imparatorun hayatını yazar.

Her biyografik eser kişisel kaynakları ve otobiyografik öğeleri belli bir dereceye kadar kullanmayı hedef edinir. Roberts'ın anlatısının özgünlüğü ise burada ortaya çıkar. Çünkü; Roberts, otobiyografik olanı, anlatısının merkezine oturtur. Tarihe mal olmuş her şahsiyetin hatıraları özellikle de mektupları çok önemli bir kaynak hükmündedir. Roberts, Napolyon tarafından yazılan yaklaşık 33 bin mektuba² ulaşır. Anlatının ilk sayfalarından itibaren deyim yerindeyse mektuplar konuşmaya başlar. Mektuplarda yazılanların eserde anlamlı bir bütün oluşturabilecek şekilde kullanılması ise; yazarın üstün çaba ve becerisini kanıtlar niteliktedir.

Tabii yazar sadece mektupları kullanarak işin içinden çıkmaz. Döneme ait diğer kaynaklar da mektupları destekler tarzda sunulur. Özellikle mektuplarda yazılanların kişisel bakış açısını yansıtılabileceği hesaba katılarak her bir mektup dönemin kaynaklarıyla test edilir. Kimi zaman Napolyon'un yazdıklarına şerh düşülerek, objektif bir bakış açısı ön plana çıkarılır. Misal Napolyon'un savaşlardaki kayıplarına ilişkin çarpıttığı veriler es geçmeksizin düzeltilir.

Bununla beraber Napolyon'la ilgili kaynaklar da benzer bir şekilde ustaca kullanılır. Ünlü imparator hakkına çok fazla yazılı metnin olması, tarihçilerin hayal gücü ve kurgu yeteneklerini üst düzeyde

¹ Çevirmenin de altını çizdiği Roberts'ın bu konuda güzel bir değinisi söz konusudur. Roberts'a göre Napolyon ismi geçen kitapların sayısı ölümünden bugüne kadar geçen gün sayısından fazladır.

² Yazarın ifadesine göre Napolyon Vakfı tarafından temin edilen bu 33.000 mektubun yaklaşık üçte biri daha önce yayımlanmamıştır.

kullanmalarına neden olur. Yazar bu nedenle sık sık kaynaklarda geçen bu bilgileri vererek, Napolyon hakkındaki verilerin nasıl çeşitlendiğini ortaya koyar. Örneğin, Napolyon'un hayatının önemli kırılma anları sebepleri itibarıyla araştırmacı ve yazarlar tarafından farklı farklı değerlendirilir. Roberts ise eldeki veriler ve özellikle de mektuplara yansıyan Napolyon'un iç sesinin ışığında farklı varyasyonlar arasından en makul olanı tercih eder.

En önemli kaynakların mektuplar olması bazen eserin fazlasıyla ayrıntı içereceğini akla getirebilir. Ama detaya inen bu kısımlar; ya yazar tarafından ilgi çekici hale getirilir ya da az bilinen bir gerçekle cilalanarak okura sunulur. Ama her halükarda sıkıcı anlatımdan uzak bir yol benimsenir. Tabii bu ayrıntı içeren bazı kısımlarda az bilinen bilgi kırıntılarının da ilgi çektiği dikkatten kaçmaz. Misal Napolyon'un ciddi bir biçimde Osmanlı topraklarına giderek Osmanlı ordusunun modernizasyonunda görev almayı düşünmesi, Avusturya ordusuyla yapılan bir savaş arifesinde mali danışmanına meşhur "para, para, para!" ifadesini kullanması gibi bilgilerle karşılaşmak mümkündür.

Napolyon asker, konsül, imparator olmasına karşın en nihayetinde insandır. Biyografilerde çoğu zaman ihmal edildiğinin aksine Roberts'ın anlatısında insan vurgusunu yansıtan verilere mektuplar vasıtasıyla sıkça başvurulur. Bu açıdan daha önce hiçbir eserde zikredilmemiş Napolyon'un kişisel deneyimleri, aşkları, zaafı, korkuları vb. duygularına yönelik yüzlerce anekdot eser içinde göze batır. Bununla beraber bütün Avrupa'ya hükmetmiş birine dair yapılan bu tespitlerin onu en saf haliyle yansıtmaya çabasını yansıttığına da şüphe yoktur. Biyografik eserlerin bazılarında görülen eldeki veriyi kullanarak hedef şahsiyeti yüceltme ya da karalama yolunun izlendiği fark edilir. Oysaki bahsedilen eserde Napolyon'a karşı çoğu zaman tarafsızlığın benimsendiği rahatlıkla belirtilebilir.

Tabii mektupların daha çok kişisel verileri içermesi, Napolyon'un diğer yönlerine dair (özellikle askerlik ve devlet adamlığı gibi) verileri içermediği algısı oluşturabilir. Oysaki Napolyon'un mektuplarının büyük bir kısmı idari ve askeri sorunlara ayrılır. Günlük en az 10 mektup yazan, katipleriyle sabahlayan, Napolyon; adeta devleti mektuplar vasıtasıyla yönetir. Bu nedenle o uzun uzun yazdığı mektuplarında Fransa imparatorluğu'na dair nerdeyse her şey vardır. Ayrıca askeri stratejiler ve

hamleler, diplomasi ilişkileri, hukuki yapılanmalar, idari sorunlar ve faaliyetler, mali ve ticari ilişkiler bütün açıklığıyla mektuplardaki yerini alır.

Eserin askeri yönüne özellikle dikkat çekmek gerekmektedir. Napolyon denilince akla ilk aşamada savaş gelir. Çünkü ömrü savaş meydanlarında geçmiş her savaşıyla Avrupa kamuoyuna damgasını vurmuş büyük İmparator'un mücadelesinin karanlıkta kalmış yönlerinin açığa çıkarılması zaruridir. Tabii askerlik denilince kendine has bir terminolojisi, sistemi, yaklaşımı olan profesyonel bir disiplin akla gelir. O nedenle savaşlar askerlik sanatının gölgesinde daha çok açıklamaya muhtaç kalır. Fakat Roberts'ın bu zorluğu ziyadesiyle iyi bir şekilde aştığı görülür. Bir kere savaşın nasıl cereyan ettiğini okuyan biri kolaylıkla anlar. Savaşlar bir satranç müsabakasının izahına benzer şekilde açıklanır.

Roberts, savaş meydanının tozunu yutmakta eşine az rastlanır bir maharet sergilemiştir. Zira Napolyon'un katıldığı 60 savaşın 53'ünün cereyan ettiği yere giderek³, savaşı adeta tekrar tekrar yaşayarak, okura onun anlayacağı dilden meramını anlatmasını bilmiştir. Bu nedenle Roberts'ın ele aldığı savaşların işleyiş seyri, cephede yaşananlar, uygulanan stratejiler an be an bir savaş muhabirinin dilinden akarcasına okura sunulmuştur. Savaşlara dair kullanılan detaylı krokiler ve haritalar⁴ eserin sadece Napolyon meraklılarına değil, askeri tarih profesyonellerine de hitap ettiğinin kanıtıdır.

Roberts'ın savaşa ve askerliğe dair tespitlerine ek olarak ziyadesiyle gelişmiş bir yorum gücünün olduğunu kabul etmek gerekir. Zira tarihi olaylar arasındaki illiyet bağını fevkalade iyi kurar. Bu bağlamda Napolyon'un hatalarını ve eksikliklerini net bir biçimde ortaya koyar (s.611). Yazar bunu yaparken kavrayış gücünün paralelinde mantıklı çıkarımlarını Napolyon'un üzerinde ne kadar çok dirsek çürüttüğünü kanıtlarcasına yapar. Bazı biyografilerde ele alınan yaşama dair alternatif eleştiriler getirilebilir. Ama Roberts'ın eserinde bu tarz eleştirileri yapmak pek mümkün değildir. Zira yazar elinden geldiğince çok bilgi verir, bilgilerden yola çıkarak olası tarih kurgularını şekillendirir, öne

³ Roberts bunu eserinde şöyle ifade eder: “ Muharebe alanlarını ziyaret etmeyen bir tarihçi, suç mahalini inceleme zahmetine katlanmayan bir detektife benzer.”

⁴ Bu haritaların eserin içinde sunulması incelemeyi güçleştirmektedir. Zira eserin sonunda açılır tarzda eklenmiş olsaydı haritalar daha rahat incelenebilirdi.

sürülmüş eleştirileri mektuplardan aldığı kanıtlarla çürütür. Ayrıca Napolyon sadece tek doğrultudan yalnızca bir kimlikle ele alınacak kadar basit birisi değildir. Zira o hem asker hem imparator hem de kanun adamıdır. Napolyon'un tüm kimliklerinin anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde servis edilmesi onun daha iyi anlaşılmasının önünü açmaktadır. Roberts, bütüncül anlatımıyla Napolyon'a dair soru işaretlerini dimağlardan silerek hedefine ulaşmaktadır.

Esere kaynak olarak değer kazandıran bir diğer husus da onun yeni bilgileri içermesine ek olarak, Napolyon'un çevresindeki kalemlerin yazdıklarının yeni bilgilerle karşılaştırılmasıdır⁵. Buradan hareketle yazarın yüzlerce kaynak kullandığı ortaya çıkabilir. Eserin sonundaki kaynakça yetmemiş olacak ki yazar Napolyon hakkındaki tüm kaynakların isimlerine sitesi vasıtasıyla ulaşabileceğine dair not düşer⁶. Üstelik böylesine çok işlenmiş konu üzerinde tüm kaynaklara temasın zorluğu söz konusu olmasına karşın⁷ kaynaklara hakimiyetini her fırsatta ispatlayan Roberts, Napolyon hakkında yayımlanmış en kapsamlı eserin altına imza atar.

Bazı eserlerde belirli konulara değinilemediği dikkat çeker. Bu sukutun sebebi eserin fazla akademik olması, konudan sapılmak istenmemesi ya da sansüre uğrama korkusuna bağlanabilir. Ama Roberts'ın eserinde böyle bir özellikler görülmez, zira Napolyon'un en mahrem sırlarına varıncaya kadar neredeyse her şeyinin esere yansıdığı görülür. Zira özel mektupların belli çerçeve içinde kalacaklarını düşünmek yersizdir. Ayrıca yazarın popüler bir tarihçi olması bu tür pasajların eserde daha fazla yer almasının önünü açmaktadır. Ama bazı eserler için handicap olarak değerlendirilebilecek bu yönün ele aldığımız esere olan ilgiliyi canlı tuttuğu düşünülebilir.

⁵ Misal 715. sayfada Dresden'de Marcolini Sarayı'nda yapılan bir toplantıya (Napolyon ve Metternich katılmıştır) ilişkin eldeki tüm kaynakları karşılaştırarak en makul sonucu elde eder. Karşılaştırılan notlar: Metternich'in anıları, Metternich'in Avusturya İmparatoru Franz'a ve eşi Elaonore yazdığı mektuplar, Napolyon'un Caulaincourt'a yazdığı rapor ve Napolyon'un ölmeden altı hafta önce Montholon Kontu'na yaptığı bazı açıklamalar... Görüldüğü üzere Roberts, ders verilecek bir kaynak tahlili yapmıştır.

⁶ <https://www.andrew-roberts.net/>

⁷ Yazar eserini yazarken 15 ülke, 69 arşiv, kütüphaneler, müzeler ve araştırma enstitülerini ziyaret ederek kaynak toplamıştır.

Otuz bir alt bölüm ve 3 ana bölüm halinde bin sayfaya yaklaşan bu eserin bölüm tasnifi Napolyon'un -hayatında önemli olan mekanlar ağırlıkta olmak üzere- hayatının dönüm noktalarına dairdir. Üst bölümlendirme de Yükseliş, Ustalık, Son Perde şeklinde tasarlanmıştır. Aslında bu sınıflandırma doğum, yaşam, ölüm üçgenini akla getirirse de Napolyon'un hayatı düşünüldüğünde gayet normaldir. Zira Napolyon'un hayatında ustalığa hızlı bir yükselişi izleyen trajik bir son perde söz konusudur.

Eseri ilgili literatüre kazandırmakla yazarın çok büyük bir takdiri hak ettiği aşikardır. İkinci takdiri ise çevirmen Barbaros Uzunköprü hak etmektedir. Zira bin sayfaya yaklaşan bir eseri layıkıyla tercüme etmek herkesin harcı değildir. Çevirmenin bu konuda fazlasıyla mahir olduğunu söylemek gerekir. Zira devasa eserde kulak tırmalayan, anlamı ve anlatımı bozan, okuduğunda kötü izlenimler bırakan cümleler yok denilse abartı olmaz. Üstelik çevirmenin karşılaştığı güçlükler sunumundan kolayca anlaşılır. Zira Roberts uzun cümleler kurup, parantez içi anlatımlarla yazdıklarını manidar kılmayı hedeflediği için üslup farklılaşması mukadderdir. Uzunköprü'nün karşılaşılan bu tarz güçlüklerin üstesinden kendine has yöntemlerle geldiği görülür.

Sonuçta, Napolyon Bonaparte tarihin en tartışmalı şahsiyetlerinden birisidir. Herkes dilin kemiği yokmuşçasına, Napolyon'u, kendi meşrebince değerlendirir. Hakkındaki olumsuz ve olumlu yargıların haddi hesabı yoktur. Ama Napolyon hakkında oluşan fikirlerin dayandığı bilgi kapasitesi genellikle kısıtlıdır. Çünkü Napolyon ülkemiz insanının ilgi sahasının biraz dışındadır. Sadece Cezzar Ahmet Paşa'ya yenilen büyük komutan olarak bilinir. Oysaki tarihten ders alınabileceği gibi tarihi şahsiyetlerin yaşamından da ders alınabilir. Özellikle zengin bilgi içeriğiyle uzun süreli bir emeğin⁸ ürünü olan bahsettiğimiz çalışmalardan tarih disiplinini ve tarihe mal olmuş büyük şahsiyetleri anlamak mümkündür. Anlamak, ders almanın en önemli şartıdır.

---

⁸ Yazar esere harcadığı emeği şöyle ifade eder: *"Bu kitabı araştırmak ve yazmak için Napolyon'un St. Helena ve Elba'da geçirdiği sürenin toplamından daha uzun bir süre harcadım."*

Kitap Tanıtımı/Book Review

Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupa'sında Aşk, Tutku, Entrika ve Romantizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023

Merve Zeren*

(ORCID: 0009-0001-9446-3158)

Makale Gönderim Tarihi

14.01.2024

Makale Kabul Tarihi

07.02.2024

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Zeren, M., "Kitap Tanıtımı/Book Review: Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupa'sında Aşk, Tutku, Entrika ve Romantizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9/1 (Mart 2024): 938-942.

APA: Zeren, M. (2024). Kitap Tanıtımı/Book Review: Pınar Ülgen, Orta Çağ Avrupa'sında Aşk, Tutku, Entrika ve Romantizm, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2023. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9 (1), 938-942.

1980 Elazığ doğumlu Prof. Dr. Pınar Ülgen, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Bölümünde Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Yüksek lisans tezini "Orta Çağ Avrupa'sında Sanayi", Doktora tezini ise 2008 yılında "XI.-XV. Yüzyıllarda Yakındoğu ve Avrupa'da Teknolojik Gelişmeler ve Bu Gelişmelerin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Etkileri" olarak tamamlamış ve Gaziosmanpaşa Üniversitesinde Yrd. Doç. Dr. Olarak görevine başlamıştır. Çok sayıda ödülü bulunan yazar 2011-2012 yıllarında Bilim ve Sanat ödülünü, 2022'de En İyi Kadın Tarihçi Ödülünü ve 2023 yılında ise Avrupa Tarihi alanındaki çalışmaları dolayısıyla üstün başarı ödülü almıştır. Yazarın Orta Çağ Avrupa tarihi ve karşılaştırmalı tarihle ilgili çok sayıda çalışması bulunmaktadır.

---

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye, merve.zeren19@gmail.com.

MA Candidate, Hitit University, Institute of Graduate Studies, Main Discipline of History, Turkey.

Kitap, yazara ait şiir, bölümler, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Yazarın, bölümlerin anlatımına başlamadan önce yazmış olduğu şu söz dikkat çekmektedir: *“Adı bende saklı, yeri kalbimde gizli” dediğimiz herkese...*

Kitapta diğerlerine kıyasla en uzun olan ilk bölümde bulunan, “Aşkın Bileşenleri” (11-22) başlığında kadının toplumdaki yeri üzerinde durulmuştur. Kadın erkek ilişkileri değerlendirilirken evlilik ritüelinde kilisenin etkisinden bahsedilmektedir. Kadın ve erkeğin kutuplaştırılması toplumda kilisenin istemediği davranışların artmasına neden olmuştur. Bu kısımda yazar, Orta Çağ'dan 18. yüzyıla kadar kadının üzerindeki etkiyi anlatırken ki ifadesi okuyucunun konuyu net bir şekilde kavramasını kolaylaştırır niteliktedir: *“Kadının bedeni bakireyse babasına, evliyse kocasına, rahibeyse İsa'ya aittir.”*

Eserin ikinci başlığı olan “Kilise ve Evlilik” (22-50) kısmında Ülgen, kilisenin evlilik üzerindeki yetkilerinden bahsetmiştir. Orta Çağ'da gerçekleştirilen evliliklerin aşamaları detaylı şekilde aktarılmaktadır. Evliliğin geçerli olması için kadın ve erkeğin gereklilikleri hakkında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Yazar bu konudaki tartışmaları anlatırken Hıristiyan düşüncesinin önderlerinin isimlerine de değinmiştir. Üzerinde durduğu diğer bir nokta ise Kilisenin, I. Gregory döneminden başlayarak yaklaşık 400 yıl boyunca din adamlarının kadınlarla ilişki yaşamasını yasaklamasıdır. Örneğin evlilik için muhtelif kurallar koyulmuş ve bu kuralların ihlal edilmesi durumunda cezalar verilmiştir.

“Evlilik ve Aşk İkilemi” (50-58) konusunda eserde evlilik ritüelinin gerçekleştirilme aşamalarından bahsedilirken kralların evlilikleri hakkında örnek olaylara yer verilmesi, kitabı okuyucu açısından muhtemelen daha zevkli hale getirecektir. Ülgen'in değindiği diğer bir husus da fuhuş konusudur. Bu kadınların çalışabilmesi için belli yerler açılmış ve toplumda belirlenen kurallar doğrultusunda yaşamışlardır. Ayrıca yazarın üzerinde durduğu diğer bir konu ise ideal eş tanımı yapılırken “Evcil Hayvanlar” ifadesinin kullanılmasıdır.

Yazar kitabın “Saray Aşkı” (58-73) kısmında, Şövalyelerin ve hanımlarının aşkları üzerinde durmuştur. Ülgen, Saray Aşkı teriminin İngiltere'de daha çok benimsendiğinden bahsederken, o dönemde yazılmış olan aşk mektuplarına da değinmiştir. Kişilerin kendi ağızlarından yazdığı mektupların kısımlarına yer verilmesi, duyguların

yoğunluğunu okuyucuya hissettirerek kitabı daha ilgi çekici hale getirmektedir. Bu kısımda yazarın belirttiği diğer nokta, aşk karmaşasını ozanlar açısından değerlendirmesidir. Değerlendirmesinde, aşkın “Saf aşk” ve “Karma aşk” olarak iki türden oluştuğunu ifade etmektedir. Aşk kavramı açıklanırken evlilik ve aşkın bağdaşmadığını söyler. Kadın ve erkek kategorik olarak ikiye bölünmüştür; kadın aşağıdadır, erkek ise daha üstündür. Yazar, kadın ve erkek arasındaki çatışmalardan bahsederken bu dönemde yaşayan aşıkların hikayelerini anlatması kitaba farklı bir hava getirmektedir.

Ülgen’in, bu bölümden sonra “Saray Sevgisi Sanatı” adlı kitapta yer alan aşkın kurallarını koyması oldukça dikkat çekmektedir. Bu kısım okuyucunun aşkın insan üzerindeki etkilerinin Orta Çağ’dan günümüze çok fazla değişmeden geldiğini ve ne kadar zaman geçerse geçsin insanlar üzerindeki etkisinin değişmediğini göstermektedir.

Ozanlar Minnesang ve Bir Kadının Aşkı” bölümünde (77-80) Ülgen, 11. yüzyıldan itibaren ozanların bestelediği şarkılarla saray aşkı ivmesinin daha da arttığını ifade etmektedir. Şairlerin besteledikleri şarkılar şövalyeler ve hanımlarının eğlencesi için yazılmıştır. Bu bölümde yazar, bir kadının onuru için bestelenmiş şiirden bahsetmektedir. Almanya’da zirveye ulaşan bu şiir türü Minnesang’da ortaya çıkmıştır. Yazar, Minnesang’daki şiir türünün tanımını “saray aşkının yüce tanımı” şeklinde yapmıştır. Bu döneme örnek olması için bölümün sonunda şarkı konulmuştur. Şarkının dizeleri, o zaman ki aşıkların duygularını nasıl ifade ettikleri konusunda okuyucuya güzel bir örnek teşkil etmektedir.

“Albelard ve Heloise’nin Yasak Aşkı” (105-108) başlığında yazar, bir öğretmen ve öğrencisinin aşkını ele almaktadır. Ülgen, bu aşk hikayesini anlatırken Albelard’ın yazdığı “Bir Mutsuzluk Öyküsü” eserinde hikayenin tüm detaylarıyla yazıldığını ifade etmesi okuyucuyu bilgilendirir niteliktedir. Aşk hikayesi, Heloise’nin dayısının isteğiyle Albelard’ın Heloise’ye ders vermesiyle başlamıştır. Albelard’ın hadım edilmesi ve iki aşığın ayrı düşmesiyle mutsuz sonla bitmiştir. Bu olaydan sonra hiçbir zaman birbirlerine kavuşamayan iki aşıktan geriye şu sözler kalmıştır; “*Düşünmüştüm ki oruç tutarım, çok çalışırım, küçülür gidersin anılarımda...*”

“Aşkın Bakışları, Hediyeleri, Mekanları ve İşaretleri” (128-142) kısmında aşkın görmeyle mümkün olacağı hatta körlerin bunu

deneyimleyemeyeceğinden bahsedilmektedir. Ülgen'in bunu açıklarken Traubadaur Foulquet de Marseille ve Guillaume de Machaut gibi şairlerin şiirlerinden faydalanması dikkatimizi çekmektedir. Ayrıca aşkın hediyeleri, aşkın mekânları ve aşkın işaretleri noktalarına değinilirken Andreas Carpellanus'un eserinden, bahsi geçen konularla ilgili olan kısımlarına yer verilmesi okuyucuya dönem hakkında daha gerçekçi bilgiler sunmaktadır.

"Kalbin Hikayesi Başlıyor" (147-153) başlığında Ülgen anlatımına şu sözle başlamaktadır: *"Aşkla ilgili bir şeyler söylendiğini veya okunduğunu duyan kişi, her zaman daha çok sever."* Şövalye, leydisine duyduğu derin aşk nedeniyle onun isteği üzerine uzaklaşmış ve bu ıstıraba daha fazla dayanamamıştır. Ölmeden önce yaverine kalbini kutu içinde leydisine götürmesini vasiyet etmiştir. Ülgen, bu kısımda, imkansız ve acı dolu bir aşk hikayesini konu almış ve bazı noktalarda kendi yorumlarına da yer vermiştir.

Eserin ikinci bölümü olan "Aşkın Tutkusunu Yansıtan Orta Çağ'dan Günümüze En Özel Aşk Şiirleri" (154-170) kısmında Ülgen, çok sayıda aşk şiirine, Düğün Duasına ve bir şarkıya yer vermiştir. Bu kısımda yaşanan aşkların şairler tarafından ne şekilde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Şiirler, dönemin aşıklarının yaşadıkları sevinci, hüznü, heyecanı tıpkı o dönemki sıcaklığıyla hissettirmektedir. Bu bölüm birbirinden güzel aşk şiirleriyle son bulmaktadır,

"Aşkın şarabı müziktir,

Ve aşkın şöleni şarkıdır:

Ve aşk ziyafete oturduğunda uzun süre kalır:

Uzun süre oturur ve sarhoş kalkar,

Ama şölen ve şarapla değil;

O büyük zengin şarabı yüreğiyle sarandır."

Kitabın sonuç kısmında (s.171) yazar, aşkı tanımlamış ve her şeyin aşktan olduğu kanısına varmıştır. Bunun dışında kitabın genel olarak değerlendirilmesi yapılmıştır. Eserin kaynakçası (173-176) incelendiğinde görülecektir ki oldukça geniş bir literatür taraması

yapılmıştır. Bu da bize, Orta Çağ Avrupa'sıyla alakalı çok sayıda yabancı kaynağa erişebilmemiz açısından büyük avantaj sağlamaktadır.